

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ  
ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ САЯСАТТАНУ ФАКУЛЬТЕТІ

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ  
ФАКУЛЬТЕТ ФИЛОСОФИИ И ПОЛИТОЛОГИИ

---

VI ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ФАРАБИ ОҚУЛАРЫ  
Алматы, Қазақстан, 02-11 сәуір 2019 жыл

Студенттер мен жас ғалымдардың  
«ФАРАБИ ӘЛЕМІ» атты  
Халақаралық ғылыми конференциясының

МАТЕРИАЛДАРЫ

Алматы, Қазақстан, 02-11 сәуір 2019 жыл

2 том

VI МЕЖДУНАРОДНЫЕ ФАРАБИЕВСКИЕ ЧТЕНИЯ  
Алматы, Казахстан, 02-11 апреля 2019 год

МАТЕРИАЛЫ

Международной научной конференции  
Студентов и молодых учёных  
«ФАРАБИ ӘЛЕМІ»

Алматы, Казахстан, 02-11 апреля 2019 год

Том 2

VI INTERNATIONAL FARABI READINGS  
Almaty, Kazakhstan, 02-11 April, 2019

MATERIALS  
International Scientific Conference  
Of Students and Young Scientists  
«FARABI ALEMI»  
Almaty, Kazakhstan, 02-11 April, 2019

Volume 2

Алматы  
«Қазақ университеті»  
2019

**Председатель редакционной коллегии:**

**Масалимова А.Р.** – доктор философских наук, профессор, декан факультета философии и политологии

**Заместители председателя редакционной коллегии:**

**Мейрбаев Б.Б.** – заместитель декана по научно-инновационной работе и международным связям

**Абдирайымова Г.С.** – заведующая кафедрой социологии и социальной работы

**Ертарғынқызы Динара** – заместитель заведующей кафедры педагогики и образовательного менеджмента по научно-инновационной деятельности и международному сотрудничеству

**Курманалиева А.Д.** – заведующая кафедрой религиоведения и культурологии

**Мадалиева З.Б.** – заведующая кафедрой общей и прикладной психологии

**Насимова Г.О.** – заведующая кафедрой политологии и политических технологий

**Нурышева Г.Ж.** – заведующая кафедрой философии

**Материалы** международной научной конференции студентов и молодых учёных «Фараби әлемі», Алматы, Казахстан, 02-11 апреля 2019 г. Том 2. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 588 с.

**ISBN 978-601-04-3974-0**

В сборнике представлены доклады и выступления участников международной научной конференции студентов и молодых учёных «Фараби әлемі», организованной Советом молодых учёных, преподавателями, магистрантами и докторантами факультета философии и политологии.

В работе конференции приняли участие молодые учёные из разных вузов Казахстана и зарубежных стран. В данном сборнике содержатся статьи и доклады по актуальным проблемам философии, социологии, культурологии, социальной работы, религиоведения, психологии и педагогики.

Статьи изданы в авторской редакции.

ISBN 978-601-04-3974-0

© КазНУ имени аль-Фараби, 2019

# СЕКЦИЯ “ЖАС ҒАЛЫМДАРДЫҢ КӨЗҚАРАСЫ БОЙЫНША ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ПРОЦЕСТЕР” СОВРЕМЕННЫЕ СОЦИАЛЬНЫЕ ПРОЦЕССЫ В КАЗАХСТАНЕ ГЛАЗАМИ МОЛОДЫХ УЧЁНЫХ

---

## БАНК ҚҰЖАТТАРЫН РЕТТЕУДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК АСПЕКТІЛЕРІ

*Нәметқұл Д.С.*

ғылыми жетекші *Мухажанова Т.Н.*

*әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті*

*e-mail: dilshat.71993@mail.ru*

Аталмыш мақалада банк құжаттарын сақтауды ұйымдастыру қызметінде Қазақстан Республикасында қолданылатын үлгілер сипатталған. Банктің ағымдағы мұрағатындағы құжаттардың сақталуы реті жайлы мағлұматтар берілді. Әрбір сипаттама қолданыс табатын жүйе мысалында түсіндіріліп, артықшылықтары немесе кем тұстары айтылған. Қазақстан Республикасы мұрағат қорының мемлекеттік емес бөлігі құжаттарының сақталуын қамтамасыз ету мақсатында кредиттік ұйымдар олардың осы мақсаттар үшін құрылатын мұрағаттарда немесе құрылымдық бөлімшелерде тұрақты сақталуын қамтамасыз етеді. Электрондық мұрағаттау технологиясы кеше пайда болмағаны құпия емес. Электрондық мұрағат - кез келген кредиттік ұйымның күн тәртібінде тұрған бірқатар бизнес - міндеттерді шешуге арналған жаңа құрал. Бұл ретте ол құжаттарды электрондық түрге аудару арқылы физикалық сақтау проблемасын шешуге ғана емес, сонымен қатар сканерлеу кезеңіне дейін толық құрылымдалған мұрағатқа бытыраңқы қағаз ағынын келтіруге мүмкіндік береді. Алайда оны қолдану Қазақстанда электрондық мұрағат құжаттарына дәстүрлі қағаз құжаттарымен тең жұмыс істеуге мүмкіндік беретін берік заңнамалық база құрылғаннан кейін ғана шын мәнінде ақталғандығы жайлы жан-жақты талданады. Сонымен қатар, мақалада банк құжаттарын сақтаудың теориялық негізі қарастырылған. Мақала тақырыбы бойынша көптеген экономикалық, саяси әдебиеттер зерттеліп, әр түрлі ғалымдардың еңбектеріне талдау жасалды.

Барлық банк операциялары құжатталған. Операцияларды куәландыратын құжаттар бастапқы құжаттар деп аталады.

Банк құжаттары - клиенттің немесе банктің жауапты қызметкерінің ақшалай есеп айырысуды немесе басқа банк операцияларын жүргізу туралы бұйрықтары.

Банк құжаттары банктің қолданатын құжаттары жиынтығы ретінде түсінілуі керек және операциялардың орындалуы туралы жазбаша растау болып табылады және бухгалтерлік есепке алу үшін негіз болып табылады.

Банк құжаттарына келесі құжаттардың түрлері жатады:

1) Директивалық сипаттағы құжаттар (бұйрықтар, нұсқаулықтар, ережелер, циркулярлар) олар банктің басшылары мен қызметкерлеріне арналған, оларды орындауға қабылдауға міндетті.

2) Кредиттік - жоспарлау құжаттары (кредиттік және есеп айырысу құжаттары, клиенттердің сұраулары, клиенттердің шоттары, кепілдік және сақтандыру шарттары).

3) Операциялық және есеп айырысу құжаттары осы құжаттардың негізінде бухгалтерлік есеп және операциялық бөлімнің қызметкерлері ақшалай есеп айырысу операцияларын жүргізеді (төлем тапсырмалары, меморандумдар).

4) Қолма-қол ақшалар, яғни қолма-қол ақшаны алу және беру туралы құжаттар.

5) Банк ішіндегі операциялар туралы құжаттар (жалақы туралы есептер, аванстық есептер, шот-фактуралар)[1].

Құжаттар сақталады:

1) Қоймада және отқа төзімді шкафтарда;

2) Темір шкафтарда күзетілетін бөлмедегі кеуде немесе қораптар;

Бухгалтерлік құжаттарды сақтаудың белгіленген тәртібі мен дұрыс ұйымдастырылуына жауапкершілік банк басшысына және бас бухгалтеріне жүктеледі.

Банк құжаттары - сіз банкке ұсынатын және сіздің шотыңыздағы транзакцияларға байланысты банктен алуға болатын құжаттар. Банк құжаттары — [банк операцияларын](#) жүзеге асыру үшін қажетті,

дұрыс және толық [ақпараттары](#) бар, оның заңдылығын растайтын және [бухгалтерлік есептегі](#) операцияларға негіз болатын [құжаттар](#). Нақты ақшаны қабылдауға және беруге байланысты [құжаттар кассалық](#) ([чектер](#), [кассаның](#) кіріс және шығыс ордері), ал нақты ақшасыз жүргізілген операциялар жөніндегі құжаттар мемориалдық деп аталады. [Ақша-есеп](#) айырысу құжаттарының көпшілігін (төлем тапсырмасын, есепшот-есеп айырысу талабын, чектерді, т.б.) банкке [клиенттердің](#) өздері береді. Құжаттардың қалған бөлігін (кассалық кіріс және шығыс ордерін, мемориалдық ордерді) банктердің өздері жасайды. Ішкі Банк құжаттары тек банк ішінде айналыста болады. Банк құжаттары [есептеу техникасымен](#) толтыруға, өңдеуге сәйкестендіріліп жасалады[2].

Құжаттардың дұрыстығына және дәлелдемелеріне кепілдік беру үшін банк құжаттары Қазақстанның Ұлттық Банкінің нормативтік құжаттарымен, басқа министрліктер мен ведомстволармен (өздерінің құзыреті шегінде) және банктің заңдарымен анықталуы мүмкін құжаттардың түріне қарай тізбесі міндетті түрде болуы керек. Операцияның мазмұнын, деректерді өңдеу технологиясын, қосымша мәліметтерді құжаттарға қосуға болады. Тіркеу үшін қабылданған және есепке алу үшін қажетті бастапқы құжаттарда қамтылған ақпарат бухгалтерлік есепте тіркеледі және жүйеленеді. Есепшоттар - машиналық жазбалар, бұйрықтар, журналдар, жеке шоттар және т.б. түрінде арнайы форматты (қағаз, машина) тасымалдаушылар. Бухгалтерлік есепке қабылданған бастапқы құжаттардан ақпаратты жинақтау, топтастыру және жинақтау үшін арналған. Бухгалтерлік есеп регистрінің нысандары Қазақстан Ұлттық Банкімен жалпы методологиялық негіздерді сақтай отырып дербес белгіленеді. Машина (электронды) ақпараттық тасымалдаушыларда бастапқы құжаттар мен есепке алу регистрлерін құрастыру және сақтау кезінде банк өздерінің есебінен қағаз тасымалдағыштардағы басқа қатысушылардың сұранысы бойынша, сондай-ақ заңда көзделген өкілеттіктер шегінде қадағалау органдарының көшірмесін жасауға тиіс.

Бухгалтерлік есепте банктік операцияларды уақытылы көрсету және қозғалысты оңтайландыру мақсатында банктер құжат айналымының тәртібін анықтайды. Банк операциялары бойынша құжат айналымы – есеп - кассалық құжаттарды жинақтау немесе сыртқы жұмыс күнінен бастап жұмыс күнінің аяқталуына дейін жеткізу және ағымдағы мұрағатқа жеткізу кезіндегі дәйекті қозғалысы. Құжат айналымы (бұған дейін банктерде кесте тұжырымдамасы) рәсімі банк пен клиенттер арасында, банктердің әртүрлі мекемелері арасында, банктің кіші бөлімшелері мен жауапты орындаушылар арасында нақты анықталған қозғалысты (қозғалысты) белгілейді, олардың әрқайсысы бастапқы құжатты өткізгендіктен, бөлімде көрсетілген көшірме, уақытты шектеу. Құжат айналымы осы немесе басқа банктік операциялардың орындалу ерекшелігіне, офис - бюджеттің құрылымына немесе банктің есептік және операциялық аппараттарына, құжаттарды алу, жөнелту және беру тәртібіне және басқаларға байланысты. Электрондық компьютерлердің жұмыс үрдісіне елеулі әсер етеді. Электрондық құжаттарды пайдалану, яғни. электрондық құжат түрінде, соның ішінде құжаттың міндетті реквизиттері түрінде бекітілген құжаттар құжат айналымын ұйымдастыруда түбегейлі өзгерістерді талап етеді. Электрондық құжаттардың айналымы немесе электрондық айналымы тұтастықты тексеру арқылы жүзеге асырылатын электронды құжаттарды жасау, өңдеу, жіберу, беру, алу, сақтау, пайдалану және жою процедураларының жиынтығын және қажет болған жағдайда мұндай құжаттарды алуды растайтын құжаттарды қамтиды[3]. Осылайша, банктерде құжат айналымының тәртібі заңға сәйкес белгіленетін талаптарды ескере отырып, оларды дербес анықтайды. Сонымен қатар, банктер құжат айналымының осындай ережелеріне сүйенуі тиіс:

- әрбір құжат Қазақстан заңнамасына және банк қабылдаған операциялық рәсімдерге сәйкестігі үшін алдыңғы бақылауға жатады;

- қолма-қол ақшасыз есеп айырысу үшін құжаттар алғаш рет төлеушінің шоттарының дебетінде көрсетіледі, ал содан кейін - алушылар шоттарын несиелеу үшін;

- кассалық қолма-қол ақша құжаттары кассирдің қолма-қол ақшаны қабылдағаннан кейінгі тізілімінде көрсетіледі, ал шығыстар оларды есепке алу шоттарында көрсетілген кезде ғана төленеді.

Банктің әртүрлі операциялары бойынша құжат айналымының тәртібі, атап айтқанда, банктің әрбір бөлімшесі жүргізетін құжаттарды жасау, өңдеу, жіберу, беру, алу, сақтау және пайдалану жөніндегі схема немесе жұмыс тізбесі нысанында, сондай-ақ барлық жауапты орындаушыларға, өзара әрекеттесу және уақытты белгілеу. Құжат айналымын реттеу нұсқаулықтар, нормативтік құжаттар және т.б. түрінде ресімделуі мүмкін.

Қорларды, олардың көздерін және бухгалтерлік жазбалардағы бизнес - процестерді топтастыру үшін шоттар белгіленеді. Шот - бұл есепке алуды дәлелдеудің әдісі, оның көмегімен мемлекет және әрбір экономикалық фактінің күйіндегі өзгерістер бағаланады. Есептік жазба өз бетінше қарама-қарсы жақтары бар кесте - дебет және несиелеу. Шоттарды дебеттеу және несиелеу бойынша жазбалар айналымдылық деп аталады, ал олардың арасындағы айырмашылық (айналымды жүзеге асыру кезеңінің басындағы теңгерімді ескере отырып) теңгерім болып табылады.



Банктердің қаржы-шаруашылық қызметіне және есеп беруіне байланысты есепті дұрыс жүргізу және құжаттарды сақтау жөніндегі шараларды жүзеге асыратын құқықтық базасын "Қазақстан Республикасындағы банктер және банк қызметі туралы", "Бухгалтерлік есепке алу мен қаржылық есеп беру туралы" Қазақстан Республикасының Заңдары, Қазақстан Республикасының басқа да нормативтік құқықтық актілері құрайды [4].

Бухгалтерлік жазбалар, есеп жүргізу саясаты мен процедуралар жөніндегі құжаттар, есеп мәліметтерінің машинамен өңделген бағдарламалары банктерде (олардың филиалдары мен өкілдіктерінде) өздерінің ішкі құжаттарымен, Нұсқаулықпен, мерзімі мен заңды тұлғалардың құжаттарды сақтау тәртібі жөніндегі мәселе бойынша басқа да арнайы нормативтік актілермен белгіленген кезең аралығында сақталады. Алғашқы құжаттар мен жиынтық бухгалтерлік жазбалар қағазда ресімделуі немесе электронды жазбаларда сақталуы мүмкін.

Құжаттардың құндылығын сараптау деп құжаттардың сақталу мерзімін анықтау мақсатында олардың құндылықтарының принциптері мен өлшемдері негізінде құжаттарды зерттеуді және оларды сақтау үшін іріктеп алуды айтады. Құжаттардың құндылығын сараптау іс қағаздарының номенклатурасын жасағанда, іс қағаздарын қалыптастырғанда және құжаттардың іс қағаздарына дұрыс қосылғанын, келесі іс қағаздарын сақтауға дайындағанда жүргізіледі. Құжаттардың құндылығын сараптау, оларды сақтау үшін іріктеп алуды банктің құрған тұрақты жұмыс істейтін сараптау комиссиясы жүзеге асырады, оны құрамында тиісті мемлекеттік архив мекемесінің өкілдері міндетті түрде болады.

Құжаттарды есепке алу бойынша жұмыстарды ұйымдастыруға және олардың сақталуын қамтамасыз етуге жауапты банк басшылары мен басқа да тұлғалар банк қызметінің нәтижелерін дұрыс ресімдеу туралы қолданылып жүрген банк заңдарындағы талаптарды бұзғаны үшін белгіленген тәртіппен жауап береді.

Архивтері жоқ банктер мен архивтердің иелерін әдістемелік, ақпараттық және консультациялық қамтамасыз ету, құжаттардың сақталуын ұйымдастыру жөніндегі мәселелерді тиісті мемлекеттік архив мекемелерімен оның тиісті аумақтық бөлімшелері жүзеге асырады.

Банк өз құжаттарының оңтайлы (қажет болған жағдайда кез келген материалдарды пайдалану), уақытша (ұзақ уақытқа) және тұрақты сақталуын қамтамасыз етуге міндетті.

Құжаттарды оңтайлы сақтау жөніндегі іс-шараларды банк анықтайды және өзіне арнайы есепке алу мен сақталуға тиісті құжаттардың толық түрде қалыптасуына жауапты тұлғаларды (немесе қызметтің жекелеген бағыттары бойынша адамды) міндетті түрде белгілейді.

Банк құжаттарын ұзақ сақтау арнайы жабдықталған жеке жайлар болған жағдайда өз бетінше қамтамасыз етіледі немесе банк қаржысы есебінен тиісті мемлекеттік архив мекемесіне құжаттарды сақтауға беру жолымен қамтамасыз етіледі. Іс қағаздарына сақталған, сақталу мерзімі өткен соң жойылуға тиісті өндіріп алынбаған борыштар бойынша құжаттар мен олар бойынша жазылған хаттар оларға қатысты қарыздардың әрбір сомасы бойынша борышты өндіріп алғанға дейін немесе оны банктің балансынан шығарып тастағанға дейін сақталуын қамтамасыз ету мақсатында алынып тасталуға тиіс. Қойма ыс баспайтындай, жәндіктер мен кеміргіштер пайда болмайтындай және шаң (0,15 мг/м-нан көп) жиналып қалмайтындай ұқыпты әрі таза ұсталуы тиіс. Қоймада жәндіктер мен кеміргіштер байқалған жағдайда тез арада оларды жою шаралары қолданылады. Жәндіктер зақымдаған құжаттар бөлек жерге қойылып, дезинфекция жасалады. Ыс басқан құжаттар мен қораптар байқалған жағдайда, тез арада құжаттарды, бөлмелерді өңдеу жөнінде шаралар қабылдануы тиіс [5].

Ыс басып зақымданған құжаттар бөлек жерге қойылып, дезинфекция жасауға беріледі. Ыс басқан құжаттар сақталған сөрелер, шкафтар, қораптар су қосылған формалин ерітіндісімен (3-5%) сүртіледі және кептіріледі: қойманың қабырғалары, едені, төбесі көгерген жағдайда зақымданған жерлер формалин ерітіндісімен (3-5%) сүртіледі. Қағазға жазылған электронды төлем тапсырыстары банктің тиісті құжаттарына қосылады. Сыртқы және ішкі магниттік жазбалардағы (дискет, магнит ленталары және т.б.) электронды төлем тапсырыстары оралған және мөр басылған түрде есепке алу мен сақтауға берілген магниттік жазбалардың дұрыстығы мен сапасына жауапты адам жөніндегі мәліметтер көрсетіле отырып, сақталуы тиіс.

#### **Пайдаланған әдебиеттер тізімі:**

- 1. Банк құжаттарының тұжырымдамасы және құжаттардың түрлері: <http://www.banksession.ru>**
2. Банк құжаттары: <http://javo.ru>
3. Балабанов И.Т. Банки и банковская документация - Санкт –Петербург, 2002 – 3016.
4. Колесников В.И. Банковское дело – М., Финансы и статистика, 2002-660б.
5. Қазақстан Республикасындағы банктер және банк қызметі туралы Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 31 тамыздағы N 2444 Заңы.

## ПРОБЛЕМА ПРОЗЕЛИТИЗМА НОВЫХ РЕЛИГИЙ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСТАНЕ

*Ашимова А.М.*

*Под руководством Калдыбаевой О.В. - PhD, доцента*

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан

e-mail: abimova\_aigerim@mail.ru

В современном Казахстане на сегодняшний день происходят масштабные изменения во всех сферах жизни общества, включая политическую, экономическую, культурные и другие сферы. Все эти изменения приводят к формированию новых общественно-политических и социально-культурных реалий, что сопровождается ростом национального самосознания и сменой духовных ориентиров.

За годы независимости в казахстанском обществе произошли очевидные изменения и в сфере религии. У населения возрос интерес к религиозным течениям, наблюдается картина массового обращения к религиозным ценностям и традициям, возросло религиозное самосознание общества. Для большего числа населения религия становится фактором этнической идентичности и естественной нормативно-ценностной составляющей, регулирующей социальное поведение.

Важное место в конфессиональном спектре страны занимают наиболее традиционные для местного населения религии – ислам суннитского толка и русское православное христианство.

Доминирующая роль данных двух религиозных конфессий была отражена в законе Республики Казахстан «О религиозной деятельности и религиозных объединениях» от 11 октября 2011 года. Согласно данному закону, «...Республика Казахстан утверждает себя демократическим, светским государством, подтверждает право каждого на свободу совести, гарантирует равноправие каждого независимо от его религиозного убеждения, признает историческую роль ислама ханафитского направления и православного христианства в развитии культуры и духовной жизни народа, уважает другие религии, сочетающиеся с духовным наследием народа Казахстана, признает важность межконфессионального согласия, религиозной толерантности и уважения религиозных убеждений граждан» [1].

В современном обществе многие религиозные организации (традиционные и нетрадиционные) стремятся пересмотреть свои учения с целью адаптироваться к сегодняшним реалиям, учитывая социальную обстановку, межнациональные отношения, защиту прав человека, потребности общества, а также новое отношение к миру, научным открытиям, к себе, к близким и окружающим людям. Это объясняет появление множества различных религиозных догм, пропагандирующих собственные религиозные убеждения.

Таким образом, перед обществом для политической и религиозной стабильности стоит несколько задач, среди которых особую актуальность имеют вопросы, связанные с религией (религиозное воспитание молодежи, регулирование деятельности современных религиозных течений, которые заинтересованы в привлечении в свои ряды большого количества людей с целью обретения религиозной власти на территории Казахстана).

На фоне борьбы за привлечение молодежи в свои ряды все большее значение приобретает проблема совершенствования идеологической работы различных религиозных движений, поэтому в этом ракурсе необходимо рассмотреть процессы прозелитизма и миссионерства. Принимая во внимание тот факт, что понятия «прозелитизм» и «миссионерство», несмотря на достаточно близкое значение, имеют некоторые различия, тем не менее в данной статье они используются как синонимы. В статье при рассмотрении процесса вовлечения населения Казахстана в нетрадиционные (новые) религиозные организации (движения, течения) автор использует эти два понятия как равнозначные.

Прозелитизм (от греч. *proselytos* – принявший новую веру, новый и горячий приверженец, сторонник чего-либо) – это деятельность приверженцев определённой конфессии, преследующая цель обратить в свою веру лиц иного вероисповедания, первоначально – язычников в единобожие. В этом смысле первые сподвижники Мухаммеда также были прозелитами (неофитами). В отличие от миссионерской проповеди, предполагающей «обращение к разуму человека», прозелитизм опирается на животные инстинкты, «будь то страх, желание выгоды и так далее» [2].

Исторически выделяют два типа прозелитизма:

1. Добровольное присоединение язычников к народу Израиля, осуществляемое с разной интенсивностью на протяжении всей его истории, которое характеризуется добровольным присоединением субъекта.

2. Насильственное обращение в иудаизм, локально ограниченное хасмонейской эпохой, но имеющее продолжение в истории других религий. В этом случае субъектом выступают лица и институции, осуществляющие обращение.

Прозелитизм второго типа в большинстве случаев получает негативную оценку как насильственная практика в вопросах веры, сопряженная с попранием человеческой свободы и несущая вред душе обращаемого. В силу этого прозелитизм получает негативную оценку в понимании современного общества. Восприятие прозелитизма первого типа в иудейской среде также не лишено определенной негативности, вызванной предполагаемым несовершенством мотива обращающегося. Таким образом, негативная оценка прозелитизма как явления связана с проблемой несовершенства свободы [3].

Ислам как религиозное течение всегда сопровождался прозелитизмом. В качестве примеров можно вспомнить массовую исламизацию территорий, ныне составляющих периферийную зону ислама, в числе которых и северокавказский регион. Ислам, удивительно гармонично вписавшись в традиционные обычаи самых разных народов, значительно расширил ареал своего влияния, в том числе через встраивание в западноевропейский сегмент мировой цивилизации [4].

По мнению Кимпаева С.К., сама возможность прозелитизма зависит от характера религии. Так, например, то же христианство, распространяемое в Индии, а в последующем и ислам (в северных провинциях Индостана, вошедших в последующем в Пакистан) и сегодня активно поддерживают «положительное сальдо» прозелитизма, всячески ему способствуя. И в то же время традиционные религии Востока (буддизм и т. д.) ограничено допускают её преимущественно в форме религиозного синкретизма. А представители так называемых этноцентрических религий (иудаисты, друзы, зороастрийцы, йезиды и др.) не приемлют, не одобряют прозелитизм вообще.

Как выделяет Варкентин Е.В., носителями организационной деятельности НРД являются лидеры, последователи НРД, миряне, а также общественные организации. Новые религиозные организации в современных условиях подкрепляются довольно солидной материальной базой из-за рубежа. Среди видов деятельности НРД выделяют миссионерскую, благотворительную, экономическую, информационную, производственную, художественную и т.п.

Миссионерство (от лат. *missio* «посылка, поручение») - одна из форм деятельности религиозных организаций, имеющая целью обращение неверующих или представителей иных религий.

Эксперты отмечают, что миссионерская деятельность нетрадиционных религий в республике отрицательно воздействует на духовное единство народа и угрожает государственной целостности. Главным образом это относится к неопротестантским церквям и салафистским религиозным течениям. Адепты нетрадиционных религиозных течений, создавая иллюзию легальной деятельности, значительную часть работы проводят скрытно. Формами такой работы являются курсы обучения языку (арабскому, английскому), благотворительные фонды, открытие новых частных учебных заведений [5].

По мнению Варкентин Е.В., именно миссионерская деятельность является ключевым источником распространения НРД во всем мире, в том числе и в Казахстане. Все это актуализирует необходимость изучения миссионерской деятельности НРД в Казахстане, дифференциации объектов миссионерской деятельности НРД, каналов и механизмов миссионерской деятельности НРД.

К слову, экономически развитые государства вообще не принимают зарубежных миссионеров, в них государство стоит на страже по защите национальной культуры и духовности, и никто их не обвиняет в нарушении прав человека на свободу совести. Более того, в 1998 г. США приняли закон «О международной свободе вероисповедания», позволяющий на «законной» основе американцам вмешиваться во внутренние дела тех государств, где реализация свободы совести идет вразрез с американским пониманием, т.е. государство могут не только пожурить, но и вмешаться во внутренние дела. В этой связи духовная безопасность стоит в одном ряду с национальной безопасностью [6].

Существует несколько элементов, которые в едином целом способствует достижению различных миссий НРД, а именно:

1. издание специальной литературы;
2. координация деятельности различных центров, фондов;
3. сбор информации;
4. радио и электронные средства массовой информации [6].

Таким образом, рассматривая миссионерство в более глобальном масштабе, можно заметить, что для миссии НРД выделяются целые страны или районы земли. Волна миссионерской деятельности сначала зародилась на уровне отдельных регионов Казахстана, но уже через короткое время иностранные миссионеры осуществляли свою практику по всей республике. Многие эксперты убеждены, что современные новые религии на самом деле пытаются захватить власть и деньги, при

этом «маскируясь» под спасителей душ человечества. Казахстан представляется им в качестве отличной «миссионерской целины» (или «сырьевой базы»). На сегодняшний день миссионеры протестантского учения ведут свою работу не только на улицах, но и в больницах, государственных учреждениях, местах лишения свободы, на вокзалах [7].

Варкентин Е.В. выделяет основные причины пролиферации новых религиозных движений в современном Казахстане:

- образование духовного вакуума после распада СССР;
- социально-экономические проблемы (рост безработицы, бедность, инфляция, преступность, алкоголизм, наркомания);
- либерализация религиозной жизни;
- формирование новых взаимоотношений между государством и различными конфессиями;
- активная миссионерская деятельность зарубежных религиозных течений среди населения республики, особенно среди коренного населения;
- слабый контроль за деятельностью новых религиозных движений со стороны государства;
- финансирование новых религиозных движений со стороны зарубежных религиозных организаций;
- активное применение различных физиопсихотехник и методов вербовки людей в деятельности новых религиозных организаций;
- ослабление влияния традиционных религий, которые со временем перестают соответствовать меняющимся социокультурным условиям;
- проблема выбора современным человеком своей идентичности, стремление к самореализации, к изменению и совершенствованию социального статуса, потребность человека в надежной референтной группе, служащей критерием его поведения.

Варкентин Е.В. считает, что следует отметить и влияние глобализации, которая влечет за собой поиск идентичностей, информатизацию общества, виртуальный туризм, доступ к Интернет-ресурсам. Все это способствует появлению в казахстанском обществе новых социальных институтов, одним из которых являются новые религиозные движения.

По мнению экспертов, в современном мире преобладают два типа нетрадиционных религий: сложившиеся на основе христианства и возникшие под воздействием восточных религий (главным образом, индуизма и буддизма).

Несмотря на действие обозначенной выше общемировой тенденции в развитии НРД, основная масса нетрадиционных религиозных движений, распространяющихся сегодня в Казахстане, формируется в рамках ислама. Прежде всего, сюда можно отнести такие религиозные организации как «Аль-Каеда», «Исламская партия Восточного Туркестана», «Курдский народный конгресс», «Исламское движение Узбекистана», «Асбат-аль-Ансар», «Братья мусульмане», «Талибан», «Боз Гурд», «Жамаат моджахедов Центральной Азии», «Лашкар-и-Тайба», «Общество социальных реформ», «Организация освобождения Восточного Туркестана», «Аум Сенрике» и «Хизб-ут-Тахрир-аль-Ислами».

Значительная часть неомусульманских течений представлена незарегистрированными государством религиозными группами, деятельность которых в современном Казахстане запрещена, поскольку признана радикальной. Широкому распространению подобных организаций, по мнению экспертов, способствуют ряд факторов, среди которых: активная религиозная пропаганда из-за рубежа, бедность, безработица, миграции, низкая степень религиозной грамотности населения, криминализация общества, личностные проблемы и т.д.

Государство в активном взаимодействии с лидерами традиционных и нетрадиционных религий проводит мероприятия по дерадикализации отдельных религиозных групп. Благодаря проводимой разъяснительной работе наблюдается положительная тенденция по сдерживанию роста количества правонарушений в религиозной сфере. В 2013 года было выявлено 282 административных правонарушения в данной сфере, в 2014 году - 153, в 2015 году – 120, в 2016 году 119. В 2017 году выявлено 311 фактов, из которых большая часть административных правонарушений касается ст.490 Кодекса РК «Об административных правонарушениях» (КоАП) [8].

Таким образом, мы видим, что проблема вовлечения молодежи в нетрадиционные религии достаточно актуальна и, по-видимому, данная проблема в будущем будет все более усиливаться. По мнению некоторых исследователей, в современном Казахстане вовлечение населения (главным образом молодежи) в деятельность нетрадиционных религиозных организаций приобретает масштабный характер.

#### Список использованной литературы:

1. Закон Республики Казахстан от 11 октября 2011 года № 438-IV «О религиозной деятельности и религиозных объединениях» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 22.12.2016 г.)
2. Религиозные лидеры России высказались о разнице между проповедью и прозелитизмом // [http://www.religare.ru/2\\_30826.html](http://www.religare.ru/2_30826.html) – дата обращения 13.11.2018 г.
3. МИССИОНЕРСТВО И ПРОЗЕЛИТИЗМ. Игумен Серапион (А.Е. Митько)
4. Прозелитизм в исламе. С.К. Кимпаев, С.И. Измайлова
5. Тайболдин Ж. Почему родители приходят в ужас, когда дети начинают говорить об Аллахе и читать намаз? <http://kazislam.kz/ru/islam-izgilik-dini/vnutrennie-kategorii/islam-zorlyq-zombylyqqa-qarsy/dasturli-islam-zhane-salafilik/item/15959-pochemu-roditeli-prikhodyat-s-uzhas-kogda-deti-nachinayut-govorit-ob-allakhe-i-chitat-namaz> .
6. Трофимчук Н.А., Свищев М.П. Экспансия. – Москва, 2000.
7. Варкентин Е.В. Организационная деятельность и социальные функции новых религиозных движений в Казахстане. – Диссертация на соискание степени доктора философии по специальности «22.00.00 – социологические науки» - Астана, 2010
8. [Официальный сайт Министерства по делам религий и гражданского общества Республики Казахстан // <https://diakom.gov.kz/ru/content/religioznaya-sfera> (дата обращения 12.04.2018 г.)

## GENDER ASYMMETRY IN THE MARKET

*Omirkhan A.A.*

Al-Farabi Kazakh National University

Master's 1 course, sociology

e-mail: aiokau@list.ru

Economic gender inequality is present in almost all economies of the world. This is due to the protracted for millennium patriarchal system of governance described by F. Engels in "The Origin of the Family, Private Property and the State". The “products” of this process are unequal pay for equal work, problems with female employment, the problem of measuring and evaluating female unpaid domestic work. The greater this asymmetry - the less stable the economic system of the state. Countries such as Sweden, Denmark and Norway have successfully coped with this problem. In Germany, France, Great Britain, the USA, Canada, Australia and other advanced economies, gender inequality is no more than 15%. In some countries of the post-Soviet space, gender inequality reaches 50%. In Kazakhstan, there is a strong positive trend in leveling gender asymmetry: the Gender Equality Strategy of the Republic of Kazakhstan was adopted, the Center for Gender Studies was created, lectures on gender education were given at leading universities in the country, and in recent years thousands of small businesses headed by women have appeared in Kazakhstan’s government and There are few women at the decision-making level in parliament, but they are there! According to the results of the 2007 parliamentary elections, the share of women in the highest legislative body is 14 percent, in Majilis 17.5 percent. The proportion of women's NGOs reaches 13.3%, although 65% of NGO workers are women. The Civil Alliance, headed by A. Solovieva, has been operating in the country. The Association of Business Women of Kazakhstan, led by R. Sarsembayeva, has been successfully working for more than ten years. Despite significant positive changes, Kazakhstan still has serious gender problems in the economy: unequal pay for equal work, female employment, the problem of measuring and evaluating female unpaid domestic work; the problem of family distribution of income and resources, labor, as well as access to decision-making and authority.

The term “gender” (from the English. Gender) was first proposed by the American psychologist R. Stoller in 1963, which he defined as the set of social and cultural norms that society prescribes for people to follow depending on their biological gender [1]. In foreign studies, the concept of “gender” is also defined as social gender, socially determined roles, identities and areas of activity of men and women, depending on biological sex differences, and on the social organization of society and stereotypes inherent in this society [2]. In our opinion, despite some ambivalence, gender can be most accurately defined as “social sex”, since the main focus is on social rather than biological differences between a man and a woman. In this regard, it is necessary to consider in more detail the problem of gender symmetry, a state in which the principle of equal rights and opportunities for women and men is not only declared, but also implemented in all spheres. The presence of gender asymmetry (gender asymmetry) in the sphere of labor and employment is one of the main indicators of the level of development of democratic institutions and the degree of development of civil society.

Back in 1979, the UN adopted the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women. All States that have signed or acceded to it undertake to promote the elimination of all forms of discrimination and ensure the equality of men and women in the rights to work and guarantee employment,

equal opportunity in employment, the right to free choice of profession and promotion, to equal remuneration, etc. [3].

In 1998, the International Labor Organization (ILO) proclaimed the idea of full gender equality, which was set forth in the Declaration "On Fundamental Principles and Rights at Work". It stresses that societies cannot be considered democratic if women do not have equal rights and opportunities with men or are forced out of the sphere of decision-making and public life. Women are forced out not only from power structures, but also from the credit and financial sphere, trade, insurance and public catering, i.e. of those areas where they traditionally constituted the majority. At the same time, the social strategy of gender equality and harmony acts as the main prerequisite for the sustainable development of human civilization. The causes of gender discrimination are deeply rooted. They are related to social norms and rules, on the basis of which a peculiar gender culture has been formed in society, reproducing relations between men and women as subordinates and unequal, introducing a gender stereotype into the public consciousness: "a woman is first of all a mother and a wife".

Gender Asymmetry in the Sphere of Labor and Employment According to the World Bank research, the main gender problems of the transition period in Kazakhstan were "worsening the socio-economic situation of women, pushing them out of the decision-making sphere and feminization of poverty". Gender asymmetry is directly related to the gender division of labor (gender division of labor) - the distribution of employment between women and men, based on culture, traditions, customs, formally or informally fixed not only in the minds of people, but also in practice. Even during the period of tribal relations, it was noted that women are better at performing monotonous and long-term work, men prefer to work with greater physical exertion, but less time consuming. It is this distinction that formed the basis of the first division of labor by gender within the human community. Over a long historical period, "women's" works and "men's" works gradually emerged. Over time, this division of labor turned into a tradition, according to which women's and men's responsibilities and work appeared separately. In the future, in all cultures and countries, the performance of various works was assigned either to men or women. According to the UN, worldwide jobs are divided by gender. Everywhere there are divisions in the "male" and "female" professions. The division of labor according to gender lies at the basis of the gender segregation of the labor market, and the professional horizontal and vertical segregation of women in labor relations has intensified [7].

Professional horizontal segregation is based on gender discrimination. This is a social phenomenon, based on different attitudes of individual employees with the same performance indicators, just because they belong to different socio-demographic groups. Vertical segregation is reflected in the low availability of prestigious professions for women and in business and management positions related to decision-making and responsibility. The trend in the job structure of women's employment is such that the higher the position in the job hierarchy, the fewer women in the total number of people employed in these positions. Vertical segregation in the labor market is practiced not only by employers, but also by the state, which makes it practically inaccessible to women a number of professions and positions with a higher level of remuneration and traditionally considered "male".

Discrimination at work can occur at the level of preferences. Some employers have a persistent bias against hiring women, and in many advertisements for vacancies, sex of applicants is specifically mentioned. Discrimination associated with the monopolistic structure of the labor market exists and is beneficial because it brings profit to those who practice it. According to a survey conducted by the Nezavisimaya Gazeta in 2011, employers stated that it is beneficial for them to use female labor. For the same job, are ready to receive on average 30-50% less than men. All this testifies to the weakness of the state and the bureaucracy's ignoring of its supervisory duties, the merging of bureaucracy and business. Statistical discrimination is manifested in the fact that, when making a decision on hiring, an employer determines the future performance of applicants for a position on indirect grounds: age, education, experience, gender, etc. The opinion of the employer is based on typical prejudices and gender stereotypes: the costs for women workers are higher, they are less productive and more capricious and conflicting.

Gender segregation is one of the main factors hindering labor market flexibility. In all countries of the world, a tendency towards the concentration of women in industries and professions with low wages has been formed. In the modern world, certain sectors of the economy are characterized by the dominance of men or women. Under professional gender segregation in industrialized countries is understood the situation when in one or another industry one sex prevails over the other by more than 60%. Thus, in Sweden, only 25 of the 282 types of employment characterized by a division of labor on the basis of went in the range of 40: 60. In Finland, only 5% of the population work in industries with almost equal representation of men and women. Similar patterns of gender employment are also characteristic of other industrialized countries. The high level of segregation affects the imbalances in the level of remuneration of men and women and career opportunities.

Official statistics show that the average wage of women in 2011 as a whole was 65% of the average wage of men. In wholesale and retail trade, this ratio ranged from 65 to 86% in construction and education. On average, women's wages made up 68% of men's in groups of managers and employees, 69% in the group of specialists, and 58% in the group of working specialties [5]. Norway was the first country in the world to introduce quotas for female executives in business in 2003. In 2007, a similar law was passed in Spain. In 2011, the French parliament approved a law on the parity of women's representation on the boards of managers of large companies, according to which companies will have to hire about 1,350 women in leadership positions in the coming years [4]. The German telecommunications concern Deutsche Telekom announced that in 2015, 30% of management positions will be held by women.

Women are less demanding of working conditions and often agree to work that is paid below their labor contribution. The lower level of claims leads to the fact that most women do not consider the superiority of men in the labor market and in employment as a fundamental injustice [6]. In addition, the distribution of gender roles in Kazakhstan is still traditional: domestic work is the lot of women, and therefore they have a "double" working day. On average, total employment for women of working age is 2 times higher than for men. The position of men and women in the labor market during the crisis is especially contrasting. Women take the main "blow". First of all, they are fired not only at the enterprises of "women's" industries. With a reduction in the demand for labor during a crisis, unemployed women are much longer than men, looking for a new job, and their unemployment becomes stagnant. Following gender stereotypes, Kazakh patriarchal society is more sympathetic to unemployed men, considering them the main "breadwinners" in the family, although recent sociological research indicates a new phenomenon: more and more people during polls define their family as a family without a head. Recently, demographers even introduced a new concept - "biarchy", meaning the onset of the period of an egalitarian family, in which husband and wife are equal. Female informal employment is becoming increasingly widespread, especially among older age groups. Employers are interested and often compel women to work without formalizing an employment relationship.

The main problem of gender economic asymmetry in Kazakhstan is not equal pay for women and men. In some industries, women's wages are still up to 40% lower than those of men, although the legislation of the Republic of Kazakhstan spells out equal pay for equal work and the dependence of wage size on the size and quality of the employee's labor contribution. This is due to the lower official status of women, the differentiation of wages by industry, and the concentration of women in traditional sectors of the economy in relatively low-paid jobs. Thus, in Kazakhstan, in the total number of the employed population, men make up 3.7 million people (51.8%), women - 3.5 million people (48.2%). It should be borne in mind that the economic opportunities of men and women are largely determined by gender occupational segregation. Horizontal occupational segregation characterizes the uneven distribution of men and women by industry and profession. The largest number of employed women is concentrated in the areas with lower wages - in education (75.3%), health care and social services (79.2%), hotel and restaurant business (68.8%). For comparison: the majority of working men are concentrated in public administration (77.4%), construction (82.7%), industry (69.1%), production and distribution of electricity, gas and water (72.3%), in operations with real estate (60.8%). Gender asymmetry in the employment of men and women, the quality of jobs and working conditions, income levels largely arose under the influence of foreign direct investment in the economy of the republic. Thus, 46% of investment falls on oil and gas production, where men are mostly employed, and only 10% were directed to the processing industry, half of which was invested in metallurgy. In the invested-attractive sectors of the economy, the male labor force prevails, and the light and food industries, where women are mostly engaged, are developing slowly. The rapid development of the extractive industry, the real sector of the economy and the financial market created advantages in employment and higher incomes, primarily for men, without significantly changing the position of women in the labor market. Women's access to economic resources is still limited, more and more often they are being forced out into low-paid, imperceptible and unstable segments of the economy. Thus, the priority of choosing a workplace with a higher income remains for men, women are given jobs by the residual principle.

Another acute problem of gender asymmetry is unemployment. While reducing employment opportunities, women are forced into the less skilled and less prestigious and paid work. Partial and part-time employment for women is 35% higher than for men. A new term has emerged - the feminization of unemployment. Women have to search for work longer than men - 6.1 months, while men have 4.5 months. The share of women registered with the employment service as unemployed for more than one year exceeds that of men by 4.4%. Often, the decline in income and the deterioration of women's social status results in the most efficient and effective period - youth and middle age, when women performing reproductive functions and leaving the labor market for a while lose their qualifications and skills and miss career opportunities. Although professional



employment, work outside the home, fast adaptation to changing market conditions, is an effective career engine.

One of the most important problems of gender economic inequality is the measurement and evaluation of female unpaid domestic work. Today, in Kazakhstan, 98.4% of women bear the brunt of domestic work, regardless of whether they have paid for the main job or not. Domestic work is divided into four professions: housekeeper, cook, nanny and educator, which a woman performs on one person. The Moscow Feminists Association calculated the cost of labor for a housewife with two children, which was 246,000 rubles a month. In Kazakhstan, this amount ranges from 50,000 to 150,000 tenge. Thus, a housewife makes a significant contribution to the family budget, which is not always deservedly appreciated by the other party. The redeployment of duties and the reassessment of the importance of domestic work will help strengthen the economic and social stability of the country.

Despite serious problems in gender imbalance in the economy of Kazakhstan, the tendency to level this asymmetry is obvious. In general, the powerful movement of the Kazakhstani economy towards gender equality is an indicator of the state's economic growth.

#### Bibliography

1. Stoller R.J. Sex and gender. New York: Science House, 1968.
2. Garfinkel H. Studies in Ethnomethodology. Englewood Cliffs, N.J. : Prentice-Hall, 1967.
3. Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women. UN, 2000. - Art. 11. - URL: [http://www.un.org/ru/documents/decl\\_conv/conventions/ceclavv.shtml](http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/ceclavv.shtml)
4. Petersen R., Weimar K. Woman Entrepreneurs Economic Development Change // Journal of Development Planning, 1988, No. 18.
5. Khokhlova T.P. Gender problems in modern management // Management in Russia and abroad. - 2004. - № 2. - p. 79-86.
6. Ballaeva E. France introduces quotas for women - heads of enterprises. - URL: <http://www.rbc.ua/rus/>
7. Vestnik RUDN, Economy series, 2015, No. 1

## ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЕҢБЕК МИГРАНТТАРЫНЫҢ ДАМУ БАҒЫТТАРЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТИІМДІЛІГІ

*Тұтқабай Г.М.*

*Ғылыми жетекшісі Ауезова З.Т.*

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана қаласы

e-mail: [gulnaz\\_15\\_95@inbox.ru](mailto:gulnaz_15_95@inbox.ru)

Бүгінгі таңда халықаралық еңбек көші-қонына көп көңіл бөлінуде. Бұл, ең алдымен, экономиканың жаһандану кезеңінде адамдардың бір аймақтан басқа аймаққа көші-қон ағынын тежей алмаудың әсерінен туындап отыр.

Қазіргі кезеңдегі халықаралық еңбек көші-қонының рөлі мен маңызын анықтауға арналған түрлі тәсілдер бар. Біреулер еңбек көші-қоны сол елдегі демографиялық тапшылықты, еңбек ресурстарының жетіспеушілігін шешуге ықпал етеді деп санаса, басқалары, керісінше, шетелден еңбек ағыны жұмыс орындарының азаюына, жергілікті тұрғындардың жұмыссыздығына әкелетініне сенеді. Әрине, екі көзқарас та өздігінен дұрыс, себебі халықаралық еңбек көші-қоны бұл екі жақ та, яғни, еңбек күшін қабылдайтын және еңбек күшімен қамтамасыз ететін елдер қатысатын күрделі әлеуметтік үрдісті білдіреді.

Еңбек қозғалысы, әдетте, табыс деңгейі, жалақысы төмен және жоғары жұмыссыздық орын алған елдерден өмір сүру деңгейі жоғары мемлекетке көшуді құрайды. Бұл тұрғыда Қазақстан үлгі бола алады. Соңғы 5-7 жылда шетелдік жұмыс күші елімізде үш есе өсті. Біздің еліміздің еңбек мигранттары үшін тартымдылығына әсер ететін факторлардың арасында:

1. Экономиканың әртүрлі салаларын дамытуға, жаңа жұмыс орындарын құруға ықпал ететін орнықты экономикалық өсім. Статистикаға сәйкес, 2015 жылы өнеркәсіптік өнімнің нақты көлем индексі 101,4% құрады [2].

2. Қазақстан азық-түлік өнеркәсібін, мал шаруашылығын дамытуға, ауыл шаруашылығы өнімдері мен шикізатты қабылдау мен сатып алуды ұйымдастыруда үлкен әлеуетке ие [3].

3. Еліміздің саяси тұрақтылығы.

Қазақстанның Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан және Қытай сияқты көрші мемлекеттерінен артықшылықтарын ескере отырып, әдетте, біздің елімізге біліктілігі төмен мамандар келетінін атап өту керек. Қазақстандағы еңбек мигранттарын шартты түрде екі топқа бөлуге болады, олар табысы және әлеуметтік қолдауы бойынша ерекшеленеді:

1. Қырғызстан, Өзбекстан және Тәжікстан елдерінен келген, әдетте, ауыл шаруашылығында, саудада, құрылыс саласында жұмыс істейтін еңбек мигранттар;

2. Қытайлық еңбек мигранттары, әдетте, қызмет көрсету секторында, көтерме сауда, сатып алу қызметі, құрылыс бизнесінде жұмыс істейді.

Бұл мақалада еңбек көші-қонының Қазақстанның еңбек нарығына ықпалын, Қазақстандағы еңбек көші-қонының ерекшеліктерін қарастырып, еуропалық елдердің тәжірибесіне сүйеніп, туындаған проблемаларды шешу жолдары ұсынылады.

Еңбек күші дегеніміз белгілі бір қызмет түрлерін жүзеге асыру үшін қажетті физикалық және ақыл-ой дамуы бар халықтың бөлігі екені белгілі. Еңбек ресурстарының сапалық (білім деңгейі, денсаулығы) және сандық (еңбекке жарамды жастағы) қасиеттері еліміздің әлеуетіне әсер етеді. Білікті кадрлардың жетіспеушілігі байқалатын елдерде халықтың қартаюуы, экономикалық белсенді тұрғындардың сыртқы көші-қон процестері орын алады. Сонымен қатар, сыртқы көші-қон ағындарына халықтың тығыздығы, өңірлердің экономикалық даму ерекшеліктері (мысалы, Алматы - Орталық Азия аймағының сауда және қаржы орталығы, Оңтүстік Қазақстан облысы - ауыл шаруашылығы дақылдарын өсіру орталығы, Астана - белсенді даму аумағы) үлкен әсерін тигізеді.

Қазақстандағы еңбек мигранттарының жұмыспен қамтудың негізгі салалары:

*Құрылыс.* Қазақстанның ірі қалаларында (құрылыс көлемі 2015 жылы 211977 млн. теңге) құрылыс қарқынын жеделдету көптеген еңбек ресурстарын тартуды талап етеді, олардың басым бөлігі еңбек мигранттары болып табылады. Еңбек мигранттарының көпшілігі біліктілігі жоқ және заңсыз жұмыс істейді. Осы себептер бойынша түрлі құқық бұзушылықтар: жұмыс берушілердің жұмыскерлердің құқықтарын сақтамау, жоғары өндірістік жарақаттар, стандарттарға сәйкес келмейтін еңбек жағдайлары туындайды. Сарапшылардың пікірінше, жергілікті және шетелдік жұмыс күшінің төлем деңгейінің айырмашылығы 10% -дан 50% -ға дейін [1].

*Сауда.* Қазақстан қалаларының нарығында Қытайдан, Қырғызстаннан және Өзбекстаннан келген мигранттар жұмыс істейді. Сауда саласында қазақстандық кәсіпкерлер үшін бәсекелестік тудырады, осылайша тауарларға деген сұраныстың икемділігін арттырады, бұл, сөзсіз, баға саясатына әсер етеді.

*Бақшадағы маусымдық жұмыстар.* Темекі мен мақта жинауды, негізінен Қырғызстан мен Өзбекстаннан келген мигранттар атқарады. Осы саладағы жұмыспен қамту еңбек мигранттарының тұрмыс деңгейін жақсартуға мүмкіндік береді (Қырғызстанның еңбек және жұмыспен қамту министрінің айтуынша, еңбек мигранттары Ресейден және Қазақстаннан 2015 жылы 1 миллиард 664 миллион доллар аударды). Дегенмен, қызметкерлерді тіркеу және құқықтық қорғау проблемалары әлі де калуада.

Қазақстандағы еңбек нарығында еңбек мигранттары өз қызметін жүзеге асыратын жұмыспен қамтудың басқа да салалары бар. Жоғарыда мигранттардың жұмысқа орналасу ықтималдығы басым салалары көрсетілген. Қызметтің бұл салаларын таңдаудың себептері: еңбек ресурстарына үлкен сұраныс, кейбір жағдайларда біліктілікке және жұмыс істеу құқығын растайтын ресми құжаттарға қажеттіліктің жоқтығы.

Еңбек мигранттарының теріс бейнесі олардың елде заңсыз тұру және заңсыз еңбек қызметі нәтижесінде қалыптасады. Түрлі сараптамалық бағалау бойынша, республикада еңбек көші-қоны реттелмеген иммиграция жыл сайын 300-500 мыңнан 1 миллион адамға дейін, көбінесе Қырғызстан, Тәжікстан, Өзбекстан елдерінен келген [2].

Зерттеу барысында сауалнама жүргізілді. Квоталарды іріктеу әдісін қолдана отырып, 150 респонденттен (50 адамнан тұратын үш топтан) сұхбат алынды. Критерий тек бір белгі болды: орта білім, арнайы орта білім, жоғары білім. Сауалнама нәтижелері бойынша келесі қорытындылар жасалды:

1. Жоғары білімі бар респонденттердің көпшілігі (40%), арнайы орта білімі барлардың (40%) және орта білімі барлар (50%) еңбек мигранттары үшін толерантты (1-кесте).

*1-кесте.* Респонденттердің еңбек мигранттарына деген қатынасы

Білім деңгейі	Басқа елдерден келген еңбек мигранттары туралы сіз қалай ойлайсыз?			
	Жағымды	Немқұрайлы	Толерантты	Жағымсыз
Жоғары білім	34 %	5 %	35 %	26 %
Арнайы орта білім	29 %	6 %	34 %	31 %
Орта білім	27 %	13 %	37 %	23 %

2. «Еңбек нарығында еңбек мигранттары Қазақстан азаматтарына бәсекелестік жасайды деп ойлайсыз ба?» деген сұраққа жоғары білімі бар респонденттердің пікірлері бөлінді: респонденттердің 35% -ы еңбек мигранттары бәсекелеспейді деп есептейді және 35%-ы жоғары біліктілікті талап етпейтін еңбек салаларында бәсекелес болады деп санайды. Арнайы орта білімі бар респонденттердің айтуынша, мигранттар бәсекеге түспейді (47%). Орташа білімі бар респонденттер (49%) бұл сұраққа теріс жауап берді (2-кесте).

2-кесте. Жұмыс орындарына бәсекелестік

Білім деңгейі	Еңбек мигранттары еңбек нарығында қазақстандық азаматтармен бәсекелеседі деп ойлайсыз ба?		
	Иә, бірақ зияткерлік жұмыс саласында ғана	Иә, біліктілік талап етілмейтін салада ғана	Жоқ
Жоғары білім	30 %	35 %	35 %
Арнайы орта білім	31 %	47 %	22 %
Орта білім	21 %	30 %	49 %

Осылайша, қазақстандықтар, негізінен, еңбек мигранттарына толерантты қарайды. Мұндай көзқарасқа әсер етуші себептер:

1. Еңбек мигранттары, әдетте, еңбек нарығында бәсекеге түспейді, өйткені олар жоғары біліктілікті талап етпейтін беделі мен жалақысы төмен жұмыс орындарында істейді,

2. Біздің азаматтарымыз мемлекеттің көші-қон саясатын түсінеді және қабылдайды деуге болады.

Еңбек мигранттарының аймақтық нарыққа әсер етудің оң және теріс аспектілерін атап өтсем. Оң аспектілері:

1. Қоғам үшін қажет, бірақ физикалық тұрғыда ауыр жұмыстарды орындауы.

2. Мамандар жеткіліксіз жерлерде кәсіби көмек көрсету.

3. Бастапқы кәсіпкерлерге көмек ретінде төменгі ақы үшін жұмыс істеуге келісу.

Теріс аспектілері:

1. Еңбек қызметінің заңсыздығы.

2. Жоғары білікті жұмыс күшіне сұраныстың төмендеуіне әкеліп соқтыратын және соның салдарынан зияткерлік әлеуетті азайтуға алып келетін, шамадан тыс еңбек ресурстарының болуы.

3. «Көлеңкелі экономика». Еңбек мигранттарының заңсыз қызметі өз кірістерін мемлекеттен жасыруды көздейді, бұл өз кезегінде жұмыспен қамту және экономикалық салалардағы бұлыңғырлыққа әкеледі.

Зерттеудің негізінде келесі қорытындылар шығарылды:

1. Әлемде еңбек миграциясы үдерістеріне қатыспайтын бірде-бір ел жоқ, себебі бұл халықаралық экономикалық қатынастардың негізгі нысаны болып табылады.

2. Тұрғындардың еңбек мигранттарына қатынасына олар айналысатын салалар әсер етеді.

3. Қазақстандағы еңбек мигранттары тек жағымсыз ғана емес, сонымен қатар оң нәтиже де береді.

Еңбек көші-қон процестерін реттеу бойынша ұсыныстар:

1. Зауыттар мен фабрикаларда жұмыс істеу үшін шетелден тәжірибелі мамандарды тарту және оларға қолайлы жағдайлар жасау.

2. Заңсыз жұмыс күшін пайдаланатын кәсіпкерлерге жаза тағайындау.

3. Еңбек мигранттарын құқықтық қорғауды қамтамасыз ету бойынша қызметті құру.

*Пайдаланылған әдебиеттер:*

1. Масанов Н. Миграционные метаморфозы Казахстана в движении добровольном и вынужденном. Постсоветские миграции в Евразии / Н. Масанов, под ред. А. Р. Вяткина, Н. П. Космарской, С. А. Панарина. – М. : Наталис. 2012. – 152 с.

2. Садовская Е. Ю. Международная трудовая миграция в центральной Азии в начале XXI века (на примере Республики Казахстан) / Е. Ю. Садовская. // Восточная книга. – М., – 2013. С. 54–81.

3. Ауезова З.Т. Критерии и факторы расселения населения в переходной период. Материалы научно-практической конференции //Современные проблемы образования и науки в начале 21 века, 17-20 марта, 2010 г. Караганда, - С.242-245

## БЬЮТИ-БЛОГЕРЫ: АКТОРЫ ВЛИЯНИЯ НА ИНДУСТРИЮ КРАСОТЫ

*Амантаева Д.Б.,*

*Докторант Ph.D 1-го курса специальности «социология»*

*под руководством Бурхановой Д.К.*

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы

e-mail: [jamik177@mail.ru](mailto:jamik177@mail.ru)

Активное развитие и становление бьюти-блогерства как элемента индустрии красоты в современном казахстанском обществе и в целом международном пространстве обуславливают актуальность изучения данного явления как новой формы влияния на повседневное поведение людей, новой формы коммуникации и продвижения новых инструментов индустрии красоты.

В 1940 году Е. Кац и П. Лазарсфельд в работе «Выбор людей» впервые упомянули о формировании и влиянии на выбор людей. Они предложили двухуровневую модель движения информации: идеи передаются от СМИ к лидерам мнений, и уже от них в широкие массы [1].

Известный социолог Д. Белл в своей книге "Становление постиндустриального общества" отмечал, что в основе основ лежит знание и информация. В эру информационного главенства, человек больше доверяет символам, поступающим извне, нежели своим органам чувств. Таким образом, общество утрачивает чувство реальности[2].

Блог представляет собой веб-платформу, созданную на основе определенных шаблонов, специализированных сайтов и содержимое которой составляют регулярно пополняемые записи, содержащие текст, изображения и мультимедиа. Как правило, блоги создаются на и не требуют особых знаний по программированию, веб-дизайну, и продвижению в сети Интернет. Бьюти-блогеры (от англ. Beauty-красота) сосредотачивают свое внимание в большей степени на вопросах, связанных с внешностью, красотой, уходом за собой, стилем, модой. Это обычно девушки или молодые женщины (намного реже, но встречаются женщины средних лет и даже мужчины), которые выкладывают на YouTube<sup>1</sup> короткие видео-ролики (блоги) снятые самостоятельно. У каждой из них есть собственный канал (channel), где расположены видео-ролики на самые разные темы, начиная от уроков красоты, заканчивая путешествиями. Как правило, видео-контент структурирован по разделам. Например: «красота, уход за собой», «о волосах», «о жизни», «мои наряды, гардероб», «обзоры декоративной косметики», а также «популярные видео». [3]

Сегодня виртуальная или «интернет-реклама» продукции индустрии красоты имеет важное значение как элемент для продвижения, продажи, а также для влияния на повседневное поведение людей. Современное общество все чаще использует цифровые носители, «гаджеты» (телефоны, планшеты, компьютеры и так далее) для сбора информации о косметических продуктах, сбора отзывов о бьюти-продукции, до совершения покупок в магазине.

Для увеличения популярности различных бьюти-продуктов производители обращаются к знаменитым лидерам мнений, которые пользуются авторитетом у аудитории и соответственно имеют большое влияние на женщин и формируют представления об идеальной внешности.

Современная индустрия красоты позиционируется в СМИ и в социальных сетях как гарант счастливой личной жизни, успешной карьеры и является одним из главных базисов материального достатка. Однако стандарты красоты не являются универсальными даже в рамках одного общества. Исследования, показывающие, что эстетический капитал «окупается», как правило, предполагают, что люди согласны с тем, что считается красивым. Тем не менее, чтобы извлечь выгоду из вашей внешности, вам нужно воплощать правильный вид красоты. Например, стандарты красоты и телесные стили рабочего и нижнего среднего классов значительно отличаются от доминирующих стилей среднего класса (Bettie, 2003; Bourdieu, 1984; Crane, 2000; Tyler, 2008). [4].

Как и другие вкусы, оценка физической красоты требует «культурного капитала» (Bourdieu, 1984): культурные знания, которые варьируются в зависимости от группы и они распределены неравномерно по всему обществу. [5]

Согласно И. Гофману женственность (аттрактивность), в конкретных ситуациях представляет собой социальное взаимодействие, в так называемых житейских спектаклях, а самопрезентация рассматривается как сложный драматургический процесс. То есть, идентичность является калейдоскопом ролей и стилей их исполнения в различных ситуациях стратегического и

<sup>1</sup> YouTube- [ВИДЕОХОСТИНГОВЫЙ](#) сайт, предоставляющий пользователям услуги хранения, доставки и показа видео.

сиюминутного характера, это процесс смены ролей, их интерпретации, адаптации и ранжирования в иерархическом порядке. [6]

В соответствии с драматургическим подходом у человека есть два «я» – внутреннее (представление о себе реальном) и идеальное (представление о том, каким надо быть). Различие между двумя «я» проблематизируется, а житейский спектакль выступает как некий способ решения данной проблемы. В более или менее кратковременных спектаклях (будь то «встреча», «свадебная вечеринка или «собеседование на работу») индивид, выступая в качестве актора, пытается сыграть себя идеального, тем самым манипулируя впечатлениями окружающих его людей, на реакцию которых направлен весь спектакль, т. е. на зрителей. Если нет зрителей – значит, нет и представления [7].

Так, если ранее приоритет по формированию покупательского выбора на «рынке» красоты склонялся в пользу рекламы в модных журналах, то развитие социальных сетей, например, Instagram<sup>2</sup>, Facebook<sup>3</sup>, YouTube, полностью поменяло положение. Создание аккаунтов в социальных сетях привело к массовому появлению блогеров - новых лидеров мнений, формирующих новые модные тренды, вкусы и предпочтения у современной бьюти-аудитории. Блогеры — новые инфлюенсеры, имеющие влияние на общественное мнение, так по результатам опроса 2017 года, например, каждый третий британский ребенок в возрасте от 6 до 17 лет хочет «работать YouTube-блогером». Это число в три раза превышает количество детей, которые хотят стать врачами. [8]

Значительное влияние также бьюти-блогеры оказывают на продаваемость той или иной продукции на рынке индустрии красоты и на предпочтения выбора и повседневного поведения женщин. Упоминание тех или иных косметических продуктов, или косметологических, пластических процедур сильно влияет на продаваемость и потребляемость данной продукции и процедур.

Многие корпорации - производители косметической продукции, а также клиники пластической хирургии сегодня отказываются тратить большой бюджет на прямую рекламу в гляцевых журналах, телевидении, используя вместо этого неформальные каналы продвижения, в том числе социальные сети и аккаунты бьюти-блогеров. Большое количество подписчиков позволяет монетизировать бьюти-блогерам свою популярность. Сегодня продукты, ставшие популярными с помощью бьюти-блогеров, занимают около 25% от общего оборота косметических интернет-магазинов, если считать в денежном выражении. [9]

Если рассматривать рост количества просмотров бьюти-контента на международном видео хостинге YouTube в динамике за последние 12 лет, то можно наблюдать огромный рост и популяризацию видео блогов об индустрии красоты. Так, по сравнению 2006 годом рост составил 1200%.

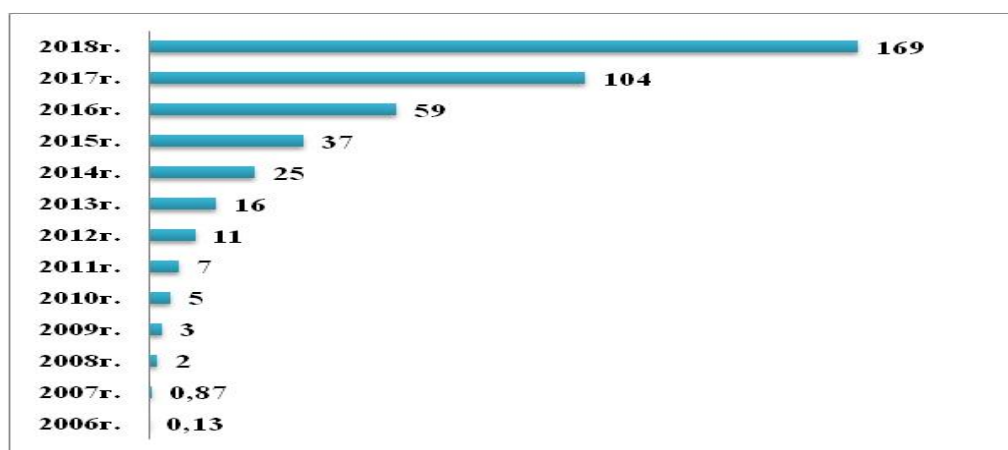
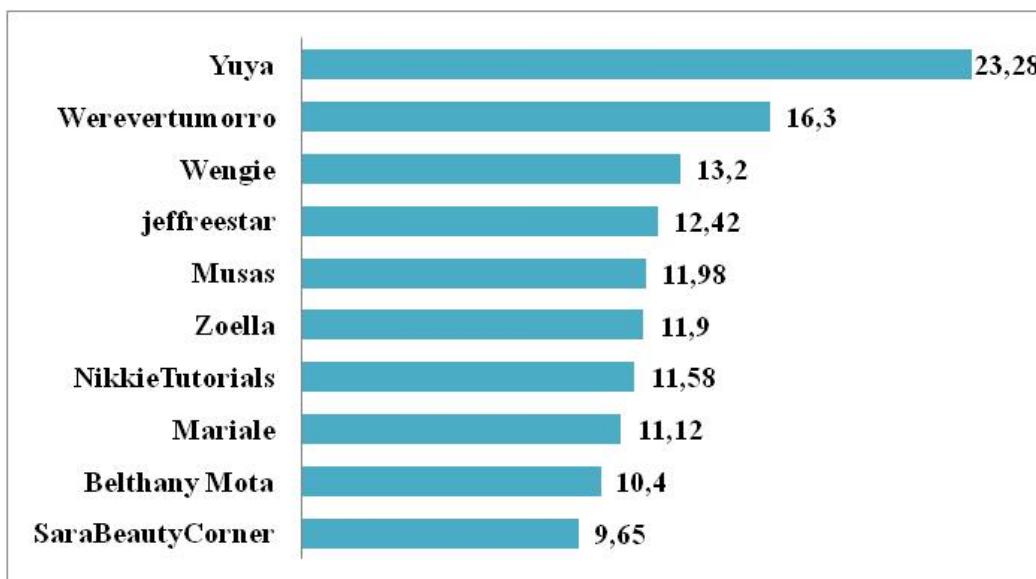


Рисунок 1. Ежегодные просмотры контента, связанного с красотой, на YouTube с 2006 по 2018 год (в миллиардах) [10].

Рисунок 2. Самые популярные каналы красоты YouTube по состоянию на январь 2019 года, ранжированы по количеству подписчиков (в миллионах) [10].

<sup>2</sup> приложение для [обмена фотографиями](#) и [видеозаписями](#) с элементами социальной сети, позволяющее снимать фотографии и видео, применять к ним [фильтры](#), а также распространять их через свой сервис и ряд других [социальных сетей](#).

<sup>3</sup> крупнейшая [социальная сеть](#) в мире



Instagram становится все более популярной социальной сетью, где пользователи публикуют и обмениваются фотографиями, а также делятся советами макияжа, ухода, результатами пластических операций, трансформаций своего тела посредством инструментов индустрии красоты. Женщины и девушки сообщают о том, что они тратят значительное время на выбор их “лучших” фотографий, которые затем могут быть дополнительно обработаны с помощью функционала фильтров и инструментов редактирования Instagram, для того, чтобы улучшить собственную самопрезентацию (Chua & Chang, 2016; Dumas, Maxwell-Smith, Davis, & Giulietti, 2017). [11]

в %

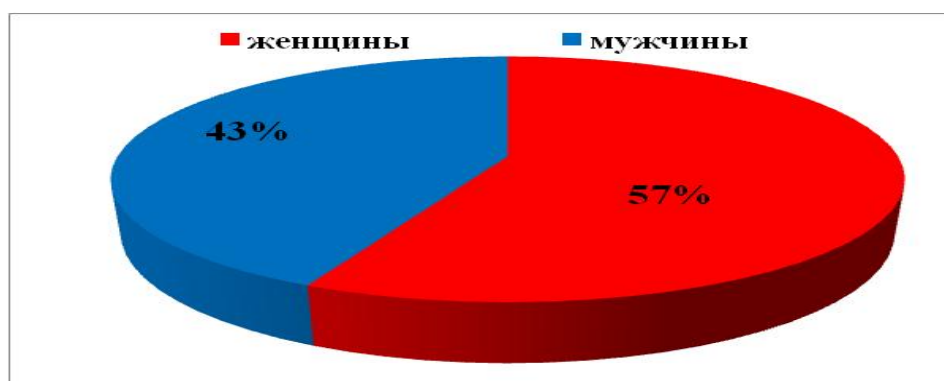


Рисунок 3. Распределение пользователей Instagram в Казахстане в 2017 году по полу,

По данным Агентства АСТ-Казахстан в сети Instagram зарегистрировано 67% городского населения и 33% сельского населения из всех пользователей данной социальной сети. Из 100% зарегистрированных пользователей в данной сети -18% проживают в г.Алматы, второе место заняли жители г.Шымкент-13%, г.Астана-10%. В данной социальной сети наибольшую долю занимает молодежь- 18-29 лет, по данным исследования их доля составляет 62%. Заметно меньше представителей возрастной группы 30-40 лет — 26% и группы 41-55 лет — 12%.

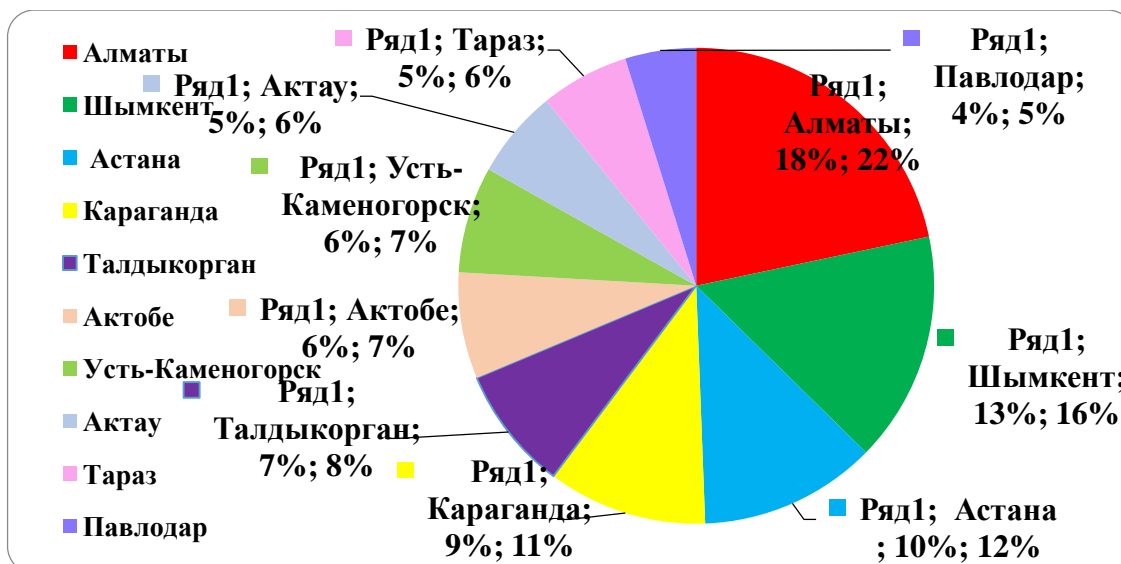


Рисунок 4. Топ 10 городов Казахстана по количеству пользователей социальной сети Instagram

Исследование проведено 16 февраля — 16 марта 2017 года среди населения Республики Казахстан в возрасте от 18 до 55 лет по выборке, репрезентирующей население городов и сел. Опрос произведен методом личного интервью, N=6054 респондентов. Ошибка выборки не превышает 2% при доверительном интервале 95%.[12]

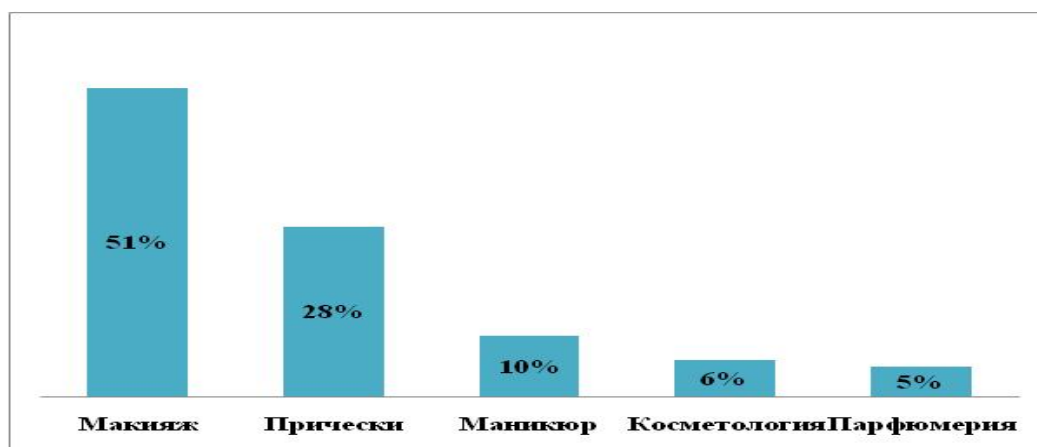


Рисунок 5. Распространение видео контента красоты на YouTube

Статистика на показанная на рисунке 5 презентует представления содержимого популярных категорий, связанных с красотой YouTube-видеохостинга по состоянию на июль 2017 года.

Бьюти-блогеры воспринимают себя и друг друга как экспертов во многих вопросах: внешности, уходе за собой, стиле, косметике и пр. Набирая популярность, блогер становится авторитетным для своих подписчиков не только в данных областях, но и во многих других.[13] Сегодня видео-блог – это модная область, которая может внедрять свои модели и паттерны поведения, ценности и нормы.

Популярные социальные сети сегодня стали для общества новейшими, модными, яркими витринами. Уникальность и узнаваемость, сегодня, дает индустрии красоты возможность получать не только огромную прибыль, но и выгоду: продается не столько тени или тональные крема, сколько мечты в сказку, возможность приблизиться к новому идеалу внешности.



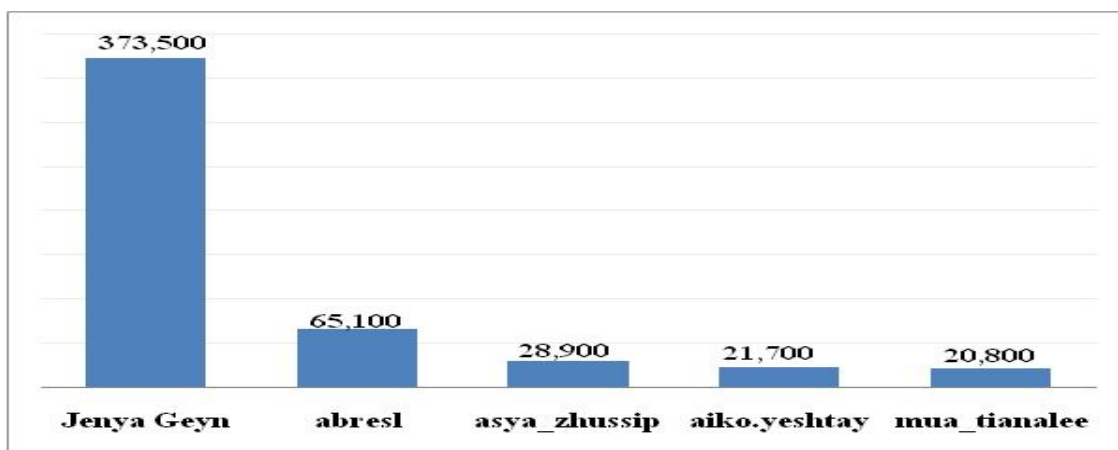


Рисунок 6. Самые популярные казахстанские бьюти-блогеры на январь 2019, в социальной сети Instagram, кол-во подписчиков, тыс.чел.

Амплуа в социальных сетях не всегда коллоборируются в роли, модели поведения, исполняемые женщиной в повседневной жизни. Наконец, современные бьюти-блогеры не ограничивают количество зрителей, перед которыми можно сыграть себя «идеальной», и позволяют в короткие сроки собрать рекордное социальное одобрение выражающееся в виде «лайков» и фолловеров, что несомненно приводит к улучшению собственной самооценки актора.

Развитие новых интернет-технологий и социальных сетей привело к тому, что Бьюти-блогинг как явление получает всё большую и большую популярность среди разных социальных групп, социальных классов, что делает необходимым введение для его дальнейшего более глубокого социологического изучения.

#### Список использованной литературы

1. Bloch P., Richins M. You look “mahvelous”: The pursuit of beauty and the marketing concept // Psychology and Marketing. 1992. Vol. 9(1). Pp. 3-15
2. Розенберг Н.В. Массовая коммуникация: основные тенденции развития в эпоху digital / Н.В. Розенберг, В.П. Сараева // Электронный научный журнал «Наука. Общество. Государство». — 2018 — Т. 6, № 2 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: [http:// esj.pnzgu.ru](http://esj.pnzgu.ru).
3. Н.А.Мартыанова Социологический анализ интернет-субкультуры: на примере бьюти-блогеров. Труды Санкт-Петербургского государственного института культуры и искусств • 2015 • Том 206 • Социология культуры: опыт и новые парадигмы • Часть 1 • с.328
4. Giseline Kuipers, Beauty and distinction? The evaluation of appearance and cultural capital in five European countries, Poetics, Volume 53, 2015, Pages 38-51
5. Bourdieu, P. (1984). Distinction: A social critique of the judgement of taste. London: Routledge.)
6. Сулейманова Л.В. Конструирование женственности в дискурсе социальных сетевых медиа (На примере Instagram) / Общество: социология, психология, педагогика. 2017. № 1. С. 37-42.
7. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни. М., 2000. с. 21–54
8. <https://www.lofficielrussia.ru/beauty/social-media-beauty>
9. How posts of bloggers influence on sales [Electronic resource]. URL: <http://www.thevillage.ru/village/business/management/216415-beauty-sells>
10. <https://www.statista.com/statistics/294655/youtube-monthly-beauty-content-views/>
11. Chua, T. H. H., & Chang, L. (2016). Follow me and like my beautiful selfies: Singapore teenage girls' engagement in self-presentation and peer comparison on social media. Computers in Human Behavior, 55, 190–197. <http://dx.doi.org/>
12. <https://kazakhstan.act-global.com/news/социальные-сети-в-казахстане>
13. Мартыанова Н.А. Институциональная динамика профессии в эпоху мобильности // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение: вопр. теории и практики. Тамбов: Грамота, 2013. № 9 (35).с.106

## ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖАСТАР КӨШІ-ҚОНЫ: ЖАҒАНДЫҚ ТРЕНД ЖӘНЕ АЙМАҚТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР ӘСЕРІ

*Арын Д.А.,*  
әл-Фараби ат.ҚазҰУ  
Әлеуметтану мамандығының  
1 курс докторанты  
e-mail: duysenkul.aryn@gmail.com

Жастар - мемлекеттің дамуына тікелей ықпал ететін және елдің болашағын айқындайтын әлеуметтік қабат.

Әлеуметтану ғылымында жастар әлеуметтік-демографиялық топ ретінде әлеуметтік және құқықтық статусы, психологиялық сипаты, жас айырмашылығы бойынша ерекшеленеді. Қазіргі қоғамда халықтардың түрлі тарихи-географиялық, мәдени-этностық, әлеуметтік-экономикалық кеңістікте орналасуына байланысты жастардың да әлеуметтік-демографиялық топ ретіндегі жасы әртүрлі. Біздің елімізде «Мемлекеттік жастар саясаты туралы» ҚР Заңы бойынша жастар – 14 жас пен 29 жасқа дейінгі азаматтар [1] болса, БҰҰ жастарды 18-44 жас аралығындағы әлеуметтік-демографиялық топ деп көрсетеді. Жастар мәселелерін зерттеушілер тарапынан да осы әлеуметтік топтың жас ерекшеліктерін анықтауда нақты көрсетілген сан жоқ.

Әдетте әлеуметтанушылар жастарды екі топқа бөліп қарастырады:

- 1) бойында физиологиялық және психикалық тұрғыдан жетілу процесі қарқынды жүріп жатқан немесе енді аяқталған топ ретінде;
- 2) социумға ену процесі аяқталған ересек тұлға ретінде.

Жастар Қазақстан қоғамындағы көлемді әлеуметтік-демографиялық топ, бүгінде елімізде 14-29 жастағы жастардың үлесі 22%, нақтырақ алғанда 4 млн. құрап отыр. Бұның ішінде 2,3 млн. – қала жастары болса, 1,7 млн. - ауыл жастары [2].

Жаһандық миграциялық үрдістер еліміздегі көші-қонға әсер етіп отыр. Бұл өзгерістер қазақстандық қоғамдағы барлық әлеуметтік қабаттар мен топтардың, соның ішінде жастардың өмір сүру салтына әсер етіп отыр. Ресми статистика соңғы онжылдықта елімізден 300 мыңнан аса адам көшіп кеткенін дәлелдейді. Қоныс аударғандардың басым бөлігі жастар, яғни еліміздің әлеуметтік-демографиялық-экономикалық-креативті (жастар – инновацияға бейім) потенциалы. Әлеуметтанулық зерттеулер нәтижесі жастардың көші-қонды өмір сүру мүмкіндіктерін арттырудың бірден-бір жолы ретінде қарастыратынын көрсетіп отыр.

Жаһандық көші-қон трендтері:

- Көші-қон үрдісіне еңбек ресурстарының экспорты ретінде түсінікті қалыптастыру, бұндай анықтама бойынша қоныс аударушы тауар ретінде, ал қоныс аударушының сапалық көрсеткіштері (кәсіби дағдылары мен құзыреттері) осы тауардың негізгі сипаты ретінде қарастырылады;
- Көші-қонды экономикалық жағдайлардан туындаған табиғи үрдіс ретінде түсіну;
- Дамыған елдермен бірге қарқынды дамушы елдерде орын алған жоғары білікті адами ресурстарға бәсекеңің ұлғаюы;
- Білім алу мақсатындағы көші-қонды елдің бәсекеге қабілеттігі және адамзат капиталын арттыру факторы ретінде қарастыру [3].

Жаһандану үрдісінің адамзат, мемлекеттер үшін жағымды жақтарымен қоса жекелеген ұлттар үшін орасан жағымсыз жақтары да бар. Жаһанданудың әсерінен өскелең ұрпақтың бойындағы ұлттық сәйкестіктің дағдарысы байқалады. Бүгінгі жас ұрпақ жаһандану мен экономиканың капитализациясы жағдайында прагматикалық көзқарасты ұстануда. Жастар арасындағы көптеген зерттеулердің нәтижесінен ұлттық дәстүрлердің қазақстандық жастар тарапынан қазіргі шынайы өмірге үйлеспейтін, ескі заман көрінісі ретінде көрінетіндігі, жастардың жеке бастың бостандығын өмірдегі басты мақсат ретінде ұстануын көреміз [4].

Ресми статистикалық ақпарат бойынша 2018 жылы елімізден 41 894 адам көшіп кеткен және бұл көрсеткіш бұрнағы жылмен салыстырғанда 11,1%-ке артқан. Ал Қазақстанға көшіп келушілердің саны 12 785 адамды құрап, аталған көрсеткіш алдыңғы жылмен салыстырғанда 20,5 %-ке кеміген, көші-қон айырмасы: -29 109 адамды құрап отыр. Көшіп кеткендердің ішінде еңбекке жарамды халықтың үлес салмағы - 29 078 адамды құраса, келгені – 9 814 адам, көші-қон айырмасы: -19 264 [5].

Елімізден көшіп кеткендердің ішінде жоғары білімділер – 22 666 адам. Бұл көрсеткіштің ішінде техникалық және экономикалық сала мамандарының көп болуы халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайының көтерілуіне бірден-бір әсер ететін еліміздің экономикасын индустрияландыру

саясатының ілгеріленуіне кедергі болары анық. Қазақстан Республикасының экономикасы негізінен бірінші секторға тәуелді және квазимемлекеттік экономикалық басқару жүйесіне негізделген (экономиканың негізгі салаларын корпоративті басқару). Бұл өз кезегінде мемлекеттік және жеке серіктестіктің, бәсекелестік ортаның дамуына кедергілер келтіруде. Осындай жағдайда техникалық сала мамандарының барлығын жұмыспен қамту мүмкін емес. Біздің ойымызша, техникалық сала мамандарының елден қоныс аударуына елдегі жемқорлық пен непотизмнің кең таралу факторларын да жатқызуға болады. Мысалы, сыбайлас жемқорлықты түйсіну индексі бойынша Қазақстан 180 мемлекеттің ішінде 124-ші орында тұр [6].

Біздің тұжырымымыздың негізділігін Халықаралық көші-қон ұйымының тапсырысымен «Қазақстан жас мамандарының миграциялық көңіл-күйі...» тақырыбына жүргізілген әлеуметтанулық зерттеудің нәтижесі де растайды (т.ғ.д., профессор И.Черных). Зерттеушілер жастарды елден ығыстырып шығарушы факторларды төмендегідей топтастырады (1-сызба):

Саяси	Зерттеу авторлары саяси факторларға – <ul style="list-style-type: none"> <li>- Барлық салалар мен деңгейлердегі жемқорлық, непотизм;</li> <li>- Адамдардың бойында қауіпсіздік сезімінің болмауы (қылмыс деңгейінің жоғарылығы, құқық қорғау органдарының бей-берекетсіздік әрекеттері);</li> <li>- Мемлекеттік саясаттың анықсыздығынан болашаққа сенімнің азаюы;</li> <li>- Мемлекеттік басқарудың және Үкімет тарапынан жасалынып жатқан реформалардың тиімсіздігі;</li> <li>- Мемлекеттік органдардың барлық деңгейлеріндегі бюрократия (қағазбастылық);</li> <li>- Сөз бостандығы мен жеке пікірді білдіру бостандығына қойылатын шектеулер, т.б.;</li> <li>- Азаматтық қоғамның әлсіздігі, демократиялық институттардың болмауын жатқызады.</li> </ul>
Экономикалық	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Экономиканың әлсіздігі;</li> <li>- Төмен жалақы;</li> <li>- Жұмыс орындарының жеткіліксіздігі;</li> <li>- Құрылымдық жұмыссыздық</li> </ul>
Әлеуметтік	Авторлар әлеуметтік факторларға - <ul style="list-style-type: none"> <li>- Адам капиталы сапасының төмендеуі;</li> <li>- Халықты әлеуметтік қорғау жүйесінің әлсіздігі, әсіресе денсаулықсақтау және білім беру саласында</li> <li>- Білім сапасының төмендеуі;</li> <li>- Өмір сүру сапасын арттыруға мүмкіндіктерді көре алмау;</li> <li>- Әлеуметтік теңсіздіктің ушығуын жатқызады</li> </ul>
Технологиялық	Зерттеу авторлары технологиялық факторға экологиялық жағдайдың төмендеуін жатқызады [3]

1-сызба. Дереккөз: «Қазақстан жас мамандарының миграциялық көңіл-күйі...» тақырыбына жүргізілген әлеуметтанулық зерттеудің презентациясы (презентация авторы т.ғ.д., профессор И.Черных)

Қазақстандағы Ф.Эберт Қорының «Орта Азия жастары: салыстырмалы шолу» тақырыбына жүргізген әлеуметтанулық сұраудың нәтижесі еліміздегі жастарды тұрғылықты мекенінен көшуге итермелейтін басты себептерге өмір сүру сапасын арттыру (Қазақстан бойынша сұралған барлық респонденттің 41,6%-і), шетелде жұмыс орындарының көп болуы (38,7% респондент), материалдық жағдайды жақсарту сияқты экономикалық факторларды көрсетеді [7].

Осы зерттеулердің нәтижесіне қарап еліміздегі көші-қонға әсер етіп отырған басты жағдай – жұмыссыздық деп айта аламыз. Елімізде жан басына шаққандағы жоғары білім деңгейінің басқа дамушы елдермен салыстырмалы түрде жоғары болуына қарамастан құрылымдық жұмыссыздық мәселесі алдыңғы орында тұр. Мамандар халықтың басым бөлігінің жұмысбастылығын қамтамасыз ету үшін келесі салаларды дамытуды ұсынады:

- Ауыл шаруашылығы;
- Тамақ және жеңіл өнеркәсіп;
- Қызмет көрсету саласы мен туризм.

Елімізде халықтың 44 %-і ауылдық жерде тұрады. Ал, орташа және аз урбандалған елді мекендердің үлесі 60 %. Демек, ауыл шаруашылығын дамыту біздің еліміз үшін өзекті болып қалмақ.

Құрылымдық өзгерістер теориясының (А.Фишер, К.Кларк, Ж.Фурастье) өкілдері халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайының артуы экономикадағы үшінші сектор - қызмет көрсету саласының дамуымен тығыз байланысты екенін ХХ ғасырда айтқан (А.Фишер. Экономикалық прогрестің шарттары, 1940). Жан Фурастье, француз әлеуметтанушысы, индустриальды қоғам теоретигі «ХХ ғасырдың үлкен үміті» (1951) еңбегінде қызмет көрсету саласы өркендеген қоғамда өмір сүру сапасының артуы, әлеуметтік қауіпсіздік, білімнің үстемдік құруы, мәдениеттің дамуы, біліктіліктің жоғары деңгейі, еңбектің гуманизациясы, жұмыссыздықтың жойылуы сияқты жағдайлардың орын алатынын айтады. Әлемде ең дамыған елдерде қызмет көрсету саласынан түсетін кіріс елдің ЖІӨ-не түсетін кірістің 80 %-ін құрайды.

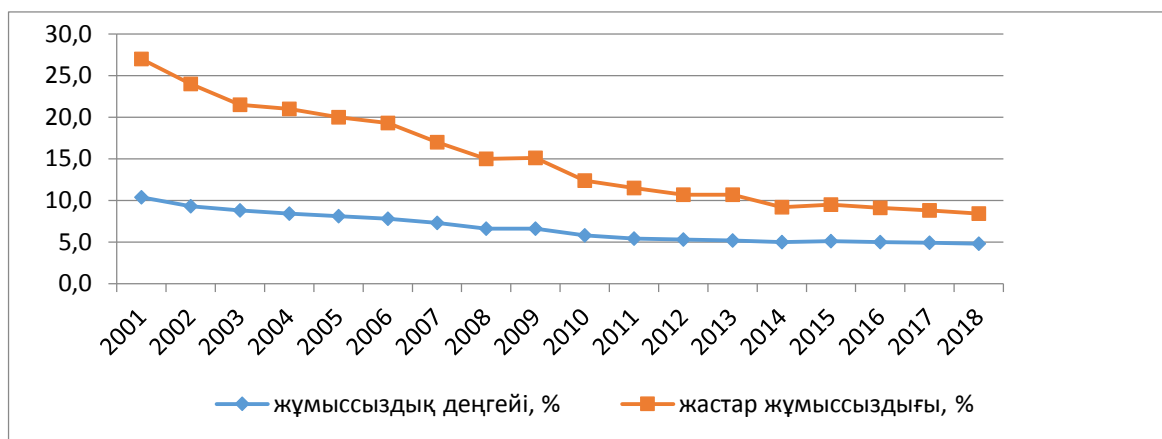
Қазіргі таңда елімізде урбанизация үрдісі қарқынды жүруде. Урбанизация үрдісіне әсер ететін жағдайлар:

- Ауылдан қалаға қарай қоныс аудару;
- Қала шетінде аудандардың пайда болуы;
- Қалаға жақын орналасқан ауылдық елді-мекендердің қала статусын алуы;
- Қала халқының табиғи өсімі.

Ауыл жастарының ірі қалаларға кетуінің артуы, қала шетінде орналасқан аудандардың ұлғаюы және кедейленуі еліміздегі урбанизация (үрдіс ретінде) мен урбанизацияланудың (процесс барысында қол жеткен әлеуметтік, экономикалық, мәдени, т.б. көрсеткіштер деңгейі) арасындағы үлкен айырмашылықтарды туғызуда.

Қауіпсіздік мәселесі еліміздегі миграцияның басты себебі екенін зерттеулер нәтижесі көрсетіп отыр. Әлеуметтік-экономикалық тұрақсыздық халық арасында әлеуметтік шиеленісті туғызары сөзсіз. Экономикалық тұрақсыздық халықтың басым бөлігін кедейленуге алып келді. Жастар арасындағы жұмыссыздық артып, жастардың басым бөлігінің маргинализациялану көріністері байқалуда. Әдетте агрессияға бейім топ жастар болып келеді. Әлемде 18 бен 30 жасқа дейінгі 300 миллионға жуық жастар жұмыссыз немесе тұрақты жұмыспен қамтылмаған. ХХ аяғында Ұлыбританияда түрлі экономикалық, әлеуметтік және саяси сипаттағы факторлардың әсерінен еш жерде оқымайтын және еш жерде тұрақты тіркеліп жұмыс істемейтін жастарға қатысты NEET-ұрпақ ұғымы қолданыла бастады (ағылш. Not in Education, Employment or Training). Зерттеушілер NEET-ұрпақтың пайда болуының негізгі екі факторларын көрсетеді. Бұл – біріншіден, елдегі әлеуметтік-экономикалық жағдай төмендігіне байланысты болса, екіншіден, керісінше мемлекет тарапынан көрсетілетін әлеуметтік қамсыздандырудың жоғары деңгейі де NEET-ұрпақтың көбюіне себепші болуы мүмкін. Ресми статистикалық ақпарат елімізде Қазақстан Республикасындағы жастардың жалпы санына шаққанда жұмыссыздықтың деңгейінің төмендегенін көрсетеді. Сонымен бірге NEET-жастардың үлесінің жылдан жылға кеміп отырғанын көрсетеді (2011 жылмен салыстырғанда 2018 жылы 18,6 пайыздан 7,7 пайызға кеміді). Аталған көрсекішке қарамастан жастар арасында жұмыспен қамтылу мәселесі өзекті болып қала бермек. Бұған дәлел 2001-2018 жылдар аралығындағы елдегі жұмысқа жарамды халыққа шаққандағы жалпы жұмыссыздық деңгейі мен жастар арасындағы жұмыссыздық деңгейінің көрсеткіштері (2-сызба).

2018 жылғы IV тоқсанда жұмыссыздар саны (табысты жұмысы болмаған, оны үздіксіз іздеген және оған кірісуге дайын болған 15 және одан жоғары жастағы адамдар) 441,9 мың адамды құрады. Жұмыссыздық деңгейі 4,8% (2017 жылғы IV тоқсанда – 4,9%) құрады.



2-сызба. Дереккөз: ҚР ҰЭМ Статистика Комитеті

Бүгінде әлеуметтік агрессивтілік мәселесі зерттеушілер мен сарапшылар назарында. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың Әлеуметтік зерттеулер және әлеуметтік инжиниринг орталығы жастар тақырыбына кешенді әлеуметтанулық зерттеулер жүргізуде. Жастар арасында жүргізілген әлеуметтанулық зерттеулер жастардың басты проблемасы жұмысқа орналасу, жұмыстан айырылу қаупі екенін көрсетеді. Жастардың оқу процесінде болмауы және жұмыспен қамтылмауы индивидуалды сондай-ақ, мемлекеттік деңгейде бірқатар қиындықтарды туындатары сөзсіз. Маргинал жастардың қазіргі заманда белең алған деструктивті бағыттағы түрлі діни және саяси ұйымдардың жетегінде кетуі әбден мүмкін [4].

Агрессия дегеніміз біреуге қасақана зиян келтіруге бағытталған іс-әрекет. «...Осы әрекет физикалық немесе вербалды болуы мүмкін. Өз мақсатына жетсе де, жетпесе де ол агрессия болады. Бастысы – ниет. Сондай-ақ, дұшпандық агрессия мен инструменталды агрессияны ажырата білу керек. Дұшпандық агрессия дегеніміз – ашулану сезімінен туындайтын және қинауға немесе жарақаттауға бағытталған агрессия түрі. Инструменталды агрессияның басты мақсаты өзге адамның жанын жаралау болғанымен, ол қинаудан басқа әрекеттің негізгі тәсілі ретінде қолданылады.

Агрессияға алып келетін негізгі себеп – фрустрация. Егер адам белгілі-бір мақсатқа жету жолында кедергіге ұшыраса, ашуға ерік беруі әбден мүмкін. Мұндай кезде оның агрессиялы әрекет жасауы ықтимал. Адам ойлаған мақсатыма енді жеттім деген кезде немесе алдынан күткен үміті ақталмаған жағдайда фрустрация айқын білінеді. Орындалмаған армандар адамның көңіліне маза таптырмаған сәтте фрустрация үнемі агрессияға айналып отырады» [8].

Еліміздегі әлеуметтік стратификацияның қалыпты жүрмеуі, жоғарғы тап пен төменгі тап арасындағы айырмашылықтың тым алшақтығы агрессияға себеп болатын бірден-бір фактор. Агрессияны ушықтырушы жағдай бұқаралық ақпарат құралдары (әсіресе әлеуметтік желілердің маңызы жоғары) екені даусыз, ал, агрессияға неғұрлым бейім топ – маргинал жастар.

Мемлекеттік деңгейде жастарды қолдауға бағытталған маңызды қадам - 2019 жылдың ҚР Президентінің Жарлығымен Жастар жылы деп жариялануы.

Алдағы жылдары жастарға қол жетімді және сапалы білім беру мәселесі, сондай-ақ тұрақты жұмыспен және баспанамен қамтамасыз ету істері мемлекеттік деңгейде қолға алынады және осы бағытта ауқымды шаралар іске аса бастайды.

Қорыта келе, бұл мақалада жаһандық миграциялық үрдістердің еліміздегі жастар арасындағы көші-қонға әсері қарастырылып, статистикалық ақпарат көздеріндегі республика бойынша жалпы миграциялық ахуал, бірқатар әлеуметтанулық зерттеулердің нәтижелеріне сүйене отырып ел ішіндегі жастар бойында миграциялық ниеттің туындауына әсер етуші ығыстырушы факторлар талданды.

Сондай-ақ, қазіргі кезде қарқынды жүріп жатқан урбанизация ауыл жастарының қалаға қарай көптеп көшуіне әсер етіп отыр, нәтижесінде ірі қалалар маңында өмір сүретін халықтың өмір сүру сапасының төмендеуі, жаңа маргинал топтардың пайда болуы, әлеуметтік агрессия әрекеттері байқалады, ал бұл мәселенің мемлекет тарапынан ауыл мен қала маңы жастарына қатысты ауқымды әлеуметтік-экономикалық шаралардың қолға алынуын қажет етеді. Сонымен бірге мақалада ауыл мен қала халқының әлеуметтік-экономикалық жағдайын көтеруге байланысты бірқатар ұсыныстар айтылады.

#### **Пайдаланылған әдебиеттер:**

1. «Мемлекеттік жастар саясаты туралы» ҚР Заңы 2015 жылғы 9 ақпандағы № 285-V ҚРЗ.
2. <https://inbusiness.kz/ru/last/chislennost-molodezhi-v-kazahstane-sostavlyayet-4-mln-chelov>
3. И.Черных. Миграционные настроения молодых казахстанских профессионалов: факторы, драйверы, тренды. Презентация. <http://agkipr.kz>
4. Общественно-политическая газета «Литер» №19 /3487/. Среда, 6 февраля 2019 г. «У пропасти...», 5-бет
5. [http://stat.gov.kz/faces/wcnav\\_externalId/homeNumbersPopulation](http://stat.gov.kz/faces/wcnav_externalId/homeNumbersPopulation)
6. <https://www.transparency.org/cpi2018> Corruption Perceptions Index, 2018
7. Молодежь Центральной Азии. На основе социологического опроса. Friderich Ebert Stiftung. Алматы, 2017 г. 45-47 бет
8. Э.Аронсон. Көпке ұмтылған жалғыз. Әлеуметтік психологияға кіріспе. 11-басылым. Ұлттық аударма бюросы. Астана, 2018. 221-240 беттер

## ЛАТЫН ҚАРПІ – ТАҢДАУ ЖАСАЛЫНДЫ

Асаубек С.С.

II курс магистранты, әлеуметтану мамандығы,  
эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,  
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: asaubek.s@gmail.com

Латын әліпбиіне көшу – қазіргі таңда ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Себебі, латын графикасын қабылдаған көрші түркі тілдес мемлекеттердің ұлттық тілдерін дамыту және оларды жетілдіру бағытындағы реформаның ықпал етуі сөзсіз. Осы сәттен бастап Қазақстан аумағында латын графикасына ауысу жайлы тақырып қызу талқылануға түсіп, қолдап жатқандар мен жоққа шығарып жатқан ойлар бір-бірімен арпаласуда. Біртіндеп келе, қазіргі таңда байқап отырғанымыздай қоғам ағымы латын графикасы бойынша хат алысып, тілдесуге алғаш қадамдармен ене бастады. Бұған мысал ретінде халықаралық байланыстың өзіндік ортақ тілі, жазу мен хат алмасу процесі, ғаламтор жүйесіндегі білім алуы бірегейлі латын қарпімен қолданылып, өрлей бастады. Заман талабына сәйкес ағылшын тілін үйрену сұранысқа арта түсті.

Қазақ тілінің латын қарпіне ауысуы Қазақстан қоғамының әлеуметтік топтары арасында қарама-қайшы және күрделі үрдіс болып табылады. Бұл мәселе Қазақстан үшін жазу-сызуды орта мерзімде реформалау және оның келешекте пайдалы әрі нәтижелі болатыны маңызды. Өйткені 2012 жылдан бастап халық арасында латын графикасын қолдаушылар саны көбейіп келеді.

Басты идея қазақ тілінің латын әліпбиіне көшіру тәуелсіз Қазақстанды жаңа заманауи мемлекет ретінде танытудың жолы болмақ. Бұрынғы кезде қазақ тілінің жазу-сызуын халық сыртқы күштердің, мәдениет және саясаттың ықпалы арқылы қабылдаған болатын. Қазіргі таңда қазақ тілінің жазу формасы үшін латын әліпбиі саналы таңдау түрінде еркін жүргізіліп отыр.

2017 жылдың 12 сәуірінде Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында негізгі мақсат – ұлттың ұлы мұраты деп атап өткен еді. Ол – Ұлы Дала елінің бойында белгілі тарихи себептермен қалғып кеткен прагматизмді ояту арқылы ұлттық, қоғамдық ойға, тәуелсіз елдің санасы мен ағзасын отаршылдық, кемтарлық, немқұрайлық дағдыларынан тұтастай арылту. Осы саяси, рухани – әлеуметтік мәні бар мақаланың арқасында халық Латын графикасына көшу де – еліміз үшін Ұлы көшке ілесудегі маңызыды бастау болып табылады.

Елбасы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы жарияланған сәттен бері латын қарпіне көшу жайлы мәлімдеме қоғам арасында қызу талқыланып, түрлі жобалар дайындады. Әрине осындай ауқымды тақырып аясында сұрақтар туындап, позитивті және негативті дауыстарға бөліне бастады. Яғни, латын әліпбиіне көшу 2012 жылдан бері қызу талқыға алына отырып, бүгінгі күнге дейін пікір-талас жалғасуда. Қазіргі таңда, қазақ әліпбиінің латын қарпіне көшу жайлы саясатты келесі себептермен айқындай өтеді: 1. қазақ тілінің ұлттық негізде жаңғыруына жаңа әліпби қажет; 2. жаһандану дәуірінде озық технология лебіне ілесу. Мысалы, *«Біріншіден, латын графикасына өтудің оңы мен солын саралап алғанымыз жөн. Соған талдау жасап, мәтіннің оқу әуезін, әдісін, заңдылығын меңгеріп алуымыз керек. Екіншіден, латын әліпбиіне көшу үшін емле ережесінің сақталуына баса мән берген жөн. Яғни, бірізділік, ортақ қағида болуы шарт. Үшіншіден, балабақшаларда, мектептерде, жалпы оқу үрдісінде латын әріптерін жазуды үйрететін пән – каллиграфия (жазу өнері) деген сабақты енгізу қажет»*. (профессор Айман Зейнуллина). *«Ғалымдар айтқандай, алдымен латын әліпбиіне көшу мәселесінің оңы мен солын саралап, елеп-екшеп, сосын ғана нақты бір шешім қабылдау қажет. Себебі, осы мәселеге байланысты қоғам пікірі екіге жаратылғаны сөзсіз. Мұны қалыпты жағдай деп түсінуіміз керек. Бірақ бұл ретте орыс тілінің факторын мүлдем жоғалтып аламыз деген ой болмауы тиіс. Кириллица да керек. Өйткені, Қазақстанның Ресеймен экономикалық байланысы 65 пайызды құрайды екен»* (тілдерді дамыту бөлімінің сектор меңгерушісі Мейрам Нұғыман). «шет тілін меңгеріп жатқан кез келген адам латын қарпін біледі. Ол қазір кеңінен қолданылып та жүр. Қазіргі жастардың барлығы сауатты, латынның негізін біледі. Меніңше, латын әліпбиіне көшу үшін жеті жыл жеткілікті» (ҚР Мемлекеттік қызмет істері агенттігінің төрағасы Ө.Байменов).

Латын әліпбиіне көшу – ең өзекті де көкейкесті мәселелердің бірі. Бұған латын әліпбиін қабылдаған түркі тілдес көрші мемлекеттердің ұлттық тілін дамыту әрі жетілдіру мақсатындағы реформасы да елеулі ықпал еткені сөзсіз.

2012 жылдың соңында жарияланған Елбасымыздың жолдауында 2025 жылдан бастап әліпбиімізді латын қарпіне көшіруге кірісуіміз керек деген ұсынысы жұртшылыққа әртүрлі серпін бергені рас. Әрине, егде жастағы кісілер айтылған сәттен бастап қарсылық танытты. Керісінше жастар қауымы әлеуметтік желіде латынша жазып дағдылана бастады.

«Латын әліпбиіне көшеміз бе, көшпейміз бе...» деген тарау 2012 жылдың 14 желтоқсанында жарияланған Жолдаудағы латын мәселесінен бастау алып, күні бүгінге дейінгі БАҚ-та жарияланған көшу/көшпеу пікірталастарымен жалғаса отырады. Жолдаудан кейін көп ұзамай 2013 жылдың 13 ақпанында латын әліпбиіне көшуге қарсылық білдіріп 66 қазақтың зиялы қауымы қол қойған ашық хат жарияланды. Бұнымен қоса бұқаралық ақпарат құралдарына латынға қарсы болып, жеке пікірін білдірген жұртшылықтың да саны көбейе бастады. Осы тұста тарихшылар мен лингвист-ғалымдардың латынға көшудің ұлт мүддесі үшін маңыздылығын ғылыми негізде түсіндірген мақалалары қатар жарияланып отырды. Журналист Қазыбек Исаның «Латын әліпбиіне көшуге қарсылық – ұлт мүддесіне қарсылық!» атты мақаласында латынға қарсы болғандардың да ұлт мүддесін көздейтінін, Қазақстан үшін бір өзгерістің қажет екенін, латын әліпбиіне ауысудың астарында да ұлттық бірегейлікті сақтау саясаты жатқанын түбегейлі түсіндіргенін байқап отырмыз.

Елбасы 2017 жылдың 12 сәуірінде «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында латын әліпбиіне көшудің нақты қадамдарын атап өтті. 2017 жылдың соңында латын әліпбиінің шешуші нұсқасы белгіленуі керек деген тапсырманың өзі жайбарақат жатқан халықты ты да бір сілкіп алды.

Қазіргі таңда керісінше латын әліпбиіне көшуді қолдайтындар легі басым түскені байқалады. Бұның барлығы тарихи оқиғалар. Сондықтан да ішінара қарсылық білдіргендерді де жасырып қалуға болмайды.

ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 2012 жылғы Қазақстан халқына арналған Жолдауында: «Қазақ алфавитін 2025 жылға қарай латын графикасына көшіруге дайындық жұмысын осы бастан қолға алу қажет. Бұл қазақ тілін жаңғырытп қана қоймай, оны осы заманғы ақпараттың тіліне айналдырады», - деп, латын графикасына көшудің нақты мерзімін белгілеп берген сөзі себеп болып, қазақтілід қоғам арасында латынға көшу жөніндегі қоғамдықпікір аса жандана түсті. Небір ғылыми, ғылыми-көпшілік баяндамалар жасалып, мақалалар жарияланды. Латыншаға негізделген қазақ әліпбиінің жобалары барлық қауымға ұсынылып, талқыланды.

Уақыт өте келе бұқара халықтың санасы да үйрене басады. Оған дәлел бүгінгі таңдағы жастардың ғаламтор желісінде қазақша латын қаріптерімен тілдесуге де дағдылана бастады.

Кейбір екі тілге ортақ сөздердің дыбысталуы мен жазылуындағы ерекшеліктерге мән берілетін болды. Соның негізінде қарапайым халыққа ұлттық тілге тән құбылыстарды тануға мүмкіндік туа бастады. Басқа елдермен салыстырғанда, орфографиясы мен орфоэпиясында айтарлықтай айырмашылығы бар қазақ тілінің төл дыбыстары ұлттық колорит екенін мойындаған халық «Тіл жойылса ұлт та жойылады» деген мақалдың астарын түсіне бастағандай.

Елбасының «Қазақ тілінің мемлекеттік қызметте де, өндірісте де, ғылымда да, білім беруде де дәл орыс тілінше қолданылуы үшін бәрін істеу қажет» - деп айтқан пікірі барша қазақ елінің нақты мақсаты болуға тиіс.

Қазақ тілі – мемлекеттік тіл болып қабылданғанына көп уақыт өтсе де, жұртшылық жүз пайыз қазақша сөйлеп кете қойған жоқ. Осыдан кейін, ақпарат беттерінде «әлемде әр екі апта сайын бір тіл жойылып кетеді екен. Қазақ тілін де жоғалтып аламыз-ау» - деп күдіктенген тіл жанашырлары арасында қызу тартыстар әлі күнге дейін жүріп келеді.

Мемлекеттік тілдің толыққанды қызметін қалыптастыру үшін қаншама бағдарламалар мен жобалар жүзеге асырылды. Олардың елеулі ықпалы болғанымен, басты мәселені толыққанды шеше алмады. Латын қарпіне көшу үрдісінің басты мақсаты да – осы проблеманы түбегейлі шешу.

Әрине, бұл жерде барлығын сарапқа салып, ой қорыту, көрші елдердің тәжірибесін ескеру керек. Қазақ тілінің ұлттық құндылықтарын жойып алмай ұрпақтап ұрпаққа сол қалпында жеткізу үшін жаңа ұлттық әліпби жасау, соған дағдылану жоспарланды. Жаңа ұлттық әліпби ретінде латын қаріптеріне көші туралы Елбасымыз халқына жолдау жолдады.

Мемлекеттік тілдің толықтай қызметін қалыптастыру үшін көптеген жобалар мен бағдарламалар жүзеге асырылған болатын. Олардың ықпалы басымырақ болғанымен, басты мәселені толыққанды шеше алмады. Латын әліпбиіне көшу үрдісінің басты мақсаты да – осы проблеманы түбегейлі шешу болып табылады.

Қазақ әліпбиін латын графикасына көшіру туралы кейбір ғалымдар, қоғам қайраткерлері бірнеше жылдан бері әңгіме қозғап келеді. Кез келген мәселенің өзіндік қиындықтары мен әсер етуші факторлары бар. Бірінші мәселе – осы күнге дейін Республикамызда еліміздің ежелгі, кейінгі тарихына, мәдениетіне, рухани құндылықтарына байланысты және ғылымымызды, әдебиетімізді, салт – санамызды әспеттейтін миллиондаған атпен кітаптар, ғылыми еңбектер басылды. Латын әліпбиіне көшкен жас бүлдіршіндеріміз кириллицада басылған баба тарихымыздан, рухани парасатымыздан қол үзіп қалатыны айдан анық. Латыншаға ауысқан Өзбекстан мен Әзірбайжан республикаларының қаншама ғылым, әдебиет, өнер қайраткерлері бізге осы мәселе төңірегінде өз өкініштерін білдіргені жадымызда. Мәселен, Өзбекстанда, кириллица дәуірінде жарты миллион данамен, немесе 300, 200, 100 мыңмен шығып тұрған газеттер 5 мың, 3 мың, тіпті мың данаға дейін құлдыраған. Бұл ғасыр компьютер



ғасыры болғанымен, күні бүгінге дейін жарық көрген кітаптардың 20, тіпті 10 пайызын латын әліпбиіне аударуға миллиардтаған қаржы қажет.

Қазіргі таңда елімізде, қазақ тілінде 500-дің арғы, бергі жағында ғана газет – журнал бар екенін, оның 300-і тек Шымкент қаласынан шығатынын көп адам біле бермеуі мүмкін. Латыншаға көшкеннен кейін ол басылымдардың таралымы күлкілі жағдайға дейін құлдырап, күрт төмендейді. Республикамызда 2500-ге жуық баспасөз тек орыс тілінде жарық көреді. Бұған қоса Ресей Федеративтік Республикасынан Қазақстанға жыл сайын 5 жарым мыңға газет-журналдың келіп таралуы және Қазақстан қалаларындағы кітап дүкендерінің бәрінде дерлік 80, 90, 95, 100 пайызға дейін тек Ресей Баспаларының өнімдері сатылуы, қазақ тілді қауымды «Осы біз Қазақстанда тұрамыз ба, жоқ әлде Ресей құрамына еніп кеттік пе?» деген ой көп жылдан бері мазалауда. Республикамызда жалғыз қазақ тілінің ғана латыншаға көшуі, туған тілімізде оқып, жаза алмайтындардың санын күрт көбейтіп, кириллицаның бағын одан сайын жандандыра түсетіні күмәнсіз.

Латын әліпбиіне Түркия 1928 жылы көшкен. Егеменді ел атанғаннан кейін Әзірбайжан, Өзбекстан, Түрікменстан республикалары латын қарпіне ауысты. Осы қатарға туысқан ел болғандықтан біздің де қосылуымыздың еш сөкеттігі жоқ екені рас. Алдымен Өзбекстандағы жағдайға үңілелік. Бұл мемлекетте тұратын басқа ұлт өкілдері де, тіпті, орыстар да өзбек тілінде сөйлейді. Өзбек тілі мемлекеттік тіл ретінде үлкен беделге ие болса, бізде қазақ тілі мемлекеттік тіл ретінде бейшара халде. Ғаламторда болсын, баспасөзде болсын қазақ тілінің мүдделеріне ашық түрде қарсы шығып жүрген басқа ұлт өкілдері емес, өз ішімізден шыққан шала қазақтарымыз. Кириллицада тұрғанда олардың ана тілін үйренуге құлқы соқпағанда, латын әліпбиіне көшкенде ұлттық сезімі оянады деп ойлау мүлде қате түсінік. Өкінішке орай бүгінгі таңда қазақтардың 60 пайызға жуығы өз ана тілінде оқи алмайды, жаза алмайды, жаза алмайды. Бір жағынан латын әліпбиінің компьютерді жан-жақты меңгеруде және түркі тілдес ұлттарды бір-біріне жақындастыруда пайдасы бар екенін ешкім жоққа шығармайды. Дей тұрғанмен еліміздің тағдырына залал келтірер мұндай зиянды шараға бармай-ақ латын қарпін үйреніп алу, кез келген сауатты адамға қиындық тудырмайды.

Кезінде халқымыздың ұлы ғұламасы Ахмет Байтұрсынұлының өзі мынадай пікір білдірген екен: *«Латын әрпін алу деген тіршілік мұқтаж қылғаннан ділгерлік қысып туғызып отырған мәселе емес... Әліппеде бірден мәдениет түрінің төбе басына шығарып жіберетін адам білместей айрықша қасиет те, жасырын сыр да болмасқа тиіс».*

Қазақ әліпбиін латын әрпіне көшіру қазақ тілінің ұлттық ерекшелігін сақтап қалуға және еліміздің ғаламдық процестерге қосылуына көмектеседі деген қағиданы толықтай ашып өтсек. Лингвистердің пікірінше, егер кириллица жазуын қолдана беретін болсақ, алдағы уақытта тілімізге қауіп төнген болар еді, себебі: қазақ тілінде орыс тілінен кірген, қазақ тілінің ыңғайына қарай қайта жасалған тұрмыстық сөздер қоры көп. Ол сөздердің орыс сөзі екені тіпті, сол ұлт өкілдерінің өздері де ажырата алмайды. Мысалы, бөрене – бревно, бөтелке – бутылка, самаурын – самовар, кереует – кровать деген сияқты...

Кириллицаға өтпес бұрын біз араб емлесіндегі төте жазумен жаздық. Ал, кириллицаға өткеннен кейін оларды қазақ тіліне қарай ыңғайлап «бревно» деп емес, «бөрене» деп жаза бастадық.

Әліпби ауыстыру арқылы мүшкіл халде тұрған тіліміздің жағдайын онан сайын әлсірететінімізді көп адамның түсінбейтініне қайран қалудамыз. Егер Жапонияда бала 12 жасқа келгенше тек өз ана тілінде тәрбиеленіп, бірінші кезекте ана қуатын бойына сіңірсе, бізде балабақшадағы нәрестеден және мектептерде 1-ші сыныптан бастап «Үш тұғырлы тілдің» салтанат құруы, әрі оған латын әліпбиіне көшу идеясының келіп қосылуы ана тіліміздің болашағын қанатсыз, мүлде ажарсыз етері даусыз.

Сондықтан да бұл мәселені сарапқа салып, көрші мемлекеттердің тәжірибесін ескере отырып, елімізде қазақ тілінің еркін қолданысын жаңғыртуға бағыттау, қазақ тілінің ұлттық құндылықтарын жойып алмай ұрпақтан ұрпаққа сол қалпында жеткізу басты негіз болып табылады.

#### **Қолданылған әдебиеттер:**

1. Латын әліпбиіне көшуге қарсымыз! Ашық хат // Abai.kz
2. Қазақ әліпбиін латын әрпіне көшіру қазақ тілінің ұлттық ерекшелігін сақтап қалуға және еліміздің ғаламдық процестерге қосылуына көмектеседі // «Интерфакс-Қазақстан» агенттігі
3. Латын қарпі: сарабалдық қажет // <http://anatili.kazgazeta.kz>
4. Латын әліпбиіне көшу Түркия, Әзірбайжан, Өзбекстан елдерінде қалай жүргізіледі? // <http://anatili.kazgazeta.kz>
5. Латын алфавиті: сөзді қоюып, іске көшу қажет! // [baq.kz](http://baq.kz)
6. Латын әліпбиіне көшуге қарсылық – ұлт мүддесіне қарсылық! <http://www.qazaquni.kz>
7. «Латын әліпбиіне көшуге қарсылық» // <http://www.altyn-orda.kz>
8. Қазақ тілінің дамуын қарқындататын жаңа әліпбиді қалай таңдаймыз? // <http://el.kz>
9. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. Таяу жылдардағы міндеттер // [http://www.akorda.kz/kz/events/akorda\\_news/press\\_conferences/memleket-bassysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy](http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-bassysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy)
10. Өзбек пен түркіменнің қателігін қайталамайық // [edu.e-history.kz](http://edu.e-history.kz)

## ОТБАСЫНДАҒЫ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚТЫ БОЛДЫРМАУ ПРОФИЛАКТИКАСЫ

*Бұрхан Елтай Жүнісбекұлы*  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,  
Философия және саясаттану факультеті,  
«Әлеуметтану» мамандығының 2 курс магистранты,  
Ғылыми жетекшісі – *Шаукенова З.К.*  
Әлеу.ғ.д., профессор

Қоғам үшін ең бастысы – тәуелсіздік, адам үшін бас бостандығы және уайым қайғысыз өмір. Оның кепілі – заңдылық. Тәуелсіздік төрімізден орын алған қоғамымыздағы ең басты құндылық – адам бостандығы.

Адамның және адамзаттың құқықтары мен бас бостандықтарын қамтамасыз ету және қорғау – конституциялық заңдылықтың басты талабы.

Қазақстанда салауатты өмір салтына қол жеткізуде, денсаулықты сақтау мен нығайтудағы басты міндеттің бірі – бала құқығын қорғау, зорлық-зомбылыққа қарсы күрес жүргізу. Егер жалпы айтқанда зомбылықты физикалық қасірет көрсету әрекеті деп анықтауы болса, онда тұрмыстық зомбылықта осы әрекеттің бастауы мен айқындау нүктесі анық белгіленеді.

Ол – жанұя, яғни зұлымдықшы мен оның жемтігі ең жақын адамдар болады. Олар – жұбайлар мен балалар.

Отбасындағы зорлық-зомбылық мәселесі әлемнің әр елінде ертеден орын алған. Зорлық балалардың денелік және психологиялық денсаулықтары және жан-жақты дамулары үшін ауыр машақат болып табылады. Әйелдер мен балаларға қатысты зомбылықтың алдын алу және бағытталған профилактикалық сипаттағы шараларды жүргізуде ақпараттық үгіттеушілік жұмыстарды өткізу қажет болып табылады [1, 1 бет].

Зорлық-зомбылық құқықта «Бір адамның екінші бір адамға, оның жеке басына тиіспеушілік құқығын бұзатын тәни және психикалық ықпал жасауы» делінген. Тән азабын шектірген зорлық – адамның ағзасына тікелей әсер ету, ұрып-соғу, денесіне зақым келтіру, тағы басқа. Тән азабын шектірген зорлықтың салдарынан жәбірленушінің денсаулығына зиян келтірілуі мүмкін.

Жан азабын шектірген зорлық – жәбірленушінің қарсылық көрсетуіне, өз құқықтары мен мүдделерін қорғауына деген ерік жігерін жасыту үшін қорқыту, адамның психикасына әсер ету. Жан азабын шектірген зорлық жүйке ауруына немесе тіпті жан ауруына ұшыратуы мүмкін. Адамның өмірі мен денсаулығына қауіпті әдіс қолданылып жасалған қылмыстар «Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің» тиісті баптарына сәйкес жауаптылық пен жазаны ауырататын мән-жайлар болып табылады.

Елімізде зорлық-зомбылыққа қатысты 20 дағдарыс орталығы бар.

Әйелдер мен балаларға арналған зорлық-зомбылық проблемасы елімізде елеулі мөлшерде асқынды. Статистикалық мәліметке қарағанда елде жыл ішінде 500-дей әйел мен бала тұрмыстағы зорлық-зомбылық құрбаны болады екен. Отбасылардың қиюы қашуының басты бір себебі – жанұядағы зорлық-зомбылық. «Отбасылық қарым-қатынаста дағдарыс туындағанда, одан ешкімнің ештеңесі кетпейді» деген түсініктен арылу керек.

Кікілжіңі көп болатын отбасында өскен балалар есейген соң не әкесінің, не шешесінің отбасында өзін-өзі ұстау үлгісін алады [2, 1-2 бет].

Зорлықтың түрлері:

- Эмоциялық зорлық – балағаттау, қорлау, сөгу, балалардың жеке өміріне қол сұғу;
- Физикалық зорлық – отбасы мүшелерін мас күйінде немесе сау күйінде ұруды қолданатын эмоциялық зорлық;
- Қауіп-қатер – отбасын тастап кетемін деп қорқыту, әйелін немесе балаларын ұру, өз-өзіне қол жұмсауға итермелеу;
- Балаларды анасына қарсы қолдану, әйелін өз балаларын ешқашан көрсетпейтіндігімен қорқыту, қорқытатын жолдауларды беру үшін балаларды қолдану.

Физикалық жағынан көңіл қоймау дегеніміз дер кезінде балаға медициналық көмек көрсетпеу, баланы үйден шығармау, тамақтандырмау келенсіздіктері жатады. Эмоционалдық көңіл қоймауға, баланың көзінше ата-аналардың ұрыс-керіс шығарып төбелесуі, ішімдік ішіп, темекі шегулері жатады. Физикалық зорлық-зомбылық – бұл кеңінен тараған жәбірленудің бір түрі. Осы жәбірленуде көбінесе отбасында баланы ұрып-соғу жағдайлары жиі кездеседі.

Сондай-ақ, ата-ана тарапынан балаға қатаң талаптарды жүктеу арқылы да зорлық көрсету белгілері білінеді. Физикалық күштеу кезеңінде ата-аналар көбінесе баланың денсаулығында ақаулық бар деген

күдікте болады. Медициналық зерттеулер қорытындысына да жүгінеді. Алайда, психологиялық аурудың бұл түрі балада емес, ата-анасында деген қорытындыға келеміз. Эмоционалдық зорлық-зомбылық балаларда жеті түрлі жағдайда кездеседі: балаға деген жайсыздықты ата-ананың жоққа шығаруы; жеке қамауда ұстау; баланы бопсалау; елемеушілік; балағаттау; сөз жүзінде жүйкесіне тию; балаға қысастық көрсету; қазіргі таңда жоғарыдағы зорлық-зомбылықтардың он пайызы ғана хабарланғаны белгілі болып отыр. Бұл түрін сарапшылар баланың қорыққандығы мен үрейленгендіктен хабарланбайды деген қорытынды жасалып отыр [3, 2-4 бет].

Жыл сайын 25-қарашада бүкіл әлемде әйелдердің қоғамдық ұйымдары зорлық-зомбылыққа қарсы акциялар өткізеді. Міне, он жылдай болды, бұл күн зорлық-зомбылықты жою жөніндегі халықаралық күн деп танылған. Ал негізгі әйелдер құқығын қорғау болып табылатын ұйымдарға әлемнің 91 елінің өкілдері қосылды. Республиканың барлық аумағында осы акцияны қолдау мақсатымен «Әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықпен күрес жөніндегі онкүндік» акциясы өткізіледі.

Бейкүнә балаға қатыгездік жасау тек психикалық ауруға ұшырағандардың қолынан келеді. Балаға зорлық-зомбылық таныту отбасылық жағдайларда жиі кездеседі. Бұған себеп ата-ананың ұрыс-керісі, ішімдік, есірткінің зардаптары. Балаларды ұрлап кетіп, оны саудалау, ауыр жұмысқа салып қою немесе дене мүшелерін сату факторлары жиі кездесіп отыр. Зорлық-зомбылық көрген баланың бойын үрей билейтіні анық, осындай қылмысты балалардың жасырып қалуынан, зорлық-зомбылықтың алдын алу мүмкін болмай жатыр. Бала – еліміздің жарқын болашағы. Мұндай қатыгездіктердің алдын алып, балалардың өмірін қорғауымыз керек.

Қазақстандағы тұрмыстық зомбылық туралы заңды қабылдау қажеттігі туды. Зорлық зомбылық дағдарыстан шығу және даму кезіндегі еліміздегі адамзат әлеуетіне қажеттігі де туындап отырғандығын ескертеді.

Қазақ халқының дана сөзі бар: «Әйел адамға рухы әлсіз ер адам ғана қол көтереді». Бұны халық жазылмаған заң деп санап осы уақытқа дейін сақтап келеді, алайда өкінішке орай кейбір ер адамдар ұмытып кеткен сыңайлы.

«Ата көрген оқ жонар, шеше көрген тон пішер» - демекші балаға отбасы тәрбиесінің әсері мол. Тәрбиеге әсер беретін өскен орта, ата-ананың тәрбиесі дұрыс болмаса, жаман әсерлер адамды азғырып, түрлі жаман мінезді жұқтырады.

«Ана – сая болар бағың болса, Әке – асқар тауың» дейді қазақта. Бір күн бар жылатар күн, жұбатар күн. Бір күн бар қуантар күн мұнайтар күн. «Жақсыдан жаман туады, бір аяқ асқа алғысыз, Жаманнан жақсы туады, адам айтса наньсыз» дейді халқымыз.

Отбасындағы ата-ананың мінез құлқы – баланың көз алдындағы үлгі, өнеге алатын, оған қарап өсетін нысаны. Нашақорлық, темекіге, ішімдікке үйірлік бұзықтық жолға түсіп зорлық-зомбылық жасауға мүмкіндік туғызады, еңбек етуге, қоғамға, денсаулыққа, ұрпаққа, отбасына зиянын тигізеді [4].

Салауатты өмір сүрудің бір негізгі күрделі мәселесі – жаман қылықтардан, яғни зорлық-зомбылықтан аулақ болу. Ішімдікке үйір адам есінен айырылып, қасындағы адамдарға зиянын тигізеді, отбасына ойран салады, отбасы мүшелеріне оғаш қылықтар көрсетіп мазасын алады. Бұл баланың психологиясына кері әсерін тигізеді. Бала өзіне керекті рухани дүниенің барлығын қоршаған ортадан алады. Зорлық-зомбылық тәрбиесіздіктен де туындайды. «Тәрбиесіздік – ол адамзаттың қас жауы, тәрбиесіз берілген білім келешекте адам өміріне апат әкеледі» деген болатын ұлы бабамыз Әбунасыр әл Фараби. Ұлтымыздың қанындағы ізеттілік дәрежелікке, қайырымдылық қатыгездікке, жомарттық тоғышарлыққа, адалдық арамдыққа, парасаттылық парасыздыққа ауыспасын деген үлкен үміт тұр. Отбасындағы тұрмыстық қатынастар саласындағы құқық бұзушылықтың алдын алуға бағытталған заңды нормалар жетілдірілді. Қазақстан Республикасы Үкіметінің заң жобаларының жұмыстарын іске асыру жоспарының 29 пунктін сәйкес 2004 жылдың 13-желтоқсанында Қазақстан Республикасы Премьер министрінің тағайындауымен «Тұрмыстық зомбылыққа қарсы әрекет ету туралы» заң жобасы әзірленді.

Заң жобасының негізгі мақсаттары

- Адамның қызығушылығын, бостандығын, заңды құқықтарын қорғауға, кепілдеме беруді көтермелеу;

- Отбасылық тұрмыстық қатынастар саласындағы құқық бұзушылықты төмендету жөнінде тиімді шаралар қабылдау;

- Тұрмыстық зомбылықтың алдын алудың көп деңгейлі жүйесін жүргізу. Аталған заңды қабылдау – отбасылық тұрмыстық қатынастардағы азаматтардың қызығушылықтарын және бостандықтарын, құқықтарын қорғаудағы тиімділікті арттыру, осы саладағы құқық бұзушылықтың деңгейін төмендету;

Әйелдер мен балаларға қатысты зомбылықтың алдын алуға бағытталған профилактикалық сипаттағы шараларды жүргізуде ақпараттық үгіттеушілік жұмыстарды өткізу керек ісі болып табылады. Тұрмыстық зомбылық қылмыстық іс болып табылады. Бұл қасақана адам денесіне жүйелі зомбылық әрекет немесе ұрып соғу жолымен денесіне зақым келтіру немесе психологиялық зақым келтіру негізінде қасақана әрекет ету.

- Зомбылықшының әрекеті әкімшілік құқық бұзушылық ретінде квалификацияланады: денеге әсер ету, кемсіту, сөзбен тиісу, үй тыныштығын бұзу, азаматтарды сыйламау, жеке өміріне қол сұғу;

- Зорлықшы әрекетінен әкімшілік құқық бұзушылық белгілері де, болмаса қылмыстық істер де байқалмайды. Бірақ ол өзінің мінез құлқы мен жәбірленушінің өміріне қолайсыз жағдайлар жасайды [5, 3-4 бет].

Зорлық-зомбылықтың баланың мінез-құлқына әсер ету ерекшеліктері бар. Ата-анасы және басқа да заңды өкілдері ата-аналық құқықтарын жүзеге асырған кезде баланың дене және психикалық денсаулығына, оның имандылық дамуына зиян келтіруге құқылы емес. Баланы тәрбиелеу тәсілдерінде баланың адамдық қадір-қасиетіне менсінбей қатар, дөрекі қарау, оны қорлау немесе қанау болмауға тиіс. Балалар құқығын қорғау – егемен еліміздің асты құндылықтарының бірі. Сол үшін өскелең ұрпақтың дұрыс тәрбие алып, қоғамдағы құқықтарының сақталу жолында аянбай еңбек етуі керек [6, 2 бет].

Осы орайда бала тәрбиесінде ата-ананың алатын орны бөлек екенін ұмытпаған жөн. «Ұяда не көрсен, ұшқанда соны ілерсін» дегендей бала ата-анасынан қандай тәрбие алса болашағы да, өмірі де солай болады. Сондықтан баланың тәрбиесіне бей-жай қарауға болмайды. Отбасындағы келеңсіз жағдайлар, айналасындағы теріс құбылыстар баланың өміріне кері әсерін тигізеді. Сондықтан бала тәрбиесінде ата-ананың ақыл-кеңесімен қоса, мектептегі ұстаздардың, қоғамның да тәрбиесі ауадай қажет.

Қазіргі қоғамда қатыгездіктің, зорлық-зомбылықтың күшейіп, жағдайдың ушығып бара жатқанын көз көріп, құлақ есітіп отыр. Отбасылық ұрыс-керіс, әйел мен бала саудасы, адамдардың бір-бірін өлтіруі бәрі де әлемдегі шешімі табылмай келе жатқан мәселе. Әлемді зорлық-зомбылықсыз құру үшін түрлі шаралар өткізіліп жатыр. Бірақ бұл іс-шаралардан қатыгездік азаймай келеді. Әлемді зорлық-зомбылықсыз көз алдымызға елестетіп қарағанда, қандай болар еді?! Бейбіт ел, ынтымағы жарасқан халық, үлгілі отбасын құру бәрі де адамның өз қолында.

#### Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Адамның құқығы бойынша Білім Қауымдастығы. «Балалар құқығы конвенциясыны жеңілдетілген нұсқасы». <http://www.hrea.org/feature-events/simplified-crc.htm>
2. Эванс, Д. Мықты іргетас: Ерте жастағы баланы оқыту мен тәрбиелеу. -2007, —Париж, ЮНЕСКО.
3. Бернард ван Лиэр Баланың құқығы бойынша БҰҰ Комитеті, ЮНИСЕФ, -2006.—Нұсқаулыққа жалпы түсініктеме
4. Гаага, Бернард ван Лиэр Ерте жастағы баланың құқығы орындауы.
5. «Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы» Қазақстан Республикасының Заңы.1-2 тармағы
6. [Электрондық ресурс]:Зорлық-зомбылықты болдырмау. <https://surak.baribar.kz/223263/>

## БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛЫНЫҢ ЖАСТАРДЫҢ ӨМІР СҮРУ САЛТЫНА ЫҚПАЛЫ

*Әлмұрат Д.Қ*

*Есимова Д.Г. ғылыми жетекшілігімен*

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

e-mail: [didarkhan\\_kzcontent@mail.ru](mailto:didarkhan_kzcontent@mail.ru)

Бұқаралық ақпарат құралдары елде болып жатқан жағдайларды ғана емес, сонымен бірге жастардың дүниетанымын да қалыптастыруға ықпал етеді. Тиісті мінез-құлық нормаларын, әлеуметтік құндылықтар мен мақсаттарды қолдануды және қалыптастыруды қамтиды.

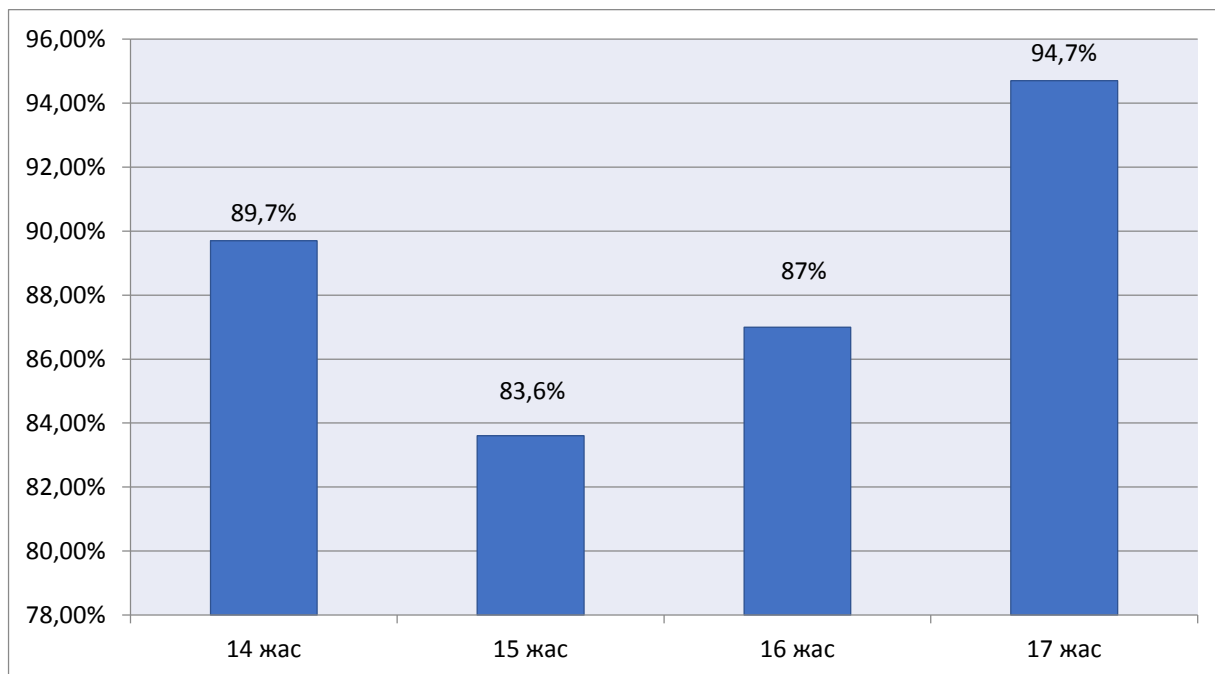
Қазіргі уақытта бұқаралық ақпарат құралдарының қоғамдық сананы улау үдерісі артып отыр. Оның салдары негізгі құндылық бағыттың өзгеруі болып табылады. Жеке немесе топтық құндылық бағдар дегеніміз бағыт ретінде жеке немесе топпен барынша маңызды ретінде таңдалатын қандай да бір объектілер, субъектілер, заттар, құбылыстар жиынтығы. Сонымен қатар, БАҚ қоғам өміріне, тұтастай осы қоғамның әр мүшесінің әлеуметтік-психологиялық және адамгершілік бейнесіне орасан

ықпал етеді, себебі БАҚ арнасынан түскен кез келген жаңа ақпараттың адам санасында бекітін қайта-қайта қайталанатын саяси бағдары, құндылықты пайымдары бар. Ал оның объектісі ретінде бұқаралық ақпарат құралдары ықпалына түсетін Қазақстан Республикасының қазіргі жастары болып отыр.

Жастардың денсаулығына зиян келтіруге қабілетті ақпарат деп суицид жасау тәсілдері, есірткі қолдану және оны сатып алу орны, педофилия, экстремистік контент, құмар ойындары, ұлтшылдық символиканы насихаттау, үшінші тараптың зияткерлік құқығын бұзатын контент, дербес деректерді өңдеу қағидасын бұзатын ақпарат, санкцияланбаған бұқаралық шараларды жүргізу туралы ақпаратты жатқызуға болады. Бұл өз кезегінде бұқаралық ақпарат құралдарының қоғамдық сананы манипуляциялау үдерісінің артып отырғанын, оның салдары негізгі құндылық бағдардың өзгеруі болып отырғанын көрсетуде. «Виртуалдық» әлем адамдардың қосымша іс-әрекет еркіндігін және шынайы өмірде шектелетін сезім, ой, эмоцияны көрсете алуына мүмкіндік береді. Қоршаған адамдармен күнделікті араласуда елеулі проблемалары бар жасық, ұялшақ адам желілік араласуда толықтай ашылу мүмкіндігіне ие болып жатады. Бұл ретте жастар теріс әлеуметтік салдарға қабілетті топтың ықпалына жеңіл түсіп қалу қаупі жоғары. Себебі еш қиындықсыз, интернет желісінен суицид, басқа да азғындық түрлері сияқты сайттарды, әлеуметтік топтарды табуға болады. Заманауи бұқаралық ақпарат құралдарының жастарға ықпал ету фактісі бүгінде ерекше алаңдаушылық туғызып отыр. Бұл ықпалдың көп жағдайда теріс екеніне ешкім дау тудырмайды. Өйткені, бұл тиісті зерттеулермен, тұтастай қоғамдағы жағдайлармен расталуда.

Қоғамды шарпыған зорлық-зомбылық толқыны, агрессияның артуы, дәстүрлі жалпы адамдық құндылықтардың әлсіреуі, жастарда адамгершілік бағдардың, рухани көшбасшылардың болмауы, сезімталдықтың төмендеуі – осының барлығы бұқаралық коммуникация құралдарының қазіргі жағдайына байланысты десек, артық айтқандық емес. Психикасы орнықсыз жастар деструктивті сипаттағы сайттарға кіргенде, онда насихатталатын көзқарастардың ықпалына белсенді қатысып, оны өзінің күнделікті өміріне айналдыруда.

Интернет ықпалының психологиялық-педагогикалық проблемалары, жасөспірімдердің жеке тұлға ретінде қалыптасуын зерделеу мақсатында 14-17 жас аралығындағы жастардан (8-11 сынып оқушылары) сауалнама жүргізілді. Жүргізілген сауалнама нәтижесі бойынша оқушылардың 100% дерлік барлығы да Интернетті қолданады, көп жағдайда Интернетке мобильді телефон арқылы шығады екен: 14 жас- 89,7%, 15 жас-83,6%, 16 жас-87%, 17 жас-94,7%. (1-сурет)



1-сурет. Интернетке мобильді құрылғы бойынша шығу көрсеткіші

Интернет те, жаһандану да адамзат дамуының айнымас нышаны, сол себепті одан бас тартып, кері кете алмаймыз. Заманның ағымымен өсіп келе жатқан қазіргі жастардың өмірі тікелей интернетпен байланысты болуда. Бұл күнде интернет желісін тұрақты пайдаланушылар саны бүкіл әлем бойынша 2,4 млрд адамнан асыпты. Бұл — жер шарын мекендейтін халықтың үштен бір бөлігінен астамы интернет қызметіне жүгінеді деген сөз. [1].

Орташа алғанда Интернетте күніне қанша уақыт өткізесіз деген сұраққа, оқушылар төмендегідей жауап берді:

1-кесте. Интернетте күніне қанша уақыт отырсыз?

Интернетте күніне қанша уақыт отырсыз?	1 сағатқа дейін	1-3 сағат	4-6 сағат	7-9 сағат	10-12 сағат	12 сағаттан асады
14 жас	14,6%	35%	36%	11%	3%	1,3%
15 жас	12%	29%	30,5%	15,3%	1,7%	3,4%
16 жас	15,3%	30,7%	23%	23%	3,8%	-
17 жас	-	26,3%	47,3%	21%	-	5,2%

Ақпарат тасқынының қарқыны күн санап өсіп келеді. Интернет желісінде қандай ақпарат көбірек қызықтырады, деген сұраққа респонденттердің басым бөлігі ақпараттық ресурстар деп жауап берді.

2-кесте. Интернет желісінде қандай ақпарат көбірек қызықтырады?

Интернет желісінде қандай ақпарат көбірек қызықтырады?	Қоғамдық-саяси ресурстар	Ақпараттық ресурстар	Әлеуметтік ресурстар	Ойын-сауық ресурстары	Сауда-саттық ресурстар
14 жас	9,8%	43,6%	21,1%	18,3%	7%
15 жас	12%	38,9%	18,6%	22%	8,5%
16 жас	23,3%	46,6%	16,6%	10%	3,3%
17 жас	20,8%	20,8%	16,6%	25%	16,6%

Жастарға медиа ықпалдың оң да, теріс те әсерлері бар, қазір қоғамдағы олардың ақылға қонымсыз мінез-құлқынан көрінетін бұқаралық ақпарат құралдарының теріс ықпалы туралы көбірек айтылып жүр. Бірінші кезекте, жас буынды салауатты өмір салтына, жоғары зияткерлік әлеует, ізгі ғибраттылық тереңдігіне бағыттау қажет. Интернеттен қандай жанрдағы видео тамашалайсыз дегенде, оқушылардың берген жауабы төмендегідей болды:

3-кесте. Интернеттен қандай жанрдағы видео тамашалайсыз?

Интернеттен қандай жанрдағы видео тамашалайсыз?	Қызықты, қысқа видеолар	Оқу-танымдық сипаттағы видеолар	Тағамдардың рецепті туралы видеолар	Спорттық жаттығулар бойынша видеолар	Діни бағыттағы және атыс-шабысы көп видеолар
14 жас	47,4%	10,2%	11,5%	28,2%	2,5%
15 жас	55,5%	9,5%	11,1%	19%	4,7%
16 жас	41,6%	22,2%	19,4%	11,1%	5,5%
17 жас	61,9%	14,2%	19%	4,7%	-

Елімізде жастар арасында әлеуметтік желілер кеңінен таралған. Зерттеу нәтижесі көрсеткендей, оқушылардың арасындағы ең танымалы – «ВКонтакте» желісі болып отыр. П.Дуровтың ойлап тапқан виртуалды әлемі жастардың екінші «үйіне» айналып кетті. Себебі бәрі осында. Бір-бірімен сөйлесу, танысу секілді дүниелер көп.

«ВКонтакте» әлеуметтік желісіндегі ең көп оқылатын және жастарға ұнайтыны қысқа да нұсқа фразалар жиынтығы екені анықталды. Адамға мотивация беруге арналған және өлімге итеруге бастайтын фразалар да өріп жүр. Ол жердегі грамматикалық қателіктер мен белгілі бір ереже-қағидаға сүйенбей, тілді шұбарлап, пікір қалдыратын жастардың үлесі зор.[2].

Жастардың жаңа мүмкіншіліктерді пайдалана алуы ең алдымен өзіне тікелей байланысты екендігі анық. Дегенмен, онда мемлекеттің де қоғамның да үлесі бар. Жастар ақпараттық қолдау жеткілікті әрі барлық жағдай жасалған кезде өзінің өздіксіз білім алуын жемісті жүзеге асыра алады. Ал, олардың



медиалық тәлім-тәрбиесі саналы болуына қалай қол жеткізуге болады десек, тек медиаконтентті тұтынып қана қоймай, сонымен бірге оны сыни бағалауды үйренуі тиіс, медиақпаратты шығармашылық тұрғыда пайдаланушыға айналуы қажет. Ал ол үшін оған сәйкесінше медиа білім беру керек әрі мұны мектеп кезінен қолға алған дұрыс. Балалар мәліметтер алу, медиаконтент шығару, олармен алмасу үшін жаңа технологияларды тиімді пайдалана білгені жөн. Ең бастысы, оңтайлы таңдау, тану әрі кей жағдайда агрессивті не болмаса қауіпті сипаттағы медиаконтентті сыни бағалай алуы керек. Мәселен, Ұлыбританияда медиа білім беру саласындағы педагогикалық стратегияға сәйкес педагогтер ең алдымен медиа арқылы адамның жеке тұлғасын дамытуға, шығармашылық әрі коммуникативтік қабілетін, сонымен бірге сыни ойлай білуін, түсінуін, медиамәтінді сараптап, бағалай алуын қалыптастыруға баса назар аударылады. Оны негізгі пәндермен бірге, сондай-ақ жастар орталықтарында дербес оқытуға да болады.[3].

4-кесте. Қандай әлеуметтік желілердің, интернет-коммуникациялардың қызметін пайдаланасыз?

Қандай әлеуметтік желілердің, интернет-коммуникациялардың қызметін пайдаланасыз?	Facebook	YouTube	Вконтакте	Skype	Telegram	Instagram
14 жас	3%	38,3%	42,4%	3%	-	13,1%
15 жас	2,2%	34,8%	43,8%	1,1%	3,4%	11,2%
16 жас	-	25%	44,2%	-	11,5%	11,5%
17 жас	8,1%	13,5%	40,5%	-	5,4%	27%

Егер бала компьютерде 2-3 сағат отырса, дұрыс деп саналады. Сауалнамаға қатысушылар арасында күн сайын Интернетте 1-3 сағат отыратындар 30,2%, күніне 7-9 сағатқа дейін отыратындар – 17,5%; ал интернетте мүлдем отырмайтындар - 0% көрсетті. Байқап қарасақ, бүгінде интернет жастар өмірінің айнымас бір бөлігіне айналғандай. Танымдық бағдарламаларды көру, жаңа ақпарат алу, білімді толықтыру, шетел тілдерін үйрену арқылы интернетте уақытты тиімді әрі пайдалы өткізуге болады. Алайда оның зияны да аз емес екені баршамызға аян. Интернеттің тигізер зияны жайлы сөз болғанда, ең бірінші қозғалатын тақырып - интернетке тәуелділік.

Әрбір төртінші пайдаланушы компьютердің жанында аптасына 20 сағаттан аса уақытын өткізеді. Мұнымен бірге Психиатрлардың америкалық ассоциациясының мәліметтері бойынша күніне компьютерде екі сағаттан аса уақыт ойнау компьютерлік тәуелділік деп танылады. Тәуелділік — бұл психикасының бұзылуы, ол уәждеумен, шешімдер қабылдаумен, оқумен, тежелуді бақылау деп аталатынмен, рақаттануды іздестірумен байланысты химиялық үдерістерге араласу жолымен мидың жұмыс істеу қағидаттарына ықпал етеді. [4].

Компьютерлік ойындарды оқушылардың 90%-ы ойнайды. Орташа ойнау уақыты 5 сағат. Компьютерлік ойынға тұрақты аңсары ауатынын 15% оқушы хабарлады. Оның ішінде 22%-ы лаңкестік және зорлық-зомбылық араласқан ойындарды жақсы көреді.

**Тұжырымдар:** Көптеген мектеп оқушылары интернетпен жұмыс істеу нормасын білмейді. Компьютерде, мобильді телефон ұзақ уақыттарын өткізіп, өз денсаулықтарына дұрыс қарамайды, бұл түрлі, оның ішінде психикалық аурулардың туындауына алып келеді.

**Оқушыларда (жасөспірімдерде) БАҚ-ты дұрыс пайдалануды қалыптастыру мақсатында оның адам денсаулығы үшін пайдасы мен қауіпі туралы тәрбие сағаттарына арналған тақырыптар іріктелінді.**

Сынып сағаттарын өткізу дәріс-әңгімелесу, пікірталас, таныстырылым мен фильмдер көрсету сияқты әдістерді қолдануға болады.



## Оқушылармен әңгімелесудің тақырыптық жоспары

№	Тақырыптың атауы	Нысандары мен әдістері
	Балалар және телевизиялық экран	Әңгімелесу, пікірталас
	Компьютер және оқушының денсаулығы	Дәріс-әңгімелесу
	Балаларымыз қандай ойын ойнайды?	пікірталас
	Компьютерлік ойындар және Интернет-тәуелділік	Әңгімелесу, пікірталас
	Интернет есірткі тәрізді	Әңгімелесу, пікірталас
	Виртуалды агрессия	Видеофильм, пікірталас

Еліміздің әрі қарай дамуы тікелей жастарға байланысты болғандықтан, жастардың рухани деңгейі мен сауаттылығына баса мән беру маңызды. Біз қазірден БАҚ-тың жастарға ықпалы проблемасына көңіл аударып, теріс ақпараттың ықпалын азайту тәсілдерін зерделеуіміз қажет. Әйтпегенде біздің өскелең ұрпақтың өмірлік ұстанымдары дұрыс қалыптаспай, олардың өмір сүру салты көңіл қуантарлықтай болмайды. Жастардың бойында бірінші кезекте салауатты өмір салты, жоғары зияткерлік әлеует, мейірімділік, адамгершілік қалыптасуы тиіс. Сонымен бірге, интернет желісін қажетіне қарай, шамамен пайдалана білу мәдениетін қалыптастыру да көп ойланатын дүние.

### Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Есенова Р. К., Аяпберген А. Ғаламтордың жастар психологиясына әсерінің себептерін анықтау және оны шешудің кейбір жолдары /2015. — №1.1. — С. 100-101.
2. <http://alashainasy.kz/>
3. Белинская Е., Жичкина А. Современные исследования виртуальной коммуникации: проблемы, гипотезы, результаты. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004.
4. Смагулов Е. Ж. Медиа білім берудің педагогикалық негіздері // Молодой ученый. — 2016. — №5.2. — С. 9-10. ([moluch.ru/archive/109/26699/](http://moluch.ru/archive/109/26699/))

## РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ГЕНДЕРНЫХ И СЕКСУАЛЬНЫХ РОЛЕЙ В ЭЛЕКТРОННЫХ СМИ И СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ

*Көшербай Қ.А.*

Магистрант II- курса, специальности социология,  
КАЗНУ имени аль-Фараби,  
Қазақстан, г. Алматы, e-mail: [kosherbaykuralay@gmail.com](mailto:kosherbaykuralay@gmail.com)

Ироническая направленность в сочетании с эротическим визуальным рядом демонстрирует снисходительность к женщинам. Взгляды, отличные от традиционных, прощаются девушкам, подходящим под стандарты красоты. Иллюстративный контент подчёркивает пренебрежительное отношение к феминистическим убеждениям: вместо фотографий с мероприятий, посвящённых вопросам гендерного равенства, отбираются снимки и посты героинь в открытой одежде.

Встречающийся повсеместно феноменом является инфантилизация. Как правило, в тексте она осуществляется посредством уменьшительно-ласкательных существительных: «я запомню твой номер, малышка» (журнал “XXL”), «пойдём, крошка» (журнал “Maxim”) [15]. данные обращения демонстрируют покровительственное отношение мужчин к противоположному полу.

Инфантилизация женщин в иллюстративном контенте может быть выражена посредством образов-клише. Так журнал “Maxim” разместил фотосессию актрисы Виктории Клинковой в образе Лолиты и снабдил снимки цитатами из одноименного романа В. Набокова. На страницах глянцевого журнала девушки нередко изображены в образе ангела, школьницы, принцессы [2].

В современной культуре в женщине ценится юность, хрупкость и худоба. Если героинями мужских журналов становятся молодые, стройные девушки, то героини женских изданий, напротив, представлены мужчинами разных возрастов и комплекций.

Изображение женщин как иррациональных, хрупких и беспомощных девочек, оправдывает доминирование мужчин. Инфантилизация отрицает зрелость, опыт и силу женщин, демонстрирует их слабость и потребность в покровительстве. Наряду с этим, подобный феномен негативно отражается на самооценке девушек и поддерживает индустрию красоты.

В мужских изданиях и большинстве масс-медиа (в том числе и социальных сетей) сексуальная объективация женщин преобладает над репрезентацией. Можно отметить несколько негативных проявлений данного феномена. Во-первых, к ним относится денормализация телесности, проявляющаяся в тщательном ретушировании фотографий. Мужские журналы не отображают индивидуальные особенности героинь. Напротив, СМИ стремятся установить единый стандарт красоты, которому необходимо соответствовать.

Следует отметить подачу информации и особенности отбора контента. Развлекательные материалы, ироническая направленность присущи большинству современных масс-медиа и СМИ [11]. В текстах, посвящённых новостям о знаменитых женщинах, часто присутствует юмор, основанный на объективации.

В массовой культуре женщина рассматривается в первую очередь как сексуальный объект для удовольствия противоположного пола. Наряду с этим, объект приобретает гендерную окраску и наделяется «женскими» характеристиками. Среди них уход за собой, макияж, маникюр и другие бьюти-практики. Мужчина, обладающий подобными чертами, обычно обвиняется в гомосексуальности и подвергается осуждению. Поэтому изображение девушек в глянце подчёркнуто феминно, а мужчин – брутально [6].

Наряду с этим, изображение однополых отношений между девушками типично для мужских журналов. Подобные постановочные фотосессии нередко встречаются на страницах глянца для мужчин. Отметим, что подобный контент является не репрезентацией, а скорее эксплуатацией образа лесбиянок. Характерными чертами данных фотосессий является откровенная одежда героинь и взгляд, направленный в камеру. Другими словами, женщины взаимодействуют с читателем-мужчиной, а не между собой. Иначе говоря, они выполняют привычную функцию сексуального объекта, поэтому не вызывают негативных реакций подобно парам гомосексуальных мужчин [14].

Заметим, что реклама и СМИ объективируют мужчин, но значительно реже. Подобный феномен не является системным явлением и не влияет на закрепление гендерных ролей в обществе.

Нужно особо отметить, что тотальная объективация несёт негативные последствия. Явление обесценивает женский опыт, профессиональные достоинства и интеллект, отрицательно сказывается на самооценке женщин. В связи с этим, в глянцевых журналах практически отсутствует репрезентация гомосексуальных мужчин, гендерно-неконформных людей и женщин, не соответствующих параметрам красоты.

Примером репрезентации женщин выступают некоторые материалы журнала “Esquire” [10]. Среди них правила жизни Мадонны, Азии Ардженто, Бьорк и других знаменитостей. Подобные материалы содержат портрет героини и её размышления в виде коротких девизов. Издание ориентируется на стандарты качественной прессы и избегает откровенных фотосессий.

На наш взгляд, репрезентация женщин представлена в российском журнале для мужчин «Медведь» [8]. Среди его героинь Валерия Новодворская, Марианна Максимовская, Татьяна Бондарева, Алла Пугачева и другие знаменитые женщины, не появляющиеся на страницах русских аналогов зарубежных СМИ.

Ясно, что дискриминация женщин в рекламе поддерживается мужской аудиторией. Гендерные стереотипы, денормализация естественной телесности, сексуальная объективация широко распространены в рекламной индустрии и СМИ [4].

Ясно и то, что существует несколько особенностей изображения женщины. Во-первых, широко распространено явление инфантилизации девушек. Репрезентация женщин как хрупких беспомощных существ, оправдывает мужскую власть.

Во-вторых, сексуальная объективация преобладает над репрезентацией женщин. Феномен выражается в: денормализации женской физиологии, сведении личности к функции объекта, умалении интеллектуальных достоинств, определении ценности женщины через призму мужского взгляда.

В-третьих, почти все СМИ одобряют и поддерживают рекламу, дискриминирующую женщин. В массовой культуре обнажённое женское тело выступает способом продажи самых разных товаров, от ювелирных украшений до собачьего корма.

В-четвёртых, мужская гомосексуальность осуждается, по причине того, что мужчина в подобных отношениях наделяется функцией сексуального объекта. Наряду с этим, эксплуатация образа лесбиянок характерна для мужских СМИ: в фотосессиях девушки взаимодействуют не между собой, а с читателем-мужчиной [8].

В-пятых, ведущим медиатрендом будущего является дезротизация изданий для мужчин. Ведущий эротический журнал “Playboy” отказался от публикаций фотографий полностью обнажённых девушек.

Отечественные мужские СМИ до сих пор сохраняют прежние позиции в отношении откровенного визуального ряда.

В последнюю очередь следует перечислить несколько методов борьбы с тотальной объективацией женщин в СМИ [5]:

1. Выбор в сторону репрезентации, а не объективации женщин (интервью, раскрывающие личность человека; отказ от чрезмерного ретуширования фотографий)
2. Отказ от дискриминационной рекламы
3. Репрезентация женщин разных возрастов и телосложений
4. Гендерное просвещение в журналистском сообществе

Гендерные стереотипы заставляют представителей обоих полов придерживаться определённых правил, что часто способствует неравноправным отношениям и деструктивной коммуникации.

Перейдём к образу современной домохозяйки. Всем известную поговорку «Путь к сердцу мужчины лежит через желудок» комментирует главный редактор журнала «Maxim» Александр Маленков: «если в доме завелась женщина, то мужчина должен в качестве компенсации при входе получать порцию вкусной еды. Если женщина завелась интересная, не совсем пропащая как личность, то ее времени на готовку мне лично жалко» [1]. По словам журналиста, девушка может обеспечивать партнёра едой из ресторана и при этом посвящать освободившееся от хозяйства время саморазвитию для поддержания беседы с мужчиной.

В тот же ряд можно поставить дискуссионный материал «Должна ли женщина работать?» в журнале «Men's Health» [7]. Текст представляет собой две противоположных точки зрения на вопрос о роли женщины. С одной стороны, работа является поводом более тщательно следить за внешностью и не переставать следить за собой. С другой стороны, служба влечёт за собой стресс и недовольство, которые девушка будет приносить в дом. Кризисной ситуацией по-прежнему считается расклад, при котором мужчина получает меньшую зарплату.

Итак, в современной ситуации круг прав и обязанностей женщины расширяется. Образ хранительницы домашнего очага, отвечающей исключительно за хозяйство, уходит в прошлое. Быт по-прежнему остаётся той сферой, ответственность за которую негласно ложится на женщину. Кроме этого, она должна ухаживать за собой и заниматься саморазвитием, чтобы поддерживать гармоничные отношения с партнёром.

Наряду с этим, тип мужчины-домохозяина отсутствует в СМИ. Однако, тема рецептов фигурирует в издании «Men's Health» [9]. Необходимо уточнить, что раздел представляет собой не инструкции к семейному ужину, а советы по здоровому питанию для мужчин и рецепты алкогольных напитков («Новогодний пунш: 4 шага к ароматному и согревающему напитку»).

Помимо этого, следует остановиться на типе отношений, где мужчина выступает в качестве спонсора, а его партнёрша становится содержанкой. Подобное взаимодействие отличается от традиционного уклада, в котором мужчина является добытчиком, а девушка занимается домом.

Схема спонсор-содержанка, является одной из вариаций отношений по расчёту.

Следует отметить, что ироническая направленность нередко негативно отражается на женщинах. Сюда можно отнести образы-клише, такие как «женщина за рулём», «женская логика» и другие стереотипы. Также инструментами речевой агрессии являются жаргонизмы, языковая демагогия, оценочная лексика и некорректные сравнения [2].

В ходе анализа контента СМИ, были обнаружены многочисленные примеры гендерной дискриминации, среди которых сексуальная объективация, умаление интеллектуальных достоинств женщины, трансляция стереотипов и другие проявления сексизма. Это даёт основание говорить об отсутствии конструктивного диалога по поводу положения женщины в обществе.

Таким образом, в СМИ существует несколько форм сексизма. Масс-медиа транслируют традиционные гендерные стереотипы, согласно которым мужчина занимает доминирующее положение в обществе. Массмедиа приписывают женщине такие черты как эмоциональность, кокетливость, слабость. Мужчина предстаёт прагматичным, рассудительным, принимающим решения.

В большинство мужских журналов визуализированы. Они отличаются от других СМИ значительным количеством постановочных фотосессий и эротического контента. Сексуальная объективация преобладает над адекватной репрезентацией женщины. Она влечёт за собой денормализацию женского тела, подбор героинь определённого типа внешности, инфантилизацию женщин и другие негативные последствия.

Патриархальный уклад в первую очередь отрицательно сказывается на женщинах. В проанализированных нами СМИ практически отсутствует репрезентация героинь. Такие издания как

PLAYBOY, MAXIM, XXL предпочитают развёрнутым материалам откровенный визуальный контент с краткими комментариями [7].

Гендерно-ориентированные СМИ обесценивают труд женщины и преподносят его в сексуализированном контексте. Соответствие стандартам красоты играет важную роль для определения положения женщины в патриархальном обществе.

Сексизм направлен на дискриминацию в отношении женщин, но он также отрицательно влияет на мужчин. Традиционные представления призывают к постоянной демонстрации соответствия «идеи маскулинности». В группе риска находятся гомосексуальные и гендерно-некомфортные мужчины [3].

#### Список источников:

1. 30 вещей, которые запахло // MAXIM. 2016. URL: [http://www.maximonline.ru/longreads/rules/\\_article/zapadlo/](http://www.maximonline.ru/longreads/rules/_article/zapadlo/)
2. 35 способов почувствовать себя мужественнее // MAXIM. 2014. URL: [http://www.maximonline.ru/longreads/rules/\\_article/be-a-man/](http://www.maximonline.ru/longreads/rules/_article/be-a-man/)
3. 7 типов женщин, которые не подходят // XXL. 2009. URL: <http://xxl.ua/sex/10842.html/>
4. Auditoriya sotsial'nykh setey Runeta: gde kto zaputalsya? [Audience of social networks Runet: where is someone confused] [Electronic resource] <http://education.hiconversion.ru> (accessed: 07.2017). [in Russian]
5. Burn Sh.M. Gendernaya psikhologiya [Psychology of Gender]– М., 2007. – 320 p. [in Russian]
6. Harris Richard. Psikhologiya massovykh kommunikatsiy [Psychology of mass communication]. – СПб., 2003. – 448 p. [in Russian]
7. Obshchestvennaya diskussiya: seksizm v SMI [Public discussion: sexism in the media] [Electronic resource] [http://owl.ru/win/womplus/2003/01\\_02.htm](http://owl.ru/win/womplus/2003/01_02.htm) (accessed: 7.07.17). [in Russian]
8. Rossiyskiye sotsial'nyye media – vazhneyshie tendentsii 2016 [Russian social media – the most important trends 2016] [Electronic resource] <https://habrahabr.ru/company/yambox/blog/303656/> (accessed 07.2017) [in Russian]
9. Shvedova N.A. Prosto o slozhnom gendernoye prosveshcheniye [Simply about complex gender education] Просто о сложном: гендерное просвещение. – М., 2002. –212 p. [in Russian]
10. Tartakovskaya I.N. И.Н. Gendernaya psikhologiya [Psychology of Gender] – М., 2005. – 368 p. [in Russian]
11. Буряковская В. А. Глянцевый журнал как феномен массовой культуры: речевое и прагматическое представление // Политическая лингвистика. – 2012. - №1. - С. 1-4
12. Серегин Г. 12 способов отказать женщине во всём, кроме секса, не произнося слово «нет» // MAXIM. 2014. URL: [http://www.maximonline.ru/skills/sex/\\_article/no-no/](http://www.maximonline.ru/skills/sex/_article/no-no/)
13. Серегин Г. Детский ад // MAXIM. 2014. URL: [http://www.maximonline.ru/skills/kids/\\_article/detskij-ad/](http://www.maximonline.ru/skills/kids/_article/detskij-ad/)
14. Твоя? Получи и распишись // XXL. 2009. URL: <http://xxl.ua/sex/11906.html>
15. Черский И. «Сара Окс из рекламы «Медиа Маркт» - та самая, с которой лидер Scooter сорвал платье пылесосом // MAXIM. 2013. URL: [http://www.maximonline.ru/devushki/models/\\_article/sara-oks/](http://www.maximonline.ru/devushki/models/_article/sara-oks/)
16. Черский И. На ранчо без пончо: Алёна Савастова // MAXIM. 2016. URL: [http://www.maximonline.ru/devushki/stars/\\_article/alena-savastova/](http://www.maximonline.ru/devushki/stars/_article/alena-savastova/) (дата обращения: 21.04. 2017)
1. 30 things that «zapadlo» // MAXIM. 2016. URL: [http://www.maximonline.ru/longreads/rules/\\_article/zapadlo/](http://www.maximonline.ru/longreads/rules/_article/zapadlo/)
2. 35 ways to feel more courageous // MAXIM. 2014. URL: [http://www.maximonline.ru/longreads/rules/\\_article/be-a-man/](http://www.maximonline.ru/longreads/rules/_article/be-a-man/)
3. 7 types of women who do not fit // XXL. 2009. URL: <http://xxl.ua/sex/10842.html/>
4. Auditoriya sotsial'nykh setey Runeta: gde kto zaputalsya? [Audience of social networks Runet: where is someone confused] [Electronic resource] <http://education.hiconversion.ru> (accessed: 07.2017). [in Russian]
5. Burn Sh.M. Psychology of Gender - М., 2007. - 320 p. [in Russian]
6. Harris Richard. Psychology of mass communication - SPb., 2003. - 448 p. [in Russian]
7. Public discussion [http://owl.ru/win/womplus/2003/01\\_02.htm](http://owl.ru/win/womplus/2003/01_02.htm) (accessed: 07/07/17). [in Russian]
8. Russian social media - the most important trends 2016, Electronic resource <https://habrahabr.ru/company/yambox/blog/303656/> (accessed 07.2017) [in Russian]
9. Simply about complex gender education, Just about the complex: gender education. - М., 2002. –212 p. [in Russian]
10. Tartakovskaya I.N. Psychology of Gender - М., 2005. - 368 p. [in Russian]
11. Buryakovskaya V. A. The glossy journal as a phenomenon of mass culture: speech and pragmatic presentation // Political linguistics. - 2012. - №1. - p. 1-4
12. Seregin G. 12 ways to refuse a woman in everything except sex, without uttering the word “no” // MAXIM. 2014. URL: [http://www.maximonline.ru/skills/sex/\\_article/no-no/](http://www.maximonline.ru/skills/sex/_article/no-no/)
13. Seregin G. Children's Hell // MAXIM. 2014. URL: [http://www.maximonline.ru/skills/kids/\\_article/detskij-ad/](http://www.maximonline.ru/skills/kids/_article/detskij-ad/)
14. Is yours Get and sign // XXL. 2009. URL: <http://xxl.ua/sex/11906.html>
15. Chersky I. “Sarah Oaks from the Media Markt advertisement is the same one with whom the leader of the Scooter tore off the dress with a vacuum cleaner // MAXIM. 2013. URL: [http://www.maximonline.ru/devushki/models/\\_article/sara-oks/](http://www.maximonline.ru/devushki/models/_article/sara-oks/)
16. Chersky I. On the ranch without a poncho: Aliona Savastova // MAXIM. 2016. URL: [http://www.maximonline.ru/devushki/stars/\\_article/alena-savastova/](http://www.maximonline.ru/devushki/stars/_article/alena-savastova/) (appeal date: 21.04. 2017)

## ШЕТЕЛ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАНҒА ҚОНЫС АУДАРУ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ДИАСПОРА МЕН ИРРЕДЕНТТЕР МӘСЕЛЕСІ

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,  
Философия және саясаттану факультеті,  
Әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс кафедрасы  
ғыл.жетекші: с.ғ.к.,доцент *Мамытқанов Д.Қ.*, [darchan777@mail.ru](mailto:darchan777@mail.ru)  
1 курс докторанты *Маржан Қадыролла.*, [602970717@qq.com](mailto:602970717@qq.com)

Бүгінгі күні әлемнің 40-тай мемлекетінде шамамен 5 млн.-ға жуық қазақ өмір сүріп жатыр. Оларды, ирреденттер және диаспора құраушы азаматтар деп бөліп қарауға болады. Мұндағы диаспора сөзі грек тілінен аударғанда “шашырау”-деген ұғымды білдірсе, ирредент сөзі италиян тілінде “азаттығы жоқ”-деген сөзінен алынған[1]. Алайда, нақты саны толық емес. Неліктен оларды ирреденттер мен диаспора деп бөліп отырмыз, себебі, қазір үкімет тарапынан да, жеке ғылыми ортадада шетел қазақтарын жалпылай қазақ диаспорасы атап жүр. Бұл дұрыс емес. Себебі, екеуі екі басқа мағана беретін ұғым. Жоғарыда диаспора сөзінің қазақша аудармасы «шашырау»- екендігін айттық. Демек, халықтың бір бөлегінің өздерінің ата-мекенінен, тұрғылықты жерінен түрлі себептермен қудалауға ұшырап, басқа елдерге қоныс аударуынан қалыптасқан адамдар диаспора аталады. Дүние жүзінде көптеген халықтар түрлі тарихи кезеңде қоныс аударғанын білеміз. Алайда, қазіргідей геосаяси, геоэкономикалық жағдайлар ұшығып, саяси және мәдени қақтығыстар жиілеп тұрғанда бұл ұғымды дұрыс түсінген жөн. Олай болмағанда, мемлекеттердің сыртқы қарым-қатынас ынтымақтастығын күшейтумен бірге түрлі арандатушылықтың көзіне де айналуы мүмкін. Сондықтан диаспораның даму тарихын зерттеу көптеген елдер үшін сыртқы саясатын жүзеге асырудағы маңызды құрал болып отыр. Диаспораның пайда болуы мен даму тарихы және өзгеріс барысын зерттейтін ғылым саласы - диаспорология ғылымы қалыптасты. Ол диаспораның қалыптасу себептері мен кезеңдері туралы тарихи фактілер мен оқиғаларды қарастырады. Диаспорология сондай-ақ диаспораның өзіндік мәдениеті, дәстүрі, тұрмысы, саны мен құрамы, кәсібі туралы ақпараттар жинақтап, зерттеу жасайды. Осыларды қорыта келгенде диаспорологияны– халықтың белгілі бір бөлігінің тарихи отанынан тыс жерде орналасу, қалыптасу себептері, кезеңдері мен бағыттары, тарихы, өзге мәдени этностық ортаға бейімделу және өмір сүруі әдістерін зерттейтін ғылым деп бағалауға болады [2].

Диаспорология негізінде, әлем бойынша диаспоралардың қалыптасуының төмендегідей топтары қалыптасқан:

№ 1- кесте Әлемдік диаспора түрлерінің жіктелуі [3]

Реті	Топтары	Сыйпаты	Ұлттар
1	Бірінші топ	туған жерінде қудалауға ұшырап, күш қолданылуы салдарынан туындаған мәжбүрлік	еврей, армян, ирланд, орыс, қазақ
2	Екінші топ	отарлық көші-қон салдарынан қалыптасқан түрі	британ, неміс, португал, испан, орыс
3	Үшінші топ	еңбек миграциясы диаспорасы	қытай, итальянүнді
4	Төртінші топ	кәсіби бағытта (бизнес, сауда) қалыптасқандары	жапон, қытай
5	Бесінші топ	"мәдени" миграция түрі бойынша қалыптасқандары	латын-американдық, үнділік, қытайлық

Ал, “ирредент”-деген сөз италиян тілінен аударғанда, “азаттығы жоқ”-деген мағана беретін сөз. Оның мағанасы - тарих, қоғамдық-саяси жүйелердің өзгеруімен, қайтадан сызылған шекара бөлінісі жағдайында, жат елдің иелігінде қалып қойған, өздерінің бұрынғы атақонысында жасап жатқан, тарихи отанынан бөлініп қалған азаматтарға қаратылады. Дүниежүзінде осы статуска сай келетін ұлт өкілдері аз емес. Соның бірі - қазақтар. Мәселен, Қытай, Моңғолия, Ресей және

Орталық Азия елдеріндегі қазақтар ирреденттер саналады. Ал бұдан өзге алыс-жақын шетелдерде тұратын қазақтар диаспоралар мәртебесіне ие деп айтуға болады.

Біз шетелдегі қазақтарды осы екі түрлі санатқа бөліп қарастырамыз. Оның да өзіндік себебі бар. Алайда, кейбір зерттеушілер, саясаттанушылар шетелдегі қазақтарды "қазақ диаспорасы"-деген атаумен жалпылама атап жүр. Бұлай қарастыру ғылыми тұрғыда дұрыс емес. Себебі, тарихи жағдайларға байланысты шекаралық бөліністер кезінде арғы бетте қалып қойған ағайындарды қалайша "шашырап" немесе "қашып" кеткен деп айта аламыз? Олар, тек өздерінің тарих ата-мекенінде отыр. Қазақстандағы қазақтардан айырмашылығы сол - өзге елдің саяси-әкімшілік басқаруында қалғандығы. Сол үшін олар "ирреденттер" аталады. Солай ату дұрыс та. Ғылыми тіркес тұрғысынан "ирредент" сөзінің қазақ тіліндегі баламасы ретінде «Қоныста қалғандар» - деп атауға болады. диаспораларды «Қоныс аударғандар» деп атауға болады. Екеуінің ара жігін ажыратып алуымыз керек. Олай болмағанда, қазақтың ата-қоныс жерлерін өзіміз шетел жері деп мойындағанымызбен бірдей болады. Себебі, 1997 ж. 11 шілдедегі «Қазақстан Республикасындағы тілдер туралы» Заңында: ...«диаспора халықтың өзінің тарихи отанынан тыс жерде өмір сүретін бір бөлігі (этностық тобы)»[4]. деп анықтама берілген.

Соңғы мәліметтерге жүгінгенде, Қазақстанда 11 млн 1 мың 739 қазаққа шетелде жүрген 5 млн шамасындағы қазақты қосқанда, жалпы дүниежүзі бойынша 16 млн қазақ бар. Бұл халық саны көп елдердің бір ғана ірі қаласының халқы. Ал жер аумағымыз бойынша жер шарындағы 200 мемлекеттің ішінде 9 орында тұрмыз[5]. Қазақтардың осындай алып аймаққа ие болып қалуының түрлі себептері бар. Бастысы, еліміздің экономикалық-және саяси географиялық орнымен байланысты. Қазақ даласы Еуразияның орталығына қоныстанған. Бұл аймақ өзінің кең байтақтығымен, жайылымға қолайлылығымен ерекшеленеді. Біздің ата-бабамыз көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығымен шұғылданып, қала салып, адамзат өркениетіне өзінше үлес қосты. Тарихтан бері Батыс пен Шығыстың арасындағы көпірі болды. Сондықтан да екі әлемнің мәдениетін бірдей бағалаған және оны өзінің бай мәдениетімен лайықты түрде байланыстыра білді.

Қазақтарда көне европoidтық және кірмелік жасаған моңғолоидтық элементтер қатар келеді[6]. Алайда, айналасындағы елдердің көз алартуы мен және XVII—XVIII ғасырлар аралығындағы әрі XX ғасырдың ортасына дейінгі үш ғасырға жуық уақытқа созылған тарихи кезеңдердегі қазақ халқының басына түскен ауыртпалықтар қазақ диаспорасының және ирреденттерінің қалыптасуына негіз болды. Бұл тарихи кезеңдерде, алпауыт елдердің өзара келісімімен, қазақ халқының мүддесімен ешқашан санаспаған тұрғыда халықтың тағдырына үлкен қиянаттар жасалды. Оның зардабын қазақ халқы әлі де тартып келеді. Диаспораның әлемдік түрлері ішінде қазақ халқы туған жерінен кудалауға ұшырау негізде қалыптасқан. Оған Ел басы Н.Ә. Назарбаевтың: «...қазақтар бет-бетімен таратылып, бір халық, бір ұлт, бір ел екенін атымен ұмытатындай күйге жеткізілді. Жер бетінде отаршылдық көрмеген халық кемде-кем, алайда, бір ғасыр ішінде қазақтай тоз-тоз болған халық жоқ шығар» -деген сөзі бұған дәлел болады [7] Басқа емес, қытай қазақтары жағдайын қарастырсақ, мұндай тарихи оқиғаларды көптеп кездестіреміз. Соның бірі Халифа Алтайдың, "Алтайдан ауған ел" еңбегі. Онда қытай қазақтарының ауа-көшуінің себептері былайша суреттеледі : "XIX ғасырдың соңғы кезінде Алтай,Тарбағатай аймақтарының қазақтары бытырап, Құмыл, Баркөл, Мори жаққа қоныс аудара бастайды. Мұның бірнеше себептері болды: халық өкіметке шамадан тыс, өте көп алым-салық төлеп,әл-ауқаты барған сайын төмендейді. Екіншіден, Алтай, Тарбағатай билеушілерінің әділетсіз биліктері мен олардың шаш ал десе, бас алатын жандайшап, атарман-шабанмандарының оспадар іс-әрекеттері де қалың қауымның жүйкесін тоздырды. Осы секілді себептер түрткі болып, тыныш тірлікті арман еткен халық басқа жақтарға ауыл-ауыл болып көшіп жатты"[8]. Міне бұл қазақ деген халықтың бір ғана аймағындағы, аз ғана бөлігінің басына түскен нәубат еді. Осындай зұлматты барлық қазақ халқы бастан кешірді.

Географиялық ортаның адам денсаулығына, өмір философиясына, дүние танымына, мәдениетіне, шаруашылығына үлкен әсер ететіні белгілі. Осы тұрғыдан қарағанда, өтпелі сыйпатқа ие географиялық ортада жасаған қазақ халқының кез-келген ортаға бейімделу қасиеті жоғары болған. Сол себепті әлемнің көптеген еліне таралған қазақтар өзі барған елдің тілі мен мәдениетіне бейімделсе де, өзінің ұлттық құндылықтарын әлі де сақтап келеді.

Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі шетел қазақтарының өмірі мен мамандығына, тағдырына көп жаңалықтар мен өзгерістер ала келді. Халқымыздың өткен тарихы мен мәдениетіне жаңа көзқарас тұрғысынан талдау жасау мүмкіндігі туды. Оған Елбасы мен үкіметтің қолдау көрсетуі мен түрлі бағдарламалардың қабылдануының маңызы зор болды. Мәселен, Елбасы 2002 жылы 23 қазанда Түркістанда өткен Дүниежүзі қазақтарының екінші Құрылтайында да: «Қазір Қазақстаннан сырт жерлерде қазақтардың саны бес миллионнан асады. Міне, осыны ойлағанда 40-тан астам шетелдерде



тұратын бүкіл дүниежүзіндегі қазақтың үштен бірін құрайтын бауырларымызды ертең не күтіп тұр деген сауал көкірегімізде еріксіз оянады» [9]. Міне осындай үндеулер мен үкіметтің арнаулы бағдарлама арқасында 1991 жылдан 2015 жылғы 1 қаңтарға дейінгі кезеңде 259 159 отбасы немесе 952 882 этникалық қазақ (оның ішінде 2014 жылы 3792 отбасы немесе 8247 адам) тарихи Отанына қайта оралып, оралман мәртебесін алған. Бұл еліміз тұрғындарының жалпы санының 5,5% құрап отыр.

№ 2- кесте Оралған қазақтардың елдер бойыншы үлесі және қоныстану географиясы [10]

Реті	Оралмандар келген елдер мен үлесі (пайыз есебімен)		Қоныстанған облыстар мен үлесі (пайыз есебімен)	
1	Өзбекстан	61,5	Оңтүстік Қазақстан	21,2
2	Қытай	14,3	Алматы облысы	16,3
3	Моңғолия	9,3	Маңғыстау	13
4	Түркіменстан	6,8	Жамбыл облысы	9,4
5	Ресей	4,6	Өзге өңірлер	40,1
6	Өзге елдер	3,5		

Еңбекке қабілеттілігі бойынша 55,6 еңбек жасындағылар болса, 18 жасқа дейінгілері - 39,9 пайыз, зейнеткерлер үлесі аз, нә бары 4,5 пайызды құраған. Жалпы орта білімі мен жоғары білімдерді қосқанда оралмандардың 90,2 пайызын құрайды. Еліміз үкіметі оларды үнемі қолдау бағытында жұмыс істеп келеді. Мысалы, 2000 жылдардағы маңызды жұмыстың бірі - оларды ақпаратпен қамтамасыз ету болды. Ол 1995 жылы “Қазақ елі” атты халықаралық апталығы, 1998 жылы “Алтын бесік журналы” жарық көрді. “Caspion Net” спутник каналы көптеген қазақтар мекендеген елдерге хабар тарата бастады. Одан тыс, оралмандарды қолдау мақсатында “Нұрлі көш” 1996 жылы қабылданып, оған көп қаржы бөлінді. Мәселен, 2005-2007 жылдары арасында 1,7 млн. теңге жұмсалды [11]

Қазақстан үкіметінің шетелдегі қазақтарға қолдау көрсетуінің еліміздің ішкі және сыртқы саяси жағдайымен байланысы бар. Себібі, Қазақстан Республикасы жер көлемі 2.724.900 шаршы шақырым болып, дүниежүзі бойынша тоғызыншы орында, әлемдегі ең үлкен ішкі құрылықтық ел. Халық саны 2018 жылдың 1 тамызында 18 млн 292,7 мың адамға жетті [12]. Бұл шамамен дүниежүзі бойынша 62-орында тұр дегендік. Халық тығыздығы 6,3 адам. Демек, 9:62 қатынасын, теріс пропорционалды 1:7 қатынасына жатқызуға болады. Бұл алаңдатарлық қатынас формасы. Оның үстіне Қазақстан геосаяси орны аса маңызды ел. Қазіргідей аумалы-төкпелі саяси-экономикалық жағдайда, ұлттық егемендікті сақтау мен нығайту бәрінен де маңызы, ұлы іс болып күн тәртібінде тұр. Сондықтан Қазақстан халқының, әсіресе қазақ халқының сандық үлесінің артуы ауадай қажетті сұраныс. Қазақ жерінде саяси тұрақтылық, ел іргесінің бүтіндігі, экономиканың кеңістік тұрғыда тиімді орналасуы, инфрақұрылымның, көлік жолдарының, білім беру мен денсаулық сақтаудың ең кемелді кезін қалыптастыру үшін біздің ел халқы бұдан әлде неше есе көп болғаны дұрыс. Үкімет жоспарында да 2050 жылы халық санын 25 млн-ға жеткізу межеленіп отыр. Осы игі бастамаға шетелдегі қандастардың елге оралуының тигізер септігі де мол екені даусыз. Қазіргі қазақстан халқының жылдық өсімі 200 мың адам деп санағанда 1 млн адамға өсу үшін 5 жыл шамасында уақыт керек болады. Егер 20 жылдан бері елге оралған қандастардың жалпы саны осы 1 млн адам екенін ескергенде, оралман аталып жүрген қандастардың келуімен Қазақстан халқының 5 жылдық табиғи өсімі оралмандар есебінен өсті деуге толық дәлел бар.

Қандастардың сандық өсім беруден басқа, ұлттық тіл мен мәдениеттің дамуына, экономика мен шаруашылықтың өркендеуіне, сыртқы саяси-әлеуметтік байланыстардың нығаюына тигізер пайдасы орасан зор. Алайда, осындай потенциалды елемеу, ескермеу немесе оның осыншалықты бай-қуатын менсінбеу мен пайдалана білмеу елдігімізге үлкен сын.

Қазіргі диаспорамыздың қиын мәселелерін көтеру тек мемлекеттік егемендігіміз, ұлттық мүддеміз, халықтық бірлігіміз тұрғысынан ғана қажет болып отырған жоқ. Ол - әлеуметтік әділеттікті



қалпына келтіру, өткеннің қатесін түзету, адам құқығын қорғау, ұлттық қауіпсіздік сияқты өте қажет зерттеушілік әрекет. Алдымен қазақтың шашыраңқы диаспорасы қанша, олар қайда және қалай барған, болмаса онда қалай қалған деген сауалдарға жауап берейік. Ол біздің жас мемлекет ретінде дербес демографиялық саясатымыздың басты мәселелерінің бірі.

#### Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Досан Баймола “Еуропадағы қазақтар(тарихы және бүгінгі жағдайы)”/ Алматы: Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының “Атажұрт” баспасы, 2015. - 192 б.
2. Мендикулова Г. М. Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие. Алматы: Ғылым, 1997, 264 с
3. Меңдіқұлова Г.М. « Қазақ диаспорасының тарихи тағдыры. Пайда болуы мен дамуы». - Алматы: «Ғылым», 1997 ж
4. “Қазақстан Республикасындағы тілдер туралы ” заң.11-шілде,1997ж.
5. Сарқытқан Қастер, " Шетелдегі қазақтың ұлы тұлғаларына да құрмет көрсетілу керек / " қамшы.кз.19.01.2014
6. Алаш айнасы, 20,05,2014 "Қазақтың қаны қандай"
7. Нысанбаев Ә. Еуразиялық интеграция жүйесіндегі қазақтардың бірегейленуі. – Алматы, 2007. – 9-42 б.
8. Халифа Алтай, “Алтайдан ауған ел” / Алматы: Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының “Атажұрт” баспасы, 2000. - 272 б.
9. Назарбаев Н.Ә. Бұл құрылтай – қазақ халқының жаңа мыңжылдыққа біртұтас ұлт ретінде нық қадам басқанының белгісі // Ақиқат. – 2002. – № 12. – 8-12-бб.
10. "Қазақстанға 24 жылда 952,8 мың оралман келді"қазақ әлем.кз. 16.01.2014
- Нысанбаев Ә. Еуразиялық интеграция жүйесіндегі қазақтардың бірегейленуі. – Алматы, 2007. – 9-42 б.
11. Аяған Б. “Қазақстанның қазіргі заман тарихы(1991-2014)”: ғылыми-танымдық басылым/ - Алматы: Атамұра, 2014. - 336 б.
12. turkystan.kz.15 қыркүйек, 2018 ж.

## ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ТЕРМИНОЛОГИИ СОЦИОЛОГИИ

Мирошниченко А.Г. Магистрант 2 курса

[alena.miroshnichenko.g@mail.ru](mailto:alena.miroshnichenko.g@mail.ru)

*Социология является важнейшим социокультурным феноменом, который стремительно развивается во всем мире, отражая изменения в обществе. Терминология социологии репрезентует социологические знания в терминологических единицах русского и английского языков. В данной статье представлены результаты сравнительно-сопоставительного, структурно-семантического и функционального описания лексических единиц русского и английского языков, формирующих терминологию социологии. Актуальность настоящей работы обусловлена тем, что 1) до настоящего времени практически не проводился глубокий комплексный анализ терминологии социологии с учетом развития общества; 2) не имеется фундаментальных исследований по описанию терминологического аппарата отрасли в русском языке; 3) вследствие сложности объекта отсутствует четкое определение понятий «терминология социологии» и «социологический дискурс», что затрудняет процесс упорядочения терминосистемы данной предметной области. Назрела необходимость описания процесса формирования понятий социологии, анализа семантики и структуры терминов социологии русского и английского языков, выявления закономерностей в словарном составе исследуемых языков, определения традиционных и новых характеристик когнитивного анализа терминологии социологии, а также описания специфики перевода терминов социологии.*

Ключевые слова: терминосистема, терминоведение, терминологический аппарат.

Несмотря на значительное количество трудов в отечественной и зарубежной лингвистике, посвященных изучению отдельных тематических групп, терминология социологии на сегодняшний день недостаточно изучена и описана в малочисленных научных источниках, справочниках и словарях и пр. Терминология социологии представляет научный интерес с точки зрения ее системного строения, истории формирования и эволюции, устойчивости и изменчивости в динамике, сохранения лингвокультурного компонента лексических единиц. Объектом исследования являются языковые единицы, номинирующие понятия социологии и функционирующие в специальных текстах, зафиксированные в имеющихся словарях. Предметом исследования выступают когнитивные, лексико-семантические и лингвокультурные особенности формирования терминологии социологии русского и английского языков. Материалом исследования послужили терминологические единицы социологии, извлеченные методом сплошной выборки из современных толковых, специальных словарей, а также примеры их употребления в специальных текстах и статьях.

Цель работы - комплексное описание функциональных особенностей формирования терминологии социологии в системе русского и английского языков.

Поставленная цель обусловила постановку и решение следующих конкретных исследовательских задач:

- изучить современные научные методы описания терминологии социологии;
- определить этапы становления и научных концепций и школ социологии;
- описать структурные и словообразовательные свойства терминов социологии;
- охарактеризовать процесс формирования терминологического аппарата социологии в контексте антропоцентрического подхода;
- обосновать актуальность лексикографического описания терминологии социологии.

Методологической основой исследования послужили фундаментальные труды в области общего терминоведения и когнитивной лингвистики, в которых дано системно-аналитическое представление объекта филологического исследования (Н.Б. Гвишиани, П.Н. Денисов, Р.Ю. Кобрин, Б.Н. Головин, З.У.Блягоз, Л.Ю. Буянова, Л.М. Алексеева, С.В.Гринев, В.М. Лейчик, В.А.Татаринов, Р.Джекендорф, Дж.Лакофф и др.).

Научная новизна работы состоит в том, что в ней впервые

- дается системное и многоаспектное представление терминологии социологии русского и английского языков;
- выявлены лингвокультурные тенденции формирования терминологии социологии как в русском, так и английском языках;

Теоретическая значимость работы заключается в том, что выявленные и описанные общие закономерности формирования и функционирования терминологии социологии углубляют теоретические знания в области общего и отраслевого терминоведения. Практическая значимость исследования заключается в том, что полученные результаты являются практически значимыми для работы по усовершенствованию теоретико-практической базы социологии. Полученный материал может послужить источником для разработки учебных пособий по специальности «Социология», для вузовских курсов; для разработки спецкурсов, спецсеминаров, написании курсовых и дипломных работ по актуальным проблемам.

Терминология социологии квалифицируется как теоретическая и прикладная область языка науки социологии, семантико-понятийное содержание терминов которой отражает всю систему связей, отношений, закономерностей, процессов и явлений социологии. Терминология социологии в русском и английском языках представляет разветвленную систему номинаций, объединяющую узкоспециальные термины, называющие понятия социологии и представляющие межсистемные понятийные поля, а также общенаучные термины и общеупотребительную лексику литературного языка<sup>1</sup>.

Лингвокультурная специфика формирования терминологии социологии определяется культурно-исторической ситуацией общества, доминирующей в соответствующий период развития и способствующей появлению новых понятий социологии. Заимствование и метафоризация терминов социологии английского языка являются основными способами пополнения состава терминосистемы социологии русского языка. Иноязычная лексика в составе терминологии социологии носит преимущественно терминологический характер. В процессе формирования понятийной системы социологии как отдельного сегмента научной картины мира ключевые слова становятся концептуально значимыми единицами терминологии социологии и объединяют термины по когнитивному принципу в пять лексико-тематических групп. Социологический научный текст - особый лингвистический объект сферы знания социологии - организован по принципу целостности, структурности, иерархичности и связности. Функционирование терминов социологии в специальных текстах при переводе сопровождается семантическими и стилистическими изменениями. Необходимые переводческие приемы и трансформации способствуют адекватной передаче реалий социологии, речевых клише и профессиональной лексики социологии.

Анализ терминов, называющих понятия социологии, показывает, что социология охватывает различные сферы деятельности членов общества, например: «социология знания», «социология индустриальная», «социология массовой коммуникации», «социология медицины», «социология образования», «социология повседневной жизни», «социология права», «социология работы и занятости», «социология развития», «социология расы», «социология религии», «социология семьи», «социология экономической жизни» и др.<sup>2</sup>. Формирование системы понятий социологии происходит в процессе познания действительности (когнитивно-гносеологическая функция), ее номинации (метаязыковая функция), применения этих номинаций в речи (прагматическая функция), появления языковых возможностей для создания новых словоформ на базе имеющихся основ (креативно-кумулятивная функция) и фиксации отдельных понятий социологии (систематизирующая функция).

Описанный процесс формирования языка социологии представляется достаточно сложным, и особенную трудность представляет процесс отграничения специальной лексики социологии от понятий языка другой сферы деятельности человека.

Проблема изучения вопроса о становлении терминосистемы социологии остается нерешенной в современной лингвистике, и основным вопросом этой проблемы можно считать выявление процесса формирования терминосистемы социологии. Для этой цели было проведено дефиниционное исследование ключевых терминов социологии, что обуславливается одним из возможных способов установления специализации данных языковых единиц как репрезентирующих релевантные признаки социологии на его понятийно-терминологическое поле.

Следует отметить, что по мере концептуального развития терминология социологии вводит языковые выражения, номинирующие новые понятия, присущие только этой предметной области (социологии). Понятие социальной реальности требует изучения эпистемологических оснований социологического дискурса. Как известно, научное исследование строится на точных понятиях и принципах, однако социолог, являясь участником социологического дискурса, попадает в ситуацию постоянного регресса определений: одно понятие раскрывается через другое, другое - через третье и т.д. Так, ключевое понятие "поведение" определяется через "действие", понятие "действие" - через понятие "деятельность", "деятельность" - через "активность" и т.д.<sup>4</sup>

Для уточнения понятийной сущности социальной реальности был проведен дефиниционный анализ ключевых понятий социологии, относящихся к теории действия (социальное действие, социальное поведение, социальное отношение). В результате семантического анализа дефиниций выявлено, что основу содержания терминов социальное поведение, социальное отношение и социальное действие составляет их общелитературное значение и специфические признаки, и эти научные понятия поддаются концептуально-логическому и лингвистическому параметрированию в терминологии социологии.

Как известно, наиболее объективная дефиниция любого термина предполагает описательный характер с выделением релевантных и в то же время абстрагированных от конкретной области гуманитарного знания признаков. Анализ показал, что эти признаки синтезируют находящиеся в постоянном единстве, взаимодействии и взаимовлиянии понятийный и языковой уровень терминологической системы социологии. Социология - наука, стремящаяся понять социальное действие и тем самым каузально объяснить его процесс и воздействие.

Для выполнения основной цели исследования было проведено исследование репрезентативного корпуса единиц терминосферы социологии в русском и английском языках. Терминосистема социологии содержит в настоящее время около 1500 терминов, что дает основание отнести ее к группе терминосистем, находящихся в стадии развития, но уже прошедших первую фазу становления, т.е. мезотерминосистем<sup>3</sup>. Таким образом, комплексный лингвистический анализ терминов социологии включает определение родовидовых корреляций терминоединиц, выделение лексико-тематических групп, выявление лингвокультурной специфики семантики. С точки зрения формы, в терминологической системе социологии присутствуют термины-слова и термины-словосочетания, т.е. однословные, бинарные и многокомпонентные термины. Анализ материала показал, что термины социологии делятся на следующие группы:

1-го типа:

- однословные корневые, основа которых совпадает с корнем, например: рус.яз. аффект (англ.яз. affect), рус.яз. семья (англ.яз. family), рус.яз. идентичность (англ.яз. identity) и др;

- однословные аффиксальные, основа которых содержит корень и аффиксы, например: рус.яз. деиндустриализация (англ.яз. de-industrialization ) и др;

- однословные сложные - основа которых содержит несколько корневых морфем, которые пишутся слитно или через дефис: рус.яз. сельско-городской континуум (англ.яз. rural-urban continuum), рус.яз. фокус-группа (англ.яз. focus group) и др.

II-го типа:

Терминосочетания, состоящие из двух и более слов: рус. яз. коллективное потребление (ср. в англ. яз. collective consumption).

Как показал проведенный анализ терминологии социологии, к терминологическим словосочетаниям относятся двухсловные, трехсловные и словосочетания, состоящие из четырех и более слов.

Группа терминов 1-го типа объединяет различные подгруппы внутри себя:

1-ый вид: оба компонента терминосочетания - слова специального словаря (причем каждое слово может употребляться самостоятельно):

рус.яз. гендерная стереотипизация (англ.яз. gender stereotyping) и

др.

2-ой вид: один компонент - узконаучный термин, второй - общеупотребительное слово:

рус.яз. нуклеарная семья (англ.яз. nuclear family);

3-ий вид: оба компонента - общеупотребительное слово:

рус.яз. классовая борьба (англ.яз. class struggle)<sup>7</sup>.

Исследование практического материала показало, что терминологические словосочетания образуют аббревиатуры, т.е. свернутые терминосочетания: а) абсолютные - ЕС (EU) и б) сложные, включающие простые термины и аббревиатуры, например: Устав Европейской комиссии об Основах социальных прав работников (EC Charter on the Fundamental Social rights of Workers) и др. Как показал анализ терминов социологии, преобладают бинарные (двусловные) термины - 915 (61%), которые образованы по модели N+N: рус.яз. дискриминация гендера (англ.яз. gender discrimination); A+N: рус.яз. социальный статус; Pr.+ Ved/ing +N: англ.яз. all-embracing concept (рус.яз. комплексное понятие), N+of+N: англ.яз. sociology of education (рус.яз. социология образования). На втором месте по распространенности - однословные термины - 360 (24%). Трехсловные термины (социология массовой коммуникации) - 225 (15%); термины, состоящие из 4-х компонентов - менее 1% (новое международное разделение труда). Анализ показал, что в целом терминосистема социологии типична по своему составу и соотношению структурных моделей терминологических единиц. В ходе исследования было выявлено, что единицы, вошедшие в исследуемую терминосистему, образованы различными способами:

- семантическим: для общелитературного слова «стигма» основным значением является «метка, или клеймо на теле рабов или преступников»<sup>3</sup>, тогда как в исследуемой терминосистеме, «стигма» - это социальный атрибут, дискредитирующий индивида или группу<sup>6</sup>.

- синтаксическим: семья —► нуклеарная семья;

- морфологическим: префиксация, суффиксация.

Следует подчеркнуть, что закрепление за некоторыми суффиксами и префиксами определенных терминологических значений, а также указывание на категорию, к которой относится терминируемое понятие является специфическим для терминологии социологии.

Образование новой терминологической системы, формирующейся на стыке традиционных научных дисциплин, - достаточно сложный процесс, обусловленный как лингвистическими, так и экстралингвистическими факторами. Обзор литературы по терминоведению показал, что терминосистема формируется и функционирует по мере формирования теории науки. Терминология социологии (как совокупность терминов) составляет особый пласт общелитературного языка, тесно связанный с предметной областью этого научного знания.

В нашем исследовании терминология социологии в английском и русском языках квалифицируется как концептуально организованная совокупность терминов, отражающих систему специфических понятий социологии, входящих в естественнонаучный континуум и функционирующих исключительно в рамках исследуемой гносеосферы. Терминология социологии определяется сочетанием тематической продуктивности; индекса концептуальной ценности репрезентируемого термином понятия; максимальной информативности.

Проведенный анализ терминосистемы социологии свидетельствует о том, что ее образование подчиняется как общим для формирующихся терминосистем закономерностям, так и имеет ряд особенностей, характерных для терминологии общественных наук. В процессе исследования подтвердилось, что терминология социологии и в английском, в русском языках в значительной мере самостоятельна. Однако следует подчеркнуть важную особенность анализируемой терминосистемы — привлечение межотраслевых терминов общественных наук (истории, философии, экономики, психологии и др.) для описания человека и общества с наделением их новой смысловой нагрузкой. Данный факт имеет большое теоретическое и практическое значение.

Вследствие этого, анализируемая сложившаяся терминосистема социологии состоит из трех групп терминов: стабильных универсальных терминов, номинирующих понятия социологии; обширной группы терминов, адаптирующих, детализирующих и разъясняющих эти базовые понятия применительно к социологии, и наиболее многочисленной группы терминов, использующихся для обозначения тех понятий, которые находятся в стадии оформления в данной терминосистеме. Отметим, что появление новых понятий в терминологии социологии еще не получило полного описания в справочниках и словарях. Таким образом, данная терминосистема подвижна и находится в стадии формирования, хотя имеет специфические черты и основной корпус терминологических единиц.

Изучение научных концепций в области терминоведения показало, что предмет общей теории терминологии составляют: изучение формирования и употребления специальных слов, с помощью которых аккумулируются и передаются накопленные человечеством знания.

В современном языкознании признается, что термины — это специальные понятия, которые возникают не в обиходе, а в соответствующих областях науки и имеют свои семантические, синтаксические и прагматические свойства. Взаимосвязь термина с другими терминами и принадлежность его к терминосистеме подчеркивает его логический признак.

Терминам социологии свойственна свободная, или денотативная сочетаемость, опирающаяся на предметно-логические отношения. Связность терминов социологии осуществляется на понятийном, лексико-семантическом, словообразовательном и грамматическом уровнях.

Структурный состав терминов показал, что в исследуемом корпусе лексики можно выделить следующие группы терминов: 1) базовые термины и производные от них; 2) заимствованные термины.

Соотношение однословных и сверхсловных единиц в изучаемой терминосистеме достаточно типично. Преобладают однословные термины (простые, бинарные, созданные по модели N+14!, A+1M", K+P. Меньший процент отводится терминам многокомпонентным.

Основные способы терминообразования: а) семантический; б) синтаксический; в) морфологический.

Итак, социология как академическая дисциплина продолжает развиваться и расширяться, отражая новые тенденции общества (глобализация, гендер, индивидуализация и пр.).

Необходимость в описании появляющейся лексики в социологии продолжает оставаться актуальной, поскольку предметная область социологии постоянно меняется. Социологи полагают, что две темы заслуживают самого пристального внимания в будущих исследованиях социологов - это интерпретация социальной деятельности и самоуважение.

#### **Список литературы:**

1. Аберкромби, Н., Хилл, С., Тернер, Б.С. Социологический словарь / Пер. с англ. ИТ. Ясавеева / Под ред. С.А.Ерофеева. / Н.Аберкромби, С.Хилл, Б.С.Тернер. М., 2004.
2. Авербух К.Я. Терминологическая вариантность // Вопросы языкознания. 1986, №6. - С.38-50
3. Ионин Л.Г. Социология культуры: путь в новое тысячелетие. М., 2000.
4. Кравченко С.А. Словарь социологических терминов / С.А.Кравченко. М., 2004.
5. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология // Вопросы теории М., 2004.
6. Тощенко Ж.Т. О понятийном аппарате социологии // Социол. исслед. 2002. №9. С. 3-16.
7. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English / A.S. Hornby. 5th edition. Ed. Jonathan Crowther. Oxford Press University, 1995.

## **РОЛЬ ВИДЕОБЛОГИНГА В САМОВЫРАЖЕНИИ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ**

Молдабек Г.Т., магистрантка 2-курса

кафедры социологии и социальной работы, КазНУ им.аль-Фараби, г. Алматы, Республика  
Казахстан, 8 708 070 88 66, e-mail: 179gulden@mail.ru

Абдирайымова Г.С., доктор социальных наук, профессор, заведующая кафедрой социологии и  
социальной работы, КазНУ им.аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан, +7(727) 292-57-17 (вн.  
2128), e-mail: [gulmira.abdiraiymova@kaznu.kz](mailto:gulmira.abdiraiymova@kaznu.kz)

### **Введение**

В информационном обществе интернет является основным каналом коммуникации. Развитие компьютерных технологий и мобильных устройств привело к доступности интернета каждому индивиду. Развитие в интернете видео-контента и увеличение количества аудитории заменил традиционных средств массовой информации. Особенно, видеоканалы и видеоблоги на интернет-пространстве с каждым днем привлекает все больше пользователей.

Видеоблогинг – это форма блога, в котором мультимедийной средой является видео. Видеоблог является формой веб-телевидения. Записи в видеоблогах сочетают встроенное видео или видео-связь с поддержкой текста, изображений и других метаданных. Записи могут быть сделаны в виде одного блока или состоять из нескольких частей (Академический словарь, эл. ресурс).

Основоположителем видеоблогинга считается американец Адам Контрас, который впервые опубликовал видеозапись в своем текстовом онлайн-блоге в январе 2000 года. Он отправил в свой блог

видеообщение для своей семьи и друзей, информирующее их о том, что он едет через всю страну в Лос-Анджелес в поисках шоу-бизнеса. Именно эта запись в блоге Контраса стала родоначальником такого явления как видеоблоггинг. В настоящее время Адам Контрас продолжает публиковать такие записи, а его видеоблог по праву считается старейшим и самым продолжительным в мире (Kontras, 2000).

### **История и методы**

В научной литературе теоретические основы исследования видеоблоггинга представлены слабо. Тем не менее, следует рассмотреть теории и концепции относительно коммуникации и потребности личности и др. По А. Маслоу самовыражение является наивысшим уровнем потребностей человека. Он считал, что удовлетворяя свою потребность в самовыражении, каждый верит, что делает что-то лучше, чем другие. Самовыражение – это стремление к раскрытию внутреннего потенциала (Маслоу, эл. ресурс).

Рисунок 1. Иерархия потребностей человека по А. Маслоу.



Удовлетворяя свои потребности в самоактуализации молодежь в интернет-пространстве «You tube» через видео-блог делиться мыслями, идеями и видением мира с остальными пользователями сети. Также видеоблоггинг позволяет публиковать результаты своей работы максимально широкому кругу зрителей.

Проекты видеоблогеров создаются на основе трех базовых элементов: креатив, лица и воздействие. В качестве мотиваторами, в самовыражении молодежи с помощью видеоблоггинга, могут выступать следующие потребности:

- 1) слава и признание: блогеры приходят на смену звездам телевидения, и они являются кумиры аудитории, обеспечивающие в 10 раз большую вовлеченность, по сравнению с ТВ-знаменитостями популярность приходит быстрее и в разы масштабнее;
- 2) достижение цели: используя свою популярность блогеры могут достичь свои личные цели, стать ведущим на телевидении или запуск музыкальной группы и т.п.;
- 3) удовольствие/хобби: блогер работает ради удовольствия от процесса;
- 4) заработок: блогинг может быть источником дохода и стабильность финансового дохода возрастает пропорционально количеству подписчиков.

Как новая форма информационной активности видеоблогинг начал развиваться с 2005 года с появлением видеохостинга «YouTube». Это позволило любому человеку, имеющему камеру и доступ к Интернету снимать и выкладывать видео в сеть. YouTube является основной платформой видеоблогинга, удобной, как и для самих видеоблогеров, так и для их зрителей.

Необходимо отметить, что основными пользователями и активными блоггерами является молодежь. По данным [TNS Web Index](#), интернет является единственным растущим медиаканалом в Казахстане, охват которого почти в 2 раза превышает охват прессы. В июле 2016 количество интернет-пользователей в РК достигло 3,47 млн. Из них 64,6% составляет пользователи в возрасте от 12 до 54 лет 12-34 лет (Шигаева, 2015).

Основным преимуществом интернета является то, что он предоставляет молодежи широкую платформу для самореализации, самовыражения и творчества.

### Обзор литературы

Развитие блогсферы, видеоблогинга и их влияние на молодежь рассматривалось разными авторами (Рахвалова, 2015:127), (Warmbrodt, 2010:43), (Волохонский, 2017:117), (Текутьева И.А., эл.рес.) и были проведены исследования, применяя качественные методы (Филипова, Ардалянова, Абросимова, 2017:10).

Как любое социальное явление, видеоблогинг имеет ряд функций. Например, В. Волохонский выделяет коммуникативную, психотерапевтическую функции, а также функции самопрезентации, развлечения, сплочения и поддержания социальных связей и мемуаров. В частности, коммуникативная функция определяется в первую очередь популярностью блогов и их авторов. Этот канал подачи информации и видеоконтента превратился в средство массовой коммуникации. Блогеры становятся не просто медийными личностями, а настоящими идейными лидерами.

Текутьева И.А. считает, что жанр в видеоблоге очень подвижен: каждый день создаются новые видео, которые сложно отнести к тому или иному жанру. Они перемешиваются между собой, видоизменяются, черты жанров, которые существовали раньше, пропадают (Текутьева И.А., эл.рес.).

Среди основных видов или жанров видеоблогинга, на наш взгляд, наиболее распространенными, где видеоблогерами выступают молодежь считаются следующие:

- бьютиблог – видеоблог о красоте и уходе за собой, где рассказывается, как правильно нанести макияж, какой косметикой лучше пользоваться и т.п.;

- скетч шоу (англ. Sketch Show — «Показ зарисовок») — съёмка комедийных скетчей. В отличие от телевизионных скетчей, в видеоблогинге скетчи могут быть разного качества съёмки и хронометража;

- лайфстайл блог – своего рода личный дневник, где блогер делится насущными проблемами, рассказывает о прошедших событиях, о планах и волнующих его темах;

- игровой блог – направление, популярное среди геймеров, посвящено онлайн- и видеоиграм;

- обзоры вирусных видео – концепция многочисленных видеоблогов этого направления пришла из США, а именно из шоу Рэя Уильяма Джонсона под названием Equals Three. В рунете основными конкурирующими шоу данного формата стали «+100500» и «This is Хорошо»;

- блог путешественника (Travelvlog) – жанр, который используют профессиональные путешественники, чтобы поделиться с окружающими своими впечатлениями от посещения новых мест;

- социальные эксперименты – сравнительно новое направление, которое, на сегодняшний день является самым активным трендом, хотя бы в русскоязычном секторе. Начало ему положила команда Rakamakafo;

- политический видеоблог – интернет-ресурсы такого рода стали популярны среди представителей политического истеблишмента приблизительно в 2008 году, использовались, прежде всего, для организации политической рекламы;

- мотивирующие видео, советы – видео, носящие мотивационный и в некотором роде обучающий характер. Здесь контент составляют ролики, в которых их автор акцентирует внимание на образовании и способах достижения успеха;

- и последний вид, приобретающий в настоящее время популярность, видеоблоги-обзоры. Авторы этих видео информируют о фильмах, сериалах, книгах, комиксах. Делятся своим мнением, рассказывают о новинках, в какой бы то ни было сфере.

Google запустил казахстанскую версию YouTube только в 2015 году. Уже в данном ресурсе имеются множество казахстанских видео-каналов. Так, самыми популярными среди них являются следующие видеоблогеры.



Женя Гейн – beauty и travel блогер, 224 078 подписчиков, в ее блоге можно найти много полезной информации по созданию причесок, макияжу, уходу за собой и своим телом, а также о многочисленных путешествиях.

Vilana Toys – канал видео обзоров детских кукол, 171 652 подписчиков. Девочка из Алматы по имени Вилана с 2012 года начала коллекционировать кукол Monster High и делать на них видео обзоры. Каналом Виланы даже заинтересовались производители кукол, и теперь она получает их совершенно бесплатно. В ее коллекции более 200 кукол.

Queex - 29 993 подписчиков, на этом канале можно посмотреть на жизнь современной алматинской молодежи, увидеть настоящую дружбу, поучиться у ребят открытости и непосредственности. Многие подписчики Queex в скором времени ожидают выход сериала «Поколение Queex».

**Bika Breezy** – 28 759 подписчиков, Биназир Ермагамбетова в своем видеоблоге выкладывает записи песен и каверов в своем исполнении. Биназир начала этим заниматься еще задолго до телепроекта «Голос».

**Qtuzov Show** – 18 223 подписчиков, юмористический канал, на котором молодой блогер рассказывает о жизни в Казахстане, традициях, еде и менталитете казахов.

Каждый видеоблог имеет свою особую аудиторию, которая растет буквально с каждым днем.

### Заключение

Таким образом, видеоблогинг играет особую роль в социализации молодежи и выступает как формой общественного интернет-образования. С другой стороны, с помощью видеоблогинга блогеры раскрывают собственный потенциал, развиваются как личность, строят профессиональную карьеру, зарабатывают средства и т.п. В связи с этим, видеоблогинг как социальное явление имеет перспективы для исследования.

### Список используемой литературы

- 1 Волохонский В. Психологические механизмы и основания классификации блогов // Личность и межличностное взаимодействие в сети Internet / под ред. В.Л. Волохонского, Ю.Е. Зайцевой, М.М. Соколова. СПб., 2007. С. 117–131.
- 2 Маслоу А. Теория человеческой мотивации. <http://poznaisemya.com/psylib/books/masla01/txt04.htm> [Электронный ресурс]. – Просмотрено 20.09. 2017.
- 3 Российский видеоблогинг 2015. Роль и значение в коммуникациях в цифровой среде [Электронный ресурс]. М., 2015. URL: <http://www.polylog.ru/a/pdf/2015-06-09-vlogging-analysis.pdf> (дата обращения: 10.08.2017).
- 4 Российский видеоблогинг 2015. Роль и значение в коммуникациях и цифровой среде. – М.: ООО Агентство «Полилог», 2015.
- 5 Рхвалова Н.А. Блогосфера как средство самовыражения молодого человека // Вестник Бурятского государственного университета. 2010. № 14. С. 91–95.
- 6 Warmbrodt J. Understanding the VideoBloggers' Community // International Journal of Virtual Communities and Social Net-working. 2010. Vol. 2, no. 2. P. 43–59.
- 7 Список жанров в видеоблогинге. <http://ru.alterpedia.wikia.com/wiki> [Электронный ресурс]. – Просмотрено 20.09. 2017.
- 8 Текутьева И.А. Жанрово-тематическая классификация видеоблогинга Текст научной статьи по специальности «Массовая коммуникация. Журналистика. Средства массовой информации (СМИ)». <https://cyberleninka.ru/article/n/zhanrovo-tematicheskaya-klassifikatsiya-videobloginga>
- 9 Тренды видеоблогинга и особенности работы с ним <https://www.likeni.ru/analytics/trendy-videobloginga-i-osobennosti-raboty-s-nim/> [Электронный ресурс]. – Просмотрено 20.09. 2017.
- 10 Филипова А.Г., Ардальянова А.Ю., Абросимова Е.Е. Videоблогинг и современные подростки: опасности интернет-пространства // Теория и практика общественного развития. 2017. №8, 9-13 стр.
- 11 Шигаева Д. Интернет-аудитория Казахстана: портрет и предпочтения пользователя. <https://forbes.kz/stats/internet-auditoriya-kazahstana-portret-i-predpochteniya-polzovatelya> Просмотрено 20.09. 2017.
- 12 6 популярных YouTube каналов в Казахстане <http://weproject.kz/articles/detail/6-populyarnih-youtube-kanalov-v-kazahstane/> [Электронный ресурс]. – Просмотрено 20.09. 2017.
- 13 [https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1447424#cite\\_ref-1](https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1447424#cite_ref-1) [Электронный ресурс]. – Просмотрено 20.09. 2017.
- 14 Kontras, Adam// Talk about moving in the 21st Century... (2 января 2000). <http://www.4tvs.com/Journey/Pages/J1200.html> [Электронный ресурс]. – Просмотрено 20.09. 2017.

## ӘЛЕМДІК ТРЕНДТЕР КОНТЕКСТІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ ЖҰМЫСПЕН ҚАМТЫЛУЫ

Әлеуметтану мамандығының 1-курс магистранты *Мырзабекова А.Е.*

Ғылыми жетекшісі: әлеумет.ғ.д., профессор *Биекенов К.У.*

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, e-mail: myrzabekova.aigerim@gmail.com

Қазақстанның әлемдік экономикалық кеңістікке кірігуі және әлемнің бәсекеге қабілетті елдерінің рейтингісінде лайықты орын алуға ұмтылуы жағдайында біздің ойымызша, Дүниежүзілік экономикалық форум мен менеджментті дамыту институты қабылдаған бәсекеге қабілеттілік көрсеткіштерінің жүйесіне ресми түрде еңбейтін индикаторларға ерекше мән беріледі. Бұл көрсеткіштер елдің әлемнің индустриялық немесе постиндустриялық елдерінің тобына тиістілігін сәйкестендіру үшін өлшемдер болып табылады және ел халқын жұмыспен қамту саласы бойынша есептеледі.

Бұл көрсеткіштерді пайдалану логикасы елдің экономикалық және әлеуметтік дамуының өзара байланысы мен өзара байланысын анықтауға негізделген. Қазіргі әлемде экономиканың құрылымы жұмыспен қамту құрылымында айнадағы сияқты көрініс табатын постиндустриалды елдер неғұрлым бәсекеге қабілетті болып табылады. Сондықтан экономикалық дамудың нақты проблемаларын бағалау және мемлекеттің Жұмыспен қамту саласындағы стратегиялық мақсаты мен міндеттерін айқындау үшін ЭЫДҰ және Қазақстанда дамыған елдер тобындағы халықтың экономикалық белсенділігі, жұмыспен қамтылуы мен жұмыссыздығының көрсеткіштерін салыстыру рейтингтерді есептеуден гөрі төмен емес мәнге ие [1].

"1995-2006 жылдардағы экономикалық өсу мен халықты жұмыспен қамтудың өзара байланысы" - Бұл № 1 индикатор. Елдегі жалпы өнім өндірісі халықтың жұмыспен қамтылуына әсер ететіндіктен, мұндай әсер ету дәрежесін анықтау үшін "халықтың жұмыспен қамтылу икемділігі" индикаторы қолданылады, ол халықтың жұмыспен қамтылу өсімінің жалпы өңірлік өнімнің 1% - ға өсу пайызын сипаттайды

1995 жылдан бастап 2005 жылға дейінгі кезеңде Жұмыспен қамту белсенді түрде өсіп, соңғы үш жылда ЖӨӨ бойынша Жұмыспен қамтудың өсімі (бұл жағдайда ЖІӨ өңірлердің ЖӨӨ сомасына шартты түрде тең деп қабылданады) неғұрлым қарқынды. Біздің есептеуімізге сәйкес, ұзақ мерзімді кезеңде Жұмыспен қамтудың икемділігі соңғы үш жылға қарағанда айтарлықтай аз болды[2].

Қазақстан Республикасы бойынша есеп айырысу нәтижелерінің негізінде 1995 жылдан 2005 жылға дейінгі кезеңде жан басына шаққандағы ЖӨӨ-нің 1% - ға өсуі 0,05% мөлшерінде жұмыспен қамту өсімімен сүйемелденгені туралы қорытынды жасауға болады. Бұл жақсы икемділік деп тануға болмайды[3]. 2003-2005 жылдар кезеңінде жұмыспен қамту 0,13% - ға өсті, бұл 2000 жылдан кейінгі экономикалық жандану кезеңімен салыстырғанда экономикалық белсенді халықты еңбек нарығына едәуір тарту туралы айтады.

Экономиканың даму бағытын диагностикалау үшін елдің экономикалық мамандануын сипаттайтын және халықты жұмыспен қамту портретінің ерекшеліктерін айқындайтын "Қазақстан Республикасының халықты жұмыспен қамту құрылымы және құрылымдық ілгерілеулер" индикаторының серпіні маңызды мәнге ие. "Жұмыспен қамтудағы құрылымдық ілгерілеулер" индикаторы 1995-2006 жылдар аралығындағы еңбек қосымшасының салаларындағы өзгерістерді сипаттайды (кесте. 2).

Экономикалық қызмет түрлері бойынша халықты жұмыспен қамту құрылымы елдің постиндустриялық экономикасы бар елдер тобына жататындығы критерийлерінің бірі болып табылады. Қазіргі заманғы дамыған елдерде халықтың басым бөлігі қызмет көрсету саласында жұмыс істейді. БЭЖ елдерінде осы салаларда жұмыспен қамтылғандардың үлес салмағы 50-ден 75% - ға дейін, орташа 65,9% - ды құрайды. Қызмет көрсету саласында жұмыспен қамтылғандар үлесінің төменгі шекарасы 2004 жылы Германияда 62 %, Португалия, Греция, Чехия, Венгрияда 50 — ден 60-қа дейін болды.

Қызмет көрсету саласы тек жаңа жұмыс орындарының өсу қарқыны бойынша ғана емес, сонымен қатар жұмыс күшінің біліктілік құрылымы бойынша да өте біркелкі емес салаларды біріктіреді. Бұл саланың барлық салаларын шартты түрде төрт үлкен топқа бөлуге болады:

- өндірістік (іскерлік және кәсіби, қаржылық, сақтандыру, риэлтор қызметтері);
- тарату (бөлшек және көтерме сауда, көлік, байланыс);

- жеке (қонақ үй ісі, қоғамдық тамақтандыру, рекреациялық және ойын-сауық қызметтері, үй қызметтері);

- әлеуметтік (Денсаулық сақтау, білім беру, түрлі мемлекеттік ұйымдардың қызметтері).

20-шы жылдары ең ірі сала тарату қызметтері болды (жалпы жұмыспен қамтудың 40-45%).

Оларға жеке қызмет көрсетілді (28-35 %). Соңғы екі онжылдықта қызмет көрсету саласына қарағанда екі есе жылдамырақ, өндірістік қызметтерде жұмыспен қамту ұлғайған. XXI ғасырдың басында олардың үлесі қызмет көрсету саласында 16-20% - ға жетті. Өндірістік қызметтердің неғұрлым серпінді бөлігі іскерлік және кәсіби қызметтер болып табылады, онда қазір осы топта жұмыс істейтін салалардың жартысынан астамы жұмыс істейді. Іскерлік қызметтердің даму деңгейі бойынша ұлттық экономиканың ақпараттық даму кезеңіне көшу дәрежесі туралы айтуға болады.

2004 жылы Өңдеу өнеркәсібіндегі Жұмыспен қамтудың үлес салмағы АҚШ — та 15,7% — ды, Францияда-17,3, Италияда-22,6, Ұлыбританияда-18,3% - ды құрады. Қазіргі уақытта тек Германия мен Жапонияда ғана өндірістік жұмыспен қамту үлесі барлық жұмыспен қамтылғандардың 1/4-ін құрайды.

1971-2000 жылдар аралығында дамыған жеті елде ауыл шаруашылық Жұмыспен қамту үлесі 8,1-ден 3,5% - ға дейін қысқарды. ЭЫДҰ-ның 29 елінде қазіргі уақытта аграрлық секторда 7,7% жұмыс істейді, Қазақстанда 2006 жылы ауыл шаруашылығында жұмыспен қамтылған халықтың 33% жұмыс істейді (кесте. 2).

Қазақстанда 1995 жылдан бастап 2006 жылға дейінгі кезеңде Жұмыспен қамту құрылымы теріс өзгерді. Дамыған елдерде жұмыспен қамту құрылымымен айтарлықтай елеулі алшақтық ауыл шаруашылығында жұмыспен қамтылған. Егер 1995 жылы, терең трансформациялық депрессия жылы, құрылым тиімсіз Социалистік экономикамен сабақтастықты көрсеткен болса, онда 10 жыл ішінде ол постиндустриалды елдердің құрылымынан одан әрі ауытқып, халықтың ауыл шаруашылығы саласына тартылуын көрсетеді, оның 95% - ын иелеріне өзін-өзі жұмыспен қамту мәртебесі берілген жеке қосалқы шаруашылықтар құрайды. Осының есебінен өнеркәсіпте және қызмет көрсету саласында жұмыспен қамтылғандардың құрылымдық үлесі азайды [4].

Жұмыспен қамту құрылымында өңдеуші өнеркәсіп (-3,29%), құрылыс (-0,26%), Көлік және байланыс (-0,82%) сияқты инновациялық-ақпараттық экономика үшін аса маңызды экономикалық қызмет түрлері, сондай-ақ адами капиталдың сапасына жауап беретін салалар: білім беру (-2,08%), Денсаулық сақтау (-1,93%), Әлеуметтік және жеке қызметтер (-2,36%) айтарлықтай азайды.

Оң өсім жылжымайтын мүлікпен жасалатын мәмілелер (0,08 %) және қаржылық қызмет (0,08%) сияқты жоғары рентабельді қызмет салаларында ғана тіркелген, ең алдымен, 1995 жылы бұл салалар экономика құрылымында өте аз ұсынылған.

Мемлекеттік басқару салаларында жұмыспен қамту құрылымдық жағынан артты (0,06 %), бұл мемлекеттік қызметшілер санын оңтайландыру міндетін созылмалы орындамағандығын көрсетеді, ол қызметтің басқа да көптеген маңызды салаларының үлесінің құрылымдық құлдырауы жағдайында оң құрылымдық динамиканы көрсетуді жалғастырады.

Жалпы, сандық параметрлер бойынша қызмет көрсету саласы дамыған елдердегі ұқсас қызмет түрлерінің төменгі шекарасына шамамен сәйкес келеді, бірақ қызмет көрсету саласындағы қызмет түрлері бойынша жұмыспен қамту құрылымында елеулі айырмашылық орын алады. Дамыған елдердің қызмет көрсету саласында іскерлік, кәсіби, сервистік қызметтер айтарлықтай салмақ алып отырғанын атап өту қажет, ал ел экономикасында сауда және жөндеу қызметтері басым болып отыр. Қазақстанда "сауда және жөндеу", "білім", "Көлік және байланыс" саланың ең көп үлесі бар.

Келесі маңызды фактор, яғни халықтың өмір сүру деңгейі мен сапасын арттырудың қозғаушы күші қала, ауыл, гендер және өзін-өзі жұмыспен қамтыған халықтың экономикалық белсенділігі мен жұмыспен қамтылуы болып табылады. "Халықтың экономикалық белсенділігі және жұмыспен қамтылуы" индикаторының динамикасы халықтың материалдық және материалдық емес құндылықтарды өндіру процесіне тартылу деңгейі мен сапасын бағалауға мүмкіндік береді [5].

ЭЫДҰ елдеріндегі (Еуропаның 29 елі) халықтың экономикалық белсенділігі 2000-2005 жылдар кезеңінде 63-тен 65% - ға дейін артты. АҚШ - та 2004 жылы көрсеткіш 72,2, Австралияда — 72,3, Жапонияда 75% құрады. Қазақстан Республикасындағы халықтың экономикалық белсенділік деңгейі 2000 жылғы 66,8% — дан 2005 жылғы 69,9-ға дейін ұлғайды. Бұл ретте қалада экономикалық белсенділік 70,9-дан 66,9% - ға дейін төмендеді, яғни кері арақатынас іс жүзінде, ал ауылдық жерлерде 60,9-дан 74,0% - ға дейін ұлғайды. Ауылдық жерлердегі осындай елеулі өзгерістер ауыл шаруашылығы өнімдерін өндірушілер және оның шағын кәсіпорындарын қайта өңдейтін, оның ішінде жергілікті бюджеттерден айтарлықтай Мемлекеттік субсидиялармен байланысты. Қазақстанда 2006 жылы еңбек нарығына еңбекке қабілетті халықтың 69,9% тартылды, бұл жалпы әлемдік трендтер арнасында.

1995 жылдан бастап 2006 жылға дейінгі кезеңде халықтың жұмыспен қамтылуы абсолюттік мәнде 9,62% — ға өсті, бұл ретте 1995-2005 жылдар кезеңінде орташа жылдық өсім 1,29% - ды құрады, ал соңғы үш жылда сәл-1,24% - ға дейін азайды. Жұмыспен қамтылған халықтың іс жүзінде өсуі ұзақ мерзімді және орта мерзімді кезеңде сол қарқынды сақтап отыр[6].

Қалалық жерлердегі жұмыспен қамту 1995 жылдан 2001 жылға дейінгі ұзақ мерзімді кезеңде 2,16% - ға азайды (кезең ішіндегі орташа жылдық өсім -1,09% - ды құрады), ал ауылдық жерлерде мемлекеттің ауыл шаруашылығы және ауыл шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеу саласындағы шаруашылық қызметті қолдаудың түрлі нысандарын субсидиялауының белсенді саясатының арқасында (2003-2005 жылдарға арналған ҚР Мемлекеттік аграрлық азық-түлік бағдарламасы) Жұмыспен қамту 29,21% - ға өсті [7].

1995 жылдан 2005 жылға дейінгі кезеңде әйелдердің жұмыспен қамтылуының орташа жылдық өсімі 1,64% - ды құрады, бұл ерлерде жұмыспен қамтылу өсіміне тең — 1,63%. Соңғы үш жылда ерлердің жұмыспен қамтылуы анағұрлым белсенді өсті-жылына 3,92 %, ал әйелдердің жұмыспен қамтылуы теріс өсім — 0,12 %, бұл елдегі туудың артуына байланысты болуы мүмкін, бұл тиісті демографиялық болжамдармен расталады.

Өзін-өзі жұмыспен қамтыған халықтың саны 1999 жылдан 2006 жылға дейін 1,49 есе өсті, бұл орташа жылдық есеппен 10,71% - ды құрады. Қалалық және ауылдық жерлерде әртүрлі сапасыз үрдістер байқалды:

- ауылдық жерлерде өз бетінше жұмыспен айналысушылар саны ұзақ мерзімді кезеңде 314,3% - ға, яғни жыл сайын 17,1% - ға өсті %;

- қалалық жерлерде ұзақ мерзімді кезеңде өзін-өзі жұмыспен қамтығандар тобының саны 45% - ға, яғни жыл сайын 4,22% - ға өсті.

Төрт жыл ішінде 2003 жылдан 2006 жылға дейін өзін-өзі жұмыспен қамту өсімі айтарлықтай баяулады: қалада теріс болды (қызметкерлер жалдамалы қызметкер мәртебесін қалай бастады) -0,21 %, ал ауылдық жерлерде — оң және 1,04% құрады [8].

#### Әдебиеттер:

1. Уровень жизни населения и бедность в Казахстане. Статистический ежегодник Казахстана: Стат. сб. — Алматы: Агентство Республики Казахстан по статистике. — 2007. — С. 488.
2. Говорова Н. Занятость в постиндустриальном мире // МЭ и МО. — 2003. — № 12. — С. 35-41.
3. Гимпельсон В., Квапелюшников Р. Нестандартная занятость и российский рынок труда// Вопросы экономики. — 2006.— № 1. — С. 122-144.
4. Экономические тенденции в странах Европы и Северной Америки. ООН. ЕЭК, 2005.
5. Вишневская Н. Рынок рабочей силы в ретроспективе XX столетия //МЭ и МО, — 2005. — № 11. — С. 52-61.
6. Астапов К. Стратегия развития в постиндустриальной экономике // МЭ и МО. — 2006. — № 2. — С. 57.
7. Основные индикаторы рынка труда в Казахстане, Агентство республики Казахстан по статистике, 2003-2006 гг.
8. OECD Main Economic Indicators. — 2007. — January.

## ГЕНДЕРНЫЕ СТЕРЕОТИПЫ: ОБРАЗ ЖЕНЩИНЫ В СОВРЕМЕННЫХ ШКОЛЬНЫХ УЧЕБНИКАХ КАЗАХСТАНА

*Садуакасова Акбота Кайраткызы*  
Казахстанско-Немецкий Университет  
2 курс, Учёная степень: магистрантка  
87088884008

[a.saduakassova@gmail.com](mailto:a.saduakassova@gmail.com)

*Бурнашев Р.Р.*, к. филос. н., Казахстанско-Немецкий Университет

Среднее образование является одним из важных источников гендерных стереотипов, в нем отражаются господствующие в обществе представления о женщинах и мужчинах. С помощью текста и изображений школьникам транслируются приемлемые в данном обществе образы и нормы поведения, которые служат примерами для должной социализации молодого поколения.

Подобное стереотипирование может быть открытым, например создание отдельных программ обучения для девочек и мальчиков, так и скрытым, например во время организации школьных праздников мальчикам и девочкам могут присваиваться традиционные роли лидера и подчиненной соответственно. [1]

В школьных учебниках отмечается доминирование мужских примеров и изображений, например в учебниках по истории повествование строится вокруг мужских исторических личностей, а появление ярких женских персонажей подается чаще всего как исключение. [2] При этом для школьников важно наличие позитивных примеров для самоидентификации, при отсутствии таковых формируется впечатление о собственной незначительности, что может оказать негативное влияние на дальнейшую социализацию. [3]

На основе контент-анализа ряда учебников для средней школы в Казахстане можно сделать вывод о недостаточной представленности женщин в текстах учебников, женщины изображаются в традиционно женских образах чаще всего в компании других женщин или мужчин, чрезвычайно мало индивидуальных изображений женщин. Также стоит отметить наличие отдельных учебных программ, например по предмету Технология для девочек и мальчиков. Программа для девочек сосредоточена на традиционных домашних обязанностях по приготовлению еды, уборке дома и пошиву одежды.

На основе вышеизложенного можно сделать вывод, что школьные учебники в Казахстане создают определенные образы мужчин и женщин, при этом роль женщины показана как второстепенная и вспомогательная. Подобная практика исключает женщин из представлений о мире, социуме среди школьников и нормализует маргинализацию целых групп, школьницы не имеют современных примеров для отождествления с собой и самоидентификации.

#### Литература:

1. Introduction to Sociology – 2<sup>nd</sup> Canadian [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://opentextbc.ca/introductiontosociology2ndedition/chapter/chapter-12-gender-sex-and-sexuality/> (03.03.2019)
2. Chiponda A., J Wasserman Women in History Textbooks: What message does this sent to the youth? / History Education, School of Education University of KwaZulu-Natal [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://www.scielo.org.za/pdf/yt/n6/06.pdf> (03.03.2019)
3. Sovic A., Hus V., Gender Stereotype analysis for Young Learners / Science Direct [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.04.080> (03.03.2019)

## INFLUENCE OF THE FAMILY SITUATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN ON THE ECONOMY

*Sailaubek A.S*

Al-Farabi Kazakh National University

Master's course, sociology

e-mail: [sailaubekainural1@gmail.com](mailto:sailaubekainural1@gmail.com)

This paper presents the dependence of the family and the state. How family values and the family in General affect the state as a whole. The purpose of this work is to study the relationship between the state and the family. To reveal this goal, the following tasks were set: to characterize the concepts of the state and the family and the problems of their relationship; to consider the modern family policy of the state; to identify the features of state protection of the family. When writing the work, the hypothesis was put forward that the institution of the family and the state are closely linked, and this relationship is carried out through the state family policy. The methodological basis of the work was the methods of theoretical analysis of legal and sociological literature, the method of comparison, analytical methods.[1]

Family Economics is a specific field of study and research, since here purely economic relations are closely intertwined with social, psychological and moral relations. The subject is the family as a close social community formed by ties of kinship, marriage, parenthood, various formal and informal norms. The family economy is characterized by the absence or limited use of hired labour, mutual and long-term support, family consumption, monetary and non-monetary evaluation of actions, love and responsibility to children and parents, and inheritance relations. The economic functions of the family in a market economy are diverse. These are household management, family business, the formation of human capital, ensuring the necessary level of consumer demand, the creation of investment potential and others. In accordance with these functions, the family is included in the cycle of the market economy, changing its socio-economic status and importance in society. The role of the family in a market economy is twofold, as it can simultaneously act as a household and an enterprise, a producer and a consumer, a saver and an investor. The solution to the problems of the family in a market economy should be sought in the formation of new needs and opportunities for the family; the creation of conditions for the development and realization of the economic functions of the family; the improvement of the socio-economic status of the family and the provision of social support and normal living conditions of the family.[2]

The family is the whole Foundation of the state. If society does not welcome the classic family values. If matters of marriage are put on the back burner. That such a society and the state as a whole is on the path of degradation. The family is a miniature model of the state suit. It also reflects the form of government of the state. The family is the barometer of the state. Studying the institution of marriage in a single country, we can draw conclusions about the state as a whole and Vice versa. Any hesitation of the state is reflected in the family. [3] The family is the basic unit of society. As a rule, the state is a set of different state institutions. The diversity of social institutions and their interaction is an integral part of the state. Throughout the history of human development, the economy has played a significant role in human life. The stable economic situation in the state is the guarantor of its independence and development. The family is a unique social institution, a mediator between the individual and society, a translator of fundamental values from generation to generation. It contains a powerful potential impact on the processes of social development, the reproduction of the labor force, the formation of civil relations .[4]

The main objectives of family policy are:

1. providing the necessary conditions for the family to realize its functions: economic, reproductive, educational, cultural and psychological, etc.;
2. improving the quality of life of Russian families;
3. creating an enabling environment for the reconciliation of work and family life;
4. ensuring the rights of children to full physical, intellectual, moral and social development .

The state of the economy of any country is reflected most fully in the family. It is the " family economy "or" household " that is the primary and outstanding link of the entire socio-economic system in the country. Undoubtedly, family life is a sphere of special relations, and there is no place for some commodity-money relations, which are inherent in the economy as a whole. However, this does not mean that the family is not subject to the laws of the economy in General, social particular. Just to what extent the validity of these laws has a particular impact and is a subject of special rozpadu. The family is a universal value, the Keeper of the experience of generations, cultural heritage, national traditions, behavioral norms. The family also plays a very important role in the system of economic relations. Ultimately, it is the family that is the main force in the production, distribution and consumption of goods and services.[5]

The state family policy is focused on the social protection of the family. The main directions of this socially significant activity in modern conditions can be summarized as follows:

1. to raise the level and role of income in the family economy, to strengthen its economic independence. This means: to abandon the remnants of the paternalistic strategy of the state, characteristic of the market socio-economic system, to change the ratio of paid and free services in the structure of the family's life benefits in the direction of paid. But for this purpose the salary of the worker shall become sufficient for the maintenance of him and his family
2. to create material, financial, social, legal and psychological conditions for the revival and expansion of the productive function of the family. In the context of the formation of market relations, this will be facilitated by various types of private (family) property: farms, family industrial, commercial, municipal and other enterprises, and in the public sector of the economy — family contract and home production
3. To change the attitude of society to household management, to equalize it in rights with other forms of economy and production. In particular, women engaged in child-rearing and home-based work should be equalized in the rights to social insurance and state assistance in the event of illness and old-age pensions with those working in public, private, mixed enterprises and institutions.
4. A more targeted, differentiated and consistent policy of material support for large and low-income families, including the payment of compensation, the allocation of money for children's food and clothing, school textbooks, etc.
5. To implement the policy of support for young families-the conclusion of employment contracts with guarantees of a one-time loan for the purchase (construction) of housing, for the acquisition of household, durable goods, etc.
6. Increase monthly allowances for single mothers for children up to 16 years of age, bringing them in line with the subsistence level and the corresponding indexation.
7. Develop and implement evidence-based and practically oriented programs of social assistance to the family, psychological and pedagogical assistance to spouses, parents and children in order to stabilize family relations, strengthen the family as an important social organism of human reproduction and society, their full development .[6]

An important aspect in the regulation of socio-economic processes in society is the protection and support of the institution of the family. The main priorities of social protection of the family on the part of state, municipal and public organizations can be expressed in the following: the expansion of the family's



capacity to solve vital tasks; the establishment of family ties with other collectives, organizations and social institutions that provide resources, support opportunities; promotion of effective and humane action of the family as a socio-economic system; development of self-help to improve family social policy in the territories . [7]

Social protection is a set of practical measures carried out by the state to maintain the material well-being of those segments of the population who, for objective reasons, cannot earn money on their own to maintain the average standard of living for a given society .

Finally, the family is the closest social environment for human beings. Socio-economic policy aimed at strengthening the family is of special importance. Therefore, special privileges have been provided to the state for the material support, and families with disadvantaged care have arisen. In my opinion, the family everything should be done by the state, because the state is the people. The family is a social phenomenon that combines the features of a social institution and a small group. Being a small group, it combines personal needs with public interests, adapts to social relations, norms, values accepted in society. In other words, in the family, personal needs are ordered and organized on the basis of social values, norms and patterns of behavior adopted in society and, eventually, acquire the character of social functions.

#### **Bibliography**

1. Алешина Ю.Е. Cycling Family Development: Problems. -Germany MU Ser14 №2. 2015-122b.
2. Living Standards in the Republic of Kazakhstan
3. poverty / statistical monitoring / - Almaty, 2014-228.
4. Конурбаева SS Modern family and its main activities and features // Family and School, 2017
5. Trutneva, E. I. sociology of the family. - M.: Humanitarian. ed. VLADOS center, 2006. - 176 p.
6. Kravchenko A. I. Sociology.- M.: Publishing house Prospect, 2005. - 254 p.
7. Radugin, A. A. Sociology. - M.: Center, 2003. - 176 p.

### **МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТЕНУІН ЗЕРТТЕУДІҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ**

**Садырова М.С.<sup>1</sup>, Сарыбаева А.Б.<sup>2</sup>**

<sup>1</sup>социол. ғ.д., әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс кафедрасының профессоры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Алматы қаласы, Қазақстан, e-mail: msadyrova58@gmail.com, тел.: +7747 476 62 91

<sup>2</sup>«Әлеуметтану» мамандығының магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Алматы қаласы, Қазақстан, e-mail: [sarybaev09@mail.ru](mailto:sarybaev09@mail.ru), тел.: +7 707 741 19 59

#### **Кіріспе.**

"Әлеуметтену" ұғымы саяси экономикадан келді деп есептеледі. Бұл ұғымның пайда болу тарихын американдық социолог Франклин Г. Гиддинс атымен байланыстырады. "Әлеуметтендіру теориясы" кітабында ол алғаш рет осы ұғымды сипаттады. Ф. Гиддинс адамның қоғамдағы өмірге дайындығын әлеуметтендіру деп түсінді.

Түрлі елдердің ойшылдары, дәуірлері, бағыттары өмірді қозғалыспен байланыстырды. Қозғалыстағы адам өмірдің мәні. Аристотель "өмір қозғалысты талап етеді" деген мағынаны білдіреді. Қозғалыстың бір түрі-қоғамның дамуы, оның ішінде өзгеруі индивидтерден оны құрайтын жаңа сапалық сипаттамаларды талап етеді: ойлаудың иной типі, құндылық ұстанымдары, қоршаған ортамен өзара қарым-қатынас сипаты. Бұл жаңа өскіндер психологиялық-педагогикалық процестің –тұлғаны әлеуметтендірудің негізін құрайды.

Тек XX ғасырдың ортасына қарай әлеуметтену зерттеудің пәнаралық саласына айналады. Қазіргі уақытта әлеуметтендіру феноменін әлеуметтанушылар, философтар, психологтар және педагогтар зерттейді. Әрбір ғылым осы ұғымды зерттеуге өз үлесін қосады. Әр түрлі ғылым тұрғысынан әлеуметтену мәселесіне деген қызығушылығына қарамастан, ғалымдар арасында бұл ұғымды түсінбеушілік жоқ екенін атап өту қажет. Осы ұғымның феноменін ашуда көптеген бағыттар мен тәсілдер бар.

Философия тұрғысынан әлеуметтену процесі "адам және әлем" қатынасын зерттеу болып табылады. Философия адам мәнінің әлеуметтік факторларға тәуелділігін зерттейді. Б. Д. Парыгин



ұсынған әлеуметтену процесінің мәнін түсіндіру айқындамасы болып табылатын философия тұрғысынан әлеуметтену процесін қарастыра отырып, әлеуметтену адамның қоғамға кіруін білдіреді, ол әлеуметтік қарым-қатынасты, әлеуметтік танымды, әлеуметтік функциялар мен рөлдердің жиынтығын көздейді. Б. Ж. Парыгин адам қоршаған ортаның, әлеуметтік институттардың, өз қызметінің әсерін сезінеді, сонымен қатар өзінің ішкі әлемі мен сана-сезімінің дамуындағы автомендерге қатысты. Әлеуметтену процесіне әлеуметтанушылар ерекше назар аударады. Әлеуметтанушыларды түсінуде әлеуметтендіру процесі индивидтің әлеуметтік құндылықтарды, қоғамда қабылданған мінез-құлық нормалары мен ережелерін әлеуметтендіру процесінде адамның өзінің белсенді немесе пассивті рөлі тұрғысынан игеру ретінде қарастырылады. Әлеуметтанушылар үшін негіз қалаушы және біз үшін А. И. Ковалеваның еңбектерінде әлеуметтену процесін түсіндіру болып табылады (Ковалева, 2012). Ол әлеуметтену процесін тұлғаның әлеуметтік-типтік қасиеттерін қалыптастыру ретінде қарастырады. А. И. Ковалева тұлғаның әлеуметтік-типтік қасиеттері (адами құндылықтар, тіл, мінез-құлық ережелері мен нормалары) қоғамды негіздейді және ол адамды дәл осындай қасиеттерді алуға бағыттайды. Қоғам өзіне қажетті құндылықтар мен адамдардың тіршілік ету бағыттарын қоя отырып, өз мүшелеріне белгілі бір жағдайда өзін-өзі ұстаудың нақты нормалары мен ережелерін белгілейді. Психологтардың пікірінше, әлеуметтену процесі адам мен қоршаған әлеуметтік шындық арасындағы қарым-қатынас жүйесін зерттеу болып табылады. Әлеуметтену, психологтардың түсінігінде адамның әлеуметтік тәжірибесін, мінез-құлық ережелерін, мәдениеті мен дәстүрлерін меңгеруі мен ұғынуына негізделеді. Бұл ретте әрбір адам қоғам ұсынған адамгершілік құндылықтарды қабылдай отырып немесе жоққа шығара отырып, құндылықтарды қайта бағалауды жүргізеді. Осы таңдауды жүзеге асыра отырып, тұлғаның қалыптасуы мен өзін-өзі тәрбиелеуі жүреді. Біз үшін ең өзекті болып Г. М. Андрееваның көзқарасы болып табылады (Андреева, 1994).

### **Негізгі бөлім.**

Әлеуметтендіру процесін зерделеу кезінде педагогтердің позициясы біз үшін аса маңызды болып табылады. Педагогтарды түсінуде әлеуметтендіру үдерісі адамға әлеуметтік ортаның түрлі әсерін және адамның осы әсерлерге реакциясын білдіреді. Әсер ету табиғи немесе мақсатты сипатта болуы мүмкін, олар субъективті немесе кездейсоқ болуы мүмкін. Л. В. Мардахаеваның пікірі бойынша, әлеуметтендіру-бұл тұлғаның дамуы, қалыптасуы, оның санасын қалыптастыру (әлеуметтік құндылықтар, тіл, мәдениет негізінде), әлеуметтік рөлдерді және мінез-құлық тәжірибесін меңгеру (мінез-құлық стандарты), әлеуметтік қарым-қатынас стилін меңгеру және жасына, қоршаған ортасына және тұлғаның өзін-өзі белсенділігіне байланысты көрініс беру (Мардахаев, 2015). Ғалым "әлеуметтендіру" ұғымының мазмұнын талдай отырып, онда келесі компоненттерді бөледі:

- дүниетанымдық: адамның әлеуметтік құндылықтарды, идеалдарды меңгеруі, мүдделерді қалыптастыру және дамыту, бұл оның бағыты мен қоршаған ортаға және өзіне деген көзқарасын анықтайды деген сананың саласы;

- әлеуметтанулық: әлеуметтік рөлдерді, мінез – құлықтың әлеуметтік тәжірибесін меңгеру, бұл оның әлеуметтік мәртебесінде, қоғамда атқаратын әлеуметтік рөлінде көрініс табады, әлеуметтік мінез-құлық тәжірибесін жинақтау-күнделікті өзін-өзі тану саласы;

- мәдениеттанулық: орта мәдениетін, мінез-құлық және іс-әрекет үлгілерін меңгеру, бұл қарым-қатынас, іс-әрекет және іс-әрекет мәдениетінде көрініс табады

– ішкі мәдениет саласы;

- эмоциялық-еріктік: сезім мәдениетін, эмоцияларды, қоршаған ортаны танудағы өзін – өзі белсенділікті анықтайтын ерік-жігер және эмоциялық жағдай-эмоциялық әл-ауқат саласы (Асмолов, 2001).

А. В. Мудрик әлеуметтендіру процесінде адамның рөлін түсінуде екі тәсілді бөледі.

"Бірінші тәсіл адамның әлеуметтену үдерісіндегі пассивті позициясын бекітеді немесе болжайды, ал әлеуметтену өзіне тән мәдениетке сәйкес өзінің әрбір мүшесін қалыптастыратын қоғамға бейімделу процесі ретінде қарастырады. Бұл тәсіл субъект-объектілік деп аталуы мүмкін (қоғам –ықпал ету субъектісі, ал адам-оның объектісі).

Екінші тәсілді жақтаушылар адам әлеуметтендіру процесіне белсенді қатысып, қоғамға бейімделіп қана қоймай, өзінің өмірлік жағдайларына және өзіне әсер ететінін негізге алады. Бұл тәсілді субъект-ретінде анықтауға болады. Субъект-субъектілік тәсілге негізделіп отырып, әлеуметтендіруді мәдениетті игеру және қайта өндіру процесінде адамның дамуы мен өзін-өзі алмастыруы ретінде түсіндіруге болады, бұл адамның барлық жас кезеңдерінде табиғи, бағытталатын және мақсатты жасалатын өмір жағдайларымен өзара іс-қимылда болады" (Мудрик, 2000:5).

Әлеуметтендіру процесінің бірінші жағы - әлеуметтік тәжірибені меңгеру-бұл Орта адамға қалай әсер ететінінің сипаттамасы; оның екінші жағы адамның ортаға әсер ету сәтін іс-әрекеттің көмегімен сипаттайды.(Андреева, 2000:288).

Әлеуметтендіру мәселелерін шешу үшін түбегейлі басқа мүмкіндіктер іс-әрекет тәсілін ұсынады. Әлеуметтендіруге әрекет ету тәсілі рефлексивті механизмдерге негізделеді. Бұл тәсілдің мәні мынада. Әрбір адам интеллектуалдық, ерік, әлеуметтік қасиеттерге ие. Әлеуметтік өзара іс-қимыл процесінде адам оның сапасы көрсетілген қызметті жүзеге асырады. Осыдан кейін ол өз қызметінің рефлексиясын бастайды. Қызметтің табыстылығы немесе үлгермеушілік адам өзінің сапасымен салыстырады. Өткізілген рефлексия нәтижесінде әлеуметтік қажеттіліктер қалыптасады. Оның негізінде рефлексивті механизм қаланған әлеуметтендіруге әрекеттік көзқарас, тұлғаның әлеуметтік өзара қарым-қатынас үдерісіне қатынасын қалыптастырады, автономизациялауға ықпал етеді және адамның даралығын сақтайды (Иванова, 2012: 48-52).

Психологиялық-педагогикалық әдебиетті талдау негізінде келесі әлеуметтендіру институттарын бөліп көрсетуге болады:

- Отбасы. "Дәл осы отбасында балалар өзара әрекеттестіктің алғашқы дағдыларын меңгереді, алғашқы әлеуметтік рөлдерді (оның ішінде-жыныстық рөлдерді, маскулинділік пен феминизмдік белгілерін қалыптастыру) меңгереді, алғашқы нормалар мен құндылықтарды ұғынады".(Андреева, 1994 : 316 ). "Отбасы құндылықтары мен атмосферасы оның мүшелерінің өзін-өзі дамыту ортасына қаншалықты айналғанын, қандай да бір аспектілер мен тәсілдерді анықтайды".(Мудрик, 2000: 52). Баланың әлеуметтену процесі отбасында және мектепке дейінгі ұйымдарда басталатынын атап өту қажет. Отбасында қоғамдағы әлеуметтік өмір нормаларымен алғашқы танысу жүзеге асырылады, өсіп келе жатқан бала ұмтылатын әлеуметтік құндылықтар мен идеалдардың негізі қаланады. Отбасы шеңберінде бала адамдар арасындағы өзара қарым-қатынас туралы түсінік алады, өзін басқалармен салыстырады. Бұған ата-аналардың үлгісі, отбасындағы өмір сүру салты, әдеттер, жақсылық пен жамандықты бағалау критерийлері, әділ және әділетсіздіктерді жатқызамыз. Ұрпақтар сабақтастығы арқылы отбасында ұлттық және мәдени дәстүрлерді беру жүзеге асырылады. Ұрпақтардың үздіксіз байланысын жүзеге асыра отырып, отбасы өткеннің дәстүрлерін сақтай отырып, қазіргі қоғамның оң үрдістерін арттыра отырып, болашаққа қамқорлық жасайды. Отбасында оның әрбір мүшесінің биологиялық қажеттілігі (тағамға, жылы суға қажеттілік), сондай-ақ әлеуметтік (жеке адамды құрметтеу, сүйкімділік, қолдау, тану, психологиялық қорғау) қамтамасыз етіледі. Қосымша білім беру мекемелерінде бала өзін-өзі ұстау ережелерін сақтау балалар ұжымының жайлы өмір сүруі үшін қажет әлемге түседі.

- Білім беру және мәдени-демалыс ұйымдары. Бұл балабақша, мектеп, түрлі қосымша білім беру мекемелері, сондай-ақ мұражайлар, театрлар, клубтар, кафелер және т. б.

- Бұқаралық коммуникация құралдары. "Бұқаралық коммуникация құралдары әлеуметтік институт (баспа, радио, кино, теледидар) ретінде адамның әлеуметтенуіне белгілі бір ақпаратты трансляциялау арқылы ғана емес, кітаптар, кинофильмдер, телехабарлар кейіпкерлерінің мінез-құлқының белгілі бір үлгілерін көрсету арқылы да әсер ететінін ескеру қажет. Адамдар жас және жеке ерекшеліктеріне сәйкес анықтауға бейім қандай да бір кейіпкерлермен бірге, өзіне тән мінез-құлық үлгілерін, өмір сүру стилін және т. б. қабылдайды. (Мудрик, 2000:7)

- Субкультура. "Жалпы түрдегі субмәдениет деп белгілі бір жастағы немесе белгілі бір кәсіби немесе мәдени қабатқа тән моральдық-психологиялық белгілер мен мінез-құлық көріністері кешені түсініледі. Бірақ субкультура адамның постолькаға әлеуметтенуіне әсер етеді және ол үшін референтті (маңызды) адамдардың тобын (құрдастары, әріптестері және т.б.) оның тасымалдаушылары болып табылатын шамада әсер етеді".(Мудрик, 2000:8).

- Көршілік. "Құрдастарымен қарым-қатынас жасай отырып, балалар әлеуметтік тәжірибеде қандай тұлғалық және мінез-құлық көріністері үшін осы санкцияларды құрдастар қоғамы қолданады.Көрші-құрдастарының болмауы немесе олармен өзара іс-қимылда қиындықтар осы жастағы адамның әлеуметтенуіне теріс әсер етуі немесе кейінге қалдырылған теріс әсер етуі мүмкін".(Мудрик, 2000: 54).

Мектепке дейінгі жастағы бала мәдениетке, жалпыадамзаттық құндылықтарға қосылады және қоршаған ортамен өзара әрекеттесуді үйренеді. Баланың белсенді түрлі жоспарлы қызметі оның тиімді әлеуметтенуінің кепілі болып табылады.

Бірінші аспект-баланың жеке тәжірибесіне сәйкес келетін қызмет. Л. С. Выготский бұл қызметті "өзекті даму аймағы" ретінде анықтады, ол қазіргі уақытта жоғары деңгейде меңгерген баланың білім, іскерліктері мен дағдыларының жиынтығы болып табылады.

Екінші аспект-бұл озық даму қызметі ("Жақын даму аймағы"). Оның астында Л. С. Выготский ересектермен қарым – қатынас барысында баланың даму деңгейін түсінді-ересектердің іс-әрекетін еліктеу жолымен емес, оның зияткерлік мүмкіндіктері аймағында тұрған міндеттерді шешу арқылы деп айтып өтті.

Мектепке дейінгі жастағы балалардың қызметтерінен басқа жетекші даму факторы қарым-қатынас екенін атап өткен жөн. М. И. Лисинаның пікірінше, қазіргі кезеңде балада қарым-қатынастың төрт түрі өзгереді: ахуалдық-жеке тұлғалық, ахуалдық-іскерлік, сапалықтан тыс-танымдық, сапалықтан тыс-тұлғалық (Лисина, 2009).

1. Ситуациялық – тұлғалық қарым – қатынас (туғаннан бастап 5-6 айға дейін) - қарым-қатынастың бастапқы түрі болып табылады. Оның басты ерекшелігі-баланың қауіпсіздік кепілі ретінде қабылдайтын ересектердің тілектестік қарым-қатынасының қажеттілігі.

2. Жағдайлық-іскерлік қарым-қатынас (6 айдан 3 жылға дейін). Баланың негізгі қызметі пәндерді зерттеумен байланысты. Бала ересектердің заттарды айла-шарғы жасауын қадағалайды, олардың әрекеттерін қайталауға тырысады.

3. Құқықтық-танымдық қарым-қатынас. Қарым-қатынас түрі Мектеп жасына дейінгі балаларға тән. Енді баланың іс-әрекеті заттардың қасиеттерін тануға бағытталған. Барлық нәрсені білу мүмкіндігі болмаса да, бала ересектерден: "неге?" деген сұрақтарды көп қояды.

4. Жеке тұлғалық қарым-қатынас. 6-7 жаста пайда болады. Бала ересек адамды қоғамның мүшесі ретінде нақты тұлға ретінде қабылдайды. Бала үлкендерге өмір, жұмыс туралы көптеген сұрақтар қояды, "адамдар әлеміне"қызығады.

*Мектепке дейінгі балаларды әлеуметтендіру ерекшеліктері*

А. В. Мудриктің пікірі бойынша әрбір жас кезеңінде әлеуметтендіру процесінде адам осы жасқа тән белгілі бір міндеттерді шешеді. Ол мынадай үш топқа бөлінеді: табиғи-мәдени (дене және сексуалдық дамудың белгілі бір деңгейіне қол жеткізу), әлеуметтік-мәдени (танымдық, моральдық-адамгершілік,құндылық-мағыналық)исәлеуметтік-психологиялық(тұлғаның өзіндік санасының қалыптасуы, оның өзекті өмірде және перспективада өзін-өзі анықтауы, өзін-өзі жетілдіру және өзін-өзі бекіту).Егер қандай да бір топ міндеттер немесе қандай да бір топтың маңызды міндеттері қандай да бір жас кезеңінде шешілмеген болса, бұл адамның әлеуметтенуін толық емес етеді кейін әлеуметтенудің ақауларына әкеледі.(Мудрик, 2000:14).

Е. В. Андриенко бейімделу сатысынан өтпеген және әлеуметтік өмір негіздерін игермеген мектепке дейінгі жастағы бала іс жүзінде осыған кейіннен оқытыла алмайды деп атап өтті. Әлеуметтендіру үдерісіндегі бейімделу кезеңі өте маңызды болып табылады, өйткені балалық шақтың сензитивті кезеңдері қайтымсыз. (Андриенко,2000:53).

Психикалық үдерістер мен функциялардың даму ерекшелігіне байланысты мектепке дейінгі баланы сәйкестендіру өзін басқа адамдармен теңестіру барысында туындайтын эмпатиялық тәжірибе деңгейінде мүмкін болады. Бала өзін жарқын эмоционалдық реакциялар тудыратын объектімен жиі анықтайды. (Коломийченко,2004:18).

Әлемнің балалар бейнесі пассивті-бейнелейтін емес, белсенді-құрастырушы бастама ретінде-баланың қоршаған ортамен қарым –қатынас кеңістігін белгілі бір күтулер мен оған қойылатын талаптар ретінде құру болып табылатын синкретті заттық-сезімдік білім болып табылады. Адам өмірінің қандай да бір оқиғалары мен құбылыстарының, адамдардың мінез-құлқының және т. б. ықтималдық сипатын анықтайтын, оның күткеніне сәйкес қоршаған әрекеттермен және басқа адамдармен қарым-қатынас этамодалы қалыптасады. (Абраменкова,2001:56).

Мектепке дейінгі жас мінез-құлықтың алғашқы этикалық нормалары пайда болатын және олармен байланысты моральдық күйзелістер қалыптасатын кезең болып табылады. Мектепке дейінгі балалардың этикалық нормаларды меңгеруі және моральдық сезімдерді қалыптастыру баланың ересек адамдардың өміріне, олардың өзара қарым-қатынасына, олардың іс-әрекеттері мен іс-әрекеттерінің мағынасына белсенді енуінің жалпы процесінің маңызды сәті болып табылады. (Эльконин, 2007: 256).

*Заманауи мектепке дейінгі баланы әлеуметтендіру үшін қажетті жағдайлар*

Әлеуметтендіру іс-әрекет пен қарым-қатынас процесінде болғандықтан, балада коммуникативтік дағдыларды қалыптастыру қажет."Балада қарым-қатынас дағдыларын қалыптастыру кезеңдерін қадағалай отырып, адамдардың бастапқы бағдарын дамыту, сондай-ақ тек оған жақын ересек адамдармен ғана емес, сонымен қатар бала языларда, балабақшада, аулада және т. б. қарым-қатынас жасайтын ересектер мен балалармен қарым-қатынастың әлеуметтік тәсілдерін жасау туралы есте сақтаған жөн." (Бодалев, 1995 : 181).

"Баланың адам танымында сөйлеуді меңгеруі өте маңызды".(Бодалев, 1995: 182).

Балалардың бірлескен әрекеттерін ұйымдастыра отырып, педагог балаға өзара әрекеттесудің оң тәжірибесін қамтамасыз етуі, даулы жағдайларды конструктивті шешуге үйретуі тиіс. "Тікелей өзара іс-қимылға көшу әлеуметтік бағдардың соңғы фазасын білдіретін" іске қосушы " эмоциялардың арқасында қамтамасыз етіледі. Егер "іске қосушы" эмоциялар, мысалы, ұқсас жағдайлардың өткен теріс тәжірибесімен байланысты теріс бағытта болса, —одан әрі өзара іс-қимыл "бұғатталады" және адам ықтимал байланыста болады. Егер оң болса—өзара іс-қимыл орындаудың жаңа фазасы-фазасына өтеді". (Коломийченко, 2004:16).

Барлық ережелер, ұсынымдар, бағалар балалардың рефлексиясын одан әрі қалыптастыру үшін танылуы тиіс. "Рефлексия-адам қоғамның түрлі институттарына, отбасына, құрдастары қоғамына, маңызды тұлғаларға және т.б. тән құндылықтарды қарайтын, бағалайтын, қабылдайтын немесе қабылдамайтын ішкі диалог" (Мудрик, 2000:16). "Баланың басқа адамға алғашқы бағасы және оның іс-әрекеті оған бала үшін беделді тұлға беретін бағалаудың қарапайым қайталануы болып табылады.

Мектеп жасына дейінгі балаларды әлеуметтендіру үшін сюжеттік-рөлдік ойын маңызды, әсіресе ересек адам оған серіктес ретінде қатысса. "Ойында адамдар арасындағы қарым-қатынасты толық беру баланы белгілі бір ережелерге бағынуға үйретеді. Ересектердің қоғамдық өмірімен ойнай отырып, балалар адамдардың қоғамдық функцияларын және олардың арасындағы қарым-қатынас ережелерін түсінуге көбірек араласады" (Мудрик: 2000:120). Т. В. Пятница мектепке дейінгі жастағы балаларды, оның ішінде психофизикалық даму ерекшеліктері бар балаларды әлеуметтендіру үшін сюжеттік-рөлдік ойындарды пайдалану бойынша әдістемелік негіз әзірледі және әдістемелік ұсыныстар берді.

Қазіргі қоғам құндылықты ұстанымдардың өзгеруімен сипатталғанына қарамастан, әділдік, ар-ождан, ақиқат, сұлулық, махаббат, қарапайымдылық, кемелдік және т.б. болып табылатын абсолюттік және өзгермейтін жалпы адамзаттық құндылықтар туралы ұмытуға болмайды"мұндай құндылықтар әртүрлі мәдени, экономикалық және қоғамдық-саяси жүйелерде өскен адамдардың өзара түсіністігінің бірегей көзі болып табылады". (Андриенко, 2000:50).

Н. В. Иванова балаларды барынша табысты әлеуметтендіру мақсатында"бала тұлғааралық деңгейде қоршаған ортамен сындарлы өзара іс-қимыл тәжірибесін кеңейту және байыту және өзінің қайталанбас жеке әлеуеті негізінде әлеуметтік қарым-қатынас құру, құрдастары тобына табысты интеграциялауды қамтамасыз ету және "бала", "дос", "тәрбиеленуші"әлеуметтік рөлдерінің көпәспектiлігін игеру мақсатында баланың мектепке дейінгі 16 субкультураның мазмұнын барынша толық меңгеруі үшін жағдай жасауды ұсынады (Иванова, 2012: 51).

*Мектепке дейінгі жастағы балаларды әлеуметтендіру ерекшеліктері мектепке дейінгі балалық шақтың психофизиологиялық және жас ерекшеліктеріне байланысты:*

\* тәрбие-адамның әлеуметтенуіне ықпал ететін мақсатты және мағыналы өсуі, осы жас кезеңінде шешуші рөл атқарады;

\* мектепке дейінгі балаларды әлеуметтендірудің маңызды шарты және құралы-қызмет. Іс-әрекеттің жетекші түрі-ойын-баланы ересектер өміріне араластырудың өзіндік түріне айналады;

\* мектепке дейінгі баланың әлеуметтендірудегі отбасының рөлі анықтаушы болып табылады. Мектепке дейінгі балалық шақ кезеңінде тұлғаны әлеуметтендіру құралдары мәдениет және әлеуметтік нысандар, әлеуметтік-этикалық жағдайлар, әлеуметтік белсенді әдістер, әлеуметтік бағытталған нысандар болып табылады.

Жүйелі тәсіл негізінде біз мектепке дейінгі жастағы баланың әлеуметтену критерийлерінің арасында төмендегілер неғұрлым маңызды:

\* жас ерекшеліктеріне сәйкес моральдық-адамгершілік және әлеуметтік-мәдени құндылықтарды меңгеру және олардың негізінде әлеуметтік маңызы бар құндылық бағдарларын қалыптастыру;

Қазіргі заманғы мектепке дейінгі баланың ойыны он жыл бұрынғы баланың ойын қызметінен мүлдем өзгеше: мультфильмдерден, телебағдарламалардан, компьютерлік ойындардан алынған жаңа сюжеттерді пайдаланады. Мультфильм кейіпкерлерін бала қарапайым әрекеттерді немесе фразаларды қолдана отырып, оңай бейнелейді. Сурет жеңілдігі ойын қызметінің даму деңгейі төмен осындай сюжетті пайдалануға мүмкіндік береді. Ойында телесюжетті пайдалану арқылы тұрмыстық егжей-тегжейлі ойнатады. Балалардың бейне ойындармен әуестенуі балалардың психикалық дамуына елеулі қауіп төндіреді. Бейнетүсірілімде ойнай отырып, бала жеке іс-әрекетке батырылған, ал оның байланыстары бұзылып, коммуникативтік сала бұзылады, бұл әлеуметтік оқшаулауға әкелуі мүмкін.

Мектепке дейінгі жастағы балаларды әлеуметтендіру әлеуметтік-педагогикалық проблема болып табылады. Баланың әлеуметтену процесінің негізін қызмет, қарым-қатынас, ойын құрайды. Бірақ мектепке дейінгі балалар қарым-қатынас жасай алмайды. Отбасында да, мектепке дейінгі мекемелерде да қарым-қатынас дағдыларын қалыптастыруға тиісті көңіл бөлінбейді. Қазіргі әлемде мектепке дейінгі балалардың ойын қызметі өз позицияларын жоғалтады. Мысалы, зерттеуші О. В. Евдокишина

қазіргі заманғы баланың ойыны біркелкі, ойынның сюжеті шектеулі, әр түрлі мамандық өкілдерінің рөлі жоқ екенін атап өтті (Евдокишина, 2015: 51). Зерттеушінің пікірінше, ойын өз позицияларын жоғалтатын себептердің бірі - баланың байытуына нұқсан келтіретін жедел дамуын атауға болады. Ойын мәртебесін өзгертудің басқа себебі қоғамдық қарым-қатынас жүйесінде баланың орнын өзгерту болуы мүмкін. Коммуникацияның төмен деңгейі және нашар дамыған ойын қызметі адамның әлеуметтік тұрғыдан неғұрлым жетілген жастағы төмен кірігуінің себебі болып табылады. Мүмкін болатын жағымсыз салдарды ескере отырып, әлеуметтендіру процесін ұйымдастыруға барынша жауапкершілікпен қарау қажет. Мектепке дейінгі жастағы бала қызметінің негізгі түрі ойын болып табылатындықтан, әлеуметтену процесін түрлі ойын қызметі арқылы құру қажет.

Қорыта келе, қазіргі қоғамда мектепке дейінгі жастағы балаларды әлеуметтендіру тақырыбы бірінші дәрежелі мәнге ие, өйткені балалық шақта қойылған алғышарттар қоғам мүшесі ретінде нақты жеке тұлғаның дамуына, оның өзара қарым-қатынасы мен айналасындағылармен өзара іс-қимылына, нәтижесінде жалпы қоғамның дамуына үлкен әсер етеді.

Осыған байланысты осы бағыттағы балалармен жұмыс келесі тәсілдерді талап етеді:

- Мектепке дейінгі білім беру ұйымының тәрбиеленушілердің отбасыларымен, қосымша білім беру мекемелерімен, мәдени-демалыс орталықтарымен, сондай-ақ кәметке толмаған азаматтардың құқықтық қорғалуын қамтамасыз ететін ұйымдармен тығыз өзара байланысы

- Әр балаға оның жеке ерекшеліктері мен отбасындағы өмір сүру жағдайларына байланысты әлеуметтендірудің түрлі институттарының әсерін есепке алу.

- Тең құқылық, серіктестік принциптерінде балалармен қарым-қатынас құру.

- Баланы өзара қарым-қатынас және өзара іс-қимыл субъектісі деп тану.

- Балаларды адам құқықтарымен және қоршаған адамдардың құқықтарын сақтау қажеттілігімен, сондай-ақ қажетті серіктес ретінде міндеттер мен жауапкершілікпен таныстыру.

- Әр баланың шығармашылық көріністеріне жағдай жасау

Қазіргі таңда әлемдік баланың әлеуметтенуінің табыстылығы педагог пен ата-аналардың қоғамның өсіп келе жатқан мүшесіне және біздің өзара қарым-қатынасымызға жаңа көзқараспен қарау қабілетіне байланысты.

#### Әдебиеттер:

1. Ковалева А. И. Методологические проблемы исследования социализации - Гуманитарные науки: теория и методология. 2012. № 2. С. 19 – 24.
2. Андреева Г. М. Социальная психология. - М., Наука, 1994.
3. Мардахаев Л. В. Социализация и соционормы. Социально-педагогический подход // Вестник высшей школы. Серия: Педагогика и психология. 2015. № 4. С. 51 – 55.
4. Асмолов А. Г. Психология личности: Принципы общепсихологического анализа. - М., Смысл, 2001.
5. Мудрик А. В. Социальная педагогика. Учебник для студентов педагогических вузов / Под ред. В. А. Сластенина. - М.: Академия, 2000.
6. Андреева Г. М. Психология социального познания. М., Аспект Пресс, 2000. - 288 с.
7. Иванова Н. В. Детская субкультура как средство формирования ценностно-смысловой сферы ребёнка-дошкольника // Ярославский педагогический вестник, 2012 № 4. С. 48-52
8. Андреева Г. М. Социальная психология. - М., Наука, 1994.
9. Мудрик А. В. Социальная педагогика. Учебник для студентов педагогических вузов / Под ред. В. А. Сластенина. - М., Академия, 2000.
10. Мудрик А. В. Социальная педагогика. Учебник для студентов педагогических вузов / Под ред. В. А. Сластенина. - М.: Академия, 2000. С. 7
11. Мудрик А. В. Социальная педагогика. Учебник для студентов педагогических вузов / Под ред. В. А. Сластенина. - М.: Академия, 2000. С. 8
12. Мудрик А. В. Социальная педагогика. Учебник для студентов педагогических вузов / Под ред. В. А. Сластенина. - М.: Академия, 2000. С. 54
13. Лисина М. И. Формирование личности ребенка в общении. Л.: Питер, 2009.
14. Мудрик А. В. Социальная педагогика. Учебник для студентов педагогических вузов / Под ред. В. А. Сластенина. - М.: Академия, 2000. С. 14
15. Андриенко Е. В. Социальная психология Учеб. пособие для студентов высших педагогических учебных заведений / Под ред. В. А. Сластенина. - М., 2000.
16. Коломийченко Л. В. Концепция и программа социального развития детей дошкольного возраста // Детский сад от А до Я, 2004 № 5. С. 8-28. 18
17. Абраменкова В. В. Методология и принципы анализа отношений ребёнка в социальной психологии детства // Психологическая наука и образование 2001, № 4.
18. Эльконин Д. Б. Детская психология: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. - М., Академия, 2007. Электронные ресурсы
19. Бодалев А. А. Личность и общество. Избранные психологические труды. - М., 1995. с 181
20. Бодалев А. А. Личность и общество. Избранные психологические труды. - М., 1995. с 182
21. Мудрик А. В. Социальная педагогика. Учебник для студентов педагогических вузов / Под ред. В. А. Сластенина. - М.: Академия, 2000. С. 16

22. Мудрик А.В. Социальная педагогика. Учебник для студентов педагогических вузов / Под ред. В.А. Слостенина. - М.: Академия, 2000. С.120
23. Андриенко Е.В. Социальная психология Учеб. пособие для студентов высших педагогических учебных заведений / Под ред. В.А.Слостенина.-М., 2000. С 50
24. Иванова Н.В. Детская субкультура как средство формирования ценностно-смысловой сферы ребёнка дошкольника // Ярославский педагогический вестник, 2012 № 4. С. 48-52
25. Евдокишина О. В. Влияние игровой деятельности на социализацию детей дошкольного возраста // Мир науки, культуры, образования. 2015. № 2. С. 205 – 207.

## **ӘЛЕУМЕТТІК ИНСТИТУТ РЕТІНДЕ МЕДИАЦИЯНЫҢ ДАМУЫ: ӘЛЕМДІК ТӘЖІРІБЕ**

*Сыздықова С.М.,*  
әл-Фараби ат.ҚазҰУ  
Әлеуметтану мамандығының  
1 курс докторанты  
e-mail: sauleshka-sm@mail.ru,  
*Омарова А.Т.*  
әл-Фараби ат.ҚазҰУ  
PhD, Әлеуметтану және әлеуметтік  
жұмыс кафедрасының доцент м.а.  
e-mail:omarova.asem2015@gmail.com

XX ғасырдың 20-30-шы жылдары АҚШ-та медиация жылдам дами отырып, англо-саксондық елдерге де әсерін тигізді. Мысалы, Ұлыбритания, Ирландия, Канада, Үндістан, Австралия және бүкіл Еуропаға тарады. Нидерланды, Франция, Германия, Бельгия, Швейцария, Италиядағы медиация заң деңгейінде бекітілген.

Медиацияны пайдаланудағы алғышарттар, әдетте еңбек, коммерциялық және отбасылық дауларды шешуге қатысты болды. Жаңадан туындаған еңбек дауларын шешу үшін әлеуметтік тұрғыдан шартталған қажеттілік пайда болды.

Медиацияны институционализациялау туралы айтсақ, біздің ойымызға, «әлеуметтік институт» түсінігі келеді. Әлеуметтік институт - қоғамның негізгі қажеттіліктерін қанағаттандыратын маңызды әлеуметтік құндылықтарды және процедураларды біріктіретін өзара қарым-қатынас пен әлеуметтік нормалардың ұйымдастырылған жүйесі [1]. Осылайша, әлеуметтік институт әлеуметтік қажеттіліктерге жауап ретінде пайда болды. Ерекше жағдайларда отбасылық мекемелер, саяси, экономикалық, білім беру және діни мұқтаждықтарына байланысты.

Әлеуметтанудағы іс-әрекет қағида мен құрылымдық-функциональдылық мектептің негізін қалаушысы Т.Парсонс ортамен қатынасты жүзеге асыруда белгілі бір мүмкіндіктерге ие болған іс-әрекет субъектісінің құрылымын қарастырған. Әлеуметтік іс-әрекеттердің құрылымы әрекет етуші адамнан, белгілі бір жағдайдан, шарттан тұрады. Парсонстың бүкіл әлеуметтік іс-әрекеттердің жүйесі қоғамның жүйе құрылымы негізінде негізделеді, бұл әр жүйенің 4 негізгі қызмет атқаруын білдіреді: икемдеу, мақсатқа жету, бірігу және үлгілерге сай келу [2]. Демек, Т.Парсонс әлеуметтануды мінез-құлықтардың өзара іс-әрекеттері мен атқаратын рөлдерінен тұратындығын айтқан.

Ежелгі Рим, Ежелгі Греция елінде дау мәселелерін делдалдық қатынастар арқылы шешкен. Рим халқы «делдал» ұғымын әр түрлі терминдермен пайдалана білді: «internuncius, medium, intercessor, philanthropus, interpolator, conciliator, interlocutor, interpres, mediator» [3]. Бүгінде елімізде медиация институты азаматтық қоғамда дауларды шешетін негізгі құрал болып отыр. Соңғы жылдары соттан тыс дауларды шешу жолдарына бірінші кезекте медиацияны көбірек тартуда. Медиацияның мақсаты - дауды шешудің медиацияның екі тарапын да қанағаттандыратын нұсқасына қол жеткізу және тараптардың дауласушылық деңгейін төмендету.

Бәрімізге белгілі «Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам» атты мақаласында Президент Н.Назарбаев Үкіметке медиация институтын дамытуға бағытталған заңға бағынышты құқықтық база қабылдануын қамтамасыз етуді тапсырды, сондай-ақ, ол медиация құрылымдарын ұлттық және жеке компанияларда құру керектігін атап көрсетті [4].

Медиация тез әрекет етеді, бюрократиялық емес, уақытты, ақшаны, жүйке жүйесін үнемдейді. Оның басты ерекшелігі - медиаторлар («mediate» - делдалға дейін) шешімдерді әзірлеуге көмектеседі, онда жеңімпаздар мен жеңілгендер болмайды; шешімдер олардың орындалуын қамтамасыз ететін тараптардың толық келісімі бойынша қабылданады. Медиация дауларды мәдениетті реттеуге,

келіссөздер технологияларын жетілдіруге, даулардың бейбіт жолмен шешілуіне ықпал етеді. Бейтарап үшінші тараптың рөлінде медиаторлар - тіпті даулар мен жанжал жағдайында да тыныштықты жеңуге көмектеседі, ең жақсы және тиімді жолды іздейді.

Медиация - дауларды шешудің балама жолы. Бұл тәсіл алпауыт елдерде ертеректе қалыптасқан және заңдастырылған. Жалпы, медиация әдісі дүниежүзінде 20 ғасырдың екінші жартысында дами бастады.

Медиацияға жүгінсе, дауласушылардың бірінікі дұрыс, екіншісі бұрыс демей, оның алтын ортасын іздейді, сол арқылы екі жақтың да мүддесін қамтитын шешім табылады. Түптеп айтқанда, медиация әртүрлі қиын жағдайға тап болған адамдар арасында келісімге келудің ізгілікті жолы деуге болады. Халықаралық статистикаға сәйкес, барлық даулардың 40% медиация рәсімінен өтеді, олардың 85 пайызында оң нәтижелерге қол жеткізілген. Өркениетті дейтін шетелдердің тәжірибесі дауларды медиатордың қатысуымен реттеу көп жағдайда екі тараптың келісімге келуімен аяқталатынын көрсетеді. Бұл даулаушы тараптардың санын азайтады. Сондай-ақ, сыбайлас жемқорлық қылмыстар және мемлекеттік қызмет пен мемлекеттік басқару мүдделеріне қарсы өзге де қылмыстар туралы қылмыстық істер бойынша медиация рәсімі қолданылмайды. Өйткені, медиация – тараптардың ерікті келісімі бойынша жүзеге асырылатын, олардың өзара қолайлы шешімге қол жеткізуі мақсатында медиатордың жәрдемдесуімен тараптар арасындағы дауды реттеу рәсімі [5]. Бір сөзбен айтқанда, медиацияның мақсаты дауды шешуде медиацияның екі тарапын да қанағаттандыратын нұсқасына қол жеткізу, тараптардың дауласушылық деңгейін төмендету болып табылады. Сондай-ақ, судьялардың және қылмыстық қудалауды жүзеге асыратын органдар лауазымды тұлғаларының тараптарды қандай да болмасын нысанда медиацияға мәжбүрлеуге құқығы жоқ.

Әлемдік тәжірибеде медиацияны заңнамалық бекітудің мысалдары көп. Тиісті актілер АҚШ-та, Австрияда, Германияда қабылданған. Еуропа комиссиясы Медиатордың кодексін бекітті, ал Еуропалық Одақ медиаторлардың қызметін реттейтін бірқатар директивалар шығарды. БҰҰ-ның халықаралық сауда құқығы жөніндегі комиссиясы (ІІМСІТРАІ) медиация туралы заңның үлгісін әзірледі. Мәселен, АҚШ-та экономика, саясат, бизнес саласында медиаторсыз бірде-бір маңызды келіссөз жүргізілмейді. Шетелдік тәжірибеге сүйенсек, Ұлыбританияда медиация әдісі өте кең тараған. Тіпті, медиаторға байланыс желісі арқылы кез келген жерден қоңырау соғып, жанжалды сипаттап, өздерінің талаптарын білдіре алады. Германияда бітімгерлер тікелей соттардың жанында жұмыс істейді. Бүгінде бұл мемлекетте медиация азаматтық істерді ғана емес, әкімшілік істер бойынша да қолданылады. Неміс мектептерінің көпшілігінде тұрақты медиация курстары оқытылады. Австрия - медиаторларды дайындауды және дайындықтың белгіленген нормативтерін реттейтін медиация туралы федералдық заң қабылдаған жалғыз мемлекет. Қытайда даулардың шамамен 30 пайызы соттан тыс тәртіппен шешіледі. Венгрия мен Кореяда тараптар медиация шеңберінде келісімге келіп, оны аралық соттардың (төрешіліктің) қарауы үшін заңда қарастырылған тәртіпте бекітуге құқылы. Мұндай шешім (төрешілік) күшіне ие болса, тиісті тәртіппен орындауға жатады. ТМД елдерінің ішінде медиация туралы заң Молдовада қабылданды [6]. Медиацияны қолданудың алғашқы әрекеттері отбасы қатынастары саласындағы дауларды шешу кезінде тәжірибеге енгізілді. Кейін медиация отбасы жанжалдарынан бастап коммерциялық көп жақты жанжалдарға дейінгі даулардың кең шеңберін шешу кезінде қолданылатын болды.

АҚШ-та 1964 жылы құрылған Әділет министрлігінің «Қоғаммен байланыс қызметі (CRS)» (Community Relation Service (CRS) маңызды рөл атқарады. Бұл мекеме медиация мен келіссөздердің арқасында нәсілшілдік, этникалық, ұлттық сипаттағы жанжалдарды шешуге арналған болатын. Сонымен бірге, көптеген ірі дауларды жеңілдетуге көмектесті.

1970-жылдары медиация техникасының ауқымы ұлғайды. Алғашқы орталықтар тегін немесе аса қымбат емес медиациялық қызметтерін ұсынды. Медиаторлар көбінесе жалдаушылар мен жалға алушылар, ерлі-зайыптылар мен отбасы, көршілер және т.б арасындағы даулы мәселелерді реттеумен айналысты. Қазіргі уақытта АҚШ-та мұндай медиация орталықтары 700-ден астам. Медиаторлар мемлекеттік немесе тәуелсіз болып келеді, бірақ мақсаттары біреу: өздерін құқықтық жүйеге балама (альтернативті) ретінде қарайды.

АҚШ-та медиация рәсімін реттеуге байланысты 2,5 мыңнан астам нормативтік актілер бар. Осы елде медиаторға жүгіну - 75-85%, 9 жанжалды жағдай мен келісім медиация негізінде қол жеткізуге жол ашылған, демек, даудың 90-95% бітімгершілікпен аяқталады.

Кейбір елдерде, мысалы АҚШ-та заң медиаторды қорғайды.

Медиатор медиация қағидаты ретінде медиация процесінде белгілі болған ақпаратты сотқа хабарламауға мүмкіндігі бар.

Медиацияны халықаралық жанжалдарды реттеудегі маңыздылығына тоқталсақ, БҰҰ-ның Жарғысында медиацияны жанжалдарды шешудің бір мүмкіндігі ретінде көрсетеді. Мысалы, 1978



жылы Кэмп Дэвидте Израиль мен Мысырдың арасындағы бейбітшілікке қол жеткізілген келісім, президент Картердің жүргізген медиациясы арқылы жасалған болатын.

XX ғасырдың 80-жылдарында медиация тұжырымдамасы Еуропаға (Англия, Ирландия, Франция, Германия және т.б. елдер) келді. Қазіргі кезде медиацияның нақты бірыңғай моделі жоқ, ол әрбір елдің жағдайына қарай бейімделіп, құқықтық тәжірибеге енгізілуде [7]. Сонымен, әлемдік тәжірибеде медиацияны заңнамалық бекітудің көптеген мысалдары белгілі. Тиісті актілер АҚШ, Австрия, Германияда қабылданған. Еуропа комиссиясы Медиатордың кодексін бекітті, ал Еуроодақ медиаторлар қызметін реттейтін бірқатар директивалар шығарды.

Қазіргі уақытта медиация шығыс Еуропа мен ТМД елдерінде, атап айтсақ, Польша, Румыния, Литва, Эстония, Ресей, Украина, Молдова, Армения, Қазақстан, Өзбекстан, Өзірбайжан, Тәжікстан, Қырғызстан және т.б. елдерде қарқынды дамып келеді.

Қазақстанда медиация ұғымы 2011 жылы қалыптаса бастады. Тәуелсіз, бейтарап, істің нәтижесіне мүдделі емес, медиация тараптарының өзара келісімі бойынша таңдалған, медиаторлар тізіліміне қосылған және медиатордың функцияларын орындауға келісім берген жеке тұлға медиатор бола алады [8]. Ал біздің еліміз медиация үшін жасақталған қажетті инфрақұрылымды әлемдік тәжірибені ескере отырып құқықтық жүйеде институттандыра білді.

Медиация пәнаралық, жан-жақты қызметтерді де атқарады. Мәселен, азаматтық және қылмыстық істер бойынша адвокаттар пайдаланса, психологтар, психотерапевтерлер, әлеуметтанушы, әлеуметтік қызметкерлер - ажырасу кезінде, отбасылық дауларды шешу кезінде, мұғалімдер - жасөспірімдер арасындағы дауларды шешуде және әлеуметтік оқытуда өзіндік үлесін қосады. Сонымен қатар, кәсіпкерлер арасындағы, азаматтар мен үкіметтің әртүрлі салаларының өкілдері арасында дауларды реттеу тәжірибесінде пайдаланылады.

Медиация әлеуметтік институт ретінде объективті түрде дамып келеді. Елдегі экономикалық және саяси ахуалды бақылауды қамтамасыз ету үшін АҚШ билігі құқықтық дауларды реттеуде медиацияны татуластырушы ретінде кеңінен пайдаланады, ол жақсы нәтижелер көрсетуде. Бүгінде жанжалды іс-әрекеттерді шешудің практикалық шешімі ретінде таңдалып отыр [9].

Медиация институтының пайда болуының екінші шарты отбасылық дауларды шешудің жаңа әлеуметтік қажеттілігіне, XX ғасырдың 60-шы жылдарындағы «Сот төрелігі орталығы» мен «Татуластыру қоғамдастығы» («Neighborhood Justice Center» мен «Community Mediation») отбасындағы дауларды, аз қамтылған адамдар арасындағы мәселелерді реттеумен айналысады. Олар белгілі бір әлеуметтік топтарды қолжетімділікпен қамтамасыз ету мақсатында құрылған. Құқық фирмалары мен американдық компаниялар да дауларды шешудің әр түрлі әдістерін, соның ішінде бұрын белгісіздерді белсенді түрде қолдануға кірісті және оларды іскери тәжірибеге енгізді. Алғаш рет «Даулардың альтернативті реттеу технологиясы» (Alternative Dispute Resolution, ADR) термині пайда болады. Бұл бітімгершілік технологиясы қолданыстағы сот жүйесінің ең тиімді баламасы болып саналады [10]. Онда әлеуметтік дауларға қатысушылардың ерекшеліктерін ескере отырып, нормалар мен ережелерді саралау әрекеті жасалады.

Ұлыбританияда медиацияны институционализациялау процесі дамыған. Елдегі заңнаманы және азаматтық процедураны реформалауды британдық әділеттілікке қол жеткізу қажеттілігіне жауап ретінде қабылдаған.

Медиация міндетті элемент болған американдық сот жүйесінің айырмашылығы, Біріккен Корольдік тараптардың өтініші бойынша медиацияны қолдана алады. Қатысушылардың бірі сот ұсынған медиациядан бас тартқан жағдайда да азаматтық дауды қарау барысында жеңіске жетсе де, заңды шығындарды өтейді.

Осылайша, екі елдің тәжірибесін сараптай отырып, қолдау үшін белгіленген санкцияларда елеулі айырмашылықтарды атап өтуге болады.

АҚШ пен Ұлыбританиядағы қолданыстағы ережелерді қолдау мақсатында мемлекеттің қолдауымен арнайы қызмет – «Медиация бойынша сенім телефоны» (Mediation Hotline) құрылған. Оның сарапшылары азаматтарға дауларды реттеудің ең қолайлы әдісін таңдауға және қажет болған жағдайда, көрсетілген талаптарға сәйкес медиаторды таңдауға көмектеседі.

Сонымен қатар, «Pravo.ru» заңды порталының мәліметі бойынша, ажырасу процесінде тараптардың шығындары 2011 жылдың сәуірінде заңды күшіне енуіне байланысты 5 есе азайған, осыған сәйкес әрбір британдық ерлі-зайыптылар алдымен даулы мәселелерді медиацияны қолдану арқылы реттеуді сұраған [11].

Алайда, қазіргі таңда отбасын ажырасуға дейін, яғни мақсаты – дауды медиаторға жеткізбей, шетелдерде отбасылық мәселелерді шешуге арналған ұйымдар жұмыс істей бастады. Мысалы, «Отбасымен жұмыс істеудің қарым-қатынастық моделі» атты ұлттық ерікті бағдарлама 1982 жылдан бастап Швецияда жұмыс істей бастады. Бұл бағдарламаның мәні - әлеуметтік қамтамасыз етудің жергілікті комитеттері қиын жағдайға тап болған отбасыларға қолдау көрсету үшін отбасыларды

немесе жеке тұлғаларды таңдайды. Таңдап алынатын тұлғалар – бұлар кәсіби тәжірибесі жоқ, бірақ байланысқа шығып, қолдау көрсетіп, басқаларға қол үшін бере алатын қарапайым адамдар. Қолдау көрсетуден басқа отбасымен жұмыс істеудің қарым-қатынастық байланысы мыналарға мүмкіндік береді: 1) клиенттерге қызмет көрсету жүйесін ұлғайтуға; 2) ата-аналар мен балаларды шеттетуге жол бермеу; 3) балаларға басқа ересек адамдармен байланысқа шығуға мүмкіндік беру; 4) ата-аналарға демалыс күндерін өзінің қалауы бойынша өткізуге мүмкіндік беру; 5) өз міндеттерін атқару кезінде ата-аналарға қолдау көрсету.

АҚШ-дағы отбасындағы балаларды жәбірлеуден қорғау қызметі 70-ші жылдардан бастап әлеуметтік жұмыстың халықаралық тәжірибесінде бала құқығын қорғау деген қызмет берік орнықты. Әлеуметтік жұмыста мұндай бағыттың пайда болуына ата-анасының көзі тірі тұрып балаларының қараусыз қалуы, стационарлық балалар мекемесінде және бала асырап алған отбасында балаларға қатыгездікпен қарау, жетім балаларға арналған интернаттарда білім беру және тәрбиелеу бағдарламаларының қисынсыз қысқартылуы себеп болды.

Әлеуметтік мамандармен бала құқығын қорғау жұмыстары әр елде әртүрлі деңгейде жүргізіледі және әр түрлі заң актілерімен бекітілген. АҚШ-та балаларды қорғау қызметін дамыту үшін педиатр Генри Кемптің жұмысы маңызды болды, оның айтуы бойынша «соққыға жығылған балалар» саны күн өткен сайын арта түскен. Оның қатысуымен арнайы симпозиум өткізілді, АҚШ Балалар Бюросымен жарияланған заң жобасы әлеуметтік жұмыскерлер үшін лайықты заң шығара бастаған штаттардың басшыларына үлгі болып табылады [12]. Бүгінде шетел мамандарының назары, жазалау шараларынан әлеуметтік қалыпқа келтіру әрекеттеріне көшкендігін атап кеткеніміз жөн. Бұған дейін ата-аналарды жазалау және олардан баланы аластату негізінде жүргізілген болса, қазіргі таңда ата-аналардың тәртібін түзеуге және отбасын сақтап қалуға бағытталып отыр.

Қорытындылай келе, жалпы дауды, жанжалдар мен қақтығыстарды шешуде медиациялық, оған балама тәсілдерді тәжірибеге енгізу қоғамның дамуына тың серпін береді. Дамыған 30 елдің қатарына құрғақ көрсеткіштер, жалаң қағидалармен ене алмаймыз. Себебі, дамыған елдің экономикасы, әлеуеті ғана емес, мәдениеті мен рухани құндылықтарымен қатар заң үстемдіктері де берік болуы шарт. Қазақстан азаматтары даулы мәселелерді ең алдымен медиациялық жолмен реттеуге дағдылану керек. Ол үшін мемлекет тарапынан медиаторларға үнемі қолдау қажет.

#### Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Фролов С.С. Социология. – М.: Наука, 1994. С.86.
2. Әлеуметтік ой дамуының негізгі тарихи кезеңдері: <https://e-history.kz/kz/contents/view/424>
3. Карашева Ж.Т. Қазақстан Республикасында медиацияның алатын орны және маңызы. // ҚазҰУ Жаршысы. Заң сериясы. №4 (64). 2012 ж. - Б.159
4. Назарбаев Н.Ә. Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам. – [https://www.inform.kz/kz/nursultan-nazarbaev-kazakstannyn-aleumettik-zhangyrtyluy-zhalpyga-ortak-enbek-kogamyna-karay-20-kadam\\_a2478341](https://www.inform.kz/kz/nursultan-nazarbaev-kazakstannyn-aleumettik-zhangyrtyluy-zhalpyga-ortak-enbek-kogamyna-karay-20-kadam_a2478341)
5. Медиацияның маңызы зор!: <http://alashainasy.kz/society/mediatsiyanyn-manvizyi-zor-93368/>
6. Медиация институты Қазақстан Республикасының сот жүйесіндегі жаңа саты: <http://turkistan.prokuror.gov.kz/kaz/baspasoz/makalalar/mediaciya-instituty-kazakstan-respublikasynyn-sot-zhuyesindegi-zhana-saty>
7. Маврин О.В. Технологии урегулирования конфликтов (медиация как эффективный метод разрешения конфликтов): учебное пособие / О.В. Маврин. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2014. – 96 с. - С.8-9.
8. Қазақстан Республикасының Медиация туралы заңы 12.01.2011ж. – 12-б.
9. Short History of Mediation. – <http://cfrmediation.com/a-short-history-of-mediation>.
10. Степанова О.Ю. Медиация: от истоков до современности. – <http://deliktor.ru/article/34-mediaciya-ot-istokov-do-sovremennosti.html>.
11. Медиация в Великобритании снизила расходы сторон в 5 раз. – <http://raud.spb.ru/node/1623>
12. Шәріпбаева А, Байтүгелова Н, Ауғанбаева А. Отбасы тұрмысының қолайсыздығын қалай женуге болады? Астана – 2012 ж. Б.138-143.

## **SOCIOLOGICAL ANALYSIS OF THE DEVELOPMENT OF CRIMES COMMITTED IN THE SECURITIES MARKET (FOR EXAMPLE , FINANCIAL PYRAMIDS)**

*Tolendi Sh.K., 1 course master student, specialty sociology,  
scientific director: Abdiraïymova G.S., Doctor of Social Sciences, Professor  
al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: [kanatovna.sholpan@gmail.com](mailto:kanatovna.sholpan@gmail.com)*

A security is a document certifying, in compliance with the established form and mandatory requisites, property rights, the exercise or transfer of which is possible only upon its presentation. With the transfer of a security, all the rights certified by it shall be transferred in aggregate. In cases stipulated by law or in accordance with the procedure established by it, for the exercise and transfer of rights certified by a security, there is sufficient evidence of their fixation in a special register (usual or computerized) [1]. Thus, securities are a kind of money capital, the movement of which mediates the subsequent distribution of material values.

In the past, securities existed only in physically tangible, paper form and were typographically printed on special paper forms. Securities, as a rule, are made with a fairly high degree of protection from possible fakes. Recently, in connection with a significant increase in the turnover of securities, many of them began to take shape in the form of entries in accounting books, as well as on accounts kept on various information carriers, that is, they went into a physically intangible (paperless) form. Therefore, on the securities market, both the actual securities and their substitutes are issued, traded and redeemed [3]. Objects of transactions in the securities market are also called instruments of the securities market, funds (in the value of cash funds) or stock valuables. The market economy is a collection of different markets. One of them is the financial market. The financial market is a market that mediates the distribution of money between participants in economic relations. Figuratively speaking, it can be compared with the heart of the economy, since it is used to mobilize free financial resources and direct them to those who can dispose of them most effectively. As a rule, it is on the financial market that funds are sought for the development of the real sector of the economy. One of the segments of the financial market is the securities market, or the stock market. Creating a securities market in Russia is a complex process, which reflects the features of both the domestic transition economy and the use of elements of the experience of Western countries[2].

According to the data provided in the reviews of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation, it has been established that the higher the dividends promised by the company, and the more active its advertising activities, the more intense the flow of depositors and the growth of income. But at the same time, the period of "favorable" existence of the company before the start of payments of a large amount of dividends was reduced. For most of the most active and aggressive companies, this period was about 3 months. At the same time, there was an active interaction of companies with each other, with insurance companies and commercial banks, in order to transfer funds and find the most profitable areas of their turnover. The obtained volume panorama of financial frauds allowed us to single out five structural levels of the formation of criminal capital. The first level is the structural level of private investors and small fraudulent companies, which resulted in tens and hundreds of people. The nature of the movement of money at this level resulted in the receipt of deposits at the disposal of financial companies.

Second level - this is the main structural level at which hundreds of financial and investment companies operated, such as Altair, Bart, Kvant, Conversinvest, Art-Finance, Blake Design and etc. This structural level was designated in the study by the term "interaction", meaning the interaction of investment companies. It was at this structural level that the parallelism (simultaneity) of the functioning of some companies and the sequence of opening and closing others were traced. This makes it possible to speak of "synchronicity" and "relay race" in musical activities [4]. At the same level, cash flow was monitored "horizontally", in particular, funds of closed companies served to promote the activities of newly formed ones. The third level is the structural level of functioning of "super companies", such as T-bet, MMM, RDS, Hopper-invest, Russian Real Estate, Ronika and others [5]. The income of these companies exceeded trillions of rubles and approached a billion dollars. This structural level was designated as the "concentration" level. Analysis of the information received from official and confidential sources, as well as from representatives of foreign intelligence agencies allowed to put forward a certain version of the "fate" of money [7]. According to this version, the bulk of the money collected went to pay for oil, gas and other resources illegally exported and sold abroad. In particular, it was noted that in the midst of Vlastilina's activities, large amounts of cash (sacks) were loaded onto buses, which were then sent from Podolsk, a town near Moscow, on the route leading to Domodedovo Airport (after 3 days salaries of oilmen and gas workers of Tyumen, miners of Kuzbass). At the same time, according to the US Federal Bureau of Investigations, in recent years more than two hundred billion dollars have been received by American banks from the illegal trade in Russian oil and gas. The fourth level is the structural level of the criminal turnover of the collected money, which found the object of "investment" not in the Russian economy, but in the illegal trade in the country's resources. Let's call it the "turnover" of funds [10]. Developing the

above version, we note that it is very inconvenient to pay American gasmen, oil workers and miners with American dollars, since they must be brought into the country, exchanged for rubles. On the other hand, it turned out to be very simple and convenient to pay in trillions of cash rubles, which accumulated financial “pyramids”. In particular, the head of Vlastilina, V. Solovyova, stated that she could pay off debts and pay profitable dividends to investors[8,9]. This statement has good reasons, since deposits have already been multiplied many times in the criminal business and placed in foreign banks. A very attractive object for “investing” has become a gambling business. At the same level, there was a criminal money circulation in Chechnya. Fifth level is the structural level of activity of transnational investment and financial companies and international criminal syndicates, which was defined as the level of “depersonalization of money”. The data of the GUEP of the Ministry of the Interior of the Russian Federation testify to the transfer of funds of investors abroad. Thus, it was established that the money of investors was used as follows:

- \* 35 billion weeks. rubles - invested in legal commercial structures;
  - \* 15 million weeks. rubles and 30 thousand dollars - spent on the purchase of valuable goods and real estate;
  - \* 23 billion 700 million weeks. rubles and 453 thousand dollars - cashed;
  - \* 91 billion 600 million rubles - converted into foreign currency;
  - \* 9 billion weeks. rubles and 14 million 600 thousand dollars - transferred abroad;
- Including :
- in the USA - 12 million 700 thousand dollars;
  - to Switzerland - 2 million 140 thousand dollars;
  - to Germany - 2 billion weeks. rubles;
  - to Japan - 3 million 240 thousand dollars;
  - to France - 1 million dollars;
  - to Sweden - 300 thousand dollars ...

In this case, the attackers used various methods of masking illegal actions aimed at transferring money abroad [11]. Thus, the head of the company "Hopper-Invest" L. Konstantinov provided sponsorship to Garry Kasparov and the KVN program. And this charity served as a sort of screen for pumping currency abroad. The first firm engaged in financial activities aimed at fraudulently taking possession of depositors' funds was Pax, registered in 1991 in Volgograd. Before 1994, its leaders stole 2 billion 356 million weeks in 1722 citizens. 960 thousand rubles. In 1992, nine such crimes were committed in seven regions of the country. And the number of victims was already about 150 thousand people, and the amount of the stolen damage - 157.5 billion weeks rubles [12]. In 1993, the number of crimes committed in the securities market continued to increase. They were already committed 33 in 17 regions of the country. The amount stolen increased to 300 billion weeks. rubles and 218 thousand dollars. During this period, for the first time, criminals began to take care of the transfer of depositors' money abroad. But the largest spreads in the securities market were most common in 1994, when the amount stolen exceeded 454.8 billion weeks. rubles and 13.5 million dollars, and the number of defrauded investors amounted to 429.9 thousand people. In 1995, the number of crimes committed on the securities market was reduced to 24, and the amount of material damage caused to depositors to 32 billion weeks. rubles. This is largely due to the exposure of the criminal intentions of the attackers by law enforcement agencies, who have finally understood their unlawful nature. For example, the verdict of the Sormovsky People's Court of the Mountains. Nizhny Novgorod for eight years of imprisonment with serving a sentence in a corrective-labor colony of a reinforced regime was convicted citizen Kharya FA, who in April 1994 on the basis of documents submitted to someone's name in the Sormovo administration of Nizhny Novgorod was registered by AOZT Rostorg Finance. He also issued the minutes of the meeting of the founders of AOZT, according to which he himself became the director of this company and received the sole right to sign financial documents. Then Kharya F.A. the size of the advertisement, according to which Rostorg-Finance CJSC accepted cash deposits from citizens with payments ranging from 700 to 900 percent per annum. The company did not have a license for such operations [15]. With each contribution, an agreement was drawn up for the transfer of money to trust management. However, in fact, the money was appropriated by Kharya F.A. The amount of damage to depositors amounted to one billion two hundred forty eight million five hundred twenty five thousand rubles. However, the acquisition of another's property or the acquisition of the right to property by fraud or abuse of trust (fraud) is still one of the most common abuses in attracting investment. According to the GUUP Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation, “in the first half of 1996, 23.2 thousand of them were registered. In the structure of offenses against property, the share of these crimes is about 4.5%. A characteristic feature of fraud is their group nature - about 25% of the total number of registered crimes. An analysis of criminal cases also shows that in half the cases of fraud were committed by organized groups specializing in them.” In general, for the period from 1991 to 1995. As a result of fraud in the private investment market, citizens



suffered damage in the amount of 1.9 trillion non-denominated rubles. As a result of these crimes, more than 735 thousand people were injured. During this time, 170 fraudulent firms were identified, with 334 branches in all regions of Russia. The geography of criminal activity covered 36 regions of Russia. These trends suggest a very real threat to the interests of the widest strata of the population and the state, since more than 60% of the country's industrial enterprises are in private ownership [13].

In this case, the main ways of taking shares are:

- 1) the creation of front companies (offshore, investment, etc.) headed by a trustee or relative in order to purchase shares from shareholders;
- 2) the dissemination of unreliable information in the work collective, the relatively constantly-market value of the shares of their company;
- 3) the Directorate receives the right to trust (trust) management of employee shares and represent its interests at shareholders' meetings and a number of others.

The process of consolidating a controlling stake by any means consists not only in buying up shares of your company, but also in related companies. This allows certain individuals to become practically masters of the region. The social and political situation depends on the financial support of these individuals. The solution of personnel issues is also not without their knowledge. They decide who to be governor and who to be mayor. The tendency of expansion of Moscow capital to the provinces in search of new profits, including our Penza region, is also quite alarming. Shares of provincial enterprises go to the "external investor", which means that the regions are deprived of the receipt of significant funds from their activities. In the future, it is possible to predict an increase in the number of crimes related to the use of counterfeit banking bills, shares, and share registries. There has been an increase in fraudulent actions with blocks of shares put up for auction sale. In general, if hundreds of "old" investment companies become "new" mutual funds and expand their activities on the Russian financial market under the conditions of the current, or rather, almost non-existent legal regulation and control, then we will witness even more globally ball, than in previous years, a multi-level panorama of organized crime in the field of finance and investment. According to the calculations of the Analytical Center of the Russian Academy of Sciences, 55% of the capital and 80% of the voting shares with the same rules of privatization will pass into the hands of domestic and foreign criminal capital. The criminalization of the area of mutual settlements between enterprises and the corresponding budgets with the use of securities is also alarming. The criminals registered a certain LLC with false documents, entered into a fictitious agreement with the GUKVV Ministry of Internal Affairs on allegedly purchasing housing for servicemen, in payment of which they received 3 bills of exchange of the Business Development Bank, they repaid them ahead of schedule, and cash out and cashed out. The results of criminological forecasting carried out by the All-Russia Scientific Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation show that the types of crimes that will give a stable and highest growth in the forecast period should be included in the stable group of economic crimes that will lead to 2005. 15-17 types of economic crimes, first criminalized by the new criminal code of the Russian Federation, incl. Art. 173 of the Criminal Code "pseudo-enterprise", art. 195 of the Criminal Code "illegal actions in bankruptcy", art. 196 of the Criminal Code "intentional bankruptcy", art. 197 of the Criminal Code "fictitious bankruptcy", art. 185 of the Criminal Code "abuses in the issuance of securities (issues)", etc [12]. Therefore, in order to track and predict negative trends in the market of private and public investment, it is necessary to perfectly master a sufficient amount of criminological knowledge. It will also help identify the causes and conditions conducive to their development, develop measures aimed at preventing crimes committed in the securities market, protect investors from rapidly developing and constantly changing their forms of criminal activity in the securities market.

#### References

1. Абрамов В.А. Стратегия и вектор движения фондового рынка в России//Рынок ценных бумаг, 2008.- №13.- с. 18-19
2. Алексеев М.И. Рынок ценных бумаг. — М.: Финансы и статистика, 2008
3. Ветрова В.В. Тенденции, закономерности развития и теоретико-методические основы обоснования перспективной структуры фондовых рынков / В.В. Ветрова // Современные проблемы экономического и социального развития: материалы межвуз. Конференции /под общ. ред. д-ра экон наук, проф. А.А. Лукьяновой; Сиб. гос. аэрокосмич.ун-т. - Красноярск, 2008. - Вып. 4. - С.112-118
4. Стародубцева Е. Б.Рынок ценных бумаг: Учебник. — М.: ИНФРА-М, 2007. — 176 с.
5. Блохина Т., Сесекин В. Российский фондовый рынок //Управление компанией, 2009.- № 7.- с. 21
6. Киячков А. А., Чалдаева Л. А. Рынок ценных бумаг и биржевое дело. -М.: Экономистъ, 2007.
7. Усанкова С. Фондовый рынок России: в ожидании конца рецессии// Эксперт, 2009.- № 28 .- с. 16
8. Царихин К. С. Фондовый рынок и мир, 2008
9. Экономические реформы в России: совершенствование методических подходов. Сб. науч. трудов под ред. Ф. И. Шамхалова — М. Изд-во Экономика, 2007

10. Gropp W. Actual problems of Economic Criminal law of the FRG. Guest-Lecture at the Moscow National Research University «Higher School of Economics».
11. Padilla A. The regulation of insider trading as an agency problem // Association for Private Enterprise Education 30th Annual Conference (Orlando, Florida, April 3-5, 2005). Orlando, 2005.
12. Sutherland E. White-Collar Crime Securities Fraud Электронный ресурс. Режим доступа: <http://law.jrank.org/pages/11937/White-Collar-Crime-Securities-Regulation.html> (дата обрац.: 21.01.2012 г.).
13. World economic outlook: a survey by the staff of the International Monetary Fund. Washington, DC: International Monetary Fund, 2011. 250 p.
14. Palmiter, Alan R. Securities regulation: examples and explanations / Alan R. Palmiter. 5th ed. Published: Austin, Wolters Kluwer. 2011. 621 p.
15. Miller H. Crime overview securities fraud Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.legalinfo.com> (дата обрац.: 23.01.2012 г.).

## **ЖАСТАР АРАСЫНДАҒЫ НАШАҚОРЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛУДЫҢ ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕСІ**

*Арғынбай Ә.Ж.*

*Кенжакимова Г.А. жетекшілігімен*

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

e-mail: [abilqayir.argynbay@mail.ru](mailto:abilqayir.argynbay@mail.ru)

**Аннотация:** Қазіргі уақытта нашақорлық қоғамдық ауқымдағы маңызды мәселе болып табылады. Аталмыш мақалада жастар арасындағы нашақорлықтың әлеуметтік алдын алудың өзекті теориялық және қолданбалы мәселелері қарастырылады. Қазақстан жастарының өмір сүру салты, еліміздегі нашақорлық деңгейі, статистикалық көрсеткіштері талқыланады. Сонымен қатар бұл жұмыста нашақорлық және жасөспірімдер қылмысы проблемасы, кәмелетке толмағандардың есірткіге құмарлығын қалыптастыруға ықпал ететін факторлар қарастырылады. Психобелсенді заттарды қолдануға бейім балалар мен жасөспірімдерді анықтауға мүмкіндік беретін ең тиімді әдістемелер, сондай-ақ жүргізілген зерттеулердің нәтижелері келтіріледі.

Әлемде химия ғылымының ашылуымен қатар пайда болған кокаин, героин, ЛСД, амфетамин, первитин, МДМА, крэк, экстази түйіршігі, гашиш, апиын деген есірткі түрлері пайда болды. Бүгінде есірткіні сырттан тасып, оны ел ішінде өндіру бойынша Қазақстанда алдыңғы қатарларға жатады. Әсіресе, Қызылорда, Оңтүстік Қазақстан, Жамбыл және Алматы облыстарының құрамында есірткісі бар өсімдіктерді заңсыз өсіріледі. Осыған байланысты Президенттің бұйрығымен «2006-2014 жылдарға арналған нашақорлықпен және есірткі сатумен күресу стратегиясы» бекітілді. Еліміздегі нашақорлардың жартысынан көбі 18-19 жастағылар екен. Есірткімен есіріп, 2014 жылы 473 адам өмірімен қоштасса, 2015 жылы қазақстандық 400-дей жас қыршынынан қиылған. Астана қалалық Ішкі істер департаменті Есірткі саудасымен күрес басқармасы 117 қылмысты анықтады. Қала бойынша 16 есірткі сатумен айналысатын нүкте анықталып, күдіктілер ұсталған. Бұл жолғы айналымнан 104 келіден астам есірткі заттары тәркіленіп отыр. Ал Алматыда 140 келідей қолға түсті. Қалған дерек – өзге аймақтарға тиесілі. Сондай-ақ, сала мамандары 2015 жылдың соңғы 4 айында 94 тонна есірткі заттарын тәркілегендерін алға тартты. Бүгінде Қазақстанда ресми дерек бойынша, есірткі тұтынушы ретінде тіркелген 48000 адам есепте тұр. Алайда, ресми емес дерек көздері бойынша, олардың саны 350 000-нан асып жығылады, дейді мамандар. Сондай-ақ, есірткіге тәуелділердің 27 процентін 12-6 жастағылар құраса, 42 процентінен астамы 17-26 жас арасындағылар, яғни жастар.

Есірткіні тұтынушылардың жеке басы мен өмір салтының деформациялануы жасөспірімдер арасындағы жақын әлеуметтік іріткі салумен бірге қоршаған ортадағы әлеуметтік қатынастардың деструктивтілігін тудырады. Және жастардың басқа адамдармен, әлеуметтік топтармен өзара іс-қимылы және қарым-қатынасын бұзады. Әлеуметтік-мәдени деңгейде жеке әлеуметтік деструкция белсенділік, құнды нормативтік шиеленіс пен жанжал тууы бүгінгі күнде жастар арасындағы айтарлықтай қажеттілік еместігі, олардың күтулермен, талаптармен және нақты әлеуметтік жағдайлармен, мүмкіндіктермен қанағаттандыруына алып келеді. Осылайша, қазіргі қоғамда жастарға ісер етуші көптеген әлеуметтік және жеке факторлар қалыптасады. Сондықтан жоғары және үдемелі деңгейді шарттайтын жағдайлар жастар арасында есірткіні және нашақорлықты тұтынудың таралуы ең маңызды мәселелердің бірі болып табылады.

Есірткінің іс-әрекетін алғашқы нақты зерттеу ең алғаш рет көркем әдебиет аясында жүрді. Бұл бірінші кезекте Самуил Тейлор Кольридж, Томас де Квинтет және басқа да бірқатар ғалымдар туралы. Кейінірек оларға химиялық құралдардың көмегімен алғашқы есірткіге тәуелділерді "оңалтуды" жүргізуге тырысатын тәжірибе-ғалымдар (Ф. Зертюрнер, У. Джеймс, Г. Дрессер, А. Хоффман және

басқалар) қосылды. Ф. Зертюрнердің қызметінің нәтижесі жаңа есірткі затының – морфиннің пайда болуы болды.

XX ғасырда есірткіні зерттеу Девиантология аясында жүргізілді, онда көбіне есірткі кешені зерттелді. Бұл жерде Р. Мертон, А. Коэн, У. Шелдон, А. Габиани, Я. Гилинский, Б. Левин, Л. Журавлева, М. Позднякова, Л. Кесельман, Л. Тимофеев, Э. Колесникова сияқты ғалымдарды атауға болады.

Жасөспірімдік есірткіні зерттеу девиантологтарды зерттеу тақырыбына айналды және ол С. Бычков, А. Гришко, И. Кириллов, З. Коробкин, В. Попов, Ф. Ямбиков және т.б. есімдерімен байланысты. Есірткінің жай-күйінің өзгеруі, атап айтқанда, есірткіге айналатындардың ерте жасы жасөспірімдік есірткінің танымның жеке затына бөлінуіне көп ықпал етті.

Және де батыс, сондай-ақ отандық зерттеушілер деген тұжырымға келді проблемасы нашакорлықтың, оның ішінде жасөспірімдер, талап кешенді пәнаралық тәсіл. Аталған құбылысты жеңуде белгілі бір табысқа жету жастардың есірткінің алдын алуға және оны жеңуге қатысы бар барлық құрылымдардың: құқық қорғау, психологиялық-педагогикалық, әлеуметтік, медициналық күш-жігерін үйлестіру кезінде ғана мүмкін болады.

Жұмыстың мақсаты жасөспірімдік есірткіні өндіруге ықпал ететін жағдайлар мен факторларды және онымен күресу әдістерін сипаттау болып табылады. Сонымен, зерттеу проблемасының өзектілігі жасөспірімдердің (іс жүзінде балалардың) құрамында есірткі бар заттарға ерте араласуы болып табылады. Есірткінің алдын алу абайлап, бей-жай қарамайтын, ал "таза" өңірлерде есірткіге деген зиянды қызығушылықты тудырмау үшін мүлдем болмауы қарастырылуы тиіс. Тамбов өңірінде жергілікті жердің бірқатар ерекше көріністеріне байланысты есірткіге қарсы арнайы бағдарламалар жұмыс істеуі тиіс.

А.Е. Личко мен В.С. Битенский есірткі мен психотропты заттарды қолдану мотивтерінің классификациясын жасап ұсынған болатын:

- Әлеуметтік-психологиялық мотивтер: мәдениет пен дәстүрге негізделген мотивтер; басқа адамдардың немесе референтті топтың қысымынан бағынуды сипаттайтын субмиссивті мотивтер; жеткіншектік топтың «есірткілік құндылықтарына» еліктегісі келетіндігін көрсететін псевдомәдени мотивтер.

- Өз санасының өзгеруін қажет ету: гедонистикалық мотивтер; атарактикалық мотивтер; мінез-құлықты гипербелсендіру мотивтері.

- Есірткіге патологиялық елігу мен абстинентті синдромның салдарымен байланысты патологиялық мотивация.

Алынған деректерге сүйене отырып, психикалық тәуелділіктің мәнін ашуда және оны түсіндіруде «қажеттілік» және «мен істей аламын» категорияларына тоқталуымыз шарт. Н.Ю. Максимованың пікірінше, жеткіншектерді есірткі мен басқа да психотропты заттарды қолдануға итермелейтін себептер төмендегідей:

- өмірлік маңызды қажеттіліктерді қанағаттандыруда кездесетін қиыншылықтардан жеткіншектің продуктивті жол таба алмауы;

- эмоционалды қозуды аз уақытқа жоюға мүмкіндік беретін психологиялық қорғаныш әдістерінің эффективтілігінің төмендігі мен толық қалыптаспауы;

- жеткіншек жол таба алмайтын психотравмалық жағдаяттардың болуы.

Осылайша, өзін толық бойлаған теріс негативті жағдайлардан арылу мақсатында жеткіншек химиялық жолмен шешуге бел буады. Есірткіге тәуелділіктің қалыптасуы барысында адам өзгере бастайды, ішкі конфликтілер өрши түседі, ал оның әлсіз психикалық бейімделуі мүлде әлсірейді. М.А. Алемаскиннің зерттеулерінде жеткіншектердің ауытқушы мінез-құлыққа бет бұруы олардан үлкен жасөспірімдердің әсеріне байланысты делінген. Сондай-ақ баланың ассоциалды топтарға ілігуіне мектеп ортасы да қатты әсер етеді, атап айтқанда, сынып оқушыларының топ-топқа бөлінуі, әлсіз және мықты топтарға бөлінуі бұған себеп бола алады.

Есірткі мен психотропты заттарды қолдану қиындықтар алдындағы тұлғаның психикалық қорғаныш механизмі болып есептеледі және адаптивті сипатқа ие болады. Жеткіншектердің есірткі мен психотропты заттарды қолдану мотивтерін модельдер ретінде қарастыруға болады:

Тыныштандырушы модель – жаңа ортаға бейімделе алмайтын, әрдайым қорқатын, жаңаға ұмтылмайтын жеткіншектер жандық дәрежеде тынышталу мақсатында психоактивті заттарды қолдануының жиі кездесетін формасы.

**Коммуникативті модель** – қарым-қатынаста қанағаттанбаушылық және басқа адамдармен дұрыс байланыс орната алмау кездерінде психоактивті заттарды қолдануы.

**Белсендіруші модель** – өмірлік күшті жоғарылату, көңіл-күйді көтеру мақсатында химиялық заттарды қолдану.



**Гедонистикалық модель** – эйфория жағдайын, психикалық және дене жайлылығын сезіну, қанағаттану мақсатында психобелсенді заттарды қолдану.

**Конформды модель** – өзінің әлеуметтік дәрежесін көтеру, бірінші болуға ұмтылу, өз жолдастарының артында қалмау, топта өз орнын табу мақсатында қолдану.

**Манипулятивті модель** – басқа адамдарды басқару мақсатында психоактивті заттарды қолдану. Истериялық реакциялы адамдар, әдетте осы модельді таңдайды. Жеткіншектердің есірткі мен психотропты заттарды қолдануға қажеттіліктің туындауы бірнеше факторларға байланысты, атап айтқанда, жеткіншектің жас ерекшелігі, жағымсыз әлеуметтік орта, жоғарғы нерв жүйесінің бұзылуы.

Есірткі мен психотропты заттарды қолдану көбінесе баланың әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктеріне және оның есею кезеңіндегі болатын дағдарыстарға байланысты. Осы жағдайды ескере отырып, алдын алу жұмыстарының мақсаты – арнайы әлеуметтік-психологиялық дағдыларды қалыптастыру болуы маңызды деп есетеймін. Яғни қазіргі күні жастар арасындағы қауіпті еліктеуді болдырмау мен оның алдын алу үшін позитивті алдын-алу жұмысын, яғни жастарды өмірлік дағдыларға үйрету, баулу жұмысын ұйымдастыру қажеттілігі туындап отыр. Халықаралық тәжірибе бүгінгі күні есірткімен күресуде қылмыстық шараларды қатаң қолдануды талап етеді. Ұлыбритания, Бельгия, Греция, Ирландия, Канада, Франция және басқа да елдер осы қылмыстар үшін өмір бойы бас бостандығынан айыруды белгіледі. Есірткіні сатқаны үшін өлім жазасына кесу Иран, Қытай, Сингапур, АҚШ және Тайланд заңнамаларында көрсетілген.

Президент өзінің «Қазақстан -2030: Барлық Қазақстандықтардың әл-ауқатының артуы, қауіпсіздігі және хал-ахуалының жақсаруы» атты халыққа жолдаған жолдауында: «Есірткіні жеткізгені және таратқаны үшін қатаң жазалау қажет». Есірткі — ерекше және өлімге әкеліп соғатын сфера және бұл жерде гуманизм принциптерін қаншалықты қолдану толғандырады. Бір жағынан — оны жеткізіп, таратушы адамның өмірі, ал басқасында — оның «көмегімен» қиылған есірткіні пайдаланушының өмірі тұр.

Позитивті алдын алу жұмысы жеткіншектерге тек қана психобелсенді заттардың адам организмине әсері жайлы түсіндірмей, сондай-ақ келесі дағдыларды қалыптастырады: қарым-қатынас; шешім қабылдай алу; проблемаларды шеше білу; сын тұрғысынан ойлау; тұлғааралық қарым-қатынас; өзін қорғай алу және басқамен келісе білу; жолдастарының негативті әсеріне қарсы тұру; эмоциясын басқара алу; үрей мен стресті басқара алу; әлеуметтік бейімделу; жағымды сана-сезімді дамытуға қажетті дағдылар. Есірткі мен психоактивті заттар туралы ой алдыңғы қатарға шықпауы керек, ол позитивті өмірлік жағдайларға бағынышты болуы маңызды.

Осылайша, позитивті алдын алу жұмысының мақсаты жастарға өзін түсіну үшін, салауатты өмір салтын ұстануға қажетті, өз мінез-құлқын саналы сезіну арқылы шешім қабылдай алу үшін, әлеуметтік және мәдени талаптарға жауапкершілікпен қарауға қажетті дағдыларды қалыптастыру, яғни тұлғаны дамыту болып есептеледі. Позитивті алдын алу жұмысының нәтижесі еркін тұлғаның қалыптасуы болмақ. Бағдарлама 20 мемлекетте жүргізіліп, көптеген нәтижелерге жеткен. Бұл бағдарламаны барлық мектептерде қолдануға болады. Бұл бағдарламада психотехникалық әдістер қолданылады: дискуссиялар, тренингтер, рөлдік ойындар, кішігірім лекциялар. Позитивті алдын алу жұмысы тек қана қауіпті еліктеулердің алдын алып қана қоймай, топтағы психологиялық ахуалды жақсартып, оқуға деген қызығушылықты арттырып, ересек пен жастар арасындағы жағымды қарым-қатынас орнатуға көмегін тигізеді.

Алдын алу бағдарламалары қорғану факторларын күшейту және есірткіні тұтыну тәуекелінің факторларын жою немесе азайту үшін жұмыс істейді. Бағдарламалар әртүрлі жастағы адамдарға есептелген және мектеп және үй сияқты жеке немесе топтық қондырғыларда қолданылуы мүмкін. Аталмыш бағдарламалардың үш түрі бар:

Әмбебап бағдарламалар белгілі бір жағдайда, мысалы мектепте немесе қауымдастықта барлық балалар үшін ортақ қауіп факторлары мен қорғау факторларын ескереді.

Іріктемелі бағдарламалар есірткіні пайдаланудың жоғары тәуекеліне алып келетін нақты факторлары бар балалар мен жасөспірімдер топтарына арналған.

Арнайы бағдарламалар есірткі қолдана бастаған жастарға есептелген.

Профилактиканың үш деңгейі бар: бастапқы, екінші және үшінші.

Есірткіге тәуелділіктің бастапқы профилактикасының мақсаты бұрын есірткі тұтынбаған адамдардың оны тұтынуды бастауының алдын алу болып табылады. Ол көбіне әлеуметтік, анағұрлым бұқаралық жатады, балалардың, жасөспірімдердің, жастардың жалпы популяциясына бағыттталып, күш-жігер аурудың дамуын ескертуге ғана емес, денсаулықты сақтау не нығайту қабілеттерін қалыптастыруға бағытталады.

Профилактикалық қызметтің мақсаты есірткіні тұтынуға жаңа адамдарды тартуды ескерту ғана емес, есірткі тұтынушыларды ерте анықтау, есірткінің субмәдениетіне тартылып қойған адамдардың жалпы санын төмендету болып табылады. Бұл салада пәрменді құрал әкімшілік практика болып

табылады. Алдын алу, оның ішінде есірткі құралдары мен психотроптық заттардың заңсыз айналымына байланысты бағыттағы әкімшілік құқық бұзушылықтарды анықтау және жолын кесу халық арасындағы нашакорлықтың алдын алу саласында құқық қорғау органдарының алдында тұрған басым міндеттердің бірі болып табылады.

Есірткіге тәуелділіктің үшінші профилактикасы негізінен медициналық, жеке тұлғалық болып табылады және есірткіге тәуелді науқастар контингентіне бағытталған. Үшінші профилактика науқастардың есірткіні одан әрі теріс пайдалануын ескертуге не оларды қолданудан болатын болашақ зиянды азайтуға, науқастардың тәуелділікті жеңіп шығуына көмек көрсетуге, есірткі тұтынуды тоқтатқан науқастарда аурудың қайталануын ескертуге бағытталған. Шын мәнінде нашакорлықтың үшінші профилактикасы – бұл медициналық, психологиялық-әлеуметтік және рухани оңалту.

Нашакорлықтың алдын-алуына байланысты бірнеше модельдер бар:

Морализация моделі — діни қағидаттарға қайшы келетін, есеңгіреудің күнәлілігі мен өнегесіздігін дәлелдеу негізінде құрылған

Қорқыту моделі — есірткіні қолданудың қауіптілігі идеясын қолдану негізінде құрылған.

Танымдық модель — есірткінің әсері мен оны қолданудағы қауіптілік туралы объективті ақпарат беруді ұсынады.

Мінез-құлық моделі — әлеуметтік тренинг арқылы қиын жағдайларды қарым-қатынас проблемаларын жеңуге бағытталған шешімдерді қабылдау дағдыларын үйретеді.

Аффектілі — ағарту моделі шеңберінде білім алумен қатар, есірткіні қолдануға деген сенім, бағалау, эмоционалды қатынастар қалыптасаы, әлеуетті қолданушылар мен өзін құрметтеу сезімін, есірткіге орын жоқ жеке құндылықтардың жүйесін қалыптастыру бойынша жұмыстар жүргізіледі.

Нашакорлық профилактикасы бойынша барлық жасалынатын әрбір жұмыс функциялық жүйеге құрылуы тиіс, ол біріншіден нашакорлықты био-психо-әлеуметтік-рухани табиғаты бар ауру ретінде қабылдайды және екіншіден, мұқтаж азаматтарға көмекті функциялық «тізбе» нысанында қамтамасыз етеді, ол:

- 1) алғашқы ақпараттық-консультативтік көмектен;
- 2) алғашқы медициналық, психологиялық, әлеуметтік диагностикадан;
- 3) медициналық наркологиялық көмектен;
- 4) психологиялық-әлеуметтік және рухани оңалтудан;
- 5) психологиялық-әлеуметтік және рухани сүйемелдеуден, қолдаудан және көмектен тұрады.

Мақсатқа жету мынадай негізгі міндеттерді шешумен жүзеге асырылады:

- 1) есірткіні медициналық емес тұтынудың таралуын төмендету;
- 2) есірткіні медициналық емес тұтынудың таралуына ықпал ететін себептер мен шарттарды уақтылы анықтау және оларды тиімді жою бойынша кешенді іс-шараларды ұйымдастыру;
- 3) есірткіні заңсыз тұтынушыларда және оларды тұтынуға бейім адамдарда олардың емделу және оңалу ниеттерін қалыптастыруға бағытталған іс-шараларды ұйымдастыру және өткізу;
- 4) жоғары тәуекел топтарымен нашакорлықтың алдын алуды ұйымдастыру және өткізу;
- 5) әр түрлі типтегі және түрдегі білім беру мекемелерінде негізгі және қосымша білім беру бағдарламаларын іске асыру шеңберінде есірткіге қарсы тәрбие мен оқытуды ұйымдастыру.

Балалар, жасөспірімдер, жастар арасында есірткіге тәуелділіктің алдын алудың әртүрлі бағдарламаларын әзірлеу және сынақтан өткізу соңғы жылдары Қазақстанда да барған сайын өзекті ғылыми бағыт болып отыр. Алайда тиімді профилактикалық стратегияларды құру үлкен қиындықтармен өтуде. Бұған бірнеше себептер бар: теориялық қатаң негізделген модельдердің жетіспеушілігі; сынақтан өткен техникалардың жеткілікті санының жоқтығы; ықпал ету мәнінің (объектінің) дәл анықталмауы және де т.б.

Отбасындағы алдын алу бағдарламалары: НИДА (Есірткіні теріс пайдалану мәселелері жөніндегі ұлттық институт) баяндамасында отбасылық ақыл-ойды нығайту мен тиісті тәртіпті қолдануды қоса алғанда, отбасында қорғану факторларын күшейту қажеттілігі атап өтіледі. Келесі отбасылық ерекшеліктер балалар үшін психоактивті заттарды теріс пайдалану қаупін арттырады: бұрын алкогольмен мен нашакорлықтан зардап шегетін ата-аналар, отбасылық қақтығыстардың жоғары деңгейі, ата-ана тәртібінің болмауы немесе сәйкессіздігі. Осыдан, осы қауіп факторларын жою есірткі мен алкогольді асыра пайдаланатын жасөспірімдер тәуекелін төмендетуі мүмкін. Осы тәуекел факторлары анықталғаннан кейін отбасы тәуекелінің ресми алдын алу бағдарламаларын пайдалана алады, олар отбасылық ақыл-ойды, ата-ана дағдыларын нығайтуға (коммуникацияны, ережелерді белгілеуді, тиісті тәртіптік шаралар қабылдауды қоса алғанда) және баланың кейіннен теріс пайдалану қаупіне ұшырауы мүмкін ата-ана мінез-құлқын өзгертуге бағытталуы мүмкін.

Қауымдық және мектептік алдын алу бағдарламалары: НИДА-ның (Есірткіні теріс пайдалану мәселелері жөніндегі ұлттық институт) отбасылық бағдарламаларына қосымша мектеп және қауымдық бағдарламалар психоактивті заттарды теріс пайдаланудың алдын алуға ықпал ететінін атап

көрсетеді. Баяндамада сондай-ақ ерте жастағы (мектепке дейінгі/бірінші сынып) психобелсенді заттарды теріс пайдалану қаупінің факторларын жою үшін, яғни ерте агрессия, нашар элеуметтік дағдылар мен оқудағы қиындықтар сияқты бағдарламаларды енгізу ұсынылады.

Алкоголь мен есірткіні теріс пайдалану бүкіл әлем бойынша жасөспірімдер арасында айтарлықтай сырқаттанушылық пен өлім-жітімге алып келіп отыр. Психобелсенді заттарды теріс пайдалану проблемасы күрделі және ауқымды болса да, дәрігерлер, қауымдық көшбасшылар мен мектептерге жасөспірімдер арасында психобелсенді заттарды теріс пайдалану деңгейін төмендетуі мүмкін іс-шараларды жүзеге асыру үшін ғылыми негізделген зерттеулердің елеулі көлемі ұсынылады.

#### Әдебиеттер

1. Кошкина Е.А. Эпидемиология наркологических заболеваний: Руководство по наркологии /Под редакцией Н.Н. Иванца. М., Медпрактика-М, 2002. Т. 1. С. 8-32.
2. Предупреждение подростковой и юношеской наркомании. Под ред. Березина С.В., Лисецкого К.С. – М.: Институт психотерапии, 2002 г.
3. Коробкина З.В., Попова В.А. Профилактика наркотической зависимости среди детей и молодежи. – М., 2002 г.
4. Аддиктивное поведение и его профилактика : Учебно-метод. пособие / А.В.Гоголева ; РАО, МПСИ. - 2-е изд., стереотип. - М. : МПСИ ; Воронеж : НПО "МОДЭК", 2003. - 240 с
5. Наркология : новейший справочник / А.И. Минко, И.В. Линский. - 2-е
6. - метод. пособие / М.И. Рожков, М.А. Ковальчук. - М. : ВЛАДОС, 2003. - 144 с.
7. Профилактика наркомании и алкоголизма : учеб. пособие для студ. вузов, обуч. по напр. и спец. психологии / Н.А. Сирота, В.М. Ялтонский. - М. : Академия, 2003. - 176 с.

## КУЛЬТУРА МЕЖЛИЧНОСТНОГО ОБЩЕНИЯ И СОЦИАЛИЗАЦИЯ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ

*Артықбаева Н.Ж.*

*Жұмыс орны: Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,  
Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы E-mail: a.nazerke96@mail.ru*

В настоящее время казахстанское общество претерпевает глубокие, качественные изменения в политической и социально-экономической сферах жизнедеятельности связанные с Целью и задачами построения независимого правового, демократической государства. Эти изменения носят весьма сложный и противоречивый характер, так как помимо несомненных позитивных сдвигов в общественном развитии страны имеет место и ряд негативных явлений, среди которых далеко не последнее место занимает духовный, моральный кризис в нашем обществе.

Смена политической и экономической систем повлекла за собой разрушение традиционной системы ценностей, что привело к потере большей частью населения ценностных установок и нравственных ориентиров в жизни. В условиях существующих сегодня жестких законов рынка, вследствие резкого социально-экономического расслоения общества и обнищания основной массы населения взаимоотношения между людьми носят преимущественно прагматический, меркантильный характер, что приводит к еще большей отчужденности человека в обществе. Такая морально-психологическая ситуация отнюдь не способствует единству и консолидации многонационального казахстанского общества, а следовательно, предполагает возможность угрозы внутривнутриполитической стабильности в стране. В этой связи несомненную актуальность приобретает необходимость формирования и воспитания у казахстанских граждан культуры межличностного общения, так как сфера межличностного общения является одной из наиболее важных в системе общественных отношений.

В подавляющем большинстве случаев межличностное общение почти всегда оказывается вплетенным в ту или иную деятельность. От того, насколько успешно протекает общение людей на межличностном уровне, зависит эффективность их совместной деятельности. В силу того, что люди являются носителями общественных отношений, изменения, происходящие в отношениях между отдельными индивидами, влекут за собой изменения в отношениях между большими социальными группами, вызывая тем самым различного рода социальные изменения в обществе. Следовательно, от характера и содержания межличностного общения зависят, в конечном итоге, характер и содержание общественных отношений. Иными словами, «социальные отношения людей являются продуктом их действительных отношений друг к другу»./1/ При этом, следует отметить, что в свою очередь и общественные отношения детерминируют содержание и направленность межличностного общения. Такая взаимозависимость межличностных и общественных отношений обуславливает необходимость ответственности каждого человека за его общение с другими людьми, что и дает основание говорить с

другими людьми, что и дает основание говорить о таком феномене, как культура межличностного общения.

Понятие культуры межличностного общения имеет несколько смысловых значений, два из которых, на наш взгляд, являются основными:

1) культура межличностного общения как способ контроля и регуляции человеческих отношений на личностном уровне;

2) культура межличностного общения как уровневая характеристика качества межличностного общения.

В первом случае под культурой межличностного общения понимается система норм и правил межличностного общения, принятых и усвоенных членами социальной группы или обществ и применяемых ими в качестве основных принципов и способов формирования межличностных отношений общающихся друг с другом людей. Во втором случае культура межличностного общения, являясь качественной характеристикой межличностного общения, характеризует ее состояние и реальный уровень в обществе, степень распространения и уровень моральной регуляции в коммуникативном поведении людей.

Исходя из содержательной сущности культуры межличностного общения мы видим, что данная культура является совокупностью духовных и поведенческих факторов, благодаря которым осуществляется взаимодействие между людьми.

Духовные факторы предполагают, прежде всего, гуманистическое мировоззрение, то есть осознание человека и отношение к человеку как к главной цели и ценности жизни. Такое отношение подразумевает, что в ходе межличностного общения происходят процессы взаимопознания, взаимораскрытия, взаимопроникновения, взаимопонимания, эмоционального сопереживания и взаимовлияния общающихся личностей. Культура межличностного общения помимо обмена информацией подразумевает глубинную, психологическую связь субъектов общения, культурное межличностное общение духовно обогащает и сближает людей.

Овладение культурой межличностного общения предполагает также усвоение социальных, нравственных норм, принципов и ценностей, которые именно в межличностном общении перестают быть абстрактными. При этом степень распространения и устойчивости нравственных норм и ценностей, регламентирующих поведение человека, свидетельствует об уровне культуры межличностного общения. Памятуя о существовании проблемы абсолютности и относительности одних и тех же нравственных норм и ценностей в различных социальных группах или общностях, отметим, что все же существуют так называемые «транс культурные», общечеловеческие, универсальные нравственные нормы и ценности межличностного общения и отношений между людьми, такие, как гуманизм, толерантность, уважение и милосердие, ненасилие, интернационализм, патриотизм. Что касается нравственных норм, не принадлежащих к числу универсальных, то здесь следует отметить, что каждая конкретная общность людей сама вырабатывает систему нравственных норм, формирует эталоны общения, задает образцы поведения, «которым личность (как член данной общности примеч. автора) приучается следовать повседневно при взаимодействии с другими людьми». /2/ Пренебрежение нравственной нормативностью во взаимоотношениях между людьми затрудняет проникновение культуры в сознание людей, ведет к углублению процесса отчуждения в сфере межличностного общения и к деформации общения на личностном уровне, что негативно сказывается и на всей системе социальных отношений.

Для овладения культурой межличностного общения недостаточно обучать лишь правилам поведения, необходимо, чтобы человек обладал практическим умением организовывать оптимальное протекание процесса межличностного общения. При этом, «чем богаче духовно личность, тем большее число вариаций поведения доступно человеку и тем более вероятно, что он выберет оптимальный способ поведения». /3/ То есть, культура межличностного общения подразумевает и необходимость у каждого человека навыков межличностного общения, так называемых коммуникативных качеств, реализация которых в общении на личностном уровне является залогом успешности человеческого взаимодействия. По мнению О.И.Даниленко, «оптимальным может считаться общение, в ходе которого между партнерами устанавливаются положительные эмоциональные связи, повышается самооценка и оценка партнера, проявляются перспективы самообразования, & возникающие конфликты решаются без ущерба для личности». /4/ При этом хотелось бы добавить, что выбор правильного способа поведения в межличностном общении будет в немалой степени зависеть и от знания человеком самого себя с целью сознательного управления собственным поведением.

Исходя из вышесказанного можно выделить следующие основные функции культуры межличностного общения:

1) ценностно-ориентационная функция направлена на приобщение человека к ценностям общества и выработку у него ценностных ориентаций;

- 2) воспитательная функция направлена на формирование и воспроизводство духовных качеств личности, соответствующих общественным потребностям и нормам взаимоотношений между людьми;
- 3) нормативно-регулирующая функция обеспечивает устойчивость духовных качеств и соответствие поведения человека требованиям. Культура межличностного общения выступает как средство социального контроля за поведением вступающих в межличностное общение людей;
- 4) коммуникативная функция культура межличностного общения выступает как средство связи между отдельными индивидами и условие их совместной деятельности;
- 5) гуманистическая функция направлена на формирование отношения к человеку как высшей ценности жизни.

Как видим, полифункциональность культуры межличностного общения способствует регуляции человеческих взаимоотношений в соответствии с общественными требованиями и тем самым подтверждает необходимость привития каждому человеку высокой культуры межличностного общения как важное условие консолидации людей и стабильности в обществе.

Говоря о необходимости формирования и воспитания культуры межличностного общения у казахстанских граждан, нам хотелось бы акцентировать внимание на необходимости формирования и воспитания данной культуры у такой социальной группы, как студенческая молодежь. Такое повышенное внимание к обучающимся в вузах молодым людям обусловлено тем, что, во-первых, студенческая молодежь составляет будущую интеллектуальную элиту общества, на которую завтра лягут все заботы по управлению государством, вследствие чего овладение культурой межличностного общения позволит им успешно осуществлять любую предметную деятельность, требующую взаимодействия с другими людьми.

Во-вторых, студенческая молодежь, находящаяся в основном в возрастных пределах от 17 до 23 лет, характеризуется высокой жизненной активностью, подвижностью, восприимчивостью, быстротой освоения окружающей действительности, вследствие чего потребность в межличностном общении у данной социальной группы очень глубока. Это связано и с тем, что в силу незавершенности индивидуального развития, у молодых людей сильна тяга к постижению всего нового, они с удовольствием и относительной легкостью вступают в контакты, как со своими сверстниками, так и с людьми более старшего возраста, в этом возрасте у них наблюдается потребность в установлении глубоких эмоциональных связей.

Студенческая молодежь находится в процессе социализации, то есть готовится принять на себя ответственность и статус взрослых людей. «Социализация состоит в том, что человек усваивает язык своего общества и социального слоя, основные роли и нормы, действующие в обществе вырабатывает социально полезные черты характера, приобретает чувство ответственности, умение соразмерять цели и средства, идеалы и возможности», /5/ то есть, становится зрелой личностью. Социализация включает в себя процесс адаптации, в результате которого индивид приспосабливается к ролевым функциям, социальным нормам, к социальным общностям, к условиям функционирования различных сфер общества. Следующим этапом социализации индивида является процесс включения социальных норм и условий во внутренний мир человека, называемый процессом интериоризации. При этом процесс социализации предполагает не только адаптацию молодежи к социальной среде и преемственность ценностей, но и способность молодого поколения стать субъектом социального обновления, включаться в инновационную деятельность и наиболее перспективные общественные отношения. Это, прежде всего, относится к студенческой молодежи, так как система высшего образования призвана формировать молодых специалистов как высокообразованных людей, осознающих свою активную созидательную роль в обществе. Только через процессы социализации возможно преобразование общественных отношений. От того, какие приоритетные качества будут развиваться сегодня у студенческой молодежи, будет зависеть качественный тип общества. Для общества успех процесса социализации становится своеобразной гарантией того, сумеет ли молодежь занять место старших поколений в системе социальных взаимодействий. Таким образом, можно сделать вывод, что социализация обеспечивает воспроизводство общественной жизни, социума.

Еще в конце 50-х гг. прошлого столетия в западной социологии и психологии были определены основные модели социализации, одна из которых представлена пониманием социализации как результата межличностного общения./6/ Это связано с тем, что только благодаря межличностному общению индивид имеет возможность полностью раскрыться как личность, так как межличностное общение это неформальное, интимное общение, затрагивающее глубинные слои духовного мира личности. Именно в межличностном общении усваиваемые социальные, нравственные нормы, принципы, ценности становятся достоянием каждой отдельной личности. А потому овладение студенческой молодежью культурой межличностного общения будет способствовать процессу ее

социализации, так как нравственные нормы и ценности культурного межличностного общения являются составной частью системы культурных норм, принятых в данном конкретном обществе, кроме того, от уровня культуры межличностного общения общающихся индивидов будет зависеть, насколько успешно протекает их социализация. То есть, через включение человека в культуру межличностного общения происходит его социализация.

Если раньше всегда подчеркивалось воздействие социальной среды на личность, то в последнее время акценты меняются. Нельзя пренебрегать и тем фактом, что, в свою очередь, и от личности, ее индивидуальных черт зависит социальная среда. Вследствие этого можно сделать вывод, что, усваивая культурные нормы, принципы и ценности межличностного общения и, тем самым, социализируясь, индивиды при взаимодействии друг с другом оказывают взаимовлияние на развитие личностных качеств друг друга, влияя при этом на социальную среду в целом.

Происходящие в нашей стране политические и социально - экономические процессы в основных сферах жизнедеятельности общества негативно влияют на его духовную сферу. Современная культурная ситуация такова, что все большее распространение получает массовая культура, рассчитанная на «среднего потребителя». Такая культура отнюдь не несет в себе цели поднять массы до определенного культурного уровня, наоборот, она характеризуется низким качеством и уровнем так называемой культурной продукции, сведенных до запросов мало просвещенной публики. «Вековые культурные ценности заменяются суррогатами массовой культуры и превращают человека в безликое, агрессивное существо. Становится реальной угрозой деградация личности». /7/ Воспитанное на такой культуре молодое поколение не имеет устойчивых моральных представлений и нравственных ориентиров, характеризуется культурной апатией, отсутствием потребности в самообразовании, преобладанием материальных ценностей в качестве ценностных ориентаций, бессодержательным проведением досуга. В такой ситуации становятся возможными и имеют место в обществе явления аномии и асоциального поведения – алкоголизм, наркомания, преступность. Избежать распространения таких социальных патологий можно, делая ставку на студенческую молодежь. Повышая свой образовательный уровень, приобщаясь к богатому культурному наследию человеческой цивилизации и овладевая нравственными нормами и принципами культуры межличностного общения, студенты как представители такой большой социальной группы как молодежь, вступая в межличностное общение со сверстниками, могут выступать в качестве агентов социализации, оказывая важное влияние на их формирование и давая в процессе социализации то, чему они обучены или социализированы сами. Эффективность такого влияния несомненна, так как у молодежи очень велика тяга к групповой жизни и повседневному тесному общению в коллективе, а групповое общение со сверстниками отличается гораздо большей равноправностью взаимоотношений, что очень важно для молодых людей, ибо в этом возрасте они наиболее активно борются за свою автономию и независимость от давления и контроля со стороны родителей (извечный конфликт отцов и детей).<sup>1</sup> Культура межличностного общения формируется и развивается в любом возрасте, но для молодежи она имеет особое значение, так как в этом возрасте для молодых людей жизненно важной потребностью является любовь и дружба. Наблюдаемые сегодня среди молодежи непостоянство в дружбе, частая смена сексуальных партнеров, большое количество разводов являются последствиями культурной деградации и происходят вследствие отсутствия навыков межличностного общения, неспособности слышать и понять другого человека, неумения искать пути к согласию, а также неспособности к разрешению конфликтов на межличностном уровне.

В настоящее время в условиях все большего усложнения системы социальных отношений не только в нашем конкретном обществе, но и во всем мире наблюдается рост локальных конфликтов в политической, социально - экономической сферах, в сфере межнациональных отношений и т.д., которые носят негативный характер – дестабилизируют отношения в социальных системах, разрушают групповое единство. Привитие высокой культуры межличностного общения студенческой молодежи как будущим высокообразованным специалистам-профессионалам в различных сферах жизнедеятельности людей, как будущим творцам истории позволит им научиться избегать конфликтные ситуации, находить пути и способы их разрешения мирным путем на основе консенсуса. Такие навыки можно получить, научившись строить свои отношения с конкретными людьми, для чего необходимо прежде усвоить нравственные нормы и принципы культуры межличностного общения.

Таким образом, овладение культурой межличностного общения студенческой молодежью будет способствовать процессу их социализации и, следовательно, тем самым детерминировать характер общественных отношений в социуме, так как студенческая молодежь является будущим интеллектуальным потенциалом страны, от которого зависит ее будущее. Такая обусловленность позволяет сделать вывод о необходимости изучения процессов формирования, развития и воспитания культуры межличностного общения студенческой молодежи.

Культура современной казахстанской молодежи нашли свое отражение в выступлении Н.Назарбаева на XVIII съезде партии «Нур Отан»

В свои права вступило третье тысячелетие. Во всем мире происходят существенные изменения в сфере молодежной культуры. Это в первую очередь связано с тем, что глобальная информационная система Интернет открывает новые возможности для общения и обогащения духовной культуры. За десять лет независимости в Казахстане произошли ряд изменений как в плане социально-экономического развития так и в правовых аспектах. Все эти качественные изменения не могли не отразиться на культуре молодежи. И тем не менее есть определенные сдвиги, старые стереотипы ломаются, новые пробиваются сквозь тернистый путь с большим трудом.

Выдвнутая Президентом на съезде концепция молодого поколения требует к себе самого особого внимания и дальнейших доработок. Именно с ней в первую очередь связан рост духовной культуры. Старые догмы нас держат, и по сей день. Мы часто с ностальгией вспоминаем прошлую «сытую» жизнь, размышляя категориями «желудка» забывая при этом, что ходили в «кандалах» и «оковах».

И на сегодняшний день возникла острая необходимость пересмотра молодежной политики современного Казахстана, и точнее дополнение и изменение некоторых ее положений.

Своеобразная мода, вкус особенно в музыке и одежде приводит к расхождению мировоззрения между взрослыми и молодежью. Очевиден тот факт, что молодежная культура далека от того, чтобы быть полностью однородной. И в глазах старшего поколения это своеобразная изюминка выглядит как вызов ценностям взрослых, как стремление к чему-то ужасному, хотя на самом деле это не так.

Возникновение особых молодежных культур в современном Казахстане связана в первую очередь с центральной ролью средств массовой коммуникации и повышением интересов к деятельности органов правительства, парламента и местного управления. Наглядным доказательством этого утверждения является возникновение всевозможных дебатных клубов, где часто обсуждаются ряд проблем и пути их решения. Осмысливая истекшие десять лет и процессы, которые происходят внутри государства невольно задаешься вопросами, а что будет дальше? Каков наш дальнейший путь духовного обновления?

Общественно политические процессы являются итогами десятилетней независимости, дающие новые перспективные возможности для реализации намеченных целей.

В настоящий момент складывается весьма благоприятная почва для всестороннего развития молодежи, но проблемы все же существуют. Поскольку молодежь и старшие действуют исходя из своего понимания социального бытия при этом опираясь на общепринятые и личные представления действительности.

Именно такая взаимная отчужденность друг от друга с одной стороны, в также стремление переложить проблему на плечи друг друга с другой стороны, нередко приводит к раздуванию вполне решаемого вопроса и конфликтной ситуации. Стремление молодежи к независимости, обостренное чувство самосознания и неопределенность относительно собственного «Я», безработица нередко приводит к психологическим расстройствам и депрессиям. Однако именно в настоящий момент идет бурное развитие молодежи культуры, способствующее духовному обновлению.

Нынешняя молодежь, которая займет особую позицию в будущем казахстанском и мировом обществе, должны быть не только социально компетентными людьми, но и владеть азами грамотного общения. Грамотное общение как раз таки является эталоном культуры. Отсутствие самой грамматики общения приводит к отмиранию культурных, нравственных эстетических ценностей человеческого бытия. Этому способствует в первую очередь сквернословие ведущий к безнравственности, бездушию, культивирующий насилие, тем самым перечеркивая духовное наследие прошлого дошедшие до нас испытав все тяготы и лишения человеческого безумия.

В качестве примера ведущей к деградации молодежи можно привести результат социологического исследования, проведенного социологическим центром СГУ им ШАКАРИМА в г. Семипалатинске под руководством руководителя социологического центра, доцентом Коноваловым А.П. любезно предоставившим нам эти сведения. Тематика исследования посвящена досугу подростков и молодежи г. Семипалатинска. Хотели бы привести некоторые данные этого мониторинга опустив сопутствующие вопросы. В этом опросе приняло участие 195 человек в возрасте от 15 до 19 лет. Одним словом репрезентативность выдержано. Так вот свое свободное время уделяют чтению книг из числа опрошенных всего лишь 38,5%; газет и журналов 47,7%; занятию спортом 36,4%. Преимущественно респонденты мужского пола. Не употребляют алкогольных напитков в том числе и пиво в застольных церемониях 13,3% опрошенных в основном респондента женского пола.

Эти явления позволяют нам судить о том, насколько культурна наша молодежь. № которому в будущем предстоит отстаивать интересы отечества в мировой политике. Разумеется переходный период внес в нашу жизнь определенные коррективы изменяя содержание нашего мировоззрения тем самым освобождая нас от старых догм давая возможность приобрести совершенно новые для нас



духовные ценности как свободомыслие, понимание сложности переходного периода, надежду и веру. Появление этих ценностей вселяет определенный оптимизм в строительстве правового государства. Но опираясь на выше изложенные социологические факты необходимо уже сегодня принимать конкретные шаги по спасению молодых душ. Как показывает статистика правонарушений за последние годы преступность сильно помолодела. Тревогу по этому поводу бьют уже давно, но наша общественность к сожалению ссылаясь на отсутствие финансовых средств не спешит решить эту проблему хотя бы частично на деле, а всего лишь обсуждает.

Основная причина девиантности среди подростков и молодёжи это отсутствие нормальной социализации. Социальная среда формирует образ мышления, ценности, нормы, табу в зависимости от окружения. Подросток переживая очередной психо - эмоциональный кризис, находясь в неблагоприятной социальной среде прилагается к спиртному, психотропным веществам ведущий прямиком в пропасти. Он таким образом становится жертвой самообмана при этом теряя контроль над ситуацией, не осознавая, того что летит в пропасть, где царит хаос и беспредел. Обратная сторона медали не всегда светится добром и справедливостью. Более того она формирует и развивает негативное мировоззрение ставя под сомнение само развитие и существование культуры в молодёжной среде.

Взрослые очень часто игнорируют просьбы и интересы молодежи толкая их к проявлению неуважения к старшему поколению вследствие чего опять возникает конфликт между поколениями.

Во всяком случае трудно оспаривать тот факт, что безработица и снижение возможности получить бесплатное образование возникло по вине неграмотного социально экономического менеджмента взрослых тем самым порождая социальных антиподов «хапуг и мздаимцов ». Молодежь социализуясь в такой среде со временем становится такими, как и они. Молодежь сегодня остро нуждается в трудоустройстве, в бесплатном высшем образовании, а семейные в жилье. Решение этих трёх основных проблем несколько может стабилизировать и снизить преступность в стране, дать новый толчок духовного и культурного развития молодёжной инфраструктуры. Стремительное проникновение западной культуры в нашу жизнь несколько притормаживает развитие национальной культуры и менталитета. Чтобы решить эту проблему потребуются годы.

Адаптационный период для казахстанского общества к новым экономическим условиям и социального неравенства вроде бы завершен. Поскольку саморазвитие казахстанского общества вызывает некоторые опасения, а тем более политическая социализация. Обратим свои взоры снова к данным социологического исследования социолога Коновалова А.П. посвященные политической активности жителей города Семипалатинска. В данном исследовании приняло участие 170 респондентов возрасте от 18-ти и старше. Приводим некоторые данные из этого исследования. При выборе отказались парламента -45,9 %, отказались -54,1 %; депутатов областного и городского масли хата -44,7 %, отказались 55,3 %.

Целеустремленность определенной части молодежи вселяет определенный оптимизм и надежду: есть кому доверить страну. И все же они вызывают некоторую озабоченность из-за того, что в их среде обнаруживаются социально опасные элементы, искусно нарушающие законодательство страны. Антикризисные стратегии Правительства Республики оказались миражом в пустыне для большинства граждан нашей державы.

Анализ последних события показывает, что некогда добытые нечестным путем капитал с помощью должностного положения целеустремленно пытается расколоть общество под эгидой демократизации с единственной целью обогащения и захвата власти. В связи с этим произошли значительные изменения в кадровой политике Правительства Республики. Каковы будут результаты этих кадровых перестановок покажет время. А пока нам придется строить лишь предположения, гипотезы и надеяться на лучшее.

Исходя из сложившейся ситуации необходимо научно разработать и реализовать следующие мероприятия в государственном масштабе:

- 1.Заново произвести перераспределение ресурсов в пользу развития наукоемкого производства, требующего высокопрофессионального, квалифицированного, творческого и заинтересованного труда.

2. Массированно финансировать средне высшее образование, пересмотрев закон об образовании, произведя аудиторскую проверку государственных ВУЗов.

3. Активизировать студенческую молодежь и преподавателей ВУЗов за честное образование. Все эти выше изложенные мероприятия требуют определенной коррекции, дополнении и доработок. Реализация всех выше перечисленных мероприятия дадут определенные позитивные результаты как в отношении улучшения, сервиса ВУЗов, так и в качествах выпускаемых специалистов. Но, если сегодня, строго говоря, мы не начнем делать конкретные шаги по спасению отечественной науки, то завтра мы

потеряем свою независимость. Попросту не сможем конкурировать на должном уровне с интеллектуальными гигантами запада и востока.

Безусловно у каждой эпохи свои вкусы, своя мода в том числе и на образование. Так или иначе общество непременно создаст новые условия, породив новую моду на другие специальности. Г государство в этом отношении не останется в накладе. Есть государственный заказ позволяющий не модные специальности как то держаться на плаву, хотя это не самый лучший вариант поддержания «не модных наук».

В таких условиях необходим целостный и системный взгляд на проблему экономической безопасности страны, что позволит обеспечить стабильность социальной структуре общества. При этом нельзя утверждать, что такая работа не ведётся. Более того, в этом направлении есть определенные продвижения позволяющее судить, насколько грамотно осуществлялось программа экономического развития государства.

Нельзя спорить с тем, что каждый из выше перечисленных отрицательно воздействующих на общество факторов подрывает экономическую безопасность всей общественной системы Казахстана, негативно сказывается на положение многих групп населения. При этом экономическая безопасность общества не может рассматриваться только как результат действия неких политических или нормативно - правовых инструментов. Более того, следует добавить, что сам нормативно правовой инструмент подлежит усовершенствованию, её сегодняшний вид не соответствуют нашим реалиям, реалиям диктующие новые условия.

Целостный и системный взгляд на проблему экономической и социо - правовой безопасности страны даст новый импульс для развития производства и производственных отношений способствующий в целом гуманизации всей системы общественной жизни защищая её от внешних и внутренних дестабилизируешь элементов. Сама жизнь, сама система перед нами ставит такую задачу, задачу усовершенствования, & значит повышения культуры, ответственности 'самостоятельности в решениях некоторых проблем самовыражения молодежи.

Поскольку наше общество в нынешней обстановке пытается определить внутреннюю политику государства через своих представителей в парламенте исходя из реальности нашей обыденной жизни, но и в этом случае есть существенные проблемы заключающиеся в отсутствии нормальной связи между депутатами и избирателями, что создает определенные неудобства в решении социально - экономических и правовых вопросов.

Поэтому , исходя из реальности нашей общественной действительности окутавшей наше сознание мы предлагаем провести следующие мероприятия по решению некоторых проблем, которые способствовали бы в повышении культуры и самостоятельности молодежи:

1) Ежегодно проводить научные конференции по всем направлениям под контролем министерства науки образования для решения ряда проблем молодых ученых, где требуется государственное вмешательство. Конференции молодых ученых проводятся в каждом вузе, но они носят, к сожалению поверхностный характер и не позволяют объемно реализовать намеченные цели.

2) Состояние среднего образования желает лучшего, и это будущие студенты, ученые, творчески мыслящие люди. Одним словом наше будущее. Созрел тот момент, когда уже сегодня надо пересмотреть педагогическую нагрузку учителя средней школы, а именно нужно уменьшить часы с 18 -ти хотя бы до 14. Это позволит повысить уровень знания учащихся школ. Нужны новые разработки, новые учебники для школ.

Частичное выполнение одного из этих пунктов даст положительный результат через 3 4 года. Теперь надо работать на будущее, а не на сиюминутную выгоду, как это было в сложные кризисные годы для страны. Если учесть тот факт, что за последнее десятилетие количество дошкольных воспитательных и образовательных учреждений, в республике сильно сокращено в целях экономии средств. Настал тот момент, когда требуется разработка новой многоплановой стратегии развития всей системы образования с учетом мирового опыта и менталитета страны.

Динамика развития образования и дошкольного воспитания сегодня не удовлетворяют социально экономические потребности общества. Многие педагоги отмечают о пагубном влиянии западной культуры, культуры от которого сам запад в данный момент начал избавляться, по мере своих возможностей с учетом особенности менталитета западного мировоззрения. Нельзя отрицать и семейно - бытовую сферу, который вносит существенный вклад в развитие индивида.

Поэтому сам подход в решении и разработки программ по улучшению морально - этического облика молодёжи не должен носить однобокий характер. Необходимо учитывать то, что сами взрослые во многих случаях являются носителями антисоциальных элементов при этом не перестают осуждать молодёжь.

Хотелось бы верить, что мудрость восторжествует, ведь мудрость - это не только культура - это еще и возраст играющий ключевую роль в воспитании и обучении подрастающего поколения, без которых нет и будущего.

**Список использованной литературы:**

1. Парыгин Б.Д. Анатомия общения. – СПб,1999.- С.44.
2. Боддлев А.А. Психология общения. - Москва-Воронж,1996.- С. 3 3.
3. Даниленко О.И. Культура общения// Духовная культура развитого социализма и личность.- Л.,1980.-С.58.
4. Там же, с.115.
5. Иконникова С.Н., Соколов Э.В. Диалектика развития личност// Духовная культура развитого социализма и личность. - Л.,1980. -С.58.
6. См.: Критика современной буржуазной теоретической социологии.-М.,1977.
7. Шереги Ф.Э., Харчева В.Г., Сериков В.В. Социология образования: прикладной аспект. -М.: Юристы , 1997. -С.6.
8. Н.Назарбаев выступление на XVIII съезде «Нур Отан» газета Казахстан правда 28 февраль 2019.

## **ЖАС МАМАНДАРДЫҢ ЕҢБЕК НАРЫҒЫНА ӘЛЕУМЕТТІК ИНТЕГРАЦИЯСЫ**

*Болысбаева А.К.*

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

e-mail: [a.bolysbayeva@mail.ru](mailto:a.bolysbayeva@mail.ru)

Қазіргі таңда қоғамның қарқынды дамуы барысында жұмыс орындарының бәсекеге қабілетті болуы үшін жас мамандардың маңызы аса зор. Жастардың мобильді, тез әрі оңай үйренетін, идеяларға бай болуы бұған айқын дәлел. Сондықтан жас мамандардың еңбек саласына әлеуметтік интеграциясы мәселесі өзекті болып табылады. Бұл кезекте жас мамандардың сәтті бейімделуінің барлық жағдайлары қарастырылғаны маңызды.

Әлеуметтік интеграция мәселесі әлеуметтану ғылымында маңызды орын алады. Әлеуметтік интеграция қоғамның дамуында да бірқатар әлеуметтік қызметтерді атқарады. Атап айтатын болсақ, интеграция ұрпақтар сабақтастығын, үлкен буыннан кіші буынға білімдердің, әлеуметтік тәжірибенің алмасып отыруын қамтамасыз етіп отырады. Адам әлеуметтік жан болғандықтан, үнемі басқа адамдармен қарым-қатынаста болуы оның қажеттіліктерінің бірі болып табылады. Тұлғааралық коммуникация қажеттілігі әлеуметтік интеграция арқылы жүзеге келтіріліп отырады. Адамның әлеуметтенуінің өзі де интеграцияға байланысты. Себебі адамның қалыптасуына қоршаған ортасы үлкен әсерін тигізеді, жанұясының, достарының және ұжымының ықпалы аса зор.

Әлеуметтануға «интеграция» термині математика, биология, физика секілді жаратылыстану ғылымдарынан енген. Интеграция кешенді пәнаралық сипатқа ие, философия, әлеуметтану, педагогика, психология, медицина, мәдениеттану сияқты ғылымдарда қарастырылады. Соның ішінде әлеуметтануда әлеуметтік интеграция ұғымына көп көңіл бөлінген. Белгілі әлеуметтанушылар Г.Спенсер, Э.Дюркгейм, Т.Парсонс, М.Вебер, Э.Гидденс әлеуметтік интеграция түсінігін зерттеп, еңбектерінде талқылаған.

Жас мамандардың көпшілігі – кәсіби еңбек тәжірибесі жоқ, жақында ғана жоғары немесе орта оқу орындарын аяқтаған түлектер. Олардың кәсібiнен күтетiн үмiттерi мен олардың жұмыс орындағы атқаратын қызметтерi әрдайым сәйкес келе бермейдi. Сонымен бiрге бiрқатар жас мамандар өздерiнiң теориялық бiлiмдерiн тәжiрибеде қолдануда бiршама қиындықтарға кездесiп отырады. Сондықтан да болашақ жас мамандардың теориялық бiлiмдерi де, тәжiрибелiк дағдылары қатар маңызды болып есептеледi. Жоғары оқу орындары мен жұмыс берушiлердiң болашақ жас мамандарға бiлiм беруде бiрлесе қатысуы қазақстандық әлеуметтанушы Г.О. Абдикерованың пiкiрiнше маңызды болып табылады. (Абдикерова Г.О. 2015: 191).

Мектептегi кәсiби бағдар беру жастардың болашақ мамандықтарын таңдауда маңызды болып табылады. Өйткенi мамандық таңдау жастардың алдағы уақытта жұмыс орнында қалай бейiмделуiнде, өз мамандығының кәсiби маманы атануында маңызды рөл атқаратыны анық. Сондықтан жастар мамандық таңдау мәселесiне келгенде үлкен жауапкершiлiк танытқаны жөн, сонымен бiрге кәсiби тәжiрибесi жоғары мамандардың кеңестерi де аса қажет.

Жас мамандардың еңбек саласына әлеуметтік интеграциясында кәсіби бейімделу де шешуші рөлге ие. Д. Ахметжанова мен И.Н. Иванованың (Ахметжанова Д., Иванова И.Н. 2010) пікірінше, кәсіби бейімделу әлеуметтік бейімделудің маңызды бөлшегі бола отырып, тұлғаның өзінің кәсіп саласына кіруі, кәсіби жағдайлар мен талаптарға, кәсіби қызмет мазмұны мен құрылымына үйрену процесі деп қарастырылады. Кәсіби бейімделу адам нақты бір кәсіби нормаларды қабылдауымен қатар шығармашылыққа, өзін-өзі дамытуға мүмкіндік алуымен байланысты. Жас маман иелерінің жұмыс орнында бейімделуі кәсіби дағдыларына да тікелей байланысты. Бұған қоса жастардың жұмыс

орнында бейімделу процесінің өту барысы мен нәтижесі еңбек ұжымы тарапынан өздерінің жаңа жұмыстастарына көмек беруіне де байланысты. Жас маман иелері үшін еңбек ұжымындағы қарым-қатынас өте маңызды. Еңбек ұжымының жаңа жұмыстастарын жылы шыраймен қабылдауы, оларға деген достық ниеттері, қолдау және көмек көрсетулері маңызды. Әсіресе жас, өздерінің кәсіби еңбек мансабын енді ғана бастаған қызметкерлер тәжірибесі көбірек жұмыстастарының кеңестеріне, көмегіне зәру. Осылайша әлі еңбек тәжірибесі жоқ жастар жұмыстастарының қолдауы мен өздерінің оқу орындарында жинақтаған теориялық және тәжірибелік білімдері арқасында жұмыс барысында көптеген жетістіктерге жетуі мүмкін.

Жас маман иелерінің жұмыс орындарында әлеуметтік интеграциясы мәселесінде еңбек ұжымымен қатар жұмыс берушінің де атқаратын ролі зор. Жалпы адами ресурс барлық жұмыс мекемелерінің қызмет етуінде негізгі роль ойнайды деуге болады. Өйткені әрбір кәсіпорын не мекемелердің жұмысын дұрыс, уақытылы орындауы олардың қызметкерлерінің кәсібилілігі мен құзыреттілігіне тікелей байланысты. Сондықтан жұмыс берушілер өзінің қызметкерлеріне жан-жақты қолдау көрсетіп, өнімді еңбек етуге ынталандыруы, олардың кәсіби шеберлігін арттыруына көңіл бөлгені аса маңызды. Әсіресе жас мамандар еңбек тәжірибесінің аздығы немесе жоқтығына байланысты көп көңіл бөлгенді қажетсінеді.

Бірқатар авторлар оқытушы-мамандармен ерекше мән берілген жоғары оқу орындарының түлектерінің бәсекеге қабілеттілігінің негізгі көрсеткіштері кәсіби білім деңгейі, кәсіби құзырлық пен кәсіби тәжірибе екендігі туралы қорытындыға келді. (Абдирайымова Г.С., Кенжақимова Г.А., Серикжанова С.С., Бурханова Д.К. 2015:115)

Зерттеуіміздің қорытындысы ретінде жас мамандардың жұмыс орнына бейімделуінің үлгісін ұсынамыз:

- Жастарға белгілі бір мамандықтар туралы объективті көзқарастарының қалыптасуы мен олардың кәсіп таңдау кезінде қателік жасамауы үшін мектеп қабырғасынан бастап кәсіби бағдар жұмысы жан-жақты жүргізілуі тиіс. Бұл жұмыс барысында оқушыларға түрлі мамандық иелерінің келіп өз мамандықтарының қыр-сырларын айтып бөліскені абзал.

- Көптеген жағдайда жас маманның университетте алған теориялық білімдерін практикалық дағдыларға айналдыру процесінде қиындықтармен кезігетініне байланысты, орта кәсіби және жоғары оқу орындары мен жұмыс берушілердің арасында тығыз байланыс орнатылуы қажет. Жоғары оқу орындары мен жұмыс берушілер арасындағы байланыс студенттермен кездесу барысында қазіргі таңда сұранысқа ие маман болу үшін керекті қабілеттер жайында ақыл-кеңес беруден көрініс табуы мүмкін.

- Университет тарапынан жұмыс берушінің болашақ жас мамандарға қоятын талаптарымен танысу.

- Жұмысқа жаңадан келген қызметкердің жұмыс орнына, қызметтік міндеттеріне және ұжымға бейімделуі үшін оңтайлы әдістерді таңдау үшін қызметкерлердің жұмысқа қабылданғанынан соң белгілі бір уақыт өткеннен кейін қызметкерге және оның тікелей басшысына сауалнама өткізу.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Абдикерова Г.О. Методология и методика исследования интеграционных процессов вузов с работодателями. // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. №1 (52) 2015.

2. Ахметжанова Д., Иванова И.Н. Профессиональная адаптация студентов специальности «Туризм» ВКГУ им. С.Аманжолова, как регулятор связи между системой образования и практической деятельностью. // [Сборник материалов с конференции «Вклад молодых исследователей в индустриально-инновационное развитие Казахстана» Педагогика 2010](#)

3. Абдирайымова Г.С., Кенжақимова Г.А., Серикжанова С.С., Бурханова Д.К. Проблема формирования конкурентоспособности выпускников вузов: экспертная оценка // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. №4 (55). 2015 С. 111-115

## **FAMILY PROBLEMS IN A MODERN MARKET RELATIONS**

*Kaldybek S.T.*

under the leadership of *Shedenova N.U.*

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

e-mail: kaldybekovas@gmail.com

The modern family is one of the most important forms of development of society, it is the basic institution for the reproduction of human generations. It has a huge impact on the formation of personality, provides a qualitative variety of forms of communication, human interactions in various spheres of life. Violation of the normal activities of this social institution, is a real threat to human civilization. In the family as a special social institution, there is a regulation of interpersonal relations between spouses, parents, children and other relatives who are connected by a community of everyday life, mutual moral responsibility, and mutual assistance (Spetsian L.M., 2013: 70).

Problems in the family are exacerbated by the economic crisis, social and political tensions, the growing material and social polarization of society. This is expressed in reducing the role of the reproductive function of the family, reducing the need for children, increasing the number of artificial abortions. At the same time, the number of married couples who cannot have children increases. The family as a social institution, on the one hand, is characterized as a self-regulating system. This means communication between family members, which is accompanied by a clash of different opinions and contradictions. Different points of view can be resolved thanks to mutual concessions and agreements, internal culture, moral and social maturity of family members. On the other hand, the family is a union sanctioned by society. Its stability is possible only when interacting with such social institutions as: state, law, public opinion, religion, education, culture. They regulate the creation and change of the family. Thanks to these social institutions, norms are created that support the family (Danilova A. N., 2010: 82).

In addition, the family can be considered as a small social group. It is distinguished by the following features:

1) family - the union between the spouses, based on spiritual community and deep confidential connections;

2) the family is a typical primary group, since it forms a relationship of trust between parents and children. These relationships play an important role in the development of personality, form a sense of integrity;

3) the family is formed on the basis of mutual sympathies, spiritual intimacy and love. For the formation of other primary groups it is enough to have common interests (Lavriyenko V.N., 2008: 349).

In a market economy, the functions of the modern family are extremely important. They represent the ways in which the family is active, as well as its vital activity. The family performs the following functions:

- human reproduction; youth socialization;
- maintaining health; care for the elderly and children;
- the material support of one family member by another, the economic support of disabled and under-age people;
- moral regulation of the behavior of family members;
- regulation of responsibility, obligations between spouses, parents, children, older and middle generation;
- spiritual enrichment, granting a certain status to family members, mutual enrichment of interests, receiving psychological protection.

In the process of interaction between the family and society, its functions develop. In the modern family, the role of the economic function increases significantly. This is primarily due to the fact that family property lies at the heart of the community of family life. It extends to the economic resources that the family supplies to production through the market. Certain economic relations with the distribution of role functions between the family members are formed within the family, and the financial side of her life reflects the family budget, which provides for income and expenses.

The economic image of the family is a convenient structural unit that is used in describing the economic life of society, since it leads a separate household, has joint property, and receives a common income. It is the family that is able to solve the problems of the household and family business, as well as the reproduction of labor power.

In the process of developing economic relations have changed the place and role of the family, its structure, functions, and socio-economic status. In the conditions of the market, the family is the main link in the formation and accumulation of human capital. Therefore, the family can be viewed from three points of view: education, production and and implementation of "human capital".

At the "formation of human capital" stage, the material base of the family is created through the formation and use of the family budget, and housekeeping. At the next stage - "production of human capital", the family is engaged in childbirth, education, restoration of health and working ability. It develops and at the same time adapts, and in order to produce human capital, material resources, goods and services are necessary. In addition, we need the producers themselves - family members. At the "realization of human capital" stage, various methods of entrepreneurial activity and employment are carried out.

Economic relations in the family have two main levels:

1) primary economic relations, which express the most significant, universal properties of intra-family economic relations, in their development due to the internal laws of family reproduction;

2) secondary economic relations, expressing the specific properties of intra-family economic relations in a particular mode of production, due to the nature of the interaction of the family with society.

The state provides support to the modern family through the state family policy. Its main goal is to provide the state with the necessary conditions for the family to fulfill its functions, as well as to improve the quality of family life. In this regard, the state faces the tasks, the solution of which will allow the family to successfully implement its socio-economic functions:

1) the development of a target program that will help the development of marriage and family relations, will optimize the processes of reproduction of the population. Such a program covers the preparation of young people for family life, their housing and economic situation. It optimizes the combination of different functions in the family, national economy and society as a whole;

2) the definition of the boundaries of public intervention in the formation of the standard of living of families. It is important to realize the potential of able-bodied family members for self-sufficiency. For this, such characteristics as qualification, employment, social mobility, entrepreneurial activity are essential. In modern conditions, state policy guarantees the right to work of every person and every family. Its most important path is the effective use of the labor potential of young families, since the younger generation is the only source in the state for replenishing the labor force;

3) problems of predicting the level of life of society. The impoverishment of many families occurred as a result of a decline in production, inflation, the depreciation of savings. Families began to need economic and social support from the state. A characteristic feature of the transition period is the contradiction between the growing needs for social support of the population and the limited resources to meet it. In this regard, the financial capacity of the state, the amount of social expenditures and the size of deductions for their financing should determine the size of social benefits.

The socio-economic crisis in the country caused serious social losses affecting the majority of families. Large families are in a particularly difficult situation, since their financial situation depends on the number of children. It is a large family that contributes to the realization of personal needs. It creates favorable conditions for upbringing, as children grow up in a family team. They learn to perform certain duties and help each other. In addition, in these families there is a highly moral atmosphere of love, because children care about each other. But from the material point of view, a large family finds itself in a difficult situation. This happens because only the father works, and he cannot provide the family with normal conditions for life.

The transition to a market economy led to the emergence of real unemployment in the country, which most painfully affected the most able-bodied age group of the population. These are people who have children of school age, adolescents who most need a high educational authority of their parents. Naturally, an unemployed parent cannot be such an authority for a child. The American researcher of the Great Depression period, Glen Edler, concluded that unemployed parents from impoverished families lose their power, social status and emotional significance in the system of social roles. Their children become more dependent on the authority of outsiders for them (Z.T.Golenkova., 2008:183). In connection with the acute material problems of the family, the views of parents on child labor have changed dramatically in the last decade. If earlier the family categorically rejected the idea of employment of children for the purpose of earning pocket money, nowadays market relations and the associated decrease in the material welfare of most families have changed these fundamental principles of the educational process. In such conditions, the employment of children approved by parents becomes a mass phenomenon. Parents now not only allow, but also welcome the connection of children to the process of making money.

All large families with three or more children are divided into three categories:

1) conscious large families (strong family, religious, and national traditions; they experience difficulties related to insufficient security; however, parents are motivated to raise children, problems are quickly solved in such families, parents do not think about lonely old age);

2) families from the second marriage, in which children are born, (they can be prosperous, but they have the feeling of an incomplete family);

3) dysfunctional large families (children in such families need help, suffer from underdevelopment) (Asedova E.M., 2005: 36).

Large families often can not provide their children with a prestigious standard of living and education. In this regard, to the fore they have the financial - domestic, financial problems. Since large families are the least well-off, with low average monthly income per family member, this leads to an increase in the cost of food, clothing, utility bills. Due to the constant rise in prices, there is a shortage of the most necessary items: shoes, clothes, school supplies. However, the natural and material assistance of state and charitable organizations does not completely solve the problem. In such families there are not enough funds for education, summer rest, for the development of children's musical and creative abilities. For the same reason, not all children can attend kindergartens.

In addition, there is the problem of parental employment: if the mother does not work, and the father does not always receive a salary on time, child support is not regular and insufficient. In modern conditions, the survival of a large family is possible by increasing their own income - this is a personal initiative, the second job, the work of adolescents, bringing income to the family. The housing problem is particularly acute for large families: housing conditions do not always meet the standards, it is not enough for the purchase of housing. In this regard, it is not easy to maintain health, performance, get an education, there are no opportunities to start a family business in your own apartment.

It is important that in a traditional large family children are in equal position. But at the same time, there is little time left for their upbringing due to the heavy workload of the parents. Unfortunately, these children have little opportunity to meet their needs, which develops a sense of envy, a low level of understanding with parents and at the same time an increased need for parental support. Of course, there are medical problems: the health of children in large families, social insecurity of such families, pessimistic social well-being, low level of sanitary culture.

Thus, the majority of large families face problems that they themselves cannot solve, so they cannot do without state assistance. In our opinion, it is necessary to raise the level of care and assistance to motherhood, legal protection of the family. It is important to create social conditions to ensure the development of each child, taking into account his physiological characteristics. In this situation, the role of the economic function of the family increases.

In a society at the state level, family policy is of particular importance. The need for a strong state family policy is driven by social needs. By its nature, the family is an ally of society in solving its problems, socializing children, developing culture and the economy. To this category of families can be attributed to a young family. Social policy determines the attitude towards a young family. At the same time, it is necessary to take into account the special significance and special role of the young family in the life of society. Social problems of a young family should be viewed from the perspective of not only the present, but also the future, since the family is the basis of society and the main personal characteristics are laid in the family, therefore, it depends on the family what our society will be in the future.

It is known that the modern young family is in crisis. Currently, in a society for young families there is a problem of financial and economic deficit, which indicates the impossibility of ensuring a decent life for them. Sometimes these families live on the earnings of the husband, because the wife is busy raising a child. At the same time, the young family has increased financial needs, since it is necessary to carry out the formation of family life: it is necessary to purchase an apartment, organization of life, leisure activities. As a rule, young spouses do not have experience in social relations, but youthful maximalism is present, they seek to get an education and improve their professional status, and this requires additional material costs. The socioeconomic crisis reduces the standard of living of the majority of the population, and in this connection, the role of domestic work is increasing in order to ensure self-sufficiency for the family, which is especially important for a young family (Andreykovets E.M., 2011: 55).

For modern young families, the problem of housing is acute. Since the absence of an apartment does not allow planning family welfare. It is important to understand that the life of young families is distinguished by dynamism: value orientations, correlation of significance for spouses of material and spiritual customs and traditions. At the same time, the demographic situation is determined by the increase in the number of mothers of young age, the increase in the number of illegitimate births. In recent years, there is a trend of family disintegration, despite the birth of a child. Unemployment has a certain impact on young families. Lack of work leads to a change in personality, impairs health, anger increases. In addition, socio-psychological family relationships are deteriorating.

Thus, young families are distinguished by inconsistency in relationships. Since there is an unstable economic and professional position of the spouses. Young people are just beginning to develop a life strategy, they still need to be brought up.

The solution of family problems in the market is seen in the formation of new needs and opportunities for the family, and the improvement of socio-economic status will ensure social support and normal family living conditions. Given the serious changes in family structure and family relationships, a few changes should be made in the implementation of family policy. If in the previous five years, she, on the basis of the current demographic situation, it was mainly aimed at increasing the birth rate, and positive results were achieved in this, now the emphasis should be placed on solving the socio-economic problems of the family, the realization of its economic function.

## References

1. Spetsian L.M. (2013) Sotsial'no-ekonomicheskiye problemy sem'i v sovremennom obshchestve [Socio-economic problems of the family in modern society] // Sem'ya, obshchestvo, gosudarstvo: istoriya i sovremennost'-II. Materialy mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii (21 dekabrya 2012 g.) pod red. Gudarenko R.F., Ryasnyanskoy N.A. g. Stavropol', izdatel'stvo: OOO "Veteran". p. 70-74.
2. Danilova A.N. Sem'ya v sovremennom mire: materialy mezhdunarodnoy konferentsii, 8 aprelya 2010 goda, g. Minsk / [pod nauchnoy redaktsiyey A. N. Danilova]. – Minsk: Pravo i ekonomika, 2010. p. 185.
3. Lavriyenko V.N. (2008) Sotsiologiya sem'i [Sociology of the family]/ V.N. Lavriyenko, N.A. Nartov, O.A. Shabanova, G.S. Lukasheva – M.: Kul'tura i sport, YUNITI. p.349.
4. Z.T.Golenkova. (2008) Modernizatsiya sotsial'noy struktury rossiyskogo obshchestva [Modernization of the social structure of Russian society] /Otv.red. Z.T.Golenkova. – M.: Institut sotsiologii RAN. p.287.



5. Asedova E.M. (2005) Mnogodetnaya sem'ya i yeye problem [Large family and its problems] / E.M. Asedova // Sovremennyye problemy kul'tury i vospitaniya. Vypusk 2. / Pod red.Z.M. Magomedovoy. - Makhachkala: DGPU. p.36-38.

6. Andreykovets E.M. (2011) Sotsial'no-terapevticheskaya pomoshch' sem'ye v situatsii supruzheskogo konflikta [Socio-therapeutic assistance to the family in a situation of marital conflict] / E.M. Andreykovets // Sotsial'naya rabota s razlichnymi gruppami naseleniya: teoreticheskiye i prikladnyye aspekty: materialy II Mezhdunarodnoy zaoch. nauch.-prakt. konf. (Saransk, 21 noyabrya 2011 g.) / MGU im. N.P. Ogareva, ist.-sotsiol. in-t; kafedra sotsial'noy raboty; pod obshch. red. prof. L.I. Savinova. – Saransk: Afanas'yef V.S. p. 54-56.

## **БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫНЫҢ БҰҚАРАЛЫҚ САНА СТЕРЕОТИПТЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНА ӘСЕРІ**

*Д.С. Толеугазы*

Қоғамдық Пікірді Зерттеу Орталығы, Алматы қ., [d.toleugazy@ciom.kz](mailto:d.toleugazy@ciom.kz)

*Г.Т. Алимбекова*

к.соц.наук, директор, Қоғамдық Пікірді Зерттеу Орталығы, г.Алматы, [welcome@ciom.kz](mailto:welcome@ciom.kz)

БАҚ-тың қоғамдық пікірге әсер ету және оны қалыптастыру мүмкіндігі соңғы он жылда айтарлықтай ұлғайды. Көптеген зерттеушілер БАҚ-ты «төртінші билік» деп атап, оның әлеуметтік салаға үлкен әсерін негіздейді. Бұқаралық санаға БАҚ-тың ақпараттық-психологиялық әсерін қарастырғанда тұрғындардың сыни ойлау қабілетін бәсеңдетіп, олардың санасына белгілі стереотиптерді таңу мүмкіндігі жоғары екендігін ескерген жөн. БАҚ-тың көмегімен стереотиптік ақпараттарды тарату арқылы индивидтің шынайылықты сыни тұрғыдан талдау қабілетін төмендетіп, бұқараның санасына әсер етуге ұмтылыс орын алады [1].

Стереотиптерді қарастырарда алдымен «бұқаралық сана» ұғымын анықтап алу аса маңызды. «Бұқаралық сана» ұғымы ғылыми әдебиетте ХІХ ғ. ортасынан бастап қолданыла бастады. Алайда ғылыми термин ретінде тек ХХ ғасырдың 20-30 жылдары ғана қолданыла бастаған [2].

Бұқаралық сананың мазмұны әлеуметтану, психология, мәдениеттану, саясаттану ғылымдарында қарастырылады. Алғаш рет бұқаралық сана феноменіне интерпретация әлеуметтану ғылымында берілген болатын. Бұқаралық сана – ерекше әлеуметтік қауымдастық болып табылатын бұқараның қызметімен байланысты қоғамдық сананың бір түрі. Мазмұндық тұрғысынан бұқаралық сана – қоғамның әлеуметтік өмірін сипаттайтын бұқараға қол жетімді идеялар, көзқарастар, түсініктер, пайымдаулар. Ол қоғамдық санаға тән ғылым, кәсіби этика сияқты рухани құрамдас бөліктерді қамтымайды [3].

Бұқаралық сана біздің санамыздан тәуелсіз әлеуметтік шынайылық. Яғни, оның өмір сүру заңдылықтары қоғамдағы әрбір жеке адамның психологиясы мен өмірі басқарылатын заңдылықтардан бөлек. Бұқаралық сананың қалыптасуы мен қызмет етуін екі тұрғыдан қарастыруға болады: біріншіден, өз заңдылықтары бойынша қалыптасып, дамитын шынайылық ретінде; екіншіден, сыртқы ортадан идеологиялық құралдар арқылы басқарылатын құбылыс ретінде.

БАҚ арқылы таратылатын ақпарат көмегімен белгілі бір оқиғаға қатысты қажетті көзқарас, пікір қалыптастыруға болады. Бұқара санасына ақпараттық-психологиялық әсер етуде бір ақпаратты жиі қайталау оны бейсаналы түрде жаттауға алып келеді және адамдардың қабылдайтын шешімдеріне, іс-әрекеттеріне әсер етеді. Кейде ақпаратты тарату үшін бұқараны тұтас қамтудың қажеттігі туындамайды, тек оның шағын бөлігіне әсер ету арқылы ақпаратты тұтас бұқараға таратуға болады. Ақпараттық коммуникациялық құралдар кең қолданысқа ие заманауи қоғамда ақпарат аз уақытта жедел қарқынмен тарайды. Сонымен қатар белгілі бір оқиға бойынша ақпараттандыруда бірінші болудың маңызы аса жоғары, себебі алғашқы ақпарат қабылдауға әсерлі болады.

Бұқаралық сананың өмір сүру заңдылықтарына әсер етуші факторлардың бірі стереотиптердің (грек. stereos-қатты және typos-дақ) қалыптасу үрдісі болып табылады. Адамдардың санасында стереотиптерді қалыптастыруда бұқаралық ақпарат құралдары белсенді рөл атқарады. БАҚ көмегімен іс-әрекеттер стандарттарын, әлеуметтік мифтерді және саяси иллюзияларды қалыптастыру жүзеге асырылады.

Әлеуметтік ғылымдарда стереотип ұғымына ең алғаш рет анықтама берген Уолтер Липпман. Кейін келе оны Г.Олпорт жетілдірді. Оның берген анықтамасы әлеуметтік әлем жайлы ақпаратты қабылдау және талдауға, сонымен қатар бұл үрдістердің әлеуметтік әсеріне (ойда сақталу, әлеуметтік беку) негізделеді. У. Липпманның «Қоғамдық пікір» еңбегіне (1922ж.) сәйкес социумның орташа мүшесі ақпаратты сынмен қабылдап объективті баға бере алмайды, олар көбінесе стереотиптермен пайымдайды [4]. Яғни қоғамдық пікірдің қалыптасуына эмоционалдық және иррационалдық факторлардың рөлі басым болады. Сондықтан бұқаралық ақпарат құралдары стереотиптердің қалыптасуына белсенді әсер ете алады. Алайда стереотиптік сипаттау әрдайым шындыққа сай келе бермейді.

Стереотиптер әлеуметтік орнатылымдармен қатар бұқаралық санаға әсер етуде белсенді қолданылады. Бүгінгі таңда қоғамда этникалық, діни, саяси, экономикалық стереотиптер кеңінен тараған. Бұқаралық санаға әсер ету құралы ретінде стереотиптер заманауи адамның өмірлік құндылықтарын қалыптастыруда жағымды да, жағымсыз да рөл атқаруы мүмкін.

Стереотиптер екі түрлі фактордың әсерімен қалыптасады: біріншіден, индивидуалды-әлеуметтік орта және ұжымдық бейсаналы түрде, екіншіден, БАҚ арқылы идеологиялық әсер ету жолымен. Бірінші жағдайда білім деңгейі, интеллект, жеке тәжірибе, нормалар, әдеттер, әлеуметтік рөлдер және өмір сүру орта ерекшеленеді.

Қоғамда түрлі ұлттардың, мамандықтардың, кәсіби топтардың, конфессиялардың өкілдері өзара қарым-қатынасқа түсу барысында басқалар жайлы белгілі түсініктерге ие болады. Әдетте адамдар қарым-қатынас барысында қалыптасқан түсініктерді тұтас ұлтқа, нәсілге немесе топқа қатыстырып телуі жиі көрініс табады. Осылайша стереотиптердің қалыптасу үрдісі жүзеге асады. Мәселен, көптеген адамдар немістер ұқыпты, итальяндықтар сезімге берілгіш келеді деген ұстанымда. Адамдар стереотиптерге негізделі отырып басқа мәдениет өкілімен қарым-қатынасқа түсу барысында олардан не күтуге болатындығын алдын-ала пайымдайды [5]. Яғни стереотиптер арқылы адамдар өздерін қоршаған ортаны түсінуді жеңілдетеді. Стереотиптер әрдайым шындықпен жанаспауы, жалған болуы да мүмкін. Мәселен, белгілі бір ұлттарға қатысты жағымсыз стереотиптерге ие адамдар ол ұлт өкілдерімен болған қақтығыстарға мүлдем қатыспаған болуы да мүмкін. Алайда оларға қатысты теледидардан, таныстарынан сәйкесінше ақпараттар алады. Тіпті белгілі уақиғаның куәгері бола тұра адамдар әрдайым оқиғаны объективті сипаттай алмайды. Көп жағдайда адамдар әсерлеуге жол береді. Сондықтан объективті деп сипатталатын оқиғалар оның өзгертілген түрі болуы да мүмкін. Көп жағдайда адамдар стереотиптерді дайын күйінде БАҚ-тан қабылдайды. Радио, баспа, теледидар арқылы адамдардың санасында «қаһармандық», «жауыздық», «өзіміздікі және бөтен» сияқты т.б. ұғымдардың түсінігі, мазмұны қалыптасады. Нәтижесінде адамдарда белгілі бір тұлғаларға сенім білдіреді, еліктейді, қолдау көрсетеді немесе қарсы шығу әрекеті орын алады.

Қоғамдық пікірдің стереотиптері адамдардың өзара қарым-қатынасы барысында және қарым-қатынас құралдары арқасында еселеніп отырады. Стереотиптер көмегімен адам санасына әсер ету оңай. Себебі стереотиптер қоғам және ондағы әлеуметтік топтардың өмір сүру салтымен тығыз байланысқан. Бұқаралық сана стереотиптері мазмұнының қарапайымдығы және қарабайырлығы оның біршаға түсінікті және өміршең болуына әсер етеді.

Стереотиптер адамдардың қоршаған күрделі әлемді түсінуін жеңілдетумен қатар олардың іс-әрекеттеріне, қабылдайтын шешімдеріне де әсер ете алады. Түрлі жағдайларда пайымдау, ой-тұжырым жасап шешім қабылдау стереотиптерге неізделеді. Стереотиптер әлеуметтік мақұлданған немесе әлеуметтік ұйғарынды іс-әрекеттің үлгісін анықтайды. Әр индивид әлеуметтену барысында дайын стереотиптер жиынтығын қабылдайды. Осылайша стереотиптер адамның шынайы іс-әрекетіне «нұсқаулық» бола алады: адамдар өздеріне және басқаларға түсінікті болу үшін стереотиптерге негізделген әрекеттер жасайды.

Профессор Ю. Леваданың пікірінше, адамдардың түрлі жағдайлардағы іс-әрекеттері әлеуметтену барысында қалыптасатын стереотиптер формуласымен анықталады. Стереотиптер формуласының жиынтығы қоғамдық пікір кешенін қалыптастырады. Қоғамдық пікір кешендерінің өзіндік мағынасы, атқаратын қызметі және қолданылатын орны бар. Қоғамдық пікір кешендерін түсіну үшін олардың бірнеше түрлерін бөліп көрсетуге болады:

Бірігу кешені – индивидтің әлеуметтену үрдісінің бір деңгейін сипаттайды, яғни «тілді», «ойын» ережелерін игеруі және бұқаралық қоғам құрылымымен, ондағы әлеуметтік топтармен өзін теңдестіруі;

Тәуелділік кешені (басқару және бағыну) – қоғамдағы қарым-қатынастардың вертикалды құрылымын көрсетеді;

Күту кешені (сыйақы беруді кейінге шегеру) – әлеуметтік уақытқа қатысты ұстаным;

Салыстыру кешені басқа адамдармен, топтармен, мемлекеттермен және т.б. салыстыра қарау. Қоғамдық пікір кешендері бұқаралық сананы құраушылардың бірі, яғни адамдардың қабылдайтын шешімдері мен іс-әрекетіне әсер ететін күрделі құрылым болып табылады [6].

Бұқаралық санаға әсер ету мақсатында стереотиптерді саяси технологтар кеңінен қолданады және саяси стереотиптер өзгеріске тұрақты болып келеді. Саяси стереотиптердің өзгеріске тұрақты болуы оның қалыптасу ерекшелігімен тығыз байланысты. Біріншіден, олар адамның жеке тәжірибесінен алыс. Заманауи қоғамда саяси стереотиптердің негізгі ошағы БАҚ арқылы таратылатын хабарлар болып табылады. Екіншіден, стереотиптердің тұрақтылығы оның әлеуметтік орнатылыммен тығыз байланыста болуы қамтамасыз етеді. Әлеуметтік орнатылымдар стереотиптерді өзгеруден және жойылудан қорғайды. Әдетте адамдар саяси үрдістерді тек сырттай бақылап, сыртқы көріністерін ғана

көре алады. Саясат жайлы адамдар білетін ақпараттар тек саяси технологтардың арнайы қызметінің нәтижесі де болу да ықтимал.

Экономикалық стереотиптерге келер болсақ, мысал ретінде оған «жеке меншіктің ауысуы жағымды өзгеріс», «ал банкроттық экономикалық үрдістердің стимуляторы» деген сияқты көзқарастарды жатқызуға болады. Экономикалық саладан стереотиптер таратуда БАҚ әсерімен туындайтын қауіп және аландау сезімі адамдардың экономикалық және саяси шешімдерге тәуелділігін күшейте түседі [7].

Бұқаралық сана стереотиптері қоғамдық өмірдің ажырамас бөлігі болғандықтан БАҚ арқылы қоғамда орын алып жатқан түрлі оқиғаларға, үрдістерге қатысты тұрғындардың пікірін қалыптастыру мүмкіндігі жоғары. Сондықтан да бүгінгі таңда еліміздің ақпараттық кеңістігінде отандық БАҚ-тың бәсекелестікке қабілетін арттыру және тұрғындардың ақпараттық мәдениетін көтеру өзекті болып табылады.

#### **Пайдаланылған әдебиеттер:**

1. Акопян Н.А. СМИ как фактор формирования стереотипов в молодежной среде: автореф. дис. ... канд. социол. наук. Майкоп, 2010. 24 с.
2. Ольшанский Д. Психология масс. СПб.: Питер, 2002. 368 с.
3. Социология общественного мнения / составитель: Е.П. Селькова, Благовещенск, издательство АмГУ 2011.
4. Липпман У. Общественное мнение / Пер. с англ. Т. В. Барчунова, под ред. К. А. Левинсон, К. В. Петренко. М.: Институт Фонда «Общественное мнение»
5. «Стереотипы и предрассудки: их влияние на процесс межкультурной коммуникаций» В.Д. Попков.
6. Левада Ю. От мнений к пониманию: социологические очерки 1993-2000. – М., 2000.
7. Попова В.О., Балезина Е.А. Роль средств массовой информации в формировании стереотипов массового сознания // Вестник Пермского университета Философия. Психология. Социология. 2015. Вып. 2(22). С.88-94.

### ***THE ROLE OF ORGANIC PRODUCTS IN THE MODERN MARKET***

Al Farabi Kazakh National Univesity  
Faculty of Philosophy and Politology  
Department of Sociology and Social work  
Master student of Sociology *Token Meirim*  
e-mail: [erdalykyzy@mail.ru](mailto:erdalykyzy@mail.ru)

In our modern life, when air, water and land are polluted with products of human vital activity and the ecological situation in spite of all the efforts of mankind continues to deteriorate, people more and more begin to think about their health. Awareness of the catastrophic consequences of the imbalance of the natural and natural-anthropogenic types under the influence of permanent external human impact has become a prerequisite for the formation of a market for environmental goods and services, which, in turn, has led to the development of environmental entrepreneurship, the introduction of rational environmental management principles in the development of products are environmentally responsible manufacturers. The market for environmental goods and services is an integral part of the market space and at the same time is a tool for implementing the concept of sustainable development, aimed at ensuring progressive dynamics in accordance with the principle of balance of economic, environmental and social spheres of life[1].

The food market in modern conditions shows a clear priority in the direction of the development of the organic products sector. The development of the market for organic products is due to many reasons, the main ones are: fear of possible consequences and mistrust of genetically modified products; perceived danger to human health of products of mass production; a comprehensive information company aimed at promoting organic products and people just became more conscious in consumption. Consciously people is becoming more and more[2].

The peculiarity of the market for environmental goods and services is the limited number of participants, which is due to the presence of high administrative barriers to entry into the industry (licensing activities, etc.), a high level of monopolization. As producers (sellers) in this market are business entities offering products that are safe for human health; products containing only natural ingredients; products the production of which is the minimum negative impact on the environment, as well as environmental services, including research, consulting, recreational, financial and credit, etc., characterized in the process of production and consumption of the absence of harmful effects on human vital signs and the environment. Naturalists are consumers of environmental goods and services, who purchase environmental goods and services to meet basic needs for life safety in accordance with normative ideas acquired in the educational process; minimalists, whose demand is formed when the substitution effect dominates over the income effect, while their carriers have a certain high level of ecological culture. As participants in market relations are the bodies of state power and local self-government that perform legislative functions, certification, licensing and control functions. Since the

reproduction of environmental goods and services is associated with positive externalities, the state, along with regulatory functions (setting standards for harmful emissions, etc.), performs the function of a producer (distributor and consumer) of such goods, which is manifested in the formation of quasi-market relations (sale of environmental pollution rights), government contractant, payment for emissions, etc.). A feature of this market is the inclusion of non-profit organizations in its membership, focused on the implementation of social reproduction in accordance with the principles of environmental safety. These, along with international and national environmental organizations, include relevant educational and research organizations. The key principles of the functioning of this market are the principles of balance (objective prerequisites for overcoming contradictions between private, group and public interests, short-term and long-term interests in the framework of the implementation of sustainable development strategies), innovation (innovation-oriented development strategies of producers, initiating the development and implementation of product and process innovations, and consumers investing in human capital - the cost of education, health, etc.), science (R & D as a necessary condition for the formation of the innovation cycle), social responsibility of business entities (environmental reporting, investments ensuring environmental protection and preservation of natural resources, etc.), transparency (transparency), feedback between agents of market relations, integrity (efficiency of market entities is the result of production of goods characterized by economic, environmental and social values), preventiveness (implantation of normative ideas into the value system of economic agents, rezhdayuschih negative externalities of activities), adaptability (flexibility in relation to changes in environmental factors), priority (the ecological value of goods determines the hierarchy of interests of economic agents), permanence (consistency in the orientation towards production (consumption) of environmental value) [3].

The essence of the market for environmental goods and services is realized in its functions, which, along with traditional (regulatory, distributional, pricing, informational), include specific functions, namely, the production and distribution functions of environmental and social values. The ecological value of goods (services) is manifested in the fact that they have the ability to meet the needs of all levels (according to the hierarchy of human needs by A. Maslow), namely: physiological needs (satisfied in the process of reproduction of ecologically pure food products, etc.), security needs (satisfied in the process of reproduction of environmental goods (services) associated with an acceptable level of negative impact of natural and anthropogenic factors on the environment and human, which is a prerequisite for meeting the needs of present and future time), in the affection and love needs (satisfied in the process of reproducing the services of public organizations for environmental protection - the independent international organization Greenpeace, the World Wide Fund for Nature and others) [4], the need for respect (satisfied in the process of developing competence in the problems of socio-ecological and economic development in the framework of environmental monitoring), cognitive needs (satisfied in the process of consumption of educational services, environmental education and awareness), aesthetic needs (satisfied in the process of enjoying objects of the environment and the results of anthropogenic impact), needs for self-actualization (satisfied in the process of implementing a strategy for sustainable development of the territory of residence, the state and the world economy). At the same time, the identified levels of needs are not characterized by a sign of discrete hierarchy.

Creating demand for environmentally friendly goods and services is treated as a process of greening consumption, which implies the formation of environmental needs for environmental protection from anthropogenic impact, in technologies that reduce the consumption of natural resources and the formation of waste products, in food eco-innovations. Among the sufficient conditions for the formation of a local market for environmental goods and services is the ecological potential of the territory, which is determined by the ability to accumulate its resource potential without disturbing the ecological and economic balance. The formation and development of the ecological potential of the territory implies the need to allocate funds in the development of investment projects that ensure the prevention of the growth of the environmental load or the violation of the ecological and economic balance; investment in environmental entrepreneurship; investments in the preservation and increase of the assimilation potential of the environment.

The peculiarity of the demand for environmental goods and services is that non-price factors dominate the factors that determine it. The fact that consumers of environmental goods (services) belong to a population with a medium-high income is determined by the fact that in the face of deteriorating macroeconomic conditions, their number does not significantly decrease. At the same time, the low price elasticity of demand, the loyalty of "green" buyers to the manufacturer (seller) and the relatively higher frequency of purchases (compared to the average buyer) creates prerequisites for the formation of a steady income of the manufacturer (seller). Confirmation of the belonging of a product (service) to the number of environmental ones is compliance with the standards of organic farming and fair trade; sustainability of the use of renewable resources; local production; low toxicity; recycling, etc. The ambiguity of the environmental parameters of goods (services) creates additional prerequisites for the growth of transaction costs of monitoring the quality of goods [5].

In general, there are many factors that influence the growth of environmental demand. Summarizing, it is worth noting that a kind of penetration of environmental marketing into the life of modern society takes place both from the side of activation of demand and from the side of supply. The most visible results and special interest are noted in the supply of food products, the consumption of which has an almost immediate effect on the quality of life of individuals. With regard to the situation in Kazakhstan, environmental marketing has not yet passed the lines reached by it in the countries of the post-industrial pool, but it is gaining momentum and developing according to global trends, especially in relation to the food market, which makes it important to consider its role in relation to organic production.

Ecologically clean products should be of high quality, produced in ecologically clean regions, should not contain modified genes, be grown in accordance with the recommended technology, without abusing fertilizers and growth stimulants without harming the environment. Saying "environmentally friendly, organic product", we mean that it is not harmful to the human body, that it is absolutely harmless ecosystem. Buying an environmentally friendly product, we show our consciousness, responsibility, respect for the ecosystem, and benefit not only for ourselves and our health, but also for the planet.

#### **Bibliography:**

1. "The market of organic products: global trends and development prospects in Russia", Belova I.N., Karslyants E.A., Peoples' Friendship University of Russia, ul. Miklouho-Maklaya, 6, Moscow, Russia, 117198;
2. Gorbatov A.V. "The development of the market for organic products in Russia" // Basic research. - 2016. - № 11-1. - p. 154-158; URL: <http://www.fundamental-research.ru/ru/article/view?id=40945>
3. Balandin E.V., "The development of the market for environmentally friendly goods and services in modern Russia";
4. "Ecological marketing in the development of the market for organic products", Kostoglodov DD, Bondarenko V.A., Guskov AI, Rostov-on-Don, RSUU, 2014, 136 p.
5. «Zero Waste», R.Murray, Greenpeace Publications (February 11, 2002), 978-1903907016

## **ФЕМИНИЗМ СКВОЗЬ ПРИЗМУ КИНО**

*Шамсудинова Р.В.*

*под руководством Борбасовой К.М.*

Казахский национальный университет имени аль - Фараби

e - mail: [rozaliya.shamsudinova.95@mail.ru](mailto:rozaliya.shamsudinova.95@mail.ru)

### **Введение:**

Борьба за достижение равных прав в рабочей сфере, возможность избирательного права, право на личную собственность, получение образования, право на телесную автономию и самое главное – неприкосновенность, как главные категории движения феминизма.

**Феминизм** [2] – общественно – политическое движение, в широком смысле – стремление к равноправию женщин с мужчинами во всех сферах общества, в узком смысле – женское движение, целью которого является устранение неравенства по отношению к женщинам и уравнивание их в правах с мужчинами. Движение феминизма возникло к 18 веку [3], активизировавшись с конца 1960-х годов.

Идеология феминизма развивалась в ходе трех этапов, каждый из которых знаменовался своей значительной особенностью. Освободительное движение первой волны, как более радикальное, явило миру кино индустрии образец сильных и независимых героинь, далеких от общепринятых стандартов женской добродетели. Феминизм второй волны – героинь требующих творческого и интеллектуального развития. Феминизм третьей волны стал знаменоваться периодом открытого противостояния с сексуальными домогательствами и нарушениями в рабочей среде.

80 лет – ровно столько потребуется Голливуду, чтобы отойти от привычного «стандарта» женского идеала, оставив позади хрупкость Мэйбл Норманд и извечную улыбчивость Элизабет Тейлор, дойдя до далекой от стандартов красоты Лайзы Минелли и образов Джилл Клейберг и Мерил Стрип – обычных американок, чтобы благодаря Ридли Скотту открыть образ Эллен Рипли – героини, наделенной качествами андрогина.

Кино, как мощный источник при взгляде на образ жизни, все больше меняет привычные стандарты «идеала», нанося невообразимый отпечаток на жизни миллионов.

**Предмет исследования:** анализ влияния движения феминизма на современный кинематограф, их взаимоотношение и формирование новых женских образов Голливуда.

**Объект исследования:** три волны феминизма, психологический потенциал кино индустрии.

**Актуальность исследованной темы:** оценка автором психологического влияния кино индустрии и идей феминизма на современную молодежь.

**Основная часть:**

## **Первая волна феминизма**

Задумывались ли Вы над тем, что каких-то чуть больше ста лет назад, женщины не имели права на образование, возможность иметь личную собственность и голосовать. Без права выбора и голоса, часто обремененные терпеть несправедливость в свой адрес, развод для этих женщин являлся чем-то постыдным. Мнение общества, окружающих людей, как главенствующее, всегда становилось на первый план.

Лишь в конце 19 – начале 20 веков появляется движение суфражисток [4], направленное на получение равных экономических и политических прав, являя миру первую волну феминизма.

Подверженные не только критике в свой адрес, но и многочисленным издевкам, суфражистки рисовались на страницах карикатур, изображая женщин не только внешне непривлекательных, но и умственно отсталых. Суфражистки ломали витрины, выходили на площади тысячами, оказавшись в тюрьмах, голодали и переносили побои, представляя собой отнюдь не христианские добродетели. Первая волна феминизма задала главенствующий вопрос: «Если священное писание учит, что мужчина и женщина равны, идут бок о бок друг с другом, почему тогда женщины всего мира считаются ниже по социальному статусу?».

Первая волна феминизма берет свое начало со съезда в Сенека – Фолс в 1848 году. Значительной частью данного собрания, организованного Лукрецией Мотт [5] и Элизабет Кэди Стэнтон, стало формирование двенадцати основных пунктов, самый главный из них – о возможности избирательного права.

Эммелин Панкхёрст [6] – одна из ярчайших представительниц истории феминизма первой волны. Будучи матерью пятерых детей, Эммелин возглавила движение суфражисток в Великобритании. Ей было отказано во вступлении в левую Независимую лейбористскую партию из-за половой принадлежности, но именно она поддержала Британское правительство во время первой мировой войны в борьбе с общим врагом – Германией, призывая женщин работать на производство, а мужчин – идти воевать. Именно благодаря этому, сразу после окончания военных действий, британское правительство подписало закон, разрешающий женщинам старше тридцати лет голосовать.

«Суфражистка» [7] Сары Раврон, с Кэри Малиган и Хеленой Бонем Картер в главных ролях, показывает нам главную героиню, что работает прачкой за мизерные деньги с самого детства. В один день она вступает в ряды суфражисток и начинает борьбу за права женщин. Кинокартина, буквально пропитанная духом феминизма и поисками справедливости, показывает правдивую историю начала освободительного движения за права женщин.

Нельзя не отметить, что наибольших успехов во время первой волны феминизма достигла именно Америка. В 1848 году съезд по защите прав женщин подписывает «Декларацию чувств» [8], затрагивая вопросы, связанные с образованием, браком и возможностью получения частной собственности. В 1860 году после обращения Элизабет Стентон, Законодательное собрание штата Нью-Йорк приняло «Акт о собственности замужних женщин» [9]. В 1869 году в Америке были созданы две суфражистские организации, которые позже в 1890-м году объединились в «Национальную американскую ассоциацию за женское избирательное право» [9].

Образ воинственных женщин, положенный во время первой волны феминизма, находит свое отражение в кинокартинах сейчас. Уходит привычный образ матери и домохозяйки, мы видим сильных и независимых героинь, которым не чуждо участие в политике, внесение вклада в науку, служба в структурах государственных органов. Черная вдова Скарлетт Йоханссон, Чудо-женщина Галь Гадот, генерал Окойе Данай Гуриры, Маргарет «Пэгги» Картер Хейли Этвелл – это только начало, в 2019 г. мир Marvel явил нам новую героиню – Кару Дэнверс, облаченную в стальную броню.

Все они – те самые же суфражистки, воинственные и независимые, только представленные в новом свете, как результат движения освобождения первой волны. Впереди – вторая волна феминизма, датируемая 1960 годом.

## **Вторая волна феминизма**

Культурная составляющая – как ключевой аспект второй волны феминизма, внедряет идеи данного движения в широкие массы домохозяек, недовольных своим социальным статусом, с выходом книги Бетти Фридан «Тайна женственности» [10]. Автор восстает против скрытой формы сексизма. Возможность развития не только творческого, но и интеллектуального потенциала выдвигаются на первый план. На второй план отходит миропонимание, когда им запрещалось даже думать за гранью «мира кухни и детской».

Улыбка «Моны Лизы» [11] с Джулией Робертс, Кирстен Данст и Джулией Стайлз показывает нам одну из сторон проблемы второй волны феминизма. В этой картине, Кэтрин Энн Уотсон, выпускница Беркли, получает место преподавателя истории искусств в женском колледже Уэллесли, подвергнувшись критике из-за своей половой принадлежности. Героини данной картины верят в собственные силы, упорно стоят на своем и верят, что правда все равно будет на их стороне. Общение



друг с другом меняет их, они переосмысливают собственные жизни, в том числе в вопросах общественного положения.

«Личное – это политическое» [12], таким становится лозунг феминисток второй волны. Столь же актуально продолжает стоять вопрос телесной нетерпимости. Из тени выходят вопросы секса и женской удовлетворенности, большей огласки становятся вопросы аборта и домашнего насилия. Большое влияние этому оказывает «Второй пол» Симоны де Бовуар [13] – книга не просто писательницы, но и философа, что становится также одной из ведущих аспектов второй волны движения феминизма.

Итоги второй волны феминизма можно проследить в следующем:

1. Закон о равной оплате труда 1963 года поставил половую дискриминацию при оплате труда вне закона.

2. Решение по делу 1973 года «Рой против Уэйда» [15] гарантировало женщинам права на репродуктивную свободу.

К сожалению, для истории вторая волна феминизма сохранилась в большинстве случаев лишь в негативной окраске. Одной из причин являлся так называемый «процесс сожжения бюстгалтеров», который выступил против конкурса «Мисс Америка», называя его ущемляющим права и свободу женщин в исконно патриархальном обществе.

Героиня Сандры Буллок Грейси Харт в «Мисс Конгениальность» действительно не понимает, зачем женщины участвуют в конкурсах красоты. К стандартным заявлениям: расширить связи, увидеть мир, заработать денег – она относится со скептицизмом, заявляя, что лучше вступить в морскую пехоту. Комедийная сторона данной картины показывает нам явные плюсы и минусы конкурсов красоты, делая это относительно легко, но, тем не менее, заставляя задуматься, что не просто так вторая волна феминизма ознаменовалась борьбой именно с конкурсами красоты. Пусть стандарт 90-60-90 уже давно отошел от принятых норм красоты, он все равно ознаменовал собой целую эру желающих «подстроить» себя под эти рамки.

### Третья волна феминизма

Спорный вопрос о продолжительности третьей волны феминизма актуален и по сей день. Берущая начало волна с 1991 года, ее продолжение относят к 2019 году, хотя по некоторым данным правильным считается отчет формирования так называемой четвертой волны феминизма.

Два характерных события определяют начало третьей волны:

1. Дело Аниты Хилл в 1991 году [16];

2. Зарождение феминистского движения **Riot Grrrl** [17] в индии – и панк – роке начала 1990 годов.

Главная идея третьей волны феминизма – вопросы, связанные с проявлениями сексуального домогательства и ограничении женщин в профессиональной деятельности, отчасти возможности получения высших должностей.

Ведущим для этой волны стоит отметить дело Аниты Хилл, которая стала известна после скандального судебного разбирательства, где выступила на стороне обвинения по делу о сексуальном насилии со стороны Кларенса Томаса, верховного судьи США. Дело, представленное перед Сенатом юридического комитета, закончилось принятием судьей Кларенса Томаса на желаемую должность, но, тем не менее, положило начало вспышке идей феминизма третьей волны. Множество женщин, ранее отвергающих свою принадлежность к феминизму второй волны из-за его радикализма, начали вновь открыто именовать себя феминистками. Следующий 1992 год становится известен тем, что его окрестили «Годом женщины», после того, как 24 места было отдано женщинам в Палате представителей, а еще три места в Сенате [16].

Движение **Riot Grrrl** возникает в начале 1990-х годов, когда феминистские идеи стали просачиваться на американскую инди-сцену. В 1991 году в ответ на акцию «Христианской коалиции», призывавшей к установлению запрета на проведение аборт, возникло спонтанное движение за право женщины на аборт (фестиваль *Rock for Choice*, организованный участницами группы L7), постепенно ставшее общенациональным. В конце 1991 года лидеры нового движения впервые использовал термин «*riot grrrl*» (возникший поначалу по поводу расовых беспорядков в Маунт-Плезант). Вопросы насилия в семье, изнасилования, однополый любви – темы, характерные для этого движения, привели к всплеску заинтересованности к гендерной проблеме [17].

Главнейшим, на мой взгляд, явлением третьей волны феминизма, стоит назвать обвинения в домогательствах в адрес американского кинопродюсера Харви Вайнштейна – бывшего члена правления и сооснователя компании Miramax Films. Именно благодаря этому делу формируется течение МЕТОО моделью Алисой Милано. Хэштэг, получивший большую поддержку по всему миру, собрал под своим лозунгом множество женщин, готовых признаться в перенесенных сексуальных домогательствах [18].



Затронута была и политическая сфера жизни современной Америки. Не остались в стороне экс – президент США Барак Обама и его коллега Хиллари Клинтон. В числе звезд Голливуда, которые испытали на себе сексуальное домогательство со стороны Харви Вайнштейна, вошли такие яркие представительницы кинематографа, как Анджелина Джоли, Гвинет Пэлтроу, Мира Сорвино, Ева Грин, Леа Сейду, Кейт Бекинсейл [20].

С третьей волной феминизма перестает считаться постыдным признание женщины, что когда-то она испытала на себе проявление сексуального домогательства. Отходят привычные стандарты, донныне заявляющие, что в этом имеется непосредственная женская вина. Все больше жертв сексуального насилия среди звезд Голливуда переступают через стыд, являя тем самым значительный пример для поклонников и поклонниц со всего мира. Кино и феминизм – как мощные источники философии, формируют новое мировоззрение, отличное от привычных устоев.

#### **Вывод:**

Действительная реальность такова, что идеи гендерного равноправия, благодаря феминизму, стали общепризнанными во многих странах. Феминизм и кино же, тесно взаимодействуя друг с другом, показывают нам новый образ героинь, которые способны на занятие высших государственных должностей, участие в политике и ведение главенствующих ролей. Психология рисует нам новый образ идеальной женщины – способной быть не только красивой и интеллектуально развитой, но и быть физически сильной. Как итог: новое поколение женщин, которые стараются соединить в себе все сказанные выше качества.

Благодаря феминизму, женщины получили возможности проявления себя во всех сферах профессиональной занятости. Уже не только высокооплачиваемые юристы, менеджеры, ученые, но и военные, полицейские, министры обороны и священники не удивляют жителей западных стран. Галь Гадот – Чудо - женщина не только на экране, но и отслуживший два года военный инструктор, как яркий пример для современной молодежи. С ее образа хотят брать пример. Отличительным является тот факт, что из 7.5 тыс. женщин — военнослужащих в Казахстане, 800 носят гордое звание офицера. Все больше девушек выбирают военную специализацию по жизни, отходя от привычного стереотипа, что служба в армии – дело отнюдь не женское.

Кумир – как пример для подражания, имеет очень разительное значение для поколения двадцать первого века. На кумира желают быть похожим. Строится образ идеала. Поэтому очень важно, чтобы кумирами нашего поколения были герои, чей образ мысли носит положительный оттенок. С экранов кинокартин формируется мощнейшая идеология новых образов. Анджелина Джоли – не только звезда кинематографа, но и филантроп, много времени проводит с борьбой против сексуального насилия, являясь послем доброй воли, Эмма Уотсон выступает в ООН за равноправие полов, Мерил Стрип предпочитает играть роли сильных и независимых женщин. Эти женщины – одни из самых любимых кумиров современности, имеющих миллионную армию фанатов.

Движение в поддержку прав женщин в Казахстане ведёт отсчёт с конца XIX века. В то время оно было неразрывно связано с общероссийским движением за предоставление женщинам доступа к образованию и оплачиваемому труду в Российской империи. Национальное же казахское женское движение полноценно оформилось только в 1990-е годы после обретения Казахстаном независимости [21].

Яркий пример феминистки и предпринимательницы Лейлы Махмудовой отражает то, что с того времени, феминизм становится важен и для Казахстана, несмотря на привычную патриархальную систему взглядов и характерное миропонимание образа жизни женщины. А ведь образ сильной и независимой не настолько чужд казахской степи, образы Томирис и Зарины значительный тому пример.

Анализ проделанной работы позволяет нам сказать, что кино и движение феминизма уже не могут быть отделены друг от друга. И пусть женщин — режиссеров в Голливуде все еще меньше, мир кино индустрии – по прежнему мир мужчин, нельзя не знать имена Эмманюэль Берко, Андреа Арно и Кэтрин Бигеллоу. Именно благодаря Голливуду мы видим множество сильных морально и физически героинь, пропитанных духом феминизма. Как итог: формирование нового мышления среди молодого поколения, которого нельзя избежать.

#### **Список использованной литературы:**

- 1 Сексизм и сфера его проявления [Электронный источник] // Режим доступа: [https://pikabu.ru/story/chto\\_takoe\\_seksizm\\_i\\_kak\\_on\\_proyavlyayetsya\\_5348762](https://pikabu.ru/story/chto_takoe_seksizm_i_kak_on_proyavlyayetsya_5348762)
- 2 Феминизм [Электронный источник] // Режим доступа: <https://biograf.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/15040>
- 3 История феминизма [Электронный источник] // Режим доступа: <https://news.rambler.ru/other/37758005-istoriya-feminizma-tri-volny-za-odin-vek/>
- 4 Первые феминистки [Электронный источник] // Режим доступа: <https://pailish.livejournal.com/976044.html>
- 5 Зарождение течения феминизма [Электронный источник] // Режим доступа: <https://pailish.livejournal.com/976044.html>

- 6 Женщины в истории [Электронный источник] // Режим доступа: <https://www.history.com/topics/womens-history/lucretia-mott>
- 7 Эммелин Панкхерст [Электронный источник] // Режим доступа: <http://facecollection.ru/people/emmelin-pankherst>
- 8 Суфражистка [Электронный источник] // Режим доступа: <https://kinogo.by/2854-sufrazhistka-2015-smotret-onlayn.html>
- 9 Движения за права женщин [Электронный источник] // Режим доступа: <http://bagazhznaniy.ru/history/seneka-fols-i-pervyj-sezd-v-amerike-dlya-borby-za-prava-zhenshhin>
- 10 Феминистки: две стороны одной медали [Электронный источник] // Режим доступа: <http://www.nevestushka.ru/feministki-obrazec-dlya-podrazhaniya-ili-obekt-nasmeshek>
- 11 <https://www.romanbook.net/book/9362350/>
- 12 Улыбка Моны Лизы [Электронный источник] // Режим доступа: <http://pumafilm.club/film/ulybka-mony-lizy/>
- 13 Феминистские группы [Электронный источник] // Режим доступа: <https://www.sites.google.com/site/moscowfeministgroup/kerol-hanis-licnoe---eto-politiceskoe->
- 14 Симона де Бовуар [Электронный источник] // Режим доступа: <http://thedevochki.com/2017/02/20/kоротко-о-главном-simona-de-bovuar-i-vtoroy-pol/>
- 15 Против сексуальных домогательств [Электронный источник] // Режим доступа: <https://womo.ua/uber-case-susan-fowler-protiv-seksualnyh-domogatelstv/>
- 16 За репродуктивную функцию [Электронный источник] // Режим доступа: <http://www.demoscope.ru/weekly/2013/0539/reprod01.php>
- 17 Дело Аниты Хилл [Электронный источник] // Режим доступа: <http://biozvezd.ru/anita-hill>
- 18 Феминизм и музыка [Электронный источник] // Режим доступа: <https://www.wonderzine.com/wonderzine/entertainment/music/204063-sleater-kinney-and-riot-grrrl>
- 19 Харви Вайнштейн [Электронный источник] // Режим доступа: <https://realist.online/article/kak-gollivud-skryval-seksualnye-domogatelstva-prodyusera-vajnshtejna>
- 20 Против Харви Вайнштейна [Электронный источник] // Режим доступа: <https://glamusha.ru/womanlife/1933.html>
- 21 Феминизм и Казахстан [Электронный источник] // Режим доступа: <https://general-ivanov1.livejournal.com/40998.html>
- 22 Феминизм в Казахстане [Электронный источник] // Режим доступа: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Феминизм\\_в\\_Казахстане](https://ru.wikipedia.org/wiki/Феминизм_в_Казахстане)

# СЕКЦИЯ: «ӨМІР СУРУДІҢ ӘРТҮРЛІ САЛАЛАРЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫС ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ» ТЕХНОЛОГИИ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ В РАЗЛИЧНЫХ СФЕРАХ ЖИЗНИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

---

## АДАПТАЦИЯ ДЕТЕЙ С СДВГ В ШКОЛЬНОЙ СИСТЕМЕ

*Амитов С.А., Мустафина А.С.*

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы  
e-mail: sultan\_amitov@mail.ru, aigul\_m5@mail.ru

Синдром дефицита внимания и гиперактивности является психоневрологическим расстройством с распространенностью среди детей и подростков 5% (DSM-5) [1]. В соответствии с Международной классификацией болезней 10-го пересмотра синдром дефицита внимания и гиперактивности (СДВГ) относится к разделу «Эмоциональные расстройства и расстройства поведения, начинающиеся обычно в детском и подростковом возрасте».

Выделяют три подтипа СДВГ: 1) комбинированный вариант при наличии ярко выраженных диагностических критериев невнимательности и гиперактивности/импульсивности одновременно; 2) СДВГ с преобладанием невнимательности; 3) СДВГ с преобладанием гиперактивности/импульсивности. Обязательным условием в диагностике является проявление симптомов в течении 6 последних месяцев [2].

Общепринятые симптомы включают в себя неорганизованную, нерегулируемую и чрезмерную активность, импульсивность и расторможенность в общении. Характерна недостаточность познавательных функций, особенно внимания, а также специфические задержки моторного и языкового развития [3]. Выраженность данных симптомов зависит от подтипа СДВГ. Хотя в соответствии с последним пересмотром DSM в 2013 году понятие подтип (subtypes) заменено на термин «презентации» (presentations). E.Taylor отмечает, что данные изменения «...отражают современные знания, что один переходит в другой» [4].

СДВГ чаще диагностируется в начальных классах, что связано с тем, что «...их школьная жизнь сопровождается широким спектром нейропсихологических проблем» [4, с.2]. Невнимательность оказывает прямое влияние на академическую деятельность; 15-40% детей испытывают трудности в обучении [3]. Им тяжело сохранять внимание при выполнении заданий, организовать свою деятельность в целом [5]. Вместе с нарушением внимания наблюдаются незрелости и других высших психических функций [6].

Влияние на адаптацию в школьной систем также оказывают гиперактивность и импульсивность детей с СДВГ. В поведении часто проявляется неусидчивость, нарушение правил поведения на уроке, повышенная двигательная активность. И здесь возникает конфликт между особенностями поведения ребенка, которые обусловлены биологическим детерминантом - специфика развития лобной доли головного мозга [7], и требованиями нормативного поведения в школе. По своей сути, школьная система – это институт формирования социального контроля.

Данное противоречие в сочетании с академическими трудностями оказывает значительное влияние на диадические отношения учитель-ученик. Важным медиатором этого взаимодействия выступают знания учителя о СДВГ и понимание причин особенностей его поведения.

Также дети с СДВГ имеют особый риск социального отвержения. По разным данным до 80% детей с СДВГ испытывают отвержение сверстниками [8]. Это связано с тем, что, невнимательность ограничивают возможности для приобретения социальных навыков через наблюдение, а поведенческие характеристики, связанные с СДВГ, в том числе гиперактивность/импульсивность могут вызывать негативные реакции окружающих [9].

Дети с СДВГ чаще, чем дети свободные от данного расстройства, испытывают на себе жестокое обращение и пренебрежение. При этом, социальное отвержение усиливает тревогу, агрессию, депрессию, снижает самооценку (Williams et al., 2000 Leary, 2010), которое в свою очередь может приводить к девиантному, делинквентному и аддиктивному поведению. В настоящее время научными исследованиями, клиническими руководствами и протоколами широко описаны данные вторичные осложнения СДВГ. До данным Американской психиатрической ассоциации «...расстройство проходит

через ранний подростковый возраст, но у некоторых этот процесс ухудшается развитием антисоциального поведения» [1, с.62].

Несмотря на то, что за несколько последних десятилетий за рубежом проведено множество исследований в данном направлении, в Казахстане практически отсутствуют эмпирические знания о социальном функционировании детей с СДВГ. В основном рассматриваются медицинские аспекты диагностики и лечения, либо педагогические аспекты обучения.

Национальная академия образования им. И. Алтынсарина в инструктивно-методическом письме детей с СДВГ относит к категории детей с нарушениями в эмоционально-волевой сфере. Данный документ определяет, что «Все стратегии учителей определяются в сотрудничестве с семьей, психологом и с другими специалистами, кто может оказать помощь в адаптации и организации учебного процесса» [10, с.330].

На практике, не всегда создаются условия адаптации детей в школьной системе. В Казахстане в настоящее время не проводились исследования подобного плана, но, по мнению Фесенко, анализирующего опыт в Российской Федерации, отмечает, что «...до сих пор большинство педагогов и школьных психологов, в противовес мнению и рекомендациям наших специалистов, предпочитают практику наблюдения детей с СДВГ. В таких случаях представители школ настаивают или на выводе детей на домашнее обучение (чаще всего), или на переводе их в классы выравнивания (реже), или на смене образовательного учреждения (редко). В итоге такие дети лишаются глобального опыта школьной социализации, общения с социально-благополучными соучениками и их поддержки, ориентации в личных учебных достижениях на успешных одноклассниках» [11, с.232].

Возвращаясь к инструктивно-методическому письму, важно отметить, что оно не содержит конкретных адаптационных мер в обучении детей с СДВГ. В то время как во многих странах уже существует огромный опыт поддержки таких детей в школьной системе [12].

Главную роль в адаптации ребенка в школе играет учитель, его знания и отношения. Sogoа, Balluerka и Gorostiaga выделили 6 фундаментальных причин важности общих и специфических знаний учителей о СДВГ. Первая причина заключается в том, что СДВГ самое распространенное психологическое расстройство среди детей. По их мнению, один учитель в течение учебного года столкнется, как минимум, с одним ребенком, обладающим его симптомами. Вторая, учитель является значимой фигурой в идентификации симптомов, так как у него есть возможность ежедневно наблюдать ребенка в деятельности. Третья, участие учителя является необходимым для установления диагноза. Четвертая, роль учителя в осуществлении, поддержке и оценке эффективности лечения, получаемого ребенком. Пятая, вступая в непосредственный контакт с родителями детей с СДВГ, учителя дают рекомендации и советы. И последняя шестая причина заключается в том, что знания влияют на поведение учителя и его отношение к детям. Чем больше учителя знают об СДВГ, тем благоприятнее их отношения с детьми [13].

Важным контекстом адаптации детей с СДВГ в школьной системе являются отношения между учителем и родителем. Сотрудничество и вовлеченность родителя с одной стороны, отсутствие стигматизации и дискриминации в школьной системе с другой стороны, обеспечивают благоприятную среду для обучения и развития ребенка. Это возможно только в условиях достаточного уровня знаний о СДВГ всех школьных специалистов, учета особенностей данного расстройства и адаптации учебного процесса.

Часто родители детей с СДВГ сталкиваются с социальной стигматизацией при взаимодействии со школьной системой; мамы чувствуют смущение и беспокойство в обществе [14]. Симптомы СДВГ не одобряются и воспринимаются обществом как признаки «плохого воспитания» и «отсутствие дисциплины» [15]. Родителей детей с СДВГ зачастую обвиняют в плохом воспитании детей, а самих детей определяют как невоспитанных, избалованных и упрямых. Особенно это усиливается в условиях низких знаний других родителей и школьных специалистов.

Интересно качественное исследование опыта диагностики и лечения СДВГ у детей в Гонконге. В интервью мамы отмечали, что они искали пути диагностирования СДВГ своего ребенка, чтобы уменьшить наказание в школе. «Диагноз стал доказательством того, что ребенок плохо ведет себя из-за болезни. Диагноз помогает сместить вину с ребенка на болезнь» [14, с.221]. Это очень хорошо демонстрирует роль знаний в адаптации ребенка в школе.

Не менее важным контекстом является взаимодействие школы, медицинских служб и родителей. Frigero А. и его научная исследовательская группа провели качественное исследование с участием родителей, являющихся членами ассоциации итальянских семей, пытающихся влиять на социальную политику в отношении детей с СДВГ. По мнению авторов, «...люди, которые лично и профессионально занимаются СДВГ, обсуждают состояние ребенка и необходимые вмешательства в порочном круге взаимных обвинений» [16, с.594].

Учителя недостаточно уверены и склонны передавать ответственность специалистам в области психического здоровья, в то же время отмечают ценность своей миссии и образовательных целей. При этом отмечают отсутствие должного внимания со стороны родителей и негативные последствия лечения. В свою очередь родители «...считают учителей виновными в том, что они не обновляют свои устаревшие знания или не адаптируют свою практику к научным рекомендациям» [16, с.595]. Такого же характера позиции приписываются учителям и со стороны специалистов в области психического здоровья.

Авторы данного исследования отмечают, что взаимные обвинения являются составным элементом социальных отношений между взрослыми, которые играют в жизни детей с СДВГ. Причиной этого является то, что СДВГ дискурсивно помещается в культуру обвинений.

Таким образом, распространенность данного психоневрологического расстройства и серьезные негативные последствия для адаптации детей с СДВГ в школьной системе определяют необходимость проведения исследований данной проблемы в Казахстане. При этом, необходимо учитывать важные контекстные аспекты: знания о СДВГ родителей и школьных специалистов, аспекты взаимодействия родителя и учителя, школы и медицинских служб.

#### **Список использованной литературы:**

1. American Psychiatric Association (APA). Diagnostic and Statistical Manual V, Washington, DC, American Psychological Association, 2013.
2. Заваденко, Н. Н. Гиперактивность и дефицит внимания в детском возрасте : учеб. пособие для вузов / Н. Н. Заваденко. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Издательство Юрайт, 2019. — 274 с.
3. Banerjee S. Attention Deficit Hyperactivity Disorder in Children and Adolescents. Rijeka: InTech. 2013. P. 314. <http://dx.doi.org/10.5772/50252>
4. Taylor, E. DSM-5 and ADHD – an interview with Eric Taylor // BMC Medicine. – 2013. - P. 1-3. URL:<http://www.biomedcentral.com/1741-7015/11/204>.
5. Завыденко Н.Н. Синдром дефицита внимания и гиперактивности: новое в диагностике и лечении // Журнал медикобиологических исследований. – 2014. – №1. – С. 31-39
6. Алипбаева С.Р., Бекболатова С.Б. Методы диагностики синдрома гиперактивности с дефицитом внимания в условиях психолого-медико-педагогической консультации // Медицина. – 2013 – №8. – С.64-66.
7. Романчук О.И. Синдром дефицита внимания и гиперактивности у детей. – Москва: Генезис, 2016. – 350с.
8. Hoza B., Mrug S., Gerde A.C., Bukowsk W.M., Kraemer H.C. What Aspects of Peer Relationships Are Impaired in Children With Attention-Deficit/Hyperactivity Disorder? // Journal of Consulting and Clinical Psychology. – 2005. - №3. – P. 411–423.
9. Hoza B. Peer Functioning in Children With ADHD // Journal of Pediatric Psychology. – 2007. - №32(6). - P.655–663.
10. Об особенностях организации образовательного процесса в общеобразовательных школах Республики Казахстан в 2018-2019 учебном году: Инструктивно-методическое письмо. – Астана: Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, 2018. – 383 с.
11. Фесенко, Ю. А. Коррекционная психология: синдром дефицита внимания и гиперактивности у детей : учеб. пособие для вузов / Ю. А. Фесенко, Е. В. Фесенко. — 2-е изд., испр. и доп. — М. : Издательство Юрайт, 2019. — 250 с.
12. Мустафина, А.С., Амитов, С.А. Зарубежный опыт реализации прав детей с СДВГ в образовании и здравоохранении // Вестник КазНУ им. аль - Фараби. Серия психологии и социологии». – 2018. – №2. – С.104-115.
13. Soroa, M., Balluerka, N., &Gorostiaga, A. (2012). Evaluation of the level of knowledge of infant and primary school teachers with respect to the Attention Deficit Hyperactivity Disorder (ADHD): Content validity of a newly created questionnaire. In J.M. Norvilitis (Ed.), Contemporary trends in ADHD research (pp.127-152). URL: <http://www.intechopen.com/articles/show/title/evaluationof-the-level-ofknowledge-of-infant-and-primary-school-teachers-with-respect-tothe-atten>.
14. HO W.M. Experiencing Diagnosis and Treatment of Attention-Deficit/ Hyperactivity Disorder (AD/HD): The Voices of Chinese Children and Their Parents in Hong Kong. Thesis for the degree of Doctor of Philosophy in Social Welfare. - Hong Kong: The Chinese University of Hong Kong. – 2017. – P.488.
15. Ma L.K., Xia L. Multifamily Therapy for Children with ADHD in Hong Kong: The Different Impacts on Fathers and Mothers // Journal of Attention Disorders. – 2018.-1(1). – P.1-9. <http://dx.doi.org/10.1177/1087054718756195>
16. Frigerio A. , Montali L., Fine M. Attention deficit/hyperactivity disorder blame game: A study on the positioning of professionals, teachers and parents // Health. – 2013. - №17(6). – P.584–604.

## **ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ҒЫЛЫМИ КАТЕГОРИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТАНУЛЫҚ ЗЕРТТЕУ ОБЪЕКТІСІ РЕТІНДЕ**

*Есбергенова Г.Б.*

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті  
"Әлеуметтік жұмыс" мамандығының I курс докторанты  
e-mail: [gulnur\\_2288@mail.ru](mailto:gulnur_2288@mail.ru)

Қоғамдағы қабылданған өлшемдерден ауытқудан тұратын, жеткіншектердің девиантты мінез-құлқын көрсетуі шешімді талап ететін күрделі де, көп аспектілі мәселе. Оны зерттеу әлеуметтік тапсырыспен айтып жаздырылатын себепші болатын, ең алдымен, әлеуметтік феномен ретінде девиантты мінез-құлқының мәнін ашу қажеттілігі.

В.Д. Менделевич девианттылық бұл өлшеммен патология арасындағы өлшем деп көрсетеді. Девиантты мінез-құлықты өлшем іліміне сүйенбей анықтай алмаймыз. Медицинада өлшем бұл денсаулығы мықты адамдар болса; педагогикада барлық пәндер бойынша үлгерімі жақсы оқушы; әлеуметтік өмірде қылмыстың болмауы. Ең қиыны көптеген адамдарға **тән** мінез-құлық қасиеттерінің жиынтығы ретінде психологиялық өлшемді анықтау. Бұл идеал өлшемі болып табылады [1].

Л. Пожардың өлшемді үш түрлі мағынада қарастыруды ұсынуы да кездейсоқ емес, яғни статистикалық, функционалды (жеке даралық) және идеалды, Бұл жердегі идеалды өлшем тұлғаның қолайлы әлеуметтік жағдайда өмір сүруінің тиімді тәсілі. Демек әрбір индивидтің дамуында өзіндік ерекше жолы болады, яғни әрбір ауытқуды осы бағытпен салыстырмалы түрде девиация деп атауға болады. Сонымен функционалды (индивидуалды) өлшем индивидтың жеке даралығын басты назарға алады, бірақ жалпы адамдарға, жағдайларға конфликтілі қандайда бір қасиеттерді көрсетпейді.

Статистикалық өлшем көптеген адамдардың қалыпты адамдардың қатарына жататындығы туралы тұжырым.

Сонымен әлеуметтанудағы өлшем мәселесін тұлғаны нақты бір кезеңде қоғамда қабылданған адамгершілік талаптарын қабылдаудағы мінез-құлық эталоны ретінде қарастыру қажет. Демек өлшем бұл патологияның жоқ болуы, ал ауытқымалы мінез-құлық анық не жасырын психопатологияның бар екенін көрсетеді [2].

Девиантты мінез-құлықтың әлеуметтанулық сипатын тұлғаның қоршаған ортамен сыртқы қайшылықтары, құрылымсыздық және тұлғаның өзін-өзі бұзуымен байланысты қарастыруға болады.

Девиантты мінез-құлықтың қоғамдағы жағымсыз көрініске жататыны анық. Адамзат мінез-құлық өлшемінен ауытқымас үшін, балаларға өмірдің жағымсыз қырларын уақытында жеткізіп отыру қажет. Себебі мінез-құлықтың негізі дәл осы бала кезде қалыптасып үлгереді. Девиантты мінез-құлық көбіне тәрбие, білім беру, қоғамдағы әлеуметтік жағдай, отбасылық ахуал сияқты факторларға байланысты туындайтыны анық [3].

Яғни біздің балаларымыздың білімді, тәрбиелі, мәдениетті, қоғамда өздерін ұстай алуды білуі үшін қолымыздан келгеннің бәрінен аянбауымыз қажет.

Ресейде девиантты мінез-құлықтың мәдени аспектісінің негізін қалаушы Я.И. Гелинский қолданысқа «ауытқымалы мінез-құлық» терминімен тең қолданылатын «девиантты мінез-құлық» терминін енгізеді [4].

Шетелдік зерттеушілер, Дюркгейм, Шуэсслер және басқалар девианттылықты әлеуметтік өлшемдерге сәйкестілік немесе сәйкессіздік деп анықтайды. Демек, девианттылық деп осы қоғамның әлеуметтік сұраныстарын қанағаттандыра алмайтын мінез-құлықты айтамыз.

В.А. Петровский, Э. Фроммның көзқарастарындағы нонконформизмнің негізінде адам «Менінің» конструктивті бастамасы тұратыны туралы ойларын айта кеткен жөн. Сонымен қатар девиация әлеуметтік шығармашылық сипатта болуы да мүмкін. Яғни **ғылыми-техникалық** және өнер шығармашылығында көрініс беруі мүмкін. **Девианттылықтың** әлеуметтік-жағымсыз сипаты тұлға үшін де, қоғам үшін де құрылымсыз (деструктивті) болып табылады. Дегенмен ауытқымалы мінез-құлықтың осы типі әлеуметтік-психологиялық әдебиеттерде көптеп қарастырылып, зерттеушілердің де назарын өзіне аударып отыр [5].

Девиантты мінез-құлық деп әлеуметтік өлшемнен ауытқуды айтады. Оны қоғамда қабылданған өлшемге қарама-қайшы әрекет жүйесі ретінде анықтайды [6].

Психикалық әрекетіне өзгеру күйін тудыратын улы заттарды қолдану девиантты мінез-құлық формасы болып табылады. Осы заттарды қолданған кезде ол психикалық үдерістерге әсер етеді.

Қандайда бір іс-әрекеттің бағалануы оны қандайда бір өлшеммен салыстыру іске асады. Мәселелік іс-әрекетті жиі девиантты деп атайды. Девиантты мінез-құлық психологиялық денсаулық, құқықтық, мәдениеттік немесе жалпы қабылданған өлшемнен ауытқу әрекетінің жүйесі.

Девиантты мінез-құлық екі үлкен категорияға бөлінеді. Біріншіден бұл психологиялық денсаулық өлшемінен ауытқу. Екіншіден, бұл қандайда бір әлеуметтік-мәдени өлшемдерді, әсіресе құқықтық өлшемді бұзатын антиәлеуметтік іс-әрекеті [7].

Жалпы алғанда, зерттеулерді талдау барысында девиантты мінез-құлықты жасөспірімдерде басымшылық танытады. Себебі, жасөспірімдердің тұлғалық ерекшеліктері болатыны бәрімізге аян! Олай болса, жасөспірімдік кезең-ең қиын, әртүрлі бұзақылықтардың пайда болатын және сонымен қатар достық өлшемдерді игеруіне сәтті кезең болып табылады.

Дәл осы кезеңде олардың бойында қоршаған орта ықпалымен көрініс табатын жағымсыз, яғни девиантты мінез-құлықтан арылтуды және оның қалыптасуына себеп-салдарын анықтап алуды талап етеді.

Қиын бала тақырыбында 20-30-жылдары П.П. Блонский, Г.А. Фартунатова, Л.С. Выготский, А.С. Макаренко, С.Т. Шацкий, В. И. Куфаев, С. Балаубаев, И.Л. Стычинский, В.Н. Мясичев және басқалар зерттеп, еңбектер жазды. Ал 30-жылдардың аяғы мен 40-жылдарда аталған тақырып аз тексерілді, немесе мүлдем тексерілмеді десе де болады. 50 және 60-

жылдары бұл мәселе тереңірек зерттеліп, ол туралы бірқатар еңбектер жазылды. Қазіргі кезде әңгіме болып отырған тақырып Л. Бажович, Л.С. Славина, Т. Миньковский, Г.П. Медведев, И.Ф. Назаров, М.М. Муканов, Г.А. Уманов, Э. Шыныбекова, К. Бегалиев, Қ.Б. Жарықбаев және басқалардың еңбектерінде әр қырынан сөз болды. Аталған еңбектердің авторлары осы мәселенің пайда болу себептерін ашып көрсетіп, тәрбиеленуі қиын балаларға сипаттама береді және оларға педагогикалық әсер етудің жолдарын көрсетеді. Осыған қарамастан, «қиын» балаларды тәрбиелеу мәселесі педагогика, психология және криминалистика ғылымдарының әлі де болса толық зерттелмеген мәселесі болып отыр [9]. Көптеген ғалымдар қиын бала мәселесі туралы өздерінің еңбектерін жазды. Атап өтсек қиын балалардың психологиялық ерекшеліктері теориялық тұрғыда Л.С. Выготский (1928) еңбектерінде талқыланады, сондай-ақ А.С. Макаренконың, С.Т. Шацкийдің, П.П. Блонскийдің, В.Н. Мясичевтің тәжірибелерінен де үлкен орын алады. Бұл мәселенің ары қарай талқылануына үлкен орын алады. Бұл мәселенің ары қарай талқылануына үлес қосқан зерттеушілер қатары да біршама.

Мәселен, бұлардың ішінде В.Н. Куфаевтың еңбегі назар аударарлық. Ол «қиын» балалардың әрқайсысының өзіне тән ерекшеліктері болады, «өсіп, ер жету, әлеуметтік жағдайына байланысты, бетімен кету дәрежесіне қарай, әр түрлі себептерге байланысты өз мінез-құлқының ерекшелігіне қарай мұндай балалар өздеріне ерекше тәсілмен қатынас жасауды және олармен тиісінше жұмыс жүргізуді талап етеді», - деп көрсетеді.

Тәрбиелеуі «қиын» жасөспірімдерді психологиялық жақтан бақылап зерттеу туралы М.А. Алемаскин - тәрбиелеуі «қиындар» проблемасы көп факторлы құбылыс, бұл проблеманы педагогтар, психологтар және заң қызметкерлері зерттеуі қажет, - деп жазады [10].

Девианттық мінез-құлық теориясының зерттеуіне Ш.К.Жаманбалаеваның диссертациясы көп үлес қосты, ол мынадай тақырыпта «Девианттық мінез-құлықтың әлеуметтік мәселелері» және оның монографиялары. Бұл еңбектерде автор - девианттық мінез-құлық дегеніміз мінез-құлық актісі деп әділдікпен айтады, ол адамдардың іс-әрекеттері немесе өмір салттары, арнайы қоғамда қабылданған әлеуметтік өлшемдер мен заңгерлік негіздегі салдарлы қағамдық санкцияларды бұзатын іс-әрекеттерді айтамыз. Берілген анықтама біріншіден, осы мінез-құлықтың барлық көріністерін қамтиды, екіншіден аутқуды, тек ресми жағынан ғана емес, сонымен қатар, айтылмаған әлеуметтік өлшемдердегі бейресми аутқитын мінез-құлық формаларында қарастырады; үшіншіден, санкцияның әртүрлін қамтиды, олар көбінде өздері девияцияға алып келеді-ол топтық аутқудан, қоғамдық жақтырмауға және толығымен қоғамнан бөліп тастауға алып келетін санкциялар.

Бірақта девианттық мінез-құлықтың критерийін анықтау өзгеруде, бұл жағдайда біз бір іс-әрекетті девианттық немесе оған жатқызбауымызда мүмкін, яғни ол әртүрлі қоғамдарда салт дәстүрлерге, өмір шарттарына байланысты өзгеріп отырады. Әлеуметтік үдерістердің динамикасы, қоғамдық өмірдің әртүрлі аймақтарындағы тоқырау жағдайлары девиациялық үдерістердің өсуіне алып келеді. Олар өлшемнен ауытқитын мінез-құлықтың өлшемдерінен көрініп отырады [8].

Әлеуметтік толығырақ анықтамасын беру үшін, аномалды сұрағаның негізіне мән береміз. Алғаш рет аномалды түсінігін қабылдаған әлеуметтанушы Э. Дюркгейм. Аномалды түсінігін ол «Индивидтің мінез-құлқының анық реттеушілік үдерістері, моральдық вакуум, ескі өлшемдер мен жаңа бағалылықтардың нақты қарым-қатынаста жоқ қоғамдық жағдайды қарастырады».

Ал қазіргі кезеңдегі автор В.Д. Плаховтың пікірінше аномалдылық таза күйінде кездеспейді, себебі кездейсоқ кездесетін үдерістердің ішінде бірнеше ықтималдылық заңдылықтар кездесіп отырады.

Әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан қарағанда, ауытқулық мінез-құлыққа айқынырақ түсінік З.А. Раевскаяның зерттеулерінде берілген, ол мінез-құлықты девиантты деп атайды да, мектептік және өнегелілік өлшемдерге сай емес деп береді. Мұндай түсіндіруде, автордың пікірінше, девиантты мінез-құлықтың криминалдықтан айырмашылығы құқық өлшемдерін бұзуды жорамалдамайды, ал аномалдылықтан айырмашылығы – ол тек психикалық жағынан сау жеткіншектерге тән. Мұндай мінез-құлықтың қалыпты белгілері ретінде ғалым жағымды қызығушылық және ұмтылыстың болмауын, тәртіпсіздігін, дау-жанжалға бейімдігін, қырсықтығын, ашу-ызашылығын, қоғамның жақтырмауын көрсетеді.

Жеткіншектердің девиантты мінез-құлқына қатысты өзінің сыртқы көріністері бойынша деликвенттікке ұқсайды, алайда қылмыстық заңдылықтар аясына кірмейді. Бұл «қылмыстық жазаланбайтын заңбұзушылық сипатына ие болатын, қабылданған өлшемге қарсылас мінез-құлық». Конның И.С. анықтауынша, девиантты мінез-құлық-бұл «құқық, мәдениет немесе моральдың жалпы қабылданған өлшемдерден ауытқыған іс-әрекеттер жүйесі». Е.Д. Дедков және Е.Г. Дидекул девиантты мінез-құлық қоғамға қауіпті немесе жағымсыз қабылданған әлеуметтік өлшемдерден ауытқыған мінез-құлық. Ал деликвенттік мінез-құлық, қылмыстық жазаланатын іс-әрекеттерді ұсынатын, қылмысты мінез-құлық болып табылады. Осылайша, «девиантты мінез-құлық» және «деликвенттік мінез-құлық» түсініктері теңдес болмайды, өйткені индивид мінез-құлқындағы бұзылулардың түрлі дәрежедегі көрсетулерді білдіреді.



Жоғарыда көрсетілген тұжырымдамаларды анализдеу және зерттеу негізінде девиантты мінез-құлық феноменін біз психикалық жағынан сау индивидтің қоғамдағы оның белгілі бір даму кезеңінде қалыптасқан өлшемдер мен ережелерге сәйкес емес, немесе қарсы іс-әрекеттері немесе жеке қылықтар жүйесі деп өзіміздің анықтамамызды ұсынамыз.

Девиантты мінез-құлықтың мәнін ашу – диалектикалық бірлікте шығатын биологиялық, әлеуметтік, психологиялық сияқты оған себепші болатын факторлар жиынтығының ролын ұғынуды талап етеді. Фактор ретінде біз белгілі бір жағдайда себепке айналып, қандай да бір үдеріс немесе құбылыстың ағудың қажетті шарты бола алатын қозғаушы күшті түсінеміз. Жеке тұлғаның дамуындағы факторлардың салыстырмалы салмағы ғалымдармен бірдей түсіндіріледі. XX ғасырдың ортасындағы бейәлеуметтік тұжырымдамалардың танымал авторлары биологиялық факторларға: дене құрылысына (У.Шелдон), физикалық ерекшеліктерге (Ч. Ломброзо), мінез-құлықтың белгілі бір көрсетулеріне адамның генетикалық бейімі (А. Геззел), Д. Бромлей, А. Айзенк және т.б. шешуші мағына береді. Нейрохирургия мен генетика (Э. Уилсон, С. Джефери) жетістіктеріне сүйенетін қазіргі биологизаторлық теориялар, сәтсіз балалармен тәрбие жұмысында пайдаланатын биопсихикалық, психотерапиялық және медициналық көмек әдістерін өңдеуге арналған негіздемелер болды. Алайда мұндай әдістер шектеулі мүмкіндіктерге ие және өз бетімен белсенді емес педагогикалық әсер етуінсіз жеткіншектің девиантты мінез-құлқының алдын-алу бойынша жұмысы нәтижелілігін қамтамасыз ете алмайды.

Белгілі бір ғылыми қызығушылық психологиялық бағытты көрсетеді, олардың авторлары ауытқушы мінез-құлықтың әлеуметтік тамырларына сілтейді (Е.П. Белинская, С. Беккер, Ф. Танненбаум, У. Томас және т.б.). Олардың ойынша девианттықтың дамуын қоздыратын басты факторлардың бірі «әлеуметтік таңба», ол индивидті «тәртіпті бұзушылармен» алдын-ала теңдестіруден тұрады. Бұл ғылыми бағыттың өкілдері девиантты мінез-құлықтың дамуын қоғамдағы өзгерістермен түсіндіреді, олардың нәтижесінде бұрынғы бағыттар өздерінің мағынасын жоғалтады, ол өз алдына қоғамның қайта ұйымдастырылуына әкеледі, оның барысында біреулері ескі өлшемдер мен бағалықтарын ұстанса, екіншілері – жаңадан пайда болғандарын ұстанады.

Жеткіншектердің девиантты мінез-құлқының детерминация үдерісіне тікелей әсер ететін биологиялық, әлеуметтік және психологиялық факторларды зерттеудің жүйелі тәсілі назарға ие бола алады. Біздің пікірімізше, жүйелі зерттеулер ғана зерттелетін үдеріске шынайы шарттарды ғылыми қамтамасыз етудің объективті суретін бере алады. Осындай тәсіл жоғарыда көрсетілген тұжырымдамалар анализінің негізінде ғалымдар мінез-құлық формаларының құрылу барысында өзара әрекет ететін сыртқы (әлеуметтік) және ішкі (психологиялық) факторларды бөліп көрсете алады. Осыдан шығар қорытынды, әлеуметтану ғылымында төмендегідей заңдылық орнатылған: біріншіден, сыртқы факторлар ішкі факторлар арқылы әрекет етеді сонымен өздерін анықтайды; екіншіден, ішкі факторлар сыртқылары арқылы әрекет етеді де өздерін өзгертеді.

Жеткіншектердің девиантты мінез-құлқының дамуына әсер ететін сыртқы және ішкі факторлардың өзара байланысы жеткіншектерді әлеуметтендіру үдерісінде жүзеге асады. Бұл феноменнің мәні жеке тұлға мен қоғамның айланысына сілтей отырып, ғалым жеке тұлға дамуының ішкі үдерістері мен сыртқы шарттарымен өзіндік байланысатын «дамудың әлеуметтік жағдайы» туралы айтады. Бұдан шығатын нәтиже, индивид ортамен белсенді түрде өзара қарым-қатынаста бола тұрып, бұрын меңгерілген тәжірибе мен қажеттіліктерге сай болатын стереотип, өлшемдер, мінез-құлық ережелеріне, бағалы бағыттар мен т.с.с. байсалды ерекше мән бере отырып, таңдаулы қоршаған шындықтың маңыздыларын меңгереді. Демек, жеткіншек жеке тұлғасының әлеуметтену үдерісіне әсер ететін әлеуметтік-экономикалық және медико-биологиялық факторлардың қайта балануы кейде тәрбиешілердің көңілін басты мәселеден, «психологиялық парыз бен құзыретінің мәселелерінен жасырады» басқа жаққа аударады. Алайда, бұл факторларды дұрыс бағаламау да дұрыс емес, өйткені қазіргі әлеуметтік-экономикалық жағдайдың шарттары жағымсыз төтенше орталық әсерінің айтарлықтай күшеюіне әкеледі. Макроортаның жағымсыз факторлары жұмыссыздық, кедейлік, жергілікті соғыстық жанжалдар, миграция, қылмыстың өсуі және т.с.с. құбылыстар көрсетілген. Мезоортаның сәйкес факторларына халықтың мәдениет дәрежесінің төменділігі, күрделі экологиялық жағдай, күрделі тұрмыс жағдайы, ауданда тұрудың жалпы қиыншылықтары жатады.

Бірқатар жағдайда жеткіншектерде девиантты мінез-құлықтың түрлі формаларына әкелетін дамып келе жатқан жеке тұлғаның дезадаптациясының көзі болып табылатын микроортаның жағымсыз факторлары ретінде отбасы мен мектеп сияқты екі әлеуметтік маңызды институттар шығады. И.Д. Фруминның пайымдауынша, мектеп ең маңызды әлеуметтік символ ретінде көріне отырып, өте жиі «әлеуметтенудің күрделі қызметін орындай алмайды. Мектеп пен бала бір-біріне агрессивті болады». Жеке мұғалімдердің немесе сынып жетекшілерінің жеткіліксіз педагогикалық-психологиялық біліктілігі, олардың жеткіншек жеке тұлғасын жоюы, педагогикалық әдептіліктің жоқ болуы – мұның бәрі «мағыналық және эмоциялық бөгетке» әкеледі. Мінсіз бейнені құрып, педагогтар, Б.Н.

Алмазовтың пайымдауынша, оқушыны сол бейнеге «ендіруге» тырысады, бұл сәтсіздікке әкеп соғады. Жеткіншектің өзін-өзі бағалауына, табиғи белсенділігін, экзистенциалды таңдауын жоққа шығару нәтижесінде оның базалық қажеттіліктерінің дамуына кедергі болады. Төбелес, ұрлық, қаңғыбастық, есірткелік, жезөкшелік және т.с.с. девиантты мінез-құлықтың түрлі формалары арқылы жүзеге асыру жолдарын іздеу мұның нәтижесі болып табылады.

Жеткіншектің жеке тұлғасының қалыптасу бастамасы ретінде оның өзін даму және детерминациялауын мойындау, ғалымдардың пікірінше, мінез-құлықтың алдын-алу үдерісін оптимизациялаудың бай әлеуетіне ие. Алайда дамып келе жатқан жеке тұлғаның өзін-өзі түсіну және растау мүмкіндіктері шексіз, өйткені «кең тараған ата-ана махаббатының айтылғандығының жеткіліксіздігі», отбасында «күштеп» тәрбиелеу, авторитарлық мектеп әрқашан да балаға өзін-өзі білуде керекті педагогикалық көмекті көрсете алмайды, оған осы үдерістердің сөнуіне немесе деформациясына себепші болады.

Мінез-құлықтық әрекет, ғалымдардың тұжырымдамасына сәйкес, «күні бұрын шешу», немесе афференттік синтезбен алдын алады. Бұл кезеңде индивидтың психикасында төрт басты: «қазіргі кезде доминанта болып тұрған мотивация, қазіргі кезге сәйкес келетін, жағдайлық афферентация, жіберу афферентациясы және жады» сияқты компоненттердің өзара байланысуы жүріп жатады. Мінез-құлықтың әрекеттің қозғаушы күші ретінде белгілі бір іс-әрекет жасау алдында жеткіншектің базалық қажеттілігін көрсететін доминанта болып тұрған мотивация болады. Бұл қажеттілік келесі мінез-құлықтық әрекеттердің ішкі «жіберу механизмі» болады.

Сезінетін қажеттілікті іске асыру үдерісі жеткіншектің жадысына, оның субъективті тәжірибесіне қарау қажеттілігіне себеп болады. Субъективті тәжірибе фактілері белгілі бір жағдайдағы қажеттілікпен теңестіріледі, оның нәтижесінде осы қажеттілікті іске асыру құралдары мен әдістері, жолдары туралы ақпарат тәжірибесінен таңдау басталады. Мысалы, белсенді араласудың табиғи қажеттілігі девиантты мінез-құлықты жеткіншектің асоциалды бағыттағы құрбыларының тобына кірудің қозғаушы күші болуы мүмкін, өйткені субъективті тәжірибе бойынша сау әлеуметтік ортада бұл қажеттілікті қанағаттандыру мүмкін болмайды.

Мінез-құлықтық әрекетті жүзеге асыру туралы шешім қабылдау үшін ол жүзеге асатындай сыртқы шарттар кешенінің маңызы бар. Сондықтан, бұл шарттар туралы ақпарат та жеткіншектің субъективті тәжірибесінде сақталуы тиіс.

Осылайша, мінез-құлықтық әрекеттің «күні бұрын шешу» кезеңінде ненің және қалай (қандай құралдардың көмегімен, қандай шартта) қажет екені белгілі болуы керек және бұл қажеттілік қанағаттандырылуы керек.

Алайда девиантты жеткіншектерде мінез-құлықтық әрекеттің нәтижесі әдетте бастапқы қажеттілікті қанағаттандыру байланысты болмайды. Мұндай жағдайдағы себептер ретінде ғалымдар төмендегілер белгіленген:

- Бастапқы қажеттілікті қанағаттандыру керекті жолдар мен құралдарды таңдауға мүмкіндік бермейтін субъективті тәжірибенің кедейлігі;
- Мінез-құлықтық әрекетті жүзеге асыру мақсатының дұрыс болмағандығы;
- Жеткіншек бастапқы қажеттілікті дұрыс құрастырмаған және анықтамаған.

Аяғында, күні бұрынғы шешім мінез-құлықтық әрекет орындау кезеңдер қалыпты және күткен нәтиже шықса да, жеткіншек шынайы қанағатты сезінбейді, өйткені бастапқы қажеттілікке қатысты шешім қате қабылданған.

Көрсетілген девиантты мінез-құлықтың субъективті факторлары дамып келе жатқан жеке тұлғаның қарым-қатынасы арқылы іске асатын өзара байланысты, өзара себепші болатын және өзара әрекет ететін компоненттердің жүйесі болып табылады. Бұл қарым-қатынастар, Б.Ф. Ломовтың пікірінше, жеке тұлғаның субъективті әлемін анықтайтын «ұйытқысы» ролінде шығады.

Осылайша, жеткіншектердің девиантты мінез-құлықтың мәнін жан-жақты және терең зерттеу ғана оның алдын-алу үдерісі үшін тиімді әлеуметтік жағдайлар жасау негізінде жақтан заңдылықтарды, байланыстарды, тәуелділіктерді көрсету мүмкіндігін ашады.

#### Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Менделевич В.Д. Психология девиантного повеления – М.: МЕДпресс, 2000.- 554 с.
2. Елеусізова С. Қарым-қатынас психологиясы. – Алматы: «Рауан», 1196. – 64 б.
3. Крутецкий В.А. Психология обучения воспитания школьников. М.: Просвещение, 1976.
4. Гилинский Я.И. Социология девиантного поведения как специальная социальная теория.- СПб.: СОЦИС, 1991. – 468 с.
5. Афанасьев В., Гилинский Я. Девиантное поведение и социальный контроль в условиях кризиса российского общества. – СПб.: Питер, 1995. – 544 с.
6. Василькова Ю.В., Василькова Т.Я. Социальная педагогика. – М.: Академия, 1999. – 440 с.
7. Фролов С.С. Социология: Учебник.-3-е изд. – М.: Гардарики, 1999.

8. Фрейд З. Детская сексуальность и психоанализ детских неврозов. – СПб., 1997.  
 9. Керімов Л.К “Қиын жасөспірімдерді жеке – дара қайта тәрбиелеу теориясы мен практикасы” – Алматы, 2003. – 123 б.  
 10. Алемаскин М.А. Воспитательная работа с подростками. –М.: Знание, 1979.-42 с.

## **ҮШІНШІ СЕКТОР ҚЫЗМЕТІ АЯСЫНДА ӘЛЕУМЕТТІК ЖОБАЛАРДЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДАҒЫ ЖАСТАРДЫ КӘСІПКЕРЛІККЕ ЫНТАЛАНДЫРУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ**

*Кәрім Ж.Қ., Досмурзаева Д.О.  
 Урузбаева Г.Т. жетекшілігімен*

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті  
 e-mail: [zhuldyzkarim@mail.ru](mailto:zhuldyzkarim@mail.ru)

Үшінші сектордың дамуы – кез келген мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси модернизациялануының маңызды көрсеткіші. Азаматтық қоғамның жаһандық даму бағыттары бүгінгі күні өзекті мәселелер қатарында тұрақты орын алуда.

Әлеуметтік іс-әрекет концепциясында (М.Либоракина, 1996) қоғамдық бірлестіктердің роліне ерекше назар аударылған: олар үшінші секторың өзегі ретінде қарастырылады. Үшінші сектордың миссиясы – ұжымдық іс-әрекеттің есебінен қоғамды әлеуметтік өзгерту, яғни жаңа әлеуметтік іс-әрекеттерге адамдарды тарту [1].

Қазақстанда үшінші сектор Елбасымыздың жастар саясатын жүзеге асырудың өзіндік «лабораториясына» айналып, соның ішінде қоғамның өзекті әлеуметтік мәселесі-жастардың жұмысбастылық мәселелерін шешуде өз септігін тигізуде. Осыған орай, Қазақстандағы жастарды жұмыспен қамту мәселесіне қатысты Үшінші сектор қызметі аясындағы әлеуметтік жобаларды заманауи нарық жағдайында жүзеге асырылуын зерттеу аясында сол жобалардың бағытын, мақсатын, әдістері мен технологияларын және тағы басқа жобаны жүзеге асыру құрылымдарын талдау мақсатында соңғы бес жыл ішінде, яғни 2014-2018 жылдары отандық ақпараттық ресурстарында жарияланған мақалалар мазмұнына талдау жасалды. Талданған 30 мақаланың мазмұнынан жастарды жұмыспен қамту бағытындағы әлеуметтік жобалардың мақсаттарының бірі жастарды кәсіпкерлікке шақыру, жастар арасында кәсіпкерлік корпусын дамыту екендігі анықталды. Бұл мақсат тікелей жастар арасындағы жұмыссыздықты алдын алу шараларының бірі. Мақалаларды талдау негізінде жастарды кәсіпкерлікке ынталандыру арқылу жұмыспен қамтумен айналысатын ««Zhas Project» жастар корпусын дамыту, «Astana Hub халықаралық технопаркі», «Жас кәсіпкер» бағдарламасы, «Бизнесті дамытудың-2020» жол картасы әлеуметтік жобаларын атауға болады.

ҚР еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің деректері бойынша, 2018 жылға қарай Қазақстанда жұмыспен қамтылған жастардың саны 2,1 млн адамды құрады, солардың ішінде жалдамалы жұмыскерлер, өзін-өзі жұмыспен қамтығандар бар. Ал алған білімі бойынша жастардың басым бөлігі арнайы орта білім алғандар болып шықты [2] (Кесте 1).

Кесте 1

«Жұмыспен қамтылған жастардың сандық көрсеткіші (2018ж.)»

№	Жұмыспен қамтылған жастар категориясы	Саны (адам саны/ %)
1.	Жалпы саны	2,1 млн
2.	Жалдамалы жұмыскерлер	1,5 млн
3.	Өзін-өзі жұмыспен қамтығандар	456 мың
4.	Жоғары білімі барлар	36%
5.	Арнайы орта білімі барлар	39%
6.	Тек негізгі, орта білімі бар	25%

Әлемде жастар арасындағы жұмыссыздық көрсеткіші бүгінде 13%. Ал кей мемлекеттерде тіпті 40%-ға дейін жетеді. Қазақстанда да осы мәселе өзектілігін жоғалтпауда. Түйткілді шешу үшін Сенат төрағасы Қасым-Жомарт Тоқаевтың айтуы бойынша жастардың кәсіпкерлікке қабілеттігін арттыру керек. Алайда, қазақстандық жастардың 51% бизнеспен айналысуды жоспарламайды. Бұл мәселені шешу мақсатында Қасым-Жомарт Тоқаев бірқатар ұсыныстар келтірді [3] (Сызба 1).



Сызба 1 - «Жастарды кәсіпкерлікке ынталандыру механизмдері»

Жастарды кәсіпкерлікке ынталандыру өзін-өзі еңбекпен қамтып отырған және білімі бар, бірақ жұмыс істемейтін 100 мың жасты қамтиды.

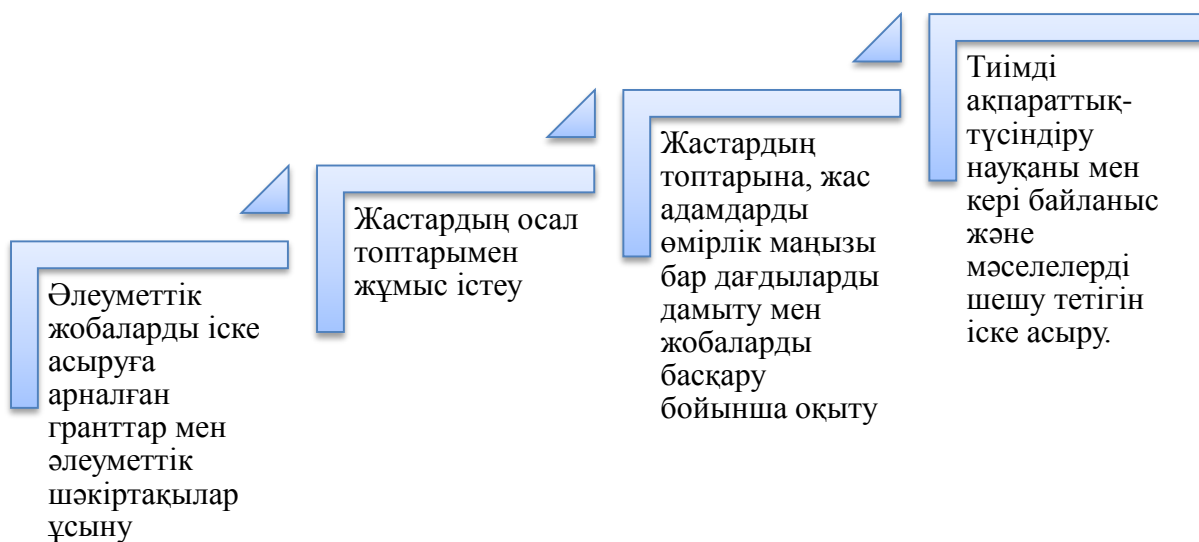
Елбасының жыл сайынғы Жолдауында жастарды қолдауға бағытталған жобаларға басымдық беріліп келеді. Сондай алғышарттардың негізінде 2017 жылы «Zhas Project» жастар корпусын дамыту жобасы құрылды [2]. «Zhas Project» жобасын талдай отырып, біз жобаның құрлымын, негізгі мақсатын, аралық есеп көрсеткіштерін анықтадық (Кесте 2).

Кесте 2

«Әлеуметтік жоба: «Zhas Project»»

Әлеуметтік жоба	Мазмұны
Атауы:	«Zhas Project»
Мақсаты:	-Жастар корпусын дамыту; -жұмыссыз жүрген жастардың кәсіп ашып, ісін өркендету; -жастардың өзін-өзі жұмыспен қамтып, қоғамдағы орнын табуға дем беру.
Технология:	оқыту курсы, семинар-тренингтер
Бенефициарлар:	Жастар, соның ішінде ЖОО түлектері, осал топтардан шыққан және мүмкіндігі шектеулі азаматтар
Мерзімі:	2017 жылдан бастап
Аумақы:	Қазақстан Республикасының барлық аймақтары
Ұйымдастырушылары:	ҚР Білім және ғылым министрлігі мен Халықаралық банкі
2017 жыл бойынша есеп:	Қазақстанның бес облысының жастарына кәсіп ашуға мүмкіндік берді.
2018 жыл бойынша есеп:	Қазақстанның алты аймағын қамтыды: Ақтөбе, Шығыс Қазақстан, Жамбыл, Қызылорда, Солтүстік Қазақстан облысы.
Өңір бойынша есеп:	Өңір бойынша үздік шыққан жобалар бойынша Жаңақорған ауданы көш бастап тұр: -69 жоба жеңімпаз; -248 жас қатысушы; -6 ай; -нақты атқаратын жұмыстарды кезең-кезеңімен жоспарлау, қаржылық есептілікті нақтылау, «мінсіз команда» жасақтау семинар-тренингтері; -15 ментор дәріс жүргізді.

Аталмыш жобаның жүзеге асырылуын зерттей келе, оның келесідей негізгі компоненттерін сызба 2 көрсеттік.



Сызба 2 - «Zhas Project» жобасының негізгі компоненттері»

Жастар корпусын дамыту жобасы жастарды қоғамдастықтың өміріне тарту, сондай-ақ, қоғамдастықтың игілігі жолында қоғамдық пайдалы қызмет дағдыларына оқыту арқылы өмірлік маңызы бар дағдыларды дамыту бағытында қатысушыларға арналған ұсыныстары басқа жастар жұмысбастылығы мәселесі бағытындағы әлеуметтік жобалардан ерекшелінеді және ол туралы конструктивті ақпарат келесі сызба 3 көрсетілген.



Сызба 3 - «Zhas Project» жобасының ерекшеліктері»

«Zhas Project» жобасының зерттеуін қорытындылай келе, аталмыш жоба 14 пен 29 жас аралығындағы жастар үшін жеке әлеуметтік кәсіпкерлік ісін бастауға үлкен стартап мүмкіндік, әсіресе, оқымайтын және жұмыс істемейтін немесе жұмыс істейтін, бірақ табысы төмен жастар, әлеуметтік жағдайы төмен және мүмкіндіктері шектеулі жастар арасында жұмыссыздық мәселесінің бірден-бір шешімі.

Қазақстандағы экожүйе ядросы болып саналатын «Astana Hub» IT – жобалар халықаралық технопаркi өзiнiң бастапқы нәтижелерiн көрсетуде [4]. 2018 жылдың қараша айында ЕХРО көрме алаңында Президенттің қатысуымен аталмыш жобаның ашылу салтанаты өтті. Жоба туралы мәліметтерді талдай келе, біз оның сипаты мен құрылымы жайлы келесі 3 кестені құрастырдық.

Кесте 3

«Astana хаб» халықаралық технопаркi жобасы: мақсаты, сипаты, жетістіктері»

Әлеуметтік жоба	Мазмұны
Жоба атауы:	«Astana хаб» халықаралық технопаркi
Жоба мақсаты:	-Қазақстандағы стартап экожүйесін дамыту; -Жастардың стартап жобаларын дамытуға оңтайлы мүмкіндіктер келтіру.
Жоба бағыты:	IT-стартаптар
Технология:	Акселерация, инкубация
Жүзеге асырылу аумағы:	Халықаралық жоба

Жоба бенефициарлары:	Жастар
Жоба сипаты:	-Арнайы іріктеуден өткен стартаперлер 3 ай оқып, жұмыстарын жетілдіреді. -Халықаралық технопарк жобаларды қаржыландырмайды. Тек ІТ-таланттарды бір алаңға тоғыстырып, тәжірибе алмасуға мүмкіндік береді.
Жоба ерекшелігі:	Технопаркте жастарды қосымша тегін интернет, жайлы жұмыс орны мен өзге өңірден келгендерге баспанамен қамту.
Аралық есептік көрсеткіш:	-Clockster жобасы. -150-ден астам жоба технопарк айналымында. -150 млн инвестиция тартылған. -Стартаптар негізінен медицина, интернет-сауда және менеджментке баулу салаларында кеңінен қолданылады.
Clockster жобасы туралы:	- қызметкерлердің жұмыс уақытын дұрыс есептейтін жоба -135 млн теңге инвестиция тартылған.

Зерттеуіміздің нәтижесі бойынша, үшінші сектор аясында жастардың жұмысбастылығы мәселесіне бағытталған әлеуметтік жобаларды жүзеге асыруда жастарды кәсіпкерлікке ынталандыру арқылы қолданылатын әлеуметтік жұмыстың акселерация, инкубация, оқыту курстарын ұйымдастыру, семинар-тренингтер сияқты технологияларын атауға болады. Елбасымыздың саралы саясаты арқасында бүгінде жастарға, әсіресе ЖОО түлектеріне, осал топтардан шыққан және ерекше қажеттіліктері бар азаматтарға үлкен көңіл бөлінуде. Қазақстан үшін жастарды жұмыспен қамту – ол әлеуметтік-экономикалық дамудың кілті. Қоғамда әлеуметтік маңызы бар мәселелерді шешу, халықтың тұрмыстық жағдайын жақсарту, рухани жаңғырту мақсаттарын жүзеге асыруда үшінші сектордың маңызы зор. Дегенмен, кез келген үдемелі дамудың биік мақсаттарын мұрат тұтқан мемлекет үшін азаматтық қоғам қалыптастырып қана қоймай, оның белсенді әрі айқын позициялы болуы маңызды.

#### Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Либоракина М.И., Никонова Л.С. Социальное партнерство: взаимодействие между государственными, коммерческими и общественными структурами. Опыт проведения учебной программы. – М.: Фонд «Институт экономики города», 2001. – 72 бет.
2. Оңғарұлы С. Миллионер жастар оқыту курсына қатысты// «Жаңақорған тынысы». 2018. 24 тамыз. <https://zhanagorgan-tyyny.kz/kogam/4444-millioner-zhastar-oytu-kursyna-atysty.html>
3. Әбдірахманқызы Н., Алшынбаев Ғ. Елімізде 82400 жас жұмыссыз жүр// «Хабар 24». 2019. 3 ақпан. <https://24.kz/kz/zha-aly-tar/o-am/item/295113-elimizde-82400-zhas-zh-myssyz-zh-r>
4. Мұхамеджанова Ғ., Сұлтанғазы Ж. Astana Hub халықаралық технопаркіне қатысушылар үшін салық жеңілдетіледі// «Хабар 24». 2018. 28 желтоқсан. <https://24.kz/kz/zha-aly-tar/o-am/item/286794-astana-hub-khaly-araly-tekhnoparkine-atysushylar-shin-saly-zhe-ildetiledi>

## ТЕХНОЛОГИИ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ С МИГРАНТАМИ В УСЛОВИЯХ НЕПРАВИТЕЛЬСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ

*Кожамет А.Д.*

*Под руководством Урузбаевой Г.Т к.п.н., ассоциированного профессора психологии, и.о. профессора кафедры*

Евразийский национальный университет им.Л.Н. Гумилева  
e-mail: [ardak97@mail.ru](mailto:ardak97@mail.ru)

Проанализировав и проводя итоги контент-анализа газет «Литер» (2018г.), «Казахстанская правда» (2013-2018 гг.), «Егемен Казахстан» (2017-2018 гг.), можно сделать следующие выводы о технологиях социальной работы с мигрантами в условиях неправительственных организаций.

Казахстан относится к странам, где наблюдаются наиболее сильные миграционные процессы (7-е место в мире по приему мигрантов, МОМ, 2018г.)

По количеству принятых беженцев Казахстан занимает 1-е место в Центрально-Азиатском регионе (МОМ, 2018 г.).

В органах внутренних дел зарегистрировано всего 2,5 млн мигрантов на 2018г. (на 20% больше чем в 2015 г.).

От 300–500 тыс. до 1 млн нелегальных мигрантов (МОМ, 2018г.).

Казахстан получает 0,57% ВВП или 1,1 млрд долларов в год (как минимум) за счет трудовых мигрантов.

С 2015 по 2018 гг. по официальной статистике в РК въехало более 5,6 млн иностранных граждан, более 90% из них – это граждане СНГ, граждане Узбекистана, России и Киргизии.

На протяжении всех лет независимости Казахстан проводит политику стимулирования добровольного возвращения в страну этнических казахов (см. таблицу 1).

Основные страны исхода этнических репатриантов	Количество (в процентах %)
Узбекистан	61,6
Китайская Народная Республика	12,1
Монголия	11,7
Туркменистан	7,1

Таблица 1. Основные страны исхода этнических репатриантов.

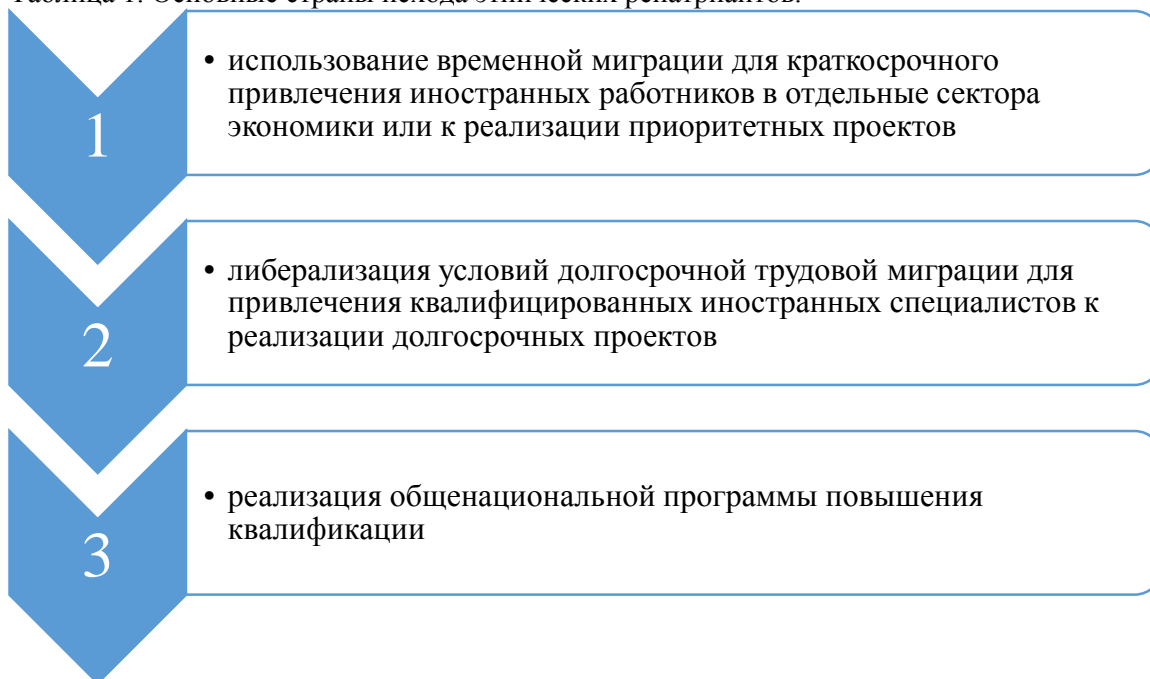


Схема 1. Комплексная стратегия управления миграционными процессами.

Республика Казахстан придерживается стратегии временной миграции по вовлечению иностранных работников, оптимального расселения населения по территории страны и долгосрочной постоянной миграции по отношению к этническим репатриантам, прибывающим в РК (21.09.18, газета Литер).

В текущем году разработаны, согласованы с заинтересованными государственными органами и утверждены 23 Дорожные карты. Разработаны и находятся на согласовании еще 4 Дорожные карты. Принимаемые меры позволят сократить количество документов, предъявляемых услугополучателем, сроки оказания государственных услуг, уменьшится количество личных визитов граждан в государственные органы. В результате исключаются факты коррупции, так как не будет прямого контакта между услугодателем и услугополучателем. Результаты автоматизации государственных услуг указаны в схеме 2.



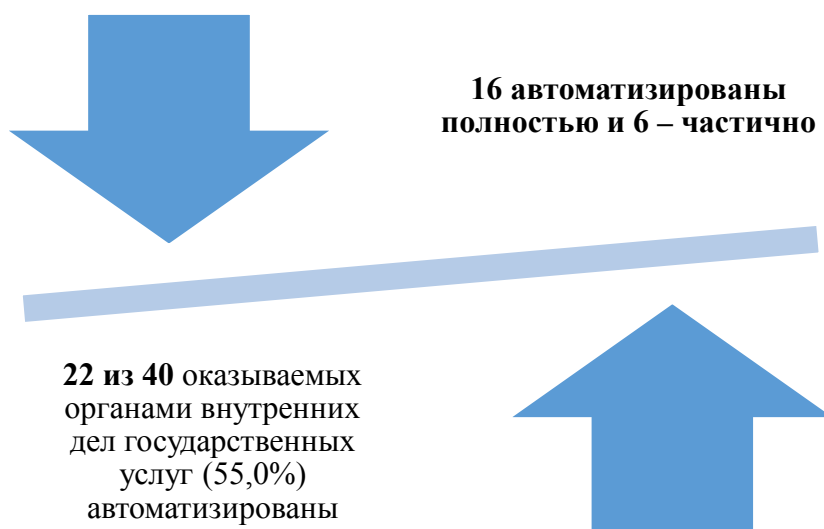


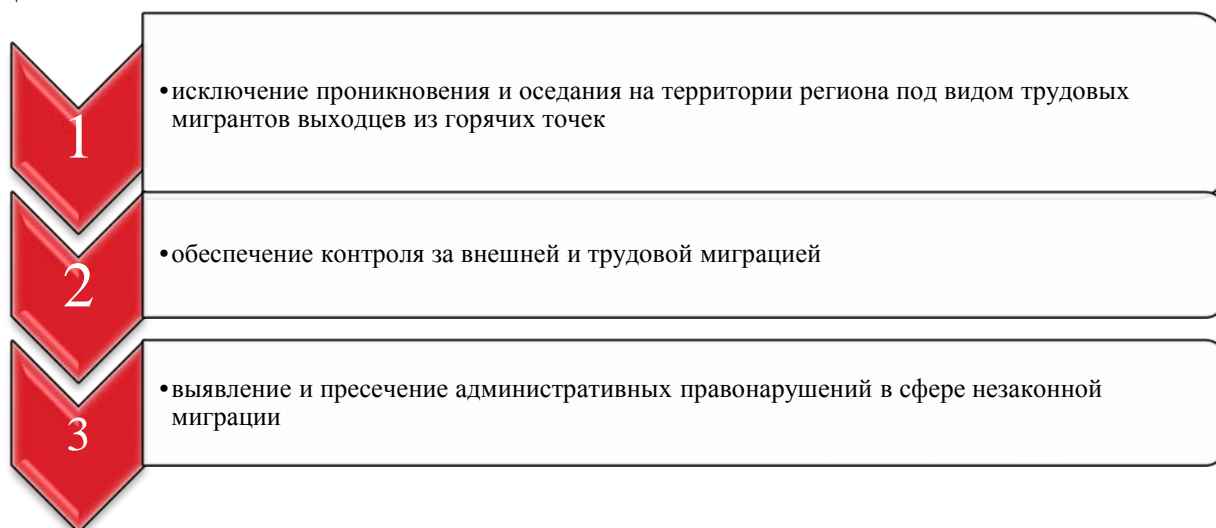
Схема 2. Итоги автоматизации государственных услуг (с начала 2018г.).

Технологии социальной работы с мигрантами в условиях НПО, которые удалось выявить в результате контент-анализа:

1. Оперативно-профилактическое мероприятие «Нелегал» Жанат Сисекенова статья от 10.08.18. (г. Актобе, газета «Литер»).

Частота повторяемости (2): Оперативно-профилактическое мероприятие «Нелегал» Жанат Сисекенова статья от 10.08.18, 28.05.2018.

Цели:



Результаты:

Полицией совместно с органами ДКНБ проверены 28 797 мигрантов по учетам деструктивных течений и оперативного розыска лиц, возвращающихся из горячих точек. Выявлено и пресечено 930 административных правонарушений в сфере незаконной миграции.

2. Программа «Мероприятия, направленные на трансграничный контроль и лечение туберкулеза (ТБ), ТБ со множественной лекарственной устойчивостью (МЛУ ТБ) и ТБ/ВИЧ среди трудовых мигрантов» на средства Глобального фонда по борьбе со СПИДом, туберкулезом и малярией, осуществлялась именно в Казахстане и была выполнена в нашей стране в 2014–2017 годах (Мира Мустафина, 17.04.18, газета «Литер»).

Цель: контроль и лечение туберкулеза среди трудовых мигрантов.

Мероприятия: 4 региональной встречи высокого уровня (2014-2018гг.).

Вовлечение местных НПО городов: Астана, Алматы, Караганда, Алматинская область и Сарыагашский район Туркестанской области.

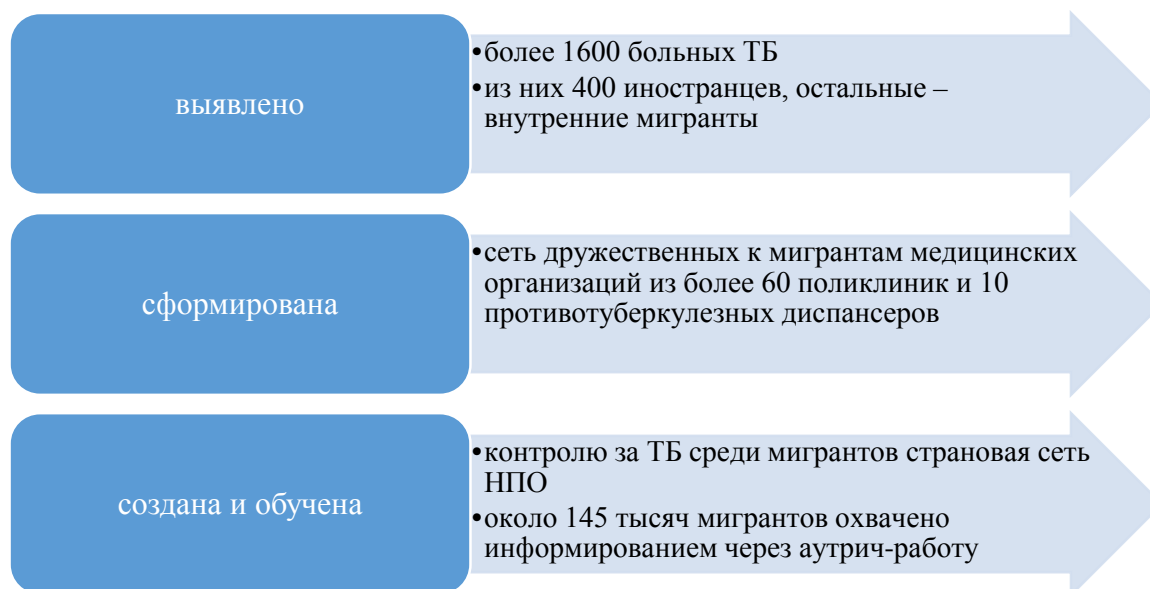


Схема 3. Результаты реализации программы «Мероприятия, направленные на трансграничный контроль и лечение туберкулеза (ТБ), ТБ со множественной лекарственной устойчивостью (МЛУ ТБ) и ТБ/ВИЧ среди трудовых мигрантов» (2014-2017 гг.).

3. Оперативно-профилактическое мероприятие «Мигрант» (Жанат Тукпиев, 03.08.2018г., газета «Казахстанская правда»).

Частота повторяемости (2): Оперативно-профилактическое мероприятие «Мигрант» (Жанат Тукпиев, газета «Казахстанская правда», 03.08.2018г., 24.02.2018г., 16.02.2016, 09.12.2015, 31.03.2015).

Деятельность государственных органов РК по регулированию миграционной ситуации в стране	Количество мигрантов в РК (первое полугодие 2018г.)	Количество мигрантов в РК (второе полугодие 2018г.)
Привлечение к административной ответственности за нарушение миграционного законодательства:	1 232 гражданина (1 065 из них иностранные граждане)	свыше 21 тысячи иностранных граждан из 212 тысяч прибывших
Выдворение за пределы страны	178 иностранцев	1 266 иностранцев
Привлечение к ответственности за нарушение правил привлечения иностранной рабочей силы:	34 работодателя	более 23 тысяч трудовых мигрантов были легализованы
Привлечение к административной ответственности за нарушение законодательства в области миграции населения, наших соотечественников из числа принимающих иностранцев и лиц без гражданства	133 физических и юридических лица	
Водворение в приемники-распределители ДВД до установления их личностей:	432 человека	1 756 человека
Досудебные расследования за нарушения миграционного законодательства, предусмотренных УК РК:	11	

Таблица 1. Итоги оперативно-профилактического мероприятия «Мигрант» (первое и второе полугодие 2018 г.).

4. Project HOPE Kazakhstan (Глобальный фонд для борьбы со СПИДом, туберкулезом и малярией). («Туберкулез гражданства не имеет», 24.10.2016 г. Анель Утегенова).

Частота повторяемости (2): «Туберкулез гражданства не имеет», 24.10.2016, 06.12.18.

Технологии социальной работы в рамках проекта Project HOPE Kazakhstan:

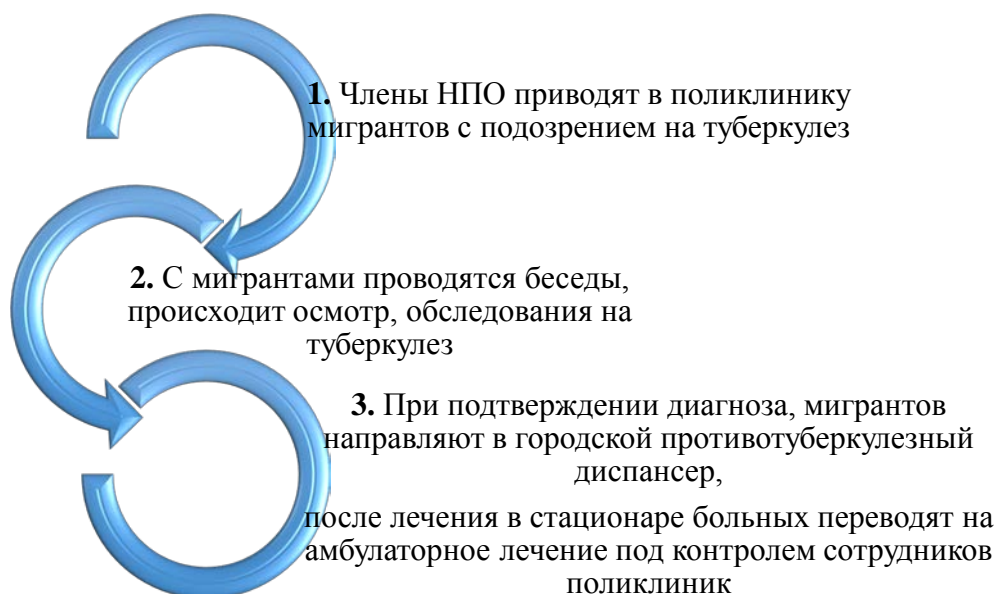


Схема 4. Технологии социальной работы в рамках проекта Project NOPE Kazakhstan.

5. Проект: «Центр миграционных услуг» (31.10.18).

Цель: оптимизация оказания государственной услуги «Выдача и продление разрешений трудовым иммигрантам»; сокращение количества документов, предъявляемых услугополучателем, сроков оказания государственных услуг, уменьшение количества личных визитов граждан в государственные органы.

Открыты в городах Астана, Алматы, Шымкент, Атырау, Актобе, Уральск, Петропавловск, Усть – Каменогорск.

Подводя итоги контент-анализа, можно сделать вывод о том, что миграционная политика в РК развивается в двух аспектах: де-юре и де-факто.

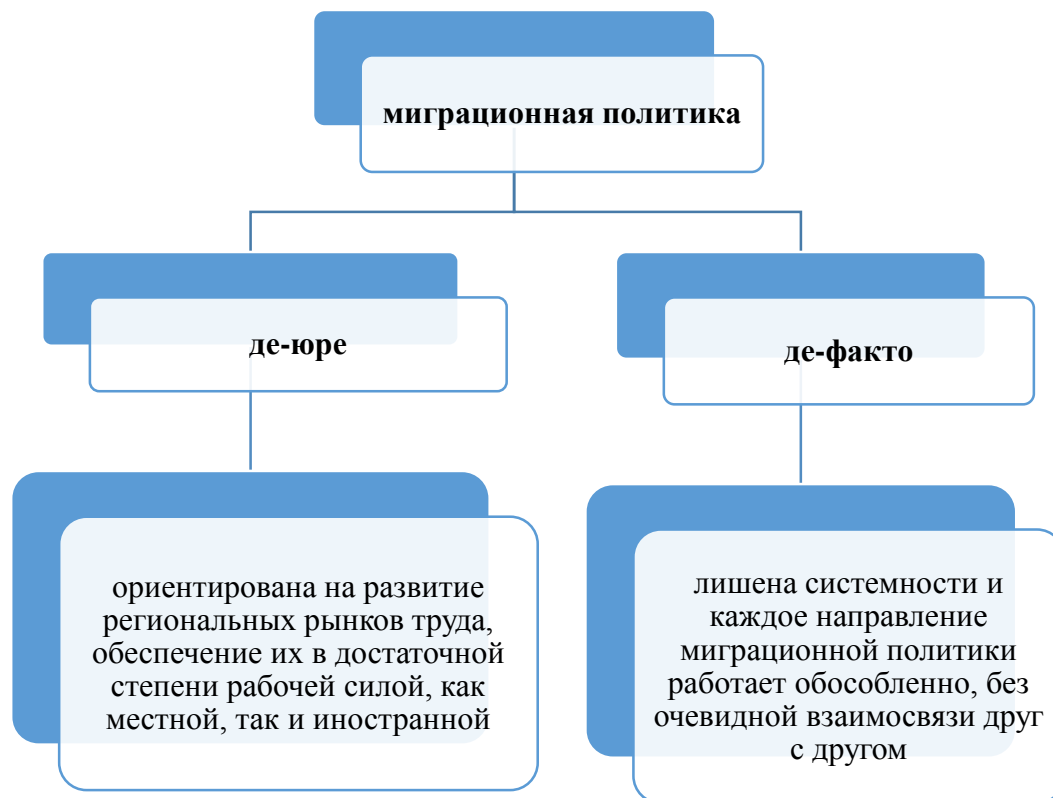


Схема 7. Положение миграционной политики на 2018 год.

Данная ситуация с миграционной политикой приводит к несбалансированному использованию иностранной рабочей силы и местных трудовых ресурсов, что сказывается на несбалансированности национального рынка труда.

Более того, выявленные технологии позволяют увидеть картину миграции в Казахстане: государство прилагает всевозможные усилия для дальнейшего развития миграционной политики.

**Список использованной литературы:**

1. <https://liter.kz/>
2. <https://egemen.kz/>
3. <https://www.kazpravda.kz/>

## **ЖАСТАР АРАСЫНДАҒЫ ТӘУЕЛДІЛІКТІҢ ӘЛЕУМЕТТІК САЛДАРЛАРЫ**

*Әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс кафедрасының I курс магистранты*

*Құрбанбаев О.Ү.*

*Ғылыми жетекшісі: PhD доктор, Серікжанова С.С.*

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,*

*E-mail: okubanbaev1@gmail.com*

Тәуелділік адамзат баласының пайда болуымен қарастырылатын әлеуметтік ұғым деп айтсақ болады. Себебі кез келген адамда белгілі бір затқа немесе белгілі бір іс-әрекет түріне деген құштарлық болу мүмкін. Егерде бұл құбылыстар жиі қайталанатын болса адамда оған деген тәуелділік қалыптасады. Тәуелділік қазіргі таңда ең өзекті әлеуметтік мәселелердің бірі. Соның ішінде әлеуметтік желілерге, нашақорлыққа деген тәуелділік қоғам дерті болып отыр.

Нашақорлық – бүкіл қоғамға қауіп төндіретін күрделі әлеуметтік мәселелердің бірі. Нашақорлыққа көбінесе жасөспірімдер шалдығады, алайда осы кезде ересектер арасында да есірткіге тәуелді адамдар саны көбейіп келеді. Нашақорлық мемлекетке тікелей қауіп төндіретін, зор ауқымды ұлттық мәселеге айналды. Соңғы сараптамалық бағалаулар бойынша, әрбір нашақор «қар көшкіні» сияқты нашақорлықтың қарқынын үдету мақсатында жыл бойына есірткі тұтынуға 13-15 адамды қамтиды. Медициналық мекемелер нашақорлықты тек жартылай анықтайды. Психоактивті заттарға тәуелді адамдардың нақты саны медициналық мекемелерде тіркелгендерге қарағанда 5-10 есе көп. Мысалы, бүгінде Қазақстанда ресми дерек бойынша, есірткі тұтынушы ретінде тіркелген 48000 адам есепте тұр. Алайда, ресми емес дерек көздері бойынша, олардың саны 350 000-нан асады.[2] Еліміздегі есірткіге тәуелділердің 27 процентін 12-6 жастағылар құраса, 42 процентінен астамы 17-26 жас арасындағылар, яғни жастар. Сондықтан соңғы жүз жылдықта нашақорлық психиатрия саласының мәселесінен бөлек жалпы әлеуметтік мәселеге айналды.

Әлеуметтік желілерге тәуелділік жасөспірім шақтағы балалардың қиындықтары ретінде қоғамымызда білім беру және тәрбие ісінің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Десекте, әлеуметтік желілердегі жасөспірім әрекеті қызметтің жаңа түрі болып табылады, ол психологияда дәстүрлі түрде ажыратылатын қызмет түрлерінің түрлі қасиеттерін біріктіреді. Кез-келген қызмет тәрізді өзінің мотивациялық негізі болады. Тұтынушы мотивациясы мәселесі бойынша А.Е.Войскунский мен О.Н.Арестованың зерттеулері әлеуметтік желілердегі қызмет адамның жеке тұлғасының дамуы мен өзіндік бағалау деңгейіне және басқа адамдармен қарым-қатынас жасауы үшін кері әсерін тудырады.[4] Сарапшылардың айтуынша, интернет тәуелділікке ұшырағандардың 5-10 пайызы зардап шегеді, және олар 18 сағаттан астам уақытын ғаламторда жоғалтады. Интернеттен бас тарту оларды мазасыздыққа, стресске ұшыратады.

Психоактивті заттар ерте уқыттан бері дәстүрлі нормаларға, діни дәстүрге және медициналық мақсатқа байланысты қолданыла бастады. Кокаин әсерін зерттеуге үлкен үлесін қосқан психоанализдің негізін қалаушы Зигмунд Фрейд (1856-1939) болды. 1833 жылы Фрейд ауыр депрессияға түседі. Оны жеңу үшін Фрейд азғана кокаин ерітіндісін ішеді және содан кейін ол өзін жақсы сезінеді, көңіл күйі көтеріледі. 1884 жылы Фрейд кокаинизмге арналған, кокаин әсері туралы сипаттаған кітап шығарады. Нашақорлыққа психологиялық тәуелділіктің жеке теориялар В.А. Петровскийдің бейімсіз белсенділік концепциясы мен Э. Берннің «эго» жағдай концепциясы қарастырылды.

Интернетке тәуелділіктің психологиялық феноменін зерттеген алғашқы зерттеушілер ретінде клиникалық психолог К. Янг және психиатр И. Голбергті айтуға болады. 1994 жылы К. Янг арнайы сұрыптама дайындап, веб-сайтта 500 жауап берушінің ішінен 400 аддикті адамды анықтады. Ал Голберг 1995 жылы құмартпа ойындарға деген қызығушылық негізіне сәйкестендіріп құрастырған интернетке тәуелділікті анықтау үшін диагностикалық жұмыстарды ұсынды. 1998-1999 жылдары К. Янг, Д. Гринфилд және К. Суррат алғашқы монографияларын жариялады. Тәуелділік пен аддикция ұғымдары кеңестік ғылымда жаңа термин ретінде әйгілі А.Е. Личко мен Н.Я. Иванов құрастырған

сөздікте алғаш рет қолданылған. Ц.Т. Корленко Н.В. Дмитриевамен жазған еңбегінде тәуелділіктің психологиялық үлгісін қарастырады.

Жұмыстың мақсаты жастар арасындағы тәуелділіктің әлеуметтік салдарларын анықтау, яғни жастар арасындағы әлеуметтік желілерге, нашақорлыққа тәуелділіктен пайда болатын әлеуметтік мәселелерді қарастыру. Қазіргі таңда жастар бүкіл әлемде саны тез өсіп келе жатқан әлеуметтік топтардың бірі. Егерде қоғам жастарға жоғары талаптар қоятын болса, онда жастар да қоғаммен байланысу белсенділігі кезінде көп талап етуші болады. Бірақ та жастар – қоғамның өте проблемді топтарының бірі болып саналады емес пе! Жастар проблемалары өздігінен пайда болмайды, олар қоғам дамуымен тікелей байланысты. Жастар - қоғам құрылымындағы әлеуметтік, саяси, экономикалық элементтермен байланыстардағы қиындықтарды, динамикалық ішкі өзгерістерді басынан өткізіп, тез қабылдап алатын топ.

Қазіргі әлеуметтанушылар «жастар» деген ұғымды жас ерекшеліктер және сонымен байланысты қызмет түрлерінің негізінде пайда болатын топтасқан көпшіліктің жалпылама жиынтығы ретінде айқындайды. Қысқа мағынада, жастар–жас адамдардың әлеуметтік жағдайының ерекшеліктері, олардың қоғамның әлеуметтік құрылымындағы орны мен қызметі, ерекше құндылықтары мен мүдделері негізінде бөлінетін әлеуметтік-демографиялық топ. Қазіргі жас аралық шекарасында «жастар» ұғымы көптеген әлем елдерінде, соның ішінде еуропа елдерінде әр түрлі жас ерекшеліктерімен қарастырылады. Мысалы, АҚШ пен Жапонияда 13 пен 14 жастан 29 бен 30 жас аралығындағы адамдар жастар болып саналады. Ал Ұлыбритания мен Нидерланды да жастар ерекше топ болып айқындалмайды, тек жас шекарасындағы балалармен бірлескен аймақты қамтиды, яғни 0 – 25 жас аралығы. Испанияда жастар 14 пен 30 жас аралығымен анықталады, кейде 32 мен 34 жасқа дейін араласып отырады. Бұл фактінің түсіндірілуінше, дәл осы жаста жас испандықтар өз беттерінше жекелік, экономикалық тәуелсіз өмірлерін жүргізуді бастайды. Әлемде БҰҰ-ның мәліметі бойынша, 15-пен 24 жас аралығындағы жас азаматтар 1,3 миллиард шамасында. ҚР «Мемлекеттік жастар саясаты туралы» Заңына сәйкес 14 жастан 29 жасқа дейінгі адамдарды жастар деп атау қабылданған. Бұл жастағы адамдар тобы еліміздегі тұрғындар санының 27,4% (4 510 435 адам) құрайды және өте маңызды болып табылады, тіпті оларды қоғамдағы ең шешуші әлеуметтік топ деп айтуға болады.

Жастарға қатысты мәселелер қашанда бірінші кезекте болуы тиіс. Себебі жастардың тұлға ретінде қалыптасып, белгілі бір мамандықтың иесі болуы өте маңызды. Жастар арасындағы тәуелділік қазіргі таңда ең өзекті әлеуметтік мәселелердің бірі. Соның ішінде әлеуметтік желілерге, нашақорлыққа деген тәуелділік жоғарғы деңгейде деп айтсақ болады.

Есірткіні қолданудың жалпы әсері мен салдарлары келесідей сипатталады. Есірткі қолданған жеткіншектің өмірге деген көзқарасы өзгереді, оның бұрынғы араласқан достары өзгереді, ендігі жерде ол өзіне ұқсас балалармен қарым-қатынас жасай бастайды. Оның өмірлік жоспарлары болмайды, дүниеге деген көзқарас, өмір жайлы пікірлері тарыла бастайды. Есірткіге тәуелді болған жеткіншек тек бір ғана күнмен өмір сүреді, оның мақсаты сол бір күнін ақша, есірткі табуға кетіру. Жеткіншектің отбасындағы ата-анасымен қатынасы өзгереді, ол үйден жиі қашып, ата-ананың айтқанын тыңдамайды. Үйден ақша ұрлап, есірткі табу жолын ғана іздейді. Мектептегі жағдай да өзгереді, бала сабақтан көп қалады, кейін сабаққа мүлде қатыспайды. Оның уақыты нашақорлар тобында өтеді. Психотропты заттардан жеткіншектер әр түрлі улану қалпына келеді. Бұл жеткіншектің физиологиялық және психологиялық ерекшелігіне байланысты. Психотропты заттардан масаю кезінде жеткіншектің өз әрекетін қадағалауы әлсірейді, өз мүмкіндіктерін бағалай алмайды, мінез-құлық мотиві өзгереді, ермек пен ләззатқа ұмтылу байқалады. Психотропты затқа уланған жеткіншек өзінің қалауын сол сәтте орындағысы келеді. Әрине, мұның нәтижесі жағымсыз болады. Психотропты затқа масайған жеткіншек көп сөйлейді, қимыл әрекеті тежелуі мүмкін, сыртқы келбетінен көрінеді. Сонымен қатар ішімдіктен уланған жеткіншек артикуляциясы, сөздері анық естілмейді, қозғалыстары тепе-теңдікті ұстамайды, бет әлпеті бозарады, сөздері қайталанады. Мұндай күйде жеткіншектер қылмысқа баруы мүмкін. Есірткі затты қабылдаған жеткіншектің көз алдына әртүрлі елестер көрінеді. Жүйелі түрде психотропты заттарды қабылдаған кезде, жеткіншектің соматикалық өзгерістері пайда болады. Жеткіншектің физиологиялық тәуелділігі пайда болады. Оның жұмысқа қабілеттілігі азаяды. Баланың интеллектуалды қабілеттілігі төмендейді, ұйқысыздық, мазасыздық пайда болады. Жеткіншек жастағы баланың зейіні шашыраңқы бола бастайды. Мұндай кезде өзбетімен болуға ұмтылу, отбасылық қамқорлықтан бас тарту жеткіншек тарапынан қарқынды көріне бастайды. Жиі жеткіншек ата-анасына қарсылық білдіру үшін өзінің қызығушылығына сәйкес болмаса да, мінезқұлықты көрсете бастайды. Психотропты заттардан жеткіншектің денсаулығы және өзін-өзі сезінуі әлсірейді. Жоғарыда аталған психикалық бұзылыстармен бірге, әртүрлі галюцинациялар пайда болады. Жеткіншектер сандырақтайды, жалған елестер көз алдына көрінеді. Физиологиялық тәуелділік психобелсенді және психотропты заттарды қабылдау кезінде пайда болатын соматикалық бұзылыс. Бұл бұзылыстарды абстинентті синдром деп атайды. Бұл кезде жеткіншек ағзасының зат алмасу



үрдісінде өзгерістер пайда болады. Психотропты заттарды қабылдауды тоқтатқан кезде ағзаның өздігінен қызмет етуі әлсірейді. Себебі психотропты заттар ағзаның қызмет етуін жақсартады, белсендіреді. Сондықтан физиологиялық тәуелділік туады. Физиологиялық тәуелділіктің нәтижесінде жеткіншек психотропты заттарды үнемі қабылдауға тырысады. Ересектерге қарағанда, жеткіншектерде психотропты заттарға физиологиялық тәуелділік өте қысқа мерзімде қалыптасады. Мысалы, жеткіншектің ішімдікті үнемі қабылдау нәтижесінде алкогольдік ауруы екі-үш жылда қалыптасады. Соңғы жылдары көптеген зерттеушілер бойынша психотропты және психобелсенді заттарды жүйелі қабылдау нәтижесінде бүкіл ағза жүйесі бұзылады. Мұнымен байланысты туған ауытқушылықты полижүйелі ауру деп атайды. Психотропты және басқа да психобелсенді заттарды қабылдайтын адамдардың миын томографияға түсіргенде, олардың миында өзгерістер анықталды. Психотропты заттарды қабылдайтын жеткіншектердің көбінде самото-жыныстық бұзылыстары пайда болады. Психотропты заттардың токсиндік әсері жеткіншектің қалқанша безінің қызметін бұзады және денесінің өсіп жетілуіне зиянды әсер етеді. Ұл балалардың иықтары кішкентай, денесі толады. Әсіресе спирттік ішімдікті жүйелі түрде қабылдаған кезде, ұл балаларда әйел гормондары қарқынды артады. Жиі жеткіншектер психотропты заттарға қол жеткізбегендіктен, психикаға әсер ететін басқа да токсинді (клея, жанар май және т.с.с.) заттарды қабылдауға тырысады. Жеткіншектер психотропты заттардан ләззат алу үшін оларды спирттік сусындармен араластырып қабылдайды. Жеткіншек психотропты заттарға ерте үйір болудың келешекте өзінің жыныстық қабілетіне зор зиян келтіретінін ойламайды. Есірткілерді тұтыну психикалық және тәндік тәуелділікке, адам тұлғасының кейде азғындалуға дейін өзгеруіне, денсаулығының нашарлауына (ауруларға және асқынуларға) әкеліп соғады және өміріне қауіп төндіреді.[5]

Есірткі тұтынатын жасөспірімдер мен жастар өздерін қоғамға және Заңға қарсы қояды, олардың болашағы жоқ. Нашакорлыққа шалдыққан науқас өмірінің орташа ұзақтығы – 2-3 жыл. Нашакорлық көптеген түрлі қылмыстарға итермелейді. Есірткілерге деген сұраныс оны коммерциялық сатуға тыйым салу жағдайында жасырын есірткі бизнесі мен наркомафияны туғызады. Есірткілерді тарату мен нашакорлар қызметіне байланысты басқа да қылмыс түрлері көбеюде.[7]

Есірткі тұтыну салдарынан 2009 жылғы 352 қылмыс жасалса, 2010 жылы 499 қылмыс жасалған, бұл 41,8 % артық, бірақ осы санаттағы қылмыстың 2010 жылға қарағанда 25,5 % азайғаны байқалады, 2011 жылы 372 қылмыс жасалған. 2009 жылға қарағанда 2010 жылы есірткі қылмыстарын жасаған әйелдер саны 11,4% (761-ден 674-ке) төмендеген, 2011 жылы әйелдер жасаған есірткі қылмысы 58,2 % азайып, 674-тен 282 қылмысқа дейін төмендеді. Алайда есірткі тұтыну салдарынан қылмыс жасаған әйелдер саны 2010 жылы 19,2% (26-дан 31-ге) өсті, бірақ 2011 жылы Қазақстан Республикасы ҚК-нің 259-бабының 1-бөлігін декриминализациялаудың нәтижесінде 22,6 % (31-ден 24-ке дейін) төмендеді. Кәмелетке толмағандар 2009 жылғы 8 қылмыс жасаса, 2010 және 2011 жылдары 11 және 8 есірткі қылмысын жасады. Сондай-ақ кәмелетке толмағандар есірткі тұтынудың салдарынан 2009 жылғы 5 қылмыс жасаса, 2011 жылы 3 қылмыс жасады.[2]

2013 жылдың қорытындысы бойынша Бас прокуратура есірткі және оның айналысына қатысты жасалған ауыр қылмыстар саны 4215 болғанын және оның жартысынан артығын жас адамдар жасады деп хабарлағанын жазады.

Есірткі мен психотропты заттарды қолданудың әлеуметтік-психологиялық салдары:

- есірткі заттарға тәуелділіктің қалыптасуы;
- интеллектінің төмендеуі (ойлау, ес, қабылдау, зейін процестерінің бұзылуы); иммунды және жыныстық жүйенің зақымдануы;
- өкпе рагінің және мидың қатерлі ісікке шалдығуы;
- невроздың пайда болуы;
- көңіл-күйдің өзгермелілігі, алаңдаушылық, ұйқының бұзылуы;
- әлеуметтік шеттетілу, өз-өзіне қол жұмсау.[3]

Әлеуметтік желілерге тәуелділік білдіретін жасөспірім шақтағы балалардың қиындықтары – қоғамымызда білім беру және тәрбие ісінің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Десек те, әлеуметтік желілердегі жасөспірім әрекеті қызметтің жаңа түрі болып табылады, ол психологияда дәстүрлі түрде ажыратылатын қызмет түрлерінің түрлі қасиеттерін біріктіреді. Кез-келген қызмет тәрізді өзінің мотивациялық негізі болады. Тұтынушы мотивациясы мәселесі бойынша А.Е.Войскунский мен О.Н.Арестованың зерттеулері әлеуметтік желілердегі қызмет адамның жеке тұлғасының дамуы мен өзіндік бағалау деңгейіне және басқа адамдармен қарым-қатынас жасауы үшін кері әсерін тудырады. Тұлғалық даму және тұлғааралық коммуникация облысындағы әлеуметтік желілердегі жұмыстың психологиялық салдарды бағалауға қатысты болып табылады. Бұл бағалаулар – адамның мүмкіндіктерін дамытады, жаңа дағды орнатады немесе керісінше өзіндік даму мен жүзеге асырылуға мүмкіндік бермейді. Әлеуметтік желілерге тәуелділік жасөспірімнің өз-өзіне ғашық болу дағдысын күшейтеді. Әрбір жасөспірім бренд, тұлға, танымал адамға айналғысы келеді және соған

талпынады. Онлайндағы осы статусы оны өзіне ғашық қылып, көп уақытын әлеуметтік желіде жұмсауға мәжбүрлейді. «Әлеуметтік желілердегі» жасөспірімдердің көпшілігі пайдалы ақпарат бөлісуден гөрі өз-өздерін жарнамалаумен әуре болады да, нарцистік, яғни, өзін-өзі жақсы көру дағдысының қауіпті тұсы – жасөспірім өздері туралы ойларымен әуре болады. Сонымен қатар, жасөспірімдер басқа адамдармен қарым-қатынас жасау арқылы жалпы адамзат тәжірибесі, әлеуметтік нормалар, құндылықтар, білім мен қызмет тәсілдері игеріледі және тұлға қалыптасады. Ал жасөспірім аддикт өзін бұл процесстерден бөліп, өзінің өмірлік тәжірибесін байытуды тоқтатып сонымен, бірге қарым-қатынас жасаудың маңызды функцияларын бұзады. Аддиктін басқа адамдармен бірге қызмет ету процессінде өзара қиындықтар туындайды. Аддиктивті ерекшеліктері бар жасөспірім өзін-өзі тану, өзіне деген сенімділігін нығайту мен дәлелдеу қажеттілігін адамдармен қарым-қатынас жасауда емес ең алдымен аддиктивті агенттермен контактіде жүзеге асырады. Аддиктер туралы, олар өзінің тіршілігінде және өзінің құнды екендігін нық орнықтыруға тырысып басқа адамдардан сүйеніш іздейді деп айтуға болмайды. Сүйеніш іздеу аддиктивті жүзеге асудың шегінен аспайды. Қарым-қатынас жасаудағы дисфункционалды процесстермен қатар, тұлға аралық перцепцияның идентификация, эмпатия, рефлексия сияқты маңызды механизмдері бұзылады, өзгертіледі және құндылығын жоғалтады.

Әлеуметтік желілерге тәуелділік жасөспірім шақтағы балалардың қарым-қатынас құзырлығын төмендеуіне және шынайы өмірде қарым-қатынас жасауына кері әсерін тигізіп, жасөспірімдердегі қарым-қатынас жасаудың маңызды функцияларын бұзып, тұлға болып қалыптасуына кері әсерін тигізеді. Кейбір авторлардың пайымдауынша (С.В.Березин, К.С.Лисецкий, Е.А.Назаров) жасөспірімдерге тән бірқатар ортақ ерекшеліктер болады: өзін-өзі басқарудағы әлсіздік, сыртқы және ішкі факторларға төмен төзімділік, әрекет салдарынан болжай алмау және қиындықтарға төзе алмау. Жасөспірімдік шақтағы есеюдегі ең алдымен карама-қайшылықты даму ерекшелігі ересектермен жеке тұлғалық бұзылыс ретінде қабылданады. Бұндай жағдайда жасөспірімдік шақтағы оқушылар «қауіп тобындағы балалар» тобына жататыны түсінікті нәрсе. Анна Фрейд «Жасөспірімдік шақта қалыпты болудың өзі қалыпсыз нәрсе» дейді. Сондықтанда, өсіп келе жатқан ұрпақты тәрбиелеу – күрделі әрі жауапты міндет. Әр ересек бұл міндетті неғұрлым дұрыс орындауға тырысады. Интернет тәуелділігінің профилактикасына бағытталған шараларға келесілерді жатқызуға болады:– Әрине, қазіргі кездегі жағдайда жасөспірімді әлеуметтік желілерді пайдаланудан мүлдем бөліп тастау мүмкін емес және де дұрыс емес. Алайда компьютерлік жүйелердің негативті ақпараттық әсерін нейтрализациялау жолдары ойластырылу керек. Бұл процесстер тәуелділікке ұшыраған адамның ең жақын адамдары ерекше орын алады.

Сонымен дағдарысты жағдайдан шығу жолдарына тек қана нашакорларды эффективті емдеу ғана емес, сондай-ақ алдын алу жұмыс жүйесін ұйымдастыру жатады. Дамып кеткен наркологиялық ауруларды емдеу өте күрделі әрі жиі сәтсіз үрдіс. Бұған қатар химиялық тәуелділік АҚТҚ, Гепатит, ВИЧ сияқты басқа аурулармен қатар жүреді. Кез келген ауру жағдайында алдын алу жұмыстарының эффективтілігі едәуір зор болып есептеледі. Сондықтан алдын алу жұмысының ең негізгі мақсаты жастарға салауатты өмір салтын ұстануға бағдар сілтеу болып табылады. Алдын алу жұмысын жүргізу барысында есірткі мен психоактивті заттарды қолдану салдарынан болатын организмдегі өзгерістерді, оның жалпы адам дамуына әкелетін зиянын демонстративті түрде көрсету маңызды. Дегенмен қазіргі кездегі наркотәуелділіктің саны өсіп бара жатқанына қарағанда, жүргізілетін алдын алу жұмыстарының сапасы төмен екендігін көруге болады. Бұл мәселе АҚШ пен Еуропада бұрыннан байқалған, сондықтан ол елдерде алдын алу жұмысының жаңа моделі жасалған болатын. Ол модель бойынша алдын алу жұмыстары тек жеткіншектерді ғана емес, сондай-ақ балаларды да қамтуы қажет, себебі алдын алу – есірткі мен психотропты заттарды әлі қолданып көрмеген балаларға жүргізілуі маңызды.

Қазіргі қоғамымыздың ең ірі әлеуметтік тобы болып саналатын ел жастарына жан-жақты көмек көрсетілуі – Елбасы ұстанымдарының бірі. Әр бір елдің болашағы жастармен тығыз байланысты. Жастар мен қоғам үнемі өзгерісті түрде қарым-қатынаста болады. Қазіргі жастар оқу мен өмірлік тәжірибе алу арқылы ертеңгі күні өскелен ұрпаққа өздерінің өмірлік ақылдарын беру негізінде белсенді күшті атқарады. Сондықтан да жастар келешек ересек болумен әрбір қоғамның нағыз құнды жетістігі.

#### **Пайдаланылған әдебиеттер тізімі.**

1. Битенский В.С. Клинические и терапевтические аспекты наркомании в подростковом возрасте: автореф. дисс. докт. мед. наук. – М.,
2. Қазақстан Республикасында нашакорлыққа және есірткі бизнесіне қарсы күрестің 2012 - 2016 жылдарға арналған заң жобасы.
3. Алемаскин М.А. Психологическая характеристика личности подростков «Вопросы изучения детей с отклонениями в поведении».
4. Пережогин Л.О., «Интернет-аддикция в подростковой среде», <http://www.rusmedserv.com/psychsex>
5. Раклова Е.М. Созависимость – аддикция отношений//Білім-Образование.-2008.-№2.-110-111б.



6. Психология и лечение зависимого поведения/Под ред. С.Даулинга/Пер с англ. Р.Р. Муртазина.- М.: Независимая фирма «Класс»; 2000.-240б.
7. Lichko A.E. Narkotizm I podrokovaya narkomaniya: Moskva: Izd.Sentr «Akademiya»,2010
8. Битенский В.С. Наркомания у подростков. – Киев: Здоровья,1989.

## **ГЕРОНТОЛОГИЯЛЫҚ ЖОСПАРЛАУ САЯСАТЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

*Жақыпбек А.А.*

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті  
«Әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс» кафедрасы  
«Әлеуметтік жұмыс» мамандығы бойынша 1-курс докторант  
e-mail: [aika-0247@mail.ru](mailto:aika-0247@mail.ru)

Қарт адамдарға қатысты мемлекеттік саясаттың бағыттарынан бастайық: 1-ден, елімізде жүріп жатқан демографиялық өзгерістерге дайындау, 2-ден қарт немесе үлкен жастағы адамдардың өмір сүру сапасын жақсарту, 3-ден халықтың өсу категориясына анықтайтын қажеттіліктермен мұқтаж сәйкес әлеуметтік қызметтерін әрі дамыту.

ҚР қарт адамдарға әлеуметтік қызмет көрсету жүйесінің инфрақұрылымы әлеуметтік қызмет көрсету стационарлық, жартылай стационарлық және стационарлық емес түрлерінен тұрады. 2000 жылдардың ортасында қалыптасқан: тұратын үйіне барып қызмет көрсету, әлеуметтік тұрмыстық, әлеуметтік медициналық, құқықтық, қызмет көрсетудің муниципалдық орталықтары дамып келеді. Әлеуметтік қызмет көрсету мекемелерінің стационарлық торабының дамуы бірнеше бағыттар бойынша жүргізіліп келеді.

1. Тұрақты өмір сүрудің ең бір қолайлы жақсы жағдайларын жасау;
2. Медициналық, әлеуметтік көмек көрсету және реабилитациялаудың қайта қалпына келтірудің сапалы түрін ұйымдастыру;
3. Әлеуметтік мәдени бағыттағы қызметтерді беру;
4. Өзара қарым-қатынастарындағы байланыстарды нығайту;
5. Интернат үйлер, геронтологиялық орталықтар.

Еліміздің еңбек және әлеуметтік министірліктің жоспарларында келесідей шараларды жүзеге асыру көзделген:

1. Әлеуметтік қызмет көрсету стационарлық мекемелерде 2000-4000 жаңа орындарды іске асыру;
2. Жүзден астам әлеуметтік қызметтің бөлімдерін ашу;
3. Үйге, тұрғын үй жайға әлеуметтік-медициналық қызмет көрсету қосымша мамандырылған бөлімшелерді ашу;
4. Үйге барып қызмет көрсету үлесін 10-12 пайызға көтеру.

Халықаралық қоғамдастық салыстырмалы түрде қарт адамдар құқықтарын қорғау жөніндегі стандарттарды әзірлеумен таяуда ғана айналысты. Осы саладағы іс-шаралар әсіресе соңғы жылдары үдей түсті.

Қарт адамдарды әлеуметтік қорғау проблемалары 1948 жылдан бастап БҰҰ-да бірнеше рет қаралуда, онда «Қарт адамдардың құқықтары туралы декларация» дайындалды. Кейінірек: Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы (1948 жылғы 10 желтоқсандағы БҰҰ бас Ассамблеясының 217 А (III) қарары), Еуропалық әлеуметтік хартия (Еуропа Кеңесі 1961 жылы 18 қазанда туринда қабылдаған), Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пакті тәрізді халықаралық құжаттар қабылданған болатын. Алайда, Жалпыға бірдей декларация және Халықаралық Пакт қарт адамдарға ерекше мәртебе бөлмеді және сонымен бірге арнайы құқықтарды көздемеген. Бұл ретте 1996 жылғы 3 мамырда Страсбургте қайта қаралған Еуропалық әлеуметтік хартияда қарт адамдардың құқықтарына қатысты бір норма (23-бап) бекітілді. Айталық қартайған адамдардың әрқайсысының әлеуметтік қорғауға құқығы бар. Осы мақсатта қарт адамдарға оларға лайықты өмір сүруге және жариялы, әлеуметтік және мәдени өмірде белсенді рөл атқаруға мүмкіндік беретін барабар ресурстар ұсынылуы, олардың жеке басына қол сұғылмаушылықты құрметтеу және мұндай қарттарға қарттар үйіндегі өмір жағдайына қатысты шешімдерге қатысу мүмкіндігін қамтамасыз етуі, қарттар үшін құрылған қызметтер туралы ақпаратты беруі тиіс.

Әлем халқының өсіп келе жатқан бөлігін алаңдататын қартаю проблемаларына аса назар бөліну қажеттігін сезіне отырып, БҰҰ бас Ассамблеясы 1978 жылғы 14 желтоқсандағы 33/52 қарарда 1982 жылы Қартаю проблемалары бойынша Әлемдік ассамблея өткізуге шешім қабылдады. Әлемдік Ассамблеяның мақсаты форумды «қарттық жастағы адамдарға экономикалық және әлеуметтік қамтамасыз етуге кепілдіктер беруге бағытталған әрекеттердің халықаралық бағдарламасын әзірлеу үшін, сондай-ақ ұлттық дамуға үлес үшін мүмкіндіктер» қамтамасыз ету болды.

Бас Ассамблея 1980 жылғы 11 желтоқсандағы өзінің 35/129 қарарында Дүниежүзілік Ассамблея «халық қартаюының әлеуметтік-экономикалық салдарларын және қарттық жастағы адамдардың нақты қажеттілігін неғұрлым толық түрде ескеретін қоғам құруға ықпал етуіне тілек білдірді. 1982 жылы қартаю проблемалары жөніндегі Дүниежүзілік Ассамблея қартаю проблемалары жөніндегі іс-әрекеттердің Вена халықаралық жоспарын (бұдан әрі – Вена Жоспары) қабылдады. Бұл маңызды құжатты Бас Ассамблея мақұлдады және Адам құқықтары жөніндегі Халықаралық пакта бекітілген құқықтармен байланыста қарт адамдар құқықтарын қамтамасыз ету мақсатында қатысушы-мемлекеттер қабылдауы тиіс шараларға қатысты өте пайдалы басшылықты білдіреді. Ол 62 ұсынымды қамтиды, олардың көбі экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пакті ережелерімен тікелей байланысты.

Вена Жоспары өзінің негізгі мақсаты етіп қарттық жастағы адамдарға экономикалық және әлеуметтік қамтамасыз ету кепілдіктерін беруді қояды. Оның алдыңғы кезектегі міндеті елдердің мүмкіндіктері кеңейгенде халықтың қартаюымен байланысты проблемаларды шешуден, ерекше проблемаларды шешуден және қарт адамдардың қажеттіліктерін қанағаттандырудан тұрады. Бұл жоспар елдердің қарт адамдарды әлеуметтік және экономикалық қамтамасыз етуге кепілдік беруге бағытталған практикалық сипаттағы саясат пен бағдарламаларды әзірлеуді, сонымен қатар, оларға дамуға қатысу мүмкіндігін беруді ынталандыруы керек. Вена Жоспарының өзі негізге алған қағидаттары, нақты проблемалар сипаттамасы және оларды шешу бойынша ұсынымдары бар.

Бізге де адамдар үшін алаңдаушылық мәні болып табылатын мәселелерге және Вена Жоспарында көзделген оларды шешу жөніндегі ұсынымдарға тоқталайық:

Денсаулық және тамақтану. Қарт адамдарға деген қамқорлық ауруға деген бағдармен байланыстан шығуы керек және олардың дене, психикалық, әлеуметтік, рухани факторларды, сондай-ақ қоршаған орта факторларын назарға ала отыра жалпы әл-ауқатын қамтамасыз етуді болжайды. Сондықтан да денсаулық туралы қамқорлық медициналық және әлеуметтік секторды, сондай-ақ қарттардың өмір сапасын жақсарту мақсатында отбасын қамтуы тиіс.

Қарт тұтынушыларды қорғау. Тамақ өнімдері, үй-тұрмыс заттары, аспаптар мен құралдар қарт адамдардың қауқарсыздығын ескеретін қауіпсіздік нормаларына сәйкес келуі тиіс; қарт адамдар үшін дәрілер, есту аппараттары, тіс протездары, көзілдірік қол жетімді жерде болуы керек; қарт адамдардың тапшы қаражатына басты бағытталған белсенді реклама мен өткізудің басқа да әдістерін шеттеген жөн.

Тұрғын үймен қамтамасыз ету және өмір жағдайы. Дене компонентіне қосымша тұрғын үйдің психологиялық және әлеуметтік мәнін тиісті түрде ескеру керек; тұрғын үй саясаты қарттардың қажеттілігін ескеруі керек, сондай-ақ коммуналдық қызмет саласындағы саясатпен жалпы халық үшін арналған тұрғын үймен салыстырғанда қарттар үшін тұрғын үй неғұрлым ыңғайлы орналасуы үшін, үйлестірілуі тиіс; тұрғын үйді бейімдеу қажет, қозғалысы шектелген қарт адамдар үшін арнайы үй құралдарында күнделікті өмірді жеңілдететін практикалық тұрмыстық икемділіктер берілуі тиіс.

Отбасы. Отбасын қолдау, оны қорғау әр қоғамның мәдени құндылықтары жүйесіне және оның қартайған мүшелерінің қажеттіліктеріне сәйкес оны нығайтуға күш салу керек; өздерінің қарт туыстарын күтетін отбасы мүшелерін қолдау керек.

Әлеуметтік қамтамасыз ету. Әлеуметтік қамтамасыз ету қызметі қарттардың әлеуметтік функцияларының ауқымды орындалуын мақсат етуі керек; қарт адамдарды алдын алу және дамыту саласында қызмет көрсетудің негізі және кең ауқымы болуы керек. Сонымен олар өзінің жеке үйінде белсенді және пайдалы азамат ретінде қала отырып, неғұрлым тәуелсіз өмір сүре алатындай.

Табыспен қамтамасыз ету және жұмыспен қамту. Мемлекеттің әлеуметтік қамтамасыз ету жүйесі барлық қарт адамдарға қорғаныш болуы тиіс; жәрдемақыны нақты төлеу, отбасыларға тікелей көмек көрсету сияқты басқа да тәсілдер қолдану қажет: ең аз жәрдемақы қарт адамдардың негізгі қажеттіліктерін қанағаттандару үшін жеткілікті болуын және олардың дербестігін қамтамасыз ету қажет; қарттардың жинақтарын инфляция әсерінен қорғау жолдары белгіленуі тиіс; қарт еңбекшілер жұмысын қанағаттанарлық жағдайда жалғастыруы және жұмысқа орналасуға кепілдігі болуы керек; жұмысқа орналастыру, қарт адамдарды дайындау және қайта даярлау саласында жаңа мүмкіндіктер жасау жөнінде қажетті шаралар қабылдасын.

Ағарту. Қарт адамдардың мүмкіндіктері мен қажеттіліктеріне бейімделген жалпы білім беру бағдарламалары, қарттық кезеңге дайындықты қоса, әзірленуі тиіс; білім беру қарттарды кемсітуден болуы тиіс; қарттар үшін жан-жақты ақпарат, олардың өмірінің барлық қырлары бойынша нақты және түсінікті нысан бойынша қол жетімді болуы тиіс.

Қартаю проблемалары бойынша халықаралық әрекет жоспарын және онымен байланысты іс-шараларды жүзеге асыру жөніндегі 1990 жылы 14 желтоқсандағы БҰҰ Бас Ассамблеясының 45/106 қарарымен 1-қазан Халықаралық қарттар күні болып жарияланды.

1991 жылы Қартаю жөніндегі Дүниежүзілік Ассамблеядан соң БҰҰ-да барлық қартаю мәселесі бойынша ұсынымдармен жаңа белестер алынды. Бас Ассамблея қарт адамдарға қатысты БҰҰ

Қағидаттарын қабылдады, ол өзінің бағдарламалық сипаты жағынан біз қараған байланыста маңызды құжат болып табылады. Негізгі қағидат былайша тұжырымдалуда: қарт жастағы адамдардың өмірін толыққанды жасау болып табылады. Құжаттың негізгі мақсаты – айтарлықтай айырмашылықтарға қарамастан қарт адамдардың жай-күйін елдер арасында ғана емес, сонымен қатар жекелеген елдер ауқымында және жекелеген адамдар арасында қамтамасыз ету, ұлттық заңнамаға (бағдарламаларға) енгізу және қарт адамдарға қатысты белгілі бір стандарттарды (қағидаттарды) сақтау.

Тәуелсіздік. Қағидат белгілі бір жағдайлар жиынтығының болуы ретінде түсіндіріледі: қарт адамдардың өндіріске, суға, тұрғын үйге, киімге және олардың табыс алуы арқылы медициналық қызмет көрсетуге қолы жетуі, отбасы, қауым тарапынан қолдау және өзіне-өзі көмектесу; қарт адамдардың жұмыс істеу мүмкіндігінің болуы немесе табыс әкелетін қызметтің басқа түрлерімен айналысу, еңбек қызметінің мерзімдерін анықтау мен тоқтату нысандарын анықтауға қатысу; білім беру және кәсіби дайындық бағдарламаларына қатысу; қауіпсіз жағдайларда тіршілік ету; үйінде әзірше ол мүмкін болғанша тұру.

Қатысу. Бұл қағидат қарт адамдардың қоғам өміріне белсенді тартылуын, саяси шешімде қабылдауда қатысуын, өзінің тәжірибесі мен білімімен жастармен бөлісуді білдіреді; қарт адамдар өздері мүшесі болып табылатын қоғамдастық мүддесінде жұмысты, соның ішінде ерікті негізде орындауы мүмкін; қарт адамдар қарт жастағы адамдардың қозғалысын және қауымдастығын құруға құқылы.

Күтім. Бұл қағидатты сақтау үшін мынадай жағдайлар жиынтығы әрекет етуі тиіс: қарт адамдарды күтіммен және қорғаумен қамтамасыз ету; дене, психикалық және эмоционалды игіліктер деңгейін қолдауға және қалпына келтіруге мүмкіндік беретін медициналық қызмет көрсетуге қол жеткізу; ізгілік және қауіпсіз жағдайларда қорғауды және оңалтуды қамтамасыз ететін қамқоршы мекемелердің қызметін пайдалану мүмкіндігі; адам құқықтарын және негізгі бостандықтарды, қадір-қасиет, нанымды, қажеттіліктер мен жеке өмірді толық сыйлауды қоса, пайдалану мүмкіндігі.

Қадір-қасиет. Лайықты және қауіпсіз өмір сүру мүмкіндігі, пайдалану мен дене және психологиялық күштеуге ұшырамау; жасына, жынысына, нәсілдік немесе этникалық тобына, мүгедектігіне немесе өзге де мәртебесіне, олардың экономикалық салымына тәуелсіз әділ қарау құқығы.

1992 жылы БҰҰ-ның Бас Хатшысы Бас Ассамблеяға «Қартаюға қатысты 2001 жылға арналған ғаламдық міндеттер: практикалық стратегия» баяндамасын ұсынды. БҰҰ-ға мүше мемлекеттердің қарауына ұсынылған әрекеттер Қартаюға қатысты іс-әрекеттердің халықаралық жоспарының басымдық салаларына сәйкес келді және ұлттық инфрақұрылымның, денсаулық пен тамақтанудың, тұрғын-үй мен өмір сүру ортасының, отбасының, білім беру мен бұқаралық ақпарат құралдарының, әлеуметтік игілік пен жұмыспен және демалыспен қамтамасыз етудің негіздеріне бағытталды.

Осы 1992 жылы Қартаю проблемалары жөніндегі Дүниежүзілік Ассамблеяның қартаю проблемалары бойынша іс-әрекеттердің Вена халықаралық жоспарын қабылдауының он жылдығына орай Бас Ассамблея *Қартаю проблемалары декларациясын* қабылдады. Ол онда қарт әйелдерге олардың толық танылмаған қоғамға сіңірген еңбегі үшін тиісті қолдау көрсету үшін қартаю проблемаларына байланысты ұлттық бастамашылықты қолдауға табандылықпен шақырды. Онымен қарт ер кісілер әлеуметтік, мәдени және мүмкін олар асыраушы болып жүрген жылдарында дамытып үлгермеген рухани сапаларын дамытуға көтермеленуі тиіс. Онымен отбасылар қарттарға қамқорлық көрсетуде көмек алуы, ал отбасының барлық мүшелері бұған қатысқаны үшін көтермеленуі үшін және онымен 2001 жылға дейінгі кезеңдегі қартаю проблемалары бойынша ғаламдық мақсаттарға жету стратегиясының контекстінде халықаралық ынтымақтастықты кеңейту үшін. Онымен қарт адамдар масыл ретінде емес, қоғамның дамуына үлес қосушы мүшелер ретінде қаралуы, барлық халық өмірдің соңғы кезеңіне өздерін дайындауы, аға және жас буын экономикалық, әлеуметтік және мәдени дамуда ескі мен жаңаның арасындағы оңтайлы ара қатынасты бірлесіп іздеуі үшін.

Декларация азаматтың қарттық кезеңге демографиялық кіруін тану құрметіне 1999 жылды Халықаралық қарттар жылы деп жариялады.

2002 жылы Қартаю проблемалары жөніндегі Дүниежүзілік екінші Ассамблеяның қорытындысы бойынша Қартаю проблемалары жөніндегі іс-әрекеттердің Мадрид халықаралық жоспары қабылданды (бұдан әрі – Мадрид жоспары). Құжаттың мақсаты – әлемнің барлық елдерінің қарттарының қауіпсіз және лайықты жағдайда өмір сүруін және қоғам өміріне толыққанды азамат ретінде қатысуын жалғастыруды қамтамасыз ету. Мадрид жоспары саясатты жүргізуге жауапты басшылардың қолындағы олардың назарын жеке және демографиялық қартаю процесіне байланысты негізгі басымдық міндеттерге аударуға көмек беретін практикалық құрал болуға арналған.

Жоғарыда аталған орнықты халықаралық құжаттармен бірге ішінара қарт адамдардың құқықтарына қатысты міндеттер мен басқару қағидалары қабылданды. Бұл құжаттардың қатарында: Әлеуметтік даму туралы Копенгаген декларациясы және 1995 жылы наурызда қабылданған Жоғары

деңгейдегі Бүкіләлемдік кездесулердің іс-қимыл бағдарламасы, Пекин декларациясы және Әйелдердің жай-күйі жөніндегі төртінші Бүкіләлемдік конференцияның іс-әрекет платформасы (1995 жылғы қыркүйек), БҰҰ Бас Ассамблеясының 2000 жылғы 1-шілдедегі 24 арнайы сессиясында қабылданған. Одан әрі әлеуметтік даму мүддесіндегі бастамашылықтар және 2000 жылғы қыркүйектегі Мыңжылдық саммитінде қабылданған Мыңжылдық декларациясы бар. Бұдан басқа, Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы шеңберінде Қазақстан мынадай келісімдер бойынша зейнетақымен қамтамасыз ету саласында міндеттер қабылдады: зейнетақымен қамтамасыз ету саласында Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы-мемлекеттер азаматтарының құқықтарын кепілдендіру туралы (1992 жылғы наурыз); ТМД қатысушы-мемлекеттердің ішкі істер органдары қызметкерлерін зейнетақымен қамтамасыз ету және мемлекеттік сақтандыру тәртібі туралы (1993 жылғы желтоқсан). Осы келісімдерге сәйкес Қазақстан Республикасы өзіне ТМД елдерінен көшіп келген, сондай-ақ осы мемлекеттердің кез келгенінің аумағында жүрген еңбек өтілін есепке алу бойынша азаматтарды зейнетақымен қамтамасыз ету міндетін алады. Сондай-ақ Қазақстан Үкіметі зейнетақымен қамтамасыз ету мәселелері бойынша мынадай екіжақты келісімдер жасады:

Қазақстан Республикасы Үкіметі мен Ресей Федерациясы Үкіметі арасындағы Қазақстан Республикасының Байқоңыр қаласы тұрғындарының зейнетақы құқықтарын кепілдендіру туралы (1996 жылғы сәуір). Бұдан басқа, ТМД қатысушы-мемлекеттерінің 1998 жылғы 15 маусымдағы Үкіметаралық Ассамблеясында тәуелсіз мемлекеттердің парламенттері мен үкіметтерін ұлттық бағдарламаларды әзірлеуді және заңнамалық актілерді қабылдауды, қарт адамдардың лайықты өмір сүруіне, өздерінің адамгершілік әлеуетін толық іске асыру қауіпсіздігі мен іс жүзіндегі мүмкіндіктері құқықтарын белгілейтін жағдайларға қол жеткізуді өздерінің саясаты деп санауға шақыратын Қарт адамдар хартиясы қабылданды. Атап айтқанда: кепілдендірілген зейнетақы, арнайы төлемақы, лайықты өмір сүру үшін қажетті, жиынтығы күнкөріс минимумынан төмен болмайтын басқа да кіріс көздерін алу, өздерінің жинақ қорлары мен кірістеріне сенімді қорғауға алу құқығы; тәуелсіз мемлекеттер шегінде орын ауыстыруды қоса алғанда, тұрғылықты орынды еркін таңдау құқығы; еңбек ету құқығы; өз жасына дене, адамгершілік және эмоционалдық көңіл-күйі деңгейі үшін оңтайлы қолдауға және қайта қалыптастыруға, белсенді өмір сүру кезеңін ұзартуға мүмкіндіктер беретін ақысыз және сапалы медициналық қызмет алу құқығы; қажет болған жағдайда үйге өмірлік маңызды қызметтер мен күтімдерді, сондай-ақ интернат-үйінің, өмірдің адамгершілік және қауіпсіз жағдайларн қамтамасыз ететін басқа да қамқорлық мекемелерінің қызметтерін пайдалану құқығы, қарт адамның негізгі саяси және азаматтық құқықтары мен құндылықтарын сақтау; жалпы білім берудің және кәсіби дайындықтың тиісті бағдарламаларына қатысу құқығы; сайлау және әкімшілік органдарда тиімді өкілдік ету жолымен қоғам өміріне, оның саясатын әзірлеу мен жүзеге асыруға белсенді қатысу құқығы; жастамен өзінің білімімен және тәжірибесімен бөлісу құқығы, өскелең ұрпаққа патриоттық тәрбие беруге қатысу; мүгедектердің, қарт адамдардың билік органдарында олардың мүдделерін ұсыну және қорғау мүмкіндіктері бар ерікті ұйымдарын құру құқығы, қарт адамдардың тынығуын ұйымдастыру.

Қартаю проблемалары жөніндегі Бүкіләлемдік Ассамблея шешімінің негізінде 2003 жылғы 16 маусымда Еуразия экономикалық қоғамдастығы ЕурАзЭҚ-қа мүше мемлекеттердің құқықтық жүйелерінде қарт адамдарға қатысты мемлекеттік саясаттың халықаралық қағидалардың имплементациясы бойынша ұсынымдар қабылдады. Ұсынымдар Еуразия экономикалық қоғамдастық елдерінде қарт адамдардың БҰҰ-ның қарт адамдарға қатысты халықаралық қағидаларына шарттастырылған құқықтарын мемлекеттік қорғау және ынталандыру бойынша іс-әрекеттің жалпы негіздерін белгіледі.

Қорта келе, жоғарыда көрсетілген құжаттар мен заңнамалардың негізінде Қазақстан Республикасының менталитеті мен мәдениетіне лайықты болатын, қарт адамдарды әлеуметтік қорғау мен оларға қолдау көрсетуге арналған арнайы саяси құжатты қабылдаудың қажеттілігі қоғам үшін маңызды болып отыр. Бұл саяси құжат мемлекет тарапына барлық заңдар мен заңнамаға негізделген, қазіргі кездегі қарттық жастағы адамдардың барлық проблемалық жағдайларын ескеретін құжат болуы тиіс.

#### **Пайдаланылған әдебиеттер тізімі**

1. Гроховская, О. И. Социологический анализ системы социального обслуживания пожилых людей в Санкт-Петербурге: автореф. дисс. ... канд. соц. наук: 22.00.04 / Гроховская Ольга Игоревна. – СПб, 2009. – 25с.
2. Сапонов, Д. И., Смолькин, А. А. Социальная эксклюзия пожилых: к разработке модели измерения // Мониторинг общественного мнения. – 2012. – № 5 (111). – С. 83–94.
3. Harris, J. G. Serving the Elderly: Informal Care Networks and Formal Social Services in St. Petersburg. P. 78–104 in: Gazing at Welfare, Gender and Agency in Post-socialist Countries. Ed. by Maija Jäppinen, Meri Kulmala and Aino Saarinen. Cambridge Scholars Publishing, 2011, 360 p.

## СУИЦИДАЛЬНОЕ ПОВЕДЕНИЕ КАК ОБЪЕКТ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ

*Мырзабаев С.Е.*

КазНУ имени аль-Фараби  
кафедра «социологии и социальной работы»

докторант, 1-курс

e-mail: [sabit.sabit\\_90@mail.ru](mailto:sabit.sabit_90@mail.ru)

Суицидальное поведение (суицид) – одна из наиболее сложных проблем, стоящих перед обществом. По данным Всемирной организации здравоохранения, Казахстан находится на третьем месте по количеству суицидов в мире, Алмата лидирует по частоте подростковых суицидов. Сокращение числа смертей в результате самоубийств в Казахстане возможно при условии проведения ряда мер, в числе которых – фундаментальные и прикладные исследования факторов, влияющих на психическое здоровье и психоэмоциональное состояние с целью непрерывного совершенствования профилактической помощи. Практически не проводились работы по оценке частоты суицидов среди лиц, подвергшихся радиационному воздействию, и их потомков, поэтому исследования в этом направлении, несомненно, актуальны и позволят проводить профилактические мероприятия среди групп радиационного риска.

За день в мире убивают себя 2300 человек, за год 800 тысяч, неудачно покушаются на свою жизнь от 8 до 30 миллионов людей. По данным Всемирной организации здравоохранения, Казахстан находится на третьем месте по количеству суицидов в мире, Алматы лидирует по частоте подростковых суицидов. Больше всего суицидальных проявлений наблюдается в сельской местности.

Значительную долю в структуре общей смертности составляет смертность вследствие внешних причин (среди них – самоубийства и несчастные случаи). Самоубийство принято рассматривать как патологию поведения конкретного человека и как непрогнозируемое общественное явление. Сокращение числа смертей в результате самоубийств в Казахстане возможно при условии проведения ряда мер, в числе которых – фундаментальные и прикладные исследования факторов, влияющих на психическое здоровье и психоэмоциональное состояние с целью непрерывного совершенствования профилактической помощи.

Существует целый ряд важных социальных, культурных, личностных, медицинских и других условий к развитию ситуационной психоэмоциональной дезадаптации с фатальными последствиями.

Однако пока нет определенного ответа на вопрос, что именно играет ведущую роль пускового механизма в осуществлении акта суицида. Результаты некоторых исследований показали, что большое влияние на частоту определенных событий в популяции (рождений, смертей, инфарктов, инсультов, криминальных происшествий и т.д.) имеют факторы внешней среды, например гелиогеофизические или метеорологические, протонное космическое излучение, радиационное излучение, сезоны года и др. Так, некоторые исследования показали, что в периоды усиления сейсмической активности достоверно возрастает уровень агрессивности и аутоагрессивности населения, что отражает возрастающая в эти периоды частота суицидов.

Суицид в настоящее время определяется как проявление дееспособной воли, когда страдающее лицо активно действует, знает об ожидающих его результатах и сознательно выполняет план самоуничтожения. Согласно концепции А.Г. Амбрумовой, самоубийство рассматривается как следствие социально-психологической дезадаптации (кризиса) личности в условиях переживаемых ею конфликтов.

Увеличение числа суицида связывают с быстрым распространением депрессий, часть из которых протекает в скрытой форме и не сразу распознается. В тоже время проблема суицида в экологически неблагоприятных регионах, к которым относятся территории, прилегающие к Семипалатинскому испытательному ядерному полигону, остается малоизученной.

В психологической науке достаточно хорошо изучены последствия воздействия на человека таких травматических событий, как боевые действия, различного рода промышленные и природные катастрофы. Имеется большое количество работ по изучению жертв различных форм насилия над личностью. Все эти виды психической травмы имеют сходную этиологию – они основаны на воздействии «острого» стресса, имеющего событийную природу. Вместе с тем практически отсутствуют исследования, посвященные изучению проблем детского суицида и его профилактики.

Значительное преобладание уровня мужских суицидов над женскими отражает хорошо известную закономерность: среднемировой коэффициент соотношения «мужских» уровней к «женским» в 1995 г. составил 3,6:1 и в 2020 г. составит 3,9:1. Шестикратное преобладание «мужских» уровней характерно для многих государств: Латвия, Новая Зеландия, Швейцария, Австралия, Великобритания и др. В мире существует только одна страна – Китай, где уровни суицидов среди женщин постоянно выше (примерно в 2 раза), чем среди мужчин. Если последнее явление, по-видимому, связано с местными

культуральными и социально-экономическими особенностями и требует специальных исследований, то первое (значительное преобладание «мужских» суицидов) имеет частичное объяснение. Так же как и смерть от ишемической болезни сердца, убийств, несчастных случаев, передозировки алкоголя и наркотиков, суицид является феноменом, присущим мужчинам в большей степени, чем женщинам. С точки зрения гендерной психологии, это явление во многом связано с различными общественными ожиданиями от мужской и женской социальных ролей. Ключевыми для данного вопроса факторами являются различия в способах эмоциональной экспрессии и поведении, направленном на поиск помощи.

Национальный состав лиц в группе исследования с завершенными формами суицида не имел достоверных различий.

Наиболее неблагоприятным фактором испытаний ядерного оружия является долговременный характер ранних и поздних медицинских последствий, в том числе включающих и пограничные психические расстройства. Причем, в обоих случаях имеет место не снижение медицинских потерь, связанных с радиационным воздействием в отдаленные сроки, а, наоборот их увеличение за счет групп радиационного риска, представленных потомками, рожденными от облученных родителей.

Проживание вблизи полигона вызывает ощущение личной депривации вследствие таких источников информации, как бытующие субъективные мнения, стигматизация населения, определяющие их как «облученных», «мутировавших», «импотентных» личностей, то есть людей второго сорта.

В этой связи, на одно из ведущих мест претендует «информационный фактор», который несет в себе некое подтверждение того, что люди, проживающие на территории бывшего ядерного полигона, действительно «поврежденные», «нездоровые», «недолгоживущие». В итоге усиливается уровень их тревожности и озабоченности. Информация о наличии в окружающей среде ионизирующего облучения приводит к тому, что ощущения, которые испытывало декретированное население, связываются с реакцией на облучение. В средствах массовой информации появилось много сообщений, не всегда отражающих реальную ситуацию с радиационным загрязнением и его последствиями для здоровья населения, что не способствовало не только реальному просвещению населения, так и формированию необоснованных слухов, нагнетанию страхов перед радиацией. Возможно поэтому у лиц, проживающих на экологически неблагоприятных территориях, восприятие угрозы радиационного воздействия было субъективным и воспринималось ими как опасным, непривычным, угрожающим.

Таким образом, психологические последствия после испытаний ядерного оружия на СИЯП формируют некоторую типичную модель личности. Ее характеризовал длительный дистресс, который проявляется в основном соматическими жалобами. Эта модель приобретает хроническую форму. У лиц основной группы, проживавших в условиях радиоэкологического стресса, нарушались психологические защитные механизмы и возникали состояния отчаяния, депрессии, растерянности. У них нарушались системы межличностных взаимоотношений, происходило сужение сферы жизненных интересов, снижение адаптационно-приспособительных возможностей.

Анализ ситуации по подростковым суицидам показал наибольшее количество случаев за 2017 год зарегистрировано в Восточно-Казахстанской области – 25, затем следуют Алматинская, Карагандинская, Южно-Казахстанская. В частности, по г. Семей (по данным, департамента образования) за 2016 год зарегистрировано 11 суицидальных случаев у подростков, из них суицидальных попыток – 8, завершенных суицидов – 3. В 2017 году зарегистрировано 9 суицидальных случаев, из них суицидальных попыток - 3, завершенных – 6.

Изучение проблемы суицида среди молодежи показывает, что в целом ряде случаев подростки решались на самоубийство, т.е. реализуя инфантильно-истерические психологические механизмы, в целях обратить внимание родителей, педагогов на свои проблемы и протестовали, таким образом, против безразличия, цинизма и жестокости взрослых, страшаясь реалий окружающего мира. Решаются на такой шаг, как правило, замкнутые, ранимые по характеру подростки от ощущения одиночества, собственной ненужности стрессов и утраты смысла жизни. Своевременная психологическая поддержка, доброе участие, оказанное подросткам в трудной жизненной ситуации, помогли бы избежать трагедии.

Большое внимание должно уделяться оптимизации межличностных отношений в школе: нормализация стиля общения педагогов с учащимися; оптимизация учебной деятельности учащихся, вовлечение учащихся в социально-значимые виды деятельности; организация школьного самоуправления, формированию установок у учащихся на самореализацию в социально-одобряемых сферах жизнедеятельности (культуре, спорте, искусстве, науке и др.).

В школе необходимы направления работы специалистов (педагога-психолога, психотерапевта) по профилактике депрессии и суицидов, а именно помочь разобраться в чувствах и отношениях подростка с окружающими; обучить социальным навыкам и умениям преодоления стресса; оказать подростку

социальную поддержку с помощью включения семьи, школы, друзей и т.д.; при необходимости включить подростка в группу социально-психологического тренинга; проведение психокоррекционных занятий по повышению самооценки подростка, развитию адекватного отношения к собственной личности, эмпатии; психолог должен рассказать учителям и родителям, что такое суицид, как выглядит депрессивный подросток.

Знания реальных фактов о суициде не только расширяет наши представления об этом феномене, но и является необходимым этапом обучения специалистов для оказания суицидологической помощи и предотвращения суицидов.

Полученные данные о частоте, временной динамике, структуре самоубийств могут быть использованы при разработке стратегии и тактики профилактики суицидов.

Результаты проведенного исследования могут служить теоретическим обоснованием выявления высокого риска формирования аутодеструктивного поведения. Полученные данные помогут оптимизировать работу социальных и психологических служб, оказывающих реабилитационную помощь населению Республики Казахстан.

Таким образом, диагностика и профилактика суицидального поведения должна основываться на точной оценке степени желания смерти с тем, чтобы успешно применять кризисную терапию.

#### Список использованной литературы

- 1 Хромых В.С., Иванова С.М., Кондратьева Д.Т. Суицидальная активность в некоторых регионах СНГ: анализ за 1990-2000 гг. // Мат. Всероссийской научной конференции, Томск, 2002, С.76-77
- 2 Уразалин М.М., Такамура Н. Суицид - проблема здравоохранения стран всего мира. Ситуация в Казахстане и в регионе Семипалатинска // Семейный врач, 2002, №3, С.61-72
- 3 Положий Б.С. Суициды в контексте этнокультуральной психиатрии // Психиатрия и психофармакотерапия. – 2002. – Т. 04. – №6.
- 4 Милошич С.М., Краинская Д.А. Сравнительный анализ суицидальной активности населения промышленно развитых регионов России, Украины и Белоруси // Мат. Международной научно-практической конференции «Современные проблемы психиатрии и суицидологии», Харьков, 2001, С. 93-95
- 5 Амбрумова А.Г. Суицидальное поведение как объект комплексного изучения // Комплексные исследования в суицидологии: Сборник научных трудов. – М.: Изд. Моск. НИИ психиатрии МЗ СССР. – 1986. – С. 7-25
- 6 Гроллман Э. Суицид: превенция, интервенция, поственция // Сб. науч. тр. – Суицидология: Прошлое и настоящее. Проблема самоубийства в трудах философов, социологов, психотерапевтов и в художественных текстах. М.: Когито-центр, 2001. – С. 270-353

### ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАҒИП АНАЛАРДЫҢ АТА-АНАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕСІ

*Нұран Динара Нұранқызы*

«Әлеуметтік жұмыс» мамандығының 2-курс PhD докторанты.

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-і

эл.адрес: [dinara386@mail.ru](mailto:dinara386@mail.ru);

Ана болу – әрбір әйел адамның басты армандарының бірі. Сол сияқты көзі көрмейтін әйелдер де өмірінде кездесетін қиын жағдайларға қарамастан отбасы құру, мүмкіндігінше ана болуды армандайды. Зағип аналар әрбір ана секілді баласын күтіп, тәрбиелеп, олардың қызығын көруді мақсат тұтады. Қоршаған орта туралы ақпараттың 90 пайызын беретін көзбен көру, жарықты сезіну бақытынан айырылған жандар, ешқандайда қиындықтарға мойынұсынбай, батылдық танытып бірнеше баланың анасы болып келе жатқан зағип аналар кездеседі. Дегенменде, ата-аналық тәжірибелері көзі көретін аналардан біршама ерекшеленеді. Бұл тақырып Қазақстандық ғылымда мүлде зерттелмеген. Сол себепті зағип аналардың ата-аналық тәжірибесін зерттеу мақсатында зағип аналардан сұхбат алынды.

Сұхбат Алматы қаласында балалары бар аналар арасында жүргізілді. *Жүргізілген уақыты 2018-2019 жылдар. Сұхбат барысында басшылыққа алынған мәселелер:*

1. Ананың зағиптылығы тумасынан немесе жүре пайда болғандығы.
2. Әйелдің отбасылық мәртебесі, бала күтіміне, тәрбиелеуге көмектесетін адамының бар-жоқтығы.
3. Ананың жасы, бала саны, баланың денсаулығы.
4. Мүгедектіктің қай топқа жататындығы, жұмыс бастылығы, отбасылық табысы, білімі.
5. Бала күтімі барысында кездесетін қиындықтар, ондай жағдайларда кімге жүгінетіндігі.
6. Бала тәрбиелеуге қатысты ақпаратты қайдан алатындығы, арнайы мамандардың көмегіне жүгінуі, зағип аналармен тәжірибе алмасуы, басқа да ұсыныстары.



7. Бала коммуникациясында туындайтын қиыншылықтар.
8. Баланы мектепке дайындау, сабақ үлгерімін қадағалау, қоршаған ортамен байланысын қадағалау.
9. Қоғамдық орындарға, аурухана, дәріхана, дүкендерге қалай барып-келетіндігі.
10. Қандай қоғамдық ұйымдармен қарым-қатынас ұстайтындығы, олардың рөлі.

### **Сұхбатқа қатысқан аналардың жауаптары**

*(Респонденттердің есімдері өздерінің сұраулары бойынша өзгертілген)*

#### **1. Айнаш.** 1966 жылғы, I топ мүгедегі, зағип.

Отбасы құрған. Өзі де, күйеуі де I топ мүгедектері, зағиптар. Өзі туылғаннан зағип. Күйеуі ауған соғысының ардагері. Алматы қаласының Алмалы ауданында пәтерде тұрады. Отбасылық табысы – өзі 57мың жәрдемақы, жолдасы- 102мың жәрдемақы алады. Сонымен қатар, майда-шүйде саудасаттықпен айналысады. 33 жыл «Қазақ зағиптар қоғамында» реабилитолог қызметін атқарған. Білімі орташа. 1 ұл (13 жас), 1 қызы (27жас) бар. Ал бір ұлы 20 жаста қайтыс болған, машина қағып кеткен екен. «Балаларым кішкентай уақытысында сіңілдерім, туыстарым, көршілерім көп болды, солар көмектесті. Сосын көбісін өзім істейтінмін. Бәрін үйреніп алдым, қиындық болмады», - дейді. Қиналған уақыты - балалары I-сыныпқа баратын уақыт. Оларға әріп үйрету, жаздырту, сабақтарын қадағалау қиын болған. Бірақ ол уақыттан өтіп, қазір балаларының үлгерімі жақсы, сабақтарын өз беттерінше дайындайды. Көңіл бөлетінім - бала тәрбиесі. Бала тәрбиелеуде жолдасымның рөлі өте жоғары. Оның бір ауыз сөзі балаларыма жетіп жатыр. Жолдасымның барына қуанамын. Бір-бірімізді жақсы көреміз. Отбасымызда үйлесімділік, түсіністік бар. Балаларымның барлығының денсаулықтары жақсы. Олар біздің көзіміздің көрмейтіндігін жақсы түсінеді, үйде көмектеседі. Ақшаның барлығын ұлыма сенемін. Дүкенге, сауда жасауға ұлыммен бірге барамын. Ауруханаға, мемлекеттік мекемелерге өзім бара беремін. Үйреніп қалғанбыз. Жақында жұмыстан шығарып жіберді. Жұмысыма қайта тұрғым келеді. Ақша қажет, баламның баратын дайындық курстары бар.

- *Жеке көмекшісі бар (оларға айына мемлекеттен 42 мың теңге төленеді). Күніне 8 сағатқа беріледі. Қажет уақытысында сенбі, жексенбі күндері де шақыртып алады.*

- *Инва такси күніне 2 рет пайдалана алады.*

- *Қызы ақылы бөлімде оқып, жоғары білім алған.*

#### **2. Фатима.** 1966жылғы, I топ мүгедегі, зағип.

Жүре пайда болған зағиптылық. Қант диабетінің салдарынан 27 жасында соқыр болып қалған. Білімі - орта арнайы білім. Алматы қаласының Бостандық ауданында пәтерде тұрады. Қазақ зағиптар қоғамында әлеуметтік бағдарламалар бойынша жұмыс жасайды. Отбасы құрған. 15 жастағы бір ұлы бар. Ұлының мүгедектігі жоқ. Отбасылық табысы орта есеппен 150 мың теңге. Баласын кішкентай кезінде өсіріп-бағуға енесі және жолдасы көмек берген. Сондықтан бала күтімі, тамақтандыру, далаға қыдырту жағынан ешқандай қиындық болған жоқ дейді. Күйеуім зағиптылықтың 2 топтағы мүгедегі болғандықтан, оның көзі біршама көретін. Ол баланы әріпке, санға өзі үйретті. Маған аса салмақ түсе қойған жоқ. Балам 5 жастан бастап керісінше, бізге қолқанат бола бастады. Баламның сабағы жақсы. Отбасылық ешқандай мәселе жоқ. Бір-бірімізді жақсы түсінеміз.

- *«Бір жеріміз ауырса, дәрігерді үйге шақырамыз; Зағип, I-топ мүгедегі десек, өздері келіп қарап кетеді.*

- *Инва таксиді жұмыс күндері күніне 2 рет пайдалана аламыз. Ал демалыс күндері ертерек жазылып қою керек. Өйткені аз машина шығады», - дейді.*

#### **Ұсынысы:**

- *Инва такси қала ішінде ғана жұмыс істейді, айына 1-2 рет қала сыртына апарып келсе жақсы болар еді;*

- *Ата-анасы мүгедек балаларға ЖОО түсуге жеңілдік жасаса екен. Елімізде ЖОО түсуге жеңілдік тек мүгедек балаларға ғана жасалған.*

#### **3. Мария.** 1981ж., I топ мүгедегі, зағип.

Туылғаннан зағип. Отбасы құрған. Жасы 37-де. Күйеуінің ата-анасымен бірге тұрады. Жоғары білімі бар, ағылшын тілінен синхронист аудармашы. Алматы қаласында, Таугұл ықшамауданында тұрады. Түске дейін бала-бақшада ағылшын тілінен сабақ береді. Отбасылық кірісі - 150 мың теңге. 2 баласы бар. Екеуінің де денсаулығы жақсы. Балаларының жастары 7 және 4 жас. Баласы туылғаннан бастап бала күтіміне қатысты барлық іс-шараларды өзі атқарады екен. Тамақты өзі жасап, балаларын да өзі шомылдырады. Қажет кезінде енесінің көмегіне жүгінеді. Бала тәрбиелеудегі қиындықтар – дәрінің мөлшері, таныс емес орындар, киімнің тазалығы, далада қыдыру. Бала ауырып, дене қызуы көтерілген жағдайда өзге адамның көмегіне жүгінуге тура келеді. Сонымен қатар далада қыдыру, ауланың айналасы болса, онда ешқандай да мәселе жоқ, ал таныс емес орындарда басқа адамның

көмегіне жүгінуге тура келеді. Тағы да бір мәселе - киімнің лас немесе таза екендігін көре алмау. Балаларды оқыта алмаймын, сондықтан арнайы даму орталықтарына беремін.

Супермаркеттерде қиындықтар туындайды, қай заттың қайда тұрғанын және олардың сақталу мерзімдерін көре алмайсың, осындай жағдайларда көздері көретін адамдардың көмектері қажет. Ал далада жеке көмекшім көмектеседі. Бізге жеке көмекші береді, ал балаларға күтуші бермейді. Зағип аналармен тәжірибе алмасу мүмкіндігі болғанда жақсы болар еді. Баламды емгізгенде сүтім көп болды, не істерімді білмедім. Әлеуметтік жұмысшы, мед персонал, психолог, педагог жыне т.б. көмегіне жүгінбейді. Баланы тәрбиелеуге және дамытуға қатысты қажетті ақпараттарды интернеттен алады, Коморовскийді (Ресей педиатры) оқиды. Баламен коммуникация барысында ешқандай қиындықтар жоқ. Емхана, дәріхана, дүкен және басқа да мекемелерге баруға жеке көмекшісі көмектеседі. Үйде және аулада кеңістік бағыт-бағдар дағдысына ие. Көмекке тек туыстарына жүгінеді. Зағиптарға арналған ешқандай орталық пен ұйымдарды білмейді.

**4. Света.** 1976ж., I топ мүгедегі, зағип.

Жүре пайда болған зағиптылық, 16 жасында зағип болып қалған. Отбасы құрған. 2 баласы бар. Балалары 10 және 7 жаста. Балаларының мүгедектігі жоқ. Алматы қаласы, Алмалы ауданында тұрады. Массажист болып жұмыс істейді. Бала күтімі мен тәрбиесіне жолдасы көмектеседі. Кейде ата-анасы мен туыстарының көмегіне жүгінеді. Күйеуі жеке көмекшісі болып табылады. Қазіргі таңдағы қиындық, барлық аналардағыдай баланың құлақ аспауы, анасын тыңдамауы. Оған баланы далада қыдырту және баланы кітаптармен таныстыру қиын. Оның айтуы бойынша, балаға Брайль шрифті бойынша оқылған әңгіме, ертегілерді тыңдау қызық емес. Балаларға иллюстративті материалдар қажет дейді. Баламен коммуникация қиындығы далада жүргенде білінеді. Емхана, дәріхана, дүкен және әр түрлі мекемелерге бару үшін үнемі жеке көмекшінің қызметіне жүгінеді. Үйде кеңістіктік бағыт-бағдар дағдысына ие, ал далада жоқ. Ешқандай да ұйымдардың көмегіне жүгінбейді. Орталықтар мен ұйымдардан тек Қазақ зағиптар қоғамын ғана біледі.

**5. Елена.** 1981ж., I топ мүгедегі, зағип.

Отбасы құрған. 37жаста. Туылғаннан көзі көрмейді. Медициналық училищені аяқтаған. Алматы қаласы, Түркісіб ауданында жер үйде тұрады. Қазақ зағиптар қоғамында жұмыс істейді. 2 баласы бар. Үлкені 10 жаста, ал кішісі 6 жаста. Үлкен баласы көзі бойынша мүгедек, бала кезден мүгедек, ал екіншісінің денсаулығы жақсы. Балаға күтім көрсету және тәрбиелеуде күйеуі және ата-анасы жәрдемдеседі. Туындайтын қиындық – мүгедек баласына жыл сайын құжат жинастыру. Оның сөздері бойынша, ең бастысы ата-ананың қалауы болса, баланы бағып-қағуда ешкімнің де көмегі қажет емес дейді.

**6. Бағила.** 1990ж., I топ мүгедегі, зағип.

Отбасы құрған. Туылғаннан зағип. Жеті жарым айлық болып туылған, содан оттегі жетпей, көз қан тамырлары жарылып кеткен. Медициналық училищені аяқтаған, бірақ қазір жұмыс істемейді. Төрт баланың анасы. Үлкені (қыз) - 5 жаста, егіз ұлдары – 3 жаста, кішкентай баласы (қыз) – 8 айлық. Балаларының бәрінің көздері көреді. Жолдасы жұмыс істейді. Бірінші баласын бағуға бастапқы уақытта анасы, енесі көмектескен. Сосын бала күтімі, тамақтандыруды өзі үйреніп алған. Қалған балаларына өздері қарайды. Ешкім көмектеспейді. Дәрінің дозасын – шприц арқылы береді. Дәрігер үйретіп қойған. 2,5 мл немесе 5 мл шприц арқылы береді. Далада қыдырту- үйдің айналасында үйреніп алған, үлкен қызы қарап жүреді. Ұлдары бұзық, қыздарына қарағанда. Апорт, Мега деген жерлерге бармайды. Балаларды көпшіліктің ішінен таппай қалудан қорқады. Тәрбиеге қатысты ақпараттарды интернеттен алады. Зағиптарға арналған дыбыстық арнайы бағдарламаларды енгізіп алған. Балаларымен коммуникация барысында мені көрмейді анам деп, ауыздарына сағыз салып алатын дейді. Бірақ балалар бір-бірінің оқыс қылықтарын өздері-ақ айтып қояды екен. Ыстық заттарды алысқа қойып қояды. Газға тиіссендер қолдарыңды күйдіремін деп айтып қойғанмын дейді. «Үлкен қызым ерте есейіп кетті, біздің көзіміздің көрмейтіндігі оның бауырларына деген жауапкершілігін арттыра түсті. Кейде қызымызды аяп кетеміз, бірақ амал қанша. Қайда жүрсек те, Зере балалар қайда жүр деп сұрап тұрамыз» - дейді.

### **Қорытынды**

***Зағип аналардың ата-аналық тәжірибесі бойынша жүргізілген сұхбат бойынша мынандай қорытындылар мен ұсыныстар жасай аламыз:***

1. Барлық зағип аналарда балалары туылған уақытта кездесетін мәселелер – жас нәрестені шомылдыру, гигиеналық күтім көрсету, тамақтандыру, ауырған уақытында дәрінің мөлшерін дұрыс бере алмау, өз бетімен далада қыдырта алмау (көбісінің жауабы бойынша бесік арбада (коляскада) үйінің ауласында қыдырта алады, ал бейтаныс жерлерде жүре алмайды).

2. Бала еңбектей бастағанда, жүре бастағанда олардың қауіпсіздіктерін толыққанды қамтамасыз ете алмау. Бір ананың сөзі бойынша, баласы асханада тұрған шкафтан құлаған. Бала сосын біртіндеп, ондай биік жерлерге шықса құлап кететінін түсіне бастайды дейді.

3. Бала 3 жастан аса бастағанда анасының көрмейтінін түсіне бастайды, керісінше анасына қолқанат болуға тырысады. 5 жастан бастап аналарын жетектеп, жолды айтып жүреді екен.

4. Тағы бір мәселе, зағип ананың баласының үстіндегі киімінің таза – таза емес екендігін көре алмауында.

5. Зағип аналардың қиындықсыз бала өсіруі, тәрбиелеулері үшін ол ананың жанында көмек беретін көзі көретін адамның болғаны өте маңызды екен. Сұхбат бойынша кімнің қасында көзі көретін адамдар болды, олар ешқандай да қиындықсыз балаларын өсіргендігін айтады.

6. Қиналған уақыттары – балаларын әріпке, санға үйрету. Мектепке дейінгі дайындықтан өту үшін даму орталықтарына беретіндіктерін айтты. Қиын кезең, әсіресе, балалары 1-ші сыныпқа барған уақыттары. Сол уақыттарда мұғалімдерімен жақсы қарым-қатынас жасауға тырысамын, қосымша сабақтарға беремін дейді. Көбісінің балалары мектеп тапсырмаларына өз беттерінше дайындалады және мектептегі үлгерімдері өте жақсы.

7. Балалары көп зағип аналардың айтуынша, алдыңғы баласы бауырларына қарап жүреді екен. Біршама жеңілдеп қалады дейді.

8. Сауда орындарында, супермаркеттерде қай заттың қайда тұрғанын және олардың сақталу мерзімдерін көре алмайтындықтарын айтты. Осындай жағдайларда басқа адамның көмегіне жүгінетіндіктерін айтты.

9. Балалары өсіп қалған зағип әйелдер үйге қажетті заттарды, сауда-саттықты көздері көретін балаларымен бірге барып алады. Тіпті, кейбіреулері үйдің ақшасын толықтай балаларына сенетіндіктерін сөз етті.

10. Барлық аналар зағип аналардың бір-бірімен тәжірибе бөлісетін қандай да бір ұйымның, топтың болғанын қалайды екен.

11. Бәріне жеке көмекші беріледі, бірақ балаларына күтуші берілмейді.

12. Зағип аналардың айтуынша, көзі көретін балалар Л.Брайль шрифті бойынша ертегі, әңгімелер тыңдағылары келмейді екен. Оларға түрлі-түсті, иллюстративті кітаптар ұнайды дейді.

13. Балаларымен коммуникация барысында ешқандай қиындық жоқ екендігін айтады. Тек балалары жүре бастағанда далада тыңдамай әрі-бері жүгіріп кететін уақыты қиын деп көрсетті.

14. Ешқандайда зағип ана психолог, әлеуметтік қызметкер, арнайы бөлімдерге, ұйымдарға жүгінбеген. Олар зағиптармен жұмыс жасайтын тек Қазақ Зағиптар Қоғамын ғана білетіндіктерін айтты.

15. Зағип аналар бала тәрбиелеуде қажетті материалдарды туыстарынан немесе интернет көздерінен алатындықтарын жеткізді.

16. Барлық зағип ананың жеке көмекшісі бар. Күніне 8 сағатқа беріледі. Кейбіреулері қажет уақытысында сенбі, жексенбі күндері де шақыртып алады.

17. Инва такси күніне 2 рет пайдалана алады. Ал демалыс күндері ертерек жазылып қою керек, өйткені аз машина шығады екен.

18. Ауырған жағдайларында дәрігерді үйлеріне шақыртады. Зағип, 1-топ мүгедегі десе, өздері келіп қарап кетеді.

#### **Зағип аналардың ұсынысы:**

19. Инва такси қала ішінде ғана жұмыс істейді, айына 1-2 рет қала сыртына апарып келгендіктерін қалайды.

20. «Ата-анасы мүгедек балаларға ЖОО түсуге жеңілдік жасаса екен. Елімізде ЖОО түсуге жеңілдік тек мүгедек балаларға ғана жасалған», - дейді.

#### **Пайдаланылған әдебиеттер:**

1. Кудрина Т.П. Преодоление трудностей в развитии общении матери и слепого младенца. / Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. М.: 2015

2. Конюхова Е.Ю., Ларионова И.А. Социальная работа с незрячими и слабовидящими родителями детей младенческого и раннего возраста. – Екатеринбург, 2017. - 53с.

3. Кудрина Т.П. Мать и слепой недоношенный младенец: особенности взаимодействия. Альманах 26 "Дефектология. Развитие традиций отечественной научной школы". 26/2016

4. Конюхова Е. Ю., Ларионова И. А. Воспитание и раннее развитие нормально видящих детей незрячими родителями: проблемы и пути развития // Педагогическое образование в России. – 2014. – № 4. – С. 222-225.

## ПЕРВИЧНАЯ ПРОФИЛАКТИКА ЗЛОУПОТРЕБЛЕНИЯ ПСИХОАКТИВНЫМИ ВЕЩЕСТВАМИ СРЕДИ СТУДЕНЧЕСТВА

*Иргебай Е. О. магистрант 1 курса по специальности – «Социальная работа»*

*Научный руководитель: Амитов С.А. кандидат социологических наук.*

Казахский Национальный Университет им. Аль-фараби

irgebay.eo@mail.ru

В наше время рост алкоголизации и наркотизации является неотъемлемой частью широко распространенных социальных проблем. Особую тревогу вызывает распространение психоактивных веществ (ПАВ) среди молодежи. Ситуация с потреблением психоактивных веществ в студенческой среде представляет собой серьезную угрозу их будущей жизни. Так же особая опасность употребления ПАВ в образовательной среде заключается в том, что указанная среда попадает быстрее в болезненную зависимость чем взрослые. Этому влияет социальная согласованность молодежи, так же удовольствие и любопытство учащихся.

В данной ситуации актуальность ведения профилактической работы в университете по предупреждению употребления студентами ПАВ является бесспорной. В профилактике наркомании одним из приоритетных направлений признано превентивное образование учащихся. Это вполне объективно в связи с тем, что у большинства подростков и студентов отсутствуют превентивная психологическая защита, ценностный барьер, препятствующий приобщению к ПАВ.

В качестве оптимального места для осуществления профилактической работы является университет. Этому есть множество причин. Во-первых, в процессе обучения формируются мировоззрение и система ценностей будущего поколения, во-вторых, система образования охватывает такой возраст, когда закладывается база здоровья на всю дальнейшую жизнь, а ряд уже имеющихся проблем со здоровьем или вредными привычками может быть успешно преодолен или скомпенсирован, и, в-третьих, привычки поведения, вызывающие проблемы со здоровьем, затрудняют получение хорошего образования, приводят к отрицательным последствиям.

Образовательное учреждение обладает рядом уникальных возможностей для успешной профилактики аддиктивного поведения и позволяет:

- формировать навыки ведения здорового образа жизни (ЗОЖ) в процессе обучения;
- формировать уровень притязаний и самооценку студентов;
- осуществлять совместную работу с студентами;
- привлекать различных специалистов (медиков, психологов, представителей силовых структур и др.) для осуществления профилактических и реабилитационных мероприятий.[1]

Профилактика - система комплексных государственных и общественных, медико-санитарных и социально-экономических, психолого-педагогических и психогигиенических мероприятий, направленных на предупреждение заболеваний, на всемерное укрепление здоровья.

Профилактика наркомании – совокупность мероприятий политического, экономического, правового, социального, педагогического, медицинского, культурного, физкультурно-спортивного и иного характера, направленных на предупреждение возникновения и распространения наркомании;

Антинаркотическая пропаганда – пропаганда здорового образа жизни, в том числе физической культуры и спорта, направленная на формирование в обществе негативного отношения к наркомании.

Данные понятия носят общий характер и тем самым допускают возможность их широкого истолкования и использования для прикрытия деятельности направленной на пропаганду наркотических средств, психотропных веществ.[2]

На мой взгляд, в профилактической работе со студенческой молодежью первостепенное значение имеют социальные и социокультурные меры, психолого-педагогическая поддержка и воздействие. В их содержание может входить все, что направлено на утверждение альтернативной наркотикам жизнедеятельности, и в частности: формирование привлекательного имиджа здорового образа жизни студента, развитие коммуникативных умений и навыков, создание для этого благоприятных условий (психологические тренинги, фестивали, диспуты, спортивные мероприятия и пр.); формирование положительной самооценки, целеустремленности, гражданской ответственности, самоуважения и эмпатии через создание среды совместной деятельности студентов и педагогов, администрации образовательного учреждения (студенческие отряды, студенческое самоуправление, волонтерское движение и др.)

В процессе профилактики наркомании и осуществления антинаркотической деятельности важно не перейти грань, отделяющую процесс информирования о существующей опасности потребления наркотических средств и психотропных веществ от повышения интереса к наркотикам.

Всемирная Организация Здравоохранения (ВОЗ) вплотную занимается проблемой наркомании, в связи с чем выделила несколько видов ее профилактики:

- первичная (отвечает за предупреждение употребления наркотиков);
- вторичная (работа с лицами, употребляющими наркотические вещества: их выявление, лечение, наблюдение, контроль над возникновением рецидивов);
- третичная (направлена на социально-трудовую терапию и медицинскую реабилитацию наркозависимых).[3]

Первичная профилактика - комплекс превентивных мероприятий, направленных на предупреждение формирования негативных ценностей и мотивов употребления ПАВ, пропаганду ЗОЖ. Эта форма профилактики предусматривает работу с контингентом, не имеющим проявлений алкогольной и табачной зависимости. Она рассчитана на все население, но прежде всего на подростков и студентов и осуществляется с целью предотвращения их вовлечения в потребление ПАВ.

Программы первичной профилактики включают антинаркотическую пропаганду, организацию здорового досуга, вовлечение молодежи в общественно полезную творческую деятельность, занятия спортом, искусством, туризмом и т. д.

Основные задачи первичной профилактической деятельности:

- формирование мотивации студентов на эффективное физическое и социально-психологическое развитие, позитивное отношение к окружающему мнению, стремление вести ЗОЖ;
- формирование знаний и навыков в области противодействия употреблению табака и алкоголя у учащихся;
- формирование навыков социально-поддерживающего и стресспреодолевающего поведения.

Методологические аспекты первичной профилактики зависимости от ПАВ у молодежи имеют ряд особенностей:

1. Групповая работа с учащимися. Для нее необходимы навыки работы с группой, возможность донести до участников группы информацию, помощь в приобретении знаний, развитии позитивных навыков в противодействии предложенного приема спиртного и курения.

2. Работа в малых группах - взаимодействие учащихся лицом к лицу, приобретение навыков такого взаимодействия (лидерство, умение общаться, принимать решения и преодолевать конфликты).

3. Упражнения-энергизаторы - для повышения концентрации внимания и преодоления усталости в группе.

4. Установление положительной эмоциональной атмосферы при проведении занятий (недопустимость критиканства, уважение чувств окружающих, конфиденциальность).

Вторичная профилактика - раннее выявление начавших употреблять ПАВ и помощь потенциально зависимым лицам во избежание активизации, у них психической и физической зависимости. Она ориентирована на группы риска. Целевыми группами этой формы профилактики являются молодые люди и подростки, начинающие употреблять табачные изделия, алкоголь, наркотические и токсические средства, а также лица с высокой степенью риска приобщения к потреблению любых ПАВ (подростки с явлениями социально-педагогической запущенности, с пограничными нервно-психическими расстройствами, с отягощенной наследственностью, дети из неблагополучных семей и т. д.).

Цель вторичной профилактики - сократить продолжительность воздействия проблемы и ограничить степень вреда, который она причиняет личности и обществу.

Задачи вторичной профилактики:

- распознавание случаев опасного и вредного потребления ПАВ;
- оказание многопрофильной специализированной помощи;
- осуществление целевых вмешательств по изменению образа жизни;
- работа с родителями данной группы.

Третичная профилактика направлена на достижение и сохранение повышенного уровня индивидуального функционирования и реабилитации, раннее восстановление сети общественных связей, а также организацию эффективных медико-психологических и социальных программ. Она включает диагностические, лечебные и реабилитационные мероприятия.

Цель третичной профилактики - предупреждение дальнейшего распада личности и поддержание социальной дееспособности человека.

Задачи третичной профилактики:

- формирование реабилитационной среды (реализация реабилитационных программ, включающих психотерапевтические, психологические, социальные и духовные методики);
- создание групп взаимопомощи;
- взаимодействие с группами «Анонимные алкоголики» и «Анонимные наркоманы»;
- работа с семьей зависимых лиц. [4]

В работе по первичной профилактике и максимально раннему выявлению наркоманий и токсикоманий среди учащихся образовательных учреждений обязаны участвовать все, кто непосредственно отвечает за их воспитание и нравственное развитие: родители, учителя, врачи, сотрудники органов внутренних дел.

Студенты далеко не всегда осознают свои действия в полной мере при первых приемах психоактивных веществ. Это очередной эпизод для многих в познании нового, неизведанного ранее. Многие не считают свои действия необычными и опасными. Наоборот, в их среде бытует мнение, что наркотики помогают расслабиться и успокоиться, что от наркотика всегда можно отказаться и сами они никогда не станут опустившимися наркоманами, что наркотики употребляют сильные и талантливые люди.

Главная задача первичной профилактики – формирование типа поведения молодежи, отвергающего применение психоактивных веществ с целью стойкого изменения состояния сознания. Причем формирование такого типа поведения в масштабах всего общества.[2]

Первичная профилактика должна основываться на ряде принципов:

1. Тотальность. Она должна проводиться со всеми здоровыми учащимися без исключения. В настоящее время приобщиться к потреблению психоактивных веществ или обнаружить какие-либо другие отклонения поведения может практически любой подросток. Поэтому профилактика наркоманий в подростковой и молодежной среде должна практиковаться как система содействия всем студентам в решении задач взросления.

2. Конструктивный характер. Он преследует цели не только разрушения или изменения неблагоприятных установок, но изначально строит желательные, служит предупреждению зависимого поведения, а не только борется с ним. Главным направлением должно стать формирование у студентов навыков принятия правильных решений в трудных жизненных ситуациях и устойчивости к наркотикам.

3. Опережающий характер воздействия. Первичная профилактика должна опережать негативное влияние «опытных» сверстников и более старших товарищей. Создание стойких антинаркотических и антиалкогольных установок возможно лишь до момента, когда студенты самопроизвольно усвоят распространенные традиции потребления психоактивных веществ. Запоздавшие попытки их создания более трудны и менее продуктивны, т.к. теперь необходимо перестраивать уже готовые установки.

4. Непрерывность. Первичная профилактика должна стать постоянной каждодневной работой.

5. Адресность. Первичную профилактику наркоманий необходимо проводить со всеми учащимися с учетом пола и возраста студента, социально-культурных факторов. Профилактика должна быть личностно-ориентированной.

6. Комплексность. Эффективная первичная профилактика требует сочетания многих элементов. В этом случае цель профилактики объединяет представителей всех слоев общества – педагогов, психологов, врачей, родителей – и различных организаций – школ, правоохранительных органов, молодежных клубов, мечети, церкви, государственной администрации, медицинских учреждений и общественных объединений, заинтересованных и способствующих здоровому будущему молодежи.[5]

Если реализовать Комплексную программу по первичной профилактике наркоманий, то оно в определенной степени приведет к стабилизации наркоситуации в вузе. Так же снизятся числа правонарушений совершенных студентами связанные с наркотиками. Но вместе с тем мы понимаем, что проблема потребления студентами ПАВ остается всегда острой. Акценты в воспитательной работе необходимо сместить и на профилактику таких видов зависимости, как алкоголизм, токсикомания, курение, игровая (компьютерная) зависимость, зависимость от деструктивных сект и нетрадиционных религиозных формирований.

В марте 2019 года с целью определения отношений к психоактивным веществам студенческой молодежи проведено онлайн опрос в программе «Surveymonke» среди магистрантов факультета философии и политологии КазНУ имени аль-Фараби. Были опрошены магистранты первого и второго курса, 45% – мужского пола, 55% – женского пола. Респонденты были магистрантами специальностей социальная работа – 9%, социология – 33%, психология – 10%, социальная педагогика и самопознание – 19%, философия – 15%, педагогика и психология – 14%. Согласно полученным данным, 49% респондентов относятся к употреблению алкоголя и наркотических средств положительно, думая что ничего плохого в этом нет, 31% респондентов относятся нейтрально, а меньшинство (20%) относятся отрицательно.

На вопрос «Наркомания - одна из серьезнейших проблем Казахстанского общества, так ли это?» 80% респондентов ответили да.

Респонденты ответили на вопрос «Есть ли у них страх по поводу возможного приобретения наркотической зависимости » 7% ответили «да», 40% «Употребление наркотических средств, думают что это плохо », 40% относятся «нейтрально », а остальные (13%) ответили «нет».

Так же для выяснения отношения студентов к наркозависимому человеку респонденты ответили на вопрос «Ваше отношение к наркозависимому человеку?» и 50% из них ответили «Резко негативное», 16,7% «Я постараюсь ему помочь», 33,3 % «Я отношусь к ним так же, как и всем остальным людям». 0% «Сам таковым являюсь».

На вопрос «Считаете ли Вы курение табака и кальяна наркоманией?» 53 % респондентов ответили да, а остальные 47% ответили нет.

Как Вы считаете, От кого лучше получать информацию об опасности наркомании? 25% респондентов ответили «От СМИ», 37% оветили «От родственников», 6% считают «От ровесников», 3% ответили «От психолога», 29% считают «От все вышеперечисленных».

Для выяснение насколько модно употребление наркотиков среди молодежи был вопрос «Считаете ли Вы «модным» употребление наркотиков?» 88% ответили нет, 12% ответили да.

Ценности человека определяют поведение, формируют мировоззрение. И для выяснение этого респонденты ответили на вопрос «Что является главной ценностью у молодежи сегодня? » 66,7% респондентов ответили, что главной ценностью в жизни считают «здоровье», 20% – ответили, что для них ценностью являются «материальные блага» и 13,4% ответили, что это «материальные ценности ». Исходя из этого, нам удалось узнать о главных ценностях сегодняшней молодежи.

Как Вы считаете, что является наиболее важным эффектом отказа от курения и алкоголя? По мнению респондентов, наиболее важным эффектом отказа от курения и алкоголя являются: Информационная осведомленность об ограничении потребления табачных изделий и алкоголя в общественных местах, снижение риска заболеваний (21%), высокая репродуктивная возможность (19%) и успешность в жизни (18%).

Так же респонденты ответили на вопрос «Как вы считаете активно ли ведется здоровый образ жизни среди молодежи сегодня? » 60% респондентов ответили «да, активно », 33,4% – «не задумывался над этим вопросом », 6,6% респондентов – «нет, пассивно».

На вопрос «Поддерживаете ли вы здоровый образ жизни: как часто вы занимаетесь спортом? », 51,5% респондентов ответили, что активно придерживаются здорового образа жизни и занимаются спортом ежедневно, 40% ответили, что поддерживают здоровый образ жизни, но занимаются спортом только тогда, когда будет свободное время, 8,5% респондентов ответили, что вообще не занимаются спортом.

Респонденты ответили на вопрос «Как вы считаете, какова роль молодежи в реализации национальной идеи «Рухани жаңғыру». В результате получены такие ответы, 87% респондентов ответили: Молодежь – будущее страны, поэтому играет большую роль в реализации идеи «Рухани жаңғыру». 13% поддержали такой вариант, как «Не думаю, что молодежь несет большую ответственность».

В статье с целью определения степени влияния социальных реклам на ЗОЖ студентов представлены результаты пилотажного исследования. По результатам исследования можно сказать, что большинство студентов нашего университета поддерживают здоровый образ жизни и считают здоровье молодежи самой главной ценностью жизни.

#### Примечания

1. См.: Пономаров А.В. О программе первичной профилактики наркомании среди студентов на 2004-2005 учебный год.
2. См.: Ширшов С. В. Вуз – муниципалитет: состояние и перспективы сотрудничества в области профилактики зависимостей от психоактивных веществ
3. Профилактика наркомании // Электронный ресурс: <http://stopalkogolizm.ru/profilaktika-narkomanii/>
4. Сирота Н.А. доктор медицинских наук, профессор; Ялтонский В.М. доктор медицинских наук, доцент. Учебное пособие: «Профилактика наркомании и алкоголизма» 299с.
5. Зарецкий В.В. директор Федерального центра повышения квалификации и профессиональной переподготовки специалистов в области профилактики аддиктивного поведения детей и молодежи. «Концепция профилактики употребления психоактивных веществ в образовательной среде» 77с.

## БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ САЛАСЫНДАҒЫ ЕРЛЕР МЕН ӘЙЕЛДЕРДІҢ ГЕНДЕРЛІК РӨЛІ

*Тургинова Сандугаш*  
Әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс  
кафедрасының 2 курс магистранты

Ғылым-білім кеңістігіндегі орын алатын гендерлік мәселелердің бірі ерлер мен әйелдердің ғылымдағы рөлі болып табылады. Ата-бабамыздың заманында ұстаздардың ер адам болғаны, яғни Сократ, Әбу Насыр аль-Фараби, Платон ойшылдары ғұлама-ғалымдар екені сөзсіз. Қазақ



ойшылдарынан Абай, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Міржәқып Дулатұлы, Мағжан Жұмабаев аты ағартушылары ұстаздық қызметін атқарғандары айдан анық.

Өмірде екі мамандық иесі: ұстаздар мен дәрігерлер ерекше құрметпен аталады. Одан кейін диқандар, құрылысшылар... деп, жалғасып кете береді. Дәрігерлерді көбіне ауырғанда еске алсақ, ұстаздар үнемі ойымызда жүреді, күнделікті өмірде де олармен араласуымыз үзілмейді. Ұстаздан бұрын өзіміз білім алсақ, кеше балаларымыз оқыды, ал бүгін міне, немерелеріміз мұғалімдерден сабақ алуға.

Қоғамда ер мұғалімдердің ұшыраспауы қыз бала тәрбиесіне де теріс әсер етеді. Қыз бала да кәмелетке толғанша тек әйелдерден ғана білім, тәрбие алса, тек әйел затын ғана құрметтеуге бейімделіп, ұл балаларды ғана емес, ер азаматтарды да өзінен, әйелдерден төмен санайтын болады. Үйде әкесінің ақылын тыңдамай, анасының ғана айтқанын орындауға дағдыланады. Сөйтіп, қыз бойжетіп, тұрмыс құрғанда, күйеуіне үстемдік етуге тырысады. Қазір қазақ қыз-келіншектердің ер азаматтарды өзінен төмен санап, менсінбей, оларға ұрсып-зекіп немесе сынап-мінеп тұрғаны жиі ұшырасуының бір себебі де осыдан. Міне, осындай біржақты тәрбиенің зардабы аса күшті болатынын аңғарған педагогтар оқу-тәрбие орындарында ер азаматтар мен әйелдердің үлес саны бірдей болуы тиіс деген мәселені қозғауы бекер емес.

Мұндай мәселені шешу үшін ер мұғалімдердің санын көбейту қажет екені түсінікті. [1]

Қоғамда ер мұғалімдердің үлесі әйелдерге қарағанда басым немесе тең болғаны оқу-тәрбиеге жағымды ықпал етпек. Ғылымда ер мұғалімдердің директор, директордың орынбасары болуына барынша мән берген жөн. Денешынықтыру, әскери білім, шеберхана оқытушылары ер мұғалімдерден болса, бұның өзі әсіресе ұл балаларға оң ықпал ететіні жөнінде пікірлер де аз айтылып жүрген жоқ. Осындай жайтты ескерсек, «мектептерде ер мұғалімдер санын қалай көбейтуге болады?» дегендей сауал туындайды. Бұл мәселе тек біздің елімізде ғана емес, Ресейде, Батыс Еуропа елдерінде шешімі қиын болып келеді. Ресейде мектептерде ер мұғалімдердің азауының зардабы жөнінде 1960-1970 жылдардан бері педагогтар дабыл қағумен әлек.

Кейбір педагогтар Қазақстан мектептерінде ер мұғалімдердің барған сайын сиреп бара жатқанына алаңдап, ер мұғалімдерді дайындайтын арнайы педагогикалық жоғары оқу орны болуы жөнінде де ұсыныстар айтып жүр. Баршаға мәлім, 1950 жылдары Қазақстанда әйел мұғалімдер мүлде жетіспейтін еді. Соған орай осы кезеңде Алматыда қазақ қыз-келіншектеріне арналған педагогикалық институт – Қазақ қыздар педагогикалық институты ашылғаны белгілі. Сондай-ақ педагогикалық мамандыққа әйелдерді көптеп тарту жөнінде үгіт-насихат күшейіп, қыз-келіншектердің педагогикалық білім алуына қажетті қамқорлықтың бәрі жасалған болатын. Мұның нәтижесі қандай зор болғаны баршаға мәлім. Демек, ер мұғалімдердің мектептерде санын арттыру үшін арнайы педагогикалық оқу орындарын ашу қажеттігі айтпасақ та түсінікті. Алматыда педагогикалық мамандыққа дайындайтын екі ірі оқу ордасы бар. Оның бірі Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті болса, екіншісі әйгілі Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. Демек, Абай атындағы ҚазҰПУ-ды ер мұғалімдер дайындайтын оқу ордасына айналдыру шешімін күткен мәселеге айналып отыр десек, сөзіміз жаңсақ бола қоймас. Бұл оқу орнында өзге негізгі пәндермен қатар әскери білім, денешынықтыру, дәнекерлеуші, құрылысшы және өзге кәсіптік техникалық мамандарды оқытатын мұғалімдер даярланса, Қыздар педагогикалық университеті аспаздық, тігіншілік, үй-тұрмысы жұмысын үйрететін мұғалімдер дайындауға бейімделетіні айтпасақ та түсінікті болса керек. Бұл күндері Білім және ғылым министрлігі жоғары оқу орындарының санын қысқарту, оңтайландыру мәселесін күн тәртібіне қойды емес пе. Жалпы білім беру реформасын жасағанда біз бұрын Ресейді үлгі етсек, енді Батыстан, АҚШ-тан өнеге алатын болдық. Бұлардағы олқылықты көргіміз келмейді. Мектеп оқушылары арасында не түрлі сұмдық, бұзақылық, қылмыс осы елдерде өршіп барады. Демек, реформа жасағанда ұлттық тәрбиеге баса мән беру қажет. Демек, ер мұғалімдер даярлау жөнінде де батыл реформа қажет екені даусыз. [2]

Көптеген әйелдер нәліктен мұғалім болғысы келеді? Білім беру жүйесіндегі жыныстық теңгерімсіздік әйелдердің саналы әрі стратегиялық тандауының, сонымен қатар еңбек нарығының шарттары мен әлеуметтік нормалардың нәтижесі болып табылады. Көптеген мемлекеттерде әйелдердің еңбек нарығына анағұрлым кең қатысуы білім беру жүйесінің кеңеюіне, нәтижесінде, білікті мұғалімдердің қажеттілігіне пара-пар келді. Әйелдердің еңбек нарығына қатысуы төмен Жапония сияқты елдерде де әйел мұғалімдердің пайызы да төмен. Мұғалімдерге жұмысты, отбасыны және балаларына күтім жасауды үйлестіруге мүмкіндік беретін жарты күндік жұмыстың еңбек шарттары да әйелдер үшін анағұрлым тартымды болып табылады.

Алайда, мұғалімдердің жалақысы, жоғары білімі бар басқа мамандармен салыстырғанда, ер адамдарға қарағанда, әйелдер үшін анағұрлым тартымды болып табылады. ЭЫДҰ елдері бойынша орташа есеппен, бастауыш мектептің ер мұғалімдері білім деңгейі ұқсас ерлер жалақысының 71%-ын алады. Әйелдер болса, басқа саладағы әйел мамандар жалақысының 90% астам алады екен. Ерлер мен

әйелдер бір жұмысты атқарса да, бірдей табыс табады, ал олардың жалақысының салыстырмалы мөлшері кәсіби еңбек нарығында ерекшеленеді.

Ер мұғалімдердің жетіспеу мәселесі 60-70-жылдары Түркияда байқалған екен. Сонда мемлекет тарапынан бағдарлама жасалып, ерлерді мектепке тарту мәселесін алдыңғы кезекке қойған. Олар да «ер мұғалімдердің аздығынан ер балаларымыз жібектей сызылып, қыз мінездес болып барады, қыздарымыз еркекшоралыққа бой алдырды, ұсақ бұзақылық, сөзге тұрмаушылық, сатқындық, жалған сөйлеу оқушылар арасында білінуде» деп мәселе көтерді. Сондықтан мектеп ұстаздарының тең жартысын ер мұғалім етуді қолға алып, екі-үш жыл ішінде дегендеріне жетті. Мұны біздегі мамандар білмей отырған жоқ. Біздегі психологтар бұл беталысымыз ұлтымыздың ертеңі үшін қауіпті деп сан мәрте айтып жүр. Ер балалардың жаратылысы өзгеруде, қыз мінезділер көбейді, еркекшоралар артты. Ұлдарымыздың ұсақталып, босбелбеу, бойкүйездер санының артуының, мектепте қылмыстың белең алуының да бір себебі, осы - ер мұғалімдердің аздығынан.[3]

Ер мұғалімдердің тәрбиесі ұлдар үшін ғана емес, қыздар үшін де керек. Себебі, қыз балалар мектептегі ер-азаматтарды үлгі тұтады. Дос, болашақ жар таңдағанда да қателеспеуі үшін мектептегі ер мұғалімге ұқсайтын азаматты іздейді. Ер мұғалімдердің көбірек болуының тағы бір пайдасы, қыздарымыз ибалы, қылықты болып өседі. Ұятты, ар-намысты жоғары қоятын қыздар көбейеді. Ал ер балалар ер-азаматтарға қарап бой түзейді. Солардай болуға талпынады. Киім киюді, өзін ұстауды, сөйлеу мәдениетін үйренеді. Ер мінезді, өр мінезді, намысшыл боп тәрбиеленеді. Әсіресе, жоғары сыныпта оқитын балаларға ер мұғалімдер көбірек сабақ беруі керек.

Бұдан бөлек ер адамдар ұстаздардың толтыратын қағаздарын ұсақ-түйек деп санайды, көрінген іс-шараларға қатысуға ерінеді. Білімде жүріп жетістікке жету, мәртебе алу қиын деп ойлайды. Ұстаздық қызметінен шығып кетуін ер мұғалімдер көбіне басшыларының және орынбасарларының әйел болғанымен байланыстырады. Яғни, ер басымен әйел басшыдан болмашы нәрсеге ұрыс естуді ар санайды. Шынында, ер-азаматтың әйелден сөгіс естуі жанына батады. Бірақ мұны ескеріп жатқан ешкім жоқ, әйел адамдардың директорлыққа келуі жыл өткен сайын артып келеді. Міне, осылайша ер-азаматтар «Мұғалім - әйел адамдардың мамандығы» деп, ұстаздықты лажсыздықтың жұмысы дәрежесіне түсіріп отыр. Бұл заман толқыны емес, өйткені өзге ұрпақ тәрбиесіне немқұрайлы қарамайтын елдерде ұстаз мәртебесін көтеруге барын салып жатыр. Сингапурда көшесіне мұғалім қыз келін боп түссе, барлық көше тұрғындары түгел барып сәлем береді. Сингапур мен Жапонияда мұғалім төрт жыл сабақ беріп, бір жыл біліктілігін арттырумен айналысады және ол үшін стипендия алады. Онымен қоймай бір жылдан соң не үйренгеніне жұрт алдында есеп береді. Ол жақтарда әкімнің де, басқа шендінің де емес, ұстаздың берген есебі құнды болып саналады.

Финляндияда мұғалімнің жалақысы кез келген шенеуніктің жалақысынан артық, сондықтан болар он жылдан астам уақыттан бері білім беруде ең бірінші орында келеді. Финляндия, Сингапур, Жапонияда мұғалім болатын студенттерді ең үздік оқығандардан іріктеп алады, сондықтан оларда нашар мұғалім деген мүлде жоқ. Айта кету керек, Оңтүстік Кореяда мектепті үздік бітірушілердің 5 пайызы, Финляндияда 10 пайызы, Сингапур мен Гонконгта 30 пайызы мұғалімдік мамандықты таңдайды. Ал бізде ше, педагогикалық мамандық бойынша мемлекеттік грантқа өту балы - еліміздегі ең төменгі балл. Заңгер және экономист мамандығын айтпағанның өзінде, ветеринариядан да төмен.

Жоғарыда аталған елдерде ер ұстаздар мен әйел ұстаздардың тепе-теңдігін ұдайы қатар ұстап келеді және ол елдердің барлығында білім саласындағы басшылар ер адамдар. Араб әмірлігіндегі жағдай мүлде бөлек. Ол жақта ер балаларға ер мұғалімдер, әйелдерге әйелдер сабақ береді. Түркияның да жүйесі осыған негізделген. Ең бастысы, дамыған елдерде мұғалімдердің жеке бастарында, үйлерінде ешқандай мәселе болмауы керек. Ол үйден, көліктен және де өзге де мұқтаждықтардан ада болып, тек оқушының сабағы әрі тәрбиесімен ғана айналысуы міндетті. Мұның барлығын дамыған елдер өз мойындарына алған. Сол дамыған елдерді баса-көктеп өтіп бара жатқан біздің елде мүлде бөлек.[4]

Жоғарғы оқу орындары - білім беретін ғана мекеме емес, сондай-ақ тәрбие ошағы. Ал әр тәрбие беретін шаңырақта отбасындағы сияқты әйелмен қатар ер-азаматтар болуы қажет. Бұл жас ұрпақтың білімді болуымен қатар, көргенді, тәрбиелі, әдепті болып өсуіне оң ықпал етеді.

Ендеше ұрпағымыз ұлағатты болсын десек, білімге ер мұғалімдерді көптеп тартып, әйел ұстаздармен теңестіруіміз керек.

#### **Пайдаланылған әдебиеттер тізімі**

1. Ана тілі газеті 2 б.
2. Педагог-ғалым Анре Ферьераның «Адамдар мектепті қалай құруда?» атты еңбегінен
3. Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины. СПб.: – Питер, 2003. - 544 с. 2
4. Ана тілі газеті, Сәкен Алдашбаев мақаласынан

## ТЕХНОЛОГИИ БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СИСТЕМЕ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ: НОВЫЕ ФОРМЫ

*Коспан М.Т.*

*под руководством Урузбаевой Г.Т.*

*Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, г. Астана*

*e-mail: madiko\_kospanova@mail.ru*

Подобно всем социальным институтам, институт социальной защиты и социальной работы, в конечном счете, выполняет важнейшую для государства и общества задачу – задачу стабилизации и сохранения социума, поддержания и гармонизации существующих общественных отношений и обеспечения условий для его всестороннего развития. Благотворительность становится приоритетным фактором в достижении устойчивого уровня социальной стабилизации общества. В настоящее время механизм благотворительности стал настолько сложным и многогранным, что требует подробного научного изучения.

С переходом страны на новый этап экономического развития в Казахстане началось возрождение и развитие различных методов благотворительной деятельности. В стране существуют две формы благотворительности: традиционная и стратегическая. Традиционная благотворительность направлена на поддержку малоимущих, многодетных семей, в то время как стратегическая призвана вносить вклад в благополучие общества и одновременно служит интересам развития бизнеса.

В соответствии с Законом Республики Казахстан от 16 ноября 2015 года № 402-V «О благотворительности» (с изменениями от 03.07.2017 г.) в Казахстане существуют несколько видов благотворительной помощи. К ним относятся добровольные пожертвования, благотворительные гранты, эндаумент, благотворительная помощь. Виды благотворительной помощи и их назначения мы отразили в таблице 1.

Таблица 1 Виды благотворительной помощи и их назначения

<b>Виды благотворительной помощи</b>	<b>Назначения осуществляемой помощи в благотворительности</b>
1. Добровольные пожертвования	деньги, а также иное имущество от лиц, однократно в течение календарного года переданные пользователям для удовлетворения их текущих потребностей
2. Благотворительный грант	деньги, выделяемые для финансовой помощи пользователю, целевое использование которых подтверждается отчетом
3. Целевой капитал (эндаумент)	инвестиционный доход от первоначального размера капитала благотворителя, направляемый благотворителем в осуществление благотворительной помощи при условии сохранения первоначального размера капитала
4. Благотворительная помощь	имущество, предоставляемое благотворителем на безвозмездной основе в целях содействия пользователю в улучшении финансового и (или) материального положения: социальная поддержка физического лица, спонсорская помощь

Мы проанализировали опыт развития благотворительности в Казахстане на основе 30 статей из казахстанских газет: «Казахстанская правда», «Литер» и др. Мы отмечаем, что на территории Казахстана действуют около 20 крупных фондов, деятельность которых направлена на благотворительность. Благотворителями в Казахстане на декабрь 2017 года было проведено 1,5 тыс. мероприятий, участие в которых приняли около 950 тыс. человек. Однако, зачастую многие социальные сферы, входя в рыночные отношения, лишаются гарантированных субсидий со стороны государства, что приводит к нехватке средств на финансирование социальных проектов и программ в области благотворительности. Социальное партнерство – это лучший способ осуществления в социальной сфере проектов для решения социальных проблем. Взаимодействие общественных организаций с бизнес и государственными структурами может стать взаимовыгодным и полезным сотрудничеством. За период существования благотворительных фондов совместно с другими организациями проведено множество различных проектов. Наиболее известные проекты и программы мы отразили в таблице 2.

Таблица 2 Благотворительные проекты на 2013-2015 гг.

Наименование фонда	Сумма средств, потраченных на благотворительность с 2013-2015 гг. (социальные проекты и программы) Млн. долларов	Программы осуществления благотворительности
1.Евразийская Группа	20, 917	<ul style="list-style-type: none"> <li>• проведение первого музыкального конкурса юных пианистов</li> <li>• организация благотворительного бала в Алматы</li> <li>• развитие отечественной школы балета и национального танца</li> <li>• выпуск видеоэнциклопедии «Казахстанцы – Герои Советского Союза»</li> </ul>
2.Фонд национального благосостояния «Самрук-Казына»	2,4	<ul style="list-style-type: none"> <li>• реализация проекта по открытию центра реабилитации для детей с ДЦП из детских домов и малообеспеченных семей</li> <li>• проекты «Подари детям жизнь», «Аутизм победим!», «Казахстан без сирот»</li> <li>• проект по расширению возможностей детей с ограниченными возможностями в доступе к образованию</li> </ul>
3.Народный банк Казахстана	1 709,49	<ul style="list-style-type: none"> <li>• оказание безвозмездной помощи казахстанским благотворительным фондам «Аяла» и «Саби»</li> <li>• оказание системной помощи Казахстанской федерации гимнастики, общественному объединению, поддерживающему спортивные программы для людей с ограниченными интеллектуальными возможностями</li> <li>• оказание регулярной помощи ветеранам Великой Отечественной войны и 36 подшефным детским домам по всему Казахстану.</li> </ul>
4.Богатырь Комир	893,06	<ul style="list-style-type: none"> <li>• обеспечение детей-сирот и детей из малообеспеченных семей путевками в детский оздоровительный центр «Карлыгаш» на озере Жасыбай,</li> <li>• помощь обычным гражданам в сборе денег на лечение</li> </ul>
5.Группа компаний «БИПЭК АВТО – АЗИЯ АВТО»	884,65	<ul style="list-style-type: none"> <li>• поддержка детских образовательных проектов</li> </ul>
6.Kaspi Bank	более 600 млн тенге	<ul style="list-style-type: none"> <li>• безвозмездная помощь была оказана воспитанникам семейного детского дома «Нур», государственного детского дома «Жануя»</li> <li>• детям с ограниченными возможностями</li> <li>• детям с онкологическими заболеваниями из Аксайской детской больницы</li> <li>• детям-сиротам из Тараза и Кульсары</li> <li>• ветеранам Великой Отечественной войны</li> </ul>
7.KEGOC	527,64	<ul style="list-style-type: none"> <li>• поддержка неработающим пенсионерам-энергетикам, ветеранам Великой Отечественной войны, людям с ограниченными возможностями</li> </ul>
8.Казатомпром	384,17	<ul style="list-style-type: none"> <li>• регулярное участие в разовых благотворительных акциях: например, приобретение благотворительных купонов в поддержку деятельности Астанинского городского комитет-филиала Общества Красного Полумесяца Казахстана</li> </ul>

К технологиям, которые направлены на поддержку уязвимых слоев населения, относятся благотворительные акции, проекты, гранты; помощь пенсионерам, ветеранам, детям-сиротам;

поддержка фондов, общественных центров, а также спортивных программ для людей с ограниченными интеллектуальными возможностями; проведение музыкальных и других творческих конкурсов и др. По итогам исследования можно сделать вывод о том, что основными получателями безвозмездной помощи от казахстанских фондов и компаний являются дети из детских домов и малообеспеченных семей, ветераны Великой Отечественной войны и пенсионеры, а также люди с ограниченными возможностями. В этом отношении благотворительные фонды широко взаимодействуют с крупными отечественными компаниями.

Ведущую роль в развитии благотворительности играет Ассамблея народов Казахстана, которая, придерживаясь в своей деятельности принципа «помоги ближнему», выполняет следующие функции:

1. Выступает координатором благотворительной деятельности в стране (после принятия Закона «О благотворительности» от 2015 года);
2. Ежегодно проводит форумы благотворителей;
3. Организует масштабные республиканские акции.

Участники благотворительной деятельности понимают, что помощь нуждающимся заключается не только и не столько в раздаче продуктов питания, одежды и других предметов первой необходимости, сколько во введении такой деятельности, как обучение и трудоустройство инвалидов, организация спортивных секций для детей и учреждений образования.

На решение подобных проблем направлена деятельность Общественных фондов, как, например, Акционерного общества «Эмбаунайгаз» – отечественной нефтяной компании, которая вносит большой вклад в социально-экономическое развитие Атырауской области, ежегодно активно участвуя в Программе развития инфраструктуры региона.

Вышеперечисленные программы мы привели в Таблице 1. Технологии благотворительной деятельности Акционерного общества «Эмбаунайгаз».

Таблица 1. Технологии благотворительной деятельности Акционерного общества «Эмбаунайгаз»

<b>Программа благотворительной деятельности:</b>	<b>Категории лиц, получающих социальную помощь в рамках благотворительности:</b>	<b>Форма социальной помощи:</b>
Строительство детского сада «Кулыншак», рассчитанный на 140 мест (с. Тушыкудык)	Дети с дефектами в произношении	Учреждение образования - детский сад «Кулыншак»; в здании есть спальные и игровые комнаты, появилась возможность организации класса Монтессори для детей с дефектами в произношении. В этом детсаду дети обучаются на трех языках.
Оплата обучения, программа дуального образования, стипендиальная программа, прохождение производственной практики	Студенты	Учреждения образования - переподготовка казахстанских специалистов и обучение казахстанских студентов в высших и средних специальных учебных заведениях
Учреждение образования – школа (поселок Доссор Макатского района) - на 300 мест	Дети дошкольного и школьного возраста в условиях сельской местности	Школа, полностью обеспеченная современным оборудованием, в каждом кабинете – интерактивная доска, просторный актовый зал, есть предметные и секционные классы. Открытие групп дошкольной подготовки (поселок Доссор Макатского района)

Систематизация современных технологий, которые применяют разные организации, фонды, учреждения в благотворительной деятельности расширяются, накапливаются и имеют положительный опыт внедрения в социальную политику страны. Благодаря развитию малого и среднего бизнеса и внедрению социального партнерства развивается и растет социальная ответственность среди крупных предпринимателей и к традиционным технологиям благотворительности добавляются новые формы помощи, как:

- организация благотворительных балов, концертов;

- распределение грантов для социальных предпринимателей и развитие гражданского общества в рамках образовательных тренингов и конференций по социальному предпринимательству;
- реализация госпрограмм по развитию конкурентоспособности молодежи;
- развитие творческой активности молодых людей, повышая их профессиональный уровень;
- помощь местному сообществу
- волонтерство.

Объектами благотворительности выступают дети-сироты и дети из малообеспеченных семей, дети с ограниченными возможностями, пенсионеры, ветераны, многодетные и малообеспеченные семьи.

В докладе профессора Йельского университета США У. Белла было сформулировано 12 специфических показателей для измерения «качества жизни». Среди них помимо экономического благосостояния были отмечены так же здравоохранение, развитие личности в процессе учебы, качество трудовой жизни, организация досуга. Таким образом, новые формы благотворительности, выступая как один из инструментов социальной работы, способны проложить путь от экономического прогресса к социальному прогрессу.

#### Список использованной литературы

1. «Ақ жайық», газета. 8 ноября 2017 в 15:45 <https://azh.kz/ru/news/view/48776>
2. «Власть», интернет-журнал. 16.09.2016
3. Особенности развития социального партнерства в индустриальном регионе России/ Под общ. ред. Якинец В.Н., 2000 – 124 с.

## **ВЗАИМОСВЯЗЬ МЕДИЦИНСКИХ И СОЦИАЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ: СПЕЦИФИКА СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ В МЕДИЦИНСКИХ УЧРЕЖДЕНИЯХ**

*Сматаева М.А.*

*под руководством Акимхановой А.А.*

Павлодарский государственный университет им. С. Торайгырова

e-mail: smataevamalike@mail.ru

Одним из важнейших положений современной концепции социальной работы в системе здравоохранения является необходимость четкого разграничения функций между медицинскими и социальными работниками. По своей сути социальная работа имеет много общего с медицинской помощью и деятельностью органов здравоохранения в целом. Но при этом она не превышает пределы своей компетенции, не претендует на выполнение лечебно-диагностических функций, а предусматривает тесное взаимодействие с медицинским персоналом и четкое разграничение сфер ответственности.

В своем Послании 2010 года Президент Республики Казахстан поставил конкретные задачи на ближайшее десятилетие. В их числе указал, что «здоровый образ жизни и принцип солидарной ответственности человека за свое здоровье – вот, что должно стать главным в государственной политике в сфере здравоохранения, и повседневной жизни населения». Отечественный опыт организации первичной медико-санитарной помощи, зарубежный опыт социальной работы в здравоохранении показывают, что, несмотря на предпринимаемую координацию усилий в помощи лицам, имеющим как медицинские, так и социальные проблемы, реальная координация ведомственных действий недостаточно эффективна. Для эффективной работы в этой области необходима подготовка особого типа специалистов - социальных работников, специализирующихся на работе в системе здравоохранения. Такой специалист должен владеть навыками оказания первой медицинской помощи, быть юридически грамотным и быть тонким психологом.

Таким образом, социальная работа в системе здравоохранения объединяет смежные виды деятельности, которые диктуют необходимость выработки функций специалиста нового типа. Такой специалист объединяет с одним лице социального и медицинского работника.

Специалист по социальной работе медицинского профиля, владея знаниями медицины, психологии, педагогики, социальной защиты, права способен оказать (путем координации деятельности всех служб) социально-медицинскую помощь и защиту отдельных лиц, семей и населения в целом. Целью социальной работы в здравоохранении, как и целью медико-социальной работы, является достижение максимально возможного уровня здоровья, адаптации лиц с физической патологией, а также социальным неблагополучием.

Решая сходные проблемы, направленные на улучшение благосостояния общества и конкретного человека, медицина и социальная работа используют различные методологические подходы.

Медицина, как отмечают специалисты, преимущественно исследует анатомо-физиологическое состояние организма человека, выявляя отклонения от физиологической нормы, диагностирует патологические изменения в организме, определяет причинно-следственные связи и механизмы развития заболеваний. При этом используются различные методы терапии для более полного восстановления организма и нормализации его физиологического состояния.

К задачам социальной работы относятся другие задачи - выявление ведущих социальных факторов, оказывающих влияние на здоровье человека, его социальную адаптацию, и влияющих на состояние здоровья будущих детей. Весьма важно выявить наследственные заболевания или состояния (алкоголизм, наркомания, токсикомания, табакокурение), которые могут оказать влияние на здоровье пациента.

Организационной основой социальной работы со стороны медицинских работников являются следующие направления:

- проведение комплекса мероприятий по созданию у населения стремления к здоровому образу жизни;
- проведение санитарно-просветительной работы посредством издания соответствующей научно-публицистической литературы;
- создание в учреждениях здравоохранения кабинетов медико-генетической консультации;
- профилактическое углубленное обследование населения с целью выявления "групп риска" целью предупреждения развития и прогрессирования у них осложнений.

Однако профилактическая деятельность, осуществляемая медицинским персоналом, недостаточно эффективна, т.к. не затрагивает социальных проблем, лежащих в основе многих заболеваний. При этом недостаточно изучается воздействие отдельных социальных факторов на здоровье человека. Например, врач практически не изучает (и вряд ли должен это делать) обеспеченность самым необходимым для жизни: жильем, работой, транспортом, продуктами питания; не проводятся исследования демографических показателей: заболеваемость, рождаемость, смертность, воспроизводство населения; недостаточно учитываются климатические условия местности проживания и ее влияние на здоровье человека. Это задачи совершенно других служб и социальных отделов при местных администрациях, куда отправляются отчеты всех предприятий, учреждений и организаций.

Все это свидетельствует о необходимости внедрения в систему здравоохранения нового вида профессиональной деятельности -- социальной работы. Становление такого вида деятельности обусловлено ухудшением здоровья населения, потребовавшим решения проблем не только медицинского, но и социального характера на качественно новом уровне -- на уровне медико-социальной работы. Отсутствие в штате лечебных учреждений социальных работников объясняет, почему реабилитацию больных осуществляют медицинские, а не социальные работники. Следовательно, еще сохраняется потенциал для совершенствования социальной службы в учреждениях здравоохранения, т.к. введение в штат социальных работников высвободит время для оказания более качественных медицинских услуг пациентам. Медики будут заниматься своим делом, социальные работники помогут больным решать организационные вопросы, связанные с адаптацией к социуму и новым обстоятельствам в своей жизни.

Таким образом, комплексное изучение медицинских и социальных факторов, влияющих на здоровье человека, имеет существенное преимущество перед односторонним учетом только медицинских или только социальных аспектов в проведении профилактической работы. Специфика конкретной социальной работы определяется многими факторами: возрастом клиента, экономическим положением его семьи, состоянием его здоровья, степенью социальной активности, наличием определенных факторов, оказывающих влияние на здоровье человека.

В возникновении и развитии значительного количества заболеваний социальные факторы играют если не основную, то решающую роль. Поэтому профилактика возникновения и распространения заболевания, эффективная борьба с ними, повышение адаптационных ресурсов и реабилитация больных невозможны без активного выявления и устранения социальных факторов. В настоящее время эта работа фактически возложена на медицинских работников, как правило. Практика показывает, что значительная часть рабочего времени участковый терапевт тратит на решение социальных, а не медицинских проблем больных. Это снижает качество оказываемых медицинских услуг. Значимость социальной работы существенно возрастает применительно к таким категориям населения, как инвалиды, лица с хроническими заболеваниями, пожилые люди, наркозависимые.

Социальная работа в медицине предназначена для создания и укрепления общественного и индивидуального здоровья, что объединяет ее с медицинской деятельностью. Однако методы, используемые ими, различны.



Медико-социальную работу нередко разделяют на первичную и вторичную. *Первичная социальная работа* подразумевает профилактику и восстановление у населения здорового образа жизни. *Вторичная социальная работа* предусматривает создание определенных социальных условий, позволяющих больному человеку без ущерба для здоровья адаптироваться к социуму, быть полезным обществу.

Социальная работа в сфере здравоохранения предполагает сочетание медицинских и социальных функций (рис.1). Интегративные функции при этом призван выполнять социальный работник.



Рис. 1 Функции социальной работы в сфере здравоохранения

Необходимо отметить координирующую роль специалиста социальной работы, участвующего в оказании медико-социальной помощи, в решении комплекса проблем клиента, оказавшегося в сложной жизненной ситуации. Социальная работа в здравоохранении при этом не претендует на выполнение лечебно-диагностических функций, а предусматривает тесное взаимодействие с медицинским персоналом и четкое разграничение функций между медицинскими и социальными работниками.

Социальная работа, ее содержание и методы во многом определяются самой системой здравоохранения и номенклатурой медицинских учреждений. Поэтому социальная работа в здравоохранении определяется как вид мультидисциплинарной профессиональной деятельности медицинского, психолого-педагогического и социально-правового характера, направленной на восстановление, сохранение и укрепление здоровья населения.

#### Список литературы

1. Послание Президента Республики Казахстан 2010 года.
2. Закон Республики Казахстан от 13 апреля 2005 года № 39 «О социальной защите инвалидов в Республике Казахстан».
3. Закон Республики Казахстан от 29 декабря 2008 года № 114 «О специальных социальных услугах».
4. Кодекс Республики Казахстан «О здоровье народа и системе здравоохранения», утвержденный Президентом РК 18 сентября 2009 года № 193-IV ЗРК..
5. Государственная программа развития здравоохранения Республики Казахстан «Денсаулык» на 2016 – 2019 годы.

6. Морозова Т.А. Социальная работа в системе здравоохранения; учебно-методическое пособие. – Алматы: «Қазақ университеті», 2015. – 124 с.
7. Василенко, Н.Ю. Основы социальной медицины // Н.Ю. Василенко. - Владивосток: Издательство Дальневосточного университет, 2004. - 129 с.
8. Беляева М.А. Осмысление содержания понятия «медико-социальная работа» // Педагогическое образование. - 2008. - № 1. - С. 25-33.
9. Абзалова, Р.А. Роль социального работника в здравоохранении: методические указания //Р.А. Абзалова. - Астана: Демеу, 2005. - 51 с.
10. Зайнышев, И.Г. Технология социальной работы: учебное пособие для студентов вузов / И.Г. Зайнышев. - М.: Владос, 2002, - 240 с.

## **ЖАСТАРДЫҢ Q-POP СУБМӘДЕНИЕТІНЕ ӘЛЕУМЕТТЕНУДЕГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕР**

*ал-Фараби ат.Қазақ Ұлттық университеті  
Философия және саясаттану факультеті  
Әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс кафедрасы  
Әлеуметтану мамандығы  
1-курс магистранты Муталип Ултай  
e-mail: mutalip.ultai@mail.ru*

Бүгінгі күні Қазақстан Республикасының жеке ел болып, төл шаңырағының астына көптеген ұлттар мен ұлыстарды біріктіріп, өркениетті даму жолына түскеніне де жиырма жылдан астам уақыт болды. Әрине, қазіргі жағдайына ғасырлап жеткен өзге өркениетті елдерге қарағанда бұл тым аз уақыт арасында келе жатқан Қазақстан Республикасының бүгінгі экономикалық, әлеуметтік және саяси салаларда жеткен жетістіктері аз емес. Біз аға ұрпақты, ана мен баланы, жастарды қамқорлық пен ілтипатқа бөлейтін әлеуметтік бағдарланған қоғам, ел халқының барлық жолдары тұрмысының жоғары сапасы мен алдыңғы қатарлы әлеуметтік стандарттарын қамтамасыз ететін қоғам құруымыз қажет. Бұл, яғни бәсекеге қабілетті ел болу үшін жас ұрпақты тәрбиелей білуіміз керектігі.

Жастар - еліміздің ертеңгі болашағы. Сондықтан да жастар мәселесі мемлекеттің стратегиялық маңызды бағыттарының бірін құрайды. Жастарға қарап ертеңгі мемлекетіміздің даму бағытын, бейнесін көруге болады. Жастар ең прогресшіл, жасампаз топтың өкілдері. Елімізде жүргізіліп жатқан реформалар қалай да болмасын белгілі кезеңдер өткеннен кейін жастардың бойында өзінің жақсы және жаман қырынан өзіндік ізін қалдыратындығы айқын. Бүгінгі тәуелсіз мемлекетіміздегі жаңа қоғам мүддесіне лайықты, жан-жақты жетілген, бойында ұлттық сана мен ұлттық психологиясы қалыптасқан ұрпақ тәрбиелеу отбасының, білім беру ошақтары мен барша халықтың міндеті. Өзіміздің өркениетті ел қатарына қосылу бағытындағы үлкен мәселелердің бірі келешек ұрпақтың рухани дамуы.

Соңғы кезде жастармен әлеуметтік жұмыс жүргізуде мемлекет тарапынан атқарылып жатқан істер аз емес. Қоғамға қажетті, кәсіби біліктілігін көтеремін деген, жоғарғы білім алам деушілерге мемлекет тарапынан жыл сайын мыңдаған мемлекеттік гранттар тағайындалуда. Дегенмен, әлеуметтік жұмыс сияқты күрделі істі атқару үшін еліміздің экономикалық жағдайының артуының үстіне бүкіл қоғамдық белсенділік қажет-ақ және де бұл белсенділік тұтас бір арнада өрбіп, нақты нәтижелер беруі шарт. Олай дейтініміз, бүгінгі күні қоғамның, әсіресе жастармен әлеуметтік жұмыс жүргізу, олардың келер күнге деген сенімін нығайту және патриоттық тәрбиесі, жалпы отансүйгіштік қасиет туралы айту да, жазу да күрделі мәселеге айналып отыр. Сондықтан да осы тақырыптың дипломдық жұмыс объектісіне айналып отыруы кездейсоқтық емес әрі өте зәру болып табылады.

Субмәдениетке мәдени бағыт беретін, жастар субмәдениетінің мәдениеттегі рөлін көрсеткен американдық социолог т.б ғалымдар Дэвид Рисмен, С.Фрис, Т.Роззак, Левиков Л.И, Заярная, О.Г. Мазурова, А.И. Разин, П.В. Уайт, В.У. А.Беккер және де Карабаш Д.В анализ жасаған Малахова Е.В. Корженко А.Л. Волков Ю., К.Ясперс және т.б. еңбектерінің маңызы зор.

Субмәдениет – «тысқары мәдениет» деген ойлар қалыптасады алайда әр құбылыстың өзіндік ерекшеліктері мен қасиеттері әр қашанда бойында болады.

Субмәдениет (латын – астында, төменде) – екі түрлі не бірнеше мағынада қолданылады белгілі бір әлеуметтік, демографиялық топтың мәдениеті; тұтас ұлттық мәдениет жүйесіндегі әлеуметтік қауымдастықтың шектеулі мәдениеті, сол топтағылардың өмір салты және ойлау стилі.

Субмәдениет қоғамдағы негізгі мәдениеттен өз құндылықтарымен, өзіндік тілі, мәнерімен, тіпті өзіне тән киіну стилімен де ерекшеленеді. Субмәдениет көбінде қоғамда өктем болып тұрған мәдениет пен әлеуметтік құрылымға және қалыптасуына оң немесе теріс қатынас нәтижесінде пайда болады. Субмәдениеттің әлеуметтік бастауын әр түрлі жас ерекшеліктеріне байланысты топтар, бейресми бірлестіктер т.б. құрайды [1].

Жаңадан белең алған субмәдениет XX ғасырдың 80-ші жылы әдебиетке енеді. Термин ретінде 30-шы жылы айналымға енсе XX-дың жүз жылдығында американдық әлеуметтанушы Т.Розак субмәдениетті мәдени бағыт беретін, қиын жағдайдағы қарсы ойлардың әлеуметтік әлемдегі орнын түсіндіреді. Алғашында “субмәдениет” түсінігіне әлеуметтік топ ретінде көбінде жастарды жатқызатын. Оларды өз қоғамындағы әлеуметтік рөлін, орнын ізденуші деп қарастырады. Кейіннен материалдар жиналып, теориялық жағынан терең зерттеліп толықтырылды [2].

Осы жастардың мәдениетінің ерекшеліктерін зерттеген ғалымдарға тоқталып өтейік. Олар О.Г. Заярная, А.И. Мазурова, П.В.Разин және де Карабаштар талдап, олар жастардың субмәдениетін тануға көп үлес қосқан. Әр мәдениеттің түрлеріне анализ жасап, бір-бірімен байланысын таба білген. Малахова Е.В. жастар субмәдениетінің мәдениеттегі рөлін атап өткен. Корженко А.Л. зерттеуінде жастар субмәдениетінің келешектегі жастарға берер әсерін зерттеп көрсеткен [3].

Субмәдениет – бұл жабық орта кіру жағынан ғана емес, түсінік жағынан да жабық келеді. Алғашында оны бір көзбен танып біле алмайсыз. Оның сөйлеу мәнерінде, қимыл-әрекетінен, не болмаса, субмәдени шерулер арқылы білуге болады. Сондықтан осы субмәдениеттерді танып білу үшін солардың ұяшықтарында болу керек, не болмаса, солардың арасында зерттеу жүргізу қажет. Осы кіру амалы не тәсілі арқылы анықтаймыз.

Жастар мәдениеті деген ұғымның даусыз, бірізді айқындамасы жоқ. Әдетте, біз жастар мәдениеті дегенге демографиялық сипат ретінде жас деп аталынатын адамдар тобының басым көпшілігінің тұтынатын және әуестенетін мәдени туындыларының жиынтығын сыйдырамыз. Демек, (кейде 16-30 жас) 15 пен 29 жас аралығындағылардың мәдениет туындыларына сұранысы мен олардың қанағаттандырылуы туралы болып отыр деп түсіну керек. Жастар мәдениеті мәселелерінің басын ашып алу үшін кейде субмәдениет ұғымы қолданылады [3].

Жастардың ойлары мен олардың жоспарлары – бұл болашақтағы әлеуметтік, саяси және мәдени үрдістердің даму деңгейін талдауға мүмкіндік беретін ерекше топ [4]. Ал жастарға байланысты осындай ой тұжырымды А.И.Тесленко мен Д.А. Калетаев жасайды. Ғылыми әдебиеттерді саралай келе жастардың ғылыми әдебиеттерде қалыптасқан мына төмендегі объективтік өзіндік белгілерін бөліп көрсетеді. Сонымен қатар, Г.С. Әбдірайымованың берген анықтамасы бойынша «Жастар – қоғам дамуының басты тенденцияларымен байланысты дамушы қоғамның доминантты бөлігі болып табылады, және өткір әлеуметтік қайшылықтар мен мәселелердің негізі және таратушысы» деп анықталып, жастарды қоғамның ең негізгі қозғаушы күші ретінде көрсетеді. Сонымен бірге Г.С. Әбдірайымова осы берілген анықтамадағы жастардың әлеуметтік демографиялық топ екендігін және олардың әмбебаптылығын өзінің жастар категориясына берген анықтамасында растап кетеді [4, 6-7 бб.]. Ол жастарға «Жастар – бұл әр түрлі әлеуметтік психологиялық, физиологиялық және жас аралығымен ерекшеленетін әлеуметтік демографиялық топ. Жастардың жас аралығы (16-29) биологиялық тұрғыдан әмбебап, бірақ өмірдің көптеген анық объективті жағдайларымен, тұқымқуалаушылық және өзінше қабылдаған, қалыптасқан белгілерімен шектелген» деген анықтама береді. Бұл – берілген түсінік жастардың табиғатын толық ашуға мүмкіндік беретін және қазіргі кезеңде осы саланы зерттеушілер тарапынан қолдауға ие тұжырымдардың бірі [4, 93 б.].

Жастар субмәдениеті жастарға өзінің даралығын анықтап табуға көмектеседі. Өмірде өз орнын тауып оны іс жүзінде іске асыруға көмектеседі, сондықтан жастар өзіне ұқсас, өзіне тән адамдарды іздеп, оның мақсаттары, ойы, өмірге деген көзқарасы бір болғандықтан тез тіл табысып, тез қарым-қатынасқа түседі. Сол адамды тапқан жағдайда олар бірігіп, жастар субмәдениетін құрайды. Жастардың барлығы әр түрлі болғандықтан олардың түсініктері мен өмірге көзқарасы ата-аналарына қарағанда өзгеше келгендіктен жастардың субмәдениеті көп болып келеді.

Бұл тақырыптың осы заманда өзекті болуына бірнеше себеп бар:

Біріншіден, бұл тақырыпта ғылыми қызығушылық қана емес және де практикалық мағынасы, оның себебі қоғамның осы сала бойынша қызығушылық танытып қана қоймай, белсенді ат салысуда. Осы бағыт бойынша түрлі ән, би т.б тындап, оны құрметтеуімізге әбден болады. Сондықтан да осы тақырып бойынша мол ақпаратты таратуда жауапты болып келеміз. Бұл жағдайда біз талқылайтын мәдениет түрі шынайы, кең және де өзін дамыту үстіндегі жастар мәдениеті болып табылады.

Екіншіден, жастардың субмәдениеті қоғамда кең таралып қызығушылық танытуда. Бейресми-мәдениет белең алуда, әрине ол тек біздің мемлекетімізде ғана емес, әлемдегі барлық мемлекеттерінде көптеген жастар белсенді қызығушылығын танытып қана қоймай сол мәдениетке кіруде. Біз олардың әр қилы мәдениетін танып, олармен жұмыс жасай білуіміз қажет. Сол мәдениетпен өзара қатынасқа дайын болу қажет.

Үшіншіден, адамдарды түсіне білу және олардың жағдайын анықтап, олардың әлеуметтік ортадағы іс-әрекетін, себебін жан-жақты қарастырып, түсінуіміз қажет.

Төртіншіден, әр субмәдениеттің өзіне тән ерекшелігі болды. Ол ерекшелейтін элементтері музыкада болсын, киім үлгісінде, киісінің, қимыл-қозғалыс мәнерінің ерекшелігі, сөйлеу мәнері және

т.б. Субмәдениеттің бөлінісінде басты рөлді адамның не жасөспірімнің таңдаған әнді таңдауы (мысалы хип-хоп мәдениеті). Бірнеше зерттеулер жүргізу кезінде теледидардағы хип-хоп жағымсыз ұнамайтын болып шықты. Әрине, әр адамның таңдауы, бірақта уақыт өте жағымсыз көзқарас өзгеруде, оның ішінде біздің мемлекетімізде бар. Басқа шет елдерде бұл ән түрі жақсы дамыған және таралған болып келеді.

Осыдан қиындық туындайды: оның себебі адамдардың не қоғамның дұрыс танып білмеуі. Сондықтан субмәдениетке қарсы ойлар және теріс көзқарас туындайды [5].

Субмәдениеттің ішіндегі ең ерекшесі болып хип-хоп саналады. Оның ерекшелігі музыкалық стилінің жан-жақты болуы. Ондағы музыканың әр түрін өзінің “лексиконын” қосады. Кәзіргі уақытта шоу-бизнес күннен күнге хип-хоп жанырындағы әуендерді тартуда. Оның әр уақытта болашағы бар және оны жаңа сенсациялық түрлі әуендерін естуімізге болады. Бұл ырғақ әуенге нақты заңды түрде түсіндіру қиынға соғады. Бірақта осы мәдениет жаңа қоғамға және заманына сай түрінде қарауымыз қате болмас. Әлі күнге дейін бүкіл әлем хип-хоп дегенде жанын берер адамның саны өсіп ерекше мәдениетке айналып үлгерді. Хип-хоп өте ерекше және көп түрлі жан-жақты болып келуі қоғамды өзіне тартуда бұл субмәдениеттің тыңдаушылары жақтаушылары білдей мемлекет басшылары, актерлер, өнер адамдары т.б болып табылады. Хип-хоптың танушылары өсу мен қатар субмәдениет ретінде жастардың жаңғырығына қарауда [6].

Жастар субмәдениеті динамикалық болып табылғандықтан, белгілі зерттеулер жүргізгенімен тез өзінің актуалдылығын жоғалтады. Бұл тақырыптың ерекшелігіне байланысты әрине әлі күнге дейін толық зерттеліп қарастырылмаған. Сондықтан бұл тақырыптың қиындығы және қызықтығы тартымды қылуда.

Осы субмәдениеттің қоғам арасында танып білуі аз болғандықтан, көп материал ұсынуымыз қажет. Қоғамға осы феномен жайлы білу өте қажетті болғандықтан, кең ашуға тырысқанымыз дұрыс. Қазіргі жастар талғамдары жағынан өзіндік стильдерімен ерекшеленеді.

Стильдің үш негізгі элементі бар:

- сыртқы келбеті (бұған киіну стилі, шаш қою, әшекейлер, бояну жатады);
- өзін ұстауы, мәнері, жүздесу ұстанымдары (қимылы, ишара, жүрісі);
- сөйлеу ерекшелігі (арнайы сөздік қоры).

Өз талғамдарына сай, мүдделерінің ортақтығына байланысты жастар түрлі бейресми бірлестіктерге қатысады. Олардың арасынан өзінше сәнді роккерлер, шашын тақырлап алып тастағандар мен хиппилер де кездеседі. Жасөспірімдердің мұндай әрекеттері еліктеуден шығады. Сонымен олар өздерінің еркін әрекет иелері екенін көрсетуге тырысады [7].

Жастар субмәдениетінің феномені бірнеше топтарда көрініс алады. С.С.Фролов әлеуметтік бастауды топтастырып, былай қарастырады. Топтарды өздерінің тән қасиеттеріне бөлу, өздерін қай ортаға жататынына не сезінетініне байланысты. Сондықтан олар ин-группа және аут-группа болып бөлінеді.

Ин-группа дегеніміз индивидтің өзін қай топта идентификациялап (теңестіріп ұқсату) жатқызатынын айтамыз. Мысалы, әр субмәдениет қатарындағылар өздерін не басқа топтағы адамдарды атрибуттары арқылы танып біледі.

Аут-группа – бұл басқа топтар индивидтің жатпайтын және оларға қалай қарайтынын анықтап түсіну.

Хип-хоперлер үшін мына топтар жатады эмо, готтар және т.б. Топтардың мінез-құлқына қарай бөлінуі және бір-бірімен қарым-қатынасы бірінші және екінші болып бөлінеді.

Біріншіден, топтар өз тобындағы адамдарды тұлға ретінде қалыптасқан деп қарайды. Индивидуалды тұлғаның қарым-қатынасқа түсуі де жағымды болып келеді. Мысалы, бұл топқа отбасы немесе жора-жолдастар ретінде қарап, әлеуметтік қарым-қатынасы жеңілдетілген ресми емес түрде жүргізіледі. Бір-біріне құрметпен қарап, қатынастарын жалғастырады. Тағы бір мысал кетірсек, хип-хоп мәдениетіндегі би өнерінің индивидтері бір-бірін қоштап, отбасы ретінде санайды.

Екіншіден, индивидтердің бір-біріне суық жақтырмай қарауы. Олар көп жағдайда жұмыс не ұйым болып келеді. Өйткені олар тек мақсат не қажеттілік үшін бірлескен және бір ерекшелік олардың басшысы болады.

Субмәдениет күнделікті өзгеру үстінде, сондықтан да басқа феномендік типологияны қарастыруымыз қажет. Ф.А.Фрадкиннің типологиялық жастар субмәдениеті негізгі зерттеушілерінің бірі болып табылады [8].

Әлеуметтік жайлы деген қоғамдық нормаларға қарсы шықпай оны қолдап тұрады. Олардың құндылықтарын мақсатқа алып, соны орындауға тырысады. Олар ешқашан өзіндік ой білдірмейді. Мысалы: наркоман, гопниктер т.б топтар секілді. Біз оларды мейрімді шерулерге ат салысып, табиғат қорғауынан т.б көре аламыз. Жастар субмәдениетінің түрлері және оларды топтастыру бірнеше түрден тұрады.

Жастар субмәдениетінде алым-жұлым киінген готтар да бар, фэндом, хиппи, растофарлар, металист және панктер т.б ағымдар осы мәдениетті құраушы өкілдерге жатады.

Жастардың субмәдениетіне сондай-ақ протест, эскапизм тән боп келеді. Эскапизм дегеніміз – шындықтан қашу, яки, басына түскен қиындықтан қашқандар көбіне осы мәдениет өкілдеріне еріксіз еріп кететінге ұқсайды. Тағы осы сияқты субмәдениеттің 45-тен астам түрі бар екен. Ол түрлер өздері бірнеше топты құрайды, олар төмендегідей бөлінеді:

Музыкалық субмәдениет – белгілі бір музыка не әуен ырғақ ағымына қызығушылықтарына қарай біріккен топ. Оларға:

Готтар-бірнеше түрге бөлінеді готик-рок, готик-метала және дарквэйва әндерінің табынып тыңдаушылары болып табылады. Шетелдерден келген ағымдардың бірі – готтардың қозғалысы болып табылады. Оны кім, қашан ойлап тапқаны белгісіз, бірақ батыс елдерінде бесіктен белі шықпаған жасөспірімдер арасында барынша кең таралған сатаналық ұйым болып саналатын бұл ағым бүгінде Ресейде дамып, өркен жаюда. Ресейге келген кесапаттың көп ұзамай біздің елімізге де жететіндігі құпия емес. Мұндай сойқан ұйымның бүгінгі күні қазақ даласында да көрініс беріп отырған жайы бар сондықтан әлеуметтік жағынан бақылау қажет.

Қазіргі таңда елімізде q-rop субмәдениеті қарқынды түрде дамуда. Q-rop ( Qazaq pop (Қазақ поп) сөзінен шыққан аббревиатура) — 1990 жылдары батыстық электроника, электропоп, хип-хоп, билейтін музыка, заманауи ритм-н-блюз (R'n'B) элементтерін өз бойына сіңірген, Оңтүстік Кореяда құрылған K-rop жанырынан бастау алған жаңа музыкалық жанр, субмәдениет.

Бұл субмәдениет Қазақстанда алғаш рет 2015 жылы пайда болды, ал осы жанрда алғаш рет өнер көрсеткен 5 жігіттен құралған топ – Ninety One. Алғашқы осы жанрдағы топ болған соң олар Q-rop бағытан басқа да жаңа топтар, әншілер пайда болуына үлкен жылжытпа берді. Екі жылда Қазақстанда осы бағытта көптеген топтар, әншілер пайда бола бастады. Одан соң басқа да топтар және әншілер шыға бастады. Жасөспірімдерге арналған Q-rop жанры әлеуметтік желілерде кең аудиторияға ие. Ninety One тобы Q-rop-ты жасөспірімдер арасына ұсынып бұрын соңды болмаған дүрлікпе жасады.

Q-Rop атты жаңа музыкалық жанр қазіргі таңда бүкіл әлемде өз айналымын алып жатыр. Q-rop'тың бастаушылары Ninety One Оңтүстік Кореяға бастапқы сыртқа танылу жолдарын сол жақтан бастау үшін Сеулдың Хондэ студенттік ауданында өнер көрсетті, айта кететін ақпарат Хондэ студенттік аудан жастардың орталығы, ол жақта күн сайын неше түрлі жаңа тенденциялар пайда болады және өз өнерінді көрсетуге арналған өте керемет жер деп айтуға болады. Қазақстаннан келген айдолдарға корейлік көрермендер өте жылы құшақпен қабылдады.

Қазіргі таңда бұл жанрда Newton, CrystalZ, Mad Men, EQ, Red Blaid, Moonlight, Juzim, Renzo, Ozge, Blast Boys деген топтар бар және жеке әншілерден Ziruza, Ayree, Malika Yes, Riza, C.C.TAY, Kyle Ruh, DiUooU, YoungKhan, Alba, Tamiris.

Сонымен қатар мынадай дыбыс жазу компаниялар және таланттарды іздеу агенттіктері бар, мысалы JUZ Entertainment, YB Entertainment, Moon Entertainment, Trend Entertainment, Eighty Eight Entertainment, MM Entertainment, DEM Entertainment, TOP Entertaimnet сияқты компаниялар бар

Әлеуметтану ғылымдарының докторы, профессор А.Н. Тесленко Қазақстандағы жастар арасындағы субмәдениетке деген қызығушылыққа зерттеу жүргізген. Өзінің ғаламтордағы жеке сайтына жариялаған сұхбатында Қазақстан жастарының ондай топтарға деген қызығушылықтың төмен екендігін айтады. Себебі біздің ментальдық ерекшелігіміздің, тәрбиеміздің, салт-дәстүрді ұстанатындығымызға байланысты қазақ жастарының арасындағы еліктеушілік экономикалық, не саяси емес, мәдени тұрғыда жүзеге асатындығын айтқан.

Қазақстан жастарына «субмәдениет» ұғымы таныс болғанымен оған түбегейлі бетбұрыс жоқ деген пікірде.

Қазіргі таңда еліміздегі жастардың жан дүниесіне «энергия» сыйлайтын, ерекше музыка бағыты ретінде еліктейтін Q-rop – субмәдениетінің ерекшеліктерін анықтау мақсатында «Survey monkey» онлайн сауалнамасы арқылы мектеп жасындағы жасөспірімдерден төмендегі зерттеу анкетасы алынған болатын.

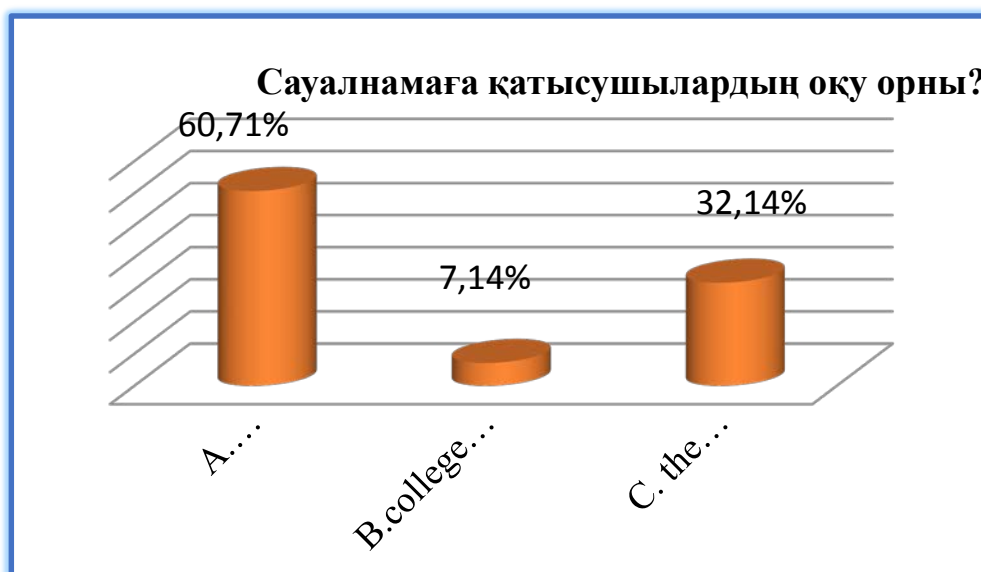
Біз сосын мәселенің қазіргі күйін зерттеу мақсатында 10-сұрақтан тұратын «Жастардың субкультураға еліктеуі» тақырыбында сауалнама жүргіздік. Сауалнамаға 28- респондент қатысып 28 –і жауап беруге белсенді қатысты.

Сауалнама мақсаты: еліміздегі жастардың субкультураға еліктеу деңгейін анықтау.

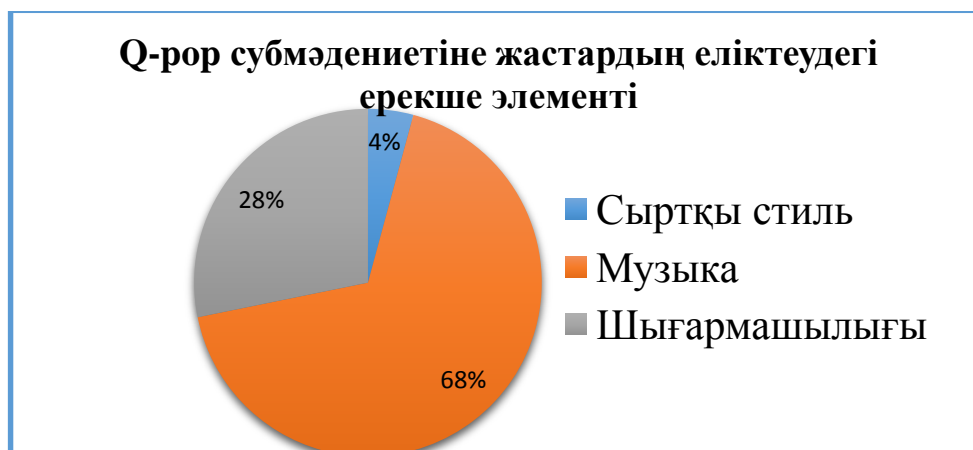
Әлеуметтану ғылымдарының докторы, профессор А.Н. Тесленко Қазақстандағы жастар арасындағы субмәдениетке деген қызығушылыққа зерттеу жүргізген. Өзінің ғаламтордағы жеке сайтына жариялаған сұхбатында Қазақстан жастарының ондай топтарға деген қызығушылықтың төмен екендігін айтады. Себебі біздің ментальдық ерекшелігіміздің, тәрбиеміздің, салт-дәстүрді ұстанатындығымызға байланысты қазақ жастарының арасындағы еліктеушілік экономикалық, не

саяси емес, мәдени тұрғыда жүзеге асатындығын айтқан. Қазақстан жастарына «субмәдениет» ұғымы таныс болғанымен оған түбегейлі бетбұрыс жоқ деген пікірде.

Біздің жүргізген сауалнамының нәтижесіне тоқталатын болсақ, сауалнамаға 60,71% - мектеп оқушылары қатысқан. (1-диаграмма) Сондай-ақ біздің жастардың көзқарасында ер балаларға қарағанда қыздардың субмәдениетке еліктеуді қолдамайтындықтары байқалды.



Сурет 1 - Сауалнамаға қатысушылардың оқу орны



Сурет 2 – Q-рор субмәдениетіне жастардың еліктеудегі ерекше элементі

Мектеп оқушылардың Q-рор жанырына қызығушылығы олардың музыкалық ізденістері үшін қызығушылықпен қарайтындығын көрсетті.

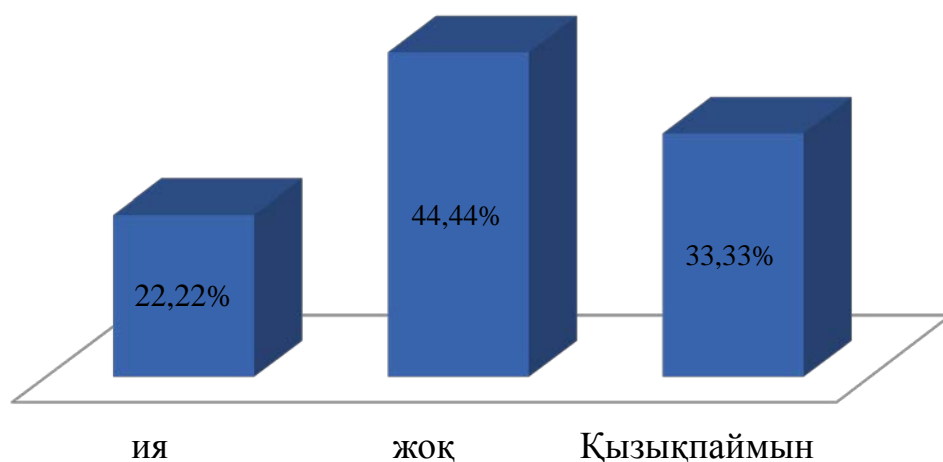
Зерттеу барысында бір түсінгеніміз жастардың мектепте оқыйтын бөлігінде субмәдениетке қызығушылықпен еліктеушілік төменгі деңгейді көрсетеді екен. 1-кестедегі % көрсеткіші соның дәлелі.

Кесте 1- Q-рор субмәдениетінің жастарды қызықтыру көрсеткіші

Жауап	%	саны
Ия	10,17	3
Жоқ	50	14
кейде	39,29	11

Еліміздегі жастардың барлығы дерлік демесекте сауалнама нәтижесінде жастардың 44,44% субмәдениетке кіруге және өз өмірінен көруге қарсылық білдіретіндігі анықталды. (3-диаграмма)

## Жастарың Q-роп субмәдениетіне кіру көрсеткіші



Сурет 3 - Жастарың Q-роп субмәдениетіне кіру көрсеткіші

Иә, қазіргі дәуір – қарқынды даму дәуірі, жаһандану кезеңі. Осы жаһандану дәуірінде куә болып отырған: түрлі дүниежүзілік дамулар, үрдістер, ағымдар, ұғымдар мен түсініктер бүгінгі жастың салт-санасын жойып жіберуіне жол бермесе екен деген ой бар. Әрбір жаңа толқынның ақ-қарасын ажыратуына ықпал ете отырып, әлемнің субмәдениетті ұстанатын жастарына тым артық еліктеп біздің де қоғам жастары: байкер, эмо, хиппилер және т.б. топ өкілдеріне айналмаса екен, деген мақсатта – «субмәдениет» ұғымын, оның жағымсыз тұстарын барынша насихаттап, түрлерін айқындау бүгінгі күннің басты принципі деп есептейміз.

Қорытынды, білім – мәдениеттің маңызды бөлшегін құрайды. Білімсіз ұрпақ - келешегі жарқын қоғамды құра алмайды. Білім - таусылмайтын байлық. Тірнектеп жинаған білімнің – ешкім сенен тартып ала алмайтын меншігің. «Білімдіден шыққан сөз, талаптыға болсын кез», - деп ұлы Абай айтқандай, білімділердің айтқан ойларының, әйтеуір бір талапты жасқа кез боларына күмәнданбау керекпіз. Қазіргі ұрпақтың өздігінен білім алуға ұмтылысы қуантарлық. Олар бірнеше тілдерді, компьютерді меңгеріп, жаңа білім салаларын үйренуге талпынуда.

Ендігі кезекте, жастар өздерінің рухани байлығына ерекше көңіл бөлуі керек. Ең алдымен, өз ана тілінде еркін сөйлеуді, өзге тілдерге құрметпен қарауды, өнерді түсінуді және өзгелердегі ондай қасиеттерді бағалауы қажет. Көрнекті қайраткерлердің көркем шығармаларынан хабардар болуы, әсіресе өз елінің туындыларына құрметпен қарауы керек. Жастардың жаңалыққа, өмірге құштарлығы, күнделікті хабарларға әуестігі болуы және ол әуестік білім құмарлыққа ауысып жатуы керек. Жастардың сырт көрінісі де тартымды болғаны маңызды.

Білімсіз ұрпақ - келешегі жарқын қоғамды құра алмайды. Білім - таусылмайтын байлық. Тірнектеп жинаған білімнің – ешкім сенен тартып ала алмайтын меншігің. «Білімдіден шыққан сөз, талаптыға болсын кез», - деп ұлы Абай айтқандай, білімділердің айтқан ойларының, әйтеуір бір талапты жасқа кез боларына күмәнданбау керекпіз. Қазіргі ұрпақтың өздігінен білім алуға ұмтылысы қуантарлық. Олар бірнеше тілдерді, компьютерді меңгеріп, жаңа білім салаларын үйренуге талпынуда.

Қазақстан жастарының кәсіби белсенділігі және еңбекке бағдарлану құндылықтарын жетілдіруді жүзеге асыруға ұсыныстар:

1. Қазіргі кезде Қазақстанда жастар саясаты жеке бағыттар шеңберінде (білім, әлеуметтік қамсыздандыру, спорт, жастарға арналған жеткілікті тұрғын үй құрылысы) жүзеге асырылады. Бірақ біртұтас жүйеленген қатынас жоқ. Соған байланысты бұл мәселені жүйелендірген жөн. Жастар мәселелері бойынша үкіметтік емес ұйымдардың зерттеу құрылымдарының қатысуымен ортақ эксперттік қауымдастық құру қажет;

2. Жастардың көкейкесті мәселелері (білім алу, жұмыспен қамсыздандыру, жастардың тұрғын үй мәселесі, өз құқықтарын қорғау және т.б.) отбасыларды мәліметтер жинау үшін ақпараттық және консультациялық жүйе құрған жөн;

3. Жастарды қауіпті топтардан шектеп арнайы ұйым құру және жастардың бос уақытын дұрыс ұйымдастыру бағытталған әсерлі бағдарламалар қабылдау абзал;



Пайдаланган әдебиеттер :

1. Омельченко Е.Л. Молодежные культуры и субкультуры / Е.Л. Омельченко. - М.: Ин-т социологии РАН, 2000. – 298 с.
  2. Карабаш. Д.В. Молодежь в современном российском социуме: проблемы деструктивного поведения / Д.В. Карабаш // Вестник Адыгейского государственного университета. - 2011. - Вып. 1. - с. 69-73.
  3. Социология молодежи: учебник / отв.ред. В.Т. Лисовский. - СПб.: Издательство Санкт – Петербургского университета, 1996. – 308 с.
  4. Абдирайымова Г.С. Ценностные ориентации современной молодежи (социологический анализ): монография. – Алматы: изд.БАУР, 2005.– 302с.
  5. Корженко. А.Л. Молодежная субкультура как альтернативная форма социализации личности в юношеском возрасте / А.Л. Корженко // Социология образования. - 2010. - N 7. - с. 93-94.
  6. Kashmira Lad. History of Hip Hop: [Электронный ресурс] / Kashmira Lad.- режим доступа: <http://www.buzzle.com/articles/history-of-hip-hop.html>, . - Загл. С экрана. – Яз. Англ.
  7. Петрова. Ю.А. Молодежный сленг как языковая составляющая субкультуры / Ю.А. Петрова // Гуманитарные и социально-экономические науки. - 2010. - N 3. - с. 64-67.
  8. Keithpenn. Two opinions of hip-hop culture: [Электронный ресурс] / Keithpenn. - режим доступа: <http://socyberty.com/subcultures/subculture/>, . - Загл. С экрана. – Яз. Англ
-

# СЕКЦИЯ "РУХАНИ ЖАНҒЫРУ" БАҒДАРЛАМАСЫ АЯСЫНДАҒЫ ҚАЗІРГІ ЖАС ҒАЛЫМДАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

## ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ СОВРЕМЕННЫХ МОЛОДЫХ УЧЁНЫХ В КОНТЕКСТЕ ПРОГРАММЫ "ДУХОВНОЕ ВОЗРОЖДЕНИЕ"

---

### ПОЧЕМУ ВОЗНИКАЕТ СТРЕСС И КАК С НИМ БОРОТЬСЯ

*Атахан А.Т.*

*Под руководством Токсанбаева Н.К.*

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы

e-mail: [n.toksanbaeva@mail.ru](mailto:n.toksanbaeva@mail.ru)

Стресс - это состояние психофизиологического напряжения, возникающее у человека под влиянием любых сильных воздействий и сопровождающееся мобилизацией защитных систем организма и психики.

В повседневной жизни стресс - это чувство, которое испытывают люди, когда они перегружены и пытаются справиться с требованиями.

Эти требования могут быть связаны с финансами, работой, отношениями и другими ситуациями, но все, что представляет собой реальную или предполагаемую проблему или угрозу для благополучия человека, может вызвать стресс.

Первое понятие «стресс» ввел в 1936 г. канадский физиолог Г. Селье. По его словам, стресс есть неспецифический ответ организма на любое предъявленное ему требование, который помогает ему приспособиться к возникшей трудности, справиться с ней. Он выделяет три основных стадии развития стресса:

1. стадия тревоги: происходит мобилизация адаптационных ресурсов организма, человек находится в состоянии напряженности и настороженности, на этой фазе часто проходят заболевания, которые относятся к разряду так называемых «психосоматических»: гастриты, колиты, язвы, мигрени, аллергии;

2. стадия резистентности или адаптации: наступает, если стрессогенный фактор слишком силен или продолжает свое действие; характеризуется практически полным исчезновением признаков тревоги, уровень сопротивляемости организма значительно выше обычного; осуществляется сбалансированное расходование адаптационных ресурсов;

3. стадия истощения: энергия исчерпана, физиологическая и психологическая защиты оказываются сломленными; вновь появляются признаки тревоги. В отличие от первой стадии, когда стрессовое состояние организма ведет к раскрытию адаптационных резервов и ресурсов, состояние третьей стадии больше похоже на «призыв о помощи» [1].

Стресс - это естественная защита организма от опасности. Он очищает организм от гормонов, чтобы подготовить системы к тому, чтобы уклониться или противостоять опасности. Это известно как механизм «сражайся или беги». Этот механизм, может сказать нам, когда и как реагировать на опасность. Однако, если, этот механизм срабатывает слишком легко, или когда одновременно слишком много стрессоров, он может подорвать психическое и физическое здоровье человека и значительно навредить.

Когда мы сталкиваемся с проблемой, часть нашего ответа является физической. Тело активирует ресурсы, чтобы защитить нас, подготавливая нас к тому, чтобы остаться и сражаться или убежать как можно быстрее.

Организм вырабатывает большие количества химических веществ кортизола, адреналина и норадреналина. Они вызывают учащенное сердцебиение, повышенную готовность мышц, потоотделение и бодрость. Все эти факторы улучшают способность реагировать на опасную или сложную ситуацию [2].

Факторы окружающей среды, которые вызывают эту реакцию, называются стрессорами. Примеры включают в себя шумы, агрессивное поведение, превышение скорости, страшные моменты в кино или даже выход на первое свидание.

Также, стрессоры – это то, что мешает циклу реализаций потребности. В каждой ситуации человек реализует ту или иную потребность. Если потребность благоприятно реализована, то она

«растворяется», теряя свою актуальность. Человек получает возможность строить новые планы. Не реализованная потребность негативно влияет на организм человека. Стрессорами являются не сами ситуации, а факторы, которые препятствуют.

Во время стресса замедляются нормальные функции организма, такие как пищеварительная и иммунная системы. Все ресурсы могут быть сконцентрированы на учащенном дыхании, кровотоке, внимательности и напряжении мышц.

То, как мы реагируем на сложную ситуацию, влияет на то, как стресс влияет на нас и наше здоровье. У человека, который чувствует, что у него недостаточно ресурсов, чтобы справиться с ситуацией, с большей вероятностью будет более сильная реакция, которая может вызвать проблемы со здоровьем. Стрессоры влияют на людей по-разному [3].

Некоторые события, которые обычно считаются положительными, могут привести к стрессу, например, иметь ребенка, отправиться в путешествие, переехать в более красивый дом и получить повышение по службе.

Это связано с тем, что они часто связаны с серьезными изменениями, дополнительными усилиями, новыми обязанностями и необходимостью адаптации. Они также являются шагами в неизвестность. Человек задается вопросом, справятся ли они.

Постоянно отрицательный ответ на вызовы может иметь пагубные последствия для здоровья и счастья. Однако знание о том, как человек реагирует на стрессовые факторы, может помочь уменьшить негативные последствия стресса и помочь более эффективно справляться с ним.

По характеру различаются два вида стресса: эустресс - нормальный стресс, служащий целям сохранения и поддержания жизни, и дистресс - патологический стресс, проявляющийся в болезненных симптомах.

По типу стресс можно разделить на следующие виды:

1. Острый стресс. Этот тип стресса является краткосрочным и является наиболее распространенным способом возникновения стресса. Острый стресс часто вызывается размышлениями о событиях, которые недавно произошли, или о предстоящих требованиях в ближайшем будущем. Стресс будет уменьшен или удален, как только будут решены факторы вызывающие его.

Острый стресс не причиняет столько же вреда, сколько длительный хронический стресс. Однако повторные случаи острого стресса в течение длительного периода могут стать хроническими и нанести значительный вред.

2. Эпизодический острый стресс. Люди, которые часто испытывают острый стресс или чьи жизни часто вызывают стресс, имеют эпизодический острый стресс. Человек со слишком большим количеством обязательств и плохой организацией может обнаруживать симптомы эпизодического стресса. К ним относятся склонность быть раздражительным и напряженным, и эта раздражительность может повлиять на отношения. Люди, которые слишком много волнуются на постоянной основе, также могут столкнуться с этим типом стресса.

3. Хронический стресс. Это наиболее вредный тип стресса, который устраняется в течение длительного периода времени. Продолжающаяся бедность, неблагополучная семья или несчастный брак могут вызвать хронический стресс. Это происходит, когда человек никогда не видит выхода из причины стресса и перестает искать решения. Иногда это может быть вызвано травмирующим опытом в раннем возрасте.

Хронический стресс может оставаться незамеченным, так как люди могут привыкнуть к нему, в отличие от острого стресса, который является новым и часто имеет немедленное решение. Это может стать частью личности человека, что делает его постоянно подверженным воздействию стресса независимо от сценариев, с которыми он сталкивается.

Люди с хроническим стрессом могут иметь окончательный срыв, который может привести к самоубийству, насильственным действиям, сердечным приступам и инсультам.

Причины стрессов могут быть разные. Почти все может вызвать стресс. Мы все по-разному реагируем на стрессовые ситуации. То, что является стрессом для одного человека, может не быть стрессом для другого. Для некоторых людей просто думать о чем-то или о нескольких небольших вещах может вызвать стресс.

Общие основные жизненные события, которые могут вызвать стресс, включают в себя: проблемы с работой (потеря работы, смена работы), нехватка времени или денег, тяжелая утрата, семейные проблемы, болезнь, переезд в новый дом, построение отношения, брак или развод. Некоторые люди испытывают постоянный стресс после травмирующего события, такого как несчастный случай или какое-либо насилие. Это известно как посттравматическое стрессовое расстройство [4].

По характеру индивидуальных реакций людей на стресс выделяют два психологических типа. Они характеризуются следующими особенностями. У первого типа выявляется большая уязвимость перед стресс-фактором, низкий стрессовый порог. Показатели работоспособности и самочувствия

снижаются даже при небольшой интенсивности стресс-фактора. Этому типу присущи склонность к конкуренции, борьбе, высокий уровень притязаний, стремление быть всегда на высоте, завышенные требования и нетерпимость по отношению окружающим.

Для второго психологического типа характерна меньшая подверженность влиянию стресс-факторов, высокий порог к стрессам, склонность к компромиссу, способность быстро адаптироваться к ситуации, способность к самоанализу, спокойное и разумное отношение к другим [5].

Существуют несколько моделей поведения человека в стрессовой ситуации, в зависимости от его реакций на стрессор. Так, негативные эмоции, вызванные стрессом, повышают вероятность импульсивных, автоматических реакций, деструктивных ответов на ситуацию. Человек становится пленником своих эмоций. Эта модель называется: «я – не хозяин своего поведения, эмоции ведут меня». В этом случае человек действует в рамках автоматизированного поведения. У такого человека можно наблюдать следующие деструктивные реакции: агрессию, неоправданные уступки, уход от ситуации, обесценивание ее, заикливание на негативных чувствах. Человек сам не выбирает ответную реакцию. За него это делает эмоция.

Конструктивное поведение можно представить схематически «я – ситуация». При этом человек выходит из состояния, когда его ведут. Его поведение становится обдуманное, учитывающее поступающую информацию. Нет деструктивного влияния негативных эмоций. Человек сам начинает активно влиять на ситуацию, проясняет ее и свои взаимоотношения с вовлеченными в нее людьми.

Симптомы стресса проявляются, как и физический, так и поведенческий. Наиболее распространённые физические последствия стресса включают в себя: головную боль, различные болезни сердца, высокое кровяное давление, снижение иммунитета к болезням, мышечные боли, нервные подергивания, трудности со сном, расстройство желудка.

Эмоциональные реакции включают в себя: гнев, тревожность, проблемы концентрации, депрессию, усталость, забывчивость, раздражительность.

Поведения, связанные со стрессом, включают в себя: тяга к еде и есть слишком много или слишком мало, внезапные вспышки гнева, злоупотребление наркотиками и алкоголем, более высокое потребление табака, социальная изоляция, частый, беспричинный плач, проблемы в отношениях с другими людьми.

Специалисты настоятельно советуют не диагностировать стресс самостоятельно, отталкиваясь лишь от выше указанных симптомов, особенно важным является не начинать принимать лекарства без назначения врача. Некоторые люди, находясь в стрессовых ситуациях, начинают принимать антидепрессанты. Эти лекарства могут лишь маскировать стресс, если не назначены для лечения определенного заболевания. Также антидепрессанты могут иметь побочные эффекты.

Разработка некоторых стратегий преодоления стресса до стрессовых ситуаций может помочь человеку справиться с новыми ситуациями и поддерживать физическое и психическое здоровье.

Вот несколько вариантов образа жизни, которые можно предпринять, чтобы справиться или предотвратить чувство подавленности:

1. Массаж, йога или слушание музыки могут помочь расслабиться, также предотвратить накопление стресса.

2. Физические упражнения могут помочь психическому и физическому состоянию человека.

3. Здоровая, сбалансированная диета с большим количеством фруктов и овощей помогает поддерживать иммунную систему во время стресса. Плохое питание приведет к ухудшению здоровья и дополнительному стрессу.

4. Сокращение потребления алкоголя. Важно помнить, что алкоголь не поможет предотвратить стресс, и он может усугубить его.

5. Расстановка приоритетов. Нужно определить для себя, что является наиболее важным. Затем сосредоточиться на том, что было выполнено, а не на том, что еще предстоит закончить.

6. Важно выделять какое-то время каждый день только для себя. Это время можно использовать, чтобы организовать свою жизнь, расслабиться и преследовать свои собственные интересы.

7. Техники дыхания и релаксации могут замедлить работу системы и помочь расслабиться.

8. Разговор с семьей, друзьями, коллегами по работе и с начальником о заботящих мыслях, может помочь «выпустить пар».

9. Человек может быть настолько обеспокоен проблемой, которая вызывает стресс, что он не замечает воздействия на свое тело. Замечать симптомы - это первый шаг к действию. Людям, испытывающим стресс на работе из-за долгих часов работы, может потребоваться «сделать шаг назад». Возможно, настало время пересмотреть свою собственную практику работы или поговорить с руководителем об уменьшении нагрузки.

10. У большинства людей есть что-то, что помогает им расслабиться, например, чтение книги, прогулка, прослушивание музыки или проведение времени с другом или домашним животным. Нужно найти это.

Для того чтобы, лучше преодолевать стресс, можно научиться техникам управления стрессом. Управление стрессом может помочь: удалить или изменить источник стресса, изменить способ восприятия стрессового события, уменьшить влияние стресса на тело, изучить альтернативные способы преодоления трудностей [6].

Терапия управления стрессом преследует один или несколько из этих подходов. Методы управления стрессом можно почерпнуть из книг самопомощи, онлайн-ресурсов или посещая курс по управлению стрессом. Консультант или психотерапевт может связать человека, испытывающего стресс, с курсами личностного развития или индивидуальными и групповыми сеансами терапии.

#### Литература

1. Селье Г. Стресс без дистресса. – М.: Прогресс, 1982.
2. Сандомирский М.Е. Защита от стресса. – М.: Институт психотерапии, 2001.
3. Самоукина Н.В. Экстремальная психология. – М.: Эксмо, 2000.
4. Пушкарев А.Л. Посттравматическое стрессовое расстройство: диагностика, психофармакотерапия, психотерапия. – М.: Институт психотерапии, 2000.
5. Соломахо Э.П., Климачева Е.В. Стресс и стрессоустойчивое поведение. Лестной вестник 4/2003.
6. Гремлинг С., Ауэрбах С. Практикум по управлению стрессом. – СПб.: Питер, 2002.

### **КӘСІБИЛЕНУ КЕЗЕҢДЕРІНДЕГІ ОҚЫТУШЫЛАРДЫҢ ТҮРЛІ ЭМОЦИЈАЛЫҚ ТҮРАҚТЫЛЫҚТАРЫНА ҚАРЫМ – ҚАТЫНАСТЫҢ ПСИХОЛОГИЈАЛЫҚ ТҮРҒЫДАН ЗЕРТТЕУ**

*Балтабаев Н.Қ., Токсанбаева Н.Б.*

*Токсанбаева Н.Қ. жетекшілігімен*

SILK WAY Халықаралық университеті, Шымкент.

әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы.

e-mail: [n.toksanbaeva@mail.ru](mailto:n.toksanbaeva@mail.ru)

Психологиялық жағынан, кәсібилік идеясы кәсіби біліктіліктің жоғары деңгейі туралы ойдан гөрі кеңірек саналады. Е.А.Климов кәсібилікті тек қана сыртқы функциямен ғана емес, сондай-ақ қажетті, әдетте, күрделі және түрлі ішкі, атап айтқанда, ақыл-ой функциялары бар күрделі жүйе ретінде қарастырады. Бұл ішкі ойлау функциялары мыналарды қамтиды: қызметтің болашақ нәтижесінің имиджін қалыптастыру; осы нәтижеге жету жолдары мен әдістеріне қатысты кейбір «тәрбиелеу» идеялары; эмоционалдық жұмысқа алдын-ала белгілеу; қоғамдағы жалпы қауіпсіздік және тағы басқалар, соның ішінде жалпы әлемнің белгілі бір бейнесі.

Жеке, жекелеген өкілдіктер, суреттер - мінез-құлық пен іс-әрекеттің реттеушісі, сайып келгенде, осы тұлғаның кез-келген сәтте қалыптасқан әлемнің тұтас бейнесі контекстінде әлемнің тұтас бейнесін «жаңартылған бөлігі» ретінде пайда болады.

Жоғарыда көрсетілгендей, Е.А. Климов кәсібилікке: «Сана мен белгілі бір жүйелік ұйымдастыру, мінез-құлық пен қызметті реттейтін механизмдердің түрлі құрылымдық блоктарын қоса алғанда адам психикасы» деп түсінеді [1,756]. Осылайша, кәсібилікке анықтама беруде автор әлеммен адамның өзара қарым-қатынасы - әлемнің белгілі бір имиджі мен адам өмірінің жолында кәсіпқой болудың онтологиялық негізі ретінде кеңірек контекстте енгізілген қызмет принципінен келеді.

А.Марковтың кәсіби әдістемесінде кәсіби психология мәселелерін дамытуда ол синтетикалық нұсқада модульдік, міндет және акмеологиялық принциптерді пайдаланады.

Кәсіби міндеттерді шешуге және горизонтал бойынша қарапайым кәсіби сканерлеуге ие кәсіптік графика стандартты кәсіптік қызметті, құралдарды, жағдайларды, нәтижелерді, сондай-ақ осы үшін қажетті психологиялық қасиеттерді анықтау арқылы сканерденеді қарапайым маманның, табысты маманның және шығармашылық маманның белгілерін анықтайды. Профессиограмманың әдіснамалық құндылығы (Г.Бейтсон аумақтың өзі емес, аумақтың картасы) ретінде, ол адамға қандай кәсіби міндеттерін және кәсіби жетістіктерге жетуді қалайтынын анықтауға мүмкіндік береді.

А.К. Марков құзыреттілік ұғымын психологиядағы ұзақ дәстүрге ие негізгі, ядролық кәсіптік білім ретінде пайдаланады [1]. Автор кәсіби білімді адамның жеке кәсібилігі нормативтік және шынайы, нақты көріністері арасындағы айырмашылық арқылы дамытады.

«Кәсіптің жеке тұлғаға қойылатын нормативтік талаптары» - бұл табысты еңбекті іске асыру үшін қажетті адамның жеке сипаттамаларының жиынтығы. Бұл адам кәсібилікке тән болғанда, адамда бұл қажетті психикалық қасиеттердің жиынтығы бар, ал кәсібилік адамның жеке қасиеттерінің ішкі

сипатына айналады. Мұндай түсінік белгілі бір адамның «нақты» кәсібилігін білдіреді. Екі жағдайда да кәсібилік жұмыс сапасын жоғары деңгейде орындауды талап етеді.

Автордың тұрғысынан құзыреттілік нақты кәсібилікпен тығыз байланысты және мамандық талаптарына сәйкес дәрежесінің жеке ерекшелік (кеңірек, кәсіби жарамдылық) сипаттамасын көрсетеді [2, 126].

Құзыреттілік тұжырымдамасы қазіргі заманғы мағынада бірнеше зерттеушілердің белгілі бір еңбек функцияларын орындау қабілеті мен шеберлігіне ие бола отырып, дербес және жауапты (тиімді құзыреттілік) әрекет етуге мүмкіндік беретін психологиялық қасиеттердің тіркесімі ретінде анықталады. Құзыреттілік болуын бағалау үшін адам еңбегінің нәтижесі табиғаты бойынша қабылданады. Шындығында, түпкілікті нәтижені бағалау немесе өзгерту құзыреттілікті түсінудің жалғыз ғылыми әдісі болып табылады.

Автордың құзыреттіліктің әр түрлерін қарастыруы өнімді болып табылады:

- арнайы – өзінің ары қарай жеке кәсіби дамуын жобалау қабілеті мен жеткілікті деңгейде өзінің кәсіби қызметіне ие болу;

- әлеуметтік - бірлескен меншік (топ, кооператив) қызмет, ынтымақтастық, сондай-ақ осы мамандықта қабылданды кәсіби қарым-қатынастың қиялдары; әлеуметтік жауапкершілік олардың кәсіби қызметінің нәтижелері;

- жеке тұлғалар - жеке сөйлеу әдістеріне ие және өзін-өзі дамыту, кәсіби деформацияларға қарсы тұру құралдары тұлғалар;

- жеке құзыреттілік - өзін-өзі жүзеге асыру әдістеріне ие болу және мамандық шеңберінде жеке тұлғаны дамыту, дайын болу кәсіптік өсу, жеке тұлғаның қабілеті өзін-өзі сақтау, кәсіптік қартаюға, қабілетіне емес уақыт пен күш-жігер жұмсаусыз жұмысты ұтымды ұйымдастыру [3].

Аталған құзыреттіліктің түрлері, адамның кәсіптік қызметте жетілуін, кәсіптік қарым-қатынаста, кәсіби тұлғаның дамуында, оның даралығын білдіреді. Жеке тұлғаның «құзыреттілігі» автордың ұстанымынан бастап, кәсіпқойлықтың тұтастығын белгілейді және кәсіби өзін-өзі дамыту арқылы анықталады. «Жеке құзыреттілік жетістікке ұмтылу, табысқа жету ресурстары, олардың жұмыс сапасына деген ұмтылыс, өзін-өзі ынталандыру қабілеті, өзін-өзі сенімділік, оптимизммен айқындалады» - деп А.К. Маркова жазады [1, 586].

Сонымен қатар А.А. Бодалев амеологиялық зерттеулерде екі баламалы объектіні – жеке тұлғаны және қызметті зерттеу керек деп талап етеді. Осылайша, акмеологтар қызметтің кәсіпқойлығын және жеке тұлғаның кәсіпқойлығын ерекшелендіреді.

*Қызметтің кәсібилігі* - жоғары кәсіби біліктілігі мен құзіреттілігін, соның ішінде шығармашылық шешімдерге негізделген тиімді кәсіби дағдылары мен қабілеттерін көрсететін, заманауи алгоритмдер мен кәсіби міндеттерін шешу жолдарына ие болумен жоғары және тұрақты өнімділікпен жауапкершілікті жүзеге асыруға мүмкіндік беретін еңбек субъектісінің сапалық сипаттамасы.

*Жеке тұлғаның кәсібилігі* - бұл кәсіби дамуының жоғары деңгейін көрсететін маңызды және жеке-іскерлік қасиеттерді, кәсіпқойлықтың акмеологиялық инварианттарын, шығармашылықтың жоғары деңгейін, ұмтылыстардың барабар деңгейін, прогрессивті дамуға бағытталған мотивациялық саласын және құндылық бағдарларын көрсететін еңбек субъектісінің сапалы сипаттамасы [4,356].

Эмоционалдық тұрақтылық тұлғаның қалыптасуының маңызды аспектілерінің бірі және оның жетілуінің көрсеткіші болып табылады. Адам психикасы адам қызметінің контекстінде бір-біріне өзара әсер ететін рационалды және иррационалды бастаулардан тұрады. Эмоциялар адамның әрекеті мен мінез-құлқын бағыттайды және реттейді. Егер екі полюсті континуумның "тұрақтылық-тұрақсыздық" негізінде эмоциялық тұрақтылықты қарастырсақ, тұрақсыздық теріс мінез-құлыққа және уайымдарға, соның ішінде агрессивті және аутоагрессивті реакцияларға, шындықты дұрыс қабылдамауға әкеп соқтыратын теріс мінез-құлыққа байланысты екенін мойындауға тура келеді. Мұндай көріністер адам қызметінің түрлі салаларына теріс әсер етеді, көбінесе жеке және кәсіби өсуді деформациялайды. Эмоциялық реттеуге қабілеттіліктің дамуымен, эмоциялық орнықтылықтың артуымен адам қарым-қатынаста төзімді, кәсіби қызметте табысты болады, табысты мансапты жасауға жоғары мүмкіндік алады, дағдарыстық жағдайлар мен белгісіздік жағдайларына оңайырақ бейімделеді.

Тұрақтылық бір жағынан, философиялық ілімдер контекстінде эмоционалдық жағдайларды ерік-жігер және зияткерлік реттеу үрдісі байқалады. Екінші жағынан, 19-шы ғасырдың соңы мен 20-шы ғасырдың басындағы психологиялық ғылымда биологиялық детерминацияланған психологиялық ретінде эмоциялық тұрақтылықты зерделеудегі үрдістерді байқауға болады.

Л.С. Выготский психикалық құбылыстардың себептерін түсіндіру мәселесі ғылыми психологияның негізгі мәселесі болып табылады. Оның пікірінше, Джемс-Ланг теориясында эмоцияларды детерминирлеу мәселесі шешілді, онда дене, физиологиялық көріністер мен эмоциялық жағдайлардың субъективті күйзелісі (Выготский, 2000) арасындағы себепті қарым-қатынас анықталды.

Н.И. Исаеваның диссертациялық зерттеуінде [5] тәжірибелік психологтың кәсіби шеберлігінің жүйе қалыптастырушы факторы ретінде кәсіби мәдениеттілік анықталады. Кәсіби психологиялық саланың сапасы *w* үрдісі ретінде психологтың кәсіби мәдениетін түсіну негізінде интенционалық-динамикалық модель жатады. Осы модельге сай, кәсіби мәдениеттілік бір жағынан алып қарағанда сана мен белсенділікті, тұлғаның кәсіби құрылымында пайда болған экзистенциалды және ментальды кәсіби норманы құрастыру, сақтау мен қорғау үрдістері болып табылады, ал екінші жағынан кәсіби мәдениеттілік — бұл гуманитарлы мәдениеттілік нұсқасындағы жеке дара психологиялық тәжірибенің сапасының орынды екендігі жайлы мәнге нұсқайды.

Т.К. Поддубнаның зерттеуі «Мен», «Тұлға», «Психолог», «Клиент» образдарына негізделетін саналы түрде жасалынған деңгейдегі байқалатын кәсіби өзіндік сананың когнитивті компоненттер динамикасына бағытталады.

«Психолог — клиент» тәжірибелік психологтың кәсіби санасының дамуына қорытынды жасау барысында саналы образдардың семантикалық кеңістігінде орталық тұстағы орындардың бірін иеленеді. Психологиялық жұмыс бірігіп даму түсінігінің шеңберіндегі өзара әрекеттесуге байланысты іске асады және сол арқылы мәнге ие болады. Концепцияның авторының айтуынша клиентті тұлға ретінде қабылдау төмендегі параметрлер арқылы іске асады.

Зерттеу нәтижелері бойынша бірнеше нұсқа таңдап алынған: ол «Мен» және «Клиент» образдарының өзара байланысы. Бірінші жағдайда бақыланатын ол: «Мен — мәселе = клиент — мәселе» (бақытсыздық жағынан достар); ал екіншісінде - «Мен – дамушы тұлға = клиент — дамушы тұлға»; үшіншіде – карама-қайшы қою «Мен – білетін кәсіби маман; ал Клиент – білмейтін, қолынан келмейтін, бақытсыз». Пікірлер бойынша үшіншісіне студент психологтардың деформациялық факторлары жатады.«Мен - тұлғамын» «Мен — клиентпін», «Мен— психологпын» рольдік диспозициялардың динамикасының салыстырмалы қорытындысының курстар бойынша көрсеткіші бесінші курста өсетіндігін айқындайды. Бұл көрсеткіш бойынша байқайтынымыз клиенттің образы шынымен де өзідігінен қалыптасатын буфер болып табылады, ол өзінің бойынан тұлғалық, кәсіптік мәселелерің өсімін таба алады. Толықтай алғанда бітіруші студенттер өзінің толықтай маман емес екендігін баса назарда ұстайды, кәсіби деңгейлерін мойындай келе өздерін толық қалыптаспаған маман ретінде сезінеді.

Психологияның өзіндік ғылыми сала ретінде қалыптасу сәттері эмоция мәселесін жан-жақты сипаттайтын эмоцияларды зерттеу саласында көптеген зерттеулер пайда болды.

Психоаналитикалық тұжырымдама ұғынылмайтын тұлғааралық жанжал идеясын бірінші кезекке қояды. З. Фрейд инстинктар арасындағы ішкі күресті, "Ид" мен "Супер-Эго" ұсынған моральдық ниетпен көреді. Мұндай танымайтын ішкі жанжал эмоционалдық тудырады.тұрақсыздық, себебі эмоциялық-жағымсыз уайымдармен (қорқынышпен, үреймен) бірге жүреді. Адамның мінез-құлқы екі бастаудың қарсылығына тәуелді болады. Компенсация бейсаналық тұлғааралық жанжал психологиялық қорғау механизмдері. Психологиялық қорғау "терминдері», "қорғау тетіктері" психологиялық тезаурусқа енгізілді,- Фред (Фрейд З. Д990).

Психологиялық қорғау механизмдері эмоционалдық әсер ететін конструктивтік және деструктивтік мінез адамның жағдайы. Сонымен қатар психологиялық қорғау компенсация және бейімдеу функцияларын орындайды.

Бір жағынан психологиялық қорғанудың функцияларын жағымды деп қарастыруға болады, өйткені олар эмоционалдық әл-ауқатқа қол жеткізуге және жанжал жағдайында өзін-өзі құрметтеуді сақтауға көмектесе отырып, тұлғаны жағымсыз уайымдардан қорғайды. Екінші жағынан, олар теріс деп бағалануы мүмкін. Психологиялық қорғау, эмоционалдық әл-ауқатты сүйкімді қамтамасыз ету мақсатында шындықты бұрмалай отырып, ұзақ мерзімді перспективаны ескермей әрекет етеді. Оның мақсаты жеке тұлғаның дамуындағы деформациялар мен ауытқулардың пайда болуына байланысты мінез-құлықты дезинтеграциялау арқылы қол жеткізіледі.

Бала кезінен бастап, өмір бойы, адам психикасында психологиялық қорғау тетіктері пайда болады және дамиды. Бұл тетіктер әртүрлі теріс эмоционалдық уайымдар мен перцепциялардың жеке басын сезінуді сақтап, психологиялық гомеостазды, тұрақтылықты сақтауға, тұлғааралық қақтығыстарды шешуге ықпал етеді және санасыз және санасыз психологиялық деңгейлерде өтеді.

#### Пайдаланған әдебиеттер

1. Хьелл Л., ЗиглерД. Теории личности. - СПб.: ПИТЕР, 2010. - 307 с.
- 2.Слободчиков В.И. Психологические проблемы становления внутреннего мира человека // Вопросы психологии - 1986. - №6. С. 14-22- статьи из журнала
- 3.Бернс Р.«Развитие Я-концепции и воспитание» / Р. Бернс.- М.: Издательство: «Прогресс», 1986.-422 с.- книга
- 4.Лужбина Н.А.Социальный интеллект как системообразующий фактор психологической культуры личности // автореф. канд. дисс. Барнаул, 2002.- диссертация
- 5.Бондаревская Е.В. Формирование нравственное сознания старших школьников.Учебное пособие. – Ростов-на Дону, 2014. – 92 с.
- 6.Амонашвили Ш.А. Личностно-гуманная основа педагогического процесса. – Минск: Университетское, 2010. – 560 с.



## «ҚҰНДЫЛЫҚ» ЖӘНЕ «ҚҰНДЫЛЫҚ БАҒДАР» ҰҒЫМДАРЫНА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Бақытжан Ұ.Б.

Психология мамандығының магистранты

Б.Ш. Байжұманова жетекшілігімен

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті

[ulzhan555@bk.ru](mailto:ulzhan555@bk.ru)

Ғылыми дереккөздерінде «құндылық» сөзі философия, әлеуметтану, педагогика және психология ғылымдарындағы негізгі тұжырымдамалардың бірі. Бірқатар психологиялық еңбектерде құндылықтың пәнаралық сипаты ерекше атап өтіледі, дегенмен «құндылық» сөзінің нақты анықтамасы жоқ, сондықтан оған бірнеше анықтама беріледі. Осы тұрғыда Д.А. Леонтьев былай деді: «құндылық» сөзінің нақты анықтамасы жоқ... Әртүрлі авторлар түрліше, бір-біріне тән емес және бір-біріне сәйкес келмейтін мағыналарда пайдаланады. Сондықтан әр ғылымда әр ғалым әртүрлі анықтама берген [1].

«Құндылық» феноменіне қызығушылық сонау антикалық дәуірден бастау алған. Диоген Лаэртский алғаш рет «құндылық» сөзіне анықтама берген, оның анықтамасы бойынша: «Құндылық, біріншіден кез-келген игілікке тән жәрдемдесіп, өмірге бейімделу, екіншіден, табиғатпен сәйкестендіріп, өмірмен бірге әрекет ететін пайда, үшіншіден, тәжірибеде сатушы тағайындайтын тауардың айырбас бағасы». Сонымен антикалық дәуірдегі философтардың ойынша, құндылық табиғатпен сәйкестендірілген тіршілік етуге бейімделуімен сипатталған, игілікке қол жеткізудің құралы болып саналған [2].

Философиялық лексикада «құндылық» түсінігі 60-жылдары енгізілген. XIX ғасыр неміс философы Р.Г. Лотце («Практикалық философияның негіздері» атты өз еңбегінде) оны субъектінің «маңыздылығы» ретінде қарастырды. Бірақ оған дейін И. Кант өз еңбегінде: «Құндылық – ерік-жігерге бағытталған талап, адамның алдында тұрған мақсаты және тұлғаға әр түрлі факторлардың маңыздылығы», - деп қарастырған [4].

Әлеуметтік психологияда құндылық ұғымына идеал, мақсат, мүдде, нанымдар кіреді, сонымен қатар әлеуметтік тәжірибені меңгеру арқылы басқа да идеологиялық көріністер қалыптасады. Л.С. Рубинштейннің анықтамасы бойынша, құндылық адам өміріндегі бір нәрсенің маңыздылығы, тек мойындалған құндылық ғана маңызды рөл атқаруы мүмкін [5].

Смелзер «құндылық» ұғымын адам жетістікке жету үшін ұмтылуы тиіс қоғамдағы ортақ мақсат деп түсіндірген [6].

Н.И. Лапин бұл түсінікке мынадай анықтама береді: «Құндылық – фундаменталды нормалардың рөлін атқаратын, жалпыланған мақсаттар мен оларды жетілдіру жолдары. Олар қоғамның интеграциялануын қамтамасыз етеді, адамдарға өмірлік жағдайдағы әлеуметтік мінез-құлықтарын таңдауға көмектеседі» [7].

В.Т. Тугариновтың ойынша, адамдар нені қастерлейді, соның барлығы құндылық деп анықталады.

В.П. Тугаринов құндылықтардың екі тобын бөліп қарастырды:

- өмірдің құндылықтары - өмір, денсаулық, өмірдегі қуаныш, адамдармен қарым-қатынас, т.б.
- мәдени құндылықтар – материалдық (техника, баспана, тамақ, киім, т.б.);
- әлеуметтік саяси (қоғамдық тәртіп, қоршаған әлем, қауіпсіздік, бостандық, еркіндік, адамгершілік);

- рухани құндылықтар (білім, ғылым, өнер)

А. Г. Здравомыслов құндылықтардың әлемін адамдардың рухани іс-әрекеті, рухани байлығы, жалпы айтқанда рухани мәдениеті деп біледі [8].

М.Г. Казакинаның анықтамасы бойынша: «құндылық - бұл сыртқы құбылыс (зат, құбылыс, іс-әрекет), сананың дәлелі (идеал, бейне, ғылыми концепция) құндылық - бұл, біз баға беретін объект».

Ш. Шварц құндылықтың екі деңгейін қарастырады:

- 1) нормативтік деңгейдегі әлеуметтік идеалдар
- 2) тұлға деңгейіндегі әлеуметтік идеалдар. Бірінші деңгей тұрақты, себебі әрекет ету туралы жалпы қабылданған пікірлерді көрсетеді. Екінші деңгей, адамның сипатына және адамның жеке тәжірибесіне байланысты оның іс-әрекеттері [9].

Әлеуметтік психологияда «құндылық бағдарлары» түсінігі екі мағынада қолданылады:

1) «идеологиялық, саяси, моральдық, эстетикалық және шындық тақырыбын бағалаудың басқа да себептері, оған бағдар беру;

2) объектілердің мәніне қарай дифференциациялау әдісі.

Құндылық бағдар әлеуметтік тәжірибені игеру арқылы қалыптасады және жеке тұлғаның мақсат, идеалдар, наным мен мүдделерінде көрініс табады.

Құндылық бағдар тұлғаның бағытының дамуымен байланысты және адамның өмірге деген, өзіне деген және тұлғалық бағытқа деген көзқарастарын сипаттайды. Психологиялық бағытта «құндылық бағдар» феноменіне көптеген анықтамалар берілген.

Философиялық сөздікте (Мәскеу, 1983ж.) құндылық бағдар ұғымына: «Жеке тұлғаның өмірдегі тәжірбесінен жинақтаған ішкі жан дүниесінің маңызды элементі, адамның саяси, философиялық, адамгершілік сенімі мен құштарлығы, мінез-құлықтың адамгершілік қағидалары» - деп анықтама берілген.

Ал ғылыми әдебиеттерде «құндылық бағдар» ұғымына әртүрлі анықтамалар беріледі. Ғалымдардың бір тобы құндылық бағдарды адамның жалпы әлеуметтік бағыттылығы деп қарастырса, екінші бір тобы – құндылық бағдарды жеке тұлғаның әлеуметтік құндылықтарға деген субъективті қатынасы деп көрсетеді, ал үшінші тобы «құндылық бағдар» ұғымына психологиялық тұрғыдан түсініктемелер береді. Кейбір зерттеушілер «құндылық» түсінігін белгілі бір сапалы қасиеттердің жеке бөлініп шығуымен түсіндіреді.

В.Н. Мясищевтің пікірі бойынша: «Құндылық бағдар – жеке тұлғаның рухани дамуының негізі, жеке тұлғаның қоғамға, белгілі бір топқа, еңбекке, өзіне деген саналы қатынасы» болып табылады.

К.К. Платоновтың пікірінше: «Құндылық бағдар – жеке тұлғаның әлеуметтік тепе-теңдігінің мазмұны мен адам өмірінің эмоционалды дүниесімен байланысты».

В.А. Ядов бойынша «Құндылық бағдар – жеке тұлғаның қарым-қатынасының неғұрлым күрделі иерархиялық ұйымдасқан құрылым компоненттерін көрсетеді» [10].

Құндылық бағдар - күрделі әлеуметтік-психологиялық құбылыс болып табылады және жеке тұлғаның қарым-қатынас жүйесінің ажырамас бөлігі болып табылады. Сондай-ақ, жеке тұлғаның қызметін бағдарлау және қызметінің мазмұны, адамға жалпыға ортақ көзқарасты айқындайтын, өз алдына, мағынасы мен бағытын көрсете отырып, мінез-құлық сипаты, әрекеттер көрінісі. Сонымен, құндылық бағдар бір жағынан алғанда, жеке тұлғаның нақты іс-әрекетке деген көзқарасы мен іс-әрекетке қатынасын білдірсе, екінші жағынан белгіленген мақсаттар жүйесі. Ол – жоғары деңгейде объектілерді, хал-жағдайды, қажеттілікті, мақсатты таңдауды түсіндіреді, қоғам мен адамдарға жақсылық пен жамандықты, ақиқат пен адасуды, әсемдік пен сүйкімсіздікті, әділеттілік пен әділетсіздікті, рұқсаттылықты, тыйымсалудылықты, мәнді мен мәнсіздікті ажыратуға көмектеседі. Құндылық бағдар адам дамуының ең негізгі факторы болып табылады.

#### Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Леонтьев Д.А. Ценностные представления в индивидуальном и групповом сознании: виды, детерминанты и изменения во времени [Электронный ресурс]. Режим доступа: [http // www.follow.ru/article/344](http://www.follow.ru/article/344)
2. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. М., 1979. - 300-301с.
3. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://lib.ru/PSIHO/LEONTIEV/dsl.txt>.
4. Виндельбанд В. Прелюдии. СПб., 1964.
5. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. М.: Педагогика. 1973. С. 365.
6. Смелзер Н. Социология. М., 1994
7. Лапин Н.И. Модернизация базовых ценностей россиян // Социологические исследования. No 5. 1996.
8. Здравомыслов А.Г. Потребности. Интересы. Ценности. М.: Политиздат. 1986
9. Карандашев В.Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности / В.Н. Карандашев. – СПб.: Речь, 2004. – 69 с.
10. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности/ под. ред. Ядова В.А. Л., 1979.

## ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚ-МҰҒАЛІМНІҢ АРНАЙЫ ҚАБІЛЕТІН ДАМУДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ӘСЕРІ

*Ботабаев Ф.Е., Аязбаева Б.Б.*

*Тоқсанбаева Н.Қ. жетекшілігімен*

SILK WAY Халықаралық университеті, Шымкент.

әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы.

e-mail: [n.toksanbaeva@mail.ru](mailto:n.toksanbaeva@mail.ru)

Педагогикалық іс-әрекет дәстүрлі түрде психологиялық зерттеу пәні болып табылады. Педагогикалық қызметтің психологиялық құрылымымен, педагогикалық шеберлікпен, тактпен, педагогикалық мәдениетпен, мұғалім тұлғасын қалыптастыру процесімен және т. б. байланысты мәселелердің кең ауқымы зерттелді. Педагогтың басқа адамдардың даралығын түсіну, қабылдау білігі немесе ықыласы емес, ақыл-ойдың төмендігі және эмоциялық тұрақсыздығымен түсіндіріледі. Педагогпен оқушылардың даралығын регламенттеу, олардан ішкі әлемге, қалыптасқан құндылықтар мен талғамға сәйкес келетін өзіне қолайлы біртүрлілікті талап ету эмоциялық тұрақсыздықпен және жоғары деңгейде үрейленумен мұғалімдерде қалыптасады.

Қабілеттерді зерттеудің қазіргі кезеңіне системогенез теориясы (В.Д. Шадриков, 2003, 2001), кешенді (Э.А. Голубева, 2003) және жеке типологиялық (М.К. Кабардтар, 2001) тәсілдер, жүйелік-мақсатты тұжырымдама (Б.Б. Косов, 2008), интегралды даралық теория (В.С. Мерлин, 2006; Б.А.Вяткин, 2000) позициясымен жүзеге асырылатын жүйелік тәсіл тән.

Мұғалімнің арнайы қабілеттері мәселесі бойынша зерттеулерді талдау оларды зерттеу бірнеше бағыттарда жүргізілгенін көрсетеді: педагогикалық қабілеттіліктің мәнін, құрамдас құрамын және құрылымын анықтау; мұғалімнің педагогикалық қабілеттілігінің жекелеген түрлерін зерделеу; мұғалімнің арнайы қабілетіне пәндік ерекшелігі мен бағыттылығының әсерін зерттеу; мұғалімдердің жеке қасиеттерімен қабілеттерінің өзара байланысын анықтау; мұғалімнің кәсіби қалыптасуын зерттеу [1].

Осы мәселе бойынша көптеген жұмыстар санына қарамастан, олардың басым көпшілігінде педагогикалық қабілеттер ретінде түсініледі, олардың қызметінің пәндік бағытына қарамастан барлық мұғалімдер үшін бірдей. Тек кейбір жұмыстарда ғана нақты пәнді оқыту қабілеті қарастырылады, алайда пән мұғалімінің арнайы қабілеттерінің жалпылама теориясы бүгінгі таңда құрылмаған. Мұғалімнің кәсіби қалыптасуы үдерісінде педагогикалық және пәндік қабілеттердің функционалдық өзара қарым-қатынас түрлері мен арнайы қабілеттер құрылымының динамикасы туралы мәселелер іс жүзінде қаралмаған. Педагогикалық қызметтің арнайы қабілеті мен жеке стилінің өзара байланысын зерттеушілер көбінесе теориялық деңгейде талқылайды, эмпирикалық деректер жеткіліксіз.

"Қабілеттер" тұлғаның психикалық сипаттамасын жан-жақты көрсететін жалпы әдіснамалық санат мәртебесі болды. Оларды зерттеу негізінен әдіснамалық деңгейде жүргізілді. Бұл деңгейде қабілеттер теориясының жетекші қайшылықтары қалыптасты. Қарама-қайшылықтардың бірі – қабілеттердің мәні мен табиғатын түсінудегі қарама-қайшылықтар, олардың пәнін материалистік және идеалистік түсінудегі қарама-қайшылықтар болып табылады. Психиканың "жалпы" сипаттамасы және оларды "дара", "жеке" ерекшеліктер ретінде бағалау қабілетін түсіну арасында қайшылықтар да аса өткір тұрды.

Жеке құндылықтарды талқылау кезінде толеранттылық шегін анықтау мүмкін емес.

Толеранттылық проблемасы күрделі және қиындықтарға топ болып, соңында толеранттылық құндылығын жоғалтып, шексіздікті тудыратын шектеулерді белгілейді.

Бұл тұжырымдаманың оң жалпыланған көз-қарасы философияда көрсетілген. «Толеранттылық» сөзінің мағынасы – бөтен адамдардың пікіріне төзімділік таныту ретінде қарастырылады. Ресми мемлекеті дәстүрлі көп конфессиялық ретінде құрастылған. Тарихта ар-ождан бостандығына төзімділікпен қарау тәжірибесі құрылды.

Ю.А. Ищенко төзімділікті практикалық қарым-қатынас нормасы ретінде қарастырады. Ол толеранттылықты адамның өзін-өзі анықтауымен көтеретін әмбебап құндылыққа негіздейді және оның жаңаруы өмірдің бұрылыс нүктелерінде орын алады.

И.Б. Гасанов ұлттық төзімсіздік мәселелерін ескере отырып, төзімділікке агрессивтілікке құру деп атайды. Неофрейдимз өкілдерінің еңбектеріне сүйене отырып, агрессия дұшпандықтың негізі, ал толеранттылық бейбітшіліктің негізі дейді.

А.А. Рейн толеранттылықтың жалпы құрылымын түрлі төзімділік механизмдерінен байланысты екі түрлі анықтайды.

1. Жеке тұлғаның сезімтал төзімділігі адамның қоршаған ортаға әсеріне деген тұрақтылығынан және сезімталдықты төмендету арқылы қолайсыз факторға реакцияның әлсіреуімен байланысты;

2. Жеке тұлғаның диспозициялық төзімділігі оның қоршаған ортаға төзімді реакцияға дайындығы мен икемділігі арқылы сипатталады. Оның артында белгілі бір жеке тұлғаның қағидалары, оның шындыққа қатынасы тұрады, бұл - «төзімділік-позиция, төзімділік-қағида, төзімділік-әлемді сезіну».

А.В. Петровский мен В.В. Юрчуктің пікірінше, толеранттылықты олардың қайталанатын әсеріне сезімділіктің төмендеуі нәтижесінде қалыптасқан фрустраторлар мен стрессорлар болған жағдайда психологиялық төзімділік деп қарастыруға болады.

Е.В. Магомедованың пікірінше, толеранттылықты адам санасының екі деңгейінде қарастыру керек: рациональды-логикалық және эмоционалды-сезімді. Басқаға төзімді болу, түсіну үшін солай жасау керек деген білім емес, оны сезіне білу керек. Бұл тұрғыдан қарағанда, толеранттылық – әрқашан жеке сезінетін әрекет. Адам рухының мұндай жағдайын В.С.Соловьев руханилы деп атайды. Мұндай болжам толеранттылық эмоционалды-сезімтал деңгейде адамгершілікпен тығыз байланысты деген қорытындылармен расталады. Бұдан басқа эмоционалды-сезімтал деңгейде толеранттылық тарихи емес, себебі көптеген ұлттардың мәдени-тарихи салт-дәстүрінде бекітілген. Нағыз толеранттылық адамның ішкі рухани еркіндігімен қамтамасыз етіледі, ол сыртқы еркіндікпен әрқашан сәйкес келе бермеуі мүмкін [2].

Толеранттылықтың феноменін П.Ф. Комогоров үшпозицияда қарастырады. Біріншіден, «Мен және Сен» антропологиялық мәселелер контексінде, екіншіден, аксиологиялық аспект бойынша құндылық мәселесінде, үшіншіден, праксеологияда, оның ішінде қарым-қатынаста. Бастапқыда «Мен және Сен» мәселесін Л. Фейербах жасаған. «Жеке адам оқшауланған дүние секілді, моральдік тұрғыдан да, ойлау тұрғысынан да адам мәнін көрсете алмайды. Адамның мәні тек сөйлескенде, адам адаммен бірлікте болғанда, Мен және Сен арасындағы айырмашылыққа ғана шындыққа сүйенетін бірлікте көрінеді». Бұл жағдайда Л. Фейербах адамның мәні туғаннан берілетін нәрсе емес, бірақ адам натурализм тұрғысынан түсіндіріледі деп есептеді. М. Бубер Л. Фейербахпен салыстырғанда Мен және Сен қарым-қатынасына киелі сипаттама береді. Оның ойынша, толеранттылық аз топта және қоғамда өмір сүретін, бір-бірімен тікелей араласатын адамдар өмірімен байланысты. Оның көзқарасынша, толерантты жеке тұлға өзінің қайталанбас қасиеттеріне Мен және Сен қатынасы, басқа адамдармен сөйлесу арқылы ие болады. Ал интолерантты жеке тұлға өзін басқалардан бөлектеп, оның өмірі қол жеткізу және оны іске асыру ниетіне толады.

Мен-Сен мәселесі ХХ ғасырдағы орыс діни философиясында біршама басқаша қарастырылады. Н.А.Бердяев мынаны атап өтеді: тек «мен», «сен», «ол» деген ұғымдар болмайды, сондай-ақ екі түрлі сипаты бар «біз» деген ұғым бар: біріншіден, «біз» әлеуметтік ұжым секілді. «Біз» тек «сен» ұғымына қатынасты ғана емес, көпшілікке қатынасты көздейтін алғашқы әлеуметтік қалыптасу, «мен» өмірінің сапасы мен мазмұны ретінде бекітіледі. «Біз» ұғымын Н.А. Бердяев объективизациялау әлемі, хабарлау әлемі, қарым-қатынас, достық, махаббат, татулық әлемі деп бағалайды. Индивид әрқашан өзінің жалғыздығын жеңуге тырысады. С.Л. Франктің ойынша, «біз» отбасындағы, әскердегі, шіркеудегі, экономикалық шаруашылықтағы адамдардың өмірін қамтитын Отанға деген сезімде, діни аймақтарда адамдардың діни көқарастары сәйкес келгенде байқалады. С.Л. Франк бойынша, «Мен» және «Сен» қатынасы бір-біріне қарама-қайшы. Бұл қатынастарда менің өміріме біреу араласады, менің жеке басыма қауіп төндіруі мүмкін деген теріс сәттер, сондай-ақ «Мен» «Сен» бойында туыстық қатынас тауып, өзімнің жалғыздығымды жоғалтамын деген жақсы сәттер кездеседі. «Мен» және «Сен» қатынасының терең маңызы адам өмірін басқаратын әмбебап құбылыс ретінде махаббатта ата-ананың балаға, мұғалімнің оқушыға, діндардың құдайға махаббаты түрінде ашылады. Бұл махаббат қамқорлық, біреуді сыйлау, жаны ашу, түсіну арқылы көрінеді. «Мен» және «Сен» қатынасы формасында Сен, Басқа болғанда Мен үшін интолеранттылық тудыратын қатер болып қарастырылады, ал жақын, ұқсас сипаттамасы бар «Мен» және «Сен» қатынасы формасында толеранттылықтың пайда болу және қалыптасуы үшін жағдай болып қарастырылады [3].

Отандық зерттеушілер толеранттылықтың құндылығын және оның адамның рухани дамуымен байланысын ерекше атап өтеді. Толеранттылықты осы тұрғыдан С.М. Шалютин «ғасырда пайда болып, уақыттың соңына дейін қажеттілігін сақтайтын» жалпы адамдық құндылық ретінде сипаттай отырып қарастырады. Олардың ішінде ол қарапайым құндылықтарды ерекше атап көрсетеді. Ол құндылықтарға алдымен төзімділік, яғни толеранттылық жатады.

Бұдан басқа толеранттылықты анықтауда бихевиоралды тәсіл бар, мұнда толеранттылық адамның ереже мінез-құлқы түрінде қарастырылады. Сондай-ақ толеранттылық мәселесін когнитивтік тәсілмен қарастырады, мұнда толеранттылық негізінде білім мен рационалдық дәлелдері болады. Экзистенциалды-гуманистік көзқарас бойынша толық, кемел толеранттылық – міндетті түрде саналы, мағыналы және жауапты. Мұндай толеранттылық С.Л. Братченконың көзқарасы бойынша, автоматтандыруға, қарапайым стереотипті әрекеттерге әкеп соқпайды, бұл құнды және өмірлік ұстаным, оларды белгілі бір жағдайда жүзеге асырудың белгілі бір мәні бар және субъекттен толеранттылықты, жауапты шешімді талап етеді.

Бұл жағдайда А.Г. Асмоловтың көзқарасы бойынша, толеранттылық қолдануға дайын рецепт ретінде, оның үстіне жазалау қаупі бар мәжбүрлеп талап ету емес, «өмірге құнды толерантты қатынас» адамның еркін және жауапты таңдауы түрінде түсіндіріледі.

Толеранттылық бойынша отандық және шетелдік жұмыстардың сараптамасы толеранттылық ұғымына нақты ереже бере алмайтынын көрсетеді бұл жағынан диверсификациялық тәсіл жүзеге асырылады. Берілген тәсілді қарастыра келе, Петтай толеранттылықтың белгілі даму динамикасы туралы айтады және толеранттылықтың қалыптасуының бірнеше кезеңдерін бөліп көрсетеді. Сондай-ақ толеранттылықтың ең жоғары деңгейі әрқашан жақсырақ деп сенімді айтуға болмайды. М. Уолцердің толеранттылықтың шекарасы туралы көзқарасын бөлісе келе, шектен тыс толеранттылықтың жоғарылауы адамның әлеуметтік жағынан осалдығының ұлғаюына және қарсы тұру қабілетінің әлсіреуіне, оның саралау сезімталдығының төмендеуіне, жеке, даралық қаупі, тағы да басқа жағдайлардың тууына әкеп соғуын міндетті түрде атап өту керек.

Философияда қабілеттер табиғатын түсіндіруде әртүрлі үрдістер пайда болды. Идеалистер (Х. Вольф, Г. Лейбниц, И. Кант) жанға тиесілі, өздігінен белсенділігі бар, пассивті адам мен ортаға қатысты энергетикалық күшке ие. Материалистер (Р. Декарт, Д. Локк, И. Гербарт), ең алдымен,

адамның жалпы дамуымен байланысты материалдық негізі бар табиғи адамға тиесілі шынайылықты көрді.

"Қабілет" ұғымын алғаш рет ежелгі грек философы Платон ғылымға енгізді. Ол адам дайын қабілеттермен туылып, одан әрі оларды өзгерте алмайды деп есептеді. Платон бойынша біреулері басшылық қабілеттерімен, ал басқалары – қолөнершілікке немесе егіншілікке қабілеттілігімен туады және тек тиісті кәсіппен табысты айналыса алады. Бірақ кейін Платон өз көзқарастарын қайта қарап, өмірдің соңғы жылдары адамдар өзара алтын, күміс, мыс және темір деп бөлінетінін айтты. Бірақ белгілі бір жағдайларда алтын күміс, ал күміс алтын тұқым бола алады, өйткені табиғатта бәрі бір-біріне ауысады.

Ортағасырлық философ-материалист Фрэнсис Бэкон, ғылым деля-адам ойының негізгі үш ерекшелігі бар деп есептеген: есте сақтау тарихы, қиял - поэзия, ой - философияға сәйкес келеді, тиісті сабақтармен түзетіле алмайтын осындай ақыл-ойды жоқ деп санады және қабілеттің қабынуы туралы ережені алғашқылардың бірі болып ұсынды. Испан дәрігері Хуан Дуарте, керісінше, адам тек бір қызмет түрін меңгере алады деп есептей отырып, оның қабілеті шектеулі екендігін айтып кетті.

К. Гельвеций адамдардың ақыл-ой тепе-теңдігі туралы идеяны қорғап қалды: патшаның ұлының шаруаның ұлынан еш айырмашылығы жоқ. Олар әр түрлі тәрбиеге ие болғандықтан ғана әр түрлі болады. Басты идея К. Гельвеция-тәрбие. Д. Дидро тәрбиелеудің белгілі бір рөлін мойындай отырып, ол жан-жақты емес, өйткені адамдарда әртүрлі, яғни олар бірдей туылмайды деді.

Д. Дидро мен К. Гельвецияның дискуссиясында екі негізгі бағыт берілген, олар қабілеттер мәселелері бойынша келесі дауларға негіз болды: қабілеттер тууын жариялаған және оларды тапсырмаға (тұқым қуалайтын қабілеттер теориясы) жинақтайтын теория және қабілеттіліктің табиғи алғышарттарының мәнін жоққа шығаратын теория, тек Орта мен тәрбиемен (пайда болған қабілеттер теориясы) байланысты қабілеттерді есептейтін теория [4].

Қабілеттерді психологиялық зерттеу ХІХ ғасырдың соңында, психологияның барлық негізгі салалары пайда болған кезде, Ф. Гальтон жұмыстарынан басталады, оны қабілеттер, дарындылық, талант мәселелерін шешуге эмпирикалық көзқарастың негізін қалаушы деп атауға болады. Ол зерттеудің негізгі әдістері мен әдістерін ұсынды, оның жұмыстарында ғылыми сала ретінде қабілеттер психологиясының негізі болған негізгі міндеттер, әдістемелік тәсілдер кристалданды. Ф. Гальтонның дарындылық психологиясына қосқан үлесін талдай отырып, В.Н. Дружинин ХХ ғасырдың басында қойылған проблемалардың тізімін айқындайды, бірақ бүгінгі күні де өзекті болып табылады:

1) Қабілеттерді дамыту және олардың детерминациясы.

2) Арнайы және жалпы қабілеттердің өзара байланысы. Ф. Гальтон қарапайым психикалық процестердің параметрлерін өлшей отырып, адамның шығармашылық дарындылық деңгейін анықтауға болады деп ойлады.

3) Қабілеттерді өлшеу әдістерін құру.

4) Қабілеті мен қызметі. Ф. Гальтон теориясындағы қабілеттер мен қызметтің изоморфизмі қарапайым формулаға келді: қабілеттер қызмет түрлері сияқты бірдей.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Асмолов А.Г. Толерантность в общественном сознании России. – М.: ИЭАРАЮ, 2008.
2. Астапов В., Еле П., Маслов О., Пронина Е. Профессиональные страхи учителей // Народное образование, 2000. – №1. – с.128 – 136.
3. Ашмарин И.И., Юдин Б.Г. Основы гуманитарной экспертизы // Человек. – 2007. – №3.
4. Байбородова Л.В., Паладьев С.Л., Степанов Е.Н. Изучение эффективности воспитательной системы школы // Учебно-методическое пособие. – Псков, 2004. – 94 с.

## КӘСІБИ КҮЙЗЕЛІС БЕЛГІЛЕРІ

*Г.Б. Бекботаева*

*Б.Ш. Байжұманова жетекшілігімен*

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті

[gulnur.bekbotaeva@bk.ru](mailto:gulnur.bekbotaeva@bk.ru)

Кәсіби күйзеліс белгілері ұзақ стресс пен шамадан тыс психикалық қысымға тән сипатқа ие. Кәсіби күйзеліс адамның түрлі психикалық сфераларын, әсіресе, эмоциялық сфераны толық дезинтеграциялауға әкеп соқтырады немесе әкелуі мүмкін. Бұл психологиялық феноменнің көрінуі белгілері сатылы сипатқа ие. Алдымен едәуір тәндік күш-қуаттың таусылуы байқалады. Мұның салдарынан адамда кәсіби іс-әрекетте шаршау сезімі пайда болады, ол бірте-бірте өзінің кәсіби қызметіне көңілі толмаумен жалғасады, одан соң, өз жұмысына деген қызығушылығы төмендейді.

Алайда, кәсіби күйзелістің белгілерінің пайда болуын, тұлғаның эмоциялық-мотивациялық сферасы негізінде, сондай-ақ адамның кәсіби іс-әрекет жағдайларына байланыстылығын ескерген жөн.

Егер, айталық, адамның қандай да бір іс-әрекетті, соның ішінде кәсіби іс-әрекетті орындауға ықыласы болмаса, онда оны кәсіби күйзелістің белгісі деп қарауға болмайды. Кейде, кәсіби іс-әрекеттегі кейбір жағдайлар да кәсіби күйзеліс белгісі бола бермейді.

М. Буриш кәсіби күйзеліс белгілерінің көріну сипатын бірнеше басты фазаға бөліп көрсетеді (*1-кесте*).

к/с	Кезеңдері	Көріну сипаты
1	Ескерту кезеңі	<p><b>Шамадан тыс іске кірісу:</b></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• шамадан тыс белсенділік, іске құлшыныс сезімі;</li> <li>• жұмысқа байланысты емес қажеттіліктерден бас тарту;</li> <li>• сәтсіздікті және көңілсіздікті ығыстыру;</li> <li>• әлеуметтік байланыстарды шектеу;</li> </ul> <p><b>Қажу:</b></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• шаршау, ұйқысыздық, өзін бақытсыз сезіну.</li> </ul>
2	Белсенділіктің төмендеу кезеңі	<p><b>Жұмыс орнындағы адамдарға қатысты:</b></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• әріптестерін адекватты қабылдамау;</li> <li>• көмек көрсетпеу, айналасындағыларды басқарып, бақылауда ұстау;</li> <li>• өз сәтсіздіктерінің себебін өзгелерден іздеу;</li> <li>• өзгелермен қарым-қатынаста стереотиптердің доминанттылығы – адамдарға деген гуманды емес көзқарастың пайда болуы.</li> </ul> <p><b>Айналасындағыларға қатысты:</b></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• эмпатияның жоқтығы, цинизм, немқұрайлылық;</li> </ul> <p><b>Кәсіби іс-әрекетіне қатысты:</b></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• өз міндеттерін орындағысы келмеу;</li> <li>• жұмыс барысындағы үзілістерді ұзарту, кешігу, жұмыс уақытының аяқталуын тағатсыздана күту;</li> <li>• жұмысына көңілі толмай, материалдық жағын ғана ойлау;</li> </ul> <p><b>Талаптардың күшеюі:</b></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• өмірлік идеалдың болмауы және тек өз қажеттіліктеріне ғана ден қою;</li> <li>• өзге адамдар өзін пайда көзі ретінде қарайды деп ойлау және көреалмаушылық;</li> </ul>
3	Эмоциялық реакциялар кезеңі	<p><b>Депрессия:</b></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• Тұрақты кінә сезімі, өзін-өзі төмен бағалауы;</li> <li>• Негізсіз қорқыныш, көңіл-күйдің лабильділігі, апатия;</li> </ul> <p><b>Агрессия:</b></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• Қорғаныс механизмдері, басқаларды айыптау, сәтсіздікке өз қатысуын елемеу;</li> <li>• Төзімділіктің және ымыраға қабілеттіліктің болмауы;</li> <li>• Күдіктену, күнделікті конфликттер;</li> </ul>
4	Деструктивті мінез-құлық кезеңі	<p><b>Интеллект сферасы:</b></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• Зейін шоғарлануының төмендеуі, күрделі тапсырмаларды орындауға қабілетсіздік;</li> <li>• Ойлаудың ригидтілігі мен қиял функциясының төмендеуі;</li> </ul> <p><b>Мотивациялық сферасы:</b></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• Инициативаның болмауы, іс-әрекет эффективтілігінің төмендеуі, тапсырмаларды тек инструкциялар бойынша ғана орындау;</li> </ul> <p><b>Эмоционалды әлеуметтік сферасы:</b></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• Немқұрайлылық, формалды емес қарым-қатынастардан қашу;</li> <li>• Өзгелермен жұмысы болмау немесе белгілі бір адамға қатты ерегісіп қалу;</li> <li>• Жұмысқа қатысты тақырыптардан қашу;</li> <li>• Жалғыздық, сүйген ісінен бас тарту;</li> </ul>



5	<b>Психосоматикалық реакциялар кезеңі</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Иммуниеттің төмендеуі;</li> <li>• Бос уақытында релаксацияға қабілетсіздік;</li> <li>• Ұйқысыздық пен сексуалды бұзылыстар;</li> <li>• Жоғары қысым, тахикардия, бас аурулары;</li> <li>• Омыртқа ауыруы және асқорытудың бұзылуы;</li> <li>• Никотин, кофеин мен алкогольге тәуелділік.</li> </ul>
6	<b>Көңілі қалу (толық апатия) кезеңі</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Негативті өмірлік бағдар;</li> <li>• Жалғыздық пен өмір мәнін жоғалту;</li> <li>• Экзистенциалды торығу.</li> </ul>

*1-кесте. Кәсіби күйзеліс белгілерінің даму кезеңдері*

Қазіргі таңда кәсіби күйзеліске кәсіби қызметі адамдармен тығыз қарым-қатынас жасауға мәжбүр болатын мамандар (әлеуметтік сала қызметкерлері, педагогтар, психологтар, дәрігерлер, заңгерлер және полоция қызметкерлері, ішкі істер органдарының қызметкерлері, менеджерлер және әр түрлі деңгейдегі басшылар және т.б.) неғұрлым бейім келетіні белгілі.

Кәсіби күйзеліс ұғымын теориялық талдау барысында байқағанымыздай осы синдромның белгілері жұмыспен қамту, полиция, денсаулық сақтау жүйесі, әлеуметтік қамтамасыз ету қызметінің мамандарында, яғни жағымсыз эмоционалдық күйдегі, әртүрлі физикалық және психикалық ақаулары бар (жұмыссыздар, мигранттар, ауыр немесе созылмалы аурулары бар адамдар, мүгедектер, қылмыскерлер) клиенттермен жұмыс істейтіндердің барлығында жылдам дамидыны белгілі. Балалармен жұмыс істейтін педагогтарда салыстырмалы тұрғыда бұл синдром әдетте баяу дамиды.

Басқа да бірқатар психологиялық әдебиеттерде кәсіби күйзелудің кең тараған үш кезеңі де бар:

Бірінші кезең - функцияларды орындаудағы ақаулардың көріну белгілері: қандай да бір сәттерді ұмытпау, есте сақтаудағы сәтсіздіктер (мысалы, қажетті жазба енгізілді ме немесе құжаттама толтырылды ма, жоспарланған сұрақ қойылды ма, қандай жауап алынды – осындай фактілерді ұмытып қалу), қандай да бір қозғалыс әрекеттерін және т.б. орындаудағы кемшілік немесе қателіктер. Қызметтің сипатына, жүйке-психикалық жүктемелердің көлеміне және маманның жеке ерекшеліктеріне байланысты бірінші кезең үш жыл мен бес жыл аралығында қалыптасуы мүмкін.

Екінші кезеңде жұмысқа деген қызығушылықтың төмендеуі, қарым-қатынас қажеттілігі (соның ішінде үйде, достарымен) байқалады, мамандыққа байланысты араласатындармен (оқушылар, науқастар, клиенттер) қатынаста "көргім келмейді" – деген ой басым болады; "бейсенбіде жұма күнін сезіну", "аптаның ұзаққа созылып кетуі", апта соңында апатияның өсуі, тұрақты соматикалық симптомдардың пайда болуы, жоғары тітіркенгіштіктің орын алуы. Кәсіби күйзелістің бұл кезеңінің қалыптасу уақыты орта есеппен бес жылдан он бес жылға дейінгі аралықты қамтиды.

Үшінші кезең – жеке тұлғалық күйзеліс кезеңі. Жұмысқа және өмірге деген қызығушылықтың толық жоғалуы, эмоциялық немқұрайлылық, өтімділік, тұрақты күштің болмауын сезіну тән. Адам жалғыздыққа ұмтылады. Осы кезеңде адамдарға қарағанда жануарлар мен табиғатпен қарым-қатынас жасау әлдеқайда ұнамды болады. Бұл кезең он жылдан жиырма жылға дейін қалыптасуы мүмкін.

Кәсіби күйзеліс мәселесін теориялық және эмпирикалық тұрғыда зерттеулер шетелдік психологияда кеңінен ұсынылған. Мұндай зерттеулер ресейлік зерттеулерде де бар. Дегенмен, бүгінгі күні осы құбылыстың пайда болу және даму заңдылықтары туралы айқын түсінік жоқ. Кәсіби күйзелісті зерттеудегі қазіргі тәсілнамалар осы феноменнің психологиялық детерминантының бірыңғай жүйесін бөлуге болатынын көрсетеді. Мәселен, интерперсоналдық тәсілнаманың өкілдері эмоциялық күйзелістің негізгі себебі маманның кәсіби қызмет субъектілерімен тұлғааралық қарым-қатынасы болып табылады деп көрсетеді. Ал ұйымдастырушылық тәсілнаманы ұстанушылар күйзеліс себептері ретінде жұмыс жағдайының факторларын (ұйымдастыру құрылымының ерекшеліктері, қызмет режимі, басшылық сипаты және т.б.) негізге алады. Жеке тұлғалық бағыттағы тәсілнама өкілдері – жеке тұлғаның мотивациялық және эмоциялық салаларының ерекшеліктерін көрсетеді.

Аталмыш тәсілнамаларға қатысты эмоциялық күйзелісті динамикалық көп компонентті жүйе ретінде қарастыру өзекті болып табылады. Жеке-психологиялық және әлеуметтік-психологиялық факторларды, олардың өзара байланысын жүйелік талдау бірқатар арнайы зерттеулерді қажет етеді. Мұны кейінгі зерттеулерде қарастырамыз. Дегенмен, айтып кететін жәйт, педагогтардың эмоциялық күйзелістерінің негізгі детерминанттарын анықтап, мұғалімдердің психологиялық денсаулығын сақтау және олардың қызметінің тиімділігін арттыру үшін – кәсіби күйзелістің белгілерін айқындап, оның алдын алу жолдарын көрсету маңызды мәнге ие.

Әрине, адамның табиғаты жайлылыққа құштар және жағымсыз сезімдерді жоюға ұмтылады. Бұл – адамның санасынан тыс, өздігінен қосылатын реттелудің табиғи тәсілдері, сондықтан кейде олар әлі



де айқын таныла бермейді. Ал эмоциялық жағдайларды, жүйке-психикалық шиеленісті реттеу мәселелерін қарастыруда оларды басқару үшін арнайы тәсілдерді: өзін-өзі реттеу әдістерін немесе өзіне-өзі әсер ету тәсілдерін саналы түрде қолдану ұсынылады.

### Әдебиеттер

- 1 Бойко В.В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и других. М.: Информац. Изд. Дом Фелин, 1996. – 256 с.
- 2 Ларенцова Л.И. Изучение синдрома эмоционального выгорания у врачей-стоматологов // Клиническая стоматология, 2003, №4, С.82-86.
- 3 Зборовская И.В. Саморегуляция психической устойчивости учителя // Прикладная психология. 2001, № 6, С.55-65.
- 4 Трунов Д.Г. «Синдром сгорания»: позитивный подход к проблеме // Журнал практического психолога. – 1998, № 8, С. 84-89.
- 5 Орел В.Е. Феномен «выгорания» в зарубежной психологии: эмпирические исследования и перспективы // Психологический журнал, 2001, Т.22, № 1, С.90-101.
- 6 Формалюк Т.В. Синдром «эмоционального сгорания» как показатель профессиональной дезадаптации учителя // Вопросы психологии, 1994, № 6, С.57-64

## ОҚУ МОТИВАЦИЯСЫНЫҢ СТУДЕНТТІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ӘЛ-АУҚАТЫНЫҢ ӨЗГЕРІСТЕРІНЕ ЫҚПАЛЫН ЗЕРТТЕУ

*Бименов Қ.Т., Токсанбаева Н.Б.*

*Токсанбаева Н.Қ. жетекшілігімен*

SILK WAY Халықаралық университеті, Шымкент.

әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы.

e-mail: [n.toksanbaeva@mail.ru](mailto:n.toksanbaeva@mail.ru)

Соңғы онжылдықта интеландыруды когнитивтік тұрғыда сипаттайтын бірнеше бірқатар теориялар ұсынылды соның ішінде белсенді оқыту. Олар түрлі когнитивті айнымалыларды қарастырады: мотивацияның компоненттеріне және қызметтің табысқа ықпал етуін; себеп-салдардың төленуі, табыстарды және сәтсіздіктерді түсіндіру стилін, өзін-өзі бағалаудың, идеялардың түрлі қабілеттерін (ақыл-ойдың жасырын теориясы) және т.б. түсіндірме конструкциялар мен оларға тән тиісті теорияларды ұсынады.

Мотивацияның жетістікке жетуіне қатысты көзқарастың өкілдері адамдарға өздеріне не болып жатқаны туралы ойлануға, атап айтқанда, оларға өздері байқаған және тәжірибе беретін түрлі оқиғаларды түсіндіреді.

В. Вейнер теориясы-мотивация мәселелерін зерттеуде жаңа когнитивтік негіздегі жетістіктерімен ең маңызды үлес қосты. Оның жұмысының арқасында адамдардың қабылдау мен сенімдерінің қалай анықталатынын жүйелі зерттеу басталды.

Ф. Хайдер және Дж. Ротгер, Бернард Уэйнер (Weiner, 2005) Дж.Аткинсон жетістікке ұмтылу теориясын ұсынды. Олар адамның болашақ нәтижелерден сәттілік пен сәтсіздікті күту себептерін анықтады, яғни адамның идеялары туралы айтылды. Атап айтқанда, күш-жігердің жеткіліксіз болуына байланысты атрибуция (атрибуция) болады да жетістікке жетуге ынталандыратын қабілетінің болмауына ықпал етеді және оны азайтады. Атрибуция - бұладамның өзінің немесе басқалардың мінез-құлқының себептеріне жасайтын қорытындылары (оның табысты және сәтсіз нәтижелері).

Вайнер нақты қандай да бір нәтижеге қол жеткізуде шешуге көмектесетін бес негізгі ақпарат көздерін анықтады.

1) Өткен табыстың тарихы. Егер адам табысқа жеткізудің жолдарын үнемі іздеген болса үшін, бұл нәтижеге қол жеткізуге жасалған іс-әрекет үшін тамаша мүмкіндік деген қорытындыға алып келеді. Орын алған сәтсіздіктер қабілеттердің жеткіліксіздігінен туындады дегенді білдіреді.

2) Бұл қорытындыны екінші белгісімен жеңілдетуге болады - бұл басқалардың жұмысының сәтті болуымен жеңілдеуі мүмкін. Көпшілік сәттілікке жеткенде немесе кейбір әрекеттерді орындауға қабілетсіз. Себебі бұл тапсырманың жеңілдігі немесе қиындығы қабілет емес. Егер студент жақсы оқып, емтиханның кейбір түрінде басқаларға қарағанда жоғары баға алады, ал көптеген адамдар мұның себебін қабілеттерден іздейді. Тапсырманы орындауға жұмсалған уақыт тапсырманы дайындауға және оны жүзеге асыруға жұмсалған күш-жігердің саны туралы ақпарат береді. Егер біреу маңызды емтиханға дайындалуға көп уақыт жұмсап, жақсы бағаланса ол үлкен күш болуы мүмкін. Бірақ егер бұл адам төмен баға аласа, содан кейінгі тапсырмаға қиындық туындауы мүмкін (билет).

3) Себептерді қалыптастырудың келесі негізі - бұл жауап қандай ақпараттан алынды. Егер біреу емтиханға жауап бере алса, ол кейіннен жоғары мақтауға ие болады, ол оның себептері туралы қорытынды жасау екіталай, яғни бұл табыстың нәтижесіне қабілет жұмсалды ма немесе күш-жігер

жұмсалды ма. Қалай ерікті болса нәтиже алынады. Жеке бақылауға мүмкіндік бермейтін жағдайларда нәтижесі бойынша, мысалы, дисктерді лақтырған жағдайда, қорытынды өте жақсы болар еді кез келген қол жеткізген нәтиже сәттілікке байланысты.

Студенттердің психологиялық әл-ауқатының өзгерістерін зерттеу көмек көрсету тиімділігінің ең маңызды шарттарының бірі болып саналады. Психологиялық әл-ауқаттың құрамдас бөліктеріне сәйкес келетін маман студенттердің жеке адамға арналған ерекше талаптары: өзін-өзі қабылдау, жеке өсуі; автономия, қоршаған ортаны басқарудағы табыстар, басқалармен оң қарым-қатынас, мотивациясының ықпалын анықтау, өмірлік мақсаттардың болуы. Сонымен қатар, студенттердің психолог мамандығын таңдауының себептерінің бірі өздерінің жеке мәселелерін шешу болып табылады. Психологиялық қиындық өзін-өзі теріс бағалауда және өмірдің мән-жайларында, бір нәрсенің өзгеруіне сенудің жоқтығы, студенттің білім беру жетіспеушілік мотивациясының және кәсіптік қызметтің жеке дайындықтарының себебі болуы мүмкін. Психологиялық әл-ауқат, ғылыми зерттеу объектісі ретінде өткен ғасырдың ортасынан бастап психологияда кеңінен таралған. Адамның психологиялық тұрмыс жағдайын зерттеуге қызығушылық оң психологияның пайда болуымен күшейе түсті, бұл ауытқулар мен психикалық бұзылыстарды зерттеуге емес, жеке тұлғаның ресурстары мен әлеуетіне, оның оң жұмыс істеуіне назар аударуды ұсынады. Позитивтік психологияның негізгі идеясы адамға жағымды симптомдар мен проблемалардан құтылу үшін жеткіліксіз және оңтайлы, гүлденген өмір мен қызметтің үлгілерін зерттеу психологиялық зерттеулердің жеке саласы болуы тиіс [1].

Позитивті психологияның көшбасшыларының бірі И. Бонивелдің айтуы бойынша, ол жақсы тұрмыс жағдайын зерттеуге қызығушылығын тудырған үш негізгі топты атап өтті: «ел өмір сүру және экономикалық көрсеткіштер болып табылмайтын әл-ауқат деңгейіне жетті, алайда адамдардың өмір сүру сапасы басты міндет болып табылады; индивидуализмге деген өсіп келе жатқан үрдіс оны жеке ішінара бөледі; әл-ауқатты өлшеудің сенімді және сенімді әдістерінің жиынтығы жинақталды, соның арқасында бұл сала маңызды және мойындалған ғылыми тәртіпке айналды» [2, 47].

Батыс психологиядағы «әл-ауқат» ұғымы мәдени, әлеуметтік, психологиялық, физикалық, экономикалық және рухани факторлардың күрделі өзара байланысын білдіретін көпфакторлық құрылым ретінде кең мағынада анықталған. Атап айтқанда, М. Seligman: «адамның әл-ауқаты - белсенділікпен біріктірілген оң сүйіспеншілік» [3,11].

Орыс тілінде «әл-ауқат» сөзінің семантикалық мағынасы тыныш, сәтсіздіксіз және төңкеріссіз, іскерлік пен өмірдің жетіспеушілігімен, бақытсыздыққа ұшырамайды. Жақсы болу синонимі - бұл барлық артықшылықтарға - байсалдылыққа, жақсылыққа, өркендеуге, қанағаттану, табысқа жету мотивациясына, өркендеуге және дәйектілікке жетудің субъективті түрде түсінуі.

Эдвард Л. Дисси мен Ричард М. Райанның өзін-өзі анықтау теориясының бір бөлігі болып табылатын, өздерінің ішкі және сыртқы мотивацияның теориялық жұмыс істеу әрекеттерін түсіндіруге бағытталған тәсілдерді дайындады. (self-determination theory, SDT, ары қарай - СДТ) [4,102]. Дегенмен соңғы жылдары бұл тұжырымдама отандық зерттеушілердің назарын аударды (Т.О. Гордеева, Г.Б. Горская, Ю.В. Гиппенрейтер, О.В. Дергачева, Д.А. Леонтьев, Е.Н. Осин, Е.Ю. Патяева, О.А. Сычев және т.б.) жалпы алғанда өзін-зі анықтау теориясы (SDT – self-determination theory)асакең таныла қоймаған және орыс тіліне аударылмады. Ішкі мотивация – «адам табиғатының позитивті потенциалы», сонымен қатар ең жарқын көрінісі болып есептеледі және өз алдына жаңалық пен күрделі міндеттерге ұмтылудың табиғи үрдісін, өзінің қабілеттерін кеңейтумен қатар жаттықтыруды, зерттеуді және оқуды ұсынады. Негізгі SDT теориясында ішкі мотивацияның әсерін зерттеуге сыртқы әлеуметтік факторлар: марапаттар, сыртқы бағалаулар, шектеулер, тұлғааралық қарым-қатынас стильдері сияқты құбылыстарға көңіл бөлінеді.

Теорияның орталық бөлігіне екі базалық идея жатады: ішкі мотивация негізінде жатқан базалық қажеттіліктердің үш идеясы, оңтайлы қызмет ету, шығармашылық жетістіктер және психологиялық тұлғаның әл-ауқаты және сыртқы ортаның әр түрлерінің сапалы ерекшелігі туралы, жеке тұлғаның мінез-құлқын реттейтін мотивациялар. Дәл осы үш базалық қажеттілік осы өмірдің барлық шағын теорияларының негізінде жатыр, бұл ретте автономияға деген қажеттілік ерекше маңызға ие болып, оларды қанағаттандыруға деген қамқорлықты негізге ала отырып, практикалық ұсыныстар құрады. Адамда автономияға, құзыреттілікке және басқа адамдармен қарым-қатынас үшін үш базалық қажеттілік болады. Сондай-ақ тұлғаның психологиялық әл-ауқаты мен салауатты дамуын анықтайды және теорияның авторларына сәйкес, осы үш туа біткен базалық психологиялық қажеттілік маңызды шарт болып табылады. Автономияға қажеттілікті сезіну қажеттілігі өз мінез-құлқын таңдаумен өз детерминациясын білдіреді. Бұл әмбебап қажеттілік өзін-өзі әрекет ретінде сезінеді, қабылданатын белсенділік субъектісі, бастамашы және өз қызметінің себебі болып, өзінің интеграциясымен бірге әрекет етеді. Бұл ретте өз мінез-құлқының, өз өмірінің автономиясын сезіну-басқалардан тәуелсіз болу деген сөз емес. Индивид өзі орналасқан ортада құзыреттілікке қажеттілікті түсіну арқылы сол ортаның оңтайлы деңгейін сезініп және міндеттерін орындай отырып тиімді болуға ұмтылады. Басқа

адамдармен байланыс жасау қажеттілігі (relatedness) маңызды адамдармен сенімді байланыс жасап және оларды түсініп, дұрыс қабылдауға ниетін білдіреді. Бұл қажеттіліктер барлық адамдарда бастапқыда туа біткен болғандықтан, сұрақ әдетте әр қажеттіліктің айқын көрінуіндегі жеке айырмашылықтардың дәрежесі туралы емес, индивидтің ортасынан оның фрустрациясы (немесе қанағаттануы) шамасы туралы қойылады. Теорияда автономияға деген қажеттілік ерекше маңызға ие және тұжырымдаманың авторлары мен олардың ізбасарлары неғұрлым белсенді зерттейді. Егер құзыреттілік пен байланыстылық қажеттілігінің ұқсастығын басқа мотивация теорияларынан (мысалы, А. Маслоу қажеттілігінің иерархиясында, Р. Уайт құзыреттілігінің теориясында, байланыстылық теориясында табуға болса, Боулби және М. Эйнсворт, онда автономияға қажеттілік бұрышында тұрған теориялар жоқ. (Кейбір теоретиктер осы идеяға жақын болса да: ол Де Чармста бар; И. П. Павлов және М.М. Убергриц 20 ғасырдың басында көрсеткен [5,46].

Жұмыстың өзін-өзі детерминациялау теориясының философиялық негіздері Ж. Пиаже, К. Роджерс, Х. Вернер және Р. Уайттың жұмыстарынан көруге болады. Гуманистік психологтардың жұмысына, ең алдымен А. Маслоу мотивация теориясына, сондай-ақ Ф. Хайдер, Р. Де Чармс және Р. Уайт жұмыстарына сүйене отырып, Дисси мен Райан ішкі мотивация біліктілікпен өзін-өзі детерминацияға туа біткен (организмдік) қажеттіліктерге негізделгенін айтады [6]. Ол бастапқы сыйақы тиімділік пен автономияны сезіну болып табылатын белсенділіктің және психологиялық процестердің кең спектрі үшін энергия көзі болып табылады. Бұл екі қажеттілік тығыз байланысты, алайда, операциялық және теориялық болып олар ажырауы мүмкін.

К.С. Абулханова адам өмірінің мәселелерін сипаттайды, әр адамның өмірінде өмірдің болашағын өзгертуге байланысты сыни сәттерге ие, оның конструктивті тәсілі адамға жеке дамудың жаңа деңгейіне көшуге мүмкіндік беретінін атап өтеді. Дағдарысқа зиян келтіретін шешім интрапсихическалық қақтығыстардың артуына әкеліп соғады, бұл өз кезегінде жеке қиындыққа ұшырап отырады. Жеке адам, - деп жазды В.Н. Дружинин өмір жолы бір-бірімен нашар байланыста: білім беру, кәсіп, төмен белсенділік, психологиялық жетілмегендік, оның тәжірибесін біріктіру қабілетінің жеткіліксіз қалыптасуы сияқты кезеңдерге бөлінетін [7, 61].

Адам өмірінің жолын таңдау тұрғысынан адамның өмірге деген көзқарасы бойынша анықталған жеке тұлғаның тұтас психологиялық сипатын білдіретін «өмір нұсқасы» ұғымын ұсынды. Адам саналы түрде немесе бейсаналық түрде нақты жағдайға байланысты өмір жолын таңдап алады немесе ол оған жүктелуі мүмкін. Адамның еркіндік дәрежесі және сыртқы әлемге қысым жасау шарты нақты тарихи жағдайларға байланысты. Өмірдің әртүрлі нұсқаларын көрсете келе, сонымен қатар белгілі бір нұсқамен өмір сүретін адамда кездесетін басым қорқыныштарды да сипаттап көрсетеді. Мысалы, «өмір-алғы сөз секілді». Өмірдің бұл нұсқасымен өмір сүретін адамдар балалық өмірмен сипатталады. Оларда «қазір және осы жерде» деген мағына тек болашақты ойланғанда ғана кездеседі. Олар үшін маңызды шараларды барлығын «ертеңге» қалдыра отырып, өзінің «бүгінгі» өміріне аса назар аудармайды. Олар үшін «бүгін» деген күнделекті орын алатын жағдайлардан басқа маңызды ешнәрсе білдірмейді және уақыттың тезірек өткенін қалайды.

#### Пайдаланған әдебиеттер

1. Акофф Р., Эмери Ф. О целеустремленных системах. М., 2004. 272 с.
2. Абрамова Г.С. Практическая психология. М.: Академия, 2007. 363 с.
3. Baumeister R.F., Scher S.J. Self-defeating patterns among normal individuals: Review and analysis of common self-destructive tendencies // Psychological Bulletin, 2008. V. 104. P.
4. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. М.: Прогресс, 2005. 284 с.
5. Агеев В.С. Атрибуция ответственности за успех и неудачу группы в межгрупповом взаимодействии // Вопросы психологии. 2002. № 6. С 57-69.
6. Benware C., Deci E.L. Quality of learning with an active versus passive motivational set // American Educational Research Journal, 2004. - V. 21. - P. 255—265.
7. Абулханова-Славская К.А. Проблема определения субъекта в психологии. Субъект действия, взаимодействия, познания. М.: Московский психол.-соц. инст., Воронеж: НПО «МОДЭК», 2001. С. 73-85.

## ОСОБЕННОСТИ РОДИТЕЛЬСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ В ВОПРОСАХ ВОСПИТАНИЯ: ИННОВАЦИОННЫЙ ОПЫТ ПСИХОЛОГА

*Бубчикова Н.В.*

*Орский гуманитарно-технологический институт (филиал) ОГУ, г. Орск  
[bubchikova79@mail.ru](mailto:bubchikova79@mail.ru)*

Приоритетной и актуальной задачей современности, которая стоит перед системой образования является всесторонняя поддержка семьи, делающая акцент на повышении компетентности родителей, либо законных представителей, в рамках вопросов развития, воспитания и образования, а также охраны и укрепления здоровья детей.

Данные приоритеты по-иному на сегодняшний день определяют и выстраивают алгоритм работы дошкольного учреждения с семьей. От обычной помощи семье в процессе взросления ребенка к планомерному формированию компетентного родителя и осознанного принятия себя как родителя. А это в свою очередь будет являться составляющей гармонично развитой личности ребенка. Качественные отношения между членами семьи, адекватное общение между ребенком и родителями играют важную роль в благополучном, с психологической точки зрения процессе взросления ребенка.

В области практической деятельности психологи образовательных учреждений зачастую работают только с ребенком, отделяя его проблемы от взаимоотношений с родителями. Но эта работа не будет эффективной и продуктивной, пока параллельно с родителями этих детей не будет установлен психологический контакт. Целью которого может стать формирование и развитие у взрослых представителей семьи адекватных возрасту навыков общения с ребенком [2].

Чаще всего, из практики работы психолога, отношения между взрослыми переносятся на ребенка, формируя и закрепляя при этом только нежелательные для детского сознания впечатления и формы поведения.

На сегодняшний день, многие родители перешли в позицию слушать ребенка, но не слышать его. Зачастую родители вступают во взаимоотношения со своими детьми через призму собственных установок. Как бы проживая себя в детстве, навязывая таким образом своим детям собственные не прожитые ранее потребности. Ребенок в данном случае рассматривается ими как один из способов реализации собственных личных амбиций [1].

Обозначенный круг проблем и стал толчком к поиску, использованию и внедрению в практику работы психолога образовательного учреждения новых форм взаимодействия с родителями.

На начальном этапе реализации практической работы с родителями (на примере 23-х семей) нами были использованы анкетирование и опрос, целью которых явилось получение ответов на вопросы следующего характера:

1. Осознают ли родители влияние детско-родительских отношений на процесс развития ребенка?
2. Каковы особенности внутрисемейных отношений между родителями и ребенком?

Полученные результаты позволили нам заявить о том, что доверительные, близкие, дружеские отношения родителей и детей наблюдаются далеко не во всех семьях. Во многих семьях ребенок чувствует себя часто отверженным, а порой и не нужным. Внимание родителей фокусируется только на удовлетворении физиологических потребностей детей. То есть одеть ребенка и накормить. Как следствие, дети в этих семьях испытывают дискомфорт и неудовлетворенность отношениями с собственными родителями.

Картина родительского отношения к детям выглядит следующим образом:

- оптимальные родительские отношения к ребёнку наблюдаются в 65 %;
- нейтральному уровню можно отнести 35 %;
- родительские отношения, которые носят отрицательный характер не обнаружено.

Таким образом, мы видим, что в большинстве случаев семьи используют эффективные возрасту детей способы общения. Это приводит в свою очередь к положительному и комфортному взрослению детей в условиях адекватного к ним отношения взрослого. Однако присутствует и элемент нейтрального родительского отношения к ребенку. Это в свою очередь может в дальнейшем привести к непониманию, отторжению и психологическому отделению ребенка от родителя. А порой с взрослением и к отрицательному типу взаимоотношений между ребенком и взрослым.

С целью формирования компетентности родителей и повышения качества взаимоотношений между взрослыми и детьми мы провели психологическую работу среди родителей. Цель работы: применение взрослыми психологических знаний в вопросах развития ребенка с целью гармонизации детско-родительских отношений.

В целом наша деятельность заключалась в повышении психолого-педагогической компетенции родителей в области взаимоотношений взрослого и ребенка. Также в предоставлении возможности родителям на психологических встречах поделиться опытом взаимодействия с детьми, познакомиться

с оптимальными способами общения в разных жизненных ситуациях. В процессе работы нами были организованы и проведены для родителей и детей циклы психологических занятий, игровые тренинги, круглые столы и проблемные встречи. Тематика встреч в основном была посвящена проблемам общения и взаимодействия родителей и детей [5].

Для повышения эффективности намеченной работы на данном этапе мы разработали направление родитель-ребенок. Целью данного направления явилось улучшение взаимодействия и взаимоотношений между взрослыми и детьми в ходе совместной деятельности. Работа в данном направлении выглядела как домашнее задание, которое необходимо было выполнить совместно (взрослый-ребенок) и в определенный срок предоставить либо рассказать о проделанной работе, т.е. продемонстрировать ее совместно с ребенком.

В ходе работы с родителями мы проводили встречи следующей тематики: индивидуальные консультации для родителей (работа в проблемных подгруппах), родительское собрание на тему: «О чем мечтают наши дети? Или знаете ли Вы своих детей?», семинар – тренинг на тему «Учимся общаться с ребенком: общаемся конструктивно», круглый стол: работа в подгруппах по интересующим родителей темам, проведение социального опроса с целью определения ведущей темы родительского собрания, семинар-практикум с элементами тренинга на тему: «Какой я родитель!?» (путь к мудрости или как вырастить детей счастливыми...), игровой тренинг совместно родителями и детьми под названием «Подарим друг другу детство» [6,7].

Таким образом, наша работа имеет смысл и значимость в рамках современного подхода по вопросам воспитания и развития детей и повышения качества психологических знаний у родителей.

#### Список использованной литературы

1. Арнаутова, Е.П. Педагог и семья. – М.: Изд. Дом «Карпуз», 2001.
2. Плотниекс, И. Психология в семье. - М.: Педагогика, 1991.
3. Рудестам К. Групповая психотерапия. М., 1992.
4. Бубчикова Н.В. Из опыта проведения психологического игрового мероприятия для родителей и детей старшего дошкольного возраста // Актуальные проблемы современной науки в XXI веке [Электронный ресурс] / Naşriyyat «Vüsət», Научно-издательский центр «Мир науки». – Электрон. текст. данн. (3,43 Мб.). – Душанбе: Naşriyyat «Vüsət», 2017.
5. Бубчикова Н.В. Тренинг для родителей детей старшего дошкольного возраста «учимся общаться с ребенком: общаемся конструктивно» // Вопросы науки и образования: теоретические и практические аспекты [Электронный ресурс] / Vydavatel «Osvícení», Научно-издательский центр «Мир науки». – Электрон. текст. данн. (6,04 Мб.). – Прага: Vydavatel «Osvícení», 2017.
6. Бубчикова, Н.В. Психолого-педагогические идеи по повышению родительской активности в условиях дошкольного образовательного учреждения // Актуальные вопросы современных научных исследований [Электронный ресурс] / Выдавецтва «Навуковы свет», Научно-издательский центр «Мир науки». – Электрон. текст. данн. (5,14 Мб.). – Минск: Выдавецтва «Навуковы свет», 2017.
7. Бубчикова, Н.В. Психолого-педагогические приемы работы педагога-психолога с родителями в дошкольных образовательных учреждениях // Проблемы и перспективы развития науки и образования в XXI веке [Электронный ресурс] / Издателска Къща «СОРОС», Научно-издательский центр «Мир науки». – Электрон. текст. данн. (5,16 Мб.). – София: Издателска Къща «СОРОС», 2017.

#### ТҮЛҒАНЫҢ БАҒЫТТЫЛЫҒЫ

*А.С. Ешенгазина*

*Психология мамандығының магистранты*

*Б.Ш. Байжұманова жетекшілігімен*

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті

[eshengazina\\_a@mail.ru](mailto:eshengazina_a@mail.ru)

Бағыттылық – адамның әлеуметтік және рухани жағынан даму динамикасы, оның мінез-құлқының негізгі тенденциялары көрінетін ең маңызды феномен. Бағыттылық үнемі әлеуметтік тұрғыда шартталады және онтогенезде оқу, тәрбиелеу процесінде қалыптасып, тұлғаның құрылымы ретінде көрінеді.

С.Л. Рубинштейн бойынша, тұлғаның бағыттылығы динамикалық тенденцияларды білдіреді, мұнда мінез-құлық мотиві ретінде адамның іс-әрекеті анықталады. Тұлға бағыттылығының құраушыларына оның пәндік мазмұнын сипаттайтын *мағыналық компонент* және *динамикалық компонент* (бағыттылықтың қайнар көзіне байланысты туындайтын қысым) жатады. «Динамикалық тенденциялар» тұлға өмірінде қажеттіліктер, бағдарлар, қызығушылықтар мен идеалдар арқылы көрінеді. С.Л. Рубинштейн бағыттылықты тұлғаның негізгі қызығушылықтары, қажеттіліктері, бейімділіктері мен ұмтылысының сипаттамасы ретінде қарастырған.

А.Н. Леонтьев бойынша, тұлғаның бағыттылығы оның мотивтерінің иерархиясы арқылы сипатталады, мұндағы ең маңызды, мағыналы мотив – өмірлік мақсат болып табылады.

Ал, Б.Ф. Ломов тұлға бағыттылығын оның бүкіл психикалық құрылымын анықтайтын жүйені қалыптастырушы құрылым ретінде қарастырады.

К.К. Платоновтың пікірі бойынша, тұлға бағыттылығы – бұл тұлға құрылымы, ол деңгей, кеңдік, қарқындылық, тұрақтылық сияқты ерекшеліктермен сипатталады және қалау, бейімділік, идеал, көзқарас және наным-сенімдер деген бірнеше формада тұрады.

Тұлға бағыттылығының иерархиялық ретте келесідей формалары бар. Ең алдымен құмарлық қарастырылады. Құмарлық – бұл бағыттылықтың биологиялық формасы болып табылады. Психологиялық көзқарас бойынша бұл дифференциалды емес, бейсаналы немесе жеткілікті түрде бейсаналы қажеттілікті анықтайтын психикалық күй. Әдетте, құмарлық уақытша құбылыс, себебі мұндағы қажеттілік жоғалады немесе қалауға айналып саналы таңдалады.

Қалау – бұл саналы қажеттілік және белгілі бір құбылысқа құмарлық. Ол болашақ іс-әрекеттің мақсаты мен оның жоспарын құруды ұштастырады. Бағыттылықтың бұл формасы тұлғаның тек өз қажеттіліктерін саналы ұғынумен ғана сипатталмайды, сонымен қатар, қажеттіліктерді қанағаттандыру жолдары да сараланады.

Бағыттылықтың келесі формасы – ұмтылыс. Ұмтылыс – қалаудың құрылымына ерік-жігер компоненті кіргенде туындайды. Сол себепті, ұмтылыс әрекет етуге белгілі итермелеуші ретінде қарастырылады.

Тұлға бағыттылығының көрінуінің келесі формасы – бұл идеал. Идеал – бұл индивидтің нақты образында немесе бейімділіктерінің мақсаты болып табылады, яғни оның ұмтылысы мен бағдарлары. Адамның идеалдары оның көзқарастарының маңызды сипаттамасы ретінде көрінуі мүмкін, яғни, оның объективті әлемге көзқарасы мен ондағы адамдардың орны және адамның қоршаған ортасына, өзене деген қатынастар жүйесінен тұрады. Көзқараста тек идеалдар бейнеленбейді, сонымен қатар, адамдардың құндылықтық бағдарлары және олардың таным мен әрекет қағидалары, наным-сенімдері бейнеленеді.

Наным-сенім – бағыттылықтың жоғары формасы, бұл тұлғаның өзінің көзқарастары мен қағдаларына сәйкес әрекет етуге итермелейтін мотивтер жүйесі. Наным-сенімдердің негізінде саналы қажеттіліктер жатыр, олар тұлғаны әрекет етуге итермелеп іс-әрекет мотивациясын қалыптастырады. Сонымен қатар, «тұлға бағыттылығының барлық формаларында әс-әрекет мотиві бар».

В.Н. Мясичевтің қарым-қатынас теориясы позициясы бойынша адам мәнділігін түсіну, бұл «доминантты қатынас және оның интегралы» болып келеді және бұл құбылыс тұлғаның бағыттылығын анықтайды [1].

Бағыттылық мәселесі психологияда тұлға қалыптасуында маңызды болып табылады. Тұлға бағыттылығы мәселесін зерттеуде Л.И. Божович өзінің әріптестері – М.С. Неймарк, В.Э. Чудновский және Т.Е. Конникова және т.б. өз үлестерін қосты, мұнда тұлға бағыттылығы тұлғаның басым келетін мотивтерінің иерархиялық құрылым түрінде қарастырылды.

Л.И. Божович дамушы тұлғаның мотивациялық сферасын зерттеу арқылы, бағыттылықтың негізі ретінде мотивтер сферасының иерархиялық құраушыларын анықтады. Осыған орай, бағыттылықтың 3 түрі анықталды: ұжымдық, іскерлік және жеке.

Осылайша, тұлғаның бағыттылығы тұрақты доминантты мотивтердің жүйесі ретінде, стратегиялық және тактикалық мақсаттарын анықтайды және адамның мінез-құлқы мен іс-әрекетіне детерминация жасайды, оның белсенділігін бағдарлайды.

Психологиялық әдебиеттерде тұлға бағыттылығының бірнеше түрлері бар.

Жеке даралық бағыттылық – өз игіліктерінің басымдылығымен, жеке басының мүддесі, беделінің басым болуымен туындайды. Мұндай адам үнемі өзінің сезімдерімен, мәселелерімен айналысады және қоршаған ортасындағы адамдарға назар аудармайды. Кез-келген жұмыста өзінің қажеттіліктерін қанағаттандыруға тырысады.

Ұжымдық бағыттылық – адам қарым-қатынасты қажетсінгенде туындайды. Мұндай адам бірігіп әрекет етуге қызығушылық білдіреді.

Іскерлік бағыттылық – іс-әрекет процесіне қызығушылықтың болуымен, танымды кеңейтуге ұмтылысымен және жаңа дағдыларды меңгеруге ұмтылысымен ерекшеленеді. Әдетте мұндай адам бірігіп жұмыс істеуге тырысады және топтық жұмыстың өнімді болу үшін әрекет етеді, сол себепті, қойылған міндеттерді шешу үшін өзі пайдалы деп есептейтін көзқарасын дәлелдеуге тырысады.

Тұлға бағыттылығы – бұл «адам мінез-құлқының негізгі бағыттарын анықтайтын негізгі тұрақты қажеттіліктер мен қызығушылықтардың, бейімділіктер мен сенімдердің, идеалдар мен көзқарастардың және т.б. жүйесі болып табылады».

Е.П. Ильин тұлға бағыттылығының екі мәнді қырын анықтады:

1. «Мотивациялық қалыптасулардың жиынтығы немесе жүйесі», мұнда тұлғаның қалаулары, қажеттіліктері, бейімділіктері, нанымдары, идеалдары және мотивтері кіреді;



2. «Бұл жүйе адамның мінез-құлығының бағыты мен іс-әрекетін анықтайды», яғни, «мінез-құлық векторына» айналады (А.А. Ухтомский бойынша).

Осылайша, бағыттылық мәнділігінің бірінші жағын осы түсініктің мазмұнды компоненті ретінде, ал екінші жағын – субъектті-әрекеттік компонент ретінде сипаттауға болады. Яғни, тұлғаның қажеттіліктері, қызығушылықтары, идеалдары, мотивтері оның іс-әрекет субъектісі ретінде неліктен әрекет ететінін, неге қол жеткізгісі келетінін анықтайды.

Қазіргі кезде зерттеушілер бағыттылықтың бірнеше классификациясын адамның әлеуметтік белсенділігіне қарай бөліп қарастырады.

Солардың бірі Б. Басс классификациясы болып табылады, мұнда келесідей типтер көрсетілген:

1. Өзіне бағыттылық (self-orientation) – өзінің қажеттіліктерін қанағаттандырумен, мәртебеге жеудегі билік, агрессия және бәсекелесуге бейімділік, интроверттілікпен сипатталады;

2. Өзара қарым-қатынасқа бағыттылық (interaction-orientation) – бірігіп әрекет ету және әлеуметтік мойындау маңызды болып келеді, басқа адамдармен қарым-қатынас орнатуға тырысу, топқа тәуелді болуымен сипатталады;

3. Іске бағыттылық – (task-orientation) іскерлік серіктестікке бағдарлану мен іскерлік мәселелерді шешуге бағытталады.

Тұлғаның бағыттылығы – оның өмірге және іс-әрекетке деген мотивациясы көрінетін жеке тұлғаның жетекші психологиялық қасиеті.

Бағыттылық әр түрлі формада жүзеге асады – құндылықтық бағдарларда, бейімділіктерде, симпатия мен антипатияда және адам өмірінің әр түрлі сферасында туындайды: кәсіби, отбасылық, саяси және т.б. Бағыттылықта ғана адам әрекетінің мақсаты, мотиві және шынайылықтың әр түрлі жағдайларына деген субъективті қатынасы, яғни, барлық сипаттамалар жүйесі анықталады.

Бағыттылық мәселесі – бұл, алдымен мотив ретінде адамның әрекетін анықтайтын динамикалық тенденциялар мәселесі болып табылады.

#### **Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:**

1. Мясичев В.Н. Структура личности и отношение человека к действительности [Текст] / В.Н.Мясичев // Психология личности: Тексты / Под ред. Ю.Б. Гипенрейтер, А.А. Пузыря. – М.: Изд-во МГУ, 1982.

2. Саблин В.С. Психология человека: учебник / В.С. Саблин, С.П. Славва. – М.: Дашков и К, 2006. – С. 167.

3. Маклаков А.Г. Общая психология: Учебник для вузов /А.Г. Маклаков. – СПб.: Питер, 2005. – С. 111.

4. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. СПб.: Питер, 2000. — 512 с.

## **ВЛИЯНИЕ ИДЕЙ ПРОГРАММЫ «ВЗГЛЯД В БУДУЩЕЕ:МОДЕРНИЗАЦИЯ СОЗНАНИЯ» НА ФОРМИРОВАНИЕ ПАТРИОТИЗМА**

*Журышман Н.О*

*под руководством Сейітнұр Ж.С*

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы

После программного выступление нашего президента в стране актуализируется проблема формирование патриотизма молодежи. Она требует на теоретическом уровне - всестороннего изучения феномена патриотизма в контексте общественного развития и с учетом культурного кода народа и на практическом уровне - обоснования методике его формирования в современных условиях.

На наш взгляд, чтобы всесторонне изучать такие феномены как патриотизм, нужно одновременно учитывать тип общественного сознания граждан Казахстана, складывающийся в соответствии с уровнем развития культуры данного общества. То есть рассматривать феномен патриотизма нужно относительно того менталитета общества, в котором он проявляется, с учётом характерного типа культуры, присущего этому обществу. Мы предлагаем взглянуть на феномен патриотизма в контексте национальной культуры, выделить специфику патриотического воспитания в разных типах культур.

В современном социально разнородном обществе формирование патриотизма как ценности у молодёжи возможно через осознание личной ответственности за принадлежность к определённой общности (этносу, государству) посредством включения молодых людей в этнокультуру.

Методологической основой исследования являются философские, социальные, психологические и педагогические идеи об активной сущности человеческой деятельности, о единстве теории и практики, о личности как субъекте деятельности и своего развития, о роли деятельности в становлении личности, об общем процессе самоопределения личности, об учете возрастных и индивидуальных особенностей личности. В основу исследования легли методологические концепции и подходы отечественных психологов (Т.Т. Тажибаев, С.М. Джакупов и др.), фундаментальные исследования по истории культуры и духовного становления человека в культуре (М.М. Бахтин, В.И. Вернадский, В.О. Ключевский, Н.О. Лосский, Д.С. Лихачёв, А. Сейдимбек, Т.Х. Габитов и др.); концепция



этногенеза (Л.Н. Гумилёв); достижения психологии личности (Б.Г. Ананьев, А.Г. Асмолов, Б.С. Братусь, Д.А. Леонтьев и др.); аксиологические подходы к изучению личности (В.Г. Алексеева, Б.С. Братусь, А.И. Донцов, Д.А. Леонтьев, В.Б. Ольшанский, И.Г. Сенин, К. Роджерс, А. Маслоу, и др.);

Кроме того, в ходе работы над магистерской диссертационным исследованием были изучены официальные нормативно-методические материалы (программы, положения, приказы, уставы, концепции и т.п.), касающиеся патриотического воспитания в стране.

Формирование патриотических качеств по большей части происходит посредством патриотического воспитания молодежи и определяется как целенаправленный, организованный процесс создания условий и стимулирования развития личности человека-гражданина, формирования его патриотизма, наполненный патриотическим содержанием. Патриотизм (греч. patriotes - соотечественник, от patris - Родина, Отечество) трактуется как «нравственный и политический принцип, социальное чувство, содержанием которого является любовь к Отечеству, преданность ему, гордость за его прошлое и настоящее, стремление защищать интересы Родины».

**Патриотическое воспитание молодежи - это часть государственной молодежной политики страны.** Быть патриотом своей страны - всегда большая честь для любого человека, имеющего гордость и собственное достоинство. Но патриотами не рождаются, ими становятся. Причем патриотическое воспитание в уверенно развивающемся государстве не следует оценивать только как творческий процесс. Это еще и борьба за молодежь, будущее страны, борьба против таких негативных явлений, как вынужденная миг.

Казахстан государство с и проликонфессиональной полиэтнической общественной структурой стремится к созданию единой идеологии, основанной на патриотизме, любви к своей земле. Это достаточно сложная задача, требующая последовательности, целостности и сохранения единства и общественного согласия. Формированию и укреплению патриотизма подчинена Государственная программа патриотического воспитания граждан Республики Казахстан на 2006-2008 годы, цель которой формирование у граждан высокого патриотического сознания, чувства гордости за свою страну, воспитание готовности к выполнению гражданского долга и конституционных обязанностей по защите интересов Родины посредством целенаправленного развития системы патриотического воспитания. **Основным приоритетом национальной идеологии Казахстана, на наш взгляд, является способствование государственной власти проводить политику реализации основной стратегической конституционной задачи - «утверждать себя демократическим, светским, правовым и социальным государством, высшими ценностями которого является человек, его жизнь права и свободы» [1]**

Кроме того, задача патриотического воспитания молодежи заключается в том, чтобы показать подрастающему поколению смысл, содержание и цели действующих в Казахстане религиозных объединений. Необходимо создание новой системы воспитания казахстанского патриотизма. Пропаганда национальной идеологии, воспитания казахстанцев при помощи стимулирования развития национальных культур, языков, обычаев и традиции, воспитания национального патриотизма на примере исторического сознания казахского и других этносов, проживающих на территории Казахстана. Такая идеология будет способствовать решению проблем укрепления политической независимости Казахстана, этнополитической и этнокультурной общности казахстанцев, нравственного, физического и экологического оздоровления населения. Она активно выступает против шовинизма, сепаратизма, национализма, проявлений трайбализма и национальной замкнутости. Важно, чтобы государственная идеология выступила в качестве оздоровляющей духовной силы во всех сферах жизни казахстанского общества.

Следует также отметить, что стержнем новой идеологии Казахстана выступает духовное и историческое наследие казахского этноса. Она обогащается путем использования гуманистического, нравственного потенциала всего народа Казахстана. Насколько мы сегодня зложим основные принципы любви к нашей Родине - суверенному Казахстану, настолько завтра, будущее поколения воплотят в реальность наши мечты и надежды. **Каждый гражданин благодаря самосознанию может способствовать реализации государственной идеологии, которая необходима обществу. Но необходимо отметить, что существует проблема формирования государственного самосознания как у подрастающего поколения [2].**

Действительно, ведь высочайший патриотизм заключен в страстном беспредельном желании блага своей родине. Любовь к своей родине, к своему народу должны соединиться у молодого поколения с чувством глубокого уважения к другим народам. «В советское время в Казахстане, как и в других союзных республиках, на протяжении многих десятилетий не существовало иной идеологии, кроме коммунистической, которая была влиятельна и представлена соответствующими институтами. В результате перестроечных процессов и распада социалистической системы был разрушен

формировавшийся десятилетиями образ мира, следствием чего стала массовая дезориентация, утрата идентификации как на индивидуальном и групповом уровнях, так и на уровне всего казахстанского общества в целом. Крах коммунистической идеологии привел к переосмыслению роли и места идеологии, а также степени ее участия в политических процессах. **Руководство страны совместно с научной общественностью на начальных этапах независимости пытались сформулировать основные принципы общегосударственной идеи, которые должны были служить для предотвращения духовного кризиса и стать важным механизмом сознательного переустройства общества. В противном случае идейный и ценностный вакуумы могли бы усугубить системный кризис и затруднить переход к восходящей фазе развития»** [3].

Министр образования и науки отметил, что «Наша задача - дать поколению, устремленному в будущее, позитивные жизненные ориентиры, научить его гордиться своей страной» [4].

**В основе казахстанского патриотизма должны лежать, по мнению казахстанских исследователей, казахский патриотизм, который может формироваться на основе уважения к государству, почтения к истории, традиции, культуре и языку самого казахского этноса** [5].

Как было отмечено выше, в 2006 году Указом Президента Н.А. Назарбаева был утвержден проект Государственной программы по патриотическому воспитанию граждан РК на 2006-2008 годы [6]. В данной Программе казахстанский патриотизм определяется как осознанная ответственность каждого гражданина за судьбу, безопасность, будущее своей Родины. Строить здоровое общество и сильное государство может только человек, воспитанный в духе патриотизма. Это должна быть уникальная личность, готовая внести свой вклад в построение правового государства и гражданского общества. Сам термин «патриотизм» (от греческого *Pathis* - отечество) означает нравственный и политический принцип, внутренне присущий гражданину. Воспитание патриотизма должно быть основано на героической истории нашего народа, которая способствует не только нравственному развитию личности, но и формированию гражданственности. **Возрождая традиции и достижения предшествующих поколений, мы создаем условия для поступательного движения в будущее, и в этом велика роль образования, как фактора обеспечения мира и стабильности путем воспитания в духе толерантности и согласия.**

У.Н. Бердяева есть замечательные рассуждения о том, что «...в патриотизме есть что-то более первичное и более связанное с духовными основами жизни, чем в политике. В чувстве национальном есть что-то более интимное и более глубокое, чем в государственном сознании. Тот, кто борется за родину, борется не за свои интересы и не за чужие интересы, а за ценность, стоящую выше всякого блага людского» [7].

Конечно же, в процессе воспитания патриотизма важнейшую роль играет государственная идеология. Если государство устранилось от этой проблемы, то будет полная анархия, как в начале 90-х, причем вакуум быстро заполнит чуждая, а порой и просто враждебная нам «шкала ценностей». «Патриотизм - общественный взгляд на роль гражданина в собственной стране. Казахстанский патриот - образ, который создает государство, становясь рабом своих граждан. Это система мировоззрения каждой личности, растущей в атмосфере подлинной свободы. Если все эти три показателя в совокупности находятся в системе координат Казахстана, это и есть настоящий патриотизм, при котором человек не предаст интересы родины, а государство будет защищать каждого индивида до последней возможности. Все это может быть реальным в Казахстане, если будет политическая воля. **Но проблема в том, что о патриотизме в первые годы независимости в нашей стране не задумывались, потому что у людей были другие цели - хорошо жить. Тогда государство не знало, кому оно служит, а граждане не знали, для чего живут»** [8]. Президент РК Н. Назарбаев подчеркнул, что обществу очень важен патриотический настрой и атмосфера доброжелательности. А если в воздухе витает настрой единства и стремление сделать страну надежнее, богаче, то по закону сообщающихся сосудов будут произрастать и добрые дела в экономике, бизнесе и сама радость ощущения. Нельзя сегодня исключать того, что у нас в обществе есть часть людей с нечеткой идентичностью, такой вакуум гражданской идентичности ослабляет формирование гражданского единства.

Данный переход с моей точки зрения, повысит интерес изучения государственного языка у иностранной публики, так как им проще будет вникнуть в изучение казахского языка. Согласен с тем, что не составит трудности перейти новому поколению от привычной кириллице к латинице, так как действительно новое поколение, уже свободно говорит на английском, немецком, французском и других языках. Хочется лишь отметить, что молодежь Казахстана, должна способствовать и помогать младшим в решении поставленной глобальной задачи![9]

Весомой составляющей политического образа Казахстана, безусловно, является модель национального согласия, модель многокультурного и многонационального общества, основанного на принципах толерантности и «единства во многообразии». Справедливо отметила Ж. Кусмангалиева о том, что **«Мы должны формировать нашу нацию казахстанскую не отказываясь от**

**национального. А именно, вбирая к национальному дополнительные еще элементы. И это общее сплочение способствует тому, что у нас будет действительно настоящая казахстанская нация» [10].**

Патриотизм изучается современной наукой с позиций нескольких подходов: как нравственное качество личности (Б.С. Братусь, В.В. Гонева, О.А. Журавлева и др.); как личностная и социальная ценность (В.Г. Алексеева, О.А. Журавлев, У.Л. Колб, В.И. Руденко и др.); как ценностно-смысловое образование (А.Г. Асмолов, А.В. Битюева, Д.А. Леонтьев и др.); как направленность личности (А.И. Агеев, В.А. Быков, А.В. Голубев, С.Т. Смольков, М.О. Шкарата и др.); как потребность и мотив (Р.Р. Бибрих, И.А. Васильева, Л.Е. Душацкий, С.Б. Каверин, В.Л. Позняков и др.); как отношение (Л.И. Божович, Н.И. Ильин, Н.А. Левина, М.И. Старов и др.).

Нами выделены типы патриотизма, соответствующие определенной культуре: этнический, преобладающий в традиционной культуре; государственный, который возникает наряду с этническим и становится доминантным в индустриальной; и гражданско-гуманистический, соответствующий наступающей информационной культуре, который включает в себя элементы этнического и государственного, но при доминирующем гуманистическом факторе.

Казахстан - единая Родина всех казахстанцев. Долг каждого гражданина - способствовать миру и согласию в нашем общем доме. В-четвертых, это сфера межконфессионального согласия и открытого либерального общества. Таким образом, казахстанский патриотизм, отражающий достижения молодого, независимого и успешно состоявшегося государства во всех сферах его деятельности, имеет все необходимые предпосылки, для того чтобы состояться в качестве самостоятельного и глубокого политического явления. В его создании призваны участвовать все казахстанское общество, заинтересованное в дальнейшем процветании и благополучии своей страны. [11].

#### Литература

1. akorda.kz/ru/official\_documents/the\_constitution/the\_constitution
2. Смирнов А. Источник: Сайт газеты «Казахстанская правда».
3. Абдыгалиев Б. Новые приоритеты национальной политики Казахстана // Свободное общество. - Астана - Март. - №1 (1). - С. 69.
4. Проект государственной программы по патриотическому воспитанию граждан Республики Казахстан на 2006-2008 годы /google. kz/.
5. knigo.com/p/philos/berdyaev/berdnhtm
6. zakon. kz/90811-kazakhstanskije-chinovniki-ocenil.html
7. Статья Главы Государства «Взгляд в будущее: Модернизация сознания». 2017г 12 апреля
8. khabar.kz/rus/socium/Roli\_patriotizma\_v\_zhizni\_obshtestva\_obsudili\_kazahstanskije\_politiki.html

## A REVIEW ON PSYCHOLOGICAL WELL-BEING

*Zhou Jingli*

al-Farabi Kazakh National University, Almaty  
e-mail: [1095167289@qq.com](mailto:1095167289@qq.com)

### 1 Introduction

In recent decades, people have been paying more and more attention to positive psychology, and the study of happiness has been increasingly valued by various disciplines. Many contemporary problems are derived from theories of great philosophers in history, so current discussions about happiness often involve their philosophical origins. Based on different philosophical traditions, modern happiness research has two orientations from the beginning: Subjective Well-being (SWB) and Psychological Well-being (PWB). Subjective well-being is believed that human happiness is expressed by human emotions. Happiness is satisfaction with life, with more positive emotions and less negative emotions. The psychological well-being is believed that happiness is not just an emotional experience, but should focus on the realization of personal potential.

Subjective well-being and psychological well-being have different philosophical foundations, and thus have different definitions of happiness. In addition, the research models of the two, that is, the evaluation indicators, evaluation criteria, and research starting points for happiness are also different. In terms of evaluation indicators, subjective well-being mainly includes three classic evaluation indicators: positive emotion, negative emotion and overall life satisfaction; the index system of psychological well-being involves six dimensions: self-acceptance, autonomy, environmental mastery, personal growth, purpose in life and positive relation with others.

In terms of evaluation criteria, subjective well-being is a self-evaluation perspective that assesses the state of happiness based on individual subjective criteria, including the emotional experience of the individual and the individual overall assessment of their life quality; psychological well-being is based on the value system of psychologists, assessing individual happiness with objective criteria. From the starting point of research,

subjective well-being starts from empirical research, pays attention to empirical experience and operational research; psychological well-being emphasizes theoretical basis and theoretical construction, explores happiness from theory, and the formulation and verification of its structure are based on the theory, so its theoretical guidance is stronger.

Compares to subjective well-being, psychological well-being has many differences in researching approaches and technical measures. They adopt different happiness views, use different technologies, and pay attention to different issues. Therefore, the study of psychological well-being can give people a more comprehensive understanding of the meaning of happiness.

## **2 Definition of psychological well-being**

In the discussion on the structure of psychological well-being, the researchers did not reach a consensus. Different psychologists constructed different structures from the different theories that they thought were the most representative of happiness.

### **2.1 Waterman's "Personal expressiveness"**

Waterman believes that happiness is the definition of hedonism, however well-being refers to the coordination between individuals and their true self. He believes that well-being occurs when people engage in activities that match their deep values furthest, and is a full-hearted engagement. According to the "true self", the individuals strive to live and realize their potential (self-realization), which creates a state that Waterman calls "personal expressiveness." Therefore, Waterman divides well-being into two types: one is the happiness of personal expressiveness, which means that when the individual is fully engaged in the activity, he or she realizes that his or her potential can be fully exerted. So the self-expression can be achieved, which in turn contributes to the self-fulfilling experience, is the pleasure of self-realization. The other is the happiness of the hedonic enjoyment, which means that the life are experienced or psychological needs are met during the activities. Based on this theory of well-being, he compiled The Personally Expressive Activities Questionnaire (PEAQ), which was used in empirical research to test the correlation between well-being and personal performance through empirical methods.

Waterman describes the experience of personal expressiveness: there is an unusually strong sense of commitment to the undertaking; having a particular sense of belonging with a certain behavior and this behavior is not ordinary daily affairs; having a strongly active sense; there is a sense of realization when focusing on one thing; thinking that this is the meaning of life. People can achieve their potential through the development of technology, and then individuals can achieve self-realization.

### **2.2 Ryff's six-dimensional structure**

Ryff believes that well-being can't be equal to happiness. He criticized the subjective well-being for excessive attention to emotions, and believed that the assessment of emotions could not clearly answer the meaning of subjective well-being. The sense of well-being is defined as "the real potential to strive to perform perfect."

Ryff et al. proposed a six-dimensional model of psychological well-being by summarizing various psychological theories. These six dimensions include: self-acceptance, personal growth, purpose in life, positive relation with others, environmental master and autonomy. Through empirical research, the six dimensions of psychological well-being are confirmed and are used as predictors of psychological well-being. The psychological well-being is defined from both theoretical and operational aspects. Ryff believes the two most important dimensions for human health are purpose in life and positive relation with others. Chinese researchers took the urban residents and the university students as samples to verify the six-dimensional structure proposed by Ryff, however the results were not very satisfactory.

### **2.3 Ryan and Deci's self-determination theory**

The definitions of Ryan and Deci's self-determination theory (SDT) include two aspects: self-realization and the meaning and approach of self-realization. Deci argued that self-determination is not only an individual's ability, it's also an individual's need. Self-determination theory is the way to human motivation and personality. It emphasizes the importance of human internal resources for personality development and behavioral self-regulation. Therefore, it studies the inner growth trend of people and the innate psychological needs. By induction, Ryan and Deci came up with three basic needs—need for competence, need for relatedness, and need for autonomy. These three basic needs are not only necessary to promote personal growth and integrate natural inclinations, but also to construct social development and personal happiness. Therefore, these three basic needs are considered by SDT theory to be the three basic factors of well-being. They are not only the minimum requirements for mental health, but also the basic nutrients that the social environment must provide to people to promote their growth and development. The basic needs must be met in the life stage so that people can experience a sense of continuous integration and happiness.

## **3 Variables affecting psychological well-being**

Diener distinguished between external and internal variables that affect well-being. One is the objective variable. It mainly includes the influence of quality of life and various demographic variables. The other is explained from the perspective of individual personality traits.

### **3.1 Demographic variables**

In the study, Ryff used demographic variables such as age, gender, education level, marital status, health and self-evaluation of abilities as independent variables, and performed linear regression analysis on the six dimensions of psychological well-being. In general, demographic variables have a low interpretation of psychological well-being (3% to 24%). The most explained variables are health and self-evaluation of ability; married can be used as a predictor of self-acceptance and life goals; women can predict positive interpersonal relation and personal growth; age and level of education have a weaker predictive value of psychological well-being. Keyes et al. also found that there is a small correlation between educational level and psychological well-being.

In the study of the influence of age on psychological well-being, it is found that there is a certain difference in psychological well-being between different ages and genders. Ryff et al. divided the age group into a youth group ( $M=19.53$ ), a middle-aged group ( $M=49.85$ ), and an elderly group ( $M=74.96$ ). The results showed that middle-aged people scored significantly higher on life goals than older people, but are more autonomous than young people. Middle-aged and elderly group are more likely to have more environmental control than young group; in terms of personal growth, young and middle-aged group scored significantly higher than the elderly. The results of another study are basically consistent with this result, but there is no significant difference between middle-aged and elderly in life goals. In subsequent research Ryff et al. found that with the increase of age, the scores of “life goals” and “personal growth” gradually decreased, while “environmental master”, “positive relation with others” and “autonomy” gradually increased. There is no difference in “self-acceptance” between the age groups. The study by Xu Shulian et al. used Chinese urban residents as a sample to divide the age group into a youth group ( $M=29.4$ ), a middle-aged group ( $M=49.9$ ), an elderly group ( $M=66.4$ ), and an old-age group ( $M=79.9$ ). The results showed that there was no significant age difference in autonomy. The middle-aged and elderly groups in environmental master were higher than the old-age group. The younger groups were higher than the older groups. Except for the middle-aged group, which higher than the elderly group is not significant enough; in terms of positive relation with others and purpose in life, all three younger groups were higher than the old-age group; in terms of self-acceptance, the middle-aged group and the elderly group were higher than the youth group.

For differences between genders, Ryff et al. found that women's “positive relation with others” and “personal growth” scores were significantly higher than men's, and there were no significant differences between genders in other dimensions. But later research found that women only have better interpersonal relationships than men. The results of Xing Zhanjun et al. showed that men scored higher on women's autonomy, personal growth, purpose in life and self-acceptance scale than women, and there was no gender difference in environmental master. In terms of positive relation with others, women were slightly higher than men. The results of Cui Chunhua et al. using the sample of university students showed that women's scores in total scale and environmental master, positive relation with others, purpose in life, and personal growth are significantly higher than men's.

### **3.2 Personality variables**

Emotion, personality and well-being are involved in many current psychological studies. The relationship between the three is increasingly valued by psychologists and has been extensively studied. But there is no very clear distinction between them. The current personality theory regards emotion as an important factor in personality structure. In the definition of well-being, emotions are also an important part of it: in subjective well-being, positive emotions and negative emotions are the two most important dimensions; and psychological well-being also involves emotional reactions.

Schutte et al. conducted a related study on the Big Five personality traits and the six dimensions of psychological well-being. The results of the study indicated that neuroticism (N), extroversion (E), and conscientiousness (C) are the most powerful and long-lasting predictors of multi-dimensional psychological well-being. There is a strong negative correlation between neuroticism and self-acceptance and environmental mastery, and a certain degree of correlation with purpose in life, personal growth and autonomy; there is also a moderate correlation between extroversion and self-acceptance, personal growth and positive relation with others; conscientiousness is moderately related to self-acceptance, environmental mastery, and purpose in life. However, after excluding the influence of personality and well-being concepts and various error factors in measurement—such as the overlap of measurement items, the same method deviation, etc.—the relationship between PWB and neuroticism is very limited, and does not even reach significant levels in some dimensions. Neuroticism has only a small negative correlation with self-acceptance; extroversion has a certain correlation with self-acceptance, environmental mastery, purpose in life and personal growth; openness has a certain degree of correlation with personal growth; there is a certain relationship between agreeableness and



positiverelation with others; the correlation between conscientiousness and any dimension of psychological well-being is not significant. In Keyes et al.'s research, people with high levels of psychological well-being often have higher extroversion, openness, and conscientiousness.

#### **4The study of Chinese happiness**

The understanding of happiness between different cultures may be different. The West is dominated by individualistic culture, while China is oriented towards collectivism and family culture. In Western society, it may be more important to focus on the development and improvement of individuals; while China may pay more attention to the stability and progress of the collective and family. These cultural differences are likely to lead to different understandings of happiness. When proposing a psychological well-being structure, Ryff pointed out that the structure of psychological well-being may change with history, culture, class, and religious beliefs. Most of the current definitions and empirical studies of psychological well-being are based on Western philosophical foundations and psychological theories. It cannot be denied that Western psychological theory can be partially applied to China, but under Chinese culture, the specific dimensions and structure of Chinese happiness are not necessarily consistent with those obtained by the West. The six-dimensional psychological well-being scale compiled by Ryff in China has been tested by Chinese urban residents and university students, but the structural validity of the scale is not very satisfactory. Xing Zhanjun et al. used Ryff's psychological well-being scale to siphon nine dimensions from Chinese urban residents: self-growth and initiative, interpersonal adaptation, self-satisfaction, sense of accomplishment, innovation, self-management, autonomy, pressure, futuristic. And they got good reliability and structural validity.

Chinese culture pays attention to family and interpersonal relationships. Therefore, in the dimension of Chinese people's psychological well-being, family status and interpersonal relationship must occupy a very important position, especially the family. In the Western dimension of psychological well-being, family status has not received special attention. Although interpersonal relationship is reflected in the psychological well-being of the West, under the difference of Chinese and Western cultures, the overall evaluation weight of psychological well-being may also be different. What is the Chinese people's psychological well-being? It also requires a lot of theoretical exploration and empirical research by psychologists.

#### Reference

1. Ryff C D. Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1989, 57(6): 1069~1081
2. Ryff C D, Keyes C L M. The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1995, 69(4): 719~727
3. Ryff C D, Singer B. The contours of positive human health. *Psychological Inquiry*, 1998, 9(1): 1~28
4. 邢占军, 黄立清. Ryff心理幸福感量表在我国城市居民中的试用研究. *健康心理学杂志*. 2004, 12(3): 231~233
5. 崔春华, 李春晖, 王欣等. Ryff心理幸福感量表在河北师范大学生中的试用. *中国心理卫生杂志*. 2005, 19(2): 128~130
6. 张爱卿. 动机论: 迈向21世纪的动机心理学研究. 武汉: 华中师范大学出版社, 2002
7. Ryan R M, Deci E L. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. *American Psychologist*, 2000, 55(1): 68~78
8. Keyes C L M, Shmotkin D, Ryff C D. Optimizing
9. 许淑莲, 吴志平, 吴振云等. 成年人心理幸福感的年龄差异研究. *中国心理卫生杂志*, 2003, 17(3): 167~171
10. 崔春华, 李春晖, 杨海荣等. 958名师范大学学生心理幸福感调查研究. *中国行为医学科学*, 2005, 14(4): 359~361
11. Schmutte P S, Ryff C D. Personality and well-being: reexamining methods and meanings. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1997, 73(3): 549~559
12. 冯俊科. 西方幸福论. 长春: 吉林人民出版社, 1992

## **ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ ГЕНДЕРЛІК ПСИХОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ**

*Исақожа Б.Ж.*

*Садықова Н.М. жетекшілігімен*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы

e-mail: [balgyni@gmail.com](mailto:balgyni@gmail.com)

Гендерлік психология – заманауи, қарқынды дамып келе жатқан ғылым саласы. Гендерлік зерттеулер психология ғылымындағы басқа салаларға қарағанда, мысалы – әлеуметтану, педагогика, және т.б. төмен қарқында дамуда. Қазіргі таңда көптеген елдерде, соның ішінде Қазақстанда, гендерлік зерттеулер, конференциялар және көптеген ғылыми жұмыстар жүргізілуде. Батыс елдерінде гендерлік психология ХХ ғасырдың екінші жартысында қарқынды дами бастады. Батыс елдерінде, біздің елге қарағанда, әйел және гендер мәселелеріне байланысты зерттеулер көптен бері өткізілуде.

Гендер және әйел мәселелерін зерттеуді институттандыру батыс елдерінде 1970 жылдардан жүргізіле басталды. Зерттеулер әйелдер қозғалысының екінші толқынының когнитивтік тәжірибесі ретінде дамыды. Нәтижесінде гендерлік мәселеге байланысты негізгі үш зерттеу бағыты қалыптасты:

1. Жыныстық-рөлдік бағыт (Sex-role theory);
2. Түбегейлі феминисттік көзқарастың бейнесі ретінде әйелдерді зерттеу (women studies);
3. Гендерлік зерттеулер ғылыми бағыт ретінде, феминисттік қозғалыстар және әлеуметтік-конструктивті бағыттардың дамуына байланысты институттандыру [7, с. 21].

Әйелдер қозғалысы жыныс мәселелерін және әйелдермен еркектер қарым-қатынасын психологиялық зерттеуде үлкен әсер етті. Сол себепті батыс психологиясында гендерлік зерттеулер атап өтілген бағыттар бойынша және жалпы гендерлік мәселелердің ғылыми зерттеулердегі даму тенденциясына байланысты қалыптасты.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында батыс және Ресей ғалымдарының зерттеулерінде (атап айтқанда, П.Ф. Каптерев, О. Вейнингер, Г. Гейманс) психологияда әйел зерттеуші және зерттеу объектісі ретінде болмағандығын көрсетті, бұл жағдай гендерлік психологиялық зерттеулердің жүргізілуін қиындатты [3, с. 127]. XX ғасырдың екінші жартысынан бастап қалыптасқан жағдайлар өзгере бастады: алғашқы психолог-әйелдердің есімі пайда болды, ал зерттеулерде жыныстар арасындағы іргелі психологиялық айырмашылықтар және әйелдердің кемшілігі жайлы жалған пікірлер жоққа шығарылды. Басқа да танымал ғалымдардың (М. Мид, Э. Эриксон, А. Адлер, К. Хорни) жұмыстарында әйелдер мен еркектердің психологиялық ерекшеліктерінің қалыптасуында әлеуметтік-мәдени факторлардың маңыздылығын атап көрсетеді. М. Мидтің антропологиялық зерттеулері жыныстық-рөлдік ерекшеліктері әр-түрлі мәдениетте айтарлықтай өзгеруі мүмкін. А. Адлер басқа жынысқа құрметпен қарауды баланың ерте жасынан тәрбиелеу қажеттігін атап көрсетті [1, 114].

Ресей психологиясында Л.С. Выготскийдің 1920-1930 жылдары жарық көрген «мәдени-тарихи» концепциясын атап өту қажет. Л.С. Выготский: «Жоғары психикалық функциялардың даму фактілеріне біржақты және қате дәстүрлі көзқарастар, ең алдымен бұл фактілерді тарихи даму фактісі ретінде қарастыра алмауда, табиғи және мәдени, жаратылыс және тарих, биологиялық және әлеуметтік фактілердің баланың психикалық дамуында шатастыру және ажырата алмау, яғни зерттеліп отырған құбылыстың табиғи ұстанымдарын қате түсінуде» деп атап өтті [2, 513]. Осы себепті, тұлғаның қалыптасуына әлеуметтік-мәдени шарттардың маңыздылығы туралы пікірлер, гендер ұғымынан бұрын пайда болған.

Алғашқы уақытта «гендер» термині, адамның биологиялық жынысы мен өзін қабылдауы, мінез құлқы бір-біріне сәйкес келмейтін жағдайларды сипаттауға қолданылған. Кейінірек «гендер» термині әлеуметтену нәтижесінде пайда болған, әйелдер мен еркектердің жыныстық-рөлдік ерекшеліктерін сипаттауға қолданыла бастады. «Гендер» терминін ғылымға 1955 жылы американдық ғалым Джон Мани, «жыныс» терминіне балама ретінде енгізді. Джон Мани жыныс және гендер ұғымдарын өзара байланысты бүтін бір жүйе бөлшектері ретінде қарастырды. Джон Мани табиғат пен тәрбиені қарапайым қарама-қайшылық ретінде қарастырмады. Ол гендерлік сәйкестік қалыптастыруда табиғат та, тәрбие де маңызды рөл атқарады деп анықтады: «Әр даму деңгейінде ештеңе таза табиғи немесе таза тәрбие болып табылмайды, олардың арасында әрдайым байланыс болады» [8, 60].

1968 жылы Роберт Столлер жаңа тұжырымдамасын ұсынды, бұл тұжырымдамаға сәйкес гендер және жыныс ұғымдары арасында өзара белгілі бір байланыс болса да, бірақ көбінесе бір-бірінен тәуелсіз ұғымдар. Сол себепті жыныс-биологияда, ал гендер – психологияда зерттелуі тиіс. Д. Мани и Р. Столлер тұжырымдарында бірнеше түбегейлі өзгешеліктер болды. Біріншіден, Р. Столлер «гендерлік сәйкестілік» және «гендерлік рөл» ұғымдарын бөлді, ал Д. Мани бұл ұғымдарды бір жақты қарастырды. Екіншіден, Мани «жыныс» және «гендер» ұғымдарын бір жүйе ретінде қарастырса, ал Р. Столлер оларды екі бөлек ұғым ретінде қабылдады. Р. Столлер ұсынған жаңа гендерлік тұжырым гендерлік психологияның дамуына үлкен әсер етті. «Жыныс» және «гендер» ұғымдарын бөліп қарастыру гендерлік психологияның дамуына жаңа бағыт берді.

«Гендер» ұғымын анықтайтын әдістерді талдау, терминді түсіндірудің негізгі үш бағытын анықтайды:

- Гендер биодетерминацияланған категория ретінде;
- Гендер әлеуметтік-биологиялық категория ретінде;
- Гендер әлеуметтік-мәдени категория ретінде.

Бірінші бағыт гендер ұғымын белгілі бір дәрежеде биологиялық сипатта алдын-ала анықталған категория ретінде қарастырады. Д. Мани – адамдар санасында белгілі бір дайын үлгілермен туылады және олар феминділікке және маскулинділікке бағдарламаланған деп есептеген. Белгілі біргендерге ие болу постнатальді кезеңде алғашқы 18 айда жүзеге асады және қайтымсыз процесс [9, 69-70].

Екінші бағыт гендер әлеуметтік-биологиялық категория ретінде, биологиялық факторларды әлеуметтік-мәдени айырмашылықтар қалыптасатын тірек ретінде қарастырады. Р. Столлер жыныс және гендер ұғымын бөліп көрсеткенімен, гендердің қалыптасуына биология әсер етеді деп санады. Р. Столлер өз тұжырымында «ядерлік гендерлік сәйкестілік» (core gender identity) ұғымын атап өтті, бұл



ұғым адамның белгілі бір жынысқа өзін сәйкестендіруде ішкі біліктілігін көрсетті, және биологиялық салдарға қарағанда әлеуметтік салдар басым болды.

Д. Майерс гендер ұғымын тұлғаның негізгі сипаттамасының бірі ретінде қарастыруды ұсынады, «адамның психологиялық және әлеуметтік дамуын қамтамасыз етуші, және биологиялық жынысымен, гендерлік стереотиптермен, гендерлік нормалармен және гендерлік сйкестілікпен анықталатын» - сипаттама [6,228].

Ш. Берн келесідей анықтама береді: « Психологияда гендер – әлеуметтік-биологиялық сипаттама, және ол арқылы адамдар «еркек» және «әйел» ұғымдарына анықтама береді. Жыныс биологиялық категория болғандықтан, әлеуметтік психологтар жиі гендерлік ерекшелік ретінде, биологиялық жыныс ретіндегі негіздемелерге сілтеме жасайды» [2, 21].

И.С. Кон жынысты гендерден толығымен бөлек қарастыру орынсыз деп атап көрсетті [5,33]. Осылайша, әлеуметтік-биологиялық категория ретінде қарастырылып отырған гендер ұғымы «жыныс» ұғымын алып тастау немесе ауыстыруды ұсынбайды. Жыныс және гендер ұғымдары, осы категорияға сәйкес, бір-бірін толықтырушы категориялар ретінде қарастырылады, биологиялық факторлар гендердің қалыптасуына әсер етеді, әсер ету деңгейі және оның байқалуы әр-түрлі деңгейде анықталады.

Үшінші бағытқа сәйкес гендер әлеуметтік-мәдени категория ретінде - биологияға қатысы жоқ, қоғаммен қалыптастырылатын ұғым ретінде қарастырылады. Гендерге бұндай түсініктеме беруде постмодернистік философия негіз болды.

Р. Ангер «жыныс» терминін адамның биологиялық аспектілерін сипаттауға, ал «гендер» терминін әлеуметтік, мәдени және психологиялық аспектілерін сипаттауға ұсынды. Әлеуметтік, мәдени, психологиялық аспектілер қоғамәйелдер мен еркектерге тән деп қабылдаған нормаларды, стереотиптерді, қасиеттерді қалыптастырады[2,42].

Д.В. Воронцов гендер ұғымын « адам сексуалдылығының әлеуметтік-психологиялық аспектісі: тұлға және мінез-құлық ерекшелігі, ол адамның әлеуметтік деңгейі мен белгілі бір жынысқа тән адамдармен әлеуметтік өзара әрекеттесу мағынасымен анықталады, яғни биологиялық факторлармен емес» деп анықтама берді [4,23]. «Гендер» ұғымы адамдардың бір-бірін әйел және еркек ретінде қабылдауы, әйел және еркек арасындағы әлеуметтік әрекеттесу ережелері, әйел немесе еркек ретінде өзін әлеуметтік таныту - сияқты әлеуметтік-психологиялық феномендер қарастырады.

Гендер теориясы біртекті емес және негізгі «гендер» ұғымын анықтаудан көрініс табады. Гендерлік зерттеулер пәнаралық болып табылады. Гендер ұғымы көптеген салаларда қолданылады: психология, тарих, антропология, әлеуметтану, философия және т.б. Әр салада гендер ұғымын қолдануда өзіндік ерекшеліктері тән. Психология басқа ғылым салаларына қарағанда ерекшеленеді, себебі зерттеу пәні жаратылыстану және гуманитарлық ғылым салаларының ортасында орналасқандықтан. Осы себепті де гендерді анықтауда қолданылатын әлеуметтік-мәдени бағыт, басқа әлеуметтік ғылым салаларына келсе психологияда гендер ұғымын толықтай сипаттай алмайды. Келешекте гендерлік психологияның дамуына интегративтік тәсілдерді, әр-түрлі тұжырымдардың өзара әрекеттестігін және жыныстық-гендерлік зерттеулерде жалпы жүйелі зерттеу тәсілдерін қолдануды қажет етеді. Жүйелілік әдісі гендерлік психологияда негізгі әдіс ретінде қолданылуы мүмкін.

XX ғасырдағы жыныстық-гендерлік мәселенің дамуына және ғылыми тұжырымдарға қысқаша шолу, бұл мәселенің дамуы биологиялық детерменизмнен әлеуметтік конструктивизмге дейінгі бағыт бойынша дамыды. Егер XX ғасырдың басында жыныс өзгермейтін, әйел мен еркек арасындағы психологиялық және әлеуметтік өзгешелікті анықтаушы категория ретінде қарастырылса, онда XX ғасырдың соңында жыныс және гендер қалыптасушы категория ретінде қарастырылады. Бұл өзгерістерге ғаламдық әлеуметтік-тарихи өзгерістер, ғылыми жетістіктер себеп болды, бұл өзгерістер дәстүрлі әйел және еркек бейнесінің және жыныстық-рөлдік қарым-қатынастың трансформациясына алып келді. Биологиялық жыныс түсінігі XX ғасыр барысында үлкен өзгерістерге ұшырда. Қазіргі таңда биологиялық жыныстың бірнеше деңгейі бар: генетикалық, хромосомалық және т.б. Э. Фаусто-Стерлинг пікірі бойынша, әйел мен еркек – түрлі вариацияларды қоса алғандағы, биологиялық үздіксіздіктің шеткі нүктелері. Осыған сәйкес, екі жыныс емес, бес немесе одан да көп жыныс түрлері бар [8, 31-32].

Гендер ұғымы бір мағыналы емес тұжырым, әйелдер мен еркектердің мінез-құлық және сыртқы бейнесін белгілі бір қоғамға сәйкес басым нормаларды анықтаушы әлеуметтік-мәдени аспектілерді қарастырады. Н.И. Абукирова, гендер – тек қана ұғым емес, бұл «стратегиялық-концепция» - түрлі ұғымдар кешені, осыған сәйкес гендер ұғымына толық және бір жақты анықтама беру қиын және бұл жағдай гендер ұғымының ерекшелігі болып табылады.

Қазіргі таңда гендерлік психология бірнеше іргелі мәселелерді шешуді қажет етеді. Соның ішінде маңыздыларының бірі –гендер ұғымын анықтау, биологиялық және әлеуметтік гендерлік

теориялардың ара қатынасы. Мәселелерді шешуде интегративті әдісті қолдану, гендерлік психологияның дамуында жаңа мүмкіндіктерді ашуы мүмкін.

#### Пайдаланылған әдебиеттер

1. Адлер, А. Воспитание детей. Взаимодействие полов [Электронный ресурс] / пер. англ. А. А. Валеева и Р. А. Валеевой (The Education of Children. Gateway Editions, Ltd South Bend Indiana, 1978).
2. Белкин, А. И. Третий пол. Судьбы пасынков Природы [Текст] / А. И. Белкин. – М. : Олимп. – 2000. – 432 с.
3. Вейнинггер, О. Пол и характер [Текст] / О. Вейнинггер / пер. с нем. В. Лихтенштадта. – Ростовн/Д. : Феникс, 1998. – 606 с.
4. Воронцов, Д. В. Гендерная психология общения [Текст] / Д. В. Воронцов. – Ростов н/Д. : Изд-во ЮФУ, 2008. – 208 с.
5. Кон, И. С. Пол и гендер. Заметки о терминах [Текст] / И. С. Кон // Андрология и генитальная хирургия. – 2004. – № 1–2. – С. 31–35.
6. Майерс, Д. Социальная психология [Текст] / Д. Майерс [Пер. с англ.]. – СПб. : Питер, 1997. – 688 с. : ил.
7. Хоф Р. Возникновение и развитие гендерных исследований // Пол. Гендер. Культура. М., 1999.
8. Diamond, M., Crawford, M. Sex and Gender: Same or Different? *Feminism & Psychology*. 2000. Volume 10 (1). 46–54.
9. Germon, Jennifer. Gender: a Genealogy of an Idea. / Palgrave Macmillan. 2009. – 309 p.

## РОЛЬ ВОЕННО-ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ МОТИВАЦИИ МОЛОДЫХ ОФИЦЕРОВ В СТРУКТУРЕ ЛИЧНОСТИ

*Карпыкова А.Б.*

*Под руководством Дуйсенбеков Д.Д.*

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы

e-mail: [lovely\\_ab95@bk.ru](mailto:lovely_ab95@bk.ru)

В ходе исторического становления население земли шло по пути улучшения учебно-воспитательного процесса, чтобы изготовить его планомерным, контролируемым, действенным и все пригодным.

Реформирование Министерства внутренних дел Республики Казахстан (МВД РК), исполнение священного долга по защите Родины конкретно соединены с подготовкой офицерского корпуса, способного управлять военной подготовкой подчиненных, воспитывать молодое поколение, непрерывно самосовершенствоваться, увеличивать педагогические познания и культуру.

Мотивация занимает главное место в становлении личности, которое употребляется для разъяснения поведения и деятельности человека. Процесс абстрактного осмысления явлений мотивация отдалена от завершения, потому что обретает отражение как в непрекращающемся подъеме научных публикаций на данную тему, и в многозначности трактовок главных мнений в данной области научного познания (рисунок 1).

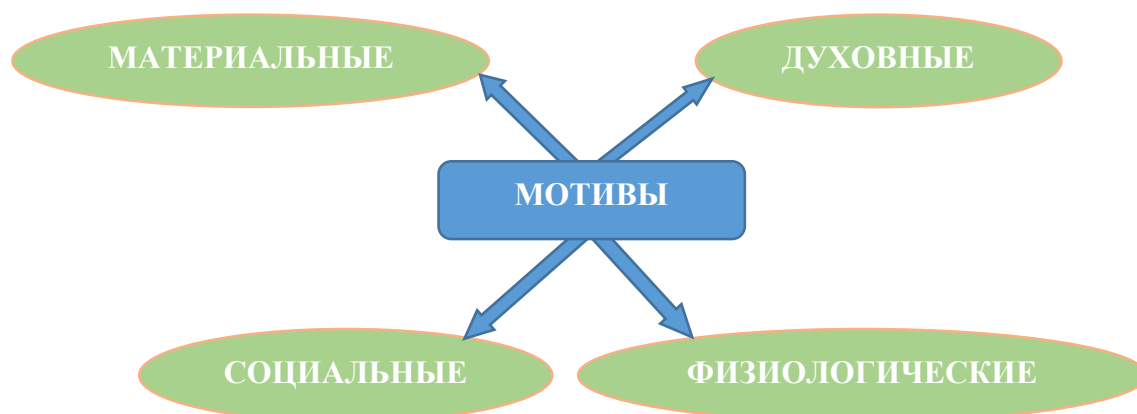


Рисунок 1 – Виды мотивации

Как психическое явление мотивация трактуется по-разному: как совокупность факторов, поддерживающих и направляющих поведение; как система мотивов; как побуждение, вызывающее активность организма; как процесс психической регуляции конкретной деятельности; как процесс действия мотива; как осознанная потребность и т.д.

Базой формирования мотива лежат конкретные потребности, которые считаются основной побудительной мощью поведения, родником энергичности. Потребности формируются на

их базе мотивов характеризуют отношение молодых офицеров к своему делу. Темы соединены и с тенденцией личности, т.е. с совокупностью важных целей, которые ставит человек в жизни (рисунок 2).

Мотивы определенной деятельности зависят от постановки этих целей. Но цель не теряет своей самостоятельности. Например, потребность становясь мотивом, приобретает свою полную психологическую определенность. Каждый вид человеческой деятельности характеризуется своими специфическими побудительными мотивами, в которых своеобразно трансформируются особенности профессиональной деятельности людей.

Военно-профессиональная мотивация (ВПМ) - это процесс субъективного преобразования личностью военнослужащего условий и факторов социальной среды в результате осознания и принятия их содержания и значимости в активные побудительные силы, лежащие в основе мышления, поведения, поступков и воинской деятельности в целом. Смысл военно-профессиональной мотивации заключается в том, чтобы отыскать и найти именно такие стимулы, которые соответствуют основной, закреплённой в жизни установке личности[1].



Рисунок 2 – Роль мотива в структуре личности

Изучение человеческого характера - задача не из легких, и поэтому в дисциплине психология разработаны многочисленные специальности, направленные на критические компоненты человеческого измерения. Вместо того, чтобы представлять отдельную область содержания или набор теорий, военная психология определяется контекстом, в котором применяется наука и практика психологии - военным [2].

На мотивацию влияют многие факторы: работа, условия, вознаграждение и оплата, шанс продвижения по службе и так далее. В рамках одного подразделения, военный персонал может демонстрировать разнообразие личности. Некоторые могут показать высокую производительность получая достойную оплату; другие могут стремиться получить признание со стороны руководства, коллеги общество. Реализация обзоров эффективности работ, чтобы создать конкурентоспособную атмосферу среди персонала.

В педагогической, психологической, социологической науках общепризнанным является положение об отсутствии единой, удовлетворяющей все области знаний классификации мотивов. Типологии мотивов могут различаться в зависимости от целей исследования, подхода к рассмотрению вопроса и т.д.[3].

В зависимости от характера проявления военно-профессиональной мотивации в ней можно выделить три иерархических уровня.

1. Первый уровень ВПМ (высокий) - характеризуется ярко выраженной потребностью в военно-профессиональном самосовершенствовании, преобладанием инициативы и творческой деятельности, способствующих эффективному решению служебно-боевых задач, а также твердой установкой на военную службу.

2. Второй уровень ВПМ (средний) - отличается тем, что военно-профессиональные ценности не являются главными, определяющими в деятельности военнослужащего.

3. Третий уровень ВПМ (низкий) - определяется низким проявлением или отсутствием ценностных ориентаций и установок на военную службу.

Проявление уровней мотивационной готовности, определяют по следующим критериям:

- причины выбора профессии офицера (первый уровень - мечта стать офицером, осознание себя в роли защитника, второй уровень - желание приобрести интересную специальность, материальные соображения, третий уровень - избежать военной службы по призыву, получение бесплатного образования);

- отношение к профессии офицера (первый уровень – престиж профессии, дело всей жизни, второй уровень – сомнение, затруднение в ответе, третий уровень - профессия не престижна, как можно скорее её сменить);

- отношение к службе в армии (первый уровень - служить до выхода на пенсию, второй уровень - служить до достижения определенных целей (получения жилья, окончания первого контракта и т.д., третий уровень – уволиться из армии при первой возможности);

- степень удовлетворенности условиями военной службы (первый уровень – полное удовлетворение, второй уровень – частичное удовлетворение, третий уровень – полное неудовлетворение)[4-6].

Для более полного выявления уровня ВПМ необходима система критериев, которая состоит из внешней и внутренней (рисунок 3).



Рисунок 3 - Система критериев ВПМ

Итогом данных критериев является достижение высоких результатов деятельности и признание их со стороны окружающих.

Результатом внутренних критериев ВПМ является преобладание высоконравственных и высокодуховных смысловых образований и удовлетворенность личности военнослужащего результатами своей деятельности и своим положением.

Противоречия, возникающие в процессе формирования и развития ВПМ личности от низших ступеней к высшим, должны решаться совместными усилиями государства, органов военного управления и всех категорий офицеров-воспитателей. Однако при снятии одних противоречий возникают другие, которые необходимо разрешать на иной основе, применяя способы, методы и средства. В этом заключается суть непрерывного и поступательного процесса развития и укрепления ВПМ военнослужащего[7].

Таким образом, формирование личностно значимых качеств будущих офицеров является важной задачей образовательного процесса. Личностно ориентированный подход в формировании мотива военно-профессиональной деятельности имеет большие потенциальные возможности для развития личности, профессионального роста и становления будущих офицеров.

#### Литература

1. Андруник А.П., Лымарев В.Н. Сущность и содержание военно-профессиональной мотивации курсантов вузов в МВД России // Современные проблемы науки и образования. – 2012. – № 5, URL: <http://www.science-education.ru>
2. M.D.Matthews J.H.Laurence. Military Psychology. [Encyclopedia of Human Behavior \(Second Edition\)](https://doi.org/10.1016/B978-0-12-375000-6.00234-2) 2012, Pages 608-614, <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-375000-6.00234-2>
3. Улыбин С.В. Динамика развития военно-профессиональной мотивации у курсантов военных институтов :дис. ... канд. психол. наук. – М., 2010.
4. Гонцов Б.И., Лымарев В.Н. Формирование мотивов военно-профессиональной деятельности курсантов военных вузов: монография. — Пермь, 2015.
5. Андруник А.П., Петкин А.В. Основные пути формирования военно-профессиональной мотивации курсантов вузов ВВ МВД России: личностно ориентированный подход // Евразийское научное объединение. — 2015. — №11.
6. Безматерных А.Н. Современные проблемы военно-профессионального становления офицеров выпускников военного института // Актуальные проблемы гуманитарных и социальных наук. — Пермь, 2017.
7. Богданов С.А., Вяткина Л.Б. Специальные способности педагога в структуре индивидуальной интегральности. — Пермь, 2016.

## ИГРУШКА КАК ФАКТОР ГЕНДЕРНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ РЕБЕНКА

*Куандыкова Б.Ж.*

*Под руководством к.пс.н., доцента Аксакаловой Ж.К*

*Университет ТУРАН, Алматы*

*e-mail: [Bkuandkova1996@gmail.com](mailto:Bkuandkova1996@gmail.com)*

Данное исследование посвящено исследованию игрушки как фактора гендерной идентичности (ГИ) ребенка. Современное Казахстанское общество открыло для себя новый феномен – этническое возрождение, сущность которого заключается в значительном повышении роли этничности в общественных процессах, возрождении интереса к ГИ, языку, культуре, обычаям, традициям, образу жизни на фоне нарастающей интернационализации экономической и социально-политической жизни, а также глобализации человеческой деятельности. Многоплановость данной проблемы обуславливает необходимость ее комплексного изучения и поиск оптимальных факторов психологического сопровождения детей с целью формирования у них ГИ. Человек, который признал свою гендерную принадлежность, не изменяет ее на протяжении всей жизни.

В этих условиях одна из главных задач - обеспечить ребенка таким инструментом, который бы обеспечивал диалектическое единство и преемственность между гендерной и гражданской идентичностью личности. Это в равной степени относится к игре дошкольника с игрушкой, когда закладывается фундамент всестороннего развития личности, идет интенсивный процесс становления ГИ.

Проблема исследования развития ГИ в психологической науке, с одной стороны, является традиционной, классической, но в то же время, как показывает теоретический анализ соответствующей литературы, недостаточно изученной. Этой проблеме посвящены исследования многих психологов: Выготский Л.С., Кон И.С., Леонтьев А.Н., Маралов В.Г., Минюрова С.В., Мухина В.С., Петровский А.В. Столин В.В., и др.

В Казахстане данной проблемой занимались Жарикбаев К.Б., Джакупов С.М., Аймагамбетова О.Х., Аксакалова Ж.К., Карабалина А.А. и др. Менее всего данная проблема изучена в отношении перинатального периода развития, раннего детства и дошкольного возраста. Однако именно в эти возрастные периоды закладываются и формируются глубинные структуры, осуществляющие затем регуляцию всех других, более сложных, психологических новообразований, от которых во многом зависит дальнейшее психическое развитие человека, возможности его личностного и социального самоопределения и самореализации.

**Целью** исследования было изучение элементов формирования ГИ личности дошкольника и выявить психологические условия, способствующие эффективности реализации этих возможностей в работе с детьми в дошкольном образовательном учреждении.

**Предмет** исследования – игрушка как фактор формирования ГИ личности ребенка в условиях дошкольного образовательного учреждения.

**Гипотезы исследования:**

1. Формирование предпосылок гендерной идентичности у детей дошкольного возраста будет осуществляться успешно, если:

- использовать учебно-методический комплекс «Бал-Бала», то можно способствовать позитивным изменениям в структурных компонентах ГИ у детей.
- повысить общий уровень самосознания детей через формирование адекватной самооценки и самоотношения;
- приобщить дошкольников к культуре своего народа с учетом возрастных особенностей, желания и интересов детей;
- актуализировать в сознании детей все структурные компоненты ГИ (когнитивного, эмоционально-ценностного и поведенческого).

2. Применение интерактивных игрушек «Бал-Бала» способствует эффективному усвоению казахского языка русскоязычными детьми.

**Методики исследования:** Методика «Физическое Я»; Методика «Фотозагадки»; Тест «Гендерная идентификация»; Методика «Лесенка» (С.Г. Якобсон, В. Т. Щур); Методика «Вопросы» (Г.А. Урунтаева); Методика «Окончи рассказ» (А.А. Давлетова); Опросник для родителей (А.Я. Варга, В.В. Столин).

Опытно-экспериментальной базой исследования являлись – ГККП Детский сад №38 «Гульдер» Енбекшиказахского района с. Шелек Алматинской области; Общество с ограниченной ответственностью «Бал-Бала» (Астана). На разных этапах исследованием было охвачено (220) человек, из них – дети от 3,5 до 5,5 лет – 102, родители дошкольников – 92 и 26 педагогов.

**Исследование состояло из двух частей. В первой части** была реализована программа «Бал-Бала» в экспериментальной группе дошкольников. Данные методики (№1-6) мы применяли дважды – перед и после проведения программы «Бал-Бала», соответственно в КГ и ЭГ. Поэтому полученные данные мы бы хотели осветить в совокупности.

Настойчиво звучащие в последние годы требования более широкого внедрения личностно-ориентированного подхода в обучении и недостаточность сведений об онтогенезе становления личностных новообразований в ГИ побудили нас предпринять настоящее исследование. Его актуальность для практики была обусловлена отсутствием в программах дошкольного воспитания детей разделов, направленных на развитие ГИ детей с применением УМК «Бал-Бала», хотя именно самосознание многие психологи рассматривают как центральное образование личности.

С современных теоретических позиций нами осуществлен анализ понятия ГИ, рассмотрены подходы к пониманию его структуры и выделены доступные для изучения в дошкольном возрасте характеристики. Методологической основой исследования явился деятельностный личностно-ориентированный подход. В соответствии с ним ГИ может формироваться только в совместной деятельности ребенка и взрослого, когда предметом такого взаимодействия становится интерес к личности ребенка. ГИ в дошкольном возрасте находится в самом начале своего становления, только к концу дошкольного возраста она становится настолько дифференцированной, что позволяет ребенку произвольно управлять своим поведением. Но на протяжении всего раннего и дошкольного возраста формируются предпосылки появления этой возможности.

В соответствии с рассмотрением ГИ как сложнейшей многоуровневой системы, выделяются его базовые уровни, к которым относится образ физического Я, половозрастная, этническая идентификация, первичное эмоциональное самоотношение. На этой основе в последующем начинает формироваться временное смещение, обуславливающее возможность появления психологического прошлого и будущего. Развивающееся мышление ребенка делает возможным понимание норм социального взаимодействия. Соответственно, возникает способность к сопоставлению своего поведения с предъявленной ребенку социальной морально-этической нормой. Это свидетельствует о формировании «идеального Я», стремлении ребенка соответствовать социальным требованиям, что интерпретируется исследователями как притязания на социальное признание. Таким образом, в соответствии с общими законами психического развития ГИ приобретает определенную структурированность, пластичность и позволяет ребенку гибко решать возникающие проблемы в межгендерном взаимодействии.

Нам удалось показать, что одним из возможных факторов может служить интерес ребенка к себе, свидетельствующий о дифференциации его индивидуального гендерного «Я». Но при нормальном

интеллектуальном развитии выраженность такого интереса может быть разной, что, по-видимому, обусловлено спецификой взаимодействия ребенка и взрослого, который либо обращает внимание малыша к себе самому, либо в большей мере ориентирует его на выполнение социальных ролей. Возможно, у части детей такой интерес возникает спонтанно. Выяснилось, что его наличие тесно сопряжено с общим когнитивным развитием ребенка.

Вторым дифференцирующим фактором было собственно отношение ребенка к своему полу и взрослению, также связанное в норме с его познавательным развитием. При наличии этих факторов ГИ ребенка достигало высокого для своего возраста уровня.

У нас сложилась уникальная возможность участвовать в разработке и реализации рассчитанной на четыре года специальной программы, направленной на формирование элементов ГИ детей посредством применения УМК «Бал-Бала».

Особенность этой программы состояла в том, что представления о себе и интерес к себе вызывался у детей не на отдельных занятиях (которые в имеющихся программах ограничиваются младшей и средней группой детского сада), а во всех видах деятельности, которой они занимаются в детском саду. Специалисты, участвующие в реализации программы, могли взаимодействовать друг с другом и корректировать свою деятельность, индивидуализируя подход к каждому ребенку. Помимо практической значимости, мониторинг становления элементов ГИ детей, осуществляемый при завершении каждого из четырех этапов программы, был интересен в научном плане, поскольку исследования одних и тех же детей являются относительно редкими.

Нами установлено, что при наличии специально созданных условий, направленных на формирование ГИ, этот процесс существенно совершенствуется. Если в отсутствие специальной работы становление ГИ детей протекает медленно и почти не обнаруживает динамики при их переходе из старшей группы детского сада в подготовительную, то при ее наличии такая динамика становится очевидной. Она касается в первую очередь эмоционального отношения ребенка к себе, его интереса к собственному полу, появлению первых признаков дифференциации ГИ.

Со становлением ГИ закономерно связаны успехи в овладении собственным поведением. Дошкольники с высоким уровнем психосоциальной адаптации отличаются позитивным самоотношением. Остальные дети преимущественно характеризуются высоким уровнем притязаний на социальное признание, но степень произвольности поведения у них еще недостаточно высока.

Обнаружена тенденция зависимости успешности становления самосознания от стиля семейного воспитания, но этот фактор был более значимым для детей, находящихся вне экспериментальных групп. Наименее оптимальным для развития детей оказался попустительский стиль семейного воспитания.

На основании проведенного исследования мы пришли к следующим выводам.

1. Индивидуальные варианты формирования структуры самосознания у дошкольников проявляются в виде степени преобладания «социального Я» над индивидуальным, выраженности отставания в становлении элементов самосознания.

2. Когнитивный и аффективный компоненты образа «Я», потребность в социальном признании взрослого, психологическое время и социальное пространство личности у детей в КГ обнаруживают сходство с ЭГ по параметрам завышенной самооценки, высокого уровня притязаний на социальное признание со стороны взрослого. Остальные изученные элементы самосознания менее дифференцированы, отношение к себе и своему прошлому и будущему аморфно, иногда негативно.

3. При реализации УМК «Бал-Бала», основанного на использовании интерактивных игрушек и учитывающей специфические особенности дошкольников, их ГИ обнаруживает лучшую динамику, более очевидную к концу дошкольного возраста.

4. Детская игрушка как фактор формирования ГИ личности дошкольника обладает значительным психологическим потенциалом, который заключается в воплощенном в ее форме и функциях этническом опыте старших поколений и реализуется в процессе игровой деятельности с игрушками-копиями людей и аналогами природных, социокультурных, бытовых и технических объектов с помощью таких механизмов, как идентификация со взрослыми и подражание их ролевому функционированию (профессиональному, социально-бытовому, досуговому), в том числе оперированию необходимыми для этого вещами.

5. Психологическими условиями, способствующими эффективности использования игрушки как фактора формирования ГИ личности дошкольника, являются:

- осознание специалистами дошкольных учреждений особой роли и возможностей игрушки в формировании ГИ дошкольников и готовность к их реализации в формировании личности ребенка;

- психологическая оценка потенциала включаемой в детскую игротеку игрушки в аспекте формирования ГИ ребенка;



-актуализация наличных знаний и представлений ребенка о социальном функционировании реальных прототипов игрушек, их коррекция и обогащение как предпосылка адекватной и содержательной в социальном плане игровой деятельности;

-организация и психологическое сопровождение коллективных сюжетно-ролевых игр детей с использованием игрушек.

Таким образом, гипотезы исследования подтвердились. Проведенная работа выводит нас на ряд актуальных проблем, требующих своего разрешения. Представляется, что разные потенциальные возможности, обнаруживаемые у дошкольников, свидетельствуют о необходимости разработки специальных образовательных программ для определенной части детей, большей индивидуализации процесса их обучения. Выявленное преобладание «социального» Я над индивидуальным показывает, что требование личностно-ориентированного подхода к детям в дошкольном возрасте может не иметь достаточных предпосылок для его успешной реализации, поскольку личность ребенка приобретает «объектноориентированную» направленность раньше. Было бы весьма важно выяснить, каковы отсроченные эффекты работы над формированием структурных элементов ГИ. Это может быть основанием для проведения дальнейших исследований в этом направлении.

#### Литература

1. Овчарова Р.В. Родительство как психологический феномен: Учебное пособие. - М., 2006.
2. Асмолов А.Г. Психология индивидуальности. М., 1981.
3. Выготский Л.С. Обучение и развитие в дошкольном возрасте / Умственное развитие детей в процессе обучения. - М.-Л.: Учпедгиз, 1935. - С.20-
4. Жарыкбаев К.Б. некоторые черты казахского национального характера // Этнопсихология и этнопедагогика. – Алматы: Рауан, 1997, - с.217.
5. Джакупов С.М. Экспериментальные исследования этнических предубеждений // Теоретические и прикладные проблемы социализации личности: Межвузовский сборник научных трудов. – Алматы, 2002. – Ч. 4 – с.25-45.
6. Абраменкова, В.В. Во что играют наши дети? / В.В. Абраменкова // Воспитание школьников. 1998. - №4. - С.33-34.

## ЭМПИРИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ УРОВНЯ СТРЕССОУСТОЙЧИВОСТИ У РАБОТНИКОВ АВАРИЙНО-СПАСАТЕЛЬНОЙ СЛУЖБЫ

*Мелис Карлыгаиш*

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы*

С каждым днем ритм современной жизни становится все интенсивнее и сложнее. Развиваются новые технологии и нано-технологии, которые требуют от человека непосредственного и активного участия. Повышаются требования к знаниям и практике людей на производстве. Все это требует дополнительного времени, что соответственно сокращает время отдыха и восстановления. Сокращаются отпуска и выходные дни, в связи с тем, что уплотняются графики и планы. Соответственно возрастают и стрессогенные состояния.

Современный человек ежедневно вынужден стоять в очередях, дорожных пробках. Если учесть, что он ежедневно ведет расходы, не соответствующие доходам: покупка продуктов питания, оплаты коммунальных услуг, ежедневные завтраки и обеды детей в школах, и других учреждениях, медицинские и прочие платные услуги, то это значительно усиливает стрессогенные состояния. Инфляции и экономические катаклизмы, рост цен на товары и услуги, чрезвычайные события, которые происходят в повседневной жизни о, которых сообщают средства массовой информации, общее падение уровня жизни также не способствуют стабильности нервно-эмоционального состояния.

С развитием цивилизации растет и количество различных аварий и катастроф. Они могут быть, как техногенного, так и природного происхождения: наводнения, паводки, землетрясения, сходы лавин. Большая часть аварий происходит по вине самого человека. Это дорожно-транспортные происшествия, пожары по халатности, взрывы и другие катастрофы.

С этими чрезвычайными ситуациями напрямую связаны работники аварийно-спасательной службы, которые помимо профессиональных обязанностей, также подвержены всем «прелестям» современной жизни и испытывают повышенные требования к психологическим качествам, как к уровню профессионализма. Их обязанностью является спасение не только человеческой жизни, а устранение аварийных ситуаций и риск собственной жизнью.

Актуальность исследования заключается в том, что в связи с ростом стрессоров, важно выявить нервно-эмоциональную подготовленность и стрессоустойчивость у работников аварийно-спасательной службы, как профессионально подготовленных для работы с устранением разных аварий и катастроф и соответственно выявить стрессоустойчивость людей, профессионально не связанных с чрезвычайными ситуациями, как невольными участниками перечисленных выше компонентов стресса.

Исследование проводилось на базе КЧС г. Алматы, так как наш город находится в сейсмоопасной зоне, а также зоне повышенных паводковых угроз, из чего следует, что опасность круглогодичная. Исследование показало, что работы в данном направлении не проводились, несмотря на то, что мы живем в зоне повышенной сейсмоопасности и постоянной угрозы паводков. В этом есть актуальность данного исследования, как научной и практической задачи.

Цель исследования заключается в том, чтобы выявить уровень стрессоустойчивости при сравнении двух групп испытуемых (сотрудники аварийно-спасательной службы и специалисты другого профиля, не занятые в сфере аварийно-спасательных услуг). Для достижения цели поставлены следующие задачи:

1. Провести теоретический обзор литературы.
2. Провести тестирование испытуемых.
3. Провести обработку результатов.
4. Провести сравнительный анализ испытуемых.
5. Сделать выводы по данным результатам.

Гипотезы исследования.

1. Существует гипотеза, что профессиональные спасатели обладают нервно-психической устойчивостью, в отличие от людей не связанных профессионально с экстремальными ситуациями.

2. Существует гипотеза, что профессиональные спасатели обладают большим уровнем стрессоустойчивости, чем люди не связанные профессионально с экстремальными ситуациями.

Предметом исследования выступили такие психические свойства личности как стрессоустойчивость и нервно-психическая устойчивость.

Объектом исследования является уровень стрессоустойчивости и нервно-психическая устойчивость у работников аварийно-спасательной службы.

Научная новизна исследования заключается в том, что в службе спасения работают люди с особым психотипом, с высокой нервно-психической устойчивостью, что подтвердилось исследовательской работой. Ранее исследования такого значения не проводились, несмотря на то, что наш регион круглогодично находится в зоне повышенной сейсмо-опасности и паводковых угроз. Новизна и значимость исследования также выражается в том, что исследовалась нервно-психическая устойчивость работников аварийно-спасательной службы и людей не связанных профессионально с экстремальными видами служб.

Теоретическая значимость исследования способствует глубокому изучению проблемы в исследовательской работе. Обзор литературы показал, что тема стресса изучается давно и подробно. Актуальна она сейчас особенно, потому, что в связи с высоким уровнем стресса, жизнь современного человека становится еще более уязвимой и небезопасной. Из литературы видно, что стресс не только негативный компонент, но и тот источник деятельности, который дает человеку способность быть собранным, мобилизованным в принятии мгновенных решений и действий. Стресс приводит в действие физические ресурсы и мозговую деятельность человека в экстремальных ситуациях. Оказывает различное влияние на физическое состояние и психическое здоровье. Из чего различают два вида стресса: стресс и дистресс.

Как составляющая компонентная часть стресса, рассматривается стрессоустойчивость. Это тоже хорошо изученная область психологии. Обзор литературы показал, что стрессоустойчивость один из важных качеств человека при сопротивлении стрессорам в полной мере. Стрессоустойчивость можно корректировать и тем улучшать состояние людей, задействованных в сфере экстремальных служб. Теория показывает, что изучаются все сферы деятельности людей, профессионально задействованных в сфере спасения: пожарные части, спасательские, альпинистские, правоохранительные, и другие, связанные со стрессом деятельности. Стрессу подвержены студенты, преподаватели, банковские работники, медицинские работники и домохозяйки. Потому, что социальная жизнь с каждым днем становится насыщенной и активной, требует полной выкладки и отдачи. Все это приводит к тому, что человек ежедневно ведет борьбу с действительностью.

Другой немаловажный компонент это нервно-психическая устойчивость. Изучению, которой тоже отводится значительная часть исследования, так как это отдельный фактор, который является важным профессиональным качеством для работников спасательной службы.

Практическая значимость исследования с точки зрения практики имеют большое значение. Выяснив все аспекты стрессоустойчивости, а также и нервно-психической устойчивости, как наиболее важную составляющую часть стрессоустойчивости, есть реальная возможность улучшить ее уровень, как для работников службы спасения, так и для людей гражданских профессий, тем самым способствовать улучшению качества жизни и тех, и других.

### **Выводы по теоретической части**

В процессе теоретического обзора было выяснено, что такое стресс, стрессоустойчивость, психодиагностика стрессоустойчивости. Теоретический обзор показал, что над этой проблемой работают давно и глубоко ее изучают. Феномен стресса, исследуется учеными, с конца прошлого века и по сей день. Стресс является одним из главных спутников жизни человека, и служит не только негативным, но и тем самым фактором, который создает условия мгновенной реакции на, те или иные ситуации. В процессе глубокого исследования, было установлено, что стрессам подвергаются люди всех возрастов, всех профессий и разных социальных слоев.

Стресс – один из двигателей, можно сказать ежедневных событий. Это одно из условий, которое толкает человека на принятие решений, мобильную реакцию на факторы раздражения, угрозы и даже позитивных ситуаций. Стресс является неотъемлемой частью любого события жизни человека, общества и мира в целом.

Следствием этого феномена является такое качество, как стрессоустойчивость. Качество, которое полностью выражает способность человека противостоять всем стрессорам. Стрессоры повсюду, а стрессоустойчивость помогает справляться со всеми их разновидностями. В этом аспекте по выявлению уровня стрессоустойчивости есть множество методик изучающих стресс и стрессоустойчивость.

Ученые разрабатывают тесты и другие способы исследования этих качеств. По содержанию эти тесты очень разнообразны. Требования к тестам ставятся очень жесткие. Тесты должны отражать действительность, быть валидными и надежными. При исследовании необходимо соблюдать этические нормы поведения по отношению к исследуемым.

### **Литература**

- 1.Куприянов Р.В., Кузьмина Ю.М. Психодиагностика стресса. Издательство ИСКНИТУ Казань 2012.
- 2.Джим Брайт, Фиона Джонс. Стресс. Теории, исследования, мифы. Секреты болезни цивилизации.2-е международное издание. С-Петербург «прайм-ЕВРОЗНАК», Москва «ОЛМА-ПРЕСС» 2003
3. Щербатых Юрий. Психология стресса. Москва, Эксмо 2005
- 4.Панченко Л.Л. Диагностика стресса. Учебное пособие. Владивосток, 2005
- 5.Психодиагностика стресса. Практикум.Р.В. Куприянов, Ю.М. Кузьмина. Казань Издательство КНИТУ.2012.
- 6.Кручинин С.А. Эмоционально-волевая устойчивость сотрудников спасательных формирований МЧС России к профессиональным стрессовым воздействиям. Диссертация на соискание ученой степени кандидата наук. Санкт-Петербург-2012.
- 7.Мингалев А.Н. Стрессоустойчивость лиц, профессионально связанных с экстремальными ситуациями. Автореферат диссертации на соискание научной степени доктора медицинских наук. Краснодар-2012г.
- 8.Буряк К.А. Эмпирические исследования уровня стрессоустойчивости, как профессионально важных качеств работников службы спасения. Дипломная работа. Университет Кайнар, 2014.
- 9.Шойгу Ю.С. под редакцией «Психология экстремальных ситуаций для пожарных и спасателей». Москва «Смысл» 2007

## **ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ОБРАЗА «Я» В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ И ЗАРУБЕЖНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**

*Нургалиева А.Е.,*

*Под руководством Махмутов А.Э.*

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы

e-mail: [n.a.e.89@mail.ru](mailto:n.a.e.89@mail.ru) , [dos777@bk.ru](mailto:dos777@bk.ru)

Изучение проблемы самопознания, его специфики и динамики имеет свою давнюю историю. Корни ее уходят еще в 16 век (труды Декарта), когда изучение самопознания шло в рамках философии. Предметом собственно психологических концепций проблема самопознания становится во второй половине XIX века, а к концу XX века становится уже достаточно исследованной областью психологии, включающей множество разнообразных теорий самопознания. Однако, столь широкий подход к изучению самопознания имеет свои негативные стороны. В связи с тем, что теорий самопознания много и каждый автор использует свою терминологию, возникает наложение таких понятий, как самопознание, «Я» - образ, «Я-концепция», самооценка и т.п. При этом, с одной стороны, один и тот же термин может быть наполнен у разных авторов различным содержанием, например, понятие образ «Я» у одних авторов включает в себя только то, каким человек видит себя в данный момент: образ - «Я» есть итоговый продукт неразрывной деятельности трех сторон самопознания: когнитивной, эмоционально- оценочной и регуляторной»; или образ-«Я» это представления индивида о самом себе» [1, С.48], у других же это и то, чем он стремится стать в будущем: например, М.Розенберг включает в образ-«Я» кроме «настоящего Я», еще и «будущее Я» и «идеализированное Я» [2].

С другой стороны, одно и то же понятие разные авторы могут называть совершенно различными терминами. Так, по И.И.Чесноковой, «результаты интегративной работы в сфере самопознания и эмоционально-ценностного самоотношения» носят название самооценки [3, С.120]. Другой подобный пример: термины «Я- концепция» и образ «Я» обозначают у разных авторов фактически одно и то же – социальную установку по отношению к самому себе, включающую когнитивный, эффективный и регуляторный компоненты. В связи с этим мы предлагаем рассмотреть несколько теорий самосознания и составить на их основе рабочее определение и структурную схему самосознания, базируясь на которых мы и построим наше исследование.

Одним из первых авторов, включивших социальный фактор в понимание самосознания был У.Джемс. В своей теории У.Джемс предлагает различать две стороны самосознания:

- 1) познающий элемент в нашем сознании, наше «Я», чистое Ego;
- 2) познаваемый элемент в сознании личности, или наше эмпирическое Ego есть то, что в настоящее время собственно и понимается под самосознанием).

У.Джемс анализирует самосознание личности с трех сторон:

- 1) со стороны ее составных элементов;
- 2) чувств и эмоций, вызываемых ими (самооценка);
- 3) поступков, вызываемых ими (заботы о самом себе и самосохранение).

При этом им выделяются следующие составные элементы личности: физическая личность, социальная личность, духовная личность [4, С.82].

Обобщая теорию У.Джемса, отметим, что несмотря на то, что социальные и индивидуально-природные компоненты «Я» остаются в его схеме рядоположными, включение У.Джемсом в свою теорию социальных характеристик, позволяет использовать ее в качестве базовой для анализа более поздних концепций самосознания, в частности, теорий Р.Бернса и М.Розенберга.

Р.Бернс в изучении «Я» применяет принципиально новый подход, рассматривая «Я-концепцию» как установочную систему, включающую три элемента:

- 1) убеждение, которое может быть обоснованным или необоснованным (когнитивная составляющая);
- 2) эмоционально-оценочное отношение к этому убеждению (эмоционально оценочная составляющая);
- 3) соответствующая реакция, которая, в частности, может выражаться в поведении (поведенческая составляющая).

Три аспекта анализа личности, предложенные У.Джемсом, предстают в теории Р.Бернса в несколько ином, более конкретизированном варианте, в виде составляющих «Я-концепции», включающих:

- 1) образ «Я» - представления индивида о самом себе;
- 2) самооценку – аффективную оценку этого представления, которая может обладать различной интенсивностью, так как различные черты образа-«Я» могут вызывать более или менее сильные эмоции, связанные с их принятием или осуждением.

Р.Бернс дает такое определение самооценки: «Самооценка – это личностное суждение о собственной ценности, которое выражается в установках, свойственных индивиду. Самооценка отражает степень развития у индивида чувства самоуважения, ощущения собственной ценности и позитивного отношения ко всему, что входит в сферу его «Я». Низкая самооценка предполагает неприятие себя, самоотрицание, негативное отношение к своей личности [5, С.32].

- 3) потенциальную поведенческую реакцию – те конкретные действия, которые могут быть вызваны образом «Я» и самооценкой.

Большее значение, по сравнению с теорией У.Джемса, получает и социальный аспект в анализе факторов, влияющих на формирование самооценки:

- 1) в формировании самооценки важна интериоризация социальных реакций на данного индивида, то есть человек склонен оценивать себя так, как, по его мнению, его оценивают другие;
- 2) индивид оценивает успешность своих действий через призму своей идентичности. Индивид испытывает удовлетворение не от того, что он просто делает что-то хорошо, а от того, что он избрал определенное дело и именно его делает хорошо.

Еще одним важным шагом, способствующим более глубокому пониманию личности, ее внутреннего мира, было выделение Р.Бернсом функций «Я-концепции» (подтвержденных последующими, в том числе и отечественными исследованиями). Их три:

- 1) содействие в достижении внутренней согласованности личности: если новые представления, идеи, чувства вступают в противоречие со старыми, то может возникнуть психологический дискомфорт, для предотвращения которого, подобные представления просто не допускаются «внутрь»

«Я-концепции»; если отличие нового опыта от уже имеющихся представлений индивида о себе не принципиально, он может внедриться в структуру «Я-концепции», насколько это позволяют адаптационные возможности составляющих ее самоустановок;

2) определение характера индивидуальной интерпретации опыта: каждый человек воспринимает какую-либо ситуацию по-своему, непохоже на то, как ее воспринимают другие;

3) формирование ожиданий индивида, его представлений о том, что произойдет.

М.Розенберг, также работающий в русле теорий социальной установки, выделяет не три, а уже шесть модальностей «Я»:

1) «настоящее Я» - каким индивид видит себя в действительности в данный момент;

2) «динамическое Я» - каким индивид поставил себе целью стать;

3) «фантастическое Я» - каким следует быть, исходя из усвоенных норм и образцов;

4) «будущее или возможное Я» - каким, по мнению человека, он мог бы стать (это не обязательно положительный образ: человек может в мечтах видеть себя героем, и в то же время чувствовать, что превращается в обывателя);

5) «идеализированное Я» - каким приятно видеть себя; этот образ может включать в себя компоненты и «настоящего», и «фантастического», и «будущего Я»;

6) ряд «изображаемых Я» - образов и масок, которые индивид выставляет напоказ, чтобы скрыть за ними какие-то отрицательные и болезненные черты, слабости своего «настоящего Я» [6, С.65].

В теории М.Розенберга понятие образа «Я» наделяется более разветвленными и дифференцированным функциональным смыслом, причем образ «Я», как представление о себе, пересекается здесь с такими понятиями, как цель самореализации («динамическое Я»), уровень притязаний, как представление человека о своих возможностях («будущее или возможное Я», «идеализированное Я»). Такое переполнение этого понятия, с одной стороны, важное подтверждение наличия сложной функционально-структурной организации источника самодвижения человека, но, с другой стороны, оно затушевывается, делает рядоположными столь функционально несхожие, получающие функциональную определенность лишь через свои взаимоотношения структурные компоненты личности. Это, по нашему мнению, неправомерно.

Подводя итог изложения зарубежных концепций самосознания, можно отметить следующее: первые попытки решения вопроса о включении в рассмотрение проблемы самосознания социально-психологических характеристик (сделанные У.Джемсом), были успешно продолжены в теориях, рассматривающих «Я» как особую установочную систему. Благодаря этому стало возможным, с одной стороны, представить когнитивные, эффективные и поведенческие моменты самосознания не как разные сущности, а как разные аспекты одного и того же явления. С другой стороны, это позволило выявить многообразные функции самосознания и Эго-защитных процессов. На эти положительные моменты мы и будем опираться при дальнейшем анализе проблемы самосознания.

Рассматриваемые ниже концепции отечественных психологов С.Л. Рубинштейна, И.С. Кона, И.И. Чесноковой, В.В. Столина, имеют много общего, но каждый из названных психологов подходит к проблеме самосознания со своей позиции: С.Л. Рубинштейн рассматривает самосознание с позиции деятельностного подхода, считая, что человек и его самосознание формируются и проявляются изначально в практической деятельности, И.С. Кон понимает самосознание как установочную систему, В.В. Столин строит свою концепцию с учетом характера активности человека, в рамках которой формируется и действует его самосознание, И.И. Чеснокова особое внимание уделяет развитию самосознания в онтогенезе.

Итак, остановимся на вопросе структуры самосознания. С.Л. Рубинштейн, полемизируя с У.Джемсом, надстраивающим самосознание субъекта, как духовную личность, над личностью физической и социальной пишет, что «личность не сводится к самосознанию, и духовная личность не надстраивается над физической и социальной. Существует лишь единая личность - человек из плоти и крови, являющийся лишь сознательным существом. Как «Я» он выступает постольку, поскольку с развитием самосознания осознает себя как субъекта практической и теоретической деятельности.

К своей личности человек относит тело, поскольку он овладевает им, и органы, которые становятся для него первыми орудиями воздействия на мир. Складываясь на основе единства организма, личность присваивает себе свое тело, овладевает им. Человек связывает более или менее прочно и тесно свою личность с внешним обликом, поскольку в нем отражает склад его жизни и стиль деятельности.

К своему «Я» человек в еще большей мере, чем свое тело, относит внутреннее психическое содержание. Но не все из него он в равной мере включает в собственную личность. Из психической сферы человек относит к своему «Я» преимущественно свои способности и особенно свой характер и темперамент - те свойства личности, которые определяют его поведение, придавая ему своеобразие.

Реальная личность, которая, отражаясь в своем самосознании осознает себя как «Я», как субъекта своей деятельности, является общественным существом, включенным в общественные отношения и

выполняющим те или иные общественные функции. Реальное бытие личности существенно определяется ее общественной ролью: поэтому, отражаясь в самосознании, общественная роль тоже включается человеком в его «Я» [7, С.242-243].

Итак, согласно С.Л. Рубинштейну, человек включает в свое «Я» три компонента: тело, психические свойства (способности, характер и темперамент), социальную роль.

В концепции В.В. Столина в качестве исходного пункта формирования самосознания принимается различие содержания образа «Я» и самоотношения. Последнее - это относительно устойчивое чувство, пронизывающее самовосприятие и образ «Я».

Переключаясь со взглядами Р.Бернса на формирование самооценки, В.В. Столин выделяет две важнейшие образующие в содержании образа «Я»:

1) знания о тех общих чертах и характеристиках, которые объединяют субъекта с другими людьми - присоединяющая образующая «Я-концепции», система самоидентичности;

2) знания, выделяющие «Я» субъекта в сравнении с другими людьми, - дифференцирующая образующая «Я-концепции». Эта образующая придает субъекту ощущение своей уникальности и неповторимости.

Концепция И.И. Чесноковой синтезирует две вышеизложенные теории на основе теории индивидуального развития самосознания. Согласно И.И. Чесноковой, формирование самосознания в онтогенезе проходит определенные стадии, связанные с возрастными этапами психического и физического развития человека. Каждая стадия в развитии самосознания имеет специфический уровень и свойственное для данного уровня своеобразие возможностей познания себя, способности к самооценки и саморегуляции деятельности и поведения.

«Онтогенетические уровни самосознания обуславливаются прежде всего развитием на данной возрастной стадии других психических функций- памяти, мышления, речи, произвольных действий, чувств, поскольку все акты самосознания формируются и осуществляются только на основе этих процессов и только через них». Иными словами, онтогенетические уровни самосознания детерминированы прежде всего степенью развития психики в целом.

В общей структуре личности самосознание выступает как сложное интегративное свойство ее психической деятельности, центральное ее образующее. «С одной стороны, оно как бы фиксирует итог психического развития личности на определенных этапах, с другой, в качестве внутреннего регулятора поведения, самосознание влияет на дальнейшее развитие личности, являясь одним из необходимых внутренних условий непрерывного развития личности, устанавливающим равновесие между внешними влияниями, внутренними состояниями личности и формами ее поведения».

И.И. Чеснокова, так же как и И.С. Кон, рассматривает самосознание как трехкомпонентную структуру, внося, однако, в ее понимание некоторые особенности. По И.И.Чесноковой, первым компонентом самосознания является самопознание (когнитивный компонент у И.С. Кона). Самопознание - сложный, многоуровневый процесс, индивидуализировано развернутый во времени. Очень условно его можно разделить на два основных уровня. «На первом уровне самопознание осуществляется через различные уровни соотнесения самого себя с другими людьми» (дифференцирующая образующая в теории В.В. Столина). При таком познании человек преимущественно опирается на внешние моменты, включая себя в сравнительный контекст с другими. Основными внутренними приемами такого самопознания являются самовосприятие и самонаблюдение. На первом уровне самопознания складываются единичные образы самого себя и своего поведения, как бы «привязанные» к конкретной ситуации. На этом уровне формируются относительно устойчивые стороны представления о своем «Я», но нет еще целостного, истинного понимания себя, как правило уже связанного с понятием о своей сущности.

«Для второго уровня самопознания характерно то, что соотнесение знаний о себе происходит не в рамках «Я и другой человек», а в рамках «Я и Я», когда человек оперирует уже готовыми знаниями о себе, полученными в разное время, в разных ситуациях» (система самоидентичности в теории В.В.Столина). Ведущими внутренними приемами этого уровня самопознания являются самоанализ и самоосмысливание. Именно на этом уровне возникает обобщенный образ своего «Я», который как бы сплавляется из многих единичных образов «Я» в ходе самовосприятия, самонаблюдения и самоанализа.

Следующий компонент в структуре личности по И.И. Чесноковой - это эмоционально-ценностное отношение личности к себе (эмоциональный компонент у И.С. Кона).

Под этим термином автором понимается «специфический вид эмоциональных переживаний, в которых отражается собственное отношение личности к тому, что она узнает, понимает относительно самой себя, то есть самые разнообразные ее самоотношения». И.И. Чеснокова выделяет две группы факторов, действующих на формирование отношения личности к себе в процессе деятельности: первая группа - это «собственные достижения личности в различных видах деятельности, их оценка ею и

соотнесение с общественной оценкой и оценкой теми членами коллектива, мнение которых по определенным критериям для нее является значимым»; вторая группа факторов - это «отношение других людей, партнеров по совместной деятельности к данному человеку, как к личности».

Вспомним, что подобная мысль есть и у Р.Бернса по поводу факторов, влияющих на самооценку. Встречается она и у И.С.Кона: «Индивид оценивает себя двумя путями: путем сравнения себя с другими людьми и путем сопоставления уровня своих притязаний с объективными результатами своей деятельности». Это, в свою очередь, нашло отражение в вышеприведенной формуле У.Джемса: самооужание = успех / притязания.

«Эмпирическая правомерность данной формулы У.Джемса доказывается множеством специальных экспериментов, свидетельствующих, что удачи и неудачи в каком-либо виде деятельности существенно влияют на оценку индивидом своих способностей в этом виде деятельности: неудачи, как правило, снижают притязания, а успех повышает их. Не менее важен и момент сравнения: оценивая себя, индивид вольно или невольно сравнивает себя с другими, учитывая не только свои собственные достижения, но и всю ситуацию в целом».

Результаты интегративной работы в сфере самопознания, с одной стороны, и в сфере эмоционально-ценностного самоотношения - с другой, объединяются, по И.И. Чесноковой, в особое образование самосознания личности - в ее самооценку. «Содержание самооценки многоаспектно. Она охватывает мир нравственных ценностей личности, отношений, возможностей. Целостная самооценка личности формируется на основе самооценок отдельных сторон ее психического мира. Каждый из компонентов самооценки, отражающий степень знания личностью соответствующих ее особенностей и отношения к ним, имеет свою линию развития; в связи с этим весь процесс выработки общей самооценки противоречив и неравномерен. Самооценка различных компонентов личности может находиться на разных уровнях устойчивости, адекватности, зрелости. Самооценки отдельных ценностей личности, ее мотивации, отношений, проявления тех или иных психических особенностей взаимодействуют между собой. Формы взаимодействия могут быть разнообразными - единство, согласованность, взаимодополнение, но нередко они находятся и в конфликтных отношениях».

Самооценка на каждом конкретном этапе развития личности, с одной стороны, отражает уровень развития эмоционально-ценностного отношения к себе и уровень самопознания, с другой - она включается в процесс дальнейшего формирования самоотношения личности.

Третий компонент в структуре личности - саморегуляция (поведенческий компонент у И.С. Кона).

В этом компоненте И.И. Чеснокова выделяет два уровня:

1) управление непосредственным течением поведенческого акта на всех этапах его развертывания;

2) самоконтроль, то есть самоотчет о соотношении цели, мотива, хода действия.

Также выделяются две формы саморегуляции:

1) саморегулирование, обусловленное конкретным поведенческим актом;

2) саморегулирование, связанное с планированием личностью целенаправленных изменений в самом себе (самовоспитание).

Как и самопознание, саморегулирование происходит в двух системах действия «Я и другие», с одной стороны, «Я и Я» - с другой. Саморегулирование первой системы направлено на возможно большую адекватность адаптации человека к другим людям. В этой системе происходит непрерывный самоконтроль действий, поступков, опирающийся на собственную оценку внешних проявлений этих действий, их внутреннюю мотивацию и общественную оценку достигнутой степени эффективности действий, их социальную ценность.

Саморегулирование в системе «Я и Я» предполагает специфический вид взаимодействия личности с самой собою. Основная форма этого типа саморегулирования выражается в сознательной работе личности над собой, когда ставится цель что-либо изменить, развить, усовершенствовать, устранить в себе и осуществить последовательную и планомерную деятельность ради этой цели.

Таким образом, обобщая содержание теорий самосознания («Я- концепции», образа - «Я»), вслед за И.С.Коном придерживаемся точки зрения на понимание образа «Я» как установочной системы; установки обладают тремя компонентами: когнитивным, аффективным и производным от первых двух - поведенческим (готовность к действиям в отношении объекта). Нижний уровень образа «Я» составляют неосознанные, представленные только в переживании установки, традиционно ассоциирующиеся в психологии с «самочувствием» и эмоциональным отношением к себе; выше расположены осознание и самооценка отдельных свойств и качеств; затем эти частные самооценки складываются в относительно целостный образ; и наконец, сам этот образ «Я» вписывается в общую систему ценностных ориентаций личности, связанных с осознанием ею целей своей жизнедеятельности и средств, необходимых для достижения этих целей.



#### Литература

1. Джемс У. Психология / У.Джемс. – М.: Педагогика, 1991. – 368 с. - ISBN 5-88782-336-4
2. Кон И.С. Категория «Я» в психологии / И.С.Кон // Психологический журнал. – 1981. – №3. – С.25-38.
3. Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии / И.И. Чеснокова. – М.: Наука, 1977. – 144 с.- ISBN 978-5-91180-637-8
4. Джемс У. Психология / У.Джемс. – М.: Педагогика, 1991. –с. 81- 82 - ISBN 5-88782-336-4
5. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р.Бернс. - М.: Прогресс, 1986. – 421 с.- ISBN 5-89144-007-5
6. Кон И.С. Открытие «Я» / И.С.Кон. – М.: Политиздат, 1978. - 367 с.- ISBN 5-01-001604-4
7. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2 т. / С.Л.Рубинштейн. – М.: Педагогика, 1989. – Т.2. – 327 с.- ISBN 5-89404-014-0

### ЗНАЧЕНИЕ ЛИНИИ СИМИАН В ДИАГНОСТИКЕ ПОТЕНЦИАЛЬНЫХ ЗАДЕРЖЕК ПСИХОРЕЧЕВОГО РАЗВИТИЯ У ДЕТЕЙ

Нургалиев Н.У.

Назарбаев Интеллектуальная школа химико-биологического направления, Алматы  
e-mail: [Nurgaliev\\_N@hbaln.nis.edu.kz](mailto:Nurgaliev_N@hbaln.nis.edu.kz)

Линия Симиан - линия, которая проходит горизонтально через ладони рук человека и образуется в результате слияния двух линий (линия сердца и линия ума). В дерматоглифике это явление называется слиянием трехпальцевой и пятипальцевой борозд. Обычно на ладони человека эти линии разделены, но все же у немногих индивидуумов такие линии сливаются в одну единственную (Рисунок 1). Потому как единственная поперечная ладонная складка похожа на ладонные сгибы у обезьян, её ещё называют «обезьяньей линией».

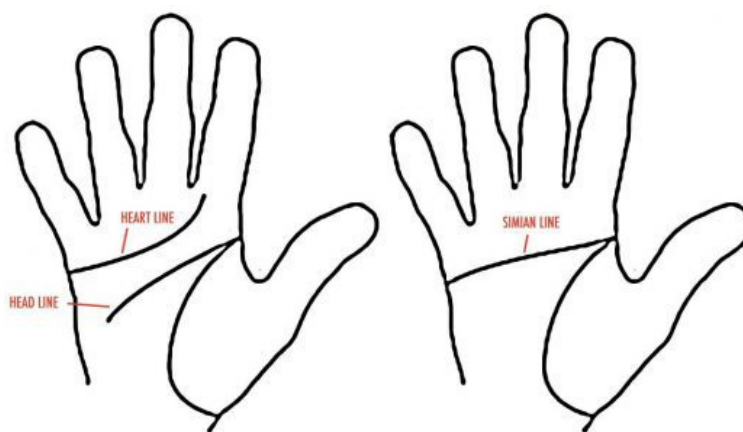


Рисунок 1. Линии на ладонях человека.

Самое слово Simian в переводе с английского и обозначает «обезьяна» или «обезьяноподобный». В литературе также можно встретить такие её названия, как поперечная складка, **горизонтальная складка** или **блокированная рука**, в дерматоглифике часто использует термин - четырехпальцевая борозда. В зависимости от расположения линии могут выделять различные её виды. Считается, что эта линия часто встречается на ладонях больных синдромом Дауна. Так Д.Финчем отмечает, что у 55% людей с таким синдромом присутствует эта линия, С.Фентон и М.Райт утверждают о её наличии у каждого пятнадцатого человека, а Р.Вебстер считает, что большинство её обладателей совершенно здоровы и имеют высокий уровень интеллекта. К числу таких людей можно отнести Эдди Мерфи, Бритни Спирс, Эми Уайнхаус, Роберт де Ниро, Тони Блэр, Хиллари Клинтон, Мухаммед Али, Альберт Эйнштейн, Никита Хрущев, Генри Миллер и другие.

В медицине в диагностических целях очень часто используются обследования внешних видимых частей тела пациента. К примеру, обезьянья линия играет роль своеобразного маркера для прогнозирования пороков сердца. Если обезьянья линия сочетается с десятью дуговыми отпечатками пальцев и смещенным осевым трирадиусом, можно предположить порок сердца. На самом деле одного только трирадиуса, смещенного вверх, в область, управляемую линией ума, уже достаточно, чтобы заподозрить проблемы с сердцем, независимо оттого, есть ли на ладони линия симиан или нет. Первым, кто заметил и занялся исследованиями данной линии в XIX веке был французский хирург Брока Поль. В своей работе он описал о характерных своеобразиях своих пациентов, у которых обнаруживает единственную горизонтальную складку через всю ладонь.

Согласно данным из брошюры центра «Даунсайд Ап», вероятность признака синдрома Дауна при наличии поперечной ладонной складки оценивается в 45%. Такое случается у 3-4% людей (у каждого 30-го человека), причем половина из них – представители азиатской расы. Также наличие обезьяньей линии наблюдается у 7% женщин с пороками развития матки и у 6,25% страдающих бесплодием в связи с ановуляторными циклами. Примерно 13% жителей азиатских стран имеют линию Симиан хотя бы на одной руке. Еще один факт, отмеченный врачами-данная складка встречается вдвое чаще у

мужчин, чем у женщин. И медицинские исследования, и обследования хиромантов в один голос утверждают, что «линия симиан» - признак психического заболевания. В этом есть смысл, поскольку ладонные линии формируются примерно на 12-ой неделе развития плода и наследственная предрасположенность к даунизму, плодному алкогольному синдрому и т.п. фиксируется в линейном рисунке.

Линия Симиан имеет важное медицинское значение, так как является стигмой дизэмбриогенеза (признак нарушения эмбриогенеза). Закладка обезьяньей линии, как любого кожного узора, начинается с третьего месяца внутриутробного развития. К концу четвертого месяца происходит окончательное её формирование. В пре-и постнатальном периоде онтогенеза изменений не происходит. Это доказывает полигенность данного морфологического признака и наследуемость от родителей. В процессе эмбриогенеза воздействия различных тератогенных факторов, особенно в критические периоды эмбриогенеза, могут вызывать фетопатии. Проявлением последних могут быть различные хромосомные и генетические заболевания, такие как синдром Дауна, [синдром Клайнфельтера](#), [Нунан синдром](#), [синдром Патау](#).

С целью выяснения значения линии симиан в диагностике потенциальных задержек психоречевого развития у детей мы провели осмотр внутренней части ладони учащихся Назарбаев Интеллектуальной школы химико-биологического направления г. Алматы (Рисунок 2). Учитывая ранее приведенную статистику, мы полагали что из 864 учащихся, принимавших участие в исследовании, только 5%, то есть 43 учащихся должны будут иметь обезьянью складку. Но в этой школе, где учатся отобранные дети, не имеющие никаких отклонений в психоречевом развитии, количество детей с единственной поперечной складкой на ладони составило всего 17 учащихся, 5 из которых – девочки, 12 – мальчики. Таким образом, количество учащихся, имеющих линию симиан в НИШ ХБН г. Алматы, оказалось всего 2%, что ниже ожидаемого на 3%.

Для установления взаимосвязи линии симиан с задержками психоречевого развития мы провели дополнительное исследование в двух других учебных заведениях. Мы предполагали, что в КГУ Специализированный комплекс «Жанұя», где учатся дети с задержкой психоречевого развития, численность учащихся с единственной поперечной ладоней складкой превысит вышеуказанные проценты. И действительно, как и ожидалось, из 213 учащихся у 15 оказалась линия симиан, это соответствует 7%, что на 2% процента выше ожидаемого результата.

В проведенных исследованиях в третьей по счету школе №174 приняли участие 515 учеников, из которых линия симиан было выявлено у 26 воспитанников данного учреждения, что соответствует 5%. Хотя полученные результаты демонстрируют некую закономерность между линией симиан и отклонениями психоречевого развития, мы считаем, что требуются дополнительные исследования в этой области с охватом большего числа обследуемых.

На основании полученных данных можно сделать вывод, что линия Симиан имеет ряд клинических значений в диагностике некоторых генетических заболеваний и системных патологий. Однако её наличие не всегда свидетельствует об этом. Результаты проведенных осмотров учащихся трех средних школ с различными способностями и состоянием психического здоровья доказали частоту встречаемости данной линии согласно статистическим данным центра Даунсайд Ап. Как и ожидалось, значительно большее количество обладателей линии симиан - представители мужского пола.

Всем, у кого на ладонях имеется линия обезьяны, хироманты дают специфические советы. Сингх Бирла говорит, что им надо научиться избегать крайностей в действиях, сделать чувства и разум союзниками. Джонни Финчем пишет, что этим людям необходимо больше расслабляться и заняться творчеством. Эту же мысль мы видим в труде Э. Фитцгерберта, который указывает на связь обезьяньей складки с врожденными пороками сердца. Поэтому он советует избегать таких лишних нагрузок на организм, как курение, переедание и поднятие тяжестей, рекомендуя заниматься посильными физическими упражнениями. Для обретения внутреннего успокоения он очень рекомендует реализовать своё творческое начало, считая, что здесь эффект от творчества близок к терапевтическому.

Итак, мы пришли к выводу, что линию симиан можно использовать в ранней диагностике потенциальных задержек психоречевого развития у детей. Нам кажется, что пристальное внимание на нее должны обращать особенно педиатры, уровень осведомленности об этом внешнем признаке, которых мы хотим проанализировать позже с помощью студентов КазНМУ им. С.Асфендиярова. Несмотря на то, что обезьянья складка не может на 100% указать на какие-то отклонения в психическом или физическом развитии детей, обнаружение этой линии должно стать поводом для углубленного медицинского осмотра и внимательного наблюдения родителей за поведением ребенка в раннем возрасте, когда коррекцию проводить легче и эффективнее.

## Литература

1. Выродова Е.Ю. Линия симиан как анатомический и клинический объект. Сборник статей по материалам IX Международной научно-практической конференции «Инновационные подходы в современной науке». – М.: Интернаука, 2017. – 52-55 с.

## ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНЫЙ ВАКУУМ, КАК ОДНА ИЗ ОСНОВНЫХ ПРОБЛЕМ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА

*Сеиткулова А.*

*под руководством Махмутов А.Э.*

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби

e-mail: [aliti2008@mail.ru](mailto:aliti2008@mail.ru)

Замена реальной жизни на виртуальное общение, невозможность остаться наедине с собой, привычное пролистывание чужих жизней в социальных сетях изо дня в день формируют ложное представление человека о себе и своем внутреннем мире, теряется система ценностей, что приводит к ощущению внутренней пустоты. Высокий темп развития технологий предоставляет нам все больше свободного времени, упростилась бытовая жизнь, появилась большая защищенность в материальном плане, но как это не парадоксально все чаще можно увидеть глубоко несчастных людей, все реже можно встретить улыбающегося человека на улице. Люди словно заворачиваются в коконы своей усталости, апатии, безнадежности. Уменьшилось количество человеческих контактов, спрятаться под маской аватарок и смайлов в телефоне и компьютере стало намного проще. Мы как будто ставим свою жизнь в режим ожидания лучших возможностей, лучшего момента вместо того, чтобы проявлять любознательность и заинтересованность. Таким образом человек лишает себя главного, лишает себя возможности участвовать в жизни, лишает себя способности занимать активную жизненную позицию. Жизнь день за днем стала для многих комфортной и удобной.

Рутину поглощает нас, изо дня в день люди встают и идут на работу, надев на себя маски безразличия. Есть полный распорядок дня, когда каждое действие предсказуемо: встать, умыться, одеться, доехать на работу, выполнить свои трудовые обязанности, таким образом мы, как бы, позволяем жизни идти своим чередом, своим ходом, без нашего активного участия. Начиная с понедельника, мы начинаем думать о пятнице и тех днях, когда нам кажется, что мы сможем отдохнуть и расслабиться. Но после бессмысленно проведенных выходных дней, нас окутывает еще большая усталость и вялость, при полном расслаблении, которое, как нам кажется, наступает при полном бездействии, меланхолия все глубже проникает в наши сердца.

Эрих Фромм установил следующее: «Мы часами смотрим телевизор, едем куда-нибудь, путешествуем, ходим на вечеринки и т.д. Мы заняты каждую минуту с момента, как проснемся, и до того, как заснем. Сознательно мы на самом деле не скучаем; однако я хочу спросить, как ужасно надо скучать, чтобы воспринимать по большей части абсолютно пустое развлечение у телевизора, бессмысленную болтовню, лживые и сентиментальные фильмы как приятное «расслабление»? Мы очень стараемся сэкономить время, но потом мы не знаем, что с ним делать, кроме как «убивать» его. Скука связана с отсутствием внутренней живости, продуктивной активности, подлинной связи с миром и искреннего интереса во всем, что нас окружает». [1]

Скука вызывает не только психологические расстройства и приводит к депрессивному состоянию, но также по результатам исследований ученых университета Ватерлоо у скучающих людей наблюдалось увеличение гормона стресса кортизола, который стимулирует усталость, которая в дальнейшем может перерасти в хроническую хотя никакой физической деятельности у человека не происходило, человек ощущает отсутствие сил. В дальнейшая такая усталость может перерасти в хроническую форму и лишить человека способности сосредоточиться на одном деле, концентрация на важном теряется и человек начинает переключаться на любые раздражители, окружающие его и заполнять себя ненужной информацией, лишь бы избавиться от ощущения внутри себя.

Все эти признаки являются характерными для экзистенциальной фрустрации. Аверьянов дал следующее определение: «Экзистенциальная фрустрация – состояние человека, когда его воля к смыслу фрустрирована, когда возникает чувство бессмысленности и пустоты, что может привести к проблемам с психическим здоровьем». [2, с. 72]

Таким образом человек озадачившийся своими действиями и поступками, задумывающийся о смысле своей жизни, задающий вопросы: «Для чего я существую, что я должен реализовать?» стоит перед вопросом выбора: он может увидеть в этом вызов и увидеть в первую очередь достижение человеком определенной духовной зрелости, это готовность встретиться лицом к лицу со своей экзистенцией и менять привычный образ жизни, готовность принять ответственность за себя, свое

окружение и за будущее, которое ждет активного участия. Всегда есть надежда, что человек с энтузиазмом и воодушевлением встретит свой новый опыт, который откроет для него пути, наполненные смыслом. Или же в такие моменты люди могут повернуться лицом к острым ощущениям, наркотической и алкогольной зависимости, таким образом погружаясь в процессы поиска удовольствий и развлечений, которые принесут им мимолетное удовлетворение. Но все больше погружаясь в самого себя, совершая неверные действия день за днем, упуская возможности, которые предоставляет ему жизнь, расширяя внутреннюю пустоту, опасаясь будущего и своей ответственности за него, человек вступает уже на путь, ведущий к экзистенциальному вакууму. Это проблема современного общества, которую Виктор Франкл назвал экзистенциальным вакуумом. «Все больше пациентов жалуется на то, что они называют внутренней пустотой, вот почему я назвал это состояние «экзистенциальным вакуумом». В противоположность предельным переживаниям, так хорошо описанным Маслоу, экзистенциальный вакуум можно считать «переживанием бездны». [3, с. 308-320].

Элизабет Лукас отмечает: «К одним из самых безнадежных терапевтических попыток относится работа с людьми, замурованными в равнодушии. Под этим подразумевается, что они находятся в разладе со своей душой, потому что броня жестокости покрыла мягкое ядро их внутреннего мира. Конечно, эта броня когда-то выполняла защитную функцию, но в итоге приросла к ним; и как же им от нее избавиться? Не существует какого-либо эффективного рецепта. Тот, кто игнорирует своих близких теряет уважение к вещам, не следует правилам приличия, превращается в аутсайдера и нуждается в еще более толстой броне, чтобы жить дальше. Вскоре он теряет контакт со своим внутренним миром, не говоря уже о том, что и другие люди давно его потеряли. Нежные порывы души погибают в ценностном вакууме». [4, с. 167]

Александр Баттиани выделил основную характеристику экзистенциального вакуума, как следующую: «Поэтому возможно, самым явным признаком этого синдрома является, прежде всего, недостаточность чего-либо – например, способности испытывать воодушевление, идти на контакт, готовности брать на себя личную и разделенную с другими, совместную ответственность, а также включаться в жизнь, формируя ее, то есть принимать в ней активное участие, выходя за рамки самого необходимого, действовать вместе с другими и быть заинтересованным». [5]

Виктор Франкл выделил людей, столкнувшихся с экзистенциальным вакуумом в определенную группу, которую назвал как «Скучающие». Аверьянов предложил следующее определение: «Скучающие, это как правило, клиенты, испытывающие экзистенциальный вакуум (скуку, апатию, пустоту, «усталость от жизни», отсутствие желаний и хотений, им чего-то недостает в жизни, она как будто проходит мимо) или переживающие ноогенный невроз (конфликты, возникшие из духовных проблем, включая экзистенциальную фрустрацию)». [2, с.47]

Если обратиться к истокам формирования экзистенциального вакуума, то необходимо заметить, что образование играет не последнюю роль в обезличивании человека и тем самым с самого школьного возраста ребенок может потерять ориентиры в мире и представлять себя, как существо, не имеющее свободы выбора и не жаждущее привнести в него лепту своего участия. «Как было сказано, в эпоху экзистенциального вакуума образование не должно ограничиваться и удовлетворяться передачей традиций и знаний, оно должно совершенствовать способность человека находить те уникальные смыслы, которые не задеты распадом универсальных ценностей. Эта способность человека находить смысл, содержащийся в уникальных ситуациях, – совесть. Следовательно, образование должно давать человеку средства для обнаружения смыслов. Вместо этого, однако, образование часто вносит свою лепту в экзистенциальный вакуум. Чувство пустоты и бессмысленности у студентов часто усиливается из-за того, как им представляются достижения науки, а именно из-за редукционизма. В сознание студентов внедряются механическая теория человека и релятивистская философия жизни». [3, с.163]

Загубленная вера в себя, вера в лучшее будущее, потеря надежды и безынициативная позиция стали главными проблемами современного общества. Потеря восприятия ценностного мира, страх и неуверенность глубоко проникла в сознание нашего общества. Психологи и социологи сегодня часто говорят о новом развитии духа времени, набирающем обороты, - о гневе и отказе от жизненной позиции.

Логотерапия предлагает пути выхода из состояния экзистенциального вакуума. В первую очередь необходимо взглянуть со стороны на себя прошлого, вспомнить те области интересов, которые приносили радость, вспомнить те свои мечты, которые когда-то хотелось осуществить, но которые всегда откладывались в долгий ящик и возможно развить те таланты, которые есть у человека. «При исследовании жизненного прошлого с точки зрения положительного «приданного» и старых структур смысла всплывают связи с настоящим, что позволяет пациенту воскресить содержание, которое, поскольку оно ему уже знакомо и имеет связь с его душой, вполне может получить значение «жизненного важного содержания». [4, с. 161]

Также немаловажно обратить внимание на тех людей, жизнь которых представляется наполненной смыслом, на тех соответствовать которым хотелось бы, тех, кто своей жизнью и поступками оставил следы в сердцах людей. Таким образом, проведя параллели со своей жизнью можно увидеть четкую позицию, которые соответствующие идеалы заняли по отношению к своей жизни. Они самозабвенно отдавали себя. «Почти без исключения при поиске соответствующих идеалов возникают непосредственные связи между самоотдачей и счастьем и осознается банальный факт, что счастье не в том, чтобы человеку было комфортно, но, чтобы он для чего-то сам был годен!».[4, с. 161]

И основное на что необходимо, чтобы человек взглянул, это не на себя, а на то, что ждет его непосредственного участия. Это могут быть, нуждающиеся в его внимании, любви, заботе люди, это могут поступки, ждущие активных действий, это может быть дело, требующее инициативности или же наоборот терпения, это может быть творчество, вдохновляющее сердца. Таким образом умело и со смыслом использовать все то, чем наградила человека природа, чтобы привнести в мир себя же самого во всем своем лучшем проявлении.

#### Литература

1. Fromm, E. (1968). Der geistige Zustand Amerikas, в: Собрание сочинений Эриха Фромма, том XI. Изд. R. Funk. Munchen: DVA, 398.
2. А.И. Аверьянов Логотерапия и экзистенциальный анализ: теория личности. Учебное пособие. Московский институт психоанализа, Москва, 2015.
3. Франкл В. Экзистенциальный вакуум: вызов психиатрии // Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник / Общ. Ред. Л.Я.Гозмана и Д.А.Леонтьева. М.: Прогресс, 1990.
4. Элизабет Лукас «Учебник логотерапии. Представление о человеке и методы. Московский институт психоанализа Серия: Логотерапия и экзистенциальный анализ, Москва, Новый Акрополь, 2017.
5. Александр Баттиани. Преодоление безразличия. Нахождение смысла во время перемен. Preprint. Перевод с немецкого М.Матвеевой. Вена, 2018. С. 27

## К ВОПРОСУ ИЗУЧЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕФОРМАЦИИ ЛИЧНОСТИ ПЕДАГОГОВ

*Глебалдина Э.Е.*

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы*

На сегодняшний день человеческий капитал является основным фактором обеспечения инновационного развития страны, в связи с этим Президент Казахстана в своём Послании народу одним из приоритетов третьей модернизации Казахстана указал улучшение человеческого капитала, а это зависит от качественно построения системы образования в стране. Глава государства в своей статье «Болашаққабағдар: руханижаңғыру» подчеркнул необходимость принятия единого стандарта латинской графики до конца 2017. Начиная с 2018 года нужно приступить в подготовке учителей по новому алфавиту и учебников для средних школ, а к 2025 году планируется полный переход на латиницу. В достижении данных целей важнейшую роль играет педагог. Поэтому на учителя возлагается тяжёлая задача. Экономические, геополитические, социальные процессы, происходящие в последние годы в Республике Казахстан, модернизация системы образования, изменение его методологии способствуют изменению содержания профессиональной деятельности педагогов всех ступеней и форм образовательного процесса. Недостаточно уделяется должного внимания учителям, и в особенности на их психологическое здоровье. Ведь их психологическое состояние остаётся вне внимания – в тени, за рутинной работой учителей. А психологическое здоровье учителей имеет непосредственное влияние на образовательный процесс. Поэтому в последнее время вопрос о психологическом здоровье учителей стал более актуальным. Проблема профессиональной деформации является слабоизученной в психолого-педагогической науке.

Педагогическая деятельность входит в группу профессий с большим присутствием факторов психической напряжённости. Психический склад людей, избравших педагогическую профессию, способствует возникновению у них профессиональных деформаций личности и психосоматических заболеваний. Для таких людей характерны слабая нервная система, низкая эмоциональная устойчивость, склонность к чувству вины, тревожность, низкая стрессоустойчивость [1]

Профессиональное здоровье учителя является основополагающей ценностью, позволяющей полноценно реализовываться учителю, однако воздействие профессии на деятельность учителя может стать причиной его нездоровья.

Профессия учителя общеобразовательной организации в соответствии с классификацией типов профессий относится к соционическому типу «человек-человек», работа учителя тесно взаимосвязана с людьми, а к профессиональной деформации наиболее подвержены лица, работающие с людьми.

Таким образом, негативное влияние профессии педагога на личность учителя проявляется в профессиональной деформации, развивающейся в среде такого типа.

Современные школьные требования предписывают соответствие учителя по всем аспектам, в последнее время отмечается повышение требований к профессиональным знаниям, навыкам и результатам труда учителей и преподавателей. Профессиональная деятельность учителя влияет на его личность. Проблема профессиональной деформации привлекает к себе внимание исследователей на протяжении прошедшего столетия и в настоящее время является не до конца изученной.

Изучение проблемы влияния профессиональной деятельности на личность человека начато в 20-е годы XX столетия. Социологом Питиром Сорокиным введено понятие «профессиональная деформация»

Профессиональная деформация (от лат. *deformatio* — искажение) личности - изменение качеств личности, наступающее под влиянием выполнения профессиональной деятельности, проявляется в профессиональном жаргоне, манерах поведения, физическом облике. [2]

Слово деформация подразумевает собой искажение модели под воздействием внешних факторов, и термин «профессиональная деформация» - наиболее точное определение, для пояснения процесса, который чётко характеризует конструкцию деформирующего влияния на профессиональную деятельность.

Профессиональная деятельность человека оказывает значительное влияние на динамику его личностных черт. Ещё в 1926 году известный советский психолог и педагог Михаил Яковлевич Басов в работе «Личность и профессия» писал: «...когда мы говорим о педагоге, враче, инженере, актёре и т.п., нам представляются они в виде отличных друг от друга профессиональных типов, каждый имеет своё лицо, свои характерные черты, по которым мы узнаем их в жизни при первой встрече с ними. Каждая профессия имеет свой штамп» [3]

Профессиональной деформацией личности Е.И. Рогов предлагает называть изменения, которые возникают под влиянием выполняемой профессиональной деятельности. Которые так же могут, проявляются в абсолютизации труда, как единственно достойной формы активности, а также в возникновении жёстких ролевых стереотипов, которые переносятся из трудовой сферы в иные условия, когда человек не способен перестраивать своё поведение адекватно меняющимся условиям [4].

Теоретические и эмпирические исследования профессиональных деформаций широко представлены в трудах таких зарубежных исследователей как К.Маслач, С. Джексон, М.Буриш.

К. Маслач подчёркивала, что «профессиональное выгорание» – это синдром «психического выгорания», рассматриваемый в аспекте личностной деформации профессионала под влиянием профессиональных стрессов. [5]

Влияние профессиональных деформаций на становление и развитие личности, в частности педагога, достаточно широко исследуется в работах российских педагогов и психологов (Э.Ф. Зеер, А.К. Маркова, Л.М. Митина, Л.В. Мардахаев, Ю.М. Кузмина, Д.Н. Вяземский, Ю.С. Крижановской, С.П. Безносков, Р.М. Грановской, Н.Б. Москвина, Э.Ф. Сыманюк, Ю.В. Пуанова, Н.А. Подымов, Е.И. Рогов и др.)

Л.В. Мардахаев писал, что профессиональная деформация личности специалиста - это изменение качеств и свойств личности под влиянием выполнения им профессиональной деятельности. К свойствам он отнёс стереотипы восприятия ценностных ориентаций, характер и способы общения и поведения. [6]

В своих работах Ю.М. Кузмина профессиональную деформацию считала проявлением в личности под влиянием некоторых особенностей профессиональной деятельности, таких психологических изменений, которые начинают негативно влиять на её осуществление.[7]

Ю.В. Пуанова рассмотрела профессиональную деформацию как негативное социально-психологическое явление, предстающее в виде разнообразных личностных поведенческих проявлений, оказывающих деструктивное влияние на процесс и результат профессиональной деятельности.[8]

А.К. Маркова под профессиональную деформацию относит деструкции, которые возникают в процессе выполнения профессиональной деятельности и негативно влияют на продуктивность, искажая личностные качества, и способствуя накоплению негативных признаков.[9,10]

Н.Б. Москвина выдвинула определение личностно-профессиональной деформации и подчеркнула её существенность в развитии личности как субъекта профессиональной и повседневной жизнедеятельности, а также в развитии качеств, затрудняющих и снижающих эффективность профессиональной работы учителя.[11]

Г.К. Ахметова дала определение понятию «профессиональная деформация педагога». В монографии Г.К. Ахметовой профессиональная деформация учителя - это изменения личности педагога, возникающие в процессе выполнения им профессиональной деятельности, и в большей



степени, негативно влияющие как на саму личность, так и на выполняемую ей деятельность, а также на другие сферы её жизни.[12]

Л.М. Митина считает, что одной из наиболее деформирующих личность человека профессий является – профессия учителя. [13]

На сегодняшний день отсутствует единая точка зрения на структуру профессиональных деформаций. Так, Э.Ф.Зеер классифицирует профессиональные деформации на основании четырёх уровней их проявлений; А.К. Маркова – по основным тенденциям. А. Пайнс, И. Аронсон и А. Чиром понимают профессиональные деформации как одномерную конструкцию, Д.В. Дирендонк, В. Шауфели, Х.Дж. Сиксма – как двухмерную конструкцию, Пельман и Хартман, Маслач и Джексон, а также Б.А. Фарбер выделяют три конструкта профессиональных деформаций, а Г.Х. Фирт, А. Мимс, И.Ф. Иваничи и Р.Л. Шваб представляют четырёх факторную модель профессиональной деформации, где помимо эмоционального истощения и редуцированных профессиональных достижений выделяются ещё два аспекта: деперсонализация, связанная с работой, и деперсонализация, связанная с реципиентами [5]

Анализ их работы делает возможным распределения профессиональной деформации представителей педагогической профессии на 4 уровня:

**1. Общепедагогические деформации**, характеризующие сходные изменения личности у всех лиц, занимающихся педагогической деятельностью. Наличие этих деформаций делает учителей, преподающих разные предметы, работающих в разных учебных заведениях, проповедующих разные педагогические взгляды, с разным темпераментом и характером, похожими друг на друга.

**2. Типологические деформации** вызваны слиянием личностных особенностей с соответствующими структурами функционального строения педагогической деятельности в целостные поведенческие комплексы. Например, в педагогической профессии существуют четыре таких типологических комплекса: коммуникатор, организатор, интеллигент (просветитель) и предметник.

**3. Специфические или предметные деформации** обусловлены спецификой преподаваемого предмета. Даже по внешним признакам легко определить, какой предмет преподаёт данный учитель

**4. Индивидуальные деформации** определяются изменениями, которые происходят в структуре личности и внешне не связаны с процессом педагогической деятельности. Подобный феномен может быть объяснен тем, что личностное развитие осуществляется не только под влиянием тех действий, которые выполняет учитель, а прежде всего обусловлены его личностной направленностью [14, 15, 16,17].

За рубежом проблема влияния профессии учителя на его личность очень актуальна, и имеет огромное значение в теоретическом и практическом плане, активно исследуется немецкими, российскими и английскими учёными.

Однако данная проблема недостаточно изучена и в связи с этим проведение экспериментального исследования по данной теме будет весьма актуально. Ведь в целом гармоничные взаимоотношения профессии и личности человека, а в частности оптимально выстроенного существования конкретного человека - это залог здорового общества.

#### Литература

1. Личность и профессия: психологическая поддержка и сопровождение / под ред. Митиной Л.М.. М.: Издательский центр «Академия».- 2005. - 336 с.
2. Вяземский Д.Н. Психологический словарь. - СПб.: Мир.- 1997. - 682 с.
3. Басов М.Я. Личность и профессия. — М.-Л.: 1926
4. Рогов Е.И. Учитель как объект психологического исследования: пособие для школьных психологов.- М.: Владос. - 1998.- 494 с.
5. Полякова О.Б. Категория и структура профессиональных деформаций.// Национальный психологический журнал.- Москва.- №1(13)/2014.-С. 57–64.
6. Мардахаев Л.В. Социальная педагогика: учебник. – М.:Гардарики, 2005. – 269с
7. Кузьмина Ю.М. Предупреждение профессиональной деформации <http://do.teleclinica.ru/184340/>
8. Пуланова Ю.В. Профессиональная деформация: понятие и условия возникновения//Профессиональная деформация и проблемы профессионализма: сб. научн. трудов/под ред. В.П.Подвойского. – 2000. -№1
9. Маркова А.К. Психология профессионализма. – М.:Знание, 1996.
10. Маркова А.К. Психология труда учителя: кн. для учителя. – М.:Просвящение, 1993
11. Москвина Н.Б. Минимизация личностно-профессиональных деформаций педагогов// Педагогика. – 2005. - №5
12. Ахметова Г.К., и др. Профессиональные деформации личности педагога: теоретические основы и профилактика/ Ахметова Г.К., Мынбаева А.К., Маликова Н.А. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 102 с.
13. Митина Л.М. Психология труда и профессионального развития учителя.- М: Академия. - 2004.
14. Безносков С.П. Профессиональная деформация личности. -СПб.- 2004.
15. Жалагина Т.А. Психологическая профилактика профессиональной деформации личности преподавателя вуза: дис. д-ра психол. наук. – Тверь.- 2004.
16. Зеер Э.Ф. Психология профессиональных деструкций. - М.: Академ. Проект. Екатеринбург: Деловая книга. - 2005.
17. Молодцова Н.Г. Практикум по педагогической психологии. - СПб: Питер. -2009.



## ПРОБЛЕМА ДОВЕРИЯ В ИНТЕРНЕТ-КОММУНИКАЦИИ

*Щетинникова К.А.*

*под руководством Сунгуровой Н.Л.*

Российский университет дружбы народов, Москва

e-mail: [shetinnikova.kse@mail.ru](mailto:shetinnikova.kse@mail.ru)

Доверие – довольно непростое чувство для понимания человеком, но оно несет в себе немаловажную роль в процессе коммуникации людей друг с другом, жизни в социуме.

Человек не сможет полноценно жить в обществе без доверия. Но бывает сложно отдалиться этому чувству, зная, что не все люди несут положительное, и не каждому человеку можно довериться. Это осложняет выбор верного пути - доверять или нет. У каждого в этом мире есть свои способы "ощущения" доверия, которые основываются на личностном восприятии человека человеком, но в Интернет-общении это может быть весьма затруднительно.

Тем не менее виртуальная реальность обладает различными ресурсами и возможностями, например, она предоставляет альтернативу в коммуникации с людьми, находящимися в отдаленных местах. К тому же, Интернет - важный источник информации, без которого добывать какие-либо необходимые сведения было бы непросто. Поэтому большинство людей не представляет себе повседневную деятельность без сети Интернет, т.к. необходимые ресурсы в основном находятся в сети, через которую осуществляют обработку и передачу информации. В связи с этим возникает необходимость развития мотивации к формированию доверительных отношений при сетевом коммуникативном взаимодействии с другими субъектами деятельности. Однако с этим может возникнуть ряд трудностей.

В процессе общения в Интернет-среде первоначально отсутствуют указатели невербального поведения личности и его социальной позиции. Человек в реальном мире может быть не идентичен своему образу в виртуальном мире. Часто пользователи и, соответственно, участники Интернет-сети используют *nickname* для собственной анонимности. Не сразу известно, с реальным ли человеком происходит общение, и, если пользователь хочет остаться анонимным, то как к нему относиться, можно ли ему доверять?

В пространстве Интернет-коммуникации не задействованы невербальные средства общения, которую представляют значительную роль в обычном (реальном) взаимодействии. Но этот факт не ограничивает наличия в виртуальном общении ярких эмоциональных реакций. Наполнить письменные сообщения эмоциями, чтобы облегчить понимание собеседников друг друга и прийти к большему взаимопониманию помогают некие символы (смайлы). Тем не менее, эмоциональная составляющая Интернет-коммуникации - это может быть лишь шагом к доверию, но не его основой.

Существует предположение, что во взаимопроникновении реальной и виртуальной идентичностей имеет место опыт выстраивания собственной сетевой идентичности, который заставляет пользователей социальных сетей задумываться об их «истинной» идентичности в реальной жизни.

Исследования показывают, что большая часть "профилей" людей в интернете являются продолжением их истинной личности, иначе говоря, они идентифицируют себя с тем образом в социальных сетях, который создали (Войскунский, 2014). Но так же есть люди, которые не хотят создавать в Интернет-коммуникативном пространстве продолжение своей идентичности, они предпочитают создать нечто альтернативное. В этом случае мы получаем "другого" человека, общение с которым в виртуальном пространстве может значительно отличаться и, следовательно, этот человек будет восприниматься иначе.

Следует отметить относительную психологическую безопасность человека в Интернете. Это означает, что риск личной отрицательной оценки собеседниками сведен к минимуму, потому что субъект имеет большую свободу поведения, высказываний и поступков.

При первом Интернет-взаимодействии с кем-либо, человек отдает предпочтение прямым тактикам, которые заключаются в сообщении информации непосредственно о себе (объективной фактической информации о себе и тактику передачи субъективной (оценочной) информации о себе и жизненных ситуациях), так же делается акцент на информации, значимой для Другого и самописание. В Интернете субъекты коммуникации для большего раскрытия себя чаще всего используют в сообщении описание своих внешних характеристик, затрагивая личностные особенности и точные анкетные данные, но в реальном знакомстве чаще говорит о взглядах на жизнь, предпочтениях, поверхностно касаются особенностей взаимоотношений. (Баранова, 2014) Различия в подобной самопрезентации в виртуальном и реальном мирах бывают весьма весомыми, информации из виртуального общения может быть недостаточно для возникновения доверия, а, учитывая возможность анонимности, и вовсе

может быть ложной. При личном общении опровергнуть истинность или ложность высказывания собеседника бывает проще, ведь к общению подключается невербалика.

Таким образом, Интернет дает нам безграничное ресурсное пространство, включая свободу межличностного общения между людьми, не взирая на расстояния, позволяя обеспечить собственную безопасность субъекту, давая право на анонимность. Виртуальное общение дает успешность в вопросе информационного управления, но оно препятствует живому, реальному общению. Виртуальное взаимодействие отбирает у человека большой объем знаковых систем, свойственные для личного общения, которые приобретены в процессе социализации человека. Отсутствие именно личностного восприятия, реального может оказать влияние на возникновение доверия в Интернет-коммуникации, так как одна из составляющих сети - виртуальная свобода субъектов взаимодействия, выбор быть анонимным, трансформация образа, отсутствие идентичности между Я-реальным и Я-виртуальным человека. Взаимопроникновение двух реальностей явилось причиной возникновения рисков, связанных с психологической безопасностью, в том числе и с доверием.

#### Литература

1. Амяга А.В. Измерение личностной представленности человека в общении //Журнал практического психолога, No2, 1996.
2. Бугаева Н.Б. Проблема общения и доверия в кибер-пространстве: риски виртуальной среды и психологическая безопасность / Психология общения и доверия: теория и практика: Сборник материалов Международной конференции УРАО, ПИ РАО, МГУ. - 6-7 ноября 2014г./ Под ред. Т.П. Скрипкиной. -М.: Университет РАО, 2014.- 777 с.
3. Зинченко В.П. Психология доверия – 2-е исправленное и дополненное издание. – Самара: СИОКПП, 2001. – 104 с.
4. Конюшенко С.М. Феномен доверия в сетевой образовательной коммуникации // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2014. – Т. 26. – С. 516–520.
5. Лепехин, Н.Н., Дубко, А.В. (2011). Доверие к виртуальной идентичности в интернет-среде. Вестник СПбУ. СЕРИЯ 12: ПСИХОЛОГИЯ. СОЦИОЛОГИЯ. ПЕДАГОГИКА, (4), 145-151.
6. Шляхова Е.В. Социально-психологические факторы доверия пользователей к информации в электронной массовой коммуникации / диссертации на соискание ученой степени кандидата психологических наук. - Москва, 2014.

## СЕКЦИЯ : УШІНШІ МЫҢЖЫЛДЫҚТАҒЫ ЖАСТАР: САЯСАТ ТУРАЛЫ ДИСКУССИЯ

### МОЛОДЁЖЬ В ТРЕТЬЕМ ТЫСЯЧЕЛЕТИИ: ДИСКУССИЯ О ПОЛИТИКЕ

---

#### РАЗВИТИЕ КУЛЬТУРЫ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

*Асылбеков Е.А.*

*Под руководством Смагулова К.Е.*

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

e-mail: [era.assylbekov@gmail.com](mailto:era.assylbekov@gmail.com)

На сегодняшний день гонка государств за сферы влияния на международной и государственной политической арене с применением силы постепенно меняется и используются более гибкие средства, основным из которых является контроль и управление информационными ресурсами государств. Для осуществления данных задач в условиях растущей насыщенности информационных потоков и средств управления, в том числе и иностранного производства, может быть использовано высокоэффективное и скрытное воздействие на программное обеспечение государственных информационных и управляющих систем Казахстана.

Стремительное развитие технологий работы с большими информационными базами данных в развитых странах создает возможность формирования стратегически структурированной «информационной войны», основной целью которой является овладение информацией или её изменение в своих интересах. Очевидным становится факт, что информационные технологии сегодня занимают исключительно важную позицию в обеспечении национальной безопасности и в развитии личности, общества и государства в целом.

В Казахстане воспринимаются потенциальные угрозы и проблемы в сфере информационной безопасности в зависимости от программного и структурного обеспечения в развитых странах, принимая во внимание потенциальные отставания, анализируя сильные и слабые стороны. Приняты основополагающие законодательные акты «О государственных секретах»[1], «Об электронном документе и электронной цифровой подписи»[2], отраслевые программы «Государственная программа формирования и развития национальной информационной инфраструктуры Республики Казахстан на 2001-2003 годы»[3], «Разработка, создание и развитие радиоэлектронных приборов и средств для информационно-телекоммуникационных систем на 2001-2005 годы»[4], «Программа развития отрасли телекоммуникаций Республики Казахстан на 2003-2005 годы»[5]. Государственная политика в сфере информационной безопасности имеет возможность стать успешной при условии, если ее реализация будет придерживаться строгих рамок общей государственной политики всего аппарата правления.

14 ноября 2011 года Указом Президента Республики Казахстан №174 [6] была принята «Концепция информационной безопасности Республики Казахстан до 2016 года». Государственные органы в свою очередь приняли меры по реализации соответствующих мероприятий, вытекающих из данной Концепции, в стратегические планы, программные документы. В целях обеспечения взаимодействия государственных органов, международных и других организаций в области информационной безопасности был расширен круг целей и задач действовавшей на тот момент Межведомственной комиссии по координации работ в сфере информатизации с соответствующим ее переименованием. Концепция была призвана служить основой при формировании и реализации единой государственной политики Республики Казахстан в области обеспечения информационной безопасности, ее положения должны были учитываться при создании и развитии единого информационного пространства Казахстана и дальнейшем совершенствовании государственной политики в области информатизации.

Концепция информационной безопасности составлялась, с учетом как внешних угроз, исходящих извне и связанных с попытками поработить или подчинить государство, сознание его народа, так и внутренних угроз, связанных с состоянием самого общества (например, СМИ) и коренящихся в самом обществе. В этом смысле информационную безопасность можно разделить на внешний и внутренний аспекты, то есть зависящую от внешних условий и внутренних. [7]

В мире, который мы знаем сейчас происходят весьма существенные изменения, которые оказывают влияние на перспективы формирования будущего мирового устройства. Главными тенденциями развития мира можно назвать следующие:

- переход к постиндустриальной (информационной) цивилизации, отличительным качеством которой является вторжение во все сферы жизнедеятельности электронных средств, также возрастание роли информации, информационных технологий и информационных ресурсов;
- форсирование глобализационных процессов, включая формирование глобального информационного пространства и информационных сетей всего мира;
- расширение информационного геостратегического противостояния между развитыми странами мира за достижение превосходства в информационном пространстве, за ноосферу, за сферу духовной и информационной жизни людей.

Таким образом, будущее Казахстана, как дипломатической страны, прямо зависит от эффективной информационной политики, сноровки и навыков государственного аппарата защитить и отстоять в информационном пространстве национальные и духовные ценности государства, а также обеспечить устойчивость и работоспособность госструктур для решительных действий в различных ситуациях, в обстановке неопределенности.

В таких условиях исследование проблем теоретических аспектов формирования государственной политики по развитию безопасности в информационном пространстве современного Казахстана представляется необходимой и одной из сложнейших задач.

А именно, неразвитостью и частичностью национального информационного пространства в Казахстане, что мешает использовать возможности полноправного вхождения в развивающееся мировое информационное пространство;

- отсутствием стратегической государственной политики развития информационного пространства Казахстана в условиях расширяющейся глобализации;
- развитием возможностей информационной экспансии развитых государств в информационном пространстве других стран с использованием мировой паутины;
- необходимостью обеспечения информационной безопасности Казахстана в соответствии с требованиями сегодняшнего дня и ростом информационных угроз национальным интересам страны.

Наличие угроз информационным интересам Казахстана и угроз развитию самого информационного пространства страны дают возможность сделать выводы о том, что в нашей стране отсутствует стратегически ориентированная деятельность госструктур и властей, общественных организаций и объединений, которая нацелена на своевременное устранение подобных угроз. Такая деятельность обязана быть организована и направлена государством, посредством разработки и реализации эффективной политики развития информационного пространства и обеспечения информационной безопасности современного Казахстана.

В целом, теоретический анализ аспектов формирования государственной политики развития информационного пространства страны в условиях сегодняшнего дня является актуальным во всех отношениях. Для полной и ясной картины необходимо привести в пример опыт зарубежных стран по повышению общественной культуры информационной безопасности.

Страны мира различаются по уровню развития информационно-коммуникационных технологий (ИКТ), и хотя все они сталкиваются с похожими проблемами информационной безопасности, методы решения этих проблем зачастую зависят от культуры страны, контекстов и национальных правовых рамок. При формировании культуры информационной безопасности одна из главных задач – правильно определить, в чем заключаются глобальные и международные проблемы и каковы локальные специфические потребности такой культуры. Международные стандарты могут способствовать выявлению лишь глобальных и общих основных вопросов, связанных с культурой информационной безопасности. Каждая национальная культура при этом будет иметь свои особенности, обусловленные локальными и временными факторами. Любая глобальная стратегия развития культуры информационной безопасности должна быть адаптирована к локальным потребностям каждой страны. Прежде всего, интерес представляют способы ведения информационно-просветительской и пропагандистской работы с населением, меры, направленные на повышение уровня осведомленности в области безопасного использования интернет-сервисов, подходы к организации консультативной помощи и общественной работы по прекращению оборота противоправного контента.

Многие страны активно выступают с инициативами по повышению уровня культуры информационной безопасности. Эти инициативы включают в себя как организацию публичных мероприятий, так и распространение информационных материалов. Тематика общественных мероприятий варьируется от общих вопросов информационной безопасности до более конкретных проблем, таких как управление рисками безопасности, использование электронных удостоверений

личности, электронных карт медицинского страхования, электронных подписей и сертификатов открытых ключей. Информационно-просветительские кампании охватывают разные целевые группы от широкой общественности до специалистов, работающих в государственных организациях и частных компаниях. Правительства развитых стран повышают уровень культуры информационной безопасности государственных служащих, предлагая большой выбор семинаров и конференций, и даже иногда привлекают к этим мероприятиям представителей частного сектора и граждан. Наряду с такими средствами формирования культуры информационной безопасности как подготовка и распространение бесплатных информационных материалов, рекомендаций и руководств, правительства многих стран все больше внимания уделяют разработке лучших практик по конкретным техническим и эксплуатационным вопросам таким, как онлайн-аутентификация, цифровые подписи, беспроводная связь, управление рисками и реагирование на инциденты информационной безопасности. Анализ результатов опроса стран-участниц Организации экономического сотрудничества и развития (ОЭСР) по поводу реализации «Руководящих принципов ОЭСР для безопасности информационных систем и сетей» [8] позволил выявить наиболее распространенные меры по формированию у граждан культуры информационной безопасности и способы ведения информационно-просветительской и пропагандистской работы с населением.

Наиболее масштабный проект реализован в США, там создана Национальная система кибероповещения (*National Cyber Awareness System – NACS*), которая предоставляет своевременную и полезную информацию пользователям, помогая им поддерживать безопасность своих компьютерных систем. Система оповещения ориентирована на пользователей с разными уровнями компьютерной подготовки, от профессионалов с техническим образованием до пользователей домашних компьютеров. Кроме того, Федеральная торговая комиссия США, для того чтобы способствовать просвещению потребителей и расширить распространение печатных изданий и веб-публикаций на темы, связанные с информационной безопасностью, в течение многих лет сотрудничает с такими коалициями, как Альянс против мошенничества в телемаркетинге и электронной коммерции (*Alliance Against Fraud in Telemarketing and Electronic Commerce*), Национальный альянс кибербезопасности (*National Cyber Security Alliance*), Рабочая группа по борьбе с фишингом (*Anti-Phishing Working Group*) и другие [9].

Некоторые страны организуют конкретные периодические мероприятия (день или неделю информационной безопасности) с целью повышения осведомленности граждан о существующих угрозах информационной безопасности и практических мерах защиты от них (Финляндия, Корея, США). Так, например, в Финляндии в рамках национальной стратегии информационной безопасности была создана широкая коалиция различных государственных органов, частных компаний и других организаций, для учреждения Национального дня информационной безопасности, ежегодного мероприятия, проводимого в феврале. В Корее проводится ежегодная «Неделя информационной безопасности» (в третью неделю июня), а также учреждена «Премия по информационной безопасности» для поощрения тех компаний и университетов, которые поддерживают хороший уровень информационной безопасности и способствуют повышению общего уровня информационной безопасности в частном секторе. Кроме того, в Корее проводился национальный обучающий тур, направленный на повышение осведомленности граждан в области информационной безопасности, а также был организован ряд семинаров для распространения самой последней информации по ключевым вопросам политики и технологии информационной безопасности [9].

В Японии для граждан страны был организован сайт по информационной безопасности *MIC Information Security Site for the People*. Кроме того, японское Министерство экономики, торговли и промышленности (*METI*), а также Национальное агентство полиции (*NPA*) в сотрудничестве с некоммерческими организациями (НКО) проводят для обычных ИТ-пользователей по всей стране регулярные семинары по противодействию компьютерным вирусам и несанкционированному доступу. Наконец, портал безопасности Национального агентства полиции *@police* предоставляет онлайн-лекции по безопасности и технические консультации для пользователей Интернета [9].

В Испании Генеральный директорат по развитию информационного общества поддержал просветительские кампании по вопросам информационной безопасности, организованные Ассоциацией пользователей Интернета в сотрудничестве с промышленностью. Через традиционные СМИ был представлен сайт для широкой общественности с инструкциями, рекомендациями и свободно распространяемыми программными средствами по информационной безопасности. Кроме того, компанией *Red.es* был организован сайт «Центр раннего оповещения о вирусах и компьютерной безопасности» (*alerta-antivirus.red.es*), который бесплатно предоставляет пользователям Интернета подробную информацию о вирусах, актуализированных оповещениях и резервный каталог предыдущих предупреждений о вирусах. На сайте также доступна подписка на бесплатные периодические отчеты и информационный бюллетень с предупреждениями о вирусах. Сайт предлагает

общую информацию о компьютерной безопасности, об уязвимостях, а также обновления для безопасности программного обеспечения, дискуссионные форумы и консультационные услуги экспертов [9].

Развитие культуры информационной безопасности напрямую связано с получением знаний и навыков в сфере информационно-коммуникационных технологий. В Казахстане внедрение обучения основам информационной безопасности происходит на всех образовательных уровнях, начиная от школьного образования и заканчивая образованием послевузовским. В школах учителя отходят от преподавания просто программирования к более широким курсам, включающим в себя аспекты безопасной работы в сети, защиты личных данных. В вузах внедряется преподавание обязательной для всех специальностей дисциплины «Информационно-коммуникационные технологии», включающей в себя раздел «Кибербезопасность». Данные курсы переводятся в онлайн формат и могут быть доступны всем желающим не зависимо от места проживания и возраста.

#### Литература

1. Закон Республики Казахстан «О государственных секретах».
2. Закон Республики Казахстан от 7 января 2003 года № 370-ІІ «Об электронном документе и электронной цифровой подписи».
3. «Государственная программа формирования и развития национальной информационной инфраструктуры Республики Казахстан на 2001-2003 годы».
4. «Разработка, создание и развитие радиоэлектронных приборов и средств для информационно-телекоммуникационных систем на 2001-2005 годы».
5. «Программа развития отрасли телекоммуникаций Республики Казахстан на 2003-2005 годы».
6. «Концепция информационной безопасности Республики Казахстан до 2016 года» от 14 ноября 2011 года №174.
7. Габдыжамалов Н.М. "СМИ в системе политических институтов: теория и практика" // Материалы международной научно-теоретической конференции, «Современное состояние и перспективы развития информационной безопасности Республики Казахстан». – Астана: ЕНУ им. Л.Н.Гумилева. - 2010 г.
8. Summary of responses to the survey on the implementation of the OECD guidelines for the security of informationsystems and networks: towards a culture of security. ([http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=DSTI/ICCP/REG\(2003\)8/FINAL&docLanguage=En](http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=DSTI/ICCP/REG(2003)8/FINAL&docLanguage=En)).
9. Малюк А.А., Полянская О.Ю. «Зарубежный опыт формирования в обществе культуры информационной безопасности» // Безопасность информационных технологий. - 2016 г. - № 4. - сс. 25-37.

## МЕТОДЫ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ РЕЛИГИОЗНОМУ РАДИКАЛИЗМУ В МОЛОДЕЖНОЙ СРЕДЕ

*Мухатаева Г.И.*

*под руководством Умбеталиевой Т.Б.*

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы  
gmukhataeva@inbox.ru

В статье рассматривается феномен религиозной радикализации молодежи в Казахстане. Данный процесс нетипичен для страны, где религиозная идентичность остается частью этно-культурной принадлежности, а вера носит исключительно номинальный характер. Так, социологический опрос, проведенный Научно-исследовательским центром «Молодежь» по актуальным проблемам казахстанской молодежи в 2018 году, показал, что 69% молодых людей идентифицировали себя верующими людьми. Из них, практикующими верующими, глубоко вовлеченными в религиозные практики, соблюдающими религиозные нормы в своей жизни, являются всего 6,4 %. Остальные верующие молодые люди мало вовлечены в религиозную жизнь, редко соблюдают религиозные нормы (26,5 %) или не участвуют в религиозной жизни (36,1 %)[1].

Однако, именно номинальная религиозность и неграмотность доминирующей части молодежи области религии оказалась тем самым фактором, на основе которого стал возможным импорт «арабского ислама», вместе с ним и публичное проявление религиозности (ношение хиджабов, никабов, укороченных брюк, бороды). Безусловно, свою роль сыграло внешнее влияние, в частности, деятельность арабо-исламских фондов и организаций, а также получение гражданами страны зарубежного религиозного образования. Как итог, на территории страны распространение получила крайняя идеология в религии. Вместе с тем, спорной является позиция о том, что усиление роли ислама в обществе представляет угрозу светским устоям казахстанского государства. На фоне роста интереса населения к религии и в контексте мусульманской идентичности Казахстана проведение жесткой секулярной политики может способствовать изоляции практикующих мусульман, укреплению у них воззрения о враждебности государства к религии, и, соответственно, переходу данной категории верующих в оппозиционный экстремистский лагерь.

Рассмотрение автором деструктивной идеологии, камуфлируемой исламом, обосновано тем фактом, что террористические акции на территории страны в 2011, 2012, 2016 гг. были совершены под лозунгом джихада. Также, контингент осужденных за религиозный экстремизм и терроризм – представители радикальных исламских течений. Так, по данным Комитета уголовно-исполнительной системы МВД РК на 2018 год в пенитенциарных системах страны по обвинению в религиозном экстремизме и терроризме находится около 900 человек. При этом, доминирующее число осужденных это молодежь: от 18 до 20 человек – 19 человек, от 26 до 30 лет – 224 человека, от 31 до 35 лет – 229 человек, двое несовершеннолетних переведены во взрослую колонию [2].

Среда для проявления религиозного радикализма сформировалась за период 1991-1998 гг., что было связано с образовательной миграцией казахстанцев в зарубежные религиозные институты Турции, Саудовской Аравии, Египта и Пакистана. Во время обучения и даже краткосрочных стажировок казахстанцы становились объектами пристального внимания радикально настроенных членов всевозможных организаций [3].

По мнению исследователей религиозного радикализма, ключевую роль в распространении деструктивных идеологических воззрений сыграли зарубежные фонды и организации. В своем исследовании о влиянии арабо-исламских организаций в современном Казахстане Дина Вильковски упоминает религиозное объединение «ал-Баракат», возглавляемое выпускниками зарубежных исламских вузов [4]. Один из слушателей этого исламского центра Аблай Чалимбаев в 2011 году был осужден за пропаганду религиозного экстремизма и терроризма. По его словам в учебном центре они изучали труды Абдуль Ваххаба, а также комментарии к корану – «Тафсир-ас-Саади» в переводе Эльмира Кулиева, который содержал пропаганду идей вооруженного джихада [5].

Вместе с тем, популярностью среди верующей молодежи стали пользоваться местные проповедники радикального ислама, прошедшие обучение в Саудовской Аравии, такие как Дарын Мубаров, Абдулла Коржавин, Куаныш Башпаев. На территории государства распространение получила идеология деструктивных организаций, действующих под псевдоисламскими лозунгами: «Хизб-ут-Тахрир», «Таблиги Джамаат», «Такфир уль Хиджра», «Ихван аль муслимин». В свою очередь, в конструировании основ радикальных идеологических доктрин находится единение мусульманской Уммы и противостояние джахилии (времена невежества).

В случае с религиозными организациями «Хизб-ут-Тахрир», «Таблиги Джамаат» можно наблюдать прозелитистскую деятельность, т.е. обращение в свою веру как можно большего количества сторонников, однако, для правоэкстремистских организаций «Ат Такфир валь-Хиджра» («Обвинение в неверии и уход»), «Ихван аль муслимин» («Братья мусульмане») характерны такие идеологемы, как обвинение в неверии секулярного общества и объявление ему вооруженного джихада.

Учение «Ат Такфир валь-Хиджра» и «Ихван аль муслимин» строится на следующих идеологических конструктах:

- агрессивная нетерпимость к инаковерующим, представителям немусульманских стран и цивилизаций, которые рассматриваются как враги ислама и признание ислама единственно истинной религией;

- аргументация идеи вооруженного джихада, который интерпретируется как обязанность мусульманина, возводится в шестой столп ислама;

- требование хиджры (переселения) с земель, контролируемых неверными и язычниками. Разделение мира на два антагонистических географических лагеря: территорию неверных (дар аль-куфр) и территорию ислама (дар аль-ислам);

- практика вынесения такфира (обвинение в неверии) в отношении верующих, субъективно причисленных к нововведенцам, многобожникам, вероотступникам, лицемерам. Также объектами такфира часто становятся представители государственной власти, правоохранительных органов;

- проявление своей веры через действия, т.н. амалы, которые могут предполагать участие в вооруженных действиях, готовность к самопожертвованию во имя религии;

- стремление к монополярному мировому порядку под диктатом мусульман (новый всемирный халифат), что приводит к отрицанию светской формы правления и призывам не подчиняться «неверному» правителю.

Подобными идеологическими побуждениями, наряду с меркантильными интересами можно объяснить выезд в Сирию и Ирак в зону вооруженных действий 800 граждан Казахстана, среди которых 120 мужчин, более 250 женщин и 500 несовершеннолетних детей [6]. Наши граждане вступали в ряды международных террористических организаций под влиянием пропаганды о построении на территории Ближнего Востока так называемого «Исламского Халифата», необходимости совершения хиджры (переселения из языческой страны в мусульманскую). Намереваясь жить в справедливом шариатском государстве, они забирали с собой семьи, отказывались от гражданства Республики Казахстан.



Отечественные и зарубежные исследователи среди факторов радикализации указывают социально-экономические, религиозные и идеологические побуждения. После обретения независимости Казахстан на протяжении более чем четверти века находился в идеологическом вакууме, более того, нерешенность социально-экономических проблем в отдельных регионах страны привела к внутренним миграционным процессам, приведшим к маргинализации части общества. Ключевыми проблемами для этой категории молодежи стали: недоступность высшего образования, трудности с трудоустройством, низкий уровень доходов. Религия, а нередко псевдорелигиозная идеология стала выполнять компенсаторную функцию для внутренних мигрантов, испытывавших кризис культурной идентичности и трудности с адаптацией в новых условиях.

Криминализация молодежи также представляет риск для вовлечения ее в религиозные радикальные организации. Примером тому является история Руслана Кулекбаева, который попал под влияние радикальных исламистов в колонии, где отбывал наказание за незаконное хранение оружия. Вооруженное нападение на отдел РУВД Алмалинского района в Алматы, здания департамента комитета национальной безопасности и налогового департамента в июле 2016 года Руслан Кулекбаев назвал мстью за «мусульманских братьев, которые подверглись преследованиям, мучению и незаконному осуждению»[7].

Исследователь Алма Султангалиева говорит о появлении такой формы религиозности, когда принадлежность к универсальной религиозной общине ставится выше лояльности «своей» этнической группе. Представители новой постсоветской генерации все чаще считают себя мусульманами не потому, что «так было заведено у наших предков», а потому, что они «пришли в ислам», выбрав его как свой духовный путь, и ислам может пониматься не только как часть культуры, но и как самостоятельная социальная сила. И эти мусульмане не считают свою более серьезную религиозность нетрадиционной. Но большинство общества относятся к ним подозрительно. Это, в свою очередь, приводит к их маргинализации и самоизоляции в своем узком кругу «истинно верующих» [8].

Среди данной категории верующих высоким является уровень недоверия к официальному муфтиату, что является следствием подконтрольности последнего властям. Следовательно, для обретения священнослужителями большего авторитета среди населения, включая молодежь, ДУМК нужно предоставить самостоятельность и не использовать его в качестве проводника государственной политики. В противовес харизматичным радикальным проповедникам среди официального духовенства должны появиться лидеры, способные дискутировать в сложных теологических спорах и уметь наносить идеологические удары по «слабым местам» в псевдорелигиозных учениях. Один из авторитетных специалистов по исламу Тимур Козырев считает, что необходимо выявлять заблуждения псевдорелигиозных групп и разъяснять их верующим, опираясь на методику теологии, выступая при этом с позиций истинных исламских ценностей. К примеру, у такфиристов («джихадистов») имеют место грубейшие нарушения шариатских правил вынесения такфира (обвинение в неверии) и объявления вооруженного джихада (начиная с неправильного определения его объекта). Партии «Хизб-ут-тахрир», помимо увлечения совершенно не исламскими по происхождению политическими концептами, свойственны также причудливые особенности в вероубеждении, в том числе, например, по вопросу о такфире (предопределении), относящемуся, между прочим, к самым основам мусульманской веры — к ее шести столпам. Салафиты мадхалитского направления злоупотребляют понятием бидъат (недозволенное новшество в религии), под которое у них несправедливо попадают многие традиции казахского народа, по сути не противоречащие исламу[9].

Как показывает практика, дерадикализация осужденных в уголовно-исправительных учреждениях является малоэффективной. По словам теолога Аскара Сабдина, лишь 20% радикальных верующих удается вернуть на позиции традиционного ислама. Усложняет данный процесс возврат указанных категорий осужденных после освобождения в радикальные джамааты (религиозные общины), позиционирование в этой среде осужденных в качестве героев, ставших «мучениками во имя религии». Профилактика экстремизма по мнению эксперта должна быть системной и включать помимо теологической разъяснительной работы социальные меры (трудоустройство, устранение жилищно-бытовых проблем, поддержка семьи). Эффективным может стать привлечение в качестве субъектов дерадикализации граждан, отказавшихся от деструктивных убеждений. Также необходима единая методика по противодействию религиозному экстремизму и терроризму, где будет учтен опыт теологов, психологов, государственных и правоохранительных органов [10].

На сегодняшний день государственными мерами по профилактике религиозного экстремизма являются: введение курсов религиоведения в старших классах, деятельность информационно-пропагандистских групп, запуск просветительских интернет-ресурсов «Е-ислам», «Islam.kz». Однако, данные меры недостаточны для эффективного противодействия радикальной идеологии. Требуется системная работа с вовлечением государственных органов, официального муфтиата, гражданского общества.

В первую очередь, необходимо сужение социальной базы для радикализации молодежи, а это решение проблем с безработицей, сокращение разрыва в доходах, искоренение коррупции, вовлечение населения в активную экономическую жизнь. Немаловажным является религиозное просвещение молодежи, на сегодняшний день существует проблема нехватки профессиональных преподавателей школьного предмета «Основы религиоведения». Вместо квалифицированных специалистов-религиоведов, данный предмет зачастую ведут преподаватели истории, географии. Отечественные ученые полагают целесообразным изучить вопрос открытия в вузах страны новой специальности «Преподаватель истории Казахстана с дополнительной специальностью религиоведение» [11].

Многие исследователи сходятся во мнении, что одним из ключевых факторов радикализации является социальное отчуждение определенной категории населения. Жесткая секулярная политика проводимая в Казахстане, но наряду с этим поддержка ислама ханафитского мазхаба и православия создают ощущение непоследовательности государства в своей приверженности светскому курсу. Более того, попытка властей ужесточить контроль в религиозной сфере посредством разработки проекта закона «О внесении изменений и дополнений в законодательство Республики Казахстан по вопросам свободы вероисповедания и религиозных объединений» по мнению правозащитников и представителей религиозных объединений нарушает права верующих и может привести к напряженности в государственно-конфессиональных отношениях. В связи с указанным, видится необходимым выстраивание иной модели светскости, где религии как социальному институту будет отведена важная роль, а права верующих не будут ущемляться.

Исследователь Тимур Козырев предлагает отойти от сепарационной модели (ориентированная на сдерживание развития религии, ее максимально возможное вытеснение не только из госсектора, но и из публичной сферы) и прийти к оптимальной кооперационной модели – четко разграничивающей функции государственных органов и религиозных объединений, но при этом не отделяющей религию от общества и оставляющей возможность для конструктивного сотрудничества государства с религией, в том числе в противостоянии религиозному экстремизму [9, 34].

Таким образом, основными мерами по противодействию религиозной радикализации молодежи должны стать решение социально-экономических проблем молодежи и закрепление религии в публичной общественной жизни казахстанцев.

1. Национальный доклад «Молодежь Казахстана - 2018». – Астана: НИЦ «Молодежь», 2018. - 410 с.
2. Круглый стол «Проблемы профилактики осужденных за экстремистские и террористические преступления». Академия КНБ РК, Центр антитеррористической подготовки. Алматы, 30 октября 2018 г.
3. Аналитический доклад «Профилактика экстремизма в России и странах Центральной Азии: часть II». Уфа: ООО «Издательство «Диалог», 2018. – 74 с.
4. Вильковски Д. Арабо-исламские организации в современном Казахстане: внешнее влияние на исламское возрождение.- Астана-Алматы, 2014. – 191 с.
5. <http://theopenasia.net/articles/detail/kogda-ty-v-spiske-ekstremistov/>
6. <http://ctc-rk.kz/сколько-казахстанцев-находится-за-пе.html>
7. <https://informburo.kz/stati/chto-skazal-ruslan-kulekbaev-uslyshav-chto-ego-prosyat-kaznit.html>
8. Султангалиева А. Религиозная идентичность и национальная интеграция в Казахстане // Сборник материалов круглого стола Национальная консолидация Казахстана: проблемы и перспективы. – Алматы, 28 марта 2013. С. 33-40.
9. Козырев Т. Ислам в Казахстане: идентичность, общество, государство // Казахстан-Спектр, Астана: Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте РК. – 2016. - №2 (76). – С. 19-36.
10. [https://web.facebook.com/permalink.php?story\\_fbid=2084424804997931&id=100002912954870](https://web.facebook.com/permalink.php?story_fbid=2084424804997931&id=100002912954870) // Дерадикализационные программы Казахстана: принципы и оценка эффективности. А.Сабдин, М.Шибуттов.
11. Сатпаев Д., Умбеталиева Т., Алияров Е., Жусупова А. и др. Коктейль Молотова. Анатомия казахстанской молодежи. – Алматы, 2014. – 193 с.

## **ВОПРОСЫ НАЦИОНАЛЬНОЙ АВТОНОМИИ В КИТАЙСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКЕ**

СУ ЦЗЮНЬСЯ

под руководством Абдигалиева Г.К.

КазНУ им.аль-Фараби

E-mail: 1031431549@qq.com

Китай - страна с огромной территорией и древней историей, а также современный Китай - многоэтническая страна. По статистике 2000 года, помимо народности хань, среди 55 этнических меньшинств насчитывается 18 этнических групп с населением более миллиона человек: монголы, хуэй, тибетцы, уйгуры, мяо, йи, чжуан, буй, корейцы, маньчжуры, йи, яо, бай, туцзя, хани, казахи, йи, ли и другие этнические группы. Среди них Чжуан имеет самое большое население, с более чем 16 миллионами человек. Существует этнические группы с населением более 100 000 человек. Это лаху,

шуй, дунсян, накси, цзинпо, киргизы, ту, даур, и представителей других национальностей. Существует 15 этнических меньшинств с населением менее 100 000 и более 10 000. Это: браун, сара, маонан, ахан, пуми, таджики, узбеки, русские, эвенки, деанг, баоан, югу, цзин, кено и другие. В стране насчитывается 7 этнических групп с населением менее 10 000 человек: менба, орокен, дюлонг, татары, хэче, гаошан, юба (рассчитывается по количеству людей в области переписи населения) и этнические группы. Кроме того, насчитывается более 734 000 человек с неустановленными этническими компонентами.

### **Распределение меньшинства**

Согласно статистическим данным Бюллетеня национальной переписи 2000 года, общая численность населения 31 провинции, автономных районов и муниципалитетов, находящихся непосредственно под центральным правительством родины, составляет 1256,83 млн. человек, из которых 115 940 человек являются ханцами. На его долю приходится 91,59% населения страны и 106,43 млн. Этнических меньшинств, что составляет 8,41% населения страны. По сравнению с четвертой переписью 1990 года население Хань увеличилось на 116,92 миллиона, увеличившись на 11,22%, а численность меньшинства увеличилась на 15,23 миллиона, увеличившись на 16,70%. Из-за проведения неравной политики в области технического рождаемости доля этнических меньшинств значительно возросла. Доля населения Хань в общей численности населения снизилась с 91,99% до 91,52%, а доля меньшинства увеличилась с 8,01% до 8,41%.

Хотя население меньшинства составляет менее 10% от общей численности населения страны, распределение очень обширное, а автономные районы этнических меньшинств составляют более 60% страны. В силу исторических и географических причин плотность населения в районах проживания этнических меньшинств весьма отличается от плотности населения прибрежных районов Хань. Например, Тибетский автономный район, населенный этническими меньшинствами, имеет плотность населения всего 1,8 человека на квадратный километр. В целом, распределение этнических меньшинств в Китае имеет две характеристики:

**Во-первых**, население меньшинства в основном сосредоточено в юго-западных, северо-западных и северо-восточных провинциях и автономных регионах. Внутренняя Монголия, Синьцзян, Тибет, Гуанси, Нинся, пять автономных районов и 30 автономных префектур, 120 автономных округов (флаги) и более 1200 этнических поселков - это места, где этнические меньшинства живут вместе. Однако в этих районах проживает много ханцев, и эта доля довольно высока. Например, в трех автономных районах Внутренней Монголии, Гуанси и Нинся население Хань составляет абсолютное большинство, а в Синьцзяне население Хань составляет 40%. Аналогичным образом, многие этнические меньшинства живут в различных районах Хань. За последние 20 лет число этнических меньшинств и рассеянного населения быстро росло, а количество округов и городов с разбросанными этническими группами увеличилось.

**Во-вторых**, диапазон распространения широк, но в основном он сосредоточен в западных и приграничных районах. Согласно данным переписи 2000 года, средняя этническая группа распределена в 30 провинциях и автономных районах, а 29 этнических групп распределены во всех провинциях и автономных регионах страны. Есть 11 областей и автономных областей с 56 национальностями, на которые приходится 35,5% из 31 провинции и автономных областей. Несмотря на широкое распространение этнических меньшинств, их население по-прежнему сосредоточено в западных и приграничных регионах.

Китай - это страна с огромной территорией, и можно сказать, что ее трудно обобщить в одном или двух предложениях о пограничных делах и пограничной теории. Наиболее важной мерой для стабилизации границ является построение системы. Чтобы решить эту проблему с помощью построения системы или управления системой, мы можем добиться долгосрочной стабильности.

Национальное единство является важной гарантией поддержания социальной стабильности, воссоединения Родины и долгосрочной стабильности страны. Стабильность - это общая ситуация. Поддержание национального единства и социальной стабильности является общим стремлением и фундаментальным интересом всех народов. Опыт борьбы между историей и реальностью говорит нам о том, что для сохранения национального единства, национального единства и социальной стабильности мы должны неуклонно выступать против национального разделения.

### **Происхождение этнической региональной автономии**

В 1949 году, после основания Нового Китая, чтобы добиться эффективного управления страной, центральная коммунистическая партия сформулировала ряд мер в национальной политике. Коммунистическая партия Китая разработала и осуществила серию программ в этнической политике, основанных на многолетнем существовании базовых национальных условий этого нового Китая, основанных на многоэтнических и этнических проблемах, и добилась определенных достижений.

В 1952 году Центральное народное правительство разработало и обнародовало «План осуществления этнической региональной автономии Китайской Народной Республики», чтобы более эффективно осуществлять систему региональной этнической автономии, четко определяя характер и статус этнической региональной автономии, принципы создания и автономии автономных местных и автономных органов. Этнические отношения внутри населенного пункта и принципы руководства народным правительством на более высоком уровне. Политика этнической региональной автономии. Это основополагающая политика Китая по решению внутренних этнических проблем, важная политическая система нашей страны и проявление национального равенства в национальной системе. Основное содержание: реализовать региональную автономию в районах, где этнические меньшинства живут вместе, реализовать единство этнической автономии и региональной автономии, этнические меньшинства создают органы самоуправления в этнических автономных районах, а граждане, практикующие самоуправление, принимают на себя основные обязанности органов самоуправления; Национальная автономия: все этнические автономные районы являются неотъемлемой частью Китайской Народной Республики.

После этого на первом заседании Первого национального народного конгресса, состоявшемся в сентябре 1954 года, была принята и принята Конституция Китайской Народной Республики, а также "Общая программа" и "План осуществления этнической региональной автономии Китайской Народной Республики". Правила более четко определили систему региональной этнической автономии. В 1984 году был официально обнародован и осуществлен Закон Китайской Народной Республики о региональной национальной автономии, в результате чего система региональной этнической автономии стала одним из основных национальных законов, помимо Конституции.

На 20-м заседании Постоянного комитета девятого Национального народного конгресса, состоявшемся 28 февраля 2001 года, «Решение о внесении изменений в Закон Китайской Народной Республики о региональной автономии» было рассмотрено и утверждено и обнародовано в тот же день. Пересмотренный «Закон об автономии» более богатый по содержанию и больше подходящий для реалий в национальном вопросе Китая. Эти положения были увеличены с 67 до 74. Закон Китайской Народной Республики о региональной национальной автономии является одним из основных законов страны и сформулирован на основе уроков, извлеченных из внедрения системы региональной этнической автономии. В этом законе содержатся более всеобъемлющие и систематические положения о создании этнических автономных районов, принципах и формах органов самоуправления, характере и задачах органов самоуправления, автономии органов самоуправления, руководстве и помощи государства, а также принципах управления этническими отношениями. Это дальнейшая стандартизация и совершенствование системы региональной этнической автономии.

Под гарантией соответствующих национальных законов и политики, региональная система этнической автономии Китая была успешно внедрена и достигла больших успехов. До настоящего времени было создано пять автономных районов, 30 автономных префектур и 120 автономных округов (флагов). 44 этнических меньшинства осуществили этническую региональную автономию, что составляет 71% от общей численности населения этнических меньшинств. Площадь этнических автономных районов составляет общую площадь земель. 64% площади. Кроме того, в качестве дополнительной формы этнической региональной автономии в различных местах было создано более 1100 этнических поселков

#### **Список использованной литературы :**

1. Ван Хонгман Об основах, содержании и характеристиках национальной политики нового Китая.- Хэйлуцзян 2012
- 2 Чжэн Синьчжэ О создании и внедрения национальной системы автономии Китая.- Пекин, 2018
- 3.Китай в истории и сегодня. Пекин: Изд-во М-ва культуры КНР, 2003.
4. Сыроежкин К.Л. Эволюция формирования и основные черты национальной политики КПК // <http://www.continent.kz/library/KN-4/4soderjanie.html>

## **МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ КУЛЬТУРНОЙ ПОЛИТИКИ В КОНТЕКСТЕ МОДЕРНИЗАЦИИ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ**

*Барлыбаева Б.С.*

*под руководством Мухитденовой А.Т.*

Казахский национальный университет им. Аль-Фараби

e-mail: [Bonika77@gmail.com](mailto:Bonika77@gmail.com)

Современная эпоха мировой глобализации приводит к тому, что унифицируются модели поведения современного человека, способы его мышления, взгляды на окружающую действительность, в целом мировоззрение, а также материальные и духовные ценности. Каждое государство хочет не отставать

от мировых тенденций, но еще лучше преуспеть и самому задавать стандарты. В этой гонке за лидерство руководитель страны должен понимать, что успех определяют не только эффективные программы, прогрессивные курсы развития и так далее, но и сознание народа, устремления, базовые принципы и ценности населения его государства, которые формирует культурная политика.

Культура в истории человечества — явление древнее. Она появилась вместе с появлением орудий труда и зачатков верований в разуме древнего человека. Так или иначе, культурный ресурс в общественно-государственных целях использовали достаточно широко в различные исторические эпохи – античность, Средневековье, Возрождение. Но возможно наиболее ярко это произошло во Франции эпохи Просвещения, когда культура стала весьма важной составляющей общественной жизни. Известно, что несколько позднее во времена Французской Революции административная, законодательная и интеллектуальная элита усиленно работала над тем, чтобы выработать конкретные механизмы воздействия на общество через институты и инструменты культуры. Поэтому, принято считать, что культурная политика как метод государственного управления появляется в Европе в конце XVIII века. Культурная политика, как процесс, явление значительно более раннее, нежели культурная политика как понятие.

Культурная политика — понятие, вошедшее в обиход с 1970-х годов преимущественно в социологии культуры и прикладных социальных исследованиях для определения роли и функций государственной власти в сфере культуры и искусства.

Культуролог, кандидат философских наук, доцент Института искусств и культуры и Философского факультета Томского государственного университета (ТГУ) Дмитрий Галкин дает различные аспекты культурной политики [1]. Политическое толкование культурной политики предполагает определение целей и приоритетов государства по сохранению культурного наследия, созданию условий для существования артистического сообщества (образование, награды, финансирование учреждений) и выработке критериев социальной приемлемости продуктов художественного творчества (цензура). Социальный аспект культурной политики близок политическому и предполагает политику равного доступа к культурным благам для населения, а также поддержку и сохранения культурной идентичности различных групп и сообществ. Институциональный аспект культурной политики включает создание и развитие государственных учреждений культуры (театры, музеи, галереи, кинопроизводство, книгоиздание и т.д.) в целях удовлетворения культурных запросов граждан. Экономический аспект связан с использованием культурной привлекательности территорий для стимулирования деловой активности (туризм, сфера услуг и развлечений, транспорт и т.д.), а также с регулированием культурных индустрий (медиа, реклама, мода и т.д.) и рынка художественных ценностей. В международно-правовом аспекте культурная политика осуществляется на уровне интернациональных проектов сохранения и развития культурного наследия, а также проблем правового регулирования перемещения художественных ценностей. Эстетический аспект культурной политики отражает позицию по отношению к власти и государству в художественном творчестве и артистическом сообществе («художник и власть»).

Толчком для использования и развития культурной политики явилась Вторая мировая война, принесящая разруху. Общество, уставшее от ее тягот, почувствовало потребность в духовном преображении. В 1948 году Генеральная Ассамблея ООН приняла, ставшую на сегодня легендарной, «Всеобщую декларацию прав человека». В этом историческом документе в числе важнейших прав каждого человека было провозглашено право «свободно участвовать в культурной жизни общества, наслаждаться искусством», а также право каждого человека «на защиту его моральных и материальных интересов, являющихся результатом научных, литературных или художественных трудов, автором которых он является» [2].

С начала 1970-х годов многие страны Западной Европы приступают к поиску новой парадигмы культурной политики, она используется уже как подход к решению социальных проблем. В основе этой парадигмы лежала идея персонализированного удовлетворения потребностей. На смену лозунгу «культура для всех» приходит лозунг – «культура для каждого». Каждый отдельный гражданин государства существует в определенном пространственном континууме, он, как правило, укоренен в определенном месте и для него важны те культурные ценности, традиции, процессы и события, которые осуществляются в его личном и ближайшем культурном окружении и пространстве. С помощью этих событий и участия в них происходит процесс культурной идентификации, столь важных для любого человека, а кроме того актуализация собственного творческого потенциала человека. Культурная политика становилась инструментом прямой интервенции в экономику: в сферу услуг, досуга, туризма, спорта и т.д., при этом не дав значительного прямого результата для роста экономики и благосостояния, для борьбы с безработицей. Но ее главный результат - конструирование имиджа городов как глобальных центров (Бостон, Франкфурт, Глазго, Москва и т.д.) для привлечения туристов, квалифицированных кадров и инвесторов. Проведение престижных культурных проектов

воспринимается как символ возрождения, динамизма, нового уровня доверия, космополитизма, конкурентоспособности, современности и инновационности.

Французский исследователь Абраам Моль, различает четыре группы культурной политики, основанные на двух противоположных подходах классификации. Он предлагает выделить две основные модели: социостатическую и социодинамическую как наиболее характерные для существующей культурной реальности.

Первая или социостатическая модель описывает устойчивые характеристики культурной политики, в частности, ее цели и основные институты. Социодинамическая модель культурной политики призвана подчеркнуть непрерывный характер изменений в культурной сфере, что позволяет фиксировать динамику процессов, происходящих в культуре как на уровне содержания, так и формы в различные культурно-исторические периоды развития общества [3].

Выделив две основные модели культурной политики, А.Моль более детально раскрывает их суть и формы актуализации. В частности, социостатическую модель он дифференцирует на три подтипа:

- Популистская/демагогическая (суть - удовлетворение культурных потребностей максимального количества людей, роль государства - создать условия и не регламентировать развитие культуры).

- Патерналистская/догматическая (суть – осуществления различного рода регламентаций в сфере культуры, которые важны для правящей элиты, государство программирует и обеспечивает развитие культуры своими средствами).

- Эклектическая (смысл культурной политики формируется с ориентацией на индивидуализацию потребления культурных ценностей и их соответствия признанным в государстве и обществе культурным образцам, их иерархии, а также заявленным приоритетам и мерой доступа к ним).

Альтернативный тип культурной политики, названный А. Модем социодинамическим, также дифференцируется на два подтипа, а именно:

- прогрессивный
- консервативный

Первый из заявленных подтипов представляет собой не что иное, как активно развивающийся тип культурной политики, тяготеющий к динамическим трансформациям по направлению к положительным изменениям, под воздействием социальной макросреды. Этот тип культурной политики делает ставку на внедрение новаций во имя развития культуры.

Второй подтип культурной политики, исходя из концепции А. Моля, стремится строить свою конструкцию по принципу сохранения устойчивой традиции. В этом случае следование традиции – залог устойчивого развития. Консерватизм хорош до определенных пределов, иногда жесткое следование консервативным традициям может привести к стагнации, хотя культура по своей сути весьма консервативна, ее динамика не может сравниться с динамикой развития технологий и цивилизации [3].

Белградский культуролог М. Драгичевич-Шешич предлагает четыре модели, принципиально различающиеся между собой [3]:

- модель либеральной культурной политики;
- модель государственной бюрократической или просветительской культурной политики;
- модель национально-освободительной культурной политики;
- модель культурной политики переходного периода.

В данной классификации есть некоторые спорные моменты, но это вопрос специального рассмотрения.

Руководитель исследовательского института культурной политики из Бонна Андреас Визант в качестве критериев для выделения предлагает наличие общественной поддержки или идею самостоятельного выживания. Он выделяет две основные модели развития культурной политики. Первая основывается на традиционной идее общественной поддержки искусства и культуры, а вторая – на рыночной модели [3].

В отечественной теории и практике бытуют и другие типологии культурной политики, которые корреспондируются с приведенными выше, в определенной степени разным образом их интегрируют [3].

- «Вдохновитель» (Государство создает условия для реализации культурной деятельности).

- «Инженер» (Государство использует существующие ресурсы).

- «Архитектор» (Государство создает специальную инфраструктуру (министерства, ведомства, департаменты, Советы, Фонды).

- «Патрон» (Государство проводник своих субсидий через различные формы бюджетного и внебюджетного финансирования).

Разделяют два уровня культурной политики по масштабу распространения: национальная (сюда можно добавить и региональную) и надрегиональная или международная. Наиболее наглядно это

подтверждается пакетом последних документов ЮНЕСКО, которые связаны с продвижением в мире идей межкультурного диалога, культурного разнообразия, культурной политики как политики для культуры [4].

Согласно «экономической модели» культурной политики, модернизация и экономический прогресс способствуют расширению сети культурных учреждений, развитию индустрии культуры, а новейшие технические средства обслуживают досуг населения. Данная модель подвергается критике, так как технический прогресс способствует культурно-цивилизационному развитию, но может также радикально ухудшать образ жизни людей, происходит игнорирование специфики культуры, давление «экономического детерминизма». Как показала жизнь, когда экономика признается ведущей сферой, то рано или поздно это приводит к кризисным трендам в духовной культуре [4].

Одной из промежуточных моделей, позволяющих сохранять рыночную конкуренцию и исключаяющей прямое вмешательство государства в развитие культуры, но при этом сохраняющей за государством функцию «конструирования», т.е. выстраивания в обществе целей, приоритетов и ориентиров на «минимизацию антиинтеллектуализма», на поддержку инноваций и конструктивный «культурный критицизм», выступает модель «культурного федерализма», которую разрабатывают некоторые зарубежные исследователи.

Длительное время в рамках советских государств сфера культуры существовала и по моделям, ориентированным на социальное равенство, что предопределяло круг прав и его обязательств за воспроизводство культуры, за развитие инфраструктуры сферы культуры и искусства, нормирование и распределения общественных благ и услуг. Но на практике, при всех позитивных тенденциях, существовала «пропасть» между декларируемыми целями на всестороннее развитие человека и культуры в обществе и реальным финансированием сферы, чтобы эти цели приблизить. Данная ситуация все еще сохраняется в Казахстане.

Современные тенденции взаимосоотрудничества культуры и экономики являются модели «многоканального финансирования», коммуникативных моделей партнерства и диалога. Они основаны на принципах общественно-государственного регулирования сферы культуры, на поисках новых форм взаимодействия государства и бизнеса, т.е. на понимании того, что наша страна – это социокультурное пространство, объединенное особыми ценностно-смысловыми параметрами, культурой как источником саморазвития страны в современном сложном и нестабильном мире.

В отличие от «экономической модели» в альтернативной ей «культурной модели» развития, целью и стратегической задачей выступает достижение высокой духовности в обществе, базирующейся на гармонии материальных и духовных интересов, воспроизводство «человека культуры» (по В. Библеру). Первоосновой этой модели является культура, поэтому культурная политика «произрастает» благодаря интеграционным процессам в сфере экономической и социальной жизни. Ее цель – сохранить традиции в рамках современности, привлечь население к активному участию в создании новых культурных ценностей, сохранить этнокультурное многообразие отдельных сообществ. Именно такая политика способствует сохранению самобытности народов и представляется более плодотворной по сравнению с другими, а также удовлетворяет понятию «культурная политика» в трактовке, предложенной в международных документах, соответственно получает признание мирового сообщества и постепенно распространяется в разных странах еще и потому, что проведение идеи о сохранении роли государства в культурной политике, выполнении им конкретных видов административной и финансовой деятельности, оставляет пространство свободы для реализации целей других субъектов.

Культурная политика также рассматривается в контексте укрепления национальной безопасности, чему отвечает Концепция культурной политики РК: анализ мирового опыта показал, что заинтересованность государства и грамотно выстроенная культурная политика способствует социальной стабильности, формированию патриотизма и национальной идентичности. В контексте региональной полиэтничности: развитие казахстанского культурного пространства на основе сохранения этнического многообразия и гармоничного развития культуры народа Казахстана при активном участии Ассамблеи народа Казахстана. В контексте глобализации: создание собственной культурной ниши в мировом культурном пространстве [5].

Культурная политика страны представляет собой совокупность принципов и норм, а также систему мер и мероприятий по сохранению, формированию, возрождению, развитию и распространению культуры посредством различных государственных и общественных институтов. Так, российский теоретик культуры А. Я. Флиер определяет культурную политику «как совокупность идеологических принципов и практических мер, осуществляемых через образование, просветительские, досуговые, научные, религиозные, творческие, издательские, коммуникационные, социальноорганизационные и иные государственные и общественные институты по всесторонней углубленной социализации и



инкультурации населения». В узком смысле культурная политика — это деятельность государства в области культуры [6].

Власти проводят культурную политику в целях поддержки различных пластов культуры социума, формирования отношений власти и общества, регулирования систем культурного производства (индустрии культурного наследия, индустрии досуга и развлечений, индустрии культурного туризма). Культура населения любой страны в современных условиях подвержена влиянию как внутренних, так и внешних факторов. В условиях глобализации при формировании и реализации государственной политики в области культуры учитываются не только опыт и традиции культурно-духовной жизни страны, но и принципы международных актов универсального характера (Всеобщая декларация прав человека (1948 г.), Декларация тысячелетия ООН (2000 г.), а также конвенции, декларации, рекомендации по вопросам культуры, культурной политики и международного культурного сотрудничества (Декларация о международном культурном сотрудничестве (1966 г.), Декларация Мехико (1982 г.), Доклад ЮНЕСКО «Наше культурное разнообразие» (1996 г.), Гаагской конвенции о защите культурных ценностей в случае вооруженного конфликта (Гаага, 14 мая 1954 года) и другие).

В Казахстане культурная политика регулируется указом Президента Республики Казахстан от 4 ноября 2014 года «О Концепции культурной политики Республики Казахстан». Направлена она на обеспечение устойчивого развития общества на основе формирования созидательных и конструктивных ценностных ориентиров и является качественным измерением развития всех важных аспектов жизнедеятельности общества и государства. Стратегическим курсом новой культурной политики является выдвинутая Главой государства национальная идея духовной модернизации и обновления национального сознания «Рухани жаңғыру», которая призвана, чтобы объединить казахстанский народ с его богатым культурным наследием и творческим потенциалом на успешное достижение цели вхождения Республики Казахстан в число 30-ти самых развитых стран мира. В разработке Концепции о культурной политике был учтен опыт передовых стран мира, которые прошли модернизацию естественным органическим путем и неорганическим, вызванным в ответ на внешние раздражители [5].

Культурная политика в контексте модернизации общественного сознания направлена, как на увеличение экономического потенциала, когда сфера культуры становится одним из ресурсов экономики, привлекательной инвестиционной средой для бизнес-инициатив, что позволяет вывести отдельные виды искусства и организации культуры на экономически прибыльный уровень (киноиндустрию, анимацию, цирковое искусство, музейную, концертную и театральную деятельность и другие). В Статье Главы государства «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» данное направление предполагает прагматизм. Прагматизм – это «умение жить рационально, с акцентом на достижение реальных целей, с акцентом на образование, здоровый образ жизни и профессиональный успех – это и есть прагматизм в поведении» [7].

Так и на преобразование и сохранение национального кода. Национальный код должен стать стержнем каждого гражданина Республики. Составляющими его являются конкурентоспособная культурная ментальность и высокие ценностные ориентиры казахстанцев. В контексте модернизации сознания — это сохранение национальной идентичности, с ядром традиционных взглядов, которые способствуют успешной реализации современного человека в мире, при этом отбросив устаревшие стереотипы и привычки поведения и мышления, тормозящих процесс развития и принятия нового прогрессивного образа жизни. Уже давно известно, что фактором успеха государства выступают не минеральные ресурсы, полезные ископаемые или географическое расположение, а конкурентоспособность человека. Конкурентоспособность человека подразумевает качество его интеллектуальных и трудовых ресурсов.

Современная казахстанская культура имеет все шансы для активного участия в глобальном культурном диалоге со своей сложившейся историко-культурной основой генетического кода нации. Основными составляющими культурного кода нации являются наследие в виде полиэтнических, разновременных вещественных и невещественных памятников, синтез обычаев и традиций множества этнических групп Казахстана, языковые ресурсы (так сложилось, что казахстанцы владеют практически свободно двумя языками и имеют все возможности владеть тремя и более), семья, как ячейка общества — хранилище культурного богатства страны, потому что именно в семье формируются и из поколения в поколение передаются мудрость, идеалы и духовные ценности, хозяйственные системы (жизненный уклад) и праздники. Праздники помогают выделить, обозначить и вспомнить главные духовные ценности народа.

В контексте модернизации общественного сознания особое внимание в культурной политике должно быть уделено укреплению национальной идентичности и продвижению нового казахстанского патриотизма [5]. Это одно из приоритетных направлений культурной политики государства.

Жизнеспособная культура проходит свой естественный путь развития и трансформации, сохраняя свой стрежень. Казахская культура выжила и продолжает жить, но ей необходимо четко отделить старое от нового и перестать разрываться между различными трактовками плохого и хорошего. Идентичность может дать сбой в случае, когда ценности своей культуры окажутся малопривлекательными и ее сможет заменить другая, способная увести от истоков духовных и нравственных ценностей исконной культуры. Для этого четкую формулировку правильного, неправильного, объяснение культурных явлений, стержня мудрецов прошлых поколений нашего народа должно дать государство через культурную политику и модернизацию общественного сознания.

#### Список использованной литературы

1. Галкин Д.В. Виртуализация опыта в культуре постмодерна: метаморфозы дискурсивного ландшафта: Автореф. дис. канд. филос. наук. Томск, 2002.
2. Всеобщая декларация прав человека. 10.12.1948, Статья 27.
3. Культурная политика. Хангельдиева Ирина Георгиевна. Научный журнал «Фонд знаний «Ломоносов», 2011.
4. Астафьева О.Н. Культурная политика: теоретическое понятие и управленческая деятельность: лекции. М.: Изд-во РАГС, 2010. 69 с.
5. О Концепции культурной политики Республики Казахстан Указ Президента Республики Казахстан от 4 ноября 2014 года № 939.
6. Специфика культурной политики Японии в условиях глобализации П. А. Мошняга, Московский Гуманитарный Университет — 2009.
7. Статья Главы государства «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» от 12 апреля 2017 года.

### **КУЛЬТУРНАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН В КОНТЕКСТЕ ПРОГРАММЫ "РУХАНИ ЖАНГЫРУ"**

*Барлыбаева Б.С.*

*под руководством Мухитденовой А.Т.*

Казахский национальный университет им. Аль-Фараби

e-mail: [Wonika77@gmail.com](mailto:Wonika77@gmail.com)

Сегодня развитие культуры и культурного потенциала относится к числу ключевых приоритетов развития многих народов и государств мира. Критериями успешности проводимой политики являются уровень развития культуры, наличие эффективно работающей инфраструктуры культурных институтов и механизмов, обеспечивающих сохранение и обогащение общенационального и мирового культурного наследия, создание, трансляцию и потребление качественных культурных ценностей, плодотворный культурный обмен и духовно-творческую самореализацию личности, а также патриотизм по отношению как к своей стране, так и планете Земля в целом, бережное использование природных ресурсов и забота об экологии.

Культурная политика успешного государства направлена на обеспечение устойчивого развития общества на основе формирования созидательных ценностных ориентиров и является качественным измерением развития всех важных аспектов жизнедеятельности общества и государства [1].

Понятие модернизации общественного сознания предполагает изменения в сознании людей, как на индивидуальном, так и на национальном уровне. Подразумевается сохранение внутреннего национального ядра при изменении некоторых его черт. Основными характеристиками передового общества, как выделил Н.А. Назарбаев, являются: конкурентоспособность, прагматизм, сохранение национальной идентичности, культ знания, эволюционное развитие, открытость сознания [2].

В статье Главы государства "Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания" говорится, что никакой процесс модернизации не может иметь место без сохранения национальной культуры. Без опоры на национально-культурные корни модернизация повиснет в воздухе. Казахстанцам же нужно, чтобы она твердо стояла на земле. А это значит, что история и национальные традиции должны быть обязательно учтены. В реалиях современного мира ключевой принцип развития страны – стремление к обновлению, но делать это необходимо в условиях сохранения и популяризации историко-культурного наследия [2].

Обратимся к международному опыту модернизации. В странах Юго-Восточной Азии в конце XX века стало очевидно, что многие государства (Китай, Гонконг, Тайвань, Сингапур) начали развиваться не в русле вестернизации, а избрали путь реинтерпретации национальной традиции. В процессе модернизации они сделали вполне осознанный выбор в пользу национального, а не универсального. В

большинстве стран Азиатско-Тихоокеанского региона был принят официальный курс на строительство «эпохи культуры» как феномена современной цивилизации, и этот путь принес долгожданный успех [3]. Хотя Т. Чонг подчеркивает момент, что модернизацию в Юго-Восточных странах не следует воспринимать как стабильную, устойчивую концепцию. Нужно понимать, что это неоднородный процесс, через который общество проходит путем проб и ошибок. Более того, степень модернизации варьируется в зависимости от конкретного государства [4].

Опыт модернизации Японии также характеризуется внутренним механизмом, что несет нравственный стержень. Заложено фундамент был еще с древности. История показывает, что японцы строят свои принципы на основе уважения, чести, спокойного позитивного отношения ко всему сущему, прагматизма и полной ответственности. Внутренняя установка, которая хранит в себе сочетания традиций, обычаев и моральных устоев, основывается на синто. Также имеются отпечатки конфуцианства. Оба из этих течений несут один общий главный смысл - служение обществу. Этот аспект является главным катализатором столь быстрого роста Японии. Он смешан с западным прогрессом. Этот необычайно мощный симбиоз был синтезирован и систематизирован. Именно этот рычаг является основной причиной качественного развития Японии [5].

Как показала мировая практика прошлого столетия, модели модернизации зависели от сложного комплекса предпосылок, охватывающих не только экономику страны или ее политическое устройство, но и весь спектр социокультурных факторов. Пример тому — неудачное применение классической модели модернизации в Индокитае, в ряде стран Африки, связанное с тем, что экстраполируемые западные институты и ценности отторгались традициями этнической культуры, морально-этическими и религиозными нормами и менталитетом местного населения. Созревшие или слабые предпосылки модернизации обуславливают масштабность, характер реформ, их темп, скорость и последовательность, стратегию и тактику модернизационного процесса, что, в итоге определяет конечный результат. Вот почему, говоря о модернизации, необходимо учитывать как политическую, так и социально-культурную и, разумеется, экономическую составляющую.

В XX веке весьма эффективной оказалась форсированная модель модернизации, использованная в странах Юго-Восточной Азии (в Южной Корее, Сингапуре, на Тайване), где преобразования проводились тоталитарными и авторитарными режимами в течение двух-трех десятилетий. В результате на мировой арене появились «азиатские тигры», демонстрирующие не только экономическую мощь, но и плоды демократизации общественно-политической жизни, где традиции и инновации тесно переплетены друг с другом [6].

Успешная модернизация Южной Кореи вызывает интерес зарубежных специалистов разных научных отраслей: востоковедов, историков, политологов.

Современная, в самом широком понимании, модернизация Южной Кореи тесно связана с именем Пак Чжон Хи — яркой и многомерной личности, с полярным разбросом оценок его роли как главы государства, политической деятельности и личностных качеств. Его 18-летнее авторитарное руководство ознаменовалось большими переменами и главным его достижением — «корейским экономическим чудом». За свои три президентских срока Пак Чжон Хи прошел путь от военной диктатуры до «демократии корейского образца». За годы военного режима в тюрьмы были заключены более 20 тыс. человек, в том числе лидеры партий, общественные деятели, ученые, журналисты, профессора, деятели культуры.

Теория модернизации столкнулась с интересным парадоксом: чем более открытыми миру становились «азиатские тигры», тем большую роль в их политической культуре начинали играть традиционные конфуцианско-буддистские ценности, а не универсальные постулаты теории модернизации. Успешная практика модернизации с опорой на реинтерпретацию национальных традиций в странах АТР способствовала радикальному пересмотру основ самой модернизационной теории. Появились первые разработки теории неомодернизации.

В качестве неудачного опыта можно рассматривать модернизацию латиноамериканских и исламских государств, вставших на путь вестернизации. В частности, в Аргентине, Мексике, Бразилии, Алжире, Египте, Судане, Тунисе, Пакистане в ответ на разрушение традиционного уклада и вторжение западных ценностей в процессе модернизации общество раскололось. При этом, во многих исламских странах возникал острый ценностный конфликт, который в большинстве случаев приводил к гражданской войне [7].

Таким образом, именно национальное, а не универсальное становится сегодня основной движущей силой модернизационных процессов. Нельзя рассчитывать на эффективность модернизации, исходя исключительно из показателей экономического роста. Не менее важно для стабилизации общественного развития сформировать новые ценности сообщества, которые не противоречили бы старым традиционным устоям, а развивали их в новом направлении.

Именно поэтому Глава государства в своей программной статье призвал совершенствовать общество путем модернизации сознания граждан, сохранив всё лучшее в поведенческом и культурном аспекте, накопленное вековыми традициями казахов и историей народов, живущих в Казахстане.

В 2000-х годах в сфере культуры были достигнуты определенные результаты. Число действующих с 2001 года музеев в среднем за год увеличилось на 17 процентов. Вместе с растущим уровнем образования наблюдался спрос на библиографическую информацию. Это привело к росту пользователей библиотек в среднем на 2,3 процента с 2002 года, что, в свою очередь, породило необходимость технического обеспечения библиотек (46 процентов компьютеризированы) [8].

После кризиса и деградации в 1990-х годах многих библиотек постепенно началось возрождение библиотечного дела. При этом большая часть библиотек — 2900 (81 процент) — находилась в сельской местности. Каждый год на 20 процентов увеличивалось и количество клубных учреждений, в 2004 году их насчитывалось 2200, большая часть также располагалась в селах [8].

В феврале 2001 года состоялось одно из значимых событий в культурной жизни страны — презентация проекта музыкального наследия Казахстана «Асыл мура». Цель проекта — систематизация, обработка и запись на цифровые носители национального музыкального наследия. Вторую жизнь обрели образцы народной, классической и современной музыки. Казахские артисты показали себя на мировых аренах, концертных площадках, занимая призовые места и т.д. [8].

Казахстан подписал соглашения о сотрудничестве в сфере культуры с 49 странами ближнего и дальнего зарубежья. Значительными событиями в жизни страны стали встреча министров культуры стран-участниц ШОС, заседание Постоянного совета ТЮРКСОЙ. Все это свидетельствует о том, что за те годы независимости произошло реальное возрождение и дальнейшее развитие казахской национальной культуры и культуры народа Казахстана в целом.

Закон «О культуре» от 15 декабря 2006 года регулирует общественные отношения в сфере создания, возрождения, сохранения, развития, распространения и использования культуры в Республике Казахстан и определяет правовые, экономические, социальные и организационные основы государственной политики в области культуры [9].

В результате были: воссозданы свыше 30 значимых памятников истории и культуры; проведены работы по научному исследованию, консервации, благоустройству, музеефикации и туристскому использованию 32-х древних и средневековых археологических городищ и поселений; расширена культурная инфраструктура, активизирована деятельность по пропаганде и популяризации историко-культурных ценностей; реализованы меры по созданию целостной системы изучения культурного наследия;

А также были созданы: Центр по выявлению, приобретению национальных книжных раритетов, реставрации книг и древних рукописей при Республиканской национальной библиотеке, Центр по страховому копированию и реставрации архивных документов с оснащением современным оборудованием при Центральном государственном архиве Республики Казахстан, Центр по формированию и реставрации музейного фонда, имеющего особое значение для национальной истории, на базе Президентского центра культуры; выпущены по 16 направлениям различные серии книг; сооружен монумент - символ государственной целостности и единства народов Казахстана; создана база данных, определены границы территорий и зон охраны объектов культурного и смешанного наследия, включенных в предварительный список ЮНЕСКО; восстановлены и перенесены на современные аудионосители, фонозаписи выдающихся исполнителей-музыкантов устной профессиональной традиции, находящиеся в фондах, архивах и хранилищах страны.

За 2 года реализации отраслевой программы «Культурное наследие» завершены реставрационные работы на 16 памятниках истории и культуры, проведены сезонные археологические исследования 39 городищ, поселений, стоянок, могильников и курганов на территории Казахстана. Проведены 8 прикладных научных исследований уникальных историко-культурных, архитектурных и археологических памятников, имеющих особое значение для национальной культуры, продолжены работы по разработке и выпуску новых серий изданий по вопросам истории, археологии, этнографии и культуры Казахстана.

«Без культурного наследия немыслимы современная жизнь суверенного Казахстана и перспективы его всестороннего развития», - говорится в Концепции. «Культурное наследие является одной из основ формирования самосознания, обладает большим потенциалом в утверждении преемственности гуманистических и патриотических ценностей» [10].

В настоящее время в Казахстане культурная политика регулируется указом Президента Республики Казахстан от 4 ноября 2014 года «О Концепции культурной политики Республики Казахстан». Направлена она на обеспечение устойчивого развития общества на основе формирования созидательных и конструктивных ценностных ориентиров и является качественным измерением развития всех важных аспектов жизнедеятельности общества и государства. Стратегическим курсом

новой культурной политики является выдвинутая Главой государства национальная идея духовной модернизации и обновления национального сознания «Рухани жаңғыру», которая призвана объединить казахстанский народ с его богатым культурным наследием и творческим потенциалом на успешное достижение цели вхождения Республики Казахстан в число 30-ти самых развитых стран мира. В разработке Концепции о культурной политике был учтен опыт передовых стран мира, которые прошли модернизацию естественным органическим путем и неорганическим, вызванным в ответ на внешние раздражители [1].

По линии международного сотрудничества Казахстан является участником конвенций в сфере культуры: Конвенции об охране всемирного культурного и природного наследия (Париж, 16 ноября 1972 года), Международной конвенции об охране нематериального культурного наследия (Париж, 17 октября 2003 года), Гаагской конвенции о защите культурных ценностей в случае вооруженного конфликта (Гаага, 14 мая 1954 года), Европейской культурной конвенции (Париж, 19 декабря 1954 года), Конвенции о мерах, направленных на запрещение и предупреждение незаконного ввоза, вывоза и передачи права собственности на культурные ценности (Париж, 1970 года), Конвенции о международных выставках (Париж, 22 ноября 1928 года) [1].

Целью Концепции культурной политики является: духовная модернизация и обновление национального сознания, формирование единого культурного пространства страны, конкурентоспособной культурной ментальности и высоких ценностных ориентиров казахстанцев, развитие и популяризация современных культурных кластеров, влияющих на успешное развитие экономики, повышение туристской привлекательности и позитивного международного имиджа страны.

Для формирования новой культурной конкурентоспособной ментальности, в основе которой - выстроенная система ценностей, творческая активность, способность создавать востребованный продукт культуры, для выхода отечественной культуры на качественно новый уровень и ее широкой узнаваемости в мире выстроены принципы культурной политики: оригинальная самобытная культура, высокий уровень культуры как фактор роста и развития, полиэтничность культуры Казахстана, свобода самовыражения, создание единой культурной среды на базе передовых технологий и институциональной организации.

В целом, потенциал отрасли достаточно высокий, и за годы независимости было проделано много работы. При всех положительных моментах остаются некоторые проблемы. По-прежнему низким остаются социальный статус и престиж работников сферы культуры и искусства. Среднемесячная заработная плата работников отрасли составляет 61-72 % от аналогичного показателя по всем областям деятельности в республике. Динамика создания новых рабочих мест в сфере культуры свидетельствует об отставании отрасли от среднереспубликанского показателя занятости.

Имеются и другие проблемы. К ним относятся нескоординированность управленческих решений исполнительных и местных органов власти, особенно чувствуется отсталость учреждений культуры на селе; высокая потребность в культурных учреждениях при низких возможностях бюджета; не популярна практика государственно-частного партнерства; совершенствование молодежной культурной политики, так как есть тенденция среди молодежи к инокультурным ценностям и идеалам, что подрывает национальный культурный иммунитет; не получают должного развития и поддержки современные направления искусства и его новые течения; не развиты институты меценатства, спонсорства и волонтерства в сфере культуры.

По примеру таких стран как США, Великобритания, Германия, Южная Корея и Сингапур, Казахстан пытается выстроить действенные правовые механизмы поддержки спонсорства и меценатства в области культуры. Оптимальным является опыт Франции, где центральные органы берут на себя обязательства по реализации проектов национального уровня и действуют советы по делам культуры.

Культурная политика Республики Казахстан реализуется по приоритетным направлениям [1].

1. Сохранение культурного кода нации подразумевает сохранение, исследование и трансляцию культурного наследия, духовное обновление, культурную и общенациональную консолидацию общества, формирование нравственной, самостоятельно мыслящей творческой, ответственной личности, укреплению национальной идентичности и продвижению нового казахстанского патриотизма.

2. Совершенствование системы управления в сфере культуры. В целях привлечения культурного сообщества и координации вопросов менеджмента в сфере культуры введены институты художественных советов по отраслям при уполномоченном органе в сфере культуры Республики Казахстан. Художественные советы в тесном взаимодействии с творческими союзами обеспечивают координацию деятельности институциональных объединений в форме отраслевых кластеров с целью

создания конкурентоспособного отечественного продукта – высокохудожественных произведений и предметов культуры и искусства.

3. Единое образовательное пространство сферы искусства. Формируется единая модель образования в сфере культуры, основанная на принципах непрерывности, преемственности, творческой и профессиональной компетентности, дуального обучения, что требует принятия ряда комплексных мер: ориентировать государственную культурно-образовательную политику на потребности рынка труда в сфере культуры и искусства; организовать подготовку специалистов и современных менеджеров в сфере культуры; повышать квалификацию работников культуры и искусства, педагогов художественного образования.

4. Интеграция в международное культурное пространство. Казахстанская культура должна стать активным участником глобального культурного диалога и способствовать вхождению Республики Казахстан в число 30-ти развитых стран мира. Учитывая проводимую Казахстаном политику мира и согласия в общественной и культурной жизни, принятые Генеральной Ассамблеей ООН резолюции о поощрении межрелигиозного и межкультурного диалога, а также утверждение Генеральной Ассамблеей ООН по предложению ЮНЕСКО инициативы Казахстана о провозглашении Международного десятилетия сближения культур на 2013 – 2022 годы, на первом этапе реализации Концепции культурной политики Республики Казахстан решен вопрос о создании центра сближения культур в городе Алматы с дальнейшим присвоением ему статуса категории II ЮНЕСКО.

5. Применение информационных и инновационных технологий. Внедрение современных технологий в сфере культуры является важным фактором развития новых форм культурных коммуникаций и объединения культурного пространства всей страны.

6. Развитие современных культурных кластеров. Культурный кластер – это творческий сектор экономики, обеспечивающий взаимодействие между творчеством, образованием и наукой, экономикой и бизнесом, создающий конкурентоспособный продукт. Задачи развития отрасли определяют два направления формирования культурных кластеров: творческий и культурно-туристский.

Планируется воплотить данную Концепцию в течение двух этапов.

1-й этап 2015 – 2019 годы. На первом этапе были произведены следующие действия: была подготовлена соответствующая правовая база; активное развитие получают наука и исследовательская деятельность; музеи страны выступают опорными центрами развития исторической науки, археологии и искусствоведения; проведена полная ревизия и систематизация сакральных объектов Казахстана, по итогам которых будут сформированы списки общенациональных и локальных объектов культурно-географической карты святынь Казахстана для их дальнейшего изучения, продвижения и популяризации; усилена интеграция в проекты ведущих международных организаций (ЮНЕСКО, ТЮРКСОЙ, ИСЕСКО и другие); реализуется отраслевой план действий по завершению комплексной оцифровки всего библиотечного фонда страны до 2020 года; реализована серия масштабных республиканских и международных имиджевых мероприятий; сформированы списки лучших авторов, произведений и исполнителей современной казахстанской культуры; проведена комплексная подготовка и реализация культурной программы международной специализированной выставки ЭКСПО-2017.

2-й этап 2020 – 2030 годы. На втором этапе в контексте модернизации трех базовых сфер страны – экономики, политики и общенационального сознания продолжается институциональное и инфраструктурное преобразование отрасли. С учетом задач обозначенной триады казахстанской модернизации заданные на первом этапе меры по формированию национального кода казахстанцев, сохранению национальной идентичности, укреплению потенциала творческих ресурсов, развитию симбиоза кластерной индустрии в культуре и туризме, созданию зон креативных индустрий, а также продвижению инициатив в области поддержки своей малой родины получают свою практическую реализацию. Кроме того, национальные символы и культурные бренды страны, культурно-географическая карта святынь Казахстана, лучшие произведения в сфере культуры и искусства получают свое широкое продвижение в глобальном мире.

#### Список использованной литературы

1. О Концепции культурной политики Республики Казахстан Указ Президента Республики Казахстан от 4 ноября 2014 года № 939.
2. Статья Главы государства «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» от 12 апреля 2017 года.
3. Берлибаева А. История экономического сотрудничества центральноазиатских государств и Республики Корея (1991—2009 гг.). Автореф. дисс. на соиск. уч. степени канд. ист. наук. — Алматы, 2010;
4. Лавринова Н.Н., «Культурная политика»: монография [Электронный ресурс]: монография. - ТГУ им Г.Р. Державина;
5. Булуктаев Ю. «Модернизация социокультурной сферы: мировой опыт и Казахстан»: Казахстанский институт стратегических исследований, 2017;

6. Толстокулаков И. Политическая модернизация в посттрадиционном обществе (на примере Южной Кореи). Автореф. дисс. на соис. учен. степ. доктора ист. наук. — Владивосток, 2009. — 56 с.
7. Гавров, С. Н. Модернизация // Социокультурная антропология: история, теория, методология. Энциклопедический словарь. — М. : Академический проект : Константа, 2012.
8. Гаврилов И. Развивая культуру современного Казахстана [электронный ресурс]: [https://tengrinews.kz/zakon/prezident\\_respubliki\\_kazahstan/kultupa/id-U140000939/](https://tengrinews.kz/zakon/prezident_respubliki_kazahstan/kultupa/id-U140000939/)
9. Закон Республики Казахстан от 15 декабря 2006 года № 207-III «О культуре» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 05.05.2017 г.);
10. Концепция стратегического национального проекта «Культурное наследие» на 2009-2011 годы г. Астана, 2008

## **ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ СПОРТ САЛАСЫНДАҒЫ САЯСАТЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ**

**Жетекеев Б.И.**

әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің саясаттану

Мусатаев С.Ш. жетекшілігімен

E-mail: [jetekeev\\_baga@mail.ru](mailto:jetekeev_baga@mail.ru)

Бүгінгі күні спорт жалпыұлттық бірліктің, ынтымақтың нышанына айналып, жаңа қазақстандық патриотизмнің, мақтанш сезімнің және өз елімен ынтымақтастықтың негіздерін қалыптастырудың маңызды аспектілерінің бірі болып отыр. Дене шынықтыру мен спорттың дамуы ұлт капиталын қалыптастыруда қашанда маңызды рөл атқарып келді. Дене шынықтыру мен спорттың дамуына экономика мен әлеуметтік-тұрмыстық деңгейдің жоғарылауы айтарлықтай әсер етті. Саламатты өмір салтын қалыптастыру жолындағы ерекше ұмтылысын мемлекет екі бағытқа шоғырландырды. Біріншісі – дене шынықтыруды дамыту, бұқаралық спорт шараларының санын арттыру және спорттық нысандарды көбейту. Екіншісі – шылымқорлық, ішімдік пен есірткіні шектен тыс қолдану сияқты қатерлі мінез-құлық факторларымен күрес [1].

Қазақстан Республикасы - жүзден астам этнос тұратын әлемдегі ірі көпұлтты мемлекеттердің бірі, олардың әрқайсысының бірегей айрықша материалдық және рухани мәдениеті бар, оның ажырамас құрамдасы тамыры тереңде жатқан дәстүрлері бар бұқаралық халықтық спорт түрлері болып табылады. Осылайша мемлекеттік ұлттық саясатқа көпұлтты қоғамның заманауи қажеттіліктері мен мүдделеріне сай келетін жаңа тұжырымдамалық тәсілдер қажет болып отырған, өріс алған жаһандану жағдайында спортты ұлтаралық қарым-қатынасты нығайтатын ерекше мәні бар маңызды факторлардың бірі ретінде қарауға болады [2].

Қазақстан Республикасының спорт саласындағы саясаты Дене шынықтыру және спорт туралы 2014 жылғы Заңымен реттеледі. Осы Заңға сәйкес, Қазақстан Республикасындағы дене шынықтыру және спорт саласындағы мемлекеттік саясат:

- 1) барлық жеке адамдар үшін дене шынықтырумен және спортпен айналысу теңдігі және олардың жалпыға бірдей қолжетімділігі;
- 2) халықтың әртүрлі жас топтарына дене тәрбиесін берудің үздіксіздігі мен сабақтастығы;
- 3) дене шынықтырумен және спортпен айналысудың еріктілігі;
- 4) дене шынықтыру-спорттық іс-шаралардың сауықтыру бағыты;
- 5) дене шынықтырумен, әуесқой және кәсіпқой спортпен айналысуға тең құрмет көрсету;
- 6) кемсітушілікке тыйым салу және қатігездікті, зорлық-зомбылықты және адамның қадір-қасиетін қорлауды насихаттауға жол бермеу;
- 7) халықаралық спорттық жарыстарда Қазақстан Республикасының намысын қорғайтын жоғары жетістіктер спортының басымдығы;
- 8) бейімдік дене шынықтыру мен спортты дамытуға жәрдемдесу қағидаттары негізінде жүргізіледі [3].

Соңғы жылдары спорттың әлем мәдениеті құндылықтарын ынтымақшылдық пен қақтығыстарды бейбіт шешудегі толеранттылыққа үндеу тәрбиесіне бағытталған педагогикалық қызметі жүзеге асуда. Спортшылар қызметі әлем мәдениеті құндылықтары жүйесінде маңызды рөлге ие демократиялық нормалар мен принциптерге негізделген мінез-құлықты тәрбиелеуге ықпал жасайды. Сондықтан да спорттық дипломатия мәдени және көпшілік дипломатияның ажырамас бөлігі. Халықаралық спорттық сайыстар түрлі елдер мен құрлық халықтарының бірлігін көрсетеді [4].

Сонымен қоса, спорт саласын қадағалаушы орган Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің тиімділігін бағалау Қазақстан Республикасы Президентінің «Орталық мемлекеттік органдар мен облыстардың, республикалық маңызы бар қаланың, астананың жергілікті атқарушы органдары қызметінің тиімділігін жыл сайынғы бағалау жүйесі туралы» 2016 жылғы 21 қарашадағы жаңартылған Жарлығына сәйкес жүргізіледі. Мысалы, 2015 жыл бойынша Қазақстан Республикасы



Мәдениет және спорт министрлігінің қызметі тиімділігінің бағасы 75 баллды құрайды және жоғары тиімді болып саналады. Бұл шаралардың барлығы Қазақстан спортының әлемдік деңгейдегі бәсекеге қабілеттілігін көтеруге және еліміздегі бұқаралық спортты ілгері жылжытуға бағытталды. Қазақстан Республикасының дене шынықтыру мен спортты дамытудың 2025 жылға дейінгі тұжырымдамасында Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы елдерінің экономикалық өсім мен ел азаматтарының әлеуметтік әл-ауқатына, бұқаралық спортты дамыту жөніндегі іс-шараларды іске асыру арқылы олардың өмір сүру сапасын арттыруға бағдарланған саясатты ілгерілетуге бағытталған тәжірибесі пайдаланылды.

Дене шынықтыру және спорт инфрақұрылымдарының жай-күйі ұдайы мемлекет назарында болуға тиіс еді. Осыған орай, 2006 жылы Туризм және спорт министрлігі құрылып, 2007 жылдан бастап 2011 жылға дейінгі Дене шынықтыру мен спортты дамытудың мемлекеттік бағдарламасы жүзеге аса бастады [1, 289]. Елбасы Н.Назарбаев 2004 жылы Спорт күнін енгізді, ол тамыз айының үшінші жексенбісінде аталып өтілуде.

Мемлекет басшысы 2020 жылы бұқаралық спортпен шұғылданушы халықтың санын 30 пайызға дейін жеткізу туралы міндет қойды. Ал бұл – болашақ дені сау ұрпақтың, яғни еліміздің стратегиялық дамуының қамы. Спортшыларымыздың әлемдік деңгейдегі беделді жарыстарда қол жеткізген жетістіктері спортшыларды даярлаудағы қазіргі жүйеміз ықпалды да тиімді екенін аңғартады. Жоғары жетістіктер спортындағы рекордтар, халықаралық, ұлттық және басқа да ресми спорттық бәсекелердегі жеңістер бұқаралық спорттың дамуына моральдық тұрғыдан игі ықпалын тигізеді. Саламатты өмір салтын насихаттап, халықты спортқа тарту аса маңызды. Мұның адамның бойына күш-қуат құйып, рухани болмысын жаңғыртатын бірден-бір амал екені даусыз. Қазір бізде, Қазақстанның барлық өңірлерін қосқанда, жыл сайын 20 мыңнан астам спорттық шаралар өткізіледі. Бірақ, бұл – аз, жер-жерде: ауылдарда, үлкенді-кішілі қалаларда, сондай-ақ, кәсіпорындар мен ұйым-мекемелерде тың бастамаларға жол ашу қажет. Жарыстар, спартакиадалар мен универсиадалар, басқа да спорттық бәсекелерді бір мезгілдік шара күйінде қалдырмай, жүйелі, тұрақты, жыл сайын өтетін дәстүрге айналдырғанымыз абзал [5].

Спорттың материалдық-техникалық базасын нығайту, спортшыларды дайындау сапасын арттыру және бұқаралық спортты дамыту бойынша ауқымды жұмыстар атқарылды. 2000 жылдардың екінші жартысында дене шынықтырумен айналысатындар саны өсе берді. 2011 жылы олардың саны 3 миллионнан асты. Бұл – еліміздегі барлық тұрғынның 20 проценті. Осының бәрі қазақстандықтардың саламатты өмір салтын ұстануды басымдық ретінде қарастыра бастағанының оң үрдісі екені сөзсіз [1, 290]. Дене шынықтырумен және спортпен шұғылдану халықты сауықтыру, олардың өзін-өзі танытуы мен дамуының неғұрлым қолжетімді және тиімді тетігі, бейәлеуметтік құбылыстарға қарсы күрес құралы болып табылады.

#### Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. Тәуелсіздік дәуірі. – Астана, 2017. – 508 б.
2. Қазақстан Республикасының дене шынықтыру мен спортты дамытудың 2025 жылға дейінгі тұжырымдамасы.
3. Дене шынықтыру және спорт туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2014 жылғы 3 шілде. // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1400000228>.
4. М. Насимов. Спорт және саясат. // <https://abai.kz/post/14344>.
5. Бұқаралық спорт-ұлт денсаулығының кепілі. 08.06.2011 // <https://egemen.kz>.

## СТАТУС РУССКОГО ЯЗЫКА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Гроц А.Е. – студентка 1 курса

специальность: Юриспруденция, *КазНПУ им. Абая*

**Научный руководитель:** к.ю.н., ассоц. проф. ККСОН РК Сералиева А.М.

*«Нужно овладеть русским языком. У русского народа разум и богатство, развитая наука и высокая культура. Изучение русского языка, учеба в русских школах, овладение русской наукой помогут нам перенять все лучшие качества этого народа, ибо он раньше других разгадал тайны природы, и избежать его пороков. Знать русский язык – значит открыть глаза на мир» (Абай Қунанбаев).*

Русский язык входит в число наиболее распространенных языков мира. На земном шаре на нем говорят около 250 млн. человек. По степени распространенности русский язык занимает пятое место в мире, уступая лишь китайскому (на нем говорят свыше 1 млрд. человек), английскому (420 млн.), хинди и урду (320 млн.) и испанскому (300 млн.). Язык - это не только важнейшее средство общения между людьми, но и средство познания, которое позволяет людям накапливать знания, передавая их

от человека к человеку и от каждого поколения людей следующим поколениям. Русский язык является мировым языком - средством международного общения. Он принят Организацией Объединенных Наций в качестве официального и рабочего языка наряду с английским, французским, испанским, китайским и арабским. Как мировой русский язык включается в качестве иностранного языка в программы обучения в средних и высших школах разных стран.

В современном Казахстане функционирует более чем 100 языков. Профессиональное обучение в вузах Казахстана осуществляется в основном на двух языках: казахском и русском. Согласно ч. 2 ст. 7 Конституции Республики Казахстан от 1995 года, «в государственных организациях и органах местного самоуправления наравне с казахским языком официально употребляется русский язык».

Государство содействует организации обучения и воспитания не только на государственном и русском языках, но и на других языках. По казахстанскому законодательству *запрещено создание политических партий на национальной и конфессиональной основе*. Граждане Республики Казахстан, независимо от национального происхождения, имеют закрепленное в Конституции право пользоваться родным языком, а также свободно выбирать язык общения, воспитания, обучения и творчества. Государственные органы создают материальные, технические, финансовые условия для получения среднего, высшего образования на государственном, русском, а при возможности и на других языках. Никто не может подвергаться какой-либо дискриминации по мотивам языка (ст. 14, 19, 93 Конституции).

Результаты социологического исследования среди студентов 1 курса специальности: «Юриспруденция» на тему: «Конституционный статус русского языка в Республике Казахстан» (12 студ.), показали, что: студенты согласны со статусом русского языка в Казахстане – (12 студ.); смогли бы вы обходиться без русского языка – нет (12 студ.); какова роль русского языка в вашей жизни – большая (11 студ.) и т.д.

*Мы, пришли к выводу:*

- Необходимо сохранять единое информационное пространство русского языка в Казахстане, в котором живут и работают люди, воспитанные в системе русского языка и русской культуры, независимо от национальной принадлежности и вероисповедания.

- Русский и казахский языки могут и должны сосуществовать, обеспечивая полноценное информационное обслуживание народа Казахстана.

- При трудоустройстве ввести систему поощрения за знание трех языков - казахского, русского и английского.

## ПОЛИТИЧЕСКОЕ НАСТОЯЩЕЕ В РАМКАХ ТЕОРИИ ПОСТМОДЕРНИЗМА

*Жангужекова Д.Ж.*

Казахский Национальный университет им. аль-Фараби, кафедра политологии и политических технологий

Докторант PhD 1 курса по специальности «6D050200-Политология»

e-mail: [dinara.zhanguzhekova@gmail.com](mailto:dinara.zhanguzhekova@gmail.com)

Секция конференции: «Молодежь в третьем тысячелетии: разговор о политике»

**Аннотация.** В настоящей статье содержится краткое изложение о мироустройстве с позиции постмодернистской школы. Причина появления теории постмодернизма во многом связывается с ускоренным развитием индустриального общества, что привело к ослаблению, и даже к разрушительному эффекту многих социально-культурных институтов. Подобные изменения породили нестабильность и дезорганизацию. От усилившихся процессов в эпоху позднего капитализма пострадали страны западных обществ – периферии и полупериферии. В этом плане весьма известными концептуальными школами, связанными с постмодернизмом, являются теории зависимости.

В начале XX века в академическом поле зародилась позиция рассматривать модерн в контексте политической истории. В данном ключе модерн подразумевает как историческую парадигму, оставшийся в прошлом по линии: «премодерн» (традиционное общество) – «модерн» (Новое время) – «постмодерн». Тенденции, происходящие в современном мире, некоторыми исследователями интерпретируются, как «постмодерн». Подобную теоретическую установку, как правило, придерживаются традиционалисты, выступающие против «аморального» модерна [1] и постмодернисты, которые заявляют о потере в эпоху модерна прежних метанарративов. В рамках их концепции обличаются наивысшие идеи Просвещения (универсализм, прогресс) и модерна

(классические утопии и идеологии, тоталитарный режим). В качестве лучших образцов постмодернистской традиции следует отметить труды Ж.-Ф. Лиотара, Ж. Дерриды, Ж. Бодрийяра, Ж. Делеза. Благодаря этой плеяде ученых постмодернизм стал интеллектуальной основой для полноценной консолидации (утверждения) таких теорий, как гендерная концепция, феминизм, мультикультурализм, теория идентичности и др.

По поводу степени влияния постмодернизма на онтологические трансформации мирового сообщества существуют разные мнения – критиков концептуальных идей данной школы довольно много. Они заключают, что постмодерн, по сравнению с модерном, не является отдельной эпохой, а лишь представляет диалектический антитезис внутри этой эпохи. Свои суждения критики обосновывают тем, что постмодернисты рационально изложили все существующие внутренние противоречия модерна, тем временем, не предлагая структурированной альтернативы. Следовательно, окончание модерна повлечет за собой и логическое завершение постмодернистской теории: «доказательством того, что постмодернизм не столько знаменует разрыв с модернизмом, сколько, более вероятно, является его новейшей версией, служит тот факт, что... когда они яростно протестуют против гнета объективных структур и превозносят достоинства “культуры”, воплощающей субъективный фактор, они, в сущности, провозглашают примат сферы гражданского общества над сферами государства и рынка. Но попутно соглашаются с тем, что разделение на три автономные сферы реально и представляет собой исходный пункт анализа» [2].

В случае утверждения того, что постмодернизм является школой, предложившей наилучшие способы критического описания эпохи модерна, а не поиск новой общественно-политической формации, мы можем с большей вероятностью предполагать о том, что постмодерн не придет на смену модерну. Данную позицию одним из первых представил Н. Луман, рассматривая категорию постмодернизма в свете самосовершенствования либо так называемого «автопойэсиса» [3].

В 1960-1970-е гг. в мировой социальной мысли возникло своеобразное направление, тесно связанной со школой постмодернизма – теория зависимости (dependencetheory). Другие варианты названия этого течения – теория зависимого развития, зависимого капитализма, периферийного развития, периферийного капитализма. К этому течению следует отнести Р. Пребиша (Аргентина), А.Г. Франка (Германия-США), С. Амина (Египет-Сенегал), Ф. Кардозу (Бразилия), Р.М. Марини (Бразилия) Т. Дус Сантуса (Бразилия) и др. В этом течении заметную роль играют представители научной общественности Латинской Америки, но в него входят ученые и из других стран и регионов. Данное научное направление имеет междисциплинарный характер: оно относится и к социологии, и к экономической науке, и к политологии, и к истории и т.д. Если рассматривать теорию зависимости сквозь призму социологии, то она, безусловно, относится к исторической социологии – социологической субдисциплине, бурно развивающейся в последней трети XX и в начале XXI в., причем к тому разделу исторической социологии, который изучает развитие крупных (наднациональных, надрегиональных и т.д.) социальных систем, – макросоциологии.

Семейство концепций зависимости – довольно разнородное направление научной мысли. К нему относятся левые, выступающие за преодоление капитализма и переход к социализму, и правые, ориентированные на превращение своих стран в развитые капиталистические государства, которые могли бы на равных конкурировать и взаимодействовать с США, Западной Европой и Японией. Концепции зависимости влияли на мировое общественное сознание в последнюю треть XX в. и в начале XXI в., без сомнения, сохраняют свое влияние и в будущем. Рассмотрим взгляды некоторых из представителей концепции зависимости.

Аргентинский экономист и государственный деятель Рауль Пребиш исследовал проблему преодоления экономической и социальной отсталости развивающихся стран. Горький и безотрадный опыт развития латиноамериканских стран в XX веке убедил его в том, что доктрины либеральных экономистов и политиков не подходит для стран «третьего мира» и, более того, представляет серьезную угрозу для их развития и безопасности. Пребиш в этой связи подвергал критике неолiberaлов-неоклассиков – М. Фридмана, Ф. фон Хайека и многих других. Свои взгляды в наиболее концентрированном виде он изложил в произведении «Периферийный капитализм: есть ли ему альтернатива» [4].

Пребиш исходит из того, что существующая на планете мировая капиталистическая система состоит из высокоразвитого центра (США, Западная Европа, Япония и др.) и периферии (отсталые страны Африки, Азии и Латинской Америки). Аргентинский ученый опирается на противопоставление капитализма центра и капитализма периферии. Пребиш утверждает, что капитализм периферии развивается совсем по другим законам, чем капитализм центра. Капитализм в развивающихся странах является не тем капитализмом, который существует в развитых странах. Развитие капитализма в странах третьего мира в условиях либеральной глобализации приводит не к осуществлению догоняющего развития, не к подтягиванию слаборазвитых и бедных стран к уровню передовых

капиталистических держав, а к воспроизводству и углублению отсталости развивающихся стран. Слаборазвитые страны, страны периферии развиваются по канонам так называемого периферийного развития, в результате которого происходят массированные заимствования у развитых и могущественных империалистических стран техники, стандартов потребления, культуры, различных ценностей и идеологий. В таком случае, о том, чтобы догнать Запад не может быть и речи Пребиш разворачивает целую систему аргументов, призванных доказать невозможность для развивающихся стран догнать в условиях либеральной глобализации Запад.

Пребиш исходит из того, что способы и формы, с помощью которых Запад проводит глобализацию, не подталкивают, а тормозят развитие стран Латинской Америки, Азии и Африки. (Заметим, что теперь следует добавить к этому списку и страны бывшего социалистического лагеря и прежде всего страны бывшего Советского Союза. Итак, слабые и бедные страны периферии совершенно закономерно и логично не могут догнать передовые и могущественные страны империалистического Запада в силу следующих обстоятельств.

*Во-первых*, многочисленные западные транснациональные корпорации, являющиеся мотором либеральной глобализации и генератором экономической, политической и идеологической активности развитых капиталистических стран в странах третьего мира, осуществляют индустриализацию (что само по себе позитивно для развития отсталых стран) таким образом, что ввозятся не самые передовые, последние технологии, а наиболее отсталые технологии, технологии вчерашнего дня. Это приводит не к преодолению, а к усугублению и умножению технологической и экономической отсталости. Западные транснациональные корпорации стимулируют сельскохозяйственное производство, добычу сырья, производство полуфабрикатов и т.д. О развитии современных, передовых производств и речи быть не может.

*Во-вторых*, экономическая политика транснациональных корпораций, правительств западных стран, международных организаций, находящихся под контролем Запада, стимулирует у богатых слоев населения развивающихся стран потребление, а не подталкивает их к накоплениям. Это создает значительные препятствия для развития производства, поскольку накопления основного капитала не происходит и значительная доля национального богатства проедается местными миллиардерами и миллионерами, вместо того чтобы, как это рисовал еще Макс Вебер в своем произведении «Протестантская этика и дух капитализма», затянув пояса, делать инвестиции в производство, в развитие промышленного потенциала своей страны. К этому правящие слои развивающихся стран, среди прочего, подталкивает и западная массовая культура, навязывая стандарты потребительского, конюмеристского образа жизни. Потребляй! – настойчиво и неутомимо внушают гражданам развивающихся стран западные транснациональные корпорации и Голливуд.

*В-третьих*, могущественные и развитые западные страны навязывают развивающимся странам политику и идеологию ультралиберализма. Это предполагает предельно минимальное государство, которое не владеет собственностью, проводит тотальную приватизацию всего общественного сектора, не вмешивается в экономические и социальные процессы. Западные либералы настойчиво советуют развивающимся странам под предлогом борьбы с коррупцией сократить государственный аппарат, в том числе и полицию, спецслужбы и вооруженные силы. В результате в развивающихся странах государства становятся слабыми, бессильными и неспособными на защиту коренных интересов своих граждан перед лицом стихии либеральной глобализации, перед наглым напором могущественных западных транснациональных корпораций западных правительств.

Бразильский социолог Фернанду Кардозу и чилийский ученый Энцо Фалетто в книге «Зависимость и развитие Латинской Америки» [5], впервые опубликованной в 1971 г., спорили с латиноамериканскими либералами, выступавшими с позиции концепций модернизации в духе У. Ростоу. Кардозу и Фалетто подчеркивали что законы функционирования экономики и общества в латиноамериканских странах в корне отличны от законов развития передовых западных стран. Кардозу и Фалетто недвусмысленно пишут: «формулировка отношения между экономическими процессами, структурными условиями и исторической ситуацией делает ясным то, что теоретические схемы, касающиеся формирования капиталистического общества в современных развитых странах, малоприменимы для понимания ситуации в Латинской Америке... Мы подчеркиваем специфику институтов капиталистического производства в зависимых обществах» [5, С. 172].

Речь идет о том, что в современных условиях слаборазвитые (зависимые или периферийные) страны не могут для ускорения своего развития пойти тем же путем, каким шли в свое время, в XIX и начале XX в., США, Западная Европа и Япония. Латиноамериканские ученые указывают на то, что многообразные формы зависимости стран третьего мира от транснациональных корпорации, западных правительств и Запада в целом препятствовали и препятствуют развитию этих государств. Кардозу и Фалетто считают необходимым для осуществления ускоренного экономического и социального роста развивающихся стран наличие политических предпосылок внутри данных стран. Эти политические

предпосылки включают в себя мобилизацию общества для решения насущных задач развития страны и достижение определенной изоляции от внешнего мира. В качестве позитивного примера такой мобилизации и изоляции, необходимых для ускоренного экономического роста, они назвали примеры Советского Союза и Китая [5, С. 162].

Таким образом, теории зависимости раскрывают сущность мирового устройства с позиции постмодернистского состояния периферийных и полупериферийных стран. Концепции зависимости возникли, во-первых, как попытка осмыслить бедность и отсталость стран третьего мира (Латинской Америки, Азии и Африки) и, во-вторых, в качестве реакции на либерально-буржуазные концепции модернизации, которые для решения проблем стран третьего мира рекомендовали им осуществить последовательные капиталистические преобразования и в сжатом виде повторить путь, пройденный в Новое время Западом. Концепции зависимости основаны на положении о том, что отсталость и бедность развивающихся стран обусловлены их зависимостью (отсюда и название этих теорий) от развитых капиталистических стран – США, Западной Европы и Японии, эксплуатацией первых вторыми.

#### Список использованной литературы

1. Мартыянов В.С., Фишман Л.Г. Моральный тупик цивилизационной парадигмы // Политика. -№4 (43). – 2006. – С. 72-87.
2. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI в. – М.: Логос. – 2003. - 169 с.
3. Луман Н. Введение в системную теорию. – М, 2007 – С. 104-121.
4. Пребиш Р. Периферийный капитализм: есть ли ему альтернатива? – М., 1992. - 356 с.
5. Cardoso F.H., Faletto E. Dependency and Development in Latin America / Translated by M.M. Uriguidi. Berkeley; Los Angeles; London, 1978. - 422 p.

## МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ МИГРАЦИИ

*Казаков В.Ю.*

*под руководством Смагулов К.Е.*

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

e-mail: [kazakov.victor@mail.ru](mailto:kazakov.victor@mail.ru)

Переустройство глобальной мировой капиталистической системы явилось результатом целого ряда кризисных явлений конца 20в. и начала 21в. Процессы, связанные с экономической и политической нестабильностью, отразились на всех сферах общественной жизни. Одним из таких процессов стала активизировавшаяся миграция населения. Образовательная миграция как составная глобальных миграционных процессов становится все более актуальной. Для Казахстана как вновь сформировавшегося национального государства данная проблема стоит достаточно остро. Вхождение нашей страны в мировую экономическую систему, во многих аспектах в роли сырьевого придатка, сформировала новый хозяйственный уклад. Современное состояние экономики порождает целый ряд проблем для дальнейшего государственного строительства. На этапе новой системной перестройки мира главным и ключевым фактором становится человеческий капитал. Или как выражался классик: «Кадры решают все!» В общем, данные проблемы были высказаны в Послании Президента Народу РК в 2018г, где среди прочих седьмым пунктом закреплён тезис: человеческий капитал – основа модернизации [1]. Модернизация общественно-экономического базиса в Казахстане возможно лишь при укреплении надстройки - государства. От политических решений руководства страны в целом будет складываться будущий облик Республики. В этой связи выработка новой государственной миграционной политики становится неотъемлемой частью государственного строительства и сохранения внутренней стабильности.

Выработка государственной политики в любом направлении начинается со всестороннего научного анализа. Далее этап непосредственно выработки норм и правил реализации. И в конечном счете внедрение в практику государственного управления.

На первом этапе необходимо привлечение научного сообщества обществоведов. Стоит отметить, что работа по анализу миграции в Казахстане ведется достаточно активно. Однако проблемой становится именно теоретическое обоснование миграционных процессов на основе достаточного количества эмпирического материала, накопившегося за последние годы. Именно в данном аспекте и возникает проблема. А заключается она в отсутствии универсального теоретического метода изучения миграции. Кратко обращаясь к исследованиям зарубежных ученых по вопросам миграции становится ясно, что первую скрипку играют североамериканские школы обществоведческих дисциплин, в том

числе США и Канада. Страны с большой миграционной историей и самой развитой законодательной базой. Далее, если выражаться фигурально, по их следам идут западноевропейские школы социальных наук, среди прочих немецкая, английская и французская, они меньшей степени создают тренды в исследованиях. Однако последний 5-летний миграционный кризис, коснувшийся, в первую очередь развитых стран западной Европы, несомненно может поменять расстановку сил на научном исследовательском поле. Далее следуют научные достижения исследовательских сообществ Азиатско-тихоокеанского региона, так с момента бурного социально-экономического развития юго-восточной Азии, появились видные исследователи миграции в ведущих университетах КНР, Малазии, Сингапура. Ну и конечно исследователи СНГ, которые по обыкновению являются вечно догоняющими.

Изучение образовательной миграции, и сопутствующих ей процессов активно ведется академическими и коммерческими научными сообществами. В мире существует несколько крупных ассоциаций, занятых проблемами межкультурных коммуникаций и в том числе вопросами учебной миграции и адаптации иностранных студентов: межкультурного обучения, тренингов и исследований (SIETAR, The Society for Intercultural Education, Training and Research), Международная академия межкультурных исследований (IAIR, International Academy for Intercultural Research) и др. Эти ассоциации и общества создают обучающие программы для студентов, аспирантов, преподавателей, а также для государственных чиновников, туристов, работников культуры, специалистов по связям с общественностью и т.д. [2].

Однако несмотря на наличие огромного массива эмпирических данных и исследований, отсутствует методология фундаментальных качественных исследований. Каждая обществоведческая дисциплина предлагает свои якобы универсальные методы, что на самом деле является «методологической фрагментацией». К примеру юристы рассматривают в основном правовые аспекты включения мигрантов. Так для них предметом научного поиска становится законодательная база государства реципиента в области миграции. Демографы, изучая миграционные процессы, предметом исследований делают чаще всего количественные изменения населения и динамику этих изменений. Для социологов важным аспектом исследования становятся социальные последствия, которые несет миграция причем как для стран доноров, так и для принимающих сообществ. Культурологи в большей степени рассматривают качественные изменения, связанные с процессами культурной адаптации, на личностном и коллективном уровнях. Не отстают и представители школы политической мысли, для них чаще всего предметом исследования являются политические последствия от миграции, качественные изменения поля гражданского взаимодействия, изменения в области политического сознания. Экономисты же в своих исследованиях чаще всего рассматривают количественные изменения основных экономических показателей.

Среди самых видных исследователей миграции Т. Парсонс, Э. Гидденс, Э. Дюркгейм, Э. Равенстайн, А. Тоффлер, П. Сорокин, Р. Мертон они объясняли миграцию макроэкономическими факторами, и разработали теории социальной мобильности, структурного функционализма, институционального рационализма. Образовательная миграция стала объектом пристального изучения лишь в последние 25 лет, так как сложился глобальный рынок образовательных услуг. Исследователи полагают, что страны и университеты ежегодно вступают в конкурентную борьбу за учебные миграционные потоки, поскольку иностранные студенты являются залогом конструктивного межгосударственного сотрудничества, способом воздействия на образовательное (и, как следствие, культурное, социальное и политическое) пространства других государств, а также источником высококачественного трудового и интеллектуального контингента в будущем. Именно международный рынок образовательных услуг служит источником высококвалифицированной рабочей силы и узкопрофильных специалистов в различных областях. Те специалисты, кто закончил высшие учебные заведения за границей обладают такими преимуществами, как толерантность, мобильность, приспособляемость, знание языков – следовательно, они являются более востребованными и конкурентоспособными. Формирование специалистов такого уровня должно стать стратегической задачей образовательной системы [3].

Методы и подходы к исследованию образовательной миграции как части миграционных процессов полностью разработаны классическими исследованиями. Структурно-функциональный подход, концепции социокультурных систем и социальной среды, теория функций миграции, теория факторов притяжения и выталкивания, теория миграционных сетей, позиционно-ролевой анализ, теория ассимиляции, мультикультурализм, и наконец подход, претендующий на всеохватность – транснационализм. Несмотря на наличие достаточно широкого спектра инструментов при исследовании образовательной миграции возникают проблемы с категориальным аппаратом. Исследования необходимо начинать с уточнения терминологии, с точного научного определения таких важных понятий как «миграция», «образовательная миграция», «миграционная политика», «факторы

миграции», «академическая мобильность», «учебная миграция», «образовательный мигрант», «академическая адаптация». В данном направлении также пробел, связанный с особенностями перевода, и отсутствием закреплённого лексикона в научной среде. А также до сих пор не создан терминологический словарь широко охватывающий миграцию. А между тем все большее значение принимает образовательная миграция, являясь по сути каналом связи, для трансфера технологий, идей, знаний. Часто информация, которую несут образовательные мигранты носит радикальный характер, что напрямую влияет на социальную, культурную и экономическую сферы. Более того они способны и готовы применить такие знания в практике общественной жизни ломая старые негласные и гласные правила. Также интерес вызывают проблемы взаимосвязей разных видов миграции, к примеру, образовательной и семейной. Нет ни определений, ни методов анализа, кроме классических количественно-качественных, для выявления особенностей такого рода явлений. Это далеко не полный список проблем, встающих перед исследователем образовательной миграции. Последствия для государств и сообществ в период становления нового «мирового порядка» также требуют глубокого детального изучения.

Таким образом, на сегодня в обществоведении отсутствуют универсальные методы исследования образовательной миграции, все подходы можно назвать классическими, с большой натяжкой неоклассическими. Проблемы методологии исследования остаются важным звеном в цепи выработки государственной миграционной политики. Получается, что практическая реализация зависит всецело от теоретических возможностей академического научного сообщества. Требуется привлечение широкого круга обществоведов: юристов, экономистов, социологов, политологов и др., для выработки теоретико-методологического фундамента. Также желательно создание междисциплинарных лабораторий по исследованию миграции, создание общей государственной информационной базы данных для мигрантов от образования, для анализа и контроля. Рост актуальности исследований в данной области будет продолжаться и дальше, нестабильность в мире изменяет облик мира, в будущем потоки образовательных мигрантов могут стать связующим звеном между народами и континентами. Миротворческий и созидательный потенциал образовательной миграции недооценен.

#### **Список использованной литературы:**

1. Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана. 10. января 2018 г.
2. Степанова Б.Б. Социальная адаптация иностранных студентов в полиэтническом регионе, Бурятский государственный университет, 2015.
3. Шевцова Е.В. Основные механизмы миграционной политики по привлечению учебных мигрантов: чему Россия может научиться у будущих мировых держав // Вестник НГУЭУ. – 2012. – №1. – С. 78 – 87.

## **ПОЛИТИЧЕСКИЕ ЦЕННОСТИ СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСТАНСКОЙ МОЛОДЕЖИ**

Жампетова А.О.

Научный руководитель – Абдыгалиева Г.К.

Казахский Национальный Университет им. Аль-Фараби

e-mail: aigera.08@mail.ru

В частности характеризуя политические взгляды и ценности современной казахстанской молодёжи, исследователи часто отмечают ее частичную аполитичность и гражданскую незрелость. Это соответствовало действительности в период ослабления функционирования институтов политической и гражданской социализации молодёжи. Однако сегодня, когда государство уделяет большое внимание процессу духовного и гражданского развития молодёжи, наблюдается рост гражданского самосознания молодёжи, усиление патриотических настроений среди молодёжи и интереса к политике [1].

Согласно Рональда Инглхарта, существенные перемены в среде обычно значительнее всего влияют на те поколения, представители которых жили при новых условиях в годы личностного становления [2]. Младшие поколения, выросшие в условиях международного мира и экономического процветания, сегодня меньше озабочены материальным благосостоянием и личной безопасностью, чем их родители. Молодежь более склонна делать упор на постматериальные ценности, такие как социальное равенство, защиту окружающей среды, культурный плюрализм и самовыражение. Кроме того, меняющиеся ценности переформировали политическую повестку дня индустриальных демократий [3].

Существуют различные определения понятия "молодежь", а точнее ее возрастных границ. К примеру, во Всемирной программе действий отмечено, что помимо статистического определения термина "молодежь", само значение этого термина существенно различается в странах мира. Определение молодежи постоянно трансформируется в зависимости от меняющихся политических,



экономических и социально-культурных условий. Молодые люди во всех странах мира представляют собой как основной людской ресурс для целей развития, так и главных проводников социальных изменений, экономического развития и технического прогресса[4].

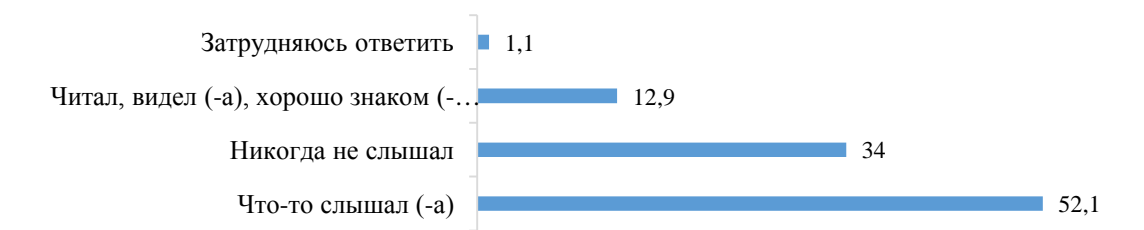
В Казахстане согласно Закону «О государственной молодежной политике» молодежь, это граждане от четырнадцати до двадцати девяти лет. Тем самым обеспечено участие молодежи в консультативно-совещательных советах, закреплён статус форумов молодежи, урегулирована деятельность молодежных ресурсных центров и социальных служб, предусмотрено молодежное самоуправление в вузах и трудовых коллективах [5]. Также глава государства Н.А.Назарбаев в своем обращении отметил что новый политический и экономический курс нацелен на то, чтобы дать молодежи лучшее образование, и еще более достойное будущее.[6].

Молодёжная политика в стране регулируется законами «О государственной молодёжной политике», «О волонтерской деятельности» и Концепцией о государственной молодёжной политике. Как известно, 2019год вКазахстане объявлен годом молодёжи.

Между тем, современную молодежь нельзя оценивать однозначно, как и нельзя оценить ее реальное положение в обществе. Ценности молодого поколения неоднородны и жизненные притязания, ориентиры, интересы только усиливают эту неоднородность. Ядро ценностей молодежи образуют: здоровье своих близких, семейное счастье, стремление иметь интересную и высокооплачиваемую работу, спокойная жизнь и материальная обеспеченность это самые распространенные в сознании молодежи ценности. Также, в условиях экономических, социальных, политических, идеологических изменений, произошедших за последнее десятилетие в Казахстане, наблюдается устойчивость ядра базовых жизненных ценностей молодого поколения [7].

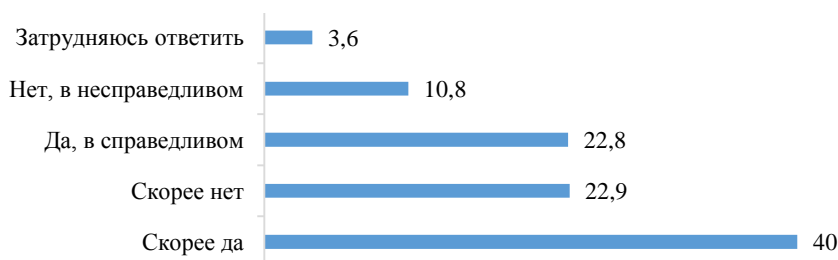
Согласно результатам исследования, уровень информированности молодёжи о содержании Программы модернизации общественного сознания «Рухани жаңғыру» – «Взгляд в будущее – модернизация общественного сознания» пока остаётся недостаточно высоким. Все ещё большое количество молодёжи знакомо с содержанием программы поверхностно. Однако, больше половины респондентов уверенно заявили о том, что знакомы полностью или частично с содержанием Программного документа – сумма ответов «читал, видел, хорошо знаком с содержанием» и «что-то слышал» достигает 65% (Таблица1).

**Таблица 1. Распределение ответов на вопрос: «Скажите, пожалуйста, знакомы ли Вы с содержанием Программы «Рухани жаңғыру?»»[1]**



По мнению большинства респондентов, они живут в абсолютно или относительно «справедливом обществе» – сумма положительных ответов «да» и «скорее да» составляет 62,8%. Однако, такого мнения придерживаются не все. Так 1/3 респондентов в численности - 33,7% дали абсолютные или относительные негативные оценки реализации принципа справедливости в современном казахстанском обществе. По их мнению, принцип справедливости в казахстанском обществе реализуется недостаточно последовательно – ответы «нет, в несправедливом» и «скорее нет» – соответственно 10,8% и 22,9% (Диаграмма 1) [1].

**Диаграмма 1. Распределение ответов на вопрос: «Как Вы думаете, Вы живете в справедливом обществе?»**



На вопрос «Скажите, пожалуйста, Вы принимаете или принимали участие в выборах?» только 21,9% опрошенных ответили, что в выборах участвуют всегда, не пропускают ни одни из них (Диаграмма 2) [8].

**Диаграмма 2. Распределение ответов на вопрос: «Скажите, пожалуйста, Вы принимаете или принимали участие в выборах?»**



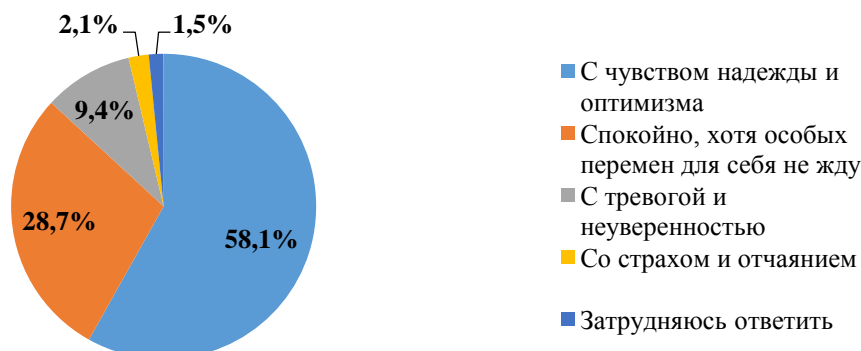
Так, согласно исследованию проведенного в 2016 году Фондом Ф.Эберта в Казахстане, молодежь положительно оценивает уровень развития демократии в стране. Как показывают результаты, доминирующее число молодежи - 77,7% выразили свою удовлетворенность. Не смогли ответить на вопрос 17,1% респондентов, и не удовлетворены 5,2% (Таблица 2) [9].

**Таблица 2. На вопрос: «Насколько Вы удовлетворены или не удовлетворены развитием демократии в Республике Казахстан?»**

Варианты ответов	Количество	Процент
Полностью удовлетворен	98	9,8
Удовлетворен	423	42,3
Удовлетворен в некоторой степени	256	25,6
Не удовлетворен	48	4,8
Полностью не удовлетворен	4	0,4
Затрудняюсь ответить/нет ответа	171	17,1
Итого	1000	100,0

Согласно результатам данного опроса, молодые люди в большей степени удовлетворены развитием демократии в стране.

**Диаграмма 3. Распределение ответов на вопрос: «С каким чувством Вы смотрите в будущее?» [8]**



Следует отметить, что казахстанская молодежь относительно ориентаций будущего отметила, что смотрит в будущее в большей степени с чувством надежды и оптимизма - 58,1%, спокойно, хотя особых перемен для себя не ждет - 28,7 %, 9,4% казахстанской молодежи смотрят в будущее с тревогой и неуверенностью и 2,1% - со страхом и отчаянием (Диаграмма 3).

**Таблица 3. Распределение ответов на вопрос: «Как Вы думаете, какие проекты необходимы для молодежи в настоящее время на республиканском уровне?»[8]**

	<i>Направления молодежных проектов</i>	<i>%</i>
1	Проекты по оказанию содействия в трудоустройстве	54,8
2	Проекты по профилактике правонарушений, суицида, борьбе с алкоголизмом, табакокурением и наркоманией	28
3	Проекты по трудовой и социальной адаптации молодежи, оказавшейся в трудной жизненной ситуации	25,7
4	Проекты по профилактике религиозного экстремизма и терроризма	23,8
5	Проекты по поддержке талантливой молодежи	23,1

Между тем, формирование ценностных ориентаций казахстанской молодежи является важной целью и направлением проводимой молодежной политики. В целом, казахстанская молодежь в большинстве считает что живет в справедливом обществе, а также удовлетворены развитием демократии в стране. Кроме того, молодежь с уверенностью смотрит в будущее, однако считает что для молодежи необходимы проекты по оказанию содействия в трудоустройстве - 54,8%, по профилактике правонарушений, суицида, борьбе с алкоголизмом, табакокурением и наркоманией - 28%, по трудовой и социальной адаптации молодежи, оказавшейся в трудной жизненной ситуации - 25,7%, по профилактике религиозного экстремизма и терроризма - 23,8%, по поддержке талантливой молодежи - 23,1%. Это предположительно говорит о том что молодежь нуждается в социальной поддержке.

#### **Список литературы:**

1. «Основные аспекты программы «Рухани жаңғыру». Астана: НИЦ «Молодежь». 2018, 181 с.
2. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества // Полис. 1997, № 4. С. 6-32.
3. Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р. Сравнительная политология: мировой обзор / сокр. пер. с англ. Богдановского А.С., Галкиной Л.А., М.: Аспект Пресс. 2001, с. 116
4. Зайниева Л.Ю. Государственная молодежная политика: Казахстан в контексте мирового опыта. Алматы: Дайк-Пресс, 2006, с. 26
5. Назарбаев Н.А. Эра независимости. Астана. 2017, 508 с.
6. Послание Н.А. Назарбаеванароду Казахстана Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства. 14 декабря 2012. <http://www.akorda.kz>
7. Абдирайымова Г.С. Мировоззренческие и духовные ценности молодежи Казахстана на современном этапе (по результатам социологического исследования). Состоявшийся Казахстан, устремленный в будущее: материалы научно-практической конференции. Алматы, 2014. с. 84-97
8. Калдыбаева О.В., Кайдарова А.С., Аюпова Р.Р., Алинова З.Т. Изучение казахстанских ценностей в сфере духовно-нравственного воспитания молодежи. Астана: НИЦ «Молодежь». 2017, 127 с.
9. Молодежь Центральной Азии. Казахстан. На основе социологического опроса. Алматы. 2016. с. 143

## **ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТ КАДРЛАРЫ ЖАЙ-КҮЙІНІҢ МОНИТОРИНГІ. (2013-2018 ЖЫЛҒЫ КӨРСЕТКІШТЕР НЕГІЗІНДЕ)**

**Иманбай Жандос**

Илеуова Г.Т. жетекшілігімен

Әл-фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

e-mail: imanbay.zhandos@mail.ru

Қазақстанда тәуелсіздік алған жылдан бастап, мемлекеттік басқаруды жетілдіру мақсатында бірқатар жұмыстар атқарылды. Заңдық-нормативтік базасы қалыптасып, жетілдірілді. Кадрларды ротациялау және іріктеу механизмі құрылып, мемлекеттік қызметкерлермен жұмысқа арналған арнайы ведомство жасақталды. Мемлекеттік сектор саласында тәртіпті күшейту шаралары қабылданып, қызметкерлердің біліктіліктерін арттыру және әлеуметтік мәселелерін шешу мүмкіндіктері кеңейтілді. Дегенмен, мемлекет тарапынан жасалған бастамаларға қарамастан, мемлекеттік басқару әлі де жеткілікті деңгейде нәтижелер көрсете алмауда. Бұл орайда мемлекеттік бағдарламалардың іске

асырылуы мен нәтижелерін нақты мысал ретінде көрсетуге болады, олар тек қоғам тарапынан ғана емес, билік тарапынан да сынға жиі ұшырауда.

Осы тұста мемлекеттік қызметтің сапасы және оны жүзеге асыру сапасы, үлкен сұрақтар туындатады. Жалпы, дамыған өркениетті демократиялы мемлекеттерде мемлекеттік қызмет сапасын арттыруда бірінші кезекте кадрлық саясатқа ерекше көңіл бөлінеді. Осы орайда мемлекеттік қызметтің жағдайы туралы ұлттық баяндамаға сілтеме жасай отыра кадрлық саясаттағы соңғы бес жыл мерзіміндегі өзгерістерге анализ жасауды жөн көрдім.

2018 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік қызметшілерінің штат саны 98 499 бірлікті құрап, 2013 жылғы көрсеткішпен салыстырғанда 7422 бірлікке артқан.

Жалпы, республикада 2018 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша мемлекеттік қызметшілердің нақты саны 91 830 адамды немесе штат санының 93,2% құрады. Оның ішінде: мемлекеттік саяси қызметшілер – 428 немесе олардың штат санының 98,2%; әкімшілік мемлекеттік қызметшілердің «А» корпусы – 267 немесе олардың штат санының 95,7%; мемлекеттік әкімшілік қызметшілерінің «Б» корпусы – 91 135 немесе олардың штат санының 93,2 %.

Бұл көрсеткіштерді 2013 жылғы деректермен салыстыратын болсақ, мемлекеттік қызмет кадрлар құрамында бірқатар өзгерістер болғанын байқауға болады. Бұл орайда саяси мемлекеттік қызметкерлер санының едәуір қысқаруы ерекше назар аудартады. Жоғарыда көрсетілгендей, соңғы деректер бойынша елімізде 428 саяси мемлекеттік қызметкерлер еңбек етуде, бұл көрсеткіш 2013 жылы 3207 бірлікке тең болған. Саяси қызметкерлер құрамының азаюы 2015 жылғы 29 желтоқсанында қабылданған «саяси және әкімшілік қызметшілер лауазымдарының тізілімін бекіту туралы» Елбасының жаңа қаулысынан кейінгі жаңартылған өзгерістермен байланысты. Саяси қызметкерлердің саны азайса, әкімшілік қызметкерлердің саны керісінше артқан. 2013 жылы елімізде 83680 мемлекеттік қызметкер әкімшілік лауазымда қызмет атқарса, бүгінде бұл көрсеткіш 7455 бірлікке артқан.

Мемлекеттік қызметтегі әйелдер саны – 50 491 немесе мемлекеттік қызметшілерінің нақты санының 55% құрайды, 2013 жылғы көрсеткіштермен салыстырғанда 2113 бірлікке артқан. Сондай-ақ, саяси мемлекеттік лауазымы бар әйелдердің үлесі – 9,3% тең, бұл көрсеткіш бес жыл көлемінде 0,7% азайған.

Мемлекеттік қызметкерлердің орташа жасы соңғы бес жыл көлемінде аса қатты өзгеріске ұшырамаған. 2013 жылы мемлекеттік қызметкерлердің орташа жасы – 39,4 жылды құраса, бүгінгі орта жастағы мемлекеттік қызметкердің жасы 38,6 жылға тең.

Мемлекеттік қызметшілердің жас құрамы бойынша бес жылдық көрсеткіштерді салыстыратын болсақ, бірқатар өзгерістерді байқауға болады. Атап айтқанда, бес жыл бұрын мемлекеттік секторда қызмет көрсететін 30 жасқа дейінгі мемлекеттік қызметкерлердің саны 21401 (24,6%) құраса, бүгінгі таңда бұл жас мөлшеріндегі қызметкерлердің саны 23601 артып отыр. Сондай-ақ, 30-дан 40 жасқа дейін – 26045-нан 29 655 (32,3%), 40-тан 50 жасқа дейін – 19358-нен 19 842 (21,6%) жас мөлшерлері бойынша мемлекеттік қызметкерлердің де саны артқан. Тек 50 жас және одан жоғары мемлекеттік қызметкерлердің құрамы 20083 ден 18 732 адам (20,4%) кеміген.

Осылайша, мемлекеттік қызметкерлердің жас мөлшерлері бойынша тең көлемге жуық көрсеткіштерді байқауға болады. Тек 30-дан 40 жасқа дейінгі қызметкерлердің көрсеткіші басқа жас мөлшерлеріне қарағанда айтарлықтай басымдық көрсетіп отыр – 32,3%.

Мемлекеттік қызметтегі орташа өтіл бес жыл ішінде еш өзгеріссіз қалып, 10,3 жылды құрап отыр. Дегенмен саяси және әкімшілік қызметшілердің еңбек өтілдерінің орташа деңгейлері айтарлықтай өзгерген. Саяси мемлекеттік қызметшілердің орташа еңбек өтілдері 10,2 жылдан 18,5 жылға, әкімшілік қызметшілердің 10,1 жылдан 17,1 жылға артқан.

Мемлекеттік қызметтегі еңбек өтілі бөлінісінде қызметкерлердің саны:

- 1 жылға дейін - 9 360 (10,2 %);
- 1-ден 2 жылға дейін – 6 555 (7,1 %);
- 2-ден 3 жылға дейін – 6 511 (7,1 %);
- 3-тен 5 жылға дейін – 9 182 (10 %);
- 5-тен 7 жылға дейін – 7 262 (7,9 %);
- 7-ден 9 жылға дейін – 7 803 (8,5 %);
- 9-дан 11 жылға дейін – 7 358 (8 %);
- 11-ден 14 жылға дейін – 10 152 (11,1%);
- 14-тен 17 жылға дейін – 8 411 (9,2 %);
- 17-ден 20 жылға дейін – 6 093 (6,6 %);
- 20 жылдан жоғары – 13 143 (14,3 %).

Атқаратын лауазымдағы орташа еңбек өтілі - 3,5 жыл, 2013 жылмен салыстырғанда төрт айлық мерзімге артқан. саяси мемлекеттік қызметшілерде – 2,7 жыл, «А» корпусының мемлекеттік әкімшілік қызметшілерінде – 2 жыл, «Б» корпусы қызметшілерінде – 3,5 жыл.

Атқаратын лауазымда орташа өтілі бойынша қызметкерлердің саны:

- 1 жылдан кем – 27 122 (29,5 %);
- 1-ден 2 жылға дейін – 16 748 (18,3 %);
- 2-ден 4 жылға дейін – 21 873 (23,8 %);
- 4-тен 6 жылға дейін – 10 129 (11 %);
- 6-дан 8 жылға дейін – 5 401 (5,9 %);
- 8-ден 10 жылға дейін – 3 793 (4,1 %);
- 10-нан 12 жылға дейін – 2 621 (2,9 %);
- 12-ден 15 жылға дейін – 2 219 (2,4 %);
- 15 жыл және одан жоғары – 1 924 (2,1 %).

Ал мемлекеттік қызметтің сапалық құрамына келетін болсақ, сапалық құрам келесідей параметрлермен сипатталады. Жоғары білімі бар мемлекеттік қызметкерлердің саны бес жыл ішінде 4,7% немесе 8 669 адамға артып, қазіргі таңда мемлекеттік қызметшілер жалпы санынан 91,8% немесе 84 310 адамды құрап отыр.

Орта және орта кәсіптік білімі бар мемлекеттік қызметшілердің үлесі – 8,2 % немесе 7 520 адам. Мемлекеттік қызметшілердің көпшілігі экономика және бизнес (31 638 немесе жоғары білімі бар мемлекеттік қызметшілер жалпы санынан 37,5 %), құқық (21 307 немесе 25,3 %), техникалық ғылымдар және технологиялар (7 836 немесе 9,3 %) және білім (6 343 немесе 7,5%) саласында білімі бар. Сонымен қатар, 15 614 (17 %) мемлекеттік қызметшіде екі немесе одан да көп жоғары білімі бар және бұл көрсеткіш бес жыл көлемінде 3,5% артқан. 4 231-де (4,6 %) жоғары оқу орнынан кейінгі білімі бар.

Сонымен қатар, қазіргі уақытта мемлекеттік қызметте Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы мемлекеттік басқару Академиясының 740 түлегі (2013 ж., 336) және «Болашақ» бағдарламасының 505 түлегі (2013 ж., 237) жұмыс істейді.

Жалпы алғанда, мемлекеттік саясаттың түрлі бастамаларына қарамастан бес жылдың көлемінде мемлекеттік қызметшілердің кадрлық құрамында, мемлекеттік қызмет сапасының артуына себеп болатын едәуір өзгерістер байқалмайды.

2015 жылы президенттің бастамасымен қабылданған мемлекеттік саяси және әкімшілік қызметшілер лауазымдарының жаңа реестрінің қабылдануымен саяси лауазымдағы қызметкерлер саны 7,49 есеге қысқарып, сәйкесінше әкімшілік лауазымды мемлекеттік қызметкерлердің қатары артқан. Дегенмен бұл өзгеріс, бүгінде мемлекеттік бағдарламалардың орындалу көрсеткіштері мен мемлекеттік қызмет сапасын арттырды деуге келмейде.

Мемлекеттік қызметкерлердің қатарында әйелдердің саны басым. Мемлекеттік қызметкерлердің нақты санының 55% құрап отыр. Дегенмен, жоғары лауазымдағы әйелдердің қатары азаюда, әсіресе саяси лауазымдағы нәзік жандылардың саны кеміген.

Мемлекеттік сектор қызметшілерінің орташа жасы соңғы бес жыл ішінде көп өзгеріске ұшарамаған, 39,4 жылдан 38,6 жылға қысқарған. Дегенмен, мемлекеттік қызметкерлердің жас құрамы бойынша айтарлықтай өзгерістерді байқауға болады. Тек 50-ден асқан мемлекеттік қызметкерлердің саны азайып, қалған жас құрамдарында оң нәтижелер бекітілген. Бұл өз кезегінде, асқан қарқынмен болмаса да мемлекеттік қызметкерлердің жасауын байқатады.

Мемлекеттік қызметкерлердің орташа еңбек өтілі бес жыл көлемінде еш өзгеріссіз қалып, 10,3 жылды құрап отыр. Бірақ, саяси және әкімшілік лауазымдағы қызметкерлер мемлекеттік секторда қызмет көрсетуінің мерзімдері орташа есеппен 7 жылға артқан. Бұл лауазымдағы қызметкерлердің орташа еңбек өтіл көрсеткіштерінің артуы, 2015 жылғы жаңа мемлекеттік қызметкерлер реестрінің қабылдануымен байланысты болуы мүмкін.

Мемлекеттік қызметкерлердің бір лауазымда өткізетін орташа уақыт мерзімі 3,5 жылға тең. Жалпы, батыс тәжірибесі көрсеткендей, мемлекеттік қызметкердің ең төменгі лауазымнан жоғарғы сатыға көтерілуіне орта есеппен 13-15 жыл уақыт жұмсалады екен. Жоғарыда көрсетілген деректерге сәйкес, қазақстандық мемлекеттік қызмет жүйесінде орта есеппен мемлекеттік қызметкер әр лауазымға 3 жылдық мерзімді жұмсайды. Бұл көрсеткіш батыстық мемлекеттік қызметкерлерінің мансаптық өсуімен сәйкес келеді.

Мемлекеттік қызметтің сапалық құрамы бірқатар өзгерген. Жоғары білімі бар мемлекеттік қызметкерлердің қатары бес жыл ішінде 4,7% артқан. Сонымен қатар, орта және кәсіптік білімі бар мемлекеттік қызметкерлердің құрамы артып, қазіргі таңда нақты мемлекеттік қызметкерлердің 8,2% құрап отыр. Сондай-ақ, мемлекеттік қызметтегі мемлекеттік басқару Академиясы мен «Болашақ» бағдарламасының түлектерінің үлесі орта есеппен екі есеге артқан. Мемлекеттік секторда жұмыс істейтін мемлекеттік қызметкерлердің басым көпшілігі экономика және құқық мамандықтарының

өкілдері. Әлі күнге дейін мемлекеттік қызметте қоғаммен жұмысқа және мемлекеттік қызметке тікелей қатысы бар «әлеуметтану», «саясаттану» және т.б. мамандықтар түлектерінің аздығы байқалады.

Кесте, Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызмет кадрларының 2013 және 2018 жылдардағы негізгі көрсеткіштері

2013 жыл	2018 жыл
Мемлекеттік қызметшілерінің штат саны	91 077 98 499
Саяси мемлекеттік қызметшілердің штат саны	3272 436
Әкімшілік мемлекеттік қызметшілердің штат саны	87805 98 063
Мемлекеттік қызметшілердің нақты саны	86887 91 830
Әйелдер саны	48378 (55,7%) 50 491 (55 %)
Мемлекеттік қызметшілердің орташа жасы	39,1 жыл 38,5
Атқаратын лауазымда орташа өтілі	3,1 жыл 3,5 жыл
Жоғары білімі бар мемлекеттік қызметкерлер	75641 (87,1%) 84 310 (91,8%)

## КИТАЙСКАЯ НАРОДНАЯ РЕСПУБЛИКА НА ПУТИ МОДЕРНИЗАЦИИ И РЕФОРМ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ

*Шань Чжэньни – магистрант I курса  
спец. «Политология»*

*Ким Людмила Михайловна, к.филос.н., доцент  
КазНУ им.аль-Фараби, Алматы*

*e-mail: [klm008@mail.ru](mailto:klm008@mail.ru); [单珍妮429195877@qq.com](mailto:单珍妮429195877@qq.com)*

Образовательная политика в Китае кардинально меняется. Ее эффективность зависит, в первую очередь, от осуществляемой государством политики и от уровня экономического развития страны. Еще в 1993 г. была принята «Программа реформ и развития образования», направленная на решение следующих задач: а) распространение обязательного девятилетнего образования по всей стране и ликвидация неграмотности среди молодежи и лиц среднего возраста – распространение образования на нижнем уровне; б) увеличение государственных расходов на образование; в) политические и организационные гарантии по формированию негосударственного сектора в образовании; г) реформирование системы высшего образования (повышение эффективности функционирования вузов, изменение системы управления вузами, обновление системы приема и распределения студентов, отмена системы полного государственного обеспечения студентов); д) всестороннее повышение качества обучения – переход от обучения, ориентированного на экзамены, на повышение процента, поступающих в вузы (инши-цзюоюй), к обучению, направленному на повышение качественных характеристик личности (сучши-цзюоюй); е) совершенствование образования в регионах, предусматривающее деятельность руководства по реформированию образования с учетом неравномерности экономического и культурного развития, то есть с учетом местной специфики [1]. Все эти задачи постепенно реализовались на практике, но с переменным успехом, тем не менее, позитивные сдвиги в образовательной политике в Китае налицо.

Успехи политики Китая в сфере образования в 2018- начале 2019 гг. во многом определяют дальнейшее развитие образовательной системы государства в целом. В 2018 г. Китай осуществил ряд образовательных реформ, которые способствовали повышению уровня образования в Китае и совершенствованию системы образования в целом. «Новая эпоха еще больше способствует всестороннему углублению реформ, самое главное – придерживаться руководства партии, проводить основную линию партии, не идти по старому пути замкнутости и окостенелости, твердо следовать по пути социализма с китайской спецификой, обеспечивать от начала и до конца непрерывное движение вперед в верном направлении» [2]. Рассмотрим некоторые конкретные примеры, подтверждающие эти слова.

1. Уважение к учителю является китайской национальной традицией. Правительство КНР уделяет серьезное внимание формированию высокопрофессионального преподавательского корпуса и повышению социального статуса преподавателей. В январе 2018 года Центральный Комитет Коммунистической партии Китая и Государственный Совет издали «Положения о всестороннем углублении реформы по формированию профессорско-преподавательского состава в новую эпоху»[3]. По сути, это первый документ об укреплении преподавательского состава от имени ЦК КПК, который имеет стратегическое значение. Целью всестороннего углубления реформы учительского состава является направленность на формирование команды высококлассных

профессионалов, способных к осуществлению инновационной деятельности в образовательной сфере. В документе подчеркивается то, что после пяти лет напряженной работы система подготовки учителей была качественно улучшена, возможности развития карьеры повысились, а сама система управления образованием разрабатывается в согласовании с правами человека и с учетом финансового состояния учительского состава, то есть механизм защиты прав учителей усовершенствован. Профессиональная привлекательность профессии учителя значительно возросла. Размер, структура и качество преподавательского состава в целом отвечают потребностям развития образования на всех уровнях.

2. В марте 2018 года Министерство образования, Национальная комиссия по развитию и реформам, Министерство финансов, Министерство человеческих ресурсов и социального обеспечения и Центральный офис совместно выпустили «План действий по усовершенствованию педагогического образования (2018–2022 гг.)»[4], основанный на нравственных принципах профессии учителя и системе качественной подготовки кадров. Были выделены пять уровней специализации данного процесса, обозначены ресурсы и модели педагогического образования на уровне педагогических колледжей и университетов, определены десять основных направлений по созданию сильной и эффективной системы педагогического образования. В течение пяти лет, по сути, создавалась новая школа подготовки и переподготовки учителей, была заложена прочная основа для долгосрочного устойчивого развития педагогического образования в стране.

3. Комиссия по развитию и реформам, Министерство промышленности и информационных технологий, Министерство финансов, Министерство людских ресурсов и социального обеспечения и государственная налоговая администрация, разработали конкретные «Меры по содействию сотрудничеству профессионально-технических училищ и предприятий»[5].

В апреле 2018 г. в целях реализации решений 19-го Национального конгресса Коммунистической партии Китая, намечено выполнить «Решение Государственного совета по ускорению развития современного профессионального образования», а именно, улучшить систему профессионального образования и обучения, углубить интеграцию производства и образования, укреплять сотрудничество между школами и предприятиями,

В «Мерах по содействию сотрудничеству профессионально-технических училищ и предприятий» было отмечено, что профессионально-технические училища и предприятия могут осуществлять разные формы сотрудничества для подготовки кадров, внедрения технологических инноваций, обеспечения занятости и развития предпринимательства, внедрения новых социальных услуг и сохранения культурного наследия. В данном контексте предлагается поощрять предприятия к тесному сотрудничеству с профессионально-техническими училищами в организации производственных стажировок для учеников и преподавателей.

4. В январе 2018 г. Главное управление Министерства образования издало «Уведомление о совершенствовании процесса поступления в начальные и средние школы в 2018 году»[6], где указывалось, что начиная с 2018 г., необходимо 1) постепенно сокращать набор студентов на ряд специальностей до тех пор, пока не будет реализована запись студентов до 2020 года; 2) продолжать работу над стандартизацией оценок/баллов для вступительных экзаменов, а также для наборов абитуриентов на отдельные специальности, где бонусные баллы за спортивные, художественные и другие достижения не были полностью аннулированы.

5. 5 марта 2019 года была открыта вторая сессия 13-го Национального народного конгресса, на которой премьер Ли Кэцян выступил с докладом о работе правительства[7]. В своём докладе о работе правительства премьер-министр Ли Кэцян подчеркнул важность открытого и качественного образования. Это новое требование для образования в новую эпоху реформ и модернизации, призвано содействовать всестороннему человеческому развитию и общему прогрессу общества. Именно поэтому акцент был сделан на усилении внимания к образовательной работе в 2019 г. - «развитие более справедливого и качественного образования» и сформулированы новые правила в области образования.

1. Поддерживать устойчивость политики реформы образования:

Со времени основания Нового Китая 70 лет назад политика образования в стране значительно улучшилась. В 2018 году уровень бесплатного девятилетнего обязательного образования в Китае возрос, а показатель обязательного образования достиг 94,2%. Общий показатель приема составил 81,7%. Среднее образование остается популярным, общий уровень охвата обучением достиг 88,8%.

Ввиду объективных противоречий в обеспечении необходимыми образовательными ресурсами, целью развития образования в Китае стало качественное образование. Отчет о работе правительства в 2019 г. призван а) способствовать реализации главной цели образовательной политики страны - обеспечению планомерного развития образовательной системы и повышению качества образования, а также б) благоприятствовать осуществлению планомерной политики модернизации и реформ образования.



2. Приоритетность развития образования доказывает и разработка политики гарантийного финансирования. Генеральный секретарь КНР Си Цзиньпин подчеркнул на Национальной конференции по образованию, что именно реформирование образования - грандиозный план партии и страны, а базовый, ведущий статус образования в современную эпоху неоспорим. В 2019 г. в отчете Правительства о проделанной работе конкретно указывалось, что из финансовых ресурсов страны в фонд образования выделяется более 4% ВВП, а расходы Центрального правительства на образование превысили 1 триллион юаней, что подтверждает нынешний статус образования в Китае. Стратегическая позиция приоритетного развития образовательной системы отражает ее актуальность и ожидания, которые возлагает партия и правительство на сферу образования.

3. По сравнению с прошлым годом образовательная работа в Китае была, главным образом, сосредоточена на поддержании непрерывности и стабильности развития образования, а также на повышении внимания к позиционированию и освещению образовательной политики.

Например, в процессе интеграции городского и сельского образования остро встает проблема улучшения условий работы сельских школ; пристального внимания заслуживает вопрос о «больших классах» в городских школах и проблема обеспечения полноценного образования детей-мигрантов в городах. Если рассмотреть проблему количества учеников в классах, то можно отметить, что процессы урбанизации приводят к увеличению числа учащихся во многих городских школах, появилось такое явление как «большой размер класса» и «очень большой класс». Согласно требованиям Госсовета, к концу 2018 года в стране будет ликвидировано более 66 «сверхбольших классов», а к концу 2020 года - более 56 «больших классов».

В 2018 году во многих городах КНР активно решалась проблема «большого класса» в сфере обязательного образования, количество учащихся «большого класса» и «очень большого класса» уменьшилось на 18,9% и 48,7% соответственно по сравнению с 2017 годом.

В развитии профессионального образования особое внимание уделяется реформированию и совершенствованию методов приема экзаменов в профессиональных колледжах, расширению охвата стипендиями учащихся профессиональных колледжей, широкомасштабному обучению в 2019 г. - до 1 миллиона человек. Что касается дальнейшего развития образовательной структуры, то подчеркивается «содействие строительству первоклассных университетов и внедрению инновационных дисциплин» [4].

4. Революция в сфере информационных технологий принесла в мир потрясающие изменения: интеграция новых информационных технологий (таких как Интернет, позволяющих получать большие потоки данных, развитие искусственного интеллекта и др.) с образовательной системой ведут к новой образовательной революции. В правительственном отчете за 2019 г. указывалось, что «развитие системы «Интернет + образование» и содействие обмену высококачественными ресурсами», уточнение целей применения «Интернет + образование» и различных средств информационных технологий в области образования, свидетельствует о реализации комплексного использования и продвижения качественных образовательных ресурсов посредством информатизации образования, таким образом, раскрываются новые перспективы для модернизации образования.

5. Развитие частного образования свидетельствует о возможности прогнозировать перспективы использования образовательных ресурсов. За последние «40 лет реформ и открытости» Китай расширил свои инвестиции в образование по нескольким каналам и постепенно внедряет рыночные механизмы в данной сфере. Частное образование стремительно развивается, формируя возможности для прогрессивных изменений во всей цепочке - от дошкольного образования до высшего образования, которые имеют различные уровни оптимального функционирования, эффективно увеличивая объемы предложения образовательных услуг. В правительственном отчете четко особо указано, что «поддержка предприятий и общественных сил в создании профессионально-технического образования» свидетельствует о «многоканальном расширении дошкольного образования, будь то государственные или частные детские сады, при условии, что оно соответствует стандартам безопасности, имеет разумные цены и гарантировано родителям поддержкой правительства» [7]. Это доказывает факт вхождения частного капитала в процесс финансирования и обеспечения удовлетворения потребностей дошкольного образования в контексте изменений в демографической политике государства. Также в правительственном отчете предлагается активно развивать общественные парки и поощрять большее количество частных парков, предоставлять инклюзивные услуги.

В правительственном отчете предлагается содействовать популяризации высшего школьного образования. Необходимо рассматривать популяризацию высшего школьного образования в качестве основного проекта для обеспечения средств к существованию подрастающего поколения граждан. Важно продолжать модернизацию данной области, реализовать намеченный план реформ для обычных средних школ, а также содействовать расширению ресурсов среднего образования в

центральных и западных провинциях с тем, чтобы к 2020 году страна достигла уровня охвата населения средними школами в каждой провинции (автономный округ, муниципалитет) до 90%.

Система образования Китая направлена на формирование нового класса высокообразованных и профессионально подготовленных кадров. Она предъявляет высокие требования к обучающимся, но и, со своей стороны, представляет им достойные условия для обучения и развития.

Образовательная политика Китая, целенаправленная и целерациональная, имеет огромную значимость для всех граждан призвана обеспечить стабильность и процветание страны. А правительство КНР рассматривает дело просвещения как фундаментальную, приоритетную отрасль, связанную с общей ситуацией в государстве и напрямую влияющую на его развитие.

#### Литература

1. Чэнь Чжаоминь. Реформирование системы образования в Китае// Гуманитарный вектор. Серия: Педагогика. Психология. № 1(41).-2015. <https://cyberleninka.ru/article/v/reformirovanie-sistemy-obrazovaniya-v-kitae>
2. Сяо Гуйцин. Правильное понимание и оценка политики реформ и открытости современного Китая//Жэминь жибао. – 06.08.2018.
3. Положения о всестороннем углублении реформы строительства профессорско-преподавательского состава в новую эпоху/ Сайт “Министерство образования Китая”, 2018.
4. План действий по оживлению педагогического образования (2018–2022 годы)/«Новости образования Китая»: Издательство “Китайское Образование Пресса”, 2018.
5. Меры по содействию сотрудничеству профессионально-технических училищ и предприятий: Издательство “Китайское Образование Пресса”, 2018.
6. Уведомление о хорошей работе при поступлении в обычные начальные и средние школы в 2018 году: Издательство: “Пресса Юг”, 2018.
7. Ли Кэцян. Отчёт о работе правительства 2019 года: Издательство «Официальное информационное агентство КНР Синьхуа», 2019.
8. Лю Божжи, Ван Юйфэн. Новости образования Китая: Издательство “Китайское Образование Пресса”, 2019.
9. Пэн Шиюнь, сайт “Китайская образовательная сеть новостей”, 2018.
10. Карнаухова М.В. основные тенденции диверсификации мировой системы оценивания качества усвоения знаний в образовании на рубеже XX-XXI столетий: автореф. дис... д.пед.наук, УлГУ. – 48 с.

## ОСНОВНЫЕ ПОДХОДЫ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ ПОНЯТИЙ «СВЕТСКОСТЬ» И «СЕКУЛЯРИЗМ»

Шынгысбаев Лескен

Под руководством Сихембаева Ж.Б.

Казахский Национальный университет им. аль-Фараби, кафедра политологии и политических технологий  
e-mail: lesken01kz@gmail.com

**Аннотация.** Современные процессы десекуляризации, возвращение религии в публичное пространство ставят перед демократическими светскими государствами сложные задачи, требующих переосмысления и нового подхода к концептуализации понятий светскости и секуляризма. В мировом масштабе с середины 20 века в определении роли и места религии в обществе доминировала теория секуляризации, которая предсказывала неизбежный упадок общественного влияния религии. Социальные науки, развивая теорию секуляризации, в один голос твердили о маргинализации религии, повсеместном вытеснении религий из общественного пространства в частное, в связи с модернизационными процессами. Однако, постсекулярная реальность, которая характеризуется религиозным динамизмом во всем мире, возвращением религии в политику, экономику, культуру и в публичное пространство стало серьезным вызовом политикам и ученым всего мира.

В связи с вышеуказанными процессами, проблематика светскости, роли и места религии в постсекулярном обществе становятся наиболее обсуждаемыми не только среди ученых социальных наук, но и в более широком публичном пространстве. За последние 30-40 лет в мире наблюдается значительный рост исследований в области политологии, международных отношениях, социологии и социальной антропологии, посвященных изучению различных паттернов светскости и секуляризма, (де)секуляризационных процессов, постсекулярного общества. Казахстан в этом отношении остается в состоянии «культурного отставания». В казахстанской научной литературе отсутствует обстоятельное изучение понятий «светскость», «принцип светскости», «секуляризм», «секуляризация», различные типы и модели светского государства, не говоря о таких актуальных и наиболее обсуждаемых тем в мировом научном сообществе как «десекуляризация» и «постсекулярное общество».

Принцип светскости государства – это один из основополагающих принципов построения и функционирования современного правового государства в большинстве стран мира [1]. Согласно индексу режимов государственно-конфессиональных отношений из 197 государств 12 государств являются религиозными, 60 государств с официальными религиями, 5 государств с анти религиозной идеологией, 120 государств закрепили принцип светскости на законодательном уровне [2]. Каждые из этих государств по своему понимают и трактуют принцип светскости исходя из особенностей сложившейся религиозной ситуации и общественного дискурса о месте и роли религии в публичном пространстве.

Общеизвестно, что понятия «светскость» и «секуляризм» формируются и развиваются в силу исторических, социально-политических, экономических и культурных особенностей каждого общества. Различные факторы, социальные трансформации и изменение роли религии в общественном пространстве вносят свои коррективы в содержания данных понятий. На протяжении двух веков появлялось и развивалось множество моделей и интерпретаций секуляризма. В современном мире идут общественные и академические дискурсы по поводу, каким должно быть или не должно быть светское государство. Именно, последние, в большинстве случаев и определяют характер и направленность политики секуляризма в отдельных демократических странах.

Не углубляясь в подробности истории развития данных понятий, однако, коротко отметим, что концепты «секуляризм» и «светскость» в современном их понимании были порождением долгих противостояний и взаимоотношений церкви и государства. Концептуальные основы секуляризма формировались в контексте западноевропейской социально-политической реальности в результате сложных взаимоотношений двух институтов.

Известный ученый Элизабет Шакмен Хеард по этому поводу отмечает два основных траекторий или две стратегии управления взаимоотношений между религией и политикой, которые являются влиятельными в области международных отношений: лаицизм и иудео-христианский секуляризм. Первая из них относится к сепарационному нарративу, в котором религия полностью устраняется от политики. Вторая относится к аккомодационному нарративу, в котором иудео-христианской традиции отводится особое место в публичном пространстве как уникальной основе секулярной демократии [3]. Обе эти формы секуляризма являются непоследовательными, поскольку данные традиции трансформировались и видоизменялись в зависимости от распространения в геокультурных ареалах. Элизабет Шакмен Хеард поясняет, что каждый из них защищает некоторую форму отделения церкви от государства, но имеют различные подходы и обоснования, результаты которых дают совершенно различные политические эффекты. Целью лаицизма (от франц.) является создание нейтрального общественного пространства, где религиозная вера, практика и институты не будут иметь какое-либо политическое значение и где они будут находиться вне политического соревнования или же будут вытеснены на частную сферу. Согласно лаицизму, смешивание политики и религии считается не рациональным и опасным. Данная стратегия, которая уже является традицией и обыденным восприятием взаимоотношений религиозных организаций и государства в отдельных странах препятствует видеть явные ограничения этого подхода.

Вторая традиция секуляризма, Иудео-христианский секуляризм в отличии от лаицизма не стремится устранить религию, ну или по крайней мере иудео-христианство от общественной жизни. Данная стратегия не рассматривает светское и религиозное как две взаимоисключающие сферы, как это понимает лаицизм.

Эти традиций или две основные стратегии развития секуляризма в той или иной степени повлияли на различные модели разделения государства и религиозных институтов в современном мире.

Американский ученый Ахмет Куру считает, что секуляризм, в целом нужно разделять на активный и пассивный. В своей фундаментальной работе «Секуляризм и государственная политика по отношению к религии» автор утверждает, что государственная политика по отношению к религии является результатом идеологической борьбы между «пассивными секуляристами» и «активными секуляристами» (Куру, 2009). Результаты этой идеологической борьбы формируют религиозную политику и определяют место религии в общественном пространстве. Пассивный секуляризм требует чтобы государство играло «пассивную» роль во избежание утверждения какой либо религии в качестве основной и позволяет свободному общественному проявлению религии. Активный секуляризм, наоборот, означает, чтобы государство исключало религию из общественной сферы и играло «активную» роль как основной актер проекта социальной инженерии, который будет заключать религию в частной сфере. Пассивный секуляризм – это прагматический политический принцип, который старается поддерживать государственную нейтральность по отношению к различным религиям, тогда как активный секуляризм – это «всесторонняя доктрина», целью которой является полное исключение религии из общественной сферы.

Питер Бергер выделяет три варианта развития секуляризма. Во-первых, существует умеренный вариант, характерный для традиционного американского взгляда на разделение церкви и государства. Затем существует более радикальный вариант, представленный французской *laïcité*, в котором религия одновременно ограничивается приватной сферой и защищается законодательством о религиозной свободе. И, наконец, существует секуляризм (как в советской ситуации), который приватизирует религию и стремится ее подавить; и его приверженцы могут быть столь же фанатичными, как и религиозные фундаменталисты[4].

По мнению канадских ученых Хосе Вёрлинг и Розали Юкьер, говоря о секуляризме, можно выделить два его значения: «жесткий секуляризм» и «открытый секуляризм». Жесткая интерпретация секуляризма делает упор на принципе нейтральности, нежели свободе совести и религии, стремясь вытеснить религию в частную сферу, освобождая общественное пространство от всяких проявлений религии. Более гибкая интерпретация или «открытый» секуляризм, наоборот основан на принципе защиты свободы религии. В данной модели нейтральность государства реализуется посредством разделения Церкви и государства как способы достижения уважительного отношения к религии и моральному равенству, свободы совести и религии. В открытом секуляризме, любое напряжение или противоречия должны решаться в пользу свободы и равенству религий [5].

Канадские ученые выделяют четыре основных принципа, которые конструируют любую модель секуляризма: моральное равенство всех людей; свобода совести и религии; нейтралитет государства по отношению к религии; и разделение Церкви и государства. Однако, на практике содержание секуляризма определяются в зависимости от того, на какой принцип будет сделан акцент и как он будет интерпретироваться.

Жерар Бушар и Чарльз Тейлор утверждают, что мы не можем определить секуляризм через такие простые и определенные формулы как «разделение Церкви и государства», «Нейтральность государства по отношению к религии» или «отстранение религии от публичного пространства», хотя все эти формулы и составляют определенную часть истины[6].

Сравнительный анализ большинства светских стран показывает насколько идея светского государства является гибкой. Современные модернизационные процессы во всех сферах социальной жизни привели к радикальному изменению роли и места религии в общественном пространстве. Если во многих западноевропейских странах модернизация общества сопровождалась упадком религиозного влияния и постепенного угасания религиозного сознания, то в пост советских обществах она сопровождается религиозным возрождением.

В связи возвращением религии в публичное пространство, в экономику, в политику переосмысление роли и места религии в обществе, проблема определения секулярного и постсекулярного в последние годы становятся одними из наиболее обсуждаемыми в широком публичном пространстве.

#### Список использованной литературы

1. Понкин И.В. Светскость государства. – М. – 2014. -466 с.
2. Kuru A.T. *Sekularism and State Policies toward Religion: The USA, France and Turkey.* – 2009. - 259 p.
3. Бергер П. Государство, религия и общество. -№2 (30). – 2012. - 372 с.
4. Бергер П. Фальсифицированная секуляризация. Государство, религия, церковь. – М. – 2012. -№2,3. - 465 с.
5. Woehrling J. Rosalie Jukier. *Religion and the Secular State in Canada.* Interim National Reports. XVIIIth International Congress of Comparative Law. The International Center for Law and Religion Studies Brigham Young University Provo, Utah. July 2010. – P. 185-198.
6. Bouchard G., Taylor C., *Building the Future: A Time for Reconciliation* (Quebec City:Government of Quebec). – 2008. – URL: <http://www.accommodements.qc.ca/documentation/rapports/rapport-final-integral-en.pdf>
7. Martínez-Torrón J., Durham W.C., *Rr. Religion and Secular State.* Interim National Reports. XVIIIth International Congress of Comparative Law. The International Center for Law and Religion Studies Brigham Young University Provo, Utah. July 2010. – P. 2-18.

# «ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ ЖЕТІ ҚЫРЫ»: ДАЛА ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ӨРКЕНИЕТКЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

## «СЕМЬ ГРАНЕЙ ВЕЛИКОЙ СТЕПИ»: РОЛЬ СТЕПНОГО ЗНАНИЯ В РАЗВИТИИ ЦИВИЛИЗАЦИИ

---

### МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ ЖАНДАРДЫ ТҰЛҒА ЕТПІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ МАҚСАТЫНДА ӘЛЕУМЕТТІК ИНТЕГРАЦИЯЛАУ

*Әбдүәли Нұршайық Кәменұлы  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

*«Философия» мамандығының 2 курс магистранты  
ғылыми жетекшісі – филос.ғ.к., доцент м.а.РамазановаА.Х.*

Мүгедектік – қоғам тарапынан жан-жақты қорғалуды талап ететін күрделі әлеуметтік проблема. Қазіргі жаһандық өзгерістер жағдайында мүгедектер саны күннен-күнге көбейіп бара жатыр, сондықтан да олардың құқықтарының айрықша қорғалуына халықаралық қауымдастық ереше назар аударуда. Мүгедектік барлық қоршаған ортада бар әлеуметтік құбылыс, сондықтан да әрбір мемлекет өзінің даму қарқынына сәйкес мүмкіндігі шектеулі жандар жайында әлеуметтік және экономикалық саясатын қалыптастырады. Мүгедектік тек бір ғана адамның емес, тұтастай қоғамның, мемлекеттің мәселесі. Жалпы дүние жүзінде мүмкіндігі шектеулі жандардың саны жыл санап артып, жаһандық өзгерістер кезінде жер шарындағы өзекті проблемалардың біріне айналды [1].

Бүгінде әлем халқының 10%-ға жуығын мүгедектер құрайды. Анығырақ айтсақ, дүние жүзінде мүмкіндігі шектеулі 650 миллион адам өмір сүріп жатыр. Өкінішке орай, біздің елде де мүгедектер саны арта түскен. Республика бойынша 637 мыңға жуық мүмкіндігі шектеулі жандар көмекті қажет етеді. Соның ішінде 18 жасқа толмаған 20 мың бала мүгедектік бойынша есепке алынған. Бұл көрсеткіш өзге елдермен салыстырғанда біршама жақсы жаңалық болғанымен, көңіл қуантарлық жай емес. Себебі қазіргі медицина дамыған шақта туа бітті түрлі генетикалық ауруы бар балалардың миына, жұлынына, жүрегіне, дене буындарына ота жасау арқылы өмірін сақтап қала алады, алайда бұл балалардың толыққанды жазылып кететініне ешбір медицина кепіл бере алмайды. Өкініштісі балалардың басым бөлігі өмірін мүгедек жандар қатарында өткізуге мәжбүр. Өмірге келген бетте мүгедек болып туылған баланың болашақта өмірі не болмақ? Айтарлық дамыған шетелдердің өзінде мүгедектердің өмір сүруіне жеңілдіктер мен әлеуметтік көмектер қарастырылғанымен осы сұраққа толық жауап табылмады. Соңғы жылдары дүние жүзінде мүгедектік мәселесіне қатысты біршама өзгерістер орын алды, мүгедектер қоғамның өзге мүшелері сияқты тең құқықты әрекет етуі, оларға қоғамның толыққанды мүшесі ретінде қарау мәселелері белсенді түрде қарастырыла бастады, дегенмен әзірше бұл бастама материалды-техникалық, құқықтық базамен жеткілікті түрде қамтамасыз етілмеген [2].

Тәуелсіз өмір орталығы – мүгедектердің тәуелсіз өмір философиясын үгіттейтін қоғамдық ұйым. Бірінші тәуелсіз өмір орталығы ресми түрде 1962 жылы Францияда, мүгедектер интеграциясы үшін құрылған топ ретінде пайда болды. Оған өздерінің қажеттіліктерін сезінген, өз аттарынан сөйлейтін, өз ұйымдарын құрғысы келетін студенттер кірді. АҚШ осындай ұйым 1972 жылы құрылды, қазір Берклидегі ең атақты тәуелсіз өмір орталығы, оған әртүрлі формадағы мүгедектер кіреді.

Қазіргі қоғамда онсыз да тағдырдың ауыртпалығын көтеріп жүрген мүгедек жандарға адамдар тіксіне қарайды, осындай сұқ көздерден жасқанып мүгедектер өздерін қоғамның әлсіз мүшесі сезініп, өздігінен көшеге шыға алмайды. Шындығына келгенде мүмкіндігі шектеулі тұлғалар әлеуметтік-мәдени жүйе қызметіне араласу мүмкіндігінен толықтай айырылған. Сонымен қатар қоғамның көптеген бөлігі мүгедектігі бар адамдарды социумға шоғырлануына және қоғамның толыққанды мүшесі ретінде қабылдауға дайын емес. Мүгедек жандарды қоғамға кіріктірудің негізгі бір факторы – мүгедек жандарды қоршаған ортаға емес, қоғамды мүгедек жандарды қабылдауға дайындау арқылы, қоғамның ойын өзгерте керек. Мүгедектерге қоғамның көзқарасы өзгерген сайын оларды әлеуметтік ортаға бейімдеу жұмыстары біршама жеңілдейтінін толық сеніммен айта аламын.

Мүгедектерді қоғамға интеграциялаудың заманауи технологиялары оларды еңбекпен қамту, білім алып сауаттылығын арттыру, емдік санаторияларда демалу, таза табиғатта демалу, өнер мен мәдениет іс-шараларына қатысу, бейімделуі мен оңалтылуы, материалдық пен экономикалық қаржыландыру шаралары және спорттық ойындар арқылы көптеген жарыстарға қатыстырып тағдырдың талғайында

қалған жарым жандарға жаңаша эмоция сыйлап, өмірге құлшыныстарын артыру арқылы тең құқылы қоршаған ортаға кіріктірудің шаралары жатады. Тәуелсіз өмір сүруін қалыптастыруға бағытталған қажетті технологиялар жасау тиімді әлеуметтік интеграциялауға жаңа бастама бола алады [3].

Бүкіл әлемдегі секілді Қазақстанда денсаулығында менталдық бұзушылықтары бар адамдарды әлеуметтік интеграциялау аса өзекті болып табылады. Мүмкіндігі шектеулі жандарды қоғамымызға әлеуметтік интеграциялау үшін негізгі нысандарды кедергісіз, қол жетімді қылу мемлекетіміздің 2018 жылға дейін орындалуға тиісті негізгі талаптарының бірі болып табылады. Осындай талаптарды жүзеге асыру аясында 2016 жылы, 30 мамыр күні Сорос-Қазақстан қорының қаржылық қолдауымен «Қазақстан Республикасында денсаулығында менталдық бұзушылықтары бар адамдарға баламалы қызметтерді дамыту және әлеуметтік интеграциялау келешектері» жобасы жыл сайын ұйымдастырылуда. Биылғы жоба аясында Қазақстанның бес аймағында азаматтардың денсаулығында менталдық бұзушылықтары бар адамдардың қоғамға әлеуметтік интеграциялануы мәселелері бойынша ақпараттандыру деңгейін көтеру мақсатында қоғамдық тыңдаулар өткізілді. Сондай-ақ психикалық ақыл-есінен ауысқан мүгедектер үшін медициналық-әлеуметтік мекемелер шеңберінде әлеуметтік көмектің қолданыстағы механизмдерінің тиімділігіне талдау жүргізілді және мүгедектерге әлеуметтік көмек саласындағы мемлекеттік саясатты және көмек көрсетудің баламалы тәсілдерін дамыту мүмкіндіктерін жақсартуға бағытталған ұсыныстар әзірленді [4].

Мүмкіндігі шектеулі адамдарға қайырымдылық көмекті жетілдіруге бағытталған «**Бауыржан**» қоғамдық қорының әлеуметтік белсенді әрекетін мадақтауға тұрарлық. Бұл қордың ұйымдастыруымен жыл сайын жүзеге асырылып отыратын «**Алтын жүрек**» жобасы мүмкіндігі шектеулі адамдарға қайырымдылық көмек көрсетіп отырған адамдарды, қоғамдық бірлестіктерді марапаттап олардың жұмысының алға дамуына қолдаулар көрсетеді. Осы қордың 2010 жылдың 1 қазанынан бастап қолға алынған «**Самғау**» жобасы мүгедек жандардың білім, өнер, шығармашылық және спорт саласындағы жетістіктерін марапаттауға және оларға әлеуметтік қолдаулар көрсетуге арналған. Бұл жобаның басты ерекшелігі есту қабілеті төмен, көру мүмкіндігі жоқ, қозғала алмайтын т.б. да жағдайлары қиын мүгедек жандарды ұйымдастырылған жарыс барысында біріктіру. Бұл жоба мүмкіндігі шектеулі адамдардың дарыны мен қабылетін байқау ғана емес, сонымен бірге оларға қаржылық көмек көрсетуге негізделген. Адамдық потенциалды дамытуға, адамдық капиталға қаржының салынуына мән берілуі әлеуметтік жұмыстың объектілеріне қатысты серіктестікке негізделген қарым-қатынасты дамытуды талап етеді. Мүмкіндігі шектеулі адамдарға мүсіркей қараудың орнына, оларға қоғамның тең құқылы азаматы ретінде барлық жағдайлардың жасалуына мән берген жөн. Қоғамның мүсіркей қарауы олардың басқа адамдармен тең емес екендігін мойындаумен бірдей. Қоғам мұндай қатынастардан арылмайынша мүгедектердің өздеріне деген сенімдерінің қалыптасуы мен өмірге деген жақсы көзқарастарының өзгеруі мүмкін емес [5].

Қазіргі күні мүгедектерге арналған көптеген жаңа бағдарламалар құрылып, іске асырылып жатыр. Сол бағдарламаға сәйкес мүгедектерге басқа адамдармен қатар, білім алу, еңбек ету, спортпен шұғылдану және әлеуметтік, тұрмыстық инфрақұрылым объектілеріне қатысып, олардың қызметін пайдалану жүйелері жүргізіліп жатыр. Мәселен, **Инклюзивті оқыту** – барлық балалардың мұқтаждықтарын ескеретін, ерекше қажеттіліктері бар балалардың білім алуын қамтамасыз ететін жалпы білім үрдісінің дамуы. Инклюзивті білім берудің мақсаты – даму мүмкіндігі шектеулі балаларды қалыпты балалармен бірге оқыту. Яғни адамның жынысына, шығу тегіне, әлеуметтік-экономикалық жағдайына қарамастан тең құқылы жеке тұлға ретінде білім беру жүйесі болып табылады. Инклюзивті білім беру – мүмкіндігі шектеулі балаларды оқытып-үйретудің бір формасы мен тиімді әдісі декекте болады. Бұл, жалпы білім беретін мектепте мүмкіндігі шектеулі оқушыларды бірлесіп оқуы мен интеграциялану процесін ұйымдастыру болып табылады [4].

Жалпы, мүгедек топтарды қоғамға интеграциялау жоғарыда көрсетілгендей онай шаруа емес екендігі айтпасамда белгілі. Жоғарыда аталған бағдарламалар мен технологиялардың барлығы мүгедектерді әлеуметтік интеграциялаудың тиімді әрі оңтайлы бағыттарын қалыптастыру қажет ететіндігін көрсетеді. Осы бағдарламалардың іс жүзінде жүзеге асуы арқылы ғана біз, мүгедектердің қоғамға кіріктіру шараларында оң нәтижелерге жете аламыз. Бұл бағдарламалардың барлығы делік жоғарыдағы жаңаша технологиялардың негізінде жүзеге асырылады. Қазыргі жағдайда мүгедектерді әлеуметтік қорғау, қолдау, халықты мүгедектіктен сақтау мен мүгедектену мәселелерін шешу, әлеуметтік реабилитациялау мен бейімдеу, оларды тең құқылы өмір сүруіне жағдай жасау мен қоғам қатарына кіріктіру жұмыстарын жүргізуде әлеуметтік қызметкерлердің және әлеуметтік жұмыстың заманауи технологияларының маңызы зор [6].

Айталық, бұған дейін үкіметтің алдында тек әлеуметтік төлемдерді уақтылы төлеу мәселесі ғана тұрса, қазіргі кезден бастап бұл міндеттің ауқымы кеңейіп, мүгедектерді қоғамдық өмірге дайындау, әлеуметтік бейімдеу, жан-жақты дамуларына көмек көрсету, әлеуметтік өмір шеңберде тең құқылы тіршілік ете алуларына жағдай жасау көзделген.

Мүмкіндігі шектеулі адамдардың әлеуметтік-тұрмыстық мәселелері көбінесе өзіне-өзі қызмет көрсету функциясының шектелуімен байланысты болады, яғни бұл- өз бетімен киіну, тамақ ішу, жеке бас гигиенасын сақтау, өздігінен жүріп-тұру, бос уақыттарын тиімді өткізу және тағы басқалар. Бұл мәселенің пайда болу себебі неде? Біріншіден, бұл мүмкіндігі шектеулі жандардың физикалық денсаулығының төмендігі. Екіншіден, мүгедектердің салауатты өмір-салтын жақсарту, спортпен шұғылдандыру. Оларды спорттық ойындарға қызықтыру, жүріп-тұруы, жаттығу жасауы үшін барлық қажеттіліктерді жасау қажет. Осы қажеттіліктердің қанағаттандырылуы – мүмкіндігі шектеулі жандарға қатысты жалпы интеграциялық шаралардың толықтай жүзеге асуына жағдай жасайды. Мәселен, мүмкіндігі шектеулі жандарды әлеуметтік ортаға бейімдеу және кіріктіру барысында әр түрлі кездесу кештер, үйірмелер, байқаулар, саяхаттар, концерттер өткізу және спортпен шұғылдану әлеуметтік кіріктірудің тиімді бастамалары болып саналады. Түсіне білсек, мүгедектерді спорт арқылы қоғам қатарына кіріктіру өте күрделі жұмыс. Қоғамнан оқшау күй кешіп жүрген мүгедек жандарды ең алдымен психикалық көңіл-күйін тұрақтандырып, мәнді де қызықты өмір сүру үшін спорттың маңыздылығын түсіндіру керек.

Дерек көздеріне сүйенсек қазіргі уақытта елімізде 637 мың мүмкіндігі шектеулі жандар тұрса, олардың шамамен 290 мыңға жуығы немесе 45 пайызы спортпен айналасуға рұқсаты бар адамдар. Бұл еліміздегі мүгедектерді қоғамға спорт арқылы кіріктірудің айқын басымдығы болып отыр, бірақ оларды спортпен шұғылданып жақсы нәтижеге жететіндеріне сендіру күрделі мәселе. Тағдырдың талғайында қалған жандар үшін спорт – ең алдымен денсаулық кепілі, екіншіден уақыттарын тиімді және орынды өткізу, үшіншіден олардың өмірге деген құлшынысын арттырады.

#### Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Добровольская Т.А., Шабалина Н.Б., Демидов Н.А. Социальные проблемы инвалидности //Социологические исследования. – М.: Феникс, 1998 г., – 57 с.
2. Цыганов М.Е. Интеграция инвалидов в сферу занятости: опыт стран Евросоюза //Труд за рубежом. – 2003. – Вып.№4. - С. 21.
3. Темірғали Ж. Мүгедектердің әлеуметтік қорғалуы //Заң. - 2000. - №1.
4. Адырбаева М.Ж. Инклюзивті білім беру жүйесіндегі психологиялық -медициналық педагогикалық консультацияның жұмыс барысы. – Алматы, 2011. – 30-35 б.
5. Дементьева И.Ф., Сопыряева С.А. Образование детей с ограниченными возможностями здоровья: проблемы и перспективы //Социальная педагогика. – 2012. – Вып.№2. – С. 43-47.
6. Сулейменова Р.А. Системаранней коррекционной помощи детям с ограниченными возможностями в Казахстане: проблемы создания и развития. –Алматы: ИИА «Айкос», – 2001. – 320с.

## МЕТАФИЗИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФИЛОСОФИИ

*Аширбаев Шермат*

*КазНУ им. аль-Фараби, магистрант 2 курса  
по специальности «Философия»,*

*научный руководитель – к.филос.н., доцент Абдрасилова Г. З.*

Философия является особой сферой деятельности человека. На протяжении всей истории человечества она выполняла решающую роль в решении важных задач, которых ставили жизненные условия перед человечеством. Именно философия сознательным путем выражала, и рассматривала самые насущные вопросы, которые глубоко интересовали людей.

Философия всегда искала и находила, предлагала ответы на острые вопросы опыта, жизни, о ее сути и смысле, вопросы загробного мира, сущности Бога и т. д.. Таким образом, она обеспечивала ценностными установками, ориентирами, гармоничность, устойчивость деятельности человека, все это в конечном счете приводило к развитию, росту качества жизни и неустанному стремлению к достижению человеком блага, счастья.

Наше время обособляется тем, что век научно-технического и технологического прогресса, прорыв инженерно-технической мысли открыл перед человеком ранее невиданные перспективы, горизонты, и эйфория полученной от этой революции затмил основные, сущностные ценности человека. В результате чего не только общество отдельного государства, но и мировое сообщество столкнулось с кризисными явлениями глобального масштаба. Казахстан, как суверенное государство, также сталкивается проблемами подобного рода, с одной стороны, с другой стороны, государство нуждается в высокой духовности граждан, так как развитие государства во многом опирается на силу духовности людей общества. В нашем видении одним из реальных путей преодоления этого кризиса является путь проложенный философией. Именно философия, философская мысль рассматривает проблемы



разносторонне, проникает в глубинные причины, находит сущностные ее основы и предлагает наилучшие варианты оптимального решения. Ибо, всякая деятельность основывается на мысли, идее, и чем совершеннее идея тем результативнее деятельность. Следовательно, мы можем заключить, что философское мышление является необходимым ключом, достоверным направлением в деле национального развития не только казахстанского общества но всего человечества в целом.

Влияние философии на качественное преобразование жизни рассматривается из незапамятных времен. При этом каждая эпоха, каждый исторический народ вносит свой вклад в совершенствование, или, скатывание назад, философского мировоззрения. Изучаемый нами вопрос философское мышление как источник изменения качества жизни в лучшую, благую сторону человеческой жизни, основное наше внимание было обращено на теоретические положения, взгляды, которые обеспечивали позитивное развитие мыслительной деятельности на протяжении истории. Вопросы философского мышления имеющие к качественному изменению жизни в истории философии были рассмотрены в работах Платона, Аристотеля, аль-Фараби, Ж. Баласагун, К. А. Ясауи, И. Газали, Ж. Руми, И. Рушд, Ф. Аквинского, С. Августина, А. Навои, Р. Декарта, И. Канта, Г.В. Ф. Гегеля, А. Кунанбаева, А. Кердери, С. Франка, В. Соловьева, Н. Бердяева, В. Соловьева и др.. В советский период истории нам представились интересными в научном плане труды советских и зарубежных ученых таких как Н. Лосева, В. Асмуса, В. Соколова, Э. Эльенкова, Т. Ойзермана, И. Нарского, Б. Расселя, И. Фишлера, Э. Гуссерля, М. Хайдеггера, Б. Паскаля. Специфика воздействия и механизм взаимосвязи различных элементов духовной культуры в процессе развития общества и личности анализированы в исследованиях А. А. Алтмышбаева, Г. Н. Волкова, А. К. Карыпкулова, Н. М. Кейзерова, Н. Н. Крутова, О. А. Макарова, В. Момова, М. Ф. Орзиха, А. А. Салиева, Н. С. Сарсенбаева, В. И. Толстых, И. П. Шитова и других.

Мысль является силой, определяющей бытие, качество бытия человека. Чем она глубже, тем в жизни раскрываются лучшие стороны, а значит, и качество. Философия в этом деле играет важную роль: она раскрывает максимально разносторонние пути возвышения и расширения возможности мышления, при этом приводя к минимуму ошибочные действия.

Определенно долгое время метафизика являлась синонимом философии, она изучала вопросы связанные с далеко выходящими за пределами опыта, но необходимыми для опыта. Однако, постепенно, по мере развития рациональной и естественной наук метафизика оказалась невостребованной. Эволюция деятельности шла своим чередом, и жизнь, мысль человека была по большей части занята исключительно рациональными видами деятельности, что в конечном счете привела к явлениям негативного характера и одной стороны, бездуховности с другой стороны. Поэтому, мы считаем, что выходом, путь к выходу из современного глобального кризиса является метафизика.

«Метафизика всегда, прежде всего в переломные эпохи, служила гарантом подлинности философии. И то, что нынешняя философия лишена определенности, беспутствует и распадается на части, говорит о ее метафизической беспочвенности, о глубинном и базисном запустении. ... Она не есть ни наука, ни мировоззрение. Будучи сердцевиной философии метафизика приуготовляет принципы философствования. Дело метафизики есть дело мысли, первичная работа фундаментально-онтологического мышления. ... Только сильное, глубокое, то есть укорененное и возвышенное в смысле мудрости, мышление приводит к истине» [1]. Вот что Гегель говорит про утерю метафизики: «Поскольку наука и здравый человеческий смысл способствовали крушению метафизики, казалось, что в результате их общих усилий возникло странное зрелище – образованный народ без метафизики, нечто вроде храма, в общем-то разнообразно украшенного, но без святыни...» [2].

Необходимость метафизического учения Кант приводит ясные, недвусмысленные аргументы: «На долю человеческого разума в одном из видов его познания выпала странная судьба: его осаждают вопросы, от которых он не может уклониться...; но в то же время он не может ответить на них, так как они превосходят возможности человеческого разума.

В такое затруднение разум попадает не по своей вине. Он начинает с основоположений, применение которых в опыте неизбежно и в то же время в достаточной мере подтверждается опытом. Опираясь на них, он поднимается все выше, к условиям более отдаленным. Но так как он замечает, что на этом пути его дело должно всегда оставаться незавершенным, потому что вопросы никогда не прекращаются, то он вынужден прибегнуть к основоположениям, которые выходят за пределы всякого возможного опыта и тем не менее кажется столь несомненным, что даже обыденный человеческий разум соглашается с ними. Однако, вследствие этого разум погружается во мрак и впадает в противоречия, которые правда, могут привести к заключению, что где-то в основе лежат скрытые ошибки, но обнаружить их он не в состоянии, так как основоположения, которыми он пользуется, выходят за пределы всякого опыта и в силу этого не признают уже критерия опыта» [3].

Кант различает, разграничивает чистое познание от эмпирического. Чистое познание или разум дает рассудку принципы суждения. Поэтому он понимал метафизику как науку, которая переходит от познания чувственного к сверхчувственному посредством разума, и обсуждал вопрос о возможности и свойствах синтетических суждений априори как предварительный вопрос к каждой будущей метафизике, которая может предстать в качестве науки. Рассматривая чистое понятие, которое не имеет отношения к эмпирическому познанию Кант все же эмпирическому оставляет преимущество. «Всякое познание вещей из одного лишь чистого рассудка или чистого разума есть лишь одна видимость, и истина только в опыте» [4].

Логика, считавшаяся как основной инструмент познания встречает критику в учении Канта. По его мнению, логика уже с древнейших времен шла верным путем, но со времен Аристотеля ей не приходилось делать ни шага ни шага вперед и, судя по всему, она кажется наукой вполне законченной и завершенной.

В целом, логика не есть сама наука, она выполняет роль пропедевтики, составляет как бы преддверие науки. Логика в знании предполагается как суждение о нем, но для его приобретения следует обращаться собственно к знаниям об объектах.

В исследовании природу разума Кант выявил, что естествоиспытателями было понято, что разум видит только то, что сам создает по собственному плану, что он с принципами суждений должен идти впереди и заставлять природу отвечать на его вопросы, а не наоборот, не тащиться у него на поводу. В противном случае наоборот, исследования, наблюдения, произведенные в случайном, хаотическом порядке, без заранее составленного плана, не будут связаны между собой. Между тем эта связь является своего рода законом необходимым, и разум ищет и нуждается в нем.

В пропедевтике метафизики, которого Кант назвал «Критикой чистого разума» вводятся понятия явления, доступные человеческим чувствам, и вещи сами по себе, которые доступны только умственному постижению. Для чего, для какой цели различаются явление или эмпирического опыта и вещи сами по себе? Что было бы, если не было этого разделения? «В таком случае, - отвечает Кант, - закон причинности и, стало быть, механизм природы должны были бы при определении причинности непременно распространяться на все вещи... Тогда нельзя было бы, не впадая в явное противоречие, сказать <...> например, о человеческой душе, что ее воля свободна, но в то же время подчинена естественной необходимости, т. е. несвободна» [5].

Критика разума, предложенная Кантом учит нас рассматривать объект в двояком значении: как явление и как вещь саму по себе. Закон причинности относится только к вещам в первом значении, т. е. поскольку они предметы опыта, между тем как вещи во втором значении не подчинены закону причинности. Отсюда, без особого труда можно увидеть, что вещь, точнее сторона вещи, не подчиненная закону природы обретает и называется свободной. Можно допустить, что свободу вообще нельзя себе мыслить. В таком случае моральная предпосылка необходимо должна уступить место тому, противоположность чего содержит явное противоречие. То есть, свобода, и вместе с ней, нравственность должны были бы уступить место механизму природы. Механизм природы, как известно, основывается на причинно-следственной связи, а не на спонтанности, безусловности, что имеет место при свободе. Эта безусловная свобода является причиной всех изменений, преобразований в мире явления.

Первая и важная задача философии – раз и навсегда устранить всякое вредное влияние мысли, уничтожив истоки всевозможных заблуждений. И философ всегда остается единственным хранителем полезной для общества науки, а именно критики разума. Но, согласно Канта, общество и не знает о полезности для него этой науки, так как эта критика никогда не может стать популярной, да она и не нуждается в этом: ведь уразумению широкой публики недоступны изысканные аргументы в защиту полезных истин, так же как ей в голову не приходят столь же утонченные возражения против них [6].

Только философией, философской критикой можно подрезать корни материализма, фатализма, атеизма, неверия, свободомыслия, фанатизма и суеверия, которые могут приносить всеобщий вред о которых может не догадаться обычное сознание.

В современном мире метафизика не воспринимается на должном уровне, хотя, нельзя сказать, что она совсем отрицается. Но в этом кроется недостаток, причина многих неудач современной философии и науки. Вот что пишет по этому поводу Ж. Маритен: «Слишком верно то, что вечная метафизика уже не вмещается в границы современного мышления или, вернее, это мышление уже не вписывается в нее. Три века эмпириоматематизма принудили разум интересоваться только изобретением приборов для уловления феноменов — понятийных сетей, которые обеспечивают разуму определенное практическое господство и некое иллюзорное постижение природы, так как мысль разрешается не на уровне бытия, а на уровне самого же чувственного» [7].

Да, метафизика не приносит пользы для эмпирической, экспериментальной науки. В этом плане она бесполезна. В своей работе «Величие и нищета метафизики» Ж. Маритен признает ее этот

недостаток. Но в этом и заключается ее величие: «Верно и то, что метафизика не может нести никакой пользы для экспериментальной науки. Открытия и изобретения в царстве феноменов? Здесь ей нечем похвастаться: ее эвристическая ценность, как говорят, равна нулю. С этой стороны ничего ждать от нее нельзя. На небе не трудятся.

И в этом величие метафизики, мы это знаем уже в течение тысячелетий. Она бесполезна, ибо, как говорил еще Аристотель, она не служит никому и ничему, ибо она выше всякого прислужничества, бесполезна — потому что сверхполезна, потому что хороша в себе и для себя. Нетрудно понять, что, служи она науке, занятой миром феноменов и направленной на повышение производительности труда, она, метафизика, не соответствовала бы своему назначению, и в своем стремлении превзойти науку она никогда не смогла бы достичь этого.

Ложна в принципе всякая метафизика, будь то Декарта, Спинозы или Канта, если она оценивается не исходя из ее таинственной сущности, но исходя из состояния науки на тот или другой момент. Истинная метафизика в известном смысле также может сказать о себе: царство мое не от мира сего» [8].

Величие метафизики состоит в том, что она созерцает феномены, восходя от видимого к невидимому, подчиняет их порядку разумной причинности. Она ни в чем не противоречит той последовательности, которой придерживается экспериментальная наука при изучении эмпирической реальности, но при этом остается совершенно чуждой ей.

«Метафизика нуждается в определенном очищении интеллекта; она предполагает также и определенное очищение воли и силу посвятить себя тому, что само ничему не служит, — бесполезной Истине.

Ни в чем, однако, не нуждается так человек, как в этой бесполезности. Не в истинах, которые служат нам, нуждаемся мы, а в истине, которой бы мы служили. Ибо в ней — пища для разума, а мы суть разум в лучшей части нашего существа. Бесполезная метафизика устанавливает порядок — не в стиле полицейских предписаний, а порядок, исходящий из вечности...», — объясняет Маритен. Она открывает ему во всей полноте бытия подлинные ценности и их иерархию. Она центрирует его этику. Она устанавливает справедливый порядок в мире своего познания, проводя естественные границы, гармонию и соподчинение различных наук. И это значит больше для человеческого существа, чем самые разнообразные достижения в области точных наук[9].

Метафизическая мудрость находится высшей ступени абстракции, она отделена от чувственной природы; в ней открывается доступ к нематериальному, к трансцендентному, к миру реальностей, уже существующих или могущих существовать независимо от материи. Благодаря метафизике эти реальности познаются людьми, а познание, как известно служит для качественного преобразования жизни.

#### Литература:

1. В. Г. Пушкин. Сущность метафизики: от Фомы Аквинского через Гегеля и Ницше к Мартину Хайдеггеру, с. 3.
2. Гегель Г. Наука логики. В 3 ч. Ч. 1. Учение о бытии / Г. Гегель; пер. Б. Г. Столлнер. –М.: Издательство Юрайт, 2019. с.7.
3. И. Кант. Критика чистого разума. Перевод с немецкого Н. Лосского. – М., Эксмо, 2007. с.9.
4. Кант И. Прологомены ко всякой метафизике, которая может появиться как наука // Собр. соч.: в 8 т. Т.4. М., 1994. С.142.
5. И. Кант. Критика чистого разума. с.29
6. Там же.
7. Маритен Ж. Избранное: Величие и нищета метафизики / Пер. с франц. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. с. 109.
8. Там же. с. 110.
9. Там же. с. 111 – 112.

### ЭПИСТЕМОЛОГИЧЕСКИЙ АНАРХИЗМ» ПОЛА ФЕЙЕРАБЕНДА

*Асылбекова А., Гадаборшиева А.*

*КазНУ им. аль-Фараби, магистранты 1 курса «Биотехнология»*

*Руководитель: к.филос.н., профессор Джаамбаева Б. А.*

Среди многочисленных представителей западной философии науки Фейерабенд выделяется широтой своего кругозора. Он умеет охватить единым взглядом философию и науку, религию и искусство, современность и далекое прошлое и везде увидеть и проследить проявления определенных идей, тенденций, методов. Обширная эрудиция и свежее понимание самых разнообразных проблем, умение осветить эти проблемы с новой, порой неожиданной стороны, свободный, живой, острый язык — все это придает его статьям и книгам ту привлекательность для широких кругов интеллигенции на Западе, которая в значительной мере была утрачена философскими сочинениями в период господства

неопозитивизма. Наконец, следует отметить еще одну, быть может, наиболее ценную черту Фейерабенда- методолога. Специализация, замыкающая ученого в рамки отдельной дисциплины, теории или даже проблемы, в XX в. проникла и в философию. В настоящее время обсуждение социальных, этических, гносеологических или науковедческих проблем стало особой специальностью; и в философских работах, посвященных анализу методологических проблем научного познания, авторы, как правило, не выходят за рамки ограниченного круга проблем. Структура научных теорий, объяснение, эмпирический базис, закон, подтверждение и т. д. Фейерабэнд смело разрывает этот круг, соединяя обсуждение методологических проблем с размышлениями о месте науки в обществе, о ее связи с государством, о свободе индивида в современном обществе и о том, какая методологическая концепция в большей мере согласуется со свободным развитием личности. Умение за частными методологическими проблемами видеть основную, главную, гуманистическую цель философии и встать выше схоластических споров о ничтожных мелочах делает Фейерабенда, при всех его противоречиях, ошибках и иллюзиях, одним из наиболее ярких и интересных философов Запада. Фейерабэнд Пол (13 января 1924г) — американский философ и методолог науки, один из наиболее видных представителей постпозитивизма. Окончил Венский университет, изучал теорию драматургии в Институте методологического возрождения немецкого театра, преподавал в Венском институте наук и изящных искусств. На международных коллоквиумах в тирольской горной деревне Альпах Фейерабэнд познакомился с Ф. Франком, а в 1948 с К. Поппером, оказавшими значительное влияние на формирование его философско-методологических интересов. В то же время испытал серьезное влияние идей Л. Витгенштейна. В конце 1950-х Фейерабэнд выдвинулся в первый ряд критиков методологических программ логического эмпиризма; с этого времени его имя упоминается вместе с Т. Куном, С. Тулмином, Н. Хэнсоном, И. Лакатосом и др. Объектом критики прежде всего стала кумулятивистская модель развития науки, в основе которой, по мнению Фейерабенда, лежат два ошибочных принципа: 1) принцип инвариантности значений терминов, входящих в последовательно сменяющиеся одна другую научные теории, и 2) принцип логической выводимости теории-предшественницы из теории-преемницы.

Концептуальная позиция П. Фейерабенда вбирает в себя положения, связанные не только с философией науки как таковой, она определяется горизонтами культуры в целом. Он обсуждает методологические вопросы науки в «широком социокультурном контексте» [1]. Его посыл состоит в том, что для науки в разные периоды времени ведущую роль играют как концептуальный, так и социальный факторы. Роль социального фактора для развития науки выражена в том, что статус самой науки и людей, занятых в этой сфере деятельности, достаточно высок благодаря научным открытиям и связанным с ними техническим достижениям. Однако, всё в большей степени осознавая негативные стороны научно-технического прогресса, воспринимая науку как некий инструмент в руках государства, общество испытывает разочарование в отношении науки, осознаёт свои неоправданные ожидания. Думается, именно в отношении к науке как индикатору рациональности европейской культуры, её главному оплоту фокусируются те изменения, которые связаны со сменой культурных эпох. П. Фейерабэнд чётко уловил пульс своего времени, и его работа «Против метода» стала своеобразным знаменем постмодернизма.

Существенный вклад в расширение понятия «научная рациональность» внесли Т. Кун и И. Лакатос. Думается, необходимо остановиться на базовых позициях упомянутых авторов, чтобы оценить вклад Фейерабенда в изменение статуса рациональности в методологии науки.

Значимым моментом в функционировании куновской парадигмы (совокупности признанных научных установок), с нашей точки зрения, является её особенность, описывающая выбор той или иной группой исследователей решений, обозначаемых Куном понятием «знание» [2]. Кун обосновывает уместность выбранного понятия, связывая его с имевшими место испытаниями, и одновременно с этим рассуждает об отсутствии правил, с помощью которых мы могли бы описать своё знание [3]. Видение развития науки Куном содержит, на наш взгляд, два иррациональных момента. Первый заключается в его понимании «знания», второй связан с его пониманием смены парадигм. Трактую смену парадигм как научную революцию, Кун тем самым провозглашает отсутствие кумулятивного (суммирующего во времени) принципа в истории науки. Обе эти позиции, на наш взгляд, составляют содержательную сторону процесса расширения научной рациональности. Ещё более решительно в этом направлении движется И. Лакатос. Показывая относительность «эмпирического базиса» теории, он постулирует «плюралистическую модель». В ней актуализируется не расхождение «теории» и «факта», а расхождение теорий высших уровней. Таковыми являются интерпретативная теория, с помощью которой, по Лакатосу, факты возникают, и объяснительная теория, благодаря которой они объясняются. Подход Лакатоса характеризуется как конструирование новых фактов и постановка относительно них новых проблем. Лакатоса не очень заботит, имеются ли уже подходящие средства для их разрешения. У Лакатоса больше нет общенаучной картины мира даже для ограниченного

временного интервала, хотя бы в качестве парадигмы, им постулируется конкуренция между исследовательскими программами.

Следующий в логике расширения понимания рациональности шаг предпринял П. Фейерабенд. Центральной проблемой работы Фейерабенда стала проблема научного метода. Если Лакатос предполагал конкуренцию исследовательских программ как внутринаучный процесс, то для Фейерабенда, с нашей точки зрения, полем игры становится вся культура как таковая. Расставляя приоритеты в пользу свободного общества, он полагает равнозначность различных традиционных систем, не отдавая науке дань предпочтения. Неслучайно Дж. Реале и Д. Антисери оценивают теоретический плюрализм Фейерабенда, его способ изобретения альтернатив, способствующих расширению теоретического содержания, как защиту метафизики [4]. Фейерабенд в качестве антитезы (противопоставления) сложившейся в философии науки рационалистической традиции предлагает собственную концепцию, названную им «эпистемологическим анархизмом». Он исходит из того, что любая даже наиболее очевидная методология имеет свои пределы. Таким образом, провозглашая принцип «допустимо всё», Фейерабенд, на наш взгляд, пытается расширить возможности познания, призывая к контрпродуктивным действиям, то есть действиям противоположным тем, которые в науке принято считать продуктивными. Под контрпродуктивными действиями он подразумевает соблюдение «контрправил», которые сводятся к определённым позициям. Содержание первого «контрправила» или принципа пролиферации заключается в призыве развивать гипотезы, которые несовместимы с уже признанными и подтверждёнными теориями. Учитывая социологический фактор, Фейерабенд подразумевает, что любой человек, невзирая на его мировоззренческие убеждения и даже психические особенности, может выдвигать свою версию.

Пролиферация, по Фейерабенду, даёт возможность сохранения «свободы артистического творчества», содержащей «необходимое свойство открытия» [5]. Второе «контрправило» или принцип несоизмеримости сводится к рекомендации разработки гипотез, несовместимых с наблюдениями, фактами, результатами экспериментов. Принцип несоизмеримости, вводимый Фейерабендом, является чем-то вроде «охранной грамоты» для любой новой концепции. Предполагается, что любая концепция формулирует свои собственные факты, несопоставимые с фактами, возникшими в других теориях и в этой связи неспособными ни опровергнуть, ни подтвердить содержание иной, по отношению к ним, версии [6]. По Фейерабенду, это должно способствовать созданию новой концептуальной системы, которая сможет устранить наиболее тщательно обоснованные результаты наблюдения или нарушить наиболее правдоподобные теоретические принципы и ввести восприятия, не являющиеся возможными в существующем перцептивном (основанном на чувственном восприятии) мире. Соблюдение этих принципов и, таким образом, следование «эпистемологическому анархизму» позволяет авторам различных концепций одновременно непротиворечиво сосуществовать, так как нет никакой основы, никаких критериев для сравнения и отбора версий, всё допустимо.

#### Список литературы

1. Грицанов А. А. Новейший философский словарь. М., 2001. 1280 с.
2. Колесова О. В. Гносеологический смысл понятия "ментальность". М., 2012 С. 367-373.
3. Кун Т. Структура научных революций. М., 2002. 608 с.
4. Реале Д., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. СПб., 1997 880с
5. Фейерабенд П. Против метода. М., 2007. 413 с.

### **ФИЛОСОФИЯ: АҚПАРАТТЫҚ КЕҢІСТІК КОНЦЕПЦИЯСЫ**

*Балабекұлы Досжан*

*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,*

*«Философия» мамандығының 2-курс докторанты*

*Отандық ғылыми жетекшісі - профессор Жақыпбек АЛТАЕВ,*

*Шет елдік ғылыми жетекшісі - профессор Абдулла ҚЫЗЫЛЖЫҚ (Түркия)*

Ақпараттық кеңістік концептінің мазмұндық құрамы оның объект теориясына тиесілі екендігімен байланысты. Осы зерттеу көзқарасының қисынына сүйене отырып, мынадай анықтама беруге болады. Қоғамның ішкі жүйесі ретінде қарастырсақ, ақпараттық кеңістік ортақ қағидалар негізінде жұмыс істейтін және ұйымдар мен азаматтардың өзара ақпарат алмасуын қамтамасыз ететін, сонымен қатар, олардың ақпараттық сұраныстарын қанағаттандыратын телекоммуникациялық жүйелердің бар болуымен сипатталады. Бұл жердегі ақпараттық кеңістіктің негізгі бөліктері мыналар: 1) ақпараттық ресурстар (мәліметтер базасы), 2) өзара ақпарат алмасудың құралдары, 3) ақпараттық инфрақұрылым (ұйымдастырушы құрылымдар жүйесі). Бұл анықтама объект теориясында маңызды болып саналатын

негізгі факторларды көрсетеді. (Бұл факторлар өз кезегінде ақпараттық кеңістікке қатысты осындай тәсілдер тудырған-ды.)

Бұл жерде ең бірінші, технологиялық фактор сөз болады. Анықтамада ақпараттық кеңістіктің пайда болуының тарихи шекарасын анықтайтын телекоммуникациялық жүйелер көрсетіледі: телекоммуникацияның «ортақ қағидалар» негізінде жұмыс істеуін қамтамасыз ететін жүйелілік және жаһандық ерекшеліктері ХХ ғасырдың соңғы ширегінде пайда болды. Телекоммуникацияның басымдыққа ие және ие емес форматтарына қатысты болатын үздіксіз өзгерістер (мысалы, «желілік қоғамның» пайда болуы) ақпараттық кеңістіктің құрылымын өзгертіп қана қоймайды, сонымен қатар, оның ресурстық мүмкіндіктерін де өзгертеді (мысалы, аналогтық тасымалдаушылардан сандық форматқа ауысу). Осылайша, құрал таратылатын ақпараттың сипатын анықтай отырып, оның бір бөлігіне айналады. («Құрал дегеніміз хабарлама»).

Екіншіден, анықтама саяси фактордың бар екенін де көрсетеді. Ақпараттық кеңістіктің басқару концепциясы да көрініс береді: азаматтар сұраныс иелері ретінде қарастырылады, олармен салыстырғанда ұйымдар (әлеуметтік институттар) секілді жүйенің құрылымдық элементтері маңызды орын алады. Тарихқа көз жіберсек, байланыс құралдарының қай кезде де биліктің маңызды тактикалық және стратегиялық ресурсы болғанын көреміз. Соғыстар да коммуникацияның дамуына түрткі болып отырды (Осыған байланысты әу баста «механикалық жазу өнері» деп аталған кітап басу ісі кейінірек «ақыл-ой артиллериясы» деген атауға ие болды. Бұдан кейін көп уақыт өткен соң, француз операторы Марсель Лербье өз кинокамерасын «бейнелеу пулеметы» деп атаған-ды).

Үшіншіден, ақпарат ұсынылатын мәліметтер базасының тұтынушылық ерекшеліктері болғандықтан ақпараттық кеңістік концепциясына экономикалық фактордың да қатысы бар. Өз дамуы жағынан телекоммуникациялық саланы басып озатын үдерістер әлеуметтік ақпараттың тауар ретіндегі дәрежесін нығайта түсті. Бұл дегеніміз, қосалқы саладағы іс-әрекеттің нәтижесі ретінде қалыптасқан ақпарат, бірте-бірте базис аумағының элементіне айналады деген сөз. Бүгінгі күні «ақпараттық өнім» түсінігін қолданысқа енгізу ақпараттың затқа айналу үдерісін аяқтай түседі (Ресей Федерациясының «Халықаралық алмасуға қатысу туралы» заңына сәйкес, «Ақпараттық өнім» дегеніміз – бұл жай ғана ақпарат емес, «қолданушылардың сұранысына орай әзірленген және қолданушылардың сұранысын қанағаттандыру үшін қолданылатын, құжатталған ақпарат». Өз кезегінде құжатталған ақпарат немесе құжат дегеніміз – ақпаратпен теңестірілген реквизиттермен бірге материалдық тасымалдаушыға жазылған ақпарат). Ақпараттық өнімнің маңыздылығы артып отырған кезеңде оның құнының арзандауы бұл саланы маңызды бизнес көзіне айналдырып отыр.

Осылайша, ақпараттық кеңістік объект теориясы аясында технологиялық үдеріспен, саяси қарым-қатынастармен және нарықпен байланысты дамиды, құрылымы қалыптасады.

Ақпараттық кеңістік – көп деңгейлі құрылым. Ақпараттық кеңістік түсінігі екі терминді біріктіреді: «кеңістік» және «ақпарат». Кеңістікті құрылымдық, ұзақтық, материалдық жүйелердегі барлық элементтердің өзара байланысы сияқты қасиеттермен сипаттауға болады. Демек, бұл түсінік құрылымдық және үйлестірілген, яғни қандай да бір жолмен өзара байланысқан объектілерді белгілеу үшін қолданылады. Бұл атрибуттық қасиеттер физикалық кеңістікке ғана емес, басқа кез-келген кеңістікке тән.

Пайда болу және қалыптасу барысында ақпараттық кеңістік бірнеше кезеңнен өтеді. Тайпалық қоғамдық құрылыста жазу пайда болғанға дейін ақпараттық кеңістіктің объектілері арасындағы байланыс белгілі бір дәрежеде ауызекі эпикалық баяндаулар арқылы жүзеге асырылып отырған. Уақыт өте келе, ақпарат белгілермен таңбаланған соң, ауызша байланыстың субъектілігі кеми түскен. Белгілердің материалдық тасымалдаушыларға таңбалануы құжаттың пайда болуының алға шарты болды. Ақпараттық кеңістіктің кеңдігі мен ұзақтығы енді құжаттың қандай географиялық қашықтыққа таралу (тасымалдану) мүмкіндігімен өлшенетін болды. Құжат пайда болғаннан кейін ақпараттық кеңістік материалдық күйге айналды.

Толық ақпараттық квант ретіндегі ақпарат дискретті (дискретті – бір бүтін емес, бөлшектерге бөлінген), бірақ оның дискреттілігі шартты болып табылады. «Нақты алғанда, ол (құжат) алдыңғы құжаттың жалғасы немесе соның нәтижесі болып саналады, сонымен бірге кейінгі құжаттың дүниеге келуінің себепшісі және бастамасы болып табылады» (Ю. Столяров 2001: 277-281). Ақпараттық хабарлардың, белгілердің, құжаттардың дискретті екені белгілі, дегенмен ақпаратты тұтынушылар, яғни жеке тұлғалар да ақпараттық тезаурустарына (мәліметтер жинағына) сай дискретті, яғни біртұтас емес. Ақпараттық кеңістіктің үздіксіздігі адамдардың өзара қарым-қатынасы және байланыс үдерісі арқылы жүзеге асып келді. Осылайша, ақпараттық кеңістікте кез-келген кеңістікке тән қасиеттер, яғни ұзақтық, кезеңдерге бөліну мен үздіксіздіктің бірлігі көрініс табады. Ақпараттың жүйесіздігі, ақпараттық кеңістіктің дискреттілігі, ақпараттың таралуына себепкер болатын коммункативтілік, бұл кеңістіктің іргесінің берік болуына қолайлы жағдай туғызады. Ақпарат бір нүктеде (тасымалдаушысымен қоса) жоғалып кеткенімен, таратылуы мен көбейтілуінің арқасында басқа бір

нүктеде сақталып қалады. Біз абстрактілі түрде елестете алатын алғашқы ақпараттық кеңістік шартты алғанда біртұтас, бірыңғай болған, өйткені ол жеке тұлғаның жинақтаған мәліметтерінен тұрған. Алғашқы адамдардың өмір сүру шарттарының ұқсас (бірдей) болуы олардың ақпараттық тезаурустарының (мәліметтер жинағының) жалпылығын анықтап, ортақ (бірақ біртұтас, бірыңғай емес) ақпараттық кеңістік қалыптастырған. Кеңістіктің әртектілігі оны қалыптастырушылардың субъективтілігі арқасында жүзеге асады.

Әлеуметтің (қоғамның) ақпараттық кеңістігі барлық құжаттық институттардың іс-әрекеті нәтижесінде қалыптасады. Біз оны өзара байланысты ақпараттық үдерістер мен жүйелердің жиынтығы ретінде қарастыра аламыз. Ақпараттардың генерациялық орталықтары, ақпараттарды сақтау мен тарату ісі қоғамдық өмірдің барлық саласында, яғни, басқару, өндіріс, қорғаныс, экология, табиғи байлықтарды пайдалану және әлеуметтік салада міндетті мәселеге айналды. Бұл орталықтардың қызметтерінің сенімділігін тек ұйымдастыру мәселесі жағынан емес, техникалық жағынан да қамтамасыз ету қажет. Ақпараттық кеңістіктің өрістеуі, оның даму кезеңдерінің үздіксіздігін қамтамасыз етуге деген ұмтылыс ақпараттық жүйеге ақпаратты тарату мен тасымалдаудың жаңа тәсілдері мен жолдарын қосып отырады. Бұлар материалдық-техникалық дамудың белгілі кезеңіне тиесілі ыңғайлы формаларда жасалып отырады. Ақпаратты сақтау мен таратудың қазіргі кезеңдегі жабдықталуы шынымен де революциялық дәрежеде деуге болады. Қазіргі уақытта байланыс құралдары мен телекоммуникациялық және компьютерлік технологиялар ақпараттық кванттардың асқан жылдамдықпен таралуын қамтамасыз етіп отыр, сондықтан уақыт оның таралуын тежейтін фактор болудан қалды. Ақпараттардың лезде таралуы оқиғалардың ауқымын өзгертіп, қоғамда бірыңғай және шексіз кеңістікті қалыптастырудың алғышарттарын туындатып отыр. Бұл кеңістіктің мүмкіндіктерін бүгінде ғаламтор көрсетіп отыр.

Ақпараттық кеңістік жүйесі күрделілігінің ерекшеліктеріне орай, оның біртұтастығының стихиялы түрде қалыптасуы мүмкін емес. Ол үшін кеңістік мүшелерінің келісілген және үйлестірілген іс-қимылдары қажет. Бұл жерде ақпараттық үдерістердің заңдық тұрғыдан қамтамасыз етілуі маңызды роль атқарады. Бірыңғай кеңістікті сол аумақтағы түрлі объектілердің арасындағы байланысты көрсететін және құқықтық нормалары техникалық және технологиялық құралдардың көмегімен ақпараттық аналогтар арқылы жүзеге асырылатын қоғамдық өмірдің ақпараттық моделі ретінде қабылдауға болады. Оның құрамындағы барлық элементтеріне және даму кезеңдеріндегі озық үрдістерге мемлекеттік қолдау көрсету қай кезде де шешуші фактор болып табылады.

Біртұтас ақпараттық кеңістікті қалыптастыру – күрделі интегративті (кіріктірілген) үдеріс. Оның барлық ресурстары мен субъектілерін біріктіру аса қиын шаруа. Оған қол жеткізу мақсатты түрде, кезең-кезеңмен жүзеге асырылуы тиіс әрі ұзаққа созылуы мүмкін. Кеңістік мүшелерінің мақсатты түрде бір бағытта атқарған іс-әрекеттерінің арқасында ғана бұл жекелеген элементтерді біріктіру жүзеге асырылады. Осылайша, ақпараттық кеңістіктің әлеуметтік қыры көрініс береді, сонымен қатар ақпараттық кеңістікті адамдардың өзара қарым-қатынастары мен ақпаратқа байланысты қауымдастықтар саласы ретінде қарастыруға болады.

«Ақпараттық кеңістік» түсінігіне анықтама беруге бұған дейін бірнеше рет қадам жасалды. Ақпараттық ресурстарды маңызды элемент ретінде қарастыра отырып, оған мынадай анықтама бере аламыз: ақпараттық кеңістік – тарихи негізде қалыптасқан, тұтынушы үшін ақпараттың қолжетімділігін қамтамасыз ететін, үйлестірілген және құрылымданған, аймақтық жағынан жақын немесе қашық орналасқан байланыс құралдары мен құқықтық кепілдіктер арқылы қамтамасыз етілген, адамдардың коммуникациялық іс-әрекеттерінің нәтижесін жинақтайтын ақпараттық ресурстар формасы.

Ақпараттық кеңістіктің тұжырымдамасын Ақпараттық қоғам институтының зерттеулері аясында жапондық әлеуметтанушы ғалымдар О. Кишида мен Й. Масуда жасаған және оны «уақыт философиясы» ұғымы арқылы түсіндірген. Жапондық ғалымдар ақпаратты болашақ өркениеттің аман қалуының негізгі ресурсы ретінде қарастыра отырып, ақпаратты алу мен тарату жылдамдығы қиындығының, яғни уақыт қиындығының міндетті түрде туындайтыны жөнінде болжам жасаған болатын. Жапондық ғалымдардың пікірінше, бұл мәселенің туындауы уақытқа деген көзқарас пен қарым-қатынастың өзін өзгертуге тиіс және бұл көзқарас өмірді сақтайтын ресурсқа әрі әлеуметтік құндылыққа айналады. Ақпараттық қоғамдағы уақыттың жаңа әлеуметтік статусы мүлде жаңа құндылықтарды қалыптастырудың алғышарты болып табылады, яғни, уақыт, болашақ өркениетті қалыптастырудың шығармашылық қырының ортақ механизміне айналады. Й. Масуда, тіпті ақпараттық қоғамның артықшылықтарының сипаттарын анықтау үшін «уақыт – құндылық» түсінігін енгізген. Й. Масуда ақпараттық дәуірді сипаттайтын, аймақтық жағынан шектелмеген «жаһандық ақпараттық кеңістіктің» қызметін осы «уақыт – құндылық» жүйесімен байланыстырады. Ақпараттық инфрақұрылымның, коммуникацияның, спутниктік байланыстың, компьютердің негізінде



калыптасқан бұл ақпараттық кеңістіктің таралуы әлемдік деңгейде барлық әлемдік үдерістердің жаһандануына ықпал етеді (Й. Масуда 1997: 118).

«Ақпараттық кеңістік» тіркесінің бұқаралық ақпарат құралдарында қолданылып, кеңінен таралуы оның ғылыми түсінік ретінде зерттелгенінің көрсеткіші емес екенін айтып өткен жөн. Бұл термин ғылыми түсініктен гөрі ауыспалы мағына беретін сөз тіркесі ретінде көбірек қолданылады десек те болады. Дегенмен, ғылыми зерттеу аясында «ақпараттық кеңістік» түсінігін операционализациялау міндетті болып табылады (операционализация – ғылыми түсініктің талапқа сай болуы) және оның құрылымының басты компоненттерін талдауға негізделеді.

Ақпараттық кеңістіктің басты компоненттеріне: ақпараттық ресурстарды, ақпараттық өзара байланыс құралдарын және ақпараттық инфрақұрылымды жатқызуға болады.

Ақпараттық инфрақұрылым болса, ақпараттық ресурстар мен азаматтардың оларға қол жеткізуін ұйымдастыратын, мемлекеттің немесе аймақтың ақпараттық кеңістігінің дамуы мен қызметін қамтамасыз ететін ақпараттық байланыстың (соның ішінде Ақпараттық-коммуникативтік технологиялар да бар) жиынтығы болып табылады (И. Негодаев 1999:78).

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, «ақпараттық кеңістік» термині аясында ақпаратты ұсынушылар мен оны тұтынушылардың өзара байланысын қамтамасыз ететін ақпараттық жүйелердің тіршілік ету формасын, ақпараттық ресурстарда жинақталған білімді таратуды және оны қалыптасқан инфрақұрылымда сақтауды қарастыруға болатынын көз жеткіземіз.

Мазмұны жағынан ақпараттық кеңістікті екі қырынан қарастыруға болады: біріншісі, өзара байланысты бейнелердің, белгілердің, концептілердің, мәтіндердің, құжаттардың жинақталатын орны, яғни, гипермәтінді құрылым ретінде және екіншісі, ақпараттарды қалыптастыру, жинақтау, өңдеу, іздеу, тарату және сақтау секілді ақпараттық үдерістер субъектілерінің жиынтығы ретінде қарастыруға болады. Жоғарыда айтылған гипермәтіндік құрылым мен ақпараттық үдерістердің көп салалы түрде өзара өріле байланысуы ақпараттық кеңістікті қалыптастырудың алғышарты болып табылады. Қолданыстағы ақпараттық кеңістік жеке тұлғалар (субъектілер) арқылы қолданысқа енгізілсе де, адамдарда жоқ жүйелік қасиетке ие, жеке тұлғалардан жоғары тұратын әлем ретінде де қабылданады (И.Дзалошинский: 2001: 56-57).

Ақпараттық кеңістіктің біртұтастығы осы кеңістіктің кез-келген нүктесіндегі кез-келген субъектінің жеткілікті түрде ақпараттандырылуы арқылы жүзеге асырыла алады. Көптеген мемлекеттерде ақпараттық кеңістіктің қазіргі даму кезеңіндегі біртұтастыққа ақпараттық-коммуникативтік технологиялардың мүмкіндіктерін кешенді түрде қолдану арқылы қол жеткізіліп отыр (М.Кастельс 1999: 292-308).

Жаһандандық ақпараттандыру үдерістері арқылы күшейтілген және жеделдетілген ақпараттық қоғамның қалыптасуы элеуметтік жүйелер эволюциясында ақпараттық үдерістер ролінің сапалық жағынана өзгеруіне алып келеді. Қоғам өмірінде материалдық факторларға қарағанда зияткерлік факторлар басым роль ойнай бастайды, бұл мәселе ақпараттық кеңістіктің құрылуына ықпал етеді. Ақпараттық кеңістік «ақпаратты өндіру, жеткізу, игеру және пайдалану саласы» ретінде «ақпараттық ағындар жүріп тұратын – уақыт аралығында (ақпаратты тарату) және кеңістікте (ақпаратты сақтау) жылжып, ауысып отыратын физикалық кеңістік болып табылады». Ақпараттық кеңістікте айналымда жүрген ақпараттарды тұтынушы адам болғандықтан, барлық ақпараттық үдерістер оның сұраныстарына сай жүзеге асырылады.

Ақпараттық кеңістік- өз ішіндегі ақпараттық ағындардың қарқынына ыңғайланып, өзгеруі (трансформациясы) адамдардың қабылдау қабілетін төмендеті түседі, тіпті тежелуіне әкеп соғады. Бұл қауіптің алдын адамдардың зияткерлік (интеллектуалдық) арттыру күшейту арқылы алуға болады. Қазіргі уақытта бұл мәселенің шешімін жаңа ақпараттық-коммуникативтік технологиялар қалыптастырып, солардың негізінде ақпараттық жүйелер мен ақпаратты өңдеудің жаңа тәсілдерін жасап шығару арқылы табуға болады.

#### Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Столяров Ю.Н. Ақпараттың тұжырымдамаларының онтогеналық және метонимикалық мағыналары // Өзгеретін әлемдегі кітапханалар мен қауымдастықтар: жаңа технологиялар және ынтымақтастықтың жаңа формалары:8-ші Халакыралық конференция. «Қырым-2001». Судак, 2001. Т. 1. 277-281 б.  
(Ю. Столяров 2001: 277-281)
2. Масуда Й. Ақпараттық қоғам постиндустриалды қоғам ретінде. М., 1997.118
2. Негодаев И.А. Ақпараттық қоғамға жол. Р., 1999 ж.
3. Дзалошинский И. Ресейдің ақпараттық кеңістігі: саяси метафора немесе ғылыми ұғым // Білу құқығы: тарих, теория, тәжірибе. 2001. №7 / 8. 56-57 бет.
4. Кастельс М. Могушество самобытности // Новая индустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – С. 292-308.

## ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ АҚПАРАТТЫҚ КЕҢІСТІГІНДЕГІ ЖАҢА ТЕНДЕНЦИЯЛАР: МАҢЫЗЫ МЕН ЗИЯНЫ

*Балабекұлы Досжан*  
*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,*  
*«Философия» мамандығының 2-курс докторанты*  
*Отандық ғылыми жетекшісі - профессор Жақыпбек АЛТАЕВ,*  
*Шет елдік ғылыми жетекшісі - профессор Абдулла ҚЫЗЫЛЖЫҚ (Түркия)*

Ақпараттық қоғамда басты ресурс ақпарат болып табылады, дәл осы ақпаратқа ие болу негізінде әр түрлі процестер және құбылыстар туралы кез келген қызметті тиімді және оңтайлы құруға болады. Ақпараттық қоғамды дамытудың негізгі белгілері компьютерлердің болуы, компьютерлік желілерді және сондай-ақ күнделікті қызметте ақпараттық және коммуникациялық технологияны пайдаланатын, ақпараттық салада қамтылған халықтың санын дамыту деңгейі болып табылады.

Ақпараттық қоғам дамыған және қол жетімді инновациялық және ақпараттық технологиялардың дамыған және қол жетімді инновациялық және ақпараттық технологиялардың инфрақұрылымы есебінен халықтың хал-ахуалының жоғары деңгейіне жетуге бағытталған.

Қазақстан өз кезегінде жаһандық ақпараттық қоғамның қалыптасу процесіне барынша үлес қосуда. Сол себепті барлық қажетті шарттарды тудыру үшін «Ақпараттық Қазақстан - 2020» Мемлекеттік бағдарламасы әзірленген, олар біздің елдің ақпараттық қоғамға толыққанды ауысуын жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Ақпараттық коммуникациялық технологиялар қоғамды жаңғыртудың маңызды факторлары адамдардың өмір сүру салтына, экономикалық көрсеткіштерге ықпалы АКТ қазіргі Қазақстан азаматтарының өмірі мен экономикасы үшін АКТ даму маңыздылығын сипаттайды.

Соңғы жылдары АКТ секторында Қазақстан маңызды серпін жасады.

Почта байланысы, телекоммуникация саласы және интернетке рұқсат белсенді дамып келеді.

Халыққа және бизнеске ұсынылатын қызметтердің сапасын арттыру үшін «Азаматтарға арналған үкімет» КАҚ қызметін жақсарту бойынша үлкен жұмыс жүргізілді, мемлекеттік органдардың интернет-ресурстары, виртуалды қабылдау, интернет-конференциялар арқылы халық пен мемлекеттің кері байланысы мен диалогының механизмдері іске асырылды. Бірақ ақпараттық қоғамды құру осымен аяқталмайды, үздіксіз жұмыс жүргізілуде.

Бағдарламада қол жетімді электронды денсаулық сақтаудың қызметтерін алуға, қашықтықтан жұмыс істеуге, өмірлік оқу және дайындық, электрондық білім арқылы ақпараттық технологиялармен жұмыстардың дағдыларын алуға және меңгеруге азаматтарға мүмкіндіктер тудыру үшін шарттар көзделген. Сондай-ақ біздің елдің неғұрлым ашық, қол жетімді және бәсекеге қабілетті экономикасын құру мақсатында Бағдарламамен экономиканың негізін қалайтын саладағы зияткерлік жүйелерді барынша көп енгізу көзделеді.

Қазақстанның ақпараттық қоғамға ауысуын іске асырудың соңғы кезеңі «Ақпараттық Қазақстан - 2030» Мемлекеттік бағдарламасы болады деп күтілуде. («Ақпараттық Қазақстан - 2020» Мемлекеттік бағдарламасы: 2018).

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті-Елбасы Н.Ә.Назарбаев өзі бекіткен «Цифрлы Қазақстан» бағдарламада ақпараттық технологиялар мен бұқаралық коммуникация құралдары білім алу құралын еркін таңдауды қамтамасыз ету басты рөл ойнайтын заманауи қоғам типін дамытудың принциптерінің бірі. «Цифрлы Қазақстан» бағдарламасын жүзеге асыруда 4 бағыт бар. Бірінші бағыт – ауыл-аймақты кең жолақты интернетпен қамтамасыз етіп, Қазақстанның транзиттік әлеуетін арттыру. Екінші бағыт – экономиканың салаларына (көлік және логистика, денсаулық сақтау, білім беру, ауыл шаруашылығы және электронды сауда) цифрлы технологияны ендіру. Үшіншісі – мемлекеттік органдар жұмысының сапасын арттыру және төртінші бағыт – IT-мамандарды даярлау (Егемен Қазақстан: 2017)

Мұндай қоғамды құрудың халықаралық қағидаттары мен оны құру жолдары 2000 жылғы 22 шілдеде «G8» мемлекет пен үкімет басшылары қабылдаған Жаһандық ақпараттық қоғамның Окинава хартиясында көрініс тапты (Жаһандық ақпараттық қоғамның Окинава хартиясы:2010). Қабылданған бұл құжатта ақпараттық ғасыр талабына сай келетін адам ресурсын дамыту қажеттілігі қаралған.

Жоғары дәрежелі бүкіл әлемдік кездесу шеңберінде қол қойылған «Ақпараттық қоғамды құру - бұл жаңа мыңжылдықтағы жаһандық міндет» принциптер Декларациясында ақпараттық қоғамды дамытудағы негізгі мәселелер мен тапсырмалар қамтылған болатын. Декларацияның басты мақсаты - мемлекеттің және жалпы қоғамның бір болуы, білім беру, ақпарат және байланыс адамның дамуына негіз болып табылады. Сонымен қатар, ақпараттық және коммуникациялық технологиялар тәжірибе жүзінде өміріміздің барлық аспектілеріне үлкен әсерін тигізеді. Бұл технологиялардың жылдам

прогресі дамудың анағұрлым жоғары жаңа дәрежесіне жол ашады. Бұл технологиялардың қабілеті көптеген дәстүрлі кедергілерді әлсіретеді, әсіресе, уақытпен және арақашықтықпен байланыстыларын.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2013 жылғы 8 қаңтардағы № 464 Жарлығымен бекітілген "Ақпаратты Қазақстан - 2020" мемлекеттік бағдарламасында "Адамзат өркениетінің қазіргі заманғы дамуы ғылыми-техникалық төңкерістің кезекті кезеңі - ақпараттық коммуникациялық технологияларды өмірдің барлық салаларына енгізумен сипатталады, бұл технологиялар адам өмірінің салтын өзгертіп, ақпараттық қоғамға, әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуы жоғары қоғамға көшу үшін іргетас әрі материалдық база болады" деп атап көрсетілген. Қазақстанның ақпараттық коммуникациялық технологиялар саласы қалай дамуда, қандай преспективалары мен проблемалары бар? осы және басқа мәселелерді мақаламда шолып шығамын.

Әлемде тележурналистика 16 сала бойынша дамыса, интернет журналистика 32 сала бойынша дамып отыр. Интернет журналистикасының негізін интернет сайттары мен порталдар құрағандықтан, бүгін әр саланы бөлек-бөлек қарастырамыз. Олар: авиа сайттары, көлік сайттары, аниме сайттары, архитектураға арналған арнайы салалық сайттар, әскери сала, географиялық сала, генеалогия саласы, мемлекеттік сала, танысу сайттары, тарихи сайттар, киносайттар, ақпараттық технологиялар саласына қатысты сайттар, әдеби сайттар, медициналық сайттар, музыкалық бағыттағы сайттар, білім саласындағы сайттар, танымдық сайттар, діни сайттар, финанс саласындағы сайттар, отбасылық сайттар, аударма жұмысына арналған сайттар, спорттық сайттар, театр саласына қатысты сайттар, фотография саласына қатысты сайттар, экономикалық сайттар, заң саласындағы сайттар. Промо сайттар мен корпоративтік сайттарды қоспағанда, Қазақстанда фотохостинг және видеохостинг бір сайтта жасақтала береді. Осылайша, ақпараттық сайттар мәтінмен қатар видеохостингте сақталған видеоларды, фотохостингте сақталған фотоларды оқырманға материал арасында бөлісіп, конвергентті журналистиканың негізін қалап отыр. Интернет дәстүрлі ақпарат құралдары – телеарна, радио, газеттерг қарағанда аудиориясына әлдеқайда тез қалыптастырды. Мысалы радио алғашқы 50 миллиондық аудиториясын 38 жылда, ал телеарна 13 жылда жинаған екен. Ал, интернет небәрі төрт жылда осындай көрсеткішке ие болған. (Ә.Токсанбек: 2017) «Ақпараттық Қазақстан 2020» бағдарламасының негізгі мақсаты ақпараттық қоғамға Қазақстанның ауысуын қамтамасыз ететін шарттарды тудыру.

Негізгі міндеттер - мемлекеттік басқару жүйесінің тиімділігін, инновациялық және ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылымның қол жетімділігін қамтамасыз ету, қоғамның әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуы үшін ақпараттық ортаны құру, сондай-ақ отандық ақпараттық кеңістікті дамыту.

Бағдарламаны іске асыру мерзімі – 1-кезең: 2013-2017 жыл, 2-кезең: 2018-2020 жыл.

«Ақпараттық Қазақстан - 2020» Мемлекеттік бағдарламасын іске асыру нәтижесінде республика келесі шешуші көрсеткіштерге жетуі тиіс:

1.Қазақстан 2020 жылға дейін Дүниежүзілік Банктің «Doing Business» рейтингінде алғашқы 35 мемлекеттің тізіміне енуі қажет;

2.«Электрондық үкімет» индексында ( БҰҰ-ның әдістемесі бойынша) 2020 жылға дейін алғашқы 25 мемлекеттің тізіміне енуі қажет;

3.Қазақстан Республикасының үй шаруашылықтарының ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылымының қолжетімділігі - 100%;

4.Интернет желісін қолданушылар саны 2020 жылы - 75 %;

Қазақстан халқын эфирлік цифрлық телерадиохабарларды таратумен қамту – 95%;

елдің ЖІӨ-гі АКТ саласының үлесі – 4%;

5.Денсаулық сақтаудың бірыңғай желісіне қосылған денсаулық сақтау ұйымдарының үлесі – 100%;

6.Бірыңғай ұлттық ғылыми-білім беру желісіне қосылған ғылыми-білім беру мекемелерінің үлесі – 100%;

7.Компьютерлік сауаттылық деңгейі - 80 %;

8.Қазақстанда тіркелген БАҚ-тың жалпы санындағы электрондық БАҚ-тың үлесі – 100%.

9.Электрондық түрде төленетін тауарлар мен қызметтердің жалпы айналымындағы қазақстандық интернет-дүкендердің айналым үлесі – 40%.

10.Электрондық түрде ұсынылатын мемлекеттік қызметтердің үлесі - 50%.

11.Дәстүрлі түрде алынған қызметтердің жалпы санына қатынасы бойынша көрсетілген электрондық мемлекеттік қызметтер үлесі, - 80 %.

Бағдарламаны іске асыру кезеңдері

Мемлекеттік органдардың барлық деңгейлерінде ақпараттық технологияларды қолдану бақылау тәртібін қамтамасыз етеді, деректердің қосарлануын жояды, ол бюджет шығынын қысқартуға мүмкіндік береді және ұсынылатын қызметтердің сапасын арттырады.

Осы міндеттер қалай іске асырылатын болады?

Мемлекеттік органдардың бірыңғай ақпараттық-талдау ортасы әзірленетін болады. «Электрондық үкіметтің» байланыс орталығы базасында мемлекеттік қызметтерді көрсету, көрсету сапасына шағымдар мәселелері бойынша бірыңғай Call-орталық әрі қарай дамиды.

Мемлекеттік және мемлекеттік емес қызметтерді көрсету мәселелері бойынша мемлекеттік органдар және ұйымдармен заңды және жеке тұлғалардың ресми ақпараттық өзара әрекетіне арналған азаматтың бірыңғай жеке кабинеті құрылатын болады.

Оның жұмысында қолданылатын АКТ білімнің қажетті деңгейіне дейін сол немесе өзге саладағы қызметкерлердің компьютерлік сауаттылығын арттырудың мамандандырылған курстары ашылатын болады, қашықтықтан жұмыспен қамту нарығын дамыту мәселесі пысықталатын болады.

Шағын және орта бизнес кәсіпкерлері, жұмыссыз және/немесе ішінара жұмыспен қамтылған жастар үшін, сондай-ақ денсаулық мүмкіндігі шектеулі адамдар, қарт адамдар және халықтың әлеуметтік қорғалмаған топтарының санаттары үшін электрондық нысанда мемлекеттік қызметтерді алу және компьютерлік сауаттылықтың базалық дағдылары бойынша курстар өткізілетін болады.

Денсаулық сақтауды дамыту мақсатында саланың жетекші мамандарымен кеңестер және консилиумдер, телекөпірлерді қажетті жағдайларда ұйымдастыруға мүмкіндік беретін денсаулық сақтаудың қорғалған бірыңғай желісі құрылатын болады.

мемлекеттік көрсетілетін қызметтерді көрсету бизнес-процестерін оңтайландыру және автоматтандыруға бағытталған мемлекеттік органдардың бақылау-қадағалау қызметін және рұқсат беру жүйесін жетілдіру. Электрондық білім, денсаулық сақтау қызметтеріне азаматтардың рұқсат алуы, ақпараттық инфрақұрылымның қол жетімділігін дамыту, ашық және «мобильдік үкіметті» құру, мемлекеттік басқаруды жетілдіру бойынша міндеттер шешілетін болады. («Ақпараттық Қазақстан - 2020» Мемлекеттік бағдарламасы: 2018).

Заманауи технология біздің өмірімізге тек ақпараттық жаңа құрылғылар беріп қана қоймай, жаңа түсініктер мен мамандықтар, ерекше мерекелер мен әдеп қалыптастырып жатқанын естен шығармаған дұрыс. 1992 жылы Тим Бернерс Лидің еңбегі әлемдегі блогерлік бағыттың бастамасы болды. Бірнеше жылдан соң блог жазу сәнге айналды, бастысы пайдалы бола түсті. Өйткені, ғаламтор-жазушылары пайда болды. Кейбір адамдар болашақта хат пен шығарма жазуды ұмытып қаламыз деген тұжырымға келген. Бұл – ең орынсыз пікір. Өйткені, интернет – миллиардтаған әріптер мен сөздер жиынтығы. Ғаламтордағы ақпарат мәтін түрінде берілген. Мәтіндер жинақы және оқырманын оңай табады. Жазылым стилі өзгеріп, жаңа сипатқа ие болды. Бірақ, бұл жазушылардың санын азайтпады. Желіде үйде отырған әйелдер де, ғалымдар да, мұғалім де, оқушы да, ақындар мен психологтар да жазады. БАҚ енді ақпаратты толықтыру үшін бірнеше күн бойына түсірілім алаңында бақылаумен отырмайды. Барлығы әп сәтте-ақ куәгер салған видео, сурет секілді медиа ақпараттар арқылы желіде жүреді. Бастапқыда интернет парақшалары тек сөз бен әріптерден тұратын. Кейін оның жаңа форматы қолданысқа енді. Адамдар ойларын жеткізудің жаңа жолдарын қарастыра бастады. Сленгтер, идиомалар және мемдер пайда болды. Сілтемелер, иллюстрациялар мен анимациялық бөлшектер енді. Осылайша адамдарға интернет әлемі одан да қызықты бола түсті. Мәтіннің сыртқы бейнесі де сан алуан сипатта өзгерді. Адамның көңіл-күйін білдіретін эмоджилар қатарға енді. Қазір, адамды өзіне баурап алатын суретсіз құр мәтінге назар аудару мүмкін емес. Мұны ғылымда жазба өнімдері сандық және виртуалды сипатқа қарай бет бұруымен түсіндіреді. Енді ойлап қараңызшы, адамның дауысы, музыка мен 3D дыбыстар лонгридтер мен блогплатформада сұранысқа ие. Қазір ғаламторда сараптамалық сипатта мәтін жазу сәнге айналып келеді. Желіге өзінің ойын, пікірін және толғандырған сұрақтарын еркін бөлісетіндердің қарасы қалың. Ешкім жасырынуды қаламайды. Мұның барлығын олар белгілі бір формат бойынша беруге талпынады. Соңғы 3 жылда видео-контентке деген сұраныс артқан. Айналамыздың барлығы видеотарих: қысқа, толықметражды, кәсіби немесе өзгенің хоббиі. Психологиялық тұрғыдан, адам естігенінің 10%-ын есте сақтаса, көргенінің 70%-ы есте қалады. Демек, адам баласының көру арқылы қабылдауы әлдеқайда оңай әрі өнімді. Сондықтан, видео-контент адам үшін ең тиімді ақпарат құралына айналды. Ғаламтор торабы мен киберқозғалыстың жолында жүріп жатқан ақпарат сені бізді қайда әкелетіні белгісіз. Адамдар ақпаратты қабылдаудан шаршап, цифрлі аскетизм тумамай ма деген қорқыныштың барын да жасырмау керек. (Т.Ескали: 2018)

#### Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. «Егемен Қазақстан» жалпы ұлттық республикалық газеті, №44, 03.03.2017ж. (<https://pdf.egemen.kz/pdfs/2017/03/03032017-web.pdf>)
2. Жаһандық ақпараттық қоғамның Окинава хартиясы. 22 шілде 2000 жылы «G8» мемлекет және өкімет басшылары қабылдаған (<http://www.iis.ru/library/okinawa/charter.ru.html>).
3. Принциптер декларациясы «Ақпараттық қоғамды құру – бұл жаңа мыңжылдықтағы жаһандық міндет», Женева қ., 2003ж. – Тунис қ., 2005ж.
4. Тоқсанбек Ә. 2017ж. Ақпараттық Қазақстан: жаңа медианың дамуы. ([https://el.kz/kz/news/modernizatsiya/akparattik\\_kazakistan\\_zhana\\_medianin\\_damui](https://el.kz/kz/news/modernizatsiya/akparattik_kazakistan_zhana_medianin_damui))
5. Ескали Т. 2018. Жаңа медиа нені өзгертті? (<https://massaget.kz/layfstayl/bilim/gumanitarly-ylmdar/50607/>)
6. «Ақпараттық Қазақстан - 2020» Мемлекеттік бағдарламасы. 2018. ([https://egov.kz/cms/kk/articles/gp\\_inf\\_kaz\\_2020](https://egov.kz/cms/kk/articles/gp_inf_kaz_2020))

## ВАРИАНТНОСТЬ ПЕСЕННОГО ФОЛЬКЛОРА: МОДЕЛИ ТРАНСФОРМАЦИИ МЕЛОДИЧЕСКИХ ТИПОВ (на примере казахской кара олен)

*Балмагамбетова Ляйля*

*«Музыкатану» мамандыгының I курс магистранты*

*Казахская национальная консерватория им. Курмангазы*

*Научный руководитель: Кожабеков И.К. – өнертану кандидаты, профессоры*

Вариантность – естественная форма бытования фольклора. Действительно, песни рождаются и живут благодаря своим изменениям, в своих бесконечных вариантах и этот процесс продолжается до бесконечности. Об этом говорят исследования И. Земцовского, Э. Алексеева, Ю. Плахова, И. Мацеевского и многих других. В казахской фольклористике эта проблема также не остаётся без внимания. В сборнике «1000 песен и кюев казахского народа» А. Затаевича, мы находим множество очень тонких наблюдений автора, из которых вырисовывается объемная картина вариантного бытия фольклорного произведения [1]. А. Мухамбетова в одной из своих статей говорит, что сочетание канонической основы и импровизационности является одной из основ художественного мышления казахов [2]. В монографии Г. Абдрахман мелодические стереотипы и клише, рассматриваются в своих конкретных проявлениях, которые представлены как варианты [3]. Мы попытаемся рассмотреть вариантность, как фундаментальное свойство фольклора и как способ функционирования музыкального языка с междисциплинарных позиций.

Конечно, познать данный феномен его во всей полноте можно только учитывая реальные условия социального бытия фольклора, в многочисленных связях песни и ее среды, которая стимулирует процесс ее вариантных изменений. Проявляя себя самым различным образом, вариантность ставит перед исследователем задачи, только перечисление которых И. Земцовским вылилось во внушительный список из 36 пунктов [4]. Причем многие из них затрагивают важнейшие вопросы теории вариантности. Естественно поэтому, что в представлениях о вариантности и понимании её природы у авторов имеются расхождения. В то же время, сам феномен большей частью рассматривается на уровне отдельных компонентов песни (мелодики, ритма, формы песен, словесной лексики).

Так как проблема вариантности имеет много аспектов встаёт вопрос о выборе методов её изучения. Возникает необходимость выделить:

- а) факторы вариантности и причины, которые её вызывают. Например, устность передачи образцов фольклора, импровизационность;
- б) виды и формы её проявления. Например, жанровая и регионально-стилевая, ритмическая и на других уровнях музыкального языка, в мелодическом синтаксисе и песни в целом;
- в) действующие механизмы и закономерности вариантности, то есть как ее действие связано с музыкальным мышлением.

Как известно, фольклор традиционного общества представляет собой относительно замкнутую и устойчивую систему, где доминируют нормы и стереотипы. Так же и в традиционной песне «устойчивость структуры зависит от наличия главных элементов – инвариант и стереотип» отмечает Мацеевский [5]. Но продукт художественного творчества, сама песня, напротив, многовариантна. Примечательно, что в аналогичном соотношении находятся и составляющие ее компоненты. С одной стороны – это устойчивые напев-формула, фразы-стереотипы и интонационный фонд мелоса, входящий в данную песню, то есть все то, что понимается как некоторая норма, как то, что подвергается видоизменениям. А с другой – конечный результат, то есть сама песня и её напев, мелодический и ритмический рисунок, которые всякий раз в чем то индивидуальны и предстают как вариативные проявления «инвариантных структур».

Термин «вариант» в музыкальной фольклористике многозначен. Это подтверждает и И.И. Земцовский в своей статье «Проблема варианта в свете музыкальной типологии»: «Во-первых, говорят о музыкальных вариантах одной песни в исполнении сольном, ансамблем, хором... у разных исполнителей одного локального стиля и в традициях разных диалектов... Во-вторых, говорят о вариантах напева внутри одной песни (изменения от строфы к строфе, от куплета к куплету)... В-третьих, о музыкальных вариантах песен близких по напеву... Наконец, о вариантах, возникающих у одного и того же исполнителя, например, в разные периоды его жизни» [6]. Может показаться, что вариантность необходимо рассматривать непременно в паре с понятием «инвариант», то есть того первичного образца (эталона и нормы), который подвергается видоизменению. «Однако в фольклоре указание на что-либо конкретное, подлежащее варьированию, практически невозможно» – пишет И. Земцовский и к устоявшейся паре отношений добавляет третий тип – «вариант - вариант».

Известно, что стереотипы играют особую роль во всех сферах сознания. Импровизация, как особая сторона творческого процесса словно соткана из стереотипов. При этом она содержит в себе два взаимоисключающих начала – «свобода в рамках канона». В своём исследовании Ю. Плахов говорит, что «канонический тип художественного мышления – это аналог уже имеющегося образца. В нем

типическое господствует над индивидуальным, и носитель фольклорной традиции не стремится создать оригинальное произведение. Он «сочиняет» в рамках определенных канонов. И в этом смысле он всегда соавтор, а не автор [7].

Имея перед собой традиционные сюжеты, схемы, мелодические клише и нормативные песенные формы, музыкант свободен лишь в вариативных способах выражения этих ее составляющих, комбинировании и новом сочетании элементов. Слушатель, в свою очередь, не ждет от творцов радикально новых музыкальных идей. Напротив, значимость и ценность произведения оценивается им в зависимости от того, насколько автору удалось в рамках «эстетики предустановленного», выразить свое «я» через канон.

Сказанное можно с полным основанием отнести и к казахскому песнетворчеству. Оно так же подчинено каноническому типу мышления и здесь действуют те же принципы. Исполнение песни отнюдь не предполагает неограниченной свободы певца и вариантность как вид песенного творчества возможна лишь на основе каноничности. Всматриваясь в детали конкретного воплощения песенного напева разными исполнителями, мы убеждаемся, что границы этой свободы вполне определены. И здесь возникает вопрос: где эта граница проходит, и в какой мере допустимо ее переходить? Канон-форма и песня-вариант диалектически взаимосвязаны. Песня в устной традиции, существуя в виде своих конкретных вариантных воплощений, не может обходиться без ориентира на каноничность песенных форм, мелодической лексики, на интонационный словарь песенной традиции. В этом смысле форма на всех ее уровнях совокупность определенных клише, устойчивых моделей ритма, мелодических стереотипов и т.д. Равно как и канон заявляет о себе лишь в постоянно видоизменяющихся своих воплощениях – этих проявлениях творческой свободы.

Проведя анализ песен в сб. «Қазақтың жуз қара өлеңі» Б. Бабижан мы получили в итоге десять мелодических типов (МТ) начальных песенных построений с их вариантными преобразованиями [8]. Логически можно предположить два направления движения внутри этих вариантных групп: от инварианта к его вариантам и наоборот – от множества вариантов к инварианту.

Мы же попытались рассмотреть группы вариантов МТ в свете идей теории вероятностей, такого ее раздела как цепи Маркова и понятия вероятностное пространство. Основная наша идея состоит в следующем: варианты представляют собой некое множество «состояний системы», в данном случае – состояний одного из мелодических типов (ясно, что это могут быть и напев, и ритмо-формулы и т.д.). В определенный момент времени эта система (то есть МТ) может находиться в одном «состоянии», а затем менять свое «состояние» в новом ее варианте.

Покажем на примере этих МТ четыре модели движения вариантов: «Линия», «Круг», «Куст» и «Вероятностное поле». Каждая из этих схем и все вместе они показывают, насколько многообразно проявляется вариантная жизнь песенной формы.

Модель «Линия» показывает переходы из одного «состояния» МТ в другие. Она же демонстрирует как постепенные модификации МТ все более отдаляются от песенного образца, условно принятого за исходный и уводят в «бесконечность». Рис. 1.

Рисунок 1. Модель «Линия»

Модель «Круг» показывает, как вариантное движение одного МТ приводит (на противоположном полюсе круга) к трансформации в другой МТ. Такой результат указывает, в частности, на то, что сами мелодические типы не строго отделены друг от друга, но имеют «зоны пересечения» и потенциально взаимообратимы. Рис 2.

**Рисунок 2. Модель «Круг»**

Кең үнмен. "М. Қ. Х. Ә."

Кес - кен а - ғаш қа - ла - ды  
жең - дей бо - лып ей

ор. Мыңбаева Агибаш  
н. т. Бекхожина Талиға  
Ақтөбе обл.

Орташа  $\text{♩} = 180$   
Ба - ра - ды [ай] ау - лым кө - шіп  
Күм - кө - шу - ге ат жақ - сы

Байсалды.  
ор. Нуржан Жанпейісов  
н. т. Бағлан Бөбіжан  
Талдықорған облысы

Ақ қа - газ ар - ман - д(а)е - дім ау - лың қай - да  
Ас - пан - да ү - шып жүр - ген ү - лар - м(а)е - кен

Салтанатты. "М. Қ. Х. Ә."

Ар - ғы - мақ - тан ат жақ - сы ша - быс бол - са  
А - ға - йын нан жат жақ - сы та - ныс бол - са сөу - лем - ай.



Прекрасной иллюстрацией этой модели может служить литография нидерландского художника Маурица Корнелиуса Эшера «Столкновение».

**Рисунок 3. Мауриц Корнелиус Эшер «Столкновение», 1944**





В модели «Куст», мы можем видеть, как происходит разветвление и умножение вариантов. МТ (как и напев) «порождает» свои варианты, которые расходятся в разных направлениях от «исходного образца», причем образуемое множество способно разрастаться с геометрической прогрессией. Отметим также, что в каждом из образующихся направлений-ветвей преобразования относительно незначительны и накапливаются постепенно, но в целом эти модификации «состояния» МТ приводят к тому, что уже через несколько шагов обнаружить их сходство и изначальное родство бывает непросто. Рис 3.

Рисунок 4. Модель «Куст»

Орташа екпінде.  
 М. Асылгазин  
 Алматы обл.  
 н. т. У. Бекенов

Көңілді.  
 "М. К. Х. Ә."  
 н. т. Т. Бекхожина  
 ор. Ә. Жәбішев  
 Жамбыл обл.  
 "200 өн"

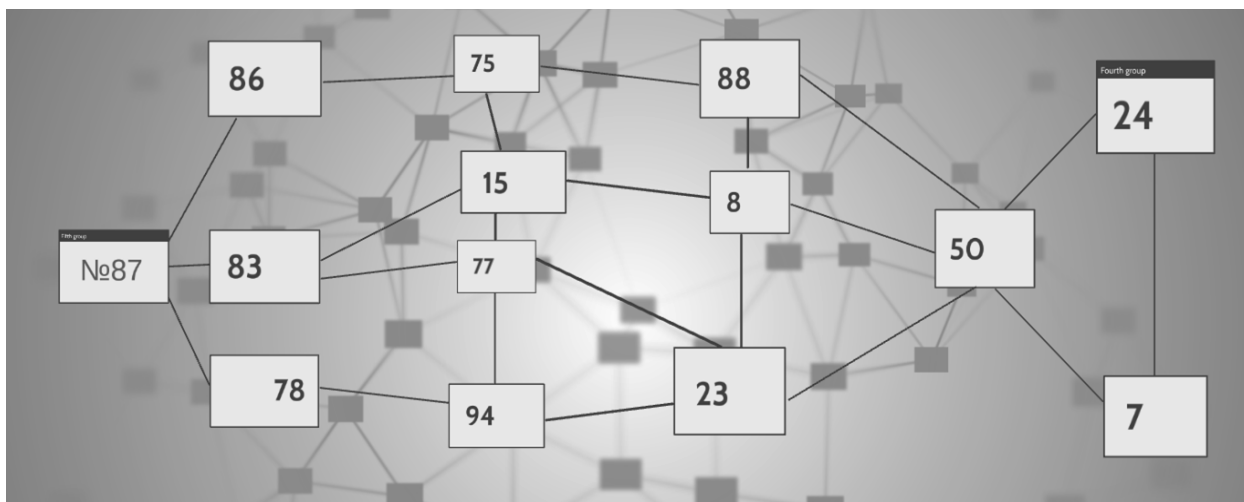
ор. М. Ержанов  
 Карағанды обл.  
 н. т. Б. Бөбіжан

ор. н. А. Темірбекова  
 ор. Жантасов  
 Талдықорған обл.  
 "К. Х. Ә."

ор. Г. Жаркешова  
 н. т. Б. Еракович  
 "К. Х. Ф. Ә. А."  
 Ақмола обл.

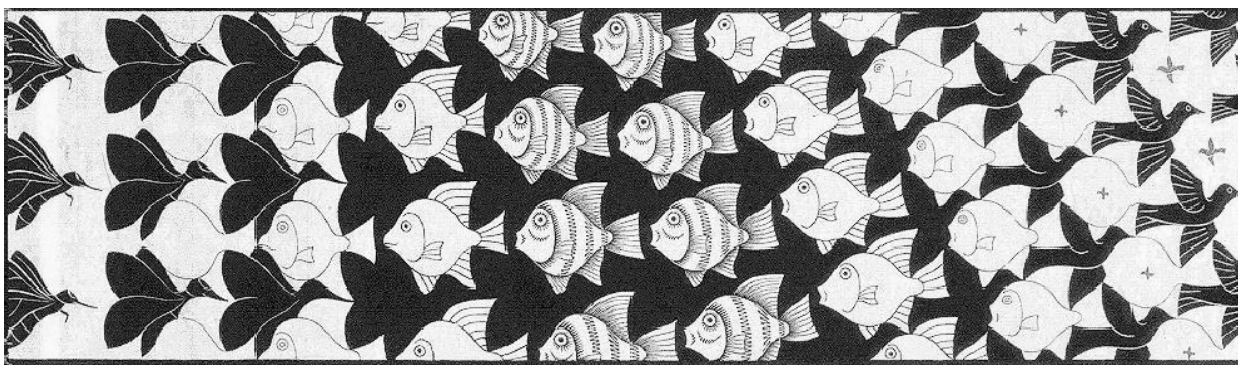
Наконец модель «Вероятностного пространства» показывает, что на вариантное множество не накладываются никакие специальные условия и ограничения. В принципе на этом поле можно прочертить самые разные траектории, создавать новые подмножества, двигаться в направлении *от* «инварианта» и *к* «инварианту» и т.д. Песня, взятая за исходный образец, на самом деле есть лишь один из ее вариантов. Рис 4. (цифры в рисунке указывают на номера песен в сборнике).

Рисунок 5. Модель «Вероятностного пространства»



Словом во всех этих моделях зачастую нет причин считать, что одно из направлений развитие «событий» чем-либо предпочтительнее другого: двигаться по «Кругу» или «Линии» можно и в обратном направлении, и начинять с любой точки. Более того, особенно интересный результат можно получить, сравнивая и сопоставляя варианты множества в их развертывании двух и более мелодических типов когда они вступают во взаимодействие друг с другом. Такую возможность мы могли-бы представить в модели, где изображено пересечение вероятностных пространств двух МТ. Впрочем, наглядный образ таких процессов дает гравюра нидерландского художника «Метаморфозы».

*Рисунок 6. Мауриц Корнелиус Эшер. Метаморфозы II, 1940, гравюра на дереве*



В предложенных моделях-схемах можно описывать как процессы, происходящие на разных уровнях песенной формы, так и вариантную бытие какой либо отдельной песни. В первом случае можно прослеживать, например:

1. Изменения ритмического рисунка на неизменной мелодической линии.
2. Изменения мелодического рисунка при неизменном ритме.
3. Одновременное мелодическое и ритмическое варьирование.
4. Варьирование величины мотива (МТ) в зависимости от характера его соотношения со строками стиха.

5. Изменения мотива, вызванные изменением слоговой величиной распеваемой стиховой строки. Например, 7 и 8-сложной строки.

6. Изменения в мотиве, связанные со сменой внутренней ритмической структуры строк. Например смена слоговой структуры строки 3+4+4 на 4+3+4.

Конечно, предложенные нами модели-схемы не могут раскрыть саму природу вариантности как специфического феномена фольклорного музыкального мышления. Реальная жизнь фольклорной песни намного богаче и разнообразнее любых схем. Но они позволяют увидеть в фактах вариантности, каким образом мелодические формулы или другие элементы музыкальной речи, меняли свои очертания, постоянно перемещаясь в «пространстве степи». Фольклорной песни этот постоянный дрейф был присущ как объективно существующая необходимость, а не в силу несовершенства памяти при устной передаче песни. Возникающие при этом трансформации составляли саму жизнь «во времени» каждой отдельной песни, незримо, но объективно, вели к ее вариантному умножению. И результатом этого часто становилось рождение новых песен.

Этот дрейф – своего рода программа, генетически заложенная в музыкальном языке, а его движущая сила – сами певцы с их определённым исполнительским стилем и индивидуальными особенностями – темпераментом и голосовыми данными, характерной артикуляцией музыкальной речи и даже манерой вокального ведения звука.

За всеми этими процессами вариантного бытия песни стоят каноничность музыкального языка и вероятностная природа – её «второе рождение» в многочисленных исполнениях, которые предстают как две стороны одного явления – песнетворчества.

#### *Список литературы*

1. Затаевич, А.В. 1000 песен и кюев казахского народа. Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 496 с.
2. Мухамбетова, А. Статус музыкального произведения и импровизация в традиционной культуре казахов // Казахская традиционная музыка и XX век – Алматы: Дайк-Пресс, 2002 – С.168-171.
3. Абдрахман, Г. Современное самодеятельное песнетворчество в казахской музыкальной культуре. – Алматы: Фонд Сорос-Казахстан, 2002 - 176 с.

4. Земцовский, И. И. Проблема варианта в свете музыкальной типологии (Опыт этномузыковедческой постановки вопроса) // Актуальные проблемы современной фольклористики – Ленинград: Музыка, 1980 – С. 36-49.
5. Мацеевский, И.В. О подвижности и устойчивости структуры в связи с импровизационностью (на материале гуцульской народно-инструментальной музыки) // Славянский музыкальный фольклор – М.: Музыка, 1972 – С.299 - 339
6. Земцовский, И.И. Проблема варианта в свете музыкальной типологии (Опыт этномузыковедческой постановки вопроса) // Актуальные проблемы современной фольклористики – Ленинград: Музыка, 1980 – С. 36-49.
7. Плахов, Ю.Н. Художественный канон в системе профессиональной Восточной монодии (на материале музыки народов Средней Азии). – Ташкент: Фан, 1988.
8. Бабижан, Б.Ж. Қазақтың жүз қара өлеңі. – Алматы: Сорос-Қазақстан қоры, 2002 – 256 б. Заметим, что соотношение – 10 типов на 100 песен сборника говорит насколько значимо роль МТ мелодическом «лексиконе» песен жанра қара өлең.

## **АБАЙ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТҮЙІНДЕР**

*Байлиева Ұлжан*

*Әл -Фараби атындағы ҚазҰУ-дің*

*Шығыстану факультеті І курс магистранты*

*Ғылыми жетекші: с.ғ.к., доцент П.М.Сулейменов.*

Абайдың толғаныстары мен қағидалары жайлы М.Әуезов: «Абай адамгершілікті, моральдық философиядан да жоғары қойды», - деген [1]. Абайдың «толық адам», «кемел адам» атану жайлы тақырып қозғағанда адамгершілік біздің негізгі тірегімізге айналады. Ал, «толық адам» үшін қажетті ақыл, жүрек, қайрат концептілерінің негізгі қолданылуын, ақын шығармашылығында алатын орнын, мақсатын мен жеткізер мұратын білу - әр қазақтың міндеті. Абай салған «кемел адам» ілімінің түп негізіне жетіп, оны қазақ пен төрткүл әлем санасына сіндіру – адамзатты рухани таза жолға бастайды.

Абайдың пәлсапалық толғаныстарында психологиялық көзқарастарының қалыптасуы Милль мен Спенсердің эмпирикалық, позитивтік психологиясы емес, И.М.Сеченовтің материалистік психологиясы, К.Д.Ушинскийдің психологиялық көзқарастары арқылы қалыптасуына үлкен әсер еткен.

Ақыл, жүрек, қайрат концептілері жөнінде ғылым тарихындағы сан түрлі пікірталастарды былай қойғанда, бұлардың өзі поэзия саласында да ғасырлар бойы кең өріс алғандығы, әсіресе, Шығыс әдебиеті классиктерінің жарық жұлдыздары атанған Рудаки, Фирдоуси, Низами, Руми, Науаи шығармаларының мазмұнын салыстыра қарағанның өзінен-ақ көзге бірден шалынады. Шығыс классиктерінің поэзиясында ғасырлар бойы елеулі орын алған толық адам принциптерінің теориялық-философиялық желісіне қазақ әдебиеті тарихында Абай ғана барынша тереңдей еніп, шығармаларында ақыл, қайрат, жүрекке концептілерін бірлікте алып қарастырып, өзіндік дербес, тың байламдарын таныта алды.

Маңыздылығына қарай Абайдың қара сөздері Ж.Ж.Руссоның «Эмиль немесе тәрбие туралы», Дж.Локктың «Джентльмен тәрбиесі», Я.А.Коменскийдің «Ұлы дидактика», А.С.Макаренконың «Педагогикалық поэма», К.Д.Ушинскийдің «Психикалық және тәрбиелік мағынасындағы еңбегі» сияқты классикалық педагогиканың туындыларымен қатар тұрады. С.Л.Рубинштейн, Л.С.Выготский, А.Н.Леонтьеваның іс-әрекет теориясына назар аударсақ, бұл теориялардың түп негізі адам әрекетінің мәнін түсіну екендігін байқаймыз. Абай да эмпирикалық-интуитивті тұрғыдан өз халқының іс-әрекетіне өсиетін арнайды[2].

Абайдың «Он жетінші қара сөзі» орыс ағартушы ғалымы В.Г.Белинскийдің «1846 жылдардағы орыс әдебиетіне көзқарас» атты мақаласымен ұқсастығы бар. Белинский де Абайдың концептілері секілді қайрат, ақыл, сезім мүшелерінің қатысуымен адамның ішкі дүниесін сипаттауға тырысқан. Бұл үндестікті М.С.Сильченко өзінің «Абай мен В.Г.Белинскийдің ағартушылық идеяларының үндестігі» атты мақаласында атап көрсеткен[3].

Абай шығармаларында 14, 17-қарасөздері мен «Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек», «Көзінен басқа ойы жоқ», «Малға достың күні жоқ малдан басқа», «Алла деген сөз жеңіл», «Жүрек – теңіз, қызықтың бәрі – асыл тас» өлеңдерінде арнайы сөз болып, таратылатын ақыл, қайрат, жүрек жайлы философиялық мағынадағы ойларының бастау алар көздерін әл-Фарабиден табамыз. Мәселен, Әл-Фараби: «Жүрек басты мүше, мұны тәннің ешқандай мүшесі билемейді. Бұдан кейін ми келеді. Бұл да басты мүше, бірақ мұның үстемдігі бірінші емес»[4], - деп жүректі басты рөл берсе, Абай да: «Сен үшеуіңнің басынды қоспақ менің ісім депті. Бірақ сонда билеуші жүрек болса жарайды», -деп тұжырымдайды[5]. Абай шығармаларындағы «үш сүю», «хауас», «шапқат», «жарым адам», «адам болу», «толық адам», «инсанияттың толықтығы», «адамның адамдығы», т.б. іспеттес терминдер Әл-Фарабидің «Ізгі қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактат» еңбегімен ұштасып жатыр.

Қара сөздер – ойшыл автордың оқырмандармен моральды-этикалық тақырыпта жүргізген әңгімесі. Абай өзінің ең елеулі этикалық идеалын «Адам бол!» принципімен жеткізген. Қай кез болмасын осы

принципті насихаттап, жастық шақтағы әрекетсіз, бос өмір қартайған шақта ауыр кірбің саларын, адамның байлығы мен қуанышы – өмір, ал өмір сүру – бұл еңбектену, білім алу, бас әріппен басталатын адам болу екендігін халқына құюмен болды. Ақын өлеңдерінде Абайдың «Адам бол!» принципі көркем-образды түрде берілсе, қара сөздерінде мағыналық формада көрініс табады. Бұл тақырыпты екі басты мәселеге бөліп қарастыруымызға болады: біріншісі - ашу, ыза проблемасын қамтиды. Бұл орайда, ақын оқырмандарымен мақтаншақтық, өтірік, әділетсіздік, кекшілдік, жала, жалқаулық, ұрлық, жемқорлық, қызғаншақтық, эгоизм, т.б. ұғымдар туралы ой қозғап, екінші мәселеде осы қасиеттерден бойды аулақ салып, ар, намыс, ақиқат, достық, білімге құштарлық, адамдық, еңбекқорлық, әділеттілік, ойшылдық, т.б. қасиеттер жайлы мысалдар келтіреді. Абай қара сөздерінің арғы төркініне үңілгенде, шығыстық дерек көздерімен қатар назарымыздың Батысқа қарай аударылатындығын байқаймыз. Орыстың белгілі ақындары арқылы Абай Батыс еуропа әдебитенің Байрон, Гете, Шиллер, Мицкевич сынды көрнекті ақындарының еңбектерін тәржімалағандығын білеміз. Сонымен қатар, Льюис, Спенсер, Спиноза, Дарвин, Дрепер секілді әлем ғалымдарының шығармашылығымен таныс болғандығы анық. Әсіресе, Дрепердің «Еуропадағы ақыл-ойдың даму тарихы» атты еңбегіне айрықша көңіл бөлгендігі байқалады. Абайдың ағартушылық бағыттағы өлеңдерімен бірге халықтың түп-тегіне үңілген «Біре сөз қазақтың түбінің қайдан шыққандығы туралы» тарихи тақырыптағы мақаласы мен философиялық қара сөздерін жазуында игі мұрат бар. Бұл ретте ақынның жаңа өріске шығуына бір Еуропаның ғана емес, бүкіл адамзаттың ақыл-ойының даму тарихын саралап көрсеткен, діни догма мен ғылым арасындағы күрестің қандай жолдармен дамығанын нақты тарихи деректермен ашып түсіндіріп берген Нью-Йорк университетінің профессоры Джон Уильям Дрепердің айрықша ықпал еткені байқалады. Оның «Еуропаның ақыл-ойының даму тарихы» (1869ж.) атты екі томдық еңбегі мен «Католицизм мен ғылымның арасындағы қатынас тарихы» (1876ж.) деген кітабының әр тарауынан өзі білмейтін, бұрын ұшыраспаған мәліметтерді игеріп, таным аясын кеңейте түсті. Адамның өзін адамгершілік тұрғысынан дамыту барысында ақылды жоғары бағалаған Абай поэзияны – ғылыммен, әсемдікті – ақиқатпен, ізгілікті – әділеттілікпен жақындастыруды көздеген. Көптеген ойшылдар қазіргі адамның жабайы адамдардан ерекшелігі ақыл, парасат арқылы көрінетіндігін алға тартқан. Сондықтан, Абай өсиет сөздеріндегі адамгершілік ұғымдарының барлығын ақылмен тоғыстырады. Бұл дегеніміз, табиғатта, жаратылыста да, моральда да ақыл түйінін таппаған мәселе жоқ. Энгельс өмірді ағартушылық амалдары туралы: «Барлық жаратылыс ақыл сотының алдында жауапқа тартылуы қажет, болмаса өзінің бар болуы дәлелдеп, немесе одан бас тартуы қажет. Ойлануға қабілетті парасат барша тіршіліктің жалғыз өлшемі... Адам басы мен оның ойлау арқылы ашқан жағдайлары, оларды барлық адамзат әрекеттері мен қоғамдық байланыстардың негізі етіп есептеу міндеттерімен көрінеді» [6]. Абай үшін ғылым, адамгершілік, білім адамзаттың барлық мәселелерінің шешімі болатын әмбебап құрал. «Отыз алтыншы қара сөзінде» Абай екі түрлі ұят түрін көрсетеді: өзге адамдардың ағаттығы мен өз әрекетінің үшін ұялу. Біріншісі өзге адамдарға аяушылық білдіру оларды айыптан сақтай алмағандықтан туындаса, екіншісі – өз өзін жаман қылықтардан тия алмағандықтан болады. Ар-ұждан таза, өзін күнәдан аулақ ұстап, ақылды, өнегелі, адамгершілік қасиеттер нормасына сай адам болуы үшін Абай ар-ұяттының алдында өзіне есеп беру керектігін айтады. Қара сөзінде ақылдылардың қатарында болуды қаласаң, кемінде айына бір рет өз-өзіңе есеп бер, игілік пен ақыл үшін жасаған әрекетің жайлы ойлан, өкінетін жағдайлар бары туралы сұрақ қою қажеттігін айтады. Абайдың ұят туралы бұл ойлары А.П.Чеховтың «Чиновниктің ажалы» әңгімесімен үндеседі.

Батыс-европалық философия терминологиясын қолдана отырып, Абай рационализмінің тамыры терең, мазмұнды екендігін ақыл туралы айтқан ойларынан байқай аламыз. Ақылды суық мұзбен салыстыруы бұл ретте тектен-тек емес. Өткір ақыл ойға қонымды, парасатқа негізделген, суық болуы тиіс. Ақыл тек адамзатқа қана тән, онымен сөз таластыруға болмас. Ол арқылы адамның дәрежесі анықталады, себебі, білім – бұл адамның несібесі. Адам қайраты – ақыл арқылы ақиқатты тану. Адамның жер бетіндегі басты міндеті осы болмақ. Өлеңнің келесі жолында ыстық жүрек сені жылытар деу арқылы антонимдік қайшылық келтіреді. Неліктен біз суық ақылға ыстық жүректі қосамыз деген сұрақ туындайды. Ғылым мен зерттеулерге ізденістің негізгі мақсаты болып келетін нәтижесі, ақиқаттылығы маңызды. Алайда, ізденістің нәтежиесі – ұлы ашылу – адамзатты өлімге, қайғыға ұшыратып, ешқандай бақыт әкелмейтін жағдайларды туғызуы да мүмкін. Дегенмен суық ақылға ие зерттеушінің бұндай сентименттерге назар аудармауы ғажап емес. Міне, сондықтан Абай суық ақыл міндетті түрде өзіне жарқын нұр беріп, жақсы, ізгі істерге бастауға жол көрсететін жылы жүреппен ілесу қажеттігін айқындайды. Суық ақыл мен жылы жүрекке қайраттан таралатын шыдамдылық, парасаттылық пен сабырлық қажет. Осыдан, ақыл, жүрек пен қайраттың бірлігі келіп туындайды. Қайрат ақылды салмақты, байсалды етеді, ал бұндай қасиеттер адамды алғыр, көреген, кемеңгерлікке жетелейді. Жүрегі мен ақылына, табанды қайратына үстемдік жүргізе алған адам ғана биік шыңдарға жете алады. Ақын пайымдағандай, өмірде көбіне ақылды адам қайрат, шыдамдылыққа жете алмайтын ашуланшақ адамдар кездеседі. Өзгесі, өткір ой мен ақылы бар болып, айбатты қайрат иесі бола тұра,

жүрегі суық, адамдыққа жат әрекет жасап, айналасын қайғыға душар етеді. Ақын, адам тек жастық шағында ғана шын мәнісінде бақытты болатындығы алға тартады, себебі жастық шақ ойсыз әрі алаңғасар уақыт. Ақын рух пен қайраттың беріктігі – нағыз мықты характердің негізі деп көрсетеді. Адам бойына дарытылған нұрлы ақыл, ыстық қайрат, жылы жүрек қасиеттері адамзатқа берілген Алланың сыйлығы. Алайда, «ауруды жаратқан Алла, ауыртқан ол емес», - деп «Жиырма сегізінші қара сөзінде» келтіргендей, бұл үш қасиетке ие болар адамның өзіне байланысты. Үш қасиетке антонимдік сипатта қолданылатын суық ақыл, салқын жүрек пен сөнген қайрат адам бойында үстемдік етсе, адамның оңбайтұғын белгілері. Суық ақылдан дұшпандық, жауыздық, қаскүнемдік, қастандық, өшпенділік, айлакерлік бас көтерсе, сөнген қайраттан – жігерсіздік, езбе, дұққара, әдепсіздік, арсыздық туындайды. Өз кезегінде, салқын жүректен – имансыздық, мейірімсіздік, немқұрайшылық, рақымсыздық, тасжүректілік келіп шығады. Алла тағала адам жаратылысына ерік берген. Осы ерікті адам дұрыс қолдана алмаса, өзінің де, айналасындағы адамдардың да өміріне кесел келтірері хақ. Ақыл суаты – ақынның мегзеуінше – жүрек, бәзбірде құштарлық ошағы. «Жүректің ақыл суаты, махаббат қылса тәңірі үшін» деуінде үлкен мән жатыр.

Абай «Атымды адам қойған соң, қайтіп надан болайын» деген өлең жолдарынан қайрат, білім, ақыл, жүрек, ар, ұят, ғылым, бақыт концептілерінен құралған «адам» концептісінің жоғарғы дәрежесін байқаймыз. Қазақ философиялық ойларында Абай алғаш рет адамды барлық қырынан жағымсыз аспектіде талдау жасаған. Абайдың пәлсапалық толғаныстарында күнделікті күйбең тіршіліктің қамымен өмір сүретін, бақыт пен саулыққа ұмтылатын шынайы адам сұлбасын береді. Мұндай адам түсіндірмесінде қазақ ойшылының интеллектуалды дербестігі көрінеді. «Біреуінің күні жоқ біреуінсіз, ал ғылым осы үшеуінің жолын көрсетеді», - деген ой арқылы ақын жәуанмәрттілік ілімін қозғап отыр. Бұл термин «Құтты білік» дастанының авторы Жүсіп Баласағұнның еңбегінде кең тұрғыда зерделенсе, Ахмет Яссауидегі хал ілімі (кемел адам) ұғымы Абай танымындағы Алланың ілімі, өзіндік ғылым, адамның ғылымы секілді бағыттарға салаланып, ұштасып жатады. Абай өлеңінде жүректің көзі ашылу арқылы хақтыққа жету жолын меңзейді. Хақ сөзінің алғашқы мағынасы ақиқатқа бастар жол болса, екінші мағынасы, яғни түп ие, Алла мағынасында қолданылып, жүрек арқылы ғана хақ тағаланы тануға болатындығын көрсетеді. Жәуанмәрттілік – дегеннің түп тамыры парсының «жувон» - бозбала, жігіт, «мәрт» - жомарт, мәрт деген деген ұғымдардың қосындысы. «белгілі жәуанмәртлік үш хәсләт бірлән болар деген: сиддық, кәрәм, ғақыл – бұл үшіндән сиддық-ғадаләт болар, кәрәм-шафағат болар, ғақыл мағлұм дүр – ғылымның бір аты екендігі», - деп Абай адамгершілік туралы ой сабақтап, осылардың бойына мінез ғып сіңірген жан иесі ғана толық адам атына ие болады дейді. Ақынның үш хәсләт деп тұрғаны – рақым, әділет, ақыл сынды үш түрлі сипат. Жәуанмәрттілік Абайдан бұрын, он екінші ғасырда өмір сүрген Унсурал Маолий Кайкаус бинни Искандер бшши Кабус есімді ғұламаның «Кабус-наме» кітабында және Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білі» кітабында молырақ қамтылып, тереңірек сөз болатыны есімізде. Абай қара сөзінде жәуанмәрттілікке үш сипат берсе, жаратқан ие бойындағы сегіз сипатпен байланыстыра қарастырады. Абай жалпымұсылмандық арнадағы жүрек концептісін түсінуді, араб тіліндегі «қалб», сенімнің жинақталатын орны, Құдайды өн бойына сыйдыра алатын нәрсе ретінде қабылдайды. Абай танымындағы жүрек – медиум. Дәл осындай тұрғыда ол өзін көк пен жердің, Батыс пен Шығыс, өткен мен келешектің, мәдениет пен білімсіздіктің ортасы ретінде көреді. Абай – ең алдымен, әрқашан Ар, Ақыл мен Үндестік секілді өз болмысын жоғалтпаған ұлттық мәдениеттің қалыптасуы. Діни, эстетикалық аспектілерінің бір-бірімен байланысының талдауы Абайдың шығармашылығында рухани-пәлсапалық тенденция терең концептуалды сипатқа ие. Бұл тенденция Абайдың кейінгі шығармашылығында инстинктивті сенімге бекіген психологиялық формадағы сипатқа ие болған соң пайда болды. «Он төртінші қара сөзінде» жүректілік деген ұғымды қарастыратын болсақ, «Біздің қазақтың жүректі кісі дегені – батыр кісі дегені». Онан басқа жүректің қасиеттерін анықтап біле алмайды», - дейді. [7].

Абай «Он жетінше қара сөзінде» жүрек концептісін ынсап, әділет, мейірманшылық пен рақым секілді қасиеттерге жіктеп көрсетеді. Үлкеннен ұят сақтап, кішіге ізет, рақым білдіретін, жақсылыққа елжірейтін қабілеттер жылы жүректен шығатын белгілер. Жүрек басқа мүшелерге жылулық таратып, нәр беретін ішкі табиғи жылылықтың қайнар көзі, басты әрі шешуші ұғым болып табылады. Жылы жүрек өзіндік танымның сипаты, адамның ішкі дүниесінің рухани өзегі. Абайдың лирикалық пәлсапасында әлем жаратылысы мен Жаратушы иені тану туралы түсінік басты мәселе.

Абайдың толық адам концепті еңбек, бақыт, ар-намыс, этика, сенім, рухани махаббат сынды концептілердің байланысынан тұрады. Барлығы бір-бірімен ұштасқан бұл философиялық түйіндерде адам бойындағы асыл үш қабілет ақыл, қайрат, жүрек концептілері өзекті рөл атқарады. «Жүрегімнің түбіне терең бойла» - бұл ақынның келешек ұрпаққа қалдырған жүрек сөзінің, ішкі дүниесінің байламы секілді.

Абай философиялық ойында материализммен қатар, идеалистік ауытқулар да болды. Ол қоғам дамуының объективтік заңы, оның өзгертуші күші ағартушылықта түсініп, адамдарды таза, кіршіксіз

әдептілікке, жоғары сана иесі мен инабаттылыққа тәрбиелеп, қайырымдылық пен ізгілікке баулысыа, сауатын ашса сөзсіз түзелер деген ниет білдірді. Абай қағидалырының гуманисттік ойларын орыстың Чернышевский, Добролюбов, Белинскийдің тұжырымдарымен астасады. Бұл жөнінде Чернышевскийдің шығарған «Современник» журналындағы оның философиялық көзқарастары, дәлірек айтқанда, «Философиядағы – антропологиялық принциптер» атты еңбегі әсер еткен.

Өткен заман сарынындай, қазір де Ұлы далада Абай Құнанбаевтың «Адам бол!» ұраны жаңғырады. Абай жарыққа жетелеген адамзат ұстазы, ұлы моралист, ұлтының алдында тұрған міндеттерге назар аудара отырып, бейбітшілікке бастап, махаббат, сенім, білім, еңбекқорлық пен мейірбандылық секілді жалпы мағыналық, әлемдік, мәңгі сұрақтарды көтереді. Абай көтерген бұл мәселелері шындық пен ақиқатты іздеу, жалған мен өтірікті жеңу, әділеттілік пен адамдықты бекіту секілді Сократ, Мишел Монтень мен Лев Толстойдың ісімен қатар тұрады. Абайдың әрбір сөзі, ойы адамның бұл әлемде қандай мақсатпен өмір сүріп жатқандығымыз туралы ойланарлықтай етеді. Ақын шығармалары – қазақ халқының байлығы, кеңестері – қазіргі күні де терең мағынасы бар өсиеттер. Абай ұсынған толық адам, жарым адам, кәмәләт ғазамат, толық инсаният, пенделіктің кәмәләттығы деген мораль философиясындағы гуманисттік ойдың бір бағыты.

Абай өлеңдері мен қара сөздеріндегі философиялық, гуманисттік ойлар бір ұлттың ғана емес, әлемдік проблемаларды құрайды. Ақын шығармалары сонысымен құнды әрі мәңгі. Абай философиясында орта ғасыр (Фараби) мен жаңа заман (Чернышевский) оқулары жалғасқан. Қазақ даласында ислам философиясын Абайдан бұрын терең сынаған ойшыл болған жоқ [8].

#### Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: «Дәуір», «Жібек жолы», 2014. – 42 том: Мақалалар, зерттеулер, лекциялар, пьеса. 1935 – 1961. – 296 б.
2. Журнал Фундаментальные исследования. – 2013. – № 10 (часть 3) – С. 659-664
3. Қаз.ССР Ғылым Академиясының 1948 жылғы Хабаршысы 6 саны, 26-30б
4. Мырзахметов М. Абайдың адамгершілік мұраттары: Ұлы ақынның 150 жылдығына. – Алматы: Рауан, 1993. – (Ақын кітапханасы негізінде). – 279 б.
5. Құнанбаев Абай. Хикмет кітабы. Книга мудрости. Book of wisdom –Алматы, 2011.- 568 б.
6. Маркс К., Энгельс Ф. Роль труда в процессе превращения обезьяны в человека // Сочинения, т. 20, 1961. — М.: Политиздат, 1961. — 827 с.
7. Абай туралы сөз. (Ұлы Абайдың 150 жылдық тойындағы ой-толғаныстар). – Алматы. «Журналист», 1996. – 136 б.
8. Философские, психологические и педагогические взгляды Абая Кунанбаева. Казгосиздат. – Алматы, 1957. – 80 с.

### ҚАЗІРГІ ЖАҒАНДЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР АДАМЗАТ БОЛАШАҒЫ КОНТЕКСТІНДЕ

Бакмырза Аймерек  
Әл -Фараби атындағы ҚазҰУ  
«Әлемдік экономика»  
мамандығының 1 курс магистранты  
Ғылыми жетекші: с.ғ.к., доцент П.М.Сүлейменов

Әрбір тарихи дәуір, адамзат қоғамының әрбір даму кезеңі өзіндік ерекшеліктерге ие. Олар өткен күнмен ғана емес, болашақпен де тығыз байланысқан. Қазіргі әлем тарихының бұрын соңды болмаған сипаты сонда, осы кезге дейін адамзат жер бетіндегі жаратылыстың жалғыз қожайыны болып келді. Ешбір табиғи күш те, адамдардың өз арасынан болсын ешбірі де адамзаттың даму үрдісін тоқтата алмады. Адам баласы табиғат апаттарынан болатын жер сілкінісі, су тасқыны, құрғақшылық, түрлі кеселдер сияқты дағдарыстарды әуел бастан білген. Алайда бұл дағдарыстар адамнан тыс, сыртқы факторлар есебінен орын алып, адамзат тек зардап шегуші рөлінде ғана болып келді. Ал қазіргі адамның алдынан шыққан дағдарыстар адамның өз әрекеттерінің нәтижесі болып, антропогендік сипат алып отыр.

Адамдардың табиғат пен қоғамда орын алып жатқан процесстерге ықпал ете алу қабілеті бар екендігі айқын. Адамзат әлдеқашан өзі тұрған ғаламшардың келбетін танымастай өзгертіп жіберді емес пе?! Ата-тегінің тіпті ең бай қиялына да кірмеген таңғажайып әдістер мен өмір сүру жағдайларын қалыптастырды. Онымен қоймай, әлі де іске асырылып үлгермеген, технологиялық тәжірибеге енгізілмеген идеялардың иесі. Сондықтан да бүгінгі күнгі адам әрекеті тарихтың болашақтағы беталысы мен табиғаттың келешектегі жағдайына шешуші әсерін тигізеді.

XX ғ. соңында адамзат өркениеті жаңа сапалы жағдайға қадам басты. Оның ең маңызды көрсеткіштерінің бірі – жаһандық мәселелердің пайда болуы. Жаһандық мәселелер адамзатты өз

болмысының шегіне дейін жеткізіп, арттағы жүріп өткен жолына бір қаратты. Бүгінде адамзат өз алдына қойған мақсаттарына баға беріп, өз даму траекториясына қажетті түзетулерді енгізуі тиіс. Себебі жаһандық мәселелер адам баласын өзін өзгертуге әкелуде. Қазіргі таңда ғаламшардың бүкіл халықтары бір ауыздан қабылдайтын жаһандық құндылықтар жүйесін қалыптастыру қажеттілігі туындап отыр.

Адамзаттың жаһандық мәселелері – ғаламшардың бүкіл халықтарының өмірлік мүдделеріне тиісті, шешілуі бүкіл әлем елдерінің бірлескен күшін талап ететін мәселелер. Жаһандық мәселелер дегенде тұтас әлемге, сонымен қатар, жекелеген аймақтар мен елдерге тиісті терең әлеуметтік табиғи қайшылықтардың кешені түсініледі. Жаһандық мәселелерді аймақтық, жергілікті және жеке мәселелерден ажырата білу керек [1].

Ресейлік ғалымдар И.Т. Фролов пен В.В. Загладин жасаған классификация бойынша жаһандық мәселелерді үш топқа бөлуге болады.

1. Адамзаттың негізгі әлеуметтік қауымдастықтары, яғни, мемлекет топтары арасындағы қатынастарға байланысты мәселелер. Бұларды интерәлеуметтік деп атауға болады.

2. «Қоғам-табиғат» әрекеттестігінен туындаған мәселелер. Бұлар қоршаған ортаның антропогендік сипаттағы ауыртпалықтарға төтеп бере алу мүмкіндігінің шектеулілігіне байланысты. Бұларға энергиямен, отынмен, ауыз сумен, таза ауамен қамтамасыз етілу сияқты мәселелер жатады. Сонымен қатар, табиғатты зиянды әсерлерден қорғау, әлемдік мұхит пен ғарыш кеңістігін саналы түрде игеру мәселелері де енеді.

3. «Адам-қоғам» жүйесіне байланысты мәселелер. Олар жеке адамға қатысты және қоғамның тұлғаның жеке дамуына нақты мүмкіндіктерді ұсына алу мүмкіндігіне тәуелді [2].

Ядролық қарудың дүниеге келуімен соғыс пен бейбітшілік мәселесі жаһандық сипат алды. Әлемді зұлымдық жайлады. Зұлымдық адамдар жасаған құндылықтардың, тіпті адамдардың өздерінің де көзін жойған соғыс майдандарында көрініс тапты. Соғысқа қарсы күрестің ең алғашқы қадамы алдымен сол соғыстан бас тарту болуы керек-ті.

Жаһандық атомдық қауіп-қатерден басқа, ғылыми-техникалық даму нәтижесінде табиғат пен қоғам арасындағы келіспеушіліктен туындаған өзге де жаһандық мәселелер бар. Олардың арасындағы ең маңыздысы – қоршаған ортаның күнделікті ластануынан, сонымен қатар, ғаламшардың табиғи қорларының: жер, су ресурстарының күн санап түгесілуінен көрініп отырған экологиялық дағдарыс. Экологиялық дағдарысты еңсеру үшін табиғи қорларды рационалды түрде үнемдеп пайдалану керек екені айтпаса да белгілі. Табиғатты пайдалануды ұйымдастырудың рационалды жолдарының бірі – өндірістік технологияларды түрлендіру. Алайда оны жүзеге асыруда адамның құндылыққа деген көзқарастарын да өзгерту қажет болады: оның экологиялық ойлауын, жаңа экологиялық этикасын қалыптастыру.

Тағы бір толғандырар мәселе – адамның физикалық және рухани денсаулығы. Ақпараттық ауыртпалық, әсіресе, үлкен қалалардағы үдей түскен өмір сүру ырғағы, дәрілік препараттарды шектен тыс қолдану – бәрі адамға залал келтіретін тенденция [3].

Заманауи жаһандық мәселелер философтар мен нақты ғылымдар өкілдерінің бірлесіп зерттелуінсіз шешіле алмайды. Жаһандық мәселелердің ерекшелігі де сонда, олар ғылыми зерттеулердің бағдарламалық-мақсатты түрде ұйымдастырылуын талап етеді. Қазіргі таңда жаһандық мәселелерді зерттеумен экологтар, географтар, әлеуметтанушылар, саясаттанушылар мен экономистер сияқты көптеген ғалымдар айналысады. 90-жылдары пәнаралық зерттеулердің глобалистика атауын алған жаңа саласы пайда болды. Жаһандық мәселелерді дүниетанымдық, әдіснамалық, әлеуметтік-гуманитарлық аспектілерде философия да зерттейді. Оларды философиялық талдаудың негізін жекелеген ғылымдардың зерттеу нәтижелері құрайды.

Жаһандық мәселелерді шешу қаншалықты шектен тыс маңызды тапсырма болғанымен, оларды шешудің нақты жолдары табылды деу әлі де қиын. Сонда да оларды шешудің алғышарттары ретінде келесілерді ұсынуға болады.

Өндірістік қызметтің сипатын өзгерту: қалдықсыз өндірісті қалыптастыру; энергия үнемдеуші технологияларды жасау; баламалы энергия көздерін пайдалану.

Жаңа бүкіләлемдік тәртіпті қалыптастыру: әлемдік қауымдастықты жаһандық басқарудың қазіргі әлемді тұтас және өзара байланысқан адамдар қауымдастығы ретінде түсіну қағидаларына сүйенген жаңа формуласын жасау.

Жалпы адамзаттық құндылықтарды мойындау: адамға, өмірге, әлемге деген қатынасты адамзаттың ең жоғарғы құндылықтарына қатынас ретінде көру.

Соғыстан бас тарту: халықаралық қақтығыстар мен мәселелерді бейбіт жолмен шешу. Термоядролы қаруды және өзге де жаппай жою қаруын пайдаланып, тұтас өркениеттің құрып кетуіне алып келетін бүкіләлемдік соғыс қаупін сейілту. Бұл жаппай жою қаруы жүйелерін қолдануға, осы



мақсатта адами және материалдық ресурстарды пайдалануға тыйым салуды; ядролық қаруды бейтараптандыруды меңзейді.

Экономикалық және мәдени теңсіздікті жою. Бұл тенденция Батыс пен Шығыстың индустриалды дамыған елдерінің халықтары мен Азия, Африка, Латын Америкасының дамушы елдерінің халықтары арасында байқалады [4].

Адам мен табиғаттың өзара әрекеттесуінің дағдарысты жағдайын еңсеру. Бұл дағдарыс қоршаған ортаның есепсіз ластануы, табиғи ресурстардың таусылуы түрінде көрінеді.

Дамушы елдердегі халықтың қоныстануы қарқынын бәсеңдету және дамыған капиталистік елдердегі демографиялық дағдарысты еңсеру. Заманауи ғылыми-техникалық революцияның теріс әсерлерін болдырмау немесе жою. Әлеуметтік денсаулықтың нашарлауын жеңу: маскүнемдікпен, нашакорлықпен, онкологиялық аурулармен, СПИД-пен, туберкулезбен және басқа да аурулармен күресу. Адам өзін бүкіләлемдік қауымдастықтың бір мүшесі ретінде сезінетіндей бүкіләлемдік сананы дамыту; табиғи байлықтарды пайдалануға ұқыппен қарау; табиғатқа бағыныштылыққа негізделген емес, үйлесімділікке негізделген көзқараспен қарау; келешек ұрпаққа жанашырлықпен қарап, солардың мүддесі үшін кейбір бүгінгі қолда бар құндылықтардан бас тарта алу.

Қазіргі дәуір болмыс, таным, адам өмірінің мәні сияқты философияның үйреншікті мәселелерінің қатарына Жер бетінде тіршілікті сақтау, адамзаттың күнкөрісі сияқты мәселелерді де қосты. Жоғарыда аталған мәселелерді шешу – бүгінде бүкіл адамзат үшін маңызды міндет. Олардың қашан, қалай шешілетініне адамдардың күнкөрісі, жалпы аман қалуы тәуелді. Бұл мәселелердің қай-қайсысын алсақ та, оларды әлемдік масштабта келісілген, жоспарланған әрекеттерсіз шешу мүмкін емес. ХХІ ғ. басында қалыптасқан жағдайда әлемнің кез келген еліне апат қаупі төніп тұр. Жалғыз жол – әлемдік қауымдастықтың өзін-өзі реттеуші эволюциясынан басқарылатын эволюцияға өту. Жалпы адамзаттық мүдделер жекелеген елдердің немесе корпорациялар мен партиялардың экономикалық және саяси мүдделерінен жоғары тұруы тиіс. Өткен ғасырдың 70-жылдары түрлі бағдарламалар жасалып, жергілікті, ұлттық және трансұлттық ұйымдар қызметін бастаған болатын. Ал қазір бұл мақсаттарды іске асыру үшін адамзат қажетті экономикалық және қаржылық ресурстардың, ғылыми-техникалық мүмкіндіктердің, интеллектуалды әлеуеттің бәріне ие. Тек жаңа саяси ойлау, ерік күші, халықаралық ынтымақтастық керек.

#### Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Понарина Н.Н. Глобальные проблемы современности. Общество и право. М., 2012.
2. Наука и глобальные проблемы современности. Круглый стол // Вопросы философии. 1984. № 7,8.
3. Лейбин В.М. Глобалистика - история и современность. М., 2002.
4. Кочергин А.Н. Философия и глобальные проблемы. М., 2006.

## КӨШПЕНДІ ХАЛЫҚТЫҢ ӨМІР САЛТЫ МЕН МӘДЕНИЕТІНЕ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

*Бекен Нұрадин Бердиярханұлы  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,  
«Философия» мамандығының 2 курс магистранты  
Ғылыми жетекшісі – филос.ғ.д., проф. Алтаев Ж.А.*

Қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінің дінге, ұлттың тарихи өзіндік санасының өзегі – көшпенділік құбылысы. Күні бүгінге дейін әлеуметтік болмысты талдаудың жалғыз лайықты тәсілдері деп есептеліп келген әмбебап еуропаорталықтық әдістер көшпенділік өркениетті назардан тыс қалдырып келді.

Көшпелі халықтардың мәдениеті отырықшы елдердің мәдениетін жалғастырушы, Шығыс пен Батысты түйістіруші рөлді атқарды. Көшпелі қоғамның негізгі өмір сүру салты динамикада болғандықтан, олардың басқа мәдениеттерден оқшауланып қалмауына, үнемі жетілуіне де әсері тиіп отырды. Көп уақытқа дейін номадалық мәдениетке Еуропада үстірт баға беріліп, үнемі кемсітіліп келді. Өркениеттің өзін таза мәдениет деп санайтын А. Тойнби: «Көшпенділердің тартқан сазайы, шындығына келгенде, эскимостардан кем болмады. Олар бағындырғысы келген табиғи жағдай өздерін даланың қожасы емес, керісінше, құлы қылды. Эскимостар секілді көшпелілер де жылдың төрт мезгілі мен табиғаттың тұтқынына айналды. Даламен байланысты жолға қоямын деп жүріп, әлемнен қол үзді. Олар өз жерлерін жиі-жиі тастап, көршілес отырықшы өркениет иелеріне баса көктеп кіріп, көршілерінің қалыпты тіршілік ағысын талай мәрте тоқтатып тастады. Көшпелілер тарихи оқиғаларға осылай айбарын танытқандықтан, оларды тарихы бар қауым деуге болмайды» /1/, - деген болатын. «Тарихы жоқ қауым» дегеннің арғы жағында тұрпайы халық, тағы қоғам, дамуы жоқ дәреже жатыр.

Г.К.Шалабаеваның пікіріне сүйенсек, «дәстүрлі мәдениетте – адам локальды қоғамның өмір салтына сәйкес келетін құндылықтар жүйесінде тәрбиеленеді. Дәстүрлі қоғам ауқымындағы білімдермен қаруланған адам мәдени құндылықтарды құрарда және сақтарда көптеген ұрпақтар жинаған тәжірибені қолданады. Сондықтан ол өз этносы және уақыты үшін жетілген адам», -дейді.

Белгілі мәдениеттанушы Мұрат Әуезов айтқандай: «Әлем мәдениетінің картинасы көшпелілердің эстетикалық және этникалық тәжірибесін ескермей толық және негізінен дұрыс бола алмайды» /2/.

Француз антропологы Клод Леви-Стросс әлемдік өркениеттің дамуына тек Еуропа ғана үлесін косты деген концепцияларды терістей отырып, былай деді: «Батыстың ғылыми және өнеркәсіптік революциясы кезеңі – адамзат баласы жүріп өткен мыңдаған жылдың жартысын ғана құрайды. Батыс өркениеті екі-үш ғасыр бұрынғы уақытын адамды тек күшті механикалық қарумен жабдықтауға арнады. Біз осы критерийлер тұрғысынан қарайтын болсақ, адамзат қоғамының даму деңгейінің индикаторы халық рухына жұмсалған энергияға айналмақ. Американдық сипаттағы батыс өркениеті мұның басында тұрады. Ал егер де, қауіпті географиялық жағдайларды бағындыру тұрғысынан алсақ, эскимостар мен бәдәуилер (көшпелі арабтар)алдыға шықпақ. Басқа өркениеттермен салыстырғанда, Үнді жерінде алдыңғы қатарлы философиялық-діни жүйе жасалынды, Қытайда демографиялық күйзелістің психологиялық салдарымен күресетін өмір сүру стилі жанданды. Осыдан үш ғасыр бұрын Исламда батыс өркениеті осы уақытқа дейін шешімін таппаған адам өмірінің техникалық, экономикалық, әлеуметтік және рухани формаларына қажетті теория жасалынды». Бұдан әрі қарай Леви-Стросс Батыс мәдениетіне түркілердің, жекелей алғанда якуттардың қосқан үлесі турасында былайша баяндайды: «20 мың жыл бұрын бірнеше көшпенділер тобы Беринг бұғазы арқылы Америкаға өткен кезде, әлем тарихында қайталанбас іс-әрекеттер жасады. Солтүстік пен оңтүстік арасындағы табиғи ресурстарды зерттеп, жабайы жануарлар мен өсімдіктерді үй жағдайына үйретіп қана қоймай, оларды тамаққа, дәрі-дәрмек түрінде де пайдалана алды. Сонымен қатар, тоқыма өнері, керамика мен асыл бұйымдарды өз қажеттіліктеріне жарата білді /3/».

Екі ғасырға жуық уақыт ішінде Ресей империясының құрамында қазақтың дәстүрлі мәдениеті отаршылдық саясат пен батыстық экспансияның әсерінен елеулі трансформациялық процестерді басынан өткерді. Дәстүрлі мәдениеттің ерекшелігін жоғалтпай оны толығымен қамту үшін Т.Х. Ғабитов өзінің монографиясында «мәдениеттер типологиясы» әдісін пайдалана отырып, былайша типтік бітімдерін ұсынады:

1. Шаруашылық мәдени типологиясы;
2. Әлеуметтік типологиясы;
3. Діни дүниетанымдық типологиясы;
4. Көркем өнер типологиясы.

Шаруашылық-мәдени тип ұғымы соңғы кезге дейін этнографиялық және тарихи зерттеулерде көбірек қолданылып келді (С.П. Толстов., М.Г. Левин., Б. Адрианов., Н.Н. Чебоксаров., Н.Э. Масанов ж.т.б.). Шаруашылық-мәдени типтердің нақтылы мысалдары: арктикалық аңшылар, тропиктегі аңшылар мен терімшілер, өзен аңғарларындағы егіншілер, оазистік дихандар, еуразиялық көшпенділер ж.т.б. Шаруашылық-мәдени тип ұғымы мәдениеттанудағы хронотоп түсінігіне жақын, ол әлеуметтік-экономикалық дамудың бір деңгейінде тұрған қауымдастықтардың ұқсас табиғи ортадағы тарихи қалыптасқан біртектес шаруашылық пен мәдениет жүйесін бейнелейді /4/.

Қазақстан аумағы адамзаттың ертедегі дәуірлерінен, нақтырақ айтқанда «біздің» заманымызға дейінгі мыңжылдықтың басынан бастап ХХ ғасырға дейін еуразиялық номадизмнің эпицентрі болып қызмет етіп келді. Мұндағы «Еуразия» деп аталатын шартты тарихи-географиялық термин – Орталық Азияның негізгі территориясы, оның ядросы Карпаттан Алтайға дейін созылып жатқан «Ұлы дала» деп аталатын кеңістік. Адамзат баласының тарихындағы ең ұзақ жасаған (үш мың жыл) әлеуметтік тарихи формацияның, «көшпелі өркениеттің» [М.Әуезов, С.Ақатай] немесе «далалық өркениеттің» [А.Қасымжанов] өн бойында осы территорияны мекендеген көшпелі этностардың үздік жетістіктерін бойына сіңіре отырып, өзіндік көшпелі шаруашылық-мәдени дәстүрін сақтап қалған бірден-бір халықтардың бірі – қазақтар. Сондықтан да олардың дәстүрлі этномәдениетінің негізгі архетипі – көшпенділік. Еуропалық әдебиетте көшпенділерді мәдениеттен жұрдай «варварларға» теңеп, бау-бақшаны жалмап жеп қоятын шегірткелермен салыстырса, ал кейбір авторлар олардың адамзаттық тарихтағы алатын орнын ерекше бағалайды. Мысалы, көшпенділер – кеңістіктегі «мәдени катализаторлар» [А.Вебер], «тарихтың қамшысы» [В.О.Ключевский], «тарихтың өн бойында қозғалатын ферменттер, тарихи қозғалыс пен дамудың органдары мен құралдары» [Г.Гачев] /5/. Көшпенділер мобильді өмір сүру тәртібінің нәтижесінде құрлықтың алып кеңістіктерін – Еуразияның далалы аймақтарын, Орта Азия мен Арабияның, Солтүстік Африканың шөлді аймақтарынан бастап, азиялық және америкалық тундраның қиыр солтүстіктеріне дейінгі жерлерді игерді. Көшпелі тайпалардың өте кең амплитудасымен соған сәйкес олардың мәдениетінің таралуы Еуропа, Азия,

Африка және Америка халықтарының қалыптасуына да ықпалын тигізді. Үндіеуропалық, алтайлық, афроазиялық тіл семьяларының қалыптасуы көшпенділердің құрғақ зоналар кеңістігінде қоныс аударуларымен тікелей байланысты.

Осы уақытқа дейін көшпелі өмір салттың пайда болған Отаны туралы ғылымда бір пәтуаға келген тұжырым жоқ. Бұл ретте ғалымдардың бір тобы көшпенділердің отанын Алтай маңы деп есептеп, мұндай өмір-салт негізінен батысқа қарай жайылды, шығысында іргелес жатқан моңғолдар мен шүршіттерді (Маньчжурия) ғана шарпыды дейді. Тарихшы ғалымдардың келесі бір тобы көшпелі өмір салты батыстан шығысқа қарай жайылды деген пікірді орнықтырғысы келеді. Бұлардың ойынша, дамудың бір саты жоғары үлгісі болып табылатын көшпенділік байырғы үндіеуропалықтардың «мәдени тегеурінің» нәтижесі көрінеді, оған дәлел ретінде «түрік» этнонимінің шығу төркіні иран тілінен («тур») ауысқан деген болжамды ұсынады. Әлемдегі ең ірі Еуразия құрлығындағы Хинган мен Карпат тауларының аралығын алып жатқан Ұлы дала кеңістігі табиғи географиялық бітім қасиеті жағынан аз күш жұмсап, мол өнім алуға қол жеткізетін көшпелі өмір салттың кіндік мекені даусыз. Мұны табиғатпен тіл табыса орныққан тамаша салт-дәстүрлерімен де дәлелдейді. Мысалы, қазіргі қазақтардың отырықшылыққа өтуімен экономикалық өмірі өзгергенімен А.Қасабектің айтуынша, «халықтың психологиясы бұрынғы әдетінше байтақ кең далаға өз меңшігіндей қарайды, және бұл түсінік қазақ рухының мәні мен өзегі болып табылады». Дәстүрлі қазақ қоғамында ұрпақтар арасында сақталып келген тарихи-мирастық сабақтастық (диахронды вертикалды) осы өмір сүру үрдісінің (көшпенділіктің) автохондығы мен гомогендігін растайды.

Сонымен қатар, адамзат тарихындағы ең ұзақ базистік өмір салтын, ең ұзақ формацияны Еуразия көшпелілері бастан кешірген. Бұл ретте Ә.Кекілбаевтың пайымдауынша: мұның өзі, ең алдымен бір тектес өмір салттың шындалуына, бірінғай моральдық-этикалық нормалардың қалыптасуына мұрындық болды. Көшпелілер уақыт-кеңістікті игеру арқылы, танып-түсіну арқылы ұдайы шырқай көшіп, жыл құсы сияқты табиғаттың қолайлы белдеулерінде болып отырды. Олардың тіршілігінің мәні – уақыт пен кеңістіктің тылсым сырын қапысыз игеру, төрт түліктің бабын экосистемамен мінсіз үйлестіре білу, көшпелілердің өз тіршілігіне сай келетін материалдық және рухани игіліктер қалыптастыруы, түптеп келгенде, олардың төлтума мәдениетін орнығуына ықпал жасады. Тағы бірде Ә.Кекілбаев: «дүниеде ешқандай отырықшылықпен байланыспайтын таза көшпенді мәдениет жоқ. Еуропаның көп халықтары - бұрынғы көшпенділер,-деп жазады жазушы. Қазақстандықтардың арғы бабалары да тап солар секілді ежелгі элин, рим, парсы дүниесімен мәдени қарым-қатынас жасай білді. Оның үстіне өздеріне көрші Орта Азия цивилизациясын, Қырым, Таяу Шығыс цивилизациясын жасауға ат салысты. Қазақтардың «жиырмасыншы ғасырға» құр қол келмегендігіне дәлел көп-ақ» /6/. Яғни, көшпенділік интенсивтілікпен кеңестікті игеру арқылы ақпараттар алмасуын, мәдениеттердің үндестігін, ұлтаралық коммуникацияны қамтамасыз етіп, кейбір әлемдік өркениеттердің қалыптасуына ықпал етуші объективті фактор екендігін дәлелдейді.

Қазақтың ұлттық төл мәдениеті көшпелі түркі мәдениетінің жалғасы болып табылады. Номадизм – көшпелі түркілердің шаруашылық қызметінің аса маңызды саласы. Номадизм - кеңістіктегі адамдар тобының көшіп – қонуы. Номадизм – шөп жейтін малды көбейту, су және маусымдық жайылымға (қыста – қыстау, күзде – күзеу, жазда – жайлау) көшіп – қону. Бұл дегеніміз – заттық, рухани мәдениеттің қайнар көзі. Тері илеу, киім тігу, тағам түрлерін жасау, ат әбзелдерін жетілдіру ж.т.б. Көне Қазақстан аймағындағы көшпелі мал шаруашылығын б.д.д. 1 – ші мыңжылдыққа жатқызамыз. Соның негізінде мал шаруашылығының үш типін анықтаймыз: көшпелі, жартылай көшпелі, отырықшы. Көшпелілердің озық мәдениеті А.Медоевтың «Гравюры на скалах» атты еңбегінде жан – жақты сипатталған. Онда ат (жылқы) көлік ретіндегі қызметі, өмір сүру динамикасындағы рөлі сипатталды /7/. Мал шаруашылығымен айналысқан түркілер әрдайым құдайлардың қоршауында болды. Сондықтан да олар малдың иесі бар деп түсінді. Мысалы: жылқы (Қамбар ата), түйе (Ойсыл қара), сиыр (Зеңгі баба), қой (Шопан ата). С.Е. Толыбеков: «Көшпелі халықтардағы үй жануарларының культі әлеуметтік таным сипатында болды, яғни, күнделікті күйбең тіршілікте өз көрінісін тауып отырды. Көшпелі халықтар отырықшылық мәдениетіне ауысқан күннің өзінде бұл үдіс мәнін жоғалта қойған жоқ» - деген болатын.

Өркениет зерттеушілерінің бір тобы Евразия даласындағы көшпенділерді тарихи даму процесінен бөліп алып қарауға болмайтынын ескертеді. Өйткені ол көшпенділер, біріншіден, басқа көршілес қауымдармен ара қатынаста болды, ал ол қауымдар болса отырықшы-егіншілер, қала мәдениеті дамыған өлкелерде тұрды. Екіншіден, көшпенділердің өз ішінде жартылай көшпенді, жартылай отырықшы малшылар тобы болды. Үшіншіден, көшпенділіктен отырықшылыққа көшу, қалалық мәдениетпен ұштасу, түйісу тенденциясы тарихта орын алды. Таза көшпенділік Евразияның сайын даласында болған емес, қала мен дала одағы, отырықшылық пен көшпенділік өзара ұштасып, бір-біріне кірігіп, байланысып жатты. Сондықтан да, Евразия сахарасында таза көшпенділер өркениеті емес, дала мен қала мәдениеті ұштасқан Дала өркениеті дамыды. Тарихшылар әлеуетінің бір тобының

көшпенділерді динамикада қарап, олардың көшуден отырықшылыққа ауысуын, даладан қалаға орнығуын, тайпалық одақтардан мемлекетке өтуін қарастыруы тарихи әділдік. Тарихи процестер территорияға, хронологияға, этносқа байланысты емес, мал шаруашылығы мен егіншіліктің негізі салынуына, әлеуметтік бөлінушілік тууына, қол өнері мен сауданың дамуына, этностық бірліктің қалыптасуына, күшті әкімшілік жүйе өрістеуіне, біртұтас идеология, діннің күшіне енуіне, эпос пен жазудың болуына байланысты /8/.

Қазақ халқы ұлт (ұлыс, халық, мемлекет, хандықтар) болып, қазіргі қазақ халқын құрап тұрған үш жүз ішіндегі барлық ру-тайпалардың өзара бір атадан, руға, тайпаға, жүз-ұлысқа бірігіп, одақтасып, өзара ынтымақтылықпен (құдандалы, жекжат, сарысүйек т.т. болып) бейбіт түрде ұйымдасып тұтас ел, ұлт, хандық құрды, мұны шежіре деректері нақты айғақтайды. Қазақтың шежірелік дәстүрінің түсіндірмелік қызметінің өзіндік ерекшеліктері болды. Қазақ елі сынды ауызекі мәдениетке негізделген қоғамдарда адам санасы тарихи жадының аса қолайлы және сенімді мұрағаты бола алатынына ешкімнің де күмәні бола қоймас. Сана архивінде ғасырлар бойғы адамдардың тәжірибесі сақталады және осы зейіннің негізінде таным-түсінік қалыптасады. Санадағы адамдардың есі арқылы рухани және материалдық мәдениет, адами өмір тәжірибесі ұрпақтан-ұрпаққа жалғасады және әр нәрсенің себеп-салдары түсіндіріледі. Қазақтың дәстүрлі қоғамында айрықша дамыған ауызша тарихи дәстүрі көшпелі әлеуметтің рухани әрекетінің өнімі болып табылады.

#### Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. С.Нұрмұратов., Ф. Құрманғалиева. Қазақстан философтары қазақ өркениеті хақында. VII Қасымжанов оқулары. «Әл-Фараби атындағы
2. ҚазҰУ-дың философия мектебі» атты халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 333 б.
3. Қасымжанов А.Х. Самоопределение и духовное наследие // Саясат. –1999. С. 88-96.
4. Каракузова Ж., Хасанов М. Космос казахской культуры. – Алматы: Евразия, 1993. – 78 с.
5. Кшибеков Д. Кочевое общество: генезис, развитие, упадок. – Алма-Ата: Наука, 1984. – С. 63
6. Ақатай С. Қазақтың ұлттық менталитеті // Мәдениет – ұлттың болмысы. Алматы, 1998. – 42-48 бб.
7. Ақатай С. О специфике культуры кочевья // Кочевники. Эстетика.
8. Познание мира традиционным казахским искусством. – Алматы: Ғылым, 1993. – 264 с.
9. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: Республика. – 1991. –527 с.
10. Қасымжанов А.Х. Рухани тамырлар // Қазақ. – Алматы: Білім, 1994. – 86- 108 б.

### ҰЛЫ ДАЛА ӨРКЕНИЕТІ"-"МӘНГІЛІК ЕЛ" ИДЕЯСЫНЫҢ АЛТЫН ҚАЗЫҒЫ

*Бекен Нұрадин Бердиярханұлы*  
*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,*  
*«Философия» мамандығының 2 курс магистранты*  
*Ғылыми жетекшісі – филос.ғ.д., проф. Алтаев Ж.А.*

Мәңгілік Ел отандастардың бірегей тарихи мақсаты мен қаһармандық ұраны десек қателеспейміз. Аталған идея қазақ елінің ғасырлар бойы армандаған мақсаты ғана емес, Тәуелсіздік жолындағы жанқиярлық еңбегі мен тынымсыз шығармашылығының нәтижелері арқылы қол жеткен асу. «Мәңгілік ел» ұғымын тереңнен түсіндіру, тарихи негіздерін көрсету мәселелері маңызды болып табылады.

Түркі тарихын, көне түркі мұраларын зерттеуші филология ғылымдарының докторы, профессор Қаржаубай Сартқожаұлының «MANGI EL» халықаралық ғылыми-көпшілік тарихи журналында: «Мәңгілік ел — түрік жұртының данагөйі, үш бірдей қағанның кеңесшісі болған атақты Тоныкөк (Түй-ұқық) негізін қалаған идея...» — екендігін жазған [1, 20-21 бб.]. Елтеріс Құтлық қаған екінші Түрік қағанатын құрғаннан кейін Тоныкөк «Мәңгілік ел» идеясын қолға алды. Мәңгілік ел — мақсаты түрік елінің билігі деп осыдан 13 ғасыр бұрын мәңгілік идеясын ұсынған. Елдің қауіпсіздігін қамтамасыз ететін геосаяси және ішкі, сыртқы қорғаныс шеңберін жасап, мәңгілік ел саясатын Көк Түріктер іске асырды. Сол идея, сол мұрат бүгінгі қазақ елінің бас ұранына айналуға айналды. «Күл тегін» жазуының қазіргі қазақ тілінің нормасына келтірілген Ғұбайдолла Айдаровтың нұсқасында: «Көктегі түркі тәңірісі, түркінің қасиетті жер-суы былай депті: Түркі халқы жоқ болмасын дейін, халық болсын дейін...» — деген жолдар бар [2, 63 б.].

Бұл жерде елдің тарих сахнасынан кетпей, сақталуын тілейді. Мәңгілік ел дегеніміз — мемлекеттің ғасырлар тоғысында, ірі державалар арасында бәсекеге төтеп беріп, өзіндік қорғаныс саясатын ұстану деп түсінуге болады.

Орхон өзенінің бойында Түрік қағанатының Ордабалық деген астанасы болған. Қағанаттың хан ордасы мемлекеттің ішкі ядросы. Оны қорғайтын арнайы полиция(тұрғақ деп аталған) және оған қоса

тұрақты әскер (шерік деп аталған) пайдаланылды. Ішкі қорғаныс деп атаған екінші шеңбер белдеуін түрлі тайпалар қорғап тұрды. Үшінші шеңберде он-оқ Түркештер тұрды. Қырғыздар, Кидандар, Татабилер, Таңғыттар, Басмылдар да үшінші шеңбердің қорғаушысы болды. Осы үш шеңбер тұтас империяны қорғап тұрды. Түріктер осы 3 шеңберді орнатып болған соң, «Мәңгілік ел» идеясын нық бекемдейді.

Ғұлама ойшыл, сазгер, қобыз жасаушы Қорқыт бабамыздың өлімге қарсы тұрып, мәңгі өмірге ұмтылуы, тек Қорқыттың ғана емес, сол замандағы билеушілердің елдің мәңгі өмір сүруін қалағандығын білдіреді. М. Әуезов Қорқыттың мәңгілік өмір туралы толғаныстарының негізгі философиялық түйініп аша келіп, оның болашақ ұрпақ үшін дүниетанымдық маңызы зор, мәңгілік мұра екенін атап өткен. Қазақ халқы арасында тараған аңыздардан Қорқытты бірде айтулы күй атасы ретінде көрсек, енді біразында ол өлім атаулыға қарсы шара іздеген қамқоршы ретінде көрінеді. Қорқытты мәңгі өмірді іздеген, бақилық болғысы келмеген деген түсінікті, халқына жерұйықты іздеген Асан Қайғымен түсіндіруге болады. Асан Қайғы өз халқы үшін ең қолайлы, ең құнарлы жерді іздегендігі белгілі. Утопиялық көзқарастағы Асан қайғының жерұйықты іздеудегі мақсаты, халқының жайлы жерге қоныстанып, болашақта мәңгі ел болуын қалаған.

Көрнекті еуразияшыл ғалым, тарихшы-этнолог Л.Н.Гумилев «От Руси к России» атты еңбегінде: «Еуразия құрлығы үш рет біріктірілді. Алғашында оны Ұлы Түркі қағанатын құрған көне түріктер біріктірді. Түріктерден кейін Шыңғыс хан бастаған монғолдар, кейіннен Ресей өз қолына алды» — дейді.[4, 382 б.] Л.Н.Гумилев еуразия құрлығының бірлігі, мәңгілігі туралы ойын көне түріктерден бастайды. Қазақстан Республикасының президенті Н.Ә.Назарбаевтың бастамасымен қалыптасып жатқан Еуразиялық идеясының негізінде Ресейлік емес, түріктік ынтымақтастыққа қол жеткізіп, көне түріктердің мәңгілік ел идеясының өміршендігін дәлелдеуіміз керек. «Тұтас түрік елі» идеясынан «Біртұтас Түркістан» идеясына дейінгі бабаларымыздың атқарған істері едәуір. Елбасы Түрік бірлігі идеясын тәуелсіздіктің алғашқы күндерінен бастап көтеруде. Ел азаматтары мен Қазақстан саяси элитасының ұлттық идеология қалыптастыру жолындағы ойларын Елбасы сараптады. «Біртұтас Түркістан идеясы», «Түркістан конфедерациясы», «Еуразиялық одақ идеясы», «Қазақстандық ұлт идеясы», «Жерұйық», «Атамекен», «Қазақ Елі идеясы» сынды ұғымдар арқылы мемлекет құрушы қазақ халқы мен тарихи тағдыр тоғыстырған ұлттарға ортақ боларлық идея, мемлекеттік мәнге ие боларлық идеология қарастырылды. Мәңгілік Ел идеясы — қазақ ұлтының мақсат-мүддесіне және елімізді ортақ Отан еткен жүз отыздан астам ұлттар мен ұлыстардың ұлттық идеясына негізделген идеология болатынына сенуге болады.

Еуроцентристік көзқарас бойыншатүркі тілдес халықтардың ынтымақтастығына деген сын айтушылар көп. Түркі интеграциясын Т. Рысқұлов пен М.К. Ататүрік бастаса, кейін нақты практикалық шараларды қолға алған ҚР тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың шешуші саясаты өз жемісін берді. Н.Ә. Назарбаевтың түрік халықтарының бірлігін нығайтудағы тарихи рөлінің қаншалықты маңызды болғанын аңғаруға болады. Қазақстан Халықаралық «Түрксой» ұйымына қолдау көрсетіп, түрік дүниесінің барын бағалап, жоғын түгендеуге жол сілтеді. Халықаралық аренада Қазақстанның беделі нығайған сайын, түрік мемлекеттерінің бірлігі идеясы ашық әрі табанды насихаттала бастады.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» атты еңбегінде: «Тарихтың алға қойып отырған өктем талабы әрбір түрік еліне әртүрлі салада саяси, экономикалық, мәдени және гуманитарлық тәсілдермен бірігу проблемасын шешудің бәріне бірдей тең институттық тетіктерін жаппай-тұрмай іздестіруді міндеттейді» [3, 120 б.], — дей отырып, түрік мемлекеттері интеграциясының тиімді жолдарын іздеу қажеттілігін көрсетті.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев 2000 жылы 14-желтоқсанда латын алфавитіне көшу мәселесіне қатысты өз пікірін білдіре келіп, өте мұқият дайындықтан соң латын алфавитіне көшетінімізді айтты. Бұл жерде Тоныкөк негізін салған «Мәңгілік ел» идеясын қалпына келтіруші, жандандырушы Ұлт Көшбасшысы Н.Ә. Назарбаевтың қазақ халқына славяндық кириллица емес, түркі тектес бауырларымыз қолданатын латын қарпіне көшудің қажеттілігін айтты. «Тарих толқынында» атты еңбегінде: «Түркі халықтары жұмылған жұдырықтай болып біріккен кезде геосаяси өмірге тең құқықты субъект ретінде ықпал ете алады, мәдени әлемдегі өзара қарым-қатынастарда қайдағы бір енжар, ынжық элемент ретінде емес, өзгелермен терезесі тең тұлға ретінде бой көрсете алады. Бұл бағыттағы алғашқы игі қадам ортаазиялық одақтың құрылуы болды. Оның шеңберінде біздің бәрімізге ортақ мәдени ұқсастығымызды жете сезіну арқылы деңгейіміздің көтеріле түсетіні сөзсіз» — деп түрік бірлігінің болашағына зор үмітпен қарады [3, 121 б.]

Қазіргі кезде, Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың бастамасымен жүргізілген түркі тілдес мемлекеттерді жақындастыру саясаты, елімізді Орталық Азияның көшбасшысына айналдыру идеясы өз жемісін берді. Оған Түркістандағы Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университетінің ашылуы, 2009 жылы Түркияның «Түрік ошақтары»

қоғамдық ұйымынан Н.Ә.Назарбаевқа «Түркі әлеміне қызмет» марапатының берілуі, Астанада Түркі академиясының ашылуы, сонымен қатар, Анкара қаласындағы «Генчлер» саябағына Н.Назарбаев ескерткішінің орнатылуы, Түркия Президенті Абдулла Гүлдің Президент Н.Назарбаевты «түркітілдес халықтардың көшбасшысы» деп бағалауы — Елбасының түркі әлемін біріктіру, экономикалық және мәдени салаларды тығыз байланыстыру жолындағы тарихи еңбегіне берілген әділетті баға болды. Елбасының түркі интеграциясы жолындағы қызметінің мақсаттарының бірі — экономикалық ынтымақтастыққа негізделген.

2012 жылдың 12-желтоқсаны күні Түркия астанасы Анкара қаласында Лев Гумилевтің 100 жылдығына орай өткен «Лев Гумилев және оның түркологиялық ғылыми мұрасы» атты конференцияда Алтайлық түркітанушы Беликовтың: «Бүгін Мая күнтізбесі бойынша тұтас бір кезең аяқталып, түркі жұртының дәуірі басталды!» — деген жалынды сөздері барша түркі халықтарын дүр сілкіндіріп, ертеңге деген ерен сенім ұялатып отырғаны аян. ХХІ ғасырды Түрік мәдениетінің ғасыры болады деп болжам жасаушылардың қатары күн санап артып келеді. Осы орайда Түркі кеңесі Бас хатшысының орынбасары, түркітанушы ғалым Дархан Қыдырәлі: «Енді осы Еуразиялық кеңістікті толтыра беруіміз керек. Түріктің бойындағы пассионарлық қасиет қайта оянууда. Түркі мәдениетінсіз, түркілік санасыз, түркі тарихынсыз Еуразия кеңістігін елестету мүмкін емес. Ежелгі түркілер, сақтар мен скифтер, ғұндар мен қыпшақтар Еуразияның ең даласын еркін қоныстанған. Бүгінгі түсінікпен алғанда, Алтын Орданы да Еуразиялық мемлекет деп атауға болады. Біздіңше, Шыңғысхан идеялық тұрғыда ұлы түркілік идеяны көтеріп, қос мұхиттың арасын мекендеген халықтың жадындағы тарихи сананы қайта жаңғыртқан», — дейді.

Көне түркілердің «Мәңгілік Ел» идеясы үш негізден тұрады: оның біріншісі — көне түркі жазба ескерткіштеріндегі «Мәңгілік Ел» идеясы, екіншісі — Әл-Фарабидің «Қайырымды қалада» философиялық шығармасында, әсіресе, бұл идеяның теориялық-методологиялық тұрғыдан тиянақталуы және үшіншісі — Жүсіп Баласағұнның осы идеяны негіздеген «Құтты Білік» дастаны. Тонықөк ескерткішінде мемлекеттің тұрақты болуы үшін билікті ұстап отырған қаған мен ақылгөй дана бірауыздылығы, сөз бен істің ажырамауы, елдің тұтастығы үшін ынтымақтың, барлық күштердің ұйытқысы болу қажеттігі түп нысана ретінде айтылады. Түркі халқының елдігінен айырылып, қағансыз қалып, тағы да басқаларға бағынып, одан қайта көтеріле бастағаны, жаңа қаған отырғаннан кейін елдің басын біріктіру шаралары, яғни «түнде ұйықтамай, күндіз отырмай, түркі елі үшін қызыл қанын ағызып, қара терін төккені, күш-қуатын бергені» паш етіледі. Осының бәрі кейінгі ұрпаққа да үндеу ретінде айтылғаны көрінеді. Сонымен қатар, бұл жерде «Мәңгілік Ел» ұғымы, тәуелсіздік рухы, азаттық идеясы бір-бірімен үндесіп тұр.

Әл-Фараби ежелгі грек философиясы мен шығыстың мұсылман ілімдерін байланыстыра отырып, түркі дүниесінің «Мәңгілік Ел» философиясының теориялық негіздемесін жасап берді. Ғалым «Мәңгілік Ел» теориясының негізгі ережелерін «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы», «Мемлекет билеушінің нақыл сөздері», «Азаматтық саясат» шығармаларында баяндайды. Бақытқа жету жолында адамдардың арасындағы қайырымдылық пен түсінушілік, бір-біріне көмек беру, достық пен бейбітшілік, тәрбие мен тәлім — Әл-Фарабидің тұтас әлеуметтік-саяси теориясының ажырамас бір бөлігін құрайды. Мемлекет пен қоғамның кемелденуі туралы әлеуметтік-саяси теориясында мемлекет басқарушылары мен сол қоғамда өмір сүретін адамдардың да ұстануы тиіс мемлекетті басқарудың императивтері мен механизмдері көрсетілді. Сондықтан, бұлардың бәрі қазіргі таңда түркітілдес мемлекеттердің ұлттық құндылықтары ретінде саналуы тиіс. Фараби мемлекеттің міндетін және оның ішкі және сыртқы міндеттерін толық анықтап береді. Сыртқы міндеті ретінде мемлекеттің қайырымды қала тұрғындарын немесе мемлекетті сыртқы жаулардан қорғау, яғни күшті қорғаныс ұйымдастырумен жүктеледі. Ішкі міндеті ретінде мемлекеттің өз халқының бақытқа жетуі үшін көрнекті шараларды іске асыру керек: олар — әділеттілікті орнату, халықты оқыту, оларды керекті ғылыммен толықтыру, адамгершілікке тәрбиелеу, қайырымдылықты тарату және ең жақсы бақытқа жеткізетін әдеттерді бойға сіңіру. Қалған мәселелердің бәрі — экономикалық және саяси мәселелер — негізгі міндетке бағынады, яғни адамдардың бақытқа жетуі олардың рухани жетілуіне тәуелді.

«Құтты білік» дастаны Қарахан мемлекеті түріктерінің тілінде жазылғаны белгілі. Жүсіп Баласағұн «Құтты білікті» 1069-1070 жылдары Баласағұн қаласында бастап, он сегіз айдың ішінде Қашқар қаласында аяқтаған. Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» шығармасы, араб-парсы әдебиетінің көшірмесі емес. Дастанда Х–ХІ ғасырлардағы Жетісу жерінде тұрған тайпалардың салт-санасы, әдет-ғұрыптары, наным-сенімдері көп жырланған. «Құтты білік» кейіпкерлерінің есімдері де бұрынғы тәңірілік дін нанымдарына қатысты. Басты бейне Күнтуды — әділ ел басшысының рәмізі. Бұл бейне «Күлтегін» («Түркі қағанаты туралы сөз») жазуларынан басталып, әл-Фараби мен Қожа Ахмет Иассауи армандаған түрік мәдениетіндегі үлгі, мұрат тұлғаның бастысы. Жүсіп Баласағұнның басты кейіпкер

қылып Күлтегінді көрсетуі түркі мәдениетін жалғастырушы, мәңгілік ел бағдарының қолдаушысы екендігін айқындайды.

Мәңгілік Ел — жалпы қазақстандық ортақ шаңырағымыздың ұлттық идеясы. Бабаларымыздың арманы. ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың бастамасымен Астанада асқақ рухымыз бен мәңгілік мұраттарымызды паш етіп тұрған «Мәңгілік Ел» салтанат қақпасының салынуы «Мәңгілік Ел» идеясының мелекеттік идеологияға айналғандығының бір дәлелі. «Мәңгілік Ел» сөзінің терең тарихи тамыры және үлкен мағыналы мәні бар. Түрік шежіресінде «мәңгі» сөзі «Тәңір», «Құдай», «Алла» сөздерімен мағыналас қолданылды. Осыдан кейін, «Мәңгілік Ел» «Алла Тағаланың елі, халқы» дегенді білдіреді және мемлекет пен ұлттың уақытпен шектелмеген тұмары болады деуге толық негіз бар. Мәңгілік Ел ұлттық идеясының негізгі мәні — мәңгілік мақсат-мұраттарымыз бен мәдени-рухани құндылықтарымызға негізделген, мемлекет құрушы қазақ халқы мен өзге де ұлттардың ұлттық идеяларын бір арнаға тоғыстыратын идеология арқылы қалыптастырылатын қазақтың ұлттық мемлекеті. Мәңгілік Ел ұлттық идеясы дегеніміз — өткенімізден сабақ ала отырып, болашағымызды баянды ету жолындағы хақ мұраттарымыз.

#### Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Бас редактор: Ерлан Сыдықов. «MANGI EL» халықаралық ғылыми-көпшілік тарихи журналы, — Алматы, «Pride Print», баспасы, 09.2013. — 108 бет.
2. Күлтегін Тонькөк: Ежелгі түркі рун жазбалары (Әдеби нұсқасын жасаған Қадыр Мырза Әли..) — Алматы, «Өлке» баспасы, 2001. — 144 бет.
3. Назарбаев Н. Ә. Тарих толқынында. — Алматы, «Жібек жолы» баспа үйі, 2010. — 232 бет.
4. Гумилев Л.Н. От Руси к России. — М: ООО «Издательство АСТ», 2002. — 392 с.
5. «АСЫЛ МҰРА» түркі антологиясы. — Астана: Сарыарқа, 2012. — 568 б.
6. Сыздықов С.М., Селиверстов С.В., Сыздыкова Ж.С., Джаферсой Н., Кара А., Қабылдинов З.Е. Н. Назарбаевтың еуразиялық идеясы және түркі кеңістігі. Ұжымдық монография. — Астана, «Сарыарқа» баспасы, 2011. — 404 бет. (орыс тілінде)
7. Тоғысбаев Б., Сужикова А. Тарихи тұлғалар. — Алматы, «Алматыкітап» баспасы, 2005. — 368 бет.
8. Ханкелді Әбжанов, Зардыхан Қинаятұлы, Дихан Қамзабекұлы, Гүлшат Нұрымбетова, Абдулкадыр Ювалы. Түркі әлемінің көшбасшылары: өткені мен бүгінгі. I кітап. Ұжымдық монография. — Астана, «Сарыарқа» баспасы, 2011. — 456 бет.

### «ДАЛА ӨРКЕНИЕТІ»: ТҮРКІ ТЕКТЕС ХАЛЫҚТАРДЫҢ МАТЕРИАЛДЫҚ ЖӘНЕ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫНЫҢ ДАМУ САТЫЛАР

*Бекен Нұрадин Бердиярханұлы  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,  
«Философия» мамандығының 2 курс магистранты  
Ғылыми жетекшісі – филос.ғ.д., проф. Алтаев Ж.А.*

Қазақ мәдениетінің басты құрылымдық архетипі еуропалық номадтардың көшпелі өркениеті болып табылады. Гуманитарлық ғылымда қазақ ұлттық мәдениетінің хронотоптарын жіктеудің түрлі нұсқалары болған және олар белгілі бір мөлшерде тарихи үрдістегі қазақтардың рухани өмірі құбылысына тән сипаттарды бейнелейді. Осы мәселе бойынша белгілі ғалым А.Х.Қасымжанов қазақтардың рухани өмірін: 1) Мифология, 2) Ренессанс, 3) Ағартушылық үш түрін бөліп көрсетсе, Т.Х.Ғабитов қазақ мәдениетінің келесі хронотоптарын көрсетеді: 1) мифологиялық уақыт, 2) батырлық кезең, 3) өркениеттік уақыт, 4) дәстүрлі уақыт, 5) инновациялық уақыт деп бөліп көрсетеді.

Дала өркениеті туралы әлі күнге дейін қанша қуана қабылдасақ та кейде өз ішімізде де, өзге тараптан да күмән келтіріліп, сансыз сұрақтар туындатып жататын кездер де кездесетіні ешкімге жасырын жайт емес. Сондықтан да бүгінгі таңда ғылымда бар көзқарастарды келтіре кеткен жөн болар. Көшпелі халықтың тарихын, мәдениетін зерттеуші ғалым Л.Н. Гумилев көшпенділерді дүниежүзілік өркениетке қомақты үлес қосты деп есептейді. Оның ойларына назар аударсақ: «Көшпелі қоғамда техникалық ілгерілеу болмады деу мүмкін емес. Ең бірінші киімді жетілдіру, шалбар – сонау ықылым заманда жүзеге асқан. Көшпелілер қылыш, 700 метр қашықтыққа дейін ататын садақ ойлап тапқан. Дөңгелек киіз үй сол кездің өзінде ең тиімді тұрғын үй болып есептелген» /1/. Осы мәселе туралы өз еңбектерінде бірқатар ғалымдар айтып өтеді. Жалпы алғанда, дала өркениеті, ұлттық өзіндік сана, халықтың өзін-өзі айқындауы мәселелері бірімен-бірі тығыз байланысты, қазақ халқы үшін өте маңызы жоғары рухани дүниелер болып табылады.

Профессор Ағын Қасымжанов өзінің «Қошо Цайдам ескерткіштері» еңбегінде «Дала өркениеті» тарауында осы мәселеге қатысты түсінік бере кетеді. Ағын Қасымжановтың пайымдауынша, «дала» және «өркениет» ұғымдары түсінікті, ал енді екеуін қосу арқылы географиялық түсінікті мәдени-тарихи мазмұнмен толтырамыз. Адам бұл кеңістікте пайда болғаннан бастап нақты технологияны дамытып, өмір салтын қалыптастырды және өзгертті, әрекет ету стереотипін жасап, белгілі



дүниетанымды ұстанды. Сондай-ақ осындай өркениет, әлемдік өркениеттің бір тармағы – көшпелі өркениет ретінде сайын дала төсінде туындады. /2/

Ағын Қасымжанов қазақ ұлтының арғы тегі болып саналатын көшпелілер мәдениетін ерекше мәдени феномен дәрежесіне сай деп есептеп, осы мәселе төңірегінде зор еңбек етті. Ағын Қасымжанов қызметінің қазақ ғылымы үшін аса құнды болып табылатындығын дәлелдей түсу мақсатында көшпелілер өркениеті мәселесін жан-жақты зерттеумен айналысып жүрген мәдениеттанушы ғалым Т.Х. Ғабитовтың көшпелі және отырықшы өркениеттерді салыстыруын келтіре кетуге болады. «Біріншіден, көшпелілер мен отырықшы халықтардың арасында бітпейтін антогонизм бар деу жаңсақ ой. Мысалы, Орталық Азияда осы екі тіршілік тәсілдерінің арасында тығыз байланыс, тауарлар айырбасы, мәдениеттік сабақтастық болған. Қандай этносты алып қарасақ та, мүлдем оқшау көшпелілердің болмағанын байқаймыз. Айталық, олар сырт жауларынан тек өздерін ғана емес, сонымен бірге өздерімен туысқан қалалықтар мен диқандарды да қорғап отырған.

Екіншіден, көшпелілерде материалдық және рухани мәдениет төмен деңгейде деу үстірт қараушылық. Мәселе, көшпелілер қолданған тұрмыстық заттардың (тері, сүйек, ағаш, киіз, т.б.) ұзақ сақталғандығымен байланысты. Ал осы заттардан сегіз қырлы, бір сырлы шеберлер адамдарды әлі күнге дейін таңқалдыратын тамаша туындылар жасаған. Өнерпаз шеберлердің жан дүниесінен өзіндік ерекшелікпен өріліп шыққан өнер туындысы адам жанын рухани байытып, талғам тынысын, көңіл көкжиегін кеңейтеді. Көшпелілер қиратушы күш емес, керісінше олардың мәдениетінде экологиялық мазмұн бар» /3/.

Ағын Қасымжанов: «Әлемдік өркениет құбылысы «Ұлы Дала» феноменінің пайда болуына әсер еткен жайттардың бірі – жылқының қолға үйретілуі» дейді ғалым. Жылқы тек жүріп-тұруға және жүк тасуға арналған көлік қана емес, сол уақыттағы жауынгердің серіктесі. Сонымен қатар ол сапалы да пайдалы азық берер жануар. Жылқы қажеттілігінің артуы оның белгілі түрлерінің шығарылуына және өсірілуіне негіз болып, сол арқылы мал шаруашылығы дамыды. Жылқы малы тек тұрмыстық емес, рухани бағытта көшпелі қауымға нық сенім ұялатар жағдай болды. Бүгінгі таңда ұлт мәселесімен айналысып жатқан ғалымдар қатары көбеюде. Солардың бірі де бірегейі де деп айтуға болатын профессор Досмұхамед Кішібеков көзқарасына тоқталайық. Осы мәселеге қатысты профессор Д.К. Кішібеков «Мәдениет және өркениет» атты кітабында «Жылқы қазақ үшін тек көлік емес, сонымен қоса рухани жаңару мен байи түсу қайнары. Егер де көшпелілерде жоғары рухани құлшыныс, тәуелсіздік аса дамыса, ол жылқымен түсіндіріледі».

Өркениеттіліктің бір көрінісі болып табылатын жазба мәдениетіне қатысты Ағын Қасымжанов мынадай пікір айтады: «Жазудың бар-жоғына келер болсақ, скиф жазбасына қатысты біздің деректеріміз жоқ. Мүмкін, отырықшы-жер өңдеуші аймақ Мауеранахрда өзінің жазба ошағы болған шығар. «Есік қорғанында» «Алтын адаммен» бірге әлі де мәтіні анықталмаған күміс ыдыс табылған. Ең бірінші бір хандықтың аясына Батыс пен Шығысты біріктірген хандықты құрған түріктер өздерінен кейін тасқа қашалған құжат қалдырып кетті».

Ал осы мәселеге қатысты профессор Д.К. Кішібеков өзінің «Мәдениет және өркениет» атты еңбегінде «Белгіден (тамга) жазуға дейін» деген тарауында жазудың барлығы көшпелілерде белгіден басталғанын айтады. «Белгіден даму екі бағытта жүрді. Бір жағынан, өмір салты, шаруашылық тәсілі көрініс тапқан ою пайда болды. Ою ұлттық сипатқа ие. Екінші жағынан, белгіні күрделендіру арқылы жүзеге асқан жеке рәміздер, сосын әріптер, жазу» /4/.

Көшпелілер өмірін әр қырынан қарастырып, шаруашылық формалары және де оған қатысты тұрмыс салтынан бастап, өркениетінің ерекшелігі мен мәдени мәніне көңіл бөліп, ғылыми қызметінің негізі етіп алған тағы да бір ғалым, философия ғылымдарының докторы, профессор – Қ.Ш. Нұрланова. Қ.Ш. Нұрланова зерттеулерінде көшпелілік тұтастық және оның қоғамдық-тарихи даму негізінде болатын әмбебаптылық ретінде қарастырылады. Өз зерттеу жұмыстарында көшпелі өмір салтындағы әлемге көзқарастың тұтас жүйесі болып қалыптасқан философия ретінде созерцаниенің орны мен маңызын ашады. Ағын Қасымжанов шығармашылығында айтарлықтай назар аударылған қазақ халқының өмірімен тығыз байланысты сөз және әуен мәселесі Қ.Ш. Нұрланова зерттеулерінде де орын алады. Қ.Ш. Нұрланова сөз және әуен халықтың өмірін өрістетуде зор маңызға ие екендігін атап өтеді.

Осы мәселеге қатысты Ағын Қасымжанов та өз пайымдауларын келтіре кетеді. Өзінің «Қошо Цайдам ескерткіштері» еңбегінде көшпелі мәдениеттің пайда болуының алдында шаруашылықтың дамымаған түрлері бар еді. Малға азықты тиімді пайдалану үшін халық көшпелі өмір салтын дамытты. Көшпелілік белгілі бір аймақта шаруашылық жүргізу мүмкіндігі ғана емес, сонымен қатар пайдалы әрі болашағы бар іс болғандығын Ағын Қасымжанов атап өтеді. Осы жерде мынадай мысал да келтіре кетеді, Қозы-Көрпеш – Баян-Сұлу дастанындағы айттыруға келген жігіттерге Баянның ол уақытта мүмкін емес болып табылатын өзінің әкесінің малының санын анықтап келу керек деген шарт қоюы зор пайдаға кенелудің мүмкіндігін айқындайтындығы айтылады. Ағын Қасымжанов табиғат пен қоршаған орта жайлы уақытта көшпелілер өмірі мен жанына рахат сыйласа, жұт кезінде көшпеліден

физикалық және адамгершілік шыдамды, рух мықтылығын талап еткендігін атап өтеді. Өз еңбегінде А. Тойнбидің айтқанын көрсете кетеді: «Еуразиялық даланың скиф психикасы мен мінезіне әсер ету күші зор болды».

Ағын Қасымжановтың шәкірті П.М. Сүлейменов өз зерттеулерінде: «Даланың да өз тарихы болады және оның айталық, Еуропа немесе Таяу Шығыс тарихынан бірде-бір өрімі кем болған жоқ. Көшпелілер өздерінің даму жолында ешбір елдікіне ұқсамайтын, қарабайырлықтан аулақ қоғам құрды және төл мәдениетін өркендетті», – деп атап өтеді, бұл да көшпелі өркениеттің маңызын бекіте түсер тұжырымдардың бірі.

Негізінен, Ағын Хайроллаұлы Қасымжанов ұлттық өзіндік сана, өзін-өзі анықтау, рухани мұра мәселелеріне классикалық немесе батыстық философия тарихын жете меңгеруінің нәтижесінде келді десек қателеспеген боламыз. Өз саласының майталман маманы көрнекті ғалымдардың, айтулы ойшылдардың ілімдерін терең талдауының барысында, бір қарағанда ешқандай қатысы жоқ, болуы да мүмкін емес мәселелердің түйінін тапқандығына баршамыз куәміз.

Ғалымның пайымдауынша, этносқа, жақын айналадағыларға қатысты туған ошаққа, туған жерге, ата-бабаға, салт-дәстүрге ену – адамдық табиғаттың барлық жерде болатын қасиеті. Діл, өзін-өзі ұстау стереотипі туралы сөз етілуі тегін емес. Бұлардан ауытқу осы бір адамдар арасында кері әсер тудырады. Ондай нақты тегі жоқ адам ұлттық айқындылығын жоғалтқан адам ретінде есептеледі. Ағын Қасымжанов егемендік алғаннан кейін осындай қазақтардың көбейіп кеткеніне назар аударады. Орыс тілінің үстемдік етуіне байланысты қазақ тілділер арасында өзін-өзі кемсітушілік байқалады. Бұл сөздерді ойшыл он жылдан артық бұрын айтып өтсе де, аса басым болмаса да әлі де шешімін таппаған тақырыптың бірі болып отырғаны анық. Түпкіліктілік немесе түбегейлілік еріксіз түрде патриоттықты, ұлтжандылықты, өзін-өзі таныта білуді туындатады. Ал бұдан да кең түрде қарасақ, өз салт-дәстүрлерін, құндылықтарын өзге халықтарға таңу екендігін атап өтеді.

Ғалым Ағын Қасымжанов пайымдауынша, жиырмасыншы ғасыр барша тарихты бір айналымға енгізіп, дүниежүзілік тарих көшіне ілесіп кеткен уақытта өзін-өзі таныту немесе өзін-өзі анықтау үшін күресу дегеніміз сәйкес емес дүние болып шығады. Егер де, бүгінгі жағдайды саралап қарайтын болсақ, адамзатты біріктіру мақсатында жасалып жатқан шаралар аз емес. Қаншама әрекеттерге қарамастан, әзірге адамзатты біріктіру мүмкін емес.

Ағын Қасымжанов дала өркениетіне баса назар аударады. Ол өзінің «Қошо Цайдам ескерткіштері» еңбегінде және одан кейін жарыққа шыққан «Ұлы дәстүрлердің кеңістігі мен уақыты» атты кітабында қазақ халқы мен мәдениеті үшін түбегейлі болып табылатын мәселе төңірегінде ой толғайды. «Ежелгі қазақтардың тарихи эволюциясы аса күрделі әрі қарама-қайшылықты жағдайда жүреді, бұл қазақ жерінің ұлы Дала орталығында болуымен байланысты, ол арқылы сансыз жаулап алушылар және қоныс аударушылар легі өтеді, ал бұл қарапайым түрдегі болса да, әртүрлі мәдениеттер мен этностардың бірігу қажеттілігіне алып келген» [63], яғни профессор М.С. Орынбеков атап көрсеткендей Дала төсіндегі халық ғасырлар бойы ғұмыр кешіп, өзінің мәдени-тарихи, аймақтық, ұлттық ерекшеліктерін таныта алғандығын көрсетті/5/.

Қазақ мәдениетін Ағын Қасымжанов сақталған әртүрлі жазба ескерткіштерді негізге ала отырып, қазақ халқының тарихын бірнеше кезеңге бөледі. Атап өтетін болсақ:

1. Сақ кезеңі. Б.д.д. III ғасырда сақ-тигрохауд тайпалары мықты мемлекеттік құрылым құрды.
2. Кейін қазақ халқының құрамына кірген, үйсін, қаңлы, алан тайпаларының б.д.д. III ғасырдан б.д. V-VI ғасырына дейінгі аралықты қамтитын алғашқы мемлекеттік-тайпалық бірлестіктер болды.
3. Ерте түріктік кезең. Түрік қағанатының құрылуымен байланысты (VI ғасырдың ортасынан бастап).
4. Қарахандар кезеңі – X-XI ғасырлар. Мемлекеттік идеология ретінде исламның Қазақстанның оңтүстігінен бастап енуі.
5. Қимақ-қыпшақ кезеңі – XI-XIII ғасырлар. Ертістен Донға дейінгі аралықты алып жатқан мықты әрі үлкен мемлекет құрды.
6. Шыңғысханның шапқыншылығымен байланысты Орталық Азияның барша аумағын өзіне бағындырған 1219-1221 жылдар.
7. Бірегей Моңғол империясының құлау кезеңі XV ғасырмен байланысты.
8. Қазақ хандығының қалыптасуы – XV ғасыр. Оның бастауында тұрған - Ақ Орданың соңғы ханы Барақтың ұрпақтары Керей мен Жәнібек.
9. Жоңғар-қазақ қарсылығы және қазақ хандығының күшеюі. XVI ғасырдың аяғы мен XVIII ғасырдың ортасы. Бұл қазақ халқы үшін аса қиын кезең. Тарихта «Ақтабан шұбырынды, алқа көл сұлама» деген атпен белгілі. Алайда қазақтар алғаш рет Абылайдың бастауымен өз күштерін біріктіріп, қалмақтарды жеңді. Осы кезеңде Бұқар жырау, Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би сынды ерен тұлғалармен қатар, бірегей батырлар да көзге түседі/6/.

Кенесары қозғалысы және Ресейдің Қазақстанды отарлауы. Даланы отарлау Әбілхайырдың тұсында басталғанымен, XIX ғасырдың бірінші жартысында жүйелі түрде іске аса бастады. Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбаев сияқты қазақ ағартушылары Ресейдің құрамына еніп, ескіліктен ажырап, жаңашылдыққа өтуге мәжбүр болды.

XX ғасыр. Ұлттық зиялы қауымның және мемлекеттің жаңа формацияда қалыптасуы.

Осылайша, тарихи кезеңдерді бөлу арқылы ғалым әр уақыттың өзіне тән дүниетанымдық ерекшеліктерін айқындап алуға тырысады. Профессор Ағын Қасымжанов Даланы түсіну үшін, алдымен әр кезеңде өмір сүрген халықтың рухани мол мұрасын, оны жеткізген ерен тұлғаларын, мол мұра нәрімен сусындаған рухани қайнарларына назар аудару қажеттігін айтады.

#### Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Алтаев Ж.А. Ағын Қасымжанов көрнекті фарабитанушы // Әл-Фараби мәдениет тарихында. Қасымжанов оқулары: Халықаралық ғылыми конференция материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 19-21 бб.
2. Нысанбаев А.Н. Член-корреспондент национальной академии наук А.Х. Касымжанов, его роль в развитии казахстанской науки // Вестник КазНУ. Серия информационная. – 2001. – № 2 (7). – С. 28-30.
3. Гафуров Б.Г., Касымжанов А.Х. Ал-Фараби в истории культуры. М.: Наука, 1975. – 184 с.
4. Касымжанов А.Х. Абу-Наср аль-Фараби. – М.: Мысль, 1982. – 198 с. - (Мыслители прошлого).
5. Кедров Б.М., Касымжанов. Философские воззрения аль-Фараби // Аль-Фараби, Абу Наср Мухаммад. Философские трактаты. [Пер. с арабского]. - Алма-Ата: Наука, 1970. - 430 с. – С.Х-Л.
6. Гафуров Б.Г., Касымжанов. О социально-этических воззрениях аль-Фараби // Аль-Фараби, Абу Наср Мухаммад. Социально-этические трактаты. [Пер. с арабского]. – Алма-Ата: Наука, 1973. - 400 с. – С.Х-XXXII.

### РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ӘЛЕМІНІҢ ӘДІСТЕМЕЛІК АСПЕКТІЛЕРІ

*Дусипова Айсана Сагинбаевна  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ  
«Философия» мамандығының I курс докторанты  
aisana\_dusipova83@mail.ru*

Жалпы адамзат тарихында құндылықтардың қалыптасу мәселесі көне дәуірден бері ойшылдардың назарында болып келді. Әсіресе, рухани құндылықтардың жүйесін қалыптастыру, түпнегіздері мен себептерін, қозғаушы күштері мен құрылымын анықтау тақырыптың өзекті мәселесі болып отыр. Бұл орайда қазіргі қоғам үшін, оның халқы үшін қандай құндылық басымдылық танытады? Руханилықтың мәні жөніндегі ғұлама – ойшылдардың пікірлері қандай? Қазіргі қоғамдағы қайшылықтар қандай үрдістермен байланысты? Деген сұрақтардың қойылуы заңды.

Әрине, жоғарыдағы қарастырылған сұрақтарға бір жұмыстың көлемінде толық жауап беру қиын. Әйтсе де, тақырып мазмұнында адамның рухани болмысындағы жоғары рухани игіліктер әлеміне назар аударылады. Адамның күрделі табиғаты тек қана материалдық игіліктерді, сұраныстарды, қажеттіліктерді қанағаттандырумен шектелмейді. Әрбір адамға өмірде міндетті түрде рухани құндылықтар қажет. Өйткені, Ақиқат, Жақсылық, Әсемдікті өмірдегі өздерінің рухани бағдары еткен әлеуметтік субъектілердің ғана бұл дүниеде шынайы мәнге, үйлесімді тіршілікке жақындауға, дамуға, көркеюге мүмкіндігі ашылады.

Қазіргі таңда өзекті мәселелердің бірі жалпы қандай қоғам болмасын, қандай уақыт пен мезгіл болмасын, рухани құндылықтар әр уақытта жоғары игіліктер, адамға бағыт – бағдар беруші, нұсқаушы, қалыптастырушы, дамытушы. философия тарихында көрнекті орын алған философтардың онтология, гносеология, тарих философиясы, мәдениет философиясы бойынша сүйене отырып, құндылықтың философияда өзіндік орны бар екендігін дәлелдейтін теориялық және методологиялық негіздерге сүйенеді.

Сонымен қатар құндылықтардың құрылымы, типологиясы анықталып, рухани құндылықтардың орны айқындалды; құндылықтар иерархиясында рухани құндылықтар ең жоғарғы орынды иемденіп, қоғамдағы рухани саланы үйлесімдіруші қызметін атқаратындығы тұжырымдалады.

- руханилықты қоғамның рухани өмірінде руханисыздыққа қарсы тұратын негізінен оң мағыналы құбылыстар ретінде көрініс табады.

- Қожа Ахмет Иассаuidің сопылық философиясына сәйкес рухани құндылықтарды жіктеуі тұжырымдалынған, сонымен қатар орта ғасырлық далалық дүниетанымдағы исламдық діни қалыптардың, бағдарлардың орныға бастауы анықталынған.

Философиядағы рухани құндылықтар әлемнің негізінде басты мақсаты – рухани құндылықтардың қалыптасуы мен дамуына әлеуметтік философия тұрғысынан қарастыру осы мақсатқа жету жолында зерттеу.

- құндылықтардың құрылымы мен типологиясын қарастыру, олардың зерттеулеріндегі әрқилылығын көрсету;

- рухани құндылықтарды адам болмысының өзегі екендігін дәлелдеу.

- рухани даму жолы арқылы адамның ақиқатқа қарай жақындай түсетіндігін көрсету.

Зерттеу деңгейін анықтау үшін құндылықтар туралы философия тарихындағы пікірлерге тоқталсақ, сонау ежелгі грек философы Сократ үшін жоғарғы құндылық – игілік, Платон үшін абсолютті идеалдылық, ал софистер болса, өздерінің атақты «Адам барлық нәрсенің өлшемі» деген тезисі арқылы барлық құндылықтардың адамдардың бағалануынан өтетінін білдіріп, олардың салыстырмалы қасиетіне назар аударған. Ал неміс классикалық философиясында құндылықтар әлемі жаңа ұғымның кең таралуымен сипатталады. Бұл «еркіндік» категориясы. Еркіндік адамның ең күдіретті құндылығы деген түсінік қалыптаса бастайды.

Әрине, кейінірек құндылықтар теориясының күрделенуіне, философиялық келбетке ие болуына байланысты бірнеше концепциялар дүниеге келді. Натуралистік психологизм, аксиологиялық трансцендентализм/Риккерт. Виндельбонд/, персоналистік онтологизм /М.Шелер/, мәдени – тарихи ренетивизм/Дильтей, Шпенглер, Тойнби/ Социологиялық /М.Вебер/

Тақырытың зерттеу деңгейі мен негіздері: Аксиологиялық ілім ретінде қалыптасуына үлесін қосқан философ Ф.Ницше болған. «Философияның мақсаты құндылықтарды анықтауда» деген Ницше өзінің «Мораль генеалогиясы» деген еңбегінде құндылықтар дүниесімен философтар айналысуы керек екендігіне, негізінен адамдардың «жақсы мен жаман», «игілік пен зұлымдық» сияқты қарама-қарсылыққа бөлу дәстүрін терең тандаудан өткізу қажеттілігіне назар аударады. Бұл орайда Қ.Әбішевтің ойына назар аударған орынды: «Адам жоғарғы құндылық, ол өзінше-ақ өзіндік құндылық бола алады», бірнәрсе арқылы құндылыққа ие болмайды. Бір нәрселер арқасында адамға оның құндылығын хабарлайтын ұлы күштер жоқ. Адам өзінің құндылығының бастауын өзінде ұстайды. Бұл мүмкіндіктерді өзінің іс-әрекеті, еркіндігін жүзеге асыруы арқылы құрайды.

Гегель бұл жайлы, «даралық мемлекетті ұйымдастырудағы бірінші және жоғарғы бәріне бойлайтын анықтамасы», - деп бекер айтылмаған болар.

Қазақстандық философтар құндылықтар мәселесіне еліміздің тәуелсіздігін алған кезеңнен бастап терең мән бере бастады. Көптеген еңбектерде құндылық мәселесі қарастырыла бастады. Құндылықтардың мәні мен табиғатын айқындауда ақиқаттан іздеумен, еркіндіктің маңыздылығымен шығармашылықтың және руханилықтың арқауымен байланыстырған зерттеушілерге Қ.Ә.Әбішевті, М.З.Изотовты, С.Е.Нұрмұратовты, У.Е.Ерғалиевты, А.Қ.Қасабековті, А.Х.Қасымжановты, А.Б.Қапышевті, С.Ю.Колчигинді, А.Г.Коиченконы, Б.К.Құдайбергеновты, Г.Г.Соловьеваны жатқызуға болады. Бұл тұрғыда зерттеу барысында С.Н.Ақатайдың, Т.Айтқазиннің, Р.Б.Әбсаттаровтың, Н.Байтеновтың, Т.Х.Ғабитовтың, К.Кішібековтың, Р.К.Қадіржановтың Г.В.Малининнің, К.М.Мардановтың, Ж.Ж.Молдабековтың, Ә.Н.Нысанбаевтың, К.Ш.Нұрлановтың Б.Нұржановтың, Т.С.Сарсенбаевтың, С.Д.Таңқаевтың, А.А.Хамидовтың, М.Ш.Хасановтың мақалаларындағы тұжырымдары мәселені жаңаша сараптауға негіз болды.

Сонымен қатар тәуелсіздіктің алғашқы жылдары өтпелі кезеңде Елбасымыз 2030 жолдауында қазақ халқына ұрпақтар сабақтастығы туралы ойы да жаңа. Жолдауда: «Қазақстан – 2050» Стратегиясы осынау мәңгілік жолдағы буындар бірлігінің, ұрпақтар сабақтастығының көрінісі», деген толымды тұжырым бар.

Болашақ болмай қоймайды. «Елбасы келешекте орын алатын, іске асатын нақты іс – шаралар жүйесін ұсынды.Болашақ басы бүгінгі күнен, алыс сапар алғашқы қадамнан басталмақ. Бүгінде үш ұрпақ бір отбасының басында ғұмыр кешуде. Әр қайсысының өз буынына тән көзқарасы, дүниетанымы, үздіксіз, тұрақсыз өзгерістерге өз өлшемдері бар. Ата ұрпақ социализмнен өсіп - өніп шыққан, аға ұрпақ өтпелі кезең азаматтары, немере ұрпақ бұл өмірге несімен еніп келеді, ойлану керек.» - дей келе Елбасының осы айтқан ойларымен, өнегелі ойларымен толық келісемін. Бүгінгі бала, ертеңгі біздің болашағымыз. Әрбір атаған қадамымыз біздің келер ұрпаққа қалдыратын өнегеміз.

Кезінде Шәкәрім «Құбылған әлем жарысы, ақылды жанның табысы» деп еді.Бүкіл әлем ғаламторға сыйып кеткенде, тағы да Шәкәрімнің «Ақылды жанның мүлкі әлем» деген қарақты ойлары бір ғасыр бұрын айтылып кеткені ұлы көрегендік.

Үш буын бір – бірімізді түсінісіп, ұғынамыз ба? Үш ұрпақтың бір – біріне берері не? Елбасы көрегендікпен айтқандай, буындар бірлігі ұрпақтар сабақтастығы емес пе? Тәрбиеде, тұрмыста, көзқараста осы мәселе қалай шешілуде осы заманғы ең өзекті мәселе. Ұрпақтар сабақтастығы алтын өзек, тарихтан бір мысал қарасақ. Бүгінгі жиі айтылып жүрген мая өркениетінің негізін қалаған бірде – бір ғұламаның, тарихи тұлғаның несімдерін қазіргі маялар білмейді, себебі әлдеқалай замандарда ұрпақтар сабақтастығы үзілген. Буындар бірлігі сабақтастыққа айналмаған. Ұрпақтан ұрпақтарға құндылықтар ауыспаған. Әрине, бұл жерде тарихи – мәдени мұраны жойып, тек алтыннан өзге құндылықты көзге ілмеген Испания конкистадорларының жауыздығы және де бар екенін айтқан жөн.

Сонымен уақыт өткен сайын елдің рухы жойылған. Осы мая кезенімен шамалас өмір сүрген Қорқытты біз али ұмытқан жоқпыз. Буындар бірлігінің сабақтастыққа айналуын тәріз тағылымы көрсетіп келеді. Қазақтар елдік рухын жоғалтпаған – халық. Елдің мәңгілік болуы рухани құндылықтардың ұрпақтан ұрпаққа ұласып, буындар бірлігін сақтаушы болатын сабақтастықта. Бүгінгі атқарып отырған істеріміз, айтар сөздеріміз, көрсеткен өнегеміз, тәрбиеміз, біліміміз, ниетіміз, үмітіміз, арманымыз, қиялымыз еліміздің мәңгілік болуына қызмет етуде.

Елбасымыз өзінің жолдауында «Жолдау – прагматизм мен асыл арманнан туған иновациялық ізденіс. Тәуелсіздік құрдастары 60- қа тақап, ғасыр басында дүниеге келген ұрпақ 50 – ді толтырғанда «Қазақстан – 2050» Стратегиясы орындалып, келер ұрпаққа баға жетпес үш құндылық мұра болмақ.

Бірінші құндылық – жетілген 30 елдің қатарына енуіміз. Ол келер ұрпақ алдынан тың міндет қоймақ, себебі бәсеке заманында көштен қалып қоймау, жеткен жетістігімізді әрі қарай қарқынды жетілдіру, себебі, ешбір ел бізді тосып тұрмайды, ол заман нағыз бәсеке, инновациялар дәуірі болмақ, сәл бәсеңсу – қауіпті, өкшелеп кейінгілер келеді. Бұл Елбасы айтқан абсолютті инновациялар заманы болмақ. Осындай жағдайға ие болған ұрпақ Ел тағдырына жауапты ұрпақ тәрбиелеуіміз керек.

Екінші құндылық – ол еліміздің Қазақ мемлекеті деп аталуы. Осы мақсатқа орай стратегияда нақтылы аталған іс – шаралардың орындалуы да ұрпақтар парызы, олардың тарих миссиясы. Қазақ мемлекеті атандыратын негізгі факторлар оның демографиясы мен тілі.

Үшінші құндылық – ел мәңгілігі. Бұл – Елбасының кейінгілерге өсиеті. Елбасы «Мәңгілік Ел» ұғымын Жолдауд әр қырынан төрт рет қайталауы сөзімізді дәлелі. Жолдаудағы «Бабалардың ерлігі, буынның ерен істері және жас ұрпақ жасампаздығы арасындағы сабақтастық болса ғана біз «Мәңгілік Ел» боламыз», деп жазылуы әрбір азаматтың парызы, қаны бір қазақтың ұлы тарихтың иесі болуы жолындағы қарызы.

Елбасының сөзі:

«Үдеудің сыры – бірлікте,

Жүдеудің сыры – алауыздықта»

Жамбыл жырау: «Ел ерлігі – бірлігі», деген еді.

Бұлар – мәңгілік ел қағидасы.

Әрбір құбылыстың өзіндік құрылымы басқа болмыстың элементтерімен байланысы, қатынасы болады. Осы тұрғыдан алғанда құндылықтар жүйесіне де әркілы сипаттамалар беріліп, оның құрылымдық негіздерін анықтауға талпыныстар жасалынууда. Олардың ішінде қайсысы Ақиқатқа сәйкес келетінін әлемдік тәжірибе көрсете жатар. Сондықтан осы мәселе жөніндегі көзқарастар мен ой тұжырымдамаларға тоқталайық.

Кант алғашқылардың бірі болып философияның нағыз айналысатын мәселесі құндылықтар екенін айтқан болатын. Ол өзінің аксиологиялық жүйесін баршылық пен болу тиістілік арасындағы, нақтылық пен идеялдық арасындағы жікті ажыратудан бастау қажеттілігіне әкеліп тіреді. Сөйтіп, И.Кант құндылықтарды - ерік пен жігерге бағынған талаптар; адам алдындағы мақсаттар кейбір факторлардың адамдарға маңыздылығы деп түсінеді.

Ал, енді Гегель болса, құндылықтарды екі үлкен топқа жіктейді: - экономикалық (утилитарлық) және рухани құндылықтар деп. Бірінші құндылықтарға негізінен тауарларды жатқызады. Олардың маңыздылығы тауарлардың құндылығында, ерекше қасиеттерінде емес. Ол адамдардың сұраныстарына, қажеттіліктеріне байланысты анықталады, яғни үнемі салыстырмалы қасиетке ие құбылыстар деп бағалайды [1 1.109-110].

Екінші топқа жатқызылған құндылықтарды рухтың еркіндігімен байланыстырады. ол барлық құндылық пен маңыздылыққа ие болған нәрселер өз табиғаты бойынша рухани болып есептеледі деген ойды білдіреді [12.6]

Философиялық әдебиеттерде құндылықтардың табиғаты мен құрылымы туралы әртүрлі көзқарастар бар. Мәселен, кейбір зерттеушілер құндылықтар адам қажеттілігіне жарайтын зат, нәрсе ретінде қарастырады, басқалары идеал немесе норма, сонымен қатар әлеуметтік субъектілік үшін маңыздылығы бар құбылыс деп қарастырады.

Бұл жерде құндылық қатынастар мәселесі туындайды. Адам мен әлем қатынасында - адамның дүниеге деген қатынасы қандай ұстанымдарға, іргелі принциптерге арқа сүйенген. Міне, осы мәселе құндылықтарды анықтауда үлкен маңыздылыққа ие болады. Мәселен, діни наным - сенімдегі адам мен атеистік бағытты ұстанған адамның, моральдық - адамгершілік принциптерге сүйенген адам мен өзімшілдік, нәпсіқұмарлық қақпанында жүрген адамның құндылықтар әлемі әртүрлі болып келеді.

Құндылықтарды зерттеу кезінде материалдық және рухани құндылықтарды ажырата білу керек, ең бастысы оған берілген бағаның мәні.

Құндылықтар өзінің айшықтаушыларынан айырмашылығы - олар өзінің субъектілерінің өмірдегі көңіл-күйлерімен біріге отырып көрініс береді, яғни шындықта анықталуы «Адам әлемі» қарым-

қатынасына байланысты. Ал, бағалау жүйесі әртүрлі тарихи және нақты кезеңде, әлеуметтік болмыста, тіптен, әлеуметтік-демографиялық топта әртүрлі кейіпте байқалады.

Бұл мәселелер жөнінде В.Ю.Дунаев былай дейді: «Действительно, в отношении человека к своему жизненному миру неизбежно вписана ценностная структура их взаимоотношенности и взаимно отвержения. Каковы бы ни были различие между людьми, эпохами, культурами, людскими союзами и общностями все они носят в себе и в определенной мере порождаются уникальными в каждом отдельном случае структурами ценностно - смысловых диспозиций представленными на всех уровнях ментальности: от личного и коллективного бессознательного до норм и правил институционализованного этноса и внутренний смысловой организованной сложности систем мировоззрений» [13.77]

Әлемдік құбылыстарға адамның құндылықтық қатынасы екі түрлі формада көрініс береді - «нәрселік құндылықтар» және «субъектілік құндылықтар».

Әлемдегі көбі түрлі құрылымдар «нәрселік құндылықтар» түрінде сипатталып, олар жақсылық пен зұлымдық, ақиқат пен жалғандық, әсемдік пен құбыжықтық, әділдік пен әділетсіздік және т.б. Дилеммаларда көзқарастың сұрыптаулардан өтеді. Бұл құндылықтарға адамды қоршаған табиғи орта және оның өз қолымен жасаған туындылары (материалдық және рухани) жатады.

«Субъектілік құндылықтарға» - әртүрлі нормаларды танытатын принциптер, рәміздер ұстанымдар, талаптар, бағалаулар, шектеулер, ділдік ерекшеліктер және т.б. жатады.

Құндылық негізінен адам арқылы анықталатындықтан және олар адам үнін, оның дамуы, жетілуі үшін қажет болғандықтан әлеуметтік сипатқа ие болады. Сондықтан адамның іс - әрекетінсіз, әлеуметтік тәжірибесіз ешқандай құбылыс құндылық маңызға дейін көшіріле алмайды. Адам құндылықтың мәнін анықтауы үшін алдымен әлеуметтік дүниеде өмір сүруі керек.

Философиялық әдебиеттерде құндылықтарды әртүрлі тәсілдермен жіктейді, топтайды. Мәселен, мақсат - құндылықтар, немесе жоғарғы (абсолютті) құндылықтар және құрал құндылықтар (инструменталды құндылықтар) материалдық және рухани құндылықтар, он және теріс сипаттағы құндылықтар деп болу де кездеседі. Бұл бөлінудің бәрі салыстырмалы түрде екені белгілі, өйткені олардың бәрі адам өмірінің біртұтас әлемін құрайды.

Мақсат - құндылыққа көп зерттеушілер адам өмірін, ақиқатты, еркіндікті, әсемдікті, әділдікті, жақсылықты жатқызады [14.434]

Құрал - құндылықтарға - әлеуметтік, саяси, экономикалық құбылыстарды жатқызуға болады. Олар тарихи процестің, мәдени кеңістіктің қоғам алдына қойған мәселелерімен байланыста көрініс беретін құндылықтар.

Негізін құндылық мәселесі жастар арасында ең өзекті тақырып болып отыр.

#### Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Орынбеков М.С. Духовные основы консолидации казахов. – Алматы 2001ж. – 252с.
2. Аджиджи М. Тенгрианство и основы современной европейской культуры. Культурные контексты Казахстана. История и современность. – Алматы Ниса. 1998 -280 с.
3. Егемен Қазақстан Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. 2014 жылғы жолдауы.
4. Колчигин СТО., Капышев А.Б. Познание в духовном измерении. Адам әлемі. 2003.№17
5. Ницше Ф. Воля к власти,- Минск. Гопуррил 999. - 464 с.
6. Арцишевский Р.А. Мировоззрение. Сущность, специфика, развитие. - Львов. ЛГУ. Вища Школа. 1986.- 196 с.
7. «Новая философская энциклопедия».- Москва. 2001.т. 4. -605 с.
8. Крымский С.П. Контуры духовности. Новые контексты идентификации. Вопросы философии. 1992.№12.
9. Н.Сарсенбаева. Этнос и ценности. Алматы. 2009.306 с.
10. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. - Москва. Наука. - 1983. - 409 с.
11. Кагиян С.Г. Нация и этнос как объекты социально - философского исследования. ФН. 2003, №8.
12. Акатай С. Древние культы и традиционная культура казахского народа. - Алматы. КазНИИКИ, 2001,- 363 с.
13. Қасқабасов Е. Қазақтың халық утопиясы. Жұлдыз Л 998.№6.

## РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ ЖӘНЕ ШЫҒЫС ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ ӨНЕГЕЛІ АДАМ МҰРАТЫ

*Жарқынбаев Е.Е.*

*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

*«Философия» мамандығының магистранты*

Ел басы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Болашаққа бағдар»: рухани жаңғыру бағдарламалық мақаласы ел дамуының жарқын үлгісі мен нақты қадамдарын көрсететін маңызды құжат. Бұл мақалада сананы жаңғырту, ұлттық болмысты, ұлттың кодын сақтай отырып, оны әлемдік құндылықтар мен

үйлестіріп, қазақстанның игілігіне жарату мүмкүндігін алға қояды. Ел басымыздың рухани жаңғыруға, руханиятқа, білім, ғылымға маңыз беруі – үлкен көрегендік пен кеменгерліктің белгісі деп білемін [1, 199-202 б].

Әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұнның әлеуметтік-философиялық көзқарастары сол заманалық сұраныстардан туындаған қажеттілік деп түсінген дұрыс болар еді. Қазіргі философиялық әдебиетте өзекті болып отырған философиялық қос ғұламаның кемел тұлға бейнесін сомдаудағы пікірлерінің мағынасын ашуда біз шығыс қоғамындағы кемел адам мәселесінің айқындалуына, өзара рухани тамырластықтың маңызына баса назар аударамыз. Үнді, Қытай, Араб ең соңында өміздің Қазақ топырағындағы адам мәселесін негізгі дүниетанымдық категория ретінде зерделеп, антропологиялық принциптің табиғатты, қоғамды зерттеудің методологиялық негізін құрайтындығын ерекше бағдарлаймыз. Дағдарысқа түскен, мағынасыз өмірді місе тұтқандарды емес, салауатты өмірдің саналы мүшесін дайындауды мақсат ете отырып, кеменгерлердің пайымынан туындаған тұжырымдамаларды жаңашыл сұраныстармен ұштастыра отырып, үлгілік нұсқа түрінде ұсынамыз. Ежелгі түркі мифологиясынан бастау алатын бұл құндылықтың бүгінгі күнде де өміршең болып отырғандығын барлығымыз білеміз. Адамды адам ететін, оның кміріне мән мағына беретін бұл мәселе күн тәртібінде өзекті болып қала береді.

Әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұн адам мен табиғат құбылыстарының жасырын сырын ашуға, оны түсінуге күш салды. Жалпы бақыт ұғымының жан-жақты мәнін ашып алуымыз керек. «Бақыттың тағы бір түсіндірмесі бар. Соған сәйкес бақыт - түркінің «құт» ұғымының жаңсақ аудармасы. Құт ұғымының мәні мен мазмұны көп жақты: ол жанды, мүмкіндікті, өмірлік күшті, байлықты, ізгілікті білдіреді. «Құтты» күрделі идеялық-мағыналық кешен ретінде зерттеушілер оны дәстүрлі мәдениет рәміздерін (киіз үй, киім, тағам) түсіндірудің кілті ретінде қарастыруға бейім. Герменевтика тәсілі ретінде қолданылатын бұл қадамда дәстүрлі мәдениеттің өзі түсіндіруді талап ететін тұтас мәтін деп қабылданады, бақыттан да ауқымды «құт» ұғымы мәдениет рәміздері мен жасырын белгілерін (кодтарын) оқуға мүмкіншілік береді» [1, 157 б]. Сондықтан «бақыт» пен «құт» ұғымының қолданыс аясының өте кең құлашты екенін естен шығармаған дұрас болар еді.

Әл-Фараби «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарасы» туралы трактатында тыныштық пен бейбітшілікке негізделген білімді әкім билеген идеал қауым кодексын ұсынды. Әл-Фараби ұғымындағы «бақыт - қайырымдылық. Оған еркін іс әрекет арқылы қол жеткізуге болады» [2, 289 б]. «Адамның ішкі дүниесін аша білу, түйсік, сезімге әсер ету білімділікті талап етеді», - деген пікірді жариялады. Адамды ай астындағы әлем дамуының жоғарғы сатысы ретінде қарастыра отырып, ойшыл адам жанының бөлшектері мен күштері (қабілеттері) туралы өлшемді дамытады. Адам табиғаттың тамаша туындысы бола отырып, әртүрлі күштер мен қабілеттерді иеленді: мысалы, «қуат беруші күш», «түйсіктендіруші күш», «елестетуші күш», «парасатты немесе ойлаушы күш», «қозғаушы күш», «талпынушы» немесе «толқындырушы күш» - дейді Әл-Фараби. Осы аталғандардың әрқайсысына анықтама бере отырып, Әл-Фараби адамның антомиясы, физиологиясы, психологиясы туралы көзқарастарын дамытты. Фараби жер бетіндегі адам қызметінің маңыздылығын ғаламдық заттардың пайда болуындағы бірінші себепті атқаратын рөлімен теңестіреді. Адам - хайуандардың ішіндегі ең жетілгені. Ғалым С.К. Сатыбекова сөзімен айтсақ, «Құдай аспан әлемінде қандай жетілген мән болса, адам - жер бетінде сондай мән» [3, 117 б]. «Әбу Наср әл-Фараби өзінің барлық жұмыстарын адамға арнады, Арабтілді философтар шешкен басты мәселелер - білім, таным, дүниедегі Ақиқатты іздеу мәселелері болды. Бұл мәселелер адам таңдауы, бостандық мәселелерімен, ал олар өз кезегінде себептілік мәселесімен байланысты болып, адамның философия мен дінге қатынасына, білімді немесе сенімді таңдау шешіміне тәуелді еді. Бұл дәуірдің философиялық ой тарихы ислам тарихымен ажырамас бірлікте болды, діни сана мен философия күрделі, қарама-қайшылыққа толы, әрі әсем «алтын дәуір» деп аталған сол кезеңнің бейнесі еді» [4, 165 б.]. Біз бұл пікірге қосыламыз.

Жүсіп Баласағұн толғамында «Адам деген бір ғафыл, адам деген бір жаңылысты, жаратылыс. Жаңылыстытығы үшін де, жаңылмаққа жақындығы үшін де жаңғалақ. Адам баласы азбасайшы, тозбасайшы, өлмесейші... от, су, ауа, топырақтай құлпырып... Әттең, тозады, азады әттең өледі... Өйткені, адам баласы ол! Ғафыл, ғафыл... Ұйқы ғафыл... Ойғафыл... Сезім ғафыл Дос-жау ғафыл... Адам ғафыл...» [5, 24 б.]. Адам баласының бақыты неде деген сауал оны көп толғандырған. «Кім бақытты? Жомарт бақытты! Мәрт бақытты. Басқаларға бақыт берген жанның өзіне де бақыт тиесі. Құлқы пәк, қылғы ізгі бектердің көрген күні де сүйінішті рахымды. Жаратушы кімге ізгі құлық берсе, сол құлқымен жөн-жосық келер, сол құлқымен көгеріп, көктер. Бақ адамның құлқына бұйырар» [5, 180б.]. Әрине, дін, әсіресе сопылық ағымның баласағұндық ойшылдың әлеуметтік-философиялық көзқарасына ықпалды болғанын үнемі айтып отырамыз.

А.Н. Кононов: «При всей своей моралистической направленности «Кутадгу билиг» не является и не может считаться, как иногда на этом настаивают, книгой сухих этико-дидактических наставлений и поучений. Это - философское произведение, в котором анализируются смысл и значение человека в



обществе» [6, 504 б.] дейді. Жалпы Жүсіптің бойынан сопылық ағымның элементтері ұшырасқанымен, біз оны сопылық ағымның ақыны деп айта алмаймыз. Ол бұл ағымның құндылықтарымен шектеліп қалған жоқ. Үнемі ізденісте болып, зиялы білімге ұмтылған, басқа ғылым салаларына қызығушылық танытқан. Ғұламаның тұжырымдамалары діни-идеялистік сипатта. Жаратылыстану ғылымдарын жетік меңгерген ойшыл адам болмысы контекстінде адамның тәні мен жаны, қоршаған мәңгілік туралы да көп ойланып отырады. Бұл турасында Әл-Фараби де адамзат болмысының жекеше қырларын қарастыра келіп, адам өмірінің мақсаты шынайы бақытқа жету, ендеше ол бақыттың не екенін біліп алып, оны өзінің мақсатына айналдырып, соған қарай қадам басуы қажет деп айтты. Оның ойынша жалпы құрылым мен болмыстың мәнін, қоғамның әлеуметтік бейнесін, жеке адамның рухани өмірін жете білмей бақытқа жетуге болмайды. «Біз бақытқа өзімізге әсемдік тән болғанда жетеміз,- дейді ол,- ал әсемдік бізге тек философия өнері арқылы ғана тән, ендеше бұдан бақытқа тек философия өнері арқылы ғана жетеміз» деген қортынды шығарамыз. «Бақыт философтың тұжырымдамасы бойынша мақтануға және ұялтуға әкелетін жағдайда ғана болмайды. Бақытқа адам қоғамдық байланыстар мен қоғамда өзін-өзі іске асыратын жүйеге енгенде жетеді, яғни қоғамда мақтау мен ұялту бар шарттар, адам әрекеті, қызметі, қылықтары қоғамда бағаланғанда ғана болады. Мұндай шарттар, Фараби бойынша, адамның сезім органдарымен, табиғи жағдайымен, жан аффектілерімен (құмарлық, ашу, аяу, қуаныш және т.б.), парасатты ойлауымен байланысты, яғни адам өз әрекеттері мен қылықтарының ақиқаттығына сенімді болуы керек» [7,296 б.].

Жүсіп Баласағұн өзінің туындыларында Алла мен адамның бірегейлігіне терең мән береді. Оның ойынша өзінің сұраныстары мен қажеттіліктеріне орай адамды Құдай жартақан. Егер кейбір сопы ойшылдардың ойынша бұл өмірдегі тыныс-тіршілікке жіберген уақыттың зая кеткен уақыт деп түсіндірілсе, Жүсіп адам әлемнен аластамай, жер бетіндегі туыстарынан алшақтамай Аллаға қызмет ету керек және қайырымдылықпен шұғылдансын деген ой білдіреді. Қайырымдылық бақытқа жету үшін керек. Зұлымдық бақытқа жетуге кедергі жасайды. Нақ осы сияқты, қайсыбір салада тамаша қасиеті барлармен салыстырғанда, жаратылысынан жетілмеген қасиеттері бар адамдар жақсы тәрбие алудың арқасында, жаратылысынан өте абзал қасиеттері бар адамдардың тәрбиесін көрмегендермен салыстырғанда, анағұрлым лайықты адамдарға айналады. Алайда бұл екі жауап та моральдың екінші сұрағына қатысты сияқты. Қалай десек те бұл жауаптар «не жақсы, не жаман» сауалын қанағаттандырғандай. Моральдың яғни философиялық адамгершіліктің бірінші сұрағына жауап іздеп көрейік. Мысалы, жаратушы адам бойына білімге құштарлықты, қайырымдылықты, бір нәрсені талап еуді, әдемілікке құмарлықты, әуесқойлықты т.б. неше алуан ғажайып қасиеттерді құйды. Мұның барлығы өмірге деген ынтықтығыңды оятады. Осы турасында әл-Фарабидің де білім, қоғам, уақыт өлшемі турасындағы ұғымдары әлі күнге дейін мәнін жоймай отыр. Ойшылдың бүкіл шығармашылығы ислам әлеміндегі үрдістермен байланыста болғанымен, өз кезегінде айтарымыз ол қалыптасқан дәстүрден сытылып шығып, жаңа тұжырымдардың іргетасын берік қалады. Бүгінгі жаңашыл қоғамда да мәнін жоймаған «бақыт» мәселесі төңірегіндегі ойларды ойшыл ортағасырларда қарастырып кеткен. Отырарлық ойшыл метафизика, космология, эпистемология, теология, психология, антропология, саясат және мораль туралы біраз еңбектер жазды. Бірақ ойшылдың барлық қарастырған мәселелерінің ішінде адамзат бақыты барлығынан жоғары тұрады. Өйткені Фараби философиясы мен адамзат бақыты бір-бірінен ажырамайтын тұтастықта. Мұның мәнін түсіну үшін ойшыл пайымының жүйесіне үңілу керек. «Адам бақытының мәні не екендігін ұғыну, адамзаттың өмір сүруінің маңызы мен өмірлік құндылықтарын кең мәтінсіз түсіну қиын. Бақытты іздеу адамның жалпы өмірдің бағасын іздеуде, оның тұлғалық және барлық шығармашылық сұраныстарын қанағаттандыруы және оларды жеке жағдайда қоғамдық жүзеге асыруында жатыр. Бақыт туралы Жүсіп «баянды боп жаралса ғой құт деген, асыл бақыт сол болар-ау күтпеген, ұшпай бақыт, қонса алаңсыз түгелдей, мәңгі жайнар, күн көзі де түнермей» деген ой білдіреді. «Бақыт деген ұғымға келер болсақ, онда ол қазақтың дәстүрлі дүниетанымында адамның алақанына келіп қонатын «бақыт құсы» деп түсіндіріледі. Бақыт құсы алақанына қонады, осыдан соң адам бақытты. Егер бақыт құсы адамды айналып өтсе, онда ол бақыттың не екенін көрмейді. Осылай қазақтың атақты ақыны Бұқар жырау Абылайханның сәттілігін, байлығы мен беделін түсіндіре отырып, дәулет құсы қонды басыңа, Қыдыр келді қасыңа бақ үйіңе түнеді» деп жазады

Ж. Әбділдин. Бұл бақыттың қазақилық ұғымы.

Әл-Фарабидің пікірі бойынша «Бақыттың игіліктер арасындағы орны сондай, адам бақытқа жетуі үшін оған жеткізетін әдісгер мен заттар болғанын қалайды». Жүсіп «тілегінді талғап... өмір сүр, керім» яғни бақытты тіле сонда «бақыт қонады, құтқа толар күндерің», - дейді. Екінші ұстаздың кейбір пікірлерінде білімді болу дегеніміз бақытты болу деп түсіндіреді. Егер сен білімнің биік шыңына көтерілсең, мықты тұлғаға айналасың. Мықты болу дегеніміз ішкі пікіріңді ашық білдіріп, жүзеге асыру деген сөз. Білім төңірегінде Жүсіп те терең ой қорыта отырып, «білімді жан жол бермес шіріндіге»

деген пікір білдіреді. Адам ақыл-ойының тереңдігін Жүсіп шынайы және тура дей отырып, ол жалған болмайды, тек ақиқатты көксейді деген.

Бақыт мәселесі бұл Әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұн туындыларының орталық нысаны. Бақыт мәселесін ойшылдар қалай түсіндіреді? Бақыттылық пен сәтсіздік арасында қандай байланыс бар? Осыларға жауап іздеп көрейік. Адам өз жоспарларын жүзеге асырумен қатар санасы дамып жетіліп отырады. Ол жасың ұлғайған сайын болатын кездейсоқтық емес, табиғи заңдылық. Әбу Наср мен Жүсіп осыны түсіне отырып, «нағыз бақыт» пен «алдамшы бақыттың» жігін ажыратқылары келеді. «Бақыттың болмауы - бұл метафизикалық кеңістік, оны «ешқайда» деп атайды; бақыттың болмауы «ешкім де емес» деген адамға берілетін метафизикалық атау. Менің бақытым немесе бақытсыздығым дүниеден толықтай тәуелсіз болуы мүмкін емес, дегенмен ол менің еңбегіме немесе жалқаулығыма байланысты айқындалады. Бақыт өз бетінше әрекет ету, рухыңның мықты болуы, өжеттік, демек бұл жеке қасиеттерден туындайды, ал бақыттың болмауы - бұлдыр нәрсе. Өзінде бақыттың болмағанына дүниені кінәлі санайтындар бұл әлдекімнің зұлым күшінің әсерінен деп біледі» [8, 268 б.]. Шындығында бақыт туралы жалпы ұғым кез-келген адамды ойландырады. Бұл туралы өмір бойы ойланып жүреміз. Адам бақытты болған сайын басқа бақытқа ұмтылады. Бақытты іздеу әртүрлі, ол: құнарлы жер, дамыған қала, бақытты жанұя, жақсы тақырыпқа әңгіме дүкен құру, айнымас достық, білімге толы зерде, әдемі мінез-құлық тағысын тағы. Бақыт іздеу деген керемет, өзінді қадағалаумен жүзеге асады. Бақыт іздемейтін болсақ, тек қайғы мен шешілмейтін проблема құрсауында қала береміз. Бақыт ұғымының антонимі қастандық. Адам оны сезіне отырып, бақытты болуды міндет қылып қояды. Өнегелі өмірдің мақсаты да бақыт қой. Фараби айтқандай «пайым кемелділігіне» жету дегеніміз бақытты болу, құлықты мінезді иелену деген маңызды шарттылықты ұсынады. «Мінезі - бай, тілі - майда болғай-ды» деген Жүсіп Хас Қажыб - «Мінезді ердің жаны гүлдеп бағ асар» деп сеніммен айтады. Өйткені мінезін жақсы болса бақытқа тез қолың жетеді. Бақытты адам дегініміз - өзінің ішкі әлемін түсінетін адам, ізденуден қорықпайды, егемен күй кешеді. Адам адаммен бірге болса бақытты. Өзінің тәнімен, ақыл-ойымен адам әлем мүшесі бола алады. Бақытсыз адам дегеніміз арманын жүзеге асыра алмаған адам, сондықтан да олар ұмытшақ болады, армандары шектеулі, пақірін дұрыс жеткізе алмайды. Олар бақытсыздық тағдырдың қолында деп түсінетіндер. Өз мінезіне үнілмейтіндер. Т. Ғабитов былай деп жазады: «Адам - ақыл-ойы бар әлеуметтік жан. Оиын іс-әрекеті белгілі бір мақсатқа бағынады. Қазіргі күрделі әлемде мақсатқа сай қимылдау үшін көп біліп қана қоймай, соным қатар адам өзінің түпкі мүддесі мен заман талабына сай дұрыс шешімдер қабылдап, дұрыс мақсаттар таңдай білу қажет. Ол үшін ең алдымен әлемді терең және дұрыс түсіну, яғни жалпы және жеке мақсаттарды, және оларға жету әрекетінің тәсілдерін таңдауға мүмкіндік беретін дүниетанымның қажеттілігі шарт» [9, 186 б.]. Бақытты адам маңайына жалтақтамайды, тек алдыға ұмтылады. Ол әсірешіл көңілшек, жауапкершілігі мол тұлға. Осындай мінез арқылы үздіксіз, ұдайы бақытты өзіңе тартуға болады. Бұл тартылыс тек рухани емес, тәндік жағынан да болады. Өйткені бақыт - жанның, тәннің денсаулықтың тығыз өзара байланысынан, туындайды. Бақыт - саналы түрде өзіңе-өзің қанағаттану, масайрау.

Әл-Фарабидің ойынша қайырымды адам тіпті де өлімнен қорықпайды, қайта мұнан да көп дәулет жинап, соның арқасында өз бақытын молайта беруі үшін өмірдің жалғаса беруін тілейді. Қайырымды адамның өлімнен қорықпайтындығын «қолда бар-жоғына қарамас, кірер оққа қалқан болар жанына, жалғыз түйір күн сұрамас қанына» деп бейнелейді Жүсіп. Қайырымды адам ажалды жақындатуға ұмтылмауы тиіс, қайта, өмірді ұзартуға барынша тырысуы керек, өмірі ұзара берсе, мұның өзі оған бақытты ететін істерді көбірек істеуге мүмкіндік туғызады. Сонымен бірге қайырымды адамның өзінен кейінгі қалған адамдардың да бақытты болуын армандауын баласағұндық ойшыл «тілегім сол - олар менен кейін де, қалса байып - малға жанға, пейілге» деп ізгі адамды суреттейді. Өзінің ой толғауының артықшылығы арқасында жағдайды анықтауға қабілетті адам ғана заң шығарушы бола алады. Заңгерлерге бағынуды Жүсіп «тыңда адамды, заң-жарғыны, басқарған, заң жөнімен бектік ісін атқарған» дейді. Ал, мұндай жағдай тұсындағы заңдар ең жоғары бақытқа жетуге мүмкіндік беретін түбегейлі өмір сүруші заңдарға айналады. Демек, заң шығарушы ретінде танылған адам, өзінің парқы қызмет ету емес, жетекшілік ету екендігі себепті, философ та болуы қажет. «Әл-Фараби тұжырымдамасы бойынша, бақыт адамның психикалық жан жағдайы ғана емес, яғни, ол қуаныш сияқты адам қанағаттық, рахаттану секілді эмоционалды сезімдерді бастан өткізгенімен, бұл сезім тек адамның психологиялық сапаларымен адамның мінез-құлқы мен руханилығының қалыптасуымен ғана байланысты емес. Оның жетістіктері бақыт секілді адамның қоғамдық өміріне енгізіліп, өйткені табиғаты бойынша адам өз қажеттіліктерін қанағаттандыру және толыққанды өмір сүруі үшін басқа адамдармен бірге тұруға және әрекет етуге мұқтаж» [7,297 б.]. Ал, Жүсіп болса Одғұрмыш пен Елік арасындағы сұхбатта адамның қоғамда қызмет етуін «ізгілік ет, халық жүгін көтер де» деген жолдар арқылы білдіреді.

Фараби мен Баласағұнның бақытты іздеуі біздің бақытты іздеуімізге септігін тигізуді. Бақытты мақсат етіп қою үшін күшті белгілер мен себептер керек. Байлық пен мансап барлық кезде бақытқа түрткі бола алмайды. «Бақыт» пен «бақытты болу» ұғымдарын шатыстыруға болмайды. Бақытты болу дегеніміз- таза психологиялық жан-күйіңіз. Ал, бақыт - бақытты өмірді меңзейтін дерексіз, абстрактілі ұғым...

#### Әдебиеттер тізімі

1. Алтынсарин оқулары /материалы II –ой научно – теоретической конференции №3 2009 г., 198-202 бет
2. Соловьева Г.Г. Постклассика позициясынан алғандағы әл-фарабидің ислам онтологиясы // Қазақ халқының философиялық мұрасы: 20 т. - Астана, 2006. - Т. 16: Фарабитану. -144-163 бб.
3. Аль-Фараби. Философские трактаты. - Алма-Ата, 1972. - 425 с.
4. Сатыбекова С.К. Гуманизм аль-Фараби. - Алма-Ата, 1975. - 143 б.
5. Сейтахметова Н.Л. Әбу Насыр әл-Фараби адам болмыстылығының тәсілі ретіндегі философия мен дін туралы // Қазақ халқының философиялық мұрасы: 20 т. - Астана, 2006. - Т. 16: Фарабитану. - 163-180 бб.
6. Егеубаев А. Жүсіп Баласағұн. - Алматы: Арда, 2005. - 311 б.
7. Кононов А.Н. Поэма Ю. Баласағұнского «Благодатное знание» // Баласағұнский Юсуф. Благодатное знание / Пер. и коммент. С. Иванова. - М., 1983. -С. 495-517.
8. Қоянбаева Г.Г. Әл-Фараби философиясындағы үлгілі адам мұраты/ Қазақ халқының философиялық мұрасы: 20 т. - Астана, 2006. - Т. 16: Фарабитану. -290-317 бб.
9. Қабдрахманов Қ. Қазақтың ұлттық санасындағы жеке тұлғаның қалыптасуы // Әлемдік мәдениеттану ой - санасы: 20 т. - Алматы: Жазушы, 2006. - Т. 10: Қазақстанның қазіргі заманғы мәдениеттану парадигмалары. -235-292 бб.
10. Ғабитов Т.Х. Адам болмысын пайымдау тәжірибесі // Қазақ халқының философиялық мұрасы 20 т. - Астана, 2005. - Т. 19: Философиялық антропология. Мәдениет философиясы. Дін философиясы. - 186-223 бб.

## ЦЕННОСТИ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

*Жаркымбаева Ж.С.*

*КазНУ им. аль-Фараби,*

*магистрант 2 курса специальности «Философия»*

*Научный руководитель - д.филос.н., профессор Хасанов М.Ш.*

На протяжении всего существования человеком всегда предпринимались попытки осмыслить, оценить окружающую его действительность, понять самого себя и окружающих, понять и объяснить неведомое. И таким образом проявлялось ценностное отношение человеку к миру. В центре философских споров и дискуссий всегда была и будет проблема изучения ценностного отношения человека к миру.

История человеческой культуры направлена и пронизана поиском ответов на извечные вопросы, составляющие основу философских учений:

- в чем состоит цель и смысл жизни человека
- какие ценности существуют: как они возникают и исчезают, в чем проявляются
- что представляет собой ценность
- существуют ли «вечные» ценности

Ценности представляют собой значимые для человека цели и идеалы (стандарты и нормы) человеческой деятельности (например, Истина, Справедливость, Польза, Добро, Семья и т.п.), так же в ее различных видах (например, ценности морали, искусства, экономики, права, науки и т.п.). Различают духовные, материальные, общественно-политические ценности[1]. Ценным для человека является все то, что считается необходимым и полезным для жизнедеятельности. Через призму ценностей и идеалов, мы видим бытие и свое место в нем. Содержание понятия «ценность» раскрывается через такие характеристики, как значимость, целесообразность, нормативность, полезность, свойственные формам общественного сознания.

Инновации также влияют на ценностные ориентиры современного человека. Радикальные инновации, преобразующие современную действительность, связаны с последней информационно-технологической революцией. [2] К их числу следует отнести электронную почту, мобильную связь, социальные сети, Интернет, производство новых товаров и услуг, различные нововведения и реформы, производимые в разных сферах образования, политики и т.п. Как результат человек начинает приспосабливаться к новым условиям. Это весьма нетривиальная трансформация социальной реальности, которая ведет за собой изменения и в других сферах человеческой деятельности.

Многие исследователи уверены, что условия нарастающей виртуализации в обществе формирует личность с принципиальными новыми социальными чертами и отличительными поведенческими проявлениями. Это ведет к нарушению исторического процесса культурной преемственности, что

способствует порождению конфликта поколений. Конфликт поколений, в свою очередь, трансформируется в их разобщенность и может привести к утрате национальных традиций. В эпоху массовой глобализации и информационных технологии, молодежь, и не только, ежедневно сталкивается с огромным потоком массовой пропаганды, впитывая разного рода и характера информацию. По большей части это негативная информация, которая зомбирует человека, вырабатывает отрицательные установки, не развивает позитивного мышления. И как результат влияет на действия и поступки человека, являясь одной из причин проявления девиантного поведения в обществе.

Все это приводит к апокалипсическому настроению, ощущению завершенности истории, неопределенности, одиночества, затерянности в мире, который воспринимается как чужой и враждебный. Современный человек, запутавшись в ценностях или не найдя их, оказывается в экзистенциальном вакууме.[3] Такое состояние в основном характерно для современной молодежи, когда укоренившиеся и традиционные ценности, придерживаемые в том или ином обществе разрушаются, а новые не каждый индивид способен распознать: положительное или отрицательное влияние они несут в себе.

Экзистенциальный вакуум связан с такими смыслообразующими ценностями, как самореализация, смысл жизни, нравственное, духовное и физическое становление жизни. Каждое новое поколение сталкивается с обновлением социальных и культурных смыслов, с формированием новых норм и ценностей. А потеря ценностей ведет к поиску нового (новых заменяющих ценностей, трансформация и преобразование уже имеющихся), а иногда – к бегству от действительности. И как результат, молодежи, как и всему обществу, присуща растерянность, непонимание происходящего.

Описывая современную молодежь, часто приписывают такие качества и черты, как социальная незрелость, инфантилизм, прагматизм, агрессия, эгоизм, меркантильность. Многочисленные социальные исследования показывают и доказывают, что для нынешней молодежи доминантой их жизненных ценностей и приоритетов является материальная обеспеченность.

Понимание жизненного успеха ассоциируется и связывается с умением заработать деньги, наживы, предприимчивостью, а не со знанием, талантом, трудолюбием. Материальная составляющая стоит во главе иерархии ценностей. Переход к рыночным отношениям требует от общества и отдельной личности новых моделей поведения, помогающих адаптироваться к новым меняющимся условиям.

Семейные ценности так же претерпели трансформации. На первое место ставится независимость (финансовая, личностная), карьера, положение в обществе. Семья отодвигается на второй план, в далекую перспективу, после создания успешной карьеры. Институт семьи не имеет былой ценности, распады семей, недопонимания среди супругов, короткая продолжительность браков, увеличение количества неполных семей говорит о том, что сохранение и укрепление семьи не является целью института семьи. По мере взросления меняются и коммуникативные ценности. Отношения к близким начинают приобретать коммерческий, корыстный характер, поиск выгодных взаимоотношений. Выше гуманных отношений, взаимопонимания, поддержки, взаимопомощи ставится эгоистичный индивидуалистический настрой, когда каждый сам за себя.

Ориентация молодежи направлена на индивидуальное искусство жизни, в котором не предполагается заботы о родине, родителях, детях. В современных условиях становится ясным, что человечество способно выжить, лишь воссоздав и поставив в центр своего существования систему абсолютных ценностей. В этом свете становятся основным и определяющим влияние государства на формирование ценностных ориентаций современной молодежи.

Государство должно взять на себя функции не простого строительства спорткомплексов (хотя это тоже очень важно), но и также способствовать приобщению молодежи к интересным мероприятиям, не связанной с политической идеологией. Законодательная база должна обеспечивать заинтересованность общественных организаций и граждан содействовать нравственному развитию молодого поколения. Для осуществления процесса распространения нравственных ценностей среди молодежи необходимо продвижение наиболее талантливых молодых людей в специальные научно-образовательные центры.

Также, одним из важнейших факторов, делающей из молодых людей личностей, является система образования. Немаловажный вклад в развитие личностей имеют институты образования. Система образования требует реформ. Необходима как можно раньше специализация и творческий подход, избегающей бессмысленной зубрежки. В школах и университетах должна действовать система самоуправления. Должен существовать культ знания.

В воспитании нравственных ценностей у подрастающего поколения одну из важных ролей играют СМИ. Учитывая тот факт, что современная молодежь не существует без телевидения и интернета, можно сказать, что в их силах предотвратить и прекратить пропаганду насилия, информации с

негативным содержанием. Через СМИ можно приобщить молодежь, подрастающее поколение к достижениям мировой и отечественной культуры.

#### Список литературы

1. Каган, М. С. Философская теория ценностей. СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1997. 205 с.
2. Киселев Г.С. Смыслы и ценности нового века.//Вопросы философии № 4. – 2006. – С. 3-12.
3. Бондаренко Т. А. Трансформация личности в условиях виртуальной реальности. – Ростов н/Д: Издательский центр ДГТУ, 2006. – 51 с.

*Жимахан Ж. Б.*

*КазНУ им. аль-Фараби*

*Магистрант I курс специальности «Философия»*

*Руководитель: к.филос.н., профессор Джаамбаева Б. А.*

### ФИЛОСОФСКАЯ ШКОЛА ПРАГМАТИЗМА ДЖОНА ДЬЮИ

Масштаб личности Д. Дьюи всегда поражал как его биографов, так и исследователей его научного творчества. Д. Дьюи являлся одним из основателей философской школы прагматизма, лидером функциональной психологии и движения за прогрессивное образование. По словам Б. Рассела, философию Д. Дьюи нельзя сводить лишь к «рационализации американского опыта» – он «философ модернизма» в широком смысле слова. По мнению английского философа, Дьюи «стремился постичь динамику модернизации цивилизации и культуры XX века, пружины, толкающие страны к демократии и гуманизму, и одновременно понять, какие силы их блокируют...» [1, стр. 174].

Начав свою педагогическую деятельность преподавателем колледжа, Дьюи посвятил этой профессии всю жизнь. Еще работая профессором Мичиганского университета, он проявлял интерес к психологии и проблемам образования. Позже он стал «звездой» Чикагского университета (1894–1904), а затем преподавал в стенах Педагогического колледжа Колумбийского университета (1904–1930). Венцом педагогической деятельности Дьюи стал заслуженный высокий титул – «учитель учителей».

Д. Дьюи удалось создать на базе Чикагского университета свою частную экспериментальную школу (1896–1904), организовать такую воспитывающую и обучающую среду, которая позволяла формировать нового ученика и нового учителя, свободных от догматизма и обладающих рефлексивной культурой.

Модель этой экспериментальной школы многие современники Дьюи считали прообразом «школы будущего». Именно она дала толчок развитию школ-лабораторий в США и Европе.

В документе под названием «План организации университетской начальной школы» (школа-лаборатория являлась частью университетского кампуса) Дьюи изложил суть своей концепции и цели школы. Считая важнейшей задачей образования «координацию психологических и социальных факторов», ученый требовал создать условия, в которых ребенок мог бы «выразить себя», однако таким образом, чтобы реализовать общественные цели.

В разделе «Социологические принципы» Дьюи отмечал, что школа – учреждение, котором ребенок должен жить в течение определенного времени, становясь членом общинной жизни, ощущая себя ее участником, вносящим свой вклад в общее дело. Д. Дьюи требовал, чтобы школа воплощала в себе подлинную жизнь общины и концентрировала внимание на отдельном ребенке, давала ему возможность выразить свои способности, привычки и соответствовала его нуждам.

Дьюи удалось сконструировать учебный план нового образца в своей экспериментальной школе. Изучение архивных записей учителей школы Дьюи, фотографий его классной комнаты, снимков, отражающих виды занятий учеников, анализ многочисленных работ студентов дают право утверждать, что Д. Дьюи значительно продвинулся вперед в разработке проблемы содержания образования, учебного плана не только на бумаге, но и на практике.

Продолжатель традиции «естественного воспитания» Ж.Ж. Руссо, Дьюи не считал нужным полагаться в воспитании на консервативные авторитеты – родителей, преподавателей, священников. Он не исключал необходимости авторитета, однако авторитета нового типа, «который, в отличие от прежних, способен менять свою руководящую и регулирующую тактику» [2, стр. 137].

Ученый выступал за развитие рефлексивной культуры учителя, считая, что без этого невозможно формировать рефлексивные навыки учеников – будущих специалистов. Дьюи всегда призывал своих студентов развивать мышление, «не жить в тени чужих мыслей». Он верил в способность каждого индивида решать сложные мировые вопросы и быть активным участником в решении проблем, с

которыми сталкивается общество. Дьюи считал, что образование должно быть соотнесено с индивидуальными возможностями каждого члена общества и развивать их необходимо так, чтобы каждый смог активно участвовать в принятии решений общественной значимости.

И в Чикагском, и в Колумбийском университетах Дьюи существенно развил методику проведения «проблемной лекции», обосновал «лабораторный подход» к организации практики будущих учителей, стимулировал работу «летних сессий» в системе непрерывной подготовки учителя и т.д. [3, стр. 478].

Первая статья Дьюи появилась в 1882 г. К 1949 г. он уже философствовал в течение 67 лет и опубликовал около тысячи эссе, книг, рецензий и научных трудов, утверждая, что последний его труд ещё не увидел свет.

Д. Дьюи слабел с каждым днём, как только его самочувствие становилось по лучше, он возвращался к своей печатной машинке и продолжал работать в течение нескольких часов. В 1949 г. он совместно с Артуром Бентли опубликовал книгу под названием «Познание и познанное», в которой попытался по

в предисловии к «Логике» Дьюи уже обозначил свою высокую оценку труда Бентли «Лингвистический анализ математики» в 1932.

Книга Бентли оказалась очень значимой для философа в осмыслении того факта, что не только логика Аристотеля, но и современная формальная математическая логика «предполагает контроль значений, зафиксированных вне исследовательских операций», так как исследование требует логики, которая зависит от самой себя в ходе осуществления.

Познанное могло действовать только в познании. Однако если Дьюи пришёл к этой идее через Канта, Гегеля, Джеймса и Пирса, то Бентли – через Гегеля, Георга Симмеля, Вильгельма Дильтея и, конечно, самого Джона Дьюи.

В 1895 г. Бентли был слушателем семинара по проблемам логики в Чикагском университете и наблюдал путь философа Дьюи от Гегеля к прагматизму и созданию труда «Исследования в теории логики». В своей записной книжке во время семинара Бентли сделал пометку: «Дьюи призывал студентов задаваться вопросом: «А что значит знать?»». И Дьюи, и Бентли старались использовать естественные науки для создания науки человечества.

Работа «Познание и познанное» явилась попыткой описать небольшой, но очень значимый сегмент американского видения – теорию лингвистических знаков, которые должны быть «твердыми», определенными, подходящими с точки зрения коммуникации, чтобы вывести прагматизм в следующую фазу интеллектуальной и социальной реформации. Надо сказать, что в нескольких письмах, последовавших за выходом этого фундаментального труда, Дьюи начал говорить о своем новом видении, согласно которому современная цивилизация, особенно в Америке, вступила в новую фазу истории.

Год спустя Д. Дьюи развил идею под названием «годы Модерна» в письме к Риду Бейну, задаваясь вопросом о том, что, возможно, человечество находится на пороге изменений, касающихся человеческих отношений и создания чего реконструкции другим. С этим он обращался и к своим студентам. Но когда силы вновь возвращались к нему, он все же подумывал о написании еще одной своей книги.

Вспоминается аналогичная ситуация с известным английским писателем Сомерсетом Моэмом – мастером коротких рассказов и автором многих романов, который в свои шестьдесят с лишним лет написал книгу под названием «Итог», думая, что пришла пора подытожить прожитое. После этого он прожил еще почти три десятка лет, названия книг были уже иного плана, например: «Записная книжка писателя».

Что касается Дьюи, то он планировал написать книгу, в которой хотел обобщить историю собственного развития, поразмышлять об истории становления и развития Западной мысли и обозначить путь по консолидации новой стадии истории. Он приступил к работе над книгой в 1941 г. и поведал Корин Фрост, что собирается написать нечто подводящее итоги в области философии, чтобы показать «насколько процесс нашего теперешнего смятения зависит от степени сохранения старых идей, после того как их основания и действие ушли в прошлое».

Книга должна была стать прагматической методологической критикой тех моментов, когда мысль не была способна адаптироваться к новым условиям жизни. Основным заголовком планировалось сделать «Натурализм» [4, стр. 484].

Дьюи хотел отразить попытку человека вступить в интеллектуальные отношения с миром, в котором он живет.

Джон Дьюи очень напряженно работал над этим трудом, в котором была предпринята попытка систематизировать собственные философские взгляды, складывавшиеся на протяжении всей жизни, но случилась нелепость. Он объяснял своему редактору, что уже держал в руках свое детище, однако по нелепой случайности рукопись была потеряна. Как сообщает ряд источников, Д. Дьюи почти закончил

черновик, работая очень усердно в своем летнем домике в Хаббардсе (Новая Шотландия) в 1949 г. По словам Колис Ламонта, Джон и его вторая супруга Роберта вернулись в Нью-Йорк и припарковались перед входом в свои апартаменты на углу Пятой авеню и 97 носильщика, и пошли к лифту. Когда носильщик принес багаж, Дьюи оглядел его и сказал Роберте: «Боже, моего портфеля здесь нет».

Миссис Дьюи немедленно бросилась вниз. Они были уверены, что портфель был вынут из машины, когда они выходили, но он исчез. Именно в этом портфеле была рукопись почти законченного труда Дьюи.

К сожалению, черновиков не осталось. Д. Дьюи в его девяносто лет пришлось бы начинать все заново. Ученый был вне себя, его ничем не могли успокоить. Джо Ратнер пытался утешить друга тем, что у него полно ярких и основательных набросков, которые могут составить новое предисловие к его работе «Опыт и природа». Д. Ратнер считал, что идеи, которые Дьюи заложил в этот труд, могли бы составить содержание научной дискуссии нескольких поколений. Кроме Дьюи довести это дело до конца никто бы не смог. Эта мысль вернула оптимистическое настроение ученому. Уже через несколько дней он признал, что может и лучше, что он потерял рукопись: «все, что ни делается, – все к лучшему».

Дьюи комментировал ситуацию с пропавшей рукописью так: «В какой то степени это придало моим идеям новый импульс, и я могу заново все начать. Я думаю, что у меня есть идеи и получше». В интервью он был настолько оптимистичным, что даже шутил по поводу сибиряков, которые доживают до 120 лет: «Если они могут жить так долго, так почему бы и мне не попробовать? Тогда времени будет вполне достаточно, чтобы написать большую книгу». Планировалось, что книга будет генетически отражать историю фазы мышления, начиная с открытия греками человеческой морали, которая прокладывала путь демократии.

Начиная с эпохи Возрождения и до середины XX века человечество бродило между двумя мирами «несовершенной секуляризации». Теперь же, по мнению Дьюи, новая теория знания, основанная на адаптации логики, вырастает из естественных и гуманитарных наук: психологии, экономики, искусства, лингвистики, физики и математики.

Д. Дьюи представлял себе новую эпоху, в которой теоретическое будет идентично практическому. Безусловно, такое видение входило в противоречие с существовавшей тогда философией. Все его мысли были направлены на «довольно дерзкие» новые философские и социальные проекты

Д. Дьюи продолжал писать книгу. В середине 1951 г. в интервью “New York Times” он сообщил, что работает над новой книгой, в которой будут собраны и изложены в новом ключе все его воззрения на философию образования. Однако время, отведенное автору на написание книги, сокращалось с каждой новой неделей. 1 июня 1952 г. Джона Дьюи не стало.

Во время службы пастор Харрингтон наряду с фрагментами религиозных текстов прочел выдержки из работы Дьюи «Общая вера». Харрингтон назвал Д. Дьюи «святым философом» и сравнил его с Сократом.

Летом 1969 г., когда американские астронавты Нил Армстронг и Эдвин Олдрин стали первыми людьми, высадившимися на Луне, вдова Д. Дьюи Роберта позвонила газетчикам и сказала, что последними словами ее умирающего мужа Джона Дьюи были следующие: «Ты еще станешь очевидцем того, как мы полетим на Луну – где - то 18 или 19 лет спустя».

Д. Дьюи ушел из жизни за 17 лет до полета американцев на Луну. Его пророчество было опубликовано уже после смерти ученого во всех газетах. Этот интересный факт приводит биограф Дьюи Джей Мартин. В Университете Вермонта и помещён под гранитный камень, на котором была выгравирована следующая надпись: «То, что в цивилизации ценится больше всего, касается не нас самих. Это создается благодаря деяниям и страданиям продолжающегося в веках человеческого сообщества, с которым мы связаны. Мы должны быть ответственны за сохранение, передачу, улучшение и расширение ценностей, которые нам достались, для того, чтобы те, кто придут после нас, получили их в более чистом, надежном виде, чтобы ценности стали доступнее для большего количества людей и распределены честнее между всеми, чем это было при нас» [5, стр. 488]. Думаю, что и сегодня эти слова актуальны как обращение Д. Дьюи к ныне живущим.

#### Список литературы

1. Corliss Lamont “Dialogues on Dewey” New York, 1959, p. 50:
2. Dewey, J. Authority and Social Change. Idem. 1925. Vol. 11.
3. Павлова, Л. Е. Исследование как кредо жизни и философии. М., 2003.
4. Юлина, Н.С. Философия Джона Дьюи и постмодернистский прагматизм. М., 1997. 89с



## ЕЖЕЛГІ ҚАЗАҚТЫҢ МИФОЛОГИЯЛЫҚ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ ӘЙЕЛ БЕЙНЕСІ

*Калдаева Б.С.*

*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы*

*[banu.k@bk.ru](mailto:banu.k@bk.ru)*

Кез келген философиялық жүйе адамзат тарихында өзінің бастауын мифологиядан туындатады. Өзінің рухани тарихында мифологиялық кезеңнен өтпеген халық жоқ. Сондықтан қазақ философиясының терең қатпарларын анықтау үшін мифологияға назар аударуға тиістіміз.

Мифологияда сакральды (қасиетті) мағынасы бар сарын – адамның биологиялық өмірі, оның тууы мен өлімі. Қауымдағы ең бірінші бөлініс – жыныстық бөлініс. Оның негізінде мифологиялық сана уақыттан тыс тұратын алғашқы абсолютті бейнелердің бірі – Алғашқы Ата-Ана туралы түсінікті қалыптастырады. Егер діни түсініктегі Адам ата мен Хауа ананы құдай жаратса, мифологиялық Арғы тек – табиғат туындысы. Мифологиялық кеңістіктік-уақыттық континуумда адам мен әлемнің арасында ешқандай алынбайтын кедергі жоқ. Мифологиялық кейіпкердің сөзі мен ісі синкреттік және тұтастық сипатта болады. Оның бірлігін жүзеге асыратын күш – салт-дәстүрлердің мызғымас жүйесі. Сонымен, мифологиялық кезеңде адам мен табиғаттың арасындағы бірлік ерекше жоғары дәріптелді. Скиф-сақ өркениетіндегі «аң стилі», қытайдың инь, ян бастамалары, Египет пен Шумердегі өліп, қайта тірілген құдай туралы аңыздар – табиғатпен үйлесімдікке шақыратын рәміздер. Мифологияның барлық халықтардың немесе этникалық топтардың көне мәдениетін қамтығаны белгілі. Қазақ мәдениеті тарихын зерттеушілер еуразиялық далада матриархат ұзақ ғасырлар бойы қоғамдасудың басты түрі болды дейді. Археологиялық деректер балалардың аналарының қасында жерленгенін дәлелдеуде.

Қазақ ертегі, аңыз, жырларындағы, шежірелеріндегі әйел бейнесінің қалыптасуын басқа халықтар мифологиясымен салыстыра отырып қарастырсақ, мифтік кезеңде әйелдің құрметті орында болғанын байқаймыз. Ол «Ұлы Ана», «Ұлы Құдай Ана», «Құдайлар анасы», тайпа, ру анасы культтерінен көрінеді. Құдай Ананың негізгі қызметі – жасампаздық, оның бірнеше қыры бар. Біріншіден бүкіл ғаламды жасаушы, екіншіден кейінірек, жаратушы Ата – Құдайдың қосағы ретінде дүниені тудырушы. Бұл жағынан ол көбіне Жермен сәйкестендіріледі. Құдай – Ананың тағы бір маңызды функциясы оның мәдениетке, өнерге, құпия білімге қамқорлық жасауы. Бұған мысал, Афина – гректерде, Иштар – вавилондықтарда, Митра – парсыларда, Исида – мысырлықтарда, Ұмай – түркілерде және т.б. Сонымен қатар, әйел-құдайлар табиғаттың басқа бір қырымен байланысты: тағылық, қиратушылық, жер асты әлемі, зұлымдық сияқты функцияға да ие. Бұл үнді, қытай, вавилон, рим, мысыр мифологияларында да кездеседі.

Ұлы Ана фольклорлық материалда тек адам кейпінде емес, жануар не құбыжық кейпінде көріне алады. Қазақ материалдарында ол жылан, айдаһар, құс (алып қара құс, самұрқ, аққу, дегелек, бүркіт, т.б.), жануар (бұғы, киік, марал, сиыр, бие, т.б.), жыртқыш (аю, қасқыр, ит, т.б.) бейнелері.

Қазақ халқының арғы ата-тектерінің дүниені мифтік тұрғыдан түсінуі әлемдік үлгілермен сабақтас. Мәдениеттанулық структурализмнің өкілдері әр түрлі халықтардың мифтері мен салт-дәстүрлерін зерттей келе, олардағы құрылымдық ұқсастықты атап көрсетті. «Күн астындағы Күнікей қыз», «Керқұла атты Кендебай», «Қара мерген» тәрізді мифтердің грек-парсы әпсаналары сияқты өте көне дәуірде пайда болған. Оларда табиғи күштер мен әлеуметтік белгілер әлі бір-бірінен ажыратыла қоймаған. Батыс халықтары тудырған «амазонкалар» туралы аңыздары өздерінен алыс аймақтарда матриархаттық қоғамның үстемдік еткенінен белгі береді. Халық жадында сақталып қалған Тұмар (Томирис), Зарина, Анайтис, Одатида тәрізді ханшалардың елі мен жеріне деген сүйіспеншілігі мен ерлік істері туралы аңыздар скиф-сақ дәуіріне барып тіреледі. Одан берірек, түркі халықтары меншіктей жырлап кеткен «Қозы Көрпеш - Баян сұлу», «Алып Ер Тоңға», «Афрасиаб», «Алпамыс», «Арыслан бисат», «Қазан салор», «Алып Бәмсі», «Қорқыт баба», «Оғыз елінің жеті сұлуы», «қырық қыз», «Ер төстік», «Манас» туралы айтылған әңгіме-қисс а, жыр-толғаулар болған.

Қазақтардың арғы бабаларының прологикалық санасындағы, мифологиялық және алғыфилософиялық дүниетанымындағы «әйел бейнесі» ұғымының рәміздік мәнін Үркер, Жетіқарақшы, Бикеш, Шолпан туралы космогониялық аңыздар, «Күн астындағы Күнікей қыз», «Ай астындағы Айбарша», «Бақыт құсы», «Алтын балық», «Жеті өнерпаз» және т.б. ертегілер, Аспан мен Жер, Тәңір мен Ұмай діни-мифологиялық жұптары арқылы ашылады.

Ежелгі қазақ мифологиясындағы әйел бейнесін зерттеу аңыз-әпсаналардың сол заман шындығын бейнелейтін ежелгі қоғам дүниетанымын байқататын өте құнды құрал екендігін дәлелдейді. Мифологиялық көзқарастың басты сипаты антропоморфизм болғандықтан, мифтік ойлау жүйесінде ұғымдар категория деңгейіне дейін анық жетілмегендіктен түсінік заттар мен құбылыстардың сыртқы көріністерінен туындайтын сезімдік образдар арқылы жасалынады.

Қазақ болмысында әйелдің маңыздылығы сәбидің шыр етіп дүниеге келген сәтінен бастап дүниеден өтердегі жерлеу дәстүріне дейінгі салт-санадан айқын аңғарылады. Әрбір салттың тұтқасында әйел заты жүреді және соның барысынан-ақ қазақы әйелдің болмысы аңғарылады. Қазақтың дәстүрлі жерлеу салтын сөз еткенде, естірту, көңіл айту және жоқтау ғұрыптары ерекше орын алады. Әсіресе, жоқтауды әйелдер айтатын.

Әйел тіршілікті өмірге әкелуші ана, отбасының күре тамыры, шаңырақтың тірегі, ұрпақтың тәрбиешісі, қамқоршысы, жарық дүниенің жақсылықтарын жасаушысы адам баласына тек ізгілік, жақсылық тілеуші тұлға болғандықтан қазақ қоғамында қатты құрметтелді. Қазақ халқының батырлық эпостары қазақ әйелін еркекпен теңестіріп бейнелейді, қазақстандық зерттеуші Г. Г. Соловьева бойынша, «қазіргі кездегі гендерлік концепт әйелге құрметтік қатынасты көрсетеді, ол қазақтарға әр кезде тән болған. Дәстүрлі қазақ жұртынан ел басқарған қатындар (қазіргі тілімізде жағымсыз реңк ала бастаған -«қатын» сөзі баба тілімізде тек ел құрметіне бөленген аналарға ғана берілетін атақ-дәреже атауы болған), ру билеген көсем аналар, ерлігімен аты ұранға айналған батырлар, әйелдік қасиеттерін халық пір тұтқан киелі ежелер, сұңғыла шешендер, айтулы ақындар, көрнекті күйшілер көптеп шыққан. Олардың кейбіреуінің бейнесі халық жадында көмескі тартып, атақ-даңқтары тарих көш-керуенінің шаңына көмілсе, кейбірі шежіреде сақталды, аңыз-жырдың арқауына, ғасырлар бойы дала төсінде, жел мен күннің өтінде қасқып тұрған тарихи жәдігерлерге айналды. Сыр бойындағы Бикен мұнара мен сырлытам, тараздағы Айша бибі мен Баба әже, Сарысу жағасындағы Белең ана мен Болған ана, Шымкенттегі Домалақ ана мен Қарлығаш ене және т.б. сырлы да сәулетті күмбездер осыны дәлелдейді.

Топонимдерге қатысты аңыздар арқылы бүкіл қазақ дәстүрлі қоғамындағы әйел орнының қаншалықты жоғары деңгейде болғандығын, әйел ақылының, парасатының, мінез тектілігінің қаншалықты бағаланғанын байқауға болады. Әлемді кеңістіктер мен бағыттарға бөлу арқылы мәденилендіру құбылысын киіз үйдің еркектік және әйелдік тарапқа бөлінуінен де көруге болады. Бірақ киіз үйдегі ең маңызды қазық –әйел болып табылады. Өйткені, бұл кеңістік (ғарыш) –әйелдікі. Оның ішіндегі жасау, дүние де әйелдің өзіне тән. Еркектің әлемі – үйдің босағасынан шыққаннан кейін басталады. Үй – әйелдікі, түз – еркектікі. Киіз үйде әр нәрсенің, әр заттың өз орны болғаны сияқты әрбір отбасы мүшелерінің де жанұяда өз орны бар. Бұл тәртіп, жүйе бұзылмауы тиіс. Яғни әйелге тән заттар өз тарапында болып, еркек жағына ауысып кетпеуі керек. Киіз үйдің босағасында үйдің «иелері мен кие рухтарына» құрмет көрсетілуі тиіс. Босағаның оң жағында отбасының иесі бар. Киіз үйдің ортасында ошақ орналасқан. Ол –әлемнің, жанұяның, әулеттің орталығы мен ынтымағының символы. Отқа табыну барлық халықтарда кең таралған, еуразиялық тайпаларда да бұл құбылыс жиі кездеседі. Отқа табыну, оның құдірет бар деп түсіну көне гелиопольдік күнге табыну наным-сенімінің бір көрінісі, ерекше бітімі болуы ықтимал. Ошақтағы отқа май құю, яғни отқа тасаттық беру түркілердің діни наным-сенімдерінде маңызды орын алған және қазірге дейін сақталған діни түсініктің берік, орнықты көріністерінің бірі болып табылады. Отқа май құю рәсімі қазақтарда үйге жас келін түскенде жасалған. Бұл әйел адамға берілген отбасылық өмірді оттай маздатушы ретіндегі әрекеттік көрінісінің символы іспетті.

Бабалар дүниетанымында Аспан мен Жер – ерлі-зайыпты жұп болып көрініс береді. Осы ерлі-зайыптылардан адам баласы, бүкіл дүние тіршілік иесі болып жаратылады. Және бір қызығы, Көк пен Жер бір-біріне бағына отырып, бір-бірінен нәр бере отырып, бір-бірінен энергия ала отырып керемет үйлесімділікке жетеді, гармонияны құрайды. Үш мың жылға жуық тарихы бар көшпелі өркениет барысында ұрпақтан ұрпаққа мирас болып қалған мәдени мұрадан, түркі тайпаларының, діни және философиялық дүниетанымдарынан, олардағы әйел бейнесінің қастерленуінен бірыңғай тарихи сабақтастық байқалады.

#### Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. Үшінші кітап. -Алматы: Дайк-Пресс, 2004. - 488 б.
2. Орынбеков М. Ежелгі қазақтың дүниетанымы. -Алматы: Ғылым, 1996.
3. Қазақтың мифтік әңгімелері / Құрастырушылар Ш. Ыбыраев, П. Әуесбаева. – Алматы: Ғылым, 2002. – 320 б.
4. Ежелгі көшпелілердің дүниетанымы. - Астана: Аударма, 2005. – 486 б.

## ВЗГЛЯД Э. ТОФФЛЕРА НА РАЗВИТИЕ ОБЩЕСТВА В ЭПОХУ ТРЕТЬЕЙ ВОЛНЫ

*Карелова Д.С., Фаварисова Н.Р.*

*КазНУ им. аль-Фараби*

*Магистранты 1 курс Биотехнология*

*Руководитель: к.филос.н., профессор Джаамбаева Б. А.*

«Безграмотными в 21 веке будут не те, кто не умеет читать и писать, а те, кто не умеет учиться, разучиваться и переучиваться»  
Элвин Тоффлер

Одним из основоположников и наиболее известных теоретиков постиндустриального, или информационного общества является американский культуролог, социолог и футуролог Элвин Тоффлер. Он известен своими работами о цифровой революции, информационной революции и технологическом перевороте. Книга Э. Тоффлера “Третья волна” относится к категории обязательных к прочтению книг для образованного человека. “Третья волна” была впервые опубликована в 1980 году, но её тезисы актуальны и сейчас.

Основной научный вклад Э. Тоффлера заключается в том, что он наглядно продемонстрировал широкому кругу читателей результаты процесса технологических изменений. Возможно, в большей степени, чем кто-либо другой, он преуспел в информировании деловых кругов о глубоком скрытом значении происходящих в последней трети XX в. непрерывных изменений. Именно его интуитивное понимание преобразующего влияния отрасли по производству знаний позволило на сравнительно раннем этапе выявить то, что впоследствии стало одной из самых значительных тенденций развития нашей эпохи. Еще в середине 1960-х г. Э. Тоффлер утверждал, что в экономике будущего главенствующая роль будет принадлежать информационным технологиям. Основываясь на своих догадках, он сделал вывод о том, что отныне технологические изменения будут происходить с качественно большей скоростью, чем в прошлом. По мнению Э. Тоффлера, мир стоит на пороге грандиозных социальных перемен, технических и культурных нововведений. Глубинное и поразительное по своим следствиям развертывание потенциала техники оказывает воздействие на все стороны социальной жизни. Меняется не только содержание труда, в десятки и сотни раз возрастает его производительность. Существенные преобразования происходят во всем строе культуры и современной цивилизации. Микроэлектронная революция увеличивает мощь человеческого интеллекта. Технологические новшества оказывают влияние на социальную структуру общества. По существу, рождается новый цивилизационный уклад, в котором принципиально иной будет сфера труда, управления, досуга [1].

В своих основных работах американский социолог проводит мысль о том, что человечество переходит к новой технологической революции, т. е. на смену Первой волне (аграрной цивилизации) и Второй (индустриальной цивилизации) приходит новая, ведущая к созданию сверхиндустриальной цивилизации. Вместе с тем, как уже отмечалось, Э. Тоффлер предупреждает о новых опасностях, социальных конфликтах и глобальных проблемах, с которыми человечество столкнется на рубеже двух веков. Согласно Э. Тоффлеру, развитие науки, техники и цивилизации в целом, происходит волнами. Волна у Э. Тоффлера — это рывок в науке и технике, который приводит к глубинным сдвигам в жизни общества. В своей книге он описывает хаос человеческой истории моделью трёх волн: сельскохозяйственную, индустриальную и третью, которую он иногда называет ещё информационной. Скорость каждой волны в десять раз выше скорости предыдущей; кроме того, каждая новая волна более тотальна - в том смысле, что она изменяет больше людей, изменяет их более полно, а заодно трансформирует нашу концепцию человеческой природы и человеческого общества [2]. Эти волны иногда называют технологическими потому, что в основе каждой из цивилизаций лежат свои особые технологии производства. У каждой цивилизации есть свой основной ресурс, который во многом определяет её характер. Но Э. Тоффлер в книге “Третья волна” особо отмечает, что цивилизация — это не только технологии или экономика. Это комплекс взаимосвязанных технологических, экономических, организационных, социальных и политических принципов и институтов, которые соединяются между собой в единый, точно пригнанный механизм (так выражается человек второй волны) или образуют единую экосистему (сказал бы человек третьей волны). Каждой цивилизации присуще свое особое мировоззрение, своя мораль, свой уклад жизни. Причём мировоззрение, принципы и институты новой волны не вырастают эволюционно из тех же элементов более ранней волны, а формируются на основе своего уникального генома новой цивилизации. Поэтому коллизии

волн носят не эволюционный, а революционный характер, а приход новой волны сопряжён с войнами, революциями и другими потрясениями [3].

Американский исследователь стремится обрисовать будущее общество как возврат к доиндустриальной цивилизации на новой технологической базе. Рассматривая историю как непрерывное волновое движение, Э. Тоффлер анализирует особенности грядущего мира, экономическим костяком которого станут, по его мнению, электроника и ЭВМ, космическое производство, использование глубин океана и биоиндустрия. Это и есть Третья волна, которая завершает аграрную и промышленную революции. Эта волна гораздо больше интересует автора, и именно ей он уделяет особое внимание. Изменения в эту волну настолько серьезны, что Э. Тоффлер не жалеет красочных эпитетов для ее описания – «революционная», «радикальная» и даже «океаническая». Автор подчеркивает, что мы становимся свидетелями рождения совершенно новой цивилизации. Он говорит об обществе «супериндустриальной» (постиндустриальной, или информационной) цивилизации, в которой изменяются параметры существующей власти. Из трех ее источников – принуждения, богатства, знания, – на первый план выходит знание, которое становится определяющим фактором ее осуществления. Знание в современном обществе превращается в настоящее богатство и в ту взрывную силу, которая произведет сдвиг власти. Весь общественный организм подвергается резким трансформациям, уходит в небытие деление мира на коммунистический и капиталистический, на Север и Юг. На смену этому приходят системы быстрых и медленных экономик. Если первые основаны на инновации и обновлении, на идее неповторимости, то вторые традиционно устойчивы и инерционны в своем развитии. Новый экономический мир основывается на знаниях и способностях человека, на мироощущении свободы и идее творческого саморазвития. Социальные отношения становятся крайне неустойчивыми и носят как бы временный характер. Общество приобретает другую структуру: вместо прежних классов складывается множество социальных групп, каждая из которых формирует свои ценности, свой образ жизни, свою культуру. Относительно единая культура общества распадается на мозаику субкультур [4]. Третья волна принесла с собой новую инфосферу. Наступила эра демассифицированных средств информации, которая окажет глубокое воздействие на то, как формируется наше представление об окружающем мире. Демассификация средств информации ведёт к тому, что вместо работающих в унисон каналов, продвигающих единое представление о мире, мы стали получать информацию отрывками из гораздо большего количества часто противоречащих друг другу источников. Состоящий из коротких блипов информационный поток трудно поддается классификации. Отчасти это происходит потому, что блипы часто не укладываются в доминирующие концепции индустриального прошлого, но ещё и потому, что их форма выглядит слишком нелогичной и фрагментарной. Демассификация цивилизации, одновременно и жертвой и усилителем которой являются СМИ, неизбежно приводит к грандиозному скачку в объёмах информации, которой мы все обмениваемся между собой. Именно поэтому о цивилизации третьей волны можно говорить как об информационном обществе.

Третья волна вызвана нарастающим и повсеместным распространением компьютеров, лазерной техники, биотехнологии, генной инженерии, информатики, электроники, теле- и видеокommunikаций, составляющих базисные основы отрасли постиндустриального производства.

В данный период возникает новая энергетика, базирующаяся на обновляющихся, а не на истощающихся источниках. В отличие от индустриального производства, в котором главными были мускулы и машинная технология, в развитых отраслях постиндустриального производства главными становятся информация, творчество и интеллектуальная технология. Третья волна может в итоге проявиться в том, что мы захотим даже изменить биохимию нашего мозга. Если в индустриальной цивилизации даже самый умный и умелый, но не умеющий читать и писать человек не мог получить даже простую работу, которая требовала заполнения каких-то форм и таблиц, то в умной среде информационного общества требования к традиционной грамотности могут исчезнуть как условие получения квалифицированной работы. Помимо этого, Э. Тоффлер затрагивает и последствия в результате модернизации. Он пишет о том, что человечество захватывает неведомое ранее психологическое состояние, которое по своему воздействию может быть приравнено к заболеванию. Есть у этой болезни и свое название «футурошок» — «шок будущего». Футурошок характеризуется внезапной, ошеломляющей утратой чувства реальности, умения ориентироваться в жизни, вызванной страхом перед близким грядущим. Э. Тоффлер показывает, что в процессе модернизации темпы перемен неслыханно возросли. Он полагает, что человек, мало приспособленный к меняющейся реальности, психологически ущербен. Ему необходимо разъяснить, что мир постоянно преобразуется. Если человек хочет адаптироваться к реальности, ему важно перестроить свою психику, избежать футурошока, так называемой дезориентации, являющаяся следствием преждевременного прихода будущего [4].

Футурошок — это феномен времени, продукт сильно ускоряющегося темпа перемен в обществе. Он возникает в результате наложения новой культуры на старую. Это шок культуры в собственном обществе, но его воздействие гораздо хуже. Ускорение достигает уровня, при котором его уже нельзя при каком угодно большом воображении считать «нормальным». Институты индустриального общества больше не могут его выдерживать, и его влияние сотрясает все. Ускорение — это одна из наиболее важных и наименее понятных из всех социальных сил. Поэтому, можно сделать вывод о том, что чем большими темпами будет расти ускорение в обществе, тем больше вероятным будет возникновение футурошока. Автор видел исток футурошока только в машине, в технологии. Это ее скорость рождает неслыханные темпы мутаций. Вот почему, как он считал, миллионы людей охвачены возрастающим чувством тревоги. Они не могут ориентироваться в окружающей жизни, теряют способность разумно управлять событиями, которые стремительной лавиной обрушиваются на их головы. Безотчетный страх, массовые неврозы, не поддающиеся разумному объяснению поступки, необузданные акты насилия — все это, по мнению американского эксперта, лишь слабые симптомы болезни, которая ожидает человечество впереди [5].

Автор полагает, что в цивилизации Третьей волны не будет ни одного института, который играл бы в ней центральную роль (как, например, церковь или завод в прошлом). Массовое общество, для которого характерна высокая степень стандартизации стиля жизни, поведения, языка и даже идей, уйдет в прошлое, полагает автор. Цивилизация Третьей волны откроет простор для децентрализации и деконцентрации. Гигантомании, столь характерной для ее предшественницы, тоже не останется места. Бюрократия сменится целым рядом организаций нового стиля, хотя кое-где иерархические структуры все же сохранятся. Роль национального государства также значительно снизится. Оно станет всего лишь одним институтом среди других, а не самым главным, как сейчас. Не менее важные изменения произойдут и в сфере суперидеологии. Люди будут смотреть на мир совсем по-другому, механистический взгляд уйдет в прошлое, человек станет оценивать мир с точки зрения таких понятий, как «процесс», «обратная связь», «отсутствие равновесия» [2].

Ни капиталистическая, ни социалистическая индуст-реальность не смогла дать людям то, в чём они более всего нуждаются: независимость и справедливость, свободу и достаток, постоянный рост и постоянную безопасность. Для нас капитализм-социализм - это всегда дилемма, а не выбор. Третья Волна может преодолеть, и преодолет, эти проблемы в рамках индустриализма. Третья Волна не будет ни капиталистической, ни социалистической, ни какой-либо смесью того и другого. Она потребует совершенно нового типа экономических отношений - точно так же, как феодализм создал экономику, неизвестную племенному человечеству, а индустриализм - две конкурирующие экономики капитализма и социализма, одинаково непредвиденные и неожиданные из перспективы феодального этапа».

Таким образом можно заключить, что третья волна не является ни утопией, ни антиутопией. Она предлагает позитивную и революционную альтернативу будущего, которая, тем не менее, лежит в пределах реалистично достижимого. Это и есть практопия, в которой описывается модель лучшего общества, но, в отличие от утопии, признаётся данное общество признается неидеальным. Возникающее на наших глазах новое общество знаменует собой столь значительный поворот в истории, который по масштабам трансформации сравним лишь с переходом от варварства к цивилизации. В нем происходит не только переоценка всех существующих ценностей, но и пересмотр самого кода цивилизации, когда должны измениться все параметры, определяющие организацию жизни прежнего общества.

#### Список литературы

1. Е. Г. Балагушкин.- Э. Тоффлер Э. М., 2007. 1184 с.
2. Миланченко А.О. Проблемы становления постиндустриального общества в России. М., 2011. 26с.
- 3.Э. Тоффлер Э. Третья волна. М., 2002. 776 с.
- 4.Э. Тоффлер, Э. Шок будущего. М., 2008. 560 с.

## ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИДЫҢ МУЗЫКА САЛАСЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ ЖАЙЛЫ

*Қуаньлибай Нұргүл  
Әл -Фараби атындағы ҚазҰУ  
Шығыстану факультеті І курс магистрант  
Ғылыми жетекші; саяси, ғыл.к. доцент П.М.Сулейменов*

Әбу Насыр әл-Фараби музыканың мағынасын аша, оның шығу тегі мен қабылдану тәсілін айқындауға әрекеттене отырып, музыкалық ойлаудың өмір сүретіні туралы қорытындыға келген. Әлемге танымал болған әл-Фарабидің Музыканың үлкен кітабы атты еңбегі кейінгі жазылған бірнеше ғалымдардың трактаттарының жинағы деген көзқарастар да бар. Музыканың үлкен кітабының алғы сөзінде әл-Фараби музыканың ежелгі заманғы ғалымдардың көзқарастарының көбісімен келісе алмайтынын, кейбір қателерін тапқанын, теориясының жағдайы мен сапасына өзінің қанағаттанбағандығын, яғни көңілі толмағандығын айтқан, онда айтылған барлық басқа өнерлер әсіресе, музыка өнері, толық түрде зерттелмегендігін жазады және пайымдалған немесе қабылданған пікірлердің көпшілігі мазмұны түсініксіз, олардың мазмұнының бір- бірімен байланысы жеткіліксіз болғандығын көрсетеді. Сонымен, көне музыка ғылымының пайда болуы мен даму процесін жоққа шығармай, Фараби олардың, яғни ежелгі заманғы ғалымдардың айтқандарының кемшіліктерін, көптеген шығармалардың жойылып кетуін және олардың араб тіліндегі аудармаларының дәл еместігін, яғни араб тіліне сай аударылмағандығын түсіндіреді.

Ғалымның айтуынша, теориялық өнерде қалыптасқан жағдай оны өзінің кітабын жазуға талаптандырған. Фарабидің өткен зерттеулерден белгілеп алған басты мәселесі – ол музыка ғылымында өңделген, яғни бір қалыпты жүйеге келген әдіснаманың жоқтығы.

Әдіснама дегеніміз –жалпы ғылыми әдіс туралы немесе ғылымдардың әдісі туралы ілім. Әл-Фарабидің көзқарасы бойынша, бұл ғылым саласындағы барлық еңбектер өнерді танып білетін жолды және сол жолмен ары қарай жүрудің амалдарын, яғни осы өнердің негізін түсіндіріп, мәлімдеп бере алмады. Берілген пайымдауда теорияны алдын ала түсініп, автор музыка ғылымын қарастыруға өзінің әдісі мен амал-тәсілдерін енгізу қажеттігін дәлелдеген.

Музыканың үлкен кітабының мазмұнын сипаттай келе, Әбу Насыр әл- Фараби біз өзімізге қажетті тәсілді қандай да бір басқа әдіс-тәсіл деп есептемей келдік деп ерекшелеп көрсетеді. Трактаттағы барлық кейінгі мазмұндамалар тек қана музыкалық –теориялық жүйені көрсетуге түсіндіруге арналған, онда сонымен бірге оның негізгі әдіс-тәсілдерінің дамуы да көрсетіледі. Ортағасырлық ғылыми дәстүрге сәйкес, мұнда бұл мәселе білім сұрауы ретінде тұжырымдалады. Оның мән-маңызы, жолы мен мақсаты ғалымның терең аспектілі әлемдік көзқарасына ықпал етіп, оны талқылау ғылыми-әдіснамалық тұрғыдан қарастырылып шығады. Әл-Фараби — өз еңбектерінде таным және әдіснама ғылымдарының сұрауларын терең зерттеген ең алғашқы араб-мұсылман философтарының бірі[1].

Музыканың үлкен кітабы атты еңбегі осы сұрақтардың өзгеше арнайы талқылануына қарамай, ең кең таралған еңбектерінің біріне жатады. Аталған кіріспе бөлімінде музыка ғылымының әдіснамалық мәселесі түріндегі білім тақырыбында шығарманың негізгі ішкі мағынасын қарастырып, оның әр түрлі тақырыптық бағыттарын топтастырып, біріктіріп, бір жерге жинастырады. Адамның таным қызметін, сонымен қатар олардың семантикалық бөліністерін сипаттайтын ұғымды, мағлұматты ұғындырып , трактаттағы бұл тақырыптың қажеттігін түсіндіреді. Теориялық оқудағы ең басты сауалды түсіндіруде білім музыка өнерінің мақсаты мен белгілі бір ерекше мағынасына ие болды. Сонымен, оны түсіндіруде, автор музыка теориясын зерттеуде өзінің әдіснамалық принциптерін логикалық талдау арқылы және эпистемологияны негізгі философиялық онтология түсініктерімен байланыстырып түсіндіріледі.

Осығанорай, музыка ғылымына 2 еңбекарнаған. Біріншісі-музыка ғылымының негіздеріне, екіншісі ежелгі авторлардың көзқарасына жасалған түсініктемелеріне арналған. Фарабидің бірінші кітабы екі бөлімнен: ғылымға кіріспеден және ғылымның өзінен тұрады. Кіріспенің өзі екі бөлімге бөлінеді, негізгі бөлім үш тараудан және әр тарау екі тараудан құралған. Жалпы алғанда, кітап 12 тараудан тұрады.

Әл-Фарабидің жазып кеткен екінші кітабы бізге жетпеген. Музыканың үлкен кітабының музыкалық өнерге кіріспе деген бөлімі жеке бір трактат болып жазылған. Кейбір еуропалық ғалымдар, атапайтқанда Козегертен, Ланд, Триподо «бұл, мүмкін Фарабидің екінші кітабы шығар» деген пікірлер айтады. Зерттеушілердің пікірінше, «Музыканың үлкен кітабы»- саманидтік эмир Мансур ибн Нухтың өтінішімен жазылған энциклопедиялық еңбек «Екінші ілімнің» (Ат-Талим ас сани) бір бөлімі. «Екінші ілімде» Аристотель философиясына түсініктемелер жасалған. Фарабидің көзінің тірісінде осы еңбегі үшін «Екінші ұстаз» деген атақ берілген. Сонымен қатар, ғылым тәжірибесі музыка теориясы

туралы осындай маңызды еңбекке мұқтаж болғандығына куәлік етеді. Музыка ғылымының қайнар көздері антикалық мұралар мен тығыз байланысты.

Әл-Фараби заманауи музыкалық тәжірибеге ғана сүйенбеген. Өз еңбектерін Соғда, Хорасан, араб елдерінің, үндістердің, римдіктердің, гректердің және тағы сол секілді халықтардың ежелгі музыка мәдениетіне де үлкен мән бере отырып жазған. Ол антика теоретиктері– пифагоршылдарға, Аристотельге, Птоломейге, Аристоксенге сілтеме жасап, мұсылмандық дәстүрге дейінгі аспаптар, музыканың түрі мен формалары жөнінде баян етеді.

Әл-Фараби музыка ілімін жасауда, сөзжөк, ежелгі грек оқымыстыларының еңбектеріне сүйенеді. Алайда, Фараби бұл авторлардың идеяларына сын көзбен қарап, логикалық сарапқа салып, ғылымның жаңа жетістіктері негізінде қайтаталдап шығады, олардың дұрыс-бұрыс жерлерін дәл басады. Сондықтанда Фараби бұл салада гректерден көп озық кеткен. Мәселен, ежелгі грек ғұламалары аспаптарды зерттеуді тіпті қолға алмаған. Ал Фараби музыкалық аспаптарды зерттеуді тыңнан бастап, математика және физиканы жетік білгені сонша, олардың музыка іліміндегі мүлтіккен жерлерін дәл тауып түзетеді, дамытады. «Мен тек музыка ғылымын бағалаушы емеспін, музыка өнерін де бағалаушымын, сондықтан ежелгі гректерге қарағанда, көп іс жасауы мамүмкіндігі болды»,–деп жазады Әбу Насыр әл-Фараби[2].

Ғұламаның музыка жөнінде жасаған мына тұжырымдарына тоқталсақ, «Музыка ғылымына келетін болсақ, бұл ғылым әуендердің түрлерін, әуендердің неден құралатынын, оны не үшін шығаратынын, бойға тереңсініп, күштірек әсер етуі үшін бұлардың қандай болуы керек екенін зерттейді». Музыка туралы дегенде біз екі ғылымды түсінеміз:

- музыкалық практика
- музыка теориясы

Музыкалық практиканың міндеті –табиғи немесе жасанды аспаптардан шығатын, құлақ арқылы қабылданатын әуендердің түрлерін іздестіру.

Табиғи аспаптар – бұл тамақ, кішкене тіл және тамақтағы басқа мүшелер, содан соң – мұрын, жасанды аспаптар – сыбызғы және басқалары.

Музыкант – практик әуендерді, олардың тондарын және әдетте, музыкалық аспаптардан шығатын барлық үндерді біледі.

Музыка теориясы интеллекцияның пайымдау объектісі ретінде музыка саласынан білім береді, әуендердің неден құралатындығы себептерінің бәрін келтіріледі. Музыка теориясы бұларды қандай аспап арқылы немесе қандай дене арқылы жүзеге асырылса да, жалпылама түрде қабылдайды.

Музыканың үлкен кітабы- формасы жағынан ерекше, логикалық бір ізділік пен жазылған, бас-аяғы жинақы, мазмұны терең энциклопедиялық еңбек. Бұл еңбек тек Шығыста ғана емес, әлемдік деңгейде құнды еңбек болып саналады. Бұл шығарманы негізге ала отырып, көптеген ғұламалар, мысалы, Ибн Сина (980-1037) және оның замандастары мен кейінгі кезеңдегі авторлар өз еңбектерін жарыққа шығарған еді.

Әл-Фарабидің «Ғылымдар классификациясын» ХІ ғасырдың өзінде монах Гульдисал латын тіліне аударып, оны барлық Еуропа елдеріне танымал етті. Әбу Насыр әл-Фарабидің музыкалық теориялық еңбегіне деген үлкен қызығушылық танытқан үлкен толқын ХІХ ғасырда басталды десе болады. Оның музыка саласына арнап жазған шығармаларына көптеген шығыстанушы- ғалымдар үлкен мән берді. Мысалы, Вилоттоның Араб музыкасы (1826) Косегартен, Ланд, Кизеветтер, Сальвадор-Даниэль секілді ғалымдардың еңбектерінен Фарабиге жасаған сілтемелерді көруге болады.

1974 жылы Лейденде Ланд Араб музыкасы деген атпен «Музыканың үлкен кітабының» тарауларынан аударылған аударманы жарыққа шығарды. Сондай-ақ, Фараби музыкасы Ресейде де танымал болған. П.П. Сокальский музыка теориясының жалпы эволюциясына тоқталып өткен.

XXғ. Еуропада Фарабидің музыкалық еңбектерін қарастыру үшін арнайы зерттеулер жүргізілген.

Әл-Фарабидің музыкалық мұрасын Кеңес Одағы ғалымдары ішінен В.М. Беляев, И.Раджабова, Т. Вызго, Д. Рашидова, А.Джумаев секілді ғаламдар зерттеген болатын. Ғұламаның музыкалық-теориялық көзқарасы ғылымның философия және математика салаларында еңбекетушілердің, атапайтсақ, А.Машани, А.К. Көбесов, О. Матякубов, А.Х. Қасымжановтың еңбектерінде орын тапқан[3].

Жоғары да айтылған көптеген зерттеулерге қарамастан, Фарабидің музыкалық мұрасын түсінуде көптеген мәселелер әлі де болса қала бермек. Ең маңыздыларын атапайтсақ, Фарабидің музыкалық – теориялық шығармасының дұрыс интерпретациясын, аудармасын жасау үшін әртүрлі салаларда: теория және музыкалық эстетикасын; музыка ырғағын, жанрларын, формаларын, музыка органологиясын толық түсіну үшін арнайы зерттеулер жүргізу керек екенін айтып кетсек артық болмас.

Қорыта келе, Әбу Насыр әл-Фарабидің музыка саласына қосқан үлесі өте көп және оның қазіргі таңда музыка өнерінің дамуына әсері мол екенін айтып кетсек болады.



1. Кебесова. ӘбуНасырӘл-Фараби. – Алматы: Қазақуниверситеті, 1971. 125 б.
2. ӘбуНасырӘл-Фараби. Музыка туралыүлкенкітап. -Алматы: 2008. – 29 б.
3. Касымжанов А.Х. Эстетические взгляды аль-Фараби. -Душанбе: Ирфон -1990.– с.43.

## ВОПРОСЫ ОБРЕТЕНИЯ СОБСТВЕННОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В ПРОЦЕССЕ ТРАНСФОРМИРОВАНИЯ ОБЩЕСТВА

*Ли Надежда*

*КазНУ им. аль-Фараби*

*Магистрант 2 курса специальности «Философия»*

Современный глобализирующийся мир несет в своем развитии, кроме известных положительных моментов, новые угрозы и риски, вызовы и требования. Постоянно ускоряющееся использование новейших технологий третьего тысячелетия порождает экзистенциальную ситуацию, которая не может быть описана с помощью сегодняшних мировоззренческих универсалий – представлений о человеке, об обществе, о мире, о взаимодействии и взаимовлиянии их друг на друга.

«Пророки технологии проповедуют новый век, перенося на социальные тенденции и организацию слабо понятую логику компьютеров и молекулярной генетики. – пишет Мануэль Кастельс в своей знаменитой работе «Информационная эпоха: экономика, общество и культура». – Культура и теория постмодернизма предаются празднованию конца истории и в некоторой степени конца эпохи Разума, отбрасывая нашу способность понимать и находить смысл даже в абсурде. Скрыто допускается принятие полной индивидуализации поведения и бессилия общества перед своей судьбой» (1, 27 с.).

Наиболее важным условием перехода к информационному обществу является свобода: открытость, право на поиск, получение и обмен информацией с помощью любых средств и независимо от границ государств, эту возможность предоставляет Интернет со своим огромным разнообразием платформ, инструментов, содержательных баз. Знание становится непосредственной производительной силой постиндустриального общества, ключевой фактор экономического и всего общественного развития. Проблема заключается в том, что знание, несмотря на общедоступность и многообразие источников, по-прежнему является элитарным ресурсом, так как его усвоение, обладание им и умение его использовать доступны не каждому по причине разных способностей и возможностей.

В настоящее время формируется новая социокультурная реальность: процесс глобализации затрагивает все стороны общественной и культурной жизни человека, развитие современного общества в направлении информационного общества мотивирует глубочайшие трансформации, связанные с динамично развивающимся информационно-коммуникативным пространством. Информация становится мощнейшим ресурсом в развитии современного общества, но также и средством манипулирования общественным сознанием. Человек зачастую не способен разобраться с огромным потоком информации, определить, что есть полезное, а что бессмысленное, где правда, а где заблуждение или намеренная ложь.

Специфика современного коммуникативного пространства заключается в том, что меняется смысл как отдельных единиц коммуникации, так и всего смыслового поля. Человек не успевает воспринять, понять и проанализировать всю безостановочно поступающую информацию, рационально и содержательно интерпретировать ее значения. Таким образом, теряется смысл поступающей информации, возникает ситуация непонимания, отсутствия смысла. Следовательно, в современных условиях уменьшается теоретико-познавательная роль информации, которая все больше передается через эмоционально-образные средства, главным в которых является не само содержание, а передатчик информации, вернее его образ. Глобализация и сжатие исторического времени привели к тому, что ценности и нормы, составляющие фундамент социальной структуры общества, по-прежнему не успевают сформироваться в соответствии с требованиями современности.

Одной из особенностей современного коммуникативного пространства, сложившейся под воздействием высокого уровня развития технологий, имеющих непосредственное влияние на структуру и процесс функционирования социальной коммуникации, выступает возникновение феномена виртуальной реальности как новой реальности. Конструирование нового образа реальности было вызвано научно-технологическим прогрессом, который в свою очередь способствовал радикальным преобразованиям естественно-природной среды обитания человека посредством научной, инновационной, творческой деятельности.

Сегодня сложность социальной ситуации в мире обусловлена прежде всего высокой социальной напряженностью, которая усиливается с каждым днем в связи с отсутствием общезначимых и

общеобусловленных идей, принципов и ценностей, принятых и поддержанных обществом на глобальном конвенциональном уровне. Поэтому в мире возрастают такие проблемы как социальное расслоение, безработица, преступность и многое другое, в том числе девиантное поведение в разных формах. В монографии «Человеческий капитал как основа формирования инновационной культуры казахстанского общества (социально-философский анализ)» казахстанские ученые приходят к следующему выводу: «Выход из ценностного кризиса возможен только на пути переоценки старой и выработки новой ценностной системы общества, формирования новых эффективных подходов для преодоления вызовов времени. Обращение к историко-культурным традициям народов мира показывает необходимость выработки гуманистического миропонимания, новой концепции человека и его роли в современном обществе. Безусловно, такое миропонимание несет в себе огромное конструктивное начало и является важнейшим ценностным ориентиром, позволяющим человеку находить свое место и назначение в потоке социальных перемен» (2, 208с.).

В пространстве современной цивилизации, в котором развитие человеческого сообщества подчинено отчужденной от духовно-нравственных измерений логике рационально-потребительских отношений, еще более ощутимой становится актуальность и важность философского рассмотрения проблемы человека и его поиска идентичности.

Идентичность можно объяснить, как тождественность человека самому себе, которая открывается и утверждается через личный опыт, знания об окружающем мире и самом себе. Идентичность предполагается как результат развития личности, и как механизм формирования чувства соответствия человека самому себе, ощущения целостности и подлинности в изменяющихся реалиях мира. Сохранение идентичности предполагает способность к независимому взаимодействию, построению отношений с другими людьми при сохранении собственных личностных границ.

Именно человек, высокий уровень его многосторонней подготовки и жизненного опыта: образования, профессиональной подготовки, деловой и общественной активности становится главной движущей силой инновационного общественного развития. В нынешнее время технологический, интеллектуальный прогресс приводит к тому, что способность личности к творческому размышлению и созиданию, к генерированию нового знания и информации становятся важнейшей предпосылкой завтрашнего дня.

Если же говорить о социальной ответственности человека, то надо помнить о том, что наше общее будущее формируется здесь и сейчас и каждым из нас, т.е. необходимо помнить о персональной ответственности. Парадигма и содержание мироустройства формируются не только глобальным капиталом, теневыми сетевыми структурами, которые оказывают воздействие на культурно-ценностные связи общества и насаждают рыночный индивидуализм, конформизм и отсутствие общих моральных принципов, размывая национальную, культурную и личностную идентичность.

Поэтому очень важно построение отношений с другими людьми, участие в общественной жизни, принятие и развитие межличностного общения, основанного на понимании, уважении, толерантности и признании уникальности каждого индивидуума. «Личность, как сказано, начинается с самосовершенствования и бытийствует только тогда и до тех пор, когда и пока она осуществляет работу самосовершенствования, - пишет А.А. Хамидов. – А эта работа осуществляется не благодаря замыканию в своём мирке, а, напротив, в постоянном расширении связей и отношений гармонического типа (насколько они возможны) с другими людьми. Именно в процессе общения возможно и действительно подлинное самосовершенствование личности как постоянное самотрансцендирование, восхождение ко всё более и более Высокому».(3,158 с.).

Говоря о проблеме идентичности, невозможно не затронуть тему кризиса идентичности, которая актуальна и понятна в современных реалиях как никогда.

Сегодняшние процессы глобализации с быстрым темпом развития и постоянными изменениями во всех сферах жизни преобразовывают не только экономические и политические отношения, но прежде всего – мировоззрение человека, его интеллектуальные способности и внутреннее душевное устройство. Зачастую возникают идеологические и культурные конфликты, психологическая усталость и мировоззренческая неудовлетворенность, тем самым возрастает стремление к целостности и интеграции личности в окружающую действительность.

Идентичность как динамичная структура развивается нелинейно и неравномерно, может идти как в прогрессивном, так и в регрессивном направлении на протяжении всей жизни человека, преодолевая кризисы. Кризис идентичности можно рассматривать как особый этап формирования личности, во время которого человек чувствует утрату собственной идентичности, сталкивается с проблемой самоопределения и самоактуализации, находится в поиске своего подлинного предназначения, места в обществе, истинного смысла существования.

По мнению Эриха Фромма идентичность человека включает в себя понятия свободы, независимости, индивидуальности и является главной проблемой современной философии,

раскрывающей противоречивость и в то же время уникальность его бытия. «Что же такое идентичность в человеческом смысле? – задается вопросом мыслитель. - Из множества ответов на этот вопрос я хотел бы остановиться только на той формулировке, которая под идентичностью понимает способность человека легитимным образом определить свое «Я», причем под словом «Я» нужно понимать организующий активный центр всей моей проявляемой и потенциальной деятельности» (4, 132 с. ).

Человек предоставлен самому себе, собственному осмыслению и реализации своей сущности, он свободен и волен жить в той гармонии с миром и самим собой, на которую способен. Свобода является целью человеческого развития. Вся история человечества – это борьба за свободу: защита собственной или нападение на чужую. В процессе жизни человек постоянно сталкивается с тем, что подавляет его индивидуальную свободу: внутренние причины – страхи, слабости, комплексы, и внешние факторы – навязанные мнения, устоявшиеся нормы и неизбежные законы. Задачей человека является осознание себя самостоятельной творческой личностью и понимание того, что смысл жизни заключается в самой жизни.

#### Список литературы

1. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура: Пер. с англ. под науч. ред. О.И. Шкаратана. - М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
2. Человеческий капитал как основа формирования инновационной культуры казахстанского общества (социально-философский анализ). Коллективная монография / Под общ. ред. К. З. Шаукеновой. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2014. – 279 с.
3. Хамидов А. А. Гуманизм как дискурс. Монография / Под общ. ред. З.К. Шаукеновой. – Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2012. – 218 с.
4. Фромм Э. Революция надежды. СПб.: Ювента, 1999. – 245 с.

### ТІЛ ФИЛОСОФИЯСЫ ЖӘНЕ ӘЛЕМНІҢ ҒЫЛЫМИ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ БЕЙНЕСІ

*Мошқал Мәдина*

*Әл -Фараби атындағы ҚазҰУ*

*Шығыстану факультеті І курс магистрант*

*Ғылыми жетекші; с.ғ.к., доцент П.М.Сулейменов.*

Адам өмірінде тіл ерекше орын алады, оның маңызды бөлігі болып саналады. Тіл-адамзаттың мәдени кеңістігінің әр түрлі нысандары арасындағы делдал. Сонымен қатар, осы нысандардың табиғи материалы. Тіл органикалық түрде адам мәдениетінің құрамдас бөліктеріне жатады, бірақ өзгелерден оқшаулануын сақтай отыра, лингвистикалық және экстралингвистикалық формаларды ажыратуға мүмкіндік береді. Бұған қоса, тіл призмасы арқылы адам әлемді танып жатқанын ескерген жөн [1].

Әлемнің ғылыми бейнесі - бұл белгілі бір тарихи дәуірдегі өзара байланысты іргелі ұғымдардың, құрылым заңдылықтарының және объективті шындықты дамытудың (эмпирикалық және теориялық) жиынтығы болып табылады. Әлемнің лингвистикалық бейнесінің алғышарттары шын мәнінде нақты: оларға табиғи және жасанды тілдер, олардың жүйелері, өзара әрекеттесу механизмдері, семиотиканың принциптері, планеталық лингвистикалық шындық жатады. Әлемнің тілдік бейнесі репрезентациялар мен қоршаған шындықты кодтау тәсілдері туралы түсініктерді қалыптастырады. «Менің тілімнің шекарасы - менің әлемімнің шекарасын білдіреді», - яғни тіл өзінің бірегей ерекшеліктері мен нақты мәдениетімен анықталатын жаңа шындық жасайды [2, 56б.]. Әрине, тіл физикалық шынайылықты қалыптастырады деп айтуға болмайды, ол тек қана осы шындықты қоғамға бейнелейді, алайда, Э.Сепир былай деп жазған: «Біз қандай да құбылыстарды көреміз, естиміз және қабылдаймыз. Бұның себебі, ең алдымен, біздің қоғамның лингвистикалық нормалары сол өрнек нысанын ұсынатындығында» [3, 6б.].

Дүниені танып білуге қойылатын басты бір методологиялық талап-шындықтың кез келген құбылысын объективтік тұрғыдан түсіндіру, яғни оның шын мәнін, табиғатын шындыққа дәл сәйкестік тұрғысынан бейнелендіру. Мұнсыз адамның білімі ақиқат болмас еді. Бұл барлық ғылым атаулыға, жаратылыстану ғылымдарына да, қоғамдық-әлеуметтік ғылымдарға да, қойылатын бірінші талапты тілтану ғылымына қолданылса, тілдің табиғаты, мәні, оның шығу себептері мен қоғамдық сипаты, атқаратын қызметі қандай деген сұрақтарды объективтік ақиқат тұрғысынан зерттеу қажеттігі келіп шығады.

Философия тілді ең алдымен қоғамдық-тарихи прогрестің нәтижесінде пайда болған табиғи-әлеуметтік құбылыс деп қарастырады, өйткені қоғамнан тыс сөйлеу тілі жоқ, болған емес және болмайды да. Екінші жағынан алғанда, тіл жоқ жерде қоғамдасу да прогреске жету де жоқ. Тіл мен қоғам айырғысыз бірлікте. Тіл - адамдардың бірлесе қимылдан, материалдық игіліктер өндірісінде

белгілі бір табысқа жетуді, көздеген мақсатқа қол жеткізу үшін өзара пікір алысып, түсінісіп әрекет етуінің құралы. Демек, тіл мен өндірістің айырғысыз бірлігінде, диалектикалық қарым-қатынасында, әрине, өндіріс алғашқылық, айқындаушы, шешуші фактор болып табылады. Дәлін айтқанда, адам өзінің тіршілік жағдайларын жақсарту үшін, табиғат жағдайларына және қоғамдық қатынастарға саналы түрде әсер ету үшін қарым-қатынас жасау және ой-пікір алмасу құралын, яғни сөйлеу тілін қажет етеді, ал бұл қажеттілік тілді тудырды.

Тілді философиялық тұрғыдан зерттеу мәселесін ағылшын материалисті Д.Локк (1632-1704) «Адам ой-санасы туралы тәжірибе» атты философиялық еңбегінде қояды. Ол сөздің мағынасына зор көңіл бөліп, бұл мәселені тілдің мәні туралы іліммен тығыз байланыстырады. Локк объективті дүние заттарын адам сезім, түйсіну арқылы қабылдайды деп анықтаған. Сөз есіту мүшелері арқылы қабылданған бөлшектенетін дыбыстардан тұрады. Сөздің қызметі ойды жеткізу, бірақ ойды түйсінуге болмайды, ойды жеткізу үшін оны түйсіну мүшелері арқылы қабылданатын таңбаларға (белгілерге) жатқызу керек.

Мұндай белгі – сөз. Локк бойынша, сөз ойдың түйсікте қабылданатын белгісі, ал сөздің мағынасы - таным және түсініктің, яғни ойдың орнын ауыстыру қабілеті.

Сөздің елеулі жағы – оның абстрактілігі деп таныды. Кеңес тілшісі М.В.Мачавариани: «Сөздің мағынасын зерттей келе, Локк субъективті-объективті, индивидуалды-қоғамдық, нақты, жалпы деп бөлшектенді. Сондықтан оның теориясына субъективті-идеалистік сипат тән», - деді.

«Тіл» термині, кем дегенде, өзара байланысты екі мағынаға ие және оларды ажыратып алу қажет: оның *бірі* - жалпы тіл, белгілі бір таңбалы жүйелердің класы ретінде қарастырылады; ол - бүкіл адамзат баласына тән жалпы сөйлеу құралы болып табылатын тілді білдіретін жалпы ұғым. 2) ал *екіншісі* - нақты, этникалық немесе «идиоэтникалық» деп аталатын тіл - белгілі бір социумда, біраз уақытта және кейбір кеңістікте пайдаланылатын нақты қолданыстағы таңбалы жүйе. Бұл екі түрлі ұғымды бір-бірімен шатастырмау керек. Өйткені бұлардың арасындағы логикалық қатынас жалпы мен жекеше категорияларының арасындағы қатынас тәрізді

XX ғ.тілге айрықша назар аналитикалық философияға тән. Осы үрдістің бір бөлігі ретінде белгілі болғандай, тілді түсінуге және талдауға екі тәсіл енгізілді:

1. Логикалық талдау философиясында Б. Рассел, Х. Райхенбах, М. Шлик және басқа ғалымдар логикадағы сәйкессіздіктерді, қайшылықты тұжырымдамалар мен екіұштылықты болдырмау мақсатында тілді реформалау мәселесін шешті. Мәселе негізінен тірі, яғни ауызша тіл туралы емес, ғылым тілі туралы болды.

2. Лингвистикалық философия (Л. Витгенштейн және т.б.) өз міндетін тілді реформалауда емес, қате қолдану салдарынан туындайтын түсініспеушіліктерді жою мақсатында оны нақты пайдалануды мұқият талдауда көрді [4].

Антикалық философияда тіл үйренудің екі аспектісі бойқалады – *генетикалық* (диахроникалық, тарихи), бұл бір уақыт аралығында тіл элементтерін бірінен соң соң бірін, жүйе құрмай оқу; *жүйелік* аспект (синхронды, формальды), жүйені құрайтын тілдің қолданыстағы элементтері оқытылады.

Ежелгі Грецияда тіл мәселесі таным теориясының дамуымен тығыз байланысты болды. Тілдің табиғатының гносеологиялық түсіндірілуіне әсер еткен атаулардың табиғаты, яғни заттар мен олардың атаулары арасындағы қарым-қатынас туралы дау болды.

Екі қарама-қарсы көзқарас болды. *Онтологиялық көзқарас* (Гераклит, стоиктер және басқалар) бойынша шын мәнінде сөздер заттардың табиғатына байланысты таңдалады, яғни сөз бен зат арасындағы заңды байланыс бекітілді. *Конвенциялық көзқарасқа* (Демокрит, Аристотель және т.б.) сәйкес сөздер заттарды әдет бойынша білдіреді, яғни сөздер мен заттар арасында заңды байланыс жоқ.

Ғылым философиясы алғашқылардың бірі болып тілді логикалық талдауға кірісіп, лингвистикалық проблематиканы ашты. Леви-Стросс дәуірінен бастаған антропология мен этнографияда, мәтін метафорының Фрейд психоанализі дәуірінен бастап психологияда оқу мен тілдік құрылымның мағынасын зерттеу қоғам мен мәдениет, адамның психикалық өмірін анықтайды. Мәтіндік көзқарас өнер тарихында басым болады, онда кез-келген өнер түрі тіл ретінде қарастырылады. Қазіргі заманғы адамгершілік пайымдаулары үшін диалог, өзара араласу, коммуникация басты мәселе болып табылады [5].

Леви-Стросстың айтуынша, тіл - әлеуметтік құбылыс. Лингвистикалық мінез-құлықтың барлық дерлік актілері бейсаналық ойлау деңгейінде жүзеге асады. Барлық әлеуметтік құбылыстардың ішінен, оның пікірінше, тек тіл шынайы ғылыми зерттеулерге ұшырауы мүмкін. Леви-Стросс, сонымен қатар, тіл мен мәдениет арасындағы күрделі қарым-қатынасты анықтайды. Біріншіден, тіл мәдениеттің өнімі ретінде қарастырылуы мүмкін: қоғамда қолданылатын тіл адамдардың жалпы мәдениетін көрсетеді. Екіншіден, тіл мәдениеттің шарты ретінде қарастырылады: жеке адам өз тобының мәдениетін тіл арқылы сіңіседі - бұл бірінші, ал екінші - тіл мәдениеті тілдің құрылысы сияқты құрылымға ие болған шамада мәдениеттің шарты болып табылады [6].

В. Томсеннің пікірінше «Германиядағы ұлы адамдардың бірі» — болып есептелетін Гумбольдттің лингвистикалық алымы кең. Лингвистика тарихында оны салыстырмалы-тарихи тіл білімінің философиялық негізін қалаушы деп санайды. Гумбольдт санскрит, қытай, малай, америка индеецтері, басқ тілдері сияқты дүниенің әр бұрышындағы көптеген тілдерді зерттеген. Көп тілдердің фактілерімен таныс болу— оның лингвистикалық ой-өрісін мейлінше кеңейткен. Гумбольдт салыстырмалы-тарихи әдістің тіл зерттеу әдісі болып қалыптасуында үлкен роль атқарды. Осы әдістің принциптері, проблемалары шеңберінен тысқары да көптеген проблемаларды көтеріп, теориялық тұжырымдар жасады. Тілдің табиғаты, мәні, құрылымы, тіл мен мәдениет, тіл мен материалдық дүние, тіл мен ойлау, тіл мен қоғам, тіл тарихы, тіл білімінің салалары, т. б. Гумбольдт зерттеген проблемалар қатарына жатады. Соларды зерттеу арқылы ол жалпы тіл тану ғылымын негіздеді. Оның бұл салалардағы тұжырымдарын толық та, айқын баяндайтын еңбектері — «Адамзат тілі құрылысының әр алуандығы туралы» (1827), «Ява аралындағы Кави тілі туралы» (1836) деп аталатын туындылары.

Гумбольдт тіл білімінің өзіндік философиялық базасы — тіл философиясы. Тіл философиясының негізгі принциптері—тілді, оның формаларын әрекет деп тану, оларды халықтың ұлттық санасы деп есептеу. Тіл — әрекеттің өзі. Сондықтан оның бірден-бір ақиқат анықтамасы генетикалық қана болу керек. Тіл — дыбысты ойдың көрсеткішіне айналдыратын рухтың әрекеті. Даму— тілдің өмір сүруінің формасы. Тіл — ойлау әрекетінің творчестволық синтезі, бірақ сонымен бірге ол — актив форма, ойлау әрекетінің құралы да. Тіл мен ойлаудың бірлігі — ажырамас бірлік. Бұл сөйлеу мен ойдың бірлігі. Өйткені тіл жалпы, коллективтік меншік болғандықтан, индивидуумға әсер етеді. Адам тілді неғұрлым жақсы меңгерген болса, солғұрлым тіл оның ойлауына әсерін тигізеді. Осылармен қатар, Гумбольдт тіл мен «халық рухы» арасындағы байланысты да сөз етеді. Бірақ тілдің қоғамдық сипатын ұлттық табиғат, адамдардың жанында, санасында болатын идеалдық нәрсе деп біледі. Бұл идеалдық — индивидуалдық емес, жалпы халықтық, тілдік ойлау. «Халық тілі — оның рухы, халық рухы — оның тілі». Тіл жеке адамдардың сөйлеуі арқылы керінгенмен, ол — жеке адамның табысы емес, халықтың табысы [3].

Қорытындылай келе, тілдер әртүрлі құрылымдарға, пішіндерге, желілерге біріктіру үшін ең ыңғайлы салалардың бірі болып табылатынын айта аламыз. Тілдер адамның мәнін, оның сана-сезімін, қарым-қатынасын анықтайтын ең терең процестермен байланысты, алайда, ол сонымен бірге жеке адам мен қоғам мүмкіндігінің шегінен асып кетеді. Қазіргі кезде, тілдер өркениет дамуының негізгі себептерінің біріне айналуға, тілден тілге аударудың қиындықтары азайып, біз тілге байланысты бірнеше синтездеу процестерін және адамзаттың одан әрі дамуын анықтай аламыз: тілдердің бір-бірімен өзара әрекеттесуі, барлық жақсы қасиеттерді игерген табиғи тілдердің пайда болуы, тілдерді, мәдениет кодексін, түрлі белгілер мен мәтіндерді қоса алғанда жалпы коммуникациялық жүйенің пайда болуы.

Егер, әлемнің лингвистикалық бейнесін тарихи және әдеби әлем бейнесімен салыстыратын болсақ, әлемнің лингвистикалық бейнесі оның әмбебаптығы, пайдаланылған әдіснаманың ауырлығы және адамзаттың одан әрі дамудың орнықты кезеңіне практикалық маңызы бар ғылыми гуманитарлық онтологиялар арасында серпіліс бере алады.

Философиялық мәселелерді тіл призмасы арқылы қарастыру әртүрлі философиялық дәстүрлер мен бағыттарға жататын философтардың ойлау стилистикасына сенімді түрде кірді.

#### Әдебиеттер:

1. Кормочи Е.А. Язык как предмет философской рефлексии // Вестник КРАУНЦ. Гуманитарные науки. 2010.
2. Витгенштейн Л. Логико-философский трактат / Ағылшын тілінен аударма– Философиялық жұмыстар 2 бөлім. - М.: Гнозис, 1994.С. 1-73.
3. Языки как образ мира. - М.: АСТ; Санкт-петербург.: Terra Fantastica, 2003. - 568 с.
4. Автономова Н.С. Философские проблемы структурного анализа в гуманитарных науках. – М.,1977.
5. Никонова С.Б. Лингвистическая философия в культурной парадигме современности // Научно-технический вестник информационных технологий, механики и оптики. 2007. №36
6. Леви-Стросс К. Структурная антропология. -М., 1985.

## М.Х. ДУЛАТИДІҢ «ЖАҒАННАМА» ТУЫНДЫСЫНДАҒЫ ТҮРКІЛІК РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ ТАРИХИ КӨРІНІСТЕРІ

*Мырзабеков Жамбыл Ерғараұлы  
«Философия» мамандығының 2 курс докторанты  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

Түркілік өркениет өз бойына Шығыс пен Батыстың, ислам мен буддизмнің, рационалды және иррационалды мазмұнын жинақтаған әмбебап қасиетке ие. Ол басқа да әлемдік философиялардан өзіндік ерекшеліктерімен дараланады. Ол ең алдымен, мифтік негізде қалыптасу мен көшпелілік, космоцентризммен байланысты.

Бүгінде отыздан астам мемлекеттер өмір сүріп жатқан түркілік кеңістіктегі өркениет тағылық емес, адамгершілік қағидаттар мен болмыстың геосаяси және әлеуметтік аспектілері негізінде қалыптасты. Дала немесе көшпелі өркениет деп аталған түркілік дүниетаным өте терең. Оның философиялық астары мен мазмұны әрбір зерттеуші еңбегінде жаңа қырынан көрініп, жан-жақты сипат ала беруде. С. Ақатайдың түйіндеуінше: «Көшпелілердің рухани өмірі мен дүниетанымы кездейсоқ ұғымдардың тізгін бермес жүйесіз сапырылысқан жиынтығы емес, керісінше ғылым тілінде көшпелілік деп орныққан біртұтас қондырғылық идеялық үрдіс ретіндегі мәдени құбылыс» [1, 280]. Шексіз кеңістікте ғұмыр кешкен ата-бабаларымыз даланың өздеріне беймәлім сырлары мен тылсым дүниесінің құпия құбылыстарына терең мән бере қарап, қанығуға тырысты. Табиғатпен етене өмір сүріп, оның әрбір перзентіне ерекше жанашырлық білдірді. Өсімдіктер мен жануарлар дүниесіне ыстық ықылас білдірді. Осы себепті де түркілер – жасампаз өркениетті қалыптастырды. Осы орайда

А. Сейдімбектің мына бір пікірі назар аудартады: «Көшпелілер мәдениетінде толып жатқан «измдердің» кездеспейтіндігін, идеал тұрақтығын, соның арқасында мыңдаған жылдар бойы сыртқа еліктеуден гөрі іштей шындалудың басым болғандығын, сөйтіп жалпыадамзаттық мәдениетте өзіндік дара бітімімен көзге түсетінін әлгіндей қасиеттерден іздеу керек» [2, 64].

Түркілік өркениет «өмірдің әсер-ықпалымен» туындаған, өз мазмұн қуатымен дараланатын рухани мағынаға ие. Оны бүгінгі зерттеулермен асыл ойлар керуені дәлелдеп беруде. Түркі дүниесіне ортақ ғұлама ғалымдарымыздың сүбелі ойлары мен тұжырымдары ғылыми сипаты мен терең философиялық қуатымен дараланып, әлемдік мәдениет пен руханиятта айрықша бағалануда.

Өркениет – ашық жүйе, заңды нәтиже және адамдардың жасампаз іс-әрекеттерінің жемісі. Өркениет құндылықтары – әлемдік байланыстардың дамуын қамтамасыз ететін әмбебап құндылықтар. Өз философиялық көзқарастарымен дала өркениетіне қомақты үлесін қосқан тұңғыш ұлт тарихшысы Дулати оны адамзаттың рухани мәдениетінің деңгейін көрсететін ғылым деп санады.

М.Х. Дулати да – өз заманының ұлы тұлғасы болғандықтан, ең алдымен рухани дамуды, адамдық болмысты, ізгілікті дәріптеуді шығармашылығының негізгі кредосына санады. Ұлы хандар ғана емес, түркілік дүниенің тарихи шежіресі болып табылатын «тарихи рашиди» еңбегі мен «Жаһаннаме» туындысында да автор ретінде М.Х. Дулатидің рухани құндылықтарды аса насихаттаушысы болғандығын айқын көреміз.

Ұлы ойшылдың ақындық қуатын танытқан бұл поэмасында қанша замандар өзгерсе де, ар, ұят, адамгершілік, мейірімділік, кешірімділік, жан тазалығы, шынайылық сияқты ұғымдардың өз рухани құндылығын жоймайтындығын танимыз.

«Жаһаннаме» философиялық-лирикалық туындысын жазу барысында ойшыл өзі үшін рухани тыныштықта болды, өзі үшін «әлемде басқа болмыс» ашты, зайырлы ойлау ұстанымдары мен адамдық қадір-қасиеттері идеалын әзірледі. Бұлар басты белгілері тәрбиелілік, білімділік, сенімділік, дербестік болып саналатын рухани бауырмалдық философиясының кредосы болып табылады. Сюжеттік желісіне үнді дастандарының бірі негіз болған бұл поэма түркілік дүниетаным биігінен ой толғайтын, даналық сөз айтатын классикалық, философиялық туынды. Поэма тарихи болғанымен, идеялық-философиялық мазмұны бір Жаратушыны дәріптеу, парасатты тағылым беріп, имандылыққа үндеуге арналған. Поэmanın алғашқы 114-бәйіті кіріспе іспетті. Негізгі оқиға желісі 115-бәйіттен басталады. Кіріспеде

М.Х. Дулати поэманың жазылу себебін жиырма жылдан кейін «Қала- и Зафар» қаласына қайта оралғандағы қаланың жағдайының негізгі арқау болғандығын былай баяндайды:

95. Бірінің де ізін көрмедім сол кезде,

Қараңғы тартты көзіме жаһан.

96. Құлазып көңілім, ойым тым зарлы,

Қатты жыладым егіліп ұзақ.

97. Ұмыт болған, өшкен айырылысу оттары,

Тұтасты бойыма соның бәрі...

102. Жұмылмай көзім ұйқыға таңға дейін,  
Жатып едім сол кез қасымда сияқты [3].

М.Х. Дулати бұл қалада өткізген күндерін қайғыра да мұндана отырып есіне алып, жазады. Өйткені, мұнда ол жастық шағын өткізген, достары мен ата-анасын сағына еске алады. Өмір талқысына ерте түскен М. Дулати талай тауқыметті көргенін қамыға айтады. Жүрек түкпіріндегі қайғы-мұңын жырға қосады. Қайғы-қасіретінен арылу үшін осы поэмасын жазуға кіріскендігі сезіледі. Поэмада ойшыл өмірлік оқиғаларын еске ала баяндап, шығармада тарихымыз кейінгілерге жетсе екен, әрбір ұрпақ өз тегін білсе екен деген мақсат ұстанған. Поэманың негізгі кейіпкерлер – хандар, шахтар, бектер, т.б. әмірлер, жасаған іс-әрекеттері, барлығы өмірден алынған кейіпкерлер. Олар қарапайым халыққа - қайырымды. Шығарма қоғамда әділеттіліктің орнауы – ел басқарушыға тікелей байланысты, өзгеге қиянат жасамаған басшы басқарса, халық жақсы өмір сүріп, береке-ынтымақ орнайды деген пәлсапалық ойды тереңдете түседі. Бұл поэманың 1056-1057-бәйіттерінде басшының қайырымдылығы мен қанағатшылдығынан халық байыды, басқалардың байлығына пысқырып та қарамады. Оның істеріне халық еш шүбә келтірмеді, ешкім де одан қиянат шекпеді», - деген жолдармен берілген.

«Тарих-и Рашиди» еңбегі секілді аталмыш поэманың алғашқы 14 бәйіті бір Жаратушыны жырлауға арналады.

Мадақ - жаһанды жаратушыға бұрын,  
Ешкімнің одан емес ісі жасырын  
Қандай адамның қиялы жетер,  
Ұлыстың қайсысы құпия етер?  
Бәрі оның алдында бірдей болар,  
Ашық болса да, түнек мекен болар.  
Әлем жұртында не болса да,  
Оның құдіреті онда да көрінеді.  
Жаһанда не болса да жанды, жансыз болар,  
Ауада ұшар, жерде жүгіріп жүрер.  
Оның құдіретімен қанат қағар,

Оның құдіретімен жүгіріп қашар, - дей отырып ақ пен қара алмасып келетін өтпелі дүниенің жалғандығын айтып өтеді. Автордың пікірінше, бәрі де Алланың қолында. Ол өте кешірімді. Егер шын тәубеге келіп, бар ниетіңмен жалбарынсаң, кешіреді, ал, оның қаһарына ұшырасаң, өмірің азапқа толы болатынын ескертіп, жаман пиғылдан кез-келген адам бойын аулақ ұстау керектігін ескертеді.

Мұхаммед Хайдар Дулати «жақсы өнеге қоғамдағы адамдардың бір-бірімен қарым - қатынасын қалыптастырып, адамгершілік қасиеттердің алда жүруіне жәрдемдеседі, діни талапқа негізделе жүргізілген тәрбиелік шаралар ғана адамдарды имандылыққа алып келеді» дейді. Оның поэмасындағы адам өмірінің мәні – еліне қызмет етіп, оны жаудан қорғау жолында өз өмірін құрбан ете білу, бұл мақсаттарды адамның жеке мүддесінен жоғары қойып, намыс пен мақсаттарды адамның жеке мүддесінен жоғары қойып, намыс пен батырлыққа, елдік пен ерлікке ғана емес, кіршіксіз адамгершілікке ұмтыла білу – поэманың басты идеяларының бірі.

Аталған көркем туындының тереңінде тұнып жатқан тағылымды көзқарастар өзіне дейін де, өзінен кейінгі де, ұлттық танымды жете зерделеуге жол ашатын дәйекті дәнекер, байыпты байлам, тұғырлы тұжырымдар көптеп кездеседі. Олар жеке адамдарға арнау түрінде де, көпшілік оқырмандарға өмір, дүние туралы өзінің көзқарастарын, ұлағатты ұстанымдарын үлгі етіп қалдырып кетті. Адам баласының тіршілігінің тұтқасы ар-ұят екенін айтып, рақымшылдыққа, қанағатшылдыққа үйрену керектігін ескерту арқылы әркімді өз орнын табуға шақырады.

М.Х. Дулатидің пікірінше, өтпелі өмірдің байлығына қызықпайтын патша - нағыз патша, бұл фәнидегі байлықтың өзі мәңгі емес деп бірнеше ескерте кетеді. Байлықтың өзі әділдік пен қайырымдылық болған кезде ғана келеді. Алланың құлы өмірден кетер сәтте, өзімен бірге махаббат пен достықты алып барғаннан артық бақыт жоқ.

Аларыңды аларсың керегіңді байлықтан,  
Ақылдылар әдетте сол байлықтан қаймыққан,  
Сену керек дер едім осыны айтқан данаға.  
Дәулетімен Карунның кете алмайсың астасып,  
Сінбес еді бойыңа жегеніңмен басқасы.  
Жисаң егер тонаумен дүниені, мүлікті,  
Ол ошағы болады бітпес даудың, бүліктің,  
Жиғаныңнан не қалар, о да бір күн жоғалар,  
Жылатқаның жылатар, тонағаның тоналар [3, 365].

Поэмада көтерген негізгі мәселелер - қиыншылықты мойымай жеңу, бір-біріне мейірімділікпен қарау, өмірде өз орныңды табу, жаман әрекеттерден тазару. Яғни жүректі жаман әрекеттерден тазарту.



Яғни жүрек жаман әрекеттерден тазарғанда ғана, Аллаға жақындай түседі дейді М.Х. Дулати. Жүректегі Алла деп отырғаны, әр адамның ар-ұяты, санасы. Оның пікірінше, имандылық дегеніміз – адам мен адамды жақындастыратын, жақсыға үйір, жаман әрекеттер жасамау.

Поэмада Фирузшахтың Жаһан бану, әйелі Назбой, Назбойдың шешесі Махи-Руй-Зариф ханым, Низанин сияқты әйел бейнелері арқылы пәк сезімді, адалдықты, адамгершілікті байқауға болады. Әйел, ер адамның ақылшысы, қамқоршысы, қиын кезде жанынан табылып, ақылына ақыл қосып, кеңес беретін жолдасы. Тек үйде, жанұяда ғана емес, жалпы адамзат баласына, мемлекеттің ілгері дамуына септігін тигізіп отырғандығын айтады.

М.Х. Дулати адам бойында жамандық ойлау, жеңілтектік, өзінің қара басын ғана ойлау, жалақорлық, өтірікшілік, т.б. қасиеттер адам асқақтаған кезде араны ашылып, тойымсыз ниет пайда бола бастайды деп түсіндіреді. Сондықтан мемлекет басшысы, осы қасиеттерді ауыздықтай алмаса, бүкіл халқын апатқа ұшырататыны сөзсіз. Басшы әрқашан қарапайым халықпен ой бөлісіп, санасып, жарлық шығарарда шариғат заңдарын бұрмаламай, әділ болу керектігін ескертеді.

Поэманың өзіндік ерекшелігі – азғыншылықтан, жан азушылығынан, сатқындықтан, дүниеқорлықтан сақтану болып табылады. М.Х. Дулати өзінің поэмасында адамның өте нәзік жан сырын, шынайы адамгершілік мәдениетін мейлінше толымды етіп бейнелеген, әрі логикалық ой арқылы суреттейді.

Әсіресе, адамдар арасындағы қарым-қатынастарға көңіл бөле отырып, әлеумет пен қоғамның да қатты әсері тиіп отыратындығын ескертеді. М.Х. Дулатидің «Жаһаннамэ» поэмасын адамдарды адамгершілікке шақыру туралы шығарма деп атасақ та болады. Оның мысалдарын поэмадан көптеп кездестіруге болады:

«Тағына отыр сұлтандық, тұлпарыңа мін өзің,  
Дәруіштей биязы болғай бірақ мінезің» [3, 411].

Жаны жарқын адамның жылы ұшырар ауласы,  
Соны сезген адамның қай кезде де сау басы [3, 467].

М.Х. Дулати «Жаһаннамэ» поэмасының өн бойында өмірдің өтпелілігі желілік сипатпен баяндалады. Осыдан өрбитін ойшылдың адамгершілік асқақ мұраттарымен бірге қайнасып жатқан ғұмырлы ойлары бүгінгі күн талабымен ұштасып, жас ұрпақтың сусындай берер рухани асыл мұрасы болып қала беретіні сөзсіз.

Поэманың негізгі өзегі қаһармандардың ерлігі, батырлық қимылдары, ел басынан өткен тарихи оқиғалар, сондай-ақ, халықты бірлікке шақыру болып табылады. Және де, бұл шығарманы халықтың тарихи санасы мен көркемдік ой-пікірі дамуының жемісі деуге болады. Демек, М.Х. Дулатидің «Жаһаннамэ» шығармасында күнделікті тұрмыс тіршіліктен бастап, ел, мемлекет басқару, еларалық саясат мәселелеріне дейін нақты сөз болады.

Тәуелсіздігіміз рухани дамуымызға да жаңаша бетбұрыстар әкелді. Әсіресе, өткен ғасырлардағы ұлы әдеби-мәдени мұраларымыз, тарихи жәдігерлеріміз руханиятымызға қайта қосылып, зерделенуде. Мұнда ұлы ойшылдың сөз өнерінің жетік білгірі, өлең-сөздің теориясын толық меңгерген ақындық табиғатын тануға болады. Түпнұсқасы толық жетпесе де, «Ислам және заман» кітабында келтірілген Берлин нұсқасын талдай отырып, осыдан бес ғасырға жуық бұрын жазылған аталмыш туындының ұлттық руханияттағы маңызының тереңде екендігін Елбасымыздың «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында көтеріліп отырған өткенімізді тану, бүгінгіге үлгі ету мақсатымен ұштасып жатқандығынан бағамдадық. Яғни, бүгінде өнеге алуға тырысып жатқан батыстық мәдениет пен өркениеттің зор мәдени жетістіктер шоғыры даламызға сырттан келген жоқ, керісінше, көпшілігі осы кең-байтақ өлкеде пайда болып, содан кейін Батыс пен Шығысқа, Күнге мен Теріскейге таралғандығын, кейінгі жылдары табылған тарихи жәдігерлер біздің бабаларымыздың өз заманындағы ең озық, ең үздік технологиялық жаңалықтарға тікелей қатысымыз бар екенін айғақтайды.

Ендеше, М.Х. Дулатидің «Жаһаннама» туындысында айтылған түркілік рухани құндылықтардың тарихи маңызы ерекше екендігі даусыз.

## **ФИЛОСОФСКОЕ ОБОСНОВАНИЕ ВОСПИТАНИЯ И ОБРАЗОВАНИЯ**

*Мурадова С. А.*

*КазНУ им. аль-Фараби магистрант по специальности «Философия»  
Научный руководитель – д.филол.н., профессор Едильбаева С.Ж.*

Философские основы воспитания детей обуславливают стратегию и тактику функционирования дошкольных образовательных учреждений. Существует большое количество понятий и их содержательных характеристик, составляющих фундамент философии воспитания. Это человек в аспекте воспитательной, самовоспитательной деятельности; социальная среда, обуславливающая

развитие системы образования; педагог и его роль в обществе, образовательном учреждении и др. Можно выделить три основных направления философских знаний:

1) онтология – теория бытия, ее проблемы что первично. Идеалисты понимают духовную реальность как первичную, реалисты считают, что материальный порядок первичен и не зависит от сознания человека;

2) аксиология – теория ценностей. Выделяя этические, эстетические, познавательные и другие ценности философия дает материал для воспитания;

3) гносеология – теория познания. Изучает природу знаний, сущность истины. [1, 34]

Эти направления воплотились в признанные педагогические теории: идеализм (реальность духовного происхождения); реализм (реальность материальна); неотомизм (ценности определены Богом, они абсолютны и вечны, реальность дуалистична при доминировании духовной среды над материальной); прагматизм (ценности относительны, реальность это опыт индивида, его взаимодействие со средой); экзистенциализм (реальность субъективна, ценности выбираются произвольно); диалектический материализм (реальность объективна и материальна, духовные явления вторичны, ценности продукт конкретного общества).

Осмысление воспитания на философском уровне позволяет выйти на междисциплинарное представление о ценностных, сущностных, процессуальных и результативных аспектах воспитания. [2,45]

Существует ряд концепций, раскроем некоторые из них:

1) концепция свободного воспитания (конец 19 – начало 20 в. в.). Основные идеи теории свободного воспитания представлены в работах К. Е. Вентцеля, П.Ф. Каптерева, П.Ф. Лесгафта, М.Х. Свентицкой и др. Это необходимость предоставления детям свободы выбора игры или занятия, учет особенностей возраста ребенка, отсутствие строгой регламентации режимных процессов, отсутствие планов и программ, выбор материалов диктуется «планом жизни детей» (К. Е. Вентцель), их интересами и необходимостью пробуждения в ребенке творческих сил. Данный подход реализовывался в детских садах России в начале 20 века.

Концепция дошкольного воспитания В. В. Давыдова и В. А. Петровского (1989 год) содержит некоторые положения теории свободного воспитания. Однако не в плане заимствования, а в аспекте нового этапа развития педагогики как науки, обоснования личностно-ориентированной модели образования.

2) концепция природосообразности (Я. А. Коменский, М. Монтессори, К. Д. Ушинский др.). Это воспитание сообразно природе человека с учётом заложенных самой природой жизненных сил и стремлений к познанию мира, деятельности. В этой концепции прослеживается тесная связь педагогики с психологией, зависимость воспитания от особенностей душевной жизни детей, функционирования психических процессов. [3,96]

3) гуманизм воспитания (Ж. Ж. Руссо, Я. Корчак, С. Т. Шацкий, К. Д. Ушинский, др.). Гуманизм как принцип мировоззрения опирается на убежденность в безграничные возможности человека, идею о праве человека на счастье, свободу и защиту достоинства личности и др. В дошкольном воспитании гуманизм подходов прослеживается в изменении взгляда на ребенка (он не только объект воспитания, но и субъект собственного развития), переосмыслении сущности процесса воспитания, его назначения (обращение к внутреннему миру ребенка, его интересам, мотивам поведения; создание условий для развития, самореализации; использование гуманных средств, методов и приемов воспитания, т. д.), в изменении целей воспитания (выделять как цель воспитания то, что значимо для каждого человека, например, приобщать к общечеловеческим ценностям; относить к цели воспитания каждого конкретного ребенка, отсюда цель воспитания должна быть личностно ориентированной). [4,64]

Таким образом, этот подход возвеличивает индивидуальность, неповторимость ребенка, самоценность человеческой личности.

#### Список литературы

1. Едильбаева С.Ж., Философия образования Алматы, 2014, 210с.
2. Александрова Н.С., Дошкольная этнопедагогика, М.1995,210 с.
3. Тажибаев Т., Просвещение и школы Казахстана во второй половине XX века. Алматы, КазПИ изд. 1962, 116 с.
4. Краевский В.В. Педагогика между философией и психологией // Педагогика - №6 – 194с.

## ТРИ ВОЛНЫ ЭЛВИНА ТОФФЛЕРА

*Перова И.А*

*Магистрант I курс Биотехнология*

*Руководитель: к.филос.н., профессор Джаамбаева Б. А.*

Элвин Тоффлер — американский философ, социолог и футуролог, один из авторов концепции постиндустриального общества. Его работа «Третья волна» впервые опубликована в 1980 году и стала второй частью задуманной им трилогии, посвящённой развитию современной цивилизации.

В этих работах проводится тезис о том, что человечество переходит к новой технологической революции, то есть на смену первой волне (аграрное общество) и второй (индустриальное общество) приходит новая, ведущая к созданию информационного, или постиндустриального общества.

Э. Тоффлер предупреждал о новых сложностях, социальных конфликтах и глобальных проблемах, с которыми столкнётся человечество. В своей книге «Третья волна» Э. Тоффлер выделял три стадии в развитии общества и производства: аграрную, • индустриальную, постиндустриальную. [1]

Американский ученый считает, что общественный прогресс осуществляется путем решения различных социальных конфликтов, которые в свое время являются следствием взаимодействий людей во всех сферах общественной жизни. Процесс появления конфликтов, противоречий и процесс их решения Э. Тоффлер красиво сравнивает с волнами океана, которые на своем пути вовлекают в процесс изменения цивилизаций всех людей мира в качестве участников. Э. Тоффлер различал четыре сферы общественного развития: техническую, социальную, информационную и психологическую. Но волну, по его мнению, создает только одна техническая сфера. Из этого следует, что движущей силой прогресса и развития общества являются техника и технологические революции. Именно они определяют степень развития той или иной цивилизации. По мнению Э. Тоффлера, развитие науки и техники осуществляется рывками - волнами. Он рассматривает общественное развитие как "смену стадий".

Первый этап начался в период неолита, когда люди изобрели земледелие и тем самым перешли от варварства к цивилизации. По определению Э. Тоффлера, земля была основой экономики, жизни, культуры, семейной организации и политики. Господствовало простое разделение труда и существовало несколько четко определенных классов: знать, духовенство, воины, рабы или крепостные. Власть была жестко авторитарной. Социальное происхождение человека определяло его место в жизни. Экономика была децентрализованной, каждая община производила большую часть необходимого. [2]

Лидерами сельскохозяйственной цивилизации были страны Востока, так как они могли получать по два-три урожая в год за счет благоприятных климатических условий. Накопление капитала происходило в основном в сфере торговли, причем товары главным образом шли с Востока на Запад, а с Запада на Восток поступали золото и серебро.

Для появления так называемой Первой Волны потребовалось не одно тысячелетие, но она стоила этих ожиданий, так как именно она помогла большей части человечества перейти от племенного этапа существования к этапу тех самых развитых аграрно-феодальных цивилизаций.

Э. Тоффлер называет этот этап «доиндустриальным обществом». Продолжался он, как видим, довольно долго — многие тысячи лет — и не закончилась до сих пор. На сегодняшний день множество стран всё ещё находятся на этой стадии развития. Нам они известны как страны «третьего мира» (основная часть Африки, Латинской Америки и некоторые страны Юго-Восточной Азии). Ряд культур (население островов Полинезии, некоторые изолированные племена Амазонии) все еще не освоили эту стадию, до сих пор живя первобытно-общинным укладом и охотой-собираТЕЛЬСТВОМ. [3]

Второй этап начался в Англии в Новое время, где люди изобрели станок и паровой двигатель, построили фабрики, т.е. изобрели фабричное производство. Древнее общество стало рушиться и начала рождаться совершенно новая цивилизация. Пришла Вторая волна. С середины XVIII в. начала набирать силу индустриальная волна, завоевавшая через 100 лет уже практически весь мир. В результате промышленной революции и агрессивной колониальной политики стран Запада многие народы, лидеры сельскохозяйственной волны попали в колониальную и полуколониальную зависимость, утратив потенциал экономического развития, так как благоприятные природно-климатические условия, устаревшие технологические и организационные принципы сельскохозяйственного производства – институты первой волны – препятствовали скорейшему освоению индустриальной цивилизации. Страны Востока, ставшие заложниками своих природно-климатических преимуществ первой волны, уступили лидерство в мировом развитии Западу.

Вторая волна, быстро захлестнула большую часть мира. Хотя первая волна еще даже не пошла на убыль. [4] В Европе началась промышленная революция. Но сельскохозяйственное и промышленное

производство продолжают сосуществовать и конкурировать друг с другом до сих пор во многих частях света. Вторая волна изменений преобразила мир и модернизировала экономические и общественные институты.

Прежде всего, появился феномен массовости и стандартизации. Стало возможным производить один и тот же товар огромным числом идентичных копий. Газеты и СМИ могли транслировать одни и те же истины миллионам людей одновременно. Наука стала одним из главных способов решения всех проблем — не только технических, но и социальных. К этому периоду относится появление и пышный расцвет идеологий.

Изменились также система ценностей и система образования. С одной стороны, в индустриальном обществе высоко котируется способность к упорному труду (как умственному, так и физическому) — без него не получить необходимое для высокого статуса образование. Монотонный труд стал единственным способом утвердиться в новом обществе. Не имея склонности к такому труду, люди автоматически оказываются за бортом.

В этот период начал появляться новый класс менеджеров, которые координировали большое количество разных процессов в обществе и в промышленности. Машина превратилась в некий идеал эпохи. [5]

Благодаря новому укладу общество в странах Запада смогло удовлетворить потребность в пище и товарах, уровень комфорта существенно вырос, равно как и уровень медицины.

Вторая Волна, перевернувшая за несколько коротких столетий жизнь в Европе, Северной Америке и некоторых других частях света, продолжает еще распространяться: множество стран, до сегодняшнего дня являвшихся по сути своей аграрными, сейчас строят машиностроительные и сталелитейные заводы, текстильные и пищевые фабрики, железные дороги. Вторая волна по своей скорости превысила Первую в несколько раз. Силы Второй Волны до сих пор еще не исчерпаны. [6]

Третий этап начался во второй половине XX века на Западе, где люди изобрели автоматическое производство, робототехнику и компьютер, которые вытеснили с производства тяжёлый физический труд людей. Производство стало поточным и массовым. Большое значение получила сфера услуг — в розничной торговле, администрации, образовании.

Э. Тоффлер обращает внимание на разнообразие производства, сферы услуг, торговли и других сфер жизни, которые расшатывает традиционные структуры индустриального века. Капиталистическое общество прежде всего основывалось на массовом производстве, массовом распределении, массовом распространении культурных стандартов. Во всех промышленных странах — от США до Японии — до недавнего времени ценилось единообразие. Тиражированный продукт стоит дешевле. Индустриальные структуры, учитывая это, стремились к массовому производству и распределению.

Промышленное производство стало приобретать новые черты. Во множестве областей технологии возросло разнообразие типов техники, образцов товаров, видов услуг. Все большее дробление получает специализация труда. Расширяются организационные формы управления. Возрастает объем публикаций.

Э. Тоффлер назвал критерий, с помощью которого можно отличить общество на индустриальной стадии развития от общества на постиндустриальной стадии развития. Этим критерием является доля населения, занятого в сельском хозяйстве, и доля городской рабочей силы, занятая в сфере услуг. В постиндустриальном обществе доля людей, занятых в сельском хозяйстве, не превышает 15%, а доля людей, занятых в сфере услуг, превышает 50% от городской рабочей силы. Таким образом, в постиндустриальном обществе доля людей, занятых умственным трудом, превышает долю людей, занятых физическим трудом. [7]

По мнению Э. Тоффлера, все это привело к чрезвычайной дробности показателей, что и обусловило появление информатики. Э. Тоффлер предупреждает о новых опасностях, социальных конфликтах и глобальных проблемах, с которыми человечество столкнется на рубеже двух веков.

По мнению Э. Тоффлера, эти проблемы, захватывая все стороны жизни людей, приведут к революциям. Тем не менее, он утверждает, что эти потрясения во многом будут бескровны. Ведь речь идет не о революции, направленной на смену политического строя, а о технологических изменениях, которые созревают очень медленно. Но в итоге они приведут к глубинным потрясениям. По мнению автора человечество должно сознательно ощутить потребность в переходе к новой волне. Чтобы минимизировать опасность насилия, диктата и других бед.

До сих пор человечество пережило две Волны перемен, каждая из которых практически уничтожала предыдущие культуры или цивилизации и создавала условия жизни, невыносимые для тех, кто жил раньше. Первая Волна перемен — аграрная революция — заняла целое тысячелетие. Вторая Волна — становление индустриальной цивилизации — почти три столетия.

Третья Волна принесла с собой совершенно новый стиль жизни, основанный на возобновляемых энергетических источниках, на методах производства, которые доказали несовременность большинства производственных линий, на новом общественном институте, который можно назвать "электронный коттедж", и на радикально измененных школах и корпорациях будущего.

Третья гигантская Волна характеризуется распространением компьютеров, биотехнологии, генной инженерии, телевизионных коммуникаций. Этот период знаменуется появлением новых технологий, возобновляющихся источников энергии, приоритетом интеллекта и знаний науки и наукоемкого производства. И вновь скорость новой волны превысила скорость предыдущей и, что интересно, третья волна была тотальной, ибо она изменила наибольшее количество людей, нежели это сделали две предыдущие волны. Третья волна изменила не только общественные сферы общества, но и саму природу человека. [8]

Основное момент, который необходимо отметить - Третья Волна продолжает свое действие по сей день. Человечество живет в эпоху развития технологий и массового производства. Конечно, человечество шагнуло на шаг вперед и ныне востребованы знания и сфера услуг, которая является основной современного общества. Э. Тоффлер отмечал, что Третья Волна не будет ни социалистической, ни капиталистической. Она будет совершенно новой для истории человечества, где самым большим по численности классом будут менеджеры (так называемый средний класс), который задействован в сфере услуг. У власти будут находиться те люди, которые обладают знаниями и информацией. [9]

Кроме своей волновой теории развития цивилизации, в своей книге «Третья волна» Э. Тоффлер предугадал развитие компьютерных технологий и Интернета, многие его предположения относительно роли средств массовой информации в будущем оказались верными — а другим, быть может, еще только предстоит воплотиться в жизнь. Эти фразы были написаны в 1970-е годы. Понятно, насколько незаурядными они были для своего времени.

#### Литература

1. Тоффлер, Э. Третья волна. М. 1999. 228с
2. П. С. Гуревич. А волны истории плещут. М., 2004. 86с
3. Э. Тоффлер Э. Третья волна. М., 2002. 776 с.
4. Э. Тоффлер, Э. Шок будущего. М., 2008. 560 с.

### ӘЛ-ФАРАБИ ІЛІМІНДЕГІ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Раисов Қазбек Даирбекұлы  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, «Философия» мамандығының  
1-курс докторанты  
Ғылыми жетекші – филос.ғ.д., проф. Алтаев Ж.А.

Адамзат тарихының дамуы барысында адам бойындағы рухани құндылықтарға назар аударып, келер ұрпаққа өшпестей мұра қалдырған түркі әлемінің ұлы ойшылы, көрнекті философ – Әбу Насыр әл-Фараби. Ол ғылым мен білімдегі, адам мен әлемдегі ең терең байланыстарды, қасиеттерді, сипаттарды құндылық ретінде өрнектей білген. Өзіне тән энциклопедиялығымен әл-Фараби әр түрлі мәдениеттер мен өркениеттер идеяларын синтездеудің жемісті тәжірибесін көрсетіп, тең құқықты тарихи сұхбат, жалпыадамзаттық құндылықтарды (олардың ішінде көшпелі түркі әлемінің құндылықтары да маңызды орын алады) орнықтырудың үлгісін айқындады.

Әл-Фараби Түркістанда, Фараб (Отырар) қаласында 870 жылы дүниеге келді. Батыстың білім әлемінде оны әл-Фарабиус атымен таниды. Фараби оқып –жазуды туған қаласында үйреніп, Отырар медресесінде, Шам, Самарқан, Бұқара, кейін Харран, Мысыр, Халеб (Алеппо), Бағдат шаһарларында білім алған. Хараннан Бағдатқа қайтып оралған әл-Фараби Бағдатта 20 жылдай тұрады, әрі тіл білімін, әрі сол кезеңнің дербес философия және логика ағымы жаңаплатоншылдық философиясын, соның ішінде Платон мен Аристотельдің философиясымен терең танысуға мүмкіндік алады[1]. Еңбектерінің көбін осы жерде жазады.

Қазақстан арқылы тауарға толы керуендер өтіп жатты. Көшпелі-малшылар мәдени құндылықтарды тасымалдауға дәнекер болды. Сығанақ, Сайран, Тараз, Яссы, Баласағұн, Отырар сияқты дала алқаптарында пайда болған көне қалалар керуен жолдарының өтуіне байланысты дамып, өздерінің жоғарғы мәдениетімен және олардың атын шығарған әл-Фараби, Дулати, Қожа Ахмет Иасауи, Баласағұни сияқты және т.б. ғұламаларымен бүкіл әлемге танылды. Әл-Фарабидің жерлесі, астраном

әрі математик Аббас Жаухари әл-Хорезмимен бірге атақты астрономиялық кестені құрастыруға қатысты. Сондай-ақ Қазақстанда өмір сүрген ғалым Исмаил Жаухари 40 мың сөзден тұратын араб сөздерінің сөздігін шығаруымен белгілі болды. Араб тілді географ және саяси жазушы Жахан ибн Хакан әл-Қимаки да Қазақстанда туды[2].

Ғылыми білім негіздерін Әбу Насыр әл-Фараби Отырарда алды. Мұнда сол уақыттағы ең бай кітапхана орналасты. Әл-Фараби осы кітапханада философиялық және ғылыми еңбектермен танысуға мүмкіндік алды. IX-X ғғ. Отырар ірі саяси және мәдени орталық еді. Осында әр түрлі діни сенімдер: шаманизм, зороастризм, несториандық, манихей-шілдік, буддизм кең таралды. VIII ғасырда Оңтүстік Қазақстан араб халифатының құрамына кіргеннен кейін, осы жерді мекендеген халық-тардың рухани өміріне көп өзгеріс әкелген ислам діні кең тарала бастайды[3,7].

Әл-Фараби туған қаласының дәстүрлеріне әлдеқайда кең көлемді дәстүрлерді бойына сіңірді. Өтпейінше оның аты дүниежүзілік мәдениеті пантеонына жазылмас еді.

Осында әл-Фараби өзі өкілі болған түркі мәдениетінің рухани құндылықтарын бойына сіңірді. Әр адамның көзқарасы шындықты рухани-практикалық игерудің жүйесі болып табылады. Онда мәдени аяда қалыптасқан білімдер мен нанымдар, адамгершілік мұраттар, қоршаған ортаға деген психологиялық және эстетикалық қатынас жиынтығы көрініс табады. Көптеген фарабитанушылар әл-Фарабидің көзқарасына түркі мәдени дәстүрінің әсер еткенін мойындайды. Бірақ, өкінішке орай, ойшылдың шығармашылығына ықпал еткен бұл факторды жан-жақты зерттеуге бағытталған ірі ғылыми еңбек осы уақытқа дейін жоқ. Әл-Фараби тумысынан өкілі болып табылатын түркі мәдениеті өзіне тән дүниетанымдық бағдарлар мен категорияларды, болмыс принциптері мен дүниені ұғыну құндылықтарын қалыптастырды. Осы құндылықтар жастық шағында әл-Фарабидің тұлғалық қалыптасуын анықтады.

Әл-Фараби Платон мен Аристотельдің арасында және осыған байланысты рационализм философиясы мен метафизикалық көзқарастары арасында байланыс орнатуға тырысады; бір жағынан эллинизм философиясы және политеистік грек философиясымен монотеистік ислам философиясы арасында байланыс құруды қалаған еді[4].

Ол түркі ойшылдарының ең атақтысы, әлемдегі екінші ұстаз атанған ғұлама. Тарихи деректер бойынша 70-ке жуық тіл білген. Философия, логика, этика, метафизика, тіл білімі, жаратылыстану, география, математика, медицина, музыка салаларынан көптеген трактат жазып қалдырды. Ол рухани бастауларды жан-дүние үндестігінен, әдеміліктен, қанағаттанудан, бақыттан іздестірді. “Қайырымды қала тұрғындарының көзқарасы”, “Мемлекет қайраткерлерінің қанатты сөздері», «Бақыт жолын сілтеу», «Бақытқа жету жайында» және т.б. еңбектері бар.

Әл-Фараби әлемдік философия ғылымы саласында ерекше орны бар тұлға. Себебі, ол өзінің шығармаларында Аристотель мен Платонның идеяларын талдап, саралап қана қоймай өзінің жеке көзқарастарын ұсынған. Әл-Фарабидің өзіндік ойлауы ортағасырлық ерекше ділдің, қоғамдық болмыстың сипаттарын да қарастырған. Сонымен қатар, келешек қоғамдағы әлеуметтік мәселелердің туындауы жөніндегі пікірлерін білдіреді. “Қайырымды қала тұрғындарының көзқарасы”, “Мемлекет қайраткерлерінің қанатты сөздері» деген трактаттарында әл-Фараби өз заманында сирек кездесетін ойлар айтады. Тіршілік пен ой-пікірдің тарихи негіздерін қайта құру тұрғысынан алғанда аса маңызды қағидалар ұсынады; мұнда адам қоғамының тегі туралы, мемлекеттік құрылыс туралы, қоғамдық тіршіліктің түрлі формалары, адамның этикалық және басқа мінез-құлық ережелері туралы баяндалады[5].

Ғалымдар А.Қасымжанов пен Б.Ғафуров мақаласында әл-Фарабидің қоғам жайындағы идеясының қалыптасуына ұлы ойшылдар Платон мен Аристотелдің ілімдерінің әсері бар екендігі көрсетіледі: «Мінсіз мемлекет құрлысын жасап шығу тәсілінде Платонның ізімен және этикалық қайырымдылықтардың қалыптасу үдерістерін түсінуде Аристотельдің ізімен жүре отырып, әл-Фараби бұлардың әлеуметтік-этикалық көзқарастарының нақтылы тарихи белгілерін мүлдем қозғамайды және мұның өзі табиғи да нәрсе, өйткені ол өзі антик заманына ұқсамайтын жағдайда өмір кешті және ондай жағдайға нақтылы тарихи тұрғыдан қарай алмады»- деп атап көрсеткен[6].

«Философиядан үйренуден бұрын нені білу керектігі туралы» атты шығармасында ғылым мен философияны үйренбес бұрын адамның жан тазалығын, әдептілігін бірінші алғышарт деп қояды. Ғылым жолында еш қиыншылықтан мойымай, сезімдік тілектерін тежей отырып барлық мүмкіндігін ақиқатты тануға арнау керек дейді.

Әл-Фараби философиясын осы ауқымда біртұтас әлеуметтік философия деп атауға болады. Оның мәні мен мақсаты, біріншіден, Жер бетінде әділетті мемлекет құруға бола ма, екіншіден, адам бақытты бола ала ма, оның бақыты неде деген сұраққа жауап беруде. Міне, сондықтан, әл-Фараби философиясының барлық мазмұнын өз бойына жинақтаған өзек - әлеуметтік-саяси мұрат болып табылады. «Философияны зерттеуден бұрын сезімтал жанның қасиеттерін, рахатқа бату мен мансапқорлық сияқты алдамшы шындыққа емес, ізгілікті ақиқатқа талпынатындай етіп тәрбиелеу

керек. Бұл мінез-құлықты сөз жүзінде емес тәрбиелеу арқылы жүзеге асады. Қателіктер мен адасудан сақтарлықтай таза жолды түсінетін парасатты жанды осылай ғана тәрбиелеуге болады», -дейді Әл-Фараби [7,84]. «Бақытқа жетудің жолы философиямен айналысу» деген тұжырымы бұл адамды білімге, оқуға шақыруының белгісі [8,195]. Өзін тәрбиелеген, ізгілік талаптарын сақтаған шын философ дәрежесіне жетіп, мемлекеттігі кемелденген адам санатына көтеріледі. Философияны толығымен рационалды білім ретінде қорғай отырып, Фараби өзін өмір сүрген қоғамда философияның алдыңғы орынға ие болуына ұмтылыс жасады. Тек философияның дәнекерлігі арқылы жер бетінде ақыл-ой, бақыт және қайырымдылық патшалығын ұйымдастыруға болады деп түйіндейді. Философияның іргелі мәселесі - әл-Фарабидің онтологиялық ілімі де, оның адам мәселесін түсінуі де жаңа сипатқа ие болады. Ортағасырлық философияның сенім мен білім, ақиқатқа (діни немесе зайырлы) жету тәсілдері мен жолдары, адамның рухани кемелденуі сияқты маңызды мәселелері, тек ортағасырлық қана емес, әлемдік философия мен мәдениетте әл-Фараби құбылысын бұрынғы тоталитарлық идеологиядан арылған ұстанымда зерттелген кезде ғана тереңірек анықталады.

Әл-Фараби жердегі адамдардың бәрі бірігіп қоғамды құрайтынын айтады. «Адамдар бірлестігі шынайы бақытқа жеткізетін істерде өзара көмектесу мақсатын қала қайырымды қала болып табылады, ал адамдары бақытқа жету мақсатымен бір-біріне көмектесіп отыратын болса, бүкіл жер жүзі осылайша қайырымды болмақ» [9,324].

Бақытқа жетуді әл-Фараби үйлесімді тұтастық ретінде ынтымақтастық пен өзара көмек негізінде бірлесіп өмір сүретін адам қауымдастығынан тапты. Әл-Фарабидің бірыңғай ұстанымына сәйкес, өзара “келісімге келіп”, бірлесіп өмір сүрсе, яғни өзара көмек пен өзара түсіністік принциптеріне негізделген, билікті дұрыс жүзеге асырып, азаматтарын жүйелі тәрбиелей алған қауымдастықта ғана адамдар бақытқа жете алады. Мәселе қоғамның осындай қалпына, мүдделерді, бірлесіп өмір сүрудің қажеттіліктері мен мақсаттарын үйлестіруге мүмкіндік беретін даму деңгейіне қалай жетуге болатындығында еді. Бұл – ойшылдың әлеуметтік-саяси және этикалық-эстетикалық ілімінің барша желілері тоғысатын өзекті тұс және нақ осы тұсқа әл-Фараби дүниетанымының ең басты құндылық ұстанымы барып тіреледі. Бұл ұстаным адамның барлық тіршілік әрекетінің көріністерінде ізгілікті орнату және сол арқылы бақытқа жету үшін берілетін адам өмірінің асқақ жағымды мәнін бекітіп тұр. Адам бақытқа жетелейтін нәрсені парасат арқылы таниды, өйткені ол оған бақытқа апарар жолды нұсқайды және бақыттың қандай болатынын түсіндіреді. Бұл, адам өз қабілеті мен жан қасиеті арқасында, өзінің барша теориялық білімі мен тәжірибелік әрекетін осы мақсатқа жұмсап, ұмтылғанда ғана жүзеге асады.

Әрекет етуші парасат адамға болмыстың іргелі бастаулары туралы білімді береді, ал адам жанының ішкі ұмтылыстары бақытқа жеткізетін жолды іздеуге итермелеп, пайымдау мен толғанулардың нәтижесінде адам бақытқа қол жеткізу үшін қандай әрекет ету қажет екенін анықтайды. Адамның парасат пен шығармашылық қиялында көрініс табатын мәндік қуаты оянып, оны бақытқа алып баратын әрекеттерді жасауға итермелейді. Сонымен, жеке адам мен бүкіл қауым өміріндегі тәжірибелік өзгерістер ізгілік пен зұлымдықтың арасын таңдауда, ерікті қалауға негізделген ізгі ниет пен іс-әрекетке сай келетін істер мен амалдар арқылы жүзеге асады.

Көріп отырғанымыздай, әл-Фарабидің көзқарастарында этикалық зияткерліктің ұстанымы айқын көрініс табады және бұл ұстанымға сай адам бақыттың мәнін түсіну үшін ең әуелі, әрекет етуші парасатқа бағынып, өз ішінде ең биік зияткерлік қабілетті – парасатты дамытуы қажет болады, өйткені парасат қана оған шынайы бақыт туралы білімді бере алады. Парасат шынайы бақыт пен жалған бақыттың аражігін ашуға мүмкіндік береді, ол ізгі әрекет пен, әл-Фарабидің пікірінше, надандықтан туындайтын ақаулы әрекетті де ажыратуға мүмкіндік береді [10].

Адам қоғамының идеалды образын қарастырғанда әл-Фараби “қоғам”, “мемлекет”, “азаматтық қоғам” және с.с. ұғымдарының аражігін ашатын қазіргі философияда қолданылатын ұғымдармен істес болмайды, ол “қала” ұғымын қолданады. “Қала” – шын мәнінде, адамдардың мемлекеттік ұйымдасу формасы, бұл адамдардың қандастық туыстық принципі бойынша немесе әскери одақ немесе басқа бірдеңенің негізінде емес, саяси өмірге азаматтық қатысу негізінде бірігуі. “Қала”- адамзат қоғамының жалпылама өкілі ретіндегі мемлекеттің бейнесі. Әл-Фараби шығармаларын талдаудан шығатын қорытынды, міне осы. Ал, қазіргі кезеңде қала ұғымын талдасақ, қала- адамдардың бірлесіп бақытқа жетуінің мақсатты формасы. Қалада адамдар бірлесіп өмір сүріп, армандарына жетіп, мәдениетті ұрпақ өсіріп, мемлекеттің дамуына өз үлесін қосады. Қала-мемлекеттің жүрегі іспеттес. Себебі ол әкімшілік, қаржылық, құқықтық, мәдениет, білім, өркениет орталығы болып табылады.

Әл-Фараби антикалық классикалық дәстүрді жай қайталап қоймайды, ол орта ғасыр кезеңіндегі әлеуметтік танымды дамытты. Бұл кезеңдегі қоғам өзін-өзі теориялық ұғынуға, өзінің даму мәселелерін түсінуде мемлекеттен басқа ұйымдасудың жалпылама формасын білмеді. Ол қоғам мен мемлекеттің бір құбылыс емес екені белгілі болғанға дейін дами алмады. Осының әсерінен таным өзінің пәні ретінде мемлекетті қайта жаңғыртты. Әл-Фарабидің әлеуметтік – философиялық



көзқарастарынан біз осыны аңғарамыз. Сонымен, әл-Фараби үшін қоғамдық түзілімнің мұраты – жетілген мемлекеттік өмір, мемлекеттегі өмір, мемлекеттің өзі.

Мемлекет, әл-Фараби бойынша, адамдардың өзі тәрізділермен қарым-қатынасқа түсу қажеттілігінен туындайды. “Бақытқа жету туралы” еңбегінде әл-Фараби: “... Әр бір адам қол жеткізе алатын жетілгендікке жету үшін басқа адамдардың қауымын, олармен бірігуді қажет етеді... оларға табиғатынан өзі тектестердің арасынан пана іздеп, солармен бірге өмір сүру тән. Сондықтан да ол адами немесе азаматтық жануар деп аталады,”- дейді”[11]. Мемлекет – бақытқа жету жолындағы адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасының неғұрлым жетілген формасы. “Қайырымды қала, осыған сәйкес ақырғы жетілгендікке, яғни жоғарғы бақытқа жету жолында тұрғындары бір-біріне көмектесіп отыратын қала”[12].

Адамдардың саяси бірігуі бірлесіп өмір сүру мен тіршілік ету қажеттіліктерінен туындайды. “Міне сондықтан да,- дейді әл-Фараби,- бір-біріне көмектесіп отыратын, біреуі екіншісінің өмір сүруіне қажетті нәрселердің бір бөлігін тауып беріп отыратын көптеген адамдар бірлестіктері арқылы ғана адам өзінің жаратылысына сай жетілген дәрежесіне жете алады... Міне сондықтан да, адамзат индивидтері көбейе түсіп, жердің мекендеуге болатын бөліктеріне қоныстанды, осының нәтижесінде адам қоғам пайда болды...” [13].

Сөйтіп, әл-Фараби, адам өзінің табиғаты жағынан басқа адамдардан оқшауланып өмір сүре алмай, ол оларды қажет етеді, өйткені бірлесіп өмір сүру барысында адамдар тіршілікке қажетті заттарды табады.

Жоғарғы игілік пен жетілгендікке ең алдымен “қала” жетпек,- деп санайды әл-Фараби, ал жетілгендіктің ең төмен дәрежесінде тұрған қоғам бұған әсте жете алмайды”. Сондықтан әл-Фараби үшін “қала”- адам қоғамының неғұрлым дамыған сатысы, сол сияқты, оның пікірінше “табиғатынан аң тәріздес /адамдар/ қала тұрғындары болмайды және қалалық бірлестіктерге мүлдем біріге алмайды” [14].

Сонымен, мемлекет екінші ұстаз бойынша, бақытқа ұмтылуды жүзеге асыру ретінде пайда болатын адамдар қарым-қатынасының жоғарғы формасы, яғни олар – қатарына адамдар арасындағы байланыстың көптеген формалары кіретін қоғамдық қатынас түрі, бірақ, ол бұл қатынастардың ешқайсысына кірмейді. Бұл адамдар арасындағы қандық жақындастыққа негізделген туыстық пен достық аясынан шыққан қоғамдық қарым-қатынас деңгейінің жиынтығы.

Адами жетілгендік тек басқа адамдармен бірлескенде ғана, яғни бірінші кезекте қалада жүзеге асады, ол жетілген немесе жетілмеген болуы мүмкін. Қала бар болғаны жетілгендік пен игілікке жетудің қажетті алғышарты, аясы ғана.

Жетілген мемлекет - “Қайырымды қала” қандай болады?

Бұл мемлекеттің бастапқы анықтамасында, біздің ойымызша, әл-Фарабидің қоғамдық мұратты түсінудегі өзіндік ерекшелігі жасырын жатқан сияқты, оның мәні адамдардың аталған қауымдастығын сипаттауда, негізгі белгі адамгершілік анықтама болып табылады. “Адамдар бірлестігі шынайы бақытқа жеткізетін істерде өзара көмектесу мақсатын қойған қала қайырымды қала болып табылады, ал адамдары бақытқа жету мақсатымен бір-біріне көмектесіп отыратын қоғам – қайырымды қоғам, барлық қалалары бақытқа жету мақсатымен бір-біріне көмектесіп отыратын халық – қайырымды халық. Егер халықтар бақытқа жету мақсатымен бір-біріне көмектесіп отыратын болса, бүкіл жер жүзі осылайша қайырымды болмақ” [15].

Жетілген қала - қайырымды қала. Бұл адам болмысы адамгершілік құбылысы ретінде, яғни өз табиғатына сай саяси жан болып табылатын және қоғамда, адамдар бірлестігінде өмір сүріп, бақытқа жету жолындағы әрекетін жүзеге асырып жатқан адам, ең алдымен, - адамгершілікті жан. Адамгершілік, адамның игі әркеті, оның, ең алдымен, адамгершілік саласында, яғни нағыз адамдық салада орнығуы – әу бастан жетілген қала негізіне, міне осылар алынған. Мемлекеттің әр түрлі саяси ұйымдасу формаларының, оның шаруашылық, экономикалық, әлеуметтік өмір формаларының маңыздылығына қарамастан, ең мәндісі, бастысы, айқындаушысы адамның адамгершілік болмысы болып табылады.

Әл-Фараби Қайырымды қаланы “азған”, “адасқан” қалалар болып табылатын “қайырымсыз қалаларға” қарсы қоя отырып түсіндіреді. А.А. Игнатенко Қайырымды қала туралы неғұрлым дәл түсінікті оның жағымсыз анықтамасы болып табылатын надан адамдар тұратын қалалар арқылы алуға болады [16]. Қайырымды қала адамдардың тек тәндік тіршілігіне қажетті нәрселерді табу үшін біріккен адамдар бірлестігі емес, онда бау мен дәулетке ұмтылу адамдардың өзіндік мақсаты болып табылмайды, ол адамдардың тәндік ләззат алуға бағытталған ынтымақтастығы ретінде де ұйымдастырылмаған. Ол адамдар сый-құрметке ие болу үшін бір-біріне көмектесетін қала емес; ол басқаларды бағындыру үшін де өмір сүрмейді; ол басшылығы мен мақсатты ынтымақтастығы жоқ анархия қоғамы емес; бұл - ақиқат білімге ие адамдар оған сай әрекет етпейтін “азған қала” емес. Соңында, бұл – адамдардың бақыт туралы түсініктері жалған және олар соған сай әрекет етіп, бақытқа

ешқашан жете алмайтын қала емес. Қайырымды қала – жетілгендігімен, толымдылығымен, толысқандығымен сипатталатын адамдар қауымдастығы.

Жетілген қаланы әл-Фараби “қайырымды қала”(әл-мәдина, әл-фәдила) терминімен белгілейді. Бұл, Н.С. Қирабаевтың пікірінше, қоғамдық өмір мұратын сипаттайтын негізгі ұғым [17].

“Қайырымды” қалаға қарама-қарсы қалаларды сипатау үшін ол орныққан фикх және басқа діни пәндердің терминдерін қолданады. Олармен ол надан (жахилия), пасық (әл-фасика), құбылмалы (әл-мубаддила), адасқан (ад-далла) қалаларды белгілейді. Мысалы, бірінші термин (жахилия) арабтардың пұттықпен байланысты исламға дейінгі даму сатысын білдіреді. Әл-Фарабиде бұл “қала” қайырымдылықтың жоқтығымен сипатталады, ал сол заманда қалғандарында ол бар, бірақ олардан бас тартылған немесе олар бұрмаланған. Екіншісі (әл-фасика) діни құқыққа қайшы келетін әрекетті білдіреді. Үшіншісі (әл-мубаддила) жалған “киелі кітаптарды” басшылыққа алатын “қала бірлестіктері” туралы баяндайды. Төртінші (ад-далла) сенімі бұрма-ланған немесе жалған адамдар қауымдастығын білдіреді.

Әл-Фарабидің әлеуметтік философиясында мемлекетті басқарудың маңызды қыры аталып өтеді. Ол нағыз мемлекет басшысы жақсылардың жақсысы, лайықтылардың лайықтысы ретінде өз орнын алып отырғанын көрсетеді. Адам организмінде, ең алдымен, барлық басқа органдардың тіршілік етуін қамтамасыз ететін жүректің болуы тиіс сияқты, қала басшысы да жүрек сияқты қала тұрғындарының ішінде бірінші болып қала мен оның тұрғындарына лайықты өмірді қамтамасыз етуі керек. “Адамгершілік сапалар мен әрекеттерде орташа шама мен аралықты белгілейтін адам – қала бастығы мен әкім болады, бұл /орташа шаманы/ белгілегенде қолданылатын өнер – мемлекеттік басқару өнері мен әкімшілік өнері болады” [18].

Идеалды басшының он екі жоғарғы кісілік қасиеттерін атап көрсетіп, әл-Фараби, бар мен тиістіге назар аударып, адамгершілік жағынан жетілгендік, кемелділік мәселесіне өткірлік береді. Сондықтан қайырымды қала мен осындай қала басшысы – жетілген адам мұратын орнықтыра отырып, әл-Фараби адамзаттың гуманистік ой тарихында терең ұялаған гуманизм мұраттарын паш етеді. Оның әлеуметтік – саяси философиясының басты мақсаты да осында. Бұл адамдарға басшылық етіп, мемлекет пен адам игілігіне бағытталған саясатты іске асыруға қабілетті мемлекеттік басқару, оның лидері – жоғарғы адамгершілікті адал адам мәселелеріне де қызығушылықты арттырады, сондықтан оның бұл идеалдары бүгінде маңызды.

#### Әдебиеттер тізімі

1. Нұрмұратов, С.Е., Нұрланова, Қ.Ш., Әлжан, Қ.Ұ., Сатершинов, Б.М. 2010. «Ұлттық идея қазақ философиясы». Алматы, 240 бет.
2. Гафуров Б.Г., Қасымжанов А.Х. Ал-Фараби в истории культуры. М.: Наука, 1975. 27-28 бб.
3. Ә.Нысанбаев, Ғ.Құрманғалиева. Әл-Фараби философиясы. Жиырма томдық. II том. Астана: Аударма, 2005. 666 бет
4. Бекір Қарлыға, 2016. «әл-Фараби – өркениет философиясы». Алматы, 96 бет.
5. Әл-Фараби философиялық көзқарастары. // Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. Алматы: Ғылым, 973.446 б.
6. Әбу Насыр әл-Фараби. «Қайырымды қала» Алматы, RS Халықаралық Абай клубы, 2015, 284 бет.
7. Аль-Фараби. Избранные трактаты. - Алматы: Наука, 1994.
8. Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. Алматы: Ғылым, 1975.
9. Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. Алматы: Ғылым, 1975.
10. Әбу Насыр әл-Фараби. 10 томдық шығармалар жинағы. 5-том. Әлеуметтік философия. Этика. Эстетика. (2 бөлім) Астана: ТОО «Лотос – Астана», 2007, 299 б.
11. Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. . Алма-Ата: Наука, 1973, 296 б.
12. Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. . Алма-Ата: Наука, 1973, 196-197 бб.
13. Аль-Фараби. Философские трактаты. . Алма-Ата: Наука, 1972, 303 б.
14. Сонда.
15. Аль-Фараби. Философские трактаты. Алма-Ата: Наука, 1972, 303 б.
16. Игнатенко А.А. В поисках счастья. Москва: Мысль, 1989, стр 80 .
17. Кирабаев Н.С. Социальная философия мусульманского Востока. 119.

#### ДУХОВНОЕ ПРОСТРАНСТВО: СТРОЕНИЕ, СОДЕРЖАНИЕ

*Магистрант 2 курса ФФилП  
Специальности Философия  
Розахунов Рамиль Кахарманұлы*

Современный этап общественного развития характеризуется динамичным изменением всех форм организации социальной жизни, интенсификацией социальных отношений, распространяющихся на все сферы жизнедеятельности общества, в том числе и на духовное пространство. Осуществление модернизации в любом обществе связано с активизацией субъектно-деятельностного начала и

инновационным творчеством людей. Успешность инноваций осуществима там, где создаётся благоприятная почва для инициативы, творчества, поискового риска, где общественными институтами и организационными системами поддерживаются социальные инновации. В таких условиях перед духовным пространством открываются новые возможности для своего становления и развития.

Несмотря на это, ситуация в духовном пространстве по-прежнему остаётся весьма сложной и противоречивой. Вызывает определённую тревогу снижение уровня культуры вообще и духовной в частности, что негативно сказывается на реализации основных социальных функций культуры, имеющих самое непосредственное отношение к сохранению духовной устойчивости общества, к удержанию от распада и разложения основных моральных ценностей. Даёт о себе знать и жёсткий прессинг извне, со стороны масс-культуры, которая негативно воздействует на духовный мир человека, разрушает традиционные ценности, духовное пространство в целом. Можно сказать, что за годы социальных, политических и экономических трансформаций духовное пространство Казахстана в значительной степени утратило многое из своего культурного достояния и стало распадаться на отдельные, всё менее связанные в культурном отношении сегменты, зачастую противостоящие друг другу. Происходит «расщепление» духовного пространства казахстанского общества. Становится дозволенным недозволенное, существующие нормы нравственности и запреты, не соответствующие духу времени, объявляются устаревшими и отбрасываются. На их место внедряются другие нормы и правила, которые, в большей степени, освобождают человека от высших принципов нравственности, от стремления к добру и уклонения от зла, сводят его до уровня материально-потребляющего существа. Весьма остро заявляют о себе проблемы, носящие экзистенциальный характер: ощущение одиночества, духовной пустоты на фоне изменений, обрушившихся на сознание современного человека. Всё это осуществляется, во многом под воздействием новейших технологий и тех демагогических рассуждений о правах и свободах индивида, суть которых одна - лишить человека духовной сущности, встроить его в качестве вещи в складывающееся постноосферное пространство.

Первоначальное понимание духовного пространства было заложено уже в античной греческой философии. Представления мыслителей античности в этом направлении основывались на восприятии вопросов духовной жизни и человека, соответствующих запросам того времени.

Одним из первых, кто обратился к сфере духовного, как самостоятельной реальности, был Сократ. Его считают основателем античной этики. Сократ полагал, что целью философии является человек как многогранная и многофункциональная система, основной задачей которой является познание себя. Сократ был первым из греческих философов, кто обратил пристальное внимание на внутренний, духовный мир человека.

Изучение этой направленности продолжил Платон, который ввёл решение вопросов, обозначенных своим учителем, в рамки метафизической концепции учения об идеях, где высказал предположение о существовании царства нематериальных вечных и неизменных сущностей. Дело, начатое своими предшественниками, продолжил Аристотель. Он предстаёт как основатель научно обоснованной и систематически построенной философии, которая охватывала все области человеческого опыта, включая духовное пространство.

Несмотря на то, что древнегреческие мыслители ещё не употребляли в своих научных исканиях понятие «духовное пространство», их идеи составили важную теоретико-методологическую основу осмысления исследуемого явления.

Интересны и исследования в области средневековой философии.

В трудах Августина Аврелия, Фомы Аквинского присутствуют размышления об опыте, сознании и времени, которые во многом задавали тематику философствования для Нового времени и современности, включая проблемы пространства вообще и духовного в частности. В писаниях этих мыслителей они отмечали, что ни прошлое, ни будущее не имеют реального существования — действительное существование присуще только настоящему. Прошлое обязано своим существованием нашей памяти, а будущее — нашей надежде. Настоящее — это стремительное изменение всего в мире: человек не успеет оглянуться, как он уже вынужден вспомнить о прошлом, если он в этот момент не уповает на будущее. Таким образом, прошлое — это воспоминание, настоящее — созерцание, будущее — ожидание или надежда. Поэтому характеристика времени для этих ученых была длительность, характеризуемая продолжительностью всякого движения и изменения. Пространство в этом понимании - вечность, которая только здесь и сейчас. В вечном нет ни преходящего, ни будущего. В вечности нет изменчивости и нет промежутков времени, так как промежутки времени состоят из прошедших и будущих изменений предметов. Вечность — мир мыслей и действий сущего.

У каждого человека свои представления пространства, которые по мере его преобразования меняются. Человек сам создает условия для формирования духовного пространства. Для этого ему нужны инструменты: духовный потенциал; технология движения согласно карте пути; действие,

сформированное позитивным мышлением; духовные ценности, дарованные ему при рождении и приобретенные в процессе выполнения работы на благо сущего; творческое выполнение самостоятельной работы; экологичность сознания. Работа с данными инструментами способствует постоянному обновлению его духовного пространства. Каждый из нас делает выбор сам, как работать с духовным пространством. Например, пространство нашего дома мы формируем сами, думаем, какие отработанные элементы убрать, какого цвета должны быть обои, где определить рабочее место и т.д. Всё это мы делаем для своего преобразования, грамотного взаимодействия с элементами нашего пространства. Поэтому у нас возникает внутренняя потребность изменить пространство, когда мы готовы к этому изменению. В этом случае духовное пространство способствует новому открытию.

Духовное пространство есть сущность, которую человек чувствует во взаимодействии с окружающим миром. Чувствуя своё пространство, мы видим другие пространства. Духовное пространство единомышленников нам близко по духу, пространство высшего порядка нам интересно, пространство, которое не соответствует элементам нашего духовного пространства не вступает во взаимодействие.

Пространство имеет свойство, которое заключается в обладании им обратимости и способности из точки разворачиваться сразу во всех направлениях природного, социального и других миров. Это технологии духовного пространства человека, определяющее его взаимоотношение с окружающим миром. «Пространство может быть схвачено лишь в обращении к миру», – отмечал Мартин Хайдеггер. Он также указывал на то, что «онтология всегда пытается рассмотреть Бытие мира с позиции его пространственного» представления.

Пространственная структура – это одно из универсальных средств и методов моделирования окружающего мира во всём его многообразии и многогранности настолько, насколько это удаётся сделать каждому человеку. «Пространство есть некая строго обособленная от чувственной сиюминутной действительности духовная сущность», которую человек применяет как инструментальный успешности во взаимодействии с окружающим его миром.

Духовное пространство структурировано. В нём содержится культурное, политическое, социальное, географическое и другие пространства. Анализ духовного пространства показал, что человеческое существование зависит от пространства, которое человек выбирает сам – духовное или чужеродное, деформированное. Люди оказывают влияние на пространство через семью, профессиональную деятельность, хобби, культуру, политику и т.д. В результате человеческого воздействия его духовное пространство преобразуется и преобразуется социальное пространство, меняя структуру, наполняемость, конфигурацию, способность разворачиваться одновременно во всех направлениях (культурном, социальном, природном и др.).

И в заключение моей статьи следует отметить, что в духовном пространстве формируются и преобразуются все сферы жизнедеятельности казахстанского общества, способствующие достойному развитию и существованию Казахстана.

#### Список использованной литературы

1. Аристотель. Физика. М., 1936.
2. Вернадский В.И. Пространство и время в неживой и живой природе. /Размышления натуралиста. Кн. 1. М.: Наука. 1975. 175 с.
3. Лейбниц Г. В.Monadologia. Сочинения в четырех томах: Т. I.- М.: Мысль, 1982.
4. Хайдеггер М. Бытие и время. М., 1997. –312 с.
5. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории / пер. с нем. К. А. Свасьяна. М., 1993.

### ӘЛ-ФАРАБИ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР

*Рушанова Неля Берікқызы  
Әл – Фараби атындағы Қазақ Ұлттық  
университетінің докторанты  
nelia\_82@mail.ru*

Адамгершілік тәрбиесінің теориялық мәселелері көптеген ғұлама ғалымдардың, ойшылардың еңбектерінде кеңінен қолданыс тапқан. Әл-Фараби: «Адам өз өмірінің қожасы, сондықтан өз бағытын өзі жасауы керек. Ол не нерсеге де ұқыптылықпен қарап, жиған-тергенін орынсыз шашпай, кез келген адамға сырын ашпай, өзінің мақсат мүдделері жөнінде достарымен ғана бөлісіп отыруы керек. Осылайша өмір сүрген адамның ғана ар-ожданы таза болады», -деген. Фарабидің ілімі бойынша адамның рухани бет-пердесі, мінезі мен жүріс-тұрысы қоғамдық орта, тәрбие әсері, адамның еркі, ауру

сияқты көптеген объективтік және субъективтік себептердің әсерімен қалыптасады, өзгереді. Фарабидің пікірінше, тәрбиеге көнбейтін, жөндеуге, түзетуге болмайтын адам болмайды. Тек ретін тауып үйретуден, баулудан жалықпау керек. «Жаман қылық – ол жан ауруы. Бұл ауруды кетіру үшін тән ауруын емдеуші дәрігерге ұқсауымыз керек» - дейді ғұлама.

Адам - ең әуелі адамгершілігімен, парасатының биіктігімен көрікті. Адамгершілік тәрбиесі жастардың қоғамға, отбасына, еліне, білімге, Отанға, жер бетіндегі бейбітшілікке қатынасын қалыптастырады. Осы заманғы адамгершілік тәрбиесі жекелеген бағыттарға емес, адамгершілік құндылықтарға негізделеді. Мәдениеті жоғары адам айналасындағылармен қарапайым қарым-қатынаста болады. Адамгершілік тәрбиесі оқушыларды адамгершілік ұғымы, принциптері, мінез-құлық нормалары жайындағы біліммен кемелдендіреді. Жастар оларды оқып үйренумен шектелмей, оқу, тәрбие, еңбек процесінде іске асырғанда адамгершілік олардың сеніміне айналады. Адамгершілік қатынастар моральдық нормалармен өлшенеді. Моральдың негізгі міндеті - адамның мінез-құлқын тәрбиелеу, осы арқылы олардың бойында әдеп сақтау қатынастарын қалыптастыру, адам мен қоғам арасындағы қатынасты реттеу. Адамгершілік тәрбиесі жастардың моральдық сенімдерін, жағымды мінез-құлық дағдылары мен әдеттерін қалыптастырады. Адамгершілігі жоғары адам – ол бақытты адам. Әл-Фараби этикасының ең жоғарғы категориясы - бақыт. Өйткені, басқа өзге үшін емес, тек өзі үшін қажет болатын игілік және ең жоғарғы игілік осы бақыттың бойына шоғырланған. Бақыт - адамның өмір қызығы мен қуанышына, рахатына қанағаттану дәрежесін танытатын этикалық ұғым.

Бақыттың негізінде адамның өмірі мағыналы және нәтижелі болған кездегі өз болмысына деген ризашылық сезімінің қалыптасуы жатыр. Арман сияқты Бақыт та мұраттың тылсымдық-эмоциялық көрінісі болып табылады. Мұрат тұлғаның болашаққа деген сенімін білдірсе, Бақыт оның іске асу деңгейін көрсетеді. Әдептану саласында Бақыт мәселесімен шұғылданатын ілімді грек тілінен аударғанда «Бақыт туралы ілім», яғни фелицитология деп атайды.

Бақыт — көп мағыналы ұғым. Оның басты түсініктері:

- бақ-дәулет, «қолға қонған құс», ырыздық;
- қуаныш, ләззат, рахат;
- жақсылыққа, ізгілікке жету, даналық;
- өмірден өз орнын табу, толыққанды тұлғаға айналу.

«Құс ұшуға жаралған, адам бақытты болуға жаралған» дейді халық мақалы. Бақытты өмір сүру - қуанышты болу, дәулетке кенелу, рахатқа бөлену. Адамға қуаныш әкелетін оқиғалар - табысқа қол жеткізу, іс-әрекеттің марапатталуы, алға қойған мақсаттың орындалуы, бала-шағаның қызығы. Қуаныш сезімі адамға күш беріп, кісінің жігеріне жігер қосады. Алайда қуаныш пен Бақыттың арасында айырмашылық та бар. Қуаныш өткінші, жеке бір сәтке байланысты болса, Бақыт - адамның бүкіл өмірінің арқауы. Өмірде адамгершілікке жат, әдептілікке сымайтын жалған қуаныштардың да кездесуі мүмкін. Қазіргі жағдайда Бақытты өмір сүру мәселесі өркениеттілік құндылықтарымен (нарық, демократия, адам құқыларын қастерлеу, т.б.) тікелей байланысты.[1].

«Бақытқа жол сілтеу» шығармасында әл-Фараби бақытты адам қол жеткізе алатын ең жоғары игілік деп атайды. Адам ізгі қасиеттер арқылы ғана бақытқа жете алады. Бұл әл-Фараби этикасының негізгі қағидасы. Бақыт дегеніміз не және оған бұл дүниеде қалай жетуге болады? Әл-Фараби бақытқа апаратын жолды, жоғарыда айтылғандай, ізгілікпен байланыстырады. Оның пікірінше, ізгілік – адамның ең жақсы адамшылық қасиеті. «Ізгілік» сөзінің түбірі - «ізгі». Күнделікті өмірде адамға ізгі мен зұлымдықтың арасында таңдау жасайды. Адам ізгіні таңдағанда ғана оның ісі адамшылыққа жатады. Сонымен қатар адам ізгі істерді анда-санда, кездейсоқ емес, өз еркімен және үнемі жасауы тиіс. Басқаша болғанда ізгі өзінің қарама-қарсысына – зұлымдыққа айналады. Ізгілікті әл-Фараби этикалық және дианоэтикалық немесе интеллектуалдық деп бөледі, этикалық ізгіліктерге ол бірқалыптылық, ержүректік, кеңпейілділік және әділеттілікті, ал интеллектуалдылыққа даналықты, зейінділікті, тапқырлықты жатқызады. [2].

Ұлы ойшыл: «Қайырымды адам өзінің өлімін зорлап жеделдетуге тиісті емес, өйткені өмірге деген сүйіспеншіліктің өзі ізгіліктің сарқылмас көзі болып табылады» деген болатын. Дәл осы жер бетіндегі, ізгілікті барынша жоғары бағалай отырып, «мәселенің мәні» деген еңбегінде ол туатынның және өлетіннің бәрі мәңгі өлмейтін нәрсе емес деген тұжырымға келеді. Әбден жетілген адамдардың ғана жандары мәңгі өлмейді, ал зұлым адамдардың жаны мәлімсіздік құруға жазылған деген қағидасы біраз әлсіздеу болып табылады. Жеке бастың тұрғысынан қарағанда, бақыт дегеніміз, әл-Фарабидің пікірінше, адамның адамгершілігіне негізделеді. Ол ұғымға, философиялық зеректік пен терең ақылдылықтың үстіне, жақсы мінез-құлық та кіреді. [3]. Адамгершілік - адам бойындағы гуманистік құндылық, әдеп ұғымы. «Кісілік», ізгілік», «имандылық» тәрізді ұғымдармен мәндес. Адамгершілік - адамшылық, каталдықпен салыстырғанда жақсылық тілеу қарым-қатынастары. Халықтық дүниетанымда мінез-құлықтың әр түрлі жағымды жақтары осы ұғымнан таратылады. Мінез-құлық пен іс-әрекеттерде көзге түсетін төмендегідей адамгершілік белгілерін атап өтуге болады:

- адамды қастерлеу;
- сыйлау;
- сену;
- ар-ұятты сақтау;
- имандылық;
- рахымдылық;
- ізеттілік;
- кішіпейілділік;
- әділдік;
- қанағатшылық т.б.

Адамгершілік принциптері әлеуметтік-мәдени дамудың жемісі. Адам тумысында жақсылыққа да, зұлымдыққа да үйір емес. Адамгершілік белгілерінің қалыптасуына ерекше әсер еткен мынадай факторлар бар: қандастарын өлтіруге тыйым салу, әлсіздерге қамқорлық ету, еңбектің қоғамдық жолмен бөлінуі және адамдар арасындағы ынтымақтастықтың қалыптасуы.

Адамгершілік құндылықтардың қалыптасуы үшін жүйелік (қоғамдық, мемлекеттік) және тұлғалық мүшелердің ара салмағын дұрыс айқындаудың маңызы зор. Жеке адамды әлеуметтік қатынастардың жемісі деп қарастыру адамды бағаламауға әкеп соғады. Тоталитарлық қоғамдағы «Ортақ мүдде жеке адам мүддесінен жоғары» деген ұран адамгершілік қағидаттарына нұқсан келтіреді.

Адамгершілік мәселесі - адамзат мәдениетінің, руханиятының қалыптасуымен етене байланысты дүниелер. Адамгершілік құлық адамның езінің әлеуметтік қалыптасу тарихымен, мәдениетінің бой кетеру үдерісімен бірге пайда болған.

Қорытындылай келе айтатынымыз, адамдарды тәрбиелеу жүйесінде Фараби шынайы бақытқа жетуге мінез-құлықтың кепіл болатынын алға тартады. Фараби мінез-құлық тәрбиесінің құрал, әдістерін белгілеуде Аристотельдің адамдағы барлық мінез-құлық қасиеттерді туа біткен емес, жатығу, әдеттену, машықтану нәтижесі деген қағиданы басшылыққа алып, ары қарай дамытып әкетеді. Аристотельдің пікірінше, ең басты мәселе, ең биік игілік, қасиетті құндылық – ізгілік пен қайырымдылық. Бұлар – адамгершіліктің өзегі мен өзі. Өзінің ғана қамын жеу өзімшіл, қайырымсыз адамдар мен жан-жануар, жәндік, құс атаулыларға тән болса, өзгеге жақсылық, қайырым жасай білу – адамдықтың белгісі. Демек адам болу қайырымды болу арқылы келеді екен. Осы орайда Аристотельдің пікірі талассыз ақиқат, ең басты мәселе, ең биік игілік, қасиетті құндылық – қайырымдылық. Ал қайырымдылық пен адамгершілік егіз, бірінсіз біріннің бар болуы, болмысқа айналуы мүмкін емес. Әр нәрсе де өзінің мәнімен, өзіндік қасиетімен қадірлі, құнды әрі бар бола алады. Яғни адам өзінің мәні, қасиеті – адамгершілігімен, қайырымдылығымен қадірлі әрі абзал болмақ.

Адамзат баласы шыр етіп дүние есігін ашқаннан әуелі ауаны, одан қоректі, кейін киімді, есі кіре келе ақыл-ой, білімді, дүние, мансапты, тағы басқа өзі қажет етіп тұтынатын әр түрлі игіліктерді іздеумен болады. Адам өмірі әр түрлі арнайы таңдап алынған игіліктерсіз жалғаса алмайды. Өйткені, адам баласы материалдық, рухани игіліктерсіз өмір сүре алмайды. Аристотель адамзат баласының қажет етіп тұтынатын көптеген игіліктерін жинақтап үш-ақ топқа бөледі. Сөйтіп Аристотель игіліктерді жанға қатысты, тәнге қатысты және сыртқы игіліктер деп үш топқа бөледі. Жанға қатысты игіліктерге Аристотель ақыл мен қайырымдылықты жатқызады да, тамақ, киім, байлық, мансап, атақ-данқ т.б. секілді өзге екі топқа кіретін игіліктерді ақылдылық пен қайырымдылыққа жеткізер баспалдақ, көмекші санайды әрі жанға қатысты ақыл мен қайырымдылықты барша игіліктердің ішіндегі ең абзалы, ең биігі, ең қадірлісі деп біледі. Ал ақыл мен қайырымдылықтың адамдық болмыс пен адамгершілікті жасайтыны белгілі. Адамның ділін, болмысын құрайтын ақыл мен қайырымдылықтан өзгелердің бәрі де қосымша, жанама түрде қажет болғанымен, адамның болмысы мен қасиетін танытатын адамгершілігін қалыптастыра алмайды. Фараби Аристотельдің пікірін басшылыққа ла отырып, адамда жақсы әдет-мінез қалыптастыруда ерік қайратына көп мән береді деген тоқтамға келеді. Өйткені сезім мен рухани нәпсі мен парасат мұқтаждықтары бір-біріне қарама-қарсы келгенде санамен шешу ерікке, өзін-өзі билеуге тіреледі. Мұндай жақсы ниет, оң істер бара-бара адамның дағдысына, жақсы қасиеттеріне айналып, ол тәрбиелі жақсы мінез-құлықты болып өседі. Бұл айтылғандар Фарабидің «Бақытқа жол сілтеуінде» былай көрсетіледі: «Жақсы мінез-құлық пен ақыл күші – бұлар адамшылық қасиеттер болып табылады. Егер осы екеуі бірдей болып келсе, біз өз бойымыздан және өз дағдымыздан абзалдық пен кемелділікті табамыз. Осы екеуінің арқасында ізгі игілікті және қайырымды адам қатарына қосыламыз. Біздің өміріміз қайырымды, мінез-құлқымыз мақтаулы болады». [4].

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың жыл сайынғы жолдауында, мемлекеттің білімді, адамгершілікті, тапқыр, кез-келген жағдайда дербес шешім жасай алатын, ынтымақтасуға және өзара іс-қимылға қабілетті, ел тағдыры үшін жауапкершілік сезіміне ие адам тәрбиелеу мәселесі жөніндегі әлеуметтік сұранысы кез-келген көзі қарақты, көкірегі ояу адамға мәлім.

Сондай-ақ, Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Болашақта еңбек етіп, өмір сүретіндер бүгінгі мектеп оқушылары, мұғалім оларды қалай тәрбиелесе, Қазақстан сол деңгейде болады, яғни тәрбиенің түпкі мақсаты- қоғамның нарықтық қарым- қатынасқа көшу кезінде саяси- экономикалық және рухани дағдарыстарында жеңіп шыға алатын, ізгілігімен ХХІ ғасырды дамытушы, іскер, өмірге икемделген жан-жақты мәдениетті дара тұлғаны тәрбиелеп қалыптастыру» деп айтқан болатын. Ұлы ойшылдың ұстанымдары әлі күнге дейін өзінің құндылығын жоғалтқан емес. Керісінше, заман көшіне қарай өзгертіліп, түрленіп, тәуелсіз Қазақстанның даму жолында өзінің пайдасын тигізуде.

#### Пайдаланған әдебиеттер

1. Нысанбаев Ә. «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия. – Алматы, 1998. 123-9, II том.
2. Мұтанов Ғ. Әл-Фараби және қазіргі заман. – Алматы, 2014. 179 б.
3. Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. – Алматы, 1975. 253 б.
4. Көбесов А. Әбу Насыр Әл-Фараби. – Алматы, 2014. 152 б.
5. Касымжанов А.Х. Аль-Фараби. – Алматы, 1997. 118 с.
6. Сүлейменов М.П. Әл-Фараби және Қазақ халқының рухани мұрасы. – Алматы, 2011. 13 б.

## АХМЕТ ИСАУИ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҒАШЫҚТЫҚ ӘЛЕМІНІҢ СЫРЫ

*Рысқұлов Саламат*

*Әл -Фараби атындағы ҚазҰУ-ті*

*Шығыстану факультетінің I курс магистрант*

*Ғылыми жетекші: с.ғ.к., доцент П.М.Сүлейменов*

Сопылық әдебиет немесе тасаууф әдебиеті, ішкі рухани тереңдікке және Жаратқанға құштарлыққа бастайтын сөз өнері ретінде VIII ғасырда мұсылман елдерінде қалыптасқан. Сопылық әдебиет исламның қайнар көзі саналатын Құран мен хадистерден бастау алған. Иман тақырыбына терең бойлаған алғашқы сопылар жаратылыстың таңғажайып сырлары мен Құранның ішкі мәнін және адамның болмысын ұғынуға талпыныс жасады. Қасаңдыққа бой алдырмай, шынайы ықыласпен жасалған бұл талпыныс кезінде сопылар Құран мен тәпсірге, хадис пен сүннетке және шарифат қағидаларына сүйенді. Сопылық әдебиет құлқынның қалауына ерік бермей, нәпсіні тежеу, харам мен күдікті нәрселерге аса сақтықпен қарап, тақуа өмір кешу, фәни дүниенің рахатын тәрк етіп, өлместен бұрын өлу, осылайша сүйікті Жаратқанға қауышу сияқты ұғымдар арқылы өрбіді.

Сопылар негізінен Тәңірі алдында тізе бүгіп, қатесін ұғынып, тәубаға келуді, “ынталы жүрек, шын көңілмен” егіліп, Жаратқанға жалбарынуды, сүйіктіге мұңын шағып, оған құлшылық етуді насихаттады. Сопылықты “хәл ілімі” деп те атайды. Сопылық әдебиеттің өкілдері Алла мен оның елшісіне арналған махаббатың түрлі тәмсіл-рәміздер мен аллегориялар, ым-ишаралар арқылы жеткізді, трансаға түсіп, Тәңірментілдесуді түрліше баяндады. Сопылық ілімі кез-келген адам түсіне бермейтін жүректің түбінде жатқан асыл маржан тас. Абай айтпақшы «білгенге маржан, білмеске арзан» дегендей түсіну үшін солардың халін бастан кешіру керек шығар. Алдымен сопы сөзінің түп-төркініне үңілетін болсақ, сопы сөзі араб тілінде бірнеше мағынаны береді. Бұл сөздің түбірі арабтың «саф» (صفا, таза, шынайы) сөзімен байланысты деген пікір бар[5, 449 б]десе, келесі анықтамада бұл сөз арабтың «суф» (صوف, жүн) сөзінен шығып[5, 450 б], ертедегі сопылардың тек жүннен тоқылған киім үлгілерін кигенін білдіреді. Сопы сөзінің келесі бір мағынасы «көлеңке» деген мағынаны білдіреді. Пайғамбарымыз Мәдина қаласында мешіттің бір бұрышына құрма ағаштарынан көлеңкелік баспана салдырған. Көлеңкелікке арабшада «суффа» делініп, ол жерде тұрғандар «асхабы суффа» деп аталды. Суффа сахабалары туған-туыс, жақындары мен дүние-мүліктері жоқ кедей сахабалар болатын. Олар өз өмірін Құран үйреніп, Пайғамбарымыздан тәлім алу жолына арнап, күндіз ораза ұстап, түнде ғибадат етіп, дүниенің күйбең тіршілігінен бойларын алыс ұстап, алтын уақыттарын пайғамбардан естігендерін жаттап, кейінгілерге жеткізу жолында өткізді. Бұлардың саны 30 дан 700 ге дейін артты. Олар Исламның шынайы рухын басқа руларға, мемлекеттерге көркем түрде уағыздау арқылы, жан-жаққа мұғалім етіп жіберілді[4, 16 б]. Суффа сахабаларынан басталған сопылық дәстүр кейінгілерге ұласты. Атап айтсақ Уайс әл-Қарани (657), Хасан Басри (728), Әбу Хашим суфи (767), Ибрахим бин Әтхам (777), Суфиян Саури (778), Рабият-ул Адауийя (804), Зу-и-нун әл-Мысри (796 – 861), Баязид Бистами (874), Жүнейд Бағдади (909), Халлаж Мансұр (921) сияқты ірі өкілдер сопылық әдебиеттің қалыптасуына ықпал етті.

Сопылық әдебиеттің мақсаты – Алла тағаланы әрдайым еске ала отырып, одан ғапыл қалмау, таңғажайып тылсым дүниенің көркем көріністеріне көз жіберіп, көңілге тоқу арқылы Алла тағаланың әсем аттары мен сипаттарын білу, оның әмірлерін түсіну және қалтқысыз сезіммен оған құлай беріліп, сүю. Сопылар исламның қайнар бұлақтарынан бастау алған сопылық әдебиетте кемел адам, мағрифат, шарифат, тарикат, хакикат, мақам, пір, нұр, сабыр, заук, тақуа, қайғы-мұң, тәуба, сұхбат, тәуекел, уара,



фана, тәсілім, тәсбих, шүкір, мухаббатутлах, ыхлас, зікір сияқты ұғымдарды пайдаланды. Сондай-ақ “жүрек”, “көңіл”, “көкірек көзі” сынды ұғым-түсініктер де сопылық әдебиеттің тұрақты тіркестеріне айналды. Өйткені тасаууф ілімінде жүрек – иманның тұрағы, ұлы Жаратушыға деген сүйіспеншіліктің мекені болып табылады. Сопылық әдебиетте “Хақты танып, Хақиқатқа ұласу”, “Сырды түсінуге ұмтылу”, “Сүйіктіге ғашық болу”, “Жарға ынтық болу”, “Сүйіктімен сұхбат құру”, “Ақиқат шарабын ішу”, “Мас болып, естен тану”, “Көбелек болып, отқа күйу”, “Өлмей тұрып өлу”, “Пәруанадай шыр айналу”, “Түлге ынтызар бұлбұлдай сайрау” сияқты ұғымдар кеңінен қолданылады.

Сопылық әдебиетәсіресе, Қарахан мемлекеті тұсында, Қожа Ахмет Иасауи (1093-1166) шығармалары негізінде дамыды. Түркі әлемінің ең атақты сопы-ақыны Қожа Ахмет Иасауи “Диуани хикмет” шығармасымен қатар бірқатар еңбектер жазды және түркі халықтары әдебиетінде «хикмет» жанрының кең қанат жаюуына өз үлесін қосты. Ол көзі тірісінде көптеген шәкірттерді ғаріптерді тәрбиеледі және бергін келе оның жолын ұстанушылар «иасауи» тариқаты деген атпен белгілі болды. “Менің хикметтерім – “хадис қазынасы”, оны оқып таныр болсаң – бар мағынасы Құран” деп жырлаған Иасауидың “Диуани хикмет” еңбегі көшпелі түркі тайпалары арасында ислам дінінің кеңінен таралуына қызмет етті. Қожа Ахмет өзінің «Диуани Хикмет» атты еңбегінің 1-ші хикметінде өмір жолын баяндай келе, Арыстан бабпен кездесуін былайша жырлайды:

Жетіжаста Арыстан бабқақылдым салам,  
Мұстпаның аманатын бер деп маған.  
Сол мезетте мың бір зікір еттім тамам,  
Нәпсім тыйып Аллаға бет бұрдым, міне.  
Құрма берді, басым сипап, назар салды,  
Бір сәтте ол дүниеге сапар салды.

“Жеті жаста Арыстан Бадам іздеп тапты, құрма беріп пердеменен сырым жапты. “Бихамдила” көрдім бетін жүзімді өпті, сол үшін алпыс үште жерге кірдім”[2, 11-13 б]– депақынның өзі жырлағандай, оның алғашқы тәрбиешісі Арыстан баб болған. Ұзтазы болашақ ақынның жүрегіне иман нұрын сеуіп, оған Алланың Хақ жолы мен пайғамбардың үлгі-өнегесін үйреткен. Ержеткен Исауиді бергін келе Жүсіп Хамадани тәрбиелегені туралы дерек бар. Иасауи Құран мен хадисте, тәпсір мен фикхта кездесетін арабша жазылған күрделі ұғымдарды түркі тілінде түсінікті, жеңіл етіп, халық поэзиясы негізінде жеткізе білді. Қожа Ахмет Иасауи негізін қалаған жол – сопылық жол. Өз бағытын ұстанған ақын осы тариқатты өмірінің соңына дейін насихаттады. Оның бұл ойлары даналыққа жетелеуші хикметтерінен көрініс тауып жатты. Сондықтан да, бүгінде жалпы түркі халқы үшін Исауи мен сопылық атауы егіз ұғым.

Ғашықтық әлемі бұл – сыр. Исауидің жазғанындай, ол сырды жан баласына жеткізуге болмайды. Айтсаң болды, айнала төңірегіндегі тас жүректер сені жазалауға дайын. Парсы ақыны Фариуддин Аттардың:

Ей, жүрек, егер ғашықтық сырын ашар болсаң,  
Барар жерің дар мен оттан басқа ешнәрсе де емес, –[6, 44 б]

деп, жырлағаны соны меңзейді. Шайыр осы жолды арқылы сопылық тариқатта бұрын жан тәсілім еткендердің хәлінен мол мәлімет беріп отыр. От пен дар – ғашықтардың соңғы барар жері. Ол сырды ашып, қара тобырға түсіндірмекші болған Ибрахим Әдхам мен Мансұр Халлажды өлім құшты. Ахмет Исауидің:

Ишқ жолында ғашық болып Мансур өтті,  
Белін бағлаб Хақ ишқына мухкәм тутты, –  
деп жазғанындай, ғашықтық шарабына мас болып Халлаж «Әнә әл Хақ» яғни «Мен Хақпын» деп, Алланың тоқсан тоғыз есімінің бірін өзіне теңестіріп еді, оның сөзі Алланың есімі адамға шағылыс екенін түсінбеген халық естен ауысқан диуана деп дар ағашына асып өлтірді. Ғылымдағы ақиқатты түсіндірмекші болған Галилей мен Бруно сияқты.

Сонымен сопылық дүниетанымдағы ғашықтық дегеніміз не? Қожа Ахмет Иасауи шығармасында:

Жаннан кешіп, жалғыз Хақты жанға қостым,  
Одан кейін дария болып толып, тастым...  
Ғашық оты лапылдаса жанды қоймас,  
Көбелектей отқа түсіп өзін білмес,  
Бұл сырлармен дүниеден тойдым, міне.

Бір орында отырғызбайтын қандай ғашықтық дерт? Бұл сұрақтың жауабын Қожа Ахмет Исауиді ғашықтық әлеміне алып келген Жүсіп Хамаданидің еңбектерінен табамыз. Оның «Рутбатул хаят» («Өмір таразысы») деген шығармасында бұған мынадай анықтама беріпті: «Аллаға махаббат махлұқат (жаратылыс) махаббатына қарағанда күшті, қуатты және құдіреттірек. Нәпсілік яғни шайтани махаббат мен рахмани махаббат арасындағы айырмашылық мынада: махлұқат махаббатында естен тану және диуаналық жүзеге келеді. Ал, Алла Тағалаға ғашық болуда көңілде парасат, хикмет және мағрифат

пайда болады. Себебі, шайтанның жолында тікен мен шөп-шалаң ұшыраса, Хақ тағаланың жолында тек қана, жұпар иісті лала кездеседі»[3, 6 б]

Бұл ғашықтық дегеніміз – Алланың дидарына жеткізетін бір құрал. Сопылардың өмірдегі бар мақсаты Алланың дидарын көру, сол жолда өзін тәрк етіп «фәнә филла» дәрежесіне жетіп, өзін жоқ етіп тек «Ол» бар, қалғанының барлығы «фәнә», яғни өткінші, фәни. Адам баласы уақытша, қолға ұсталатын, фәнилік затқа ғашық болса, одан айырылу үлкен азапқа толы қайғыәкеледі, ал мәңгілік болған Аллаға ғашық болса «сәкине» яғни, жүрек тыныштығын алып келеді. Бұл туралы Исауидің: «Ғашық болсаң, ғашық жолында фәнә болғыл», – деп жырлағандай, ғашықтың жемісі – ФӘНӘ. Осы жолда барша қиындықтарға шыдауға, жалындаған оттың азабына төзуге дайын екендігін, өмірдің бар мәні де осы әлеммен тікелей байланысты. Ол қандай әлем? Ол – түпсіз машұқ әлемі. Нәзік жүрек өзінің «машұғын» яғни, ғашығын таппайынша тыным таппайды. Машұқтың сыртында айтылған сөз– бос сөз, машұқтың сыртындағы қайғы, жылау – құр еңіреу. Барлық сезім мен толғау дүниесін ғашықтық әніне айналдырады. Айналдырады да, бұдан былай отырғанда да, тұрғанда да тек Оны ғана ойлайды... Онымен жүздесеміндеп қиялдайды... Оны іздейді... Оған жету үшін қайтадан Оған бет бұрған көкжиекті бақылайды... Әрбір құбылысты

Оның шақыруы деп қабылдайды және қайта айналып келіп, Оған жалбарынып жалынады... Өмір бойы Оның құзырында қалуға бекемденеді және аузын ашып бірдеңе айтқысы келгенде, Ол туралы ғана әңгіме етеді. Әңгімесін тоқтатып, Онымен ғана сырласатын болады. Бұл ретте Абайдың да жырлағаны мәлім:

Жүрегі жұмсақ білген құл  
Шын дос таппай тыншымас.  
Пайда, мақтан бәрі – тұл,  
Доссыз ауыз тұшымас.–[1, 120 б]

деп, Жаратушыны Шын досқа теңеп оны таппай тыншымайтындығы, онсыз ауыздағы сөздің дәмі жоқ екендігін көрсетті. Исауи: «Ғашық құлдар бұл дүниені көзге ілмейді» деп, ғашықтардың дүние ісіне араласпайтындығын айтқан. Себебі, дүние – Жаратушы мен жаралғанның арасындағы негізгі бөгет.

Жаратушыға деген ұлы махаббатты жырлаған Исауи өзінің ғашықтық жолында естен танып, мәжнүн болғанын бірнеше жерде айтып өтеді.

Ғашық саудасы кімге түссе рәсуа қылар,  
Сәуле шашып, Хақ өзіне ғашық қылар,  
Мәжнүн сипат ақылын алып, Ләйлі қылар,

Алла хақы бұл сөздердің жалғаны жоқ. – деп, өзін бетбақдаланы кезіп жүрген Мәжнүнге теңеген. «Мәжнүн» араб тілінде «жынданған» деген сөз болса, сол тілде «Ләйлә» – «түн» деген мағынаға ие. Сопылардың түсінігінде Мәжнүн – ақиқатты іздеп Хақ жолына түскен адам болса, Ләйла жұрттың барлығын өзіне Мәжнүндей ынтық ететін Алланың бір көрінісі. Сопылық танымда «Ләйла» бейнесі мұсылманша имани куәліктің қысқарған түрі болуы мүмкін. Себебі, «Лә иләһә иллә Аллах» зікірін көп қайталап айта бергендіктен, «Ләйлә» деп ықшамдап алған болса керек. Ал Шаһкәрім болса:

Менің жарым қыз емес,  
Хақиқаттың шын нұры.  
Оны сезер сіз емес,  
Көзге таса бұл сыры...  
Көрем десең жарымды,  
Мас бол, жүрек тазала.  
Өртеп жібер барыңды,  
Қарсы ұмтылып қазаға.[7, 93 б]

Шаһкәрім бұл өлеңінде Жаратушыны – Жар деп алған. Ахмет Исауи өз шығармаларында Хақ деп алған. Жалпы сопылар өздерінің сүйіктісін Құдай деп алған, ал өлетін күндерін тойға теңеген, оның сыртындағы алғашқы түнін Алланың дидарын көрген күнмен теңеген.

Қожа Ахмет Исауи «Диуани хикмет» еңбегінде «ғашық» сөзін 200 ден аса жерде қолданған. Шығармасының барлығы Жаратқанға ғашық болып өтіп, Хақ жамалын көру. Кез-келген адам ғашық бола бермейді, болған күннің өзінде Жаратқанның дидарын көру әрбір сопының мандайына жаза бермейтін бақ.

Барлық осы ерекшеліктерімен қоғамның әр сатысына Исламды үндеген тасаввуф халықтың әлеуметтік тұрмысы жақсарған кездеріндегі жалқаулықтары мен босаңсуларын бөгеп, қоғамның сергектігін арттырып, басқыншылық пен зұлымдыққа толы қиын-қыстау кезеңдердің былықшылықтарымен күйзелістерінің арасында тарылып, қысылған көңілдерге Жаратушының мейірім шуағын ашып, тыныс алдырды. Әрі жабырқаулық көңілдер мен шаршаған саналарға жұбату, кеуіп қалған рухтарға кәусәр суы бола білді. Ол тағы бір жағынан көркем ахлақпен ғибадатта шыңға жеткен

жандарға карапайымдылықты, «ештік» сезімін ұсынып, менмендік пен тәкаппарлыққа жәнемақтаншақтыққа салынуына тосқауыл болған. Ал, екінші жағынан Монғол шапқыншылығынан кейін Орта Азия мен бүкіл Анадолыны жаулап алғаннан кейін пайда болған қайғы-қасіретті, тынышсыздықты сейілтп, жұбатушы ретінде сол дәуірде, сопылық әдебиеттің күш-қуат тапқаны және үлкен қызметтер атқарғаны тарихи шындық.

#### Әдебиеттер

1. Абай Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық жинағы. 1-том: Өлеңдер мен аудармалар. – Алматы: Жазушы, 2005. -296.
2. Ахмет Иасауи. Диуани хикмет. 20 томдық «Әдеби жәдігерлер» сериясы. 6-том. – Алматы: Таймас, 2008. -488 бет.
3. Әбдірәсілқызы А. Қожа Ахмет Иасауидің ақындық әлемі. – Алматы, 2017. - 264 бет.
4. Әділбаев А.Ә. Саңлақ сахабалар, – Алматы, 2010. - 336 бет.
5. Баранов Х.К. Большой арабско-русский словарь: в 2-х тт. –9-е изд., – Москва, 2000. -456 стр.
6. Қыдыр Т. Ченари А. Түркістанның пірі –Қожа Ахмет Иасауи. – Алматы, 2018. - 179 бет.
7. Шәкәрім Құдайбердіұлы. Шәкәрім: ғылыми-танымдық басылым. , – Алматы, 2013. - 441 бет.

## РАЦИОНАЛЬНЫЙ ПОДХОД К ПОНИМАНИЮ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ

*Сагдыева К.Р.*

*Магистрант 1 курса Биотехнология*

*Руководитель: к.ф.н., профессор Джаамбаева Б. А*

Рациональность – термин, который в общем обозначает осмысленность, разумность. Это мышление, основанное на логике, ведущее к результату. При этом, говоря о семантической значимости этого термина, следует указать, что практически во все времена рациональность связывалась со способностью логично мыслить, основываясь на общепринятые нормы. Эти нормы основываются на трех законах логики, сформулированных когда-то Аристотелем – тождества, противоречия и исключения третьего. Если для Макса Вебера рациональность является собой точный расчет средств, необходимых для достижения цели, а для Людвиг Витгенштейна - не что иное, как наилучшая адаптированность к обстоятельствам, то для Рудольфа Карнапа рациональность – способность выбирать из всех имеющихся вариантов наилучший [1].

Становление и укрепление рационального подхода в различных объектах познания рассматривается как длительный процесс трансформации мышления от первоначального архаического миропонимания к философскому. Рациональный подход к пониманию действительности и философский взгляд на мир способствовали тому, что мифологическое миропонимание постепенно ослабло и ушло на периферию. На данный феномен в своей книге «Критика научного разума» обращает внимание Курт Хьюбнер, рассматривая мифологическое мышление [2].

Становление классического рационализма произошло в XVII–XVIII веках благодаря работам таким европейских философов, как Рене Декарт, Бенедикт Спиноза, Готфрид Вильгельм Лейбниц. Они взяли за объяснение процесса мышления посредством естествознания и математики.

Понимание рациональности чаще всего связано с деятельностью, которая оценивается как рациональная или нерациональная в зависимости от конкретного контекста. Таким образом, нельзя говорить, что действия или поведение в определенных группах являются нерациональными, так как нет единого стандарта рациональности [3]. Каждое мышление имеет свои специфические особенности и ему нельзя отказать в логике. Такой подход рассматривается в труде Л.Леви-Брюля «Первобытное мышление» [4].

Шаг в определении понятия рациональность в свое время М.Вебер, проводя классификацию человеческих действий. В рамках своей работы он выделил категорию так называемых целенаправленных действий, наделяя их наибольшей осознанностью. Он говорил, что человек рациональный – это тот, кто не знает ни причины, ни цели своих поступков, действуя в соответствии с рациональными установками. Как считает М.Вебер, полностью рациональным может быть только целенаправленное действие, которое может быть разделено на составные части с помощью анализа. Это деление предполагает выделение материальной и формальной части. При этом, материальная часть рациональности связывается с тем, что цель определяется исходя из системы внешних материальных ценностей, то есть цель находится в подчинении ценности. Следовательно, такой материальный рационализм всегда ограничивается внешними факторами. Формальная рациональность, по мнению М.Вебера, предполагает некую независимость от содержания [5].

Способность мыслить рационально дана нам от природы, тем не менее, эту способность необходимо постоянно развивать. Рациональное мышление необходимо нам для принятия решений в

тех ситуациях, когда необходим логический анализ ситуации. В рациональном познании можно выделить три основные формы: понятия, суждения и умозаключения.

Понятия – это некие наиболее общие формы мышления, выражающиеся в виде ноуменов, то есть имен объектов и названий явлений и событий. Как правило, при анализе любого понятия можно выделить объем и содержание.

Содержание понятия есть множество признаков, через которые само конкретное понятие характеризуется в собственном определении.

Следующая форма рационального познания – суждение, представляет определенную связь каких-либо понятий. Принято отличать так называемые истинностные суждения. В суждениях такого типа что-либо утверждается или отрицается. При этом такие утверждения могут быть как истинными, так и ложными.

Наиболее высокий уровень рационального познания – умозаключение – возникает на основе анализа нескольких, как правило, взаимосвязанных суждений. Обычно умозаключение совершается как мыслительный переход от неких суждений, которые называются посылками, к суждениям, которые называются заключениями. В рациональном познании истинность применяемых умозаключений, некоторым образом, обуславливается истинностью посылок.

Как и другие области знаний, рациональное мышление имеет свои методы, основными из которых являются:

- Анализ, то есть разложение. Это противоположное синтезу понятие, являющееся логическим приемом разложения какого-либо понятия на составные части, дабы сделать его изучение более ясным и понятным [6].

- Умозаключение. Форма мышления, с помощью которой из одного или нескольких суждений, так или иначе связанных между собой, логически выводится суждение.

- Аргументация. Составляет рациональную часть процесса убеждения, которая связана в основном с логическими и эвристическими способами рассуждений. В основе аргументации лежат доводы, соображения и приемы рационального характера, начиная от критически ориентированного здравого смысла и кончая рафинированными логическими аргументами [7].

- Сравнение. В основе большинства познавательных актов лежат два фундаментальных отношения: сходства и различия, которые выявляются в процессе сравнения, или сопоставления вещей, событий, ситуаций [8].

Основы рациональности исходят из точных наук – математики, астрономии и физики. Рациональное мышление подразумевает собой построение точной логической цепочки и следование ей на протяжении всего процесса. Но, рассматривая вопрос о рациональном мышлении, необходимо уделить внимание таким явлениям, как когнитивные ошибки мышления, или когнитивные искажения.

Поведение и восприятие человека непосредственно связано с тем, как он мыслит, обрабатывает информацию и какие суждения выносит по поводу того или иного события или факта. Но иногда в суждениях могут наблюдаться систематические ошибки или отклонения, которые препятствуют объективному отражению действительности.

Когнитивные искажения – это различного рода ошибки в мышлении человека, отклонения, происходящие в конкретных ситуациях. Это значит, что когнитивные искажения зачастую являются причиной ошибочных суждений и иррационального поведения.

Термин «когнитивные искажения» был впервые использован в 1972 году Амосом Тверски и психологом Даниелем Канеманом. Учеными был воспроизведен ряд поведенческих шаблонов, в которых принимаемые людьми решения отличались от рациональных, а также провели несколько экспериментов, в ходе которых было выявлено определенное влияние навязанных стереотипов на мышление людей.

Когда-то считалось, что все люди в большинстве своем рациональны и мыслят здраво, а также, что большая часть отклонений от рационального поведения зависит от эмоций. Однако исследования Д.Канемана показали, что ошибки в мышлении людей обусловлены не влиянием эмоций, а непосредственно самим механизмом мышления. На сегодняшний день большинство согласно с тем, что человеческий мозг склонен периодически ошибаться. В основном, конечно, такие нарушения происходят из-за непрерывного потока больших объемов информации. Таким образом, мозг пытается облегчить себе работу. Д.Канеман в своей книге «Думай медленно...решай быстро» [11] ясно демонстрирует механизм работы человеческого разума с учетом законом и положений когнитивной и социальной психологии, давая, тем самым, нам возможность образно представить себе процесс мыслительной деятельности и то, каким образом в нем происходят периодические сбои.

Таким образом, мы видим, что способность мыслить рационально свойственная всем, без исключения, людям, и это навык, которые необходимо постоянно развивать. Рациональным называется такое мышление, которое, не подвергаясь влиянию эмоций, дает человеку способность

рассуждать четко, ясно и, таким образом, идти к конкретной цели, не отвлекаясь на посторонний «шум». То есть, оно подчиняется только разуму.

Рациональное мышление представляет собой эффективный метод суждений, требуя наименьших затрат, как интеллектуальных, так и психоэмоциональных. Главным инструментом, которым пользуется рационально мыслящий человек, является логика. Она присутствует на всех этапах рассуждений, тем самым делая его четко выстроенной логической цепочкой.

#### Литература

1. Яшин Б.Л. Рациональность и логическое мышление. М., 2015. 75с.
2. Хюнбер К. Критика научного разума. М., 1994. 326 с.
3. Ивин А.А. Рациональность. М., 2004. 95с.
4. Канеман Д. Думай медленно... решай быстро. М., 2015. 653 с.

### АУДАРМАДА ҰЛТТЫҚ НЕГІЗДІҢ САҚТАЛУЫ МӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ЖОҒАЛТПАУ КЕПІЛІ

*Сәбік Ергул.*

*Әл -Фараби атындағы ҚазҰУ*

*Шығыстану факультеті І курс магистрант*

*Ғылыми жетекші: с.ғ.к., доцент П.М.Сулейменов*

Құндылық-мәдениеттің құрамдас бөлігі. Мәдениеттің құрамдас бөлігі болуы себепті құндылық адамдардың өзін ұстауын реттейді, олардың шынайы тәртібін айқындайды. Мәдени құндылықтар тиісінше материалдық және рухани болып бөлінеді. Құндылықтар әлемі, сөздің кең мағынасында мәдениет әлемі деген сөз. Ол адамның рухани қызмет аясы, оның санасының дұрыстығын айғақтаушы, адамның рухани байлығының өлшеуіші іспетті. Құндылықтарды мүдделердің қарапайым жалғасы немесе бейнеленуі ретінде қарастыруға болмайды. Олар салыстырмалы өзінділікке ие. Әр ұлт өзінің мәдени құндылықтарын әлемге таныту барысында аударманың көмегіне жүгінеді. Ал аударма барысында, әсіресе әдеби шығармаларды аударуды ұлттық бояудың сақталуы осы мәдени құндылықтарды сақтап қалуға кепіл болмақ.

Тіл - тек адамдар арасындағы байланыс құралы ғана емес, ұлттың мәдени болмысының көрінісі. Өйткені, қандай да бір тілдің тамыры сол тілде сөйлейтін ұлттың мәдениетінде жатыр. Осылардың ішінде сол халықтың өзіне ғана тән, сол халықтың өмір сүру салты, әдет-ғұрыптары және салт-дәстүрімен тікелей байланысты ұғымдарды білдіретін сөздерді біз аударма теориясының ғылыми тілімен реалий сөздер деп атаймыз. Бұндай сөздер баламасыз лексика деп те аталады. Бархударов Л.С. реалийді былай түсіндіреді. Аудармашы аударма процесінде кез болатын ең үлкен қиыншылықтардың бірі, түпнұсқадағы белгілі бір ұғымға аударылатын тілдің тілдік қорынан сәйкес балама шықпауы. Бұл баламасыз ұғымды біз реалий сөз деп атаймыз деген. [1,94]. Яғни реалий сөздер ұлттық мәдениеттің шығын бірліктері сияқты.

Реалий ұғымы - кейінгі кезде пайда болған ұғым. Бұл ұғымды даралап алып шығып, теория жүзінде тереңдетіліп зерттелуіне С.Влахов және С.Флоринның қосқан үлесі зор. Олардың пікірінше реалийлер бір ұлттың өміріне ғана тән, ал енді біреуіне жат болып келетін ұғымдарды білдіретін сөздер мен сөйлемдерден тұрып, ұлттық бояу мен тарихи ерекшелікті тасымалдаушы рөлін атқарады. Реалийлердің басқа тілде сәйкес келетін баламасы шығуы қиын болғандықтан, бұндай сөздер ерекше аударма тәсілін қажет етеді. Зерттеушілердің пікірінше реалийлердің ұлттық бояуы қанық болуы себепті, бұл аудармашы үшін де үлкен сынақ болмақ. [2,10-40]. Сондықтан бұндай аудармада аудармашының алдына қойылатын талап тек сол сөзді келесі тілде аударып жеткізу ғана болып қалмай, оған қоса сол сөздің қамтыған мәдени бояуын да жеткізу болып табылады.

Реалий сөздер баламасыз лексика деп аталғанымен, аударма теориясының стратегияларының көмегімен аударуға әбден мүмкіндік бар. Әйгілі зерттеуші Л.Венути аудармада қолданылатын доместикация және форенизация екі түрлі стратегияны ұсынған. Доместикация стратегиясының мақсаты аударылған тексті оқырманға барынша жаттық тілмен жеткізу болып табылады. Сол себепті бастапқы мәтіннің ұлттық бояуы барынша солғындап қалуы мүмкін. Ал форенизация стратегиясының мақсаты түпнұсқаның мәдени құндылығын аударылған тексте сақтап қалу болып табылады. [3,144-145] Аудармашы өзінің қажетіне қарай лайықтысын таңдап қолданады. Ал Венути мәдениетке байланысты шығармаларды аударуда форенизация стратегиясын жақтайтынын айтқан. Өйткені аударма шығарманың әрпін емес рухын жеткізуі тиіс. Түпнұсқаның аудармада басқа ұлт, басқа

мәдениетке бейімделіп кетуі аударманың өзінің қоғамдық қызметіне лайық болмай қалғанын көрсетеді. [4,27]

Аударма мазмұнды не мағынаны дәл беруді қажет етеді. Бұл – ең бірінші кезекте аудармаға қойылатын тілдік талап. [5,215] Мағынаны ұғыну – оның адам санасында бейнеленуі немесе оның тиісті ой тетіктерін дөп басып, қоздыруы. Сондықтан да, мағынаның дұрыс бейнеленуі ой тетіктерінің, сезім талшықтарының сезімтал, нәзіктігінде. Екіншіден, мағына – бүтін де тұтас бейзаттық дүние. Бейзаттық шамасы абстракция болуы керек.[6,161] Сондықтан да реалийлерді аударудың аудармашыға әкелетін ауыртпашылықтары аз емес. Өйткені әрбір реалий сөз аударылған тілдегі оқырмандар үшін жаңа сөз болып ғана қалмастан, сол реалийдің меңзейтін заты мен қамтыған мағынасы да жат ұғым болып саналады. Егер оқырман аударманы оқи отырып, сол зат пен сол түсінікті көз алдына елестете алатындай болса, онда бұл аударманың сәтті шыққанын аңғартады.

Реалий сөздерді аудару- аудармашы үшін қиын сынақтардың бірі. Біздің әлеміміз әртүрлі, мәдениетіміз басқаша, сондықтан түпнұсқадағы реалийлерді келесі бір мәдениетке таныстырудың өзіндік қиыншылықтары аз емес. Аударма процесін барынша оңайластырып, сапалы аудармаға қол жеткізу үшін аудармашы әртүрлі аударма стратегиясын қолданады, салыстырады, солардың ішінен ең лайықтысын таңдап алып қолданады. Бұл дегеніміз тек бір стратегияны барлық жерде қолдану деген сөз емес, қайта бір тексті бір қанша түрлі стратегияның көмегіне жүгіне отырып аударуды меңзейді.

Реалийлерді аудару тәсіліне келер болсақ, бұған арнайы аударма стратегиялары қолдану шарт. Аудармашы аудармаға оңтайлы стратегияны таңдап алмас бұрын алдымен мына мәселелерді қарастыруы қажет: аударылатын мәтіннің жанры, автордың сөз саптау ерекшелігі, автордың аударылған мәтіннің оқырмандарына жеткізбек болған ойы мен бермек болған білімі және түпнұсқаның дәуірлік сипатына сай қамтыған мәдени ерекшелігі.

Реалийлерді аударуда әр зерттеуші әртүрлі стратегияларды ұсынып келгенімен солардың ішінде Lерриhalmе ұсынған 7 түрлі стратегияны атап көрсете аламыз. [7]

1.Тікелей аудару: Тікелей аудару стратегиясын пайдалана отырып аудармашы түпнұсқадағы сөзді өзгеріссіз пайдаланады немесе оларды фонетикалық, графикалық немесе морфологиялық тұрғыдан алады. Сол тұрғыдан алғанда түп нұсқа сөзін қарыз сөз ретінде қабылдайды. Сондықтан бұл аударма тәсілі "қарыз алу" немесе "тікелей аудару" деп аталады. [7,224] Зерттеушілердің пікірі бойынша бұл әдіс тек сол сөз өз қалпында, еш өзгеріссіз тасымалданса ғана қолданылады. Тікелей аудару көбінде адам аттары және жер аттарын аударуда қолданылады. "Аударма барысында кездесетін кейбір шет тілінен енген сөздерді аудармашы бастапқы қалпында қалдырып отырған. Бұл ақынның кемшілігі емес, қайта өз туындысын тым қазақыландырып, аудармаға қазақтың шапанын кигізбей, Пушкин тілінде жеткізу деп білген жөн шығар" [4,23] демекші бұл стратегияның құндылығы да түпнұсқаның мәдени бояуын сақтап қалу да жатыр.

Тікелей аударма стратегиясының әдістері ретінде транскрипциялау әдісі және транслитерациялау әдісін айта аламыз. Транскрипциялау әдісі - түпнұсқа тіліндегі терминді аударма тілінің дыбысталу ерекшелігіне байланысты, айтылуына ыңғайлы етіп аудару тәсілі. Бұл әдіс көптеген неологизмдерді және терминдерді аударғанда кеңінен қолданылады. Көп санды халықаралық терминдер, жаңа сөздер тізімге осы әдіс арқылы енгізілген. Ал транслитерация әдісі дегеніміз - түпнұсқа тілінен аударма тіліне графикалық формасының берілуін айта аламыз. Жалпы терминология саласында көптеген елдер лингвистер мен аудармашылар арасында халықаралық терминдер үшін осы әдіс кеңінен қолданылады. Терминдердің ажырамас бөлігі - интернационалдық лексика ретінде қабылданады. Бұл әлемнің түрлі тілдерінде бір мағынада қолданылатын, бірақ фонетикалық, морфологиялық тұрғыдан сол терминді қабылдаған тіл нормасымен қағидаларына сәйкестендірілген сөздер. Ал реалий сөздерді аударуда кеңінен қолданылатын әдіс ретінде транскрипцияны айта аламыз. Мысалы қазақ тіліндегі "құрт", "бауырсақ" деген сөздерді дыбысталуы арқылы транскрипциялау тәсілімен 「クルト」、 「バウルサツク」 деп аудауға боады. Айтылу ерекшелігі сақталып қалуы себепті бұл сөздер оқырмандарына бірден өзінің басқа мәдениеттен енген жаңа сөз екенін аңғартады. Сол себепті де оқырман бұның не екеніне үніліп, түпнұсқа мәдениетіне жақындай түседі.

2. Калькалау: Түпнұсқаның лексикалық бірліктер құрылымы бөлшектерін - морфема немесесөздердің (кейде тұрақты сөз тіркестерін) аударма тіліне лексикалық баламалармен ауыстыру жолымен өтетін аударма тәсілі.

Калькалаудың транскрипциядан айырмашылығы - әрқашан да оның аударма тіліне негізгі түрін ауыстыруда жай механикалық операция болмауында,көбіне кейбір трансформацияларға жүгінуге тура келеді. Біріншіден, бұл септік формаларын, сөз тіркестеріндегі сөздер санын, аффикстерді, сөздер тәртібін, сөздердің морфологиялық, немесе синтаксистік дәрежелерін өзгерткеніне қатысты. Транскрипциядан гөрі, көбіне калькалау ең тиімді аударманың тәсілі болып саналады, себебі транскрипциялау нәтижесінде ыңғайсыз қабылдайтын, қиындыққа ұшыраған аударма тіліне мағыналарынан айырылып қалған псевдосөздер ретіндегі бірліктер жасалынады. Егер де

транскрипциядан қаша алмасак, бұны негізінен калькалау формасымен тіркестіреді, олар есім атауларын аударуда жиі кездеседі. [8,48-49] Мысалы қазақ тіліндегі "кіндік шеше" сөзін калькалау тәсілімен 「へそ母」 деп аударуға болады. Жалпы жапон мәдениетінде "кіндік шеше" деген ұғым болмаған. Егер кіндік пен шешені байланыстыра осы сөзді жасар болсақ, бұл да қазақ мәдениетінің ерекше тұсының бір көрінісі болмақ.

3. Мәдени бейімдеу: Мәдени бейімдеу стратегиясы бойынша функционалды эквиваленттер жиі қолданылады. Яғни бұл жерде "таныс емес ұғымның орнын таныс ұғым басады." Мәдени бейімдеу стратегиясы субтитрлерді, балалар әдебиеті және әзіл-оспақтарды аударуда жиі қолданылады. Өйткені, көрермендер субтитрлерді жылдам түсінуі қажет. Ал балалар әдебиетіне келер болсақ балалардың тексті толықтай түсінуіне доместикациялауды талап етеді және әзіл-оспақтар күлкілі болуы үшін таныс нәрселерді талап етеді. [9,142] Алайда бұл стратегиядан туындайтын мәселе сенімділік мәселесі яғни түпнұсқадағы мәдениеттің бейнесі бұрмалануы мүмкін. Мысалы қазақ тіліндегі "бесік" сөзін аударуда жапон тілінде ұқсас мақсатта, яғни баланы тербеп ұйықтатау мақсатында қолданылатын құрал 「ゆりかご」 -ны қолдануға болады. Алайда бұл жерде түпнұсқадағы бесіктің бейнесі мүлдем сақталмай қалады. Жапондар баланы жатқызып ұйықтатуда қазақтар сияқты ағаштан иіп бесік жасмаған. Оларда жиі қолданылатыны қазіргі заманауи баланы ұйықтататын шарбақтарға ұқсас келеді. Сол себепті "бесік" сөзінің аудармасы ретінде жапондықтарға таныс 「ゆりかご」 сөзін қолдану қазақ бесігінің құрылымдық ерекшелігін, мәдени мән-мағынасын мүлдем жоққа шығарады.

4. Жалқы есімнің орнына жалпы есімді қолдану: Бұл стратегия бойынша ақпараттар толықтай әрі анық болып жетпейді. Соның нәтижесінде кейбір текстердің көлемі жағынан кішірейіп қалуы мүмкін. Яғни бұл жерде аударуға қиын жалқы есімдердің орнына сол ұғымды қамтыған жалпы есімді қолданып аударылады. Жалпы жағынан негізгі ой жеткенімен, нақты сөз аударылмағандықтан түпнұсқа мәдени бояуын жоғалтып алады. Мысалы қазақ тіліндегі "ит жейде" сөзін аударғанда "баланың киімі" деген мағынада 「子どもの服」 деп аударуға болады. Бірақ "ит жейде" сөзі өзіне тән мәдени құндылығынан айырылып қалады.

5.Түсіндіру: Түсіндіру стратегиясы түсініксіз ұғымды айқындап түсіндіреді. Бұл стратегия бойынша ұзын әрі түсінікті сөз тіркестері қолданылады немесе текстің ішіндегі түсініксіз ұғымға соңында арнаулы түсіндірмелер беріледі. Бұл стратегияны қолданудағы мақсат мәдени қақтығыстарды азайтып, аударылған тексті оқырманға жақындату. [10,115] Бұл стратегияны қолданудың нәтижесінде егер текст тым ұзарып кетсе немесе оқырман үшін қажет емес артық жұмыс болып саналса, оқырманға нашар әсер қалдыруы мүмкін. Сонымен қатар, түпнұсқадағы реалий сөзге деген эмоционалды ассоциацияны жоғалтып алуы мүмкін. Мысалы, қазақ тіліндегі "шілдеhana" сөзін 「新生児と母のための小さな宴会」 яғни "жаңа туылған бала мен ананың құрметіне жасалған ойын-сауық" деп түсіндіруге болады.

6. Қосу: Түсіндіру мен қосу арасындағы айырмашылық қатты анық емес. Аудармашы жазбалары, кіріспелер, глоссарийлер немесе түсініктемелер, мәтіннен тыс орналасқан басқа да түсіндірме толықтаулар осы топқа жатады. Алайда, кейбір баспаханалар мен редакторлар осы тәрізді толықтыруларды қатты ұната бермейді. Өйткені, түсіндірме сілтемелер көбінде академиялық жазбаларда оқырмандарға ұсынылатындықтан оқырмандардың әдеби аудармадан күтері басқа, яғни түсіндірмені көп қаламайды. [10,143] Бірақ көптеген зерттеушілер қосу стратегиясынан гөрі түсіндіру стратегиясын көбірек қолдайды. Мысалы, қазақтың бесікке салу дәстүрі бойынша "тыштыма жеу" деген ұғым бар. 「テシトマで配るお菓子を食べる」 деп, яғни "тыштымада таратылатын тәтті тағамдар жеу" деп қосып аударуға болады.

7. Қалдырып кету: Бұл аударма мүлдем жасалынбауымен барабар. Қазіргі кездегі әдеби аудармашылар қалдырып кетуді аудармадағы ең соңғы шығар жол ретінде санайды. Алайда, бұл әдеби аударманың этикалық нормаларына қайшы келетін әрекет. [10,144] Қалдырып кету стратегиясын кейбір проблемалы реалий сөздерді аударудан бас тартқан кезде қолдануға болады, және кейде егжей-тегжейлі аударма қажет емес жағдайда аз санды реалий сөздер ғана аударылмай қалады. Мысалы аударылып жатқан материал аспаздық кітабы болмай анық мәліметтер қатты қажет болмаған жағдайда шетелдік тағамдардың аталуы оңайластырылып жазылуы мүмкін.

Реалий сөздер баламасыз лексика ретінде аудару барысында көптеген қиыншылықтар туындаса да, жоғарыда атап өткен стратегиялардың көмегімен аударуға мүмкіндік бар. Бірақ біз өзіміздің көздеген мақсатымызға орай тек бізге керегін таңдап алып қолданамыз. Біздің қазақ мәдениетін аударудағы басты мақсат қазақ мәдениетінің ұлттық бояуын барынша сақтап жеткізу болғандықтан, аударма барысында да форенизациялауға көп бейімделеміз. Сондықтан бізге тікелей аудару, калькалау және түсіндіру стратегияларының тигізер көмегі зор. Аудармада ұлттық бояуды сақтап қалуға тырысудағы басты мақсат, мәдени құндылықтарды жоғалтпай келесі бір мәдениетке таныстыру. Мейлі бұндай



аударма жұмысы оқырмандардың оқып түсінуіне азды-көпты ыңғайсыздықтар әкелсе де, мәдени құндылықтарды таныстырушы ретінде аса зор маңызға ие.

#### Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бархударов Л.С.. Язык и перевод: Вопросы общей и частной теории перевода. - Москва, Международные отношения, 1975. 240 с.
2. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. - Москва, Международные отношения, 1980. 341с.
3. Jeremy Munday. Introducing translation studies: Theories and applications. Taylor & Francis e-Library, 2010. 253 p.
4. А.Б. Барсақбаева. Аударма негіздері: оқу әдістемелік құрал. - Қостанай : 2017. – 108 б. С.Құлманов. Аударманың өзекті мәселелері. –Алматы: «Palitra-Press» - 2015, 296 б.
6. Біләлов Ш. Ұлттық ғылым тілін қалыптастырудың өзекті мәселелері. - Алматы: Санат, 1996. - 425 б.
7. Leppihalme, Ritva 2001. Translation strategies for realia, in Pirjo Kukkonen and Ritva Hartama-Heinonen (eds.), Mission, vision, strategies and values a celebration of translator training and translation studies in Kouvola, Helsinki: Helsinki University Press, 139-148.
8. Ахметова А.Б. Аударма теориясы мен тәжірибесінің негіздері (қазақ және орыс тілдеріндегі) дәріс курсының оқу-әдістемелік құралы.– Павлодар: ПМПИ, 2014. – 90 б.
9. Leppihalme, Ritva 2001. Translation strategies for realia, in Pirjo Kukkonen and Ritva Hartama-Heinonen (eds.), Mission, vision, strategies and values a celebration of translator training and translation studies in Kouvola, Helsinki: Helsinki University Press, 139-148.
10. Leppihalme, Ritva 1994. Culture Bumps on the translation of allusions. Helsinki: Helsinki University Press.

## РОЛЬ И МЕСТО ФИЛОСОФИИ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

*Танатарова М.К.*

*КазНУ им. аль-Фараби*

*магистрант I курса специальности «Философия»*

*Научный руководитель – д.филол.н., проф. Петрова В.Ф.*

Философия во все времена была призвана связывать между собой общее и частное, коллективное и индивидуальное, научное и обыденное. Философия всегда выступала и по-прежнему выступает посредником между науками, специальностями, людьми и нациями. Философия дает нам средства для Диалога. Мы знаем, что философия в Древней Греции начала с вопрошания об устройстве мира и человека и с поиска ответов на вопросы о бытии и познании. Диалог выступал формой и методом поиска ответов на эти вопросы. С изменением исторических условий существования человека изменялась и сама философия, и ее методы. Но неизменным было желание философов приподнять завесу тайны, скрывающую от нас истинное положение вещей. Что же изменилось в современном мире и что призвана делать философия сегодня? При всех кардинальных изменениях, произошедших с миром в целом и жизнью отдельного человека, потребности живого существа под названием Homo sapiens остаются прежними: необходимость взаимопонимания и любви, достижение желаемого, поиски смысла бытия. И философия, как и прежде, пытается не столько дать ответы на эти вопросы, сколько снабдить мыслящего человека инструментами для бесконечных попыток дать самостоятельные ответы на них [1].

Сфера частной жизни человека была всегда тем местом, где зарождалась как сама философия, так и непосредственный интерес к ней. Философия, ни в коей мере не претендуя на роль целительницы души, тем не менее, всегда предлагала средства для нахождения островка надежды в бушующем море человеческих страстей. Будучи рациональным дискурсом, она всегда указывала на преимущества рациональных средств познания. Стремление к расширению границ видимого мира и познанию его всегда двигало человеком, а философия служила помощником на этом пути. Степень человеческих амбиций в познании и завоевании окружающего мира всегда была высока. Те физические или метафизические места, куда мог допрыгнуть или долететь человек, всегда измеряются, и измерялись, прежде всего, возможностями человеческого воображения, нежели реальными ограничениями пространства, времени и обстоятельств. Образ и мысль всегда двигали человека так далеко, как он хотел. Освоение мира, начатое так давно, и принесшее человечеству так много желаемого, в свою очередь привело к появлению новых проблем и постановке ранее даже не предполагавшихся вопросов. Вопрос о конце человеческой цивилизации в связи с ее чрезмерными амбициями по отношению к природе, встал наиболее остро. Возможности человека по освоению и присвоению окружающего мира начинают угрожать самому человеку. Об этих опасностях одними из первых предупреждали мир философы. Глобальные изменения коснулись сегодня жизни каждого человека, они кардинально изменили нашу жизнь на протяжении одного поколения. Доступ к всевозможным благам цивилизации стал намного проще, а единственным препятствием – количество денежных знаков. Вместе с тем желание людей к познанию себя и мира остается неизменным. Поддерживать и по возможности удовлетворять эти желания людей призвана система образования и университет в частности. И тут возникает много вопросов философского характера. Каким должно быть современное образование и

философское образование в частности? Какова роль преподавателя (преподавателя философии) в образовательном процессе? Какие компетенции (способности) должны быть сформированы у современного студента как субъекта образовательного процесса? Ответы на эти вопросы заставляют нас задуматься и о роли философии в нашей жизни. Философия в силу исторических обстоятельств, всегда была обязательной дисциплиной для изучения. Многие годы она выполняла роль дрессировщика умов, скорее затуманивая, чем просветляя их. Но с изменением политической ситуации, изменилась и роль философии. Просвещение с большой буквы, вот то, что всегда была призвана делать философия. А просвещение, как и диалог, возможны только между человеком и человеком, но не между человеком и машиной. Об этом совершенно забывают чиновники от образования, целью которых является приведение к соответствию учебных планов с поставленными целями. Цели реального образования между тем не всегда оказываются достигнуты. Отсутствие диалога ведет к отсутствию вопросов, а оно, как следствие, приводит к ложной позиции «всепонимания» и «всезнания», чреватой реальными психологическими и личностными проблемами. В связи с этими вызовами современного образования, философия должна не уходить с гордо поднятой головой, как бы того не хотелось очень многим чиновникам и техническим специалистам, а попытаться иначе заявить о себе. Претензии философии на роль царицы наук вряд ли оправданы в современном «демократическом» мире. Но и роль цербера более философии не свойственна. Вместе с тем философия и не нуждается в том, чтобы изобретать нечто доселе невиданное в угоду публике. Она всего лишь должна продолжать делать то, что всегда умела, для пущей наглядности одеваясь в более привлекательные одежды. С нашей точки зрения роль современной философии вообще и философа в частности состоит в том, чтобы налаживать Диалог: между людьми, группами, культурами и целыми странами. Философ призван быть посредником в коммуникациях самых разных уровней. А возможности и квалификацию ему обеспечивает как совокупность всех философских знаний, так и профессиональные умения, приобретаемые им в ходе обучения. Подтверждением именно такой роли философии служат автобиографии многих выпускников философского факультета, которые, даже не работая по непосредственной специальности, продолжали и продолжают налаживать диалог между властными элитами и чиновниками, между журналистским сообществом и обычными людьми, между интересами бизнеса и потребителя. Философия вообще и философское образование в частности также оказывают косвенную просветительскую роль, а именно приобщает к философии и способствует успешной категоризации мышления подрастающего поколения – детей, появившихся в семьях философов. Плоды такого неочевидного философского влияния успешно пожинаяются уже не одним поколением профессиональных философов. По нашему глубокому убеждению философия не должна предлагать себя всем и каждому, но она всегда должна стараться привлечь тех, кто к ней стремится. Не нужно стараться всюду зажигать костры во имя любви к мудрости, но нужно поддерживать уже горящее пламя, давая ему пищу. Стремление человека к познанию безгранично, важно его вовремя распознать и направить. Философия, таким образом, должна поддерживать и удовлетворять жажду к познанию, без усталости заниматься просвещением и налаживать Диалог между самыми разнообразными участниками. Выполнение этих задач должно мыслиться не как самоцель, а как то почти единственно возможное, что реально сделать для интеллектуала в современном мире господства Власти, Денег и Безразличия [2].

Какое место занимает философия в общем арсенале средств постижения мира? Проще говоря: какова роль философии в формировании мировоззрения человека и общества? Эту роль следует рассматривать в контексте сочетания следующих упомянутых выше источников формирования мировоззрения:

- 1) индивидуальный эмпирический опыт;
- 2) наука;
- 3) религия;
- 4) культура;
- 5) философия.

В предварительном порядке следует отметить, что по мере социализации человека роль индивидуального эмпирического опыта снижается. В чистом виде индивидуальный эмпирический опыт существует на необитаемом острове, но сегодня в условиях глобализации и бурного развития массовых коммуникаций таких «островов» на Земле не осталось. Возрастает роль коллективных форм опыта, передаваемых от одного поколения к другому.

Разброс мнений о роли философии очень широкий. Оценка, во-первых, зависит от субъективных причин — личного опыта человека, оценивающего место философии, и его социального статуса. Так, если человек является «профессиональным» философом, велика вероятность того, что оценка философии будет завышенной. Во-вторых, оценка зависит от более объективных причин. Прежде всего, от времени, к которому относится оценка. В разные периоды истории роль философии как

системы мировоззрения могла быть и очень высокой и очень незначительной. Например, временем «торжества философии» можно назвать последние века дохристианской истории, когда в древнем мире (несмотря на официально существовавшее язычество с его религиозным мировоззрением) большой популярностью пользовались учения древнегреческих философов Сократа, Платона и Аристотеля. Другим примером «торжества философии» можно назвать Европу 19 века: тогда стали наблюдаться процессы ослабления христианства (в том числе как мировоззрения) на фоне резко возросшего влияния немецкой классической философии (Кант, Фихте, Шеллинг, Гегель). Примером резкого ослабления роли философии можно назвать Европу со времен Константина Великого, когда христианство стало официальной религией. Философия на протяжении многих веков после этого имела статус «служанки богословия». В XX веке в мире резко возрос авторитет науки. Это в очередной раз способствовало снижению влияния философии в обществе [3].

Одним из наиболее сложных вопросов для самих философов является вопрос о том, где проходит граница между философией и другими системами формирования мировоззрения. На протяжении большей части истории человечества основным «конкурентом» философии была религия. Философские школы Сократа и Платона уже вторглись в ту сферу, которая относилась к невидимому миру и которая до этого почти исключительно принадлежала религии (языческой). Граница между философией и религией начала размываться. Философы также стали претендовать на решение задачи поиска «бога» («богов») и объяснение его (их). При этом философы «искали» и «находили» «бога», опираясь исключительно на разум, логику и рациональное мышление. Конечно, бог у философов получался всегда какой-то очень странный. Почему-то вспоминается афоризм известного немецкого ученого и публициста XVIII века Георга Кристофа Лихтенберга: «Бог создал человека по своему подобию, сказано в Библии. Философы делают все наоборот: они создают Бога по своему подобию».

Итак, философия, являясь научной дисциплиной, определяется также как область духовной деятельности человека, специфический уровень человеческого сознания, и главное, как многогранная система, применимая ко всем сферам человеческого бытия.

#### Список использованной литературы

1. Карасев Николай. Путь оккультизма. Историко-богословские исследования. – М.: Пренса, 2003, с. 111.
2. Лега В.П. История западной философии: в двух частях. – Часть I. Античность. Средневековье. Возрождение. – Изд-во ПСТГУ, 2014, с. 19.
3. Гринин Л. Е. Формации и цивилизации // Философия и общество. Выпуск №1/2010

## БУСИДО КОДЕКСІ ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ЖАПОН ҚОҒАМЫНДАҒЫ КӨРІНІСІ

*Темиргали Сымбат  
Әл -Фараби атындағы ҚазҰУ  
Шығыстану факультеті І курс магистрант  
Ғылыми жетекші: с.ғ.к., П.М.Сулейменов*

Жапонияның әскери дәстүрі қазіргі заманда да маңызды болып отыр. Оның сыртқы көріністері көпқырлы және әртүрлі: кабуки театрының көріністері, киноиндустрия, көркем сурет және Дзэн стиліндегі әдебиет, заманауи жапондықтың күнделікті тұрмысындағы дәстүрлі самурай костюмі немесе Токугава кезеңіндегі жауынгер тілінің диалектикалық ерекшеліктері. Батыс бағалаушыларысамурайлар институтының феодалдық дәстүрлерінің әскери үлгісі қазіргі жапондық іскерлік салада, жұмыс беруші мен жұмысшының арасындағы қарым-қатынаста байқалатындығын көрсетеді: иерархиялық қатал принцип, тәртіп, қызметтегі дәрежесіне байланысты жүріс-тұрыс нормаларын сақтау. Дордың айтқанына сәйкес қазіргі Жапонияның барлық өмір сүру формаларында ескіліктің байқалуы бір таңғажайып жағдай емес. Себебі, «заманауи қалалық өмірдің жалпылай бағытталуына қарама-қарсы феодалдық өткенінің әлі де болса қалдықтарының сақталуы»[2].

Жапон халқының өзіндік мәдениетінің және жалпы жапондықтардың ұлт болып қалыптасуында шешуші рөлді самурайлар атқарды. Самурайлар – феодалдық Жапониядағыартықшылыққа ие ақсүйек әскери қастаның өкілдері.

«Самурайлар кодексі» немесе «Бусидо» ар-намыс кодексінде қазіргі Жапонияның көптеген бізге мәлім қырлары, жапондық ойлау қабілеті мен өмір стилі жазылған.

Самурайдың жеке жауапкершілігі, жауынгерлік рухы, әскери өнері, отбасылы ққарым-қатынастары, азаматтық борышы, білімі, қаражаты, этика мәселесі жәнет.б. – осы барлық жауынгерлік

еңбек пен жапондық жауынгердің күнделікті тұрмысының құрауыштары «Бусидо» кодексінде жапондық жанкештілік тұрғысынан қарастырылады.

300 жыл бұрын жазылған бұл кітапта шебірлік, шенеуніктер паракорлығы, кәсіби және саяси біліксіздік жағдайлары таңқаларлық дәлдік пен сипатталған. Оларды туындатқан феодалдық және әскери жүйенің тереңінен енгені соншалық, мұндай жағдайлар әлі күнге дейін кездеседі. Осылайша, бұл мәселені талқылау қазіргі Жапония мен оның халқын түсіну үшін барлығына да қажет.

«Самурай кодексі» немесе «Будосёсинсю» әскери саланы таңдаған самурайларға нұсқаулық ретінде жазылған. Кітап авторы – 1639 жылы туылған әскери тарихшы, конфуциандық монах Тайра Шигосуке. Жауынгер-самурайдың мүлтіксіз тәртібінің үлгісін жасап шығару үшін, өнегелілік және тәжірибелілік нұсқаулық құру үшін, жапондықтардың тарихи рыцарлық дәстүрлерімен сәйкестендіре отырып, жауынгер тәртібінің жеке, кәсіби және әлеуметтік тәртіп стандартын санықтау үшін бес ғасыр әскери билік қажет болды.

Батыс мәдениетінде адам өмірі ешталассыз ең бір қасетті құндылықтардың бірі болса, шығыс мәдениетінде жанның қайта қалпына келуін үгіттейтіндердің болуына байланысты адам өмірінің құндылығы жойылады.

Самурай өлімді неғұрлым ұзақ уақыт есінде сақтайтын болса, ол соғұрлым ұзақ адалдық борышын өтейді деп саналады, отбасылық борышын сақтайды деп есептеледі: жауынгердің өмірі өлім жағдайында қарастырылады.

«Адам өмірін кешкішық пен таңғықырауға, сынғыш бұтаққа, құбылмалы желге теңдер. Барлық тіршілік иелері – баянсыз әрі өтпелі, ал жауынгер өмірі – екі есе» [4, с.33]. Өлімді күнделікті шынайылық ретінде қарастыру мәңгілік ұғымын шетке ысырады, ол өзкезгінде жауынгердің өлім алдындағы қорқынышын жояды. «Өлімді ұмытқан, көңілге тиетіні сөз айтуы немесе жан жалға кірігуі мүмкін; өлімді ұмытқан, көңіл қоймауға тиіс нәрсеге қарсышығады; өлімді ұмытқан, жауласып, ұрысқа бір табан жақын болады. Өлімді ұмытқан, мағынасыз өмірсүретін адамдар тобынан жиренбейді, ол көңіл көтеру арқылы жанына тыныштық іздейді, ал епсіз аңқауды кездестірсе, онымен ұрсысуға дайын. Өлімді ұмытқан, ешуайымсыз, оңайлық пен өзөмірімен қошайтысып, қожайынына зиянын тигізіп, туғандарын – ата-анасын, аға-қарындастарын ренжітеді» [4, с.34].

Өлімді әрдайым есінде сақтайтын самурай ашкөздік, пайдакүнемдік, дүниеқорлық сияқтылардан бойын аулақ ұстайтын болады. Өз кезегінде өлім туралы ойлар оның мінезін жақсартып, мейрімділігін арттырды.

«Сіз өзіңіздің өміріңізді жоғалта аласыз, алайда ар-намысыңызды ешқашан да жоғалтпауға тиіссіз». Жауынгерлерді өзінің «жақсыатын» қатаң түрде сақтауға үндейтін. Самурай сөзі жазбаша кепілдіктер менанттан да жоғары бағаланатын: өтірік айту – ар-намысты аяққа таптау мен тең болатын. Сәйкесінше, жапондықтарда «өтірік» деген сөз жоқ, оның орнына «усо» деген қандай да бір фактіні терістеу мағынасындағы сөз қолданылады.

Самурай әрдайым өз-өзін кемелдендіріп, денесін шынықтырып, рухани жетілуі қажет болатын. Әскери адам ешқашанда өзінің ішкі уайым-қайғысын көрсетпеуі қажет, ол қожайынының абыройын сақтау үшін халықтың алдына өзінің дәрежесіне сай кейіпте шығуы тиіс. Ортағасырдағы самурайларда осы қасиеттердің қалыптасуы жалпы жапондықтардың ұлттық сипатының қалыптасуына әсер етті.

Күннен күнге, айданайға, жылдан жылға самурай жолымен келе жатқан жауынгер өзінің әскери рухын қатайту үшін, жүректендіру үшін және жердегі барлық тіршіліктің баянсыздығын жете түсіну үшін өткен заман хроникаларын зерттеуі қажет болатын. «Коегункан», «Но-бунгаки», «Тайкёки» деген сияқты манускриптілер мен хроникаларда самурайлардың ерен ерліктері жайлы жазылған. Шежіреші әлемге көптеген жауынгерлердің өзінің қожайынының атағы үшін бас игендігі жайлы паш етті, әрішынмәнісінде ұлы істер жасағандардың әрқайсысының атына тап көрсеткен:

«Егер менің тағдырыма майданда басымды иіп, өлім мен бетпе бет келу жазылған болса, мен ерлікпен қаза табамын. Менің өлімімнен жаулар сескенип, достарым оларға дұшпан болсын, менің өлімім мені достарым, ата-анам және қожайыным жоқтайтындай, менің атымды тоғызыншы ұрпаққа дейін мақтанышпен айта алатындай болсын...» [5, с.14].

Дзэн-буддизм жауынгерлер де дәл осындай өжеттілік пен өз-өзін құрбан ету рухын тәрбиелейтін. Бұл ілім жанның өшпестігі жайлы пікірталасқа шақырмайды, оладамды «ешбір қорқынышсыз және жазғырусыз», «таза ар-намыспен», «ешбір күмәнсіз, мүдірмей» алдыға жылжуға үгіттейді. Егер жалпылай мемлекеттің менталитетін алып қарайтын болсақ, жапондықтар желмен ұшқан шиі ағашының гүлдері тәрізді ештолғанусыз, ешмүдірмей дүниеден өтуді жөн көреді. Өлімге бұлай қарау Дзэн-буддизм қағидаларына сәйкес келеді.

Самурайлардың бүкіл өмірлік тәртібінің эстетизациясы мен ритуализациясы, әсіресе өз еріктерімен өмірден өту дәстүрі (харакири/сэппуку). Жапония мәдениетінде ерекше орыналады. Харакири жоралғысы жайлы айтпас бұрын голландық мәдениеттанушы, тарихшы, философ Й.Хейзингтың пікіріне жүгінеміз. Ғалымның пікірі бойынша, егер адамның қызметін біздің біліміміздің жеткен

жеріне дейін талдайтын болсақ, ол бізге ойын тәрізді көрінеді. Осыдан келе, адам мәдениеті пайда болып, ойын да өрістетіледі (синтоизм, буддизм, конфуциандық жоралғылары, қылышты ұстау этикеті және т.б.). Хейзингтың ойынша ойын мәдениеттен ерте қалыптасты және бұл ойындарда қоғам өзінің өмірді және әлемді түсінуін көрсетеді.

Жапон самурайларының ортағасырлық жоралғысы сэппуку(жапон термині) /харакири (еуропа термині) жапон халқының мәдениетінде ерекше орынға ие. Өлімді сэппукуға эстетизациялау феномені ғасырлар бойы қалыптасты. Самурайға психологиялық және арнайы дайындық қажет. Ол дайындық самурайдың бала күнінен бастап тәжирибелітәлімгердің басшылығымен жүргізіліп, әскери өнер сабақтарымен бекітілетін. Бұл сабақтар, сонымен қатар, рух үйлесімділігіне қол жеткізу үшін және оқыс жағдайларда тез әрекет етуге машықтану үшін бағытталған. Қол жеткізген жан үйлесімділігі әділеттілік үшін эстетикалық маңызды ритуалдық формада өмірден озуға мүмкіндік беретін. Сэппуку самурайдың өмірінде маңызды орынға ие қылыштың көмегімен жүргізілетін. Самурайдың өмірлік құндылықтарымен тығыз байланыста бола тұрып, қылыш адалдық пен құрбандықтың нышанына айналды. Жауынгер үшін қылыштың екі түрлі міндеті бар: бір жағынан, ол қылыш иесінің жолына тұрғандардың барлығын қырып-жоюға, ал екінші жағынан, өз-өзін қорғау түйсігінен туындаған негізсіз сезімдерді басуға арналады. Бірінші қызметі патриоттық рух пен жауынгершілікпен, екіншісі адалдық пен өз ісіне шексіз берілгендік идеяларымен діни тұрғыда байланысады. Жапониядан басқа бірде бір елде қылыш этикеті бұлай дамымаған[6].

Қазіргі заманда бусидо кодексі қырларын әскери және басқа өнер салаларынан байқауға болады. Сэппуку ритуалы да әлі күнге дейін жапон қоғамында өзекті болып отыр. Жапондықтар осылайша өз-өзіне қол жұмсауды ақтайды, тіпті, бұған танданып қарайды.

Яғни, біздің байқағанымыз, жапон мәдениетінің қалыптасуында бірден-бір маңызды орынды иеленген жапон әскери табы - самурайлар. Өз кезегінде самурайлар екі негізгі қағиданы басшылыққа алған – он және гири. Он – өзінен дәрежесі жоғары адамға деген ризашылық пен құрметтеушілік, ал гири – ол борыш, міндет. [8, с. 42-48]. Қазіргі жапон мәдениетінде де осы он иен гири қағидалары маңызды орынға ие және де адамдар арасындағы қарым-қатынаста қолданылады. Әсіресе бұл қағидалар сатылас қатынастарда жиі қолданылады: «мұғалім-оқушы», «қызметкер-басшы»[7, с. 102-105].

Осылайша, жапон қоғамында мұғалімдерге деген құрмет өте жоғары. Тіпті кей жағдайларда оларды ата-анасынан да жоғары қояды, себебі, «Бусидо» кодексіне сәйкес, мұғалім, осы әлемде ешбір адам онсыз өмір сүре алмайтын негізгі білім береді. Сонымен бірге, кодекстің және бір әсері өз ортасына деген адалдық, яғни, корпоративтік намыс ұғымының кең таралуы[7, с. 245-246].

Ал гири қатынастары саяси ортада күшті сақталған. Жапониядағы фракциялық саяси күрестер – мүшелері гири қатынастарымен байланысқан әртүрлі топтардың текетірестерінің түрлері. Мұндай қатынастар тілшілер, жазушылар, қолданбалы өнер шеберлері арасында да бар[9, с. 32-33].

Қорытындылай келгенде, ар-намыс кодексі «Бусидо» жапондықтардың ұлттық сипатының қалыптасуына ықпалын етті. Оның моральді-этикалық құндылықтары заманауи Жапонияда да ерекше орынға ие.

Демек, біз «Бусидо» кодексі тек жапон әскери табы, самурайлардың рухани мәдени жүйесінде ғана орталық рөл атқарып қоймай, әрі қазіргі күнге дейін жапондықтардың күнделікті өмір сүру дағдысына және тұрмыстық мәдениетіне де елеулі әсер етіп келе жатқандығын байқай аламыз.

#### Әдебиеттер

1. Аверинцев С. С. Западно-восточные размышления, или о несходствесходного // Восток-Запад. М.: Наука, 1988. 37-39 с.
2. Dore R. P. City life in Japan: A Study of Tokyo Ward. Los Angeles. 1967./ пер. А.К. Курчакова. 362 с.
3. Иэмагава Сабуро. История японской культуры/ пер. с японского Б. В.Поспелова. М.: Прогресс, 1972. 260 с.
4. Клири Т. Кодекс самурая. Ростов-на-Дону: Феникс, 2001. 224 с.
5. Повесть о доме Тайра /Маслов А.А. Энциклопедия восточных боевых искусств. Т. 2. Воины и мудрецы страны Восходящего солнца /под общ. ред.Смеловой Г.Ф. М.: ГАЛА ПРЕСС, 2000. Т. 2. 416 с.
6. Хейзинга Й. Homo Ludens. М.: Издательская группа "Прогресс"; "Про-гресс-Академия", 1992. 464 с.
7. Кинг У.Л. Дзэн и путь меча. Опыт постижения психологии самурая.– СПб.: Евразия, 1999.
8. Минамото Р. Гири то ниндзэ. – Токио: Тьюо коронся, 1969.
9. Спеваковский А.Б. Самурай – военное сословие Японии. – М.: Наука, 1981.

## ӘЛ-ФАРАБИ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚ МӘСЕЛЕСІ

*Төкенова Акерке*

*Әл -Фараби атындағы ҚазҰУ-ті*

*Шығыстану факультеті І курс магистрант*

*Ғылыми жетекші: с.ғ.к., доцент П.М.Сүлейменов.*

Әбу Насыр Әл-Фараби (араб.: *أبي الفارح ابن رشد*) Әбу Насыр Мұхаммад ибн Тархан ибн Узлағ әл-Фараби (870 - 950 ж. ш.) - әлемге әйгілі ойшыл, философ, социолог, математик, физик, астроном, ботаник, лингвист, логика, музыка зерттеушісі.

Адамзат тарихында ғылыми ойдың үздіксіз даму барысында “өзін танымақтың” немесе “жан қуаты” туралы ойлардың қалыптасу жолдарын танып білу күрделі мәселеге айналып, бастан-аяқ қарама-қарсы көзқарастардың өріс алуына түрткі болды. Адамның өзін танымақтық жөніндегі ілімнің алғашқы қадамы көне дүние философтарынан басталса да, оны өз заманында ғылыми жүйеге түсіріп, қалыптастырған Фараби еңбегі ерекше көзге түседі. Жалпы “жан қуаты»” немесе “өзін танымақтық” жайлы күрделі ой сарасына қазақ топырағында арғы заманда Фараби, соңғы дәуірде Абайға терең барлап барған. Абай өлеңдері мен қарасөздеріндегі жан қуаты жайлы ой толғануында “жан құмары”, “жанның жибили қуаты”, “жан қуаты”, “жанның азығы” т. б. осы іспеттес философиялық сарындағы ойларын таратқанда: “Жан қуаты деген қуат-бек көп нәрсе, бәрін мұнда жазарға уақыт сиғызбайды” - деп, айрықша ескертуінің өзіндік себептері бар. Бұл тұжырымынан ақынның “өзін танымақтығы” жөніндегі ілімнің тарихымен толық таныстығы анық байқалып, өз тарапынан ойларын кең түрде тыңдаушыларына молынан жеткізе алмаған өкініші де сезіледі. Жан қуаты жөнінде Фараби қолданған филос. терминдер Абайдың өлеңдері мен жетінші, Он жетінші, Жиырма жетінші, Отыз сегізінші, Қырық үшінші қарасөздерінде сол түпнұсқадағы қапыңа немесе қазақы ұғымға сай балама сөздермен беріледі. Ақынның Он төртінші, Он жетінші қарасөзі мен “Әуелде бір суық мұз ақыл зерек...”, “Көзінен басқа ойы жоқ...”, “Малға достың мұңы жоқ малдан басқа...”, “Алла деген сөз жеңіл...”, “Жүрек - теңіз, қызықтың бәрі асыл тас... “өлеңдерінде арнайы сөз болып, талқыланатын ақыл, қайрат, жүрек жайлы философиялық мағынадағы ойларының бастау алар көзі Фараби еңбектерінде жатыр [1. 322].

“Бақыт — әрбір адам ұмтылатын ұлы мақсат” екендігін атап көрсеткен әл-Фараби бақытқа білім мен игілік нәтижесінде ғана жетуге болады, ал ондай мүмкіндік қайырымды қала тұрғындарында көбірек болатындығын дәлелдейді. Әл-Фараби басқаруды қайырлы және қайырсыз деп екіге бөлді. Қайырлы, білімді, мәдениетті басқару халықты бақытқа бастайды, олардың іс-әрекетін, ерік-қасиетін осы жолға бағыттайды. Ол үшін басқару заң күшіне, игі тәжірибеге негізделуі тиіс. Ал қайырымсыз, надан басқаруда теріс әрекеттер мен жаман қасиеттер бой алады. Сондықтан ол надан адам басқарған, озбырлыққа сүйенген, қайырымсыз, қатал мемлекеттік тәртіпті өткір сынайды. Ол мінсіз мемлекетті уағыздайды.

“Бақытқа жету” еңбегінде ол “бақыт дегеніміз игіліктердің ішіндегі ең қадірлісі, ең үлкені және ең жетілгені” деп атап көрсетеді және әр адамның оған толық құқығы бар дейді. Ал ондай құқыққа ие болуға қайырымды қала тұрғындарының ғана мүмкіндігі бар, сондықтан да қайырымды билеушілер билеген қала тұрғындары ғана бақытқа жете алатындығын айтады. Мұндай қалалардың басқа қалалардан басты айырмашылығы және негізгі белгісі жоғары тәртіп пен оның тұрғындарының мәдениеттілігі, сыпайыгершілігі және билеушілерінің қайырымдылығы, ақыл-парасаты. Сондықтан, әл-Фараби бұндай қалалардың өмір сүруі өзінің білгірлігі мен ұстамдылығына толық жауап бере алатын билеушіге тікелей байланысты деп тұжырымдайды.

Әл-Фараби қаланы билеудің алқалық түрін де жоққа шығармайды. Биліктің бұл түрі туралы ол былай деп жазады: “Жақсы қасиеттердің бәрін өз бойында ұштастыратын адам болмаса, бірақ бұл қасиеттер бір топ адамдардың арасында жеке-дара дарыған болса, онда бұл топтың мүшелері бірлесе отырып, әкімнің орнына ие болады, оларды жұрт жақсы басшылар және қадірлі адамдар деп атайды, ал олардың басқаруы қадірлі адамдардың басқармасы деп аталады” [2. 74-78].

Адам баласы тарихтың қайнаған дәуірінен қанша алыстағанымен ол діннен, жаратылыс ақиқаты туралы ұғымнан алыстамайды. Дін адамзат баласының әлемінде, дұрыс өмір сүрудің жолын сақтап тұру үшін Жаратылыс иесінің адамзатқа салып берген тура жолы. Осы тура жолдың басында Бірінші Тұлға ақиқаты құр пайым түрінде емес, ақиқатты білім, парасатты түсінік, кемел ұғым болуы тиіс. Себебі ізгілікті қоғам, мемлекет халықтың дұрыс діни танымынан, білімінен шығып отырады. Әл-Фарабидің бұл ұғымына Абай өзінің Отыз сегізінші қара сөзінде былай деп жауап берген: “Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар. Сонан қашпақ керек:

Әуелі – надандық, екінші – еріншектік, үшінші – залымдық.

Надандық – білім-ғылымның жоқтығы, дүниеден еш нәрсені оларсыз біліп болмайды.

Білімсіздік хайуандық болады.

Еріншектік – күллі дүниедегі өнердің дұшпаны.

Талапсыздық, жігерсіздік, ұятсыздық, кедейлік – бәрі осыдан шығады.

Залымдық - адам баласының дұшпаны. Адам баласына дұшпан болса, адамнан бөлінеді, бір жыртқыш хайуан хисабына қосылады” [3].

Әл-Фарабидің, Абайдың, Жүсіпбек Аймауытовтың айтып отырғаны адамды, сол арқылы мемлекетті, ұрпақты, ұлтты сақтайтын кемел білім. Адамзаттық болмыстың мәні оның бойындағы ізгілігімен көрінсе, ізгілікті қоғамның кілті ұрпаққа таза дін, кемел білім, дұрыс ілім арқылы табысталмақ. Заманыңда білім мен ғылым бола тұрып оны дұрыс иелене алмасаң, мемлекетіңе білімің мен ғылымың арқылы көмектесе алмасаң ілгерілеу болмайды. Әлеуметтік ортадағы даму, адам болмысының өрісіндегі рухани дамудан басталады. Рухани дамудың негізінде дұрыс таным, тарих, отан, келер ұрпақ алдындағы жауапкершілік тұр.

Әл-Фарабидың дін, білім, мінез туралы ойлары:

Білімді болу деген – жаңалық ашуға қабілетті болу.

Білім құған жанның ойы күнделікті күйбеңнен көп алыста жатады.

Шын білім – ақиқат, анық білім.

Білімді болу деген сөздің мағынасы — белгісіз нәрсені ашуға қабілетті болу деген ұғым.

Білім жолына түскен жан күнделікті күйбең, тіршілікті ойламауы қажет.

Қандай ғылым болса да, ол — адам санасына дербес, ерекше мәндерді ұғыну арқылы ұялайды.

Ғылым адам санасына болмысы бөлек, ерекше ұтқыр ұғымдарды орнықтыру арқылы ғана терең ұялайды.

Ғылыммен айналыссам деген адамның ақыл-ойы – айқын, ерік-жігері – зор, тілек-мақсаты – ақиқат пен адалдыққа қызмет етуге талап жолында болуы шарт.

Ақыл-парасат – адамның ойлауына, пайымдауына, ғылым мен өнердің қыр-сырын ұғуына, жақсы қылық пен жаман қылықтың ара жігін ашуына көмектесетін күш.

Ұстаздық мінез-құлық нормасы мынадай болуға тиіс: ол тым қатал да болмауы керек, тым ырыққа да жығыла бермеуі керек. Өйткені, аса қаталдық – шәкіртті өзіне қарсы қояды, ал тым ырыққа көне беру – қадірін кетіреді, берген білімі мен ғылымына шәкірті селқос қарайтын болады.

Мінез-құлық міні – рухани кеселге жатады.

Мінез – жанның айнасы.

Адамның басына қонған бақыттың тұрақты болуы жақсы мінез-құлыққа байланысты. Мінез бен ақыл жарасса – адамгершілік ұтады.

Музыканың негізгі міндеті – адамның эстетикалық қажетін өтеу. Адамға тән бір жақсы қасиет – өзін қоршаған әлемнің әсемдік сырларына үңілу, содан рухани нәр алу, өзінің нәзік сезімін образдар арқылы паш ете алу.

Жоғарыда айтып өткеніміздей адамзат дүниесіне, халыққа, ұлтына және оның дүниелеріне ақыл парасаты мен білімі арқылы қызмет ете білген адам зиялы адам. Шынайы (дәстүрлі) діннің өзі адамзаттан зиялылықты талап етеді. Ұлттық мүдде, халық игілігі жолында жүрген адам көкірегі ояу, мінезі дұрыс, шыдамды, қайратты, батыл болуы қажет. Нағыз зиялы адам өзін ұлтының қызметшісі санайды. Кемеңгер бабаларымыз айтып кеткендей, ұрпақтың қашанда өзін, өмірін қор қылатын нәрселерден аулақ болғаны жөн. Адамның шынайы, әрі дұрыс білімі оның танымын сақтап тұрады. Егерде надандық болса, қоғамдағы барлық кемшілік сауатсыздықтан, әділетсіздіктен, әдепсіздіктен шығар болса ұрпақ өзінің, мемлекетінің болашағына қажетті көптеген мүмкіндіктерден қолы үзуі мүмкін. Қашанда адамның дініне, діліне күш беретін білім, көркем мінез.

Әл-Фарабидің афоризмдерін түсінетініміз мемлекет халықтың, жеке адамның рухани болмысының толыққандылығымен, тереңдігімен нығаяды. Ел болмысының негізін құрайтын ұрпақтың болмысы болса, жаңа айтып өткеніміздей дұрыс сенім, дұрыс таным, дұрыс білім, денсаулық, табиғи ортаның тазалығы, қоғамдық ортадағы қайырымдылық, адамдардың бір-біріне деген адамгершілігі, жауаптылық мемлекетті көркейтеді. Ұрпағын дұрыс тәрбиелеп, қорғай білген елдің ұрпағы елін қорғайды.

Қай жағынан болмасын адам болмысындағы, қоғам өміріндегі жасандылық қайырымды ортаның болмысына жат. Ойшылдың өзі жазғандай, “көзсіз батырлық ерлікке ұқсас, ысырапшылық жомарыттыққа ұқсас, әзілқойлық өткір тілділікке ұқсас, жарамсақтық доскерлікке ұқсас, өзін-өзі кемсіту кішіпейілділікке ұқсас, көлгірсу адамдағы адалдыққа ұқсас. Осы шеткерліктердің ішінде жаратылысымыз бойынша өзіміздің бейімдірек тұратындарымыз бар болғандықтан, біз бұлардан сақтануымыз қажет. Қатерлі істің тұсында батылдығымыз жетпей қалушылық, жаратылысымызда өзіміз бейім тұратын сараңдық бұған мысал бола алады” [4. 222].



Қай жағынан болмасын адам болмысындағы, қоғам өміріндегі жасандылық қайырымды ортаның болмысына жат. Ойшылдың өзі жазғандай, “көзсіз батырлық ерлікке ұқсас, ысырапшылық жомарыттыққа ұқсас, әзілқойлық өткір тілділікке ұқсас, жарамсақтық доскерлікке ұқсас, өзін-өзі кемсіту кішіпейілділікке ұқсас, көлгірсу адамдағы адалдыққа ұқсас. Осы шеткерліктердің ішінде жаратылысымыз бойынша өзіміздің бейімдірек тұратындарымыз бар болғандықтан, біз бұлардан сақтануымыз қажет. Қатерлі істің тұсында батылдығымыз жетпей қалушылық, жаратылысымызда өзіміз бейім тұратын сараңдық бұған мысал бола алады”. Қоғамдық ортадағы адамдардың бір-біріне деген қарым-қатынасының негізіндегі шынайылық ел болмысының деңгейін арттырады. Жалған нәрселермен ел мүддесіне қатысты мәселелер шешілмейді. Шынайылық, дұрыс мінез өсіп келе жатқан буынның болашаққа дұрыс бағдар (тәрбие) алуына ықпал етері сөзсіз. Себебі шынайылық пен дұрыс мінезді талап ететін қашанда уақыт.

Жоғарыда жазылған сөздерге қарасақ Әл-Фараби ілімінде өз заманының ғана емес, бүгінгі уақыттағы адамзат қоғамының да картинасы бар. Қоғамда Бірінші Тұлға, яғни жаратылыс иесі туралы дұрыс діни білімнің болуы, мен меншілдік, эгоизм, бұның барлығын ойшыл өз заманында кеңінен талдаған.

Жоғарыда айтып өткеніміздей адамзат дүниесіне, халыққа, ұлтына және оның дүниелеріне ақыл парасаты мен білімі арқылы қызмет ете білген адам зиялы адам. Шынайы (дәстүрлі) діннің өзі адамзаттан зиялылықты талап етеді. Ұлттық мүдде, халық игілігі жолында жүрген адам көкірегі ояу, мінезі дұрыс, шыдамды, қайратты, батыл болуы қажет. Нағыз зиялы адам өзін ұлтының қызметшісі санайды. Кемеңгер бабаларымыз айтып кеткендей, ұрпақтың қашанда өзін, өмірін қор қылатын нәрселерден аулақ болғаны жөн. Адамның шынайы, әрі дұрыс білімі оның танымын сақтап тұрады. Егерде надандық болса, қоғамдағы барлық кемшілік сауатсыздықтан, әділетсіздіктен, әдепсіздіктен шығар болса ұрпақ өзінің, мемлекетінің болашағына қажетті көптеген мүмкіндіктерден қолы үзуі мүмкін. Қашанда адамның дініне, діліне күш беретін білім, көркем мінез.

Әл-Фарабидің ұғымынша кез келген нәрсенің шегі болады, ол шектен еш нәрсе де шығып, асып кете алмайды. Мәселен батырлықтың шегі тарих, кез-келген батырлық тарихтан асып, немесе озып кетпейді, оның ұясы тарих. Сол сияқты жалған әдетте қоғамнан, уақыттан асып кетпейді, қоғам қажеттіктері, уақыт, заман талабы шынайы мінезді талап етеді, уақыты келгенде ол айқындалып отырады.

Адамды қадірлейтін, өзінің төл құндылықтарын дәріптейтін, сақтай алатын, кейінгі ұрпаққа дінді, адамды, табиғатты құрметтеуді үйрете білетін, құндылықтарын табыстай алатын ел ғана қайырымды мемлекетті құра алады.

#### Әдебиеттер

1. Абай. Қара сөз. – Алматы, 1993 ж.
2. Алтаев Ж. Әмбебап әл-Фараби. – “Ақиқат” журналы, 1994, желтоқсан, 74-78 б.
3. Әбу Насыр Әл-Фараби, “Қайырымды қала”- Алматы, RS: Халықаралық Абай клубы, 2015. – 222 б.
4. Ислам. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: “Аруна Ltd.” ЖШС, 2010 ISBN 9965-26-322-1

## ҚЫТАЙ ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ГЕНЕЗИСІ

*Төрежанова Жанель  
Әл -Фараби атындағы ҚазҰУ  
Шығыстану факультеті І курс магистрант  
Ғылыми жетекші; с.ғ.к., доцент П.М.Сулейменов*

Ежелгі Шығыс философиясы б.д.д. X - ғасырынан басталады. Бұл қола дәуірінен темір дәуіріне көшу, рулық-тайпалық құрылымның ыдырауы, товар-ақша қатынастарының қалыптасуы, мемлекеттердің пайда болуы кезеңдері болатын. Сондай-ақ, ежелгі Шығыс философиясы соған дейін қалыптасқан мифологияны, одан соң діни көзқарасты сынаудан, ғылыми сананың қажеттігін сезінуден басталды.

Алғашқы Қытай философиясы Конфуций мен Дао данышпаны – Лао цзы төңірегінде топталды. Егер ертедегі Үндістанда барлық философиялық ағымдар ведизммен байланысты болса, Қытайда олар Конфуций төңірегінде қалыптасты. Мәселен, болмыс пен биболмыс, олардың мәні және арақатынасы жайында болды. Үнді философиясында Аспан мен Жерді – жұбайлар ретінде қараса, Қытай философиясында, осы пікірді негізге ала отырып, Аспан – ерлер, Жер – әйел рухы ретінде қарастырылады. Қытай философиясы бойынша түрсіз, түссіз, бейнеленбейтін, ретсіз әлемде екі рух пайда болды: олардың бірі – Аспан, бірі – Жер. Үнді философиясында ерте бастан-ақ болмыс пен биболмыс арасында байланыспен қатар, айырмашылық та бар екені айтылады. Биболмыс-асот – ретсіз

космос әлемін бейнелейді. Ең жоғарғы Брахман – бұл мәңгі өзгермейтін, жойылмайтын болмыс, ешқашан тұрмаған, өлмейтін құбылыс. Ол әрі мәнді, әрі мәнсіз, табиғи нәрселерден аулақ. Дәл осындай пікір Қытай философиясында да орын алған.

Дао – мәнді, мәнсіз, түссіз, шексіз, мәңгі қозғалыстағы тіршілік атасы. Барлық тіршіліктегі болмыстар биболмыстан жаралған. Сөйтіп, болмыс биболмыстан тарайды. Даоның жүрмейтін жері жоқ. Шын данышпан білімді іздемейді, оны ойлап табады, біледі. Сөйтіп ежелгі Шығыс философтары көп нәрсені айтып қана қоймайды, оның себептерін іздейді. Брахман – дүниенің себептері деген Үнді философтарының пікірі де осыған ұқсас.

Болмыс пен биболмыс, жекелік пен көпшілік, мәңгілік пен мезгіл, өзгеріс – ойды оятады, дінмен бірге күресте таным дамиды дейді.

Қытай философиясы б. з. б. VI-III ғғ. мифологияның негізінде пайда болды. Кейбір идеялар мен түсініктер мифте пайда болып, олар кейінірек философиялық зерттеудің (ойлаудың) мәселесіне айналды. Бастауы Пань Гу туралы аңызда: Пань Гу (алғашқы адам) пайда болды делінеді. Оның демінен – жел, бұлттар, басынан – күн күркіреуі, сол көзінен – күн, оң көзінен – ай, денесінен – дүниенің төрт бұрышы, қанынан – өзен, су, терісінен – жауын, шық, көз жанарынан – найзағай шығады. Ал осылардың бәрінің негізгі – тянь (аспан), бұл біздің тәңір деген ұғымына өте ұқсас. Бұдан көшпенді елдер көзқарасымен олардың тығыз байланыстылығын байқаймыз, соңғылардың жақындылығы, еркіндігі және шығармашылықпен айналысуына жағдайының болуы көп әсерін тигізеді. Алдымен болмыстың қарама-қарсы күші – Инь мен Ян (жерлік және аспандық), яғни әйел мен еркектік (еркек – жарқын күшке ие, әйел – қараңғы, белсенді емес күш белгісі) дүние бастамасы болуы туралы түсінік туды. Даоны космостық заң, ғаламдық заңдылық немесе әлемдегі заттардың дамуы мен өзгеруі ретінде түсіну, бес түпкі элемент (от, ауа, су, металл, ағаш) туралы ілім, кейін – сәйкестік туралы: адам-микросома, әлем дүниесі – макросома, т.б. туралы ілімдер пайда болады.

Алғашқы Қытайдағы философиялық бағыттардың саны көп болды. Ежелдегі қытайлықтардың өздері де “жүз мектептің” барлығын мәлімдеген. Ежелгі кездің өзінде бұл мектептерді топтастыруға әрекет жасалды, солардың бірі ең белгілі Қытай тарихшысы Сым Цань (б.з.д. II ғ.), ол алты негізгі бағытты көрсетті. Инь мен Ян мектебінің негізгі мәселелері табиғат философиясы (натурфилософия), Инь мен ЯН-ның табиғатта көрінуі және олардың өзара әрекеті. Соңынан ежелгі Қытай философиясының негізі бағыттары конфуцийлік және даосизм болды.

Конфуцийліктің (confucianism) негізін қалаған Конфуций (Кун-Фу-Цзы). Шамамен б.з.д. 551-479 жылдары өмір сүрген. Ол кішкене ғана Лу (қазіргі Шаньдун провинциясы) хандығында дүниеге келіп, өмірінің біршама мерзімін осы жерде өткізген. Ата-анасы кедейленген ақсүйектер болған, ол олардан ерте айырылған, тек 15 жасында ғана білімге ұмытылады, 50 жасында өз мектебін ашады.

Конфуций ілімінің қайнар көзінің негізі – Лунь Юй (әңгімелер мен пікірлер) кітабы. Конфуций өзінің негізгі міндеті – шәкірттеріне өткен мәдени мұраны жеткізу деп есептеді. Ол «Мен жасамаймын, тек жеткізіп беремін» – дейді. Дәстүрлі ілім мен идеяларды жеткізумен бірге, ол көзқарас пен әдептілік қағидасын жиі-жиі өзінше түсіндірді. Оның философиясында ескі мен жаңа араласа кездеседі, ескі әдет-ғұрыптарды сақтау, патриархалдық-рулық қоғамды қайтару, жасы үлкенді сыйлау және тыңдауға шақырды.

Конфуцийдің этикасы – философиялық ілім. Бұл ілімнің орталық мәселесі Конфуций жасаған «ізгілікті қайраткер». Ол адамды “мейірімді қайраткер» ететін оның шыққан тегі, байлығы емес, оның тәрбиесі мен мәдениеті, жоғарғы дәрежелі әдептілігі. Оның төмендегі негізгі сапалары болады. Жэнь (гуманность – адамгершілік). Адамдар арасындағы өзара қатынастың этикалық және әдептілік қағидалар жиынтығы.

«Өзің қаламайтын нәрсені басқа біреуге жасама» (Лунь Юй).

Сяо – баланың сый-сияпат көрсетуі. Іні мен аға арасындағы қатынастар қағидасының жиынтығы. «Ата-анаға және үлкен ағаларға орынды сый-сияпат көрсету» (Лунь Юй). Сонымен бірге мемлекет «үлкен отбасы» ретінде қаралады. Онда император – әке, шенеуніктер – жасы үлкен ағалар болып түсіндіріледі. «Өзің балаңнан қандай қызмет жасауды талап етсең, әкене солайша қызмет ете біл.

Өзің бастығыңа қандай қызмет етсең, қол астыңдағыларға сондай талап қой» («Ли цзы»). Ли (этикет) қоғамдық қағида, Жэньнің нақтылыққа айналуы, оның барлық өмір саласындағы іске асыру әдісі болады (отбасынан мемлекетке дейін). Этикетті білмеу – тұрақталу мүмкіндігі жоқтың (лайықты мінез-құлықтың) белгісі (Лунь Юй).

И (парыз, әділеттік). «Парыздың» жиынтығы, адамның міндетті орындауын талап етеді. Тіпті өз мүдене және пайдаға қарсы болса да. Өмірдің мәні – парызды өтеу болады немесе әрекет мақсатсыз болады, парыз құндылығы оның нәтижесінде емес, әрекетінде. Парыздың негізі – жэнь («Лунь Юй»).

Мин (тағдырды немесе Аспан еркін білу). Әлемде біздің әміріміз жүрмейтін күштер бар, сондықтан табысты болу немесе болмауды ойламай, қалай болуы керектігіне сай іс-әрекет ету керек, яғни

“Минаның барын білу”. “Кімде кім Минаның барын білмесе, ол “ізгілікті қайраткер” бола алмайды (Лунь Юй).

Конфуций дүниеден өткен соң, оның шәкірттері мен ізбасарлары сегіз мектепке бөлініп, оның ілімін әртүрлі түсіндірді. Б.з.д. II ғ. өзінде Конфуцийді құдай деп таныды, Конфуцийлік дін сипатына көшті. Бірақ оны құдай деп санамағандар да болды, олар оны адамдарға берілген бірінші Ұстаз деп есептеді.

Даосизм. Даосизмнің негізін салаушы Лао Цзы (“қарт данышпан”, немесе “кәрі бала”, немесе “бала мінезді данышпан қария”). Аңыз бойынша Конфуцийдің ересек замандасы болған. Оның өмірі туралы хабар да жоқ, әрі тағдыры белгісіз. Аңыз бойынша, жасы ұлғайған кезде Лао Цзы Қытайдан кетуді ұйғарады.

Ол өтетін шекараның бастығы, одан өзінің данышпандығының бір бөлігін қалдыруды сұрайды. Лао Цзы келіседі, сөйтіп өзінің Дао-Дэ-цзин деген кітабын жазады. Көптеген қазіргі заман ғалымдары Лао Цзы тіпті болған емес немесе Конфуцийден кейін өмір сүрген, ал Дао-Дэ-цзин – әртүрлі авторлар мәтіндерінің жинағы деп есептейді.

Даосизм философиялық ілім ретінде Чжуан Цзы (б.з.д. 339-329 жж. шамасында немесе 369-386 жж.), Ле цзы, Ян Чжу және олардың шәкірттері мен ізбасарларының еңбектерінде өзінің классикалық түрінде дайындалып, жүйеге келтірілді. Даосизм философиясы идеяларының негізінде б.з.д. II ғ. даосизм діні дами бастады. Бұл орта ғасырдағы Қытайдағы үш діннің бірі болып саналады (Конфуцийлік және буддизммен бірге). Негізгі еңбектер: Лао цзы “Дао-Дэ-цзин” (Дао және Дэ туралы кітаптар), Чжуан цзы “Чжуан цзы” (Чжуан ұстаз кітабы), Ле цзы “Ле цзы” (Ле ұстаз кітабы).

Даосизмнің негізгі мәселесі – Дао болмыстың мәні ретінде, Дэ-Даоның көрінісі туралы. Бұл екі термин әлдеқашан мифологияда қолданылған Қытай мәдениетінде көп таралды. Әртүрлі философиялық ілімдерде, соның ішінде Даосизмнің өзінде қарастырылады. “Дао-Дэ-цзинде” Дао дүниедегі Ұлы жол немесе Космостық заң. Осыған сай дүниенің пайда болуы, дамуы және жоғалуы жүреді. Сонымен қатар, Дао – субстанция, яғни бұл заңның негізі және сақтаушысы. Осыдан Дао барлық тіршіліктің өз бетімен әрекет етуінің заңдылығы ретінде түсіндіріледі. Даоға тән игілікті күш - Дэ (адамгершілік) осы арқылы Дао өзін көрсетеді. Аспанға қарағанда Дао алғашқы, жерге қарағанда аспан алғашқы, адамға қарағанда жер алғашқы.

Болмыстың құрамына кіретін заттардың бәрі осал (бос), тек уақытша өмір сүреді және өзінің өмір сүруін аяқтап, олар өз мәніне қайтадан келеді. Яғни биболмысқа кетеді, тек сол ғана мәңгілік болады.

Даосизмдегі космология мен космогония идеяларының дамуы Чжуан цзы еңбегінде дүниені тудыратын бастама алдыңғы әлемде “заттарды дайындаушы” ретінде көрінеді. “Дао заттардың арасында болмаған заттарды жасайды”. Бірақ, болмыстың алғашқы түп негізі - Ци болып саналады. Даосизмде Ци космологиялық мәнде ең алдымен әлемнің әмбебаптық субстанциялары біріктірілген негіз - Хаос (Ұлы шек) ретінде түсіндіріледі. Атап айтқанда, Цидан екі қарама-қарсы күшке бөлінеді – Инь және Ян, әлемнің тұңғыш бес элементі құралады (от, жер, металл, су, ағаш). Дүниедегі барлық заттар осы элементтерден тұрады. Атап айтқанда олардың бәрі бір уақытта Циге қайтып оралады. Әлем болмысы осы тұңғыш элементтердің тұрақты айналуы болып есептелінеді.

Таным мәселесінде Дао-Дэ-цзинде білім барлық адамға оңай берілмейді деп есептейді. Оны тек шынайы дана адам ғана игере алады. Олар құмарлықтан арылғандықтан, заттар арасындағы күрестен – үйлесімділікті, қозғалыстан – тыныштықты, болмыстан – биболмысты көре алады. Дао білім үндемеуден тұрады дейді: “Кім білсе сол үндемейді, ал айта беретін түк білмейді”. Адам және қоғам туралы ілім. Адам және адамзат қоғамы, табиғаттың бір бөлігі, болғандықтан, олардың дамуын да Дао шешеді.

Бұл жолға түскендердің міндеті, Даоны түсіну және өмірі оған сай болуы керек. Осыған сай Дао этикасының негізге алған принципі: адамда жоғарғы Дәнің болуы әрекетсіз және енжарлықты іске асыру, ол “ізгілікті іс жасауға ұмытылмайды, сондықтан – рақымшыл”. Шынайы дана билеуші даосистердің пікірінше, өзінің қол астындағыларға табиғи жолмен (Дао жолымен) жүруге мүмкіндік береді. Ондай билеушілер ештеңеге араласпайды. Олардың бар екенін халық естігені болмаса, білмейді, онымен тікелей байланыспай, әрқайсысы өз жолдарымен жүреді. Сондықтан да даосистер дао жолымен жүргендерді заң арқылы шектеуге қарсы болды.

Легистер (заңгерлер – лат. Legis – ілік септігі, lex – заң). Легизм б. з. д. VI– II ғ. пайда болып қалыптасты. Легизм заңгерлер мектебінің ілімі, адам, қоғам және мемлекет туралы саяси-этикалық концепциялар жасады. Негізгі өкілдері: Шан ян, Шэнь Бухай, Шэнь Дао және оның ең көрнекті өкілі – Хань Фэй. Легизмнің қалыптасуы ертедегі конфуцийшылармен өте өткір күресте өтті. Конфуцийшылар мемлекетті әдептілікке негізделген заңдар арқылы билеуді жақтаса, легистер – тек таза заңға сүйеніп билеуді қоштайды. Легистердің ұғымы бойынша адамгершілік негізінде билеу қылмыстың көп болуына мүмкіндік береді. Ал елде тәртіпсіздік болмас үшін билеуші – мақтаудан гөрі, жазалуды көбірек қолдануы керек. Қандай да болмасын жазалау арқылы халық арасында үрей мен

сенімсіздік тудыру қажет. Мемлекетті билеу және оның дамуы ізгі тілектің негізінде емес, жерді өңдеу, әскерді нығайту жолдарымен дамиды. Сонымен бірге, халықты ақымақ ету арқылы іске асады. Легистердің концепциясы – деспоттық мемлекеттің теориясы. Моистер мектебі оның негізін салған Мо-цзы атымен аталды (шамамен б. з. д. 475-395 жж). Жас кезінде Моцзы Конфуцийдің шәкірті болды, кейін оның мектебін тастап, өз мектебін, оған қарама-қарсы бағыттағы – моизмді құрды.

Моизм философиялық тұжырымдаманың негізгі қағидасы: жалпыға бірдей махаббат және адамшылық мемлекетте барлық адам үшін міндетті болуы керек және барлығы да өзара пайдаға қамқорлық жасау керек. Адамды сүю және олардың алып келетін олжасының бірлікте болуы жөнінен олар Конфуциймен ажырасады. Пайданы –мазмұн, адамды сүю және борыш ретінде қарайды. Мо-цзы утилитаризм (жақсылық – бақыт орнататын, пайда келтіретін адамгершілік деген уағызбен тап қайшылығын бүркемелеуші, жекешіл ілім) тұжырымдамасын дамытады, ал Конфуций үшін ең алдымен борыш, гуманизм болды.

Қорыта келе,Қытай философиясының генезисі (пайда болуы) өте күрделі мәселе, ол олардың бай мифологиялық түсінігі тәсілдеріне қатысты. Қытайда мифологиялық сананы қатаң салт-жоралар ығыстырады. Философияда аңыз, ғылыми-теория, миф және логос арасындағы байланыс үзілмеді. Қытай философиясы мифтан пайда болған. Миф қытайлықтар үшін танымның, өнердің көкжиегі, ондағы ұлттық психология мен философияның қалыптасуының негізі болды.

#### Әдебиеттер

1. Алтаев Ж., Қасабек А., Мухамбет-әлі Қ. Философия тарихы.
2. История Китайской философии. М.: 1989
3. Титаренко М.Л. Древнекитайский философ Мо Ди, его школа и учения. М.: 1985.
4. Шуцкий Ю.К. Китайская классическая «Книга перемен» М.: 1960.
5. Ян Хиншун. Материалистическая мысль в Древнем Китае. М.: 1984

### ФИРДОУСИДІҢ «ШАХНАМАСЫНДАҒЫ» ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ОЙ ТОЛҒАМДАР

*Чокатова Алия*

*Әл -Фараби атындағы ҚазҰУ*

*Шығыстану факультеті І курс магистрант*

*Ғылыми жетекші: с.ғ.к., доцент П.М.Сулейменов*

Хаким Абулкасем Фирдоуси, Иран елінің ең ұлы ақыны және әлемнің ең ұлы қаһармандарының бірі. Парсы тарихы мен әдебиетіне қоса, ол араб әдебиеті мен діни ғылымдар туралы да көп білген. Оның тағы бір ерекшелігі-ол Иранның көне тілі пахлавий тілін білгендігі. Фирдоусидің ең үлкен артықшылықтары - бұл көптеген шежіре кітаптар, Құран аяттары, Шарифтің хадистері және әңгімелері туралы айтқан Махмуд Газни кітабында ешқашан айтылмаған этикаға деген сенім. Бұл үлкен парсы әдеби адам монотеизм, теология, этикалық және әлеуметтік проблемалардың ақылды диктаторы ретінде сөйлеуді қалайды және шынайы және дұрыс өмірдің белгісі болып табылады. Шахнама қарапайым тілдегі рухани эпос екеніне қарамастан,иран халқы үшін өте маңызды шығарма. Фирдоусидің Шахнамасы–қаншама ғасырлар бойындағы ұлттың тарихын сипаттайды, мәдениет пен ойдың графикасы және оның ұмтылысы.«Шахнама» - бұл Иран халқының тарих бойындағы барлық тәжірибесі мен ой-пікірлерінің нәтижесі, ол бәрін жақсылыққа, еркіндікке, ой мен сөзге, сондай-ақ жақсы істерге, армандар мен білімге жетелейді. «Шахнама» - Иран халқының ұлттық рухының көрінісі. «Шахнама» - құрғақ тарих немесе таза аңыз емес, бұл Фирдоусидің даналығы мен гуманистік көзқарасының туындысы.

Шахнамада жырланған әрбір оқиға терең даналыққа ие, жақсылық және зұлымдықтың күресі, азаптау, еркіндік пен құлдық туралы, Иран мен қарсыластарының шайқасы туралы әңгіме. Шахнаманыңбүкіл бойында мақтауға лайық даналық, білім мен шындық, сондай-ақ логикалық тұжырымдар жатыр. Бүгінгі таңда Фирдауси - Иранның ең үлкен ақыны, ұлтының қаһарманы және «Шахнама»тіл және ой-пікірдің шежіресі. Фирдоуси парсы тілінде жырлаған мыңдаған ақындар сияқты әдеттегі ақын емес, ол өз халқының шежіресін жырлаушы. Иран халқыныңбұл азат ұлы өзінің эпикалық кереметтерін жырлаған кезде, Иранның бір жағынан сол кездегі билік басындағы түріктердің әскери, саяси және мәдени басқыншылығына қарсылығын білдірсе, екінші жағынан Багдадтағы Аббасид халифатыныңәрекетін этникалық фанатизммен байланыстырды. Сол қиын күндерде бұл дана адам өзінің күш-жігерін Иран мен оның халқының мәдениетін, әдебиетін, тарихын қалпына келтіруге жұмсауды шешті.

«Шахнама» әдеби еңбектің деңгейінен әлдеқайда жоғары саналады, яғни, ғылыми, философиялық және діни мәселелер сипаты бар, себебі «Шахнаманы» тек әдеби тұрғыдан ғана оқу тиімсіз. Ол даналық, философия, этика және әлеуметтік мәселелерге толы. Фердоусидің тіл шеберлігінің

дәрежесінің көрсеткіші. Шын мәнісінде, ешқандай эпопея «Шахнама» деңгейімен салыстыруға келмейді. Шахнаманың құндылығы әдебиетпен шектелмейді, өйткені «Шахнама» - бұл Иран әлемі деп аталатын ғаламат қақпа. Шахнаманы шекарамен шектейтін кез-келген басқа өлшеммен өлшеу мүмкін емес. Өйткені, жалғыз әдеби эсерінен басқа, бұл мәңгілік даналық пен мәдениет туралы жазба.

Даналық-кез-келген қоғамның тарихында ерекше орын алады және адамдардың саяси және қоғамдық өмірін ұйымдастыруда маңызды рөл атқарады. Иранның ұтымды ойлаудың негізгі қаһарманы болып табылатын Фирдоуси 10-ғасырда өмір сүрсе, Ренессанс кезінде рационалистік қозғалыстың негізін қалаған Вольтер, Руссо және Декарт одан бірнеше ғасыр кейін пайда болған. Билеуші қоғам оны парсы тілін сақтап, қалпына келтіруші деп бағалайды. Фирдоуси тұрғысынан, «ұлы адам» ақыл-парасатты болып табылады, оның ең басты қасиеті өзін-өзі тану, ұтымды ойлай білу.

Фирдоусидің дәуірі арабтар мен түріктердің парсы жерлерін басып алу дәуірі және парсы династиясы Саманид режимінің құлдырауы, Иран халқының идентификациясының әлсіреуімен байланысты. Қарабайыр тайпаларды қудалау дәуірі, мыңдаған жылдар бойы ирандықтардың тілі мен мәдениетіне көрсеткен шетелдіктердің әскери-әлеуметтік зорлық-зомбылықтары кезі. Иранның философтары және сол заманның көптеген көрнекті интеллигент тұлғалары ирандық емес билеушілер және халифаның бұйрығымен өлім жазасына кесілген болатын, қысқа айтқанда, шетелдік патшалар өздерінің биліктерін кез-келген жолмен асырған.

Фирдоусидің «Шахнамасында» әйелдерге қатысты әңгімесі келесідей:

«Егер осы дүниеде әділдікті іздесең, оны әйелдің көзінше іздеме, әйел Адамға қорлық танытады. Әйелдер мен айдаһарлар-бұл түсінуге қиын құбылыстар, олардың жерден қуылғаны жөн». Фирдоуси барлық әйелдерді біркөзбен көрген және айдаһарға теңеген.

Қазіргі оқырманға Фирдоусидің әйелдерге қатысты мұндай пікірі үшін айыптамауға шақырады. Өйткені, шығармада бірнеше мың жыл бұрынғы пікір сөз етілген.

Эпос соғыс туралы немесе соғысқа деген құмарлықтың өрнегін білдіретін еңбек емес, адамдардың даналығын, ұлттық сезімін оятатын тарихи естеліктер, адамдардың өзіндік рухының нәтижесі, ұлттық сипаты. Демек, Ростам, Ферейдун, Сиаваш, Хосроу және т.б солар сияқты Фирдоуси мадақтаған кейіпкерлердің шииттік оймен ұштасқан рухани болмысы сипатталады.

Фирдоуси бұл мәдениеттің негізін басқа деректермен байланыстыра алды. Сонымен, Сиаваштың бейнесінің Құрандағы Жүсіптің сипатына өте ұқсас екенін көруге болады. Сиаваш пен Судабенің арасындағы байланыс-Юсуф пен Зылиханың арасындағы байланысқа немесе Мұса пайғамбардың өмірінің ағымы, оның өсуі, жетілуі, пайғамбарлыққа жетуі, фараондарды шақыруы Ферейдунмен болған оқиғаларға ұқсас.

Шахнамада автор белгілі бір философиялық жүйеден (философиядан туындайтын жүйеге қарағанда) даналық ұғымның кең мағына мен негізге ие екенін көрсетеді.

Шахнама кітабының соңғы бөлімі тарихи және реалистік бағытта болып табылады, шахматтың ашылуы, әскери стратегия, соттық учаскелер, аңшылық ләззаттар, ғылыми және мәдени ашылулар, дипломатия өнерін дамыту сияқты мәселелерді қарастырады. Жиі оқиғалардың тарихи сипаттамалары өркендеу тұрақсыздығы және тағдырдың шағымдары сияқты жаңа проблемалар арқылы жойылады. Ол өмірдің басты мақсаты - билеуші мемлекеттің қанағаттануы мен жетістігі екенін ұмытпайды. Кітаптың негізгі үрдістері ұлттық бірлік пен мақтаныштың күшеюіне қарамастан, ақынның көркем құралдардың көмегімен және поэзия көмегімен ирандық ерекшеліктерін білдіретінін жазады. Еуропада барлық шығыс әдебиетінің осы мәдени және тарихи шедевінің бөліктері өте құрметтелді және аударылды.

Оқырман Шахнаманы зерделеуде Зороастрлық діннің үш маңызды ұраны, атап айтқанда: жақсы сөйлеу, жақсы амалдар және жақсы әзіл деген сөздерді кездестіреді.

# ДИАЛОГ КУЛЬТУР ВЕЛИКОЙ СТЕПИ, НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОД И ЦЕННОСТИ

## ҰЛЫ ДАЛАДАҒЫ МӘДЕНИЕТТЕР СҰХБАТЫ, ҰЛТТЫҚ КОД ЖӘНЕ ҚҰНДЫЛЫҚТАР

---

### SOCIAL MEDIA EFFECT ON VALUES TRANSFORMATION OF KAZAKH CULTURE (Facebook)

*Abdulina N.,  
PhD student,  
Al-Farabi Kazakh National University*

Facebook has undergone a dramatic growth in last few years in Kazakhstan. Facebook is ranked as one of the most visited sites in the world by the way. Facebook is changing the way the Kazakhstani society communicates with each other. It provides people to get fast popularity. The main Facebook opportunity by Lin D is to give people the power to share and make the world more open and connected [2011, p. 516]. By Andre P, in addition, through Facebook, users express their opinions, compliments, criticism, straight communication and relationship [2012, p. 36]. Facebook potential added values of social communication by the creation of relationships between users.

Via Facebook the Kazakhstani society come together with other users, can help other users and receive help from others, answer the questions, receive replies, etc. So, rapid growth in the use of Facebook has allowed it to be used as technological tools for changing values and behaviors in Kazakh culture. Facebook allow Kazakhstani users to communicate globally and learn from people with various cultures. According Young SD. research's on the relationship between social networking content and perceived social norms and values suggests that content on Facebook news feeds and friend's profiles impact people's values and behaviors. [2013, p. 243].

Numerous foreign authors such as R. Inglehart, N. Smelser, N. Luhmann, R. Boudon, P. Blau, C. Kluckhohn and Kazakhstani authors such as T. Gabitov, G. Yesym and others had been studying values in the 20<sup>th</sup> and 21<sup>st</sup> centuries.

There are two schools, which considered in the problem of values transformation: H. Rickert [1994] interpreted a value as objective, mandatory for everybody, and emphasized that the values were out of the real world as well as outside of the subject and object, but they affected them. R. Perry [2013] interpreted the value as an importance that is derivative of interests, needs, wills of individuals, and revealed the meaning of this concept via the prism of human consciousness [Bietkenova N. Zh., 2016, p. 2482].

The goal of the article is to achieve a better understanding the Facebook effect on values transformation of Kazakh culture. The article is structured as follows. After the introduction of the article, the second part explores the aims and methodology. The third part is a main part discusses Facebook and their role effect on values transformation of Kazakh culture. Moreover, the last part concludes.

#### **Aims and Methodology**

The aim of the study was to understand how Facebook change or transform spiritual values of Kazakh society. 100 people of different ages were approached and asked to complete a 10-item questionnaire about Kazakh customs and values on their using of Facebook. The main purpose is an understanding and analyzing Facebook as an autonomous social structure in which to construct an identity.

The authors used the sample survey as its mode of data collection, a systematic and standardized approach to collect information through questionnaire survey. The basic stages of a sample survey are Questionnaire design; Sampling; data collection and analysis.

Spending so much time in the Facebook app, the Kazakhstani society sharing life stories, files, opinions escape from the reality life to the virtual reality. We noticed that some participants use fake profiles, pseudo-names and feel themselves as a part of a big community. In Kazakhstani society by the last Facebook study, it is not so popular among teens ages 13-17. [Jordan Valinsky, 2018]. Facebook is very popular among Kazakhs from Y-Generation.

It is a new trend of the 21<sup>st</sup> century, so the virtual communities in Facebook can transform the values and sometimes require a different identity, depending on the others in the communication.

## Results of poll (questionnaire survey)

A final master questionnaire is developed in Kazakh. The questionnaire is translated into Russian. A questionnaire is an extensive research tool comprising of 54 questions and measuring cultural values, attitudes and beliefs towards gender, family, attitudes and experience of poverty, education, health, and security, cultural tolerance and trust, cultural differences and similarities between regions and societies. A questionnaire is structured along 10 thematic sub-sections, including Kazakh cultural values, as following:

- Cultural values, attitudes & stereotypes (45 items);
- Internet & Facebook (9 items);

Almost 1 / 4 of the world's population are currently on Facebook. In Kazakhstan nearly eightieth of all web users area unite on Facebook. According to Maryanne Gaitho, as a result of Facebook feed off interactions among people, they become loads of powerful as they grow. Because of Facebook, everybody with marginal views can see that he is not alone. Additionally, once these people understand one another via social media, they will do things — turn out memes, publications and full on-line worlds that bolster their worldview, then forced the lock the thought. While not social media, cultural, ethical, environmental and political ills would have least visibility. Exaggerated visibility of issues has shifted the balance of power from the hands of variety of to the plenty. While social media policy brings a redoubled awareness concerning cultural group problems, queries stay on whether or not this awareness is translating into real change. Also an argument that cultural sharing has impressed people to use computers and mobile phones to specific their issues on cultural issues whereas not extremely having to move actively with campaigns actually. Their support is restricted to pressing the “Like” button or sharing content. The authors found that a public endorsement is an action meant to satisfy others' opinions, whereas those who surrender private do so because of the cause is aligned to their values.

Table 1 displays demographic information about the 100 people of Kazakh culture. Participants were from 15 until 60 ages with more than 25% being educated to high school level, more than 45% earned a bachelor's degree, 17% earned a master degree, and 8% have PhD degrees. Most of the participants were checking updates of their Facebook friends (29%) and using Facebook groups (24%). Moreover, joined Facebook about 3-5 year and used Facebook for more than 3 hours a day.

DEMOGRAPHIC INFORMATION ABOUT KAZAKHSTANI SOCIETY TAKING PART  
FACEBOOK (N<sub>max</sub>=100%), KAZAKHSTAN 2018

Variable	N (%)
<b>Age</b>	
15-18	8
18-25	14
25-35	40
35-45	25
45-60	13
<b>Educational level</b>	
Current high school student	8
Current college student	12
Earned bachelor degree	45
Earned master's degree	17
Earned Ph.D	8
<b>Time using Facebook</b>	
Hours per day	30 min - Current high school student 2-3 h - Current college student 3 h - Earned bachelor degree
Months since joined	12
<b>Use Facebook for:</b>	
Checking people's update	29
Messaging	10
Commenting	9
Update wall/statuses	10
Groups	24
Searching for friends	10
Checking events and activities	8
<b>% of friends on Facebook</b>	
0-80%	15
80-150%	27
150-250%	17
250%-500%	31
500-3000%	10



Table 2. Displays and reports values of Kazakh culture toward wearing national clothes as well as behaviors, values, how often show the spiritual values of the surveyed participants in Facebook pictures, posts and reports. The participants were also slightly less worried about a civil war in the Facebook posts and photos (0.7%). However, most participants were highly worried about losing their national tradition and customs through the globalization conditions in the Facebook videos and photos (65%)

VALUES, ATTITUDES, BEHAVIORS AMONG KAZAKH PEOPLE (N<sub>max</sub>=100%) RELATED TO TRANSFORMATION VALUES, KAZAKHSTAN, 2018

Variable	(%)
Worried that your friends will criticize photos with improper open clothes	18
Likelihood of less national clothes in photos	15
To what degree are you worried about a terrorist attack in Facebook posts	21
To what degree are you worried about a civil war in the Facebook posts and photos?	0.7
To what degree are you worried about losing your job or not finding a job due to the Facebook videos and photos?	12
To what degree are you worried about not being able to give your children a good education in Facebook posts and videos?	16
In the last 12 month, how often have you or your family seen in Facebook posts without enough food to eat?	85
To what degree are you worried about government wire-tapping or reading your mail or email in Facebook posts?	45
To what degree are you worried about losing your national tradition and customs through the globalization conditions in the Facebook videos and photos?	65

Facebook has been blamed for promoting social ills such as:

a) Cyberbullying - Participants from 18 until 35 ages have a need to fit in, to be popular and to outdo others.

b) Lack of Privacy - stalking, identity theft, personal attacks, and misuse of knowledge square measure a number of the threats two-faced by the Participants of Facebook. Most of the time, the users themselves square measure guilty as they find yourself sharing content that ought to not be within the public eye.

c) Personal Relationships - One of the consequences of Facebook is encouraging individuals to create and love artificial bonds over actual friendships. The term ‘friend’ as used on Facebook lacks the intimacy known with standard friendships, wherever individuals really recognize one another, need to speak to every alternative, have associate intimate bond and often act face to face.

The Impact of Facebook on Society

It is important for us to understand the distinction between transformation and change. According to Richard Barrett, change is a different way of doing. Doing what people do now, with doing it in a more efficient, productive, or quality-enhancing way. **Transformation is a new way of being. “Transformation involves changes at the deepest levels of beliefs, values, and assumptions. Transformation results in fundamental shifts in personal and corporate behavior and organizational systems and structures. Transformation occurs when society are able to learn from their mistakes, are open to a new future, and can let go of the past”** [Barrett R., 2010, p. 6]. G.Yesym in the article “The nature of values and their place in human life and the world” underline that determining value and how it is transform is very important to recognize the nature of human and society.

There is a good law in Kazakh culture that defines the rights and responsibilities of the family and relatives. This is not a kind of "perfect code" about marriage, family and guardianship. These are century established traditions and responsibilities, norms of behavior based on human dignity, morality and justice. The father is obliged to grow up children and give them a good education and upbringing, to marry a son, to marry daughters. When they decide to live by themselves and become independent, the father equally divided his heritage (enshi – a Kazakh word) between them. The father must protect the honor of family and his clan. Father who badly brought up them is responsible for bad behaviors of children. Therefore, curses for bad children and gratitude for good are the destiny of parents. "The curse to your father and mother!", "Gratitude to your father and mother!" Therefore, the Kazakhs express their anger in one case and gratitude in another. From this old tradition **the main values of Kazakh culture to respect for the family ancestors** are appeared.

Continuity, inheritance of all noble traits was considered compulsory. "He is a descendant of a good people, he has a good bone," Kazakhs say. That is why in songs (aitys - a Kazakh word) everyone tried to show the bright side of his ancestor. Being a worthy heir is the dream of Kazakh. Every Kazakh should pass through the life with dignity while preserving the honor of his family and the clan. Sons are obliged to "protect their relatives from a bad name," that is, do not do anything that would cause others to talk badly about them.

Children should respect their parents, no argue, respect their old age, bury them with honor, and remember them in all prayers and arrange a funeral feast (as - a Kazakh word). If for some reason there was no the funeral feast, it considered a son's failure and he was blamed. "Parents are remained undeclared" – disrespect for the memory of parents was condemned from generation to generation. A funeral feast (as) was supposed to be generous, the whole family took part in its preparation.

A funeral feast in honor of the old for well-lived people celebrated as a holiday in honor of a man who had passed away, having exhausted all its fullness and left a worthy heritage. For the young people who departed prematurely from the life a funeral feast held in sorrow.

Wealthy people arranged a large funeral feast, and everyone was invited to visit. Singers (akyn – a Kazakh word) with praise talked about the deceased and worthy of his sons, announced the place and order of the funeral feast, invited all people to prepare for performances and promised them a big prizes. Everyone was preparing for such a funeral feast, putting in order clothes, nursing and training the horses. The poor people arranged a funeral feast only with porridge for their family.

According to De Angeli A. users always avoid traditional factors such as culture and traditional, spiritual values and behaviors. [2009, p. 223].

Unfortunately, one of the drawbacks of Facebook is that it makes it easier to push responsibility to other groups and other individuals. This public game has become so popularity, or even fashionable. People tell everyone how they were offended, and it gets more attention and emotional difference in social networks than most other events. Those who live in their own victimization find more support and participation in Facebook.

Victimization in Facebook has become fashionable both for the right, for the left, and for the rich, and for the poor people. Perhaps, for the first time in human history, every demographic group feels itself a victim. In addition, all these problems are taken with a colossal moral indignation.

Some are unhappy that they were asked to read a book on racism at the university; others - that they banned a Christmas tree in the center of the city; others - that taxes were raised. However, everyone who is offended by something, feels oppressed, and therefore has the right to resent and use attention.

The mode of victimization is worst of all by distracting attention to the real victims. People think only about a feeling of resentment. It is nice to feel your rightness and moral superiority.

However, modern Kazakhstani society eagers live in a democratic and free society. Therefore, they should deal with different views and people. In addition, this is the whole point of the system. At the top of lives should be values such as honesty, responsibility. Facebook is being used in ways that shape politics, business, Kazakh culture, education, careers, innovation, and more. Motivation of sharing information - embrace a need to reveal valuable and fun content to others; to outline themselves; to grow and nourish relationships and to urge the word out concerning brands and causes they like or support. And to participate also feel involved all things happening in the world. However, the Kazakhs should take responsibility and preserve all traditions, because the traditions and customs determine the main spiritual values of Kazakh culture.

By Inglehart [1977] **the theory of value transformation is based on two key hypotheses**, first is a scarcity hypothesis: Virtually everyone aspires to freedom and autonomy, but people tend to place the highest value on their most pressing needs. Material sustenance and physical security are linked immediately with survival, and when they are scarce, people give top priority to these materialistic goals. However, under prosperous conditions, people become more likely to emphasize post materialist goals such as belonging, esteem, and aesthetic and intellectual satisfaction.

Second is a socialization hypothesis: The relationship between material conditions and value priorities is not one of immediate adjustment. Largely, one's basic values reflect the conditions that prevailed during one's preadult years, and these values change mainly through generational population replacement. It means that after a period of rising economic and country security, someone, for example one generation would find differences between the value priorities of older and younger groups, because they have been shaped by different experiences during their formative years. Moreover, as we know, one of them is Facebook, that depends on values transformation.

The authors also support a second key of hypotheses. Intergenerational value change, by its very nature, moves slowly, but its long term impact can be profound. Younger people had an inherent tendency to prefer new values, but beingness of values is diverse. First of all, values require their implementation through various types of human activity. Society and culture, in this regard, do not lose their meaning, but are viewed through the prism of the subject of history - the Man who creates culture, morality, civilization, who actively influences the entire socio-natural system and in turn is experiencing the influence of objectification.

Huntington was correct in claiming a "clash of civilization", that cultural differences have taken on a new importance, forming the fault lines for future conflict. Even without looking, that population in the world endorses the goal of democracy there is no global acceptance of the self-expression values. T. Gabitov in the article "Kazakh culture in the context dichotomy East – West" also noticed that the West and the East is an

eternal opposition, that whole Y-generation was unavailable to achieve values of world civilization and the heritage of its own nation (during the Soviet Union period). Values transformation will open the way for the prosperity of Kazakh culture.

In conclusion, we can conclude that Facebook is becoming more popular day by day due to its better performance in sharing of images, video, messages and latest status. Of course, we know, modernization brings systematic, predictable value transformation to our population, and cultural differences and similarities between regions and societies, and transform Kazakh societies. Using social network clear shows us that changes have been transforming the population. As a fact, the cultural changes linked with modernization. In addition, well-known project “Rukhani zhangyru” is a way to transform the Kazakh values, attitudes and beliefs while saving the identity of the Kazakh culture in the globalization conditions.

#### References:

- Andre P., Bernstein, M. and Luther, K. 2012. “What makes a great tweet?” Harvard Business Review, Vol.90 No.5, pp. 36-37.
- Barrett R. 2010. “The Importance of Values in building a High Performance Culture”. pp. 1-14. [www.valuescentre.com](http://www.valuescentre.com) (дата обращения 06.07.2018)
- Bietkenova N. Zh. 2016. International Journal of Invironmental & Science education, Vol.11, NO.9, 2481-2494
- De Angeli A. 2009. Cultural variations in virtual spaces design. Al&Society; pp.213-223
- Gabitov T.H. 2018. “Kazakh culture in the context dichotomy East – West”, Journal of Philosophy, Culture and Political Science. №1(63).
- Gabitov T.H. 2017. Western, Russian, and Islamic culture in the world civilizational perspective 21<sup>st</sup>-Century Narratives of World History: Global and Multidisciplinary Perspectives. Washington, pp. 265-289
- Huntington, Samuel. 1996. The clash of civilizations?: The Debate, New York, Foreign Affairs. ISBN 0-87609-164-8
- Inglehart, R. 1977. The silent revolution: Changing values and political styles among western publics. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Laurence J. Kirmayer. 2013. Cultures of the Internet: Identity, community and mental health. Transcultural Psychiatry 50(2), pp. 165-191
- Lin, D., Greissler, P., Ehrlich, S. and Shoop, E. 2011. “IDEA: a framework for a knowledge-based enterprise 2.0.”, Journal of Universal Computer Science, Vol. 17 No. 4, pp. 515-531.
- Rokeach, M. 1968. Beliefs, attitudes and values. San Francisco: Jossey-Bass.
- Rokeach, M. 1973. The nature of human values. New-York: Free Press.
- Ugur Gunduz. 2017. The effect of Social media on Identity Construction. Mediterranean Journal of Social Science. Vol.8, No 5.
- Valinsky Jordan. 1.06.2018. It’s true: Teens are ditching Facebook, , CNN.
- Yesym G. 2017. “The nature of values and their place in human life and the world”, Journal of Philosophy, Culture and Political Science. №4(62).
- Young SD, Jordan AH. 2013. The influence of social networking photos on social norms and sexual health behaviors. Cyber Psychology, Behavior, & Social Networking; p. 243

## МӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ЗЕРТТЕУДЕГІ СЕМИОТИКА НЕГІЗДЕРІ

*Әбікенов Ж.О.,  
PhD студент, «Мәдениеттану» мамандығы  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

*Ғылыми жетекші:  
Ғабитов Т.Х.,  
Филос.ғ.д., профессор  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

Біз зерттеу нысанасына алып отырған мәдени құндылықтарды семиотикалық зерттеу ғылыми-теориялық мәселелері мәдени антропологияда бұған дейін арнайы зерттеу нысаны болмағандықтан, оны жан-жақты кең қамтылған пәнаралық өрісте қарастыру әрекеті семантикалық, прагматикалық идеялар негізінде зерттеу, ескерткіштердегі таңбалық ақпараттың мазмұндық-семиотикалық аясы негізінде ұлттық әлеуетін және түрлі мәдениет белгілерін құрайтын негізгі элементтерін жіктеу, түркі дүниетанымындағы негізгі аспекті ретінде саналатын құндылықтардың қасиеттілігі туралы ұғым-түсінігі және тұрғындарының ішкі әлемі арасындағы байланысты анықтау өзекті мәселе болып табылады.

Семиотика ғылыми тілде таңбалық белгілер жүйесі туралы ғылым, адамзат қоғамына қызмет ететін салалардағы, табиғаттағы немесе адамның өз қызмет-қабілетіндегі ақпараттың сақталуы мен қабылдануына қатысты әр түрлі таңбалық жүйелердің құрылымы мен қызметінің жалпы мәселелерін зерттейтін ғылыми пән.

Семиотикалық тұрғыдан зерттеу және жалпы рәміздік белгі мәселелер бойынша ізденістер семиотика мен семантиканың дамуына байланысты батыстық зерттеушілер тарапынан өрістеді: К.О.

Апель, Ч. Моррис, Ч. Пирс, Э. Кассирер, М. Фуко, Р.Гвардини, В. Тэрнер, К. Леви-Строс, Д.Фрезер, Ж. Деррида. Ж.Делез, Ф.Гваттари, О. Шпенглер, Ф. Лиотар А. Тойнби және т.б. Рәмізді белгінің мәдениеттегі маңыздылығы П.А. Флоренский, П.Г. Богатырев, Ю. Лотман, А.Ф. Лосев және т.б. ресейлік авторлардың еңбектерінде зерттеліп қамтылған.

Зерттеу жұмысының эмпирикалық деректері прагматизм саласы өкілдерінің теориялық-тәжірибелік еңбектері арқылы зерттеу жұмысы барысындағы нәтижелерді алу үшін сөздіктердегі анықтамалар, шет елдік ғалымдар зерттеулерлері мен аудармаларының теориялық әдебиеттерін пайдалану негізінде салыстырмалы талдау жүргізілді.

Мәдениетті зерттеуде адамның ақпаратты өндіру, айырбастау және сақау барлық іс-әрекеті белгілі-бір тұтастыққа ие деген бастапқы алғышарт болып табылады. Жеке алынған таңбалық белгілер жүйелері имманентті ұйымдастырылған құрылымнан тұрады деп топшыланса да бір-біріне сүйене отырып, яғни бірлікте жұмыс істейді. Ешбір таңбалық белгі жүйесі оңашаланған қызметпен қамтамасыз ететін механизмге ие емес. Бұдан шығатыны, семиотикалық айналымдағы дербес ғылымдар семриясын құруға мүмкіндік беретін тұрғымен бірге, басқа да мүмкін, ол көзқарас бойынша оның бәрі семиотикалық мәдениеттің жеке аспектілерін қарастыратын, таңбалық белгілер жүйесінің қызметтік сәйкестігі жөніндегі ғылым. Осы тұрғыдан қарағанда мәдениет тілінің иерархиялық түзілуі жөніндегі сұрақ, олардың ішіндегі салаларды бөлу, бұл салалардың бір-бірімен айкасуы немесе шектесуі жөніндегі жағдаяттар ерекше мәнге ие.

Бұрынғы дәстүрлі мәдениетте арнайы құралдардың жоқтығына қарамастан қоғамдағы ақпараттардың қалыпты таралуын қамтамасыз етіп отырған. Қазіргі қоғамға қарағанда мәдениет әр бөлшекті мүмкіндігінше нақты, толық қамтиды. Көне дәстүрлі мәдениетте қазіргіге қарағанда заттардың құны мен маңызы жоғары болған. Зат тек өзінің тура міндетін емес, әлеуметтік қатынастың белгісі ретінде қолданылған. Қазіргі қоғамда заттар мен белгілер әлеміне бөлу сияқты арнайы белгі жүйелері сипатталмайды. Заттар әрқашан белгінің мәнін, ал белгі заттардың мәнін білдірген.

Сонымен, белгі және белгі жүйесін зерттеумен семиотика айналысады. Семиотика ақпаратты және түрлі белгілік жүйелердің қасиеттерін сақтап философиялық-теориялық тұрғыдан зерттейтін ілім. Семиотикаға табиғи және жасанды тілдер, белгі жүйелерінің барлық түрі, табиғат пен қоғамдағы түрлі сигналдар жүйелері енеді. Семиотика тек белгі және белгі жүйесі туралы ғылым болып кеш қалыптасса да, философиялық тұрғыдан жеткілікті түрде пайымдау тарихи тамыры тереңде.

Рәміздің семиотикадағы таңбаның сан алуан түрінің бірі ретінде қарастырылуы үнемі өзекті мәселелердің бірі болып келеді. Семиотика қоғам мен табиғаттағы таңбалар жүйесі туралы ғылым екендігі белгілі. Рәміздің таңба ретіндегі кең таралған концепциясын қалыптастырған философтар Ч. Пирс, Ч. Моррис, У. Эко семиотика саласына маңызды үлес қосты.

Егер біз Пирс ұсынған үштік жіктелімді ескеретін болсақ, онда оның әр бөлігіне көрінетін байланыстық белгілі бір құбылысы сай келетініне көзіміз жетер еді. Бұл біршама кездейсоқ тізім, Пирс өзі алдын ала білген таңбалардың әртүрлі жасалуы, мысалы, иконалық синсигнум, иконалық легисигнум және тағы да басқалардың мүмкін екенін дәлелдеп тұр. Біздің зерттеу үшін таңбаның нысанға қатысты жіктелімі ерекше қызығушылық туғызды және осыған орай, ешкім де көрінетін символдардың кодталған «тілдің» құрамына кірмейтінін жоққа шығара алмайды. Оның есесіне, индексті және иконалық таңбалар туралы мәселе тым даулы болып көрінеді.

Пирс иконалық таңбаны-оған қатысы бар нысанмен белгілі бір табиғи ұқсастығы бар таңба ретінде анықтаған еді. Оның портрет пен адам арасындағы «табиғи ұқсастықты» қандай мағынада түсінетінін ойша таба аламыз, ал диаграммаларға келетін болсақ, Пирс оларды иконалық таңбалар деп білген, өйткені олар нақтылықта бар қатынастардың формасын жеткізіп тұрады. Иконалық таңбаны анықтау сәтті болды – анықтаманы әрі қарай Моррис дамытты, әрі қарай насихаттады, өйткені, бейненің семантикалық анықталуы үшін, бұл оған қолайлы тәсіл болып көрінді. Моррис үшін иконалық таңбаға, өзінде белгіленетін нысанның қандай да бір қасиеті болатын немесе, нақтылап айтсақ, «өзінің денотаттарының қасиеттерін иеленетін» таңба жатады.

Рәміз мәселесін философиялық аспектіде жан-жақты терең зерттеген философ-ғалым А.Ф. Лосев рәміздің классикалық жаңа концепциясын құрып, логикалық субстанциясын жасап, семантикалық категориялармен компаративтік талдау жасайды. А.Ф. Лосев күнделікті рәміздер санатына тіл, миф, дін, өнер және философия жатады деп қарастырады. Біз осы тұжырымнан-ақ А.Ф. Лосевтің рәміздік жүйесін жасау барысында Э. Кассирердің рәміздік формалар философиясының ерекше ықпал еткенін байқаймыз. Оның концепциясының ерекшелігі диалектикалық, феноменологиялық сипаттамасында болды. Рәміз философия пәні ретінде феноменологиялық әйдостың диалектикалық ұғымының жемісі, яғни диалектикалық ілімнің негізгі категориясы болып табылады.

Семиотикалық мәдениеттануда рәміздің шарттылығына үлкен көңіл бөлінеді. Бұл жерде рәміз шарттылығы деп ондағы конвенционалдықты, көпмәнділікті, әр түрлі мәдени ая мен контекстіні атап өтуге болады. Мысалы, мұсылмандардың жасыл туы басқа өркениеттер мен мәдениеттерде бөлек

символикалық мәнге ие болады. Белгі мен рәміздің айырмашылығын светофор мен тудағы қыранның өзгеше мағыналығынан көруге болады. Э. Кассирер атап өткендей, әркім өзінің символикалық дүниесінде өмір суреді. Басқаша айтқанда, рәміз мәдениеттанулық мәселе болып табылады. Ол адамның рухани болмысына мән-мағына беріп, ретке келтіріп отырады.

#### Семантикалық талдау

Семантика-тіл және тіл бірліктері арқылы білдірілетін хабарды, заттар мен құбылыстардың мән-мазмұның зерттейтін тіл білімінің саласы, семиотиканың негізгі бөлімдерінің бірі. Семантика сөз мағынасын, сөз құрамындағы элементтердің өзара мағыналық қарым-қатынасын, сөз мағынасы түрлерінің даму заңдылықтарын зерттейді.

Мәдениетке семантикалық талдау жасай отырып, мәдениеттің түрлі салаларын белгілік-таңбалық талдау – мәдениеттану ғылымының ерекше саласы. Яғни әрбір жеке мәдени бірліктің мағынасын айқындайды. Мәдениет белгілері мен таңбалары санада туындайды. Десек те, ол санаға практикадан және қисын заңдылықтары бойынша құрылған болмыстан енеді.

Мәдени семантикада коммуникативистика, герменевтика, интерпретация теориясы айрықша орынға ие. Олардың барлығы да адамзатты біріктіретін метамәдениеттің кең саласын құрайды. Мәдени кодтарды яғни рәміз, белгілерді білу, мәдениет тілін меңгеруге, прагматикалық маңызды мәселелерін шешуге, мәдени жәдігерлеріндегі адам мен әлем, ондағы қоршаған орта туралы нақты семиотикалық мәліметті ғылыми тұрғыда жүйелендіруге мүмкіндік береді. Тарихи диахрондық тұрғыдан қарағанда, таңба қолданысы қоғамдық құбылыс ретінде бірнеше даму сатыларын өткізгенін аңғартады. Атап айтқанда, дәуірдің әр түрлі кезеңдерінде белгілер мен символдар белгілі бір жердің, қастерлі өңірдің, қару-жарак пен алуан түрлі заттардың айқындаушысы болып келді. Таңба – күрделі де қыр-сыры мол тарихи деректердің жиынтығы. Оның мән-мағынасы мен атқарған қызметі жайлы зерттеушілер әлі күнге дейін алуан түрлі пікір айтып келеді. «Таңба» ұғымын анықтауда, әсіресе С.А. Яценконың жаңа тұжырымдамасын ерекше атауға болады. Оның еңбегінде таңбалардың негізгі болмыстары қамтылғанымен, әлі де болса түзетулерді қажет етеді. Таңбалардың семантикалық кеңістігі зор әрі мағыналары аса күрделі. Мәдени антропология тұрғысынан ерте ортағасыр кезеңіне жататын ежелгі түркі мәдени жәдігерлерін зерттеу, атап айтқанда, Орхон-Енисей жазбаларына жататын Күлтегін, Білге қаған, Тоныкөк деп аталатын үлкен ескерткіштердің мәтіндерінде келтірілген ежелгі түркілердің ментальды әлемі мен маңызды құндылықтардың мәнін түсінуге, ежелгі түркілердің әлем бейнесін анықтауға мүмкіндік береді. Алайда әлем бейнесінің метафорасы өзінің жете зерттелгендігіне қарамастан, өте күрделі ұғым болып табылады, өйткені ол ғылыми, философиялық, дүниетанымдық, әлеуметтік-эмпирикалық мағынаға ие. Ойлау философиясы, яғни архаикалық сана әлем бейнесін қалыптастыруда басты рөл атқарады, екінші жағынан, әлем бейнесі сезу, қабылдау, елестету, қиялдау, талдау сияқты психикалық үдерістерге тәуелді; жалпы қай-қайсысы болмасын, адамның ментальды мүмкіндіктерінің аясына кіреді. Сонымен, әлем бейнесі адамның әлем туралы образды елестетуі болып табылады, ол адам санасында қоршаған болмыстың заттарын кодтау салдарында пайда болады. Бұл түсінік бірінші кезекте бастапқы таңба жүйесі ретіндегі тілде, сондай-ақ «қайта үлгілеу жүйесінің» таңбаларында тіркеледі, екіншісіне мифтер, фольклор, сурет өнері, музыка және т.б. жатады.

Сөздің мәтіндік мағынасы толық айқындалып, тыңдаушыға түсінікті болу үшін, ең маңызды жайт – сөз мәнінің дұрыс айтылуы, толық ұғынылуы болса керек. Сөз-таңбаның екі жағы бар екені аян: оның дыбыстық көрінісі және мағыналық сипаты. Бұл екеуін бір-бірінен бөліп қарауға болмайды. Дей тұрғанмен, күні бүгінге дейін тіл білімінде сөздің формальдық сипаты тереңдей зерттелгенімен, мәдени құндылық және мағыналық жағына назар аударылмағаны жасырын емес.

Мәдениеттегі семантикалық талдау негізінде ғылыми-теориялық жүйесі талданып, тілдік дерек негізінде сөз мағынасын талдаудағы міндеттері: семантиканың негізгі теориялық ұғымдарын меңгеру; сөздің терең мағыналық құрылымын анықтай білу; семантикалық үшбұрыш теориясын меңгеру; сөз мағынасының макрожүйесін құрайтын бөлшектері мен микрожүйесін құрайтын мағыналық бөлшектерді анықтау; сөз семантикасының жүйелілігін көрсету; семантикалық өріс теориясын меңгеру; сөз мағынасының когнитивтік негізін саралау.

Тіл-ұлттық болмыс пен санадағы дәстүрді сақтаушы негізгі таңбалық жүйе. Коммуникативтік әрекет ұлттық мәдениеттің құрамды бөлігінің бірі болып қана қоймайды, бүкіл мәдениет пен танымның негізгі тұғыры саналады. Мәдениет тілдік таңба арқылы жүйеленіп, таңбаланып, адамдар арасындағы маңызға ие бола алады.

Демек, сөз мағынасын, мәнін зерттейтін семантика пәні философиямен, мәдениеттанумен, когнитивтік психологиямен, логикамен тығыз бірлікте қарастырылады.

Семантика тіл білімінің барлық салаларымен тығыз бірлікте қаралатынын дәлелдеп жату артық. Бұл – аксиома. Тіл – кешенді жүйе. Тілдің өзі, түптеп келгенде, ойды жеткізудің құралы. Ал саналы ойды нақты таңбамен бейнелегенде, оның мағынасы айқын көрініс береді. Мағына – ойдың таңбалық

бейнесі. Сөз мағынаға ие болмаса, өзінің қасиетін жоғалтады. Сөздің мағынасы таңбалар арқылы бейнеленеді.

Семантика гнесеологиялық, онтологиялық аспектіден зерттеле алады. Сөздің терең мағыналық құрылымының қалыптасуының онтологиялық негізі бар, адамзаттық ізі бар. Сөз мағынасы генетика-семантикалық ілім арқылы анықталуы қажет.

Кез келген тілдегі сөз семантикасын айқындау – күрделі іс. Өйткені сөз мағынасының құрылымын құрайтын көптеген майда мағыналық бөлшектер болады. Жалпы тіл білімінде сөздің мағыналық бөлшектерін шартты түрде макрожүйелі сыңарлар және микрожүйелі сыңарлар деп бөлу үрдісі бар. Біз де осы дәстүрді бөліністі сақтай отырып, қазақ тіліндегі сөз мағыналарының мағыналық бөліну жүйесін талдаймыз.

Сөз – тілдің негізгі бірлігі. Сөздің осы табиғатының өзі тілдік жүйелілікті аңғартса керек. Яғни сөзсіз дыбыстың мәні анықтала алмайды, сөз тіркесі сөзден құралады, сөз болмаса, ой мен пікір жеткізілмейді. Демек, сөз ұғымды таңбалаушы лексикалық бірлік қана емес, ол дыбыстың мағыналық жағынан көрінер тұсы, сөйлеудегі негізгі ой жеткізуші қатынас құралы. Сөз – тілдің ең негізгі таңбалық бірлігі.

#### Прагматикалық талдау

Прагматика-[семантика](#) мен тіл біліміндегі тілдік таңбалардың қызметін зерттейтін саласы. Прагматика терминін Ч. Пирстің идеяларына сүйене отырып, XX ғасырдың 30-жылдары семиотиканың негізін қалаушылардың бірі, америкалық ғалым Ч. Моррис енгізген болатын. Ғалым семиотика яки тілдік белгілердің жалпы теориясын үшке бөлді: белгілердің шындық болмыс объектілеріне қатысын зерттейтін семантика; тілдік белгілердің өзара қарым-қатынасын қарастыратын синтактика және олардың интерпретаторлары, яғни тілдік белгілерді пайдаланушыларға қатысын зерттейтін прагматика. Осылайша, прагматика шынайы қарымқатынас үрдістеріндегі тілдік белгілерді зерттеу нысанына алады (Моррис 1983:132).

Бұл уақытқа дейін лингвистика синтактика мен семантикаға назар аударғанымен, прагматика көп жағдайда кенжелеп қала берді. Ч. Моррис: «Көптеген (мүмкін, тіпті, барлық) белгілердің қолданушылары тірі ағзалар болғандықтан, прагматиканың ерекше сипаттарының бірі – оның семиозистің биотикалық аспектілерімен, басқаша айтқанда, белгілердің әрекет етуі кезінде байқалатын барлық психологиялық, биологиялық және әлеуметтік құбылыстармен байланысты екендігі», – дей келе, прагматиканың түп қазығы ретінде риториканы атап көрсетеді (Моррис 1983:39)

Ч. Пирс алғашқылардың бірі болып белгілердің жалпы теориясын қарастырған кезде коммуникативті әрекет яки семиозистегі субъектінің факторын да ескерудің маңызын алға тартқан. Оның ойынша, белгілердің әрекет етуінде үш мүше қатысады: а) белгінің өзі (ғалым оны «репрезента» деп атайды); ә) осы белгінің негізінде интерпретатордың санасында туындайтын басқа белгі – интерпретанта (ғалым оны «белгінің қабылдаушыға әсері» дейді); б) осы белгі ұсынатын объект. Мұнда тілдік белгілердің семиотикалық үрдіс немесе интерпретатордың әрекетінен тыс өмір сүре алмайтындығы назарға алынады. Ч. Пирс бойынша интерпретанталар: а) белгілі бір эмоцияларды туғыза алады; ә) қандай да бір әрекетке себепкер болады; б) ойлау я қимыл-әрекет барысына әсер ете алады (Peirce 1958:6)

Сонымен қатар, Ч. Пирс адамзат білімінің табиғатын қарастыру барысында таңбалық белгілер жүйесі туралы ғылым семиотиканың негізін қалайды. Семантиканы дамыту арқылы мағыналылық, мән туралы ілімді қалыптастыруды басшылыққа алады. (Паридинова 2017:168)

Зерттеу бағыты ретінде прагматика тілдің толық моделі семантикалық жағынан ғана емес, оның қызметі прагматикалық жағынан да қарастырылуы қажет екендігі белгілі болып, тілдің толық моделін жасауды енгізуден пайда болған. Осыдан тілдің семантикалық және прагматик Қазіргі жағдайда прагматика пәнаралық мәселе аймағын да қарастырады, соның ішіне барлық лингвисти- калық, лингвофилософиялық, социологиялық, психологиялық, этнографиялық бағыттар да кіреді.

Прагматиканың қызықтыратын жағы, көбіне оның аясында түрлі білім саласының өкілдері арасында мағыналы диалогтың жүру мүмкіндігі туады. Прагматикада әртүрлі бағыттың: контекстік семантиканың, сөйлеу актінің теориясы, мәтін лингвистикасы, референция теориясы және тағы басқалардың қарастыратын мүддесі бірігеді. Тіпті оның шекарасының кеңеюі сондай, ол стилистика, социолингвистика сияқты т.б. өзіндік тарихы бар салаларға да кіреді. алық жақтарын бір теория аумағында бірге қарастыру шарт Семиотиканың негізін қалаушы Ч. Морристің көзқарасын лингвистикалық тұрғыдан әрі қарай тілші ғалымдар жан-жақты дамытады. И.П. Сусов прагматиканы семиотика пәні немесе семиотика саласының бірі ретінде адам қызметінде белгілерді зерттеуде делдалдық ролін сипаттайтынын айтады. Осы сияқты пікірлерді семиотикаға қатысты еңбектерден және лингвистикалық анықтағыштардан да кездестіруге болады. Прагматика ұғымын Л.А.Новиковтың: «изучение отношения говорящих (пишущих) к знакам, к их использо- ванию, и



исследование воздействия знаков на людей» [7; 54], немесе О.С. Ахманованың: «один из планов или аспектов исследования языка, выделяющий и исследующий единицы в их отношении к тому лицу и лицам, которые пользуются языком» [8; 344], – деген анықта- маларын салыстыруға болады. Яғни Л.А. Новиков пен О.С. Ахманова прагматика ұғымын тіл таңбаларын қолданушыға қатынасын және сол таңбаның адамға әсерін зерттейтін аспектіге жатқызады [6].

Әртүрлі деңгейдегі бірліктердің қызметін прагматикалық аспектіде зерттеу, қарастырып отырған бірліктердің коммуникативтік қасиетінің мәнінде прагматика туралы айтуға мүмкіндік береді. «Сөздің прагматикасы», «сөйлемнің прагматикасы» және т.б. айтқанда, біріншіден, белгілі бір прагматикалық жағдайда тілдің қолданылу ерекшелігі мен оның қызметінің шарттары, екіншіден, контекстке әртүрлі прагматикалық тұрғыда ықпал етумен мағыналарды шығару ескеріледі. Бірінші жағдайда «сыртқы прагматика» туралы айтуға болады, ал екінші жағдайда – «ішкі прагматика» туралы айтуға болады. Егер семантика объектіні танып, суреттесе, прагматика сол объектіні адам әрекетінде субъект ретінде қарастырады. Яғни прагматика тілдік бірлікті қандай мақсатта қолданғандығын, не айтпақ болғандығын қарастырады. Сөйтіп семантика мен прагматиканың ерекшеліктері көрінеді.

Тілдік бірліктерді адам ойын жеткізуде қолдануы, өзін, тұлғалық сипатын, пікірлесу- шіге қатынасын көрсету үшін қандай тілдік жүйені қолданатындығы туралы сұрақтарды зерттеу, яғни, прагматикаға қатысты сұрақтарды зерттеудің мәні зор. Айтылғандарды қорыта келгенде тілде, лексикада адамға қатысты факторларды айқындау үшін, міндетті түрде әлеуметтік, мәдени, этникалық, психологиялық, және қолданушының басқа да сипатын, культурологиялық деректерді келтіру, семантика, прагматика, прагмасемантиканы түсінуге қажеттілерді ескереді.

Сонымен прагматизм өзара ерекшеленетін әдістерден тұратын, түрлі ұстанымдарды қамтитын көптеген теориялар жиынтығы. Оның негізгі идеясы тиімді нәтижеге жету барысында ақиқат жолды табу. Сондықтан прагматизм адамзаттың өмірлік белсенділігінің жоғары көрсеткіші ретінде өзінің тиімділік, сәттілік алғышарттарының үстемдік ететіндігін көрсете білді. Прагматизмде философиялық тұрғыдан заманауи ой қалыптастыру басты шамалардың бірі болып табылады. Атап өтер болсақ, парасат пен жаратылыс қағидаларының маңыздылығы, инновацияландыруға ұмтылыс пен белсенділік, ғылыми білімді жоғары мәдени құндылық ретінде тану, мінезқұлықтың адамгершілік құндылықтарын бағалау және т.б.

Сонымен семиотика дегеніміз – кез-келген нәрсені белгі және белгілер жүйесі ретінде қарастырудың амалы. Оның нысаны-барлығы, бұл дегеніңіз, нысаны мүлде жоқ немесе арнайы өзіндік объекті жоқ дегенді білдіреді. «Семиотика – табиғи тілден басқа нысандарға лингвистикалық методтарды қолдану». Бұл деген не? Бұл – семиотика қандай да бір нәрсені тіл сияқты құрылымы, функциясы бар дүние ретінде қарастырудың белгілі бір амалы. Осындағы «сияқты» деген сөз методтың мәні болып табылады. Бұның бәрі тіл ретінде немесе өзінің тілі бар ретінде сипатталуы мүмкін: туыстық қатынас жүйесі, карта ойындары, ым-ишарат, аспазшылық, діни жора-жоралғылар мен жәндіктердің мінез-құлқы. Семиотика, демек, тілдің астарлауын кез келген тілдік емес қарапайым, «семиотикалық емес» сана тұрғысынан алғанда құбылыстарға ауыстыру. Семиотиканың негізгі қағидаларының бірі Лингвистикалық терминдердің мазмұнын кеңейту. Яғни, семиотика методы – бұл кез келген нәрсені тілдің астарлауы ретінде қарастыру, басқаша айтқанда, кез-келген нәрсені тіл ретінде метафора тұрғысынан сипаттау.

#### Әдебиеттер:

1. Пирс Ч. (2000). Избранные философские произведения. Пер. с англ. К.Г. Голубович, К. Чухрукидзе, Т. Дмитриева. – М: Логос. – 421 с.
2. Пирс Ч.С. (1999). Логика как семиотика: теория знаков. Метафизические исследования. – Вып. Язык. СПб. – 217 с.
3. Моррис, Ч У. (1983). Значение и означивание. Семиотика. – Москва. –132 с.
4. Моррис, Чарлз У. (1983) Основания теории знаков. Семиотика. Москва. – 89 с.
5. Hartshorne C, Weiss P. Burks A. (1958). Collected Papers of Charles Sanders Peirce. – Harvard: Harvard University Press.
6. Тұңғышбаева Ғ.Ж. (2010). «Прагматика» ұғымының мағынасы мен қолдану аясы. – ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы, №6.



## ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ ӨРКЕНИЕТІНІҢ ІРІ ОШАҚТАРЫ АРАСЫНДАҒЫ ӨЗАРА МӘДЕНИ АЛМАСУЛАР

*Ахметжанов Д.Г.,  
PhD докторант, I курс, «Мәдениеттану» мамандығы  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

*Ғылыми жетекші: Алимжанова А.Ш.,  
филол.ғ.к., доцент  
Малдыбек А.Ж.,  
филол.ғ.к., аға оқытушы  
Ғабитов Т.Х.  
филол.ғ.д., профессор  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

Дүниежүзілік өркениеттің таңғажайып жетістігі болған Ұлы Жібек жолы арқылы халықтар бір-бірімен етене қарым-қатынас жасап, әдебиет пен өнер, қолөнер, архитектура, жалпы мәдениет және экономика өркен жайып, адамзат қоғамының дамуына қомақты үлес қосты. Ұлы Жібек жолы бойындағы мәдени байланысқа түскен әрбір мәдениет өздерінде бар нәрсені жетілдіріп қана қоймай, бір-бірінің шығармашылық синтезі арқылы өздерін және бірін-бірі зор түсіністікпен дамытуға да ұмтылады.

Ұлы Жібек жолының әлеуметтік мәдени жүйесінің өзіндік ерекшелігі, мәдени элементтерінің даралығы, оның қайталанбас ерекше сипатын көрсетеді. Ұлы Жібек жолы осы тұрғыда ұлттық мәдениетіміздің ажырамас зерттеу нысаны ретінде қарастырылады.

Жібек жолы – ұлы мәдениеттің, баршылық пен молшылықтың бастауы. Бұл сара жолмен керуендер жылдың төрт мезгілінде ел-елді аралап, халықпен байланыс жасалды, халықтардың мәдениеті, әдебиеті, философиясы, ән мен күйі тарады. Ұлы Жібек жолы әлем өркениетінің жетістігі болғандығын тарих ғылымы айғақтайды.

Ұлы Жібек жолы – ежелгі өркениеттердің жеткен тамаша жетістіктерінің бірі. Оның тарихы беймәлім елдердің аумағындағы шөл мен тауларды алғаш басып өтушілердің ерлігімен қызықты. Осы континент аралық жолмен тек әр түрлі тауарлар ғана емес, мәдени құндылықтар да өтті. Ұлы Жібек жолы адамзат тарихында алғаш рет Жерорта теңізінен Тынық мұхитына дейінгі ұлан-ғайыр кеңістіктегі әр түрлі елдер мен халықтарды біріктірді.

Ұлы Жібек жолы туралы мәселе біршама уақыт арнайы зерттелмеді. Кейбір зерттеушілер мақалаларында жанама түрде сөз болып қана отырды. Мысалы, А.Н. Бернштамның Орта Азияның орталығынан тегі Ирандық Соғды тайпалары б.з. I ғасырында Жетісу мен Талас өңіріне келгенін, олардың бірте-бірте Шығысқа қарай жылжып, Тянь-Шань арқылы Шығыс Түркістанға жетіп, Қытай қорғанына барып тоқтағанын жаза отырып, Ұлы Жібек жолын Қытайдан гөрі Соғдылықтар көп пайдаланды деп атап өтеді.

Қазақстандық еңбектерде әлі де болса Ұлы Жібек жолына арналған, сол атаумен шыққан еңбек бола қоймады. Тек 1973 жылы Д. Досжановтың «Жібек жолы» атты тарихи романы жарық көрді. Жазушы бұған дейін 1967 жылы жариялаған «Құм жұтқан қалалар» атты кітапшасында Отырар, Сығанақ, Сайрам, Түркістан қалалары туралы жазған кітабында Жібек жолы мен оның маңызы жөнінде айта кеткен еді. Тарихи маңызы аса жоғары халықаралық керуен жолын жоқтаумен аяқталатын «Жібек жолы» атты тамаша әдеби шығарма сол кезеңдегі көпшіліктің ойын білдірсе және ғылыми ортаға ой тастаса керек.

1977 жылы жарық көрген Қазақ Совет энциклопедиясында Ұлы Жібек жолы туралы арнайы мақала жарияланған. Онда: «Ұлы Жібек жолы – сауда, керуен жолдарының жалпы атауы, б.з.б. II ғасырда Чжан Цяньның жасаған саяхаты нәтижесінде ашылды деп көрсетілген» [1, 374 б.]. Онда I-II ғасырларда Ұлы Жібек жолы арқылы сауда-дипломатиялық байланыстың мейлінше дамығандығы ерекшеленген. III-VI ғасырларда Ұлы Жібек жолы көбінесе «қажылар жолы» болғандығы, ол арқылы будда монахтарының Қытай мен Үндістан аралығында жүріп отырғандығы айтылады да, VII-X ғасырларда Ұлы Жібек жолының халықаралық маңызының арта түскені, Қытайдың Византиямен, арабтармен байланысының дамығандығы жазылады. Ұлы Жібек жолы XV ғасырда өз маңызын жоя бастағаны атап көрсетіледі және оның себебі теңіз жолының пайда болуымен байланыстырыла түсіндіріледі. Ұлы Жібек жолының ұзындығы 7 мың шақырымнан асты деп көрсетіледі де, оның Кіші Азия мен Орта Азия және Қытай халықтары арасындағы экономикалық және мәдени байланысты дамытуда маңызының зор болғандығы жөнінде тұжырым жасалады.

Архолог ғалым К.М. Байпақов Ұлы Жібек жолының ірі орталықтары туралы былай сипаттайды: «Ұлы Жібек жолы – Жерорта теңізінен Қытайға дейін Еуроазияны көктей өтіп жатқан керуен жолдарының тоғысқан торабы» [2, 7 б.]. Ұлы Жібек жолы қалалары саудасының кен түрде дамығанын баса көрсете келе, алдымен егіншілікті аудандардан астық, жеміс-жидек, ет келіп жатса, егіншілер қаладан қыш бұйымдарын, әйнек, зергерлік және сәндік бұйымдар алып отырған, сауданы екі жаққа да тиімді болған деп есептейді.

Ибн Хаукаль және Бартольдтың жазғандары негізінде қалалардың жылқыларды, малды, жүнді, терілерді, киізді, сүт өнімдерін алып отырғанын жаза отырып, кейбір қалалардың сыртқа белгілі бір тауар түрін шығаруға маманданғанын нақты деректер негізінде жазған.

Ұлы Жібек жолы әр түрлі халықтардың ақпарат, мәдени ой, жетістіктер алмасып отыратын арна. Керуен жолы арқылы Орта Азия халқы жібек өндіру ісін қытайлықтардан үйренсе, қытайлықтар олардан жүзім, пияз, анар, грек жаңғағы мен макта, қияр, жоңышқа өсіруді меңгерді. Әл-Фарабидың, Ибн Синаның трактаттары, Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігі», Қожа Ахмет Яссауидің «Диуани хикметі», Рудаки, Фирдауси, Бирунидің пәлсапалық дүниелері дүние жүзіне тарады. Ал Батыстан Шығысқа Аристотель, Сократ, Платон, Демократтің ғылыми еңбектері танылды.

Ә. Кекілбаев айтуынша: «Жібек жолы сонау ерте заманның өзінде ел мен елді, құрлық пен құрлықты байланыстыруға дәнекер болған шын мәнісіндегі ұлы жол. Сол шақта оның мәні кейінгі Колумб пен Магелан ашқан жаңалықтардан кемболған жоқ», - деп тұжырымдап, ол ойын Ұлы Жібек жолының Азия мен Еуропаны бір емес, бірнеше ғасыр бойы жалғастырған үлкен даңғыл болғандығымен, тек сауда ғана емес, дипломатия мен мәдени алмасулар жолы болғандығымен және қазіргі өркениетке, жаһандану үрдісіне өзіндік үлес қосқандығымен дәлелдейді [3, 7 б.].

Жібек жолы арқылы елдер арасында сан түрлі тауарлар тасымалданды. Олардың ішінде хош иісті қарашайырлар, жасмин суы, жұпар жаңғағы, кілемдер мен маталар, бояғыш және минерал шикізаттары, асыл тастар, піл сүйегі мен балық азулары, күміс пен алтын құймалары, аң терілері, садақ пен жебелер, қылыштар мен найзалар, арғымақтар мен сәйгүліктер, түйелер мен пілдер, мүйізтұмсықтар мен арыстандар, қабылдар мен еліктер, қаршығалар мен қырандар, тауыстар мен тотықұстар кең түрде алмасып сатылды. Дегенмен, басты сауда заты - жібек болып қала берді. Жібек халықаралық валюта орнына айналды.

Ұлы Жібек жолы бойындағы мәдени өнімдердің алмасуы тек отырықшы өркениеттердің арасында емес, көшпелі қоғамда да жүзеге асты. Көшпелілер адам өмір-тірлігінен айырғысыз, адамзаттың күнделікті тұрмысында қолданылатын көптеген бұйымдарды ойлап тапты.

Шығыс пен Батыстың сұхбаты моңғолдық мемлекеттерде де өз жалғасын таба білді. Мысалы, Гильом Рубрук моңғолдардың астанасы Қарақорымға келгенде, қаланың бір бөлігін алып жатқан мұсылман көпестерін және қолөнершілерін кездестірді, онда екі мешіт орналасқан екен, ал христиандық шіркеу қаланың басқа жағында орын алған. Қалада еркін түрде мұсылмандар мен несториандар, буддашылар мен дәстүрлі көшпелі сенім өкілдері пікір таластырып жатты.

Этникалық және діни көптүрлілік өнерде стильдердің алмасуына әкелді, көптеген өнер туындылары эклектикалық сипатта жасалды. Г. Рубрук оны былай суреттейді: «Хан сарайына кіре берісте ұста Вильгельм күмістен үлкен ағаш үлгісін жасаған, ағаштың тамырлары арыстан бейнесінде орындалған, одан сүт ағып жатқандай болып көрінеді, күміс ағашты жылан орап алған, ал ағаштың ең жоғары жағына періште мүсіні қойылған...» [4, 158–159 бб.]. Шынында да бір өнер туындысында әлемнің бүкіл стильдері араласып кеткен.

Ұлы Жібек жолы мәдениетінің тағы бір маңызы мәдени қарым-қатынастардың көпжақтылығы болып табылады. Тек отырықшылар көшпелілерге емес, сонымен бірге көшпелілер де қалалық мәдениеттің өркендеуіне үлкен үлес қосып отырған.

Ұлы Жібек жолы бойындағы мәдени өнімдердің алмасуы тек отырықшы өркениеттердің арасында ғана жүзеге аспады. Көшпелі қоғамда мәдени қарыштау болуы мүмкін емес деп ойлаудың өзі қате. Жалпы көшпелілер, оның ішінде әсіресе түркілер, үндірийлер, арабтар адам өмір-тірлігінен айырғысыз нәрсе ретінде, қазір барша адамзаттың күнделікті тұрмысында қолданылатын көп бұйымдарды ойлап тапты. Бұл жөнінде тек олардың ұрпақтары ғана емес, сонымен бірге әділ пиғылдағы батыстық және ресейлік ғалымдар да жиі қайталайды. Мысалы, Л. Гумилев түркілер мен моңғолдардың материалды мәдениеттегі жетістіктерін жоғары бағалайды: «Қазіргі еуропалықтардың еркек жыныстыларын айтқанда, көз алдына келе қалатын киім-кешектің бір түрі – шалбарды көшпелілер тіпті ежелгі заманда-ақ ойлап тапқан. Үзеңгі 200 және 400 жылдар арасында бірінші рет Орталық Азияда пайда болған. Алғашқы, ағаш дөңгелекті көшпелі арба, әуелгі үлкен дөңгелекті күймеге ауысты да, сосын оның орнын киіз үй басты, бұл көшпелілердің орман-тоғайлы тау қырларынан қиналмай асып түсулеріне жағдай жасайды. Ауыр да түзу семсердің орнын басқан қайқы қылышты көшпелілер шығарған жебелерді аңыратып, 700 м жерге дейін жеткізетін, садақты ойлап

тапқан да солар. Ақыр сонында, ол заманда үй жайдың ең жетілген түрі киіз үй болып есептелетін» [4, 39 б.].

Ұлы Жібек жолы фольклордағы стильдер мен мазмұндардың алмасуына да үлкен әсер етті. Бұл эпостық құбылыстар өнердің басқа түрлерінде де көрініс тапты. Еуразияның көп бөлігін жаулап алған түркілік эпостардың мотивтерімен жасалған мәдени артефактылар әр жерде күні бүгінге дейін табылып жатыр.

Ұлы Жібек жолы мәдениетіндегі көркем идеялармен алмасуы туралы сөз қозғалғанда, оларға Орталық Еуропадағы руна жазуы үлгілері, гректегі шамандыққа сүйенетін өнер формалары, Ақ Бешімдегі будда ғибадатханасынан табылған тәж және салтанат киімі, Алматы маңындағы Қарғалыдан табылған біздің заманымыздың I–II ғасырларына жататын стүйелер бейнесі және асыл таспен зерлендірілген алтын сақиналар жатады.

Ұлы Жібек жолы бойындағы өзара мәдени алмасулардың тамаша бір үлгісіне Алматының маңайындағы қазба жұмыстарында табылған құрбандық сәкісін жатқызуға болады. Онда бүкіләлемдік көркем және діни сана тоғысып тұрғандай. Осында түркілердің «аң стилінен» әлемнің тіршілік етудің мейрамдылығы мен рухани тазарудың күндерін мойындауымыз қажет. Сәкіде тек «аң стиліне» байланысты кескіндемелер ғана емес, сонымен бірге далалыққа жатпайтын жануарларды да көре аламыз. Мысалы, оның бұрыштарына қанатты барыстың бейнелері бекітілген, табаның жиектеріне жеті жолбарыстың мүсіні салынған, ал ортасында екі түйенің бейнесі бар. Көркем өнердің, қолөнердің, сәулет өнерінің, қабырғалық көркем суреттердің үлгілері мен эталондарын Шығыс пен Батыс елдеріне таратумен қатар музыка мен би өнерлері де, көрнекті көріністі ойын-сауықтар тұс-тұсқа таратылып отырды. Көрнекті көріністер, музыканттар мен бишілердің, тағы хайуандарды үйретушілердің, акробаттар мен ым-қимыл шеберлерінің, «сиқыршылардың» өнерлері ерекше жылдам жайыла түсті. Мұндай ойындар гректің басилевсіне де, киевтік князіне де, түріктің қағаны мен қытайдың императорына да бірдей көрсетіле берген.

Өзара мәдени алмасулармен келген дионистік культ Ұлы Жібек жолы бойымен Іле алқабындағы қалаларда тарайды. Билеуші ордасының маңында қыш ыдыс-аяқ, қару-жарақ, әшекейлер мен маталар даярлайтын қолөнершілер қоныстанды. Көршілес елдер мұнда астық пен жеміс, көкөніс, салтанатты тойларға арналған шараптар әкеліп жататын. Алыс елдерден көпестер келетін болды. Олармен бірге Христос пен Будда, Зороастр немесе Мұхаммед сияқты құдайлардың діні мен наным-сенімін уағыздаушы монахтар мен священниктер шұбырып келді. Жібек жолымен келген діни алмасуларда қатаң догмашылдық терең тамырын жаймады.

Зерттеушілер атап көрсеткендей, Ұлы Жібек жолы бойындағы елдерде Шығыс Түркістан мен Орталық Азия қалаларының музыкалары неғұрлым көбірек тыңдалғаны белгілі. Қушаның, Қашғардың, Бұқара мен Самарқандтың, Үнді мен Корейдің музыкалық дәстүрлері ресми қамқорлық арқасында қытайдың музыкалық дәстүрімен етене астасып кетіп жатты. [6, 28 б.].

Жібек жолындағы түрлі ескерткіштерді қазған кезде музыка және театр саласындағы даму барысымен өзара бірін-бірі байытып отырғанын дәлелдейтін көптеген айғақты заттар табылды. Бұған Тан дәуіріндегі саздан күйдіріп жасалған түйе бейнесінің қос өркеші арасына сыйғызып салынған биші жігіттер мен қыздардың, маска киген актерлердің санаты жатады. Осы әртістердің көпшілігінің бет-бейнелері Орта Азия халықтарының өкілдері екенін көрсетеді. «Пенджикенттің, Варахшаның, Афрасиабтың, Топыраққала мен Шығыс Түркістан қалаларының қабырғаларында салынған музыканттар мен беткеп киген актерлердің бейнелері сақталған» [6, 29 б.].

Көп ғасырлар бойында өзара мәдени алмасулар нәтижесінде қазақ тайпалары түркі дәуірі мәдениетінің тас қашау өнерін де ұмытпаған. Әсіресе, өлген адам басына құлпытас қою, оның жанына қойтас, кошқартас, сандықтас, бестас (бес мін), ұштас (үш мін), там тұрғызу сияқты түрлерін одан әрі дамытқан. Сонымен бірге, құлпытас беттеріне жазу жазылып, екінші жағынан қылыш, найза, айбалта, кісе, садақ (ер адам болса), ал әйел басына алқа, сырға, сәукеле, қайшы суреттері салынатын болған.

Сарыарқадағы көшпелі тайпалар мен Орталық Азияның егінші, қолөнершілерінің тауар айырбастайтын орталықтары Ұлы Жібек жолы бойындағы қалаларда орналасқан. Мысалы, Отырарда биік қорған, қақпа, сәулетті медресе-мешіт, мұнара, кітапхана ғимараты, қала әкімінің мекемесі т.б. көркем құрылыстар болған. Қару-жарақ, алтын-күміс, асыл тас бұйымдары, шыны ыдыстар, зат қоймаларының табылуына қарағанда, қалада зергерлер мен темір ұста салары, шыны, керамика шеберлері тұрғаны көрінеді. Жувейнидің жазуына қарағанда, 1219 жылы монғолдар ойрандап кеткен Янгикент (Жанакент) осының нақтылы көрінісіне жатады. Жазба деректерде көрсетілуінше, қала Сырдың Арал теңізіне құярлығына орналасқан, Оғыздардың көне астанасы болды. Қаланың биік дуалы, мұнара, қақпалары болған. Ежелгі Русьтің, Новгородтың, Хазар, Бұлғар хандықтарының көпестері Хорезм, Үндістан, Қытай саудагерлерімен тауар айырбастап тұрған. X ғасырдағы араб саяхатшысы Ибн Хаукал Янгикентке Үргеніштен 10 күнде, Фарабтан 20 күнде жетуге болатынын хабарлайды [7, 37 б.].

Түркілер, қала мәдениетімен бірге адамзат өркениеті тарихында тас қашау, тас бедерлеу, тасты қырнау өнерімен де даңқы шыққан ел. Тас бейне жасау өнері әуелгіде жартастарға шекіп салудан басталған. Соның өзінде тастан адам бейнесін қашау сатысына бірден жетпеген. Бұл саладағы аса білгір ғалым Әлкей Марғұланның топшылауы бойынша: «Ең ескі тас мүсіндер ғұн дәуірінде – б.з.б. II–I ғ., б.з., I–V ғасырларда шыға бастаған. Олардың құрылысы өте биік, ... 8 метрге дейін жоғары көтеріліп тұрады. Оларда тек бас жағын ғана әдемілеп безендірген, өзге пішіні салынбаған... Ғұндардың тас мүсіні ата-ананың рухын қадірлеуден шыққан, аспанға, күнге табынудың бір елесі» [8].

Елбасымыз жақында Түркі әлемінің бесігі болып, Еуропа мен Азияны жалғаған Қазақстан мен Ұлы Жібек жолын жаңғыртуды көздей отырып жариялаған мақаласында: «Біздің дәуірімізден бастап бұл құрлық жолдары Үлкен Еуразияның Шығысы мен Батысы, Солтүстігі мен Оңтүстігі арасындағы сауда және мәдениет саласындағы байланыстардың трансконтинентальды желісіне – Ұлы Жібек жолы жүйесіне айналды. Бұл жол халықтар арасындағы жаһандық өзара тауар айналымы мен зияткерлік ынтымақтастықтың қалыптасып, дамуы үшін орнықты платформа болды. Керуен жолдарын мінсіз ұйымдастырып, қауіпсіздігін қамтамасыз еткен Ұлы дала халқы ежелгі және орта ғасырлардағы аса маңызды сауда қатынасының басты дәнекері саналды. Дала белдеуі Қытай, Үнді, Парсы, Жерорта теңізі, Таяу Шығыс және славян өркениеттерін байланыстырды. Алғаш пайда болған сәттен бастап, Ұлы Жібек жолы картасы, негізінен, Түрік империяларының аумағын қамтыды. Орталық Еуразияда түркілер үстемдік құрған кезеңде Ұлы Жібек жолы гүлдену шегіне жетіп, халықаралық ауқымда экономиканы өркендетуге және мәдениетті дамытуға септігін тигізді» [14, 1-2 бб.].

Сауда айырбастың дамуы түркі қоғамында, ақша айналысын тудырды. Отырар жазығынан табылған теңгелерде садақ және ру таңбасы, арыстан суреті, енді біреулерінде соғды жазуы болды. VII - VIII ғасырларда Отырарда мыс, қола теңгелер соғылғанымен қатар, Отырар жұртынан Шаштың, Ферғананың, Бұқараның ежелгі теңгелері табылды. Мұның өзі қаланың транзиттік сауда орталығы болғанын дәлелдейді. М. Орынбеков «Ежелгі қазақтың дүниетанымы» кітабында Тараз қаласында 704-766 жылдар шамасында түркеш хандары өз аз ақшаларын шығарып тұрған дейді [9, 11 б.].

Жиһанкез көпестер алтын, күміс ақшаларына түрік шеберлері ұқсатқан мүйіз, сүйек, металл, қыш, шыны бұйымдарды сатып алды. Түріктер ежелгі сақ-үйсіндердің өнердегі «ақ стилін» одан әрі ұстанып жетілдірген ел болған. Бұған Алтайдағы Күдіргі обасынан 1925 жылы табылған ердің қас бетіндегі бастырма ұлық мысал бола алады. Мұнда алыстан қарағанда бұғы, таутеке, құлан аулап жүрген екі аттылы көрінеді. Ал жақындап үңілгенде, жаңағы суреттердің ту сыртында бір-біріне айбат шегіп тұрған екі жолбарыс байқалады. Бұдан орта ғасыр шеберлері суретті қимыл үстінде бейнелеумен қанағаттанбай, бір фонға екі көрініс, екі мазмұн беру шеберлігін де меңгергені көрінеді. Мұндай бір материалға қат-қабат құбылыс беру өнері батырма түсіру, қалыптау, соғу, сығу, нақыш қондыру, оюлау, бедерлеу, қырнау т.б. тәсілдермен орындалып отырған. Түркі ұста, зергерлері ұқсатқан осындай сән-салтанат бұйымдары мен қару-жарақтарға Шаштың, Исфиджабтың, Баласағұнның базарларында сұраныс аса жоғары болған.

IX-X ғасырларда Қазақстан жеріндегі қалаларда Самани әулеттері шығарған теңгелердің айналымда болғанын көруге болады. Алтын, күміс теңгелердің сол дәуірлерде тауар баламасы (эквиваленті) қызметін атқара бастағаны көрінеді. Шын мәнінде, ақша қоғамдағы бір еңбек өнімінің екінші еңбек өніміне айырбастың жоғары дәрежеде дамуына байланысты пайда болады. Өндіріс пен айырбастың нәтижесінде тауарлар дүниесінен бір тауар бөлініп шығып, басқа тауарлар осы тауарға айырбасталады. Мұндай рөлді ертедегі Скандинавияда, Русьте аң терісі, Қытайда шай т. б. атқарды. Кейін келе тауар өндірісі мен айырбастың дамуы балама тауар рөлін ақшаға – металл теңгеге ауыстырды. «Өйткені металл теңгелер (күміс алтын) табиғи қасиетінің (бір тектілігі, бөлінгіштігі, ұзақ сақталғыштығы, алып жүруге қолайлығы) арқасында ақша рөлін атқаруға өте лайықты болды» [10, 14-16 бб.]. Қоғамда өндіріс пен айырбастың дамуы тудырған ақша айналысының Түргеш, Қарлұқ, Қарахандар заманында одан әрі жетіле түсуі, ақшаға деген қажеттілік пен сұраныстың артқанын дәлелдейді.

Жоғарыда қарастырылған ортағасыр қалалары бір-бірімен керуен жолдар арқылы жалғасып жатты. Әсіресе, Сыр бойын жағалай Янгикенттен Еділге, Итиль қаласынан Волганы өрлей Бұлғар хандығына, оңтүстікке қарай бұрылып, Кавказдан Византияға, одан әрі Киев Русіне баратын жолдың Итильден жететін тармағы да болған. Ежелгі Киевтің, Новгородтың, Смоленскінің, Рязанның, Кавказдың, Хазар мен Бұлғар жұрттарының жиһанкез көпестері Еділ дариясынан өтіп, Қыпшақ хандығына, одан Сырға еңкейіп, Янгикент, Отырар, Тараз, Баласағұн шаһарларын аралады. Мұнда парсы, үнді, қытай көпестерінің исфаһани асыл қылышын, шайын, жібегін, қымбат тастарын өз тауарларына айырбастады. Түріктерден былғары ер-тұрман, қару-жарақ, асыл тұқымды сайгүлік аттар сатып алды. Киев пен Новгородтың ескі жұртын қазғанда Тараз, Шаш, Самарқанда соғылған 144 монета табылды [13, 97 б.]. Осыған қарағанда орыс жерлерімен сауда айырбас байланысының бағзы заманнан-ақ орныққаны көрінеді. Қытай, Үнді, Хорасан саудагерлері Шығыс Түркістаннан Бедел, Ақсу асуларынан

асып, Аспара, Мерке, Құлан, Барысхан қалаларын басып өтіп, Таразға келіп жүрді, бұл Жібек жолының бір тармағы есептеледі. Тараздан шығып Қимақтар еліне, одан әрі Енисейдегі қырғыз жеріне баратын да керуен жолы болды. Испиджабтан терістікке қарай шыққан жол Қаратауды бөктерлеп, Катикент, Баба-ата, Созақты басып, Кеңгір, Жезді, Нұра, Ырғыз, Ертис аңғарларымен қимақ-қыпшаққа, одан әрі Алтай – Саяндағы Боғра, Яғма, қырғыз, телестерге жетті. Бұл жолдар Орта ғасырлардағы Қазақстан тайпаларын дүниенің шар тарабымен жалғастыратын сауда – айырбастың күре тамырлары еді.

XVI–XVII ғасырлардағы архитектураның мұралары Сырдарияда, Қаратау төңірегінде, Талас, Шу, Сарысу аңғарларында, Торғай даласында біркелкі сақталған. Тастан салынған ескерткіштер көбінесе Маңғыстауда, Сағыз, Жем алабында, Орталық Қазақстанда, Жетісуда, Алтай, Тарбатағай тауларында ұшырасады. Жамал Қарши, Пано Карпини, Гетум, Керикос, т.б. саяхатшылардың мұнда жолы түскен.

Араб тарихшысы Макдиси: «Сауран жеті қабат қоршалған қала, рабад, мешіті бар» [12, 26 б.], – деп еске алады. Кейбір деректерде оның «шайқалмалы минареті», сәулетті ғимараттары, жер астынан келетін кәріз суы хақында баяндалады. Тарихи көркемдік қасиеті жағынан қазірде қирап біткен Сауран мұнарасы көңіл қоярлықтай.

Баласағұн Батыс Түрік, Қарлұқ, Қарахан, Қарақытай мемлекеттерінің астанасы болды. VIII ғасыр жылнамаларының көрсетуінше, Суябтан шығыста 20 шақырым, Шудың сол жағасына орналасқан. Мұнда 1069–1070 жылдары Жүсіп Баласағұн өзінің «Құтты білік» дастанын жазды. 13 мың жолдан тұратын түркі тіліндегі бұл дастанда саясат, мемлекет, басқару, әскери іс, кеменгерлік, ақыл-парасат, әділеттік, ар-ождан, салт-дәстүр, т.б. жөнінде философиялық трактаттар берілген. Профессор У. Шалекенов басшылығындағы археологиялық экспедиция қазып жатқан Ақтөбе мекені ежелгі Баласағұн болуы мүмкін деген болжам бар. Өйткені, одан 6000 дана қола теңгелер ақша соғатын орын, т. б. табылуы, қаланың шахристан мен рабатқа бөлінуі, оның ірі саяси, экономикалық, мәдени орталық болғанын дәлелдейді [11].

Талғар Іле Алатауының қойнауына орналасқан. Терістігі мен түстігінде қақпалары болған, бекініс дуалдарының биіктігі 5–6 м. Қарауыл мұнаралары, мешіт, базары бар, іргесі VIII–IX ғасырларда қаланған. Қола, қыш ыдыстардың көп табылуына қарағанда, қала халқының дені қолөнершілер болса керек. Қала жұртынан 2 мың табақта тәж киген адам басында қанатты арыстан суреті бейнеленген. Бұл Қарахан билеушілерінің символы екені белгілі. Қойлық, Қаялық Лепсі өзені алабында орналасқан. Монғол жаулауына дейін Қарлұқтың Арслан ханының ордасы тұрды. Елші Вильгельм де Рубрук Қойлықтың құраған орнында 1253 жылы күзде болған. Қала жұртынан қыш ыдыс-аяқтар, құмыра, көзе, кесе, қола теңгелер табылды. Қала археологтардың есебі бойынша IX–XI ғасырларда барынша гүлденген [12].

Өзара мәдени алмасу тік бағытталған процесс емес. Онда үнемі ескінің жаңамен, өзіндік мұраның басқалармен қызу қарым-қатынасы жүріп жатады. Мәдени бірегейлік мәдениеттердің бір-біріне ықпалын, өзара байланысын жоққа шығармайды. Мәдени өзара байланыс кеңістігі ұлан-ғайыр. Орталық Азия аймағы бірнеше діндердің, мәдениеттердің өзара ықпал аймағы болып табылады. Оған басты себептердің бірі – Ұлы Жібек жолының осы территориялар арқылы өтуі еді. Ұлы Жібек жолы шынында да Батыс пен Шығыстың ұлы мәдениеттерінің сұхбаты, ұлы діндердің кездесу желісі болды.

Ұлы Жібек жолының далалық трассасы оның дамуы мен қызмет етуіне өзінің ерекшелігімен қайталанбас айрықша колорит енгізді. Көшпенді дала мен отырықшы аудандардың өзара қарым-қатынасы Ұлы Жібек жолының арқасында күшейіп, көшпенді мен отырықшы-егіншілік мәдениеттер бір-бірін өзара байытуға септігін тигізді. Отырықшы қалалықтар мен көшпенді тайпалар бірін-бірі түсінуі нәтижесінің барысында адамзаттың алуан түрлі ежелгі мәдениетінің ішіндегі өзіндік мәдениетті құрды.

Ұлы Жібек жолы көшпелі түркі халықтарының да мәдени қатынастарының қайнар бастауы. Ол Азия мен Еуропа елдерін байланыстыратын, батыс пен шығыс өркениеттерінің мәдени дәстүрлерін, діни сенімдерін, ғылыми-техникалық жетістіктерін түйістіретін ежелгі керуен жолына айналды. Бұл жолдың едәуір бөлігі Орталық Азия территориясын қамтығандықтан, сол кезеңдегі Шығыс мәдениетінің беделі барынша жоғары болды. XV ғасырға дейін жалғыз сауда магистралі ретінде қызмет еткен Ұлы Жібек жолы әлемдік өркениеттердің қомақты жетістігі ретінде дәріптеледі.

#### Әдебиеттер:

1. Ұлы Жібек жолы // Қазақ Совет энциклопедиясы. – Алматы, 1977. – Т.11 – 632 б.
2. Байпақов К., Нұржанов А. Ұлы Жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 7 б.
3. Ұлы Жібек жолы. Оның өткені мен болашағы хақында // Қазақстан коммунисті. 1991, ақпан. – №2. – 46-52 бб.
4. Даркевич В.П. Аргонавты средневековья. – М.: Наука, 1976. – С. 200.
5. Гумилев Л.Н. Қиял патшалығын іздеу. – Алматы: Балауса, 1992. – 448 б.
6. Eliade M., Joan P. Couliano. Dinler Tarihi Sözlüğü. - İst.: Çev: Ali Erbas. İnsan Yayınları, 1997. – S.366.
7. Машук Л.П. Историческая структура социальных организмов средневековых кочевников // Совет. этнография. – 1967. – № 4. – С. 25–27.

8. Марғұлан Ә. Арқадағы тас мүсіндер // Білім және еңбек. – Алматы, 1984. – № 9. – 12–16 бб.
9. Орынбеков М. Ежелгі қазақтың дүниетанымы. – Алматы: Ғылым, 1996. – 17 б.
10. Кенжетай Д. Дәстүрлі түркілік дүниетаным және оның мәні // Ежелгі көшпелілер дүниетанымы. – Астана: Аударма, 2005. – 71- 96 бб.
11. Шалекенов У. Көне қала Ақтөбе // Қазақ әдебиеті. – 1985. – 15 қазан.
12. Байпаков К.М. О локализации городов северо-восточного Семиречья // Вестн. АН КазССР. – 1968. – № 7. – С. 4-7.
13. Хасенов Ә. Қазақстан мәдениеті мен өнерінің тарихы. – Алматы: Қазақ университеті, 1988. – 1 т. – 188 б.
14. Назарбаев Н.Ә. Ұлы даланың жеті қыры // «Егемен Қазақстан» газеті, 2018. – 21 қараша. – 1-2 бб.

## МУЗЕЙЛІК ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРАНЫ ЗЕРТТЕУДІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

*Құдайбергенов С.Е.*

*PhD докторант, 2 курс, «Мәдениеттану» мамандығы  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

*Ғылыми жетекші:*

*Исмағамбетова З.Н.*

*филос.ғ.д., профессор*

*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

Ұлы Даланың көз жеткізгісіз кең-байтақ аумағы тарихта түрлі рөл атқарған. Бірақ, осынау рухани географиялық белдеуді мекен еткен халықтың тонның ішкі бауындай байланысы ешқашан үзілмеген. Ұйымдастырылып отырған «Фараби әлемі» халықаралық конференциясындағы «Ұлы Даладағы мәдениеттер сұхбаты, ұлттық код және құндылықтар» атты секциясына ұсынылып отырған музейлік тарихи-мәдени мұраны зерттеу тақырыбының да маңыздылығы зор.

Елбасы өзінің «Ұлты даланың жеті қыры мақаласында» өлкетану музейлерінің жанынан тарихи-археологиялық қозғалыстар құру керектігін атап өтті. Ұлт тарихын санаға сіңіру барша қазақстандықтардың бойында өз бастауларына деген ортақтық сезімін қалыптастырады.

Тәуелсіздік жылдарында халқымыздың өткенін зерттеуге қатысты ауқымды жұмыстар атқарылды. Еліміздің тарихи жылнамасындағы ақтаңдақтарды қайта қалпына келтіруге жол ашқан «Мәдени мұра» бағдарламасы табысты іске асырылды. Бірақ, бабаларымыздың өмірі мен олардың ғажап өркениеті жөніндегі көптеген деректі құжаттар, әлі де болса, ғылыми айналымға түскен жоқ.

1995 жылғы қабылданған «Қазақстан Республикасында тарихи сана қалыптасуының тұжырымдамасы» тарихи-мәдени мұраларды зерттеудің бағыт-бағдарын нақты айқындап берген маңызды құжат болды. Тұжырымдамада: «Егер бұрын Қазақстан тарихы біртұтас КСРО тарихының құрамдас бөлігі ретінде ғана ұғындырылып келсе, енді оны әлем тарихының, Еуразия тарихының, көшпелілер өркениетінің, түркі халықтары тарихының, Орталық Азия елдері тарихының аясында қарастыру жөн деген ұғым біртіндеп қалыптасып келе жатыр», – деп жазылған еді [1, 5 б.]

Елімізде қоғамдық орта мен халықтың санасында мәдени мұраны жаңғыртуға, төлтума мәдениет жәдігерлерін жинауға және ғылыми тұрғыдан зерделеуге қажетті барлық жағдайлар жасалуда. ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында тарихи сананы жаңғыруы жөнінде айтып өтеді. Оның ішінде мәселелер жан-жақты ой елегінен өткізіп, терең зерделеуді талап ететіндігін сондай-ақ біздің дүниетанымымыздың, халқымыздың өткені мен бүгінгінің және болашағының іргелі негіздеріне тікелей қатысты екенін айтып өтті. «Көпшіліктің санасында тарихи үдерістер, негізінен, тұлғаландыру сипатына ие болатыны белгілі. Көптеген халықтар өз елінің ерекше елшісі сынды ұлы бабаларының есімдерін мақтан тұтады. Ұлы дала Әл-Фараби мен Ясауи, Күлтегін мен Бейбарыс, Әз-Тәуке мен Абылай, Кенесары мен Абай және басқа да көптеген ұлы тұлғалар шоғырын дүниеге әкелді. Сондықтан біріншіден, атақты тарихи тұлғаларымыз бен олардың жетістіктерінің құрметіне ашық аспан астында ескерткіш-мүсіндер қойылатын тарихи сананың дала тарихымен, философиясымен, тұрмыстық заттар, киелі бұйымдар арқылы сақталатынын, тарих, мәдениет және ой-сана, құндылық, мұра сияқты категориялар мен өлшемдер арқылы қалыптасатынын білдірсе керек. [2, 28-29 б.] Бұл орайда, музейлік тарихи-мәдени мұра халықтың өмірімен біте қайнасып келе жатқан, тарихи соқпақтардан ұлттық келбетті ұлықтайтын тарихи жады ескерткіштері екені шындық.

Елбасы өз сөзінде өз тарихына деген мақтаныш сезімін ұялатып, отаншылдық тәрбие беру мектеп қабырғасынан басталатындығын айтып, сондықтан мектептер мен барлық өңірлердегі өлкетану музейлерінің жанынан тарихи-археологиялық қозғалыстар құру маңыздылығын атап өтті. Ұлт тарихын санаға сіңіру барша қазақстандықтардың бойында өз бастауларына деген ортақтық сезімін қалыптастырады.

«Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында «Ұлы дала» атты ежелгі өнер және технологиялар музейін ашу туралы да өз ұсынысын айтты.

Оған озық өнер мен технология үлгілерін – аң стилінде жасалған бұйымдарды, «Алтын адамның» жарактарын, жылқыны қолға үйрету, металлургияны дамыту, қару-жарак, сауыт-сайман дайындау үдерісін көрсететін заттарды және басқа да жәдігерлерді жинақтау арқылы жүзеге асатыны белгілі. Онда Қазақстан жерінен табылған құнды археологиялық ескерткіштер мен археологиялық кешендердің экспозициялары қойылады. Бұл заттар тарихи дәуірлердің қандай да бір кезеңіндегі әртүрлі шаруашылық салаларының даму үдерісін көрсетеді. Бұл өз кезегінде музейдің ғылыми экспозициялық бөлімінің зерттеу қызметіне кіреді.

Әр заманның өзіне тән тарихи, мәдени сұранысы болады. Ол мемлекеттік саясаттың ықпалына, қоғам қажеттіліктері мен талаптарына қарай өзгеріп, түрленіп отырады. Ғылыми ойдың дамуы, белгілі бір ғылыми саланың дамуы мен қалыптасуы мемлекеттің тарихи-мәдени сипатына, тарихи-мәдени мұраға деген сұранысы мен оған деген қарым-қатынасы мен қамқорлығына, музей ісінің, ғылыми бағыттардың дамуындағы өзгерістермен тығыз байланысты дамиды. Жалпы музей қызметіне ықпал ететін факторлар (саяси, экономикалық, технологиялық, әлеуметтік, тарихи, музей қызметінің спецификалық ерекшеліктері, т.б.) жетерлік. Яғни, музей өмірі, оның қызметінің табысты болуы, мәртебесінің артуы тек музейге ғана тәуелді емес екені белгілі. Ал тарихи-мәдени құндылығы жоғары деңгейдегі музейлік деректердің пайда болуының заңдылықтарымен байланысты бірнеше факторларды атап өтуге болады. Оған әлеуметтік-экономикалық қарым-қатынастардың дамуы, қоғамдағы өзгерістер, қоғамның әлеуметтік құрылымы, рухани және материалдық мәдениеттің деңгейі, тарихи дерек түрлерінің қалыптасуы мен сақталуы, ғылым мен білімнің дамуы, т.с.с. Қоғамның дамуы барысында дерек түрлерінің жаңа типтері пайда болып отырады. Музей қызметінің басты нысаны, түпқазығы музей заты болып табылады. Ал музей затының мекені - музейдің қорымен экспозициясы (көрмесі) болып табылады. Музейдің тарихи деректерді жинайтын, сақтайтын, насихаттайтын мәдени, әлеуметтік мекеме ретіндегі қоғамдағы, білім мен ғылымдағы атқаратын рөлі ерекше. Өйткені музей адамзат баласының тарихы мен мәдениетін алғашқы қауымдық құрылыстан бастап бүгінге дейін музейлік деректер арқылы айғақтап береді. Көне замандардан жалғасын тауып келе жатқан музей тарихи эволюциялық үдерістер нәтижесінде мазмұны мен мағынасы семантикалық модификацияға ұшырап, тек қасиетті кеңістікті емес, сонымен бірге ғылыммен, шығармашылықпен, әдебиетпен айналысатын орынға айналды [3, 44 б.].

Уақыт өте келе музейлер тарихи-мәдени мұраларды жинайтын және сақтайтын мекеме ретінде қалыптасты. Соңғы кезде қоғамымызда музей ісіне, музей құндылықтарына деген талап пен қызығушылық артып келеді. Отандық музей қызметіне, ондағы тарихи-мәдени мұраға деген сұраныс халықаралық деңгейге дейін көтерілді. Қоғамда музейдің тек әлеуметтік емес, тарихи мұраны сақтайтын мәдени-ғылыми институт, ғылыми ақпараттар жүйесі орталығы, «тарихи феномен» ретінде маңыздылығы артты, музей ісіне деген қоғамның қызығушылығы күннен күнге артуда [4, 6 б.].

Ғалымдар музейді социомәдени жадының проекциясы ретінде, тарихи нарратив формасы сипатындағы ақпараттық жүйелер организмі ретінде сипаттайды [5, 26 б.].

Әлеуметтік және тарихи жады мәдени дәстүрлердің аспектісі ретінде мәдениеттің заттай дамуы мен сақталуына, музейлік затқа айналуына ықпал етіп отырады. Музей затының «меморалдығы» ұғымы онтологиялық және социомәдени аспектілерге негізделген тарихи уақыттың ерекше қасиеті деп анықтама беруге болады. Музей түрлі этникалық мәдени дәстүрлердің және ұрпақ аралық үндесуді, тілдесуді, жүздесуді ұйымдастыратын айрықша мәдени кеңістік немесе форум іспетті [6, 46 б.].

Халықтың «мен» және «сен» деген этникалық айрықша белгілері мен ерекшеліктері көрінетін, музейлік дереккөз арқылы алынатын этникалық образдың келбеті дәстүрлі, ұлттық мәдениетпен қабысып жатады. Ал «...ұлттың мәдениеті – оның қуат өрісі, қорғаныс тетігі, ...халықты ұлт етіп ұйытатын баға жетпес құндылықтары» [7, 23 б.].

Кез келген өркениет адамзаттық мәдениеттің жетістіктеріне сүйенеді, мәдениет өркениеттің түптамыры, фундаменті, ал этностың болмысын сақтаушы және тасымалдаушысы – этнофор (этникалық сананы тасымалдаушы) болып табылады. Халықтың тарихы оның этникалық болмысымен, философиясымен, шаруашылығымен, күнкөріс қам-қарекетімен де астарлас болып келеді және адам баласы зат арқылы, заттық орта арқылы қарым-қатынасқа түседі. Тіпті затпен бірге өмір сүріп қана қоймай, бірге көмілгені де көне тарихымыздан белгілі. Музейлік коллекциялар мен заттардың мазмұны тарихи жады, тарихи дерек ұғымдарымен тікелей байланысты ерекше құндылық жүйесі. Мұндай ерекшелік музейдегі деректердің деректанулық, тарихи зерттеулерде пайдаланудың әдіс-тәсілдерін анықтауды және олардың нақты тарихи оқиға мен тарихи үдерістерді түсіндіруге, тануға қосатын деректік-ақпараттық деңгейін талдауды қажет етеді.

Осындай сана, тарих бірлігіне жетелейтін мұраларға түркілердің мәдени-рухани, заттай мәдениетінің ескерткіштерін жатқызуға болады. Ел тәуелсіздігімен бірге мемлекетіміздің ғылыми-



мәдени кеңістігіне түркілік, түркілер, түркі өркениеті, түркілік мұра сияқты ұғымдар қайта «оралды». Бұл ұғымдар да осы уақытқа дейін отандық музейлік «сахнадан» тыс қалғаны белгілі. Соңғы кезде Қазақстанда тұратын түркі халықтарының тарихи-мәдени мұраларын зерттеуге және жинауға байланысты қордаланған мәселелер көтеріліп, түркі халықтарының тарихи-мәдени мұраларын зерттеу және музейлендіру мәселелері қолға алынуда. Еліміздің музей ісі саласында бұл мәселе де толық шешімін тапқан жоқ десек болады.

Осындай олқылықтардың орнын толтыруда еліміздің қазіргі тарихи-мәдени кеңістігіндегі ерекше бағыттағы, музейлердің атқарар миссиясы ерекше және өте жауапты екені айқын. Бұл орайда, ерекше назар аударатын жәйт, отандық музейлердің қызметі мен қорлардағы жәдігерлердің мазмұны мен басымдылық бағыты мен қор жинау мәселесі еліміздің тәуелсіздік тарихымен бірге өзгерді. Музейлік жәдігерлердің халықтың, мемлекеттің тарихи-мәдени ресурстар жиынтығы ретінде маңыздылығы артты. Тарихымыздағы тиым салынған тақырыптарды зерделеуге, зерттеуге, музей қорларына жинауға мүмкіндіктер ашылды. Соның қатарында тарих, тарихи деректану, этнография, этнология, этнодемография, музейтану, т.б. сияқты ғылыми салалар бар. Осындай дамуы жағынан кенже қалған отандық гуманитарлық ғылымдардың бір маңызды саласына музейлік деректану жататыны сөзсіз.

Ұлттық дүниетаным, тарихи сана, тарихи жады (зерде, ес), этникалық сәйкестілік, бірегейлік тарихи-мәдени мұралар жүйесімен үздіксіз байланыста өмір сүреді және осы ұғымдардың музейлік ескерткіштерде сақталуы арқылы ұлттың «заттай формадағы» бірегейлігі сақталады. Музейлік дереккөздер – халықтың өмірлік тәжірибесін, тарихы мен мәдениетін қордалаудың кешенді құралы, заттай тетігі. Демек, отандық тарих ғылымында музейлік деректану ұғымының енуі және оның теориялық-методологиялық негіздерінің қалыптасуы бүгінгі күн талабы екені сөзсіз. Алайда, музей ісі мен ескерткіштерді қорғау саласында тарихи деректанулық зерттеулердің жоқтығы, музейлердегі ғылыми дәрежелі маман тапшылығы, музей қорларындағы жинақтың ғылыми нысандық тұрғыдан көптүрлілігі мәселенің ұзақ уақыт сақталуына өз әсерін тигізуде. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары «...ұлттық төл деректерімізді тани білу қажеттігі», «...ол үшін деректану ғылымының теориясы мен методтарын меңгерген мамандар даярлау» туралы сұрақтардың көтерілуі, деректанудың «...жалпы мазмұны, теориялық негіздері, мақсаты мен мәні барлық жерде бірдей болғанмен, оның белгілі бір ұлттың тарихын зерттеуде, сол ұлттың төл деректерінің негізінде және, ең бастысы, сол ұлттың тілінде жазылғанда ғана өзінің міндетін дұрыс атқара алатындығы анық» [9, 72 б.]

Музей қорларындағы сақтаулы деректердің тәуелсіз мемлекет үшін, болашақ ұрпақ үшін ғасырлар үндестігі, білім мен мәдениет жалғастығының құралы (транслятор) ретіндегі құндылығы мен маңыздылығы аса жоғары. Яғни, музей жинағын тарихи дерек тұрғысынан зерттеу, насихаттау, сақтау мен қорғаудың мәселелері қоғам үшін өзекті екені сөзсіз. Музейлердің экспозицияларына тек өткен өмір тарихына қатысты музейлік деректер ғана емес, бүгінгі тәуелсіз Қазақстан тарихынан дерек беретін материалдар да қойылуы және жиналуы тиіс. Музейлік тарихи дереккөздерді дер кезінде қорға жинау және зерттеу оның шынайылығын сақтаудың кепілі болып табылады.

Музейлік қорлардағы тарихи деректерді жүйелі түрде зерттеу мен жазуға сұраныс пен қажеттілік, тәуелсіз және жаңа теориялық-методологиялық принциптерді іздестіруді талап етеді.

#### Әдебиеттер:

1. 1995 жылғы Қазақстан Республикасының тарихи сана қалыптасуының тұжырымдамасы. – Алматы: Қазақстан, 1995. – 32 б.
2. Назарбаев Н.Ә. «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласы
3. Юренева Т.Ю. Музееведение: Учебник для высшей школы. – М.: Академический Проект, 2003. – 560 с.
4. Музейное дело России. – М., 2006. – 565 с.
5. Никонова А.Л. Энигма (загадка) музейного предмета // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 6. Философия, политология, социология, психология, право, международные отношения. - 2006. - С. 11-18.
6. Алимбай Н. Музей – не застывшая форма // Казахстанская правда. - 2006, февраля-10. – №17.
7. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 2003. – 288 б.
8. Тасмағамбетов И.Н. Зримый образ великой культуры (древнетюркская культура в зеркале XXI века // Байырғы түркі өркениеті: жазба ескерткіштер / Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 10 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Астана қаласы, 2001. – Алматы, 2001. – 17-27 б.
9. Разгон А.М. Музейный предмет как исторический источник // Проблемы источниковедения истории СССР и специальных исторических дисциплин: статьи и материалы АН СССР, ин-та истории СССР / отв.ред. И.Д. Ковальченко и др. – М.: Наука, 1984. – С. 174-182.

## МОДЕЛЬ МИРА НОМАДОВ

*Кулумжанов Н.Е.,  
PhD докторант, 3 курс, специальность «Культурология»  
КазНУ им. ал-Фараби*

*Научный руководитель:  
Жолдубаева А.К.,  
д.филос.н., профессор  
КазНУ им. ал-Фараби*

В истории человечества номады сыграли важную роль, так как номадизм или кочевничество – это постоянно эволюционирующее, изменяющееся и обновляющееся мышление. С появлением кочевого образа жизни в истории человечества сформировались первоначальные условия для последующего разделения труда и торговли. С заселением огромных просторов формировалась особая цивилизация, ныне называемая кочевой, номадической.

Особенностями кочевой цивилизации были и является именно кочевой образ жизни: постоянное действие мировых религиозных традиций, с которыми приходилось сталкиваться кочевникам, приводило к интеграции существующих культурных практик с новым культурным контекстом.

Процесс номадизации, то есть постепенного перехода населения огромного региона на кочевой образ жизни, произошедший в эпоху бронзы, по всей видимости, должен был повлиять как на ритуальные практики, так и традиционное мировоззрение в целом. Появился особый тип мировосприятия, который выражается, в том числе, в особенностях освоения пространства и времени. Г. Гачев интересно интерпретирует, на наш взгляд, особенность номадической культуры – она не “опредмечивает себя” в различных конструкциях: храмах, ирригационных сооружениях. Возможно именно поэтому понятие пространства у кочевников превалирует над понятием времени, пространственные отношения важнее временных и более вариативны [1].

Обращаясь к рассмотрению человеческой культуры в целом, нельзя не заметить, что человек в процессе своей деятельности постоянно актуализирует разнообразные пространственные модели для решения неотложных задач своей жизни. При этом одной из самых важных задач для человека традиционного мировоззрения является поддержания соответствия, соотнесенности всего сущего с первосущим, божественным. Собственно, и сама жизнь была значима в той мере, в которой она была связана с сакральным, трансцендентным [2]. В связи с этим воспроизводство модели первосущего является одной из постоянных задач традиционной культуры. Такая модель, согласно М. Элиаде, служит для организации и поддержания диалога между сакральными и профанными мирами.

Номадическая культура сформировала особый тип взаимодействия с пространством. Каждый акт мироустройства начинается с центра, и далее включает в эту сферу всю обитаемую ойкумену. Этот принцип приписывается оседлым народам. Для кочевых народов свойственен линейный, или динамический принцип освоения пространства, в котором космос выстраивается в процессе движения, то есть в ходе перекочевки. В ходе кочевания пространство осваивается линейно, но сами по себе остановка и воздвижение юрты как кочевого жилища воспроизводят акт творения, соотносимый с концентрической моделью [3]. На это обстоятельство указывала Н.Л. Жуковская, добавляя, что за “пределами коновязи и хашаана кончался обжитой “одомашненный” за время стоянки мир” [4:24]. Такую схему можно назвать полицентрической, представляющей собой систему линейно связанных между собой концентрических схем. Процесс кочевания актуализирует идею пути, связанную с линейным, динамическим типом освоения пространства, а каждая остановка влечет за собой использование статической, концентрической модели. Такого рода способ структурирования пространства можно назвать полицентрическим. Территория, находящаяся на границе ойкумены, неосвоенное, недоместецированное пространство, понимается как территория Хаоса, ее присоединение к освоенному Космосу происходит по тем же законам [5].

Наиболее ярко пространственная модель мира выражает себя в конструкции: по сути, именно процесс строительства дома коррелирует с ритуалом перво-творения. В данном ритуале, начиная с момента выбора места для жилища, задаются важные в семиотическом отношении точки пространства, определяется семантика пространственных элементов будущего дома.

Мирче Элиаде указывает, что для человека традиционной культуры реально существует только сакральное, то есть созданное посредством ритуала. Наиболее важным при создании любого объекта в этом случае оказывается его изоморфность идеальной, изначальной модели [6:22]. В рамках такого подхода любое жилище также может быть рассмотрено как модель мира, поэтому и процесс его создания/возведения задает сакральные характеристики пространству [7].

Принцип освоения пространства кочевников несколько отличается от того, которым оперируют оседлые культуры. Прежде всего, это связано с появлением в традиции кочевых народов такого особого типа жилища, как юрта. Ритуал ее установки и функционирование отдельных частей юрты дают возможность отметить некоторые универсальные для кочевой традиции принципы структурирования пространства [8].

Членение юрты, дома как модели мира связано с представлением о строении и функциях пространства, как горизонтального, так и вертикального. Синонимичность дома дереву, *axis mundi*, как свернутой модели пространства, подчеркивалось, например, тем, что юрте у каждого алтайца-бурханиста на самом почетном месте стояла священная береза [9:59]. Рассматривая семиотические характеристики юрты, исследователи отмечают, прежде всего, строгую закономерность расположения людей и предметов внутри жилища. Кроме обычного деления на мужскую и женскую половины, внутри как тюркского, так и монгольского жилища выделяется еще и деление места внутри юрты в зависимости от социального статуса находящихся в ней. Пространство у входа занимают люди, находящиеся на самой низкой ступени социальной лестницы; здесь же заворачивали умершего ребенка [10:65]. Наоборот, пространство внутри юрты напротив входа, то есть у западной стены, обладало высоким семиотическим статусом. Авторы (Э.Л. Львова, И.В. Октябрьская, А.М. Сагалаев, М.С. Усманова) предлагают связывать это с линией восток-запад; она мыслится как линия, связывающая потомков с предками, которая проходит через настоящее [10].

На примере обряда установки юрты можно проанализировать семиотическую характеристику жилища. Центр определялся с помощью трех очажных камней, которые назывались “камни отца”. Три очажных камня в центре будущего жилища выкладываются на юг, запад и север. На эти камни или на треногу впоследствии ставился казан. Таким же образом уже в поставленной юрте выстилаются на земле кошмы, образуя П-образную фигуру, открытую на восток [11]. Аналогичным образом задается сакральное направление у алтайцев: построение жилища начиналось с установки двух жердей, ориентированных по линии запад-восток [12:56-60].

Первые два действия – выбор центра и расчерчивание круга. Дверь юрты ориентируется так, как принята в данной кочевой традиции. Традиция восточной ориентации жилища у древних тюрков сложилась под влиянием культово-мифологических представлений: как считал академик Бартольд, из обычая почитания солнца. Он же считал, что восточная ориентация была свойственна не только тюркам, но и монгольским племенам до 9-12 в.в. [13]. К этой точке зрения присоединяются сейчас все исследователи как культуры древних тюрков так и тюркоязычных племен этнографической современности [14]. У тюркских народов, принявших ислам, ориентация жилища объяснялась как направление на Киблу [15]. В расположении юрты входом на восток или на юг есть и практический смысл, связанный с необходимостью ее освещения.

Внутреннее пространство юрты обладает высоким семиотическим статусом по сравнению с внешним. Особо здесь выделяется сакральное место *тор* напротив входа в юрту, то есть у западной части юрты. Привязывание к раме канатов кереге заканчивает оформление среднего сегмента пространства юрты. Подъем на шесте бакана верхнего обруча юрты шанырак осуществляет мужчина, а с обеих сторон ему помогают женщины с уйками в руках [16]. Символика обряда подъема шанырака очевидна. Поднятие шанырака знаменует собой окончание оформления трехчастной структуры кочевого жилища; образуется троичная структура жилища, соответствующая трехчленному строению космоса тюркской традиции [17].

Перед тем, как начать установку юрты, или сразу после совершения указанных действий по традиции полагалось совершить жертвоприношение, которое должно было обеспечить хозяевам большой приплод скота и счастливую жизнь. Такого рода представления зафиксированы у каракалпаков, мургабских киргизов и у некоторых кавказских тюрков, в частности, ногайцев [18].

Одним из наиболее важных в семиотическом отношении предметов в жилище является шест бакан, которому посвящено отдельное исследование Н. Шахановой [18]. Исследуя практику использования бакана в родильной, свадебной и погребальной обрядности, а также разнообразные запреты и предписания, автор приходит к выводу о соотношении шеста бакана с мужским началом, а шанырака – женским лоном; место же, с которого поднимают шанырак, центр юрты, называется *кіндік* – пуповина [19:114]. Шанырак является семейной реликвией. Он передавался от отца к младшему сыну и считался сакральным символом покровительства предков [19]. Бакан в качестве необходимого элемента присутствует в свадебной и родильной обрядности, обозначая границу между живым и мертвым. В частности, бакан становился для женщины надмогильным памятником, а возможно – и основой тула. Кроме того, более широком контексте бакан олицетворяет плодородие, мужскую потенцию в целом: “бакан нельзя было бросать, его обязательно нужно держать в вертикальном положении, через него нельзя перешагивать” [20:30].

Традиционно деление на две половины: южную и – “гостевую” и северную – “хозяйскую”, семейную. Важно отметить, что в случае смерти хозяина его сразу переносили в гостевую часть юрты: он становился “гостем”. Дети, достигшие брачного возраста, тоже переселялись из семейной половины и также назывались гостями. С одной стороны, существовало деление и по иному принципу: женской называлась южная, а мужской – северная часть юрты.

Существование запретов изменять вертикальное положение бакана или переступить через него показывает, что бакан выступает как сакральный символ прочности, крепости мироздания. С другой стороны, существует ряд запретов и предписаний, которые позволяют предположить существование еще одной постоянно действующей линии сакрального напряжения, а именно горизонтальной. Так, нельзя было подъезжать прямо к двери юрты, то окажется, что лежащие полукругом кошмы ориентированы к выходу, как и треугольные камни очага. Таким образом, выстраивается линия, идущая от почетного места тор через бакан и дверь юрты на восток или юг. Возможно, что такого рода запрет связан с существованием особой сакральной линии, идущей от входа к востоку.

Дверь служила границей между мирами. У двери сидят ритуально не чистые, бедняки; далее, справа, в женской части юрты – место дочери, которая готовит пищу; затем место хозяйки, далее – место для маленьких детей. Ближе к центру сидит хозяин. Здесь начинается мужская часть. На священном месте тор сидят сыновья хозяина по старшинству, далее расположено место для почетных гостей, далее – для гостей ниже по статусу. Следовательно, семиотический статус места, а, точнее, сектора юрты от центра кереге, возрастает по мере приближения к сакральному центру, то есть к тор. Сакральным центром при рассаживании в юрте является очаг.

Процесс утверждения/распределения социальных статусов в культуре кочевников отражается в процессе распития кумыса. Во время распития кумыса ближе к почетному месту тор садились наиболее почтенные и пожилые, а молодежь рассаживалась ближе к выходу. Таким образом, подтверждается мысль, высказанная М. Элиаде: место членов семьи в доме варьируется в зависимости от их семейного или социального положения [21].

Порог, считался сакральным, и нельзя было наступать на него. Существовали представления о том, что нарушения такого запрета в 13 веке каралось смертью [22].

Таким образом, внутренне пространство юрты имеет две границы: горизонтальную и вертикальную, верхний дымовой круг и дверь. Хочется отметить, что семиотические характеристики внутреннего пространства юрты актуализируются, прежде всего, в обрядовых действиях. Наиболее ярко это проявляется в обрядах жизненного цикла.

Особое место в организации пространства вне юрты играла коновязь – сэргэ. В картине мира Полярная звезда воспринималась как коновязь, золотая или железная, а звезды Малой Медведицы – как два коня, привязанные к ней [23].

Сэргэ являются неотъемлемой частью организации двора у юрты. Кроме того их установкой сопровождается каждый значимый этап в жизни человека: рождение, свадьбу, смерть. Как отмечают авторы “Традиционного мировоззрения тюрков Южной Сибири”, сэргэ служила в то же время и обозначением границы между своим миром и миром чужим. “Хозяин встречал гостя у коновязи и только до коновязи провожал” [24:71].

Как уже указывалось, одним из важнейших алломорфов вертикали в тюркских обрядах является коновязь: использование коновязных столбов в самых ответственных ритуалах дает возможность уверенно предполагать, что “установление коновязи – древняя форма окультуривания пространства”.

Коновязи, как правило, представляют собой деревянный столб с выемкой в верхней части, своеобразно оформленной, с навершием и орнаментальным пояском. Обычно они ставились у юрты, и их использование было регламентировано рядом правил и предписаний.

Одно из пожеланий здоровья и благополучия звучало, как “пусть сэргэ будет непоколебимым, а очаг - неугасимым”. Выкапывать или ломать сэргэ запрещалось. В случае, если старая коновязь падала, рядом ставили новую [25].

Частью ближнего круга являются существовавшие у телеутов семейные жертвенники – несколько березовых стволов, на которых висела зайчья шкура. В этом месте дважды в году приносили жертву Ульгеню, обрызгивая шкуру молоком [26]. Жертвенное место у алтайцев-бурханистов представляло собой протянутую между двух берез веревку сомо с девятью тряпочками, центральная из которых имела вид животного [27].

Эти жертвенники иллюстрируют идею необходимости постоянного функционирования сакрального направления запад-восток.

Таким образом, коновязь используется как для обозначения границы, так и для указания на изменение социального статуса.

Семантика тюркских языков отражает мифоритуальную картину мира тюркских народов: жилище кочевников, юрта, соотносится со значением центра, середины (орта). Этим же понятием определяется и ставка – поселение кочевников.

Наличие письменной традиции тюрков-номадов делает анализ пространственной культуры мира гораздо более убедительным. Так, С.Г. Кляшторный, анализировавший ряд текстов древнетюркской эпиграфики, пришел к выводу, что мир описывается древними тюрками как четырехсторонний. Центром его является Отокен, священная земля тюрков, а по углам находятся враждебные народы. В качестве синонима этого мира выступает обозначения “Жер Су”. “Конструкция горизонтальной Жер Су обязательно атрибутируется вертикалью – горой или горной системой” [28: 29].

Таким образом, кочевая культура – это сложное социокультурное явление, которое выражает отличное от оседло-земледельческой культуры онтологическое отношение «человек – мир».

#### Список использованных источников:

1. Гачев Г. Национальные образы мира. Курс лекций. – Москва. Академия. 1998. – С. 272. – 432 с.
2. Элиаде М. Миф о вечном возвращении. Архетипы и повторяемость. – СПб.:Алетейя, 1998. – С. 13. – 256 с.
3. Элиаде М. Шаманизм. – Киев-М.: София, 1998. – 384 с.
4. Байбурун А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. – Л.: Наука, 1983. – 188 с.
5. Жуковская Н.Л. Категории и символика традиционной культуры монголов. – М.: Гл. Ред. Восточной литературы, 1988. – 197 с.
6. Элиаде М. Миф о вечном возвращении. Архетипы и повторяемость. – СПб.: Алетейя, 1998. – 256 с.
7. Элиаде М. Шаманизм. – Киев-М.: София, 1998. – 384 с.
8. Байбурун А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. Л.: Наука, 1983. – С. 6-7. – 188 с.
9. Wasilewski J. Space in nomadic cultures: A spatial analysis of the Mongol Yurts // *Altaica Collecta*. № 9. Wiesbaden, 1976. – P. 345-359.
10. Львова Э.Л., Октябрьская И.В., Сагалаев А.М., Усманова М.С. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири: Пространство и время. Вещный мир. – Новосибирск: Наука, 1988.
11. Львова Э.Л., Октябрьская И.В., Сагалаев А.М., Усманова М.С. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири: Пространство и время. Вещный мир. – Новосибирск: Наука, 1988.
12. Нудурбаева О. Кииз уй – структура пространственности // Журнал “Арба”, 14.07.2000
13. Тихонов С.Н. Традиционные жилища алтайцев // *Этнография народов Сибири* – Новосибирск: Наука, 1984.
14. Бартольд В.В. К вопросу о погребальных обрядах турков и монголов // *Записки ВОРАО*, 25. Пг., 1921.
15. Кляшторный С.Г. Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках // *ТС 1977*. М., 1981. – С. 117-138.
16. Карутц Р. Среди киргизов и туркмен на Мангышлаке. Пер. Е. Петри. – СПб.: А.Ф. Девриен, 1910. – С. 64. –332 с.
17. Шаханова Н.Ж. О семантике шеста “бакан” в родильной обрядности тюрко-монгольских кочевников // *Краткое содержание докладов Лавровских (Среднеазиатско-Кавказских) чтений, 1990-1991 г.г.* – СПб., 1992. – С. 112-114ю
18. Карутц Р. Среди киргизов и туркмен на Мангышлаке. Пер. Е. Петри. – СПб.: А.Ф. Девриен, 1910. – С. 64. – 332 с.
19. Кляшторный С.Г. Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках // *ТС 1977*. – М., 1981. – С. 125.
20. Шаханова Н.Ж. О семантике шеста “бакан” в родильной обрядности тюрко-монгольских кочевников // *Краткое содержание докладов Лавровских (Среднеазиатско-Кавказских) чтений, 1990-1991 г.г.* – СПб., 1992. – С.112-114.
21. Шаханова Н.Ж. О семантике шеста “бакан” в родильной обрядности тюрко-монгольских кочевников // *Краткое содержание докладов Лавровских (Среднеазиатско-Кавказских) чтений, 1990-1991 г.г.* – СПб., 1992.
22. Казахи. Историко-этнографическое исследование. Алматы, 1995. – 116 с.
23. Элиаде М. Оккультизм, колдовство и моды в культуре. – Киев: София, ИД Гелиос, 2002. – С. 50. – 256 с.
24. Дж. дель Пано Карпини. История мангалов. Г. Де Рубрук. Путешествия в восточные страны. Ред., вс. ст. и прим. Н.М. Шастиной. – М., 1957.
25. Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. – СПб.: тип. В. Киришбаума, 1883. Вып. 4. – 735 с.
26. Львова Э.Л., Октябрьская И.В., Сагалаев А.М., Усманова М.С. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири: Пространство и время. Вещный мир. – Новосибирск: Наука, 1988.
27. Жамбалова С.Г. Профанные и сакральные миры ольхонских бурят. – Новосибирск: Наука, 2000. – С. 272. – 400 с.
28. Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника. Пер. К.Д. Цивинной и Б.Е. Чистовой. Ред.,прим., посл. С.И. Вайнштейн. – М.: Восточная литература, 1989. – С. 190-192. – 752 с.
29. Вербицкий В. Алтайцы. Сочинения алтайского миссионера свящ. Василия Вербицкого. – Томск: Тип. Губ. Правления, 1870. – 224 с.
30. Кляшторный С.Г. Представления древних тюрков о пространстве // *Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока*. 11 годичная научная сессия ЛО ИВ АН СССР. М.: Наука, Восточная литература, 1997.

## ЖИДЕБАЙДАҒЫ «АБАЙ-ШӘКӘРІМ» МЕМОРИАЛДЫҚ КЕШЕНІ

*Мұқатаева С.А.,  
PhD докторант, I курс, «Мәдениеттану» мамандығы  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

*Ғылыми жетекші: Есім Ғ.,  
филол.ғ. д., профессор,  
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ*

Жидебай – Шыңғыс елі мен жерінің жүрегі. Қазақ жерінің үш алыбы Абай Құнанбаев, Шәкәрім Құдайбердіұлы және Мұхтар Әуезов осы жерден шыққаны әлемге әйгілі.

Қазіргі қазақ мәдениетінің негізін салушы – ұлы философ-ақын Абай Құнанбаев (1845-1904жж). Абай – тұтас ел болудан қалған, отаршылдық жағдайда күн кешкен қоғамда туған, оның ойшыл болып қалыптасуы XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ халқының басынан кешкен ауыр тұрмысына сәйкес келеді. Абайды тек ақын қылмай ойшыл гуманист дәрежесіне де көтерген осы өтпелі қоғам қайшылығы. Қазақ халқының ауыз әдебиетінен нәр алған Абай жаңа ұлттық жазба мәдениетке көшуге негіз салды.

Қазақтың рухани мәдениеті мен менталитетінде өшпес із қалдырған алып тұлғаның бірі – Шәкәрім Құдайбердиев (1858-1931жж.). Шәкәрім Абайдың немере інісі, шәкірті және ұлы ақынның мұрасына сүйенген. Абай сияқты Шәкәрім де қазақ елін өркениетті, мәдениетті елдер қатарына қосуды армандаған. Оның шығармашылығының негізгі тақырыбы мораль философиясы мен мәдениет ілімін қамтиды.

Мәдениеттанушы ғалым Тұрсын Ғабитов киелі, қасиетті жерлер туралы былай сипаттайды: «Ата қоныстың әр жағрафиялық белгілері халық санасында киелі жерлер деп есептелінеді, яғни қоршаған орта киелі таулардан, өзендерден, көлдерден, аңғарлардан мен төбелерден, аруақтардан жатқан молалардан т.б. тұрады. Олардың қасиеттілігі аңыз-әфсаналарда, жырлар мен көсемсөздерде болашақ ұрпақтарға мұра ретінде қалдырылған», – деп жазғанындай, Абай, Шәкәрім есімдерімен тығыз байланысты киелі орындардың бірі – Жидебай.

Жидебай – Абайдың ата қонысы, Құнанбай әулетінің мекендеген қыстауы. XIX ғасырда бұл Шыңғыстау баурайында, Қарауыл өзенінің бойында жатқан қалың қорық, шұрайлы жер болған. Өскенбай, Құнанбай әулеттері қоныстанғанға дейін бұл жерді Жидебай деген кісі мекендегендіктен, сол есіммен аталып қалған.

Абайдың әкесі Құнанбай Өскенбайұлы 1840 жылы Жидебайға қоныстанған, ал 1850 жылы 15 шақырым жердегі Ескітам қонысына медресе салдырып, өзінің және туыстарының балаларын оқытқан. Абай 8 жасынан бастап осы медреседе оқып сауат ашқан. Кейін Абайдың інісі – Оспаннның еншісіне қалдырып, Құнанбай өзі Ақшоқыға көшеді. 1892 жылы Оспан дүниеден қайтқан соң, екі жылдан кейін, 1894 жылы бұл қыстауға қазақтың әменгерлік салты бойынша жесір қалған Еркежанды әркімнің қыспағынан қорғау мақсатында Абай Жидебайға көшіп келіп, өмірінің соңғы он жылын осында өткізеді. 1895 жылы ақын өз жобасы бойынша қыстауды қайта салдырады. Абаймен бірге бұл қыстауда Оспан мен Еркежан бауырына салған Ақылбайдың балалары: Әубәкір мен Пәкізат тұрады. Абай дүниеден өткен соң қыстауға Әубәкір ие болып қалады. Абайдың соңғы жылдары көптеген қайғы – қасіретке толы болады. Қатыгездік пен надандық жолындағы күресте әлсіздігін, өзінің рухани жалғыздығын сезінеді. Өзіне жақын да, қымбат адамдары – тете інісі Оспан мен үміт күткен дарынды ұлдары Әбдірахман мен Мағауия қазасы Абайға ауыр да қатты соққы болады. Қазақтың бас ақыны Абай Құнанбаев 1904 жылы ескіше 23-маусымда Абай Шыңғыс сыртындағы Кеңқоныста (Балашақпақ жайлауында) қайтыс болады.

Мақаламыз Абай, Шәкәрімге арналған ескерткіштер жөнінде болмақ. Оларды толық зерттеп, жан-жақты қарастырдық деуден аулақпыз.

Ескерткіштер тарихы тереңде. Оларды зерттейтін, қорғайтын, қайта қалпына келтіретін де ұйымдар жеткілікті. Ескерткішпен археологтар, тарихшылар, этнографтар, мәдениет, өнер танушылар, т.б. мамандар айналысады. Ескерткіштер туралы жазылған арнайы еңбектер де жеткілікті. Бізге қажетті мәселе ескерткіштердің мәдени-философиялық мазмұны.

Сонда ескерткіш деген не? Ол не үшін қойылады? Ескерткіш дегеніміз - болашаққа, яғни ұрпақтарға хат. Ескерткіш - адамзат табиғатының жетістік әрі кемшілігін ашып беретін феномен. Өмір - өткінші, бар нәрсе жоққа айналады, шындық аңыз болмақ.

Ол алдымен белгі. Белгі іске, оқиғаға, кісіге, идеяға қойылады. Ескерткіштер халқымыздың тарихи-мәдени бағдарының айшықты белгілері. Сондықтан ескерткіштер қойылуы күрделі іс, ол нағыз құндылықтар мен жалған құндылықтарды ажырата білуді талап етеді.

Біз, әсіресе ерте замандар ескерткіштерінен халқымыздың дүниетанымдық арналарын іздеп табуға ынталануымыз жөн. Ол үшін тарихи ескерткіштерді дұрыс пайдалану қажет.

1990 жылы Абай (Ибраһим) Құнанбаевтың 150 жылдық мерейтойы қарсаңында тарихи-мәдени және әдеби-мемориалдық, экологиялық аймақ Жидебай қорығы ұйымдастырылып, құрамына 6400 гектар қорық алқабы және 16 мемориалдық ескерткіш кіреді. Мемлекет қамқорлығына алынады. Қорық құрамына Абайдың әдеби-мемориалдық мұражай-үйі, Абай, Зере, Ұлжан, Оспан және Шәкәрім, Ахат, Құдайберді, Ғабитхан молда, Шәукенбай, Еркежан зираттары, Кеңгірбай би мазары, Құнанбай құдығы, Оспан көлі, Шәкәрім «Саят қорасы» экспозициясы т.б. тарихи-мәдени ескерткіштер кешені енген облыстық, республикалық туристік саяхат жасайтын қасиетті орынға айналдырылған. Ескерткіштер күрделі жөндеуден өткізілген.

Жидебайдағы Абайдың алғашқы бейіт ескерткіші жөнінде жазушы Камен Оразалин «Абай ауылына саяхат» атты кітабында: «Ескі салт бойынша Құнанбай өлгеннен кейін, оның бала-шағалары да Ақшоқыға жерлене бастаған. Абайды да осында әкесінің қасына жеткізбекші болады. Абайдың денесі Кеңқоныста үш түнеп, Жидебайға жеткізіледі. Осы жерге әкелгеннен кейін, «Күн ыстық уақытта Абай денесін сақтай беру дұрыс па? Ақшоқыға апару керек пе, жоқ әлде інісі Оспанның жанына жерлеу керек пе?» деген пікірлер айтыла бастайды. Одан кейін тереңдеп, дәлелдер келтіреді: «Абай жолы» романында Абайдың ауылдасы Байторы көп сөз болады. Сол Байторының баласы Балғабай ақсақал сексеннен асып қайтыс болды.

«Шаңыраққа салынған Абай денесін төрт жігіттен кезек-кезек алып жүріп отырдық, – дейді Балғабай; – Жидебайда жерлейтін болғаннан кейін осы жерден қабірін қазыстым. Лақаттаған менің туысым, руы Әнет, Күжкөң баласы Кеңесбай деген адам болды. Біз жас жігіттер сыртын сандықшалап қызыл шұбар Өртең тауының тастарымен қалаған едік. Ақшоқыдағы бар адамдар осында шақырылып, Абайдың жамбасы төртінші күн дегенде жерге тиді». Сол Оспан салынған бейіт ішінде Абай 1960 – жылға дейін жатты да, осы ескерткіш орнатылды.

Абай ескерткішінің терістігіндегі кішірек тастақ дөң үстінде Шәкәрім мен оның баласы Ахат жатыр. Бұлар өз ұрпақтарының сый-құрметіне бөленетін уақыттарын күтуде...» (14, 285 б.).

Ал жазушы Медеу Сәрсекке 1996 жылы «Атамұра» баспасынан жарық көрген «Абай тойы» кітабында: «Ұлы ақын басына 1904 жылдың жазында тұрғызылған төрт құлақты еңселі бейіт бертінде біршама шөгіп, уақыт озған сайын ескіріп, қабырғаға қаланған шикі кірпіштер мұжыла бастаған кезде, оны бұзып, ұлтымыздың мақтан етер дара перзентінің атақ-дабысына лайық жаңа ескерткіш тұрғызу қажеттігі туған-ды. Тиісті үкімет қаулысы да шыққан-ды. Соған орай алпысыншы жылдары тыңнан тұрғызылған гранит ескерткіш-құлпытастың өскелең ел талабынан шықпағандығы, ақын басына мінәжат етіп келушілердің ұлттық намысын қоздырып, көптеген реніштер туғызғандығы анық... Десек те бұл ғимарат отыз жылдан астам уақыт ғұмыр жасап, ақын мүрдесін қастерлеп сақтап отырғанымызға айғақ болды. Нақ осы жылдарда Ши-қорықтың бұл маңындағы едәуір бөлегі өрнекті бетон тақталармен қоршалып, бір шетінен оның скважина-құдықтан тартылған су құбыры ескі бейіт айналасын суландырып, біраз жылға созылған ауыр еңбектен соң саялы баққа айналған-ды», дей келе, ары-қарай былай өрбітеді: «Абайдың немере інісі Шәкәрім Құдайбердіұлының артында қалған қисапсыз көп әдеби мұрасын халық кәдесіне жарату ісінің ұзақ жылдар бойы жабулы қалғаны мәлім. Ақынның бел баласы, өзі де өлең жазатын, тарихи әңгіме, деректерді көп оқып, әрі жадында сақтай білген зиялы жан Ахат Шәкәрімұлының ізденісінің арқасында, Абай ауданының білгір азаматтары мен зерделі басшыларының жариясыз мақұлдауымен Шыңғыс сыртындағы Бақанас өзенінің жағасындағы Құркұдықта жасырын көмілгеннен бері қозғаусыз жатқан ақын мүрдесін қастерлеп әкеп, немере ағасының құлпытасынан терістікке қарай екі жүз қадамдай жерге жерленген-ді. Басына күйдірілген ақ кірпіштен уақытша белгі де қойылғанды. Бертінде қайтыс болған Ахат ақсақал да, өзінің өсиеті бойынша, әкесінің қасына жерленген еді».

Жоғарыда көрсетілгендей Абай елінің көрнекті жазушыларының айтып отырғаны Кеңестік кезеңге дейінгі және кеңестік кезеңдегі ұлылардың мүрдесі жатқан бейіттер сөз болып отыр.

Қазақстанның тәуелсіз ел болуы Шәкәрімдей ұлы арысының біржола ақталып, артынан ерген пәле-жаладан құлан таза құтылуын тездетті. Енді оның да ұлағат-үлгісін дүйім көпке, өзге жұрттарға дақпырттап, ғазиз басын, аруағын ардақтап, мүрдесі жатқан жерге ақынның ұлы еңбегі мен зор дабысына лайық ескерткіш кесене тұрғызу қажеттігі туды.

Республика үкіметінің 1990 жылдың 22-ақпан күні қабылданған қаулысының Жидебайда тарихи-әдеби мұражай-қорық ұйымдастыру туралы басты тармағын орындау үшін Сәулетшілер одағы мен Семей облыстық атқару комитеті бірігіп бәсеке бәйге жариялаған. Бәйге шарты бойынша, бұл құрылыс осыған дейін қазақ даласында, ескі қорымдарда тұрғызылып келген тарихи-мәдени кесене-кешендердің бәрінен де дараланып өзгеше келбетімен, әрі әдеби-мұражайлық міндет атқара алатын, жоғары көркемдік деңгейде кескінделген, ұлттық ою-өрнегі де ерекше қанық түрде орындалуға тиіс.



Сонымен бірге осы жерде бұрыннан салынған қыстау, бейіттердің, табиғи ортаның да қалыптасқан келбетін бұзбай, әрі жарасымды көрсететін мемориалдық ансамбль түзуі шарт болды.

Ұлттық Ғылым академиясының аға ғылыми қызметкері, КСРО Сәулетшілер одағының мүшесі, екі бірдей халықаралық бәйгенің жеңімпазы, бұған дейін де әлденеше ірі ғимараттарымен жұртшылыққа танылған Бек Әнуарбекұлы Ыбыраевтың жобасы жұртты қызықтырып, жеңімпаз атанып, сәулетшілер тобы Жидебайдағы мемлекеттік тарихи-мәдени және әдеби-мұражайлық музей-қорықтың техникалық жобасын жасауға үкімет тарапынан ресми тапсырма алады. Мемориалдық кешен құрылысы 1993 жылы наурыз айында басталып, 1995 жылы тамыз айында Шығыс Қазақстан облысының Абай ауданы Жидебай қонысында «**Абай–Шәкәрім**» мемориалдық кешені бой көтеріп, ұлы ақынның ЮНЕСКО көлемінде өткен 150 жылдық мерейтойында салтанатты түрде ашылғаны баршаға аян. «Абай–Шәкәрім» кесенесін Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев «ғаламның сегізінші кереметіне» теңеген.

Ескерткіштер негізіне ұлтымыздың үш мың жылдық ұзақ ғұмырында қалыптасқан жарық дүние жаратылысы, адам баласының тірлігі мен жаны туралы түйсік-нанымы пайдаланылған.

Бұл түйсік бойынша, Жер ғалам кеңістігінде төрт тіреумен ұсталып тұр, ал оның дәл ортасынан Көк төбе көтеріліп, одан шыққан бәйтерек ағаш аспанға шаншылған... Қазақ атам бағзы заманнан бері пайдаланып келе жатқан шапаны, тымақ-тақиясы, сәукелесі, бешпенті, оларды көркемдеген әлеміш заттары, киіз үйі мен төрт құлақты, иә шошақ бейіттерінің үлгісі тегінде осынау түйсіктен алынған. Әлбетте, ғасырлар керуенінде бұлардың бәрі де түрліше өзгеріске ұшырап жаңартылып отырған.

Кешен авторлары ұшы – қиыры шексіз иен далада қандайда алып аспанмен таласқан зәулім ғимараттың көз ұшында қамшы сабындай болып шолтыып көрінетіндігін ескере келіп, қос арыстың қабірлерін қымтай көтерілген қос мұнарлы платформа – стилобат, қарапайым тілмен айтқанда қабырға-тағанның үстіне қоюды ұйғарды.

Жер табанынан 5 метр биік қабырға-тағанның ені – 65, ұзындығы – 200 метр. Қабірлер арасы 140 метр.

Бұл платформа биігінен сатылай үш белдемге бөлінген. Бұл қазақ мифологиясындағы әлемнің үш қабаты туралы түсінігімен астасып жатыр. Оның да өзіндік мән-бағдары бар: шымқай ақ түсті мәрмәр ұнтағымен әскезделген ең үстіңгісі, кісі белінен келетін белдемнің іш жағы бозалаң реңді көк жүзін меңзейді; қызғылтым түсті қиыршық тастармен безенген денелі кісі бойындай екінші белдем адамның жер үстіндегі тіршілігін бейнелейді; биіктігі үш құлаш ең төменгі белдемнің реңі – қара, бұл болса – адамның кеудесінен жаны шыққаннан кейінгі ана дүниедегі ғұмырының жалғасуына ишарат...

Ту алыстан қос мұнара бірдей сияқты көрінгенімен, олардың биіктігі де, аумағы да екі түрлі. Абайға арналған мұнараның биіктігі 32,5 метр, ал шеңберінің шарені 12 метр. Шәкәрім қажының мұнарасының биіктігі, шарені де ағасынікінен 1 метрге кем, яғни 31,5 x 11 метр. Олардың көлденең қимасы да түрліше шығарылған – ұстазына соғылған мұнара 16 бұрышты жұлдызшаны қайталаса, шәкіртінікі – 8 бұрышты жұлдызша түрінде қиылған. Әр мұнара Ұлытаудағы Жошы мен Алаша хандардың жұртқа белгілі сағаналарының ерекшелігін, жалпы шығыстық рәсімдерді қайталап, қос қабырғалы етіп, ішінде және бұрандалы баспалдақтар қалдырып өрілген. Бірақ, әр мұнараның ішкі безенуі, әсіресе жоғарғы күмбезі бірін-бірі қайталамайды: Абай күмбезі шаңырақ үлгісіне ұқсатылып безенсе, Шәкәрімге арналған мұнараның төбесі жұлдыз жамыраған түнгі аспан сәулетін елестетеді, екі мұнараның да ішкі белдемдеріндегі әрлі ақтастардың бетіне жағалай Алланың өкілі қасиетті 99 пайғамбардың есімі өрнекті әріптермен ойылып жазылған.

Сәулетшілер сәулет өнеріне ерекше мән берген, олар мұсылман дінінің кереметтігін танытуды көздегендей. Мәселен, «жамал» – құдайи асқақтық, (жоғары құндылығымен адамды шаттық сезімге бөлейтін, бірақ өзінің орасан зор күшімен және аумақтылығымен адамның оны қабылдау мүмкіндіктерінен асып түсетін, болашақ мүмкіндіктерді зор нәрселер мен құбылыстардың эстетикалық құндылығын білдіреді) бұл теңеу биіктік – мұнараларға арналған; «сифат» – құдай есімін білдірсе, кесенелердің ішкі қабырғасы құран сөздерімен безендірілген.

Мұнара құрылысына Маңғыстау жерінен әкелінген ақ түсті әк шөгіндісі қолданылған. Кесене едені флорентиялық мозаика техникасымен қаланған, түрлі-түсті әдемі суреттер түзейтін мәрмәр қиыршықтары төселген. Қос мұнараның тап ортасында Күрті гранитінен тегістеліп қиылған сандықша құлпытас тұр, олардың бетіне аруақтардың ұлы есімдері ойылған.

Дәл ортада қазақ әлемінің жампоз сұңғыласы ұлы Абайдың құлпытасы, қасындағы кішірек құлпытас ақынның кенже інісі Оспан Құнанбайұлына арналған, мүрдесі де соның астында (Шәкәрім мұнарасында да нақ осы сәулет қайталанған, ондағы кішірек құлпытас астында қажының бел баласы Ахаттың мүрдесі жатыр).

Әрбір мұнараның ішіне беті ою-өрнекпен безенген металл шырағандар орнатылған. Екі мұнараға да кіргізетін сәнді есіктер, мұсылман жұртының рәсіміне орай, мәйіттің аяқ жағынан шығарылған. Олардың маңдайшалары қасиетті құраннан көшірілген аяттармен безенген.

Кесене қабырғасына кіріктіре қаланған, әктасынан өрілген текшелі кіреберіс-портал дәліз ортасында қызыл граниттен қиылған, пошымы қазандыққа ұқсас ауқымды текше тас тұр, оның ішінде қос арыстың қабірлерінен алынған топырақ бар, ойықтың беті шыны қақпақпен жабылған.

Енгізі кіреберіс портал арқылы, ұзынша дәліз жалғасады, бұл жер асты үңгірлеріне ұқсаған, бірақ қабырға едені төбесі теп-тегіс өңделген жылтыр таспен қапталған өтпелі жол. Одан әрі – еденіне қара түсті габбро тас төселген амфитеатр, жоғарғыға көз салсаңыз – ашық аспан мен соған өрлейтін 12 қатар дөңгелене қиылған тас баспалдақтар.

Сәулет болмысына ертедегі грек ғимараттарынан енген амфитеатр Абай-Шәкәрім кесенесінде екі түрлі қызмет атқару үшін – мінәжат етушіні төменгі қабаттан тас тағанның жоғарғы белдеміне шығаруға және ортада пайда болған сахна іспеттес дөңгелек алаңда түрліше рәсім-жоралғылар жасауға жобаланған. Әмбе тас баспалдақтардың астында дөңгелене шыққан кең кеңістік бар, сәулетшілердің жобасы бойынша, онда көне заман жазуларының мұражайын орналастыруға болады...

Амфитеатрдың төменгі шеңберінің өлшемі – 10,5 метр, ал ең үстіңгі ашық тұсында ол 32,5 метрге дейін кеңиді. Төменгісі – рәсімдер жасалатын сахна. Ортаңғы белдемінде амфитеатр шеңбері бетоннан құйылған екі қабырғамен бітеді. Ішкі шеңбердің шарені – 21 метр, ал сыртының өлшемі – 35 метр. Бұл екеуінің аралығы – 14 метрлік кеңістік, демек және ол амфитеатрдың бүкіл шеңберін айналады, жобалаушылардың ойынша, бұл жерге көне заман жазушыларының мұражайын орналастыруға болады.

Амфитеатрдың он екі баспалдағын баяу өрлеп үстіне көтерілесіз. Ғарышқа самғағалы тұрған зымыран кеме сынды көкке шаншылып, ай нұрындай бозалаң реңкпен үнсіз мүлгіген ғажайып қос кесене. Қиыршық тасты судырлата басып, ұлы адамның мәңгілік ұйқыдағы соңғы баспанасына жақындай бересіз. Сандықша қоршауды айналып өткен соң Абай мұнарасына енгізер сәулет пен көркемдік өнерінің шыңы дерлік металл есіктен ішке аттайсыз.

Тас төбегіңізде жымындаған жұлдыздар нөпірі, күмбез үстінде жасырылған арнаулы жарық көздері түзген керемет.

Мінәжат етуші қайта оралғанда әлгінде өзі қиыстап өткен амфитеатрды тұтас көреді, қазаншұңқыр кеніштің төбесінде тұрғандайсыз. Оны енді жағалай келіп екінші мұнараға – Шәкәрім қажының қажыған мүрдесі мәңгілік тыным тапқан ғимаратқа енесіз...

Тас тағанның қырлы бұрыштарынан және төрт мұнара өрілген. Олардың тұрқы аса зәулім емес, небәрі 7,5 метр, көлденең қимасының шарені де шағын – 3,5 метрден. Бұлардың өрілген мақсаты тым қарапайым – үстіндегі кең алаңның үзілген шегін айқындап көрсетіп, содан көтерілген зәулім қос мұнараның биіктігін даралау, ал оған қоса тағы бір қызметі – осы жерге тәу ете келген жандарға түнейтін, дұға оқитын және басқадай да діни, рухани рәсімдер жасауына жағдай туғызу...

Таңғажайып ғимарат көргеніне таң болған жолаушы амфитеатрдың тас баспалдақтарын қарсы бетінен адақтап өтіп төменге түседі де, астыдағы мұражай залына кіреді. Ақыр аяғында бастапқы есікке бүкіл кесенесі шыр айналып екінші жағынан келгеніңізді бір-ақ білесіз...

Күнделікті күйбең тірлігімізді ұмыттырып, бір сәт асылдар рухымен жанастырған, ұлттық сана-сезімді оятып мерейімізді тасытқан осынау кереметті жобалап, әрі салып та шыққан сәулетшілер мен құрылысшыларға шексіз риза боласыз...

Бұл мұражай ұлы ақынның 95 жылдық мерейтойы қарсаңында Қаз ССР Халық Комиссарлар Кеңесінің 1940 жылғы 1 сәуірдегі қаулысы бойынша ұйымдастырылып, Семейдегі Абайдың әдеби-мемориалдық музейі сол жылы 16 қазанда мереке үстінде ашылады. Қазақстандағы тұңғыш әдеби-мемориалдық музей болады. Ал кейіннен ұлы ақынның 150 жылдық мерейтой қарсаңында 1990 жылы 5 сәуірде Абайдың мемлекеттік тарихи-мәдени және әдеби-мемориалдық қорық-мұражайы болып қайта құрылады.

1945 жылы ақынның 100 жылдық мерейтойына орай Семейдегі Абайдың әдеби-мемориалдық музейінің бөлімшесі ретінде Жидебай қорық алқабында Семейден 178 шақырым, Абай ауданының орталығы Қарауыл селосынан 25 шақырым жерде Абай қыстауы қалпына келтіріліп, Абайдың Жидебайдағы мұражай-үйі ашылған.

Мұража-үй экспозициясы 5 бөлме мен 2 дәлізде орналасқан. Мұражайға 1970 жылы Абайдың 125 жылдық мерейтойы қарсаңында күрделі жөндеу жұмыстары жүргізіліп, мемориалды экспозиция жасалған. Мұражайдың сәулеттік ішкі-сыртқы пішіні Абай заманындағы көрініс-келбетін сақтаған. Ал, Абайдың 150 жылдық мерейтойының қарсаңында мұражай әдеби экспозициямен толықтырылады, жыл өткен сайын музей жаңа экспонаттармен байытылып отырады.

Бүгінде Жидебай – әдеби Меккеге айналған, үлкен тағзым етер орын. «Абай-Шәкәрім» мемориалдық кешеніне қатысты ген. пландарды, сызбаларды еліміздің рухани орталығы, қара шаңырақ – Абайдың мемлекеттік тарихи-мәдени және әдеби-мемориалдық қорық-мұражайының архивінен көруге болады.

Қос алыптың мүрдесі жатқан қасиетті Жидебай – Еуропа мен Азия құрлықтарының тап кіндігі.

#### Әдебиеттер:

1. Ғабитов Т.Х. «Мәдениеттануға кіріспе». – Алматы, «Санат», 1996.
2. Ғабитов Т.Х., Мүтәліпов Ж., Құлсариева А. Мәдениеттану. – Алматы: «Раритет», 2001.
3. Есім Ф. Мәдени-философиялық энциклопедиялық сөздік. – Алматы: «Раритет» 2004.
4. Есім Ф. Қазақ философиясының тарихы: оқулық. – Алматы: Қазақ университеті, 2006.
5. Құлсариева А., Құрманалиева А.Д. Эстетика және діни өнер. – Алматы: Қазақ университеті, 2006.
6. «Академик Ғарифолла Есім». Биобиблиографиялық көрсеткіш. – Алматы: Қазақ университеті, 2007.
7. Досмурзин Е. Мәдениеттану: лекциялар курсы. – 2011.
8. Ғабитов Т.Х. Қазақ мәдениетінің рухани кеңістігі. – Алматы: Раритет, 2013.
9. Ғабитов Т.Х. Қазақ мәдениетінің тарихы. – Алматы: Қазақ университеті, 2016.
10. Есім Ф. Хакім Абай. – Алматы, 1994. – 46 б.
11. Абай энциклопедия. – «Атамұра» баспасы, 1995.
12. «Ұлылар мекені... В краю великом...» буклеті. Абайдың мемлекеттік тарихи-мәдени және әдеби-мемориалдық қорық-мұражайы. Семей қаласы. – «Елорда баспасы», 2005.
13. Оразалин К.. Абай ауылына саяхат. – Алматы: «Жалын», 1994.
14. Оразалин С. Абай елі. Алматы: «Өнер», 1994.
15. Медеу С.. «Абай тойы». Алматы: «Атамұра», 1996.
16. web-site: [www.abay-museum.kz](http://www.abay-museum.kz)

### NATIONAL CODE AND SEVEN SIDES OF THE GREAT STEPPE

***Kaidarova T.K.,***

*Master student*

*Eurasian National University named after L. Gumilyev*

*Scientific supervisor:*

***Tursynbayeva A.O.***

*Candidate of Philosophy, Associate professor*

*Eurasian National University named after L. Gumilyev*

The article «Seven sides of the Great Steppe» – Nursultan Nazarbayev reflects the national spirit and national consciousness, national traditions and language, a document oriented to the development of modernity, a fundamental programmatic approach.

The first thing we came up with was the fact that the writing of the Leader of the Nation was much broader than the scope of the article. There is no such thing as the future of the country, spirituality, cultural growth and traffic lights. Each sentence has a great deal of meaning, a thoughtful thought, a sorted word, a sequence of sentences, and an impressive wave of thought that has long been touched.

«Seven sides of the Great Steppe» – first of all, what is the essence of the spiritual aspect of the nation on the way to the unity of the nation, what bases and what basic values should be maintained, the successes of the future generation should be the nature of our heritage, what is the ideology, the imitation of the west, the example of the future of the country, the main problems facing the Kazakh society and their orientation are widespread in this program.

The example of the western modernization of the 20th century cannot serve as an example for today's sovereign Kazakh nation, as the Head of the State said, "The revived society will have a spiritual code, starting with the depth of its history. The main condition for a new type of modernization is to preserve that national code".

Where's the national code? The national code is primarily in the language, and then the tradition and the tradition, our mentality, the national culture. In the history of the Kazakh childhood, the cultural and spiritual heritage of the Kazakh people has been benevolently adapted and simpler. In our national code, goodness, honesty, indulgence, morals, dignity, etiquette, intelligence, and extensive coverage.

In the national code, it is a parallel and a principle of justice. Balasaguni, M. Kashgari, A. Through the creative works of Yassawi, Abai and Shakhkharim, Akhmet and Alikhan, Magzhan and Mirzhakyp, the people were enchanted with a strong and dynamic word of expression. In the Kazakh national code, the concept of justice has been accumulated since ancient times and is regarded as respect for the elderly. We need to revive our spiritual culture by cultivating this national code, while respect and kindness, goodness and morality are now etiquette. Your national code contains a shame category. From a child who has not been crippled, the parents who grow up with shame will form their character by telling their child that good and wickedness will be split. The fight against evil and good promoting code develops the present morality and morality category.

The Head of the State raises the issue of national identity based on national code, emphasizing two aspects: broadening the horizons of national consciousness and changing some of its characteristics while preserving the core of the national identity. It also warns that there are "threats of modern luxury models". What kind of threat is it? The danger is that the model of national development cannot be a universal example for everyone.

According to our President, "every region and every state is forming its own model of development". We would like to have a timely and concrete statement.

The President is warning us why this threat is. It means that we have to copy all models of the nation's development, to ignore the peculiarities of our country, our people's mentality, our character, and our spiritual and material values. The current leaders of this danger will be more light-bearing.

In this context, one of the most troubling questions we have at the moment is not to please the public, and I would like to introduce the English language from the first grade, and teach natural sciences in high school in English. Mass teaching of natural sciences in English in schools and universities will be the main guarantee that the Kazakh language cannot be the language of science. It is not only disbelief, but also a jackal that does not last long, when everything is good in the education system and the whole system is being copied. As President reminds us, the Kazakh education system needs to be modeled on its own development. It should promote the national consciousness, national spirit and promote the national consciousness of young people. It is important to understand the essence of President saying that "no national reversal of national culture, no renewal". It is not against the idea of not supporting three-language teaching or natural science in English at schools from the first grade. Studying English is a great motivation for young people in our country. The child will be able to read any language on a paid basis with his/her parents. This is an updated, need-based, coded behavior in our national code. And for those who want to study, it is possible to solve many problems by opening up English courses so that they can study and study for their own free will.

One of the main tasks of the President in the near future is to emphasize that the main thing is to gradually start writing the Kazakh alphabet on the Latin alphabet. The issue that has been spoken since the years of independence has come to an end today. The analysis of social networking is based on the fact that the majority of people support this reform.

The past history of the Kazakh writer is difficult. Everyone who wants to lead the country to the Kazakh people has begun the attack on his spirituality first of all by erasing the writing. Given the fact that any inscription is a tradition of preserving the traditional culture of the nation, the country, the historical memory, it is clear. The Arab colonizers attempted to destroy the Turkic symbols in all the places where the Arab hordes came from, and the Russian colonizers fought alongside the Arabic alphabet, the Arabic culture, erased the writing, and eventually introduced their own alphabet. A. What is the fate of Baitursynov's immediate writing is open to the public today. The Kazakh language, which was awe-inspiring, did not obey the writings of other nomadic tribes, because it did not obey the writings of nomadic life.

And the situation is different now. Independent Kazakhstan is organizing the leading positions in the world civilization. In order not to fall into the iron trap of history, with the evolutionary course of development; it is desirable to break through the national values, marking prosperity as the main focus. Therefore, there is every reason to believe that the main preconditions for the Latin alphabet have been fulfilled. The main issue now is to adopt a single standard version of Kazakh alphabet in new graphics. We believe that we have such a standard. It is a Latin alphabet based on Akhmet Baitursynov's alphabet.

Each word must be related to our spiritual roots when it comes to national code issues. In an article published in the republican newspaper "Aikyn" by Nurlan Orazalin, the chairman of the Union of Writers of Kazakhstan, "The Leader's Choice of the Future: Spiritual Renaissance" should be regarded as a new beginning of our spiritual space in the era of globalization of the Independent Kazakhstan, which overthrew a quarter century. Undoubtedly, the academic notion "the spiritual code of the nation" is not just today; it is undoubtedly the case that the Head of the State has come to the fore in the minds, which has been sacked, scattered, analyzed and matured for many years.

In a future-oriented article, the President said: "I want the nation's traditions to be steadfast in their future development, with a strong future for future prosperity, and with confidence in the future". Indeed, we need to feed the national root so that we cannot be swallowed by a globalized society. It's time to look straight at the clock. We would have to say fairy tales about the heroes who strengthen the national spirit.

Everyone is responsible for the upbringing of the offspring. So, cannot fathers and fathers tell the children stories and stories about national roots? Thank God, in the Kazakh steppes there were some examples of future generations. We have to keep in mind that there are khan and biy, zhyrau and batyr. The public figure Amangeldy Aitaly said: "In the era of globalization, many states are worried about their national values. The strength of the English language, the global value of the country, the fate of the world in the face of growing global floods, is a matter of concern to many. One of them is us. The value of money is the nation's nationality. In his article, the President wrote about the national spiritual code. It means "what Kazakhs are Kazakhs, what are the cultural trends". Unless we are satisfied with the food of our meal, we should pay attention to the power of our souls, the abundance of our dignity. We need to consider that a person is not only a labor force, but also a material person, a spirit of high society, a spirit of high Kazakh, a spirit of high state of Kazakhstan".

Here one of the Kazakh values is a cradle. Now, the baby puts the ringing tones on the cellphone to allow them to sleep after birth. Our future is our future. There is a saying in our nation that "a thousand generations

of human beings". Our ancestors, "The Leader of Education," are focused on the issue of the generations. When he was in the cradle, he raised his claw with a cradle. Growing on it, he tells folk tales and legends, and honors the spirit of the soul who loves freedom and justice with the help of some of his poems. Our stepparents trained in the Step-by-Step School in the future educated their stepchildren and their stepchildren. Through this, the nation has embraced the religion and religion. Kazakhs who read Abai, listened to Kurmangazy, did not lose their Kazakh roots. The basis of the national code is in national education.

Modern journalist scientists must identify the best spells in order to be consistent with the spelling and writing rule.

#### References:

1. <http://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysynyn-uly-dalanyn-zheti-kyry-atty-makalasy>
2. Дулатұлы М. Алты томдық шығармалар жинағы. 2-том: Көсемсөз, әдеби сын және зерттеу мақалалары, қазақ тілінде жазылған кітаптар көрсеткіштері. – Алматы: Мектеп, 2013. – 392 б.
3. Бөкейханов Ә. Шығармалар. – Алматы: Өнер, 1994. – 383 б.

## TRANSFORMATION OF GENDER STEREOTYPES IN JAPANESE SOCIETY

*Bazarbay Ye.,  
Master student, 2<sup>d</sup> course of "Cultural studies" specialty  
Al-Farabi Kazakh National University*

### Introduction

The problem of transformation of gender relations in modern society within the framework of the anthropocentric paradigm has acquired the status of interdisciplinary and is studied by many humanities.

By regulating behavior and influencing verbal communication, gender stereotypes are updated in the public consciousness and reflect a set of characteristics attributed to a particular gender. It "Culturally and socially conditioned and fixed opinions on the attributes and norms of behavior of the representatives of both sexes and their reflection in the language" (Kirilina, 1999, 44).

By accumulating ethical principles and a system of values, gender stereotypes influence the way and distribution of social roles in society, the general cultural and political situation in a particular historical period, and thus largely determine the identity of the national culture. Transformation of gender stereotypes in any culture testifies to profound internal changes in its value-semantic nucleus, the national consciousness. Therefore, the study of the linguosociocultural aspect of the transformation of gender stereotypes in the context of cultural knowledge is especially relevant.

### Historical outline of the development of gender relations

Different time periods of history dictated their normative ideas about gender behavior and gender identity. At each stage of the history of Japan, the nature of gender relations was determined by the level of socio-cultural development. In ancient times, Japan was a matriarchal society, the family property was inherited by women.

In the era of Kamakura (1185-1333) and Muromachi (1333-1568), the 家 ue system (the hieroglyph 家 ive has two meanings: "home" as a residential building and "family" – community of people living together) – to a clear dichotomization of the male and female, the domination of men in all spheres of public life.

The ue system represented a ramified family structure, which included not only members of the same family, but also their servants, hired workers, etc., for a long time it could be the population of the whole village. "Specific features of the institute are the long-term and generality of the socioeconomic interests of family members that live together in the rigid framework of a single collective, which counts for many generations," notes TM. Gurevich (Gurevich, 2006, 107).

"Everyone should obey the head of the family. Furthermore, female subjects are subordinate to males - in particular, wives to husbands, and younger members of the family are subordinate to elders. Children are obliged not only to obey parents and grandfather with a grandmother, but also to observe the relationship of subordination among themselves: the younger brother obeys the eldest, the younger sister of the eldest. Rules of submission are implemented gently and are accepted with readiness, but cover even trifles: for example, at the table the elder son is served food first, next in seniority - the second, and so on - an exception is made only for a small child who is not obliged to wait. This custom gave birth to a funny expression, which jokingly denotes the second son: hiyamesi-san, "the brother of Stewy Rice" – the writer, researcher of the Japanese national character Lafkadio Hearn (Herne, 2000, 58) described the relations in the patriarchal family hierarchy.

In the era of Edo (1603-1868), under the influence of Confucianism, which became the official religion of the Tokugawa shogunate, socialization became entirely predetermined by class and gender. Women were instructed to follow the "six Confucian virtues": obedience, purity, anticipation, frugality, modesty and zeal. The postulate of the teaching of Confucius: "a man outside and a woman inside", involving men in public and political life, taking care of the material support of the family, spread widely; The role of women was reduced to caring for children and housekeeping.

In 1717, a treatise was published on the education of women – 女大学 onna dygaku "Great Teaching for Women". Researchers attributed – Kaibara Ekiken (1630-1714), an outstanding Confucian scientist, philosopher, botanist, author of well-known medical treatises (Ko, Haboush, Piggott, 2003, 199).

The "Great Teaching for Women" finally consolidated the gender asymmetry in the private and public spheres. The main idea of the treatise is that the woman should obey the man, and her activity can not go beyond the home. The woman's world, thus, was confined to household duties, which she ought to have done all her life, as well as at the birth and rearing of children.

"The main duty of the girl in the parents' home is to show respect for the father and mother." Having married, a young woman "must look at her husband as her master and serve him with all courtesy. She can not disobey him. "The husband resembled the sky: "A woman should look at her husband as if he is the Heaven itself" (Woman in Japan, www). According to the author onna dygaku, women are below the men's "birth defects of nature", which can destroy a marriage: "seven or eight out of ten" will be inclined "to disobedience, malice, slander, envy or stupidity" (近代デジタルライブラリー女大学, www).

In the Meiji era (1868-1912), a compulsory education system was introduced for men and women - women were not only required to obey their spouses, as was the case in the Edo era, but to serve as a support not only in domestic affairs, but also in upbringing and promotion. However, education for men and women was far from being equal, occupations in women's schools were focused mainly on teaching about housekeeping. At that time, the expression 良妻賢母 ryosikembo, which means "a good wife and an intelligent mother", came into use. It is not so common today, but firmly rooted in the subconscious of the Japanese, influencing the traditional sex-role patterns: a working man and a woman engaged in housekeeping.

Equal rights, regardless of gender, were guaranteed to the Japanese only after the Second World War by the 1946 constitution.

### **Ethno-cultural features of gender stereotypes in the era of globalization**

In modern Japanese society, under the conditions of globalization, there are significant changes in the values of the marriage and family sphere, which entails the loss of the traditional features of the family by the institution of the family in the form in which they were inherent for a long historical period.

According to a survey conducted by the Meiji Yasuda Research Institute of Life and Welfare, only 40% of Japanese men and women between the ages of 20 and 40 adhere to the traditional view that a man must work full time and a woman should be engaged in household activities (Ingrained ideas ..., 2014).

In Japan, the age of marriage is increasing every year - in 2013, for men it was 30.9 years, for women - 29.3 years (がベージュニュース, www).

One quarter of all Japanese marriages are due to a pregnancy of the neves, this is so-called. "Marriage on the fly" (できちゃった婚婚婚婚婚たた). According to the professor of sociology at Musashi University Yuki Sand, it is possible that for many Japanese children are the only reason they think about marriage (日本人の家族観変化する意識, www).

Although there is 恋愛 renai – "marriage for love," often consists of it is profitable for families お見合い Omiya – "marriage on matchmaking". 仲人 naka: up to – "Intermediary" selects couples, based on the social status of the groom and the bride. Until the 60s of the 20th century, contractual marriages in Japan were more than marriages for love, and then their number began to decline and in 2013 was only 7.7% (がベージュニュース, www).

The Civil Code prohibits spouses from having different surnames (if the wife leaves his maiden name, marriage is not formally recognized). In addition, at the time of marriage, it is required to indicate in writing who is the head of the family. Naturally, most women are forced to take the husband's surname and agree to his domination in the family. However, in recent years this law began to cause discontent on the part of the female population, which led to an increase in the number of people living in a civil marriage.

Since 1969, there has been a steady upward trend in the so-called. 熟年離婚 (judo-kunen rikon, lit. "Divorces in adulthood") of married couples aged 50-60 years who have lived together for more than 25 years. It is noteworthy that, as a rule, women initiate such divorces. They do not want to live with a distraught husband, who devoted his entire life to work and did not pay any attention to the family or children. Such husbands are called 壮大なゴミ s: dana gomi – "majestic rubbish". After the reform of the pension system

in April 2007, which provided for the separation of a spouse's pension in the event of a divorce, the number of "divorces in adulthood" increased significantly (離婚, www).

These trends indicate that the old nuclear family, characteristic for an industrial society, has appeared in a crisis condition. The destruction of the system of lifelong hiring, the decline of the Japanese management system, the erosion of moral standards led to the transformation of traditional patriarchal sex-role stereotypes.

In recent decades, there has been a massive influx of women into the labor market, which is associated with a sharp reduction in the workforce and a drop in the birth rate. As early as the beginning of the 21st century, the number of families where both spouses work exceeded the number of families with one breadwinner. Nowadays, women constitute more than 40% of the working population of the country (Women in Japan, www).

According to the theory of "womenomics", the advancement of women in society serves as a catalyst for economic growth. That is why Prime Minister Shinzo Abe proclaimed an increase in the number of working women, "the creation of a society in which women will shine", as the basis of the economic development strategy and a key element of the "three arrows of economic policy" known as abenomics. "It is necessary to create such conditions in which it would be possible to combine the upbringing of children and caring for the sick with work. The basis of the bases is also the elimination of stereotypes about the role of women that still exist in society," S. Abe said at the 69th session of the UN General Assembly in September 2014 [内閣府 ホームページ, www]. Despite the efforts made by the Japanese government, the gender asymmetry in Japanese society remains a big problem.

Nowadays, the boundaries between male and female gender stereotypes are blurred: from the point of view of Japanese women, unmarried men who are able to create a family by the traditional pattern and provide it with a dignified existence, is catastrophically small.

In 2006, the writer Maki Fukasawa came up with the new term 草食男子 dandy pie "herbivorous men" (草食系男子 日本語 俗語 辞書, www), which immediately became very popular and in 2009 even entered the top ten most fashionable new words of the year. This is the name given to the subculture of sluggish, apathetic, timid heterosexual men between the ages of 20 and 39 who, unlike their fathers, are almost not interested in a career and are ambivalent about sex and marriage.

The author of the bestselling book "Herbivorous men change Japan" Megumi Usikubo believes that to some extent, up to 2/3 of Japanese at the age of 20 to 34 can be classified as such. Their worldview is strikingly different from stereotypes

"Carnivorous predators" - male workaholics of older generations. More than work and dating with women, they are attracted by the choice of fashion and cosmetology. "Herbivores" consider the role traditionally assigned to men, too burdensome, they are not ready to incur financial expenses, caring for girls, and to provide a future family [牛窪恵 ..., www]. The appearance of such vividly expressed feminine men is a protest against the way of life of the older generation and the response to the increasingly self-confident behavior of women.

In Japanese society there is growing concern about the financial and social impacts of "herbivorous" men. Their low level of income, as well as a certain indifference to sex, contribute to the development of Japan's two most important problems: a weakening economy and a reduction in the birth rate, caused not only by a decrease in the number of children in married couples, but primarily by an increase in the bachelor population. As a result of the 2010 census, the number of unmarried men aged 30-35 was 47.3%, and of unmarried women 34.5%. 80% of adult, choled Japanese continue to live with their parents [家族形成格差, www].

Professor of the University of Chuo Masahiro Yamada, engaged in gender studies, defined this phenomenon as a form of social parasitism and introduced the term パラサイイシシナル parasite singular "single-parent parasite" into scientific circulation. Published in 1999, M. Yamada's book "Echo of single parasites" received a wide public response [山田昌弘, 1999]. "Single parasites," as the researcher notes, are detrimental to the economy of the country. Living with their parents, they spend money only for hobbies and entertainment, and even having an unstable income, can afford to lead a fairly comfortable lifestyle. According to the Ministry of National Affairs, Local Government and Communications, the number of "single parasites" between the ages of 20 and 34 was 10 million 640 thousand people. Each sixth-year-old at the age of 35-44 years (2 million 950 thousand) continues to live with his parents [結婚もせず親と同居, www].

This is particularly true of girls who, instead of meeting with a young man without stable earnings, have lived with their parents for years in anticipation of a worthy suitor. Young people also do not rush to leave their parents' home. "Perhaps if they began to earn a lot or met a girl who did not care about the partner's income, they would be happy to marry, but this happens rarely, and therefore more young Japanese men live with their parents. Perhaps this is the reason why the Japanese are so inactive in creating couples," says Professor M. Yamada [日本人の家族観変化する意識, www].



Professor of the Institute of Sociology (ISS) of Tokyo University, Yuji Genda drew attention to another serious socio-cultural problem of Japanese society – lonely unemployed people. He called them SNEP (English Solitary Non-Employed Persons). In 2013, Yuji Genda published the book "SNEP" ("Cream of Muge: SNEP"), and the term "ETC" immediately entered the list of the 50 most popular words of the year.

SNEP is a person between the ages of 20 and 60 who has never worked and never married. His constant environment is reduced to family members or he spends all his time alone. The number of such people is steadily growing – for 10 years from 2001 to 2011 it has doubled - from 850 thousand to 1 million 20 thousand people. Three out of every four SNEPs live with their parents and relatives, and do not even try to look for work.

Recently, the number of SNEPs among both women and university graduates has increased dramatically. Especially quickly the phenomenon began to spread among young people who do not work anywhere and do not study. Today, increasingly, regardless of gender, age and level of education, those who do not find work are automatically isolated from society. Isolation is becoming an increasingly common phenomenon for unemployed Japanese. Among the SNEP parents there are many pensioners who are already over 70. If now SNEPs live on the savings and retirement of parents, then after their death they will lose their livelihood. Further growth in the number of SNEPs will exacerbate socio-economic problems in society [玄田有史, 2013]. Changing the orientation of the individual to extra-family values is accompanied by alienation, leads to the spread of selfish single-communal forms of existence. The problem of reducing fertility - 少子化 se: sika becomes more acute.

In 2014, the number of newborns in Japan was 1 million 3 thousand 532 people. The birth rate (the number of children born to a woman during her lifetime) was 1.42. This is approximately 26 thousand less than the 2013 indicators. It is lower than in the US (1.87) and France (2.01), but higher than in Germany (1.38) [厚生労働省 ネットワーク テ, www]. The researchers predict a further fall in the birth rate and an increase in the number of single middle-aged men. "If you look at the number of single men 50-70 years, it is clear that for 20 years from 1985 to 2005. Their number has increased 4-5 times. If this continues, by 2030, every fourth man between the ages of 50 and 70 will live alone," notes Kazuhiko Fujimori of the Mizuho Information & Research Institute, Inc. [News from Japan, www].

## Conclusion

On the transformation of gender stereotypes in the modern Japanese society, which represents a conglomerate of traditional and egalitarian views, affects a complex set of demographic, socio-economic and socio-cultural factors.

Along with the increase in the number of women leading the masculine (from the point of view of Japanese traditional morality) way of life, the restructuring of normative perceptions of marriage, family and gender relations erodes the clear boundaries of the dichotomy "femininity" - "masculinity", which leads to emancipation women and feminization of men, the spread of androgyny.

Traditional family values gradually lose their significance, giving way to so-called alternative value orientations – professional activity, career growth, self-achieved social status, personal and material independence. Gender expectations are changing, the age of marriage is increasing, the number of divorces and single unemployed people is increasing, which leads to a further drop in the birth rate.

However, despite the changes taking place not only due to economic problems, but also the construction of a new spiritual paradigm, the institution of marriage for the majority of Japanese remains unshakable, and the family serves as one of the internal stabilizers that keep society in a stable state and become a spiritual source and mechanism social integration.

## References

1. Gurevich T.M. (2006) Lingvokul'turologicheskiĭ analiz kontseptosfery chelovek v yaponskoĭ yazykovoĭ kartine mira. Doct. Diss. [Linguistic and cultural analysis of the concept sphere of 'man' in the Japanese picture of the world. Doct. Diss.]. Moscow, MSU.
2. Hearn L. (1904) Japan: An Attempt at Interpretation. New York (Russ. ed.: Kh- ern L. (2000) Mir po-yaponski. Saint Petersburg).
3. Ingrained ideas on gender roles (2014) Available at: <http://www.japantimes.co.jp/opinion/2014/07/19/editorials/ingrained-ideas-gender-roles/#.VoF7V-ILTSSo> [Accessed 25/05/15].
4. Kirilina A.V. (1999) Gender. Lingvisticheskie aspekty [Gender. Linguistic aspects]. Moscow: RAN Publ.
5. Ko D., Haboush J. K., Piggott J.R. (2003) Women and Confucian Cultures in Premodern China, Korea, and Japan. Berkeley: University of California Press.
6. Novosti iz Yaponii [News from Japan]. Available at: <http://news.leit.ru/archives/13775> [Accessed 21/06/15].
7. Rikon [Divorce]. Available at: <https://ja.wikipedia.org/wiki/離婚> [Accessed 20/05/15].
8. Zhenshchina v Yaponii [A woman in Japan]. Part 1. Available at: <http://www.liveinternet.ru/users/levasseur/post176161267/> [Accessed 21/06/15].
9. Zhenshchiny v Yaponii. Blog yapontsa o Yaponii [Women in Japan. Japanese blog about Japan]. Available at: <http://blog-yapontsa.ru/yaponskoe-obshchestvo/socialnoe-polozhenie-zhenshin-v-yaponii.html> [Accessed 20/05/15].

10. がページニュース. Available at: <http://www.garbagenews.net/archives/2096011.htm> [Accessed 23/05/15].
11. 内閣府ホームページ [The official website of the Government of Japan]. Available at: [http://www.kantei.go.jp/jp/96\\_abe/statement/2014/0925enzetsu.ht](http://www.kantei.go.jp/jp/96_abe/statement/2014/0925enzetsu.ht) [Accessed 21/05/15].
12. 「家族形成格差」の時代"パラサイト・シングル"の末路 [Why it is difficult for Japanese youth to start a family? Stratification in society continues. Decline era of 'single-parasites']. Available at: <http://www.nippon.com/ja/in-depth/a01002/> [Accessed 09/06/15].
13. 山田昌弘。パラサイト・シングルの時代。ちくま新書 (1999) [The era of single parasites].
14. 日本人の家族観変化する意識・変化しない制度 [Japanese family. Consciousness changes, the order stays]. Available at: <http://www.nippon.com/ja/currents/d00095/> [Accessed 18/05/15].
15. 牛窪恵。草食系男子「お嬢マン」が日本を変える。講談社 (2008) [Herbivores men change Japan].
16. 玄田 有史。孤立無業 (SNEP) (2013)。日本経済新聞出版社 [Single non-working people].
17. 草食系男子日本語俗語辞書 [Herbivores men. Dzokugo Dictionary Nihongo]. Available at: <http://zokugodict.com/15so/sousyokudansi.htm> [Accessed 22/05/15].
18. 調査「結婚もせず親と同居」パラサイトシングル、今はパラサイト中年に [Parasite singles phenomenon studies: why do not they get married and live with their parents, what is their number]. Available at: <http://uni.2ch.net/test/read.cgi/newsplus/1335946886/> [Accessed 24/05/15].
19. 近代デジタルライブラリー女大学 [Modern electronic library: Great knowledge about women]. Available at: <http://kindai.ndl.go.jp/info:ndljp/pid/754896/> [Accessed 28/05/15].

## CULTURAL DIPLOMACY OF KAZAKHSTAN

*Bazarbay Ye.,  
Master student, 2<sup>nd</sup> course "Cultural studies" specialty  
Al-Farabi Kazakh National University*

In the XXI century, the range of channels for a state to influence international processes and other countries have been broadened. States have always intended to use different tools as much as possible in pursuing their goals in foreign policy, reinforcing the country's position in the international arena and creating its positive image abroad. Such instruments as a culture, political values and, a non-militant foreign policy can be used by the state to draw attention from others. Today, some experts argue that the ideological persuasiveness and cultural attractiveness of a country as factors of influence are becoming more important than military power and the possession of nuclear weapons.

Despite the fact that military actions still take place in the international arena, there is a likelihood that the vast majority of countries – for a number of different reasons – will avoid using such methods as a common practice. Not only did military hostilities bring destructions, but they are also associated with human losses as well as the loss of image. Instead of this, many countries seek those tools and approaches, which will work better and help to gain the attention of other countries. One of these tools is public diplomacy, which has now become increasingly popular. Naturally, any state tends to promote its culture and language abroad, to propagate its achievements.

Evidently, this form of diplomacy becomes a highly effective means for a state to enhance its position in the international system. In recent times, it can be found more often in official documents and scientific literature, which indicates a growing interest in this tool and its elements. The public diplomacy and one of its derivatives – cultural diplomacy – have been applied not only in the theoretical and academic sense but also in practical terms, for instance, in the implementation of foreign policy in many states. In particular, public (and, for that matter, cultural) diplomacy is a structural components of soft power as well as powerful tools in achieving it. These days, the concept of public diplomacy is not considered an innovation in the field of international relations. Many countries of diverse socio-historic backgrounds – such as Australia, Brazil, China, France, Germany, Great Britain, Mexico and New Zealand – actively use public diplomacy and its elements in the foreign policy in order to pursue own interests. This trend can also be seen in many regions, increasingly in the Asia-Pacific area, and such a factor makes this issue more internationally as well as academically relevant. One of the most striking examples among Asian countries can be Japan with its specific approach in the conduct of foreign policy, which sometimes is called as soft power. Interestingly enough, highlights that Japan has one of the largest resources of soft power. He points out that it is a world-leading country by the number of registered patents and in providing aid to foreign countries, as well as having the highest life expectancy. However, the main influence of Japan comes from the spread of its culture and national traditions all over the globe

*The thesis work deals with the implementation of public diplomacy in the Republic of Kazakhstan through "soft power".* Nowadays strengthens the role of non-military methods and information technologies in the foreign policy of states. Providing the growing role of the image of the state and other actors of international relations in the political process is increasing scientific interest in the problem of image formation by means of public diplomacy. Public diplomacy is linked to the «soft power» of the state. As stated Joseph

Nay “soft power” has three sources: culture, values and political activities. Public diplomacy involves the establishment of long-term relationships, creating favorable conditions for public policy. Public diplomacy defends national interests and ensures national security through the study of attitudes of foreign public opinion, informing him and the impact on those who view it generates.

***In modern international relations, the concept of traditional diplomacy is being transformed, which means that some researchers have to abandon the traditional concept of science, which deals with relations between diplomatic states and their leaders.*** Public diplomacy emerged as a form of response to global challenges and threats, to the emergence of a new world order, to the course of domestic political development. It was born and received recognition in the era of globalization, civilization shifts, profound changes that occurred in the world, including in the psychological attitudes of people. In the political science of the generally accepted definition of the concept of “nations’ diplomacy” does not yet exist. For its designation is often used another term - “public diplomacy. “When analyzing Kazakhstan’s initiatives through the prism of the concept of “soft power” J. Nye, it is important to take into account the context and origin of the term, which is westernized and developed, primarily, from the point of view of democratic regimes. In addition, J. Nye first introduced the term “soft power” into circulation in 1990 in the book “Limits of Leadership: Changes in the Nature of American Power” under an entirely different geopolitical situation in the world. “Soft power,” according to Nye’s concept, is “the ability to make the goals of one country seems attractive to another” . “Soft power” is “the ability of states to attract others to their side, seeking to support their own agenda in international relations by demonstrating their cultural and moral values of the attractiveness of the political course and the effectiveness of political institutions.”

***It should be noted that various methods of influencing the mind, methods of non-violent processing of power and other groups have long been known.*** However, the emergence of a slender, not so much a scientific, as a purely practical concept of soft power is associated with the name of Joseph Samuel Nye, a professor at the Public School of the name. J. Kennedy at Harvard University, a member of the American Academy of Arts and Sciences and the Diplomatic Academy. The main achievement of Nye’s was not only a concentrated and capacious description of the nature and meaning of the “soft power” that played a role in the Cold War, but also the definition of its capabilities, which in the 21st century, the age of information technology and cognitive wars, are truly unlimited.

***Soft power” is traditionally seen as an addition to the “tough” military power of states: it is impossible to deny it is relevant for any state in the modern world.*** It seems that with proper positioning in the global arena, a country can achieve several advantages at once. “Soft power” allows countries in an era of complex interdependence to achieve their foreign policy objectives more effectively by attracting than by removing them.

***Meanwhile, the concept of “soft power” is characterized by the absence of strict and rigid frameworks.*** This makes it possible for each country developing its “soft power” to bring its own foreign policy experience and features of political and cultural traditions into the concept and interpretation of “soft power”.

This strategy includes such instruments of positioning the country in the international arena, as exporting education, promoting the language and disseminating national cultural values. Also, the tools of “soft power” include communication, including information technology and especially the Internet, NGOs, diplomatic missions, cultural, scientific and educational centers and large-scale events such as the Olympic Games, EXPO etc.

***“Soft power” as an instrument of influence is especially intensively used in the 21st century, although the reasons that encourage states to address it are different.*** For the United States, the September 11, 2001, terrorist attacks were a turning point. The Americans faced the challenge of forming a positive image of their country abroad, primarily in the Muslim world. Somewhat later, Russia, although without such dramatic events, set itself a similar goal - the formation of a positive image of the country abroad.

***In turn, Kazakhstan is taking measures that also have certain attractiveness.*** Our country is located in the steppes, where, as the well-known writer Chingiz Aitmatov wrote, “The day lasts for more than a century”. This is a country whose economy is similar in its specialization to the Russian one: oil products and raw materials account for 91% of exports. The “soft power” of Kazakhstan lies in its transcontinental position; it is at the junction of the most ancient civilizations of the East and West and in history was called upon to play the role of a link between them. as well as its economic growth, can be attractive not only for the countries of the region, but also for many other states, that is, they have “soft power”. However, Kazakhstan has not yet clearly expressed the strategy of “soft power” formulated in the concept of Kazakhstan’s foreign policy. The use of “tensile strength” in the Republic of Kazakhstan through public diplomacy is not systematically eliminated. Therefore, one of the topical issues is the formation of a system mechanism for studying the concepts of “extensibility” and “public diplomacy”, “collective diplomacy” for our country.

***Ethno-cultural associations of the Assembly of the people of Kazakhstan are recognized as a special type of activity.*** First of all, cultural and spiritual support of civilization on the territory of Kazakhstan. Secondly, in the role of the Diaspora as a state. This gives rise to the development of public diplomacy of their homeland, which means that through these associations of ethnos's we can get the culture of the ethnos, live information in a specific country and expand our spiritual, cultural and scientific endeavors.

***The formation of a positive image of the state, as is known, is one of the factors improving its investment attractiveness.*** Today almost all countries of the world allocate considerable funds for the promotion and maintenance of their international image, which is an important component of the so-called "soft power" in foreign policy. Information and image work is a part of our agency's daily activities, the so-called "public diplomacy". It is aimed at consolidating existing and forming new positive trends in Kazakhstan's perception on the international arena in general and in selected foreign countries, in particular.

This work is coordinated by the Committee for International Information of the Ministry of Foreign Affairs, and its main goals are the following: ***consolidating the image of Kazakhstan as a country with a dynamically developing economy, a favorable investment and business climate, and a stable political and social system.*** And also as a country promoting significant international initiatives that contribute to global and regional security. With the support of our diplomatic missions, cultural centers are being opened; the activities of Kazakh Diasporas living abroad are becoming more active. So, last year, together with the European Association of Kazakhs in Berlin, another small Kazakh "kurultai" was organized with the participation of ethnic Diasporas from Great Britain, France, Germany, Hungary, Austria, Switzerland, Sweden, Denmark, Norway, the Netherlands and Turkey.

Another, mechanism of "soft power" for providing Public diplomacy and formation of image abroad for our country is EXPO-2017.

***Politically, EXPO-2017 has become one of the major factors in Kazakhstan's foreign policy. «EXPO is the soft power of Kazakhstan, developing exhibition infrastructure, culture, communication, Kazakhstan significantly improves its image and actively integrates into world processes. The four main objectives of the modern "soft power" by organizing the Expo for both the state and the region:***

- **Raising awareness of the country / region;**
- **Formation of positive ideas about the country / region and their values, ensuring understanding of prevailing ideas and views;**
- **attraction of people to the country / region for tourism and study, promotion of local goods abroad;**
- **Attracting foreign investment and political allies.**

***On November 22, 2012, in Paris, at the 152nd session of the General Assembly of the International Bureau of Exhibitions (IBE), by secret ballot, 148 states defined the city for the international exhibition EXPO-2017. They became the capital of Kazakhstan, Astana.***

*This was the first international exhibition to be held in the CIS and Central Asia.* The holding of EXPO-2017 will serve as an additional stimulus for the economic and infrastructure development of the country and its capital, which in 2017 marks the 20th anniversary. The President, in essence, formulates the role of EXPO as an image project, an instrument of soft power in the foreign policy of the Republic of Kazakhstan. He notes that: "Exhibitions EXPO", which has a long history, is held to demonstrate technical and technological achievements, as well as the history, traditions and culture of participating countries. They are the biggest events, attracting the attention of the world community and millions of visitors. In addition, the exhibitions "Expo" serve as a place for the formation of new trends of economic, social, cultural development ". During the exhibition, 2 million 265 thousand people visited. The international specialized exhibition "Astana EXPO-2017" was highly appreciated among visitors and positive feedback from specialists from around the world. The theme "Energy of the future" meets the world trend on the need for a gradual transition to renewable energy sources, the best developments in the field of green technologies were successfully demonstrated at EXPO-2017. As a result, EXPO exhibition is another way of "soft power" to create a positive image of our country among the states, in the aim of providing public diplomacy in order to enhance the role of the our state. Therefore, Kazakhstan, when conducting the EXPO, intends to send a signal to the surrounding world that the country has passed a very large path of development during 25 years of independence. "The organization of the international exhibition EXPO- 2017 demonstrated all the achievements of independent Kazakhstan".

*Public diplomacy has enormous significance and influences both in the foreign and domestic policies of states.* In both cases, in addition to organizational and financial, we are dealing with human resources. This is most important, because in this way public diplomacy fulfills its main mission, especially with regard to youth. Today it became obvious that public diplomacy is capable of influencing official diplomatic activity, and also becoming an instrument for the formation of state institutions, forms of state activity . Therefore, formation of the positive image on the international arena, providing "soft power" as a tool of generating public diplomacy within and abroad country worth all efforts. The need to improve the Association, exhibitions, formation of

the positive image of our country and/or providing more scholarships for education, developing and broadcasting of our culture, values and national identity as a mechanism for implementing public diplomacy of the state should be relevant, as a result, through all these methods above to promote and disseminate our country to a foreign audience and to achieve solidarity and recognition of the community.

#### References:

1. Nye J. Soft Power: the Means to Success in World - New York: Public Affairs, 2004. - 192 p.
2. Fan Soft power: Power of attraction or confusion? Place Branding and Public Diplomacy. - Palgrave Macmillan 2007. - V. 4,2. - PP.147-158.
3. Center for International Programs of the Republic of Kazakhstan. International Scholarship of the President of the Republic of Kazakhstan [Electronic resource]. - Access mode: <https://www.bolashak.gov.kz/ru/o-stipendii/istoriya-razvitiya.html> - (Accessed 27.08.2017).
4. The Law of the Republic of Kazakhstan on Education of 05.2013 [Electronic resource]. -Access mode: <http://edualmaty.kz/ru/normativnye-dokumenty/normativnye-dokumenty-dlya-tipo> - (Accessed 27.08.2017).
5. Law of the Republic of Kazakhstan on «The assembly of the people of Kazakhstan» of 20.10.2008 [Electronic resource]. - Access mode: <http://online.zakon.kz>. - (Accessed 28.09.2017).
6. Conception of «Social modernization of Kazakhstan: Twenty Steps to the Society of General Labor» of 10.2012 [Electronic resource]. - Access mode: [http://www.inform.kz/ru/social-naya-modernizaciya-kazahstana-dvadcat-shagov-k-obschestvu-vseobschego-truda\\_a2478336](http://www.inform.kz/ru/social-naya-modernizaciya-kazahstana-dvadcat-shagov-k-obschestvu-vseobschego-truda_a2478336) - (Accessed 28.09.2017).
7. Фоминых А.Е. Экспо-дипломатия: пропаганда и national branding в 21 веке // VI Всероссийский конгресс политологов «Россия в глобальном мире: Институты и стратегии политического взаимодействия»: материалы конгресса, 22–24 ноября 2012 г. – М., 2012. – С.
8. Site of the President of the Republic of Kazakhstan [Electronic resource]. - Access mode: [http://www.akorda.kz/ru/events/international\\_community/foreign](http://www.akorda.kz/ru/events/international_community/foreign) - (Accessed 28.09.2017).
9. Абдикеримов К.Е., Сарсенов М.Б. Умная сила как сочетание мягкой и жесткой силы в дипломатии//Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана. Серия
10. «Международные Отношения и Регионоведения» - №3(21). – 2015. – С.95-110.

## ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ ОЙЫН-САУЫҚ МӘДЕНИЕТІ

*Жексембі Ә.А.,  
магистрант, 2 курс, «Мәдениеттану» мамандығы  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

*Ғылыми жетекші: Ғабитов Т.Х.,  
филос.ғ.д., профессор,  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

Бұқаралық мәдениеттің пайда болуына, қалыптасуына негізінен коммуникациялық құралдар әсер етті. Коммуникациялық құралдардың дүниеге келуі бұқаралық мәдениеттің дамуына үлкен үлек қосты. Кинематографтың, радионың, теледидардың пайда болуы көпшілік адамның өнерге, әдебиетке қатысты болуына мүмкіндік туғызды. Бұл орайда, ғылымға «экрандық мәдениет» деген ұғым енгізілді. Бұқаралық мәдениетті зерттеуші ғалым Э. Шилздің пікірінше, мұндай мәдениет түрінде адам өзінің өмірінен, ондағы сәтсіздіктерден, уайым мен қайғысынан бір сәт демалуға, оны ұмытуға мүмкіндік алады. Бұқаралық мәдениет мұнда ойын сияқты адамға шынайы өмірде жоқ шаттық пен бақытқа, арман мен қиялға қол жеткізгендей елес береді. Бұқаралық мәдениет адамның стереотиптеріне, оның қойнауында жатқан архаикалық белгілеріне негізделеді.

Бұқаралық мәдениеттің құбылысы болып табылатын кинематографта махаббат пен детективтік тақырыптар белсенді түрде пайданылады. Мұндай кинотуындылардың құрылымы мен құрылысы адамға қанша таныс болғанымен, бірақ адам ондағы сюжеттен, композициядан ылғи да ләззат алып, қуаныш табады. Оның себебі, Б.Г. Нұржанов атап өткендей, бұл кинолардың адамды өз өмірін ұмыттыруға, өзге өмірді ойнауға шақыруында жатыр. Көрермендер, әсіресе жас көрермендер, бұл киноларды көргеннен кейін санасыз түрде фильмдегі кейіпкерлердің рөлін өз өмірлерінде ойнауға тырысады. Бұқаралық мәдениет адам арманындағы бояуы қанық, жарқын өмірге деген қажеттіліктен туғанының белгісі. Коммуникациялық құралдардың дамуы адам өмірінде ойындық факторды күшейтпесе, азайтқан жоқ. Бұл ғасырда өзге мәдениетті түсіну ойынның көмегімен жүрді.

Сондай-ақ XX ғасыр мәдениеті, өнері, философиясы модернизм мен постмодернизм шеңберінде дамыды. Бұл екі бағытты бір-бірімен үйлесімді қатынаста болды деп айту қателік болар. Модернизм деп жалпылап айтсақ, XX ғасырдың басынан екінші дүниежүзілік соғысқа дейін созылған ағымдардың жиынтығын айтамыз. Ал постмодернизм бағыты екінші дүниежүзілік соғыстан кейін пайда болды. Модернизм мен постмодернизмнің ішкі мәндері бөлек. Зерттеулерде ол екеуін бір-біріне қарама-қарсы қою орын алды. Постмодернизм бағыты модернизм бағытымен салыстырғанда ойындық сипатқа толы

деп айтсақ қателеспейміз, сондықтанда постмодернизм бағытына толығырақ тоқтала кетейік. Постмодернизм философиясының негізгі өкілдері Ж. Делез, Ж. Деррида, Р. Барт және тағы басқалары болды. Бірақ олар өздерін постструктуралистер, постфрейдистер деп атағанды жөн көреді.

Постмодернизм жаңа әлемді құруға ұмтылмайды, керісінше, сол әлемдегі неврозды, ауру күйлерді қайталай беруге ден қойды. Постмодернизмнің жеткізу формалары үзік, бөлек, бөлшек, ойындық сипатта. Постмодернизм бұл ойынға, өз-өзін терістеуге толы құбылыс, ол өлі маскалардың ойыны. Постмодернизм шығармаларындағы кейіпкерлердің бәрі оңай басқарылады, бейне бір олардың жаны жоқ сияқты. Постмодернизмнің (постструктурализмнің) «еркін ойынға» қарай жасаған мұндай эволюциясы ең алдымен талдауларды ашық, серпінді қылуды көдейді, соның арқасында интуицияның, бейсананың, қиялдың мәнін ашуға мүмкін болды. Постмодернизмде бәрі дәйексөзге көшкен, бұл өз мазмұны жоқ дәуірдің белгісі. Мазмұны жоқ дәуір дәйексөзді бірден-бір амал, құрал деп түсінеді. Постмодернизмде болашақ жайында арман жоқ, ол болашаққа деген сеніммен қош айтысқан постмодернистердің пікірінше, болашақ жоқ, ол ақпараттық және постиндустриальдық қоғамда жүзеге асты, олай болса, болашақ жайлы ендігі ойлар өз негізінен, өз мәнінен айырылып қалды дейді. Постмодернизм элитарлы мәдениет пен бұқаралық мәдениет арасындағы айырмашылықтың жоғалуын өзінің басты жетістігі ретінде есептейді. Мысалы, постмодернизм Бетховен мен Битлз музыкаларын тең жағдайға қояды. Постмодернизмде сын, басқаны сынау деген жоқ, ал оның орнына мысқылды қолданады. Мысқыл бұл басқа нәрсені сынау емес, оның табиғаты өзгеше. Сынаушы адам әрдайым сыналуды жақтың әсерінде қалып қою мүмкін. Ал мысқыл бұл екеуінің арасында алшақтықты сақтауға мүмкіндік береді. Мысқыл өз мәнінде шынайы ойын болып табылады.

Күнделікті ойын аурасына, тіршілік аурасына бет беру болмыстың постмодернистік стратегиясына тән сипат болып табылады. Тіршіліктің нағыз аурасы, Ж. Дерриданың пікірінше, сұхбат, ал философияның нағыз болу саласы абсолюттік ақиқат туралы білімнің легитимділігі емес, мәтіндердің, жорамалдардың түсіндірулері (интерпретация). Әрбір мәтін (соның ішінде – ойын ережелері) әртүрлі түсіндірілуі мүмкін, мәтінді түсіндірудің міндеті оның мәнін ашу емес, кеңейтуде. Мұндай жағдайда түсіндіру процедурасының өзі таусылмас шексіз болуы мүмкін, ал өзге баламалардың барлығын теріске шығарып, бір ғана концептпен шектелуге ұмтылудың мән-мағынасы жоқ. Демек, болмыстың классикалық стратегиясының категориясында жұмыс істеудің қажеттілігі жоқ. Постмодернистік стратегияның міндеті презентивтілік белгісі бар күнделікті тіршілік тақырыбымен жұмыс істеу болып табылады. Бұл тақырыпты сипаттау үшін мәнділік, негізділік, себеп, объективтілік, логицизм және объективизм принциптерін қолданудың қажеттілігі жоқ. Бұл онтология үшін гетерогенділік, плюрализм, көріністің әртүрлі ракурстары, белгісіздік, ойын, оқиғалар мен процестерді линиялық емес түрде сипаттау пайдаланылады, ал жеткізудің негізгі тәсілі рационалды емес сөз ағымы болып табылады. Болмыстың постмодернистік стратегиясында түсіндіруші концепт ретінде ешқандай центризм болмағандықтан коммуникацияның, сұхбаттың, мәтіннің қайнар көзін белгілеудің де қажеттілігі жоқ. Мұндай бастауды орнату мүмкін емес, өйткені ол белгісіз өткен уақыттың, белгісіз оқиғаның арасына сіңіп кетеді.

Постмодерндік ғылымда релятивистік көзқарастар өркен жайған қазіргі жағдайда болмыстың мүмкін болатын стратегиясы абсолюттік үмітсіздіктен модернистер ұсынған «центризмнің жаңа жорамалын негіздеу жолы арқылы емес, Ж. Делез бен Ф. Гваттари айтқандай, «әлемді хаос ретінде» мойындауға негізделген идея арқылы жүзеге асады. “Хаос түріндегі ойындық әлемді» айғақ ретінде қабылдау – міне, осы болмыстың жаңа стратегиясының принципі. Ж. Делез бен Ф. Гваттаридің пікірінше, болмыстың бұрынғы барлық логоцентристік жорамалдары болмыстың тұрақтылығы, беріктілігі туралы көзқарастан туындаған. Классикалық философияда болмыс туралы мұндай көзқарасты бекітудің тәсілі ретінде ұғымдар қолданылды. Болмыстың классикалық жорамалындағы барлық ұғымдар хаосты теріске шығару позициясын ұстанады, ал ой сөздік-дыбыстық қалыпқа ене отырып, үнемі ұғымдармен өлшенуі тиіс. Мұндай позиция нәтижесінде алдын-ала тандалған түп негізді негіздеу жолымен болмыстың тұрақтылығы туралы көзқарасты бекітті. Ж. Делез бен Ф. Гваттаридің ойынша, болмыс стратегиясындағы ең басты нәрсе ойдың үнемі қозғалысын мойындау, оның территорияландырылуы мен орталақтандырылуына жол бермеу.

Халқымыздың ұлттық ойындары жайлы бірен-саран әдебиеттер жазылғанымен, оның қыр-сырын, ұрпақ тәрбиесінде алатын орны мен рәміздік ерекшеліктерін ашып көрсететін еңбектер жоқтың қасы болғандықтан біз ежелден келе жатқан ұлт ойындарын зерттей отырып, ондағы қазақтың ойы мен асыл арманы, тұңғыш сыры, көрегендігі туралы ой қозғауға барынша тырыстық. Әлем мәдениетіндегі ойын мен агонистика ғалымдар арасында үлкен қызығушылық тудырған. Адам мәдениеті, еңбек, әскери қызмет салт-дәстүр мен нормалар тәндік мәдениетте айқындалған. Мал шаруашылығымен айналысқан Қазақстан тайпаларында кезінде стадион немесе жүзуге арналған бассейндердің болмағаны белгілі. Ол заманның халқы жүзу мен жүгіруді, тағы басқа дене шынықтыру жаттығуларын қоршаған орта жағдайында-ақ үйренген. Модельденген көрініс қазақтардың санасында салт-дәстүр болып табылады.

Себебі, мәдениеттегі ұлттық бастаманың негізі салт-дәстүрмен тығыз байланысты. Демек, мәдени салт-дәстүр өткенді ұмыттырмайтын естелік ретінде қайталана отырып өзінше бағдарлама құрады. Онда қоғамдағы әрбір өзгерістер туралы мәліметтер беріледі. Көптеген салт-дәстүрлер мыңдаған жылдар бойғы мерекелердің аясында туып, сақталып қалған. Ұлттық мерекелерде ұлт байлығы көріну арқылы халықтың өмірі беріледі. Этнографтар мен тарихшылар, саясаткерлер халқымыздың ойындарын жинап, ұлттық нақыш жасап, халық сөзінің түпнұсқасын, тілінің ерекшелігін, оның формасы мен мазмұнын терең түсіндірген. Солардың бірі А. Гумбольдт көшпенді қазақтардың өмірін, салт-дәстүрін былайша суреттейді: «...Ауылда өткізген уақытымды өмірімнің ең бақытты кезеңі деп санаймын, себебі, көшпенді халықтың бізге деген қонақжайлылығы мен олардың ойын-сауықтары ешқашан да ойдан кетпейтін көріністер».

Ұлт ойындарының шығуы мен қалыптасуы тарихтың өте терең қойнауында жатыр. Ықылым заманнан бері қазақтың сары даласын мекендеген және қазақтың арғы тегі түркі тілдес болған тайпалар – ғасырлар бойы әмірімен бірге жасасқан ұлт ойындары мен спорт түрлерін үнемі дамытып отырған, өмір ағымына жетілдіре де білген.

Негізінен ұлттық ойындар көшпелілік өмір салтына байланысты туып отырғандығын, тіпті ұлттың ерекшелігін көрсететін құрал екендігі. Э.Маккейдің түсінуінше, дәстүрлі өткізілетін жиын-тойларда ұлттық ойындары халық театры мен өнерінің негізін қаланады. Г. Симаков та осындай пікір айтады. Бұл пікірді бүгінгі кейбір зерттеуші ғалымдарымыз да қолдайды. «Театры жоқ елдің театр орнына көрсететін сауығы - еңбек мерекелері мен қыз ұзату, баланы сүндеттеу және өлгенге ас беру сияқты ойын тойлардың өзекті арқауы ән мен күй драмалық элементіне жататын халық ойындары болғаны да даусыз». «Театры жоқ ел» дегенді сол ғалымдардың ар-ұятында қалдырайық.

Бұл ойынның пайда болуы туралы мәдениеттанулық ілімдермен де қуатталады. Мысалы Дж. Мид рәміз бен мағына табиғатқа еліктеу мен басқаны түсіну негізінде қалыптасты дейді. Ғалымның басты дәлелдерін келтірейік.

«... Дауыстық ымдау жағдайында биологиялық форма өзінің жеке стимулын, қашан ол оны басқа формалармен пайдаланғанда, тек сонда естиді; ендеше, қашан басқа формалардың ынталандыруларына дыбыс бергенде, ол өзінің жеке ынталандыруларына да үн қатуға ұмтылады. Бұл құстардың өздері үшін сайрауға, балалардың - өздері үшін сөйлеуге ұмтылуын білдіреді. Олардың шығаратын дауыстары басқа дауыстарды жасап шығарудың түрткілері болып табылады. Қайда қайсыбір ерекше үн қатуды шақыратын ерекше бір дауыс бар болса, сонда бұл дауыс оны басқа формалар пайдаланған жағдайда, сол туралы сөз болып тұрған, бұл үн қатуды сол (биологиялық) формада шақырады. Осылай, торғайдың репертуарынан, олар шымшықтың сайрауында кездесетін, сол элементтер тандалып алынады, және де осындай іріктеу, бұл жерде елігуге ерекше ұмтылыс аңғартпай-ақ, қос құстарға ортақ элементтерді торғайдың сайрауында жинақтайды. Осында, не ортақ болса, соны іріктеп алатын, әлдебір іріктеу процесі көз алдымызда тұр. «Еліктеу», басқалары оған әсер ететіндей, өзіне солай әсер ететін индивидке тәуелді, осыдан ол тек басқаның әсерінде тұр, өйткені ол сол бір дауыстық ымдауды пайдаланады»

Сонымен, дауыстық ымдау, сондайға ешқандай басқа ымдау ие болмайтын, осындай мағынаны қабылдайды. Қашан біздің бет-әлпетімізде белгілі бір көрініс пайда болғанда, сол уақытта біз өзімізді көре алмаймыз. Қашан біз өз дауысымызды естігенімізде, сол жағдайда оған көңілімізді аудару бізге біршама қарапайымдылау. Қашан қайсыбір ашуландыратын дауыс ырғағын пайдаланғаннан кейін тұрғанда, кеңеттен дерлік осыны байқап қалып, өзін сезіне бастағанда, сол уақытта өзін естиді. Абыржудың бет-әлпеттік көрінісі жағдайында, ол басқада шақыратындай, бұл индивидке сондай көрініс тудыратын қасиетке ол ие болмайтын, стимул орын алады. Бет-әлпетінің өзгеруіне қарағанда, дауыстық ымдауда өзінді байқап қалу және бақылау біршама жеңілдеу...

Бұл біз еліктеу деп атайтынның жалғыз негізіне жатады. Бұл еліктеу, басқаның істеп жатқанын көргендіктен, индивидтің соны жасап жатқаны мағынасында емес. Еліктеу тетігі, оның өзі басқада шақыратын, сол үн қатуды өзінде туындататын, және де осының салдарынан, басқа үн қатуларға қарағанда, осындай үн қатуларға көбірек салмақ салатын, біртіндеп үн қатулардың бұл жиынтығын әлдебір басым тұтастық ретінде құрастыруда тұр. Бұл, айтпақшы, бейсаналық түрде бола алады. Торғай өзінің шымшыққа еліктеп тұрғанын білмейді. Бұл - екі құсқа ортақ дауыстарды жай ғана біртіндеп іріктеу. Және бұл, еліктеуді біз қай жерде болса да кездестіретін, барлық жағдайларға дұрыс болып шығады.

Қазақ мәдениетіндегі ойын дәстүрі ғалымдар арасында үлкен қызығушылық тудырған. Қай халықты алмаңыз. Өзінен кейінгі ұрпақтың жан-жақты дамуына қамқорлық жасаған. Осы қамқорлықтың басты құралы етіп ойындарды да пайдаланған. Олардың көбісі адам өмірінің қажетін өтеу үшін туады да. Әр кездегі жас мөлшеріне, әрекет-тіршілігіне орай лайықталып ойналады. Осыған орай зерттеудің бұл бөлімінде халқымыздың ерекше дамыған саласы сөзбен байланысты ойындарына көбірек тоқталмақпыз. Балалардың сәби кезінен бастап бозбала, бойжеткен шаққа дейінгі аралыққа



арналып қалыптасқан сөз ойындары қамтылады. Алдымен кең байтақ жерімізге табан тіреген, белгілі уақыт аралығында тұрған өзге халық өкілдерінің ой-пікір, тұжырымдарына зер салып көрейік.

Қазақ даласының ықылым заманнан-ақ батыс ғалымдарын өзіне ынттық еткені ақиқат. Содан болар өткен ғасырлардағы қазақ даласына арнайы зерттеу мақсатымен, болмаса әртүрлі себептермен келген Еуропа елдерінің саяхатшылары мен ғалымдары, зиялы қауымның өкілдері қазақ жерін, елін және оның өзіндік біртума мәдениеті мен бұқаралық дәстүрлерін, көрген-білген, елден естігендерін тамашалап жаза бастайды. Қазақтың қағаз бетін көрмеген, қалам тимеген тың дүниелерін: ең алдымен бай ауыз әдебиеті мен музыкалық мұраларын, әдет-ғұрпын, заңын-салтын, ойындарын, т.б. жариялайды. Олар бірауыздан келіскендей қазақ фольклорының сулы жерге қаулап өскен көктей шексіз байлығын, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан жалпыға бірдей өнер дәстүрін айрықша атайды. Бұлардың ішінде ауыз әдебиетіне, өнерге қатысы жоқ мамандықтың өкілдері, әскери адамдар, миссионерлер, әкімшілік қызметкерлері де болған. Бұған қарағанда кімді болса да бей-жай қалдырмаған, сырт адамның ә дегенде көзіне түсіп, көңіліне ұялаған халықтың басты қасиетінің бірі шетінен әнші, өлеңші, күйші, әңгімеші, сауыққой, салтшы боғандығынан-ау деген ойға қаласың.

X-III-XIX ғасырлардағы патриархалдық қоғамның кемшіліктері мен артта қалған сикына ауыр сын айтқан А.Левшиннің өзі, қазақ халқының жаппай өнерлі болуына таңдана қарап, «адам табиғатынан ақын және музыкант болып туады -деп жазған. Ал алпысыншы жылдары кең байтақ қазақ даласын аралап, артына өшпес еңбек қалдырған белгілі тюрколог, академик В.В. Радлов түрік тілдес халықтардың тілін зерделі түрде зерттеп қана қоймай, бірнеше жыл қазақ арасында тұрып оның тілін, әдет-ғұрпын, салт-санасын, әдебиетін парасатты пайымдап, қағаз бетіне түсірген. Түрік тілдес басқа халықтармен қазақ халқын салыстыра келіп, ол былай деп жазды: «Қырғыздар (қазақтар) Алтайдың көшпелі түріктерінен айқын ерекшеленеді, өздерінің тұрмыс-тіршілігі, ойлау қабілеті жағынан аса биік дәрежеде. Қырғыздар (қазақтар) киім киісі жинақы, үй-іші тіршілігі, тазалығы, жанұялық қатынасы және этикалық ғұрыптары жағынан да басқалардан жоғары...

Қырғыздар шешен сөйлейді, аяқастынан өлеңді өрнектей ұйқастыра алады. Өлеңдері бейнелі, дәл суреттеуге құрылған, көркемдігі, поэзиялық сапасы аса жоғары болып келеді. Оларды Батыс азияның француздары деп толық түрде айтуға болады. Өйткені, оларда аса бай әдебиет бар».

Халқымыздың тарихында қаншама қырғындар болса да, ержүрек батырларымыз бен ақылгөй даналарымыз қамқорлығы арқасында көптеген ұлттық салт-дәстүрлеріміз ұрпақтан-ұрпаққа жалғасуда. Ата-бабаларымыз халықтық ертегілер мен аңыздарды, шешендердің алғыр да ақылды сөздерін балалары мен немерелерінің құлағына құйып сіңірді. Халық ақындары мен жыршылары ел аралай жүріп, олардың арман-тілектерін өз жырларына арқау етті. Сөз өнері мен ой-сананың құлашын кеңге жайдырды. Ел көңілін сергіту үшін сол жүрістерін салтанатқа айналдырды. Сөйтіп, салдық пен серілік жоралғысы далалық өнерпаздардың дәстүріне, ел өмірінің арнасына айналды. Мұндай кәусар бұлақтан сусындаған жастар өз арман-тілектерін өлеңмен жұртқа жайды. Соның арқасында жаппай айтыс, яғни екі жас өлең айтып сырласу дәстүрі қалыптасты. Осындай сауықтарда ойналатын ойындардың да түрлері ұлттық сипатымен құлаш жайды.

Дала табиғатының тамашалығымен бірге көшпелі елдің тіршілік ерекшеліктерінің өзі ақындық-шешендік өнердің өсіп-өркендеуіне себеп болған. Қазақ руларының, ауылдарының жұрт жаңартып, малына жайылым қуып үнемі көшіп жүруі неғұрлым қонысы шалғай, атасы алыс рулармен қыз алысып, қыз берісіп қарым-қатынас жасауы, алыс-жақын демей бірін-бірі жиынға, ас-тойларға шақырысып тұруы — осының барлығы сайып келгенде бірыңғай халық тілінің, ауыз әдебиетінің, өзіндік мәдениетінің қалыптасуына қолайлы жағдай жасаған. Ауыл мен ауыл, ру мен ру және азаматтар арасындағы дау-жанжалдарды шешетін жұрт көп жиналатын ас-тойлар, жәрмеңке-базарлар, «күнде кенес құратын Күлтөбелер» ақындар мен шешендердің мектебі болған. Шешен-билерге халықтың көрсететін құрметі мен беретін сыйлығы да дарынды, талантты жастарды сөз өнерін үйренуге, игеруге ынталандырған, итермелеген. Осыдан келіп талапты жастар оқу-білімнен кенжелегенмен, сана ілімінен кенжелемеген, бүкіл елдің, қоғамның қарым-қатынасы ауыз-екі жүргізілген, барлық іс, дау-талас мәселесі қолма-қол, бетпе-бет отырып шешілген.

Шын өнер иесіне оны қоршап, қолдап сүрінсе сүйеп, жаңылса түзеп отыратын қамқор қауым керек. Ақындық-шешендік өнердің өсіп-өркендеуіне қажетті жағдай еркіндік, ешкімнен қысылмай, қымсынбай еркін сөйлеуге бостандық, сөз бостандығы керек. Бұл жөнінде де қазақ қауымында сөзге тыйым салынбаған, сынға да шек қойылмаған. Қазақтар ежелден шешен халық болған. Соған орай ойын-сауықтарының біршамасы осы сөзге байланысты туып, дамыған. Олар өздерінің шешендігін тәлімді тәрбиенің немесе жақсы тектен шыққандығының дәлелі деп санайды. Шешен кісі әңгімеге бел шешіп араласқан кезде шешендік сөздер мен әдемі теңеулер шегінен аса төгіліп, олар дауысын көтере, қолдарын сермей отырып сөйлегенді қатты ұнатқан. Бұл жайында қазақ даласына жер аударылған поляк революционері А. Янушкевич «Қазақ даласына сапар шегуден туған күнделік пен хаттар» деген кітапта қазақ ақыны Орынбаймен, дала Сократы аға сұлтан Құнанбай Өскенбайұлымен кездесуін қазақ

халқының ас беру, қыз ұзату, бәйге қосу сияқты салт-дәстүрін өз көзімен көріп, қарапайым тілмен аса қызыға жазған. Ол Құнанбай туралы былай дейді: «Құнанбай — бейне бір сөйлеп тұрған машина тәрізді, немесе бұралмаған сағат сияқты. Әлгі сағатты бұрап қалсаң болғаны, ешбір тоқтаусыз сөйлеп жүре беретін шексіз шешен адам. Оның алдына әр минут сайын кеңес сұрап қазақтар келіп жатады. Ал ол болса екі бүйірін таянып алып, бейне бір дана абыздай төгіле, тоқтаусыз сөйлеп, келелі кеңес беріп отырады. Ол екі сөзінің бірінде шарияттан мысал келтіріп, ешбір мүдіріссіз сөйлегенде таңқалмасқа шараң жоқ. Үкіметтің жарлығы мен қаулы-қарарларынан мысал келтіргенде кітап оқып отыр екен деп қаласың» дейді.

Атақты ғалым В.В. Радловтан тағы бір куәлік келтірейік: “Өздерінің туыстас түрік тектес елдерімен салыстырғанда қырғыздар да, қазақтар да сөзге шешендіктерімен ерекше көзге түседі. Олардың шешендіктеріне, шынында да тан қалмасқа болмайды. Қазақтар сөйлегенде ешбір мүдірмей, күрмелмей есіп жүре береді, ойларын дәл айқын етіп бере білу мен қатар, сөз, сөйлемдерін белгілі бір дәрежеде әсемділікпен безейді, әңгімелесіп отырғанның өзінде жай сөйлемінде, не жайылма сөйлемінде болсын, ырғақ оның байқалып және жиі кездеседі. Өлең шумақтарында ғана ұшырайтын сөйлем түрлері жәй сөздердің өзінде іргес-тіркеске келіп жатады, тыңдаушыларға өлең тіксізді әсер береді... ырғаққа құрылған сөздерді дүниедегі көрген өнердің жоғарғы сатысы деп ұғынатын, суырылған шешендікке жаны рахаттанатын. Сондықтан да қазақ халық әдебиетінің дамуы жоғарғы сатыға жеткен деп жазды.

## **ЖАҒАНДАНУ ДӘУІРІНДЕ ЭТНОБАҒЫТТАЛҒАН БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ**

*Зейнуллин Р.Б.,  
магистрант, I курс, «Мәдениеттану» мамандығы  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

Әлемдік өркениеттер даму шеберінде ұлттар мен ұлыстардың өзара араласуы, халықтардың мәдени түрде байланысы қазіргі кезеңдегі жаһандану процесімен тығыз байланыста дамып келеді. Халықтың мәдени өзін-өзі көрсетуі әрқашан қызығушылық тудыратыны анық. Туристердің әлемнің түрлі бұрыштарына және олармен бірге тұратын халықтардың табиғи қызығушылығы туристік ынталандырудың ең мотиваторларының бірі болып табылады. Елдің дамуы тек бір ғана ұлттың мәдениеті мен жеткен жетістігі нәтижесінде болмайтынын ескерсек, Қазақстан аумағында тұрып жатырған өзге ұлт өкілдері өзіндік мәдениетін сақтай отырып, әлемдік аренада дамуға үлес қосатынын бүгінгі күндегі ақпараттық құралдарда көрсетілген материалдар дәлелдеп отыр. Осы процесті және өзге мәдениеттердің ерекшелігін сақтай отырып жаһандану үрдісі негізінде этнобағытталған бұқаралық ақпарат құралдарын (этноБАҚ) одан әрі дамыту өзекті мәселе болып табылады. Халықтар достастығын және ұлттардың өз мәдениеттерін өзгеге танытуы этноБАҚ-пен қатар мәдени туризммен де тығыз байланысты.

Мәдени туризм және этноБАҚ салалары елімізде әлі де толықтай зерттеуді қажет ететін салалар қатарында екені белгілі. Сондықтан осы мақала барысында мәдениеттанулық тұрғыдан жаһандану кезеңінде мәдениеттің ерекше формаларын сақтау және дамытудың жолдарына сілтеме жасалынады.

Экономикалық-саяси және әлеуметтік-мәдени салада маңыздылыққа ие болған жаһандану процесінің этникалық бірлестіктерге тигізген әсерін этноБАҚ пен мәдени туризм тұрғысынан зерттеу мақаланың басты мақсаты болып қарастырылады.

Негізгі міндеттер:

- халықтар арындағы байланысты арттырудағы этноБАҚ орнын анықтау;
- мәдени туризмнің жаһандану кезеңіндегі даму қарқынына баға беру;
- этноБАҚ-ты дамытудағы мәдени туризмнің қажеттілігіне анализ жасау;
- мәдени туризмнің негізгі ерекшелігін зерттеу

### **Негізгі бөлім**

Қазақстандағы және оның аймақтарындағы тарихи-мәдени туризмді дамыту мәселелерінің теориялық және практикалық дамуының өзектілігі мен жеткіліксіз дәрежесі тақырыпты және зерттеу мақсаттарын таңдауды алдын ала белгіледі.

Туристердің мәдени деңгейі жоғарылаған сайын, туристік орталықтардың дамуында мәдени-тарихи туризм рөлі маңыздырақ болады.

Елімізде халықаралық туризм индустриясын дамытуға байланысты мемлекеттік бағдарламаның құрамды бөлігі ретіндегі тарихи-мәдени ескерткіштердің қызмет аясын кеңейту мен жетілдіру ғылыми тұрғыда зерттеуді қажет етеді.

Қазақстанның әлемдік туристік нарығында тартымды туристік имиджін қалыптастыру мақсатында Қазақстанның туристік әлеуетін дамыту бойынша мақсатты бағдарлама әзірленді. Ол халықаралық туристік форумдарға, көрмелерге, жәрмеңкелерге, әлемдегі жетекші телеарналарда жарнама орналастыру және тарату, сондай-ақ шетелдік бұқаралық ақпарат құралдарының өкілдеріне жарнамалық және ақпараттық өнімдерді өндіруге қатысуды қарастырады.

1972 жылы 17 қазан мен 21 қараша аралығында өткен, БҰҰ-ның Бас конференциясы кезінде Парижде адамзат өркениетінің материалдық мәдениетінің объектілерін сақтап қалу мақсатында «Әлемдік табиғи және мәдени мұраны қорғау туралы» халықаралық конвенция қабылданған болатын.

Олардың жойылуына табиғи апаттар ғана емес, адамдардың вандалдық іс-әрекеттері мен немқұрайлығы да емес, мұнан да қауіпті деструктивті күштер – бұқаралық сананың қалыптасуы болып табылады.

Мәдениет – бұл дамудың, сақтаудың, тәуелсіздіктің, егемендіктің және халықтың өзіндік ерекшелігін нығайтудың іргелі негізі. Мәдениет пен туризмнің тарихи эволюциясының тәсілдері біртұтас қоғамды одан әрі дамытудың жаңа әдістерін анықтайды. Әлемнің көптеген елдерінде қоғамның ажырамас бөлігі болып табылатын мәдениет пен туризмді демократияландыру үдерісі жүріп жатыр.

Туристік аймақты дамытуда Ұлы жібек жолының да имиджді қалыптастыруға үлкен көмегі тиеді. Ұлы жібек жолы, оны терең зерттеген қазақстандық ғалым К. Байпақов атап өткендей, Шығыста Қытай империясынан басталып, Батыста Рим империясында аяқталды. Бұл жол Кушан, Соғды және Парфия империяларын басып өткен жүктерді тасымалдап жеткізуді Еуразияның таулы және далалық аймақтарын мекендеген малшылар іске асырған.

Өткен жылдардың басты оқиғаларының бірі «Туристік Қамқор» туризм саласында азаматтардың құқықтарын қамтамасыз ету қорын құру болды. Қор форс-мажор жағдайында шетелдік курорттардан қазақстандық туристерді экспорттайды. Кейбір Қорлардың арасында осы тақырыпта қызу пікірталастар болды, бірақ оның құрылуы ішкі туризм индустриясының сапалы дамуына ғана ықпал етеді деп үміттенемін.

Тақырыптың өзектілігі демократиялық қағидаттардың пайда болуына байланысты Қазақстанның жалпы еуропалық және әлемдік мәдени процестерге интеграциялануын қажет етеді. Әлеуметтік-экономикалық ынтымақтастықтың ең перспективалы бағыттарының бірі ретінде мәдени туризмді дамыту басты мақсат болып қарастырылады.

Бүгінгі күні, адамзат ақпараттық қоғам дәуіріне енгенде, қолда бар ақпараттың сипаты мен толықтығына қойылатын талап күрт өсті. Бұл мәдени туризмге де қатысты болып табылады.

Еліміз ЭКСПО-2017 көрмесін өткізуге байланысты, 2017 жылдың 1 қаңтарынан бастап әлемнің 48 елінің азаматтары үшін визалық режимді жойды. Бұл қадам, әрине, келуші туристер санының артуына әкелуі тиіс. Алдыңғы жылы Алматыда өткен Қысқы универсиада, сонымен қатар, сырттан келетін туристердің санының ұлғаюына өз үлесін қосты.

Тұтастай алғанда, Қазақстан өткен жылдармен салыстырғанда көбірек танымал әрі қолжетімді бола беретінін айтқым келеді.

Ұлттық экономикалық жүйенің ажырамас бөлігі болып табылатын мәдени туризм саласындағы қызмет, жоспарлануы, бағытталуы және үйлесімді болуы керек. Оның дамуының барлық аспектілері – құқықтық, экономикалық, ұйымдастырушылық, әлеуметтік, тарихи және мәдени, ғылыми және білім беру, экологияға әсер етеді. Айта кету керек, осы салалардың әрқайсысында өздерінің реттеу құралдарын енгізу қажет.

Мәдени туризм басқа мәдениетті білудің ең жақсы тәсілі болып табылады. Мәдени туризмнің гуманитарлық маңыздылығы адамның дамуына, шығармашылығына, білім көкжиегін кеңейтуге мүмкіндік береді. Білімге деген ұмтылыс әрдайым адамның ажыратылмайтын ерекшелігі болды. Туризмді басқа адамдардың өмірін, тарихын және мәдениетін білуімен біріктіру мәдени туризм толықтай шеше алатын міндеттердің бірі болып табылады. Басқа елдің мәдениеті мен әдет-ғұрыптарымен танысу адамның рухани әлемін байытады.

Танымдық туризм адамның басқа адамдардың өмірі, мәдениеті, әдет-ғұрыптары туралы білетін саяхаттың барлық қырларын қамтиды. Сондықтан туризм мәдени байланыстар мен халықаралық ынтымақтастықты дамытудың маңызды құралы болып табылады.

Аймақта мәдени факторларды дамыту туристік ағындарды тарту үшін ресурстарды кеңейту құралы болып табылады. Көптеген елдерде туризм мәдени қарым-қатынас саясаты депте аталады.

Мәдени даму деңгейін туристік нарықта белгілі бір аймақтың қолайлы имиджін қалыптастыру үшін де пайдалануға болады. Мәдениет элементтері мен факторлары облыстың туристік мүмкіндіктері

туралы ақпаратты тарату арналары болып есептеледі. Туризмді дамытудың табысы жалпы қабылданған стандарттар мен талаптарға сәйкес келетін материалдық-техникалық базаға ғана емес, сондай-ақ ұлттық мәдени мұраның бірегейлігіне де байланысты.

### **Қорытынды**

Қорытындылай келе, халқымыздың мәдениеті ғасырлар тереңінен жалғасып, қоғамның дамуымен байланысты біртіндеп дамып келе жатқан мәдениет. Әрине бүгінгі таңдағы өскелең өмірімізге сай келмейтін ескі салт-дәстүрлер қоғамның дамуына ілесе алмауы мүмкін. Бірақ та біз оларды білуіміз керек. Олар тарихымыздың мұражайында рухани ескерткіштеріміз ретінде сақталуы тиіс.

Қазіргі кезеңде туризмнің негізгі түрлерінің арасында жетекші рөл мәдени туризм болып табылады. Оның қарқынды дамуы адамдарға әртүрлі салаларда өздерінің білімдерін кеңейтуге, зияткерлік деңгейін көтеруге деген қажеттілікке байланысты. Туризм - басқа мәдениетпен танысудың ең жақсы тәсілі. Мәдени немесе танымдық туризм негізі еліміздің тарихи-мәдени әлеуеті болып табылады, ол барлық әлеуметтік-мәдени ортаны дәстүрлер мен әдет-ғұрыптармен, шаруашылық және шаруашылық қызмет ерекшеліктерімен қамтиды. Осылайша, мәдени туризм туризмнің түрі болып табылады, оның басты мақсаты мәдениетімен оның шынайылығымен танысу.

Мәдениетті инвестициялау, аумақты тартымды имиджін құру үшін нарықта туристік қызметтерді жылжыту ықпал етеді және қолайлы инвестициялық климат, инфрақұрылым жаңару мен аумақты дамыту. Мәдени туризм, жаңғыру жылы бюджеттен тыс инвестициялар көзі ретінде өзін-өзі қаржыландыру мұра актілердің механизмі болып табылады материал ескерткіштер мен материалдық емес мұраны құбылыстардың сақтау, мәдени, этникалық, діни салт-дәстүр мен салт техникалық қызмет көрсету, жергілікті қолөнер және сауда-саттық шақырады. Осылайша, ол тек қаржылық пайда әкеліп қана қоймай, сонымен бірге адамзаттың тарихи-мәдени әлеуетін сақтауға баға жетпес үлес қосады.

### **Әдебиеттер:**

1. Культурное наследие и развитие туризма: материалы конференции. – Мадрид: ВТО, 2001. – 14 с.
2. Культурный туризм: конвергенция культуры и туризма на пороге XXI века. Учебное пособие/ под ред. Я. Брауна, В. Андерсен, В. Гордин. – СПб.: Издательство СПбГУЭФ, 2001. – 26 с.
3. Қазақстандағы туризм индустриясын дамыту жолдары // М. Тәліпбай, А.Тілегенова /5/ 2012. – 15-17 бб.
4. Ғабитов Т.Х. Мәдениеттану. – А. 2000. – 260 б.
5. Greg Richards, Cultural tourism: global and local perspectives. – Routledge, 2007. – 263 p.
6. Ермичева Е.В. Международно-правовые аспекты деятельности средств массовой информации. – М., 2007. – 36 с.

## **ҚАЗАҚСТАН МӘДЕНИЕТІНІҢ ФЕНОМЕНАЛДЫ – «ЖҰМСАҚ КҮШІ»**

*Найзабаева Г.,  
магистрант, 2 курс, «Мәдениеттану» мамандығы  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

Өнер – көркем образдар жүйесі арқылы адамның дүниетанымын, ішкі сезімін, жандүниесіндегі құбылыстарды бейнелейтін қоғамдық сана мен адам танымының формасы. Өнер өмірде болған оқиғаларды қаз-қалпында алмай, өзгертіп, түрлендіріп, көркем образдарды типтендіру арқылы сомдайтын эстетикалық құбылыс. Оны қоғамдық сананың өзге формаларынан даралайтын белгісі де адамның шындыққа деген эстетикалық қатынасы болып табылады. Өнердің мақсаты – дүниені, адам өмірін, қоршаған ортаны көркемдік-эстетикалық тұрғыдан игеру. Көркем шығарманың бел ортасында нақты бір тарихи жағдайда алынған жеке адам тағдыры, адамдардың қоғамдық қатынастары мен қызметтері тұрады. Олар суреткер қиялы арқылы өңделіп, көркем образдар түрінде беріледі. Шығарманың суреттеу тәсілі, құрылымдық келбеті, көркем бейне жасаудың материалдық арқауы өнер түрлерінің ерекшеліктерін айқындайды. Осыған сай өнердің: көркем әдебиет, музыка, мүсін, кескіндеме, театр, кино, би, сәулет өнері, т.б. түрлері бар.

Өнердің қызметін, қоғамдық сананың, адам танымының айрықша формасы ретіндегі ерекшелігін айқындайтын белгілі бір анықтама беру немесе оның адам өміріндегі маңызы мен мәнін анықтау жайлы тартыстар бүкіл мәдениет тарихында тоқталған жоқ. Өнер жайлы: «табиғатқа еліктеу», «Құдайды тану», «шындықты бейнелеу», «сезім тілі», т.б. анықтамалар берілді. Көптеген теорияшылар өнердің күрделілігі мен санқырлылығына сай оның мән-маңызын тек танымдық немесе идеялық, яки эстетикалық деп біржақты қарастырушылар да болды. Осындай көзқарастарға қанағаттанбай өнертанушылар өнердің бойында таным да, шындықты көре білу де, жасампаздық та, көркем бейне де, рәміз сияқты көптеген мәселелер келісті үйлесімде, тығыз қарым-қатынаста деген тоқтамға келеді. Өнер жеке тұлғаның жан-жақты дамып жетілуіне, оның эмоционалды күйіне, интеллектуалды өсуіне

ықпал етіп, адамзаттың қордаланған сан ғасырлық мәдени тәжірибесінен, даналығынан сусындауға мүмкіндік береді. Өнер туындысы адам сезіміне қозғау салумен бірге, баяндалған оқиғаны басынан өткізгендей тебіреніске, кейіпкердің қуанышына сүйінген, қайғысына күйінген толғанысқа әкеледі, эстетикалық ләззәтқа бөлейді. Ол ерекше көркем образды рәміздер жүйесі арқылы, айрықша көркем тіл ретінде көрініп, адамдардың санасына жол табады. Адамның көркем шығармашылдық әрекеті сан алуан қалыпта дамып, ол өнердің түрлері, тектері, жанрлары ретінде таратылады. Өнер теориясы бойынша көркем шығармаға негіз болған материалдық арқауына байланысты өнер түрлерінің негізгі үш тобы туындайды:

1) мекендік немесе пластикалдық (кескіндеме, мүсін, графика, көркем фото, архитектура, т.б.) яғни, көркем бейнені кеңістікте түзетін өнер түрлері,

2) мезгілдік (сөз және музыка өнері), яғни көркем бейнелерді уақыт кеңістігінде құратын өнер түрлері.

3) мекенді - мезгілдік (би, актерлік өнер және осыған негізделген аралас түрлер – театр, кино, телевизия, эстрада, цирк, т.б.), яғни көркем бейнені белгілі бір уақыт кеңістікте түзетін өнер түрлері.

Сөз өнері іштей – жазба әдебиет, ауыз әдебиеті болып бөлінсе, музыкалдық өнер – вокалдық, аспаптық музыка түрлеріне бөлінеді. Сахналық өнер – драмалық, музыкалдық, қуыршақ, эстрада, цирк, т.б. болып жіктеледі. Ауыз әдебиеті – эпос, лирика, драма сияқты тектерге бөлінуімен қатар, бейнелеу өнері – портрет, пейзаж, натюрморт, сахна өнері, комедия, трагедия, водевил, т.б. жанрларға бөлінеді. Өнер, жалпы алғанда, әлемді игерудің тарихи қалыптасқан көркем әдісі ретінде өзіне тән ерекшеліктер мен өзіндік сипатқа ие. Өнердің эстетикалық қызметі арқылы танымдық табиғаты мен тәрбиелік сипаты айқындалады. Әрбір тарихи кезеңнің, сондай-ақ әрбір халықтың өзіне тән эстетикалық талап, талғамдары болады. «Өнер алды – қызыл тіл» деген қазақ мәдениетінде сөз өнерінің орны ерекше болған. Қазақ фольклорының шағын жанрлары – мақал-мәтел, жұмбақ, лирикалық ән-өлеңдер, билер институты тудырған шешендік сөздер табиғатының эстетикалық сипаты басым. Халық музыкасында қалыптасқан әншілік, күйшілік дәстүрлердің де өзіндік болмысы анық. Кең тынысты лирикалық әндер арқылы халық өзінің ішкі сезімдерін сыртқа шығарған болса, күмбірлеген күй арқылы өздерінің эстетикалық әр философиялық ой-толғамдарын жеткізіп отырған. Осы белгісіне орай өнерді әрі эстетикалық, әрі этникалық құбылыс ретінде қарастыруға да болады. Халық мұрасы тұсында оның этникалық арқауы басым болса, кәсіби өнерге келгенде эстетикалық сипаты үстем. Өнер туындылары арқылы өмір шындығын көрсетудің әр түрлі тарихи кезеңдерге тән өзіндік көріністері бар. Соларды саралай отырып, адамзат баласының көркем қиялмен ойлау жүйесінің даму, жетілу жолдарын аңғарамыз.

Ұлттық өнерімізді бізге жеткізе білетін салалардың бірі – музыка.

Музыка әлемі – адамзат мәдениетінің байлығы ішіндегі мұхиттай шексіз, ғажайып дүние. Музыкада адамның сан түрлі сезім иірімдері бейнеленеді. Музыканы шынайы таза жүреппен қабылдап, жан дүниенді өзгертетіндей тыныш ортада тыңдағаның жөн.

Қазақ музыка өнерінің халықпен бірге жасасып, тарихи әлеуметтік өмірі мен толғаныс-тебіреністерін үздіксіз баян етіп келе жатқан саласы – ән мен күйі. Халқымыз ән мен күйі аясында өмір сүріп жаты. Қазақтың дәстүрлі тойлары, ойын-сауықтары әнмен серік болып жалғасып келеді. «Қазақ – нағыз қазақ емес, Нағыз қазақ – домбыра» - деп, өлеңдеріне жыр кіргізген, ұлы ақынымыз Қадыр Мырзалиев нағыз қазақ екендігін түсіндіреді. Қазақтың кара домбырасы – халқымыздың ұлттық аспабы. Домбыраның шығу тегіне байланысты халық аузында көп аңыздар айтылады. Соның бірі: «Ертеде тау жақтағы бұғы-маралдарды аулап, кәсіп ететін аңшы болыпты. Бірде маралды ұстап, ішек-қарнын ақтарып тастап, үйіне қарай жол тартады.

Арада біраз айлар өткен соң, аңшы аң ауламақ болып, баяғы маралды атқан жерге келеді. Құлақ түріп тыңдаса, ызындаған дауыс келеді. Қараса, маралдың ішек-қарнын қарғалар, іліп ұшып, қарағайлар басына ілген болуы керек, ішектерден жел тербегенде жанға жайлы дыбыс шығады екен. Аңшы алуан түрлі күйге түседі. Ішекті үйіне алып келіп, аспап жасап шығарады. Тартса, аңшыны ғана емес, тыңдаған жанның бәрін ұйытып жібереді. Осылайша, домбыра көптің сүйіп тыңдайтын аспабына айналады.

Аңызда айтылмақшы, домбыра қос ішекті қағып, ойналатын аспап. Қазақтың ән-күйі орындалушының дәстүріне байланысты бірнеше түрі бар. Домбыра ойналып және үн шығарып жатқан кездегі дыбыс күйі деп аталады. Қазақ халқы арасында XVIII ғасырлардың өзінде-ақ аспаптың және күйшілік кеңесіне таралды. Елімізден атақты домбырашылар шықты: күй атасы – Құрманғазы және Дина Нұрпейісова тағы да басқа атақты күйшілеріміз.

Домбыраны тарта білген адамның жүрегі мейірімді келеді. «Адамға жеті өнер де аз» демекші, өнер алға даму үшін, әрі халық музыкасына жаңашыл күйлер қосып мәдениетімізді одан әрі көркейту жастардың қолында. Жастар демекші, бүгінгі күннің Қазақстан мәдениетінің феноменіне айналған, үстемдігі, атағы, тәжірибесі күннен – күнге артып келе жатқан, Ресеймен Қытай түгілі алып мұхиттың

арғы жағына шығып төрткүл әлемді дүрліктірген, осылай қазақ өнерін дамытуға үлесін қосып жатқан Димаш жайлы сөз қозғасак. О бастан Қазақстан мен Қытай тарихи көршілес, саяси, геосаяси, идеологиялық жан-жалымыз жоқ елдерміз, алайда Димаштың Қытай елінде лезде атаққа ие болып, Қытай жастарының мәдениетіне еніп, сол елдің миллиондаған Қытайлықтардың сүйіктісіне айналғаны рас. Осы орайда өзінің жұмсақ күшін енгізумен айналысатын Қытай елі үшін бұл кері ой туғызады, себебі олар үшін бұл сыртқы мәдени идеологияның арта бастауы. Екі ел негізінен бір – біріне ұнау үшін әртүрлі іс – шараларды қолданады, біздің еліміз Қытай жерінде өнер көрсетуге мәдениет өкілдерін жіберіп, өз үстемдігін арттыру мақсатымен жүреді. Елбасымыздың Батыс Қытай, батыс Европа, жаңа Жібек жолын жаңғырту саясаты екі елдің қарым – қатынасын одан әрі нығайта түсті. Көптеген институттар, орталықтар, музейлер сияқты мәдени ошақтарды ашып дамыту үдерісі күшейе түсті. Жастардың жалпы Қытай елінің субмәдениетіне Димаш жарық жұлдыз болып енгені тарихта қалды. "Мен әншімін" байқауы арқылы Қытай елінде феноменге айналған Димаш Құдайбергенов бүгінгі күннің жұмсақ фактордың бірден- бір дәлелі. Құдайберген Дінмұхаммед Қанатұлы жайлы қысқаша айтып өтсек, 1994 жылы 24 мамырда Ақтөбе қаласында дүниеге келген. Димаштың ата-анасы танымал әншілер Қанат және Света Айтбаевтар. Әкесі Қанат Айтбаев – облыстық филармонияның басшысы, анасы Светлана Айтбаева – облыстық маслихат депутаты. Димаштың ата-әжелері де музыкалық адамдар. Бірі домбырада ойнаса, екіншісінің ән айтуға бейімі бар. Димаштың Раушан атты қарындасы, Мансұр атты інісі бар. Ең алғаш рет спектакльде ойнауымен таныла бастаған. Бес жасында музыкалық колледж сахнасында алғаш әнші ретінде ән салған. Алты жасында «Айналайын» республикалық байқауының «Фортепиано» номинациясында жеңімпаз атанған. 2010 жылы «Байқонырдың Әсем дауыстары» Халықаралық фестивалінің I жүлде лауреаты атанды. 2012 жылы «Жас қанат» Республикалық жас ән орындаушылар байқауының Гран-при жүлдесіне ие болып, осы жылы «Восточный базар» Халықаралық байқауында I жүлде лауреаты атанды. 2013 жылы Димаш Құдайберген «Мейкин Азия» I Халықаралық фестивалінің жеңімпазы болды. Сонымен қатар Димаш Витебск қаласында өткен XXIV Халықаралық эстрадалық ән орындаушылар «Славян базары-2015» байқауында Гран-при жеңіп алған. Екі күн ішінде жас әнші 175 ұпай жинаған. Бірінші күні ол Константин Меладзе композиторінің «Опять метель» әнін, ал екінші күні Француз әншісі Грегори Лемаршаль репертуарынан алынған «Sos dun terien un detresse» әнін орындады. 2015 жылы 28 қазан күні Ыстанбұлда Димаш Құдайберген «Abu TV» Халықаралық Азия-Тынық мұхит фестивалінде Қазақстан Республикасының атынан алғаш рет қатысты. Димаш Құдайберген 5 жасынан бастап фортепианода ойнауды үйренген. Балалар хорында ән айтқан. Ол 2014 жылы Димаш Ахмет Жұбанов атындағы музыкалық колледжде академиялық ән орындау сыныбын тәмамдап, Қазақ Ұлттық өнер университетінің «эстрада өнері» факультетіне түсті. Димаш серб, итальян, француз, ағылшын, орыс тағы басқа тілдерде ән орындайды.

#### "Тәңір өзі назарына алған жас әнші"

Димаш Құдайбергеновтың Қытайдың Hunan TV мәдени арнасындағы "Мен әншімін" (I am a Singer) байқауына қатысқаны баршаға мәлім. Оныншы қаңтар күні Димаш Қытай көрерменінің алдына алғаш рет шыққан соң, жас әнші туралы Қытай баспасөзі жаза бастаған. Қытай тілінде басылған жазбадан: "Шоуға Қытай әншілері қатысады, ал Қазақстаннан Димаш есімді әнші келген. Димашқа қытай сарапшылары "талантты, қабілетті әнші" деп баға берді. Ол Францияның ең қиын әнін орындады. Қытай халқы Димашты шапалақ соғып тұрып қарсы алды. Димаш – Тәңір өзі назарына алған жас әнші - деген сөздерді жазған Теленұсқа жарыққа шығып, әлеуметтік желіде Димаштың қытай тілінде айтқан әні кең тарады. Байқауға қатысып жүріп Димаш қытайлық «Happy Camp» бағдарламасында қонақта болған. Бағдарламада қазақ әншісі Селин Дионның орындауындағы «All by myself» және Бибігүл Төлегенованың репертуарынан «Бұлбұл» әнін шырқаған. Сонымен бірге қытайдың «Тин лян» әнінің орындалу техникасын көрсеткен. «Шоу бағдарлама барысында қазақстандық жас әнші аспан асты елінің танымал тележүргізушілерін қазақша сөйлетті және осының барлығын Қазақ баласы орындатып отыр. Бұның барлығы әрине, екі жақтың бір –біріне деген сыйластығын көрсетеді. Әдетте саясатта мемлекеттер арасында тіпті ең бай мемлекет қанша ақшасы көп болса да, геосаяси, дипломатиялық, саяси, әскери күштері арқылы мұншалықты ықпалға тез арада жете алмайды, сондықтан Димаш феноменалды жұмсақ күшке айналғаны айқын, және тарихи әскери шабуылдар жайлы емес, Димаш жайлы үлкен-кішісі әңгіме ететіні қуантады, тіпті Қасым-Жомарт Тоқаевтің өзі парақшасында айтып кетеді. «Жұмсақ күш» -дегеніміз саяси мәдени, білім, ғылым, экономика салаларында өлданылатын үлкен қару. Бұл ұғымды ең алғашқы рет Гарвард университетінің профессоры Джозеф Най енгізеді. Ол « Жұмсақ күш» дегенді АҚШ пен СССР арасындағы геосаяси қақтығыстарды түсіндірген. Бұл күштің мағынасы басқа мемлекетке жағымды, сүйкімді болып көрініп өз үстемдігін мәжбүрлеу арқылы емес ұнау арқылы жүргізу. Тіл және мәдениет жұмсақ күштің іске асырылу барысындағы басты мәселе, кезінде Лао Цзы «Бүкіл әлемде судан ең нәзік те әлсіз зат жоқ, алайда ол ең қатты тасты жара

алады » дегенді айтып кетеді. Айталық 2008 жылы Пекин олимпиадасы жұмсақ күш факторына әбден жатады. Бұл оның әлем алдында өз беделін арттыруға түрткі болды. Ал Қазақстанның жұмсақ күшіне ОБСЕ-ге төрағалығымыз, Халықаралық «ЭКСПО-2017» көрмесі, Алматы қаласындағы универсиада, Астанадағы Сирия мәселесі бойынша кездесу, ядролық қаруға күресіміз, әлемдік және ұлттық дін өкілдерінің съезі т.б. секілді шаралар әлем аренасында Қазақстан беделін арттыратыны сөзсіз. Ал «Димаш Кұдайберген» атты бренд ерекше болып есептеледі, себебі ол мәдени феноменге айналған бір тұлғаға көрініс. Оның күші дініне, мәртебесіне, тіліне қарамастан әр жастағы адам жүрегіне дейін жете алатындығында, бұндай бренд жасап шығару өте қиын. Димаштың атағы Қазақстан боксшысы Геннадий Головкин мен «Астана» велоклубымен тең, тіпті болашақта олардан да асып түспесе...Алайда, айта кететін келесі мәселе бар, осы айтылған барлық сөздердің арғы жағы бар, мәселен, бұл үлкен екі мемлекет тарапынан атқарылып отырған шара. Осы іспен Қытай өзінің көрші мемлекеттерге жау емес дос екенін, көрші мемлекеттерге қол үшін беріп көмектесе алатындығын көретуде және ол Қазақстан жеріне жаулап алуды емес, дос болуды көздейтінін айтқысы келгендей. Қалай болғанменде Димаштың Қазақстанның жұмсақ күшіне айналғаны рас, және күн өткен сайын Қытай жерінде ғана емес Европа, АҚШ тіпті мұхит асып Қазақ елін, жерін танытып, мейлі саяси мейлі мәдени жолмен болсын, Қазақ туын көкке желбіретіп, мерейімізді үстемдетіп, тарихымызды, мәдениетімізді, тілімізді, дінімізді, бар екенімізді баршаға мәлімдеп келе жатыр. Тәуелсіздігін кеше ғана мойындатқан жас, буыны қатпаған ел үшін бұл үлкен жетістік. Елбасымыздың Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың саяси реформалары арқылы дұрыс жолмен, ата – бабаларымыз өсиет етіп қалдырып кеткен жерімізді, елімізді бағалап, сақтап, әлемдегі 195 мемлекеттің ішінен өзіміздің жұмсақ күштерімізді көрсете алсақ және оны қолдана алсақ еліміздің болашағы жарқын болмақ. Димаш сияқты қазақтың қара домалақ таланттары көбейіп, ата-ана тәрбиесін көрген, мемлекеттің қолдауын көрген дарынды азаматтар, біздің еліміздің, жеріміздің бостандығын, байлығын, жалауын, тұғырын жоғалтпай өркенін өсірсе, біздің болашақта алар беделіміз, асар тауымыз көп болғай.

## **ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДЕГІ КИБЕРМОББИНГ НЕМЕСЕ САНА МАНИПУЛЯЦИЯСЫ**

*Осербаев Е.,  
магистрант, 1 курс, «Мәдениеттану» мамандығы  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

Тақырыпты зерттеу барысында үш үлкен медиа кеңістікті қарастырдық, жергілікті, пост кеңестік елдердің ортақ ақпараттық жүйесі және батыс әлемінің медиа кеңістігін салыстыра отырып, үш түрлі ақпараттық саясаттың ерекшеліктерін ескере отырып қорытынды жасауға мүмкіндік туды. Бұл мәселе әлемдік қызығушылық туғызып, тез арада шешім шығару мәселесі күн тәртібінде әрдайым басты мәселелердің қатарында келеді. Белгілі бір жаңалық, оқиға немесе қоғамдық әрекеттердің интерпретациялануы, бастысы оның «дұрыс» деңгейде өңделу мәселесі – медиа кеңістік өкілдерінің қолданушылардың алдындағы міндеті. Ақпаратты қаз-қалпында жеткізу қоғамдық моральдық-этикалық принциптерге, көп жағдайда, сай келмеуі мүмкін. «Ақпараттық баланс» мәселесі де өзекті, бір мемлекеттегі «ғажап» жетістіктерді әрдайым пропагандалау, сол кезекте, өзге мемлекеттің «маскаралау» әрекеттері өте жиі кездесуде, бұл өз кезегінде жоғары деңгейдегі интеграция туғызу дәрежесі төмен, тіпті, қарама-қайшы ойларды туғызуы мүмкін. Еш негізсіз «ұлттық» артықшылықтар, иррационалды патриотизм және деструктивті әрекеттерге бастау болып отырғандар да аз емес. Тіл, ұлт және дін сынды әрдайым назарға ие мәселелерді оған еш қатысы жоқ, арнайы білімін айтпағанның өзінде, жеке адамгершілік қасиеттеріне сұрақтар бар кейбір «қоғам қайраткерлері» өздеріне ол мәселелерді қоғамдық, мемлекеттік деңгейде «өз ойын» айту миссиянын алып жүр. Реалды «жоғары» білім алу мәселесі ушығып тұрған шақта жоғарыда айтылған сипатқа ие азаматтардың іс-әрекеттері қоғам үшін аса қауіпті. Бұрын соңды «қоғам қайраткері» атты атақты мемлекеттік деңгейдегі бақылау процесі арқылы берілетін-ді, қазір аталмыш сипатты тұлғалардың санын бағамдасақ, «идеалды» альтруизмге толы қоғам болуы керек-ті, неге екені белгісіз, мүмкін белгілі, аталмыш сипаттан алшақ жатады. «Қайраткер» функциясын қазіргі таңда «блогерлер, ғаламтор жұлдыздары» атқарады. Ал, заманауи технологиялардың қолжетімділік дәрежесінің жоғары екенін назарға алсақ, әр адамның «қайраткер» болуына мүмкіндігі бар. Тек тікелей революция немесе соғыс әрекетіне шақырмаған ақпараттардың зерттелуі аса маңызды, ол тіпті, масштабы жағынан алдыңғы екеуінен де асып түсуі мүмкін.

Осы тұрғыда, әлемдік және қазақ ғылымындағы мәдениеттанулық еңбектерді барынша бір ортаға тоғыстырып, ортақ адамзаттық ойларды жинақтадық. Алғашқы мәдениеттанулық еңбектер жазып,



ақиқат тарихты зерртеуді мақста еткен, қазақ мәдениетінің әлемдік деңгейдегі екенін дәлеледеу мақсатында ғұмырын жіберген Шоқан Уалиханов, бірінші қазақ мәдениеттанушысы деген атаққа лайық деп білеміз. Ыбырай Алтынсарин қазақ даласында алғаш мектеп ашқан тұлға, орыс тілін үйретуге арналған оқулық жазған еңбегі де елеулі, қазақ рухани мәдениетінің негізін салушы Абай еңбектері мен философиялық ойларына да мән бердік. Әуезхан Қодар аудармашы және мәдениеттанушы ежелгі түркі мәдениеті, қазіргі қазақ қоғамының жағдайы мен түзеуге тиіс жерлерін зерттеп, зерделеп жазған еңбектеріне назар қойдық, Тұрсын Ғабитовтың қазақ мәдениетін зерттеудегі еңбегі аса маңызды, «Қазақ мәдениетінің тарихы» атты еңбегінде қазақ мәдениетінің мәдени бастауларынан жаһандану үдерісіндегі қазақстандық мәдениетке дейінгі ойларын қарастырдық, қазақ ағартушыларына деген жаңа көзқарас қалыптастыруда аталмыш еңбектің орны ерекше, мәдени антропологияның негізгі мектептері мен бағыттарын анықтау мақсатында А.Жолдубаева және Қ.Затовтың аталмыш тақырыпқа байланыты еңбегіне мән бердік. Исмағамбетова З. «Психоаналитические концепции культуры» атты еңбегінде З.Фрейд және К.Юнгтың мәдениет феноменіне берген түсіндірмелерін де қарастырдық. Маргиналдық мәдениет қазіргі әлем мәселесі ретінде Масалимова А. осы тақырыпқа қатысты еңбектерін қарастырдық.

Заманауи адам ақпараттарды негізінен массмедиа көмегімен алады. Ақпараттық лек маңызды саяси шешімдерге әсер етеді, ой қалыптастырады. БАҚ өкілдері адамға әр тараптан қол жеткізеді, сәйкесінше, күнделікті өмірге үлкен коррективалар енгізеді. Жыл сайын ондаған, тіпті, жүздеген жаңадан медиа кеңістікте сөздер мен сөз тіркестері пайда болады, коммуникация орнату белгілі бір деңгейде қиынға түсе бастайды. Заманауи ақпараттық толқын қоғамдық сана қалыптастыратын сипатқа ие, мәдени норма мен стандарттарды ойға енгізеді. Аталмыш толқынның кейбір аспектілерін қайта қарау мәселесі өзекті болып отыр. Осындай аспектілердің бірі әрі бірегейі – мәдениет, оны көбіне медиамәдениет деп атайды, себебі, ондағы негізгі орынды бұқаралық медиа алады. Медиа мәдениет және кибермоббинг ұғымдары ғылым үшін жаңа ұғым болып есептеледі, сол себепті, ол жоғары деңгейдегі интерпретацияға зәру. Түрлі медиа (ғаламтор, радио, теледидар, газеттер және т.б.) медиа мәдениеттің құрамдас бөліктері болып табылады, ол адамды қоршаған ортамен байланыстырады, әр құбылысқа баға беруге көмектеседі [1, 10 б.]. Медиа орасан зор көлемдегі ақпаратқа қол жеткізуге мүмкіндік берді, ақпараттық кеңістікті жаһандандырды, ойлаудың жаңа бұқаралық формасына бейімдеді. Ақпараттық қоғамда адам медиаиндустриямен жиі кездеседі. Бүгінгі таңда, ғалымдардың пікірінше медиа мәдениет адам дамуының негізі [2, 227 б.]. Осыған орай, заманауи адам ғаламдық ақпараттық кеңістікте медиа мәтін қалыптастырумен қатар, оның жалпы өмірге әсерін бағамдау маңызды. Сәйкесінше, ақпараттық уақытта медиа мәдениет саясат, экономика және білім беру сынды бөлімдерге орасан зор әсерге ие.

Тарихи тұрғыдан, біздің заманымыздың бірінші мың жылдығындағы технологиялық революция қоғамның жаңа материалдық негізін қалады. Жаһандану процесі барысында ұлттық экономикалар бірікті, өзара тәуелді болды, сондай-ақ, мемлекет пен қоғам арасында жаңа қатынас орнатты. Теле және видео желілер, ғаламтор санаулы минуттар ішінде ақпарат алмасуға мүмкіндік туғызды. Мәселен, М. Маклюэнның пікірінше, «электронды қалқан қаптаған ғаламдық ауыл» болмақ [3]. Ғаламшар көлемі саналы түрде кішірейіп, әр «тұрғын» бірін-бірі таниды, қажетті ақпаратқа қолын жеткізе алады. Электромагнитті толқындардың ашылуының негізінде әр индивид пассивті немесе активті болсын жер шарының кез-келген континентте, нүктесінде бола алады. Түрлі зерттеушілердің пікірінше, қоғамдық дамуға әсеріне түрлі пікір білдіреді. Мысалы, американдық ғалым Э.Тоффлер пікірінше, тарих үздіксіз толқын іспеттес, біздің дәуір екі толқынның арасында, «ақпараттық» және «индустриалды», ескі стандарттар жойылып, жаңа құндылықтар қалыптасып үлгермеген сәтте барлық адамзат «ақпараттық қоғамға» аяқ басады [4]. Тоффлер сыни тұрғыдан екінші «индустриалды» кезенді қарастырады, себебі, ғылыми-техникалық прогресс қоғамдық институттардың бөлінуіне әкеліп соқты: ерекшелікке ұмтылу және жеке бас пайдасына ұмтылу, стандартизация (унификация), халықтың өндіріс аймақтарда интеграциялануы. «Үшінші толқын» адамзатты индустриалды қоғамға дейінгі өркениетке қайта оралтуы керек еді, бірақ технологиялық кезеңде медиа маңызды орын алады. Нақ медиа кеңістік адамзатты бір бағытта біріктіре алатын жалғыз мүмкіндік болып отыр. Келесі бір американдық ғалым Герберт Шиллер медиа мәдениет жайында өз ойын "Манипуляторы сознание" атты еңбегінде білдірді. Атауының өзінен ақ еңбектің мазмұны түсінікті, қоғамдық манипулятор. БАҚ біздің іс-әрекетімізге дейін анықтап отырады [5]. Шиллер бір-бірімен еш байланыссыз ақпараттар тым көп лекте беретін радио, теледидар, газеттерге үлкен сын білдіреді. Жарнама функцияларын (теледидардағы) екі мағынада түсіндіреді: біріншіден, қажетті-қажетсіз тауар мен қызмет түрлерін насихаттайды, екіншіден, медиа мәтінді түрлі бөліктерге бөліп, сана толықтығына негативті әсер етеді. Әлеуметтік жүйе жылдамдығымен өз мәнін жоғалтады. Телебағдарламалардың сансыз көптігі мен уақыты ой дамуына өзінің кері әсерін тигізетіні белгілі. Сыни санаға үлкен «тоқтау» салушылардың қатаында теле индустрия жатыр. Олардың негізгі әрі соңғы міндеті – көрермендердің сыни және экономикалық

сананы жою. Осы тұрғыдан Шиллердің әріптесі ретінде американдық ғалым зерттеуші-әлеуметтанушы Дуглас Рошкоффы атап өтсек болады. Оның ойынша, халық олар ойлағаннан әлдеқайда саналы, сәйкесінше, олар беретін ақпараттардың шын мәнін және жүргізетін бақылау процесстерін жақсы түсінеді, символдық тілді шебер меңгерген [6]. «Медиа вирустар» адам санасына саяси, моральдық және әлеуметтік негізде әсер етеді, одан негізгі қорғаныс ретінде – сыни көзқарас. Ал, компьютер, ойындар, фото және видеокұралдарға қатысты ойы бойынша, қоғамдық қонақ үйлер мен «мектептегі би кештерінің» орнын алмастырды. Егер социумға топ ретінде қарасақ, әсіресе психологиялық аспектісіне назар аударсақ, кибер моббингтің қоғамдық санаға әсерін бағамдау қиындық тудырмайды. Оның негізін түсіну мақсатында француз психологы Г. Лебонның "Психология народов и масс" атты еңбегіне ден қойсақ. Орталық назарға лайық ой «қолдан шебер жасалған формулалар үлкен магиялық күшке ие болып, топтағы тұлғалардың жанына зор әрекеттерге итермелейді...» [7]. Сондай-ақ, Лебон қоғамның әрдайым иллюзия әлемінде өмір сүрді, кім сол иллюзияларды бақылау қасиетіне ие болатын болса, ол сол қоғамды басқарады. Сондықтан, Лебон ойын замануи әлеуметтік-мәдени жағдайға икемдер болсақ, медиа мәдениет қоғамдық ойды қалыптастырушы басты факторлардың бірі. Яғни, БАҚ-тың қажетті манипуляция үшін оңайлықпен иллюзия ойлап табуы әп сәтте. Тағы бір үлкен «ақпараттық қоғамның» сыншыларының бірі – орыс жазушысы Александр Зиновьев. Өзінің "Запад. Феномен западнизма" атты еңбегінде аталмыш мәселе жайында негізгі миф «жаңа замандағы интеллектуалдық революция» жайында». Зиновьев ойынша, ақпараттық технологияларды жаппай енгізу позитивті салдарға апармайды: «Жасанды интеллект адамның табиғи интеллектуалды дамуына кедергі жасайды» [8]. Адамдар өзара алмасатын ақпараттардың мазмұндық сапасына назар аударсақ, жартысынан көбі мәнсіз. Осыған орай, адамдардың өзара сұхбат құруына зауқы соқпайды. Ақпарат қажеті жоқ қоқысқа айналғандай, бірақ, ол неғұрлым уақыт өткен сайын, көбеймесе азаймайтыны белгілі. Зиновьев медианан 4 негізгі функциясы қатарына: теледидар, "сана манипуляторы", орасан зор халықты білімнен алшақ ұстауда; медиа қоғамның әр шығармашылық-интеллектуалдық еңбектерін өзіне иемденеді; медиа саясаткерлерге мінбер береді, саяси шоулар көрсетеді; және соңғысы, медиа – бұл қоғам және мемлекет үшін "рупор" болып табылады. Байқағанымыздай, ақпараттық қоғамды біреулер қолдап, жарқын болашақ күтсе, екіншілері оны сынаудан аянбақ емес, дейтұрғанымен де, қоғамға қажетті ақпараттық кеңістік қалыптасты. Ол өз функциясын өзге әлеуметтік институттармен бірдей атқарады. Аталмыш ойды дамытушы неміс әлеуметтанушысы Никлас Луман «Біз білетін қоғам, тіпті, әлемді сол медиа арқылы білеміз, бұл тек тарих пен қоғамнан бұрын, табиғаттың өзін де сол арқылы білдік. Біз стратосфера туралы Платон Атлантида жайында білгендей білдік, «адамдардың айтуынша», екінші жағынан, медиа жайында естігенімізге байланысты оларға сенудің қажетсіздігін білеміз. Біз өзімізді манипуляцияға ұшырып отырмыз деп қарсылық білдіреміз, бірақ бұл ештеңені өзгерпейді, алған біліміз өзін-өзі сүйеп, мықты конструкция құрап отыр» [9]. Бұқаралық медианың функцияларының көптігі соншалық, одан позитивті болсын, негативті жақтарын да айтуға болады. Бір белгілісі, медианың қазіргі таңда алатын орны үлкен және түсініксіз, себебі, бұл процесс өте белсенді, барған сайын оның масштабы кеңейіп, зерттеу қиынға түсіп отыр. Қорытынды ретіне, медиа мәдениет замануи әлеуметтік-мәдени ортада үлкен әсерге ие, ол ғылым мен техниканың дамуымен бірге дамып отырады. Маклюэнның «Ғаламдық ауыл» аздап өзінің шекарасын кішірейтті, медиатеchnика арқылы таралған ақпарат санаулы секундтардың ішінде жер шарын айналып шығады. Кез-келген адам теледидар алдында отырып ақ белгілі бір жаңалықты біле алады, оның өзге қалады болуы немесе басқа континентте болғанының маңызы жоқ. Медиа мәдениет ақпарат шекараларды бұзады, ол өзінің бойында негативті қасиетті сыйдыруы да мүмкін. Ең үлкені – манипуляция, олар иллюзиядан аянып қалмасы анық, сансыз симулякрлар, қажетсіз қажеттіліктер, әлеуметтік мифтер арқылы адамды тұтынушыға айналдырады. Сол себепті де аталмыш медиа «феномен» атауына ие. Посткеңестік мемлекеттердегі медиа жағдайы ұқсас, жеке пайда ерекше модель қалыптастырды. Көптеген БАҚ өкілдері тәуелсіз статуска ие бола тұра саясаткерлер мен бизнесмендердің қолында. Бұл жерде идеологиялық манипуляция жағы маңызды болып отыр. Мәселен, медиа тек ақпараттық функция емес, сонымен қатар, жастардың шығармашылық қабілетін ашудағы орны ерекше, фото және видео, өңдеу мәселелері. Медиа білім беру мәселесі қазір актуальдылыққа ие. Адам қазіргі заманда бай-қуатты болғысы келсе, медиа кеңістікте жақсы жол табуы қажет.

Зерттеулерге сүйенсек, ХХІ ғасырда өркениеттің даму бағыттарының бірі – жаңа ақпараттық мәдениет қалыптастыру, ол барлық ғылыми-техникалық жаңалықтармен бір деңгейде болуы қажет. Тарих көрсеткендей, қоғамдық мәдениетке лайық жаңалықтар мен өнертабыстар ғана келешекте прогреске ұшырап отырды. Сол себепті нақ қоғамның ақпараттық мәдениеті оның жемісті дамуының негізі бола алады, ол әр елдің әлеуметтік-экономикалық және ұлттық қауіпсіздігінің көрсеткіші бола алады. Ақпараттық қоғамға қадам басқаннан кейін жаңа категория – ақпараттық мәдениет енгізілді. Ақпараттық мәдениет – ақпаратты жоғары деңгейде өндеп замануи технологиялар арқылы тарату.

#### Әдебиеттер:

1. Кириллова Н. Б. Медиасреда российской модернизации / Н. Б. Кириллова. – М. : Академический проект, 2005. – 400 с.
2. Медиакультура и ее роль в современном информационном обществе // Омский научный вестник. № 5 (122). – 2013. – С. 226-228.
3. Маклюэн Г. М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека. — Перевод с английского: В. Г. Николаев. – М., 2003. – С. 38-45.
4. Тоффлер, Э. Шок будущего / Э. Тоффлер. - М.: АСТ, 2005- 140-157 С.
5. Шиллер Г. Манипуляторы сознанием. [Djv-14.4M] Перевод с английского: Часть I – В.М. Погостин, Часть II - А.Н. Бурмистенко. Научный редактор Я.Н. Засурский.
6. Рошкофф Д. Медиавирус. Как поп-культура тайно воздействует на наше сознание. – Москва, 2006
7. Гюстав Лебон Психология народов и масс. — М.: Академический проект, 2011. – 238 с.
8. Зиновьев А.А. Запад. Феномен западнизма. – М.: Центрполиграф, 1995.
9. Луман Н. Глобализация мирового сообщества: как следует системно понимать современное общество // Социология на пороге XXI века. Основные направления исследований / Под ред. С.И. Григорьева, Ж. Коэнен-Хуттера. – М.: «РУСАКИ», 1999. – С.
10. Маркузе Г. Одномерный человек // Американская социологическая мысль: Тесты / Под ред. В. И. Добренкова. – М.: Издво МГУ. 1994. – С. 121-146. (Текст представляет собой предисловие, часть первой главы и заключение кн.: Marcuse H. Der eindimensionalen Mensch. Berlin 1967. S. 11-38, 258-268. Перевод А. Букова.
11. Ғабитов Т.Х Қазақ мәдениетінің тарихы – Алматы, 2000.
12. Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения / Ж. Делез, Ф. Гваттари; пер. с франц. и послесл. Д. Кралечкина; науч. ред. В. Кузнецов. – Екатеринбург: У-Фактория, 2007. – 672 с. (Philosophy). // Перевод изд.: Capitalisme et schizophrénie. L'Anti-Œdipe / Gilles Deleuze, Felix Guattari.
13. Галеви Д.. Жизнь Фридриха Ницше. – Рига, 1991. – С. 14.
14. Делез Ж., Гваттари Ф. Что такое философия. – 2009.

## ТҮРКІ ӨРКЕНИЕТІ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ ЭКОЛОГИЯСЫНЫҢ ТАМЫРЫ

Турегельдиева А.С.,

магистрант, I курс, «Мәдениеттану» мамандығы  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Әр елді танытатын өзіндік ерекшеліктер болады. Батыстық, шығыстық, қазақы дүниетаным ерекшеліктері жөнінде Т. Ғабитов: «Қазақ халқының ойлау жүйесі мен мәдениеті бай тілінде, тіршіліктің мағынасын түсініп, уақытты бағалай білетін терең даналығында жатыр» дейді [Ғабитов Т]. Әр халықтың өмір бойы жиналып қалыптасқан, өзіне тән салт-сана, дәстүрлері болады. Бұл салт-сана сол халықтың дүниеге, өмірге көзқарасы мен рухани күйінен туған. Сондықтан да ол халықтың жан дүниесінің айнасы, ұрпақтарының қадір тұтар мұрасы болып сақталады.

Көне түркілер Көкке және Жерге сиынатын болған. Көк Тәңірінің рақымымен елді билеген қағандар "Аспанда туған және Күнмен, Аймен безендірілген" деп аталған. Ежелгі түркілер үшін Көк пен Жер-Судан кейін тұрған күдіретті күш әйел, ошақ басы құдайы Ұмайға табынған. Түркі халықтарының мәдениетінде персонификациялабаған, шексіз аспан әлемімен қатар аспан шырақтары, құтты мекен, отсуға да бас игенін білдіретін деректер кездеседі.

Түркі халықтарының ұлттық әдет-ғұрыптары өте көп сан-салалы. Соның бірі – туған жерге деген көзқарас, қасиетті сөз «туған жер», «өскен ел», «атамекен», «аяулы өлке», «ауылым» деген тұла бойға нәр беріп, жөректі шымырлататын аса қымбат сөздермен қатар тұрады. Соның ішінде ежелден келе жатқан, бүгінде ұмыт бола бастаған табиғатқа сену мен сиынуға байланысты әдет-ғұрыптар табиғат құшағында көшіп-қонып жүріп, оның сырын жақсы білуге дағдыланған. Экология – табиғат пен адамның түйісер жері. Экология – адамзаттың болашағымен тығыз байланысты. Адамдар экологиялық сауатты болу керек. Сондықтан оларға жастайынан экологиялық білім мен тәрбие берілуі тиіс.

#### Экология және экологиялық мәдениет.

«Экология» термині грек тілінен «үй туралы» (қоршаған табиғи орта) ілім деп аударылады да, ол табиғатты қорғаумен байланыстырылады. Ғылыми әдебиеттерде оған «табиғаттың тазалығын, сұлулығын сақтай, қорғай отырып, оны адам қажетіне ұқыпты пайдалану» деген анықтама беріледі.

Экологиялық мәдениетке қатысты еңбектер: Абишев К.А., Нысанбаев Ә.Н., Рахматулин К.Х., Изотов М.З., Василенко В., Байдаров Е., Данилкин В.Г., Мұқитанов Н.К., Нұрланова К.Ш., Молдабеков Ж.Ж., Жақсыбеков Ә., Сартаева Р.С., Ғабитов Т.Х, Р.С., Капышев А., Колчигин, Фосин В.П., Үдербаев Д., Есеналина Н. және т.б.

Мәдениет экологиясына байланысты қолданылған тәсілдердің ішінде Ю. Лотман, Б. Ерасов, П. Гуревичтер сияқты авторлар әдіснамасы біз үшін маңызды болды. Экологиялық мәдениетті зерттеуде

қолданылатын кросс-мәдени әдіснама (А.Крёбер, Дж. Мёрдок, М. Херсковиц) негізінде америкалық ғалымдардың (Х. Хуанг, К. Холл, А. Франзен) жұмыстарында көрініс тапты.

Ресейлік ғалымдардың компаративтік зерттеулері экологиялық мәдениеттің кейбір жақтарын зерттеуге арналған: экологиялық қоғамдық пікір (В.О. Рукавишников, Б.З. Докторов, В.В. Сафронов және т.б.), экологиялық тәжірибелер (А.А. Болотова, М.С. Тысячнюк, О.Н. Яницкий және т.б.).

С.М. Каупенбаеваның «Қазақстанда экологиялық мәдениеттің қалыптасуы мен дамуының үрдістері мен негізгі бағыттар» [Каупенбаева С.М. Қазақстанда экологиялық мәдениеттің қалыптасуы мен дамуының үрдістері мен негізгі бағыттар. – Алматы, 2014]

Ал экологиялық мәдениетке осы тұрғыдан жауап іздестірсек, онда: қоғам мен табиғаттың талаптарына адамзаттың білікті берген жауабы арқылы қалыптасатын, нәтижесінде адам мен табиғаттың арасындағы еркін (залал келтірмейтін) қатынастардан туындайтын мәдениет – экологиялық мәдениет деп сенімді түрде қорытынды жасауға болады.

Экологиялық мәдениеттің классикалық анықтамасын И.П. Сафронов берді. Ол экологиялық мәдениетті "рухани құндылықтарды, әлеуметтік институттардың барлық түрлерінің жүйесін және белгілі бір әлеуметтік бірліктің шеңберіндегі табиғатты танып-білумен, меңгерумен және жаңартумен тікелей байланысты адам іс-әректінің нәтижелерін көрсететін, адам, қоғам мен табиғат арасындағы қарым-қатынастардың сипаты мен саналық деңгейін білдіретін жалпы мәдениеттің арнайы бөлігі" ретінде анықтады. Ол мәдениет ұғымын аксиологиялық, іс-әрекеттік, семиотикалық, әлеуметтік, гуманистік тұрғыдан түсіндірді [Жарықбаев Қ., Қалиев С. Қазақ тәлім-тәрбиесі. – Алматы. 1995. 352б.].

Монографиялар мен диссертацияларда экологиялық мәдениет ұғымын сан алуан тұрғыдан ғылыми деңгейде түсіндіріп, ор қырынан анықтама берілген.

Қазіргі таңда экология кешенді пән аралық ғылымға айналды. Экология география, геология, химия, физика, биология, мәдениет теориясы, экономика, медицина сияқты ғылымдармен тығыз байланыста.

Кейбір зерттеушілер бұл ұғымды табиғатты қайта құрушы іс-әрекеттің мәдениетіне саяды. Бұл тұрғыдан қарауды бірінші рет М.С. Каған ұсынды, оны одан әрі А.И. Кочергина және т.б. өз зерттеулерінде жалғастырды. Экологиялық мәдениеттің бұлтар ұғымын басқа зерттеушілер толықтырады. Мысалы, Э.С. Маркарян: "Экологиялық мәдениет қоғамның табиғатпен ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік-тарихи ортамен өзара әрекетінің тәсілдерін сипаттауды талап етеді", — деп көрсетеді.

В.И. Вернадский бойынша, экологиялық мәдениет, адамзат дамуының сапалық қасиеттерге ие болатын бағыттылық векторы. Ал Э.В. Гирусов бұл көзқарасты қолдай отырып, мәдениетті "материалдық және рухани құндылықтардың жиынтығы, сонымен бірге қоғамның алға басуын қамтамасыз ететін адам іс-әрекетінің тәсілдері ретінде" айқындайды, ал экологиялық мәдениетті "ортаның тіршілікке жарамдылық талаптарына әлеуметтік іс-әрекеттің сәйкестігінің себепшісі болатын" жалпы мәдениеттің бөлігі ретінде қарастырады [Ұзақбаева С.А. Тамыры терең тәрбие. – Алматы. 1995. 332б.].

Қайсыбір ұлттық мәдениетті алсақ та, ондағы салт-дәстүрлер жүйесіне бірден назарымыз ауады. «Салт-дәстүр, – дейді белгілі философ Гердер, – тіл мен мәдениет бастауларының анасы» (И.Г. Гердер. Идеи к философии истории человечества. Москва, 1977, с. 252).

Мәдениет өзінің кең мағынасында бір ұрпақтың келесі ұрпаққа жолдаған өмір сүру тәсілі болғандықтан, осы жалғастықты, мұрагерлікті жүзеге асыратын салт-дәстүрлер жүйесі мәдениет өзегін құрастырады. Әсіресе, жазу-сызу болмаған ерте заманда мәдениет ырымдар мен сәуегейлікке, сенім-нанымдарға, дәстүрлі түсініктерге иек артқан. А Салт-дәстүрлерге Ғұзыхан Ақпанбет мынандай баға береді: «Олар – терең философиялық ойдың, ғасырлар бойы жинақталған тәжірибенің сұрыпталған тұжырымы, негізгі нәрі, қысқа да көркем бейнесі». (Қазақтың дүниетанымы. Алматы, 1993, 36-бет).

«Мәдениет дегеніміздің өзі – адамдардың өздерін қоршаған табиғи және әлеуметтік аяны өзгертіп, сол екі ортада өздерін де өзгерте білу қабілеті. Ендеше, әрбір мәдениет-дербестіктің ар жағында белгілі бір табиғи ортада тарихи қалыптасқан қауымның күн көрісіндегі тұрақтанған дәстүрлі қарекеттер болып табылады» (Ә.Кекілбаев, «Заманаман сұхбат»), немесе «Мәдениет – тіршілік ету күресі жолындағы еңбек-зейнеттен туған, табиғатпен, адами ортамен үйлесімді өмір сүре білу өнері, адамның әдет-ғұрыптар мен заңдарға сүйенген қоғамда қадірін түсірмей тұра білуі, қоғамның басқа қауымдармен қатар өмір сүре білуі.

Заманымыздың ақиық ақыны Олжас Сүлейменов мәдениет туралы «ол тарихи тәжірибе айтып берген дағдылы машықтардың, рұқсат етулер мен тыйым салулардың тұтас бір жүйесі» деп қарастырады (О.Сүлейменов, «Дүние», №2, 2003).

Л.Н. Коганның айтуынша, экологиялық мәдениет қоғамның жалпы мәдениетінің адамдардың іс-әрекетінің адам мен қоршаған ортаның өзара қарым-қатынасы аясында жинақталған, құндылықтарда,

нормаларда, салт-дәстүрлерде және институттарда көрсетілетін және бекітілген тәжірибелерін, білімдерін, біліктерін және машықтарын беру элементі болып табылады [Коган].

Табиғатпен тілдескен, тағдырымен індескен қауымдастық атамекен, ата жұртына Тәңіріндей табынды, тірі аруақтай сыйынды. Еркін өмір сүрген қазақтар кең байтақ далаға жан-тәнімен берілді, оның төл баласындай көрінді. Жалпы алғанда қазақ халқының табиғатты аялау дәстүрі жерімізде ерекше экологиялық метамәдениеттің қалыптасуына негіз болды және ол бірнеше жағымды үрдістерге жеткізді [қауп].

Белгілі ғалым Серік Мырзалы қазақ дүниетанымындағы негізгі құндылықтарға табиғатқа бас ию, яғни экологиялық сана, ерік, бостандық, теңдік, ар-намыс, әділеттілік, қанағат ету, ұжымдық мүддені жоғары ету, ерлікті, батырлықты қасиет ету, өнерлі болу, ашықтық, қиналғандарға риясыз қол ұшын беру, үлкенді сыйлауды жатқызады. Сонымен қатар, қазақ философиясын экзистенциялық, этикалық, аксиологиялық деп сипаттап, олардың мәнін ашады [Мырзалы С. Философия. Оқулық. – Алматы: «Бастау», 2008., 288–289 бб.].

Халықтың ғасырлар бойы жинақтап, іріктеп алған озық тәжірибесі мен ізгі қасиеттерін жас ұрпақтың бойына сіңіру, олардың қоршаған ортаға қарым – қатынасын, дүниетанымын, өмірге деген көзқарасын және соған сай мінез – құлқын қалыптастыру уақыт талабы. Ата - бабамыз қандай қиын – қыстау болса да соған төтеп беріп, қанымен, жанымен қорғап бізге қалдырған жерімізді, табиғатымызды сақтау, болашақ ұрпаққа жеткізу парыз екендігін әр қайсысымыз жете түсінсек, бұның өзі үлкен жетістік деп айтуға болар еді [1].

«Жетіқарақшы жамбасқа ойысыпты» деп олардың орын ауысуларына сүйеніп, уақыт пен ауа райы туралы болжау; үркерге қарап уақыт белгілеп, күзетшілердің кезегін ауыстыру; темірқазыққа қарап жолаушының түнгі бағытын айқындауы; желмаясын желдіртіп халқына Жерұйық іздеген Асан қайғы бабамыздың әр өңірдің қадір-қасиетін қапысыз айтқан: «Алты күнге ат семіртіп мінетін жер екен», «Ағар суы бал татыған, ақ шабағы май татыған» сөздері – табиғатпен тіл табысудың ең бір үлкен айғағы, қалыптасқан экологиялық мәдениеттің қағидалары [Қ. Шапшанов. Қазақтың экологиялық мәдениеті. Халық. №16. 2018.]

«Адам – табиғат – қоғам» жүйесінің өзара қарым-қатынасының реттеушісі бола отырып, экологиялық мәдениеттің түбіріне негізделе отырып, мәдениет экологиясы бізге адамгершілік және құндылық қағидалардың ашық динамикалық матрицасы ретінде көрінеді, оның мақсаты адам қоғамының табиғи-әлеуметтік-мәдени потенциалын сақтау, оның тұрақты экологиялық кеңістігін қалыптастыру [Каупенбаева С.М. Қазақстанда экологиялық мәдениеттің қалыптасуы мен дамуының үрдістері мен негізгі бағыттар].

Қазіргі дәуірдің дағдарысты құбылыстарын жеңудің тағы бір шарттары – ғылыми-техникалық прогресті экологияландыру. Осы проблемаларды арнайы әзірлеумен адам, қоғам және қоршаған орта, табиғат арасындағы байланысты зерделейтін экология және арнайы экология шұғылданады. Бұл ғылымдарды экожүйелер мен биосфера эволюциясы қызықтырады. Ғылымның мақсаты – адамның экологиялық мәдениетін қалыптастыру [Аманжолова М.К., Беркінбекова А.М., Әбілқасов Ғ.М. Оқу құралы.- Қарағанды: ҚарМТУ, 2004.].

### **Қорытынды.**

**Қорыта келгенде, туған жердің табиғи болмыс-бітімін танып-түсіну, қоршаған ортамен тіл табысу, тіптен сол ортамен үндес өмір салтын қалыптастыру халқымыздың ғибрат тұтар экологиялық мәдениетін дамытып қалыптастырды.** Қазақтың дәстүрлі мәдениетінде экологиялық бағдар қуатты болған, көшпелі қазақтың кеңістікті меңгеру барысындағы нақтылы табиғат көріністерінің немесе ондағы белгілі бір элементтің образды бейнесі жеткіліксіз болып, көзбен бақылауға көне бермейтін субъективті қатынастарының арасында қалыптасқан, шындалған және уақыт аралығында сипаттық нышандары тұрақтылып, халық рухы ретінде сомдалған.

Тарихи тәжірибе мен әлемдегі қазіргі жағдай ұлтаралық қатынастар саласындағы әлеуметтік шындықты гуманистік рухани-тәжірибелік тұрғыда өзгертуді талап етеді. Бәріміз де этносаралық қарым-қатынастардың гуманизациясы қажетті әлеуметтік мұқтаждыққа Гуманистік дүниетаным: әлеуметтік-мәдени негіздер айналғанын және оның сұхбат пен төзімділік қағидаларына негізделіп, құрылуын мойындаймыз [Сағиқызы А. Гуманистік дүниетаным]

Адамгершілік, руханият, төзімділік, бейбітшілік, ізгілік, әділдік, өзара түсіністік, өзара құрмет – ұлтына, нәсілі мен дініне қарамастан, барша адам үшін сөзсіз маңызды тегеурінді талаптар. Бұл негіздегі ұлтаралық қарым-қатынастың мәдениеті адамның ұлттық ар-намысына тікелей немесе жанама түрде қысым жасаудың, кемсітушіліктің, құқық теңсіздігінің, этникалық негізде зорлықтың кез келген түрін қабылдамауды білдіреді

Осындай дүниетанымның біздің төл тарихымызда болғандығы ақиқат. Түркі халықтарының сеніміндегі қоршаған ортаға қатысты тиымдар мен ырымдар, насихаттар мен ережелер – осының

айғағы. Мысалы, түркілердің дүниетанымында «ағын суды бұруға болмайды», «суды ластауға, орынсыз төгуге болмайды» деген сияқты ұғымдар бар, «судың да сұрауы бар» деген сөздің мән-мағынасы қайта жаңғыртудың қоршаған ортаны қорғаудағы берері зор.

Қазақ-түркі ақын-жырауларының өлең-жырлары да осы тақырыпты айналып өтпеді.

*Қара жерге нені ексең сол өнеді,*

*Нені берсең қайтар соның төлемі,* - деген Ж.Баласағұн пікірлерінің астарынан түркілік дәстүрлі дүниетаным элементтерін көруге болады, оны ұлттық идеяның темірқазығына айналдыруға болады [Баласағұн Ж. Құтты білік].

Қорыта айтқанда, түркі халықтарының дәстүрлі дүниетанымын қайта жаңғырту жаһандық мәселеге айналған экологиялық дағдарыстан шығуға септігін тигізері сөзсіз. Ұлттық идеяның ажырағысыз бөлігі саналатын экологиялық тәрбие тек дәстүрлі дүниетанымның идеялық қорын пайдаланғанда ғана мүмкін болмақ.

#### Әдебиеттер:

1. Ғабитов Т. Мәдениеттану. – Алматы, 2005.
2. Сағиқызы А. Гуманистік дүниетаным: әлеуметтік-мәдени негіздер. – Алматы, 2013.
3. Шапшанов Қ. Қазақтың экологиялық мәдениеті. Халық. №16. 2018. – Алматы.
4. Каупенбаева С.М. Қазақстанда экологиялық мәдениеттің қалыптасуы мен дамуының үрдістері мен негізгі бағыттар. – Алматы, 2014.
5. Коган Л.Н. Культура семьи (методологические проблемы, принципы исследования). – Свердловск, 1980.
6. Левшин А. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. – Алматы, 1996.
7. Сүлейменов О. «Дүние», №2, 2003. – Алматы.
8. Аманжолова М.К., Беркінбекова А.М., Әбілқасов Ғ.М. Оқу құралы.- Қарағанды, 2004.
9. Баласағұн Ж. Құтты білік // Көне түркі тілінен аударып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Егеубаев. – Алматы, 1986.

## ИНКЛЮЗИВНОСТЬ НАЦИОНАЛЬНЫХ СИМВОЛОВ

*Урозбаева Д.М.,  
магистрант, 2 курс,  
Казахстанско-Немецкий Университет*

*Научный руководитель;  
Закржевская О.Г.,  
д.истор.н, профессор*

Формирование единой идентичности является одним из основных условий развития государства. Важно отметить, что чувство принадлежности к группе и восприятие себя как части целого является основой осмысления мира человеком. Различные исследователи в своих трудах стремились описать и объяснить данное явление. Одним из них является Анри Тайфель, профессор социальной психологии, чьи выводы стали известны как парадигма минимальной группы. Данные исследования позволили проследить процессы межгрупповой дифференциации: когда кто-то ассоциируется с определенной группой, те, кто в группе, сосредотачиваются на сходстве между членами; однако для людей, не входящих в группу, различия часто преувеличиваются. При этом в основе этих процессов нет определённого «объективного» конфликта. Таким образом, социальные группы играют значительную роль в формировании определённого мировосприятия, что осуществляется посредством символизации идентичности. Символы - нарративы, персонажи, образы - являются источником и результатом формирования чувства принадлежности к определённой общности, самосознания, национального достоинства и гордости.

Также стоит отметить, что национальное единство является ключевым элементом легитимности государства. Граждане страны, вне зависимости от своих особенностей этнического, религиозного и другого характера должны быть частью единого политического образования, от лица которого правительство осуществляет свою деятельность. Однако разные социальные группы могут иметь разное понимание и восприятие одних и тех же процессов. Таким образом, важным элементом государственной идентичности, особенно для многонациональных государств, является её инклюзивность, универсальность ценностей. Это особенно важно для государств с многонациональным населением, таких как Казахстан. Единая национальная идентичность в многонациональных государствах в первую очередь необходима для обеспечения и поддержания стабильной мирной ситуации, а также для сохранения и преувеличения его населения.

После распада Советского Союза и упадка коммунистической идеологии актуальная повестка того времени для постсоветских стран побуждала новоизбранную власть разрабатывать политику своих национализирующих программ, чтобы подтвердить свою легитимность в новых государствах. Казахстан также столкнулся с идеологическим вакуумом и, соответственно, отсутствием твёрдой основы для легитимации власти. В этих условиях развивалась концепция «национальной идеи». В течение переходного периода различные этнические меньшинства в постсоветских странах поддерживались «исторической родиной», которая оказывала им финансовую и культурную помощь. Таким образом, вследствие сложного взаимодействия различных этнических групп и государств в обществе усилилась концепция национального государства, сохранив значимость категории этнической принадлежности в процессе государственного строительства. В то же время особенности внутренней и внешней политики того времени привели к закреплению концепции «исторической родины», что в свою очередь повлияло на укрепление культурной автономии различных этнических меньшинств. Таким образом, ранние новые независимые государства характеризовались сложной структурой взаимодействия различных этнических групп и политических акторов.

В случае Казахстана процесс формирования национальной идентичности был особенно сложным в связи с особенностями этнодемографического состава населения Республики. В первые годы независимости страна считалась одним из наиболее этнически неоднородных государств бывшего Советского Союза. Менее 50% всего населения были этническими казахами во время последней советской переписи населения в 1989 году, при этом русские и немцы представляли самые большие группы национальных меньшинств. В связи с этим появилась необходимость использовать этническое разнообразие в качестве основы государственной идентичности. Так, концепция «Казахстан - наш общий дом» начала активно продвигаться в публичном дискурсе. Идея межконфессионального и межэтнического согласия, которая была институализирована в виде Ассамблеи народа Казахстана, также развивалась в других государственных инициативах, таких как «Мәңгілік Ел» и концепции «Нации единого будущего». Также нужно отметить, что новый дискурс идентичности сохраняет нейтральную позицию по отношению к советскому прошлому, не оценивая его, но принимая это прошлое как общий исторический опыт. Тут хотелось бы выделить празднование 9 мая. День Победы – является праздником, обращённым к прошлому, и играет роль Дня памяти жертв Великой Отечественной войны. В то же время само название праздника подчеркивает не столько категорию «памяти», но важность «победы» советского народа. Так как это событие коснулось практически всех граждан страны, вне зависимости от их самоидентификации с определённой социальной группой, этот праздник до сих пор играет важную роль, и является инклюзивным символом, однако выходящим за рамки национальной идентичности.

В целом, можно сказать, что национальная идеология Казахстана реализуется сверху вниз: инклюзивные нарративы, направленные на консолидацию общества, передаются по каналам влияния. Однако интерпретация и восприятие этих нарративов и дискурсов различными социальными группами может отличаться. Индивидуальное восприятие национальной идентичности в основном определяется индивидуальной этнической принадлежностью, религией, возрастом, полом, местом проживания и т. д. Таким образом, формирование единой национальной идентичности во многом зависит от эффективности государственных нарративов и символов с точки зрения их инклюзивности. Так, говоря о формировании единой идентичности, особенно в контексте многонационального государства, важно уделить особое внимание оценке её инклюзивности.

Результаты массового социологического опроса, проведенного Казахстанским институтом стратегических исследований на тему «Модели идентификации основных этнических групп Казахстана в контексте социетальной безопасности», проведенного в сентябре 2014 года (с репрезентативной выборкой из 2000 респондентов), показывают, что гражданская идентичность превалирует для 41,2% респондентов, а этническая имеет большее значение для 47,6% респондентов. В то же время большинство опрошенных (74,1%) хотели бы, чтобы Казахстан был инклюзивной страной, где все казахстанцы, независимо от этнической принадлежности, являются системно значимыми людьми. Идею «Казахстан для казахов» поддержало 4,8% респондентов. В то же время важно отметить, что существуют и другие типы самоидентификации, которые постепенно становятся всё более весомыми, среди которых можно выделить географическое расслоение, классовое, религиозная дифференциация, языковая и т. д. Таким образом, Казахстан все еще нуждается в более эффективных инклюзивных идеях, которые бы объединяли казахстанское общество, а не разделяли его по этническому и другим признакам.

Чтобы быть всеобъемлющим, процесс создания национальной идентичности должен проходить с участием различных социальных групп, где нет критерия для исключения. К примеру, размер группы или географическое распределение не должны быть проблемой. Однако, организовать этот процесс довольно сложно ведь заинтересованные стороны нуждаются в широкой репрезентации. В контексте

построения инклюзивной национальной идентичности государство и другие заинтересованные стороны, социальные группы должны действовать в качестве партнеров. Особое внимание также необходимо уделить идентичности женщин как социальной группы и молодежи. В любой стране около половины населения составляют женщины, а молодежь играет особую роль для обеспечения и поддержания стабильности национальной политики. Несмотря на это, женщины или молодые люди не всегда являются как таковой частью дискурса национальной идентичности, однако эти группы заслуживают «место за столом».

Формирование инклюзивной идентичности должно быть комплексным процессом, который позволяет всем социальным группам участвовать и вносить свой вклад в её определение и наполнять казахстанский «национализм» новым культурным и идеологическим содержанием.

### **Заключение**

Идентичность, разделяемая людьми из разных этнических, языковых и религиозных групп является своего рода оболочкой, которая охватывает и объединяет эти групповые субидентичности. Однако, это не означает, что национальная идентичность - это просто наименьший общий знаменатель, играющий незначительную роль в общих социальных и политических процессах. Кроме того, символы национальной идентичности это не только флаг, герб, гимн. Эти символы несомненно важны и играют большую роль в общественном сознании, однако нельзя ожидать, что они будут достаточно сильны, чтобы вызвать одинаково глубокую эмоциональную привязанность и чувство принадлежности к государству у всех социальных групп, в особенности в многонациональной стране.

Формирование инклюзивной идентичности требует систематического изучения идеологических, методологических, институциональных явлений. Кроме того, процесс национального строительства в Казахстане осуществляется сверху вниз, но для успешной реализации общих ценностей необходимо, чтобы представители разных групп также имели возможность заполнения содержания национальной идентичности. Национальная идентичность - это постоянный процесс изменений и адаптации. Как социальный конструкт это выражение того, как и с какими характеристиками граждане идентифицируют себя. Это можно обеспечить, продвигая концепцию нового национализма и нового патриотизма, формируя национальную самобытность, сочетая традиции и инновации, подчеркивая категорию гражданства. Ведь гражданство в современном национальном государстве является основой суверенитета, и категория гражданства не должна зависеть от других типов самоидентификации. Таким образом, важно вовлечь всё национальное сообщество во всем его многообразии в процесс формирования национальной идентичности.

### **Список использованной литературы:**

1. Черных И.А. Идентификационные процессы в Казахстане и механизмы национального строительства // Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан // <http://www.kisi.kz/ru/categories/articles/posts/identifikacionnye-processy-v-kazahstane-i-mehanizmy-naciest> (доступно на 28.03.2019)
2. Тайфель Х. Эксперименты по межгрупповой дискриминации. *Scientific American*, 1970. – С. 96-102.
3. Абдыкаликова Г. Официальный сайт Президента Республики Казахстан // Выступление Государственного секретаря Республики Казахстан на конференции «Идентичность и единство народа Казахстана в контексте 100 конкретных шагов», 2015// [http://www.akorda.kz/ru/secretary\\_of\\_state/secretary\\_of\\_state\\_speeches/vystuplenie-gosudarstvennogo-sekretarya-respubliki-kazahstan-gabdykalikovo-na-konferencii-identichnost-i-edinstvo-naroda-kazahstana-v-konte](http://www.akorda.kz/ru/secretary_of_state/secretary_of_state_speeches/vystuplenie-gosudarstvennogo-sekretarya-respubliki-kazahstan-gabdykalikovo-na-konferencii-identichnost-i-edinstvo-naroda-kazahstana-v-konte) (доступно на 28.03.2019)
4. Гротенхёйс Р. Программа государственного строительства в нестабильных государствах (*A program for nation-building in fragile states*) - Amsterdam University Press, 2016. – С. 159-161.
5. Данзер А.М. Поля битвы этнических символов. Общественное пространство и формирование постсоветской идентичности с точки зрения меньшинства (*Battlefields of Ethnic Symbols. Public Space and Post-Soviet Identity Formation from a Minority Perspective*) - Тейлор и Фрэнсис: Исследования Европы-Азии, 2009. – С.1557-1577.
6. Хирш Ф. Империя наций: установление границ и формирование советской национальной идентичности (*Toward an Empire of Nations: Border-Making and the Formation of Soviet National Identities*). – *The Russian Review*, 2006. – С. 201-226.
7. Анна Матвеева Легитимизация авторитаризма в Центральной Азии: политическая манипуляция и символическая власть - Тейлор и Фрэнсис: Исследования Европы и Азии, 2009. – С. 1099-1109.



### АНАЛИЗ СТЕПЕНИ ОБРАЗОВАННОСТИ ЖЕНЩИН В ИСЛАМСКИХ СТРАНАХ

*Болысбаева А.К.,  
PhD докторант, 3 курс,  
специальность «Религиоведение»,  
КазНУ им. аль-Фараби*

В эпоху глобализации информация, теоретическое знание считаются главными ценностями. Поэтому на сегодняшний день образование является одним из социальных лифтов, который обеспечивает возможность социальной мобильности. Таким образом, проблема доступности качественного образования для каждого является первостепенной задачей как мирового сообщества, так и каждого государства в отдельности. В данном направлении необходимо отметить наличие в научном и социальном дискурсе мнения о низком уровне образованности среди женщин в мусульманских странах.

Поэтому целью данной статьи является анализ степени образованности женщин-мусульманок в исламских странах. Для достижения данной цели поставлены следующие задачи: рассмотреть влияние ислама на социальный статус женщины, анализ гендерного равноправия в исламе, сравнительный анализ степени образованности женской половины населения в мусульманском мире, а также изучить религиозные источники (Коран, хадисы, фетвы и т.д.) относительно изучаемого вопроса, выдвинуть методы искоренения гендерного неравенства в сфере образования в мусульманских странах.

Для полноценного изучения объекта исследования – женской образованности в исламских странах – в качестве предмета исследования были выбраны такие страны мусульманского мира как Иран, Саудовская Аравия, Пакистан, Египет и Султанат Бруней.

В ходе исследования были выдвинуты следующие гипотезы:

- В исламе образование является одной из высших ценностей. Поэтому религиозного обоснования для запрета получения образования женщинами нет.
- Основной причиной гендерного неравенства в исламских странах, в частности в сфере образования, являются социально-политические факторы.

Для верификации поставленных гипотез был проведен анализ статистических данных по количеству образованного населения в исламских странах.

В общественном сознании существует стереотип о мусульманках. Ее представляют покорной, малообразованной женщиной, ведущей затворнический образ жизни среди детей и остальных женщин в доме. Однако необходимо отметить, что данный образ является однобоким и субъективным.

В исламе высоко ценится роль знаний в обществе. В труде «Повседневная жизнь в средневековом исламском мире» указывается, что основатель ислама пророк Мухаммад (с.а.с.) хвалил женщин Медины за их стремление к религиозным знаниям, которым «скромность не помешала узнать о своей вере» [1]. Так как по мнению Пророка «Стремление к знанию – это обязанность каждого мусульманина и каждой мусульманки!» [2].

По свидетельству Ибн Асакира, жившего в XII веке, существовали большие возможности для получения образования женщин в исламском мире. Он отмечал, что женщины могли учиться, достигать академических степеней, а также квалифицироваться как учёные и преподаватели.

Это свидетельствует о том что в сфере получения знаний ислам дает равные права как женщинам, так и мужчинам.

Женщины не только имели возможность получить религиозное образование, но и не редко играли важные роли в функционировании института образования. Так, например, 859 году Фатима аль-Фихри внесла свою лепту в основании университета Аль-Карауин. Из 160 университетов, открывшихся в XII и XIII веках в Дамаске, 26 финансировались женщинами [1].

Усиление в мусульманском обществе патриархальных устоев привели к снижению уровня образованности среди женщин, продлившееся на долгие годы. Таким образом, во многих исламских государствах женщинам было запрещено получать образование без согласия ее попечителя – мужчины (отца или брата для незамужних девушек и мужа для женщин, состоящих в браке).

Однако под влиянием глобализации трансформации подверглось и мусульманское общество. «Это проявляется прежде всего в том, что с каждым годом в исламе усиливаются тенденции к либерализации и модернизации, возникают настойчивые призывы к переосмыслению исламского вероучения и новому истолкованию ряда коранических аятов и хадисов, особенно со стороны мусульманских активисток, стремящихся упрочить права женщин в рамках ислама, объединившихся в рамках такого заметного и неоднозначного движения в современном мусульманском мире как «исламский феминизм» [3].

На сегодняшний день в Иранской Исламской Республике 97% молодежи от 14 до 24 лет являются образованными [4]. В гендерном разрезе заметен определенный баланс, таким образом идентичное количество мужчин и женщин в данной категории свидетельствует о большом прорыве в сторону гендерного равноправия в исламском обществе. Согласно статистическим данным, благодаря государственным мероприятиям 1998 года, нацеленным на повышение образованности, образованность женщин выросла до 93,3%. Также это способствовало увеличению количества женщин в специальных профессиональных-технических учебных заведениях. Если в 1998 году количество женщин, поступивших в высшие учебные заведения составляло 54%, то к 2003 году этот показатель вырос до 63% [5 с.35], до 70% в 2007 году [6]. Нельзя не отметить увеличение количества женщин среди научных сотрудников, в сфере образования и интеллектуального труда. Таким образом, доля женщин в профессорско-преподавательском составе ВУЗов составляет 30%, среди школьных учителей количество женщин значительно выше 50,5% [5 с.35].

Одним из теократических государств в мире является Султанат Бруней. В данной стране в сфере образования также незаметны те или иные гендерные различия. Согласно переписи, 2001 года 95% и 90% женщин являются образованными [7].

Проблема гендерного равноправия в Саудовской Аравии является одной из наиболее актуальных для исследователей феминизма. Так защитники прав женщин часто обвиняют данную страну в унижительном отношении к женскому полу. Причинами данных споров часто становятся отсутствие у женщин документов удостоверяющих личность, что в свою очередь является преградой для их участия в социально-политической, экономической жизни общества (запрет на участие в выборах, вождения машин и т.д.). Однако в системе образования заметна обратная тенденция. Количество женщин, получающих высшее образование (бакалавриат), выше чем среди мужчин. Так согласно данным правительства, в 2006 году в университетах обучалось в общей сложности 636 245 человек (из них 268 080 мужчин и 368 165 женщин). Среди них 528 146 (187 489 мужчин и 340 657 женщин) обучались в бакалавриате, 9768 (5 551 мужчин и 4217 женщин) получали образование в магистратуре, 2410 (1293 мужчин и 1117 женщин) являются докторантами PhD. Сокращение количества женщин в программах магистратуры и докторантуры связано с приоритетностью статуса жены и матери в обществе. По данным Всемирного банка в 2006 году общий коэффициент охвата женщин и мужчин составили 36,1% и 24,7% соответственно [8].

Также невозможно не отметить наличие женщин в Саудовской Аравии, которые не только не получили высшее образование, но поднялись по карьерной лестнице. Примерами восходящей социальной мобильности среди женщин Саудовской Аравии могут служить доктора Гада аль-Мутари и Салва аль-Хазза.

Уровень образования в одной из мусульманских стран Пакистане является низким. Об этом можно судить по следующим данным. Только 63% детей вне зависимости от пола заканчивают начальную школу [9]. Образование до 5 классов имеют лишь 72% девочек и 68% мальчиков [10]. В первой таблице указан уровень образованности в Пакистане по данным ЮНЕСКО на последние годы [11,12]

Таблица 1

Год переписи	Мужчины	Женщины	Всего
1951	19,2%	12,2%	16,4%
1961	26,9%	8,2%	16,3%
1972	30,2%	11,6%	21,7%
1981	35,1%	16%	26,2%
1998	54,8%	32%	43,9%
2004	66,25%	41,75%	54%
2009	69%	45%	57%

Впервые движения за женское равноправие было в Египте в 1899 году. Благодаря данным движениям, на сегодняшний день начальное образование является обязательным для девочек, также внедрена практика совместного обучения мальчиков и девочек.

Исходя из вышеуказанного, мы пришли к выводу, что актуальность гендерного равноправия в сфере образования будет расти, в мусульманских государствах организуются ряд мер, направленных на повышение уровня образования среди женщин.

На основе проведенного исследования мы пришли к следующим выводам:

- Основной причиной гендерного неравенства в исламских странах, в частности в сфере образования, являются как объективные социально-политические факторы, так и субъективные взгляды теологов, выдвигающих фетвы о доминантности мужчины над женщиной. Религиозных основ для запретов на обучение по половому признаку нет.

- Движение «исламского феминизма», появившееся в последнее время, способствует повышению социального статуса женщины в патриархальном обществе, предоставляет возможность для социально-политической активности женщины

- На сегодняшний день во многих мусульманских странах заметны позитивные тенденции в сфере гендерной политики: существуют различные органы (национальные комиссии, департаменты, министерства и т.д.), обеспечивающие гендерное равноправие, в частности в сфере образования.

- В будущем актуальность данной проблемы будет расти. На сегодняшний момент мир переживает ренессанс ислама, связанный с такими процессами как глобализация и миграция мусульман в Европу, а также возрождением религиозного сознания. Поэтому исследование ислама, в том числе его самой малоизученной и дискуссионной части как женская религиозность является наиболее важной.

В целом, полученные данные могут служить основой для дальнейших теоретических исследований в данной сфере, а также могут быть использованы в подготовке лекционных материалов для таких элективных и обязательных предметов как «Социология», «Социология гендера», «Социология образования», «Социология религии», «Религиоведение», «Исламоведение» и т.д.

#### Список использованной литературы:

1. Lindsay, James E (2005) Daily Life in the Medieval Islamic world, Greenwood Publishing Group
2. Гагиева А. Значимость образования для женщины [https://islam-today.ru/blogi/asya\\_gagieva/znacimost-obrazovania-dla-zensiny/](https://islam-today.ru/blogi/asya_gagieva/znacimost-obrazovania-dla-zensiny/)
3. Федорова Ю.Е. (2015) "Женский вопрос" в исламе: дискурс о статусе женщины в современном исламском обществе [http://e-notabene.ru/fr/article\\_16731.html](http://e-notabene.ru/fr/article_16731.html)
4. [https://ru.wikipedia.org/wiki/Образование\\_в\\_Иране](https://ru.wikipedia.org/wiki/Образование_в_Иране)
5. Сарсембаева Р. Реализация гендерной политики в исламских странах (аналитический обзор) // Женщина и религия: сборник материалов международного форума – Алматы: «Кыздар университети» баспасы, 2013 С. 26-38
6. GolnazEsfandiari (2011) Number Of Female University Students Rising Dramatically in Iran <http://www.payvand.com/news/03/nov/1133.html>
7. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Бруней>
8. [https://en.wikipedia.org/wiki/Education\\_in\\_Saudi\\_Arabia](https://en.wikipedia.org/wiki/Education_in_Saudi_Arabia)
9. [seattletimes.nwsource.com/html/localnews/2009670134\\_pakistanschool16.html](http://seattletimes.nwsource.com/html/localnews/2009670134_pakistanschool16.html), The Seattle Times (August 16, 2009).
10. UNFPA state of world population 2009 Facing a changing world: women, population and climate [https://www.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/state\\_of\\_world\\_population\\_2009.pdf](https://www.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/state_of_world_population_2009.pdf)
11. Literacy Trends in Pakistan (2004) <http://unesdoc.unesco.org>
12. [http://finance.gov.pk/survey/chapter\\_10/10\\_Education.pdf](http://finance.gov.pk/survey/chapter_10/10_Education.pdf)

### УАҚЫП ИНСТИТУТЫНЫҢ ЗАҢНАМАЛЫҚ НЕГІЗІ: ТҮРКИЯ ТӘЖІРИБЕСІ КІРІСПЕ. МӘСЕЛЕНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ЖАЙЫ

*Қабдолда Қ.,  
PhD докторант,  
Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті*

Уақыптардың түрлі саяси-қоғамдық өзгерістерге, соның ішінде, заңдық-хұқықтық тұрғыдағы ықпалдарға қарамастан, Ислам дүниесіне тән аса тиімді әрі берік әлеуметтік-экономикалық институттардың бірі болып қалуы, әсіресе, Түркия тәжірибесінен айқын көрінеді.

Дәстүрлі діни іс-шара ауқымынан әлдеқайда белсенді әлеуметтік қызмет атқаратын уақыптар әрдайым әкімшілік және заңнамалық реттеу нысаны болып келген. Саяси-әлеуметтік, қаржылық-экономикалық қайта құрулар нәтижесіндегі заңнамалық реформалар уақып жүйесінің де көпқырлы қызмет-қайраткерлігінің сипатына, бағыт-бағдарына ықпалын тигізіп отырған. Осыған орай өзгеріске ұшырап отырған уақыптар әлеуетінің алуан қарқынды, әркелкі сипатты көріністері зерттеушілер назарынан тыс қалмай, олардың мәні мен маңызын толыққанды саралауға мүмкіндік береді.

Биліктің уақыптар ісіне араласуының алғышарттары мен себептері, мемлекеттік заңдардың іс жүзіндегі нәтижелері мен салдары мәселесін Назиф Өзтүрік, Р. Дегильем, А.Д. Новичев сияқты зерттеушілер өздерінің жалпы Түркия тарихына арналған, сондай-ақ, ХІХ ғасырдың ортасы мен ХХ

ғасырдың басындағы уақыптар жүйесіндегі реформалар мәселесіне арналған іргелі еңбектерінде қарастырады [1], [2], [3].

Ресейлік ғалым П.В.Шлыков өзінің «Вакфы в Турции: трансформация традиционного института» атты монографиясында уақып жүйесіндегі өзгерістерді әр қырынан қарастыра отырып, мәселенің заңнамалық астарын да ашады [4].

Осман империясындағы уақып заңнамасының жайы, жер кодексінің жеке меншік иелері мен мемлекет арақатынасына ықпалы сияқты мәселелер ресейлік ғалым Д.Р.Жантиевтің «Исламские религиозные институты как фактор сохранения традиционных социальных отношений в Османской империи в XIX в (на примере Сирийских вилайетов)» атты зерттеуінде көрініс тапқан [5].

Зандық-хұқықтық негізде діни-қайырымдылық мақсаттардағы уақыптар қаражатының мемлекеттік мақсаттарға қызмет етуі жайын, сол сияқты, хұқық жүйесін реформалаудың дәстүрлі қатынастар жүйесіне әсерін Дж. Барронның, А. Гранноттың, Зия Гекальптің көзқарастарынан айқын көруге болады [6], [7].

Кемалшылар кезеңіндегі уақып жүйесін, соның ішінде, оның заңнамалық қырын тануда Н. Өзтүрік, Ю. Акагундуз және тағы да басқа ғалым-қайраткерлердің зерттеулері, сонымен бірге, М.Кемалдың өз іс-қайраткерлігіне қатысты жазбалардың, әсіресе, сол кезеңде ресми бекітіліп, жарық көрген, әрекет еткен арнайы заңдар, қаулылар, тағы басқа да құжаттардың, маңызы зор [8], [9], [10], [11], [12], [13].

Уақып жүйесі тарихындағы жаңа кезең - уақыптардың жаңғыруы жалпы Шығыс, Азия тарихына, Түркия тарихына арналған Ю.А. Ли, Б.М. Поцхверия, Н.Г. Киреев, М. Дюверже, Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром, Р. Далтон сияқты бірқатар ресейлік және шетелдік авторлардың зерттеулерінде жан-жақты ашылып, осы мәселенің ресми көрінісі ретіндегі құжаттардан айқын көрінеді [14], [15], [16], [17], [18], [19].

Бұл ретте, Түркиядағы күллі уақып жүйесінің қайта жаңғыруы мен дамуының басы болған әйгілі № 903 Уақыптар туралы Заң, ассоциялар туралы Заңды ерекше атап өткен жөн [20], [21].

XX-ғасырдың аяғында сопылық тариқаттар мен ірі исламшыл холдингтермен байланысты уақыптардың жандануы, олардың саяси-қоғамдық қайраткерлігі, оған ықпал еткен заңнамалық-хұқықтық факторлар мәселесі С. Баллар, З. Балоглы, Н. Өзтүрік, П.В. Шлыковтың зерттеу еңбектерінде нақты мәліметтер, ресми құжаттар негізінде ашылады [22], [23], [24], [4], [25].

Сондай-ақ, Уақып туралы заңдарға түзетулер енгізуге және жаңа заңдардың шығарылуына негіз болған уақыптар мәселесінің қайта қаралу себептері мен салдарын дәйектейтін жұмыстар мен құжаттар көптеген зерттеу еңбектерінің өзегін құрайды [26], [27], [28], [29].

Өз кезегінде, Е.А. Уразова, Шлыков сияқты ғалымдар XX-XXI-ғ. басындағы Түркиядағы уақыптар дамуының жаңа кезеңінде зайырлы сипаттағы ерікті ұйымдарды біріктірген «Түркияның «үшінші сектор» уақыптарының» (ТЮСЕВ – Тюркие ‘Учюнджю Сектор Вакфы) пайда болуының алғышарттары мен себептерін, оны құрушылардың мақсат-мүддесі мен сол бағыттағы іс-әрекеттерін көптеген, соның ішінде, заңнамалық факторлармен байланыстыра отырып ашып көрсетеді [30], [4].

Және, ең соңында, уақыптар жүйесінің заңнамалық негізін қарастыруда конституциялық реформа аясында әр түрлі Заңдарға енгізілген түзетулер, заңдардың, сонымен қатар, сол заңдар мен ережелердің мәні мен маңызын ашатын көлемді жұмыстардың маңызы зор [31], [32].

Осман империясындағы уақыптарды бақылау және орталықтан басқару тәртібінің енгізілуі

Осман Империясында әлеуметтік-экономикалық маңызды роль атқарған уақыптардың қаржылық белсенділігі жоғары болған. Олар жол, сауда, ауыл шаруашылығы, білім беру, дін, өнер, құрылыс, ұсақ тауар өндірісі және тағы басқа да көптеген алуан түрлі салаларда қызмет етіп, мемлекет экономикасының едәуір кіріс үлесін иеленген.

Көпқырлы қызмет атқарып, әр түрлі әлеуметтік қабаттардың мүдделерін ескерген, дербес экономикалық сектор болып табылған уақыптар қоғам тұрақтылығын барынша қамтамасыз еткен. Осы сұлтандар мен олардың әулеттері және пашалардан бастап қарапайым бағыныштыларға дейін барлық дерлік әлеуметтік тап өкілдері тағайындаған уақыптарды билік мемлекет пен қоғам арасындағы байланыс орнату мақсатында белсенді әрі тиімді пайдаланды. Өйткені, уақыптар барлық таптар мен топтарды қамтып қана қоймай, олардың арасындағы айырмашылықтарды азайтып, оларды өзара біріктіретін де еді.

Бұндай әлеуметтік байланыстарды нығайтуға, жалпы әл-ауқатты жақсартуға септесетін әлеуметтік қолдау іс-әрекетін жүзеге асыру, өзара көмек қағидалары мен ережелерін реттеу сияқты міндеттерді жеке тұлғалар атқаратын еді. Яғни, хұқықтық әлеуеті зор, саяси ахуалға бейімделуге қабілетті осман уақыптары еркін қызмет етіп, мемлекеттік бақылау атаулыдан ада болды.

Алайда, көптеген, соның ішінде, мысалы, өкіметтің жаңа әскер құру үшін қаражатқа мұқтаждығы сияқты факторлардың ықпалымен, сондай-ақ, әсіресе, уақыптардың аса көптігі, оларды есепке алудың

қиындығы себебінен уақыптар мен олардың кірістерін тексеріп, қадағалау қажеттігі биліктің бірінші кезектегі міндеттерінің біріне айналды (1, 69-75-беттер).

XIX ғасырдың басында Махмұд II Уақыптар министрлігін құрды, 1835 ж. мүтәуәлилерді осы министрлік басшысы тағайындауы туралы жарлық шығарды [3, 233-234 бб.]. Алайда, шенеуніктердің бейбастақтығы кесірінен уақыптарды билікке бағындырып, мемлекет мүддесіне қызмет еткізуге талпыныс жүзеге аспады.

XIX ғ. соңына қарай уақыптар қызметінің тиімсіздігі мен уақыптарды басқарушылар мен уақыптарды алушылар арасындағы жемқорлықтың ұлғаюы уақып жүйесінің беделі мен заңдылығына нұқсан келтірді. Осы және басқа да факторлар уақып мүлкін жаппай тәркілеуге негіз дайындады, ол XX ғасырдың басында Осман империясының әр жерлерінде жүзеге асты да. Сөйтіп, уақыпнамалар бұрынғы мызғымас мәртебесінен айрылды.

XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басында уақып мүлкін тәркілеуге уақып құрылтайшысының тұқымын құрту, мүтәуәлидің шын я жалған біліксіздігі, уақыпнамада жаңа мүтәуәли тағайындау жөн-жосығының нақты жазылмағандығы, мұрагерлер тізбегінің үзілуі сияқты және басқа да жағдайлар себеп болды.

Мұсылман балалардың білім мен тәрбие алуы мемлекет міндетіне айналуы тиіс деген ұстаным желеуімен 1883 ж. мұсылман мектептерін, мешіттер мен тәкиелерді ұстауға бағышталған уақып қаражатын мемлекеттік білім беру орындарына беруге міндеттеген Заң шығарылды. Бұл XX ғ. басына қарай мәдени-білім беру уақыптары кірістерінің қомақты бөлігін, сондай-ақ, олардың қарамағындағы медреселер мен мектептерді мемлекет бақылауына қоюға негіз болды [6, б. 140].

1917 ж. хұқық жүйесін реформалау аясында отбасылық кодекс қабылданды. Ол империяда мекендейтін әр түрлі діни-этникалық топтардың салт-дәстүрлеріне тікелей тыйым салмаса да, отбасылық дау-жанжал, тартыстарды шешуді мемлекеттік соттардың құзырына берді, уақып жүйесінің әкімшілік органдарын Қаржы министрлігіне бағындырды [7, б. 35].

Кемалшылар тұсындағы уақыптарға қатысты мемлекет саясаты және заң

1923-жылы жаңа заңнамалық негізі, өзінің саяси-қоғамдық және мемлекеттік институттары бар Түрік Республикасы құрылды. Батыс өркениетіне бет бұруды мақсат тұтқан Мұстафа Кемал мен оның жақтаушылары мемлекеттік және қоғамдық институттарды, соның ішінде, уақып институтын түбегейлі қайта құруды қолға алды. Бір жағынан, Осман империясы кезінен келе жатқан аса ауқымды уақыптар желісін қадағалау және басқару сипатын жетілдіру қажеттігі, екінші жағынан, оның қаржылық және мүліктік қорының қомақтылығы кемалшылардың уақыптарға назарын аудартпай қоймады. Танзимат кезеңі мен жас түркілер заманынан басталған уақыптар жүйесін реформалаудың жалғасы ретінде олар Шарифат пен уақып істері бойынша министрлік құрып, оның қызметі 4 жылдай жалғасты.

1923 жылы Анкара жаңа астанаға айналып, Мұстафа Кемал Түрік Республикасының президенті болып сайланды. Осындай салмақты ішкі саяси өзгерістер нәтижесінде дәстүрлі ислам институттарын қайта құру бойынша жалпы жоспар аясында көлемді уақыптар реформасына әзірлік басталды. Сөйтіп, 1923 жылы уақып істері бойынша хұқықтанушылар бастаған мамандардан тұратын арнайы комиссия құрылды. Аталмыш комиссия 1924 жылы төрт жаңа уақып заңнамасы жобасын ұсынды. Алайда, ол жобалар құпталмай, жаңа заң жобасын жасау үшін Министрлер кеңесі саясаткерлер мен шенеуніктерден тұратын тағы бір комиссия құрды. Мәселенің хұқықтық саладан саяси өріске өтуінің себебі түрік қоғамын еуропаландыру идеясына сәйкес Батыспен тең байланыстар орнату, діни институттардан тәуелсіз билік құру міндеттеріне тікелей байланысты еді. Яғни, осы мақсаттағы кемалшылар жобасының басты шарттарының бірі зайырлы мемлекет құру болса, соған орай, ислам идеологиялық негіз, ал, шарифат заңдық-хұқықтық негіз болуын доғаруы тиіс еді.

Осылайша, «1924 жылғы наурыздың 3-і күнгі реформалар» деген атауға ие болған үш маңызды заң қабылданды: Шарифат пен уақып істері бойынша министрлікті тарату туралы № 429 Заң, Білім беру жүйесін біріктіру туралы № 430 Заң және Халифатты қысқартып, Осман әулеті мүшелерін жер аудару туралы № 431 Заң [10].

Осы айтылған Шарифат пен уақып істері бойынша министрлігінің таратылуымен уақыптар бұрынғы мәртебесінен біржола айырылып, оның орнына уақыптардың қоғамдық-хұқықтық мәртебесін тіптен аяқасты еткен Бас уақыптар басқармасының қарамағына өтті. Осы сәттен бастап уақыптар үстінен біртіндеп мемлекеттік бақылау орнатылды, бірақ, кемалшылар уақып институтын мүлде қысқарта алмады, тек оның дінмен байланысын жоюға тырысты. Нәтижесінде саяси-қоғамдық қайраткерлер тарапынан «зайырлы» уақыптар (лаик вақыфлар) тағайындала бастады.

Әрі қарай дін ықпалынан арылу, исламды мәдени-әлеуметтік саладан тықсыру әрекеті күшейтіліп, 1926 жылдың басында Түркия Ұлы Ұлттық Мәжілісі (ТҰҰМ) швейцариялық үлгіде жазылған Азаматтық Кодекс қабылдады [11]. Ол Шарифат заңдары сақталған осман заңдарының көптомдық жиынтығы болып табылатын әйгілі Меджелленің күшін толықтай жойды. Жаңадан құрылып жатқан

уақыптардың бұрынғы уақыптармен тектік байланысын, жаңа нормалардың ескі дәстүрлермен байланысын үзуді көздеген жаңа кодекс «уақып» ұғымының орнын басатын «қор» немесе «ұйым» мағынасындағы «тесис» терминін енгізді. № 864 Заңға сәйкес, енді «уақып» деп республикаға дейін көне ислам заңдары бойынша құрылған қорлар ғана аталуы тиіс еді.

Уақыптарды басқарудың жаңа жүйесінің хұқықтық рәсімделуі ескі уақыптардың ережелері мен қызметін реттейтін № 2762 Уақыптар туралы Заң қабылданған 1935 жылы аяқталды [8, 18-24-бб.]. Бұл Заңға сәйкес, уақыптар көнеден келе жатқан «ескі» және Азаматтық кодекс нормаларына сәйкес құрылып, қызмет ететін «жаңа» болып екі үлкен топқа жіктелді.

1926-жылдың наурыз айында «уақыптарды жою жобасы бойынша» ұсыныстар әзірлеу үшін Министрлер кабинеті қабылдаған № 2472 қаулыға сәйкес жоба дайын болды [12]. Алайда, бір-екі заң қабылдап, «жою комиссиясын» құрумен уақыптар мәселесін біржола шешу мүмкін болмады. Дегенмен, «сарқылған уақыптарды» (мюстагн-ы вақыфлар) мүліктерін жаппай сату жалғаса берді. 1937 жылы Уақыптар Бас Басқармасында «Тасфийе Комисьюну» («Жою бойынша комиссия») құрылып, оның міндеттерінің ішіне уақып мүлікінің басым бөлігін қоғамдық ұйымдар мен мемлекеттік ұйымдарға беру, уақып мүліктерін сату бойынша аукциондар ұйымдастыру кірді [13]. Жалпы 1930-жылдары кемалшылардың қолында уақыптарды жоюдың тиімді тәсіліне айналған бұл үдеріс аясында уақып мекемелерінің барлық дерлік түріне – білім беру, діни-мәдени, кәсіпкерлік уақып мүлікіне - жататын нысандар зор қарқынмен жеке меншік иелігінен айрылып, мемлекет қарамағына өтті, текие, завие, тюрбелер(кесенелер) жабылып, көптеген атақтар мен лауазымдар қысқартылды, әрекет етуден қалған, сонымен қатар, мәдени-тарихи-сәулеттік құндылыққа ие емес ірі және шағын мешіттер сатылды. Бұл ретте, айта кетерлік жайт, жергілікті билік медресе сияқты мәдени-ағарту нысандарын, сол сияқты, ескі уақыптардың ішіндегі белгілі бір уақып түрлерін сатуға тыйым салған өкімет қаулысына кереғар әрекет етті, тек арнайы тексеруден және бағалаудан кейін ғана сатылуы тиіс болған мешіттердің тағдыры ондай ресми қарастыруға жеткізілмей-ақ шешіліп жатты, ал, сатылмай, аман қалғандары тиісті мақсатта емес, басқа мақсатта пайдаланылды (мысалы, Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде мешіттер казармалар, лазареттер, асхана, асүй, жем-шөп қоймалары, баспана, адамдарды, әскери жабдықтарды, азық-түлікті орналастыратын жай ретінде пайдаланылды). Алайда, жоғарыда аталған басқарма да, қоғамдық күштер де жаппай тәркілеу мен жаппай сату үдерісіне төтеп бере алмады [9]. Бір сөзбен айтқанда, уақыптар жүйесі түбегейлі өзгеріске ұшырап, экономикалық және әкімшілік дербестігінен айырылды, уақыптың көпғасырлық тәжірибе нәтижесінде бекіп, тұрақталған хұқықтық және заңнамалық негіздері мен қағидалары теріске шығарылды.

Кемалшылдардың дәстүрлі уақыптар жүйесін құлдырату мақсатының астарында оның қаржылық-материалдық қорын иелену және қоғамды батыстандыру ниеті жатқан себепті ХХ-ғасырдың 20-40 жж. Түркияда жүргізілген саясат барысында дәстүрлі және заманауи құндылықтардың бірігіп, тұтасуы еш мүмкін емес еді. Қоғам өміріне енгізілген жаңа нормалар, жаңа заңдар мен хұқықтар ескіні түбірімен жоюды ғана көздеді [33].

Уақып жүйесінің жаңғыруы мен дамуы

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі Түркияның ішкі және сыртқы саясатындағы келелі өзгерістер уақыптардың қайта жаңғыруына септігін тигізді. 1940-50 жылдары түрік қоғамы демократиялық даму жолына аяқ басты. 1946 ж. Демократиялық партия (ДП) құрылды.

Саяси-идеологиялық саламен бірге, әлеуметтік-экономикалық, рухани-мәдени салаларда да өзгерістер орын алды. Қоғамдық өмірде исламның ролі күшейе бастады [34].

Өкімет тарапынан бөлінген қаржы-қаражаттың ұлғаюы есебінен Дін істері басқармасының бюджеті артты. 1951-54жж. аралығында Уақыптар Бас Басқармасы қарамағындағы уақыптар есебінен мешіттер мен тюрбелер (кесенелер) жөнделіп, жаңа мешіттер салынды, Құранды оқып-зерттеу курстарын ашу, діни ғимараттар салуға көңіл бөлетін діни ұйымдар саны артты [14]. 1954 ж. № 6219 Заңға сәйкес ақшалай уақыптар қаражатын басқаратын Уақып қаржысы басқармасының (Вақыф Паралар Мюдюрлюгю) орнына Түрік уақып банкі (Тюркийе Вақыфлар Банкасы) құрылды [17]. 1956 ж. № 6760 «Уақыптар Бас Басқармасының міндеттері мен ұйымы туралы» арнайы Заң қабылданып, онда Басқарманың іс-қызметі өрісі айқындалды [18]. 1957 ж. ТҰҰМ (Түркияның Ұлы Ұлттық Мәжілісі) № 7044 арнайы Заң қабылдап, ол 1920-шы және 1930-шы жылдары түрлі себептермен мемлекеттік және қоғамдық ұйымдардың меншігіне өткен сәулеттік және тарихи құндылыққа ие уақып нысандарының бір бөлігін Уақыптар Бас Басқармасының қарамағына өткізді [19].

1961 жылы қабылданған Конституция осы өткен жылдардың саяси тәжірибесін ескеріп, қоғамдық өмір модернизациясын тереңдетуге септігін тигізетін жаңа заңнамалық негіз қалыптастырды. 1965 ж. билік басына Әділдік Партиясының (ӘП) келуі ішкі саясат либерализациясына тенденцияларды бұрынғыдан да күшейтті. Осындай саяси еркіндік пен әлеуметтік-хұқықтық мемлекет құруға ұмтылыс жағдайында ресми биліктің уақып институтына деген қатынасы мейлінше жайлы болып, уақыптар жүйесін ауқымды реформалау жобасы әзірлене бастады.

XX-ғасырдың екінші жартысындағы қайырымдылық іс-қайраткерлігіне жаңа өріс беріп, дәстүрлі уақып жүйесін жаңарту идеясының жүзеге асуына 1926 жылғы Азаматтық Кодекс пен уақыптарды қатаң реттеу мен бақылау қағидасын ұстанған 1935 жылғы Уақыптар туралы Заң зор кедергі болды. Сол себепті, уақып заңнамасын қайта қарау қажеттігі туындады. Сөйтіп, 1967 жылы, негізінен, осы аталған Азаматтық кодекске енгізілген түзетулер сипатында болған № 903 Уақыптар туралы Заң қабылданды [20].

Түркиядағы күллі уақып жүйесінің қайта жаңғыруы мен дамуының басы болған бұл Заң, бір жағынан, Шариғаттан алынған ережелер мен қағидаларды, екінші жағынан, АҚШ-та заңды күшке ие азаматтық хұқық нормаларын қамтып, уақыптардың ықтимал түрлерін, оларды бақылау және басқару жүйесін бекітті. Сондай-ақ, көптеген қосымшалармен, процессуалды нұсқаулармен, сот тәжірибесімен толықтырылған осы Заңда уақыпнама уақып иесінің белгілі бір қоғамдық пайдалы мақсатқа жету үшін жылжымайтын мүлікті, өтімді қаражатты немесе кепілді кірістерді кідірту немесе біржола тоқтату ниетін жеткізетін жазбаша құжат түріндегі біржақты заңды әрекет ретінде анықталды. Бұл ретте, уақып мақсатының «Конституцияның негізгі қағидаларына, заңға, моральға, ұлттық бірлік пен ұлттық мүдделерге қайшы келмеуі», уақыптың «саяси қозғалысты, нәсілді немесе белгілі бір қауымдастықты қолдау» үшін құрылмауы басты шарт ретінде қойылды.

Бұрын бұл шектеу болмаған еді, себебі, бұрынғы қоғамдық-хұқықтық мәртебесіне сай, уақыптардың қоғамдық қызмет өрісі тар болатын, ал, жаңа заң бойынша уақыптар түрік тілінде «дернек» деп аталатын ассоциацияларға жуықтатылды. Бұл ретте, түрік заңнамасына сәйкес, ассоциация бірнеше жеке және заңды тұлғаның заңға қайшы келмейтін коммерциялық емес мақсаттарын жүзеге асыратын ұйым болып табылады [21].

Ал, айырмашылықтарға келер болсақ, ассоциациялар қоғамдық ұйымдар болса, жаңа уақыптар, көбіне-көп, қаржылық ұйымдар болып табылады. Осыған байланысты, уақыпқа қатысты заңнамалық нормалар мен ережелер бойынша уақып иелеріне ешқандай әкімшілік, саяси немесе моральдық шектеу қойылмады. Ассоциацияларда басшыларды сайлау мәселесі жалпы жиналыста шешілсе, мүтәуәли тағайындау хұқығы уақып иесінің құзырында қалды.

Сонымен бірге, жаңа Заң уақыптардың мұсылман хұқығында бекітілген «тартып алынбайтындығы» турасындағы ережеге түзету жасап, оларды жою рәсімін енгізді. Ол үшін қамқоршылар кеңесі әлдебір уақып межеленген мақсаттарға сай қызмет ете алмайды деп шешкен жағдайда Уақыптар Бас Басқармасына (УББ), ал, оның рұқсатымен сотқа жүгінуі тиіс болған. Таратылған уақып қаражаттары уақыпнамада атап көрсетілген тұлғаларға қайтарылып берілген, ал, ондай тұлғалар болмаған жағдайда УББ үйлес жарғылық мақсаттарды көздейтін басқа уақып я уақыптар меншігіне өткізген. Сонымен қатар, осы Заңның 74 бабында нақты жазылғанындай, белгілі бір уақыптың қызмет-қайраткерлігі зиянды деп танылған болса, ол мемлекет шешімі бойынша жойылатын болған. Заңда уақыптарды қысқартып-жоюдың басқа себептері мен тәсілдері қарастырылмаған.

Уақыптардың қызмет аясын кеңітіп, мүмкіндігін арттырған көптеген түзетулері мен өзгерістерінің қатарында № 903 Заңның 3-бабына сәйкес Азаматтық Кодексте пайдаланылған «мекеме» мағынасындағы «тесис» терминінің «уақып» терминіне алмастырылуының зор маңызы болғанын ерекше атап өткен жөн. Өйткені, осылайша, ресми-хұқықтық құжаттар мен актілерде «уақып» сөзінің қолданылуына кемалшылдар билігі тарапынан салынған тыйым алынып тасталды. Яғни, бұл терминнің белсенді қолданыс пен қоғамдық-хұқықтық сөздік қорға қайта енгізілуі маңызды әлеуметтік-экономикалық категория және қоғамдық институт ретіндегі уақыптың қайта жаңғыруының ажырамас бөлшегіне айналды.

Тікелей 1960-жылдардағы уақып заңнамасы рефомасының арқасында 1969-жылы құрылған ең ірі және ең алғашқы жаңа уақыптардың бірі – Вехби Кочтың уақыбы мен соған үйлес қорлар құрылып, табысты қызмет ете бастады. 1970-жылдардан бастап уақып секторы күрт дамыды. Республика ресми жарияланған 1923-жылдан 1967-жылға дейінгі 44 жыл ішінде небәрі 202 уақып құрылған болса, 1967-жылдан 1985-жыл аралығындағы 18 жыл ішінде бұл көрсеткіш 1877 «жаңа уақыпты» құрады. 1980-жылдан бастап Түркияда мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық құрылымын реформалау үдерісінің күшеюі, сондай-ақ, басқа да саяси мақсат-міндеттерге байланысты өнеркәсіп пен әлеуметтік инфрақұрылымда, банк саласында, сауда, туризм, т.б. салаларда әрекет ететін мемлекеттік мекемелерді жекешелендіру науқаны басталды [15]. Өкімет мемлекеттік емес қоғамдық қорлар бойынша заңнаманы ырықтандыра отырып, неғұрлым жұмсартты, уақып секторын қайта құру бастамасына қолдау білдірді. Осының нәтижесінде уақыптар саны күрт өсіп, 1986-жылға қарай 1935, 1990-жылдарға қарай – 2,5 мыңнан астам, 2009-жылдың басына қарай 5 мыңнан астам қор қызмет етіп жатты [35].

1970-жылдардан бастап ірі компаниялар мен холдингтер де өз уақыптарын құрды. Бұл ретте, мемлекеттің өзі уақыптарды жаңғырту үдерісіне қосылып, бірқатар ірі уақыптарды құру бастамасын

көтерді, сондай-ақ, жеке меншік кәсіпорындарды қызметкерлерге арналған өзара көмек кассалары түріндегі қайырымдылық уақыптарын құруға ынталандырды [16].

Ислами уақыптардың өркендеуі және уақып секторын реформалау

Уақыптарға қатысты заңнаманың ымырашылдығы, икемділігі мен түрік өкіметінің оң көзқарасы әлеуметтік саладағы тәуелсіз қаржыландыру көздерінің артуына септесіп қана қойған жоқ, сонымен бірге, 1980-90-жж. ықпалды сопылық тариқаттар мен ірі ислами холдингтермен байланысты уақыптардың да санының артуына алып келді.

1961-ші, 1971-ші және 1973-ші жылдарғы Конституцияға қомақты түзетулер енгізілуі нәтижесінде белгілі дәрежеде уақыптардың дәнекерлігімен саяси-қоғамдық іс-қайраткерлік жүргізу мүмкіндігі пайда болды. Ассоциацияларға (дернектерге) қатысты 1982-жылғы Конституцияның бірқатар шектеу ережелерінен көрініс тапқан шектеу саясаты және әрекет етуші ассоциациялардың қызмет етуі мен жаңа ассоциациялардың пайда болуына әкімшілік-хұқықтық кедергілердің қойылуы жаңа уақыптардың құрылу қарқынына ықпал етті [36].

Сондай-ақ, елдегі саяси ахуал діни топтар белсенділігінің артуына септігін тигізіп, олар, өз кезегінде, жұмыссыздықтың ұлғаюы, ірі қалалардың шетінде ауылдардан жосып кеп қоныстанған кедей аудандарының пайда болуы мен көбеюі сияқты асқына түскен тұтас әлеуметтік мәселелер кешенін қолға алудың арқасында өз күштеріне мінді. Діни әлеуеттің нығаюы мен күшеюіне, сондай-ақ, әлемде ислам қозғалысының өрістеуі, араб елдерінде мұнай кәсіпшілігін ұлттандыру, Ирандағы Ислам төңкерісі тәрізді салмақты сыртқы факторлар да әсерін тигізді.

1970-жылдардан бастап исламшылдардың өз қызмет-қайраткерліктеріне мемлекеттің араласуын шектеуге, қоғамдағы ықпалын кеңейтіп, күшейтуге және биліктен орын алуға ұмтылыстары барған сайын айқын бола түсті.

Саяси-қоғамдық және қаржылық-экономикалық ұйымдар сипатындағы құрылымдар ретіндегі уақыптар Түркияда ислам қоғамы мен мемлекетін құру идеясын іске асырудың ыңғайлы тәсіліне айналды. Бұл тұрғыда, исламшылдар, ең бірінші кезекте, діни ілімді тарату мақсатындағы уақыптарды құра бастады. Уақыптар тарапынан қаржыландырылған діни мектептердің түлектері мешіт қызметкерлері деңгейінен тез-ақ өсіп-өрлеп, қатардағы азаматтық мамандықтар, өкімет құрылымдары, ғылым, кәсіпкерлік салаларынан орын тауып, діни бағыттағы жаңа зерделі дегдарлар қатарын қалыптастырды. Исламшылдардың қоғамдық іс-қайраткерлігінің келесі арнасы исламдық қаржылық ұйымдармен тығыз ынтымақтастық нәтижесі ретінде «өздерінің» өзара көмек уақыптарын құру болды. Бұлармен қатар, 1980-1990-жж. ислами зерттеулерді және, ең бірінші кезекте, баспагерлік іс-қайраткерлік саласындағы бағдарламаларды жүзеге асырған уақыптар пайда бола бастады [4, б. 173].

1993-жылғы қыркүйектің 13-нде уақыптың міндеттері мен мақсаттары нақтыланған «бастапқы уақыпнамаға қосымшалар» қабылданғаннан кейін исламшылдардың біртіндеп сыртқы түрік әлеміне бет бұруына мүмкіндік пайда болды. Атап айтқанда, шетелдегі қандастар мен дін қарындастардың мәдени және діни өмірін сауықтыруына жәрдемдесу, осы салада қызмет етуші жеке тұлғалар мен институттарға қаржылай көмек беру және тағы басқа да шаралар туралы ережелер енгізілді [25].

Ислами уақыптардың өркендеуі айқын сипат алған еді. Сол себепті де, уақыптардың әлеуметтік бағдарламаларды іске асыру үшін ғана емес, сонымен бірге, фундаменталистерді қолдап, оларды қаржыландыру сияқты қарама-қайшы мақсаттарда да пайдаланылатынына көзі жеткен қоғамның зайырлы бағыт ұстанған бөлігін бұл жайт қатты алаңдатты. 1990-жылдың ортасына қарай исламшылдық төндірген қауіп-қатерге қарсы әрекет ету шаралары, соның ішінде, уақыптар мәселесін қайта қарау қажеттігі талқыланып, нәтижесінде 1967-жылғы № 903 Заңда бекітілген салық төлеу бойынша жеңілдіктер қайта алынып тасталды, садақа мөлшері шектелді [26]. Әйгілі 1997-жылғы ақпан оқиғаларынан кейін өзекті мәселе ретінде қайта көтерілген уақыптарға қатысты мемлекеттік саясатты қатаң күшейту қажеттігіне орай, сол жылдың аяғына қарай уақып заңнамасына өзгертулер енгізген алғашқы нұсқау баспасөз бетінде жарияланды [27].

Ұлттық Қауіпсіздік Кеңесінің талабымен (ҰҚК) 1998 ж. Әділет министрлігі Азаматтық кодекстің негізгі қағидаларына тексеріс жүргізу бастамасын көтерді. Бұл тұрғыда, мысалы, Ішкі істер министрлігіне заң бұзушылыққа жол берді деген күдік тудырған уақыптарды сот шешімін күтпестен уақытша жабу хұқығын беру ұсынылды. Алайда, бұған ықпалды ірі уақыптар басшылығы қарсылық білдіріп, бірқатар соттар ұйымдастырып, Президентке хат жолдады. Нәтижесінде заң жобасын қабылдау уақытша тоқтатылды. Әйтсе де, сол жылы соттар 700-ге жуық уақыпты жауып, таратты. Дегенмен, 1999-жылдың бас шеніндегі есепке сай, Түркиядағы исламшылдардың қолында «19 газет, 110 журнал, 51 радио- және 20 телеарналар, 2,5 ассоциация, 500 уақып, мыңдаған компания, мыңнан астам жатақхана, жүздеген мектеп болды» [37]. Бұл ретте, Ұлттық Қауіпсіздік Кеңесі (ҰҚК) сақтық танытып, тек фундаменталистер мен сепаратистермен байланысы дәлелденген уақыптарды ғана жабуды талап етті.



2001-жылдың аяғында уақып заңнамасын өзгерту туралы мәселе қайта көтеріліп, нәтижесінде № 4721 Заң шығарылып, күшіне енді [38]. Соған сәйкес, Азаматтық кодекстің жаңа редакциясы уақыптарға қатысты бөлігінде оларды белгілі бір хұқықтық артықшылықтар мен кепілдіктерден айырды, олардың мәртебесін ассоциациялар (дернектер) деңгейіне түсірді, шенеуніктер, жергілікті қауіпсіздік басқармаларының қызметкерлері сияқты ресми тұлғаларға мүтәуәлилер мен басқарушы кеңестердің іс-қызметіне араласу құзыры берілді. Жаңа Заң уақыптардың іс-қызметін бақылауды Уақыптар Бас Басқармасына (УББ) ғана емес, одан да жоғары лауазымды мекемелерге жүктеді. Уақыптардың қаржылық және кәсіпкерлік іс-қызметі тұрғысында қатаң ережелер енгізілді, уақыптар құрылтайшыларына талаптар күшейтілді.

2002-жылдан бастап жаңа уақыптар мен олармен байланысты әлеуметтік институттарға қатысты күрделі мемлекеттік бақылау жүйесі енгізілді. Осының нәтижесінде кейбір уақыптарды жабу туралы істер қозғалды, олардың іс-қызметін реттеушілер мен басқарушы кеңестердің мүшелері қызметтерінен алынды, сәйкес есептерді дер кезі әзірлемеген УББ инспекторларына қатысты тергеу жүргізілді, көптеген жаңа уақыптар таратылды [29].

Әйтсе де, уақып жүйесін реформалауға және исламшылдар уақыптарын жабу бойынша науқанға қарамастан, бұл құрылымдар қызмет-қайраткерлігін әрі қарай жалғастыра берді. Ал, 2002-ж. билік басына Әділдік пен Даму партиясынан (ӘДП) ұстамды исламшылар келгенде, өздерін, тіптен, еркін сезініп, тыйым салудан немесе таратылудан қауіптенбейтін болды, қайта, бұрынғыдан күшейіп, бұндай құрылымдардың басын біріктіретін ұйымдар құрыла бастады [39].

Түркиядағы «үшінші сектор» уақыптары

1990-2000-жж. Түркиядағы уақыптар дамуының жаңа кезеңі осы салада исламшыл емес, зайырлы сипаттағы аса көп ерікті ұйымдарды біріктірген «Түркияның «үшінші сектор» уақыптарының» (ТЮСЕВ – Тюркие Учюнджю Сектор Вакфы) пайда болуымен байланысты. Оны құру бастамасын көтерушілер уақыптар жүйесін экономиканың жеке меншік және мемлекеттік секторларына қарама-қарсы қойып, оны түрік қоғамын жаңартуға, азаматтық қоғам институттарын дамытуға, Түркияның ЕО (Еуроодаққа) тез арада енуін қамтамасыз етуге септесетін әр алуан азаматтық бастамаларды іске асыру өрісі, әлдебір демократиялық құрал ретінде танытуға тырысты. Осы мақсатта ТЮСЕВ хұқық, тарих, әлеуметтану, экономика бойынша мамандарды өз құрылымына тартты. ТЮСЕВ тапсырысы бойынша, олар түрік заңнамасы мен экономикасын ырықтандыру сияқты бірқатар өзекті мәселелер бойынша зерттеулер жүргізеді. Осы орайда, уақыптар мен ассоциациялар (дернектер) туралы заңнаманы қайта қарау, оны еуропалық стандарттарға сәйкестендіру үшін күрес сияқты мәселелер іргелі міндеттер ретінде алдыңғы шепке шығарылды [40].

2001-ж. ауқымды конституциялық реформа жүзеге асырылып, 2002-ж. жалпыеуропалық стандарттар мен нормаларға сәйкестендіру мақсатында елдің әр түрлі Заңдарына енгізілетін «бірінші түзетулер пакеті» мақұлданды. Түрік заңнамасына енгізілген бұл өзгертулердің маңызды бөлігі ассоциациялар мен уақыптардың іс-қызметіне неғұрлым тиімді жағдай туғызып, басым мүмкіндіктер беруді көздеді. Уақып заңнамасын Еуроодақ талаптарына сәйкестендіру тұрғысында сонау Осман империясынан мұраланған «жамағат уақыптарының» мәртебесі өзгертілді. Осыған сай, 2002-ж. № 4771 Заң қабылданып, оның 4-бабына сәйкес, шетелдіктер басқаратын «жамағат уақыптарына» жылжымайтын нысандарды меншіктеп, оларды әрі қарай толықтай иемдену хұқығы берілді [31]. Арада жарты жыл өткенде, 1935-жылғы № 2762 Уақыптар туралы Заңның 1-бабына жаңа түзетулер енгізді, соған сәйкес, «жамағат уақыптарына» жылжымайтын мүлікті сатып алып, иелену мәселелерін өкімет орындарымен емес, тек Уақыптар Бас басқармасымен (УББ) келісіп жүзеге асыруға рұқсат етілді [32]. Бұған қоса, № 4771 Заңның қосымша 3-бабы халықаралық-хұқықтық өзара ынтымақтастық негізінде шетелдік қорларға Түркияда бөлімшелер мен өкілдіктер ашып, түрік уақыптарымен ынтымақтаса қызмет етуге ресми рұқсат етті.

Қоғам жұртшылығы бұл заңнамалық бастамалар мен өзгерістерді наразылықпен қабылдады.

Ал, 2004-жылы қабылданған № 5253 Ассоциациялар туралы жаңа Заң ТЮСЕВ үшін жаңа мол мүмкіндіктер тұрғысында аса маңызды болды [21].

Реформаларды өздері қалаған бағытта жүргізу мақсатында 2000-жылдары ТЮСЕВ қоғамдық пікір қалыптастырып, заңнама органдарына ықпал ету бойынша іс-қайраткерлігін белсендіре түсті: заң жобаларын талдау бойынша сараптамалық кеңестерін ұйымдастыруға, азаматтық қоғам саласындағы табысты хұқықтық тәжірибелер туралы баяндамаларды жариялауға, билік пен қоғамдық ұйымдар арасындағы қосымша диалог мүмкіндіктерін іздестіруге кірісті. Осы мақсатпен ТЮСЕВ өз компаниялары арқылы түрік және ағылшын тілдерінде қайырымдылық тарихы бойынша зерттеулерден бастап салық заңнамасы бойынша жұмыстарға дейін кең өрісті әдебиет жариялап, белгілі әлемдік және түрік интеллектуалды орталықтарымен ынтымақтастықта экономиканың коммерциялық емес секторын, қайырымдылықты дамыту мәселелері бойынша зерттеулер жүргізе

бастады, уақып заңнамасының халықаралық стандарттарға және филантропиялық қорлар туралы еуропалық заңдарға сәйкестігі мәселесін шешудің ықтимал тәсілдерін іздестірді.

2005-жылға қарай уақыптар туралы жаңа заң жобасы әзірленіп, 2006-жылы №5737 Заң қабылданып, өз күшіне енді. Алайда, жаңа заңды қоғам жұртшылығы наразылықпен қабылдады. Аталмыш Заң ТЮСЕВ ондаған жылдар бойы тықпалаған көптеген жаңа ережелерді қамтыды. Бұл ретте, мысалы, мемлекеттің уақып істеріне араласуы, олардың қызметі мен дамуына ықпал етуі сияқты билік мүмкіндіктерінің азаюы, уақыптарды бақылауды доғарып, оларға еркіндік беруге бет бұру сияқты шешімдер олар үшін аса үлкен жетістік болды. Бірақ, жаңа заң уақыптар туралы ескі заңдарға тән кемшіліктерден арыла алмады, түбегейлі өзгеріс әкеле алмады [41]. Жаңа сипаттағы уақып заңнамасы сол күйі қайырымдылық қорларының іс-қызметін реттейтін батыстық стандарттар мен нормаларға толықтай сәйкес келмеді.

Осы әр кезең тұсындағы қилы саяси-қоғамдық жағдайларға орай түрленген уақып жүйесіндегі өзгерістер, соған сәйкес, заңнамалық реформалар, жалпы алғанда, Түркиядағы заманауи уақыптардың бүгінгі алуан сипатты қызмет-қайратерлігі ерекшелігін де айқындап отырғаны анық.

#### Әдебиеттер:

1. Ozturk N. Turk Yenilesme Tarihi Cercevesinde Vakif Muessesesi. Ankara, 1995,
2. Deguilhem R. Centralised Authority and Local Decisional Power: Management of the Endowments in Late Ottoman Damascus. // The Empire in the City. Arab Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire. Beirut, 2002, p. 221
3. Новичев А.Д. История Турции. Т. II. Ч. 1
4. Шлыков П.В. Вакфы в Турции: трансформация традиционного института. – М.: Изд. Дом Марджани, 2011.
5. Жантиев Д.Р. Исламские религиозные институты как фактор сохранения традиционных социальных отношении в Османской империи в XIX в (на примере Сириских вилайетов) // Meueriana: Сборник статей, посвященный 70-летию М.С. Мейера. Т. 1. М., 2006, с. 73-88.
6. Barron J.B. Mohammedan Wakfs in Palestine. Jerusalem, 1922, pp. 43, 57; Granott A. The Land System in Palestine – Histori and Structure. L., 1952.
7. Gokalp Z. Yeni Hayata Dogru Yol. Ankara, 1976
8. Ozturk N. Bitmeyen Oyun. Asinlik Vakiflari // Mudafaa-I Nukuk Dergisi. Ankara, 2002, Yil 4, Sayi 43
9. Akagunduz U.O. Satilan Cami ve Mescitlerin Sessiz Cigligi // Aksyon (Haftalik Haber Dergisi). Sayi: 689 / Tarih: 18-02-2008.
10. Dustur, Tertip III, Cilt V. Ankara, 1931, s. 667; Кемаль М. Цит. соч. Т. IV, с. 351-353.
11. Turk Kanunu Medenisi (743 Sayili ve 17/2/1926 Tarihli) // RG, 04/04/1926, Sayi 339, s. 743; Dustur, Tertip III, Cilt VII. Ankara, 1933, s. 479; [Turk Medeni Kanunu (4721 Sayili ve 22/11/2001 Tarihli)] // RG, 08/12/2001, Sayi 24607.
12. Vakiflarin Tasfiyesine Dair Projenin, Ilgili Kurum ve 5 Bakanlik Temsilcisinden Kurulu bir Komisyonda Tetkiki ile Hazirlanacak Tasari ve Raporun Basbakanliga Takdimi // BCA (Tarih: 21/3/1926 Sayi: 3473 Dosya: 223-11 Fon Kodu: 30..18.1.1 Yer No: 18.26..11).
13. Efka Umum Mudurlugu Teskilati Kanun Tasarisi // BCA (Tarih: 25/5/1937 Sayi: 66952 / Dosya: Fon Kodu: 30..18.1.2 Yer No: 75.45..7)
14. Ли Ю.А. Ислам в системе образования Турции // Восток, 1998. № 6. С. 103-109; Поцхверия Б.М. Эволюция исламизма в республиканской Турции // Ислам на современном Востоке: Регион стран Ближнего и Среднего Востока, Южной и Центральной Азии. М., 2004, с. 56.
15. Киреев Н.Г. Сохранился ли в Турции госсектор? Некоторые итоги приватизации // Ближний Восток и современность: Сборник статей (выпуск девятый). М., 2000, с. 300-310.
16. Дюверже М. Политические партии. М., 2005, с. 197-198; Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня. Мировой обзор. М., 2002
17. Turkiye Vakiflar Bankasi Turk Anonim Ortakligi Kanunu (6219 Sayili ve 11/1/1954 Tarihli) // RG, 15/1/1954, Sayi 8608).
18. Vakiflar Umum Mudurlugu Vasife ve Teskilati Hakkinda Kanun (6760 Sayili ve: 27/6/1956 Tarihli) // RG, 30/6/1956, Sayi 9346).
19. Aslinda Vakif Olan Tarihi ve Mimari Kiyemeti Haiz Eski Eserlerin Vakiflar Genel Mudurlugune Devrine Dair Kanun (7044 Sayili ve 10/9/1957 Tarihli) // RG, 13/9/1957, Sayi 9705.
20. 903 Sayili Turk Kanunu Medenisinin Birinci Kitabinin Ikinci Babi Ucuncu Faslinin Degistirilmesi, Bu Kanuna Bazi Madde ve Fikralar Eklenmesi, Bazi Vakiflarin Vergi Muafiyetinden Faudalandirilmesi Hakkinda Kanun (Vakiflar Kanunu). (13/07/1967 Tarihli) // RG, 24/07/1967, Sayi 12655.
21. Dernekler Kanunu (5253 Sayili ve 4/11/2004 Tarihli) // RG, 23/11/2004, Sayi 25649).
22. Ballar S. Yeni Vakiflar Hukuku: Duzeltilmis, Genisletilmis, Yenilenmis. Ankara, 2000, s. 1383-1391
23. Balogly Z. Turkiye'e Vakiflar ve Dernekler, Sorunlar ve Degisme Yapisal Uyum Onerileri. Istanbul, 2000, s. 16-17
24. Ozturk N. Azinlik Vakiflari. Ankara, 2003, s. 58
25. Turkiye Diyanet Vakfi. FaaliyetRaporu, 1995-1997. Ankara, 1997 (VakifSenedindeYapilanDegisiklikler).
26. Vakiflar Kanununda Degisiklik Yapilmasina Dair Kanun (4073 Sayili ve 28/02/1995 Tarihli) // RG, 8/3/1995, Sayi 22221; Vakiflar Kanununda Degisiklik Yapilmasina Dair Kanun (4103 Sayili ve 04/04/1995 Tarihli) // RG, 18/4/1995, Sayi 22262.
27. Turk Medeni Kanunu Hukumlerine Gore Kurulan Vakiflar Hakkinda Teblig // RG, 21/9/1997, Sayi 23117; Turk Medeni Kanunu Hukumlerine Gore Kurulan Vakiflar Hakkinda Teblig // RG, 21/1/1998, Sayi 23237; Turk Medeni Kanunu Hukumlerine Gore Kurulan Vakiflar Hakkinda Teblig // RG, 6/8/1999, Sayi 23778; Turk Medeni Kanunu Hukumlerine Gore Kurulan Vakiflarin Is ve Islemlerinde Uyulacak Usul ve Esaslar Hakkinda Teblig // RG, 1/7/2001, Sayi 24449
28. Medeni Kanunu (4721 Sayili ve 22/11/2001 Tarihli) // RG, 08/12/2001, Sayi 24607.
29. Turkiye Ucuncu Sector Vakfi (TUSEV) 2004 Yili Donem Sonu Yonetim Kurulu Raporu [<http://www.tusev.org.tr/userfiles/image/2004%20faaliyet%20raporu.pdf>].

30. Уразова Е.И. Турецкий опыт экономического роста и модернизации // Восток как предмет экономических исследований. Очерки, статьи, разработки. М., 2008, с. 291-292,
31. Cesitli Kanunlarda Degisiklik Yapilmasina Iliskin Kanun (4771 Sayili ve 3/8/2002 Tarihli) // RG, 9/8/2002, Sayi 24841
32. Cesitli Kanunlarda Degisiklik Yapilmasina Iliskin Kanun (4778 Sayili ve 2/1/2003 Tarihli) // RG, 11/1/2003, Sayi 24990
33. Jones C. Some Recent Trends in the History of Charity, Self-Interest and Welfare in the English Past. N-Y., 1996, pp7 51-63.
34. История Востока: В 6 т. Т. 6: Восток в новейший период (1945-2000 гг.). М., 2008, с. 332-339.
35. [http://www.vgm.gov.tr/02\\_VakiflarHakkinda/005\\_YeniVakiflar/yeni\\_vakif\\_sonuc.cfm](http://www.vgm.gov.tr/02_VakiflarHakkinda/005_YeniVakiflar/yeni_vakif_sonuc.cfm)
36. Turkiye Tarihi. V. Bugunku Turkiye 1980-2003. Istanbul, 2005, s. 95-99.
37. Irticanin kaynaklari // Radikal, 21/01/1999; <http://www.radikal.com.tr/1999/01/21/politika/irt.html>
38. Turk Medeni Kanunu (4721 Sayili ve 22/11/2001 Tarihli) // RG, 08/12/2001, Sayi 24607.
39. <http://www.tgtv.org>; [http://www.theunity.org/tr/index.php?option=com\\_wrapper&view=wrapper&Itemid=7](http://www.theunity.org/tr/index.php?option=com_wrapper&view=wrapper&Itemid=7)
40. Cumhuriyet, 25/10/1992; Milliyet, 10/01/1993; <http://www.tusev.org.tr>
41. <http://www.vakiflarportali.blogspot.com>

## ҚАЗАҚ ЖЕРІНДЕГІ УАҚЫПТАР ТАРИХЫНА ШОЛУ

*Қабдолда Қ.,*

*PhD докторант,*

*Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті*

Қазақ жеріндегі уақып тарихына тоқталмастан бұрын, зерттелетін объектіні төмендегі талдаулар бойынша қарауды жөн санаймыз:

- а) Уақыптың тарихына анализ жасау, уақыптың басқа діндерге әсері
- б) Қазақ жеріндегі тарихына шолу
- в) Тәуелсіздікке дейінгі және кейінгі дамуы
- г) Түркия мемлекетіндегі уақып жүйесімен салыстыра зерттеу

Уақып тақырыбын зерттеу объектісі ретінде қарастырсақ, уақыпты – қоғамның діни-әлеуметтік жағының қозғаушы күші деп айтсақ болады. Ғалымдар арасында Ислам діні тарағанға дейін уақып болғандығы жөнінде пікірталас бар. Бір ғалымдар уақыпқа ұқсас құрылымдар болды десе, басқалары оларды оған жатқызбады: «Көне (Парсы, Мысыр, Иудея, Византия, Рим) қоғамдарында уақып институттарына ұқсас құрылымдар болғанын, бірақ тереңірек зерттесек бұл уақыптардың римдық-византиялық негізі болса да, өзіне тән ерекшелігі бар екендігі байқалады» [1].

Себебі бұл уақыптар қаншалықты «қасиетті жекеменшік» болып заңды танылса да, орталық биліктің қол астында болды. Ал, ислами уақыптың негізгі құқы уақыпты құрушының иелігінде болады [2].

Сондай-ақ мұсылман қоғамындағы уақып құжаттарын зерттеуші ғалымдар ерекше тақырыптағы мұсылман еместер құрған уақыптар пайда болғанын жазады. Оларды зерттеу және ислами уақыптармен салыстыру нәтижесі зиммилердің ислам мәдениетіне икемделгенін көрсетеді [3].

Шариғатта уақып дегеніміз – белгілі бір мал-мүлікті көп мәрте қайырымдылық жолында пайдалану үшін ұзақ мерзім жұмсамай ұстап тұру. Демек, ол – үзілмейтін садақа болып саналады. Сахаба Жабир ибн Абдулла (р.а): «Пайғамбарымыз (с.а.у.) сахабаларынан шамасы жетіп тұрып уақып етпегені болмады», – деген [4].

Уақыптар – діни сенім және ойлардың күшті дамыған құрылымдары ретінде ғасырлар бойы қоғамның материалдық әрі рухани қажеттіліктерін қамтамасыз етуде үлкен қызмет атқарып келеді. Осы орайда ғылым докторы Мунзир Қахфтің «Қазіргі ислам қоғамындағы уақып» атты кітабына тоқталсақ, ол кісі уақыптар жайлы: «Пайғамбарымыздың (с.а.у.) сүннетінде уақыптың көптеген түрлері бар: Мәдина Мунаурадағы пайғамбар мешітінен бастап, сахаба Мухайриқтың (р.а) Ухуд шайқасында Аллаһтың елшісіне (с.а.у.) тастап кеткен бау-бақшалары, Осман ибн Афанның (р.а) мұсылмандар суын ішсін деп уақып еткен Рума құдығы. Омар ибн әл-Хаттабтың (р.а) Хайбардағы жерін уақыпқа қойып, оның жемісін қайырымдылық істеріне арнауы.

Уақып мәселесінде ислам шариғаты заң жағынан жан-жақты зерттеліп, қалыпқа түскендігімен ерекшеленеді. Сондай-ақ, уақыптың көптеген мақсаттары мен түрлерімен, қоғамда атқаратын ролімен ерекшеленеді. Шариғат уақыпты мақсатына қарай үш түрге бөліп қарастырады:

1. Таза діни уақып
2. Қайырымдылық уақыбы
3. Арнайы немесе ұрпаққа арналған уақып

Таза діни уақып деп – қаражатты, мал-мүлікті құлшылық мақсаттарына (тар мағынадағы) арнап бөлуді айтады, мысалы намаз оқитын жерлер т.б. Уақыптың осы түрін барлық халықтар ежелгі тарихтан бері білген болатын, мысалы мешіттер, шіркеулер, ғибадатханалар.

Қайырымдылық уақыбы деп – жылжымайтын мүлік пен қаражатты әртүрлі қайырымдылық істеріне (денсаулық сақтау, мәдени шаралар, оқу, қоғамдық, қауіпсіздік салалары) арнауды айтады.

Уақыптың осы түрі исламға дейін де белгілі болды, алайда мұсылмандар алғашқы болып қайырымдылық түрі мен көлемін арттырды, тіпті ежелгі өркениеттер мен қазіргі батыс халықтардың барлығынан да асып түсті.

Арнайы немесе ұрпаққа арналған уақып деп – ислам дінімен бірге келген, пайғамбардың сахабалары ойлап тапқан уақып түрін айтамыз. Екінші халифа Омар ибн әл-Хаттаб (р.а) Хайбардағы жерін уақып еткеннен кейін көптеген сахабалар өздерінің мал-мүліктерін, бау-бақшаларын уақыпқа қоя бастады. Олардың кейбірі уақыпты әуелі өздерінің ұрпақтарына, сосын қайырымдылықтың жалпы түріне арнаған еді.

Уақыптың осы түрі батыс елдері қоғамында, әсіресе АҚШ-та соңғы кезеңдерде ғана белгілі болды.

Жоғарыда аттары аталған уақыптың үш түрі уақып қаражатының екі түрін қамтиды:

Уақыптың өзі үшін ғана жұмсалатын қаражат, мысалы мешіт, оның ішіндегі төсеніштер мен кілемдер, медресе, оның жылжымайтын мүлкі мен жиһаздары, бала-шағаға арналған баспаналар.

Сауда-саттық, өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы сияқты экономика салаларына салынып, түсетін пайдасы мен табысы уақып мақсаттарына жұмсалатын қаражат.

Ислам мемлекеті тарихындағы тұңғыш уақып – діни уақып болған, яғни пайғамбарымыздың (с.а.у.) Мәдинадағы мешіті десек, екінші уақып Осман ибн Аффанның (р.а) мұсылмандар суын ішсін деп уақып еткен Рума құдығы қайырымдылық уақыпқа жатады. Сол уақытқа дейін мұсылмандар судың құнын төлеп тұрған болатын. Ал, Омар ибн әл-Хаттабтың (р.а) уақыбына келсек, ол өте мәшһүр, тіпті фикшылар оны шарифаттағы уақыптың дәлелі деп біледі. Оның уақыбы қайырымдылық сипатта болды, жердің жемістері кедейлер мен міскіндерді, жолаушыларды тамақтандыруға жұмсалды.

Қазіргі әлемде ислам уақып мал-мүліктері көптеген мұсылман мемлекеттерінде қоғамдық байлыққа айналып отыр. Ислам уақып идеясы үкіметтік емес секторды дамыту бағытында пайдалы принцип болып табылады. Үкіметтік емес секторды дамыту жалпы пайда мен қоғамдық-экономикалық дамуды көздейді. Сол себепті осы тақырыпты теориялық жағынан жақсы зерттеп, оны іс жүзінде елімізде жүзеге асыру өзекті мәселе болып отыр.

Уақып – мал-мүліктерін дамыту маңызды мәселеге айналды. Көтеріліп жатқан уақып идеясының мақсаты – Исламдағы уақып мәселесіне жан-жақты тоқталып, қазіргі көзқарас тұрғысынан уақыптың қоғамдағы маңызды ролін анықтау және қоғамдық-экономикалық дамуға үлес қосу болып табылады.

Жоғарыдағы уақып анықтаманы таңдау арқылы уақыпқа қойылған мал-мүліктің иелігі турасындағы фикһи тартыстан алыс болу көзделген. Анықтамадағы «көп мәрте қайырымдылық жолында» деген сөз уақып етуші адамның өзі уақыпты пайдалануға болатынын жоққа шығармайды. Осы анықтама мал-мүліктің көптеген түрлерін қамтиды, мысалы жер мен ғимарат уақып етіліп қайырымдылық жолында қойылады. Діни рәсімдерді орындау үшін (мешіт) немесе аурухана, шипажай, жетімдер үйі, қарттар үйі, медреселер, студенттер жатақханасы. Сол сияқты жерді егін егуге немесе жалға беруге болады. Солардан түсетін пайданы мешіт қызметкерлері еңбек ақысына немесе кедейлер мен міскіндердің, жолаушылардың қажеттіліктеріне жұмсауға болады. Сондай-ақ, аурухана, медресе немесе жетімдер үйіне де пайдаланылады.

Қайырымдылық істері өте көп екендігі белгілі, қоғам дамыған сайын оның түрлері де көбейеді. Ардақты сахабалар Омар ибн әл-Хаттаб (р.а) халифалығы кезінде ойлап тапқан қайырымдылық істері деп, туған-туыс пен ұрпаққа арналған уақыпты айтуға болады. Олар жер, жылжымайтын мүлік, құрма ағаштары сияқты мал-мүліктерді уақып етіп, одан түсетін пайданы уақып етушінің үй-ішіне бөліп беруді өсиет еткен. Мал-мүліктің өзі ешкімге бөлінбейді, жыл сайын жемісін беріп тұрады. Ислам шарифаты туған-туыс пен ұрпаққа жақсылық жасауға шақырған. Пайғамбардың (с.ғ.с) көптеген хадистерінде мұсылманның өзіне, әйеліне, баласына, әке-шешесіне жақсылық жасауы садақа болып саналатыны айтылған [5].

Қазақ халқы Ислам дінін қабылдағаннан кейін, мешіт – медреселер, тәкиелер, қайырымдық орындары көп болды.

Уақып жөнінде сөз қозғағанда, Қазақстан жерінің рухани астанасы саналатын Түркістанда Ақсақ Темірдің 1397-1405 жылдары Қожа Ахмет Яссауиға арнап салғызған кесене-мешіті жайлы айтпаса болмайды.

Өйткені тарихи деректерден Ақсақ Темір осы кесене-мешітті уақып етіп салып, «уақыпнама» қалдырғанын білеміз [6].

Шарифатымыз бойынша осылардың барлығы уақып мүлкіне жатады. Осы уақып мүліктеріне салық салу жөнінде халқымыздың шарифат жолына сәйкес ерекше ұстанымы болғандығын көреміз:

Себебі қазақ халқы «тірісінің билігі төреде, өлісінің билігі қожада» принципін ұстанғандықтан, қожаларға деген көзқарасы бөлек болды.

Қазақ жеріндегі феодалдық жер қатынастары жүйесінде «уақып» деп аталатын, «мұсылман дінін ұстанушылардың жеке меншігі» ерекше орын алды. Осы дінді ұстанушылардың ең ірі өкілдері –

«қожалар» жоғары ақсүйектер қатарына жататын. Оладың ең негізгі экономикалық тәуелсіздігі - олардың үлкен жер иеленуіне байланысты болды.

Уақыптық жекеменшік жер түрінің өзіне тән ерекшеліктері болды.

Біріншіден, бұл жекеменшік жер құқын иеленушілері болып, тек ғана дін өкілдері танылды, екіншіден дін өкілдеріне тиесілі жерлер хан қазынасына төлеуге міндетті салықтан босатылды. Сондықтан, қосымша өнім қожалардың өзіне қалатын. Үшіншіден, дін өкілдері жерлері негізінде тартып алынып, өкімет басшыларына берілмейтін. (7)

Уақыптарға ие болған қожалар салықтан босатылғанын мына деректерден де көре аламыз:

«Қожалар көшпелі қазақ қоғамында даналық исламды таратушы және діни ғұрыптық дәстүрлерді орындаушылар ретінде танылып, Өз Тәукенің «Жеті жарғысында» және одан кейінгі қазақ қоғамындағы дәстүрлі әдет-ғұрып құқығы ережелерінде де ерекшеленді. Сондықтан да олардың ережелерінде де қожалардың артықшылықтары белгіленіп, қазақ даласындағы ғасырлар бойы қалыптасқан жүйені ұстанды. Осы орайда қожалардың әлеуметтік болмысы мына төмендегідей негіздерде орын алды:

1. Қожалардың саяси-әлеуметтік заңдық статустық сипаты, олардың өзіндік заңдық құқықтық жағдайын айқындап, басқа этникалық топтарға қарағанда ерекшеленіп, қазақ қоғамында және Орта Азия халықтарында да қожалар басқа қарапайым адамдармен тең болмады.

2. Қожалар жерді иелену құқына ие бола отырып, салық төлеуден босатылды, және ол мұрагерлік сипат алды.

3. Діни адамдар ретінде танылған қожалар мен сейіттер азаматтық, әскери, діни негіздердегі кеңестерге қатысып, талқылау жасады.

4. Құқықтық шарифат негізінде сот ісіне араласты.

Аталған заңдық құқықтар мен артықшылықтар, XVIII – XIX ғ.ғ бас кезеңінде, яғни Кеңес өкіметіне дейінгі кезеңдердің, олардың әлеуметтік ерекшеліктерін сипаттады» [8].

Кешегі: «барлық жер шаруаларға» деп ұран салған Кеңестік өкімет, ол жерлердің біреулерде болғанын қаламағаны тұрмақ қаншама мешіттерді қиратып, қожа-молдалардың көзін жоғалтқаны осы – уақыптық жерлерді дауламау үшін де болғаны анық.

Оған дәлел 17 қараша 1917 жылы Кеңестік Түркістан Республикасы Халық Комиссариаты шығарған № 953- шы «Түркістан республикасындағы жерді пайдалану мен жерді басқару» қаулысының 14 бабына сәйкес « Барлық уақыптық жерлер Халық Ағарту Комиссариатына басқарылымына бала бақшалар, жетімдер үйлерін, коммуна мектептерін және т.б мәдени-ағарту мекемелерін ұйымдастыру үшін, ал бұл мақсаттардан артылғанын жалпы негізде жерді басқаруға алынатын болады» - деп шешім шығарды [9].

Қазақстанды күшпен коллективтендіру 20 – 30-шы жылдары тоталитарлық режимнің қыспағымен қатты жүргізілді. Бұл мақсат халықтың белгілі бір бөлігін құрбан ету арқылы іске асырылды. Бұл әсіресе жер мәселесінде, ауыл шаруашылығын коллективтік негізде қайта құру саясатында айқын көрінді. Жерін, малын тартып алу, мешіттерін жабу халықтың наразылығын туғызды. Сол себепті жер – жерлерде, атап айтсақ Созақ, Жетісу, Семей жерінде көтерілістер бас көтерді. Керек десеңіз Қазақстанның бір шетінде, 1929 жылы күзде Қостанай округінің Батбаққара ауданындағы орын алған көтерілісті айтуға болады. Дерекке көз жүгіртсек: «Мысалы Батбаққара ауданында өкіметтің алым-салық және басқа да ауыл шаруашылығы өнімдерін дайындау саясатына наразы болды деген сылтаумен 1928 ж. Ішілдеден 1929 ж. 1 қазанға дейін 188 адам сотқа берілді. Олардың ішінде ертеден сол өңірге белгілі, елдің бетке ұстар азаматтары бар еді. Көтеріліске дейін олардан 113 адам сотталып кетеді де, қалғандарының ісі әлі тергеуде болады. Бұған қоса 1929 ж. Күзде жиналған астықтың едәуір бөлігін сыпыра өкіметке алу науқаны жүргізіліп, шаруаларға тиімсіз ақы және қолда қалатын мардымсыз астық мөлшері олардың қатты наразылығын тудырды. Оның үстіне өкімет Батбаққара ауданында халықтың пікірін ескермей, 14 мешітті жауып тастаған еді» [10].

Дінмен күрес барысында мемлекет құдайшылдардың діни ғимараттарын да айналып өткен жоқ. 30-жж. басында-ақ мемлекеттік органдар құдайшылдарды діни ғимараттарынан айырды. Мешіттердің жабылуына келер болсақ, мемлекет тарапынан оларды жабудың негізгі себептері ретінде мыналар алдыға тарылды: дұға қылатын ғимарат ескіре бастады, жөндеуден өткізуді қажет етеді, ұзақ уақыт бойы «иесіз» бос жатып, мақсатына қарай пайдаланылмайды; мешіт жанында ресми түрде тіркелген дінге сенетіндер қауымы жоқ, мешіт заңсыз түрде әрекет етеді, ал бұған «діни ұйымдар туралы» заңмен тиым салынған; құдайшылдар дұға қылатын ғимараттан және діни салттарды орындаудан өз еріктерімен бас тартып отыр.

Сөйтіп шіркеу, мешіттер жабылып, олардың ғимараттары мектеп, кеңсе, мәдени мекемелердің қызметіне берілді. Бірақ көп жағдайда жабылған құдайшылардың дұға қылатын ғимараттар бөлшектеліп таратылды және шаруашылық мақсатқа жұмсалды не жай ғана босаңсып қалды.

Мешіттердің бір бөлігі қойма, т.с.с ретінде шаруашылық мақсатқа пайданатын жағдайлар да кездесті. Мысалы, аймақта орын алған бұл жағдайға қатысты Қазақстан Орталық комитетінің хатшысы Л.Мирзоян 1937 жылғы 14 маусымдағы қаулысында бұрынғы шіркеулер мен мешіттердің ғимараттарын мәдени-ағарту мекмелері, әсіресе, клуб, кітапхана, кино, мектептерге берілуін қадағалау қажеттігі баса айтылды [11].

Уақыпты зерттей отыра мына мәселеге тоқталып өтпесе болмайды:

Қазақ жерінде Ресейдің отарлау саясаты біріншіден басып алған жерлерге гарнизондар мен бекіністер салу болса (Орынбор, Жайық, Батыс-Сібір, кейін Жетісу), екіншіден саяси әкімшілік реформалар жасап, сауда-саттықты кеңейту болса, үшіншіден рухани жағынан отарлау үшін «дінге жанашыр» сипат танытып, еңбек төлеп, көбінесе татарлардан сайланған «указной молдаларды» жіберу болды. Олар арқылы «Патша ағзамға бағыну – уәжіп» идеясын жүргізуді және Орта Азия хандықтары мұсылмандары бірігуінен сескеніп, оның алдын алуды мақсат етті.

1910 жылы Қазан қаласында «Өрнек» баспасында жарық көрген Құрбанғали Халидтың «Тауарих-и хамса-ий шарқи» (Шығыстың бес елінің тарихы) кітабында: «Әр жерде әртүрлі кереғар дәлелдемелер шыға берген соң 1858 жылы Орынбор муфтиі үкіметтің үлкен жиындарына қатынасып, ел ішін реттеу үшін «Указной молда» сайлатып, патша өкіметінің бұйрығы шығарылды. Ол молдалардың істерін тексеріп тұру үшін округ ахуны, облыс ахуны және мухтасибтар (есепшілер) тағайындалды. Бірақ бұл тағайындалған кісілердің көпшілігі указной молдадан білімі артық емес. Сондықтан бұл реформаның (ислахат) пайдасы шамалы... Бұл молдалар ешқандай шарифатпен санаспай, ақыл парасатымен таразыламай, ешбір нұсқаға салыстырмай тамағынан өткендеріне алданды, адалдықтан бүтіндей бас тартып, ардан жұрдай болып, ақшаның келер жолына көз тігумен болды», - деп жазады [12].

Осы указной молдалардың қисық ұстанымына қарсы Орта Азия, Түркия, араб елдеріндегі медреселерден білім алған, халықтың қолдауына ие болған діни ғалымдар, молдалар қарсы тұра алды. Міне осы сәтте уақып жолымен жеке адамдар мешіт салдырып, медресе ашып, молдалар ұстады. Мысалы Көкшетаудағы Науан Хазрет медресе ашып, медреседе діни дәріс оқытумен қатар дүниәуи ғылымдарды да үйретуді басты назарда ұстаса, ал Құнанбай қажы Қарқаралыдамешіт салып, «Ескі там» деген жерде мектеп ашып, туған жерінде медресе ашып, Әуез, Уабитхан, Кішкене молда секілді шарифат білгірлерін ауылына көшіріп әкеліп, балалар оқытуын айтса болады. Әрине, бәрін жоққа шығаруға болмайды «указной молдалар» ішінде қазақ дініне, қазақ халқына адал қызмет еткендері де көп болды.

Бұл шаралардың барлығына қаражат болмаса, әлбетте шешілмейтін еді. Сондықтан, уақып етіп мешіт, медресе, мектеп ашып, оны материалдық жағынан қолдап тұрып, ең бастысы рухани отарлау саясатынан қорғай білді.

Яғни, уақып дегеніміз – қазақ халқының діни-әлеуметтік жағынан сүйене алатын тірегі болды деп айта аламыз.

Тіпті кешегі Алашорда тарландары да осы уақып жерлер мәселесіне байланысты саяси тартыстарға барғандығын: «1905 жылы Ресей мұсылмандары арасында «Ислам иттифағы» деген атпен діни-саяси қозғалыс құрылғанда, олар елдегі саяси партиялардың ішінен конституциялық демократтармен (кадеттермен) одақтасады. Мұсылман жетекшілерін кадеттердің программасының бір ғана тұсы – жерді жеке меншікке беру ойы қанағаттандырмайды. Олай болса уақып жер қоры болмас еді. Солай болса да олар кадеттермен тактикалық тұрғыдан уақытша ымыраласады. Бұл жағдай олардың оңаша кенестеріне қатысқан патша охранкасы жансыздары берген мәлімет түрінде архивте тіркеулі», – деп тарихшыларымыз жазады.

Алашорда көсемдерінің бірі М. Дулатұлы шарифат, діни ұстанымы туралы пікір Ә. Бөкейханмен үндес болды. Ол осы жөнінде былай жазады: «Қазақ халқына діни бір уағыз» атты бөлімінде әр болыста жамағат қаржысына ұсталатын бір мешіт, земство қаражатымен жұмыс жасайтын бір медресе болсын», – деген. Мұның сыртында, байлар мешіт-медресе ашамыз деп жатса, тыйым салынбасын», – дейді [13].

Тарихқа үңілетін болсақ, «Қасиетті қос қалада» қажыларымыз уақып етіп салған тәкиелері көп болған. Ең алғашқысы болып қажылардың басын қосып отырып Құнанбай қажының Меккедегі уақып етіп салғызған тәкиесін айтуға болады.

1897 жылы Меккеге барған Құнанбай парызын өтеумен қатар, қалаға қонақ үй салдыртады. «Тәкия» қонақ үйінің салғаны жайлы нақты дерек 1883 жылы Қазан қаласынан басылып шыққан «Маңызды мәселелер кітабында» келтіріледі. Онда: «Байтоллаға бардық. Құрбан айының басында Меккеде қазақ Тәкиесіне түстік. Кіші жүз салдырған Қанатбай деген қазақ тұрады. Құнанбай қажының да тәкиесі бар екен [14].

Сондықтан да Елбасымыз Сауд королімен алғаш рет жолыққандағы өтініштерінің бірі – осы Меккедегі Құнанбай тәкиесі жөніндегі болғаны мәлім.

Мекке мен Мәдинада қазақтардың тәкия - уақыптары болғандығын 1914 жылы «Қазақ» газетінде «Мәдина хаты» деген атпен жарық көрген мақаладан көруімізге болады [15].

Зерттеу арқылы бұл қасиетті жерлерде тәкие аз болмаған көреміз. Бірақ салушы адамдар құжаттарын дұрыстап, қазақ атына уақып етпеген соң табу қиындық туғызуда. Сонымен бірге осы газеттен қазақ атына Мәдинада бір медресе салу мәселесі көтерілгендігін жөніндегі тың деректі осы газетте «Орынсыз шығын» атты атаумен шыққан мақаладан көреміз [16].

Меккеде және Мәдина қалаларында болған тәкиелер жайлы, медресе салу жөніндегі тың деректер көпнәрсеге көзімізді ашады. Сондықтан, осы екі мақаланы сол қалпы берудегі мақсат – бәлкі әлі де болса ұрпақтары, құжаттары табылып қала ма деген үміт.

Жалпы уақып дегеніміз Ислам әлемінде үлкен мағынада қолданылады, яғни бізше айтқанда «қайырымдылық қор» деген мағынаны білдіреді. Сондықтан оның діни – әлеуметтік түрлері көп болады.

Құнанбай қажы сынды бабаларымыз бастаған, шетелде уақып ашу жолын жиырмасыншы ғасырдың соңында Түркияға көшіп барған қандастарымыз жалғастырғаны белгілі:

«1986 жылы 17 желтоқсанда (тура біздің қазақ жастары желтоқсан көтерілісіне шыққан күні) ресми түрде Түркияда тұратын қазақтар Ыстамбұлдың Зейтунбұрны Нұрпаша елді – мекенінде ең алғашқы «Қазақ түріктері уақыпын» құрды. Бұл уақып Түркия қазақтарына және жергілікті халыққа діни-әлеуметтік, мәдени-экономикалық жағынан көмек беруді мақсат етті. Құрылтайшылары болып он тоғыз адам сайланды. Уақып ісін жүргізу үшін 6.534.000 түрік лира қаржы жиналды», - деп жазады марқұм ғұлама Халифа Алтай ақсақал. (17)

Бұл бір тарихи оқиға неліктен біздегі желтоқсан күнімен сәйкес келді екен? Ол әрине зерттеулерді қажет етеді.

Сондай-ақ таяу арада докторантура талабына сәйкес шетелде ғылыми-тәжірибелік сапармен болғанымда, Ыстамбұлда 1992 жылы Түркия қазақтары ашқан «Қожа Ахмет Яссауы» білім және парасат қоры жұмысымен танысып қайттым. Қордың негізгі мақсаты Түркия Республикасындағы қазақтарға оқу, білім, мәдени және әлеуметтік жағынан көмек көрсету, негізгі рухани байлығын жаңғырту. Бұл қор сонау сексенінші жылдардан бастау алып, оны ұйымдастырушылардың басында марқұм Рамазан Қарлыдағ болыпты. Ол туралы Хасан Оралтай «Елім-айлап өткен өмір» кітабында былай деп жазады: «Марқұм Рамазан Қарлыдағ сол кезеңдегі жігерлі қазақ жастарының бірі болатын. Бұл талантты жас қазақ 1976 жылдың басында Ыстамбұлдағы қазақтардың алғашында «Қазақ кент» деп атаймыз деп талпынып, кейбір жайбасар-сылбырлықтары салдарынан «Гүнешлі» аталып кеткен ауылында «Түркістан Қазақ Отауы» деген қазақ жастарының үйірмесін ұйымдастырды» [18].

Қорды ұйымдастырушы Ибраһим Мұтлы, Ільяс Сақа, Рамазан Юксел сынды қандас ағаларымызбен жолықтым. Қор ашылған кезде, қорға Абдулхак Имран және Құрманғазы Йолжы есімді екі ақсақал: «тек медресе болсын» деген шартпен жерлерін бөліп беріпті. Сол жерге жеті қабатты қор орталығы және медресе ғимараты тұрғызылады. Қордың ұйымдастыруымен ширек ғасыр арасында осы оқу орнында Қазақстан, Монғолия, Қытай, Ресей мемлекеттерінен мыңға жуық шәкірт дәріс алып, діни сауатын ашады. Осы медреседен оқып шыққан Батыржан Мансұров, Жұманазар қари Садырханов, Ыхтияр Палтөре, Ербол қари Құдабаев, Сержанәлі Әлібек сынды азаматтар елімізде дінге қызмет етуде. Қордың Қазақстандағы филиалы ҚМДБ-мен меморандум жасасып, қазіргі күнде де Қарғалыдағы қыздар медресесі мен Үш-Қоңырдағы ұлдар медресесіне демеушілік етуде. Жоғарыдағы «Қазақ түріктері уақыбы» көбінесе мәдени-әлеуметтік шараларға атсалысса, «Қожа Ахмет Яссауы білім және парасат қоры» мәдени, әлеуметтік және рухани саладағы бағытта жұмыс жасайды.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін дербес Мүфтиатымыз құрылып, жер-жерлерде мешіт-медреселеріміз ашылды. ТМД аймағында бірегей жоғары діни оқу орнымыз - «Нұр-Мұбарак» Египет ислам мәдениеті университеті де Мысыр Уақып Министрлігі қаражатына салынған болатын. Шариғатта осының бәрі уақып мүліктері болып табылады. Уақыптың қызметі тарихи жолға қойылған елдерде оның үш түрі қалыптасқан. Атап айтсақ, таза діни (мешіт-медресе), қайырымдылыққа арналған (барлық қайырымдылық түрлеріне арналған қорлар), ұрпаққа арналған (ұрпаққа дивиденді тең бөлінетін қор). Уақып тақырыбы еліміз үшін, дініміз үшін өзекті мәселе болып тұр. Уақып дегеніміз діни-әлеуметтік саламыздың қозғалтқышы іспеттес.

Елбасы пәрменімен 2017 жылғы 1 шілдеде «Уақып» қоры Әділет органдарында тіркеуден өтті. Қор коммерциялық емес ұйым. Оның құрылтайшылары: «Дін және мәдениет Халықаралық орталығы», «Дін мәселері жөніндегі сараптамалық және ғылыми-зерттеу орталығы», сондай-ақ Қазақстанның дінтанушылары Конгресі және Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының «Зекет» қоры болып белгіленді.

Қордың мақсаты дәстүрлі рухани-моральдық құндылықтарды дамыту, мемлекеттің зайырлы негіздерін нығайту және дінді деструктивтік мақсатта қолдануға жол бермеу, сонымен қатар, діни ғимараттар мен әлеуметтік нысандар құрылысын бірлесіп салу, діни ұйымдардың қызметкерлеріне

қолдау көрсету, олардың біліктілігін арттыруға көмектесу. Сондай-ақ мүмкіндігі шектеулі жандарға, жұмыссыздар мен аз қамтылған отбасыларға материалдық көмек көрсету болып табылады.

Осы қорға ең алғаш болып «Тұңғыш президент» қорынан қаржы аударылуы Елбасымыздың осы іске үлкен қолдау білдіріп отырғанын көрсетеді. Қор ашылғалы аздаған уақыт болса да, көптеген жақсы істерге мұрындық болуда. «Уақып» қоры ҚМДБ-мен тығыз байланыс орнатып, соңғы кездері еліміздің әлеуметі аз қамтылған ауыл мешіт имамдарына материалдық көмек беруде. Бұл шараны қоғамымыз зор алғыс сезіммен қарсы алуда. Негізінде, әлі де болса уақып ісін дамыту үшін – ислам елдеріндегі уақып институттарына анализ жасап, сараптап, елімізге, қоғамымызға лайықты модель жасауға мүдделіміз.

Таяу арада ҚМДБ-ның төрағасы, бас мүфти Серікбай қажы Ораз Хазрет елімізде ұмыт болған «Мұтауалият қызметін» жаңғыртсақ деген пікір айтты. Өте орынды пікір, себебі «мүтәуәли» дегеніміз «уақыпқа жауапты басшы» деген ұғымды білдіреді. Бұл қызмет белгілі бір жүйеге қойылғанда, мешіт имамдары тікелей өз қызметтерімен айналысып, ал шаруашылық жағына мүтәуәлилер жауапты болып, жұмыстарына жеңілдік болар еді.

Осы орайда бауырлас Түркия республикасының осы саладағы қызметтерін үлгі етуге болады. Атап айтсақ, «Түркия Диянет Вақфы» қызметі саласы да жоғары дәрежеде дамуы қызығарлық жәйт. «Уақып» қорына көпшілік болып қолдау жасау – мұсылмандық міндетіміз. Атам қазақ: «Жұмыла көтерген жүк жеңіл», – деп айтпақшы, бұл шаруа көппен ғана бітеді. Алла баршамыға сауапты амалда көп жасауға нәсіп етсін!

#### Әдебиеттер:

1. Гордлевский В.А. Избранные сочинения: В 4 т. Т.М., 1960.
2. Шлыков П.В. Вақфы в Турции: трансформация традиционного института, 27 стр, Издательский дом Марджани, Москва, 2011.
3. Gill M. Documents of the Jewish pious foundations the Cairo Geniza. Leiden. 1976; Shaham R. Christian and Jewish Waqf in Palestine During the Late Ottoman Period // BSOAS, Vol. 54 (1991), pp. 460-472.
4. Әл-Мұғни, 12 том, 175 бет
5. [www.kantakji.org/figh/files/wakf/w-1.htm](http://www.kantakji.org/figh/files/wakf/w-1.htm). 27.04.2004
6. «Қожа Ахмет кесенесі». М.Е. Массон, Ташкент, 1930.
7. «Возникновение и развитие социалистических земельных правоотношений в Каз ССР». Еренов. А. 56 стр. - Алма-Ата, 1963.
8. «Қазақ халқының құрамындағы қожалар» (тарихи-этнографиялық зерттеу) Ибадуллаева Зылиха Өмірбекқызы, ғылыми жетекшісі т.ғ.д профессор Ә.Т.Төлеуов (Әл-Фараби атындағы ҚҰУ) 51 б, ҚР Алматы, 2001. Д 2003/37 И 13
9. «Нәзір Төрекұлов». 582-583 б. Алматы «Алаш» 2004.
10. «Қазақстандағы күшпен коллективтендіру: қорлық пен зорлық». М.Қ. Қозыбаев, Қ.С. Алдажұманов, Ж.Б. Әбілқожин, 17-18 бб, Тарихшының кітапханасы. Алматы, 1992.
11. Мақсағат Д. «Сталиншілдіктің Қазақстанда орнығуы» (1925-1956 жж.) 67 б. - Астана, 2007. - 528 б.
12. «Тауарих хамса» (Бес тарих) Халид Құрбанғали, 69 бет. Ауд. Б.Төтенаев, А. Жолдасов. - Алматы: Қазақстан, 1992. - 304 бет.
13. Д.Қамзабекұлы «Алаш және әдебиет», 99 бет, Отырар кітапханасы, Астана, 2002 ж
14. Тұрсын Жұртбай: ҚҰНАНБАЙ (Жәбір сұлтаны), abai.kz
15. «ҚАЗАҚ» ГАЗЕТИ. 1913 жыл /Құраст.: С.О. Смағұлова, Ф.Қ. Әнес, Т.А. Замзаева. – 337-338 б. «Арыс»: баспасы, 2009.
16. «ҚАЗАҚ» ГАЗЕТИ. 1914 жыл /Құраст.: С.О. Смағұлова, Ф.Қ. Әнес, Т.А. Замзаева. – 94-95 б. «Арыс»: баспасы, 2009
17. «Kazak türklere vakfi», Halife ALTAY, 1986.
18. Оралтай Х. «Елім-айлап өткен өмір». - Алматы: «Білім», 2005. - 218 бет.

### КИЕЛІ ЖЕРЛЕРДІ АЙҚЫНДАУДЫҢ НЕГІЗГІ ПРИНЦИПТЕРІ МЕН ҚАҒИДАЛАРЫ

*Камалова Ф.Б.,  
PhD докторант, 2 курс, «Дінтану» мамандығы  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

*Ғылыми жетекші:  
Байтенова Н.Ж., филос.ғ.д., профессор,  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ  
Қантарбаева Ж.О., филос.ғ.р., доцент,  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

Елбасымыз Н. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында қоғамдық сананы заманауи биікке көтеруге септесетін алты жоба ұсынылғаны белгілі. Соның төртіншісі – «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы. Бұл жобаны жүзеге асырудың мақсаты –



халықтың ұлттық бірегейлігін және құндылықтарын бекемдеу, жат идеологияға төтеп беретін қалқанды нығайту.

Қазіргі таңда еліміздегі зерттеулерде Қазақстанның киелі жерлері бойынша археологиялық, этнографиялық, тарихи зерттеулер жүргізілуде, алайда Қазақстанның қасиетті, киелі жерлерінің тізімі бір жүйеге келтіріп, жіктелуі әлі де болса шешімін таппады. Қасиеттілік, киелі жерлерді түсіну секілді сұрақтарға бір мәнді жауаптар жоқ. Киелі, қасиетті жер ұғымдарын мәдени-тарихи мағынада немесе тек діни мағынада түсінудегі орны қандай сияқты сұрақтар зерттеуді қажет етеді.

Соңғы жылдары Қазақстанда, сонымен қатар, басқа елдерде де киелі орындарға, қасиетті жерлерге ғибадат, зиярет етуге барушылар саны күннен күнге артуда. Бірі бұны «қажылық» деп атаса, бірі діни туризм деп атайды. Діни туризм дегеніміз қасиетті, киелі жерлерге, діни орталықтарға саяхат жасау. Діни туризм бірнеше түрге бөлінеді: қажылық туризм, эзотерикалық туризм, сакралды туризм. Қажылық туризм дегеніміз әртүрлі конфессия өкілдерінің арнайы қасиетті жерге ғибадат ету үшін, құлшылық ету үшін саяхат жасауы. Эзотерикалық туризм дегеніміз өзінің дәстүрлі діни дүниетанымын кеңейту мақсатында қасиетті жердің тылсым күштерін түсіну үшін жасалатын саяхат. Сакралды туризм дегеніміз белгілі бір киелі орынға бару арқылы өзін басқа әлеммен байланыстыру және өзінің бірегейлігін қалыптастыру. Сакралды (ағылшын тілінен «sacral» және латын тілінен «Sacrum» – қасиетті, құдіретті) – белгілі бір объектіге бірегей мағына беретін, ерекше құндылыққа айналдыратын, күнделікті түсініктер мен заттардан өзгеше иррационалды, мистикалық мән беретін дүниетанымдық категория. Сондықтан да пәнаралық ғылымдарда «қасиетті», «киелі», «құдіретті» сөздері тұтас бір ұғыммен «сакралды» деп қолданылады.

Қасиетті жерлерге, киелі орындарға ғибадат ету кең өріс алуы Бүкіләлемдік туристік ұйым UNWTO-ның діни туризмді ХХІ ғасырдағы туризмнің ең перспективті бағыты ретінде қабылдауына себепші болды.

Қазіргі кезде елдер, аймақтар мен қалалар арасындағы бәсекелестіктің өсуіне байланысты осы тенденцияны пайдалану арқылы әрбір аймақ өз территориясының танымалдылығын қалыптастыруы қажет. Қазақстанның территориясы киелі жерлерге, қасиетті орындарға бай. Ол жерлерге әртүрлі мақсатта зиярет ету кең өріс алып отыр. Мұны халықтың ұлттық бірегейлігін құрастырудың бір формасы ретінде және территорияның танымалдылығын қалыптастырушы құрал ретінде қарастыруға болады.

#### **«Киелі орын», «қасиетті жер» түсінігі**

Зерттеу тақырыбымыздың релевантты зерттеу әдістемесін анықтауға мәдениет антропологиясы Ұлан Биғожиннің «В Казахстане сейчас идет бум святых мест» атты интервьюі негіз болды. Ұлан Биғожин интервьюінде, «Қазақстанда ұлттық бірегейлікті қалыптастырудың бір тәсілі ретінде қасиетті жерлерге деген қызығушылық 90-жылдың аяғындағы Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың «Біздің жолымыз – Қожа Ахмет Яссауи жолы», сонымен қатар, «біздің өзіміздің толерантты, дәстүрлі қазақ исламымыз» деген сөздерден басталады» деген (Биғожин, 2015а). Яғни, киелі орындар, қасиетті жерлер ол тек діни көзқарас, наным-сенім ғана белгісі емес, ол мемлекеттің ұлттық бірегейлігін қалыптастырушы, мәдениетіміз бен салт-дәстүрімізді дәріптейтін, айқын көрсететін құрал екенін байқаймыз.

Киелі орын, қасиетті жер деген ұғымдар сонау ерте заманнан келе жатыр. Заман өзгерген сайын, адамдардың қажеттіліктері мен сұраныстары өзгерген сайын оларға деген көзқарастар да өзгерді. ХІХ ғасырдан бастап киелі орындар мен қасиетті жерлерге деген жаңа көзқарастар қалыптаса бастады. Бұған себеп болған ғылымдағы пәнаралық көзқарастар мен әдістемелер.

Роджер Штамп «The Geography of Religion: Faith, Place and Space» (Stump 2008) атты еңбегінде діни практикалар мен сенімнің кеңістік пен орынға байланысты екенін айтады. Роджер Штамп бойынша әртүрлі діни көзқарастардың қалыптасуы, көшіп-қону үрдісі, діни практикалар мен культтердің жүзеге асырылуы қасиетті кеңістіктердің қалыптасуына себепші болды. «Дін географиясы» еңбегінде киелі кеңістіктердің пайда болуын анықтау үшін діни топтардың көшіп-қону үрдісін зерттейді. Сол сияқты қазақстандық дінтанушы ғалым Ә. Муминовты өзінің «Родословное древо М. Ауезова» (Муминов, 2011а) еңбегінде «қожалардың» көшіп-қону үрдісінің негізінде Қазақстанның көптеген жерінде киелі орындардың пайда болғандығы туралы дәлелдер келтіріп өткен.

Энциклопедиялық түсіндірмелерде «киелі орын» дегеніміз (латын тілінен – sacer) – ерекше мәні бар, қайталанбас объектілері бар орын. Онтологиялық тұрғыда «киелі» күнделікті болмыстан ажыратылатын шынайылықтың жоғарғы деңгейі; гносеологиялық тұрғыдан ақыл жетпейтін ақиқат білім; феноменологиялық тұрғыда таңқалдыратын ғажап дүние; аксиологиялық тұрғыда абсолютті, императивті құбылыс.

Күнделікті өмірде «киелі орын» аруақтармен немесе адам ақылына симайтын сиқырмен сипатталады.

Киелі орындар бүгінгі таңда тарихи естелік орындары ретінде көптеген ғалымдардың зерттеу объектілеріне айналып отыр. Көптеген пәнаралық зерттеулер жүргізіліп отыр, бірақ оның мәнін түсініп, сиқырын ашу әлі де болса ғалымдардың қолынан келе алмай отыр.

Дюркгейм бойынша сакралдылық – әлеуметтік құбылыс, қоғамдық топтар өздерінің әлеуметтік және моралдық ниеттеріне қасиеттілік бейнесін, нышандарын береді. Сол арқылы ұжымдық талаптарға табынуды талап етеді дейді (Дюркгейм, 1915: 38).

Дюркгейм бойынша, сакралдылықтың маңызды белгісі – оның қол сұқпаушылығы, жекешелігі және құпиялылығы.

Дюркгейм тұжырымдамасын сынға алған Р. Отто «қасиеттілік» пен «киелілікті» иррационалды бастама деп түсіндіреді. Өзінің «Киелі» атты еңбегінде «сакралдылықты», «қасиеттілікті», «киелілікті» түсіндіру үшін әртүрлі ұғымдарды қолданады. Р. Отто діни тәжірибелерді зерттеу барысында киелі категориясының априорлық бастамасын айқындайды. Неміс философ Р. Отто киелі категориясын «нуминоз» деген сөзбен алмастырады (латын тілінен *numen* – құдай құдіреттілігінің белгісі); нуминоздың психологиялық ерекшелігін айқындай отырып, «*mysterium tremendum*» сезімімен (адамды экстатикалық күйге әкелетін құпияға иландыратын сезім) байланыстырады. Киелілікті сипаттайтын тағы бір сезім түрі «*fascinans*» сезімі (латын тілінен *fascino* – еліту, арбау) – құпиямен қарым-қатынасқа түскен кезде әрбір адамның бойында пайда болатын масаттану, тартылыс, таңғалдырарлық сезімнің пайда болуы. Нуминоздық сезімдер кешені пайда болған кезде ол абсолютті құндылық дәрежесіне ие болады. Осы құндылықты Отто «*sanctum*» (латын тілінен – қасиетті, киелі), иррационалдылық тұрғысында «*augustum*» (латын тілінен – құдіретті, қасиетті) деп атайды (Отто, 2008: 132).

Қазақ жері киелі орындарға бай. Егерде, әлеуметтанушы Э. Дюркгейм және неміс философы Р. Отто киелілік жеке адамның қабылдауымен анықталады деп санаса, Тәңіршілдік дүниетанымында «жер» ол өсіретін, ұрпақ жалғастыратын тіршіліктің көзі.

«Қасиетті жер», «киелі орын» ұғымдарын идеологиялық және күнделіктілік тұрғысынан түсіндіруге болады. Идеологиялық деп мемлекеттік маңыздылығы бар «қасиетті жерлер», екіншісі күнделікті халықтың сұранысына ие болып отырған, жеке ұрпақтың ата-бабасымен байланысты «қасиетті орындар». Әрбір киелі орын немесе жер өзінің әлеуметтік, мәдени, саяси, діни функцияларын атқарады. Күнделікті қарапайым адам мен діни адамның, я болмаса ғалымның қабылдауының нәтижесінде әртүрлі тұжырымдамалар мен түсініктер қалыптаса береді, бірақ сол орын немесе жер ешқашан өзінің жекешелігін, ерекшелігін жоғарылатпайды.

#### **Қазақ даласындағы «киелі жердің» ерекшеліктері және мәдени практикалары**

Белгілі бір территорияны немесе орынды қандай құбылыс қасиетті, киелі етеді? Steve Brie, Jenny Dagers және David Torevell атты Батыс ғалымдары қалалық кеңістіктерді зерттеу барысында адамдардың шоғырланған жерлеріне барған. Үшеуінің бақылауы бойынша адамдар көбінесе монастырлардың, шіркеулердің қасына белгілі бір мерекелерде немесе басқа бір рәсімдерді орындауға жиі жиналады екен.

Әлеуметтанушы Steve Brie бойынша, монастырь ерекше мәдениетті қалыптастыратын орын. Сакралды кеңістікті іздеу жемісі. Монастырь христиан халқы үшін қасиетті жер, бұл көрме кеңістігінен әлде қайда өзгеше, кейбір адамдар бұл жерге зиярет ету үшін келіп жатса, екіншілері бұл жерге турист ретінде өзге мәдениеттің құндылығымен танысуға келеді. Ендеше киелі орындар тек құлшылық ету орны ғана емес, ол территорияны айқындайтын және мәдениеттің ерекшелігін көрсететін құндылық болып саналады (Steve, 2009a: 10).

Батыстың зерттеуші ғалымдары киелі орындарға барудың екі қырын көрсетеді: біріншіден, бұл белгілі бір құбылыстар өткізілетін қоғамдық кеңістік ретінде қарастырылса, ал екіншіден, адамдардың шығармашылық елесін, символикалық және архетиптік бейнесін қалыптастыратын кеңістік ретінде айқындалады деген (Steve, 2009b: 10).

Зерттеулерге сүйенетін болсақ, «киелі жерлерді» үш категорияға бөліп қарастыруға болады: біріншісі – әртүрлі дінмен байланысты адамдармен жасалған «қасиетті орындар»; екіншісі – табиғат факторларымен пайда болған – емдік сулар, емдік балшықтар, дөльмендер және тағы басқалары. Үшінші категориясы екі категорияның араласуынан пайда болған «киелі жерлер».

Қазақстан территориясында орналасқан киелі жерлер осы категорияларға сәйкес келеді.

2004 жылы Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың қолдауымен қабылданған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында Қазақстанның тарихи-мәдени ескерткіштерін жаңғырту, дамыту істері жүзеге асырылды. Осы бағдарлама аясында мемлекеттік, әлемдік маңыздылығы бар киелі орындар мен киелі жерлер анықталып, қалпына келтірілген болатын. Мемлекеттік тұрғыда бекітілген киелі орындарға – Арыстанбаб кесенесі, Қожа Ахмет Яссауи кесенесі, Қарахан кесенесі, Айша бибі кесенесі, Қорқыт Ата кесенесі, Сунақ ата кесенесі, Бекет ата кесенесі және т.с.с көптеген мазарлар мен кесенелер, мемориалды кешендер жатады.

Қазақстанның төрт бұрышында да киелі жерлер мен қасиетті орындар көп, бірақ халық арасында үлкен сұранысқа ие болған ол – Оңтүстік Қазақстан, Батыс Қазақстан және Шығыс Қазақстан өңірлеріндегі киелі орындар. Әрқайсысына жеке тоқталып кетейін.

Оңтүстік Қазақстан облысындағы **Түркістан мекені** – кіші қажылық мекеніне айналды. Түркістанның тарихы өте бай. Ол Қазақ хандығының бірінші астанасы. Сонымен қатар Ұлы Жібек жолының мәдени, діни және сауда орталығы болған. Қаланың ескі аты – Яссы. Бірақ қазір Түркістан қазақ даласының киелі аймағына айналды. Адамдар бұл мекенге рухани азық алу үшін, сауығу үшін, жан азабынан арылу үшін келеді.

Шын мәнінде Түркістанға баратын адамдар тобын екіге бөлуге болады: біріншісі – зиярет етушілер, олар Арыстанбаб, Қожа Ахмет Яссауи, Гаухар ана кесенелеріне табыну үшін; *Бесік төбеге зиярет ету (аңыз бойынша Бесік төбе құрсақ көтере алмай жүрген әйелдерге аналық қуаныш сыйлайды екен); Қасиетті Құдықтан су алуға (халықтың айтуы бойынша бұл Құдық ниеті түзу, жүрегі таза адамдарға ғана су береді екен)* барса, ал екінші топ адамдар тарихи ескерткіштерді көруге, тарихи мұраларды өз қолымен ұстауға, киелі орындармен, кесенелермен, ескерткіштермен байланысты аңыз-әңгімелерді тыңдауға, ата-баба ескерткіштеріне құрмет көрсетуге және рухани азық алу үшін барады.

Оған қоса, сол Оңтүстік Қазақстанның **Сыр өңірінде** де мекен еткен бірқатар киелі адамдардың, кемеңгер ойшылдың кесенелерін кездестіруге болады. Олар: Қорқыт ата мемориалды кешені, Бегім ана мұнарасы, Оқшы ата кесенесі, Сунақ ата (Хисамидин әз-Сығанақи) кесенесі, Қорасан ата кесенесі мен Төлегетай-Қылышты ата кешенді-мазарына да зиярат етушілердің саны күннен күнге ұлғаюда.

Сонымен қатар, Оңтүстік Қазақстанның **Тараз өңірінде** де зияратшылардың біршама тобын кездестіруге болады. Олар Тектұрмас кешеніне, Қарахан кесенесіне, Айша бибі кесенесі мен Бабажы Хатун мазарына зиярет ету үшін келеді. Айта кететін бір жәйт, әлемде махаббат символын білдіретін екі кесене бар, олар: Үндістандағы «Тәж-Махал» кесенесі мен біздің Тараз өлкеміздегі «Айша бибі» кесенесі.

Қазақ жеріндегі тағы бір киелі орындардың бірі – **Маңғыстау өңірі**. Маңғыстау – Қазақстан Республикасының батыс өңіріндегі ірі аймақтарының бірі. «Ұйқыдағы ару» атанған бұл өлке еліміздің мұнайы мен газын беріп отырған қазына түбегі. Маңғыстау өңірі туралы көптеген ғалымдар зерттеген. Бірақ соның ішінде ерекше атап кететін, Серікбол Қондыбайұлының «Маңғыстау географиясы. Маңғыстау мен Үстірттің киелі орындары» атты кітабы, ол «Маңғыстау» сөзінің этимологиясынан бастап Маңғыстау өңірінің тарихи-мәдени ландшафттарын зерттеген. Әсіресе осы өлкенің киелі орындарының мәнін мифологиялық көріністер арқылы түсініктемелер берген.

С. Қондыбайұлы бойынша Шығыс түркі (ұйғыр, салор, тува, алтай, шор, т.с.с.) және моңғол мифологиясында «маңғыш» (маңғыс, мангус) айдаһар, керемет құбыжықтар дегенді білдіреді. Түркілерде құбыжықтар жақсы және жаман қасиетке бірдей ие. Серікбол Қондыбайұлы Е.Қойшыбаевтың тұжырымдамасын негізге ала отырып әртүрлі дәлелдер келтіреді. «Біріншіден, Маңғыстауда тұрған халық «дай, алан» жыланды, айдаһарды немесе басқа бір үрейлі мақұлықты қасиетті, киелі (тотем) деп санауы ықтимал. Оның үстіне Маңғыстау облысында кездесетін Отман, Маната, Маңсуалмас, Манашы, Маңғар, Ақман, Қараман жер су аттарының болуы және олардың өз бойында мифтік аңыздық сипатын басқа топонимдерге қарағанда көбірек сақтауы аталған пікірге тоқтам жасауға мүмкіндік береді. Екіншіден, геологиялық уақыт бойына ғана емес, сонымен қатар VII–XV ғасырлар аралығында Маңғыстау климаты қазіргіге қарағанда өзгеше болған. Табиғат климатын ескеретін болсақ, Маңғыстауда алып жыландардың, алып кесірткелердің, тіпті қазір жойылып кеткен аңдар мекендеген деп болжам жасауға болады. Қазақ халқының «адам көрмесе жылан қырық жылда айдаһарға айналады» деген сөзі негізсіз болмас. Үшіншіден, Қаратау жоталары (Таушық, Батыс және Шығыс Қаратаулары) солтүстік батыстан оңтүстік шығысқа қарай созылып жатыр. Ақтау биігінен көз салып қарасақ сұрқай сары далада қарайып созылып жатқан таулар өте алып жыланға, айдаһарға ұқсайтынын байқау қиын шаруа емес» – дейді (Қондыбай, 2008: 10-11). Сонымен, Серікбол Қондыбай бойынша «Маңғыстау – айдаһартау» дегенді білдіреді.

Маңғыстау өзінің 362 әулиелерімен танымал. Аймақ тұрғындары «362» деген санның өзін киелі ретінде қабылдайды: мысалы пәтер таңдаған кезде «362» деген санды таңдауға тырысады, авто көліктеріне «362» деген нөмірді тағады. Мұндай практика киелі орындардың, ата-баба аруақтарының үнемі қолдап жүреді деген сенімінен туындаған. Маңғыстау жеріндегі қорымдар мен жерасты мешіттері: Оғыланды жеріндегі Бекет ата, Шопан ата, Көне Бейнеу және Бекет-ата, Қараман ата, Масат ата, Шақпақ ата, Сұлтан-үпі.

Әрбір киелі жер мен қасиетті орындар туралы аңыз-әңгімелер, сол аймақтың танымалдылығын қалыптастыруда маңызды орын алады. Аймақты тартымды етеді.

Қазақстан территориясындағы киелі орындар Республикалық бақылауда. Зиярат ету тәртібі мен ережелері жазылған және зиярат етушілер оны ұстануға тырысады.



## Қорытынды

### *Сонымен «киелі жер» табиғи құбылыс па? Әлде адамдардың ойдан шығарған практикасы ма?*

Киелі жердің қалыптасуы туралы әртүрлі пікірлер бар. Киелі жерлердің қалыптасуы туралы тарих ғылымдарының докторы, қазақстандық шығыстанушы А.Қ. Муминов өзінің «Родословное древо Мухтара Ауезова» атты еңбегінде жақсы түсіндіріп өткен. Кітабында қожа әулетінің мәдени әлемі мен Мұхтар Әуезовтің байланысын сипаттай отырып, қазақ даласындағы киелі жерлер мен орындардың маңыздылығын ерекше атап өткен. Әшірбек Құрбанұлының айтуы бойынша, қожа әулетінің мәдени әлемінің басым бөлігін киелі орындар (мазарлар, қадам-жайлар, зираттар, киелі жер, муккадас джай) алып жатыр дейді (Муминов, 2011 b: 120). Киелі орындардың көлемі мемлекеттік деңгейде немесе белгілі бір аймақтың негізінде өлшенеді. Маңғыстау өңірінде 362 киелі орын бар. Олар бұл 362 санды Құранның аяттарын оқығанда қолданады және күнделікті тұрмыста да қолданып жүреді. Муминов айтып кеткендей, кең көлемде танымал киелі орындар «мұсылмандардың рухани басқармасымен» ресми тіркеуге алынған және олар аймаққа, өлкеге қажылыққа келушілердің арқасында үлкен көлемде қаржы әкелетін табыс көзі болып табылады. Муминов өз кітабында киелі орындардың типологизациясын жасаумен айналысқан кеңес дәуірінің этнографы Г.П. Снесаревті ерекше атап өтеді. Г.П. Снесарев қасиеттілер, киелілер туралы аңыз-әңгімелерді зерттей отырып, негізгі төрт типін бөліп көрсетеді: 1) бейнесі анықталмаған киелілер және олардың өз есімдері мен қарапайым тұрағы болмағандар; 2) библиялық-құрандық кейіпкерлер, бұған ерте ислам тарихының тұлғалары жатады; 3) ортағасыр сопылары – ерте кездегі, жалпы танымал және жергілікті; 4) мазарлары инерциялы түрде табыну объектісіне айналған жергілікті билік өкілдері. Иемденген киелі орындарына байланысты тағы бір топтамасын ұсынады: 1) ежелгі батырлар; 2) пайғамбарлар, Құрандағы кейіпкерлер; 3) ислам дінінің таратушы миссионерлер; 4) Мұхаммед пайғамбардың ізбасарлары; 5) сунниттік имамдар; 6) сопылар; 7) ру тотемдері; 8) киелілердің «жаңа ұрпақтары». Мазарлар танымалдылығына және әйгілігіне байланысты бірнеше топқа бөлінеді: 1) барлық Орталық Азияға танымал; 2) бір өлкеге немесе толық бір аймаққа танымал; 3) шектеулі жерге ғана танымал (Муминов, 2011 c: 121-122).

Муминов айтып кеткендей киелі орындардың танымалдылығы бірінші орында сакралды аңыз-әңгімелерге байланысты. Сонымен қатар киелі орындар қарапайым адамдар арасында өзінің емдік қасиетімен, сиқырымен, құпиясымен танымал болып жатады. Барлық мұсылман әлемінде үлкен қажылық – ол Меккеге бару. Бұл барлық мұсылмандардың киелі орны. Сондай-ақ, қазіргі кезде «кіші қажылық» деген ұғым кездеседі. Ол жергілікті, аймақтық, өңірдегі киелі орындарға барып сыйыну, зиярат ету. Көп жағдайда бұл емделу, тазалану үшін жасалады. Қазіргі кезде қарапайым адамдар арасында киелі орындарға барудың үлкен бір себебіне айналған мәселе – ол ұрпақ тілеу. Сәби сүйе алмай жүрген отбасылар өздерінің әулетімен байланысты арғы ата-бабаларының немесе сол әдеттен шыққан ұлы тұлғалардың мазарларына, кесенелеріне барып тілектерін айтып, бата жасап, құрбандық шалып жатады. Ел танымайтын өз ата-бабасының мазарына барып тағзым ету. Р.Отто айтып кеткендей нумизондық сезімдердің кешені. Сол арқылы сол мазар немесе зират діни іс-әрекеттің негізінде танымал бола басталады және құдіреттілігі анықтала бастайды.

«Киелі орындардың тағы бір құдіреттілігі – олар өздерін қорғай алады» – дейді Ә.Қ. Муминов (Муминов 2011d: 124). Шынымен де, қарапайым адамдардың ішінде ауыздан ауызға тарап жүрген әңгімелерге сенетін болсақ, киелі орындарды ешқашан ешкім қирата алмайды. Адамдардың айтуы бойынша киелі орындардың иелері хайуан, аруақ немесе жын түрінде көрініп, өз орнын қорғап тұрады.

Муминовтің кітабында айтылғандай, бірнеше киелі орындар бірігіп бір үлкен территорияны құрайды. Оңтүстік Қазақстан киелі орындар санынан, және олардың танымалдылығымен, құдіреттілігімен ерекше орынға ие. Сакралды аймақтарға Түркістан, Тараз, Жаңақорған, Сыр өңірі, Созақ және Отырар жатады. Бұл аймақтар «кіші қажылыққа» келушілердің көлемімен анықталады.

Киелі орындар қатарына Жезқазған өңірін де жатқызуға болады. Біріншіден, Ұлытау аймағы. Ол Асан-қайғы жырлаған «Жер ұйық». Қазақ даласының ұлы данасы Асан Қайғы халқына қолайлы жер іздеу мақсатында желмаясына мініп, қазақ даласын аралап шыққан. Әрбір жүрген жері мен басқан тауын ол киелі, қасиетті деп санаған. Халыққа жайлы жер іздеген Асан-қайғы Ұлытау аймағын ең қолайлы киелі жер деп атап кеткен. Сонымен қатар тарихтан белгілі Ұлытау қазақ хандарының бас қосқан мекені. Екіншіден, Жезқазған өңірі көптеген қасиетті адамдардың мазарлары орналасқан жер – Алаша Хан кесенесі, Жошы хан кесенесі, Домбауыл кесенесі өздерінің құдіреттілігімен және зәулім архитектуралық құрылысымен танымал.

Қазақ жеріндегі киелі орындарды зерттеуші тағы бір ғалым, қазақстандық мәдени антрополог Ұлан Биғожин өзінің зерттеу жұмыстарында Ван дер Вираның «Діни ұлтшылдық» еңбегін негізге ала отырып, ұлтты құрудың негізгі элементі ретінде дінді қарастырады. Биғожиннің айтуы бойынша мемлекет сопылық мазарларды дәстүрлі исламның органикалық бөлігі ретінде қарастырады. Сонымен қатар ұлттық бірегейлікті құрастырушы құрал ретінде де қарастырады.

«Қазақтардың діни наным сенімі ата-баба культіне негізделеді. Қазақтардың діни көзқарасының маңызды бөлігі – киелі орындар» – деп санайды Ұ. Бигожин (Бигожин, 2015с).

Қорыта айтқанда, Қазақстанда киелі орындарға қызығушылықтың артуының себебі: біріншіден, адамдардың кіші қажылық негізінде киелі орындарға барып зиярат ету. Екіншіден, қазақтың ертеден келе жатқан наным-сеніміндегі ата-баба культінің маңызды орын алуы. Үшіншіден, әртүрлі аурулардың таралуына байланысты адамдардың ем іздеп баруы.

Орталық Азияға қызығушылық танытушы еуропалық, америкалық ғалымдар көп. Әсіресе егемендігін алған, өзінің жаңа тарихын қалыптастырып жатқан Қазақстан барлық ғалымдар үшін үлкен зерттеу объектісіне айналып отыр. Қазақ жері көшпелі және отырықшы мәдениетті біріктірген жер. Үлкен тарихи оқиғаларды басынан кешірген жер. Сакралды аңыз-әңгімелердің негізінде, осындай киелі орындарымыздың арқасында еліміздің танымалдылығы арта береді.

#### Әдебиеттер:

- а. Бигожин Ұ. (2015). В Казахстане сейчас идет бум святых мест // [Электронды ресурс]. URL: <http://caanetwork.org/archives/5947>. (айналым мерзімі: 05.11.2015)
- б. Бигожин Ұ. (2015). В Казахстане сейчас идет бум святых мест // [Электронды ресурс]. URL: <http://caanetwork.org/archives/5947>. (айналым мерзімі: 05.11.2015)
- с. Бигожин Ұ. (2015). В Казахстане сейчас идет бум святых мест // [Электронды ресурс]. URL: <http://caanetwork.org/archives/5947>. (айналым мерзімі: 05.11.2015)
- Кондыбай С. (2008). Маңғыстау географиясы. Маңғыстау мен Үстірттің киелі орындары. Алматы: «Арыс» баспасы, 288 б.
- а. Муминов А.К. (2011). Родословное древо Мухтара Ауэзова. Алматы: Жибек жолы, 304 с.
- б. Муминов А.К. (2011). Родословное древо Мухтара Ауэзова. Алматы: Жибек жолы, 304 с.
- с. Муминов А.К. (2011). Родословное древо Мухтара Ауэзова. Алматы: Жибек жолы, 304 с.
- д. Муминов А.К. (2011). Родословное древо Мухтара Ауэзова. Алматы: Жибек жолы, 304 с.
- Дюргейм Э. (1915). The Elementary forms of the Religious life. Лондон, 314 с.
- Отто Р. (2008). Das Heilige. Über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen, 1917 / пер. А.М. Руткевича – СПб: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 272 с.
- Stump Roger W. (2008). The Geography of Religion: Faith, Place, and Space. New York: Rowan & Littlefield, 441 p.
- Steve Brie, Jenny Daggers and David Torevell. (2009). Sacred Space Interdisciplinary Perspectives within Contemporary Contexts. Cambridge Scholars Publishing, 206 p.

## ДЕСТРУКТИВНОСТЬ В РЕЛИГИОЗНОМ ПОВЕДЕНИИ

*Карыбаева А.Н.*

*PhD докторант, I курс,*

*специальность «Религиоведение»,*

*e-mail: [karybaeva.ainur@gmail.com](mailto:karybaeva.ainur@gmail.com)*

*Научный руководитель:*

*Курманалиева А.Д.,*

*д.филол.н., профессор КазНУ им. аль-Фараби*

XX век стал веком религиозных противоречий, веком великого заката и расцвета религий и религиозности. Именно в прошлом столетии произошёл качественный сдвиг в религиозной истории человечества, наблюдались и глобальная антирелигиозная пропаганда, и потеря религиозных ориентиров, и появление самого значительного числа новых религиозных течений за всю историю человечества. Темой предлагаемой работы стал один из важных факторов этого сдвига: распространение так называемых «новых религиозных движений» (НРД) – явления во многом уникального, ставшего характерной особенностью нынешней эпохи глобализации. Деструктивность относится к числу фундаментальных дискурсивных категорий, которые играют значительную роль в организации коммуникативного взаимодействия и определяют прагматику дискурса; ее изучение способствует пониманию некоторых механизмов и принципов коммуникации, а также идентификации стратегий и тактик, используемых деструктивной коммуникативной личностью. Актуальность данной работы определяется нарастающими проявлениями агрессивности в различных типах дискурса и, соответственно, необходимостью расширения знаний о деструктивном поведении коммуникативной личности.

Англоязычный академический мир был наводнен - особенно с 11 сентября 2001 года – книгами и статьями, пытающимися объяснить, почему религия имеет особую тенденцию к насилию. Они приходят от авторов в самых разных областях: социология, политология, религиоведение, история, теология. Для некоторых теоретиков религии и насилия противоречия разрешаются путем открытого расширения определения «религия», чтобы включить в него идеологии и практики, которые обычно

называют «светскими». В своей книге «Почему люди совершают плохие поступки во имя религии». Ученый-религиовед Ричард Венц обвиняет в абсолютизме насилии [1, с. 93]. Люди создают абсолюты из страха перед собственными ограничениями. Абсолюты – это проекции вымышленного ограниченного я, и люди реагируют насилием, когда другие их не принимают. Венц говорит, что религия имеет особую тенденцию к абсолютизму, но он рассматривает религию очень широко. Венц считает, что религиозность является неизбежной универсальной человеческой характеристикой, проявляемой даже теми, кто отвергает то, что называется «организованной религией». Вера в технологии, светский гуманизм, потребительство, футбольный фанатизм и множество других мировоззрений также могут считаться религиями. Венц вынужден сделать довольно глупый вывод: «Возможно, все мы совершаем плохие поступки во имя (или как представитель) религии». Венца следует похвалить за его последовательность в том, что он не пытался установить искусственное разделение между «религиозным» и «светским» типами абсолютизма. Однако цена постоянства заключается в том, что он устраняет свой собственный аргумент в пользу объяснительной силы или полезности. Слово «религия» в названии его книги «Почему люди совершают плохие поступки во имя религии» заканчивается словом, означающим все, что люди делают, что придает их жизни порядок и значение. Более экономным названием его книги было бы «Почему люди делают плохие вещи». Термин «религия» настолько широк, что не служит никакой полезной аналитической цели. Согласно Салливану, западным христианам потребовались столетия кровавых «религиозных войн», чтобы осознать «бесполезность борьбы за смерть за что-то, что находится за пределами человеческого понимания и настолько неуязвимо для любого окончательного решения». Проблема с религией заключается в том, что авторитетная истина просто недоступна для нас, смертных, в любой форме, которая приведет к консенсусу, а не к разделению. Следовательно, Локк становится героем Салливана, поскольку именно Локк осознавал пределы человеческого понимания откровения и закрепил эти ограничения в политической теории. Локк и отцы-основатели спасли нас от проклятия убийства во имя религии» [2, с. 48].

Теоретически мы стоим противостоим жестокому фанатизму со скромной и миролюбивой терпимостью. Однако эпистемологическая скромность Салливана применима только к повелению Бога, а не к абсолютному превосходству нашей политической и культурной системы над их. По словам Салливана, «мы боремся за универсальные принципы нашей Конституции». В конце концов, универсальное знание доступно нам, и оно лежит в основе «эпической битвы», которую мы в настоящее время ведем против фундаменталистов всех видов. Салливан готов принять язык воина и поддержать военные приключения США на Ближнем Востоке во имя своей светской веры. Салливан дает свой кусок «Это религиозная война, «хотя ирония, кажется, ускользает от него. На первый взгляд, миф о религиозном насилии устанавливает дихотомию между нашей миролюбивой светской разумностью и их иррациональным религиозным фанатизмом.

К. Лоренц считает, что мы должны различать у человека два совершенно разных вида агрессии. Первый вид, общий и для человека, и для животных, – это филогенетически заложенный импульс к атаке (или к бегству) в ситуации, когда возникает угроза жизни. Эта оборонительная, «доброкачественная» агрессия служит делу выживания индивида и рода, она имеет биологические формы проявления и затухает, как только исчезает опасность. Другой вид представляет «злокачественная» агрессия – это деструктивность и жестокость, которые свойственны только человеку и практически отсутствуют у других млекопитающих, она не имеет филогенетической программы, не служит биологическому приспособлению и не имеет никакой цели. Большая часть прежних споров на данную тему была вызвана тем, что не существовало разграничения между двумя видами агрессии, которые различны и по происхождению, и по отличительным чертам.

Оборонительная агрессия действительно заложена в природе человека, хотя и в этом случае речь не идет о «врожденном» инстинкте, как принято, было считать. Когда К. Лоренц говорит об агрессии как способе защиты, он прав в своем предположении, что речь идет об агрессивном инстинкте (хотя теория спонтанности влечений и их способности к саморазрядке не выдерживает критики). Но Лоренц идет еще дальше. Он применяет целый ряд утонченных логических конструкций, чтобы представить любую человеческую агрессию, включая жажду мучить и убивать, как следствие биологически данной агрессивности, которая с его точки зрения, под влиянием целого ряда различных факторов из необходимой защитной превращается в деструктивную силу. Против этой гипотезы говорят многочисленные эмпирические данные, и поэтому она практически несостоятельная. Изучение поведения животных показывает, что, хотя млекопитающие – особенно приматы – демонстрируют изрядную степень оборонительной агрессии, они не являются ни мучителями, ни убийцами. Палеонтология, антропология и история дают нам многочисленные примеры, противоречащие инстинктивистской концепции, отстаивающей три основных принципа:

1. Человеческие группы отличаются друг от друга степенью деструктивности – этот факт можно объяснить, только исходя из допущения о врожденном характере жестокости и деструктивности.
2. Разные степени деструктивности могут быть связаны с другими психическими факторами и с различиями в соответствующих социальных структурах.
3. По мере цивилизационного прогресса степень деструктивности возрастает (а не наоборот) [3, с. 14].

На самом деле концепция врожденной деструктивности относится скорее, к истории, чем к предыстории. Ведь если бы человек был наделен только биологически приспособительной агрессией, которая роднит его с его животными предками, то он был бы сравнительно миролюбивым существом, и если бы среди шимпанзе были психологи/, то проблема агрессии вряд ли беспокоила бы их в такой мере, чтобы написать от ней целые книги. Если нетрадиционная религиозность исповедуется определенной группой людей (деструктивной сектой), то данный феномен начинает обретать вполне конкретные организационные характеристики, которые демонстрируют крайнюю степень рискогенности, наиболее опасную для современной молодежи. Деструктивная секта рассматривается как группа индивидов, исповедующая противопоставляемое традиционной религии или церкви учение, отличительной характеристикой которой является чувство избранности и изоляционизм, достигаемые через стремление к нравственному совершенству и религиозному спасению, а особенностью - стремление лидеров к абсолютному контролю всех сторон жизнедеятельности своих последователей на основании исповедуемого внутри организации вероучения, что приводит к деструкции на уровне индивида, семьи и общества. Исходя из наличия в новых религиозных движениях деструктивной составляющей, раздел религиоведения, исследующий феномен современного сектантства, должен рассматривать, в первую очередь, определенный тип организаций, имеющих характеристики секты и то влияние, которое эти организации оказывают на личность (в процессе социализации в том числе), а также взаимодействие этих организаций с обществом. Исходя из утверждения, что вероучение определяет степень влияния секты на личность, при анализе феномена насилия в сектах необходимо сконцентрировать внимание именно на анализе вероучительных оснований появления сектантского насилия. Если вероучение секты содержит в себе признаки, способствующие появлению насилия, такое вероучение необходимо признать причиной этого насилия, т.е. причиной деструкции секты, что выводит в иную плоскость и рассуждения о влиянии нетрадиционной религиозности на процесс социализации молодежи. Акт веры - акт всей личности как целостной сущности, ибо это не есть функция либо всего лишь часть человеческого бытия (подобно, например, бессознательному). Акт веры предполагает, как верно подметил П. Тиллих [4, с. 133-135], не только принятие того, что составляет предельный интерес, но и обещание предельного исполнения этого интереса, возможного, впрочем, лишь при активном соучастии субъекта веры. «В любом ... случае человеку обещано «предельное исполнение», а в случае неповиновения безусловному требованию ему грозит исключение из такого исполнения» [4, с. 133]. Это внешнее выражение религиозной веры является неотъемлемой частью процесса самополагания и самоопределения личности, экзистенциального «усвоения», интериоризации религиозных ценностей и смыслов, а равно и её социализации в качестве личности религиозной. Новозаветное высказывание «Вера без дел мертва» есть классическое, можно даже сказать, сакраментальное выражение этой ситуации. Именно поэтому религия никогда не сможет стать «частным делом». Подлинная религиозная вера, даже самая интровертивная, обязательно предполагает некую специфическую социальную активность, религиозную деятельность - понятие, близкое по смыслу к понятию религиозного действия. Определяя веру как состояние предельной заинтересованности, можно лишь констатировать, что объект и содержание веры важны для самого верующего, однако формально определить объект веры представляется весьма затруднительным. Вера не обладает предметной очевидностью, подобно чувственному опыту, в связи с чем к ней вряд ли можно применить категории понимания, но легко применить деструктивно-корректирующие действия. Очевидно, и с точки зрения религиозного поведения вера не есть целиком рациональный акт; кроме того, она не совпадает с рациональной структурой человеческой личности. Говоря о деструктивности, мы недаром сделали оговорку «с точки зрения структуры современной религиозной личности». На самом деле, говоря о негативном воздействии на личность человека различных религий, все исследователи явно или неявно подразумевают личность современного человека, сформировавшегося на основе принципов эпохи модерна. Поэтому некоторые практики, к примеру, средневекового монашества, сложившиеся в культуре, ориентированной на некий универсальный личностный идеал святости, лишь воспроизводившийся в отдельных индивидуумах, и «работавшие» тогда, могут оказаться полностью неприменимыми в современных условиях. Религиозные практики Средневековья формировались для создания некоей типической святости, игнорирующей и даже отрицающей индивидуальность. (Именно поэтому средневековые жития святых кажутся современному читателю однообразным

набором штампов, переходящих из одного текста в другой, стандартных историй, легенд и т. п.). И несмотря на внешнюю схожесть с практикой некоторых нынешних «деструктивных культов», между ними нельзя ставить знак равенства. Но само это сходство показательно, на наш взгляд, в другом аспекте.

Религия есть наиболее мощное средство как созидания, так и разрушения личности. Известно расхожее выражение: «Человек есть то, во что он верит». Тезис о равноправности всех религий, могущий быть приемлемым только при внешне-феноменологическом их рассмотрении, с экзистенциальной точки зрения неприемлем совершенно. Для современного человека вера должна предполагать возможность саморефлексии и критичности.

#### Список использованной литературы:

1. Ричард Э. Венц, Почему люди совершают плохие поступки во имя религии (Mercer University Press, 1993), 230 с.
2. Эндрю Салливан, "Это ли религиозная война," New York Times Magazine, 7 октября 2001, 150 с.
3. Ильин И.А. Аксиомы религиозного опыта. - Минск.: Изд-во Белорусского экзархата, 2016. - 591 с.
4. Тиллих П. Динамика веры // Тиллих П. Избранное. Теология культуры. - М.: Юрист, 1995. - С. 132-215.

## БҰҚАР ЖЫРАУ ҚАЛҚАМАНҰЛЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДА ДІН МӘСЕЛЕСІ

*Мажен Е.,  
PhD докторант, 2 курс, «Дінтану» мамандығы,  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

*Ғылыми жетекші:  
Жамашев А.,  
аға оқытушы, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

Бұқар Қалқаманұлы – қазақ тарихындағы, қазақтың саяси-құқықтық ой тарихындағы дара тұлға. Бұқар жырау - заманының бағына біткен мемлекеттік, бүкілхалықтық дәрежедегі халық санасын қалыптастырушы, шоқтығы биік би, данагөй ақылшы, рухани көсем.

Бұқар жыраудың саяси-құқықтық көзқарастарының басты бағыттарының бірін ел бірлігі, халық тыныштығы және дін мен сот әділдігі мәселелері құраған болатын. Бұқар жырау өзінің қоғамдық саяси қызметінде ел бірлігін басты меже ретінде ұстанып отырды. Оның толғаулары мен қызметінің өңбойына ел бірлігі таусылмастай азық болды. Ел бірлігі Бұқар жыраудың бойынша қазақ хандығының тұтастығын, хан билігінің пәрменділігін, оның шынайы қызмет атқаруын білдірген болатын. Ел бірлігінің басты негізін жырау ойы бойынша елдің ынтымағы құрайтын болған. Ел ынтымағы ыдыраған тұста ел бірлігіне де қауіп төнетіндігін сезінді. Дін мәселесінде Бұқар жырау бірауызды болуға, мұсылмандықтың талаптарын толық сақтап отыруға шақырған болатын. Дін ісінің мемлекет саясатымен қабысып жататындығын байқаған жырау шариат талаптарының мемлекеттік билік ісіне араласуын жақтады. Отбасылық қатынастарда, басқа да дін ісіндегі теріс қылықтарда шариат нормаларының қолданылуын қолдаған болатын. Сот әділдігінде Бұқар жырау тұғыры биік би қызметін атқарумен қатар, оның әлсіз жақтары туралы әділ пікірін білдірген тұлғаның бірі болып табылады. Бұқар жыраудың ойы бойынша сот әділдігі әрқашанда әділеттілікке негізделуі қажет. Даулы істі шешуде ағайынгершілікке жол жоқ екендігін толғауларында сан рет қайталаған болатын. Сонымен қатар Бұқар жырау оны сөз жүзінде айтып қана қойған жоқ, оны өмірде көрсете де білді. Басқаша айтқанда Бұқар жырау әділ биліктің символына айналды.

Бұқар жыраудың саяси көзқарастарының тағы бір бағытын дін мәселесіне байланысты ұстанымдары құрайды. Бұқар жырау о бастан-ақ діннің қоғамда үлкен рөл атқаратындығын және мемлекеттік істі жүргізудің бір бағытына айналу қажет екендігін аңғарған болатын. Бұқар жыраудың дін мәселесіне сезімталдықпен қарауы оның жастық шағында Орта Азияның көрнекті медреселерінде, діни оқу орындарында білім алғандығынан болса керек. Бұқар жырау шығармаларында дін мәселесіне байланысты көптеген орамды толғамдар бар:

«Күллі әлемді қаратқан,  
Ең алдымен алланы айт.  
Бойыңа жан таратқан,  
Аты жақсы тәңірді айт,  
Төрт шәдияр Мұстафа.  
Кітап ашқан ғалымды айт,



Мұхамбеттің аяты.  
Алла сөзі құранды айт,  
Пайғамбардың сүннәті.  
Бес уақытқы намазды айт,  
Тәңірім салса аузыңа  
Жан жолдасың иманды айт.  
Жамандыққа жақсылық,  
Еткен таза арынды айт.  
Қара қылды қақ жарған,  
Наушаруандай әділді айт.  
Лаука менен қаламды айт,  
Қүдіретімен жаралған,  
Он сегіз мың ғаламды айт.  
Ақтан сия таңытқан,  
Дәуіт пенен қаламды айт» [1, 135 б.]. Он ғасыр жырлайды.

Елден береке кеткенде діннің де мешеу тартатын тұсы. «Ораза, намаз тоқтықта» дегенді ту етіп ұстаған қазақ халқы үшін аласапыран заманда діннің де керегі шамалы екенін аңғару қиын емес. Ал діннің халық рухы үшін қаншалықты қажеттілігі бар екенін түсінген Бұқарға діннен ауытқи бастаған халқының харакеті құрдымға кетумен бірдей [2, 71 б.].

Бұқар жыраудың дін мәселесіне байланысты ұстанымдарын белгілі ғалым С. Өзбекұлы Абылай ханның саясатымен байланыстырып өзінің ойын былай білдіреді: «Абылай хан қазақ мемлекеттілігінің негізін нығайтудың идеологиялық тірегіне, рухани дәрежесіне ерекше назар аударған қайраткер. Шаманизмнен әлі басын көтере алмай жүрген қазақ жұртын бір тудың астына топтастыратын күш тек ислам діні екеніне кәміл сенді. Оның осы мәселе хақындағы ой-толғанысын Бұқар жырау да қолдады, дінді нығайтуға шақырды»

Бұқар жыраудың дін мәселесі бойынша өзінің ұстанымдарын біз жоғарыда көрдік. Бірақ ол Абылай ханның дін мәселесіне байланысты саясатын қолдап қана қойған жоқ, сонымен қатар бұл саясаттың басты идеологтарының бірі болып табылды. Бұқар жырау ислам дініндегі басты талаптардың бірі – бес уақыт намазды қаза қылмауға шақырып отырды. Оны «Тілек» атты толғауынан біз толық көре аламыз [3, 51 б.].

Бұқар жыраудың көзқарастарының арналы бір бағытын оның сот әділдігіне байланысты көзқарастар жүйесі құрайды. Бұқар жыраудың бұл бағыттағы көзқарастарын талдамас бұрын, біз сол кезең аралығында билердің қандай саяси-құқықтық қызмет атқарғандығын сөз еткеніміз жөн. «Қазақ қоғамындағы билердің ел ішіндегі саяси-құқықтық қызметі ел бірлігін, тыныштығын және адамдар арасындағы өзара ауызбіршілікті сақтауға негізделген еді. Билер, ең алдымен, ру-руға бөлінген, бір-бірімен таласып-тартысып жатқан ру басшыларының алауызды қимыл-әрекетін қолдағы бар тәсілдің бәрін қолданып тыюды мақсат етіп, елдің, ұлттың бірлігін сақтауға аянбай күш салды. Ел сақтау үшін билер қазақ халқының кеңпейіл, кешірімді екендігін де пайдаланып «бас жарылса бөрік ішінде, қол сынса жең ішінде» деп шамалы ғана кикілжің нәрсеге көңіл аудармай, қайта екі елді біріктірудің жағына көбірек назар бөліп, дауласқан, араз болған жақтарды бірлікке, ынтымақтастыққа шақыра білген»

Сот билігін жүзеге асыруға байланысты Бұқар жыраудың көзқарастарында негізінен өзі қатысқан дауларды шешу барысында түйіндеген тәжірибенің қорытындысы көрініс тапқан. Бұқар жыраудың бір ерекшелігі жалпы сол кезеңдегі билер сотына байланысты пікір айтушының жай-күйінде болмай нақты істерді шеше алған аузы дуалы шешен би бола білгенінде. Бұқар жырау жалпы билік ісінде қоғам өмірінде сөздің құдіретін ерекше бағалаған. Бұл туралы ол өзінің толғауларында былай дейді:

«Ел бастау қиын емес,  
Қонатын жерден көл табылады.  
Қол бастау қиын емес,  
Шабатын жерден ел табылады. Шаршы топта сөз бастаудан қиынды көргем жоқ» [4, 83 б.].  
Мұсылманның баласы,  
Сірә, бір кеңес құрыңыз.  
Бір ауызды болыңыз! [5, 55 б.].

Бұқар жыраудың ойы бойынша би болу ол тұлғаның алдына үлкен жауапкершілік жүктейді. Жалпы би болу белгілі дәрежеде халыққа пайда әкелуі қажет. Бұқар жырау сонымен қатар бармақ басты, көз қыстылыққа салып билік жүргізуге жаны қас болған. Ол көрпелдестердің би болуын әрқашанда айыптап отырды. Билік жүргізуде әрқашанда әділдікті жоғары қойған болатын. Кейбір жағдайларда Бұқар жырау дау шешу барысында адамгершілік қағидасын жоғары тұтынып отырды.

Бұқар жыраудың саяси-құқықтық көзқарастарының басты бағыттарының бірін ел бірлігі, халық тыныштығы және дін мен сот әділдігі мәселелері құраған болатын. Бұқар жырау өзінің қоғамдық саяси қызметінде ел бірлігін басты меже ретінде ұстанып отырды. Оның толғамдары мен қызметінің өн бойына ел бірлігі таусылмастай азық болды. Ел бірлігі Бұқар жыраудың ойы бойынша қазақ хандығының тұтастығын, хан билігінің пәрменділігін, оның шынайы қызмет атқаруын білдірген болатын. Ел бірлігінің басты негізін жырау ойы бойынша елдің ынтымағы құрайтын болған. Ел ынтымағы ыдыраған тұста ел бірлігіне де қауіп төнетіндігін сезінді. Дін мәселесінде Бұқар жырау бірауызды болуға мұсылмандықтың талаптарын толық сақтап отыруға шақырған болатын. Дін ісінің мемлекет саясатымен қабысып жататындығын байқаған жырау шариат талаптарының мемлекеттік билік ісіне араласуын жақтады. Отбасылық қатынастарда басқа да дін ісіндегі теріс қылықтарда шариат нормаларының қолданылуын қолдаған болатын. Сот әділдігінде Бұқар жырау тұғыры биік би қызметін атқарумен қатар, оның әлсіз жақтары туралы әділ пікірін білдірген тұлғаның бірі болып табылады. Бұқар жыраудың ойы бойынша сот әділдігі әрқашанда әділеттілікке негізделуі қажет. Даулы істі шешуде ағайынгершілікке жол жоқ екендігін толғауларында сан рет қайталаған болатын. Сонымен қатар Бұқар жырау оны сөз жүзінде айтып қана қойған жоқ, сонымен қатар оны өмірде көрсете де білді. Былайша айтқанда Бұқар жырау әділ биліктің символына айналды.

#### Әдебиеттер:

1. Он ғасыр жырлайды. – Алматы, 2006. – 408 б.
2. Мұқашев Т., Мұқашева А. Бұқар шығармаларындағы философиялық таным // Қазақстан мектебі, 2002. – №7. – 70-71 бб.
3. Бұқар жырау. Тілек // Қазақстан заңдары. – 1998. – №5. – 51 б.
4. Бес ғасыр жырлайды. – Жазушы баспасы, 1989. – 83 б.
5. Жеті ғасыр жырлайды. – Жазушы баспасы, 2008. – 55 б.

### ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ ОЮ-ӨРНЕКТЕРІНІҢ СИМВОЛДЫҚ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ МӘНІ

*Мустафина Ж.Д.,  
PhD докторант, «Дінтану» мамандығы,  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

*Мәден А.Т., тарих ғ.к.,  
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті*

Қазақ халқының мәдени мұраларының бірі – ұлттық ою-өрнектері. Ою-өрнек – халықтың тарихы мен мәдениетінен, ұлттық ерекшелігінен, ертедегі дүниетанымынан мол мағлұмат беретін құндылық. Ою-өрнектер – халықтың өткен тарихы, рухани, мәдени-материалдық өмірінің айнасы.

Бұл мақалада біз қазақ ұлттық ою-өрнектерінің символдық-философиялық мәнін қарастырамыз. «Ою-өрнек» сөзінің мағынасы, «ою» және «өрнек» ұғымдарының арақатынасы сынды мәселелерге тоқталуды жөн көрмедік. Өйткені ол жөнінде көптеген зерттеулерде айтылады.

Қазақтың ұлттық ою-өрнектері осы уақытқа дейін көптеген ғалымдармен – тарихшылармен, этнографтармен, мәдениеттанушылармен, өнертанушылармен, суретшілер және сәулетшілермен зерттелді. Олардың қатарында Ә.Х. Марғұланды, Х. Арғынбаевты, Қ. Мұратаевты, Б. Ибраевты, А. Қажығалиұлын, Т. Бәсеновты, М.Ш. Өмірбекованы, Б. Шөптібайұлын, Е. Қожабаевты, С. Қасимановты, Н. Тайманованы, Л. Ходжикованы, Ғ. Иляевті, Р. Сәрсенбайды, С. Өзербаеваны, Ә. Қастеевті, Ж. Арыстанованы, С. Төленбаевты, К. Кудасовты, З. Ақайқызын және т.б. атауға болады ...Төл өнерімізді зерттеуге В. Вансалов, А. Хедона, саяхатшы Дженкинсон, Р. Карутц, С. Дунин, В. Радлов, В. Бартольд, Е. Шнейдер, М.В. Рындиң, т.б. сол сияқты көптеген орыс және Еуропа ғалымдары мен жиһанкездері елеулі үлес қосты. Олар қазақтың ою-өрнектерінің ғылыми тұрғыдан талдап, шығу тегіне сипаттама беруге тырысқанымен, олардың жасаған тұжырымдарының бәрі де қазақ ою-өрнектерінің ішкі ұлттық табиғатын, мазмұнын аша алмаған еді. Бұл орайда қазақ ою-өрнегін алғашқы рет зерттеген қазақ ғалымы Т.Бәсенов: «Қазақ ою-өрнегін зерттеуде әр уақыттың, әр саланың ғалымдары көп еңбек етті. Бірақ бұл зерттеушілер халық ою-өрнегінің жұмбақ тілін жете түсіне, шынайы сырына үңіле алмады. Олар өз ойларын халқымыздың өнер кілтін ашатын тума тілде емес, буржуазиялық жат тілде, өзге халыққа деген астамшылық көзқараспен саралады. Өнерін зерттеп отырған халықтың тілі мен зерттеушінің ойы мен тілінің үндестік таппауы көптеген бұрмалаушылықтарға, тіпті елеулі ағаттықтарға әкеп соқтырды. Көптеген зерттеушілер кеңестік кезеңге дейін Қазақстанның халықтық өнерін, атап айтқанда, ою-өрнектерін зерттеуге экзотика немесе

құрып бара жатқан мәдени мұра ретінде қарады. Мұның астарында жалпы алғанда, ою-өрнектің тілін және дамудың сарқылмас қайнарларын түсінбеу жатқан еді» [1, 3 б.] деген болатын.

Тарихнамалық жағынан қарастырсақ, Қазан революциясына дейін қазақ халқының қолөнері, оның ішінде ою-өрнектері негізінен еуропалық және орыс ғалымдарымен зерттелді. Ал кеңестік кезеңде ою-өрнек тақырыбы қазақ ғалымдарының да зерттеу нысанына айналды. Дегенмен олар ою-өрнектердің нұсқаларын жинақтаумен, олардың мазмұнын жазумен, ою-өрнек түрлерінің эволюциялық даму тарихын сипаттаумен, суретті-альбом құрастырумен шектелді десек артық айтқандық болмайды. Себебі кеңестік кезеңде ою-өрнектердің ұлттық ерекшеліктерін ашып көрсетуге, олардың діни, символдық мән-мағынасын зерттеп, қалыптасу табиғатын айқындауға мүмкіндік болмады.

Бүгінгі күннің өзінде қазақы ою-өрнектер кешенді түрде зерттелмей отыр. Атап айтқанда, ою-өрнектердің шығу тарихы, олардың эволюциялық дамуы, трансформациясы, космогониялық, діни, символдық және философиялық мән-мағынасы назардан тыс қалып жатыр. Қазақтармен көрші тұрған халықтардың ою-өрнектерімен ортақ ұқсастық, дүниетанымдық байланыс мәселелері де зерттеуді қажет етеді.

Ою-өрнектердің символдық-философиялық мән-мағынасын айқындау олардың шығу тарихын, пайда болу себептерін зерттеуге алып келеді. Сонымен, ою-өрнек қалай және қандай себептен пайда болды? Бұл сұраққа нақты жауап беру қиын. Бір ғалымдар, атап айтқанда, Л.Я. Штернберг: «ою-өрнектің алғашқы нұсқалары діни сенімге байланысты пайда болды» десе, А.В. Филипов «ою-өрнек» ырғақ өнері мен нышандардың тұтасуынан туған дүние» деп тұжырым жасайды [2, 3 б.]. Бұл ретте, Л.Я. Штернбергтің пікірімен келісуге болады. Себебі, қазіргі біздің түсінігіміздегі ою-өрнектердің түп тамыры пиктографиялық жазудан (зат, іс-әрекет, оқиға, түсініктер және олардың байланысы жөніндегі ақпараттарды фигура, сызба, бейнелі көріністер, қарапайым суреттер арқылы беретін ежелгі жазу түрі) және петроглифтерден (жартастағы салынған суреттер, бейнелер) бастау алады. Ежелгі дәуірлерде салынған жартастағы осы суреттер, бейнелер, көріністер сол замандағы адамдардың тұрмыс-тіршілігінен хабар берумен қатар, олардың дүниетанымынан, діни түсініктерінен де көрініс береді. Уақыт өте жартастарға сурет салу өнер түріне айналып, қолөнерге тасымалданды. Сол уақыттан қолөнермен айналысатын арнайы шеберлер қалыптасты. Оюланған бұйымдарды жасаушылар мен оларды күнделікті тұрмыста қолданушылар ою-өрнектердің мән-мағынасын жақсы түсінген.

Қазақы ою-өрнектер ғасырлар бойы дамып, қалыптасты. Олар қазақ жерінде өмір сүрген ежелгі тайпалар, көшпелі халықтар мәдениетінің ықпалымен өзгерістерге ұшырап отырды. Соңғы палеолит дәуірінің ескерткіштерінен-ақ жануарлардың толық бейнесінің қатарында алғаш рет онша айқын емес, бірақ символдық мағынасы бар біздің заманымызға дейінгі адамның ойлауын көрсете алатын әртүрлі белгілерді байқауға болады. Адамның күнделікті өміріндегі қоршаған көріністер (адам, аң-құс, жануар, ағаш, өсімдіктер, т.б.) уақыт өте келе интерпретациялық өзгерістерге ұшыраған. Бейнелер түрленіп, байып, мазмұнданып, яғни стильденген, абстрактіленген ою-өрнекке айналды.

Ою-өрнектер тас дәуірінде қарапайым геометриялық сызықтардан бастау алды. Археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған құмыралардың біразы геометриялық ою-өрнекпен өрнектелді. Құмыраларға ирек сызық, үзік-үзік сызықтар, жуан немесе жіңішке көлденең сызықтар, нүктелер, үшбұрыштар, т.б. қарапайым өрнектер салынды. Бұл өрнектер қола дәуірінде күрделене түсті және оны қалыптау технологиясы дамыды. Ирек немесе толқын жолақтар ағын суды тұспалдайды. Ағып жатқан өзеннің суы немесе аспаннан ағып түскен құйрықты жұлдыздың сәулелі ізі. Алтүзу, доғал, қисық жолақтардың символдық мәні – жазық даладағы ұзынан-ұзақ шексіздікке созылған жол. Бұл түсініктің астарында табиғат құбылыстарына, аспан әлеміне деген сенім айқын байқалады. Қола дәуірінің шеберлері тұрмыс-тіршілікте қолданатын заттарға жоғарыда айтылып кеткен геометриялық оюлардан бөлек, космогониялы, жан-жануарлар мен аңдардың, құстардың реалдық және мифтік суретін бейнелеген.

Қазіргі ою-өрнектердің кейбір үлгілерін, құрамдас элементтерін андронов, сақ, ғұн, үйсін, қаңлылардың мәдени мұраларынан кездестіреміз. Аталған тайпалардың ескерткіштеріндегі ою-өрнек үлгілері олардың мифологиялық дүниетанымынан туындаған фантастикалық бейнелер болды. мұндай стильденген зооморфтық бейнелерді көне дәуірде салынған ежелгі сақ, Алтай қорғандарынан табылған зергерлік бұйымдардан кездестіруге болады. Сақ, ғұн, үйсін, қаңлы тайпаларында «аң стилі» өте кең тараған. II-III ғасырлардан бастау алған зооморфтық өнер әдісі ғасырлар өте ою-өрнек сұлбасының абстрактілі ою-өрнекке айналды [3, 5 б.].

Сақ қолөнершісі көбінесе аңның, құстың, жан-жануарлардың мүйізін спираль тәрізді дөңгелетіп, ою-өрнекке айналдырып отырған. Бүркіт тәріздес мифтік ұғымдағы грифон құсының тұмсық ұшы сол кездегі бастырмаларда, мүсіндерде оюланып көрсетіледі. Аң мен жануарлар көздері көбінесе шеңбер тәрізді дөңгелек етіп бейнеленді, ал құлақтарының ұшы оюланып кетеді. Сол құлақ астыңғы жақпен тұтасып келіп, S таңбасы тәріздес ою-өрнек нұсқасын жасайды. S тәріздес таңба – шексіздік нышаны.

Жоғарыда атап өтілгендей, алғашқы оюлардың бөлшектері көшпелілердің ғарыш әлемі жөніндегі түсініктерінен туды. Осындай табиғи құбылыстар ежелгі адамдардың бейнелеу өнеріндегі дүниетанымын қалыптастырды. Сондай ізденістің нәтижесінде ою-өрнектердегі алғашқы нұсқаларда сынық, жолақ, жіңішке, жуан сызықтар және нүктелер мен үшбұрыштар пайда бола бастады. Ал жауыннан кейінгі кемпірқосақ түстерін қазақтар түгелдей пайдаланған және бұл түстердің символдық мәні бар. Көшпелілердің қолөнер бұйымдарын бейнелегенде негізгі элемент ретінде «күн» өрнегі алынды және бұл өрнек заттың дәл ортасына орналастырылды. Күннен кейін алтын түсті бояу, ал содан соң сары, жасыл, қызыл, қара түстер орналасады. Түстердің мұндай ретпен бейнеленуі тұрмыс-тіршіліктегі әрекеттердің тұрақтылығын білдіреді.

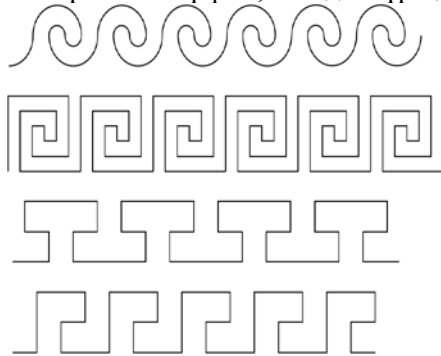
Жартылай шеңбер жасап, бір-біріне жалғасқан «шетоюлардың» символдық мәні күннің шығысы мен батысы дегенді білдіреді. Күн секілді шеңбердің ортасына крест немесе жұлдыз бейнеленсе, бұл Күн оңтүстіктен батысқа, солтүстіктен шығысқа қарай орам жасап, жылжып отырады деген түсініктің көрінісі. Көшпелілер өміріндегі ең жақсы жыл маусымы – күз, көктем, жаз. Сол себепті, ою-өрнекті қолөнер бұйымдарына бейнелегенде, әдетте алты, тоғыз жапырақты оюлар салынады. Дөңгелек шеңбердің ортасына крест салынған оюдың композициясы бейнелеу өнерінде көп кездеседі. Бұл оюлар былғарыдан, ағаштан, киізден жасалған заттардың дәл ортасына салынады. Қолөнерде күн, крест элементтері космогониялық, зооморфтық, өсімдік типтес ою-өрнектермен тұтас композиция жасап қолданылады.

Қазақ қолөнерінде Күнді тұспалдайтын «дөңгелек», «қос дөңгелек» ою-өрнегі (соларный круг) сақталған. Көшпенділер бұл таңбаға табынған, оның тылсым күші бар деп сенген. Сондықтан тұрмыста қолданатын барлық бұйымдардың ортасына Күннің тұспал бейнесі қолданған. Ежелгі адамдар дөңгелек ою бейнеленген тұмар таққан. Дөңгелек, шеңбер оюларының символдық мәні – Күн болғандықтан, Күнге қатысты ғарыштық ою-өрнек түрлері де көп. Олар: «күнкөз», «күнсәулесі», «шыққанкүн».



Жоғарыда аталған «крест» таңбасының қазақ ою-өрнегіндегі баламасы «төртқұлақ» өрнегі болып табылады. Алғашқы рет кресттің төрт ұшында мүйіз өрнегі орнатылған – «төртқұлақ» оюы бесінші Пазырық қорғанынан табылған. Бұл сырмақ тәрізді етіп жасалған киіз бұйымында бейнеленген. «Төртқұлақ» ою-өрнегі қазақ қолөнерінің барлық салаларында пайдаланылады, бұл өрнекті бұйымның ортасына орналастырады. «Төртқұлақ» ою-өрнегінің төрт тармағы зооморфты немесе өсімдік оюларынан құралған, ортасы крест бейнесін жасайды. Ортасына крест төрт тармағына мүйіз элементі қондырылған, бұл өрнек ең көне оюларға жатады. Төрт тармақтан дөңгелек, төрт бұрыш, төрт жапырақ құрайтын ою-өрнектер жасалады [2, 12-13, 21 бб.].

Ежелгі адамдар геометриялық ою-өрнектердің магиялық және символдық мәні бар деп сенген. Магия – кезінде әлемге кең тараған наным. Ол мәдениет пен рухани дамудың төменгі сатыларында қалыптасқан кез-келген діннің анимизм, тотемизм, шаманизм, фетишизм түріндегі қарапайым сенімдерінен бастап, бүгінгі әлемге кең тараған буддизм, христиан, ислам, индуизм сияқты ірі діни ағымдардың да құрамдас бөлігі. Магиялық наным бойынша, киелілік өлі табиғатқа да, тірі табиғатқа да тән. Сондықтан тыйым заттарға да, өсімдіктерге де, жан-жануарларға да, адамдарға да, сөз бен тілге де салынады [4, 170 б.]. Ою-өрнектердің магиялық күші бар деп сенген ежелгі адамдар тұрмыс-тіршілікте қолданатын барлық заттарға зооморфты, өсімдік түріндегі және геометриялық өрнектердің түрлі нұсқаларын бейнелеген.



Геометриялық «меандр» ою-өрнегін дүние жүзі халықтарының бейнелеу өнерінен кездестіруге болады. Суретте қазақтың «сыңар мүйіз» және гректің «меандр» ою-өрнектерін беріп отырмыз. Екі өрнек те бейнеленуі және мазмұндық жағынан ұқсас болып келеді. «Сыңар мүйіз» өрнегі мағынасы жағынан S тәріздес таңба сияқты шексіздікті, басталып қайта жалғасын табатын мәңгілік өмірді білдіреді [5, 65-66 бб.]. «Меандр» оюының символдық мәні – «бақыт жібі». «Меандрдың» түп нұсқасы немесе өзгеріп жеткен түрі көшпелілердің ең қымбат бұйымдарында және киімдерінде кездеседі. «Меандр» ою-өрнегінің екінші бір символдық мәні – көшпелілердің жүріп өткен жолы мен өткен тарихын білдіреді, сол сияқты T – пішіндегі «меандр» өрнегі мәңгілік тоқтаусыз қозғалысты тұспалдайды [6, 74-75 бб.].



Қола дәуірінде аң аулаумен шұғылданған көшпелілер аң, жан-жануарларды қасиетті санап, сиынған. Ал көшпелілердің басты құдайы қошқар (арқар) болған. Қошқарға (арқарға) байланысты эпостар жазылып, тұрмыс-тіршілікте қолданылатын барлық заттарға қошқардың шынайы немесе пішінделген түрі бейнеленді. Қазақтарда қазіргі күнге дейін мүйізді қошқардың (арқардың) басын үй сыртына іліп қою дәстүрі сақталған. Қошқардың (арқардың) басы – күш-қуат пен берекенің белгісі. «Қошқармүйіз» ою-өрнегі – байлық пен молшылықтың нышаны. Кейіннен «Қошқар ата» қойдың иесі, қорғаушысы деп саналған. Көшпелілер

дүниетанымында қой мен тауешкі рулық тотем ретінде қабылданған. Олардың сүйегі кішкентай балалар мен әйелдердің бас киіміне тағылатын. Сондықтан стильденген «қошқармүйіз» бен «арқармүйіз» оюларының қазақ қолөнерінде қолданбайтын жері жоқ деуге болады[2, 11 б.].

Қола дәуірі және одан кейінгі сақ-сармат және үйсін-қаңлы мәдени мұраларында көрініс тапқан ою-өрнек түрлері сол заманның інжу-маржандары болатын. Дегенмен бұл кезеңдер ою-өрнек өнері дамуының алғашқы сатылары еді. Орта ғасырларда ою-өрнек өнері жаңа даму сатысына көтерілді, түрлі мәдени-діни ықпалдастықтың нәтижесінде мағыналық-мазмұндық жағынан өзгерістерге ұшырады. Ою-өрнек түрлері бір-бірімен сабақтасып, абстрактілі және стильді сипатқа ие болды. Айталық, зооморфты өнер әдісі шартты түрде ою-өрнек сұлбасына айналып, аң мен жануарлар бейнесін тұспалдайтын абстрактілі өрнекке айналды. Керісінше хайуанаттар бейнесіндегі өрнектер бірте-бірте стильденіп, өсімдік тәрізді ою-өрнекке айналғанын көруге болады.

Түркілер дәуірінде халықтардың діни наным-сенімдері күрделене түсті. Сол заманнан сыр шертетін руникалық ескерткіштерде – Күлтегіннің бас киімінде ұшуға қомданған құстың бейнесі бейнеленген. Түркілердің дүниетанымында адамның жаны құс сияқты ұшып кетеді деп түсінген. Қарлұқтар мен қараханидтер кезеңдерінде (X-XII ғғ.) бейнелеу өнерінен басқа ғылымның түрлері де жақсы дамыды. Осы дамыған орта ғасырлардағы мәдени байланыстардың жақсы дамуына орай керамика, ыдыс-аяқ, зергерлік бұйымдарды әрлеуде ою-өрнек элементтері кеңінен қолданылды. Ою-өрнек салынған жазықтықта қосымша фон беріліп отырды, оюдың көркемдік деңгейі өсті.

Қазақстанда ислам дінінің тарауымен ою-өрнек мазмұнында елеулі өзгерістер орын алды. Бұдан былай қолөнерде аңдардың, жануарлардың, құстардың, адамдардың бейнесін салуға тыйым салынды. Ғасырлар өте ою-өрнектің қолөнер туындыларында пайдаланатын нысандары өзгертіле бастады. Мұсылмандарда екі түрлі ою-өрнек элементі кездеседі. Олар: ою-өрнектің геометриялық түрі «гирих» және өсімдік іспетті ою-өрнек түрі «ислимий»[7, 6 б.]. Күмбездер мен мазарлардың қабырғаларын арабтар мен парсылар «ислимий», «гирих» ою-өрнектерімен әрлейді. «Гирих» пен «ислимий» оюлары жазықтықта геометриялық бұрыштар жасап, бір-бірімен қиылыспайды. «Гирих» оюының үлгісі мен ырғағы белгілі бір жазықтықта шексіздікке ұласып жатады, бұл оның басқа геометриялық оюлардан ерекшелігі. «Гирих» бөлшектері тік төрт бұрыш, ромб, үш бұрыш, крест, көп бұрыштардан құралады [8, 118-120 бб.]. Мұсылман оюы болып саналатын «гирих» қиялдан пайда болған элемент емес, бейнеленген жазықтығын шексіз алып жатса да, математикалық дәлме-дәлдікті сақтайды. «Гирих» және «ислимий» өрнектерінің басқа оюлардан ерекшелік тұсы осында. Мұсылман әлемінде күмбездер мен мазарлардың ішкі бетін тек геометриялық, өсімдік типтес ою-өрнектермен бейнелеп қана қоймай, Құран кәрімнің сүрелері оюлардың арасында арабша жазулармен жазылады.

Қазақ халқы көшпелі өмір салтын ұстанды. Сондықтан да қазақ ою-өрнектерінің ішіндегі ең көп кездесетін түрі зооморфтық оюлар. Көшпелілер дүниетанымы осы кәсіппен тікелей байланысты болды. Жоғарыда атап өткеніміздей, ата-бабамыз осы жанр стилінің әсерінен туған ою-өрнек элементтерінде магиялық күш бар деп сенген.

Халқымыз ою бедерін қанық шығару үшін түрлі бояу түстерін пайдаланған. Ежелден шеберлер өз қолөнер туындыларында бояуды пайдаланғанда, оның нышандық мәнін түсінген. Сондықтан түпкі түс (фон) мен ою-өрнектің қисынды үндестігі бір-біріне қатысты болып келеді. Қазақ қолөнерінде қолданылатын түстердің символдық мәні бар: көк түс – аспанның, қызыл – оттың, күн көзінің, ақ түс – ақиқаттың, сары – ақыл-парасаттың, қайғы-мұңның, қара – жердің, жасыл – жастықтың, көктемнің символы. Бұйымдағы ою-өрнек осы түстердің бірімен бейнеленгенде ғана оған белгілі мән беріледі. Бояудың өзінде нышандық мән болғандықтан, қиылған ою-өрнек түрлі-түске боялғанда, ол белгілі бір мазмұнды, философиялық ойды білдіреді. Бояулардың ішінде қазақ қолөнерінде ақ бояу көбірек қолданылады. Ақ түс – халқымыздың қуанышын, бақытты кезеңдерін белгілейді, ал сарғыш қоңыр, қара түстер халқымыздың мұңын, соғысты, қайғыны бейнелейді. Сонымен ою-өрнектегі бояулар – ой мен идеяны бейнелеудің, күрделі сюжеттер жасаудың құралы [2, 43-44 бб.].

Ою-өрнек өнері қазақтармен ағайын, басқа түркі халықтарында, сондай-ақ көршілес өзге ұлттардың мәдениетінде де кездеседі. Ою-өрнекке қатысты қазақ және қырғыз қолөнерінде аса бір айрықша көзге түсетіндей айырмашылық жоқ, бұл екі халықтың түп тамырының бір екенін дәлелдейді.

Ал ұйғырлар мен өзбек халқының ою-өрнегінің табиғатына үңілсек, бірқатар айырмашылықтарды байқаймыз. Оларда зооморфтық ою-өрнектер мүлдем кездеспейді десек артық айтқандық болмайды. Ұйғырлар мен өзбек ағайындардың оюлары тек өсімдік өрнектерден тұрады және геометриялық оюлар да көп кездеседі. Өйткені бұл халықтар отырықшы өмір салтын ұстанды. Өзбек халқының ою-өрнек өнеріне кезінде ислам дінінің де ықпалының зор болғандығын атап өткен жөн. Түркі тайпаларына ғасырлар бойы көршілес жатқан орыс халқының оюларында да зооморфтық оюлар мүлдем кездеспейді. Оларда ою-өрнектің түрлері өсімдік типтес геометриялық түрлері пайдаланылады.

Сонымен қорытындылай келсек, ұлттық ою-өрнектеріміздің негізгі нышандары төмендегілер:

1. Шиыршық – өмір, эволюция, даму, сондай-ақ бұл белгінің прототипі арқар мүйізі болуы мүмкін;
2. Теңқабырғалы айқыш свастика – солярлық белгі, тәңіршілдік белгісі;
3. Шеңбер – Күн және Мәңгілік көк аспан;
4. Үшбұрыш – қасиетті тау – Ұлытау;
5. Шаршы – Жердегі тіршілік;
6. S тәрізді белгі – шексіздік нышаны [9, 9 б.].

Аталған нышандар қазақ халқының көптеген ою-өрнектерінің басты элементтері болып табылады. Осы түрлі мотивтегі элементтер сан ғасырлар бойы сұрыпталудан өтіп, әр шебердің өзінше өзгеріс ендіруінің арқасында бір түрден екінші түрге ауысып отырған. Ою жасаушылардың шығармашылық еңбегінің арқасында зооморфты мотив өсімдіктер тектес мотивке, геометриялық мотивтегі элементтер – зооморфты, немесе өсімдіктер тектес мотивке т.с.с. ауысып отырған.

Қазіргі таңда ұлттық ою-өрнекке деген қызығушылық артып отыр. Ою-өрнектер дизайн, сән, сәулет, қолөнер, т.б. саларда кеңінен қолданылуда. Дегенмен ою-өрнектерді мән-мағынасына, мазмұнына қарамастан жон-жозықсыз пайдалану басым. Осы олқылықтардың орнын толтыру үшін ою-өрнектердің тарихын арнайы, кешенді түрде зерттеу қажет. Зерттеу жұмыстары ою-өрнектердің символдық-философиялық мәнін ашуға, олардың табиғаты, мағыналық-мазмұндық құрылымына қарай сыныптау, насихаттау, үйретіп, оқыту бағытында жүргізілуі тиіс.

#### Әдебиеттер:

1. Басенов Т.К. Казахский народный орнамент. – Алма-Ата, 1958.
2. Өмірбекова М.Ш. Энциклопедия. Қазақтың ою-өрнектері. – Алматы: Алматыкітап, 2003. – 284 б.
3. Байділдаұлы Ш. Қазақтың ою-өрнектері. Альбом (1-кітап). – Алматы: Өнер, 2006. – 160 б.
4. Ахметов Ә. Түркі тіліндегі табу мен эфимизмдер. – Алматы: Ғылым, 1995.
5. Кажгалиулы А. Ою и ой. – Алматы, 2004. – 444 с.
6. Сычев Д.В., Трошнин И.И. О калмыцком прикладном искусстве. – Волгоград, 1967.
7. Уйгурский народный орнамент. – Алматы: Өнер, 1981.
8. Герцук Ю.Я. Что такое орнамент? – Москва: Таларт, 1998.
9. Қожабаев Е. Қазақ оюлары: тәңіршілдік мәдениетінің пиктограммалары және олардың модульдерін заманауи дизайн бойынша үйлестіру тәсілдері. – Алматы: Мектеп, 2015. – 344 б.

## МАЙЛЫҚОЖА ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ НӘПСІ ТАРБИЕСІ

*Нукасов Е.С.,  
PhD докторант, I курс, «Исламтану» мамандығы,  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

*Ғылыми жетекші:  
Мухитдинов Р.С.,  
ф.ғ.к., м.а. доцент,  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

«Не байлар өтті дүниеден  
Жәһанға малы сия алмай,  
Кедейге бір пұл қия алмай!  
Кінәлі демде боламыз  
Нәпсімізді тия алмай.»  
«Балам, Саған айтайын,  
Әуреленбей нәпсің тый.»  
«Сопы болма нәпсі үшін  
Сәлденді тастап мешітке!»  
«Дүние бір түлкі, нәпсі ит» [1].



Хәкім Абай: «Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады: біреуі – ішсем, жесем, ұйықтасам деп тұрады. Бұлар – тән құмары, бұлар болмаса тән жанға қонақ үй бола алмайды. Һәм өзі өспейді қуат таппайды. Біреуі – білсем екен демелік», – дегендей нәресте ең әуелі тәндік қажеттілікке мұқтаж. Сондықтан да нәпсілік қасиеті ақылдан әуелі дамиды. [6]

Осымен бірге, Әбу һурайра (р.а.) риуаят еткен хадисте «Әрбір туылған нәресте ислам болмысымен туылады...»- деп айтқандай адамда иман мен ақыл да болады. Ал Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с) «Жеті жасында намаз үйретіндер ...», – деген сөзіне сай ата-ана нәресте ойын баласы жасына жеткенде ақылын нәпсісінен жоғары ұстауды үйретеді [4].

Осы кезеннен бастап иман, ақыл және нәпсінің бірі адамның бойында басым дамиды. Осыған қарай, адамның келешек тағдырында аса маңызды рөл ойнайды.

Енді, сол туа біткен әуелгі қасиет нәпсі дегеніміз не? Пенде иманы күшті, нағыз мұсылман болуы үшін нәпсісін түбігейлі өлтіріп тастау керек пе? Әлде, нәпсіге бас көтерерлік шама бермей, тоқтаусыз намаз оқып, үзбей ораза тұту шарт па? Шындығына келгенде нәпсі біздің болмысымыз. Нәпсі біздің тамақтануға, демалуға, түрлі қызықтарға деген қалауымыз. Жүгенсіз кеткен нәпсі жалқау, жатып ішер келеді. Нәпсі құрғырға өз еркі өзіне берілсе, арам рахаттардың барлығын татып шығуға бар. Нәпсі ұят пен арды білмейді. Сондықтан, нәпсіні жөнге салып иман мен ақылға қызмет етуген үйрету қажет. Нәпсі қиындыққа шыдас бермегендіктен, көбінесе, жаман қасиеттерге бейім. Ертедегі данышпандар: «Кім өзіне Алладан артық дос бар деп ойласа, Алла тағала жайлы танымы аз болғаны. Кімнің өзіне нәпсісінен артық дұшпан бар деген ойы болса, нәпсісін дұрыс білмегені», деген екен [7].

Ақыл мен нәпсінің күресі адам бойындағы жақсы һәм жаман қасиеттерінің күресі. Ал Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с) Табук жорығынан қайтып келе жатып: «Кіші жиһадтан (яғни, жорықтан) үлкен жиһадқа (яғни нәпсі күресіне) оралдық», – деген екен [2].

Расында, «Біреуді жеңген мықты емес, ашу үстінде өз-өзіне ие болған адам мықты» дегендей адамға өзін-өзі жеңуі ең қиын іс. Нәпсімен күрес ғибадат жасауда, адамдармен қарым-қанынас жасауда болмақ. Қиын болғанмен мүмкін емес шаруа қатарына жатпайды [7].

Әл-Хасан әл-Басри: «Жиһадтың ең абзалы нәпсімен күресу», – деген. Иә, адам өз нәпсісін тәрбиеге салып, тізгіннің бір ұшын иманға екіншісін ақылға берсе Алла тағала құзырында жүзі жарық болмақ. Адам баласы нәпсісін Алла тағалаға ғибадат етумен және ізгі амалдар жасаумен тазартады [4].

Қасиетті Құран Кәрімде Шамс сүресі 8-10 аятта былай делінеді : «Сонда оған (яғни нәпсіге) жамандық әрі тақуалық қабылетін бергенде серт. Расында нәпсісін тазартқан кісі құтылады да. Әлде кім оны кірлетсе қор болды», -деп әмір етілген. Аталмаыш аят тәпсірінде: «Алла тағала нәпсіге азғындық пен тақуалық жолын танытқан. Жаманның не екенін және жақсының не екенін нәпсіге түсіндірген», -деп айтылған [3].

Осы түсінікке сай мағынада Әбу һурайра (р.а.):т «Алла елшісі « Сонда оған жамандық әрі тақуалық қабылетін бергенге серт» аятын оқып: Аллаһым! Нәпсіме тақуалық бер. Нәпсімді пәкте. Сен ең жақсы пәктеушә затсың. Сен жанымның Иесісің,- деп дұға жасады», - деген риуаят жеткізген. Иә, ардақты Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с) бізге нәпсімізді қалай тәрбиелеу керектігін үйретуде [7].

Сондай-ақ, Зайд бин Аркам (р.а.) Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с): «Аллам, мен Сенен әлсіздік, жалқаулық, кәрілік, қорқақтық, сарандық атаулыдан және қабір азабынан сақтауыңды сұраймын. Аллаһым, нәпсіме тақуалық бер. Нәпсімді пәкте. Расында Сен ең жақсы пәктеуші затсың. Се жанымның Иесісің. Аллаһым, мені тақуалығы жоқ жүректен, тойымсыз нәпсіден, пайдасыз ілімнен, қабыл болмайтын дұғадан сақтауыңды сұраймын», - деген дұғасын риуаят еткен. Хадисті жеткізуші Зайд (р.а.) сөзінің соңында Алла елшісі (с.ғ.с) осы сөздерді бізге үйреткен, ал біз сіздерге үйретіп отырмыз,-деген екен [4].

Құран Кәрімде нәпсінің бірнеше түрі айтылған.

Жамандыққа бұйырушы нәпсі. Бул басым көпшілік адамда кездеседі. Жүсіп пайғамбар (а.с):

Қасиетті Құран Кәрімде Юсуф сүресі 53 аятта былай делінеді : «Нәпсімді ақтамаймын. Расында нәпсі жамандыққа бұйырады.» [3].

Әрине, нәпсіге қалау берілсе, ол тек рахатты аңсайды. Еш уақытта құлшылыққа үндемейді. Бұрынғы хәкімдер мынадай ғыбратты сөз қалдырған: «Расында шәһуат (нәпсі құмарлық) патшаларды құлға айналдырады, ал сабырлық құлдарды патшаға айналдырады. Юсуф пен Зулайханың қиссасын көрмейсіз бе?».

Ия, расында адамның сәтсіздектерінің басты себепкері нәпсіге бой алдыру. Құлқының құлы болып, өмірін құрдымға жіберіп жатқан қаншама пенделер бар. Нәпсінің дегенімен жүріп абыройдан айырылған жандар қаншама. Өйткені нәпсі тек жамандыққа үндейді. Жақсылықты, ізгілікті нәпсі жаны сүймейді.(7)

Сыншыл нәпсі.Бұл жақсы адамдардың бойынан табылады.

Қасиетті Құран Кәрімде Қиямет сүресі 2 аятта былай делінеді : «...сәгіс беруші нәпсіге серт.» [3].



Хазіреті Омардың (р.а.) «Есеп алынбай тұрып, өзіңе-өзің есеп бер.» – деген өсиеті осындай нәпсі мәртебесіне жеткізеді хақ [5].

Әл-Хасан әл-Басри: «Расында, мүмін деп өзінің нәпсісін сынаушы адамды айтатынбыз. Ол өзіне: «Айтқан сөзімен нені қаладым, жеген тамағыммен нені қаладым», - деп үнемі өзін сынап отырады. Ал, пасық болса қадам басқан сайын жақсылықтан ауытқы береді, өзін бұл үшін жазғырмайды да», - деген екен. (7)

Сыншыл нәпсі – шынайы мұсылманның нәпсісі. Түзу жүретін мүмін өзінің әр іс-әрекетіне үнемі сын көзбен қарайды. Әрдайым сөзі мен іс-қимылына өзі есеп береді. Ал, екіжүзді бұзық адам өз әрекетіне еш уақытта өкінбейді. Кісінің көңілін сөзімен ренжітсе де, әрекетімен біреуге зияны тисе де еш кінәлап, жазғырмайды. Кересінше, жайбарақат жүре береді. Ғұлама Мужаһид «сыншыл нәпсі» жайлы: «Ол – жамандық істеп қойса неге істедің деп жазғырады. Ал, жақсылық амал істесе неге көбірек істемейсің деп сөгетін нәпсі» деген екен. (7)

Жаны жай тапқан нәпсі.

Қасиетті Құран Кәрімде Фажр сүресі 27 аятта былай делінеді: «Әй орныққан нәпсі.» – деп бұйрық етілген [3].

Тәпсіршілер: «Аят Осман бин Аффан (р.а.) жайлы түскен», – десе, кейбір ғалымдар «Хамза (р.а.) – ға қатысты түскен», - деген. Сонымен қоса, Сағид бин Жабир (р.а.) мынадай оқиғаны баян етеді: Бір кісі Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с) құзырында: «Әй орныққан нәпсі!» – аятын оқыды. Мұны естіген Әбу Бәкір (р.а.) «Уа, Алла елшісі! Бұл қандай тамаша аят», – деп таңырқады. Сонда Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с) «Уа, Әбу Бәкір! Расында періште бұл сөзді саған айтады», деген екен [7].

Әбу Амамат (р.а.) жеткізген риуаятта: Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с) бір кісіге: «Аллаһым, мен Сенен жай тапқан, Сенімен кездесетін күнге иман еткен, тағдырға риза болған, бергеніңе қанағат еткен нәпсі сұраймын», – деп айт, – деді. (4)

Әрбір мұсылман «нафсул-лауама» яғни сыншыл нәпсі иесі болғанды қалайды. Алайда, бұл дәрежеге жету жолындағы талаптарды орындағысы келмейді. Адамдардың көбісі «нафсун аммариат бис-су» яғни жамандыққа бұйрушы нәпсі иесі болып табылады. Алайда, оны мойындағысы келмейді. Жоғарыдағы аталған үш нәпсі сипаттамасына қарап өзінің қай топқа жататынын ажырата алады [7].

#### Әдебиеттер:

1. Оспанұлы Ә. Майлықожа – Алматы, 2005.
2. Әл-Бәйхақи, Әбу Бәкір Ахмад ибн Хусейн ибн Али ибн Муса, әс-Сунәнұль-кубра, тахқиқ: Мұхаммаед Абдулкадир Ата/ – Мекке, 1994.
3. Құран Кәрім: қазақша мағына және түсінігі / ауд. Х. Алтай; ред. А. Алтай. – Медине Мұнаууара Сауд Арабия : Құран Шәриф Басым комбинаты, 1991. – 66 б.
4. Әл-Бухари, Абу Абдуллаһ Мұхаммәд ибн Исмаил әл-Жуфи, әл-Жамиус-Сахих. – Стамбул, 1401.
5. Имам әс-Суюти, Әбу Фадл Жәләлуддин Абдурахман ибн Әбу Бәкір, әл-Жамиғұс-сағир 2 ахадиси бәширин-нәзир. – Бейрут, 1990. – 73 б.
6. Абай Құнанбаев шығармаларының толық жинағы. – 2 Том. – Алматы, 1954. – 164 б.
7. Жұма уағызы. – 2 кітап. – Алматы, 2014.

## ДІНИ БІРЕГЕЙЛІКТІҢ БЕЛГІЛЕРІ

**Сайлаубекқызы А.,**

PhD докторант, 2 курс, «Дінтану» мамандығы,  
ҚРБҒМ Философия, саясаттану және дінтану институты

XX ғасырдың 90-шы жылдардағы «діни жаңару» процестері ар-ождан, дін, рухани жаңару, азаматтық бейбітшілік пен конфессияаралық келісімнің сақталуына және нығаюына бағытталған үкімет саясатының нәтижесі болды. Деидеологизация кезеңінде дүниетанымдық бағдарланудың төмендеуі білім беру жүйесінде діндарлық ерекше орын алды. Діннің рөлі мен қызметтерін жаңа түсіну, мағынасын саясатқа айналдыру арқасында дінге институт ретінде көзқарас елеулі түрде өзгерді. Мақалада идентификация процестерін мониторингілеу барысында ҚР ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты зерттеген қоғамның трансформациясы мен модернизациясының кейбір белгілері келтірілген. Мақалада келтірілген зерттеу әдіснамасы мен құралдары әр жылдардағы өлшеулерді танымал отандық әлеуметтанулық субъектілер арқасында жинақталынды: қоғамдық бірлестік Демократия институты атты ғылыми-зерттеу институты (Астана), Бисам-Орталық Азия (BISAM-Central Asia) іскерлік ақпарат, әлеуметтік және маркетингтік зерттеулер орталығы (Алматы). Кабинеттік зерттеулердің форматы бойынша бастапқы ақпаратты зерттеу әдісі келесіде негіздерген болатын: а) 14 аймақты, Астана мен Алматыды қамтитын қоғамдық пікірді социологиялық бағалаудың массивтерін талдау (2013-2018), б) сараптамалық бағалауды интерпретациясы.

Дін трансформация жылдарында қазақстандықтар үшін бірқатар маңызды функцияларды орындайды: дүниетанымдық-бағдарлық, құндылық-нормативтік, экзистенциалды-психологиялық және коммуникативтік. Адамдардың және қоғамның өміріне діни (және, шын мәнінде, квази-діни) әсер етудің жағымсыз болжамдары байқалады. Өмірдің діни саласы жеке тұлға кеңістіктің саласынан кетіп, тек діндарлар ғана емес, сонымен қатар зайырлы бағдарлы отандастармен де ұсынылатын әлеуметтік дискурста әсер етеді.

Діндарлықтың өлшемдері. Қазақстандық ділінің рефлексиялық қабілетіне байланысты діндарлық процестерді жанамалы түрде өлшеуі мүмкін. Діннің ықпалы жағымды да, теріс жағында да әртүрлі бағаланады. Респонденттердің үштен бірінен астамы (34,4% -35,4%) қоғамдағы діннің рөлін бағалауды қиынға түседі деп белгілеуде. Діннің рөлін төмендеуін оң деп санайтын респонденттердің саны артуда. Дінге сенушілердің де діннің ықпалын бағалауда біркелкі емес. (1 кесте).

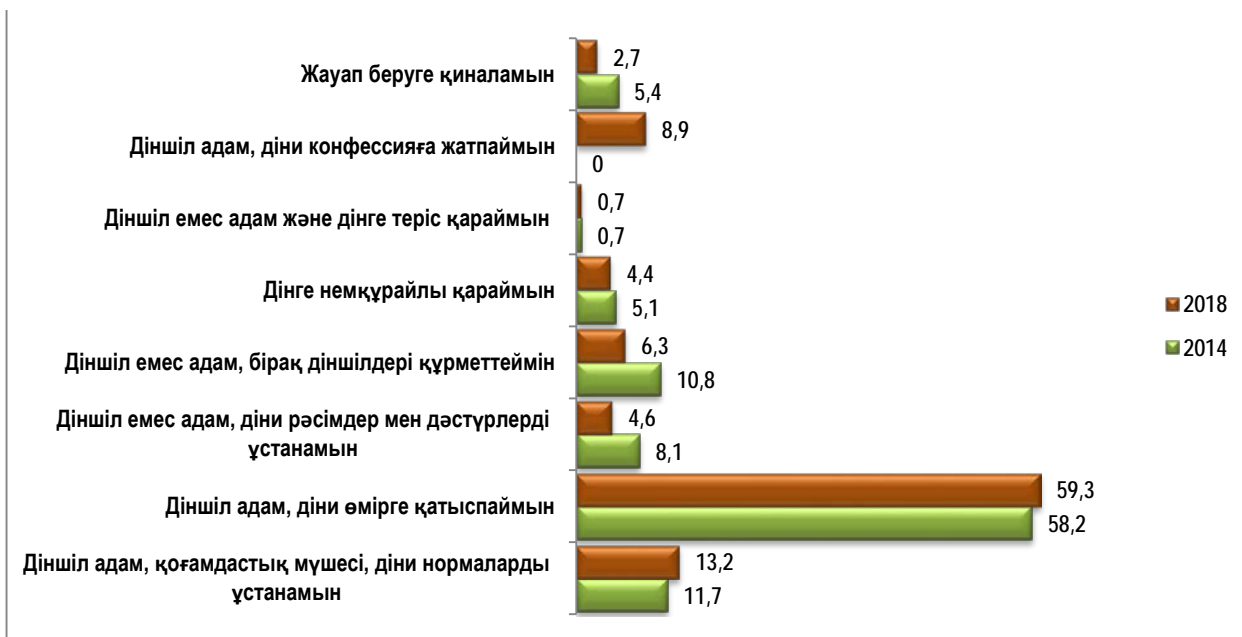
Кесте 1 – Заманауи қазақстандыққоғамдағы діннің рөлін бағалау, 2018 (респонденттердің санына%-бен)

	Сенуші (лер), қауымдастықта тұратын, діни нормаларға сүйенетін	Сенуші демек діни өмірге қатыспайтын	Сенбейтін, демек діни салт-жораларды және салт-дәстүрді ұстанатын	Сенбейтін демек сенушілерді құрметтейтін	Дінге бейтарап	Дінге сенбейтін және дінге деген теріс көзқараста	Сенуші, бірақ діни конфессияларға жатпайды	Жауап беруге қиналатындар
Діннің әсері төмендеді және бұл нашар	25,7	12,0	7,9	5,3	4,6	,0	6,6	4,3
Діннің әсері төмендеді және бұл жақсы	6,2	9,4	15,8	11,8	8,2	8,6	3,5	5,7
Діннің әсері өсуде және бұл нашар	6,8	10,2	18,8	17,4	19,4	34,3	15,2	5,7
Діннің әсері өсуде және бұл жақсы	43,7	34,7	19,9	18,1	15,7	4,8	37,1	16,3
Жауап беруге қиналамын	17,6	33,7	37,6	47,5	52,1	52,3	37,6	68,0

**Діндарлық моделі.** Респонденттер өзін дінмен байланыстылығын анықтайтын, өздерін / қоршаған ортасын сенушілердің тобында көретін респонденттердің 81% – 85%-ы тіркелген, бұл халықтың жоғары діни дүниетанымды туралы мифтер тудырады. Сенушілер категориясы келесідей анықталады: 1) «діни нормаларға сай қауымдастықта тұратын сенушілер» (15% – 17%-дан аспайтын), 2) «діни өмірге қатыспайтын сенушілер» (59% –62%), 3) «конфессияларға жатпайтын сенушілер» (8,9%).

Респонденттердің 16%-ы сенбейтін адамдар ретінде жіктелуі мүмкін: 1) «сенбейтіндер діни салт-жораларды және салт-дәстүрді ұстанатын»; 2) «сенбейтіндер, бірақ сенушілерді құрметтейтін», 3) «дінге бейтарап» және 4) «сенбейтіндер және дінге теріс қарайтындар). Бесінші бөлігі атеистік көзқарастарда (позициясын айқын көрсетпейтін), 5%–11% дүниетанымның діни көзқарасы туралы ойламайды, ересек тұрғындардың 7%–13% діни конверсия процесіне қатысады.

Тұтастай алғанда, сенушілердің саны тұрақтанды, сенбейтіндердің өсу үрдісі байқалды, діни конверсияның ауқымы мен әртүрлілігі артып келеді. (1 сурет)



1-сурет – Дінге деген көзқарасыңыз қандай? (%)

**Діндарлықтың ерекшеліктері.** Діни тұлға ретінде өзі өзін қабылдау мәртебесі 10 маңызды әлеуметтік идентификация сериясында тоғызыншы орында бекітілді. Қазақстандық «сенушілердің» көбісі номиналды болып келеді: олар діни өмірге араласпайтын (діни қауымдастықтардың қызметіне қатыспайтын, діни мекемелерге бармайтын және діни өмір салтын ұстанбайтын) сенушілер. Қазақстандықтардың діндарлығы тек «мозаика» ретінде ғана емес, сонымен қатар белгілі бір мағынада парадокстық тұрғыда көрінісі бар. Мұнда «қасиетті мәтіндерді оқымайтын сенушілер», «сенбейтіндер, бірақ діни салт-жораларды сақтайтындар», «діни мейрамдарды тойлайтын атеистер», «сенушілер демек Құдайға сенбейтіндер», «Құдайға сеніп, ешбір дінге жатпайтындар» деген мәртебелер бар.

Респонденттердің конфессияны таңдаудың басты факторы этникалық белгі болып отыр, қазақ респонденттердің 82,0% -ы исламға, ал орыс респонденттердің 75,9% православиеге қарайды. Қазақстандықтар дінді негізінен этникалық топтың мәдениетінің атрибуты ретінде қабылдайды.

Қазақстандықтардың көпшілігі діни мерекелерді қоғамдық өмірдің бір бөлігі ретінде қарастырады: мерекелерді атап өтетін қазақстандықтардың 90%-дан астамы, оның ішінде 35% атеистер, дінге бейтарап қарайтындардың үштен екісі және конфессиялық емес сенушілердің 80% -ы. Қазақстандағы діндарлықтың кейбір ерекшеліктері әлемдік және аймақтық үрдістерге сәйкес келеді: ол әртүрлілігімен, күрделілігімен, диффузиясымен, конфессионалдылығымен және конфессионал-сыздығымен ерекшеленеді.

**Дәстүрлі және жаңа діндарлықтың әсері.** Тәуелсіз даму кезеңінде қоғамның дүниетанымдық ахуалы өзгерді, тек қана демаркациялық сызық бойында ғана емес зайырлық/діндарлық, сонымен қатар «бұрынғы (дәстүрлі) діндарлық/жаңа діндарлық» көрсеткіші бойынша. Жаңа діндарлықтың келуі маңызды үрдіс болып табылады. Әлеуметтік құрылымды қалыптастыру кезінде жаңа формациядағы діндарлық институциясы бірқатар әлеуметтік қызметтерді орындады, көптеген жақтаушыларға ие болды, халықаралық байқаушылардан қолдау көрсетуі, қазақстандық сарапшылардың қамқорлығына ие болуы және тіпті ұлттық әлеуметтік-мәдени ортада өзі өзін дәстүрлі деп мәлімдеді. Жаңа діндер белсенді прозелитизм саясатын жүргізеді, жинақтау, тарату, тиісті идеялар мен ілімдерді отырғызудың заманауи әдістерін қолданады, ізбасарларды әртүрлі қызмет түрлеріне тартады. Бұқаралық санада: а) дәстүрлі/дәстүрлі емес діндер туралы идеология тамыры бар, айқын қабылдау, кемсітушілік, бағалау, қоғамның өміріне олардың рөлі мен ықпалының дифференциалды түсінігі бар; б) діни таралу үдерістерінің басқарылуы бекітілген, сәйкестендіру әсерін бағалау келтірілген.

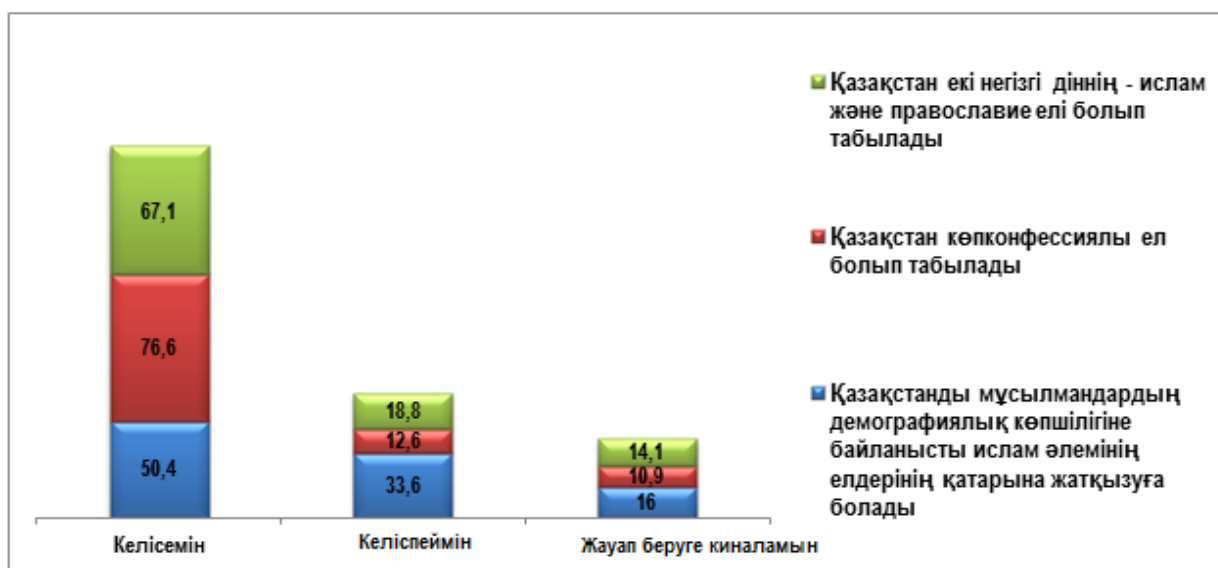
Кесте 2 – Дәстүрлі және жаңа діндердің қазақстандық қоғамға ықпалын салыстырмалы бағалау (2014 ж. және 2018 ж.) (Респонденттердің жалпы санына қатысты)

А) дәстүрлі діндерге қатысты	Б) жаңа діндерге қатысты
✓ елеулі оң әсердің айтарлықтай өсуі (28,7% -дан 53,1% -ға дейін)	✓ елеулі оң әсердің айтарлықтай төмендеуі (11,7% -дан 6% -ға дейін)

<ul style="list-style-type: none"> <li>✓ тиімсіз әсерін бағалаудың төмендетуі (16% -дан 9,9% -ға дейін)</li> <li>✓ шамалы және өте жағымсыз әсердің бағаларын төмендетуі (5% -дан 1,3% -ға дейін)</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>✓ шамалы оң әсерін төмендетуі (13,4% -дан 8,3% -ға дейін)</li> <li>✓ шамалы және өте жағымсыз әсер етудің бағалауын арттыру (15,7% -дан 19,4% -ға дейін)</li> <li>✓ елеулі теріс әсерді бағалаудың едәуір ұлғаюы (14,6% -дан 22,3% -ға дейін)</li> </ul>
--	---

**Діни және зайырлы мәртебесін көрсетудегі қазақстандық мемлекеттілігі.** 2000 жылдан бастап Қазақстанның болашағын діни мәртебесі бар мемлекет ретінде қарастыратын респонденттердің саны айтарлықтай көбеюде (жақтаушылардың динамикасы 2000 жылы 4,1%-дан 2005 жылы 7,8%-ға дейін 2014 жылы тиісінше 13,6%-ға дейін артады), бұл тікелей діни идеологияның әсер ету саласының кеңеюін ғана емес, сондай-ақ жаппай санада өзінің беделін көтеретін векторды көрсетеді.

2018 жылы бірнеше сұрақтар зерттелінді «Қазақстан көпконфессиялы ел» болып табылады, оған респонденттердің 76,6%-ы келіседі (12,6% келіспейді, ал 10,9%-ы жауап бере алмады). Екінші позицияда, «Қазақстан – екі негізгі дін - ислам және православие елі» деген тұжырымдамамен 67,1%-ы келіседі (18,8% келіспейді, 14,1%-ы жауап бере алмады). Үшінші позицияда – «Қазақстан мұсылмандардың демографиялық көпшілігінің арқасында ислам әлемі елдеріне жатқызылуы мүмкін» деген шешімнің 50,4%-ы келіседі (33,6% келіспейді, 16%-ы жауап беруге қиналды) (2 сурет).



2-сурет – Төменде келтірілген мәлімдемелерге келісесіз бе немесе келіспейсіз бе ... (%)

«Қазақстан зайырлы мемлекет болып қалуы керек, яғни дін мемлекеттен бөлінген мемлекет болып қалуы керек пе?» деген сұраққа жалпы жауаптар зайырлыққа басым бөлінді (78,4%), сонымен бірге Қазақстанның зайырлы мемлекет болып қала алмауы туралы шешімдердің күрт артуы байқалады - респонденттердің 21,6%.

Қазақстанның болашағын діни мәртебемен байланыстыратын сарапшылар сұхбаттың тек 4%-ын ғана құрады. «Қазақстанның мемлекет ретінде имиджі діни, шетелде біз діни ел деп есептелінеміз» деген пікір бар. Сарапшылардың 96% мемлекеттің болашақтағы дамуына қарай зайырлы болуы керек екендігінің себебін түсіндіріп, мемлекеттіліктің зайырлы үлгісін негіздейді. Қазақстан - көпконфессиялы және көпұлтты ел, конфессияаралық диалог пен төзімділікті дамыту жолын іздейтін зайырлы мемлекет. Жалпы алғанда, сарапшылардың пікірінше, Қазақстан секулярлы, көпұлтты, көп дінді болып қалуы керек - бұл тарих және біздің тағдырымыз.

Қорытындылай келе, Қазақстанның тәуелсіз мемлекет ретінде жаһандық өркениет кеңістігінде контурларды бекітіп, дамудың векторларын қайта айқындау стратегиясын қалыптастыратынын атап көрсетеміз. Заманауи Қазақстанда сәйкестендіру процестері көп бағытты әсерге ұшырайды. Тұрақты полиэтникалық аймақта және көпконфессиялы ландшафтта, қоғамдық өмірдің өсуін сегменттеу жағдайында тұрақсыздық қаупі қатерін болдырмау маңызды.

Қоғамды біріктіру үшін құнды парадигмалар ретінде қабылданған ұғымдар Қазақстан халқының азаматтық қоғам ретінде қалыптасуына байланысты; қазақстандық патриотизмнің негіздеуі ортақ өткен тарихы бар азаматтардың саналы тандауымен, келешекке ортақ және бірлескен жауапкершілік ретінде зайырлы дамуымен бекіту маңызды.

#### Әдебиеттер:

1. Казахстан в глобальном мире: вызовы и сохранение идентичности. – А.: Изд-во Института философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2011.
2. Казахстанский путь – 2050. Экономика Казахстана в XXI веке. Коллективная монография/Под ред. Султанова Б.К. – А.: КИСИ при Президенте РК, 2014.
3. Кадыржанов Р.К. Этнокультурный символизм и национальная идентичность Казахстана. – А.: Изд-во Института философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2014.
4. Шайкемелев М.С. Казахская идентичность. – А.: Изд-во Института философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2013.
5. Шаукенова З.К., Дунаев В.Ю. Идеологическое конструирование в Республике Казахстан: веки эволюции и траектории развития в контексте стратегии «Казахстан – 2050. –А.: Изд-во Института философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2013.

## РЕЛИГИОЗНЫЙ ПЛЮРАЛИЗМ КАК СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ ФЕНОМЕН

*Сарсембаев Р.М.,  
PhD докторант, 1 курс,  
специальность «Религиоведение»  
КазНУ им. аль-Фараби*

В нынешнем религиоведении заметный дискурс проявляется вокруг понятия «религиозный плюрализм». Согласно мнению зарубежных исследователей религиозный плюрализм является одним из актуальных проблем современной западной теологической, философской мысли. Основным мотивом для актуализации религиозного плюрализма как социокультурного феномена стали значительные изменения в содержании общества. Современное общество в следствиях процессов глобализации, а также из ряда культурных и политических событий во многом стало гетерогенным, мульти культурным, светскими интернациональным. Ю.А. Кимелев утверждает, что ситуация религиозного плюрализма характеризуется прежде всего процессом столкновения различных культур как следствие усиления интернационализации всех сторон социальной и духовно-идеологической жизни. [1, 11 с.] Данные тенденции активно влияют на изменения межконфессиональных отношений и появлению новых религиозных движений. Из складывающегося разнообразия религий ярко выражается трансформация поведения религиозных групп, что непосредственно сказывается в субстанциональных и функциональных компонентах современных религий.

Современное понимание религиозного плюрализма довольно отличается от традиционного его представления. В концепциях известных мыслителей содержание религиозного плюрализма претерпевает определенную трансформацию. Типичное понимание религиозного плюрализма как сосуществование религиозного разнообразия в одном социальном пространстве превращается в некую социокультурную реальность, через интерпретацию которой, раскрываются новые значения религии и их влияние на другие аспекты человеческой жизнедеятельности. В этом случае имеется в виду, что современные концепции, исследующие религиозный плюрализм превращаются в своеобразную парадигму, который дает иной подход к интерпретации религий и межконфессиональных отношений.

Религиозный плюрализм как социокультурный феномен имеет глубинное историческое начало. К примеру, в древней Азии религии буддизм, синтоизм, даосизм, индуизм, конфуцианство всегда были в контакте друг с другом. Большая часть Азии рассматривала мульти религиозные реалии как норму. [2, 199 с.] Если считать то, что даже все мировые религии изначально развивались в тесных параллелях и противоречиях с другими религиями.

Если посмотреть на религиозный плюрализм из истории теологических, философско-религиоведческих дискурсов то можно увидеть, что теоретические интерпретации религиозного разнообразия начали существовать относительно недавно.

В период средневековья мыслители смотрели на религиозный плюрализм с точки зрения партикуляризма, то есть, исключительность определенной религии в качестве истинности, а остальные религии как ересь.

В эпоху нового времени произошли значительные сдвиги в понимании религиозного плюрализма. В этой эпохе стало актуализироваться естественное положение религии. Философы пытались описать суть и происхождение религии через внеконфессиональных подходов. Религиозное многообразие детерминировалось логикой исторического развития. К примеру, Д. Юм описывал суть происхождения религии через фантазию людей, стимулируемых страхами и надеждами. Продолжая мысль Д. Юма можно считать, что религиозное многообразие есть результат естественного положения человеческого опыта. Ф. Гегель в философии религии классифицировал религиозное разнообразие на три уровня:

природные религии, духовно-индивидуальные религии и абсолютная религия. В этой классификации религиозное многообразие просматривается согласно логике исторического перехода от многообразных религий к особенной религии.

В процессе продолжения истории, парадигма исторического, естественного развития религий перешла к позитивистским, эволюционным, психоаналитическим, структуралистским, феноменологическим концепциям.

Основатель идей позитивизма О.Конт рассматривал религию как одну из стадий общественного развития: теологическая, философская, научная. В своей стадии религия занимала неотъемлемую часть человеческого общества, затем оказывается изжившей себя и становится ненужной. Данная теория в последствие легла в основу концепции секуляризации. [3, 17 с.] В условиях концепции О. Конта можно считать, что религиозное многообразие есть определенный этап общественного развития.

К. Маркс анализировал религию в качестве формы общественного сознания и видел в нем идеологическую значимость. Согласно логике К. Маркса религиозное многообразие есть формы общественного сознания, исходящих из естественного, исторического положения общества, по сути выполняющие единую функцию.

Последовательно З. Фрейд выдвигает психоаналитическую концепцию, в чем имеется схожий смысл с теорией К. Маркса. В этой концепции также определяется идеологическая функция религии, которая призывает восполнить неудовлетворенные человеческие желания в будущем, ином мире. Согласно мнению З. Фрейда религиозное многообразие есть различные формы коллективного невроза, но по сути выполняющие единую функцию.

Э. Дюркгейм также, как Э. Тэйлор, Дж. Фрезер уделяет внимание на первобытные верования. Э. Дюркгейм как открыватель идеи тотемизма, рассматривая многообразные первобытные верования, пытался определить первые кирпичики структуры религии. В своих исследованиях Э. Дюркгейм подводит мысль к религиозному многообразию как, изменение содержания религий, но суть функция в интеграции остается. Он считает, что нет ложных религий, все они истинны под свой лад.

М.Вебер осмысливая разнообразие религий, утверждал, что каждая религия своеобразно влияет на общественное поведение. Вместе с этим, он считает, что развитию рационалистического мышления оказали воздействие иудаизм, христианство, ислам. Согласно мнению М. Вебера в мире происходит процесс расколдования, то есть десакрализации, что приведет в будущем религиозному вымиранию.

Л. Стресс в труде «Структурная антропология» выдвигает идею о том, что религии по форме вариативны, несмотря на это, их суть в структуре едины, которые сопричастны структуре мышления. Религия как социальный феномен имеет общую структуру как феномен языка.

Р. Отто являющийся последователем феноменологии в религиозном многообразии видит единую суть нуминозности, то есть страха перед величественной силой и влечение таинственному притяжению.

Анализируя сторонников вышеуказанных течений, вниманию бросается тот факт, что большое внимание в религиозном многообразии было уделено лишь определению субстанциональной и функциональной сущности общего понятия религии. Иначе говоря, можно понять, что религиозный плюрализм в теоретических дискурсах рассматривался как глобальный религиозный плюрализм.

В середине XX века представление о религиозном плюрализме начало меняться. Изначально иное видение религиозного плюрализма стало выражаться в теории секуляризации. П. Бергер в книге «Священная завеса» выдвигает мнение о том, что концепция секуляризация неразрывно связана с плюрализмом мировоззрений, в том числе и с плюрализмом религиозным. Религия перестает быть символом той главной снатыми, которая объединяет и сплачивает как единое целое то или иное общество. Она становится делом личного выбора индивида, а не олицетворением единственно возможной истины и одного, единственно возможного пути в жизни. Религия становится частным делом индивида, она "приватизируется" и это неизбежно приводит к уменьшению ее власти, силы воздействия на жизнь человека.[3, 177 с.]

Секуляризацию многие социологи описывали как движение «от мифа к логосу». Как описывает О.Ди, в секуляризации видны две основные факты: первое – де сакрализация, второе – рационализация мышления.

В условиях парадигмы секуляризации выдвигаются концепции о видоизменении религии в современных общественных условиях. Согласно мнению Р. Белла в состоянии секуляризации общества религии не исчезают, а видоизменяются. Но, не смотря на это, все равно влияние религии на общество ослаблено.

Господство секуляризации в религиозном разнообразии протекало до 90-х годов XX века. Парадигма секуляризации стала ставиться под сомнение с неожиданной активацией религиозных движений. Религии снова стали де персонализироваться, вероисповедания удерживали свои позиции в

обществах. В теоритическом мире стало популяризоваться идея Ю. Хабермаса о пост секуляризации.

Нынешний пост секулярный период рассматривает религиозный плюрализм в различных подходах.

Р. Финке, Р. Старк взамен секуляризации выдвигают парадигму «религиозной экономики». В принципах рыночной экономики описываются условия современного религиозного многообразия. В этом подходе анализируется конкурентоспособность религии и преимущества поведения в условиях рыночной логики.

Дж. Бекфорд, Р. Робертсон рассматривают религиозный плюрализм в условиях процесса глобализации. Согласно их концепциям основные мотивы религиозных трансформаций диктуются условиями глобализации, значимый акцент, в котором уделяется политическим и культурным вопросам и т.д.

Л. Халмэн, М. Смит исследуют в религиозном многообразии новые формы религиозности. Анализируются вопросы о трансформации общественной практики от современных форм религиозных идентичностей.

Исходя из анализа концепций современных авторов, можно видеть ряд положений. В первую очередь проясняется картина того, что современный религиозный плюрализм не есть процесс к разрушению религии, но также неоднозначно положение о ее возвышении. Современный религиозный плюрализм расширился от глобального к локальному и медиа пространству, то есть, этот факт говорит, что усложнилась природа религиозного плюрализма.

Следуя утверждению И.Г. Каргиной, выносится предпосылка о том, что в следствиях трансформации религиозного разнообразия происходит размывание идентификационных границ религиозных акторов и возрастание критериев религии [4, 189 с.]. И.Г. Каргина делает вывод о том, что религиозный плюрализм более является описательным, а не нормативным концептом. Продолжая ее мысль можно сказать о том, что современный религиозный плюрализм отражает гетерогенность религиозности в обществе, который поэтапно взаимно увязывает индивидуальное, организационное, социальное уровни.

Подводя итог можно сказать о том, что религиозный плюрализм раскрывает положение о неопределенности закономерностей в динамиках религий. Вместе с этим, данное положение приводит к разношерстности функционального и субстанционального компонентов религии в обществе. Это говорит о том, что современные религии в зависимости от определенного социокультурно положения могут играть различные роли. Религиозный плюрализм в данное время становится неким плюралистическим феноменом, выражающий и выступающий в различных видах.

#### Список использованной литературы:

1. Ю.А.Кимелев Современная западная философия религии. – М., 1989.
2. И.Г. Каргина. Академические исследования и концептуализации религии в XXI веке: традиции и новые вызовы: сборник материалов Третьего конгресса Российских исследователей религии – Владимир: Аркаим, 2016 – С 192-213.
3. Гараджа В.И. Социология Религии Учебное, пособие, для студентов и аспирантов гуманитарных специальностей. 3-е изд., перераб. и доп. – М.: 2005.
4. Каргина И.Г. «Фуззи» религиозность как следствие трансформаций современного христианства в модернизирующемся обществе // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. – № 4. – М.: Изд-во РАГС, 2009.



## DEFINITION AND TYPOLOGY OF SOCIO-CULTURAL CONFLICTS

*Tutinova N.E.,  
PhD student, 2<sup>d</sup> course, "Religious studies" specialty  
Al-Farabi Kazakh National University*

*Scientific supervisor:  
Meirbaev B.B.,  
Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor  
Al-Farabi Kazakh National University*

*Co-supervisor:  
Carl Sterkens,  
Professor of Radboud University*

The end of the twentieth century was marked by radical changes in the nature of conflicts at the macro level. The conflicts of ideologies, identities in the context of confessional and civilizational affiliation come to the fore [1].

The former conflict-triggering paradigm can no longer explain their essence and ways of overcoming them adequately. The new concept is still under development [2].

The phenomenon of social conflict is a multidimensional object of research in various fields of scientific knowledge. Currently, there are several dozen definitions of this concept, which define the conflict as a social clash of antagonistic social groups. Summarizing the conclusions of theoretical and methodological concepts and theories, we agree with the opinion that the most complete is the definition of social conflict (from lat. *conflictus* - "clash") as the highest stage of development of contradictions in relations between people, social groups, society as a whole, which is characterized by a clash of opposing interests, goals, positions of subjects of interaction [3].

When determining of the nature of social and cultural conflict at the methodological level, it is necessary to indicate the connection between the cultural and the social in this phenomenon, and also to identify the essential features of the culture.

When considering different interpretations of culture (philosophical, anthropological, sociological) and different approaches based on empirical, activity, axiological and other methods, the similarity, interdependence of sociological and anthropological approaches was revealed. A philosophical definition of culture as "a historically developing radiological programs of human behavior, communication and actions" [4] was the methodological basis in determining its own line of study of the subject. Also, the definition of culture was used as a set of behaviors that a person learns in the process of growing up at the personal level (F. Boas). In confirmation of the interaction of cultural worlds through the system of symbols, K. Hirz's statement that internal, deep symbols manifest themselves in public life is taken [5].

The study of the religious, social and cultural aspects of the history of societies was conducted by a wide range of scientists of the past. As for the origins of religion, the interest of researchers of the second half of the XIX-early XX centuries was strengthened by discoveries in the field of Eastern cultures, deciphering ancient scripts and expanding knowledge about the history, religion and cultures of the "non-Western" world. Theories of M. Muller, G. Spencer, anthropological studies of Polynesia and Micronesia, undertaken by J. Frazier, E.B. Taylor, later B. Malinovsky, L. Levi-Brul and other scientists intertwined with the need to analyze primitive religious beliefs as "original" and more simple, compared with later religions. To this was added the study of the influence of the nature of religion on the course of the history of Western societies, conducted by F. de Coulange, and then Max Weber.

Descriptive analysis of culture, conducted by E. Taylor, allows to structure the subject of study. Culture is studied by comparing similar elements of different cultures (beliefs, traditions, customs, values, etc.) and classifying them on different grounds. A complete list of the phenomena that make up the life of a people, E. Taylor just calls culture. The relationship "culture-civilization" is characterized by quality, which is one of the moments, taken into consideration in the structuring of the subject.

An important point in the process of studying the phenomenon of conflict in the socio-cultural space is G. Becker's view, which considers the conflict, competition and cooperation as the main forms of interaction. Conflicts unfolding in society on the basis of interactions and existing cultural contradictions, the author proposes to consider socio-cultural.

But since "cultures" imply certain similarities, the first level of our analysis will be work with this concept. The social community refers to a relatively stable set of people, characterized by more or less the same features of the conditions and lifestyle, mass consciousness, to some extent – the community of social norms, value

systems and interests. The next system-forming concept of socio-cultural conflict is the triplex "norm, custom, tradition" in its social aspect it is the main element of group identification and structural organization of culture. The ideas of E. Durkheim about anomie fit the analysis of socio-forming role of norm in cultural-historical development. He noted that "in times of anomie, the value of the inhibiting beginnings declines sharply. During social disorganization, whether it occurs due to a painful crisis or, conversely, in a period of favorable, but sudden social transformations, society is temporarily unable to show the necessary impact on the person..." [6].

Custom is an inherited stereotypical way of behavior that is reproduced in a particular society or social group and familiar to its members. Custom serves as a means of familiarizing individuals to a certain social and cultural experience, transfers it from generation to generation, regulates the behavior of individuals, supports intra-group cohesion, sanctifies various objects and social relations. The tradition includes elements of social and cultural heritage that are passed down from generation to generation and that have persisted in individual societies, classes and social groups for a long time.

Thus, the main role of this "triplex" in the formation of a positive community is revealed. Accordingly, with the undermining of one of the elements or even the existence of the potential of undermining there is a split of this society. If the carriers of the "triplex" are social groups, allocated on the basis of cultural distinction such as ethnic groups and nations, then there is a need to consider its existence on the basis of their interactions.

Based on the foregoing, the socio-cultural conflict, arising in the process of interaction of certain social groups is defined as the ultimate worsening of contradictions in the process of joint reproduction of social reality between large social communities (national, racial, ethnic, religious). Contradictions may be based on the violation of the system of cultural values in ethnical, religious and civilizational aspects and perceived (real or imaginary) on this basis, the deprivation of social status.

In the study of the structure of socio-cultural conflicts in the first place it is necessary to determine the causes of their occurrence. Based on the above definition, it seems appropriate to consider the ethnic factor as a clash of different ethnic identities, the religious factor as a clash of religious worldviews and the civilizational factor as a clash of different civilizations in Central Asia.

The central theme in the consideration of the causality of socio-cultural conflicts is the problem of preservation of cultural values. "At its core, the conflict of values is nothing but a clash of different civilizations. If we proceed from the distinction between conflict of interests and conflict of values, we can distinguish two large classes of ethnic conflicts. The first is based on the contradictions between ethnic groups belonging to the same civilizational area. In this case, it is a conflict of interests of representatives of different ethnic groups. In the second case, there is a clash of ethnic communities belonging to different civilizations and, consequently, a conflict of values. The first type of conflict is closer to the social, whilst the second has a defined socio-cultural character" [7].

There is no doubt that conflicts about national values and the most important life attitudes in the sphere of interethnic relations are among the most difficult to resolve.

A complementary aspect of the study of the influence of values on the course of conflicts is the appeal to religious values as a spiritual application of civilizational discourse. S. Huntington points to the connection of democratic political culture with a broader system of cultural values, especially traditional, religious. To understand the peculiarities of various conceptualizations of political culture, typical for modern micro-politics, a clear idea of the most common views and approaches to the interpretation of the problem of correlation and interrelation between traditional and democratic systems of values means a lot. Samuel Huntington points to the connection of democratic political culture with a broader system of cultural values, especially traditional ones, related to the doctrinal and structural aspects of a religion. He notes that there are differences in the nature of the functional relationships between traditional and democratic value systems, linked to the characteristics of the underlying religious norms and values. According to the taxonomic analysis, Huntington identifies two main types of political culture. The first type is complete political cultures, characterized by religious and ideological position, according to which the intermediate and final goals in human life are closely interrelated. Completed cultures are less susceptible to democratic values. These are systems based on the religious values of Catholicism, Islam, Confucianism, etc. The second type is instrumental political cultures characterized by the presence in the system of values of a significant sector of normative religious traditions, according to which the intermediate goals in human life are separate and independent from the final goals, so that they do not affect any specific action of the subject. Instrumental political cultures are seen as more open to democratic values. These are cultures related to religious norms and values of Protestantism, Hinduism, Shintoism, etc. Instrumental culture is perceived as a system of values and norms that differ with more open functional connections of traditional and democratic components, respectively, providing more opportunities and preconditions for adaptation to new, democratic political norms and institutions [8].

The concept of S. Huntington, based on the idea of solidarity according to civilizational affiliation, becomes fundamental in the conflict-triggering paradigm [9]. The conflict of civilizations manifests itself in

the form of conflicts (physical and ideological) between ethnic cultures, ethnic confessions. There is a qualitatively new type of conflict, a conflict of identities, including value, social, political differences [10]. Peculiarities of manifestation of identity are the changes in the cultural orientations of various social groups, dominance of one value over the other standards and the dissemination of these valuable principles in the other groups.

In this regard, the methodological aspects of the hierarchy and typification of socio-cultural norms of civilization, the identification of progressive factors that determine the formation and development of socially fair, democratic institutions are of great importance. A characteristic feature of the modern community is the interconnectedness and interdependence of all people that leads to the emergence of such an integrative social, psychological and cultural phenomenon as civilizational consciousness. This new, complex phenomenon of spiritual and social life is characterized by ambiguity, manifested in the presence of differentiating and integrating features. Social and territorial interaction of representatives of different civilizations supports and strengthens their civilizational consciousness, but at the same time exacerbates and deepens contradictions between civilizations. For example, the migration of "colored" people to Western Europe has caused serious conflicts in France, Belgium and other countries. Migrants do not want to change their religious and cultural values and customs, on the contrary, they are trying to implement them into a new socio-cultural and spatial area. A.V. Glukhova studied the ways of socialization of migrants in a multicultural civilization. Getting into someone else's civilization, as a rule, Christian (Catholic, Orthodox, Anglican), representatives of other religious and cultural societies (civilizations) can choose the following ways: – assimilation of new norms of existence; – preservation of their own principles; – introduction to the values of their homeland. But the main condition for the success of their socialization is the observance of the norms existing in a liberal society. Attempts of migrants to compete with the local population in the labor market, unemployment, rising crime, etc. have become social problems of the "host" countries.

Social conflicts are currently characterized by the integration of social problems with cultural and ethnocultural ones [Problems of management in the sphere of interethnic relations (preconditions and forms of resolution of interethnic conflicts) / ed. [11].

- Social and cultural conflicts are actualized in the form of:
- conflict of interpretations (understanding the facts of the present and the past in terms of their inconsistency);
- normative-holistic conflict (cross-cultural conflicts when there is
- negative attitude to "foreign" culture);
- deprivation conflict (progressive changes in the lifestyle caused by changes in the economy, politics, etc., and culture does not change or changes very slowly);
- civilizational conflict (product of cultural evolution);
- intra cultural conflict (if there is an uneven evolution of different aspects of culture) [12].

Recently, a new conflictological paradigm of "trauma" has emerged. In the process of socio-political changes there are serious, traumatic phenomena that cause contradictions, conflicts, violations of integral norms. "Values lose their value, demand impossible goals, rules prescribe the unsuitable behavior, gestures and words refer to something different from previous values. Beliefs are rejected, the belief is undermined, charisma is failing, idols are crumbling" [13].

Violent cultural impacts lead to the erosion of traditional values and destruction of civilizations. The industrial revolution in the early 19th century gave mankind new attractive social and cultural opportunities in comparison with the previous way of life. Their destructive influence is evident in the mid-twentieth century with the emergence of market relations as a consequence of the deep changes of society. The market economy has caused the destruction of the existing social institutions of those civilizations that have a "fundamentally different organization" [14]. Well-known sociologists L. Polanyi and A. G. Zdravomyslov argue that the result is a loss of self-esteem and crisis of traditional behavioral norms, regardless of whether it is people or a class, whether the primary source of the process is the so-called "conflict of cultures" or changes in the position of a certain class within society.

Socio-cultural typology of ethnic conflicts is of great interest. According to this typology, the nature of sociocultural conflicts is mainly influenced by the functional characteristics of culture. There are two types of conflicts:

- territorial that is due to the desire of the ethnic group to live on its own territory, the main component of these conflicts is "the value of human life»;
- ideological conflict is determined by culture of the ethnos;
- value differences are manifested in information and propaganda wars. Conflicts of the first and second types, in turn, are manifested at the micro, midi and macro levels. On micro level conflicts in the everyday life of individuals associated with moral values, standards of representatives of different ethnic groups. These conflicts are often irrational; they are based on stereotypes. Midi-level-conflicts between ethnic groups,

manifested in the mismatch of traditions, standards, reflected in books, the media. The macro level is the ideological conflict between national movements; these conflicts express the interests of the financial and economic elite. All types of socio-cultural conflicts act in dialectical unity and require the use of adequate and competent ways to resolve them.

Conflict in its development can manifest itself in the first stage latently (dissatisfaction, discontent); the second stage – explicit, when opponents openly commit social actions. Forecasts of further development of conflict processes suggest both "soft" and "sharp" options. In the "soft" development of events traumatic processes are leveled by the gradual disappearance of obsolete cultural values and the arrival of new ones due to the change of generations. The new culture gradually comes into its own. "Sharp" scenario means forced preservation of obsolete cultural heritage; the traumatic situation is complicated. The current state of society, characterized by the globalization of the processes of its life, acquires new conflict-triggering characteristics, namely, the complex intertwining of social, cultural and political components. Civilizational consciousness focuses on the modernization of national traditions, seeing them as a way to resolve conflicts of civilizations. An example is the successful economic development of Hong Kong, Taiwan, South Korea, where technological modernization was carried out without destroying national traditions [15].

S. Huntington warns society against attempts of political leaders to westernize the culture of their countries. He calls the Westernization as a virus. "The virus is tenacious, but not fatal. The patient survives, but is not completely cured. Political leaders create war-torn countries, but they cannot create Western countries in their homeland. They can infect the country with schizophrenia of culture, which will remain its defining characteristic for long time" [16]. The main conflict now lies in the contradictions of two value systems – modern ("open") and traditional ("closed"). K. Popper in his famous work "Open society and its enemies" on the example of France clearly defined the division into the extreme right or anti-globalists-supporters of a closed society, and socialists-globalists who support the openness of society.

In the process of research of socio-cultural conflicts, the necessary moment is the identification of the main meaning-forming parameters on which social relations are built. The interdependent relationship between social and cultural is the main element of the socio-philosophical understanding of conflicts arising on the basis of contradictions between "cultures". Identification of the causes of socio-cultural conflicts is closely related to the factors of socio-cultural development (ethnic, religious and civilizational), the study of which allows the author to carry out the typology of socio-cultural conflicts in society.

- Conflicts arising under the influence of ethnic factors, which in accordance with the sphere of application of the category of social interests are ethno-political, ethno-confessional, interethnic, etc.
- Conflicts arising under the influence of a religious factor, which mainly include clashes between different religions, or contradictions between religion and the state, or contradictions within the denomination itself.
- Conflicts arising under the influence of the civilizational factor cover the socio-cultural space of the entire globalizing world and lies in the confrontation between the West and the East, the South and the North, between the threats of globalization and the traditional position, between man-made civilization and the culture of peace. This factor intertwines ethnic and religious divergences, which are expressed in the confrontation of Euro-Atlantic and Eurasian (Orthodox), Eurasian and Muslim, Muslim and Euro-Atlantic global civilizations.

There are several types of communicative act-dialogue: similar-value, polar-value, with a complex similar-polar structure. In a similar-valuedialogues, the communicants demonstrate the similarity of views, social-partnership relations. For example: "I think that's right", "I also think so". Polar value dialogues can develop in different ways, depending on the applied communicative tactics within the framework of the chosen communicative strategy, the pursued communicative purpose and the level of communicative experience of communication participants – dialogues can be socially tolerant, oppositional, manipulative and confrontational. Dialogues with a complex similar-polar structure can also develop according to the scheme of polar-value, but have more success in achieving mutually acceptable communicative goals. During such a dialogue, communicants may initially not accept each other's value norms, but change their communicative tactics to achieve their communicative goal. In the process of dialogue, the social roles of communicants are manifested, public recognition of their activities is achieved. For example, in April 2007, the border service of Iran took hostage the crew of the boat of the naval force of Great Britain. The conflict was avoided as a result of the use of dialogue as a fruitful way to resolve complex situations. At the micro-communication level intercultural dialogue is a cross-cultural interaction of individuals; intercultural midi-communication can be seen in the dialogue between social groups in different cultures; intercultural micro community is a productive dialogue between people, states and civilizations. M. Buber, differentiating dialogue (subject-object interaction) and management (subject-object interaction), described them as "I-You", i.e. the flow of I into You-dialogue based on understanding; "I-It" - where I treat others as objects of manipulation, exploitation and aggression. M. Buber called his theory "dialogical personalization" and believed that only dialogue fully implements the personalities [17]. Progress towards democratic change is always accompanied, and often

begins, with intercultural dialogue. The characteristic features of this dialogue are determined by national cultural traditions, dominant archetypes in social and political systems.

#### References:

1. Glukhova, A.V. Socio-cultural conflict as a factor of the modern political process] / A.V. Glukhova // Logos. 2005. No. 4. P. 185 – 200.
2. Urasova A. D. "Life cycle" of the state as a political institution // Young scientist. - 2014. - №5. — Pp. 437-439. URL <https://moluch.ru/archive/64/10281/> (accessed: 20.01.2019).
3. Potemkin M. Conflict cannot agree [Electronic resource]. URL: <http://page.iarl.ru/konfliktkovat-nelzyadogovoritsya/#more-3337> (date accessed: 12.10.2016).
4. Modern philosophical dictionary. - Minsk, 1998, p. 344.
5. Thompson J. B. ideology and modern culture: critical Social theory in the era of mass communications. - Oxford: Polity Pr., 1990, p. 3. 264.
6. Durkheim E. Suicide: sociological study. - M.: Thought, 1994, p. 237.
7. Ya.G. Shemyakin Ethnical conflicts: civilizational perspective // Social sciences and modernity, 1998, № 4, p. 50.
8. S.Huntington Will More Countries Become Democratic // Political Science Quarterly, 1984, vol. 99, № 2, p. 208-209.
9. S.Huntington, Clash of civilizations / S. Huntington. M., 2003.
10. D. Dragonski, Civil war of civilizations / D. Dragoon // Cosmopolis. 2003. Summer. No. 2.
11. S.I. Zamogilnov. Saratov: Publishing house of the Volga. Acad. public service, 1998. 260 p.
12. Glukhova, A.V. Socio-cultural conflict as a factor of the modern political process / A.V. Glukhova // Logos. 2005. No. 4. P. 185 – 192.
13. <http://ecsocman.hse.ru/data/983/017/1220/1-Shtompka.pdf>.
14. Glukhova, A.V. Socio-cultural conflict as a factor of the modern political process / A. V. Glukhova // Logos. 2005. No. 4. P. 191.
15. Glukhova, A.V. Socio-cultural conflict as a factor of the modern political process / A. V. Glukhova // Logos. 2005. No. 4. P.193.
16. Huntington, S. Clash of civilizations / S. Huntington. M., 2003. P. 237].
17. Buber, M. Me and You / M. Buber. M.: Higher. SHK., 1993. P. 175.

## ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИСЛАМНЫҢ ДӘСТҮРЛІ ЕМЕС АҒЫМДАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*Юлдашев Т.У.,  
PhD докторант, 3 курс, «Исламтану» мамандығы,  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

*Ғылыми жетекші:  
Бейсенов Б.К.,  
филос.ғ.д., профессор*

Қазақстандағы радикалды ислам ағымдарының іс-әрекеттерін болдырмай, олардың алдын алу үшін қазіргі қоғамда көптеген шараларды жүзеге асыру қажет. Осы ретте Қазақстан Президенті Н. Ә. Назарбаев жұртты фундаментализмнен сақтандыра отырып, қазақтың халықтық даналығының негізінде жатқан далалық исламның дәстүрлі формасын ұсынды. «Қазақстан аумағында сопылық дәстүрдің негізін салып, оны түркілік дәстүрмен үндестірген әйгілі тұлға – Қожа Ахмет Ясауи... Оның тікелей жанқиярлық еңбегінің арқасында ғана қазақ тайпаларының ұлттық ортасында Ислам канондары мен далалық дәстүр үндестік тапты. Қазақ халқы бүгінге дейін Ясауи есімін кие тұтып, ...оның кесенесіне тәуәп етеді». Академик В.Г. Гордлевский «Ясауи» тариқатында әйелдердің де өздері бөлек алқа зікір салуы исламның таралу аясын кеңейтті (ислам отбасыға енді). Ясауидің шәкірттері ислам дінін тек көшпелі қазақ тайпалары арасында ғана емес, көшпелі башқұрт, қазақ хандығы жерлеріне де таратты. Ясауидің ілімі Орта Азия ғана емес, Кіші Азия жерлеріндегі діни өмірге зор ықпал етті [1]. Ал, қазақ жерінде діни радикализмнің, фундаментализмнің көрініс берген уақиғасы кездеспейді. Осыны ескере отырып, төл топырағымызда халқымыздың мінезімен үндесіп жатқан осы дәстүрлі исламды Президентіміз Н.Ә. Назарбаев жаңғыртуды ұсынады. «Қазақстанда біржолата орныққан Исламдық дін таным үлгісін одан әрі идеологиялық тұрғыда дамытып, біздің теологтар исламдық мұраларды жаңғыртып, еліміздегі мұсылман қауымының қажетіне жаратуы керек»

Осы кезге дейін атеизм ықпалымен Қазақстан ғалымдары мен Ресей зерттеушілері қазақтар – шала мұсылман» деген пікір ұстанды. Ұлы далада ислам мәдениетінің қалыптасуын тыңғылықты зерттеген Н. Нұртазина бұл пікірдің сын көтермейтінін айта келіп, былай жазады: Тарихи зерттеу мынаны анықтады: көшпелі өмір салты иман айтып, намаз оқып, ораза ұстауға еш кедергі болмаған. Киіз үй жылығымалы медресе, сол сияқты мешіт функцияларын да атқара берген. Байлар мен ақсүйектердің балаларын оқыту үшін немесе ғибадат жасау үшін арнайы киіз үй тіккізіп қоятын әдеті болған...

Қазақтың ауыз әдебиеті мен ақын-жыраулары, билері мен ойшылдарының мұрасы да ислам ықпалын көрсетеді. ХҮІ ғ. өмір сүрген Ибн Рузбехан Қазақтар – ислам елі“ деп қорытынды жасайды. Шоқан Уалиханов өз халқы туралы шындықты былай жеткізді: отыз күн ораза ұстамаған, бес уақыт намаз оқымаған қазақ руластарының арасында еш беделі жоқ, қор болып есептелінеді“. Жер қашықтығы мен қаражат шығынына қарамастан қазақтар Меккеге де қажылыққа барып отырған. Және қазақ халқы он ғасырдай араб әліпбиін қолданып келді. Араб және парсы сөздерінің қазақ тілінде көп кездесуі, мектеп медресе жүйесінің, сондай-ақ басқа да исламдық әдет-ғұрыптың, мейрамдардың қазақ қоғамында кең таралғаны белгілі. Қазақ халқы ежелден пайғамбар мен сахабалар, Ғазіреті Ғали туралы хикаяларды, Ләйлі мен Мәжнүн, Жүсіп пен Зылиха туралы араб-парсы әдебиетінен келген ғашықтық дастандарды ұлттық дәстүрге бейімдеп жырлаған. Ұлы ақын-жыраулар мен билер Асан Қайғы, Доспамбет, Қазтуған, Үмбетей, Бұхар, т.б. – медресе бітірген, софьлық дәстүрді ұстанған тұлғалар. Бұлардан кейінгі Шортанбай, Дулат, Шал қатарлас ақындар да алдыңғы әулие жыраулардың жолын қуды. Қазақ халқы ислам ойшылдарын: Қожа Ахмет Ясауиді, Абайды, Шәкәрімді, Мәшһүр-Жүсіп Көпейді т.б. өз ортасынан шығарды. Бұлардан кейінгі «Алашорда» зиялылары ислам дінінің қоғамды өркендетуші ролін жақсы түсінді. Және қазақ ішінде діни догмалардың сақталмағаны, Қазақ Ордасының шарифат арқылы басқарылмағаны да - тарихи шындық. Өйткені, ислам діні бізге күшпен кірген жоқ. Бұл жағдай көптеген зерттеушілердің қазақ халқын «шала мұсылман» деп санауына себеп болды. Қазақ халқының дін таным үлгісін білу үшін кез-келген зерттеуші алдымен біздің даламызға тараған исламның мазхабтық ерекшелігін және «көшпелі қазақ тайпаларының ұлттық әулиесі» болған Ясауидің ақжүректік ілімінің негізгі қағидаларын білуі тиіс.

Ханафи мазхабында адам Аллаға, Құранға, періштелерге иман келтірсе, оны мұсылман деуге болады. Яғни, сенім бірінші орында, ғамал, ғибадат екінші орында тұрады. Адам алдымен сенімге келу керек. Сондықтан, шын жүреппен кәлімә айтқан адам мұсылман болып саналды. Қазақтардың ешқандай ғибадат қылмаса да «мұсылманмын», «оллаһи-билләһи» деп отыратыны осыдан. Бұл бір жағынан жергілікті халықтың ұлттық дәстүрлерін сақтауға мүмкіндік берді. Ханафи діндарлары халық арасында атқарылатын фикхта жоқ салттардың болуына келісіммен қарады. Мысалға, фикх жасаушы адамға қойылатын бір талап – фикхқа жаңадан ереже енгізгенде, ол халықтың әдепкі өмір ағысына айтарлықтай өзгеріс әкелмеуі керек. Егер жаңа ереже халық өмірінің үйреншікті ырғағын бұзатын болса, мужтахид оны фикхқа енгізбейді. Сөйтіп, діннің сыртқы формасына емес, ішкі сенімнің тереңдігіне баса мән берген ханафи мазхабының бұл ерекшелігі қазақтардың мақал-мәтелінде, қара өлеңінде, өсиет-жырларында кездесетін халық даналығы мен ерекше инабаттылықты, жомарттықты, қонақжайлықты ту еткен ұлттық дәстүрлерінің негізінде жатты.

Ұлы далаға шашырап қонған әрбір қазақ ауылы белгілі бір қожа әулетінің (аққорған, қорасан, дуана, қарахан, сейіт, қырық, садақ, бақсайыс және кіші жүз қожалары т.б.) шәкірті болды. Әр қазақтың діни өміріндегі ең маңызды сәт - ұстазбен кездескен және оған қол берген, әулие ақсақалдың батасын алған сәті болды. Ал, қожалардың барлығы сопылық тариқаттың өкілдері еді [2]. Бұл сопылар саясатқа араласқан жоқ. Қазақтарды төре тұқымдары басқарып, ру билігі өзінің әділдігін халық алдында дәлелдеген ділмар билердің қолында болған соң қазақ халқы өз бетімен саясатқа білек сыбанып кіріскен емес. Қара қазақтың ең үлкен саясаты ұлт намысын ұрыс даласында қылыштың жүзімен қорғау болды. Сондықтан, сопылық Шығыс халықтарының дара тұлғаларына ғана бұйырса, қазақ халқы тұтас сопы мінезді халыққа айналды. Қазақ даласында араб елдеріндегідей таза теократия болған емес. Дін мен мемлекеттің қызметі әрқашан бөлек болды. Мысалы, Мәуереннахрда діндарларға биліктің шаруасына араласуға салынған тыйым ІХ ғасырда ғана жойылды. Кейіннен қожа, ишан аталған діндарлар Орта Азия елдерінде қазы болды. Көбі медреселерде дәріс берді, ел ішінде беделді болды, бірақ билік басына отырған емес. Хан-сұлтандар хандықтың ішкі, сыртқы саясатын өз еркінше жүргізді. Билеушілер кейбір мәселелерді шешкенде дінбасылардың пікірімен санасып та отырды. Бірақ, ұлы далада мемлекеттік басқару ешқашан шарифатқа сүйенген емес. Қазақ хандығында өзіндік мемлекеттік құқық қалыптасты. Олар рулық құқық жүйесі (билер бақылайтын әдет-ғұрыптар), Шыңғыс ханның жасысы, Едігеннің төресі, Тәукенің жеті жарғысы т.б. сияқты заңдар жинағы болды. Сол себепті де қазақтың әдет-ғұрпы исламдық сипат алмай өзінің бұрынғы түркілік болмысын сақтап қалды. Мұны, әсіресе, дау-дамайлардың Шарифат сотымен емес, билер сотымен шешілуі дәлелдейді. Ал, билер соты дауларды шарифат жолымен емес, бұрыннан келе жатқан қазақтың жөн-жосығымен, ғұрыптық құқы арқылы шешті. Бірақ, ол шешімдер ислам дінінің негізгі өсиеттеріне ешқашан қайшы келген емес, қайта жергілікті халықтың түсінігінде діннің беделін көтере түсті. Өйткені, билердің көбі шайқы-пәни, пірадар кісілер болған. Билер соты сырт қарағанда «қазақы» болып көрінгенімен, ішкі принциптері адамзат зиялылары аңсаған ізгі мұраттарға дәл келетін демократиялық сипаттағы құқық нормалары еді [3]. Қазақ даласында ислам мен қазақ әдет-ғұрып заңдары бірін-бірі толықтырып, халықтың рухани дәстүрлері бұрынғыдан да кемелдене түсті.

Фундаменталистік идеяларды заңды түрде құрылған қорлар, оқу орындары арқылы насихаттап отырғандардан бөлек, Президентіміз «Сындарлы он жыл» кітабында айтқандай, елімізде «Хизб-ут Тахрир» мен «Таблиғи Жамағат» сияқты экстремистік ұйымдар жасырын жұмыс істеуде. Президентіміз кітабында Қазақстан халықтарының бірлігіне бір нұқсан келетін болса, осы діни экстремизмнің импортынан келеді деп санайтынын жазды. «Сондықтан да, шырық бұзар идеяларды импорттамайтын орнықты Қазақстан үшін елдегі конфессияаралық келісімге аздап көлеңке түсер болса, мұның өзі алдымен діни экстремизмнің импортынан болмақ». Экстремизм импорты қазір жүріп те жатыр. «Діни қауымның белгілі бір бөлігі діни төзімсіздік идеясын ту ететін шет елдегі ислам орталықтары миссионерлерінің ықпалына ілігуде. Мұндай ахуал біздің елдің оңтүстік өңірінен айрықша байқалып отыр. Мәселен, Оңтүстік Қазақстан мен Жамбыл облыстарының аумақтарында астыртын ұйым құрған «Таблиғи Жамағат» радикалды қозғалысының үгіт-насихат әрекеттері анықталған. Сондай-ақ, «Хизбут Тахрир» ұйымы да елімізде белсенді жұмыс істеуде». Ал, бұлардың құрамында араб елдерінде, Пәкістанда, т.б. ислам елдерінде дін оқып келген жастарымызбен қатар «...әр кезде Кашмирдегі, Палестинадағы, Алжирдегі, Балқан мен Солтүстік Кавказдағы соғыс операцияларына қатысқандар» бар.

Фундаментализм ықпалынан жаһандану жағдайында еліміз енді құлан таза құтылып кете алмайды. Сондықтан, далалық исламның ерекшеліктерін әрбір қазақстандықтың білуі - стратегиялық маңызы бар қажеттілік. Қазақтың салт-санасымен біте қайнасқан, бейбітшіл исламды халық арасында насихаттау, мектептер мен жоғары оқу орындарында діни-ағарту жұмыстарын жүргізу қажеттігі төтенше. Қазақстан азаматтары онсыз елімізге келіп жатқан фундаментализм ықпалының қауіпті екенін түсініп, бұл ықпалдан саналы түрде сақтана алмайды. Және біз мұны 10-даған жылдарға кешеуілдетпей, бүгіннен бастауға тиіспіз. Олай істемеген жағдайда Қазақстанда да «Пәкістан феномені» қайталануы мүмкін.

Пәкістан жұрты орта ғасырларда халықтық-дәстүрлі исламды тұтынғанымен, қазір мұнда фундаменталистік ислам тамырын тереңге жіберді. Терроршы да, «Талибан» да осы елден шығып жатыр. Бұл ел әлеуметтік-экономикалық тұрғыда өте баяу дамуда. Халқының көпшілігі кедей тұрады. Бастапқыда Пәкістанның исламды бұлай кері кету үшін емес, даму үшін пайдаланғысы келгені анық. Бірақ, 60 жылдары басталған ислам ынтымақтастығы қозғалысы Пәкістанды да өз иіріміне тартып әкетті. Осы жылдары Пәкістан мен Сауд Аравиясының саяси-мәдени байланыстары нығайды. 1960-шы жылдардың аяғында араб елдерінен келген фундаменталистік уағызға уланған халық бүкіл қоғамдық өмірді ислам шарттарымен реттеуді талап ете бастайды. Пәкістанда Сауд Аравиясымен тығыз қарым-қатынас орнатпай тұрған 1953 жылы 35-ақ медресе болған екен. Қара халық дәстүрлі исламды пір тұтыпты. Бұл жылдары Пәкістан билеушілері әлеуметтік прогресс, технологиялық мешеулікпен күрес, елдің экономикасын нарықтың шарттарымен реформалау сияқты мақсаттарды алдыңғы қатарға қойды. Ал, 1960 жылы медресе саны 140-қа, ал төменгі сатылы діни мектеп «танзимдер» тез көбейіп, саны 832-ге жетті. Бұл оқу орындарында 35 мың шәкірт оқыды. Пәкістан басшылығының стратегиялық қателігі осы болды. Олар дәстүрлі исламды емес, араб елдерінің оқытушылары әкелген исламды қолдады, оны ел арасында таратты. Көбейіп кеткен радикалды ислам өкілдері 1958 жылдан бастап модернистік реформалар жүргізе бастаған Айюб-ханның саяси бағытына қарсы шығып, 1963 жылы Пәкістанда ислам мемлекетінің құрылуына ықпал етті. 1980 жылдары бұрынғы мемлекеттік соттардың орнына шарифат соттары енгізілді. Қаржы саясаты толық өзгерді. Берілген несиелерден пайыздық өсім алынбайтын болды. Ислам салықтары – ұшыр мен зекет бекітілді. Ел ішіндегі саяси-әлеуметтік, экономикалық қатынастар шарифатқа бағындырылды. Пәкістан осы орта ғасырлық қоғамдық құрылысқа көшкен кезден бастап нарықтық экономика интситуттары мен демократиялық басқару формасының прогрессивті мүмкіндіктерін пайдаланудан қалды. Сондықтан болар, халық тұрмысы әлі оңалмай келеді. Осының бәріне басты себеп – халықтың фундаменталистік идеялармен жаппай улануы болды. Енді Пәкістанға 1950 жылдары жүргізілген модернистік реформаларға қайтуға жол жоқ. Өйткені, ондай реформаларға фундаменталистер тарапынан болатын қарсылық қарулы қақтығысқа ұласып кетуі ғажап емес. Ал, әлемдік нарыққа аймақтық ұйымдар, халықаралық сауда-экономикалық құрылымдар арқылы бүкіл адамзат бірігіп жатқан жаһандану жағдайында саяси-экономикалық модернизацияға аттап баспау жұртты кедейшілік пен білімсіздік батпағына батыру болмақ. Бізге «Пәкістан феноменіне» ұшырап, саяси-экономикалық мешеулік пен Шешенстандағыдай соғысқа килікпес үшін Шығыстағы теократиялық режимдердің мәдени ықпалынан сақтанған жөн.

Қазірдің өзінде Қазақстандағы мұсылман жұртшылығының арасында фундаментализм идеялары сіңісті болып отыр. Өйткені, бүгінде ҚМДБ-ның кадрлары жетіспейді. Қазақстандағы мешіттерге көбіне шетелден оқып келгендер мен шетелдік миссионерлерден оқыған қазақтар имам болып барғаны мәлім. ҚР ҰҒА Философия және саясаттану институтының 1997 жылы мешіттер мен шіркеулерде жүргізген әлеуметтік сауалнамасының нәтижесі бойынша «адам өлтірме» («не убий») деген өсиетті



православтардың 92 пайызы құптаса, мұсылмандардың 40 пайызы ғана дұрыс көреді [4, 192-193 бб]. Православтардың 88 пайызы өзінің ұлттық дәстүрлерін үйімізде сақтаймыз деп жауап берсе, мешіттегілердің 75 пайызы бұл сұрақты жауапсыз қалдырған да, тек 25 пайызы ғана дінге сәйкес келетін дәстүрлерді ұстанатынын жазған. Ал, православтардың 65 пайызы өздерінің ұлттық салт-дәстүрлерін білетінін айтса, мешіттегілердің 80 пайызы бұл сұраққа жауап беруді қажет деп таппаған. Ал, «теңдік», «әділдік», «адам құқы», «күш қолданбау», «бөтен діндерге төзіммен қарау» деген сияқты жалпы адамзаттық құндылықтарды 78 пайыз православтар қолдаса, мешітке келетіндердің 25 пайызы ғана құптаған. Бұл тенденциялардан Қазақстандағы мешіттердің де фундаменталистік идеялармен «аздап» уланғаны байқалады. Сондықтан, Қазақстан жұртшылығы келесі он жыл ішінде фундаментализм тұзағына түсіп қалмас үшін ҚМДБ дәстүрлі дінді зерттеп, қазақ даласындағы дін тарихынан хабары бар, сол дінге жаны ашитын кадрлар дайындауды жолға қоюы тиіс. Және халық та далалық исламды тұтынатын адамдар мен фундаменталистерді бір-бірінен ажырата алатындай білімді дәрежеге жетуі керек. Ол үшін ел арасында дәстүрлі исламның негізінде діни-ағарту жұмыстары жүргізілуі қажет. Жоғары оқу орындарында бағдарламасын білім беру министрлігі дайындаған дінтану арнайы курстары енгізілуі керек.

XX ғ. 80 жылдардың соңында 90 жылдардың басында Қазақстан және басқа Орталық Азияның басқа республикаларында «исламның жандануының» шарықтауы байқалады. Исламдық наным және сонымен байланысты дәстүрлер ұлттық сәйкестіліктің маңызды элементтері ретінде Солтүстік Кавказда да, Өзірбайжанда да, Поволжьеде, Қырымда да, Татарстанда да және бұрынғы КСРО басқа аймақтарында да өзінің шарықтауын бастады. Тіптен теориялық тұжырымдамалардың тұтас жиынтығы да қалыптасты. Зерттеушілер дәстүрлі исламға деген қызығушылықтың бұл шарықтауын дайындаған жалпы алғышарт қоғам өмірінің көптеген жақтарына әсер еткен күшті қоғамдық-саяси үдерістер болып табылғанын көрсетті. Айтарлықтай маңызды рөлді бұл жерде қайта құрылыс жылдары және жаңа жағдайда этникалық пен діни өзіндік сана-сезімді біртіндеп қалыптастыра отырып, өзінің халқымен рухани-мәдени құндылықтардың бірігетін қысқа уақыт арқылы мүмкіндік беретін бұрынғы кеңес республикаларының тәуелсіздігін алуымен бірге КСРО құлдырауының салдары алды. Сол 1990 жылдарда біруақытта Орталық Азияның кеңестік елдерінде рухани өмірдің ырықтандырылуының айтарлықтай қарқыны үдерісі басталды, ол діни білім жүйесінде біршама құрылымдық қозғалыстарды және дәстүрлі исламның, әсіресе, оның ағымдарының бірі – мазхаба Абу Ханифаның жақтаушыларының артуын тудырды. 1990 жылдың 12 қаңтарында болған Қазақстан мұсылмандарының бірінші құрылтайында Қазақстан мұсылмандарының рухани басқармасы (ҚМРБ) құрылған болатын [5, 121 б.].

Діни белсенділікке сол кезеңде аса қатты назар аударылған діни саладағы мемлекеттік саясат та септігін тигізгені сөзсіз. Осы және басқа да шарттар дәстүрлі ислам бастауына, оның ішінде ханафизмге қызығушылықтың өзіндік жарқырауы әсер етті.

Егер XXI ғасырдың басында адамзат «экстремизмге» ұшырасқан болса, онда мұны көпжылдық ішкі қайшылықтар мен сыртқы арандату күштерінің әсерінің ащы жемісі ретінде бағалауға болады. Экстремисттік пиғылдағы жарылыстар, жаса жігіттердің өзін-өзі жарып жіберуі біздің қоғамның бірлігіне іріткі салу мақсатын қойған күштердің әсерінің нәтижесі болып табылады [6, 53 б.].

#### Әдебиеттер:

1. Ислам должен возвышать человека // Казахстанская правда // 25 ноября, 2000. – С. 3.
2. Султангалиева А.К. Ислам в Казахстане: история, этничность, общество. – Алматы, 1998. – С. 67.
3. Ислам экстремизм мен лаңкестікке қарсы: лаңкестік әрекеттер-адамзатқа қарсы жасалған қылмыс / дар. О. Жұмабек. – Алматы: Көкжиек-Б, 2011. – 240 б.
4. Лаңкестік айыпталып жатыр // Егемен Қазақстан // 7 маусым, 2016. – № 107.
5. Кужабаева Г.Т. О проблематике террористической угрозы / Г.Т. Кужабаева, А.К. Жубаев // Ғылым: Наука, 2015. – № 1. – С.53-55.
6. Бітікова Д. 5 маусым күні Ақтөбеде не болды? // Егемен Қазақстан, 2016. – 7 маусым. – Б. 1-3.

## RELIGION AND CONTEMPORARY VISUAL ART

*Yessekeyeva E.F.,  
PhD student, 1<sup>st</sup> course, "Religious studies" specialty  
Al-Farabi KazNU*

Throughout history, man and art are close to each other. Awareness of man himself reflected in the stone figures, paintings, architectural monuments etc. Problems of life, religion, attitude are also were reflected in works of art.

Since primitive times, art has played a huge role in the development of man and society. Numerous works of Visual art (rock paintings, sculptural images of stone and bone) appeared much earlier than the conscious idea of a person about the world around him. With the help of art, a person tried to reflect his ideas about the world around him, which contributed to the consolidation and transfer of knowledge and skills, the emergence of another form of communication between people. In primitive society, human artistic activity was inextricably linked with all the existing forms of spiritual and material culture: mythology, religion and lifestyle.

Since ancient times, religion and art are closely interrelated. Many researchers believe that symbolic forms used by primitive people, like: rock carvings of animals, repetitive motifs of circles, people, etc. wore primarily religious in nature.

Art throughout the long historical epoch used plots and images largely borrowed from religious mythology; works in religious themes (sculptures, frescoes, icons) were included in the system of religious practices and activities. As a stimulus for creativity and culture, religion is the spiritual impulse that conjoins humanity with divinity through spiritual experience, ceremony, and mythology. Art and religion converge through ritual practice and presentation of sacred narrative, thereby affecting "an experience of the numinous" [1]. Cultural activities involve the creation of a special environment, saturated with religious symbols and images of supernatural forces and existence.

In Western art history prior to the 20<sup>th</sup> century, spirituality was often subsumed by religion. The relationship between art and religion was fractious; at times they were mutually reinforcing, while at others there was dissension because of the lack of unanimity about the image. The crux of the Iconoclastic controversies of the 8th and 9th centuries, and later the Protestant Reformation, was not so much a denial of the importance of imagery but, on the contrary, was about just how much power images held. The iconoclasts believed that the use of images distracted from the main goals of religious practice, and could lead to moral and religious corruption [2].

The end of the twentieth century is marked by the return of religion to political and public life. The religiosity that has returned to our lives is not a religion in the traditional sense. The worldview of modern man, when confronted with religious ideas and phenomena, transforms them, creating new cults and teachings. A similar phenomenon P.S. Gurevich called "new religiosity", defining it as one of the characteristic directions of modern spiritual life [3, p. 257].

These problems are reflected in the visual arts, which is a kind of barometer that reflects changes in spiritual culture.

An instigator of social reform, an aesthetically pleasing concept of ethics, has been always a reflection of what is happening in society [4].

Numerous scholars and social commentators concur that religion is making something of a comeback in the public sphere, with some suggesting that it never truly went away in the first place. Art, as a medium to reflect on societal trends, provides us with a reflection of these intangible trends in visual form. The critical and oftentimes destructive character of postmodernism was in no field as evident as in the arts. The philosopher Jean-François Lyotard declared this era to be the end of all 'grand narratives,' and religion, like all grand narratives, was considered a story, a mere tale [5]. According to its philosophers and spokespeople, there was no place for religion in the postmodern society and therefore in the life of the postmodern artist.

Abstract expressionists such as Mark Rothko, Barnett Newman addressed to spiritual, transcendence and sublime in their works.

For others, postmodern philosophy and its convictions were influential for their view on religion. But postmodernism is not as dominant as it once was, and this can be seen in the arts as well [6]. Its unrelenting regime has made way for new possibilities and a neoromantic turn in the arts which some call metamodernism [7]. With newfound hope and optimism, perhaps even desperation, the artist no longer regards religion and spirituality as subjects to be frowned upon. The search for 'something more' is back and this time it can be found in the art galleries, too, amongst other places. For example, religion has returned to the cinema with

popular films like *Luther* (2003), Mel Gibson's *The Passion of the Christ* (2004), and *Kingdom of Heaven* (2007).

Nowadays there is an increasing interest to religious motifs by contemporary artists. Historically it is generally accepted that religious art is filled with spiritual and considered to be sacred. But contemporary religious art, more often use religious motifs, mostly representing them in ironic and satirical form. For example, artist Joni Wehrli and her work in which she depicted on a gothic panel – a dog in the armor of St. George who kills a dragon or sculpture work in which dogs receive the baptism of Christ. At the same time, Joni Wehrli notes that the goal of her works is not iconoclasm and dogs are models and depicted in her works with a certain “sensitivity” and “tenderness”. As the artist herself says, “God is a man, why can't he be a dog or an animal? Animal innocence may be closer to God than materialism and the greed of modern man”.

Having relatively fewer constraints than artists in earlier centuries, and hence greater autonomy, contemporary artists have sometimes exploited religious symbols in ways that go against their traditional role to support faith, and are used instead ironically or blasphemously, in order, alternately, to critique and to provoke. Both inside and outside the contemporary art world, iconic images of Christ are summoned because of the degree of familiarity and connotations they represent.

Sarah Lucas's tongue-in-cheek *Christ You Know It Ain't Easy* (2003) uses the figure of Christ, composed of cigarette butts, to provoke humor in what resembles an advertising slogan. A number of isolated cases of controversial artworks, however, go beyond irony and cause outcry. These are transgressive because they cross the boundaries of what is deemed acceptable to religious groups and lead to ramifications that include their banning or destruction. The sensationalist examples of transgression by Gilbert Proesch and George Passmore, known as Gilbert and George, particularly in their 2005 show *Sonofagod Pictures: Was Jesus Heterosexual at the White Cube* (London), took an openly provocative stance, but there are other works that are carefully nuanced and, when looked at in the round, convey the complexity of religious expression. Frank Burch Brown's claim that “[t]he art that has the greatest religious significance is not necessarily the art of institutional religion but rather that art which happens to discern what religion in its institutional or personal forms needs most to see” is prescient [8].

In the 1990s, a number of “religious” works became the site of controversy in the Culture Wars. In 1999, New York City Mayor Rudolph Giuliani was outraged at the public display of Chris Ofili's *The Holy Virgin Mary* (1996) because of what he deemed to be the unacceptable use of cutouts of female genitalia that surrounded the main image of the Virgin, and also the further fact that the Virgin's right breast had been fashioned out of elephant dung. He regarded this as being disrespectful to the holiness of the subject and unsuccessfully attempted to have it banned when the *Sensation* exhibition moved to the Brooklyn Museum in 1999. From another point of view, it could be argued that by showing graphic cutouts of images that we would not conventionally place next to the Blessed Virgin, Ofili is actually reinforcing her sanctity and virginity [9].

Other major contemporary artists have consistently returned to religion as subject matter, as well as to the spiritual/aesthetic experience of making and experiencing works of art: Shahzia Sikander, Anselm Kiefer, Andy Goldsworthy, Ann Hamilton, Atta Kim, Bill Viola, Theaster Gates, Meredith Monk, Sanford Biggers, and James Turrell.

At the same time Exhibitions such as the Los Angeles County Museum's *The Spiritual in Art: Abstract Painting 1890–1985* (November 1986); the Deutsche Guggenheim's *On the Sublime: Mark Rothko, Yves Klein, James Turrell*, in Berlin (July 2001); the City Gallery at Waterfront Park's *Thresholds: Expressions of Art & Spiritual Art*, in Charleston, South Carolina (December 2003); and the Houston Contemporary Arts Museum's *The Inward Eye: Transcendence in Contemporary Art* (December 2001) have raised awareness regarding the plurality of spiritual expressions and embraced the notion of the sublime in contemporary art. These exhibitions, groundbreaking as they are, only begin to address the melding of spirituality and art that is gaining momentum at the beginning of the twenty-first century. Such exhibitions do, however, bring to light modern and postmodern avant-garde artworks and artists engaged with the spiritual and the transcendent.

Today in certain parts of the Western world, the Church (the Protestant Church, in particular) has become viewed as a cultural space for exchange and dialogue, and part of this identity entails accommodating artworks on a temporary or permanent basis via a program of commissioning. Works are not necessarily commissioned to reflect Christian theology or to support the liturgy; they might indeed offer a critique of or challenge to Christian values, but the intention is to respond sensitively to the space in which the work will be contained, and to encourage spiritual reflection, even if this is not always in connection to religion.

An example of a shift of placement creating different meanings is Tracey Emin's installation in Liverpool Cathedral. *For You* (2008) was commissioned by the cathedral chapter and was exhibited as part of the 2008 European Capital of Culture Year. It is a pink neon sign comprised of the words “I felt you and I knew you loved me” written in Emin's handwriting and placed just under the west window.<sup>32</sup> The artist's rationale was that she wanted people to contemplate and share their feelings of love – for each other, for God – an exercise that she thought was rarely done due to people's tendencies to internalize love. Her message, which can be

read on different levels, is integral to the Christian ethos of agape, but also encompasses more universal and humanitarian sentiments. However, outside the parameters of the cathedral, the wording, replete with its gaudy presentation, may have different and inappropriate connotations.

The simplistic view would say these are all anti-religious pieces, except for the fact that every one of the artists spoke up about their own faith, and how art became a way of struggle with their spiritual lives.

#### References:

1. Otto R. The Idea of the Holy. Translated by John W. Harvey. – Oxford University Press, 1923.
2. Rina A. Spirituality and Contemporary Art. – Oxford Research Encyclopedia of Religion, 2016.
3. Гуревич П.С. Культурология. – М.: Проект, 2003. – 336 с.
4. Dutton D. The Art Instinct: Beauty, Pleasure & Human Evolution. – Bloomsbury Press, 2010.
5. Lyotard, Jean-Francois. The Postmodern Condition: A Report on Knowledge. – Ed. Brian Massumi. University of Minnesota Press, 1984.
6. Kirby A. The Death of Postmodernism And Beyond. – PhilosophyNow, 2006.
7. Timotheus Vermeulen and Robin van den Akker. Notes on Metamodernism. –Aesthetics and Culture. – Vol. 2, 2010.
8. Frank Burch Brown, Religious Aesthetics: A Theological Study of Making and Meaning. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1989.
9. His use of elephant dung could be explained by citing the magical and spiritual powers of dung in his ancestral home of Africa, although this reading has been received skeptically given his real identity as a British-born African. S. Brent Plate, "Introduction," in Religion, Art, & Visual Culture: A Cross-Cultural Reader, ed. S. Brent Plate, 1–5. – New York: Palgrave, 2002.

## ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ СІҢГЕН «СОПЫЛЫҚ» ДІНИ ТЕРМИНІНІҢ ҰҒЫМДЫҚ ТҮСІНІГІ

*Абдрахимова Г.Б.,  
магистрант, Филология және әлем тілдері факультеті  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

Қазақтың дүниетанымындағы «дін мәселесі» халқымыздың рухани мұра жүйесінде оның ертедегі дүниетанымдық ойлау элементтерінен бастап, қазіргі заманғы толысқан дүниетанымдық теориясын түгелдей қамтитын ұзақ та жемісті жолдардан өтіп, әлі де зерттеліп қарастырылуда. Оның негізгі бағыттары ретінде қарапайым да тұрпайы-диалектикалық ойларды, дүниеге шынайы түрдегі көзқарасты, дінді тану және басқа да еркін ойлау процестерін, адамгершілік мәселелері мен адам туралы ілімдерді, күш көрсетпеу идеясы және оның күш көрсету саясатына қарсы бағыттарды насихаттау, тағы басқа мәселелері болды.

Діннің адамзат тарихында алар орны бар, діни санасы болмаған халық жоқ. Сонымен бірге дінге деген көзқарастар да әр дәуірде, әр қоғамда әрқилы болып келген. Ол дами келе адамның танымын, сенімін қалыптастыратын күшке айналды. Діни ұстанымдар негізінде қалыптасқан сенім адамның қоршаған ортамен, басқа адамдармен, қоғаммен қарым-қатынасына әсер етті. Сол сеніммен адам әлемді таныды, өмір жолын таңдады, мінезін, ойын, дағдысын қалыптастырды. Жалпы адамзат тарихына көз салсақ, діннің шешуші рөлі бар екенін ешкім жоққа шығара алмайды.

Сондықтан дін дегеннің не екенін, оның қысқаша тарихын танып білу әрбірімізге қажет. Егемен ел атанған мемлекеттің азаматтары үшін бұл қажеттіліктің өзіндік ерекшеліктері бар. Сол себепті, қазіргі таңда жастардың дінге қатынасы көкейкесті мәселеге айналуда.

Тарихи жадыға тиеселі адамзат тарихының өн бойына көз жүгіртер болсақ, онда діндарлықтың адамзат тарихын басынан аяғына дейін толық қамтып жатқандығын көреміз. Діннің халықтар өміріндегі алатын орнының зорлығы соншалықты діндердің негізін түсінбей жатып сол діндерді ұстанатын халықтардың мәдениеті туралы толық көзқарас қалыптастыру мүмкін емес. Дінді сипаттау оңай жұмыс емес. Біздің ойымызша, діннің анықтауыш қызметі оның әлеуметтілікті қалыптастыруында, яғни адамдар қарым-қатынасын реттеуде болса керек. Өйткені тіпті «религия», сөзінің этимологиялық бастапқы мәнінің өзі де «біріктіру», «байланыстыру», «қатынасты қалыптастыру» дегенді білдіреді. Дін адамдардың бірлестігін және ұйымдастығын қалыптастырушы идеологиялық механизм. Діннің мазмұны әлеуметтік мәні бар негізгі құндылықтарды қасиетті деп танудан тұрады.

Дін - қоғамдық құбылыстардың ішіндегі ең күрделісі. Діннің мән-мағынасын қаншама ғұламалар ашып көрсетуге талпынған болатын. Дін жөнінде жазылған мақалалар, ғылыми еңбектер саны некен-саяқ. Дегенмен «діннің бастауы мен тұңғыш терең мәні ел көзінен тасада қалып қойды». Қорқыныш - үрей де, сүйіспеншілік те, ата-бабаларды қастерлеу де және т.е.с. да діни сенімнің өз алдына жеке тұрған бастауы бола алмасы анық. Дінге нақты және бір мағыналы анықтама берем деу өте қиын.

Ал, қазіргі таңда өркенитеттік жолға түскен Қазақстан Республикасында діни сенім бостандығы адам құқығы ретінде мойындалып отыр. Қазіргі таңда қоғамның тұрмыс-салты мен дүниетанымының жүйесі ретіндегі діннің рөлі айтарлықтай өсті. Діннің қоғамдық қатынастарға, қоғам санасының діни компонентін қалыптастыруға ықпал етуі күшейіп, кеңейе түсуде. Халықтың әртүрлі топтар өкілдерінің рухани, соның ішінде діни өмір салтына деген қызығушылығы артуда.

Дін арабша – адам пайымының бүкіл әлем мен болмысқа, қоршаған дүниеге, табиғатқа, өзі өмір сүретін ортаға және өзінің ақыл ойы мен сана сезімінен тысқары тылсым дүниеге қатынасы; адамзат танымының дүниемен жаратылысқа деген көзқарасты айқындайтын мифология, философия және ғылымнан ерекше өзіндік бір тұрпаты; адамзат қоғамындағы аса күрделі де маңызды әлеуметтік-мәдени институт; ерекше қоғамдық сана және әлеуметтік құбылыс.

Діннің басты белгісі – адамның ақыл-ойы, сезім мүшелері қабылдай алмайтын болмыс түріне сену және оны мойындау. Адамзат тарихының өн бойында дін адам сенімінің сипатына халықты қамтуына байланысты сан түрлі күйде болады.

Адамзат баласын рухани тәрбиелей отырып, адамгершілік қасиеттерге жетелейтін күштің бірі – діни сенім. Түркі топырағында дүниеге келген ерте заман дидактикалық әдебиеті Ислам діни қағидаларымен толыға түсті. Зерттеушілердің Х-ХІІ ғасыр аралығында туындаған дүниелерді «Исламдық дәуір әдебиеті» [1, 5 б.] деп атайтындығын негізге алатын болсақ, ХІ ғасыр ескерткіші саналатын «Түрік сөздігінде» діни сипаттың болуы әбден мүмкін еді. Сөздіктегі әдебиет үлгілерін құрайтын өлеңдер мен мақал – мәтелдердің тақырыбы мен мазмұндық аясына мән бере қарай отырып, исламдық іздің айқындығына көз жеткіземіз.

Ислам діни адамзатты имандышыққа жетелей келе, адалдық, парасаттылық пен асқан білімдарлықты қалыптастыратын қағидалардың жиынтығын ауқымына сыйдыратындығы белгілі. Мінез – құлық мәселелері жөнінде Құран Кәрімде «Мінез - құлықтың абзалдығы», «Жомарттық», «Жақсылық – Жамандық», «Жақсылық істеудің қиыншылығы», «Жаман ойға ілеспеу» сынды арнайы бөлімдердің қамтылуы рухани – адамгершілік қасиеттерді қалыптастыруда ислам әсерінің мықтылығын байқатады.

«Адам – қанағатпен, діни сенім күшіменен адам. Бұлар мал – мүліктен, мәртебе – салтанаттан, тіпті, өмірден де қадірлі. Діни сенім мен иман адам мен Алла арасындағы байланыс болып табылады, адамдарды адамгершілікке қосқан, міне, осы», – дейді зерттеушілер.

Дін мәселесі – Махмұт Қашқаридың «Түрік сөздігінде» әрдайым қозғалып отыратын тақырып. Қашқари оған арнайы тоқталып өтпейді, бірақ сөздіктің тұла бойы тұнған діни пайымдаулар екендігін парақтай бастағаннан-ақ байқаймыз. ХІ ғасырдағы Ислам діни көрінісін сөздіктегі сопылық сарындар арқылы тани аламыз.

Енді, қазақ халқына ислам діни исламның сопылық бағыты арқылы жетті. Енді, осы сопылық ұғымына тоқталайық және таралуын зерделейік.

Сопылық – ислам дінінің негізінде VIII ғасырда мұсылман елдерінде пайда болған ағым. Мұнда бүкіл тіршілікті, бар дүниені Алла арқылы бағалау, тану бар. Бір Алла ғана хақ, қалғаны екінші орында. Сопылар Алланың жүзіне ғашық, Алланың нұрлы бейнесін көруге асық. Дүниенің бәрі Алла жолында тәркі етілген. «Сопы», «суфизм» сөздерінің қайдан шыққандығы жөнінде бірнеше пікірлер бар.

«Сопылық» терминінің екі шығу тегі бар деп тұжырымдалады. Берунидің айтуынша, «сопы» грек тілінен аударғанда «ақылшы, ақылгөй» мағынасын береді [2, 112 б.]. Ал Ахмад-и-Джамның еңбегінде «сопылар – суфтың иегерлері. Суф – мешіттегі тас мүсіндер мағынасын береді» [3]. Бұл сөздің түбірі арабтың «сафа» (араб.: صفا, тазалық) сөзімен байланысты деген пікір бар. Басқалар бұл сөз арабтың «суф» (араб.: صوف, жүн) сөзінен шығып, ертедегі сопылардың жүннен тоқылған киім үлгілерін білдіреді деп санайды. Келесі бір ғалымдар тобы сопыларды «сафо» - таза, жарқыраған деген мағынамен байланыстырады, «саф алтындай таза» тіркесі осыдан келіп туындаған дейді.

Сопылық немесе тасаууф (араб.: تصوف, *taşawwuf*) – зүһд (*аскетизм*), жақсылықтармен әшекейлену, нәпсіні тазарту және рухтың дәрежесін көтеру. Тасаууф ғылымы – сопылықты ұстанатын адамдардың сенімдерінің жинағы және олардың оңаша халінде және жиындарда ұстанатын әдептері.

Сопылық – дүниеден безуге, нәпсіні есептеуге, тәнге қатысы бар нәрселерден бет бұруға, нәпсіні тазалауға, Аллаға мағрифатқа немесе хақиқатқа иман келтіру арқылы қосылу (араб.: فناء – нирвана) дәрежесіне жетуге ұмтылысқа негізделген өмір салты. Сопылықты ұстанушыны сопы (араб.: صوفي, суфий) деп атайды [4].

Сопы - ислам дінінің поэзиялық бағытын дамытушы, бұл дүниенің қам-қарекетін сөз етпейтін, сұхбатының негізгі тақырыбы ар-ождан, Алла, Аллаға деген махаббаты шексіз жаратқанның құлы. Шығыста, қала берді, қазақ жұртында діни көзқарас ықпал етіп, сопылық бағыт әсерінен ұлт арасындағы шайырлардың жаратушы күшке деген махаббаты туындап, сол арқылы халықты иманға, ұлтжанды болуға шақыратын фактор қалыптасқан.

Қазақтың ақыны М. Жұмабаев әкелген, түпкі негізі ортағасырлық шығыс әндерімен байланыса қалыптасқан бағыт бар: Бұл – ислам дінінің дамуы негізіндегі тарих сахнасына шығып, тек өлең қайраткерлері емес, қоғам қайраткерлеріне де айналған шығыс шайырлары, яғни, сопылық дәстүрді жасаушылар ілімінен жалғасын тапқан заңды құбылыс [5, 196 б.].

Сопылық поэзияны зерттеу – біздің дінтану, философия ғылымы үшін де мәні зор. Себебі, орта ғасырдағы әдебиеттің үлкен бағыты – сопылық поэзия болып есептеледі. Алайда, ұзақ уақыт қазақ топырағында сопылық поэзияны тереңдеп тексеруге тұсау салынды, осылайша, жабулы қазан жабулы күйінде қалды.

Сопылық – халқымыздың дүниетанымына айтарлықтай ықпал еткен философиялық жүйе екенін мойындауымыз керек дейді ғалымдар. Алайда, соңғы уақытта қайта құрудың желі есіп, еліміз егемендік алғаннан кейін ғана Яссауи бабамыздың мұраларын танып – білуге бет қойдық. Десек те, Яссауи, Сопы Аллаяр, Бақырғани, Шәкәрім тәрізді ақындардың поэзиялық туындыларын бойлай зерттеуге исламның, сопылықтың қыр-сырын терең зерттелмей келеді деуге болады.

Жалпы, сопылар дүниетанымы күрделілігімен ерекшеленеді, өз ойларын жеткізуде олар метафоралық жолды таңдап, ұстанымдарын өзгеше символдық көріністермен береді. Мәселен, махаббат лирикасындағы сұлуға асық болу мен жарыққа ұмтылған көбелек бейнесі Жаратқанға жол таппай аласұрған сопы сезімін бейнелейді.

Сопылық тіректер: тәуба, сабыр, шүкір және басқалары адамды жетістіктерге жеткізді.

*Тәуба* – өкіну, арылу – тарих жолымен жүруші өзінің барлық іс-әрекетіндегі кемшіліктеріне, жаман оймен айтқан сөзіне, біреулер жайлы қызғаныш сезімдеріне өкіну мағынасын береді. Ол өз жанын ашу-ызадан, өз ойын қажетсіз уайымнан босату керек. Егер ол қандай да бір күнә жасаса, онда қатесін түсініп, тәубасына келуі керек.

Тәуба мағынасы жағынан барлық мұсылмандар үшін жалпы тірек болып табылады, ал сопы үшін тәубаның екі түрі бар: инобат – әулиеге арналған баспалдақ, авбат – Пайғамбарға арналған баспалдақ. Инобат пен авбат дәрежесіне жету үшін барлық күнәлардан арылып, жараланған жүрегің мен ақыл-ойыңды тазартып барып қана келесі тіректерге келуге болады:

*Сабыр* – шыдамдылық таныту, бір қызығы, сабара етістігі ауруға шыдау деген мағынаны береді. Бұл сатыда сопы ақиқатқа жету үшін басына түскен қиындықтардың бәрін жеңуі тиіс. Осы жағдайда шыдамдылық оның өмірінде кездесетін немқұрайлықты да білдіреді және оны жолдан тайдырады. Сопының шыдамдылығы Сенеканың стоицизміне ұқсас: «Қандай да болмасын әділетсіздік кімге бағыт-талса да оны кеміту болып табылады, кімнің болса да дәрежесіне, тәніне, немесе қандай да бір сыртқы заттарға нұқсан келмей қоймайды. Бірақ дана адамға еш зияны тимейді: ол тағдырына сенбей өзіне бәрін сиғызды». Сопы да тағдыр тәлкегіне шыдай біледі және оның тосын сыйына көңіл аудармайды.

*Шүкір* тірегінде – сопы жердегі және көктегі игіліктер үшін Құдайға ризашылығын білдіруі керек. Ризашылық оның жүрегінен орын алып, шын ниетте болуы керек.

Сонымен қатар, «інжу-маржан», «жар», «шырақ», «мұхит» секілді символдық мәні басым сөздер сопылар жырының өзіндік лексиконын құрайды. Бұл туралы зерттеушілер төмендегідей түсініктер мен символдық ұғымдарды, метафоралық көркем құралдарды алға тартады: «Сопылыққа тән ұғым-түсініктер: әсемдік (джамол), сұлулық (жуси), кемел (камол), тәртіп (тартип), тазалық (сафо), анықтық, айқындық (экнат), нұр (нур), айбындылық, ұлылық (джалол). Сопылық символдары: махаббат, ықылас, қалау, тілеу, ынтықтық, құмарлық, кездесу, ажырау, айырылу, сүю, шарап, шыны (бокал), құмыра, мастық күй (хэл), айығу, жарық, түс, тұр, т.б.»

«Түрік сөздігіндегі» сопылық дәстүрде жазылған жырлар аталмыш ағымның алғашқы үлгілері саналады, яғни, сопылық сарын сөздік өлеңдерінде кемелденген түрде көрінбейді.

Тілімізде әрі түсінігімізде ғашықтықпен қоса махаббат деген ұғым бар. Сопылардың пікірінше, Құдай – олардың өмір сүру мәні. Тек осы бірлікте ғана адамның мәні мен бақыты анықталады, және осы бірліктің негізі махаббат болып табылады.

Махаббат – бұл қайғы, тақуалық, өкіну, өзін-өзі қорлау, және ақырында Құдай мен адамның кездесуі. Сопының Құдайға деген махаббатының апофеозы – онымен біртұтас болуы.

Сопылардың махаббат мәселесі тіпті проблема емес. Сүю – бұл адамның табиғи жағдайы. Адам алдымен тарих жолында Мен және Сен қатынасымен көрінеді, хақиқатқа жақындағанда, ол Мен және Сеннің бірлігіне айналады. Сопылыққа жетудің ұзақ жолында сопы ғашық болуы керек, яғни қайғырған, осы жолды қорытушы өзінің махаббатын көруге тырысушы болуы керек.

Аллаға деген махаббат, онымен біртұтастанып, сіңіп кетуі – сопылық поэзия мен прозаның басты тақырыбы. Сопылар, әдетте, әйелдер бейнесіне жүгінген. Бірақ әйел бейнесінің қасында оның сүйіктісі тек Құдай болып есептелді. Сондықтан барлық сопылық әдебиеттің астарлы мәні бар. Сопылар мен мұсылмандық ортағасыр-дағы мектептер мен түрлі бағыттар өкілдері үшін сопылық мәтіндердің эзотериялық және экзотериялық мәні Құранды эзотериялық және экзотериялық талдаумен тығыз

байланысты. Сондықтан сүйіктісінің бейнесі, онымен кездесуі және сол кездесуден Абай: «Махаббат пен құштарлық ол екі жол» дегендей махаббат адамдардың қоғамдағы отаншылдық, халық сүйгіштік, ұлтжандылық, патриоттық, жалпы адамгершілік, имандылық қатынастарын анықтайтын халыққа тән философиялық категория еді. Сондықтан да ортағасырлардан бұл түсініктің ресми қалыптасқан мән-маңызы болды.

Ал Қожа Ахмет Яссауи үшін махаббат ұлы сезім. Ол өз алдына пәк махаббатты мақсат етіп қояды. Өзінің асқақ махаббаты ретінде Аллаға табыну. Аллаға табыну мен сүюді таңдап алады. Өйткені махаббат адамды о баста даралық әлемінен алуан түрлі дүниеге әкелді. Шәкәрімдегі қайталанбас бір ерекшелік – онда сопылық сияқты жарға ғашық болу сарыны бар.

Тағы да айта кететін жәйт, Абай мен Шәкәрім поэзиясындағы рухани-адамгершілік ізденістердің негізін дін исламның иініне қаныққан, сопылық сарынында сарапталған жырлар құрайды. Абай сопылыққа көп бойсұна бермегенмен, қағидаларын ұстанған жандарға қарсы келмейді. Ал Шәкәрім болса, шырқау шыңға қол созған өлеңдерімен нағыз сопы екендігін өмірінің соңына дейін дәлелдеп өтеді. Алып ақындардың жырлары Аллаға арналған асықтық айшығында бір арнада тоғысады да, сопылықтың онан арғы соқпағында Шәкәрім дара кетеді.

Абай мен Шәкәрім шығармашылығындағы адамгершілікті ту етіп көтерген өлеңдерін саралау барысында ақындардың діни ұстанымын дәстүр негізінде қарастырылды.

Ойымызды қорытындылайтын болсақ, Қазақстанды мекендейтін түрлі ұлт өкілдері қоғамдық өмірдің барлық салаларында заң жүзінде және күнделікті өмірде тең саяси, мәдени, әлеуметтік құқықтарға ие болып отыр. жеке адамның рухани тазаруында, ізгілікті мұраттарды пір тұтатын жас ұрпақты тәрбиелеуде діннің үлкен рөл атқаратынын өркениетті елдер тәжірибесі дәлелдеп отыр. Өз мәнінде уағыздалған діни нанымдар бір халықты екінші халыққа қарсы қоюды мақсат етпейді. Керісінше, дін барлық адамзатты бейбітшілікке, сенімге, тәубаға, келісімге шақырады. Тәуелсіз Қазақстанның ұлттық саясатында діннің зор рухани потенциалы қажетті орын ала бастады.

Жастарға батылдық, алған бетінен қайтпау тәрізді қасиеттер тән, бұл әрине жақсы. Бірақ, өкінішке орай, олардың көпшілігі әлемдік діндердің тарихын терең біле бермейді. Бұның себептерінің бірі қазіргі жастардың діни санасының дұрыс қалыптаспағанынан болып отыр. Бұл өз кезегінде теріс түсінік қалыптастыруы мүмкін.

Ресми деректерге сүйенсек, бүгінде Қазақстандағы 14 пен 29 жас аралығындағы жастардың үлес салмағы халықтың жалпы санының 27,8%-ын, яғни 4,5 миллионнан астам адамды құрайды екен. Алайда, бұл көрсеткіштің ішінде дінді қуаттайтын жастардың саны белгісіз.

#### Әдебиеттер:

1. Қыраубайқызы А. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы: «Өнер» баспасы, 2008. – 196 б.
2. Петраш Ю.Г. Ислам. Философско-культурологический взгляд. – М.: Республика, 2005. – 302 с..
3. Абдур-Рахман Джамал - поэт и суфий // <https://islam-today.ru/>
4. Сопылық // <https://kk.wikipedia.org/wiki/>
5. Қазіргі дәуірден тыс діни қозғалыстар мен культтер / кураст. Байтенова Н.Ж. және т. б. – Алматы: Эрекет-Принт, 2009. – 275 б.

## ИСЛАМДЫҚ ТЕЛЕБАҒДАРЛАМАЛАР АРҚЫЛЫ ҚОҒАМДЫҚ САНАҒА ӘСЕР ЕТУДІҢ АЛҒЫ ШАРТТАРЫ

*Абитаева Г.Т.,  
магистрант, 2 курс, «Исламтану» мамандығы,  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

*Ғылыми жетекші:  
Құрманалиева А.Д.,  
филол.ғ.д., профессор,  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласы барша қоғамымызға зор сілкініс жасап, Елбасымыз ұлттық құндылықтар арқылы өскелең ұрпақты тәрбиелеуге айырықша мән бергені белгілі [1]. Бұл бағдарламалық мақала көкейде жүрген түйткіл-сұрақтарға, оның ішіндегі қоғамдық сананың жаңғыруы, қазақстандық бірегейлік пен бірлікті нығайту мен дамыту мәселесіне жауап берді.

Қоғамның даму үдерісінде мемлекеттің, ұлттың дамуы сапалық өзгерістерге түсіп, жаңарады, жаңғырады, басқадан қабылдап, толығыды. Бірақ, басқа ұлттармен халықтармен араласу, жақындасу



үдерісінде белгілі бір компоненттерді қабылдау барысында олардың тек жақсысын ғана емес, қоғамның басым көпшілігі қабылдамайтын жаман үрдістерді де қабылдады. Мысалы, ұзақ жылдар бойы Кеңестік кезеңде дін ұстануға белгілі бір шектеулер қойылғаны белгілі. Ал, тәуелсіздіктен кейін дін ұстауға еркіндік берілді. Қоғамдық сана жаңа өзгерістерге түсті. Жаңадан мешіттер салынды, дін ұстанушылар саны өсе бастады.

Дін қоғамдық сананың бір түрі, бір күштің өмір сүретіні туралы сенімге негізделген түсініктердің жиынтығы. Қазіргі кезде дүние жүзінде және Орталық Азия елдерінде діннің ролі және рухани құндылықтар мен саяси өзгерістер үдерісінде діни сана өзекті болуда. Ислам діні діни жүйенің негізгісі және қоғамдық сананың формасы ретінде маңызды орын алады. Ол рухани, адамгершілік және қоғамдық құндылықтардың тұтас дүниетанымдық жүйесі бола отырып, қоғамдық құрылымның заманауи модельдеріне өз қатынасын жасауға тырысады.

Қоғамдық сананың өзгеріп, заманауилануын біз үнемі назарда ұстаймыз. Қоғамдық сана жағымды және жағымсыз болып өзгереді. Қоғамдық санаға қазіргі кездегі қазақ теледидарындағы исламдық бағдарламалар да әсер етуде. Мысалы, «Асыл арна» телеарнасында ақпараттық-танымдық бағдарламалар беріледі. Әсіресе, Құдси хадистер бойынша халықтың айтарлықтай сауаты ашылып, салауатты ойлауға, өзіндік санасының қалыптасуына ықпал етіп жатқаны даусыз [2].

2007 жыл, қыркүйек – Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының қолдауымен «Асыл арна» телестудиясының құрылды. 2008 жыл, маусым – «Асыл арна» телеарнасының ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінде электрондық бұқаралық ақпарат құралы ретінде тіркелуі (Тіркеу куәлігі №9467-Э) 2009 жыл, тамыз – «Асыл арна» телеарнасының кабельдік желі арқылы таралуы 2009 жыл, тамыз – [www.asylarna.kz](http://www.asylarna.kz) сайтының ашылуы 2010 жыл, маусым – «Асыл арна» телеарнасының спутниктік жиілікке таралуы 2011 жыл, наурыз – «Асыл арна» арнасының [www.asylarna.kz](http://www.asylarna.kz) сайтында online хабар таратуы басталды.

«Асыл арна» исламтану бойынша жоғары оқу орындарымен де байланыс жасайды. Атап айтқанда «Нұр Мубарак» университетімен «Асыл арна» телеарнасы ынтымақтастық меморандумына телеарна Бас директоры Мұхамеджан Тазабеков пен «Нұр Мубарак» университетінің ректоры профессор Мухаммад аш-Шаххат әл-Жинди қол қойды. Екі жақты келісімнің еліміздегі имандылықтың, саналы ұрпақтың тәрбиесінде маңызы зор екендігі айтылып, болашақ жоспарларды сипаттады. Екі имандылық шаңырағының ел өміріндегі орны мен маңызы жайлы екі жақтың басшылар кеңінен айтып, бұл байланысқа зор сенімдерін білдірді.

Осы меморандум нәтижесінде университеттің ғана емес, еліміздегі имандылық пен отбасылық құндылықтардың насихатшысына айналған телеарна арқылы елімізге ислами құндылықтар мен қоғамдық санаға ықпал ететін бағдарламалар кеңейе түсуде. Ректор, профессор Мухаммад аш-Шаххат әл-Жинди: «Асыл арна телеарнасы жайлы біліп жатырмын, қазақ елінде дінімізді, имандылық пен адамгершілік құндылықтарын насихаттайтын телеарнаның болуы өте керемет. Себебі қазір технологияның заманы, адамдар көбіне ғаламтор, ТВ арқылы ақпарат алады. Ал жақсы, пайдалы ақпарат тарату – бұл үлкен еңбек», - деп атап өткен болатын [2].

Ал 3 млн-дай тұрақты көрермені бар «Асыл арна» телеарна басшысы Мұхамеджан Тазабеков: «Бұл рухани саладағы үлкен оқиға. Өйткені «Асыл арна» эфирінен шығатын хабарларда сұхбат беретіндер негізінен осы Нұр-Мубарак университетінің түлектері. Елімізге белгілі Қайрат Құрманбаевтай үлкен ғалымның келуімен жаңа өзгерістерге жол ашып, әріптестік байланыс меморандум арқылы жүйеленуде. Ынтымақтастығымыз университетке жаңа басшылық келуімен жаңа белеске көтеріліп жатыр», - деп көрсетті [2].

Бүгінгі таңда тәуелсіз Қазақстан әлемдік өркениетте өз орнын алды. Қажетсіз сілкіністер мен саяси-экономикалық дағдарыстардың қақпанына түспес үшін эволюциялық даму бағытын басты бағдар ретінде ұстанып, ұлттық құндылықтарды өркендетуді қалайды. Қажетсіз сілкіністер деп отырғанымыз әлемнің бірқатар елдеріндегі, мысалы, Ирактағы, Египеттегі, Ливиядағы, Сириядағы және т.б елдердегі саяси дағдарыс аталған елдердің дамуына тежеу салды. Ашығын айтып қоялық, бұл біздің жолымыз емес. Біз ұлттық құндылықтар негізінде елімізде тұрақтылық пен сенімнің, бірліктің орнауына күш салуымыз қажет, ал, ол өз кезегінде даму, өркендеуге жол ашады. Осы бағытта исламтану бойынша жүргізілетін телебағдарламалар да қоғамдық сананың қалыптасуына өз әсерін тигізеді.

Қазақстанда этносаралық бірлікті нығайту бойынша бірқатар жұмыстар жасалды. Қазақстанда мекендейтін басқа ұлттырдың дінін біз сыйлаймыз, ал ислам дініндегілер де діни сауатын ашып жатқаны белгілі.

Ел ішінде діни және ұлтаралық қақтығыс тудыру мен басқа аймақтардағы ел мүддесіне қайшы іс-әрекетке қатысушыларды оқшаулау мен алдын алу бағытында телеарналардың берері мол, өйткені ислам діні сабырлыққа, әділдікке, қиянат жасамауға шақырады.

Қиындықта да, жетістікте де біз елімізді мекендеген басқа ұлт өкілдерімен бірге болып жүрміз. Бұқаралық ақпарат құралдарында қазақ ұлтына және басқа этностарға қарсы негізсіз әртүрлі сипаттағы материалдарға жол бермеуге үнемі тырысамыз.

Бір ғана Түркістан облысында 6 діни конфессияға енетін 30 жергілікті діни бірлестіктер жұмыс жасауда. Оның ішінде бағыттары бойынша: православиелік – 12; протестанттық – 18, атап айтқанда: христиан-баптистер – 7; пресвитериандар – 4; елуіншіле – 4; Ехоба куәгерлері – 3. Сонымен қатар – 721 филиалдар жұмыс жасауда. Оның ішінде: исламдық бағыттағы Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының (ҚМДБ) филиалдары – мешіттер саны – 719, исламдық емес бағыттағы филиалдар – 2.

Облыста заңды түрде тіркелген 3 миссионерлер жұмыс атқаруда. Олар: христиандық-протестанттық бағытында – 1; исламдық – 2. Қазіргі кезде Түркістан облысында 1 облыстық, 14 қалалық, аудандық ақпараттық-түсіндіру топтар (АТТ) жұмыс жасауда. Жалпы, барлық деңгейдегі АТТ құрамдарына 240 адам енгізілген. Оның ішінде: облыстық АТТ құрамына – 34, қалалық, аудандық АТТ-р құрамына – 206.

Діни сана халықтың қоғамдық санасының басқа түрлерінің қалыптасуына әсер етеді, әсіресе, адамгершілік, философия, құқық, әдебиет, эстетика, т.б. Сондықтан салауатты, тұрақты жүргізілген телебағдарламалар мен діни сана адамның рухани сұранысын қамтамасыз етеді, жалпы қоғамдық сананың қалыптасуына және дамуына ықпал етеді.

Қазіргі кезде Орталық Азия елдеріндегі әлеуметтік, саяси және мәдени үдерістерде дін және діни сана рухани кеңістікте маңызды орын алуда [3, с. 59].

Бізге исламтану бағытындағы телебағдарламалар қажет, өйткені біз отар ел болып, қоғамдық сана, діни сана тежеулі болды. Николла Макиавелли «Ұзақ уақыт құлдықта болған халық еліне деген құштарлықтан, отансүйгіштік пен имандылықтан айрылып, жалтақ, көнгіш, тілалғыш, жағымпаз болады. Мұндай ел кездейсоқ жағдайда тәуелсіздікке қол жеткізсе, ол еркіндікті де пайдалана алмайды», – деп жазады [4]. Осы тұрғыда тәуелсіздік рухындағы ұрпақтың қалыптасып келе жатқанын ескеріп, исламға қатысты бағдарламаларға мән бергеніміз жөн деп санаймыз. Біз өз елімізді өркендетеміз деген мақсат қойсақ, ұлттық рухта ел азаматтарын тәрбиелеу мен қалыптастыруда бұл телеарналардың септігі мол.

Діни насихаттағы ең басты күшіміздің бірі БАҚ. Оның ішінде телеарналар. Телеарналарда Жапонның хандар тарихи, Корея мәдениеті, Түркияның дінсіз режиссер түсірген тіпті балапандарға арналған Қытайдың мәдениеті мен тілін ашықтан ашық үйреткен мультфильмдер мен телесериалдар көрсетіліп, жас ұрпақтың күннен күнге діннен де өз тарихынан да аластатылуға жағдай жасалады, ал дін мен ділге жақсы жағдай жасалмайды. Олардың басым көпшілігі діни насихатты емес, көбінесе өз беделін көтеру мақсатымен тек діни шиеленістерді ғана елге көрсетеді.

Біздің елде «Имамның тұлғалық келбеті» атты құжат бар. Онда имамның тұлғалық келбетіне тән сипаттар мен имамдық қызметтің негізгі қағидаттары бекітілді. Имамның тұлғалық келбетіне тән сипаттар ретінде – діндар, шынайы, білімді, сабырлы, мейірімді, кішіпейілді, отансүйгіш, шешен, ұқыпты һәм жан-жақты болудың маңызды екендігі аят-хадиспен және дін негіздерімен айшықты бедерленді. Сондай-ақ, жеке қасиеттерімен көпшілікке үлгі болу, діни қағидаларды жеңілдетіп түсіндіру, қорқыту емес қуандыру, сыртқы пішін мен ішкі мазмұнның үйлесімділігі, айыптау емес тәрбиелеушілікті имамдық қызметтің негізгі қағидаттары ретінде әдіптелді. Яғни, ол бұрынғы дүмше молда емес.

Қазіргі кезде имамдар ғаламтордағы діни сайттар арқылы халыққа өз үнін емін-еркін жеткізуге мүмкіндік алды. Бұрын БАҚ-ғы айдарлар мен сағаттар саны шектеулі болуына байланысты имамдар халықпен ұдайы байланысқа шыға алмайтын. Ал, қазіргі ақпараттық ғасырда имам үнін тек мешіттегі мінберден емес, үйдегі компьютерден, қала берді қалта телефонынан да тыңдауға мүмкіндік туып отыр.

Осы телеарнада XIX ғасырда қазақ даласында этнографиялық зерттеулер жүргізген Еуропа ғалымдары сол дәуірдегі елдің игі жақсыларының шарифат ісін жетік меңгеріп, діни уағыз-насихаттың қас майталманы болғанын жазып қалдырғаны туралы айтып жатады. Соның бірі поляк зерттеушісі А. Янушкевич Қарқаралы округының аға сұлтаны Құнанбай туралы: «Құнанбай өңірге аты жайылған адам, қарапайым қазақтың баласы. Ғажайып ақыл-ес және жүйрік тілдің иесі. Іскер, аталастарының игілігі туралы қам жейді, дала заңдары мен Құран қағидаларының жетік білгірі, қазақтарға қатысты ресейлік жарғыларды бес саусағындай біледі, қара қылды қақ жарған би және өнегелі мұсылман. Одан ақыл сұрауға жас та, кәрі де, кедей де, бай да шалғай ауылдардан келіп жатады. Тобықты руының сеніміне ие болып, болыстыққа сайланған..., әділетсіздік пен дәулеттілердің зорлығына қарсы қалқан болған», – деп жазады [4].

Шынында да, өткен дәуірлердің дін уағызшылары елдің ары мен ұяты болып, қалың бұқараның жүгін арқалаған азаматтар еді. Дін заңы мен дүниеуи заңды жетік біліп, заманының бет алысына сай халқына зор пайдасын тигізген. Алланың кәламі – Құраннан сусындаған. Халқының сүйенер сүйеніші

һәм қабырғалы елінің таянышына айналған. Олай болса, осы сорапта келе жатқан бүгінгі дін шырақшыларының да қоғамда атқарар қызметінің маңызы зор деген сөз. Яғни, имамдарымыз қара басынан қалың бұқараның қамын жоғары қойған.

Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы телеарналар тарапынан ұсыныс түссе, көгілдір экранда үгіт-насихат жұмыстарын жүргізуге дайын. Бұл пікірді бүгін Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшылары съезі хатшылығының 2015 ж. 14-ші отырысы аясында БАҚ өкілдеріне сұхбат берген Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының төрағасы, бас мүфти Ержан қажы Маямеров білдірді. «Біздің Діни басқарманың жеке телеарнасы жоқ. Өздеріңіз білесіздер, 31-ші арнаның өзі коммерциялық телеарна, ұсыныс айтып келсек, ақша сұрайды. Сондықтан егер де ұсыныс жасасаңыздар, біз дайынбыз», - деді ол БАҚ өкілдерінің басқарма тарапынан жүргізілетін үгіт-насихат жұмыстарына қатысты сауалына [5].

Ресейде «Вера 24ТВ» телеканалы христиан әлемінің жаңалықтарын, уағыздарды айтып жатады. Жалпы шетелдік каналдардың тәжірибесі мол. Сондықтан біздің де каналдардың тәжірибе алмасқаны жөн деп санаймыз.

Қорыта айтқанда, дін - әлемдік өркениеттегі барлық қоғамдық құрылыстарға тән тарихи, саяси-әлеуметтік, дүниетанымдық және психологиялық құбылыс. Ол ықылым замандардан бері адамзатпен бірге жасасып келеді. Оны ең тұжырымды түрде Құдай мен адамның арақатынасы, адамның танымынан тыс күштердің барлығын мойындау және соған илану деп анықтауға болады.

Дінді философиялық-әлеуметтік тұрғыдан түсіну дегеніміз - оны қоғамдық сана мен дүниетанымның нысаны (формасы), діни мәдениет түрінде көрінуі, белгілі әлеуметтік қызмет атқаратын құбылыс, діни идеология, діни мораль тұрғысынан қарастыру болып табылады.

Ислам туралы бағдарламалар қоғамдық санаға ықпал етіп, имандылыққа, ойдың тазалығына үйретеді.

#### Әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан. 2018.
2. <http://asylarna.kz>
3. Малашенко А. Ислам и политика в государствах Центральной Азии // Центральная Азия и Кавказ. 1999. – № 4 (8).
4. Қазақдаласына жасалған саяхаттуалы жазбалар. А. Янушкевич, – Алматы, 1979.
5. [https://www.inform.kz/kz/kmdb-telearnalar-tarapynan-usynys-tusse-ugit-nasihat-zhumystaryn-zhurgizuge-dayyn-erzhan-kazhy-mayameroov\\_a2784818](https://www.inform.kz/kz/kmdb-telearnalar-tarapynan-usynys-tusse-ugit-nasihat-zhumystaryn-zhurgizuge-dayyn-erzhan-kazhy-mayameroov_a2784818)

## ОНЛАЙН ӨМІРДІҢ ЗИЯНДАРЫНА ИСЛАМ ЭТИКАСЫ ТҰРҒЫСЫНАН КӨЗҚАРАС

*Билекен С.,  
магистрант, I курс, «Исламтану» мамандығы,  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

*Ғылыми жетекші:  
Мұқан Н.,  
PhD доктор, аға оқытушы,  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

XXI ғасыр – техника, технология, ақпарат алмасу ғасыры. Еліміз бәсекеге қабілетті елдердің қатарына қосылуға барынша еңбек етуде. Соның барысында баршамыз күнделікті өмірде технологияларды, ақпарат алмасу құралдарын және әлеуметтік желілерді қолданудамыз. Бірақ бұл технологиялар пайдасымен қоса зиянымен де келді. Осы технологияларды қолдануда адам өміріне келетін зияндарды ислам этикасы тұрғысынан исламның негізгі қайнар көздері құран және хадиспен анықтап көрсек.

Онлайн әлем – (жасанды әлем, электронды кеңістік) техникалық құралдардың көмегімен құрылған адамға көру, есту секілді сезімдер арқылы берілетін жасанды әлем. Онлайн әлем пайдаланушыларға жай ғана виртуалды әлемдегі фантастикалық өмірді құруға және басқаруға мүмкіндік береді.

Дін арқылы қоғам рухани дамиды. Діннің адам өмірі және қоғамның іс-әрекеті мен мінез-құлқын түзеудегі рөлі орасан зор. Этика сөзі ислам дініндегі ахлақ терминімен пара-пар. Ал ахлақ сөзінің мағынасы мінез, сезім, дін, жаратылыс, табиғат деген мағыналарға келеді. Ахлақ сөзі хулқ сөзінің көпше түрі. Бұл сөз болмыс, адамның жағымды-жағымсыз мінез-құлықтары, психикалық және рухани қабілеттерінің жиынтығы [1,6 б.].

1. Өзгелерге мейірім таныту – берік қоғамды қалыптастыру. Қатыгездік пен мейірімсіздік жайлаған уақытта онлайн кеңістік бұл жаман мінездерді жаюға үлкен мекен болып отыр. Әлеуметтік желілердегі басқалар туралы айтылған жаман пікірлер мен ғайбат сөздер адамдардың мейірімсіз болуын одан сайын күшейте түсуде.

Ислам этикасы бойынша өзін мұсылман санаған әрбірадам мінез-құлқын Жаратушы Алланың есімі-сипаттарына ұқсатуы тиіс. Өзін Алланың “әр-Рахман”, “әр-Рахим” есіміне байланысты рақымды болуға, “әл-Ғафур” есіміне байланысты кешірімді болуға тәрбиелеуі керек [1, 19 б.].

2. Берекесіз өткен бос уақыт. Уақыт – Жаратушының адам баласына берген үлкен нығметі. Ислам діні уақыт мәселесіне қатты көңіл бөлген. Мұсылмандардың орындауы парыз болған ғибадаттары уақытқа өте тығыз байланысты. Ислам дінінде бос уақыт деген ұғым жоқ. Демек уақытты ысырып етпеуге өте қаты көңіл бөлінген. Алла елшісі (с.а.с): “Адам баласы екі нәрсенің қадірін білмейді: бос уақыт және денсаулық,” – деп хадисте ескерткен [2]. Алла елшісінің тәрбиесінен өткен сахаба Ибн Масғұд (р.а): “Не дүниеге, не ақыретке пайдалы ісі жоқ адамды көргім келмейді,” – деген. Бұдан адам баласы уақытын пайдалы іске жұмсауы керектігін байқаймыз. Мұхаммед (с.а.с) пайғамбар, сахабалары және ислам ғұламалары көп көңіл бөлген уақыт мәселесіне біз бүгінгі уақытта бей-жай қараудамыз. Оған себеп қазіргі кездегі уақытты өлтірітін нәрселердің көп болуы, соның бір айғағы әлеуметтік желілерде өткен қайта келмес бос уақыттар. Таңның атысынан күннің батысына дейін еңбектеген жастан еңкейген қарияға дейін телефонға телмірген заманда барлығымыздың бұл дертке қатысымыз бар. Ислам ахлақы тұрғысынан пайдалы уақытты пайдасыз іске жұмсау дұрыс саналмайды. Пайғамбарымыздың (с.а.с) хадисінде о дүниеге барған кезде әр адамның бес нәрседен сұралатындығы жайлы айтылған [3]. Соның ішінде тақырыбымызға қатысты өмірін қайда өткізгендігі және жастық шағын қалай өткізгендігі айтылған. Ислам этикасы бойынша мұсылмандардың уақытын бос өткізуі құпталмайды, керісінше уақытты бос өткізбей, дүниелік не ақыреттік пайдалы істермен айналысуға үндейді [4, 112 б.].

3. Біреудің мінін көргенше, жамандығын тергенше... Ғайбат дегеніміз жаман сөз айту деген мағынаға келеді. Ғайбаттау – адамның кемшілігін сыртынан басқаларға айту. Құранда Алла: “...Бір-біріңді аңдымандар және бірінді-бірін ғайбаттамаңдар! Қайсыбірің болмасын, өлген бауырының етін жегенді ұната ма? Өнеки, бірден жиіркендіңдер. Ендеше, Алладан қорқыңдар...” [5] – деу арқылы ғайбаттың қандай жиіркенішті екенін баяндап, одан бойды алыс ұстауды ескертуде. Алла елшісі (с.а.с) : “Алла бір мұсылманға екінші мұсылманның қанын, малын және ар-намысын харам қылды,” – деген [6]. Яғни, бұл жерде сөз арқылы басқа мұсылманға зиян тигізу – харам екені айтылған. Исламда ғайбат айтудың, жала жабудың датталу себебі, адамдар арасындағы бірліктің, қоғамның берекесін кетіретіндігінде жатыр. Ислам ахлақы бойынша ғайбаттаушы адам Алладан және жамандаған адамынан кешірім сұрауы тиіс. Бірлікті бұзатын амалдар жасау, кішкентай нәрселерді үлкейтіп сөз тартысу, өсек айтып жамандау – исламда жат сипаттар. Өзін мұсылман санайтын әр адам онлайн өмірде қоғамның бірлігін бұзатын мұндай әрекеттерден барынша аулақ болуы қажет [7, 701 б.].

4. Кісі айыбын ашқаннан жапқан жақсы. Әр адамның күнделікті өмірде еш қателік жасамай өмір сүруі өте қиын. Сондықтан әркім жіберіп алған қателігін басқаларға жария болғанын қаламайды. Бүгінгі таңда әлеуметтік желілерде бір-бірінің айыбын ашып, қателігін жерден алтын тапқандай мақтана жариялайтын адамдарды жиі кездестірудеміз. Ислам этикасы тұрғысынан басқалардың айыбын жасыра білу – нағыз мұсылмандық мінез. Адамзаттың асыл тәжі, Мұхаммедтің (с.а.с) хадистеріне үнілсек әрдайым артынан ерген сахабаларын өзге мұсылмандардың айыбын жабуға шақырған “Кім бір мұсылманның айыбын жасырса, Алла да сол адамның қиямет күні айыбын жасырады” [8], “Діндес бауырын бір кінәсі үшін айыптаған адам сол күнәні өзі істемейінше өлмейді,” [9] – деп кісі айыбын жабудың қаншалықты маңызды екенін айтқан. Біреудің айыбын әшкерә ету – сол адамның абыройын түсіруге әкеледі, әрі ол туралы басқалардың жаман ойлауына жол ашады. Бұл әдеттер адамдардың арасында алауыздық, дау-жанжал туғызып, бір-біріне өшпенділікке итермелейді. Сондықтан ислам ахлақы мұндай жаман әдетті құптамай, керісінше адамдарды кісі айыбын ашудан аулақ болуға шақырады [4, 43 б.].

5. Көп сөзден ұял – тек отыр. Кейде әлеуметтік желі қолданушылары өз тілім не айтсам да өзім білемге салып әркімнің жазбасының астына керек емес, бос пікірлер жазып немесе ұятсыз ақпараттармен бөлісіп жатады. Бұл әдеттер де ислам этикасы құптамайтын әдеттердің қатарына жатады. Көптеген хадистерде ұяттылық шын имандының белгісі екендігі айтылған. “Ұят тек жақсылық әкеледі”, “Расында, ұялу – иманнан,” [10] – деген хадистерден ұяттың адамдарға тек жақсылық әкелетіндігі айтылған. Басқа бір хадисте: “Ұялу мен аз сөйлеу – иманның белгілері. Бұлар адамды жәннатқа жақындатып, тозақтан алыстатады. Арсыздық пен бос сөз – шайтан ісі. Бұлар адамды тозаққа жақындатып, жәннаттан алыстатады,” – деген [11]. Пайғамбарымыз (с.а.с) үмбетінің арасында қарт кісілердің ұятсыздығына қатты қынжылған. Өйткені, олар – қоғамның тәрбиешісі. Тәрбиші бұзылса, тәрбиеленушінің де жақсы болмасы айқын. Қариялардың бұзылуы – қоғамды дұрыс бағытқа

бастаушының жоқтығының белгісі. Алла адам баласына ар-ұят сынды мінез берсе, оны күнәдан бойын аулақ ұстасын, адамгершіліктен аттамасын деп берген. Ғаламның рақым нұры, Мұхаммедтің (с.а.с) тәрбиесін алған сахабалары ұятты болудың үлгісін көрсете білген. Оған дәлел Осман (р.а) еді. Алла елшісіне және сахбаларына ерушілер тура жолдан адаспасы айқын. Ендеше соларға еру, ұқсау арқылы жаман әдетерден өзімізді қорғай аламыз[1, 49 б.].

6. Әлеуметтік мүгедек болмаңыз. Алла елшісі(с.а.с) хадисінде: “Ауырмай тұрып денсаулығыңның қадірін біл,” – деген [12]. Қазіргі кезде күндіз-түні компьютер алдында телміріп, телефонда шұқшиып онлайн өмірден бас көтермейтін адамдар көптеген ауруларға шалдығып жатыр. Бұл – онлайн өмірдің адамдарға тигізіп жатқан зияндарының бірі. Денсаулық – Алланың адам баласына берген ең үлкен нығметтерінің бірі. Әсіресе жастар ұзақ уақыт әлеуметтік желіде отыру арқылы денсаулықтарына зарар келтіруде. Ислам діні денсаулықты Жаратушының берген аманаты деп қарап, оған зиян келтірмеуге үндейді. Әлеуметтік желіде пайдасыз бос істермен уақыт өткіземін деп Жаратушының берген алтын нығметіне зарар келтірмеуді мұсылман адам әрдайым жадында ұстауы қажет.

7. Шаңырақ шайқалмасын десеңіз... Онлайн өмір бір үйдегі жақындардың арасын алыстатып, бір желідегі бейтаныстардың арасын жақындатты. Бұл желінің отбасыға да тигізген зарары шаш етекпен. Әлеуметтік желіде отыруға уақыты бар, бірақ бала тәрбиелеуге уақыты жоқ ата-аналар мен чаттағы хабарламаға лезде жауап беретін, бірақ ата-анасының шақыруына құлақ аспайтын балалар тату жанұяның берік бөлшегі бола алмай отыр.

Исламда отбасының әрбір мүшесінің өз жауапкершілігі бар. Оларға бала тәрбиесіндегі ата-ананың тәрбиесі, әйелдің күйеуіне бағынуы, жанұяның материалдық жағдайына разылық танытуы, баланың ата-анасына бағынуы, тіл алуы және т.б жатады. Әр жанұяда сырт адамдар білмеуі тиіс құпиялары болады. Ол құпияны сыртқа жария етпей сақтауы тиіс. Аталған жауапкершіліктердің атқарылмауы және сол жауапкершіліктердің іске аспауына онлайн өмірдің әсерінің болуы қоғамдағы шаңырақтардың шайқалуына жол ашуда [1, 41 б.].

8. Өз сөзіңнің тұтқыны болма. Әлеуметтік желі нағыз эмоцияны шығаратын мекенге айналды. Бұл мекенле өз шаңырағындағылармен шаруасы жоқ адамдар тұтас бір мемлекетті басқаратын адамдай ақыл айтады. Қоғамда ондай адамдарға қатысты “диван сарапшысы” деген ұғым қалыптасқан. Диван сарапшысы – барлық мәселелер бойынша өзін білімді санайтын субъект, тіпті осы саладағы сарапшы емес. Басқаша айтқанда, әуесқой адам. Олар негізінен саясат және дін тақырыптарында пікір қалдырады [13]. Ондай адамдар халықты арандатып, саясатқа араластырып, қоғамда бүлік орнатуы мүмкін. Ал, бүлік – мемлекетке зияны көп, ең жаман әрекет. Бұл турасында құранда: “Әсілі, елдің шырқын бұзатын бүлік – соғыстан, кісі өлтіргеннен бетер,” [14] – деген. Алла бүліктің зиян-зардабын соғыстан, кісі өлтіргеннен жаман екенін айтып отыр [15].

Жоғарыда атап өткендей ақпараттық технологиялар мен әлеуметтік желілердің мемлекетіміздің дамуына көп пайдасы тиіп жатыр. Алайда бұл құралдардың зиянынан абай болуымыз қажет. Шектен тыс қолдану немесе қолдану әдебін сақтамау адамның иманына, абыройына, денсаулығына, жанұясына, мемлекетінің амандығы мен қоғамның тыныштығына тигізер зияны көп. Қолдану барысында ислам этикасын басшылыққа алу арқылы өзімізді сол құралдардан келетін қауіп-қатерден сақтаймыз.

#### Әдебиеттер:

1. Анарбаев Н., Бағашаров Қ. «Ислам этикасы (ахлақ)». – Алматы: 2018.
2. Байхақи. Шуабул-иман 4/129 хадис.
3. Тирмизи. Қиямат, 1/2416 хадис.
4. Бағашар Қ. «Ислам және өнеге» – Алматы: Көкжиек-Б, 2010.
5. Анарбаев Н., Әкімханов А. «Құран кәрім» – Алматы: Көкжиек, 2015. – әл-Хужурат сүресі, 12-аят.
6. Мұслим. Бирр, 32.
7. «Жұма мінбері» Әбсаттар қажы Дербісәлі редакциясымен - Алматы: ҚМДБ, 2012.
8. Мұслим. Бирр, 72.
9. Тирмизм. Сыфатул-қиямат, 53.
10. Бұхари. Әдәб, 77.
11. Тарғиб пен Тәрхиб: 5/248.
12. Байхақи. Шуабул-иман, 7/263.
13. «О диванных экспертах». [http://vm.ru54.com/sofa\\_expert/](http://vm.ru54.com/sofa_expert/)
14. Анарбаев Н., Әкімханов А. «Құран кәрім» – Алматы: Көкжиек, 2015. – Бақара сүресі, 191-аят.
15. Қонарбайұлы А. «Онлайн өмірдің 10 зардабы». // <http://islam.kz/kk/articles/islam-jane-qogam/onlain-omirdin-10-zardaby-1696/#gsc.tab=0>

## ИНТЕРНЕТ-РЕСУРСТАРДА ЭКСТРЕМИЗМ МЕН ТЕРРОРИЗМНІҢ ТАРАЛУЫНА ҚАРСЫ ӘРЕКЕТ ЕТУ ТЕТІКТЕРІ

*Бокенбай Ж.А.,  
Магистрант, 2 курс, «Исламтану» мамандық,  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

*Ғылыми жетекші:  
Башаров Қ.С.,  
PhD, аға оқытушы,  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

Терроризм идеологиясын таратудың әртүрлі тәсілдері бар: вебинарлар, семинарлар, баспа брошюралары, кітаптар, мақалалар, және т.б. Бүгінде олардың қатарын әлеуметтік желілер құрайды. Әлеуметтік желілердің рөлі адам өмірінде маңызды болып келеді. Әлеуметтік желіні пайдаланып, жер шарының екінші жартысындағы адамдармен оңай қарым-қатынас жасай аламыз, қажетті ақпаратты тез анықтай аламыз. Осындай мәліметтерге сәйкес, белгілі бір пайдаланушының толық (соның ішінде психологиялық) портретін оңай құра аламыз. Әсіресе, қазіргі заманның әртүрлі әлеуметтік қайшылықтарын бастан кешкен адамдар лаңкестік идеологияның әсеріне оңай жығылады.

Терроризмнің лайықты кешенінде экстремистік идеология, оның ішінде террористік идеологияның, халықтың әртүрлі санаттарына таралуы барған сайын маңызды рөл атқаруда. Террористік идеология бастапқыда ішкі және сыртқы қызметтерді орындау үшін жасалған; ол лаңкестік құрылымдардың қатысушыларын белгілі бір идеологиялық және саяси ұстанымдарға шоғырландыру міндеттерін шешеді және олардың қызметін анықтау үшін идеологиялық және саяси негіз ретінде маңызды.

Сонымен қатар, террористік ұйымдардың халықтың сол немесе басқа топтарына сыртқы әсерін қамтамасыз ету үшін, ең алдымен, жаңа қатысушылардың қажетті ағынын қамтамасыз ету үшін қолданылады. Алайда қазіргі кезде террористер өз идеологиясын қоғамда белсенді таратуда. Бұл, ең алдымен, терроризмді ұлттық, өңірлік және жаһандық деңгейлерде әртүрлі әлеуметтік-саяси күштер арасындағы саяси күрестің құралы ретінде тұрақты түрде өзгеруімен байланысты. Бүгінгі таңда лаңкестердің өздерінің мақсаттарына қол жеткізу үшін қажет: үлкен және тұрақты террористік құрылымдар, оларды қолдайтын тұрақты және кең әлеуметтік негізге ие база, сондай-ақ қоғамның үлкен бөлігі алдында лаңкестік ұйымдардың заңдылығын талап ету.

Террористік идеология, яғни лаңкестік іс-әрекеттерді насихаттау жасырын және тікелей формалары арқылы көрініс табуы мүмкін. Жанама түрде, бұл адамның көзқарасы мен мінез-құлқына тікелей әсер етуі мүмкін, мысалы, террористік топқа қосылуға шақыру, сонымен қатар тікелей түрде, мысалы, террористік идеологияны дәріптейтін әртүрлі дәйексөздер мен, түрлі фильмдерді тарату.

Террористік ұйымдар қоғамды қорқыту, ақпарат тарату, өз идеяларын тарату және жаңа жақтастарды тарту үшін кез-келген байланыс мүмкіндіктерін пайдалануға тырысады. Террористік ұйымдармен тікелей байланысы жоқ көптеген ақпараттық агенттіктер мен веб-сайттар бар, бірақ олардың идеологиясымен бөлісіп, террористерге әр түрлі нысандарда қолдау көрсетеді. Көптеген сайттар өздерінің мекен-жайларын үнемі өзгертіп отырады, ал экстремистік және террористік бірлестіктер құрылымында көбінесе мамандардан, әдетте, хакерлік дағдыға ие жас мамандардан тұрады.

Әлеуметтік желілер бүгінгі таңда Қазақстанда да, шетелде де қоғамдық пікірге тиімді әсер ете алатын жастардың ақыл-ойы мен мінез-құлқына біршама әсерін тигізетін күшті құрал болып табылады. Жас экстремистік бірлестіктердің дербес жүйесін қалыптастыруда жаңа мүмкіндіктермен қамтамасыз етеді. Бұқаралық ақпарат құралдарының көмегімен халықтың үлкен массасын бақылау үшін қорқыныш ұғымы, негізінен қоғамдық санада экстремизм қаупін тудыратын мифология үшін пайдаланылады.

Әлеуметтік желілерде терроризмді насихаттау, жоғарыда айтылған ерекшеліктерден басқа, өз ерекшелігіне ие. Әлеуметтік желілерде жеке ақпарат жиі көрсетілуіне байланысты, мақсатты түрде материалдарды, жарнамалық топтарды тарату кеңінен таралған, мысалы, белгілі бір жас пайдаланушылар үшін оларға барынша әсер ету мақсатында таратуға болады. Діни экстремизм үшін діни фундаментализмге ықпал ететін кез-келген топтың жас құрамын мысал ретінде қарастыруға болады. Абоненттердің орташа жасы төмен, олардың жартысынан көбі - 18 жасқа дейінгі жастарды құрайды, солардың ішінде 18-25 жас аралығын құрайды, халықтың бұл тобы негізінде діни экстремизм идеяларын насихаттау үшін құнды негіз болып табылады.

Заманауи ғылыми және журналистік әдебиеттерде, интернетте және бұқаралық ақпарат құралдарында терроризм идеологиясына қарсы тұрудың көптеген жолдары ұсынылған. Төменде осы мәселені шешудің ең қолайлы нұсқаларын ұсынылады. Әлеуметтік медиа ресурстарда әдетте жарияланады: экстремизм идеологиясының қызметтері және лаңкестік топтардың әрекеттері туралы тақырыптар; терроризм идеологиясын және діни-саяси экстремизмді қабылдамауға шақыратын талқылаулар; дәстүрлі діндерді құрметтеу туралы материалдар; негізгі конфессиялардың діни лидерлерінің мәлімдемелері берілген;

Бұл үшін саясатты жүргізу қажет: терроризм идеологияларына ақпараттық қарсы тұру үшін мемлекет пен қоғамға көмектесуге дайын белсенді және танымал блогерлермен қарым-қатынастың дұрыс форматын құру керек; танымал және қолжетімді интернет-ресурстардың тұрақты негізде қалыптасуы мен жұмыс істеуін қадағалау. Мәселені шешудің маңызды жолдарының бірі өзара әрекеттесу механизмін құру болып табылады, оның шеңберінде құқық қорғау органдарының жанындағы сараптамалық консультативтік кеңес құрылады, ол әлеуметтік медиа, блог-сфера, форумдарды бақылаудың нәтижелерін жинау, жинақтау және талдау бойынша жұмысты ұйымдастырады.

Теологтарының, әлеуметтанушылардың, тарихшылардың және басқа да мамандардың көмегімен экстремизм мен терроризм идеологиясына қарсы тұру үшін осы өнімді ақпараттық ресурстарға және әлеуметтік медиаға орналастыруға арналған насихаттау өнімі жасалады. Экстремизм мен терроризм идеологиясының таралуын болдырмау және патриоттық құндылықтарды тарату мақсатында жасөспірімдер мен жастармен кері байланыс жасау маңызды.

Интернет мүмкіндіктерін пайдалана отырып, соның ішінде интернет-семинарлар арқылы экстремизм мен терроризмге қарсы тұрудың өзекті мәселелерін талқылау оң тәжірибе береді. Жастар ортасында профилактикалық іс-шараларды өткізу үшін әлеуметтік желілерде мамандандырылған телебағдарламалардың циклдарын орналастыру ұсынылады.

Лаңкестік идеологиясына қарсы тұрудың әлеуметтік маңызы, ол ең алдымен - қоғамда бұл идеологияны қабылдауға қарсы ортаны қалыптастыру, оның адамгершілікке қарсы сипатын ашуы негізінде оның сыналуы, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын құрметтеу жаһандық доктринамен үйлесімде болмауы, оның рөлі қоғамға қарсы деструктивті әрекеттерге қарсы идеологияны қабылдамаудағы қоғамды қалыптастыру болып табылады.

Біз сондай-ақ терроризм идеологиясына қарсы тұру үшін әлеуметтік теңгерімді сақтау және радикализм мен экстремизмді оқшаулау, агрессияны, қорқыту мен зорлық-зомбылықты бейтараптандыру үшін орыс тектес саясатты қайта құру қажеттігіне назар аударамыз. Лаңкестік идеологиясына қарсылық танытқанда, агрессия мен зорлық-зомбылық әлсіздіктің көрінісі ретінде емес, күшіне бағындыру керек. Төзімділік, теңдестірілген әрекеттер, қаттылық және т.б. сияқты дәстүрлі оң қасиеттерді дамыту өте маңызды.

Зерттеушілердің жалпы пікірі мынадай (және біз онымен толықтай келісеміз) әлеуметтік медиада лаңкестік идеологиясына қарсы күресті тұрақты түрде, зиянды және жоғары кәсіби деңгейде жүргізу керек.

Әрине, әлеуметтік желілерде ақпарат таратуға бақылау жасау элементтері бар. Мысалы, «ВКонтакте» ресейлік әлеуметтік желісі, баспасөз қызметінің мәлімдемесіне сәйкес, ішкі істер органдарымен лаңкестік материалдарды алып тастау, жоғалған адамдарды іздестіру және басқа да бағыттарда белсенді түрде жұмыс істейді, бірақ бұған қарамастан, желі экстремизм мен терроризмнің әртүрлі түрлерін насихаттайтын ашық топтарға толы, бірақ бұл топтар еленбейді.

Әлеуметтік желілерде террористік материалдарды таратуға қоғамдық бақылау жасау керек. Бүгінгі күні, мысалы, «ВКонтакте» әлеуметтік желісінде пайдаланушы келесі ұсынылған себептерді көрсете отырып өз парақшасын бұғаттауды талап ететін өтініш білдіруіне болады: спамды тарату, қорлау іс-әрекеттері, жарнамалық бет. Бұл сұрау осы әлеуметтік желінің қолдау қызметімен қарастырылады. Бірақ, біз көріп отырғанымыздай, экстремистік материалдардың таралуы жайлы ешқандай себеп жоқ. Екінші жағынан, техникалық тұрғыдан тосқауыл қою дұрыс, өйткені экстремистік деп танылған бейнежазбалар әсерінен, Youtube.com бейнехостингі және facebook.com әлеуметтік желісі бұғатталған жағдайлар болған.

Осылайша, бүгінгі күні әлеуметтік желілерге лаңкестік идеологиясын агрессивті енгізу бақылануда. Бұл идеология - ақпарат пен психологиялық әсердің күшті құралы, ең алдымен жасөспірімдер мен жастарға, қоғамдық пікірге тиімді әсер ете алады. Террористік ұйымдар қоғамды қорқыту, ақпарат тарату, өз идеяларын тарату және жаңа жақтастарды тарту үшін кез-келген байланыс мүмкіндіктерін пайдалануға тырысады. Сонымен қатар, олардың интернет-ресурстары жақсы ойластырылған теориялық базаға ие және құқық қорғау органдарына қарсы арнайы қорғау жүйесі бар.

Заманауи ғылыми және журналистік әдебиетте терроризм идеологиясына тұтастай интернет желісі және бұқаралық ақпарат құралдары көмегімен қарсы тұрудың көптеген жолдары ұсынылады. Олардың



ішінде, біздің ойымызша, әлеуметтік желілерде лаңкестік идеологиясына қарсы тұрудың оңтайлы белгілері: қоғамда оның идеологиясын қабылдамау, адамгершілікке қарсы сипаттама негізінде айыптау, қоғамға қарсы деструктивтік қызметте адамдарды тарту құралы ретінде оның алыпсатарлық рөлін көрсету; бұл идеологияның негіздерінен айырмашылығы, әлеуметтік тепе-теңдікті сақтауға, радикализм мен экстремизмді оқшаулауға, агрессиялықты, қауіп-қатерлерді және зорлық-зомбылықты бейтараптандыру үшін орыс тектес саясатты қайта құру.

*Әлеуметтік желілерді пайдаланушылардың негізгі контингентін қызықтыру мақсатында патриоттық құндылықтарды насихаттауға, танымал блогерлерді тартқанда, интернет-семинарлар түрінде экстремизм мен лаңкестік идеологиясына қарсы тұру туралы келіссөздер жүргізуге мүмкіндік беретін дұрыс байланыс орнату қажет; оқиға орнынан «бірінші адамнан», сол оқиғалардың немесе нақты әңгімелердің нақты қатысушысынан ақпарат беру.*

Сондай-ақ, мысалы, дәстүрлі діндерге құрметпен қарауды дамыту, терроризм мен экстремизм туралы негізгі конфессиялардың діни лидерлерінің мәлімдемелерін келтіру үшін мәдени-ағартушылық жұмыстың белгілі бір түрін жүзеге асыру қажет.

Құқық қорғау органдарының әлеуметтік желілер мен жалпы Интернетті пайдаланушылармен өзара іс-қимыл жасау механизмін құру аса маңызды. Бұл әлеуметтік медиа, блог-сфера, форумдарды жинау, қорытындылау, талдау жасауға, ол өз кезегінде ең өткір және өзекті мәселелерді, қоғамдық пікірге әсер ететін қайшылықты жағдайларды анықтауға, наразылық туғызуға, қақтығыстық көңіл-күйді, агрессиялық шабуылдар жұмыстарын ойдағыдай ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Терроризм идеологиясына қарсы күресте ең бастысы - бұл табысты дәстүрлі билік әдістерімен жүзеге асыру мүмкін емес, бірақ бұл әлеуметтік-экономикалық және мәдени-ағартушылық шараларды кеңінен қолдануға негізделген «алдын алу саясаты» тұрғысынан жасалуы мүмкін.

Қазақстанда заңсыз контенттің таралуымен күресуге мүмкіндік беретін бірқатар талаптар қарастырылған. Қолданыстағы заңнамаға сәйкес, кез келген интернет-ресурс бұқаралық ақпарат құралы мәртебесіне ие және оған тиісінше терроризм мен экстремизм, порнография, балалардың суицидін насихаттайтын мәліметтерді таратуға тыйым салынады. Алайда, бұл заңды норма әлемдік паутинаның аз ғана бөлігін құрайтын Интернеттің қазақстандық сегментінде ғана толық көлемде жұмыс істейді.

Қазақстандық сегментті қалған интернеттен оқшаулау іс жүзінде мүмкін емес және орынсыз, өйткені бұл Интернеттің маңыздылығын күрт төмендететін және азаматтардың ақпарат алу құқығына қайшы келетін болар еді. Қазақстандықтардың тек 34%-ы KZ домендік аймағының сайттарына кіретінін атап өту қажет. Қазақстанда мобильді интернетке жалпы Интернет трафигінің 15%-ы ғана келеді.

Қазіргі уақытта дәстүрлі емес және радикалды діндер бұқаралық ақпарат құралдарын белсенді қолданады: ғаламтор, 8 әлеуметтік байланыстар, блогтар – жалпы жастар негізінен белсенді келетін салаларды таңдайды. Әрине, бүгінде діни каналдарды, мұсылмандық сайттарды және т.б. қалыптастырудың көптеген нұсқалары келтірілді. Жастар бүгінгі таңда аға ұрпақпен салыстырғанда басқаша құралдарды пайдаланады. Атап айтқанда жастар «жаңа діндер» деп аталатындар мен секталардың ықпалдарына көбірек түседі. Алайда, әлемнің барлық мемлекеттерінде заңсыз контенттің таралуына қарсы күрестің қажеттілігі сезіледі, бұл ретте әлемде "заңсыз" терминінің бірыңғай түсінігі жоқ.

Қорытынды келгенде, қоғамдық пікірде терроризмнің антиисламдық мәнін бекіте түсу керек, ал ол болса күнделікті тынымсыз еңбекті, соның ішінде БАҚ тарапынан белсенділікті қажет етеді. Наразылық әлеуетінің интегративті сипаты оның құқыққа қарсы нысан көріністерін дінді жалған қабылдаулармен байланыстыруға мүмкіндік береді. Ислам бүгінгі таңда төмендегідей кесте түрінде бейнеленген үрдістерге тартылған: өзінің шынайы мәні бар ислам – исламның саясаттануы – исламизм – экстремизм – терроризм. Әрине, бұл кестені бұзу керек, экстремистер мен террористерді исламдық риторикаға жүгіну мүмкіндігінен айыру керек. Дінтану саласындағы зерттеу әдіснамасын кеңейте түсу керек, оны саясаттану әдістерімен, терең философиямен, мәдениеттанумен, құдайылық іліммен, аксиологиямен байыта түсу керек. Экстремизм мен терроризмге қарсы әрекет етуге тек дәстүрлі діндер ғана емес, сонымен қатар бірқатар жаңа діни қозғалыстар мен конфессиялардан тыс дүниетанымдық идеологиялар қабілетті. Осы әлеуетті де толық пайдалану керек. Терроризмге қарсы кешенді әрекет етуде исламистік уағыз-даушылардың ықпалының орталығында әлеуметтік қабат ретіндегі жастарға отансүйгіштік және адамгершілік тәрбие беруге ерекше назар аудару қажет. Исламистер өздерінің уағыздарында саяси-әлеуметтік, экономикалық, мәдени, этносаралық салалардағы болатын қайшылықтарды пайдаланатын болғандықтан қоғамдық дамудың осы салаларындағы нақты мәселелерді шешу қажет. Олардың шеші болмауы діни радикалдарға дәйектемелер жасауға негіз болады. Аталған мәселелердің шешімі діни мағынадағы экстремизм мен терроризмге қарсы күрестің ең тиімді нысаны болып табылады.

#### Әдебиеттер:

1. [http://tengrinews.kz/kazakhstan\\_news/genprokuratura-sostavila-sovremennyiy-portret-kasakhstanskogo-terrorista-223891/](http://tengrinews.kz/kazakhstan_news/genprokuratura-sostavila-sovremennyiy-portret-kasakhstanskogo-terrorista-223891/) 08.08.2013
2. Государство и религия. Журнал Агентства Республики Казахстан по делам религий. 2013, № 2.
3. Концепция государственной молодежной политики Республики Казахстан до 2020 года «Казахстан 2020: путь в будущее»//<http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1300000191> 03.11.2013
4. Обращение участников IV Съезда лидеров мировых и традиционных религий// Трофимов Я.Ф. Религиозный экстремизм. Учебное пособие. Караганда, 2012. С. 173.
5. Назарбаев Н.А. Критическое десятилетие. – Алматы: Атамұра, 2003.
6. Государственная программа по противодействию религиозному экстремизму и терроризму в республике Казахстан на 2013 – 2017 годы// <http://medialaw.asia/posts/08-10-2013/75615.html> 01.12.2014
7. Государство и религия. Журнал Агентства Республики Казахстан по делам религий. 2013, № 2.
8. Первый Съезд лидеров мировых и традиционных религий. Астана, 23-24 сентября 2003 г. Сборник материалов, выступлений и приветственных посланий. – Астана, 2003. – 137 с.
9. Трофимов Я.Ф. Религиозный экстремизм. Учебное пособие. – Караганда, 2012.
10. <https://e-history.kz>

### ЕУРОПАЛЫҚ ОДАҚТАҒЫ ДІНИ ЖӘНЕ КОНФЕССИЯРАЛЫҚ ДИАЛОГ

*Болатханова А.Б.,  
магистрант, 1 курс, «Дінтану» мамандығы,  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

*Ғылыми жетекші:  
Альджанова Н.К.,  
PhD доктор, м.а. доцент,  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

Адам құқықтарының аренасында діннің рөлі күрделі деп есептеледі, себебі кейбір діни ағымдар мен кейбір секулярлы адам құқықтарын қорғаушы кейбір облыстарда көзге көрінбеуі мүмкін. Сондықтан сарапшылар адам құқықтарының тең дәрежеде болуын қамтамасыз ету маңызды деп есептейді, бұл мәселеге әсер етуі мүмкін әрқайсысы диалогқа кіреді және әрбір тарапты одан әрі ынтымақтастықтан ажырата алмайтын ымыраға баруға тырысады.

Конфессияаралық дағдарысынан туындайтын мәселелер және кейбір мүше мемлекеттердегі заң үстемдігі мәселелері сияқты оқиғалар, сондай-ақ Еуропада талқыланған оқиғалар ЕО-ның ортақ құндылықтарына назар аударды. 2016 жылы бүкіл Еуропаның діни лидерлерімен жоғары деңгейдегі кездесудің комиссары Димитрис Аврамопулос барлық қауымдастықтарға барлығына ортақ және инклюзивті қоғам құру және қолдаудың міндетті шарты ретінде қол жеткізудің маңыздылығын атап өтті. Комиссияның бірінші вице-президенті Франс Тиммерманс діни лидерлердің Еуропадағы барлық мүшелерінің «толық еуропалықтар» ретінде интеграциясын және қатысуын ынталандыруда маңызды рөл атқаратынын мойындады. Вице-президент Тиммерманс 2015 жылы бір-бірінің діни нанымдарын түсінудің жетіспеушілігі еуропалық қоғамның алдында тұрған проблемалардың бірі екенін ескертті [1].

Дін және адам құқықтары тақырыбына арналған пікірталас көбінесе адам құқықтарына қатысты дін рөлін атқаратын екі рөлге негізделеді: біріншіден адам құқықтары туралы заңнаманың бенефициары ретінде адамның негізгі адам құқықтарының бірі болып табылатын дінге немесе сенім бостандығына; екіншіден кейбір облыстардағы адам құқықтарын қорғаушы тұлғаларға адам құқығы туралы әртүрлі идеяларды ұстанатын құқыққорғаушы рөлін атқарады.

ЕО азаматтары мен дін арасындағы қарым-қатынас мүлдем оңай емес. Әлеуметтік сауалнамалар көрсеткендей, еуропа халқының басым көпшілігінің дінді ұстанатынын көрсеткен. 2017 жылғы «Eurobarometer 88» сауалнамасына сәйкес, дін - бұл респонденттердің көзқарасынша ең маңызды құндылықтардың бірі ретінде таңдаған. 2018 жылы «Eurobarometer 89» дін ең аз ЕО-ны (3%) жақсы көрсететін құндылық ретінде таңдап алынды, ал ең көбінесе Еуроодақ азаматтары арасында (8%) қауымдастық сезімін тудыратын мәселе болып есептелген [2]. Алайда «Pew» 2017 жылы (орталық және шығыс Еуропа) және 2018 жылы (Батыс Еуропа) жүргізген зерттеулерге сәйкес, еуропалықтар көпшілігі бұрынғыша христиандықтар деп анықтайды. «Pew Research Center» Еуропада мұсылман халқы 5%, ал еврей халқы 0,2% бағаланады. «Pew Research 2015» болжамдары болашақта халықтың христиандардың үлесі 2010 жылы 74,5%-дан 2050 жылы 65,2%-ға дейін төмендейтінін көрсетеді. Мұсылмандар 5,9% -дан 10,2%-ға, индустар 0,2%-дан 0,4%-ға дейін және буддистер 0,2%-дан 0,4%-ға дейін, сондай-ақ еврейлердің 0,2%-ға жуық деп баяндайды [3].

Еуропалық Одақтағы діни және конфессияаралық диалогтарды реттеу заңнамаларының кезеңге бөліп қарастыруа болады. Бірінші кезең құқықтары - XVII және XVIII ғасырларда пайда болған азаматтық және саяси құқықтар, бұл құқықтар жеке бостандық идеясымен және жеке тұлғаны мемлекеттің үстемдік етуінен қорғайды. Олар «Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық акті» және «Адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын қорғау туралы Еуропа конвенциясы» болып табылады. Екінші кезең құқықтары – «Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық акті» және «Еуропалық әлеуметтік хартияда бекітілген әлеуметтік, экономикалық және мәдени құқықтар». Үшінші кезең құқықтары - бұл қоғамға ынтымақтастықтық құқықтар, бұл құқықтар бірінші және екінші кезең құқықтарын байланыстыруға мүмкіндік берді.

1950 жылғы Еуропа Кеңесінің қабылдаған «Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық конвенцияда», ойлау мен ар-ождан бостандығын қамтамасыз ететіндігі туралы 9-бапта көрсетілген, сонымен қоса осы бапта діни сенім мен наным-сенім бостандығына деген құқықтарын қорғау туралы баяндалған. Сондай-ақ 14-бапта, дінге және пікірге негізделген кемсітуге тыйым салынатындығы атап көрсетілген. Сонымен қоса, Конвенцияның 1-хаттаманың 2-бабында ата-аналардың өздерінің діни нанымдарына сәйкес балаларын оқытуды қамтамасыз ету құқығы қарастырылады [4].

Осы адам құқықтары туралы заңның шеңберінде діни наным-сенім бостандығы екі компоненттен тұрады:

- Өз таңдауы бойынша дінге немесе нанымға ие болу немесе қабылдауға (өзгерту құқығын қоса алғанда);
- Дінге немесе нанымға, жеке басқа, қоғамға немесе жеке меншікке, ғибадат ету, діни құлшылық және дінді оқыту арқылы таныту еркіндігі берілген. Бұл еркіндікті шектеуге болады, бірақ егер шектеу заңмен белгіленсе және қоғамдық қауіпсіздікті, қоғамдық денсаулықты немесе моральды қорғауды немесе басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау үшін демократиялық қоғамда қажет болса ғана шектеуге болады.

Еуропалық Одақ адам құқықтарын қорғауда арнайы органдардың, ұйымдардың болуын бей-жай қалдырмады. Діни ұйымдардың адам құқықтарын қорғау органдарындағы рөлінің маңыздылығын бірнеше халықаралық ұйымдар мойындады. Мысалы, Біріккен Ұлттар Ұйымының бірнеше субъектілерін біріктіретін «InterAgency Task Force on Engaging Faith-Based Actors for Sustainable Development» ұйымы бар. Осы ұйым шеңберінде Біріккен Ұлттар Ұйымының «Адам құқықтары жөніндегі Жоғарғы Комиссары» басқармасы (ОНСНР) адам құқықтарын қорғауда діни мәселелерді де қарастырған. 2012 жылы Рабаттың іс-қимыл жоспары төзімсіздікке, кемсітушілікке және жек көрушілікке қарсы күресте діни лидерлермен айналысады.

Сонымен қоса, Бейрут декларациясы барлық діндер мен діни адамдарға адам құқықтарын насихаттау мақсатында келеді.

Еуропа Кеңесі сондай-ақ діни ұйымдармен айналысады. Еуропа Кеңесі мемлекет пен үкімет басшыларының 2005 жылғы Варшава саммитіне сәйкес, Еуропа Кеңесі осы салада бірнеше қақтығыстарды болдырмау, қоғамдағы интеграция мен бірлестікті қамтамасыз ету үшін мәдениетаралық және конфессияаралық диалогты қолдайтындарын білдірді. Айта кетейік, 2008 жылдан бастап, 2007 жылғы Сан-Марино декларациясының негізінде Еуропа Кеңесі жыл сайын ұйымдастырады дінаралық және діни емес топтардың өкілдерімен мәдениетаралық диалогтың діни өлшемі бойынша пікір алмасу жүргізілді. Бұл алмасу кезінде талқыланған тақырыптар конфессияаралық және ар-ожданбосқындардан; лаңкестікке және зорлық-зомбылыққа алып келетін радикалдандыруды болдырмау; қоғамдық кеңістіктегі діннің рөлі мен орны; мәдениет пен дін арасындағы өзара іс-қимыл; әлемдегі дін бостандық; мәдениетаралық диалогтың діни өлшеміндегі жастардың рөлі; бұқаралық ақпарат құралдарының рөлі; білім беру және т.б. 2010 жылы мәдениетаралық диалог бойынша «Әртүрлі теңдік ретінде өмір сүру» қағазы біздің ортақ болашағымыз адам құқықтарын, демократияны және заңның үстемдігін сақтау мен дамыту қабілетінен, сондай-ақ өзара түсіністік пен құрметті көздеді.

Дегенмен, кейбір діни немесе жеке діндер өкілдері диалогтар мен бастамаларға қатыса алатын және дінге негізделген және басқа да адам құқықтарын қорғаушы фактілер арасындағы қайшылықты көзқарастар болуы керек екендігі туралы бірқатар потенциалдық мәселелерді келісу қажет деп танылады.

Бір жағынан, белгілі бір діндерге берілген ерекше мәртебеге қатысты пікірталастар бар, бұл оларға өз ілімдері мен мүдделеріне сәйкес болу үшін саясатқа ықпал ету үшін көбірек кеңістік пен билік береді. Мұның бір мысалы – жеке діндердегі ландшафт монолитті емес. Топтар мен жеке тұлғалар балама нұсқаулар мен оқулардың әр түрлілігін білдіруі мүмкін, бірақ олардың кейбіреуі адам құқықтарына қатысты болмауы мүмкін. Мәселен, адам құқықтарын қорғайтын сенімдегі әйелдердің дауысы мен болашағы жеткілікті түрде ескерілмеген.

Сонымен қатар, діндер мен адам құқықтарының мүдделері сәйкес келетін көптеген мәселелерге қарамастан, бұл жағдай күрделене түсетін жерлер бар. БҰҰ шеңберінде әйелдердің құқықтарын және сексуалдық және репродуктивтік құқықтарды насихаттау жөніндегі дау ұзақ және тұрақты болып табылады.

Дін мен әйелдердің құқықтарының арасындағы қарым-қатынас еуропалық тұрғыда да күрделі болды. Бұл шиеленістер, атап айтқанда, Еуропа Кеңесінің әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықтың алдын алу және оған қарсы тұру және тұрмыстық зорлық-зомбылық туралы конвенциясын («Ыстамбұл конвенциясы»), ол гендерлік теңдікті қамтамасыз етеді. 2018 жылы Еуропарламент таңдаулы мүше-мемлекеттерде гендерлік теңдікке қарсы тұру туралы зерттеу жариялады, мысалы, Католик шіркеуі діни сенім бостандығына қарсы ықтимал түрде кемсітушілікке негізделген Стамбул конвенциясына қарсы тұру туралы Словакия жағдайын көрсетеді.

Ондаған жылдар бойы ЕО күн тәртібінде, кейбір мүше мемлекеттерде конфессияаралық дағдарысы және заң үстемдігі мәселелері сияқты соңғы оқиғалар құндылық мәселесіне назар аударды. ЕО құндылықтары – теңдік, еркіндік және адам құқықтарын құрметтеу. Дін және сенім бостандығы ЕО-да және халықаралық-құқықтық негізде айтарлықтай қорғаныспен қамтамасыз етілген және де ЕО дін мәселесін өзінің күн-тәртібінде бей-жай қарамайтыны сөзсіз.

#### Әдебиеттер:

Право Европейского Союза: учеб. пособие // С.Ю. Кашкин [и др.]; отв.ред. С.Ю. Кашкин. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. – 304 с.

N. Lerner, Religion, Secular Beliefs and Human Rights. – Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, Boston, 2012.

R. Kuhar and D. Paternotte (Eds), Anti-Gender Campaigns in Europe: Mobilizing against Equality. – Rowman & Littlefield, 2017.

4. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007 // Official Journal of the European Union. С 306.

5. 1957 жылы 25 наурызда қабылданған Еуропалық Қоғамдастық құрушы Шарт// <http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/index.htm#founding> // 28 наурыз 2010 ж.

### ДЕСТРУКТИВТІ ДІНИ АҒЫМДАР ҚЫЗМЕТІНІҢ АДАМ ДЕНСАУЛЫҒЫНА ҚАУІПТІЛІГІ

*Даулетбекқызы Д.,  
магистрант, 2 курс, «Дінтану» мамандығы,  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

*Ғылыми жетекші:  
Байтенова Н.Ж.  
филос.ғ.д., профессор  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

Деструктивті діни ағымдардың адам денсаулығына келтіретін қаупі оның адам психикасына жасайтын ықпалынан көрінеді. Адам психикалық дабылдардың әсерінен өз көзқарастарын, пікірлерін, сезімдері мен мақсаттарын басқаша түрде қайтадан құрады.

Деструктивті діни ағымдарда мұндай ықпалға түскен адам кінәлі, әлденеге мазасызданған, топқа тәуелді, сәби тәрізді қауқарсыз кейіпте болады. Қауымның жаңа мүшесі (неофит) дербестігін, өз бетінше шешім қабылдау және сыни пікірлер айтып, өз көзқарасын білдіру қабілетін мүлдем жоғалтады. Оның үстіне, мұндай тәуелділіктегі адамның бойында, өзіне-өзі қол жұмсап, зорлық жасауға бейімділік сияқты психологиялық ауытқушылыққа бейім болады. Мұндай психикалық әсер ету немесе адамды мәңгіртке айналдыру, бағдарлау, адамдардың миын айналдыру, қоғамдық сананы басқарып, жетекшілік ету дін атын жамылған жаңа діни ұйымды басқарудың әдісі мен ұйымға билікті жүзеге асырудың тәсілі болып табылады. Түңілгендік, шарасыздық, мазасыздықты басынан кешірген кез-келген адам деструктивті діни ұйымның потенциалды құрбаны болуы мүмкін. Адамдар сектадан күнделікті өмірде өздерін жоғалтып алған, айрылған нәрселерін тапқысы келеді: жақындары тарапынан түсіністік және қолдау, сенімділікке ие болып, перспективасының анықтығын білу, сонымен қатар бойындағы тәуелділік пен қорқыныш, сондай-ақ жауапкершілік және кінәлілік сезімінен арылуды жаңа діни ағымдар мүшелері көп жағдайда ақиқаты тану ретінде, діни үйлесімділік ретінде қабылдайды.

Діни қозғалыстар іс-әрекетінің адамның өміріне, денсаулығына келтіретін қаупі жалған сауықтыру, жалған медициналық ілімдер арқылы, оккультті, эзотерикалық (Күн сәулесімен емдеуді насихаттайтын «Аллы-аят»), Фархат ата, сонымен қатар рұқсат қағазы немесе тиісті медициналық білімі

жоқ болып тұрса да емдік сеанстарын жүргізетін «Ақ жол» және оның «Ата жол» атты тармағы жолдар арқылы жүзеге асады. «Иегова куәларының» сенушілері қан құйғызудан бас тартса, «Радостея» діни бірлестігі әртүрлі ырғақ, ритмдердің көмегімен адамға өзінің өмірін басқаруға, оны бағдарлауға т.б. үйретеді [1].

Жоғарыда айтылғандай сектаға мүшелікке тарту жұмысы адамдар күйзеліп жүрген болса, эмоциялық құлдырауды басынан кешіп жүрген жағдайда өз жемісін береді. Күйзеліс қазіргі заманның бірден бір көрсеткіші болып тұр. Адамдар жұмыста да, мектепте де, отбасылық мәселелер туындаған жағдай да, денсаулығы күрт нашарлаған кезде де, тіпті жаңа жұмысқа ауысқан жағдайда да, тұрғылықты мекен-жайын өзгерткенде де, қаражатсыз қалған кезде де, жақын адамын жоғалтып және өмірде өз орнын таппаған жағдайда күйзеліске тап болады. Әдетте біздің қорғаныс механизміміз күйзеліспен күресуге көмектеседі, бірақ сол кезде біз діни ұйымдарға жаңа мүшелер іздеп жүрген адамдардың құрығына ілінуіміз ғажап емес. Осындай кезде бізге айтылған әрбір құптаулар мен жақсы өмір сүруге деген итермелеушілік біздің алға қойған мақсатымызды жойып, жаңа белестерге жетелейді. Адамдар харизматтық топтарға енгеннен кейін күйзелістерінен құлан таза айығып өздерін жеңіл сезіне бастайды. Топтан алшақтаған сайын күйзеліс күшейіп, өздерін бақытсыздар санатына қосып, топсыз өмір сүре алмайтындай жағдайға жетеді. Әрбір осындай «Тәжірибе» тиімді оқыту, үйрету құралы ретінде қолданылады. Адамдарды діни топқа тарту үшін бейне және аудиотаспаларға жазылған, сигналдардың көмегімен соқыр санаға әсер ету технологиясы белсенді пайдаланылады. Кино таспасының секундына 24 кадр жылдамдықпен қозғалатындығы белгілі. Мұндай жылдамдық кезінде адамның көзі экранда болып жатқанның бәрін көріп үлгереді. Алайда, егер қосымша 25 кадр енгізетін болса, ол көзге көрінбей қалады, бірақ бейсанаға енеді. Саналы түрде қабылданбай, бірақ бейсанаға белсенді әсер ететін, ақпаратты дыбыстық жолға дәл осылай жазуға болады. Сонымен қатар, мұндай технологиялар БАҚ-да, бұқаралық уағыз кезінде стадиондарда, партия жиындарында және басқаларда пайдаланылуы мүмкін [2].

Бейнематериалды көргеннен кейін, не діни қауым ұсынған, аудиоматериалмен қоса уағызды тыңдағаннан кейін, адам тек қисынды және саралы ойлауынан тиылып қана қоймай, сонымен бірге айналадағы өмірдің шындығын барабар қабылдау қабілеттілігін жоғалтады. Және де адам осыдан кейін шындықтың әдеттегі туннеліне бірден оралғанмен де, өзіне не болғандығын түсіну жағдайында болмайды.

Аудиторияны трансқа енгізу үшін медитацияға жүгіну міндетті емес. Белгілі сөздерді үнемі қайталау және соған назарларын аудару сияқты тәсілдерді де пайдалануға болады. Осындай күйдегі топқа қарап тұрып, адамдардың трансқа қашан ене бастайтындығын оңай байқауға болады. Бұл сергектік жағдайындағы түске ұқсас: олар босаңсиды, сирек жыпылықтай бастайды және жұтыну рефлексі байқалады, айналасындағыларды елемейді, ал көзқарасы немқұрайлы болады. Адамдар осындай жағдайда болған кезде арам ниетті манипуляторлар оларға шындықты бұрмалайтын, тіпті ақылға симайтын сенімдерді сендіруі мүмкін. Сендіру тиімділігі тыңдаушылардың эмоционалдық жағдайына және елестету күштеріне, сондай-ақ сендіруді іске асыратын, дәріс берушінің харизмасына байланысты болады. Транс жағдайында сендіру объектісі болған адам, сергектік жағдайында тұлғаның екі жүзділігіне ұшырауы мүмкін.

Деструктивті діни ағымдардан зардап шеккендерге және олардың жақын туыстарына әлеуметтік-психологиялық кеңес беру жұмыстарын және оларды реабилитациялау әрі қалыпты өмірге бейімдеу жұмыстары бірнеше кеңестік-түзетуші жұмыстарының блогынан тұрады. Ол қатаң уақыттық шектеулерге ие емес. Ол жарты жылдың көлемінде жүргізілуі мүмкін. Қоғамға бейімдеу жұмыстары бұрынғы діни ұйым мүшелерінің тап болатын негізгі проблемаларын анықтаудан тұрады, бұл оңалтудың негізгі бағыттарын қоюға көмегін береді. Оңалту сынағынан өтушілердегі психикалық-эмоциялық саладағы бұзылушылықтардың болуы олардың өмірлік негізгі мәнді бағыттарын жоғалтумен байланысты.

Алайда өмірдің мәнін іздеу мәселесі бәрімізді бірдей толғандырады, біз өзімізге мынадай сұрақтар қоямыз: «Мен кімін? Менің бұл өмірдегі орным қандай?», алайда оңалту сынағынан өтушілерде бұл процесс мақсатқа айналған, бұл олардың психикалық бұзылыстарын тудырады. Әр жаңадан келген индивид діни ұйымға келу және оның өміріне қатысу біртіндеп мақсаттан оның өмірінің мәніне айналатындай етеді. Сынақтан өтушілер өздерінің діни ұйымнан кеткендегі өмірінің мәнінің жоғалғандығын, олардың өмірі пайдасыз, мағынасыз болып қалғандығын айтады: «Мен енді кімге керекпін?», «мен алдап кетті деген сезім мені тастамай қойды».

Оңалту жұмыстарының алғашқы диагностикалық бөлігі аяқталысымен, сынақтан өтушілердің қатаң талабымен олардағы мәселелерді әрі қарай оңалту мақсатында кеңестік әңгімелер жүргізіледі. Оның барысында келесідей әдістер мен амалдар қолданылады: психотерапевтілік интервью әдісі, К. Роджерстің психологиялық кеңестік принциптері, С.Хассеннің стратегиялық әсер ету амалы мен

В.Франклдың логотерапевтикалық амалы тұрақты жеке қасиеттерді анықтау керек болды, ол олардың діни ұйымға кіруіне әсер еткен қасиеттері болып табылады.

Деструктивті діни ағымдардың көшбасшылары мынадай негіздерге сүйенеді: өздерінің ізін қушылардың білім деңгейін арттыру, табысты болашақпен қамтамасыз ету, қатты аурулардан арылуға көмектесу т.б. Бұл қазіргі заманғы адамдар үшін кризистен шығудың бірден-бір амалы. Ол әлеуметтік, білім, медицина жүйелерінің құлдырауымен сипатталады да, адамдар осындай топтарға еріп кетеді.

Бұрынғы тіреулердің құлдырауы, қоғам мүшелерінің түрлерінің ұлғаюы, ұлттық, экономикалық, діни сипаттағы сынды факторлар тұрғындардың әр түрлі қабаттарындағы адамдардың арасындағы конфликтілердің көбеюіне алып келді. Қоғамда бірдей емес жеке мүмкіндіктердің қалыптасуы, «кедейлер» мен «байлардың» арасындағы үлкен айырмашылық қанағаттандырылмағандықты, сенімсіздікті, оның мүшелерінің көңілінің қалуын тудырады. Қоғам мағынасыздық, бостық, бөлінушілік және әлеуметтік анемия сезімімен байланысты адамдардың тобы ұлғайды, ол «Құдаймен байланыстың үзілуін» сезімдерімен байланысты. Бұл жағдайда қауіптілік мынада: барлық секталар адамның күшін емес, оның әлсіздіктерін шақырады, осылайша адамды сенімділік сезімінен қанағаттанбау сезіміне алып келеді. Деструктивті діни ағымға түскенде адам өзін тәуекелге бел буу сынды қасиеттен айырады, оған қарапайым адамға сияқты өмірдің қуаныш сезімдері тән емес. Ол дәстүрлі емес діндер адамды невротикке айналдырып, оның өмірін шектеу, кедейлендіреді, оны толықтығынан айырады деп санаған. Деструктивті діни ағымдардан зардап шеккен адамдардағы негізгі проблемалардың анықталуының табысты, әрі өнімді әдісі, сондай-ақ осындай адамдарға көмектесудің жолдарының бірі С. Хассеннің стратегиялық өзара әрекет етудің тұжырымдамасы болып табылады. Осыған орай, кеңестің, әңгімелесулердің кезінде С. Хассеннің екі әдісі қолданданады, олардың құрамына «стратегиялық өзара әрекет етудің әдісі» де кіреді:

- bite-моделін қолдану арқылы психотерапевтикалық интервьюді қолдану.
- діни ұйымдар идеологиясының тұлғаға жағымсыз әсер етуінің салдарына психологиялық талдау жұмысын жүргізу.

С.Хассеннің өзінің зерттеулерінің негізінде жасаған тұжырымдамалары бұрынғы діни ұйым мүшелерінің қарапайым өмірге қайтып келуі туралы оптимистік ойды ұялатады: «Жақындармен араласу кезінде діни ағымның алдауына дейінгі тұлға мен үнемі адаммен бірге болушы шынайы «менін» ажырата білу керек. Тіпті діни ағымда туылған адамдардың өзінде өзіндік «мені» болады. Шынайы «мен» ғана адамды діни ағымның арбауынан құтқаруға үміт болады, тіпті топта жүргеніне он жыл өтсе де. Ақпараттанған отбасы мен достары команда ретінде жұмыс істей бастаса, діни ағымның тұлғаның миына құйдырған ойларының бәрі бұзылады» [3].

Клиент орталықтанған психотерапияның принциптері. К.Роджерстің тұжырымдамасы клиенттерге көрсетілетін көмектің гуманистік бағыттарының біріне жатады, ол «емдеу әңгімесі» деп атаған психологиялық кеңес берудің негізгі принциптерін жасаған болатын:

- эмпатикалық тыңдау;
- психологпен сенімділікті орнату, оның жағынан қызығушылықтың танытылуы;
- бағалаусыз тыңдаумен, бұйрықтармен тыйым салулардың болмауы;
- мәселемен байланысты сезімдерін еркін көрсетуге ұмтылдыру;
- тұлғаның ішкі потенциалына сүйену;
- өз-өзін түсіну мен өз-өзін қабылдау сезімдерін арттыру – инсайтқа алып келу;
- әңгімелесулердің негізгі міндеті – клиентке таңдаудың мүмкіндігін түсіндіру, тәуелділіктен босату, өздерінің күштеріне деген жоғарғы сенімділік.

Жүргізілген жеке әңгімелесулердің негізінде келесідей ерекшеліктер анықталды:

- кеңестік әңгімелесу бұрынғы діни ағым мүшелеріне оларды мазалайтын мәселелерді басқа адамға толықтай сеніммен айтып, өзіне қатысты ешқандай сыни ойларды естімеуге мүмкіндік береді. Олардың әрекеттеріне баға бермейді және оларды ауру деп санамайды;

- зардап шеккен діни ағым мүшелерімен жұмыс істеу кезінде ең жоғарғы тиімділікке әзілдесіп әңгімелесу, күрделі әдеби мәселелерді талқылау, философиялық тақырыптарға талқылаулар әдісі нәтижесін берді, бұл адамдардың өзіндік ойларының қалыптасуына және өздерінің ойларын қоғамдағы адамдарға еркін жеткізе алуына ықпал етеді;

- оңалту жұмыстарының келесі әдісі логотерапия өзінің негізгі мақсаты етіп өмірінің мәнін табуына көмектесу болып табылады. Өмірдің мәніне ұмтылу оны өмір бойы жақсы жолда жүруіне ықпал етеді. Бұл кезде адам өзінің рухани кризисін өз бетінше жеңе алады.

Экзистенциалдық жол адамның толыққанды жақсы өмір сүруінің үш бөлінбейтін бөлшектерін білдіреді:

- жағымды, эстетикалық, рухани тұрғыда байытатын өмір жақтарын ойлану қабілеті. Өмірді бірдеңе үшін емес, ештеңеге қарамастан жақсы көру қабілеті, болып жатқан жағдайларға берілу қасиеті

адамның іштей дамуының негізі болып табылады. Бұл кезде қобалжулардың негізгі көзі басқа адамдармен араласу болып табылады;

- күнделікті өмірінде кездесетін нәрселерді жақсарту, өзгерту, пайдалы іске асырту қасиеті, қоршаған ортаға ену және оған өзінің әрекеттерімен, идеяларымен әсер ету қабілеті;

- адамның бойындағы барлық жақсылықты аша отырып, мүмкін емес жерлерде бәрін пассивті түрде көтеру емес, бәрімен бірдей жақсарту үшін күресу қабілеті. Жеке тұлғалық өмірлік қондырғыларды орнату қабілеті;

- логотерапия әр түрлі жағдайларды талдай отырып, қабілеттері мен мүмкіндіктерін дамытады. Олар жақсылық пен жамандықты айыруды, таразыға салып мәселелерді қарастыруды үйренеді. Адам кез-келген жағдайларды дұрыс шеше отырып, өзіндік өмір жолын таңдайды [4].

Консультативті кеңес кезеңінде біз Ф.Франклдың сипаттаған үш негізгі логотерапия әдісін қолдануымызға болады:

- парадоксты интенция: қорқыныштар өз-өздерін тудырады, сондықтан оңалту жұмысынан өтушілер өздерінің қорқыныштарынан олардың үстінен күле қарау арқылы арылуы керек болады. Г.Олпорт былайша ойлаған: өз-өзіне деген бақылау өзінің үстінен, өзінің кемшіліктерінің үстінен күлуден арта түседі. Бұл әдіс қорқыныш, үрей сынды қасиеттерден арылуға мүмкіндік береді, соның нәтижесінде бұрынғы діни ұйым мүшесі алдындағы ойларының абсурдтылығы, болмашы нәрсе болғанын түсінеді;

- дерефлексия – жалықтыратын өзін-өзі бақылаудан арылту. Бұл әдіс оңалту жұмысында назарын фрустраторлардан жағымды объектілерге ауыстыруына ықпал етеді, сондай-ақ ішкі күйін құртушы жағымсыз сәгулерді елемеуші, құртушы рухани тепе-теңдік орнатылады. Негізгі мақсаттардың бірі – аяушылықтан және екі пайда болатын мәселелерге әсер етудің өнімсіз әдістерінің: «адекватты емес пассивтілік» пен «адекватсыз активтілік» әсердің болмауына алып келеді;

- жағымсыз психикалық-эмоционалдық күйлерді жеңу: депрессияға, қобалжуға, қорқыныштарға арналған логотерапия. Бұл жердегі басты мәселе бұрынғы діни ағым мүшелерінің бойыннан өмірден кейінгі өлімнің алдында қорқынышын, ақыр заманның алдындағы қорқынышын жою [5].

Логотерапия психикалық талдаудан негізгі мақсаты мағынаны жүзеге асыру мен құндылықтарды өзектендіру арқылы адамды жеке тіршілік иесі ретінде санайтындығымен ерекшеленеді. Адамды өмірдің мәні бар екендігіне сендіру керек. Дінтанушы ретінде, осындай тақырыптарда пікірлесулер діни орталықтарда және оқу мекемелерінде жиі талқылануы керек, деструктивті діни ағымдардың арбауына түсушілер қатарын азайтудың бір амалы болып табылады. Сондықтан бұл бағытта бірлесіп атқаратын жұмыс жеткілікті. Мемлекет тарапынан қолға алынып отырған іргелі шараны жүзеге асыруда үкіметтік емес ұйымдардың да қосатын үлесі қомақты болмақшы [6].

#### Әдебиеттер:

1. <https://aikyn.kz/2017/08/01/22198.html>
2. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. – М., 1994. // Толығырақ: <https://massaget.kz/layfstayl/bilim/gumanitarly-ylymdar/44469/>
3. Хассен С. Освобождение от психологического насилия. // Пер. с англ. И. Волкова, Е. Волков. – Прайм-Еврознак, 2003. – 400 с.
4. Франкл В. Психотерапия на практике. – СПб, 1999.
5. Ислам.кз <http://islam dini.kz/catalogs/28>
6. Новости Казахстана // [https://aqparat.info/news/2015/12/12/8194747-destruktivti\\_zhalgan\\_dini\\_agymdar\\_kyzmet.html](https://aqparat.info/news/2015/12/12/8194747-destruktivti_zhalgan_dini_agymdar_kyzmet.html)

### МӘТУРИДИ ДҮНИЕТАНЫМЫНЫҢ ДІНИ БІРЕГЕЙЛІКТІ САҚТАУДАҒЫ РӨЛІ

*Есдәулет Е.,  
магистрант, 2 курс, «Исламтану» мамандық  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

*Ғылыми жетекші:  
Құрманалиева А.Д.,  
филос.ғ.д., профессор,  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

Тәуелсіздік алып, елдігімізді айқындағалы еліміз бірқатар бағыттарда жетістіктерге қол жеткізді. Сол салалардың бірі – дін саласы. 25 жыл ішінде жабылған мешіттер қайта ашылып, бабалардан қалған мәдени және рухани мұраға қол жеткізіп, діни кадрлар, білікті мамандар дайындау арқылы болашақ



бағытымыз белгіленіп, білім мен ғылымға ден қоя отырып, Ислам өркениетіне, қазақы болмысымыз бен дәстүрімізге қайта қауышудамыз.

Дегенмен қазіргі таңда Қазақстандағы діни ахуал халық қамын ойлайтын әрбір азаматты толғандырып жүргенін білеміз. Сол мәселелерді бірнеше топқа бөліп қарастырсақ болады.

Біріншіден, еліміздегі еркіндікті пайдаланып түрлі дін атын жамылып, секта ашып, қазақтың қара домалақтарын шоқындырып, өз мүдделеріне жетуге емін-еркін қарекет жасап жатқан миссионерлердің қарасы азаяр емес. Дін істері агенттігінің есебі бойынша, қазіргі таңда діни бірлестіктер саны 3400-ден асып жығылады екен. Бұл – дін туралы заңның шығып, кейбір талаптарға сай келмейтіндерінің жабылғанынан кейінгі сан. Ал «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» заң қабылданар алдында тіркелген ұйымдар саны 4450-ге, 50-лік шіркеулер саны 400-ге, Евангелие христиан-баптистік ұйымдар саны 364-ке жеткен екен. Байқағанымыздай, бұл көрсеткіштер селқос қарап, бейжай қалдыратын цифрлар емес.

Ал мәселенің екінші тұсына тоқталсақ, «уахабилік», «сәләфиттік» ағымдардың да саны күн сайын арта түсуде. Мемлекет тарапынан олардың басшыларына түрлі шаралар қолданылғанымен, олардың артынан ерушілеріне көп әсері тие қоймағаны байқалады. «Уахабилік» ұстанған ұстанымдарына байланысты бірнеше тармақтан тұрады. Мысалы, «суруриттер», «мадхалиттер» деген сияқты. Солардың ішінде «такфир» сынды радикалды топтар қоғам тыныштығына ерекше қауіп төндіріп, ұлттық санамызды улауда. «Такфир» дегеніміз – өздерін ғана мұсылман санап, қалғандарды кәпір деп есептей отырып, оларды өздеріне жау көру. Такфир идеологиясын қабылдаған жандар үшін туған ел, Отан ұғымдары кәпірлер мен жаулар мекеніне айналады. Бұл ұстанымның адамзатқа қаншама қайғы-қасірет төндіруі мүмкін екені айтпаса да түсінікті.

Сонымен қатар «ата дініміз – тәңіршілдік, сол дінге оралуға тиіспіз» дегенді де алға тартушылар қоғамда кездесіп жатады. Мұндай көзқарасқа басымдық беру діни бірегейлікке кері әсерін тигізері сөзсіз. «Біз – тегіміз түрік, дініміз – Ислам екенін ұмытпауымыз керек. Ол үшін қасиетті кітап – Құран Кәрімді насихаттауды естен шығармауымыз керек» деп елбасымыздың өзі айқындап бергенін жадымыздан шығармағанымыз абзал.

Бұл атап өткен мәселелер дінге, дінді ұстануға қатысты болса, діннен алшақтау, руханияттан ажыраған кейбір жастарымыз тарапынан жаға ұстарлық жайттар орын алып жатқанына куә болып жүрміз. Мысал ретінде соның бір-екеуіне тоқтала кетсек:

Қоғамда белең алып келе жатқан індеттердің бірі – кәмелеттік жасқа толмаған кейбір қазақ қарақөздерінің тұрмысқа шықпастан жасанды түсік жасатуы немесе босана салып көрінген жерге өз сәбиін тастап кетуі сынды жауапсыздық фактілерінің көптеп тіркелуі. БАҚ-та, әлеуметтік желілерде қаптап кеткені сонша, шыны керек, соңғы кезде мұндай жайттарға таң қалудан қалдық. Тағы бір қоғамдық талқыдан түспей жүрген мәселелердің бірі – ел ішінде гейлердің пайда болуы және гей клубтардың ашылуы. Осы мәселе жұрт жанашырларын толғандырып, халық қалаулыларының мемлекет деңгейінде көтеруі жайдан жай емес. Мәжіліс депутаты Алдан Смайылдың жүргізген есептеулері бойынша, бір Астана қаласының өзінде 4 гей-клуб ашық жұмыс істейтін болса, Алматыда ондай клубтар саны оннан асып жығылады екен. (baq.kz сайтынан) Ол СПИД орталығының мәліметтеріне сүйене отырып, елімізде аталған орталықта тіркелген «қызтекелер» саны 240 мыңға жуықтағанын атап өтті (tengrinews.kz сайтынан). Сонымен қатар интернет желісінде «kok team», яғни көк команда деген атпен танымал порталдың жұмыс жасайтыны және бір жынысты некенің дұрыс әрі адам табиғатына қайшы емес деп жарнамалауы жүректі қынжылтатын жайт.

Қарап тұрсақ, қоғамда шешімін таппай тұрған мәселелер аз емес. Осының бәрінің алдын алу үшін, жоғарыда аталған проблемалардың түйінін тарқату үшін ұлттық құндылықтарымыз бен дәстүрлі Исламды дұрыс әрі жүйелі насихаттаудың алар орны ерекше. Ұлттық құндылықтарымызды, ата дінімізді насихаттау дегеніміз ол рухани жаңғыру, ол өзімізге тән ұлттық кодты қалыптастыру деген сөз. Салт-дәстүр мен Ислам тағылымдары өте жақын, тіпті егіз ұғымдар деп айтсақ артық айтқандық болмас. Өйткені екеуінің ажырамас ұғымдар ретінде санамызға терең сіңгенінің көрінісін әдет-ғұрпымыздан, жыр-дастандарымыздан, одан қалса күнделікті аузымыздан түспейтін мақал-мәтел мен нақыл сөздерімізден аңғару қиын емес.

Ислам дінімен ұштасқан қазақ философиясында дүниеге деген көзқарас өте кең және адам табиғатымен етене үйлеседі. Халқымыздың дүниетанымын кемеңгер Абай:

«Махаббатпен жаратқан адамзатты,

Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті.

Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,

Және хақ жолы осы деп әділетті», – деп суреттейді. Әрбір адамның дара жаратылыс, қайталанбас туынды екенін түсіне отырып, Алланы тану, барша адамзатқа құшақ жайып, бауырым деп білу, әділеттілік сынды адами құндылықтарды жоғары бағалау, міне, осы – қазақтың дүниетанымы. Өлеңнің алғашқы екі жолына назар аударсақ, Абай Алланың адам баласын махаббатпен жаратқанын айтуда.

Егер біз мұны тәрбие арқылы ұлтымыздың ұжданына сіңіре алсақ, жоғарыда айтып өткен миссионерлердің «Бог нас любит» немесе «Құдай сіздерді жақсы көреді» деген сынды шырмауларына жастарымыз шалынбас еді. Ал соңғы екі жолда дана Абай мұсылман бауырыңды былай қайғанда, барша адамзатты жақсы көруге шақырады. Осы тағылым арқылы жоғарыда атап өткен деструктивті ағымдардың алдын алуға болады деген сенімдеміз.

Елбасымыздың күн тәртібіне қойған рухани жаңғыруының бір тұсы осы қазақы болмысты қалыптастыра отырып, заман көшіне ілесу, әлемді өз жетегінде ертіп жүретін оқ бойы озық мемлекеттер қатарына қосылу болып табылады. Ал қазақ халқының рухани жаңғыруы Ислам дінімен біте қайнаскандықтан, оның құндылықтарын, сенімдерін, әдеп-ақлағын ескеру қажет екені анық. Дәстүрлі Ислам, оның ішінде Ханафи мазхабы мен Матуриди ақидасы қазақ халқының және Орта Азия халықтарының сан ғасырдан бері діни бірегейлігін, ауызбіршілігі мен татулығын сақтап келді. Ислам діні VII-VIII ғасырларда осы өңірлерге келісімен түркі халықтарының көп бөлігі оны қабылдап қана қоймай, өз салт-дәстүрлерімен ұштастырып, ұлттық саналарының қазығы етті.

Ислам дінінің кеңінен етек жаюы Орта Азия мен қазақ даласынан ғалым-ғұламалардың көптеп шығуына тікелей әсер етті. Ислам дін ретінде, мәдениет ретінде бұл өңірлерде кең тарауымен қатар, ғылым ретінде, ғылымның кілті ретінде де көпшілік назарын аударды. Ғылымға бет бұруының арқасында Орта Азия мен қазақ даласында өзіне тән ғылыми мектеп, ғылыми орта қалыптасты. Тіпті Ислам діні мемлекеттік дін статусына да ие болды. Ал қалыптасқан ғылыми мектеп доктриналары осы мемлекеттердің ата заңы қызметін атқарды. Сол ханафи-матуридилік доктриналар Орта Азияда Саманилерден кейін билік құрған Қарахан (389-607/999-1211) мемлекетінің діни идеологиялық платформасын құрады. Қарахандықтар билігі Орта Азиядағы Мауараннахр мен Түркістан аймақтарын қамтыды. Мемлекеттің рухани-мәдени орталығы Самарқан мен Бұхара болды. Қараханидтер кезеңінде Самарқан, Бұхарамен қатар, Орта Азия аймағының Узгент, Ахсикент, Касан, Марғинан, Қашқар, Баласағұн, Тараз және Исфижаб сынды өзге өңірлерінде де отырықшыл қала мәдениеті дамыды [1, 146-147 б.]. Қарахан мемлекетін түркі қағанаттарының ішіндегі ислам дінін мемлекеттік ресми дін ретінде қабылдап, өте сауатты діни саясат жүргізген алғашқы мемлекет деп бағалауға болады. Қарахандықтар кезеңінде көптеген ортағасырлық шығыс ханафи ғалымдары арасынан имам Матуридидің ілімі ерекше мәнге ие бола бастады.

Енді сол имам Матуриди ілімінің қара шаңырағы Мауараннахр мен Түркістан жерлеріне тоқталсақ: «Мауараннахр» араб тілінен аударғанда «өзеннің арғы жағы» деген мағынаны білдіреді, яғни Амудария өзенінің арғы жағын мекен еткен халықтарға айтылады. «Мауараннахр» деп аталуы және кейін де осы атпен тарихта қалуының түпкі мәні мынада жатса керек:

Біріншіден, географиялық тұрғыдан алғанда Ислам халифатының негізгі орталықтары саналатын Бағдат, Басра, Дамаск қалалары тарапынан қарағанда Амудария өзенінің шығыс жағалауы өзеннің арғы жағы болып есептелуі.

Екіншіден, этнологиялық тұрғыдан алғанда бұл өңірді мекен еткен халықтардың көпшілігі түркі тектес халықтар болуында.

Үшіншіден, саяси-әкімшілік тұрғыдан алғанда өзеннің бергі жағындағылар толығымен Аббаси халифатының қол астында болса, өзеннің арғы жағындағылардың жартылай немесе кейбірінің толықтай тәуелсіз болуында.

Төртінші себебі әрі ең маңыздысы – ғылыми тұрғыдан алғанда Мауараннахр өңірінің тұтастай Ханафи құқықтық мектебімен қоса Матуриди сенімдік мектебін ұстануында. Матуриди сенім мектебінің негізгі ерекшелігі: Ислам дінінің басты қайнар көздерімен қоса, өз зерттеулерінде рационалдық әдісті кеңінен қолдануында, бұл дегеніміз ақыл мен нақылдың әрқайсысын өз орнымен, өз ретімен қолдана отырып, екеуін бір-біріне қайшы келмейтіндей етіп ұштастыру.

Үлкен ғылым мен мәдениет орталығы болған Мауараннахр жерінің біршама бөлігі қазіргі Қазақстан территориясының оңтүстік аймағына тиесілі екені мәлім. Алайда араб әдебиеттерінде Мауараннахр деп тек шектеулі территория ғана емес, керісінше Амударияның солтүстігінде орналасқан барша Ислам мемлекеттері аталған, бұл тұстан қарағанда Қазақстан территориясының барлығын жатқызуға болады. Өйткені Мауараннахрда ғылым өте үлкен қарқынмен дамып отырған болса, еліміздің басқа өңірлері осындағы ғылымнан сусындап, нәр алып отырған.

Мауараннахр жерінен шыққан ғалымдар санының көптігі сонша, ешкім олардың санын кесіп айта алмайды. Тек Түркістан мен Фараб қалаларының өзінен қаншама әл-Фарабилер мен әт-Туркистанилер шыққан.

Араб тілінде жазылған көптеген қолжазбаларда және басылып шыққан кітаптарда «әт-Туркистани» немесе «әт-Тарази» есімдері көптеп кездеседі. Есімізді жиып, іргемізді көтергелі сол ғалымдар мен олардың еңбектерін іздеп тауып, зерттеп зерделеп, оқырман назарына ұсыну біздің бабалар алдындағы асыл борышымыз болып табылады. Бұл зерттеулердің басы, Құдайға шүкір, басталып та үлгерді.

Мысалы, «Хибатулла әт-Тарази және оның рухани мұрасы» деген атпен жарық көрген Ә. Дербісәлінің еңбегін атап өтуге болады.

Хибатулла әт-Тарази Тараз қаласынан шыққан ханафи-мәтуриди ғалымы. Ол Хазіреті Әбу Ханифа мен оның шәкірттерінің ақидасын яғни діни сенім-көзқарастарын жеткізген «Тахауи ақидасы» атты мәтінді кеңінен түсіндіріп, жазып қалдырған әйгілі мәтуриди ғұламасы.

Ал әл-Фарабилерге тоқталар болсақ, ғалымдарымыздың айтуынша қазақ топырағы 30-дан астам әл-Фарабилерді тарту еткен екен. Олардың кейбірі қазіргі таңда зерттеліп, еңбектері қайта өңделіп қолымызға жетіп жатса, қолжазба күйінде архивтерде жатқаны қаншама. Әл-Фараби сөзі «Фараб» қаласынан яғни «Отырар» қаласынан шыққан деген мағынаны беретінін ескерсек, Отырар қаласының қаншалықты үлкен ғылым ордасы болғанын аңғару қиын емес. Бұған қоса Отырарда алып кітапхананың болғаны да сөзіміздің айқын дәлелі. Сол ғұламалардың бірі әрі бірегейі Әбу Наср Мұхаммед ибн Мұхаммед ибн Тархан әл-Фараби.

Әбу Наср әл-Фараби Ислам философиясының негізін қалаушылардың бірі, үлкен ойшыл, энциклопедист ғалым. Оның қалам түртпеген саласы кемде-кем. Әсіресе, оның әлеуметтік және саяси тақарыптарда жазған «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарасы» сынды трактаттары бүгінгі күнге дейін өзектілігін жоғалтқан емес. Қазіргі таңда Әбу Наср әл-Фараби мұрасы өзінің тарихи отанына оралып, Егемен Қазақстанның ұлттық брендіне айналып отыр.

Бергі тарихымызға үңілсек, Абай, Шәкәрімдердің өмірі мен еңбектерінен ханафи-мәтуриди бағытын ұстанып, осы дара жолды халыққа жеткізу үшін қам жегенін көре аламыз.

Байқағанымыздай, Орта Азия мен қазақ даласында ғылым мен мәдениет қоса дамып, әлемдік өркениеттің ілгерілеуіне үлкен үлесін қосқан. Ислам дінін толыққанды түсініп, тағылымдарына дұрыс амал етудің арқасында ешқандай діни текетірес орын алмаған. Керісінше, мәтуриди сенім мектебінің, ханафи құқықтық мектебінің аясында бейбіт заман тудырып, тыныштық пен бейбітшілік аясында ғұмыр кешкен ата-бабаларымыздың ойларына діни алауыздық, экстремизм, терроризм, радикализм сынды теріс пікірлер кіріп те шықпаған. Өйткені олар Ислам дінінің ақиқатын терең түсініп, салғырт, үстіртін ойлаудан барынша аулақ-тын.

Біз де өз кезегімізде еліміздің іргесін биік қалап, өсіп-өркендейміз десек, елімізде орын алып жатқан түрлі қақтығыстардың алдын аламыз десек, міндетті түрде ата-бабаларымыз сан ғасырлар бойы ұстанған мәтуриди сенімін толық зерттеп, оны барша әлеуметке, әсіресе жат ағымның ықпалына көнуге бейім жастар қауымына кеңінен мәлімет беруге тиіспіз. Сонда ғана елімізді радикализм, экстремизм, терроризм үрейлерінен аман алып қалмақпыз. Бейбітшілік пен ынтымақ орнаған жерде ғылым да, мәдениет те дамымақ.

Сондықтан рухани жаңғыруымыздың кілтін алыстан емес, төл тарихымыздың қойнауынан іздеуге тиіс екенімізді жадымыздан шығармағанымыз абзал. Мәтуриди сенім мектебі мен ханафи құқықтық мектебі сан ғасырлардан бері ата-бабаларымыз ұстанған дәстүрлі Исламның негізін құрайтындықтан, Ислам дінінің құндылықтары мен оның әдептерін қалың халыққа таныстыру – Тәуелсіз Қазақстанның рухани жаңғыру кепілі екендігін сеніммен айта аламыз.

#### Әдебиеттер:

1. Муминов А.К. Ханафитский мазхаб в истории Центральной Азии. /под ред. Прозоров С.М. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2015. – 400 с.
2. Әкімханов Асқар, Әбу Мансур әл-Матуридидің иман мәселелеріне қатысты ұстанымы («Китәб әт-тә’уиләт» атты еңбегі негізінде) Философия докторы (Ph.D.) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясынан. – Алматы, 2016.

### ИСЛАМ ТАРИХЫНДАҒЫ СОПЫЛЫҚ ІЛІМ

*Жақаев Д.С.,*

*Магистрант, 2 курс,*

*Шет тілдер және Іскерлік Карьера университеті*

Қазақстан Республикасы өз тәуелсіздігін алғаннан кейін, қазақ халқының рухани даму тарихын қайта қарау қажеттігі туды.

Сопылық – ислам дінінің негізінде VIII ғасырда мұсылман елдерінде пайда болған ағым. Мұнда бүкіл тіршілікті, бар дүниені Алла арқылы бағалау, тану бар. Бір Алла ғана хақ, қалғаны екінші орында. Сопылар Алланың жүзіне ғашық, Алланың нұрлы бейнесін көруге асық. Дүниенің бәрі Алла жолында тәркі етілген.

«Сопы», «суфизм» сөздерінің қайдан шыққандығы жөнінде бірнеше пікірлер бар. Берунидің айтуынша, «сопы» грек тілінен аударғанда «ақылшы, ақылгөй» мағынасын береді [1, 160 б.].

Ал Ахмад и - Джамның еңбегінде «сопылар – суфтың иегерлері. Суф – мешіттегі тас мүсіндер мағынасын береді» Араб тілінен аударғанда «суф» (шерсть) – мата аты, ал сопылар – сол матадан тігілген киімді киюшілер, осыдан келіп «суфизм» термині қалыптасады. Келесі бір ғалымдар тобы сопыларды «сафо» – таза, жарқыраған деген мағынамен байланыстырады, «саф алтындай таза» тіркесі осыдан келіп туындаған дейді.

Сопы – ислам дінінің поэзиялық бағытын дамытушы, бұл дүниенің қам-қарекетін сөз етпейтін, сұхбатының негізгі тақырыбы ар-ождан, Алла, Аллаға деген махаббаты шексіз жаратқанның құлы. Шығыста, қала берді, қазақ жұртында діни көзқарас ықпал етіп, сопылық бағыт әсерінен ұлт арасындағы шайырлардың жаратушы күшке деген махаббаты туындап, сол арқылы халықты иманға, ұлтжанды болуға шақыратын фактор қалыптасқан. Мағжан ақын әкелген, түпкі негізі ортағасырлық шығыс әндерімен байланыса қалыптасқан бағыт бар: Бұл – ислам дінінің дамуы негізіндегі тарих сахнасына шығып, тек өлең қайраткерлері емес, қоғам қайраткерлеріне де айналған шығыс шайырлары, яғни, сопылық дәстүрді жасаушылар ілімінен жалғасын тапқан заңды құбылыс.

Идрис Шахтың пікірінше, суфизм б.з.д. II мыңжылдықта пайда болған. Өркениетке YIII-XVIII ғасырлар аралығында қатты әсер еткен [2].

Ислам діні адамзатты имандылыққа жетелсі келе, адалдық, парасаттылық пен асқан білімдерлікті қалыптастыратын қағидалардың жиынтығын ауқымына сыйдыратындығы белгілі. Мшез-кұлық мәселелері жөнінде Кұран КэрІмде "Мінез-кұлықтың абзалдыны", «Жомарттық», «Жақсылық-Жамандық», «Жақсылық істеудің қиыншылығы», «Жаман ойға ілеспеу» сынды арнайы бөлімдердің қамтылуы рухани-адамгершілік қасиеттерді қалыптастыруда ислам әсерінің мықтылығын байқатады.

«Адам – қанағатпен, діни сенім күшімен адам. Бұлар мал-мүліктен, мәртебе-салтанатта, тіпті, өмірден де қадірлі. Діни сенім мен иман адам мен Алла арасындағы байланыс болып табылады, адамдарды адамгершілікке қосқан, міне, осы», – дейді зерттеушілер.

Хафиз поэзиясының күрделілігі – оның сопылық табиғатында. Иран топырағында сопылық ағымның айрықша өркендегені тарихтан аян. Сөйтіп, сол кездегі поэзияға жанама түрде болсын, тікелей болсын ықпалын тигізген. Хафиздің түгелдей – шығармашылығы сопылық таныммен астасып, сабақтасып кеткендіктен бөлек – жара қарау да қиын.

Сопылықтың әуел баста араб, иран жерлерінде дүниеге келіп, кейін аз уақытта біздің ата топырағымызға да тамыр жайғанын ескерсек, бұл ағымды тегінен, ислам дүниесінен бөлшектеу де абырой әпермес шаруа.

Хафиздің сопылығы хақында ешбір тарихи кітаптардан мәліметтерді жолықтырмаймыз. Ол дәруіштік жолымен жүрмеген, оның ұстазы, не мүридi жөнінде деректерді де кездестірмейміз. Сопы, тақуаларға тән ерекше киім де кимеген. Оның қаншалықты сопылар тобында жүргендігі туралы ешбір құжаттан таппаймыз. Сонда Хафиз сопылығы неден көрінеді? «Хафиз сопылығы» атты күрделі зерттеу жұмысының авторы Мұртаза Мутаһари ұлы ақынның сопылық көзқарастарын оның ғазалдары мен диуандарынан іздеу керек деп түйеді [3]. Мұртаза – Аллаға, дүниеге, болмысқа өзіндік философиялық көзқарасы бар ойшыл деңгейіне көтерілген адам. Тәжірибелі сопы биігіне жеткен ғұламаның Хафиз ғазалдарына «Бір адам сопы болу үшін пірі болуы керек» деген тұжырымы бар. Демек, Хафиздің сопылық дүниетанымын біз де оның туындыларын зерделеу арқылы айқындамақпыз.

Хафиз поэзиясындағы ұшырасатын сопылық терминдер, ұғымдар көптеп саналады. Бұл терминдерді білу тек Иран әдебиеті үшін ғана емес, қазақ әдебиетінің тарихы үшін де маңызы бар. Өйткені, Хафизде кездесетін жұмбақ мәнді терминдердің Яссауи хикметтерінде де қайталанатынына куә болдық. Арасы екі ғасырдан астам уақыт айырмашылығы бар, бір - бірінен алшақ жатқан екі өлкеде өмір сүрген ұлы шайырлардың поэзиясында үндестік болуының сыры неде? Біздің ойымызша, екі шайырдың дүниетанымының, сопылық поэзиясының бірлігінен жоғарыда айтылғандай сәйкестіктер өрбіген.

Яссауидің сопылық бағытқа біржолата бет қоюына ирандық ұстаздарының ықпалы тиген. Ол шығыстағы дін орталығы Бұхарада оқып, Жүсіп Хамаданидің медресесінен дәріс алған. Доктор Қасим Ән-Сәридің «Сопылық негіздері» атты кітабында мынадай деректер келтіріледі. Юсуп Хамадани Иранның XI ғасырдағы үлкен шейхтарының бірі, Бағдат қаласында Әбу Исқак Ширазиден дәріс алған. Оның мақамат жайлы кітабы болған, хадис, фикһ салаларында өзіндік орны бар. Сопылық тариқатта Әбу – Әли Фармидидің жолын ұстаған. Оның белгілі ізбасарлары – Қожа Ахмет Яссауи, Абдолла Барги, Қожа Хасан ан-Дағи, Абдул Халик Ғаждауани [4].

Жүсіп Хамадани (1050-1140) туралы мәнді деректерді Түркияда жарық көрген /6/ кітабынан да табамыз: Жүсіп он тоғыз жасында Бағдатта фикһ негіздерін оқып үйренген. Ол шейх Әбу Әли Фармидидің жолымен жүрсе, Әбу Әли Фармиди әйгілі философ, сопы имам Ғазалиге ұстаз болған [5].

Демек, Яссауи танымының қалыптасуында ирандық сопылардың тигізген әсерін жоққа шығару мүмкін емес. Енді Яссауи бабамыз бен Хафиз ғазалдарында ұшырасатын ортақ тұстарға тоқтала

кетелік. Қожа Ахмет Яссауи мен Қожа Хафиздің поэзиясындағы танымдық бірлік Мансұрдың «анал – хак» сөзінің өзінен - ақ көрінеді.

Сопылық әдебиет, шынында, Идрис Шах жазғандай, XVIII ғасырға дейін, тіптен күні бүгінге дейін дүние - танымдық ізін сақтап келеді. Оның кейбір көріністерін XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында өмір сүрген ақындар шығармашылығынан да, қазіргі қазақ поэзиясынан да байқай аламыз. ҮІІІ-Х ғасырлар аралығынан бастау алған сопылық поэзия дәстүрі қазіргі кезге дейін жалғасын тауып жатыр.

Олай болса, Ясауи мен Хафиздің поэзиясындағы рухани туыскандық Аллаға ұлы махаббатты жырлауында, бұл риясыз сезімді тамаша ишараттар (символдар) тілімен меңзеулермен құбылта бейнелеуінде. Екі ұлы сопының исламиятпен ұштасатын әр сатыдағы марифат, хақиқат, шарифат, мақам, пір хақындағы иланымдары тектес, тамырлас.

Ұлы Абайдың «Көзімнің қарасы» атты өлеңінде Хафизде және Ясауи туындыларындағы Аллаға деген махаббатты жырлау сезінеді. Сондықтан да болар, Мұхтар Әуезов: «Абай сөзі аз дәуірдегі үлгі еткен шығыс классиктерінің шығармаларындағы ішкі мазмұндарға түгел табынған деген пікірді айрықша бөлек айтамыз... Ғашықтың ізінің құдайды тану жолындағы жан әрекеті есебінде жырлау басым еді», – деп жазған.

Сопылардың өмір жолы мен шығармалары Иран-Тұран даласында ұзақ уақытқа созылып өзіндік ерекше рөл атқарды. Бұны Мырза Хайдардың «Тарих-и Рашиди» еңбегінен (1544-1546 ж.) байқауға болады. Әсіресе, екінші дәптерінің ІХ тарауында әлемге әйгілі сопы ақын Әбдірахман Жамидан бастап Абдұлғафур Лари, Садеддин Қашқари, тағы сол сияқты көптеген сопыларды атап олардың қысқаша өмірбаянымен және сопылық жолымен таныстырады. Сөйтіп, олардың қоғамдағы маңызды орнын айқындайды. Иран сияқты тарихы мен дәстүрі бай елдің елдігін мемлекеттік бейнесін жоғалтпай сақтауында поэзияның айрықша орны бар. Осы орайда Фердоуси мен Хафиз есімі ауызға оралады. Екі тұлғаның ғұмыр кешіп, қолдарына қалам ұстаған уақыты Иран тарихындағы күйзелісті, аласапыран заман еді.

Фердоуси өзінің «Шаһнама» атты сом дастанымен халқының сан ғасырлық тарихынан сыр шерітіп, өткенді ескеала отырып, елдің елдігін көтерді, қаһармандық, отаншылдық сезімді оятты. Фердоуси отыз жыл бойы «Шаһнама» дастанын жазып шықты. «Шаһнаманы» жазуда Фирдоусидің алға қойған екі түрлі мақсаты болды: алдымнан иран ұлысын арабтар әлемінен суытып, ирандық рух сезіміне бөлемек еді: екіншіден, араб тілін қолданудан алшақтатуды көздеді...

...Отыз жылдай тауқымет шегіп, ана тілімді тірілттім

Сол арқылы парсыларды өз тіліне жүгінттім,

Заманның желі менен бораны да жоя алмас,

Әсем, зәулім сарайды мен сөзден салып құбылттым.

Ол парсыларды араб тілінің бұғауынан босатты. Хафиз заманында жалған діндарлар көбейіп, алдау-арбау шектен шыққан кезде Хафиз өз отандастарын ар тазалығына жетелеп, жаңа рух, жаңа сезіммен қанаттандырды. Бұл сезім әрі сенім – имандылық, ақын илаһи махаббат жолымен кісілікке, ұлттық келбетті қастерлеуге болатынын айғақтағандай еді.

Фирдоусидің парсы тіліне пейілін берудегі орны қандай үлкен болса, Жүсіп Баласағұн мен Қожа Ахмет Ясауидің түркі тілім дамытуға атқарған қызметі сондай еді. Жүсіп Баласағұн өз заманындағы түркінің талантты ойшылдары араб тілінде ғана қалам тербесе де ол «Құтты білік» тәрізді өлмес дастанды өз ана тілінде жазды. Қожа Ахмет Ясауи араб, парсы тілдерін жетік біле-тұра өзінің хикметтерін ана тілінде жырлады. Сондықтан оның хикметтері халыққа ұғымды, түсінікті болды, «Құрандай» оқылды. Ясауи хикметтері ғылым мен әдебиетте ығыстырылып, өз беделін жоғалтқан түркі тілінің абыройын көтеріп қолдану аясын кеңейтті.

Ясауи өмір сүрген кезеңде түркілерден көрген азабын Хафиз заманындағы Иран мемлекетінің дәуірімен салыстыруға болады. Ясауи дәуірі аласапыран уақыт еді. Жат жерліктер елге тыным бермей, жергілікті билеушілер қарапайым бұқараға тізесін батыра түскен кез еді. Бұл кезеңдегі дағдарыс рухани өмірде де айқын сезілетін. Осындай қиын сәттерде Ясауидің билеушілерді дүние-байлыққа қызықпауға, кісі ақысын жемеуге, әлсіздерге күш көрсетпеуге, қанағатшылдыққа шақырып, ал кедейді істен арланбауға, төзімді болу керектігіне үндеді. Ақиқат жолын Алладан іздеген Ясауи сөздерінің халыққа әсері тиіп, рухани серпіліс әкелді. Ясауи мен Хафиздік сопылық уағыздары өз заманынан рухани өмірге қозғау салған, сілкініс әкелген құбылыс болды деп бағалауға лайық.

Тағы да айта кететін жәйт Абай мен Шәкәрім поэзиясындағы рухани-адамгершілік ізденістердің негізін дін исламның иініне қаныққан, сопылық сарынында сарапталған жырлар құрайды. Абай сопылыққа көп бойсұна бермегенмен, қағидаларын ұстанған жандарға қарсы келмейді. Ал Шәкәрім болса, шырқау шыңға қол созған өлеңдерімен нағыз сопы екендігін өмірінің соңына дейін дәлелдеп өтеді. Алып ақындардың жырлары Аллаға арналған асықтық айшығында бір арнада тоғысады да, сопылықтың онан арғы соқпағында Шәкәрім дара кетеді.

Абай мен Шәкәрім шығармашылығындағы адамгершілікті ту етіп көтерген өлеңдерін саралау барысында ақындардың діни ұстанымын дәстүр негізінде қарастырылды. Сонымен қатар, көне түркі топырағынан өрістей келе, қазақ даласына тараған исламдық суфизм ізі қазіргі қазақ поэзиясынан да қал-қадірінше байқалғанды. Сопылық сарын қазіргі әдебиетке Яссауи мен Шәкәрім жырлағандай қалыбын сақтай отырып ене алған жоқ, кей ұстанымдары негізінде ғана әсер етті.

Сопылық поэзия қазақ топырағында Қожа Ахмет Яссауи есімімен байланыстырылып, ол өмір сүрген дәуір -XII ғасырдан (1105-1168 ж.ж.) бастау алады деген пікірлер бар. Мәселен, С. Дәуітов «Қазақ әдебиетіндегі Қ.А. Яссауи дәстүрлері» атты зерттеу еңбегінде былай дейді: «Біздің ойымызша, сопылықтың қазақ жерінде дамуы Қожа Ахмет Яссауидың «Диуани Хикмет» атты еңбегінің жазылуымен байланысты болса керек?!». Өзінің өмірімен де, өнерімен де нағыз сопы скендігін танытып өткен Яссауидың сопылықты дамытқандығында дау жоқ.

«Түрік сөздігіндегі» сопылық дәстүрде жазылған жырлар аталмыш ағымның алғашқы үлгілері саналады, яғни, сопылық сарын сөздік өлеңдерінде кемелденген түрде көрінбейді. Бұл жайында жазған зерттеуші Стеблева бірнеше мысалдарды келтіріп өтеді:

Ночи [и] дни мира проходят, [как] странники,  
Того, с кем пересекутся [их], оьи лишают сил.

Зерттеу еңбегімізде, алдыменен, ғалым Стеблева «сопылық сарындағы жырлар» деп атап көрсеткен бәйіттер тобына тоқталып өтуді жөн санадық. Оның алғашқысы

- яғни өмірдің өтпелілігін айтып жыр толғау.

Өткінші өмір мен өлім мәселесі - философтармен қатар әдебиеттанушы ғалымдарды да алаңдатып келе жатқан тақырып. Себебі әрбір қаламгер-пәлсапашы, сөз өнері мен философия дүниелік ауқымдағы сұрақтарды бірлесе отырып қарастырады. «Поэзия мен философия;

- бұл бөлінбейтін біртұтастық, бірақ тұтастығы сирек болғанмен, олар адамгершіліктің биік шыңы мен ұлылығын өзара бөліседі. Бірақ олардың әр түрлі бағыты орта кезеңде түйіседі, мұнда ұлылықтың, ұлылық тұңғышында поэзия мен философияның рухы біртұтас бірлікте, бір-біріне кірігіп кеткен», – дейді Ф. Шлегель.

Рухани-адамгершілік ұстанымдар аясында адамзат баласы бір өлімнің бар екендігін естен шығармауы тиіс. Бұл өмірде жасаған игі істерің ана дүниеде жақсылық болып қайтады, жаман, залалды іс-әрекеттерің алдыңнан жамандық боп шығып, жаныңды қинайды - ислам діні философиясының негізгі қағидасы, міне, осыған саяды.

Соңғы уақытта қайта құрудың желі есіп, еліміз егемендік алғаннан кейін ғана Яссауи бабамыздың мұраларын танып – білуге бет қойдық. Десек те, Яссауи, Сопы Аллаяр, Бақырғани, Шәкәрім тәрізді ақындардың поэзиялық туындыларын бойлай зерттеуге исламиятты, сопылықтың қыр – сырын терең танымауымыз қол байлау болуда. Соған қарамастан, қазіргі таңда болып жатқан туындап жатқан талас-тартыстар, түсініспеушіліктердің негізі қайда жатқаны сопылық жайында сөз қозғағанда осы мәселелер жиі айтылып, негіз болып жүр.

Тәуелсіздікке қолы жеткен қазақ жұртына есімдері тарихта беймәлім болып келген біртуар, дара тұлғаларының өмірін, халық үшін атқарған қызметтерін жан-жақты терең зерттеу, олардың әрқайсысын халық арасында насихаттау – бүгінгі күн тәртібінде тұрған көкейтесті мәселе болып қала бермек.

#### Әдебиеттер:

1. Петраш Ю.Г. Ислам: происхождение, вероучение, современность (Философско-культурологический взгляд). – М.: Республика, 2005. – 350 с.
2. Байтенова Н. Затов. Қ. Құрманалиева А. Дінтану. – Алматы, 2005. – 232 б.
3. Сұлтанхан Ә. Сопылық сарын. // Жалын №7, 2005 – 49 бет.
4. Мутаһариұлы М. «Хафиз сопылығы». – Тегран, 1995.
5. Қасим Ән - Сәридің «Сопылық негіздері» – Тегран, 1991. – 162-163 б.

## АҚЫТ ҮЛІМЖІҰЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ РУХАНИ ӨНЕГЕЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАР

*Жеңімпаз Е.,  
магистрант, I курс, «Исламтану» мамандық,  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

*Ғылыми жетекші:  
Мұқан Н.,  
PhD жоктор, аға оқытушы,  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

Қазақ халқының адамгершілік мүмкіндіктерінің көзі ұлттық мораль десек, оның таусылмас потенциалы болатын қазыналары ақындық өнердегі идеялар мен сындарлы көзқарастарда деп айтуға болады. Ақындық шығармашылықтан бақыт пен бақытсыздықтың, талап пен еріншектіктің, ақылдылық пен ашудың ара-салмағын өлшеу тәсілдерін көреміз. Бұл оң мен терістің, бұрыс пен дұрыстың, жаман мен жақсының ара-жігін ажырата білу үлгісі, оң мен солды тану үлгісі деп айтуға болады.

Ақыт Үлімжіұлы – XIX ғасырдың соңында XX ғасырдың бас кезінде өмір сүріп, Алтай, Қобда қазақтарына ғұлама діндарлығымен танымал болған, артына өзінің шығармалары арқылы өшпестей із қалдырған көрнекті ақын. Ол (1866, ҚХР, Шыңжаң өлкесі, Алтай аймағы, Көктоғай ауданы – 1940, Үрімші) – атақты қазақ ақыны, діни қайраткері, халық ағартушысы. Шығыс Түркістандағы Алтай аймағының Көктоғай ауданында кедей отбасында дүниеге келді. Бала кезінен бастап ауыл молдасынан, одан кейін Бұқар медресесінде дәріс алып араб, парсы тілдер, сондай-ақ шарифат пен тәжуитті үйренген. 1908 жылы Алтай, Қобда аймақтары қажылар тобының аудармашы ретінде Меккеге қажыға сапар шегіп барады. 1910 ж. елге қайтып келген соң, Сарытоғай ауылында мешіт салдырып, медресе ашып мұғалім болады. 1939 жылы 24-ші желтоқсанда Шың Шы Сай үкіметі Ақыт Үлімжіұлының елді біріктіруге, халықты жергілікті отаршылдардан азат етуге, ұлттың оянып өз алдына ел болуына үгіт-насихат жасады және ұлт-азаттық қозғалысты қолдағаны үшін деген айып тағылып гоминдаң үкімет адамдары ардагер атамизды тұтқынға алып, ол кісі салдырған мешіттерді қиратады.

Рухани құндылықтардың ордасы болған Ақыттың Шәкүртідегі Ақ мешітінде қиратып, ақын Ақыттың Құран Кәрімнің арапшадан қазақшаға аударылған нұсқасы мен бүкіл қолжазбаларын, мол кітап қоры түгел өртеледі. Сөйтіп, 1940 жылы тамыз айында Үрімші түрмесінде Шың Шы Сай гоминдаң үкіметі 72-ге қараған шағында қарт ақын Ақыт Үлімжіұлын жантүршігерлік қинаумен, азаптап өлтіреді. Бұл жазалаудан кейін Ақыт отбасы қуғынға ұшырап, Ақыт Үлімжіұлы балалары оқи алмай, өте қиын кезеңді басынан кешіреді. 16 жастағы Ғазез Ақытұлы әкесі ұсталып кеткеннен кейін, ағасы Қалманнан ара-тұра «Фикһтан» білім алады, бұл ұзаққа созылмай, 25 жастағы отбасын құрап үлгерген, балалары бар Қалманды Шың Шы Сай гоминдаң үкіметі тұтқындап, Үрімші түрмесіне қамайды. Ақыттың барлық ұлдары түгел сауатты болған екен. Сол себепті Ақыт атамиздың балалары әкесіне жабылған айыппен айыпталды [1,6 б.].

1891-1914 жылдары Санкт-Петербург, Қазан баспаларынан Ақыт Қажы атамиздың «Жиһанша», «Ахиретбаян», «Сәйпілмүлік – Жамал» дастандары, «Абият ғақидия», «Сейітбаттал Ғазы», «Ишан Махмұд» аталатын кітаптары бірнеше рет жарық көрді. Оның шығармалары «Ақыт Үлімжіұлы Қарымсақов Алтайский» деген бүркеншік атпен «Айқап» журналына да жарияланып тұрған. Ақыт өлеңді алуан ырғақта насихат, назира, ғақлия түрінде жазған. Ой толғауда Абай мәнеріне ден қояды. Абай өлеңдерін үлгі ете отырып, «Дәлейлул-ғақылия» («Ақыл түбі») өлеңдер топтамасын жазып шыққан. «Адамның жасы», «Асан ата», «Шыңжан қаритасы», «Керей шежіресі», «Ер Жәнібек», «Алтай» деп аталатын туындылары ел арасына кеңінен таралған. Ақын Ақыт Үлімжіұлы Қарымсақовтан бастап 30-дан астам халық ақындарының шығармалары жинастырылып, зерттеліп, ел игілігіне айналды.

Ол өз шығармаларында қазақтың ойшыл ағартушылары Абай, Ыбырай, Шоқандар секілді ғылым, білім, өнерді, әдептілікті, адамгершілікті, салтдәстүрлердің озық үлгілерін дәріптейді.

«Ақындар бізден бұрын өткен талай,  
Әсіресе Құнанбай баласы Абай.

Солардан өткір тілді болмасам да,

Мен де аз сөз жазайын құрай-жамай» – деп ұлы Абайды ұстаз тұтып, атамекенінен алыстаған ел жұртына Абайды танытып, туған халқын елдікке, береке-бірлікке шақырады [2, 18 б.].

Ақыт Үлімжіұлының шығармалары жанры жағынан да әралуан: толғау, жыр, қисса, дастан, назым үлгісінде болып келеді, тақырыптық-мазмұндық ауқымы біршама кең. Оның «Смағұлдың қиссасы»,

«Мұхаммед-Ханафия», «Кесік қол келіншек», «Жиһаншаһ Тамузшаһұғылы», «Ғали мен Дариға», «Мәликенің жүз жұмбағы» атты күрделі эпикалық діни қиссалары бар. Бұлар да жеке зеріттеуді қажет ететін шығармалар. Туындыларының дені поэзия болғандықтан, оның өлеңдерінде сол өзі өмір сүрген қоғамдық ортанның әралуан жақтары қамтылады. Ағартушылық, сыншылдық бағыттағы туындыларының негізгі, басты тақырыбы белгілі бір әлеуметтік орта, уақыт, заман талабына сай адам тұлғасы, яғни олардың түрлі мінездері, іс-әрекеті, ой-толғаныстары секілді өзекжарды мәселелермен қатар, сол адами тұлғаны қалыптастырып тәрбиелейтін немесе хайуани кейіпке түсіріп кері итеретін ішкі-сыртқы факторларды да қамтиды. Осыдан туындайтын оқу-ағарту, білім алу, діни-имандылық сияқты заманауи толғағы жеткен өзекжарды мәселелерді де көтереді. Нақтылап айтқанда алуан түрлі өмір құбылыстарын ақын өзінің жекелік көңіл-күйі, толғаныс-тебіренісі, қуаныш-мұңы, Гегельше айтқанда «ішкі әлемінің сырын» жыр жолдарымен, поэзия тілімен кестелеп отырып жеткізеді. Ақын туындыларын таным таразысына салып екшеп алғанда байқалатын негізгі мәселе – шығармаларының көркемдік-идеялық бірлігінде, көркемдік тұтастығында. Уақыт пен кеңістік ауқымындағы заман шындығын қай жағынан сараламасын ақын өз дүниетанымы мен идеялына салып таразылайды. Яғни «...имандылық, инабат, ұят-ұждан, береке-бірлік жөнінде оқырманға үлкен ғибрат беретін мүбәрак сөздермен тізілген тәспих іспетті шығармалар» [3, 3 б.].

Ақынның негізгі шығармашылық бағыты – діни ағартушылық. Оған ақын шығармалары түрлік, жанрлық, проблематикалық, мазмұн-пішіндік, көркемдік-идеялық жағынан толық сәйкеседі. Ақынның өзін сөйлетсек:

Түбін ойлар ер қайда,  
Әркімнің ақылы өзінде,  
Шариғат деген бір жан жоқ,  
Мына заман кезінде.  
Заманың тұр дүрілдеп,  
Ойла халқым бұл қалай,  
Шариғатпен жүретін,  
Ақыл кетті жадағай.  
Надан болып барамыз,  
Шариғатқа жанамай.  
Иман, ислам, дін,

Биғдат – Ұжмақтағы шырағың [3,6 б.]. Ол заманның азып-тозуы, қоғамның әлеуметтік жағынан жіктелуі, діни сенімнің әлсіреуінен, ислам дінін жолын берік ұстамағандықтан, имандылықтың құлдырауынан деп біледі, сондықтан ислам дінінің парыз, уәжіптерін, шариғат жолын насихаттап, ислами құндылықтарды халықтың санасына сіңіріп өз өлеңдерімен үгіт жүргізеді. Соның бірі «Құмай деген бір құс бар» атты дидактикалық толғауы. Ақын қазақи мифтік дүниетанымдағы құмай құсты пернелеу арқылы Алла тағаланың құдіретті нұр-шапағатын әспеттейді:

Бақыт қонар адамға,  
Саясы түссе жақындап,  
Көктегі құс құмайдан.  
Құмай деген бір құс бар,  
Көк бетінде мекені,  
Мағұлым емес адамға,  
Дәл қай жерде екені,  
Жылда бір жерге жақындап,  
Сая салып кетеді,  
Саясы түскен адамзат,

Шын дәулетке жетеді [3,8 б.]. Ақынның «Көк бетінде мекені, мағұлым емес адамға, дәл қай жерде екені» деген Аллатанушылық ойы Абайдың «Халлаққам мақұлық ақылы жете алмайды» немесе «Мекен берген, халық қылған ол лә мәкән» дейтін танымымен үндеседі. Бұл тек поэтикалық үндесу емес, діни ағартушылық бағыттағы ортақ аңсар: Аллатанудағы оның жалғыздығын дәріптейтін иманның шарты: «Лә илләһа иллә аллаһу – Алладан басқа жаратушы жоқ» [4, 18 б.] дейтін көркем сөз, Құрани кәрімдегі: «Ләм йәлид уә ләм йуләд, уә ләм йәкун ләһу куфуан аһад – туылмаған, тумаған, оған теңдесер ешкім жоқ» (Құран кәрім, Ихлас сүресі) аятындағы таухид, яғни Алланың бірлігін ұлықтайтын жалпымұсылмандық ұстаным. Ақын осы толғауында Жаратушының адамды жаратудағы мақсаты, адамның бұл дүниелік миссиясы, ахиреттік парызы, фәни дүниедегі адамның амал-әрекеті, бақилыққа дайындық сияқты тағы басқа діни-имандылық, діни фәлсәфалық мәселелерді шариғат тұрғысында талдап түсіндіреді.

Ақыт Үлімжіұлының діни дастандары батырлықты, ерлікті, ғашықтықты, махаббатты және ғибраттық өсиеттің барлығын қатар қамтыған. Мысалы, «Сейфүлмәлік», «Жиһан шаһ Тамуз шаһ



ұғлы», «Ғали мен Дариға» дастандарында батырлық пен ғашықтық суреттеледі. Ал, ғибраттық діни дастандарына «Мәлікенің жүз жұмбағы», «Кесік қол келіншек», «Тозақтағы қатын» т.б. жатады.

Адамгершілік сезімдер әрқашанда туа бітпейді, олар әлеуметтік қоршаған орта арқылы тәрбие нәтижесінде ғана қалыптасады. Ақытқажы Үлімжіұлы «Азаматтың жеті сыны» атты өлеңінде өнегелік моральдық сезімдері жетілген және қалыптасып болмаған адамдарды жеті типке бөліп көрсетеді. Мұнда жігіттің ақылды, сабырлы, надан, ұстамсыз, екі жүзді мінезді типтерін көрсетумен қатар олардың ортаға деген қарым- қатынас түсінігін де аса шеберлікпен суреттейді [1, 118-121 бб.].

Фәнидегі істеген жақсылы- жаманды, істердің, әрбір халали-харами амалдың бақилыққа өтердегі есебі бар:

Мүңкір, Нәңкүр періште,  
Адамның сұрап қылмысын,  
Алдың мен артың тексеріп,  
Кезеніп шығар күрзісін.  
Түзейді солар жабдығын,  
Аюдайын ақырып,  
Адамның шәрғез қыңғысын,

Тәртіпке алар шақырып [3,10 б.]. Оның ойынша адамның бұл өткінші дүниеге келуіндегі басты мақсаты Жаратушысын тану, Оны тану арқылы өзін тану. Әлемді, айналадағы дүниені, табиғатты, адамзаты, хайуанаттар мен махұлықатты (он сегіз мың ғаламды), яғни барлық жаратылысты жаратқан Бір Жаратушы бар екенін мойындап қана қоймай, соны таным талқысынан өткізіп барып бұл жалғандағы тіршілігінің мәнін түсінгенде ғана пенде өз мақсатына жетеді. Ол үшін әр адамның Иманы толық болу керек, Иман Аллатағаланы танудың кілті, ал имандылық – адамгершілік негізі. Ақын адамгершілік ұстанымды ислами – шарифаттың харам, халал категорияларын астастыра отырып, салыстырмалы түрде түсіндіреді. Харам амалдардың барлығы да – хайуандық әрекет, халали амалдардың барлығы – адами әрекет деп қарайды. Сондықтан дін амалдарын толық орындап, адал өмір сүрсен Аллатағаланың нұрына (ақын пернелеуінде «Құмай құстың саясы») бөленесің дейді ақын:

Мұсылманға бұйырған,  
Таза жүрек халалдық,  
Таза жүрек досына,  
Кім ойласын залалдық.  
Құлшылық қыл ағайлар,  
Періште мен адамзат,  
Құлшылық үшін жаралдық.

Құлшылық керек адамға[3, 11 б.]. Яғни құлшылық жасау – Жаратушыны мойындау, Жаратушыны мойындай отырып Оны тануға құштарлығың артады, иманың толығады. Иманы толық- Кәміл адамның жүрегі таза болады. Ал «Мұсылманға бұйырған, таза жүрек халалдық» деп ақынның өзі айтып отырғандай бұл Жаратушының жаралғанға (адамға) көрсеткен тура жолы. Осы тура жолдың бағдаршамы халал амал, іс-әрекет, яғни Жаратушыға деген адалдық. Міне, ақынның жамағатқа үгіт-насихат ретіндегі жеткізбек уағызының мәні де осында.

Қазақ халқы адамгершілік нормалардың бірі ретінде жалпыға ортақ норма үлкенді сыйлау ғұрпын қалыптастырған. Үлкенді сыйлау бірнеше мындаған жылдар бойы қоғамның маңызды әлеуметтік мүдделерін шешу үшін жасаған жалпыға ортақ нормасы. Ақыт шығармашылығында қазақтың дәстүрлі қоғамындағы үлкенді сыйлау – кіші үшін әрі міндет, әрі парыз екені өте үлкен моральдық ұстаным, ерекше рухани феномен ретінде көрсетіледі. Ақын шығармашылығында бұл ұстанымдардың бұзылған тұстары сынға алынып отырған. Мысал келтірсек, бұл жайлы

Қазақтан қуат, хал кетті,  
Сіз, біз десіп жүретін  
Береке-бірлік заң кетті.  
Үлкенді кіші сыйламай,  
Жастарынан ар кетті – дегені бар [2, 23 б.].

Жалпы алғанда, Ақыт қажы Үлімжіұлы шығармашылығы адамгершілік, өнегелік идеяларға толы. Ақын ислам дінінің шарифаттарын халыққа үгіттеумен ғана тоқталып қалмастан, әрекеті болған жерде өнімі де болуын, яғни ислам дініндегі амалдарды сол кездегі әлеуметтік-қоғамдық жағдаймен синтездестірумен (ұштастыру) құнды саналмақ екеніне баса назар аударады. Ақын өз шығармаларында өнегелікті адамдардың мінез-құлқы, қарым- қатынастары арқылы көрсетеді. Өнегелік мәдениет ғасырлар бойы адамдардың алуан түрлі қарым-қатынастарын бейнелейтін рухани құбылыстар.

#### Әдебиеттер:

1. Ақытұлы Ғ. Ақыт Үлімжіұлы «Қазақ тарихындағы әйгілі адамдар».– Алматы, «Мұсылман баспа үйі», 2008. – 137 б.
2. Жанәбілұлы Қ. Ғұлама ақын Ақытты шын мәнінде танып, Ақыттану ғылымын жасайық. // Шыңжаң қоғамдық ғылымы, №1, 1990. Қараңыз: Жанәбілұлы Қ. Ақыт хақында // Үлімжіұлы А. Шығармалар жинағы, Том 2. – Күйтің: «Іле халық баспасы», 1999. – 687 б.
3. Ақыт қажы Үлімжіұлы. Жиһаншаһ: жыр, толғау, қисса-дастандар. – Баян-Өлгий, 1994. – 143 б.
4. Өсерұлы, Н. Иман шарт. – Алматы : Қайнар, 1991. – 352 б.

### ИСЛАМ АТЫН ЖАМЫЛҒАН ҰЙЫМДАРДЫҢ АДАМЗАТҚА ТИГІЗЕР ӘСЕРІ

*Исаков Б.А.,  
магистрант, 2 курс, «Дінтану» мамандығы,  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

*Ғылыми жетекші:  
Байтенова Н.Ж.,  
филол.ғ.д., профессор,  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

Ислам тарихында да негізгі жолдан ауытқыған діни ағымдар кезікті. Көбі уақыт өте жойылып кетсе де, кейбірі қазіргі күнге дейін жеткен. Ондай адасқан ағымдар жойылып кеткенімен түпкі идеологиялары мен сенімдері ұмытылып кетті деп айту қиын. Ислам мен псевдоислам тақырыбы қазақ қоғамы үшін де қазіргі кезде өзекті болып, бұлардың қайсысы дұрыс деген сұрақ туындады. Теріс пиғылды діни ағымдар елдің бірлігі мен ынтымағына, тұрақтылығы мен бейбіт өміріне зиян тигізери сөзсіз. Бірқатар мұсылман елдері дәстүрлі исламға қайшы ағымдардың насихат жұмыстарына түбегейлі тыйым салып, ресми тіркеуге де алмаған жағдайда. Осы себепті ислам атын жамылып, шынайы исламға қара дақ жағатын жалған исламдық ағымдардың ерекшеліктерін ашып көрсету халықтың баянды болашағы үшін керек-ақ.

Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Қазақстан халқына арнаған Жолдауында: «Бүгінде біздің халқымыз үшін дәстүрлі емес жалған діни ағымдар мәселесі өткір түр Жастарымыздың бір бөлігі осы жат діни көзқарасты көзсіз қабылдайды, өйткені біздің қоғамның бір бөлігінің шеттен келген жалған діни әсерлерге иммунитеті әлсіз» [1], – дей отырып, дәстүрлі емес секталар мен жалған діни ағымдардың қызметіне қатаң тосқауыл қою қажеттігіне ерекше назар аудартқан болатын. Зерттеушілер соңғы уақыттарда исламның саясиланып, саясаттың исламданып бара жатқанын жіті байқаған [2].

Ислам атын жамылған ағымдардың пайда болуының тарихи тұрғыдан алғанда өзіндік бірқатар себептері болды. Құран аяттары ағымға бөлінуге шақырмаса да, бұндай шындықтың кездесетіні хадистерде хабар берілген. Түрлі ағымдар, оның ішінде ислам атын жамылған ағымдардың да қалыптасуына діни үкімдерді түсіну мен түсіндіру барысындағы әдістер: араб тілінің грамматикасының ерекшелігіне байланысты, бір хадистің түрлі мағынада риуаят етілуіне байланысты, бір сұраққа қатысты түрлі мағынадағы бірнеше хадистердің кездесуі, пайғамбардың іс әрекеті мен сөздерінің әркелкі жорамалдануы, имамдардың хадис іліміндегі дәрежелерінің әркелкі болуы, хадис дәрежелерін белгілеудегі тәсілдердің әртүрлі болуы, хадистегі насих, мансух мәселесі т.б. этностық жағдайлардың әсері, халифалыққа қатысты бірқатар саяси оқиғалар әсер еткен. Ал Уаххаби, Бахаи, Ахмадия, Құраниттер, Зікіршілер секілді т.б. беріде пайда болған ағымдарға сыртқы күштердің әсері болғаны анық.

Кең тараған діни теріс пиғылды ағымдардың ұстанған ережесі – адамды алдау-арбау, физикалық, психикалық және рухани еркіндігін шектеу. Бұл мәселені медициналық-психологиялық жағынан қарастырған Денсаулық сақтау маманы М. Бапанованың дәрігерлік зерттеуі мынандай нәтиже берген: «Деструктивті діни ұйымдарға жиі қатынайтындардың жан дүниесінде мынадай өзгерістер аңғарылады: сектадағы соқыр сенімнің шынайылығына илану, әке-шешеге деген араластықтарында өшпенділіктің пайда болуы, оқу оқудан, тектептен, жұмысынан, дәрігерге қаралудан бас тарту, журнал, телеарна, газеттерді оқып, көруден тыжырыну, кемінде 3-5 сағат көз шырымын алу, ақуызды тағамдарды тұтынбау, тұйықтану, дос-жарандармен араласпау, әлемде орын алған сыртқы өзгерістерді елемеу. Ұйым жетекшілері қатарындағы кісілердің санын көбейту үшін түрлі айла-тәсілдер қолданады.

Теріс ағымның ықпалына түскен адамның бойында кездесетін белгілер:

1. Отбасына, достарына, жұмысына қарым-қатынасының өзгеруі.
2. Діни тақырыпта жиі сөз қозғап, дауласу, айтысып-тартысу.
3. Өз елінің салт-дәстүріне қарсы шығу, мысқылдап қарау.
4. Ата-анасына бағынбау, үйінен жиі себепсіз кетіп қалу.
5. Тамақтану тәртібінің бұзылуы, оқшаулану, бөлектену.

6. Үлкенге құрмет, кішіге ізет көрсетуден қалу.

Алдымен өз құрығына түскен ізбасарын, жақтаушысын сол мемлекетпен байланыстыратын байланыс нысандарынан ажыратуға әрекет жасайды. Яғни мемлекет несімен құнды болса, сол құнды нәрселерді, мысалы: ата-анамыз, тарихымыз, ұлтымыз, дініміз, мәдениетіміз, салт-дәстүріміз, дүниемүлкіміз т.с.с құндылықтарды санамыздан жоюға күш салады. Осы құндылықтарды санасынан жойған адам кез келген уақытта өз отанынан бас тартуға дайын тұрады.

Қазіргі таңда бір өкініштісі, еліміздегі Ислам атын жамылған деструктивті діни ағымдардың бойында дәл осы сипаттар табылады. (Уахабистер, такфиршілер, харижиттер, хауариждар, таблиғшылар, құраниттер, т.б). Нәтижесінде бүкіл құндылықтарды жоққа шығарады.

Біріншіден, ата-анаң намаз оқымаса, олар – кәпір, ал кәпірмен бірге тұруға болмайды. Олардың асын ішу шарифат бойынша харам дей отырып, баланы әке-шешеден ажырату.

Екіншіден, тарихыңды ұмыт, ата-бабаң адасқан, отқа табынған, шаминизм дінінде болған, олар мушрикер (Аллаға серік қосушы күнәһарлар), тіпті «Абайың адасқан, Шәкәрімнің шатасқан» деген де сөзді ұранға айналдыра бастаған.

Үшіншіден, ұлтжандылық болмау керек, қазақ деп бөлінбеу керек, мұсылман деген бір ғана ұғым болуы керек деп жастардың санасын улауда.

Төртіншіден, дінің де шарифат талаптарына сай емес. «Сен Пайғамбардың сүннетімен жүресің бе, жоқ әлде Ханафи мазхабын ұстанасың ба?» дегендей сөздерімен Ханафи мазхабын ислам дінінен бөлек етіп көрсетуге тырысуда. Дұғадан кейін бет сипауға болмайды, өліге құран бағыштауға, жеті шелпек те болмайды деген желеумен ата діннен адастыруға тырысуда.

Бесіншіден, мәдениетімізді, салт-дәстүрімізді жоққа шығарғысы келеді, исламға музыкаң харам, сондықтан домбыраңнан бас тарт, келіннің үлкенге сәлем салуы ширк (Аллаға серік қосу) деп, ұлттық менталите тімізден айыруға тырысады.

Ата-анасын, тарихын, ұлтын, асыл дінін, мәдениетін, салт-дәстүрін санасынан сызған азаматтарды (зомбиге айналған) басқару енді оңайға түседі. Сондықтан оларды кез келген уақытта өз-өзін жаруға, өзгенің жанын қиюға, әлемдегі қақтығыстар орын алған мемлекеттерге – Сирия, Египет, Ауғанстан, Пәкістан, Кавказ бен Украина секілді елдерге жалған жиһадқа жіберу қиынға соқпайды. Ең ғажабы, шарифат талаптарынан алшақ кеткен, қыңыр-қисық ағымдардың өкілдері бізге бұзық пікірін итермелеп қана қоймайды, соның бәрін діннің атын жамылып, дін хақына қол соғып, өздерінің жансақ түсініктерімен келіспеген адамды діннен шықты деп кесім айтады. Діннен шығару, күпірлікке балау өздерінің дүниетанымына сәйкес келмейтін ойшылға жала ретінде жаба салатын оп-оңай іс болып қалды. Алайда дәстүрлі, соңғы, хақ ислам дінінің бізден талап еткен нәрсесі бұл емес [3, 175 б.].

Ислам атын жамылған экстремистік, радикалды, деструктивті діни ағымдардың түпкі мақсаты:

Біріншіден, мемлекетте диктатура орнатуды ашық жариялайды, яғни бұл дегеніміз – елдегі азаматтардың құқықтарын кемсіту.

Екіншіден, елдегі конституциялық құрылымды үзілді-кесілді мойындамайды, оны зорлық-зомбылық күшімен жоюға және билікті заңсыз басып алуға ашық түрде насихаттайды.

Үшіншіден, заңсыз қарулы жасақтар құрады.

Төртіншіден, елде әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, тіл және діни алауыздықты қоздырады.

Бесіншіден, елде белгілі бір ұлттық немесе діни конфессияның тоталитарлық режимін орнатуға ұмтылады. Жалпы, экстремизмнің қай түрі болса да бүкіл әлемге, мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігіне, елдің тұтастығына, азаматтардың құқығына және бостандығына үлкен қауіп төндіреді [4].

Псевдо діни ұйымдардың екі жағы бар: бірі коммерциялық, екіншісі идеологиялық. Олар діни ағымнан бөлек салым салушы немесе бизнесмен ретінде де еркін жұмыс атқарады. Оған қарсы тұру үшін жеке тұлғаның құқықтық және діни сауатты болуы өте маңызды. Еліміздің Конституциясында ар-ождан бастандығы, дінге және діни нанымға қатысты кемсітуге болмайтындығы, барлық діни бірлестіктердің заң алдында тең құқылы екендігі жазылған. Дей тұра соңғы жиырма жылда қалыптасқан еліміздегі діни ахуал белгілі бір алаңдаушылық тудырып отырғаны белгілі. Жастардың құқықтық және діни сауатын жетілдіру бағытында жұмыстар атқарылуы тиіс. Себебі қазіргі дәстүрден тыс деп аталып жүрген діни ағымдардың негізгі жұмысы жастарға бағытталып, олардың қатарын көбінесе оң солын толық тани қоймаған жастар құрап отыр.

#### Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2012. – 14 желтоқсан [Электрондық қор]. – Қолжетімді режим: <http://www.akorda.kz>
2. Байтенова Н.Ж. (авторлық ұжымның жетекшісі), Құрманалиева А.Д., Абжалов С.У., Бейсенов Б.Қ., Борбасова Қ.М., Затов Қ.А., Рысбекова Ш.С., Мейрбаев Б.Б., Альмухамедов А.Р. Дінтану негіздері. – Алматы: «Қазақ университеті», 2010. – 346 б.
3. Қаныбекова Қ. Діннің әлеуметтік мәні // Ұлттық идея философиясы: ғылыми мақалалар жинағы. 2 бөлім. – Алматы, 2009. – 34 б.
4. [Электрондық қор]. – Қолжетімді режим: <http://halyk-gazeti.kz>

## ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИСЛАМДЫ НАСИХАТТАУ ЖОЛДАРЫ

*Исраилова А.Н.,  
Магистрант, 2 курс, «Исламтану» мамандығы,  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

*Ғылыми жетекші:  
Курманалиева А.Д.,  
филол.ғ.д., профессор  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

Ислам – қазіргі Қазақстанда ұстанушылар саны басым, сондай-ақ, рухани ахуалға, және қоғамның әлеуметтік өміріне әсері басым дін екені белгілі. Халықтың рухани жаңғыруы тәуелсіздік алғаннан басталды және ол ұлттық дәстүрлерге қайта оралумен, тарихи жады мен қазақ этносының батырлық өткенін қалпына келтірумен байланысты, ол үшін ислам барлық тарихи кезеңдерде руханилықтың, ұлттық менталитеттің және сипаттың көзі болып табылады.

Тәуелсіздік жылдарында Қазақстандағы ислам зайырлы мемлекеттегі діннің жоғары жағдайы мен мәртебесімен анықталатын жаңа тарихқа ие болды деп айтуға болады. Қазақстан қоғамында атеизмнің мемлекеттік идеологиясынан босанған алғашқы жылдардан бастап қарқынды діни жаңғыру, қазақ халқының дәстүрі мен мәдениетін ертеден қоректендірген рухани бастауларға оралу байқалды. Зайырлы демократиялық мемлекетті айқындайтын діни сенім бостандығы қағидатын жүзеге асыру азаматтардың діни қажеттілігін қанағаттандыру және олардың рухани білім алу мүмкіндіктерін кең көлемде қамтамасыз етті. Діни сана жаңа серпін алды. Ислам дамуының барлық тарихи кезеңдерінде қазақ халқының өмір сүру салты мен әлемді рухани қабылдануының көрінісі болып қалыптасты. Ислам бейнесі әлемдік тарихтың жаһандық оқиғаларындағы оның рөлін анықтаумен, адамзатқа ғылымның, философияның, поэзияның, музыканың жоғары жетістіктерін сыйлаған ең керемет, орасан зор өркениеттердің бірін қалыптастырумен өзіне тән ұлылыққа ие болды. Зайырлы мемлекетте исламның рухани болмысы, толеранттылық пен бейбітшілік сүйгіштік гуманистік құндылықтар жүйесі, адам мен қоғамды рухани-адамгершілік жетілдіру этикасы, басқа конфессиялармен, сондай-ақ зайырлы институттар мен құрылымдармен диалог пен ынтымақтастыққа бағытталуы тарихта бұрын-соңды болмаған сұранысқа ие болды. Тәуелсіздік жылдары ислам дінін ұстанушылардың саны артып, исламдық сана-сезімнің түрі өзгерді. Қазақ халқының ғасырлық тарихында халық исламы қалыптасты. Қазіргі Қазақстандағы Ислам мәдени және әлеуметтік мәртебесін, қоғамның рухани ахуалына әсерін қалпына келтірді [1].

Қазіргі имамдар пәтуа беру, жамағаттың сауалына жауап жазу, діни оқу ағарту, уағыз, үгіт-насихат, діни кадр даярлау, сауат ашу, дәстүрлі емес діни бағытты ұстанатын азаматтарға жеке түсіндіру шараларын ұйымдастыру, БАҚ және ғаламтормен жұмыс, әкімшілік, бақылау-басқару іс-шаралары, әйел-қыздар, жастар секторының жұмысы, қайырымдылық жасау, т.б. ауқымды іс-шаралар бағытында қызмет атқарады. Бұл діни синкретизмнен нормативтік ағартушылық исламға ақырындап ауысуының бір көрінісі болып табылады.

Ислам дінін насихаттау, тарату, Мұхаммед (ғ.с.) пайғамбар уағыздарының дұрыс насихатталуын қамтамасыз ету, ислам дінінің, Қазақстан мұсылмандарының бірлігін сақтау, діни ұйымдардағы шарифаттың толық әрі дұрыс орындалуын қамтамасыз ету, облыстардағы өкіл имамдар арқылы республика мұсылман жамағатының діни мәселелерін шешу, республикада ислам дінін оқытып-үйрететін мамандар даярлау, сондай-ақ, шет елдік діни ұйымдармен, бірлестіктермен, оқу орындарымен қарым-қатынас орнату, діни әдебиеттер, оқулықтар, т.б. қажетті басылымдарды әзірлеу негізі 19 ғ-дың соңы мен 20 ғ-дың басында қаланған қазіргі Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының басты мақсаты мен міндеті болып табылады. Басқарманың арнайы пәтуа бөлімі де өзінің жеке ресми сайтында белсенді қызмет атқарып келеді [2].

Дін мұраттарын қалың бұқараға ұғынықты етіп жеткізу үшін де ең алдымен қазақтың тілі мен тарихын, мәдениеті мен әдебиетін жетік білу қажет. Бұл қазіргі дін мамандарына қойылатын талаптардың бірі болып табылады. Ұлттық таным мен әдет-ғұрыптардың мұсылманшылықпен сабақтастығын саралап көрсететін сүбелі еңбектер жазылып жатыр. Өйткені, дін әрбір ұлтты ұлт етіп қалыптастыратын, тілі мен ділін, мәдениетін, мемлекетшілдігін, ойлау жүйесін жаңа деңгейге көтеретін бірден-бір фактор. Осыған байланысты, Ислам діні халықтың ділімен біте қайнасқан, ұлттық болмыстың ажырамас бөлігі, Ислам шарифаты дұрыс ұғымдарды, ізгі мұраттарды бекітіп, бұрыс ұғымдарды тоқтату үшін келген, шарифатта халыққа үйреншікті болған жақсы дағдылар мен әдет-ғұрыптарды дәлел ретінде келтіру арқылы тарату, насихаттау – барлық мазһабтардың имамдары қолдаған әрекет [3].

Еліміздегі Исламның қайта жандануын келесідей етіп көрсетуге болады: – бірінші кезеңде, яғни өткен ғасырдың 90-жылдары мен 2000 жыл аралығын қамтитын кезеңде халықтың Исламға бет бұруы; – екінші кезең: 2000 жылдан 2010 жылға дейінгі аралықта діни қызметкерлердің ағарту жұмыстары мен діни ғимараттардың салынуы және дін мамандарының даярлануы жүзеге асты; – 2010 жылдан бастап дәстүрлі емес діни ағым-дармен күресу, халықты ақпараттандыру арқылы біртұтас дәстүрлі Ислам қауымына біріктіру қызметтері атқарылуда. Қазіргі таңда Ислам дінінің қайта жандануы жүзеге асуда және де негізгі діни ағынның қоғамды рухани, өнегелік негіздері арқылы біріктіру қызметін атқару кезеңіне ауысқандығын байқауға болады. Алайда, аталған үдерістің баяу жүзеге асуын да жоққа шығара алмаймыз. Ел аумағында Ислам дінін жандандыра түсуге тек дін мамандары ғана емес, сонымен қатар зерттеуші-ғалымдар, қоғам қайраткерлері де атсалысуда. Исламның тарихын, жүріп өткен жолын, осы жолдағы ата-бабаларымыздың Ислам өркениетіне қосқан үлесін кеңінен насихатталуда Ислам дінін қазіргі таңда насихаттау жолында діни баспалардың ашылуы, бірқатар діни газет-журнал, оқулық, кітап, интернет сайттары, БАҚ-та рухани тақырыптарға мақалалардың көбеюі, YouTube желісінде блогерлердің, каналдардың артуы, Қазақстан дінтанушыларының форумдарының жыл сайын өтуі, сапалы діни материалдардың қара молайтып келе жатқандығы, исламтанушы, дінтанушы ғалымдардың саны артуы және т.б. атап өтуге болады.

Уақыт өткен сайын діни ұғымдар да өзгереді. Сондықтан ерте замандағы айтылған уағыздарды бүгінгі жаһандану дәуіріндегі жетістіктермен байланыстырып түсіндіруге тура келеді. Осы орайда дін қағидаларын бұрмалауларға жол бергізбеген абзал. Бүгінгі күні діни көшбасшылар заман талабына сай жаңа тәпсірін жасап жатыр. Әлемдік діндердің өзі бүгінгі ғылыми жетістіктерді теріске шығармайды, керісінше өз мүдделеріне жаратып жатқанына куә бола аламыз. Діни қағидатты қазіргі ғылыми жетістікпен байланыстырып айтса, қауымды діни фанатизмнен сақтап қалуға болатындығына көптеген ел көз жеткізген. Оны ежелгі түсінікпен түсіндіретін болсақ, халыққа дұрыс жетпеуі мүмкін. Діни білімсіздіктің алдын алу – кезек күттірмес мәселе. Ол үшін маман даярлау – ең басты мақсат. Осы орайда Білім және ғылым министрлігі еліміздегі мектептерде 2018 оқу жылына арналған «Қоғам және дін» деген атаумен жаңа оқулық дайындады. Ол мектеп бағдарламасына енгізілетін болады. Бүгінде ғылым мен білім, жаңа технологиялар көз ілестірмес қарқынмен дамыған заманда көштен артта қалмаудың бір амалы – әсіредіншілдік, керітартпалық және жат ағымның жасырын ниетті идеологиясынан арылу. Жат ағым идеологиясымен санасы уланған жастарымыз ата дәстүрді, төл тарихымызды, мәдениет, өркениет, ғылым мен білімді қажет етпей тәрк ету арқылы қоғамнан оқшауланып, ортағасырлық артта қалушылық күйге түсуде. Салдарынан теріс пиғылды ағымдар дәстүрлі ислам доктринасына, ұлттық ауызбіршілігімізге сына қаққысы келіп, қоғамда бүлік тудыруда. Әсіредіншілдік мәселесімен күресте ең әуелі идеологиялық кешенді жұмыс жүргізу арқылы қоғам мүшелерін терроризм, экстремизм және радикализммен саналы түрде күресетін, сақтануға мейілінше қабілетті рухани сана қалыптастыру – мақсат. Жалаң ұран мен формальды істер тақуалықтың белгісі бола алмайтынын түсіне отырып, нақты нәтижелерге ұмтылуымыз керек. Жуырда бекітілген Қазақстан Республикасының дін саласындағы мемлекеттік саясатының 2017-2020 жылдарға арналған тұжырымдамасы қазіргі кездегі қордаланған көптеген мәселелерді шешуге бағытталған. Дін саласындағы мемлекеттік саясат, заңдар, діни бірлестіктердің қызметі, діни білім алу, жасөспірімдерді қорғау, ішкі және сыртқы қауіпсіздікті сақтауға бағытталған. Жалпы, Қазақстанда көршілес елдермен салыстырғанда жастарға қолдау көрсететін әлеуметтік жобалардың саны артуда[4].

Қазақстан Республикасы Ақпарат және Коммуникациялар министрлігінің ресми интернет-ресурсындағы ақпарат бойынша халықтың 72,9 пайызы интернет пайдаланушылар қатарын құрайтындықтан, қазіргі таңда діни ақпараттың басым бөлігінің интернет кеңістігінен алынатынын көруге болады [5]. Интернет пен дін тәрізді екі саланың өзара байланысын әсерінен, діннің интернет, сондай-ақ, интернеттің дінге деген әсерін байқауға болады.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары еліміз үшін көршілес елдер және шет мемлекеттермен стратегиялық маңызы бар өзара тиімді ынтымақтастықты орнату маңызды мәселеге айналды. Елбасы Н.Ә. Назарбаев мұсылман әлемі елдерімен қарым-қатынасты жақсартуға ерекше көңіл бөлді: «Біз үшін мұсылман әлемі елдерімен халықаралық ынтымақтастық пен мәдени алмасулар құрылымдарына белсене қатысу мейілінше табиғи нәрсе. Біз сондай-ақ ислам және Араб Шығыс елдерінің көпшілігімен өзара тиімді және өзара байытатын екіжақты қарым-қатынастарды белсенді дамытып келеміз» [6]. Мұсылман елдерімен тығыз қарым-қатынаста болу араб тіліне, кейіннен исламға деген қызығушылықты тудырды. Еліміз араб тілін үйрететін оқу орындары, ислам негіздерімен таныстыратын медреселер ашыла бастады. Бұл оқу орындарды ислами ұйымдар қаржыландырды. Шет мемлекеттерден діни әдебиеттер мен діни материалдар алып келіне бастады. Шет мемлекеттерден ұстаздар шақырылып, жастар мұсылмандық мемлекеттердің діни оқу орындарына оқуға аттанды.

Сондай-ақ, христиан және басқа діни ұйымдардың да белсенділігі, еліміздің мұсылмандарының діни сауаттылығын арттыру мақсатында исламдық білімді тарату қажеттілігін туғызды. Осы орайда

шет мемлекеттердің ислам ұйымдары Қазақстанда ислам дінін тарату, насихаттауға бағытталған біршама іс-шараларды жүргізді. Олардың қатарына келесілер кіреді:

- араб-ислам университеттерінің құрылысын қаржыландыру және араб тілі мен исламтану бөлімшелерін ашу. Сондай-ақ, университеттерді ислам ғылымының барлық салалары бойынша әдебиетпен қамтамасыз ету;

- ғылыми, діни тұрғыда тәжірибесі мол оқытушыларды жіберу. Себебі, тәуелсіз Қазақстандағы мұсылмандар Қасиетті Құранды оқып-меңгеру үшін тәжірибелі уағызшыларға зәру;

- жергілікті мұсылмандар арасынан уағызшыларды дайындау. Бұл мақсатты жүзеге асыру үшін діни қызметтің ортылығы болып табылатын мешіт тұғырын бекіту;

- Ислам мекемелерін: мешіт, медресе, қайырымдылық қорларын құруға қажетті инвестицияларды қолдау. Туристік компаниялардың қызметін умра мен қажылыққа баруды ұйымдастыруға бағыттау;

- Орта Азия мемлекеттеріндегі діни жағдай және жергілікті ислам көшбасшыларымен танысу мақсатында халықаралық конференциялар ұйымдастыру [7].

Жоғарыда көрсетілген іс-шараларды жүзеге асыру Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін алғаннан соң атқарыла бастады. Өз кезегінде, бұл іс-шаралардың жүзеге асуы елімізде діни сауатты, мемлекеттің зайырлы бағытын қолдайтын азаматтардың пайда болуына алып келді.

Жалпы алғанда, тәуелсіздік алғанмыздан бастап ислами діни сенімдерді тарату мақсатында түрлі әдіс-тәсілдер пайдаланылды. Олардың ішіне діни әдебиеттерді қазақ тіліне аудару, адамдар арасында уағыз-насихат жүргізу жергілікті тұрғындар арасынан діни қызметшілер дайындау, мешіт, медреселер салу, заманауи технологиялар (ғаламтор желісі, телевидение, радио, БАҚ) пайдалану, араб тілін оқыту сияқты әдіс-тәсілдерді атап өтуге болады.

Бүгінгі таңда отандық журналистика саласында діни бағытты ұстанатын «Иман», «Ислам және өркениет», «Шапағат-нұр», «Рахмет самалы», «Нұр» сынды басылымдар мен «islam.kz», «muslim.kz», «muftyat.kz» ғаламтор сайттарының қалыптасқандығын көреміз. Республикамыздың барлық аймақтарында ҚМДБ-ға қарасты облыстық немесе аймақтық деңгейдегі діни сайттар қызмет етуде.

«Қазақстан» ұлттық телеарнасында діни және зайырлы көзқарас пен тақырыпты ұштастыра білген «Иман айнасы» бағдарламасы, «Асыл арна» телеарнасы қызмет атқарып келеді. Сонымен қатар «Көкжиек», «Хикмет», «Мұсылман», «Фибрат», «Кәусар-саяхат» мұсылман баспалары тарапынан бірқатар діни әдебиеттер шығарылуда. Осы орайда кейбір баспалардың белгілі бір діни көзқарастар мен ұстанымдарға негізделгендіктерін ескерген жөн.

Бүгінгі күнде Қазақстан Республикасында ислам дінін насихаттау, азаматтардың ислам діні жолындағы адаспауы мақсатында интернет ресурс сайттары орын алған. Интернет ресурстар ішінде ең танымалы Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының ресми сайты ([www.muftyat.kz](http://www.muftyat.kz)) болып табылады. Сол сияқты [www.islamdini.kz](http://www.islamdini.kz), <http://muslim.kz/>, <http://islam-martok.kz/>, [kazislam.kz](http://kazislam.kz), [ummet.kz](http://ummet.kz), <http://asylarna.kz/> рухани-ағарту порталдары жұмыс атқарады. Осы рухани-ағарту порталдары шеңберінде ислам дінін насихаттау мақсатында уағыздар, мақалалар, аудио, видео жазбалар, намаз оқып үйрену, мешіт тынысы сияқты іс-шаралар бар.

Жоғарыда көрсетілген рухани-ағарту порталдарын талдау олардың келесі негізгі тақырыптар бағыттарында жұмыс істейтінін айтуға болады:

- мұсылман бірлестіктері өмірі туралы оперативті ақпараттар;

- ағартушылық тақырып, олардың ішінде негізгі діни мерекелер, олардың дін жолындағы адамдарға маңызы, мәні туралы тақырыптар;

- күнделікті өмірде кездесетін сұрақтарға діни тұрғыдан жауап беру.

Егер де діни сайттардың журналистермен жазылған материалдарын діни тақырыпта жазылған зайырлы бұқаралық құрал ақпараттарымен салыстырсақ, соңғысында теріс пиғылды байқауға болады. Бұл пиғылды тіпті мақала атауынан-ақ байқауымызға болады. Діни сайттарда мақала атаулары бейтарап сипатта, көзге түсетін эпитеттерсіз, ал күнделікті журналистер өз материалдарына сенсациялық сипатта тақырып қоюды жөн көреді.

Республикадағы мұсылмандық бағыт Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы арқылы қадағаланады. Қазақстан мұсылмандары Діни басқармасының ислам дінін насихаттау, дұрыс жолға бағдарлау негізі мақсаты болып табылатын келесі құрылымдық жүйесі «Діни істер», «Діни уағыз, оқу-ағарту», «Халықаралық байланыс, қажылық және хаттама», «Шариғат және пәтуа», «Мешіт істері», «Интернетпен байланыс» бөлімдері халыққа жұмыс істеуде.

Діни насихаттау қызметін ұйымдастыруда келесідей ұстанымдарды басшылыққа алу қажет:

- 1) қызмет бағыттарының тұтастығы, жүйелілігі мен кешенділігі;

- 2) үгіт-насихат және түсіндіру жұмыстарының әртүрлі формаларының өзара әрекеттестігі мен бірін-бірі толықтыруы.

Тәжірибе көрсетіп отырғандай, қолданбалы мақсатта насихаттау жұмысының ең пәрменді формалары мыналар:

- интерактивті семинар-тренингтер;
- баспасөз-конференциялар;
- дәрістер;
- алдын алу және сақтандыру сипатындағы ақпараттық материалдарды тарату (буклеттер, брошюралар және т.б.);
- қоғамдық-саяси, мәдени, спорттық іс-шараларға қатысу;
- нақты оқиға/«оқиғалар қатары» желісінде жекелеген әлеуметтік санаттағы адамдар топтарымен ресми және бейресми кездесулер (мақсатты бағытталған нақты жұмыс) өткізу.

Діни насихаттың дұрыс жүргізілмеуі салдары қоғамға кері әсерін тигізеді. Бүгінде ел аумағындағы діни кеңістікте мемлекет қауіпсіздігінің барлық жүйесіне жасырын немесе жария зияндылығын тигізіп жатқан дәстүрлі емес деструктивті ағымдардың кең таралу мәселесі өршіп тұр.

Осы тұрғыда мемлекетімізде ислам дінін насихатталып жатқан әдіс-тәсілдерін зерттеу қоғамымызда өзекті мәселе болып табылады. Қысқаша шолу жасасак:

1) Әлемде ислам дінін насихаттауда мешіттерде уағыз айту, медреселер ашу, мұсылман мемлекеттерімен ислам дінін бағытындағы оқу орындарының ашылуы және т.б. әдіс тәсілдер қолданылады.

2) Қазіргі қазақстандық қоғамда ислам дінін насихаттауда заманауи технологиялар қатарына бұқаралық ақпарат құралдары, ғаламтор желісі, әлеуметтік желі сияқты әдіс-тәсілдер жиі қолданылады.

3) Жүргізілген әлеуметтік сауалнамалардың нәтижелеріне сәйкес қоғамдағы ислам дінін ұстанбайтын респонденттердің өзіне ислам діні туралы ақпарат қызықты болып келеді.

4) Жүргізілген әлеуметтік сауалнама нәтижелеріне сәйкес әлеуметтік желілер ішінде ислам дінін насихаттауда оқырмандардың жоғары белсенділігіне ие әлеуметтік желі – «Instagram» әлеуметтік желісі болып табылады. «Instagram» әлеуметтік желісінде келесідей парақшаларды байқауымызға болады. Еліміздің жастарының көпшілігі «Instagram» әлеуметтік желісі арқылы жаңалықтар оқып, өздеріне идеал тауып отырады. «Instagram» әлеуметтік желісінде ислам дінін насихаттау да кең ауқымда. Олардың қатарына келесі парақшаларды алуға болады: Асыл Арна телерадиокомпаниясының ресми парақшасы – 1,2 млн оқырманы бар; Ислам Насихат парақшасы – 795 мың оқырманы бар; Мұхамеджан Тазабектің ресми парақшасы – 757 мың оқырманы бар; Ғибратты әңгімелер парақшасы – 565 мың оқырманы бар; Дін Ислам парақшасы – 137 мың оқырманы бар; Мұсылман парызы – 147 мың оқырманы бар; Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының ресми парақшасы (hikmettv) – 122 мың оқырманы бар.

5) «Youtube» әлеуметтік желісін алатын болсақ, бұл әлеуметтік желіде де ислам дінін насихаттауда алатын орны ерекше бейне материалдар табуға болады. Солардың ішінде елімізде ең көп тараған «Асыл Арна» телеарнасының ресми парақшасы, парақша көлемінде онлайн трансляцияда уағыздар айтылады. Сондай-ақ, бейнеқор архивінен әр азамат өзіне қызықты тақырыпты ислами тұрғыдан зерттеуіне мүмкіндік береді. Қазіргі уақытта «Асыл Арна» телеарнасының «Youtube» әлеуметтік желісінде 448098 оқырманы бар. Статистика мағлұматтарына сүйенсек бұл парақшаны жалпы 2011 жылы құрылған уақытынан бастап 81 118 916 рет қараған екен. Ең танымал видео репортаж ретінде «Ораза ережелері» (575 000 көру), «Алланың елшісі» (556 000 көру), «Құран жанның шипасы» (548 000 көру), «Намаз бастауды қалай жеңілдетуге болады» (484000 көру) және т.б. көптеген бейнебаяндар бар. Келесі бір танымал Maturidi-kz діни-танымдық порталы, 2016 жылдан бастап қызмет еткен парақша өз қоржынына 53 558 қарау санын жинаған. Осы парақшалар ішінде ең бастысы Муфтият ҚМДБ болып табылады. Еліміздің Қазақстан Мұсылмандары Діни Басқарамасының «Youtube» әлеуметтік желісіндегі ресми парақшасы. Өз кезегінде 98 055 оқырманы бар, 22 тамыз 2014 жылы ашылған парақша осы уақыт аралығында 12 394 003 қарау санын жинаған. «Таң намазы», «Әйел адамдар намазы» сияқты әйгілі бейнебаяндары 1,5 млн көрерменге дейін жинаған. Діни саладағы әртүрлі сұрақтарға жауап табуға болатын бірден-бір парақша.

Қортындылай келе, қазіргі қоғамда ислам дінін насихаттаудың түрлі әдіс-тәсілдері қолданылады. Солардың қатарында, зерттеулеріміз көрсетіп отырғандай, әлеуметтік желілер ең басты орында болып табылады. Діни насихаттау жұмысының әдістерін таңдауда мақсатты аудиторияның ерекшелігін және ақпараттық-насихат жұмысының мақсатты бағытталуын ескеру өте маңызды екенін де айтып кеткеніміз жөн.

#### Әдебиеттер:

1. Соловьева Г. Религия в Казахстане. История и современность. Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2018 г. – 206 с.
2. <https://www.muftyat.kz/kz/kmdb>
3. Ибадуллаев С. Дін мен дәстүр. – Алматы: Қазақстан мұсылмандар діни басқармасы, 2014. – 4 б.
4. Әбуов А. Қазақстандағы дәстүрлі исламның ерекшеліктері мен мәселелері. Ислам және өркениет газеті, 2014 ж.
5. <http://mic.gov.kz/kk>
6. Мұсылман әлемі елдерімен біздің қатынастарымызды дамыту // Қазақстан Республикасы Президентінің Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, 2006 – //http://www.akorda.kz/kz /addresses/ addresses\_of\_president/kazakhstan-respublikasynyn-prezidenti-n-a-nazarbaevtyyn-kazakstan-khalkyna-zholdauy-2004-zhylhy-19-nauryz\_1342856907
7. Вильковски Д. Арабо-мусульманские организации в современном Казахстане: внешнее влияние на исламское возрождение. монография. – Астана: ИМЭП при Фонде Первого Президента, 2014. – 192 с.

## БАТЫС АЙМАҚТАҒЫ КИЕЛІ ТАНЫЛАТЫН ДІНИ ЖӘНЕ ҒИБАДАТ ОРЫНДАРЫ

*Касаинова К.Е.,  
магистрант, 2 курс, «Дінтану» мамандығы,  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

*Ғылыми жетекші:  
Байтенова Н.Ж.,  
филос.ғ.д., профессор  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

**Киелі орындар, қасиетті жерлер ол тек діни көзқарас, наным – сенім ғана белгісі емес, ол мемлекеттің ұлттық бірегейлігін қалыптастырушы, мәдениетіміз бен салт-дәстүрімізді дәріптейтін, айқын көрсететін құрал болып табылады.**

Негізінен Қазақстан діни ескерткіштерге, киелі жерлерге өте бай мемлекет. Өткен ғасырдағы көшпелі халқымыздың мәдениеті бай десек болады. Әртүрлі діни нысандар мен киелі жерлер Қазақстанда сонау ғасырлардан бері сақталып келе жатыр. Қазақстан мемлекетін қай жағынан алсақ та, табиғи немесе мәдени-тарихи, діни болсын өзіндік ерекшеліктер мен құпияларға толы болып келеді. Әсіресе өткен тарихымыздан белгілі біздің заманымыздан бұрын өмір сүрген киелі де танымал адамдардың ескерткіштері әлі күнге дейін өз мәнін жоғалтпай сақталған.

Қазақстанның Батыс аймақтарында киелі жерлер мен көне ескерткіштер, зираттар жалпы мұралар өте көп десек те болады. Батыс аймақтарда орналасқан киелі жерлер онша өзгеріске түспеген. Бұл киелі орындар – көшпелі дүниенің негізгі тарихы. Халықтың тұрмыс-тіршілігі, басынан өткен оқиғалары, әдебиеті және аңыз-әңгімелері, жалпы тарихы негізінен осы киелі орындарға байланысты. Осы қатпар – қатпар тарихи байлығымызды жоғалтпай, қаймағын бұзбай ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу, әлемге таныту керекпіз.

Қазақстанның киелі нысандарының бірі – Ақмешіт қорымы Атырау облысына қарасты, Жылыой ауданы, Ақкиізтоғай деп аталатын ауылдың солтүстік-шығысына қарай 30 шақырым жерде орын тепкен. Осы маңда болған Дюгамель қорым жайында былай дейді: «Ақ бор төбенің үстіндегі қасқыр үңгіріне ұқсайтын тесікке бір кісі әрең сыяды, ал ары қарай үңгірдің ені 2,5 метрге жетеді, биіктігі адам бойымен шамалас киіз үй тәрізді сағана іспетті тамға қарай кіреді».

Атақты діндар, ағартушы, абыз Бекет Мырзағұлұлы осында ғұмыр кешкен. Қазақ халқы құрметтеп, әулие санаған Бекет ата 1771 жылдары Ақмешітте жер асты мешітін тұрғызып, шәкірт дайындаған. Мұнда оның ата-анасы Мырзағұл мен Жания және бір бауыры жер қойнына тапсырылған. Жер астындағы қасиетті үй екі бөлмеден тұрады және үш қабатталған доға арқылы бірігіп, мықты етіп салынған. Ол борлы құрылыстан тұрады, бір бөлмеге даладан жарық кіреді. Жарларға қуыстарды ойып жасаса, оңтүстік-шығысында михраб орын тепкен. Ол – Меккеге бағыттайтын доға, сол сияқты бағанамен көркемделген текше, яғни имамның намаз оқуға лайықталған орны. Осы жер арқылы ол басқа намаз оқып тұрғандардың алдыңғы жағында тұрады.

Бізге жеткен деректерге сүйенсек, Пір Бекеттің Қазақстанның батыс өңірінде төрт мешіті бар. Оның бірі осы Ақмешіт болса, келесісі Бейнеуден жиырма шақырым әрірек орын тепкен. Үшінші мешіт Үстірттегі Байшатыр аталатын жерде болса, соңғысы Оғланды шатқалындағы жартаста салынған. Бұл «Алланың үйін» XIX ғасырда дін таратушы ғалым әрі сәулетші Бекет атаның шәкірті болып келетін Құлшан салған. Сол үшін кей жерлерде Ақмешіт-Құлшан деген атау қосарланып жүреді. Ілгеріде айтылған қасиетті төрт орынға да келушілердің аяғы үзілген емес. Ақмешітте арнайы түнейтін орындар



мен ас үй бар. Шырақшы болып Бекет атаның 7-ші ұрпағы Ислам Мырзабекұлы отыр. Қазірде бұл орын республикалық киелі жерлердің тізімінде [1].

Құлшан ата жер асты мешіті Құлсары қаласынан шығысқа қарай 67 км жерде биік төбенің батыс жағында орналасқан. Қорым саман тасты сағанатамдар мен шағын сәулеттік пішіндегі құлпытастарымен ерекшеленеді. Құлшан ата мешіті екі бөлмеден тұрады, оның біреуіне мешіттің негізін қалаушы жерленген. Мешітке жақын маңда түнек үйі тұрғызылған, басында шырақшысы бар.

Құлшан ата – Бекет Мырзағұлұлының әрі жиені, әрі шәкірті. Ақмешітке зиярат етуге шыққан жолаушы алдымен жол бойындағы Құлшан ата басына дұға оқып өтуі тиіс. Себебі, кейбір деректерде айтылатынындай, Бекет бабаның өзі «Ақмешітке зиярат жасап келушілер жолай жиенім Құлшан бейітіне соғып, дұға оқысын» деп тапсырған делінеді.

Құлшан атаның зайырлық қасиеті жоғары, өзі ерекше қасиетімен танылған. Таулы жерден үңгір қазып, жерасты ғимаратын салған. Атаның жатқан жерінен кез келген адамға емес, бірақ, ара-тұра жылан көрінеді екен. Ал, аптаның бейсенбі мен жұма күндері от байқалатын болған. Ата Пайғамбар жасына жеткенде кейін өзі жерленген орыннан жерасты үңгірін қазып алып, соны мекендеген.

Құлшан атаның бесінші ұрпағы, қазір шырақшылық қызмет атқарып отырған Оңайкүл Елеусіновтің айтуынша, қасиет иесі 1849 жылы дүниеге келіп, 1905 немесе 1910 жылдары дүниеден өткен [2].

Қорымның қазіргі аумағына қарай, мешіт туралы келесідей ой қорытуға болады. Біріншіден, мешітті салуда ешқандай кесек тас пайдаланылмаған, себебі, ол бор тауға үңгіп салынған. Осыған орай, мешіттің сырт келбеті қазіргі жаңа мешіттей таспен қаланған емес, тек табиғи төмпешік ретінде болған. Осыған орай, оның тасын тасып алып кету деген қисынға келмейді. Екіншіден, жерасты мешіті қиратылмаған, ол қараусыз қалғандықтан табиғи жағдайлардың әсерінен үйінді болып елеусіз қалған. Сонымен қатар XIX ғасырдың орта кезінен бастап оның айналасы мен үстіне адамдар жерленіп, зияратқа айналған.

Қазақстанның киелі нысандарының ішіндегі Маңғыстау өлкесінде орналасқан Қараман атаның жер асты мешітін ерекше айтып кетуге болады. Себебі, бұл қасиетті орын таудың төменгі бөлігіндегі үңгірлерді пайдалана отырып, ойып жасалынған. Қазіргі орналасқан орны Маңғыстау өңіріндегі, Шетпе аталатын кенттің оңтүстік-батысына қарай 35 шақырымдық жер. Қараман ата мешіті жалпы үш бөлмеден тұрады. Олар: кіреберіс бөлме, намаз оқуға арналған бөлме және атаның өзі жер қойынына тапсырылған дөңгелек бөлме. Ортада тұрған көлемі үлкендеу бөлменің төбесі тастан қашалынған бағаналармен бекітіліп, төбесінен жарық кіруге ыңғайландырылып терезелер жасалынған.

Бұл қорымның жалпы аумағы шамамен төрт гектар жерді алып жатыр. Ал өзі XIII ғасырда тұрғызылған делінеді. Қараман ата жайында бірнеше аңыздар бар. Оның бірінде Шопан ата інісі ретінде айтылса, кей ғалымдардың дерегінде Балқан түбегінен түрікмендерді Маңғыстауға бастап келген ірі бекетрдің бірі болған делінеді. Жалпы, Қараман ата ислам дінінің суфизм бағытын таратушысы ретінде танылған діндар. Десек те, кей авторлар атаны жағымсыз кейіпкер ретінде көрсеткен аңыздарды таратады. Мәселен, М.Мирзаевтың кітабында қарақалпақтың мынандай бір әңгімесі жазылған. Қараман атты адам жегіш, жалғыз көзді алып болыпты. Ол Есім батырдың жолын кесіп, алдап, ажал апанына түсіріпті. Осы халықтың арасында Қараман «Шық бермес, Шығайбай» секілді сараң бай болғаны жайында тағы бір аңыз бар.

Түрікмен аңыздарынан да Қараман есімді адамды жолықтырасыз. Ел ішінде абыройы асқақ, сый-құрметке ие Ақман және Қараман атты екі ағайынды ғұмыр кешкен екен. Олар ұстазы болған Қожа Ахмет Яссауимен келісе алмай, батысқа қарай бет түзепті. Содан бір күндері екі бауырдың бірі дүниеден озып, оның құрметіне қорым тұрғызылып, мешіт салынған. Сол секілді қазақтардың арасында, соның ішінде адайлықтарда Қараман ата қасиеті жайында бірнеше нақты дәйектер айтылады. Оның Есета ата баласы, Шопан атаның немересі екені, атасы жанынан жер асты мешітін салдырғаны туралы әңгіме бар. Дүниеден өткенде Қараман атаны сол мешіттің маңына жерлейді. Ол жерленген орын дау-дамайды шешетін киелі жер болған. Мысалы, бір аңызда осы маңда мекен ететін екі ру өкілдері бір іске келісе алмай, Қараман ата басына келіп, ант су ішуге уағдаласады. Қос тарап ант берген кезде, бір рудың адамдарын түгелімен ажал құшқан екен. Себебі, олар жалған уәде беріп, әлгі руды алдамақ болыпты. Сол секілді Пір Бекетке тағы да өзара дауларын шеше алмаған рулар келіп көмек сұрайды. Сонда Бекет тұрып, «Қараман ата басына барып бұл кикілжіңге нүкте қойындар» деп жіберіпті. Осыдан-ақ, Қараман ата қасиеті біраз елге таралған, беделді, ақ пен қараны тез ажырататын киесі бар адам болғанын аңғаруға болады. Сондай-ақ, тірі кезінде жастарды дұрыс жолға жөн сілтеп, ақыл-кеңесін айтып отырған.

Бүгінде Қараман ата қорымының негізгі бөлігі қоршалып, 1982 жылдан бері мемлекеттік қорғауға алынған. Қорымның оңтүстік-батыс аумағында VIII-IX ғасырларда белгі қойылған қабір үстіндегі қырықтан аса ескерткіштер бар. Сол секілді мұнда адай руынан шыққан елге аты мәшһүр болған бірнеше адамдар жерленген. Ол ескерткіштермен қосқандағы жер көлемі шамамен жеті гектар.

Қараман ата ескерткіші қазірге кезде тарихи жәдігер, мәдени құндылық ретінде заңмен қорғалып, міне, Қазақстанның киелі 100 негізгі нысанының қатарына жатқызылып отыр.

Осы өлкеде тағы бір еліміздің киелі нысанының қатарынан табылып отырған жер асты мешіті бар. Ол – Масат ата мешіті. Киелі орын Маңғыстау ауданында орналасқан Үштаған атты ауылдың оңтүстік-шығысынан әрірек 15 шақырымдай жерде. Мұндағы қорымда бес жүзден аса ескерткіштер бар. Олар орта ғасырдағы түрікмендердің қойтастары, тастан жасалған қоршаулары және тастан қашалған белгілері, олар шамамен XIV- XVIII ғасырларға жатқызылады. Ал қорымның солтүстік күншығысынан сәл берірек XVIII-XIX ғасырларға жататын қазақ руларының ескерткіштері қойылған. Бұл қорымдағы ерекше орын оңтүстік-батыс бағытындағы жартастан ойылып салынған жер астындағы мешіт. Киелі орынның іші қазақтың киіз үйі тәріздес, төбесі шаңырақ секілді ойылған. Кіреберістің оң жағында михраб, сөрелер жасалынған, ал осындағы дәліздің бағыты қасиетті Меккеге қаратылып тұр. Мешіттің батысында үш метрдей қазылған орын жатыр, ғалымдар мұны мешіттің екінші бөлігі ретінде қазылған болуы мүмкін дейді. Масат ата жер асты мешіті 1982 жылы мемлекет қорғауына алынған. Кей деректерге сүйенсек, Масат ата Маңғыстау өлкесіне сонау Хорасандағы Мешхед атты қаладан келген екен.

Бұрынырақ елін жаудан қорғаған, батырлығы рудан-руға таралған, өте білімді, діндар Масат атты адам ғұмыр кешіпті. Оның ерекше қасиеті – атқан оқ денесіне өтпейтіндігі, шапса қылыш кеспейтіндігі. Басын алмаққа келген барлық дұшпандарының сағы сынып, діттегендері болмай, тістерін қайрап кері қайтады екен. Әбден әбігер болған жаудың бір жансызы Масат батырдың осал тұсын табу үшін жас әйелін алдап, қолға түсіреді. Онымен жақындасып, барлық сырын сұрап алады.

Батыр тек таң намазы кеінде адами қалыпқа түсіп, барлық тамыры иіп, бусап кетеді екен. Тіпті жайнамаздың астындағы тас та жібіп, былқылдап тұратын көрінеді. Жау жансызы осы бір сәтті тағатсыздана тосып отырып, намаз үстінде басын шауып алады. Шабылған басын етегіне салған күйі Масат орынан тұрып, ары қарай жүгіре жөнеледі. Бір жамандықты сезген биесі де кісінеп, құлынын ерте иесінің артынан шабады. Сонда құдіретті күштің арқасында жер өздігінен екіге жарылып, оның ортасына кесілген басын қысып ұстап алған Масат пен биесі түсіп, көзден ғайып болыпты. Бұл аңыз бүгін болғандай тас бетінде Масат ата мен биесінің ізі әлі сайрап жатыр. Тіпті шашыраған қан іздері де қазір төгілгендей жауын-шашынға жуылмай тұр. Ел осы оқиғадан кейін бұл жерді Масат ата деп атап кетіпті. Батырлығы мен даналығы ауыздан-ауызға аңыз боп жеткен Масат атаның жер асты мешітіне келушілердің саны азайған емес [3].

Жалпы, қасиетті жер, қасиетті мекен ұғымы көп ойларға жетелейді. Кейде біздің халқымыз «қасиетті, киелі» деген ұғымдарды «құтқарушы, ғажайып құдірет иесі» деп түсінетін бір жай бар. Мұсылман ұғымымен қарағанда Жаратушы біреу, жаратылған зат көп. Өзіміз қасиетті санаған құбылыстар өскен ортаның асыл мекені, ардақты орны, халық санасындағы ғажайып, биік тұғырлы нысан саналады. Қасиетті, киелі жерді анықтаудың түпкілікті мәні – туған өлкеңді тану, түсіну, бағалау, оған деген махаббат-сүйіспеншілікті тереңдету сынды отаншылдық сезімнің оянуын меңзеп, мәңгілік мекен идеясын ұрпаққа сіңіруге қызмет ету болып табылады [4].

Бүгінгі күннің өзегі болып отырған – «Қазақстанның киелі жерлері», оның жан-жақты зерттеп, жүйелеу мемлекетімізді мәңгілік елге айналдыратын алғышарттардың бірі. Қазіргі уақытта Қазақстанның киелі жерлері бойынша жүргізілетін жұмыстардың ең бастысы қоғамның рухани жаңғыруына үлкен ықпал ететіндігін және бұл бастаманың ғылыми маңызы терең екендігін көрсетеді.

#### Әдебиеттер:

1. «Атырау өңіріндегі киелі жерлер» // [https://el.kz/kz/news/sakral\\_nii\\_kazahstan\\_/atirau\\_onirindegi\\_kieli\\_zherle](https://el.kz/kz/news/sakral_nii_kazahstan_/atirau_onirindegi_kieli_zherle)
3. Рашида Харипа «Атыраудағы жеті нысан «Қасиетті Қазақстан» картасына енгізілді» // <http://atr.kz/atyirauda-yi-zheti-nyisan-asietti-aza/>
4. Сандуғаш Мамышқызы «Киелі Маңғыстаудағы жер асты мешіттері» // <https://el.kz/kz/authors/view/54>
5. Өмірзақ Озғанбаев «Киелі жерлерге – жүйелі таным» // <https://www.egemen.kz/article/166014-kieli-zherlerge-zhuyeli-tanym>

## «ҰЛЫ ДАЛАДАҒЫМӘДЕНИЕТТЕР СҰХБАТЫ,ҰЛТТЫҚ КОД ЖӘНЕҚҰНДЫЛЫҚТАР»: ҚАЗАҚ САНАСЫНДАҒЫ КЕМЕЛ ОТБАСЫ ҰЛГІСІ

*Кершеев Ж.Ж.,  
магистрант, 2 курс, «Исламтану» мамандығы  
«Нұр-Мұбарак» Египет Ислам мәдениеті университеті*

*Ғылыми жетекші:  
Әділбаева Ш.,  
PhD доктор,  
«Нұр-Мұбарак» Египет Ислам мәдениеті университеті*

Отбасы ұғымы қандай жерде, қай заманда болмасын мемлекетті құраушы фактор екені белгілі. Кемеңгер бабаларымыз бұл ақиқатты «Отан отбасынан басталады», – деген бір ауыз сөзге сидырған. Ғасырлар бойы халқымыз «ақ неке», «адал неке», «адал жар» деген ұғымдармен отбасының, некенің қасиеттілігін ардақтап келеді. Отбасы шағын мемлекет болғандықтан қоғамда отбасын құру, оны сақтау мәселесі өзектілігін ешқашан жоймақ емес.

Қазіргі кездегі кейбір жастардың отбасын құрып, оны сақтау мәселесіне атүсті қарап, тіпті оны ойыншыққа айналдырып бара жатқаны көңіл қынжылтарлық жағдай болып отыр. Бүгінгі халімізбен салихалы бала өсіретін айрандай ұйыған отбасы қалыптастыра аламыз ба? Оның жауабын қасиетті Құран Кәрім мен Ардақты Алла елшісінің (Оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) саф сүннетіне үңілу арқылы тауып, баға жетпес қос қазынадан кемел отбасы жүйесінің кілтін табарымыз сөзсіз. Ұлы дала төсіндегі әрбір қазақ шаңырағы Ислам нұрының қамқорлығының астында абыройларын асқақ етті. Қазақтың салихалы отбасы деген атын әлемге мәшһүр етті. Олай болса, Құран мен сүннетке негізделген қазақ жанұясыныңсалихалы шаңырақ болудың қыр-сырына назар аударып көрелік.

Адамның бақыты жаны мен тәнінің тыныштықта болуымен жүзеге асады. Адам баласы өзін жоқтан бар етіп, ризығына бөлеген Раббысын танып білмейінше, дүниеге келудегі мақсатын түсінбейінше, өмірін толығымен шарифатқа сай жүйелемейінше және дүниенің ақыретпен салыстырғандағы құнсыздығына көзі жетпейінше, сөйтіп Раббысының разылығы мен жәннатын ғана армандамайынша жаны дамыл табады деп айту қиынға соғады.

Адамның физикалық, яғни тән тыныштығы дене қажеттіліктерінің өтелуімен қалыптасады, бұған оның ішіп-жеуі, қозғалыс-әрекеті, еңбек етуі мен тынығуы, денесінің дамуы, білім үйренуі, ойлап табуы, нәпсі құмарлығын басуы мен ұрпақ өндіруі, сондай-ақ қоғамдық қатынастары кіреді. Алайда бұның бәрі исламның талаптарына сай ислам әдебінің шеңберінде атқарылуы қажет, әйтпесе адамды басқа жаратылыстардан ерекшелеп тұрған ақылы өз қызметін жоғалтады да, құмарлығын қандырған жануарлар әлемінен айырмашылығы болмай қалады.

Құдай қосқан қосағын тауып, адал некенің негізінде құрылған мұсылман отбасының аясында ерлі-зайыптылардың әрқайсысы тыныштық рақатын жан-тәнімен бірдей сезінетін болады. Алла тағала Құран Кәрімнің «Нәбә» сүресі, 8-ші аятында:

*(وَوَلَّحْنَاكُمْ أَزْوَاجًا)*

«Сендерді жұп қылып жараттық», – дейді. [1, 78, 8]

Ислам тәлімінде мұсылман отбасының бақытты өмір кешуіне түрткі болатын бірнеше факторлар бар, олардың ұқыпты түрде атқарылуы ерлі-зайыптылардың әрқайсысынан талап етіледі. Сонда ғана шынайы бақыт пен кемелдікке қол жеткізе алады. Солардың бірнешеуіне тоқталып өтелік.

*Біріншіден, болашақ жарды дұрыс таңдай білу.* Ерлі-зайыптылардың тату-тәтті өмір кешіп, жанұялары бақытқа бөленуі үшін, екеуінің бірдей дәрежедегі отбасында тәрбие алулары маңызды рөл атқарады. Алланың елшісі (Оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) құрбыны таңдау тұрғысында былай деген: «*Әйел затына үйлену төрт нәрсеге негізделеді: байлығы үшін, атағы (тегі) үшін, сұлулығы үшін және діні үшін. Сен діні барын таңда, әйтпесе көп жақсылықтан құр қаласың!*» [5, 4802].

Тағы бір хадисте: «*Егер өздеріңе (құда түсуге) келген кісінің діні мен мінезіне разы болсаңдар, дереу оны үйлендіріңдер! Егер бұлай істемесеңдер, жердің беті бүлікке және ірі күйзеліске ұшырайды*» [5, 1084].

Діндар дегенімізде жігіттің де қыздың да бойында тәрбиенің негізінде ғана қалыптасатын адамгершілік және инабаттылық сипаттарды көздейміз, олардың ең негізгілеріне шыншылдық пен ақпейілділік, опалық пен тақуалық, сыпайылық пен жомарттылық, сабырлық пен шүкірлік, сауаттылық пен әдептілік сияқты мінез-құлықтар жатады.

Айша анамыздан (Алла Тағала оған разы болсын)Пайғамбарымыздың (Оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) былай дегені айтылады: *«Ұрпақтарыңның жан тәрбиесі үшін жақсы ана құрсағын таңдаңдар, сондай-ақ өздеріңе сай әйелдерге үйленіңдер!»* [9, 6 б.].

«..Өздеріңе сай..» дегеніміз – ерлі-зайыптылардың ой-санасы мен білімділік дәрежелерінің, әлеуметтік және қаржы жағдайларының сайма-сай болуы, сондай-ақ табиғаттары мен ғұмырларының үйлесуі. Әбу Бәкір мен Омар (Алла Тағала оларға разы болсын)Пайғамбарымыздың (Оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) қызы Фәтимаға құда түскенде, екеуіне: *«Ол – тым кішкентай зой»*, – деп жауап береді. Ал Әли (Алла Тағала оған разы болсын) келіп сөз салғанда, Пайғамбарымыз (Оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) Фәтиманы Әлиге некелейді.

Жігіт пен қыздың әрқайсысы болашақ жарының табиғаты мен сипаттарына егжей-тегжейлі танысу процесі таныстары тарапынан сұрастыруы арқылы іске асады. Алланың елшісі (Оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) Үмма Сулайымды бір әйелге құда түсуге жіберген кезде былай дейді: *«Табандарына назар аудар, мойны мен иықтарынан жағымсыз иіс шықпай ма екен, соны біл»*, тағы бір сөзінде: *«..тістерінен жаман иіс шықпай ма екен, соны біл»*, – дейді. Бұл хадисте әйел затының өзін таза ұстауы көзделеді. Тәні мен киіміне кір жұқпайтын, асына қылшық тұрмайтын жинақы да таза әйел күйеуіне сүйкімді болады, осыған қатысты өзін таза ұстаған әйел заты үйіне де, балаларына да ұқыпты болады. Сол себептен исламның санасында тазалық иманның жартысы болып саналады.

Бір-бірлеріне жан-жақты сай болып қосылған ерлі-зайыптылар, Алла қаласа, бақытты өмір кешеді. Ал енді кімде-кім бір әйелге дінін былай қойып, сұлулығы немесе атағы үшін ғана үйленсе, ол ісі бақытқа жолықтырады деп пайымдау тым қиынға соғады.

*Екіншіден, бір-бірлеріне сыйлық тартулары да әрі сүннет, әрі жүректі жақындастырар амал болмақ.* Сыйлықтың құндылығы – бағасында емес, маңыздылығында. Бір-бірлеріне сыйлық тарту арқылы екі жақтың жүректері жақындап, жандары біріге бастайды, нәтижесінде бақытты отбасының құрылуына жол ашылады.

*Үшіншіден, өзара түсініспеушіліктер мен келіспеушіліктер кезінде екі жақтың да шаригатқа жүгінуі және әділдікті ұстануы қажет.* Ерлі-зайыптылар өздерінің мінез-құлықтары мен теріс қылықтарына билік айтатын жүйеге әуел бастан келісіп алулары керек, егер араларында қандай да бір қайшылық туатын болса, бірден соған жүгінетіндей. Кейбіреулер ел ішінде қалыптасып қалған әдет-ғұрыптарға сүйенеді, тағы біреулер әке-шешелерін араластырады, енді біреулер жолдастарының айтқандарын істейді, ал олардың ешқайсысы қате кеңес бермейтіндігіне кепілдік бере алмайды, сол себептен кей уақытта мұндай ақыл-кеңестерден жақсы нәтижелер шығып жатады, кейде керісінше бағыт алады, бірақ қанша дегенмен келелі мәселенің бір жағы қарастырылса, екінші бір жағы ескерілмеуі мүмкін, сондай-ақ мәселе бір тараптың пайдасына шешіліп, екінші тараптың зиян шегуі әбден ықтимал. Бұның нәтижесінде, екі арадағы қайшылықтар қайта-қайта жаңарып, құдалардың да арасы суып жатады.

Сол себептен ерлі-зайыптылар жер шарын қанша шарласа да, исламның жүйесіндей мыңға бір дауа болатын жүйені ешқашан таба алмайды. Алла Тағала қасиетті Құран Кәрімде: *«Сені әлемдерге рақым етіп қана жіберген едік»*, – дейді. Бұл аяттағы «рақым» сөзі дүние ақыреттегі бақытты көздейді [1, 21, 108].

Ислам, Алла Тағала Құран Кәрімде айтқандай, – адамзат өмірінде кездесетін кез-келген саланың егжей-тегжейін қамтитын кәміл жүйе: *«Және саған бүкіл нәрсені баяндауы үшін, кітапты бірте-бірте түсірдік»* [1, 16, 89], – делінген.

Пайғамбарымыздың (Оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) мына сөзіне көңіл бөлсек: *«Мүмін ақылды, парасатты және қырағы болады»*. Мүмін дегенде ер адам ғана емес, әйел кісі де көзделеді. Мүмін ешқашан шатақ шығармайды, ұрысып-керісіп үйдің берекесін қашырмайды, болмашы нәрселер үшін ілінбейді, құрбысының да қақысын береді, ата-анасын да ырза қылады, баршаның көңілінен шығады, жалпы айтқанда, бәріне үлгереді.

Анасы мен әйелі бір уақытта қатты ауырып қалған жағдайда, мүмін екі жаққа да бірдей көңіл бөлуі қажет, мысалы анасына өзі қарағысы келсе, әйелінің қасына әпкесі, сіндісі немесе жеңгесі секілді, туысқандарынан біреуді тағайындайды, әрине, егер мүмкін болса, ал мүмкін болмаса, бір уақыт анасының қасында, бір уақыт әйелінің қасында қалады, өйткені ислам әділдікті бұйырады. Алла Тағаланың иман келтіргендерге: *«Мүмкіндігінше қолдан келгенін істеп, Алладан қорқындар»*, – деп бұйыруы осы мәселеге орынды келеді.

*Төртіншіден, ерлі-зайыптылардың сырласуы, өзара түсінісу және жақындық дәстүрлі нормаға айналуы қажет.* Алла Тағала Құранда: *«Істері араларында кеңеспен шешіледі»* [1, 42, 38], – деп ескертеді. Иләһи қағидамен ұштасқан қазақы санамызда да *«келісіп пішкен тон келте болмас»*, – деп кеңесудің маңыздылығын аңғартқан.

Ерлі-зайыптылар мен балалары арасында жүргізілетін әңгімелер, сырласулар және кеңесулер арқылы отбасы ортасында тәжірибелер жиналады, әркімнің іс-әрекеті дұрыстыққа жақын болып,

катеден алшақ болады. Әркім өз ойын жеткізе алу қабілетін дамытады, екінші біреудің ойын қабылдауды үйренеді, ортақ мүддені немесе біреудің ғана мүддесін көздейтін іске үлес қосуға ұмтылады, шындықты сөйлеуге бейімделеді, жауапкершілікті көтеруді үйреніп, тапсырмаларды атқарудан қашпайтын болады. Әбу Һурайра (Алла Тағала оған разы болсын) былай дейді: *«Пайғамбарымыздан (Оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) басқа, жолдастарымен көп кеңесетін адамды мүлдем көрген емеспін».*

Ешкіммен ақылдаспай, бір өзінің ғана ойымен жүрген кісі еш тәжірибе жинай алмайды, әрдайым қатеге ұрынатын болады, сондай-ақ бойында сараңдық, қызғаншақтық секілді ұнамсыз қасиеттер пайда болып, жеке басының ғана қамын ойлайтын, ақиқат сөзін қабылдай алмайтын жағымсыз тұлға болып қалыптасады.

Алланың Елшісі (Оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) Худайбия бітімінде мұсылмандар мен мемлекеттің болашағы үшін маңызды іс жайында әйелдерінің бірі Үмму Саламамен ақылдасады (Алла тағала оған разы болсын). Бітімнен кейін Пайғамбарымыз (Оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) сахабаларына: *«Тұрыңдар да, құрбандық малдарыңды шалыңдар, кейін шаштарыңды алыңдар!»* – дейді, бірақ олардан ешкім орнынан тұрмайды, тіпті үш мәрте айтады, алайда ешкім орнынан тұрмайды. Пайғамбарымыз (Оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) Үмму Саламаға кіріп, сыртта болған нәрсені айтады, сонда ол: *«Сен мұны дұрыс көрсең, шық та, ешкіммен сөйлеспеген түрде құрбандық малыңды шала бер, кейін шаш қиятын кісіңді шақырып, шашыңды алдыра бер»*, – деп ақыл береді. Алланың Елшісі (Оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) сыртқа шығып, ешкіммен сөйлеспей өзі бастап істей береді, бұны көрген сахабалар орындарынан атып тұрып, құрбандық малдарын шалып, шаштарын алдырады. Егер Пайғамбарымыз (Оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) әйелімен мұндай ұлы істе ақылдасқан болса, онда отбасы мәселелерінде бізге әйелдерімізбен кеңеспейтіндей не көрінді?! [2, 330 б.].

Алла Тағала Құранда: *«Ер кісілер әйелдеріне басшылық етеді, өйткені Алла бірінің үстіне бірінің дәрежесін осылай көтерген еді және олар (әйелдерін асырауға) малдарын жұмсайды»* [1, 4, 34] – деген. Бұл аятқа қарап, ер кісі үшін әйелімен сырласуы, ақылдасуы және оған жақын болуы еркектің басшылық дәрежесін түсіреді деп ойлау қате болады, керісінше бұл істер басшылықтың дұрыс атқарылуына көмек береді. Ер кісі шарифаттың шеңберінде әйелінің және балаларының материалды және рухани қажеттіліктеріне көңіл бөлуі қажет.

*Бесіншіден, жұбайлар араларындағы қателіктеріне өзара кешірімділікпен қарауға үйренулері міндетті.* Екі жақтың бірінен пайда болған қателіктердің кесірінен ерлі-зайыптылардың өмірі қайсымыз жеңер екенбіз деп тартысқан соғыс майданына айналып жатады. Осының нәтижесінде, олар бірте-бірте өзара түсінісу қасиетін жоғалтады. Негізінде, ерлі-зайыптылардың шынайы махаббаты өзара жанашырлық сезімінде, бір-бірінің қателіктерін кешіруімен бейнеленеді. Белгілі бір жағдайлардың әсерінен адам орынсыз ашуланып қалуы және қате әрекет жасап қоюы мүмкін. Дегенмен, мұсылманның жан дүниесі Раббысымен байланыста болғандықтан, тәубасына келіп, қателіктерін жақсы істермен жууға тырысады. Алла Тағала қасиетті Құранда «ал-Ағраф» сүресі, 201-аятында: *«Расында, тақуалар өз бойларында шайтанның азғырып жатқандығын сезсе, Раббыларын еске алады да алдауға түсіп жатқандарын аңғара қояды»*, – деп ескертеді. Пайғамбарымыз (Оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) да былай деген: *«Бүкіл адам баласы қателік қылады, алайда қателік жасағандардың ең жақсылары – тәубасына келетіндер».*

Егер отбасы мүшелерінің біреуі ашуланған болса, айналасындағы адамдар оның ашуын одан әрі қоздырудан сақтанулары қажет. Бұндай жағдайда әркім Алла Тағалаға сиынып, жағдайдың тынышталуына үлес қосулары керек болады. Дәрет алып намазға тұра қалса, ашуының басылуы жеңілге соғады, Пайғамбарымыз (Оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) айтқандай: *«Расында, ашу – шайтаннан, ал шайтан оттан жаралған. От сумен ғана өшеді ғой, сондықтан кім ашуланса, дереу дәрет алсын»*, – деген.

Ашуын тыя қоятындар жайлы Алла Тағала Құран Кәрімде былай дейді: *«Олар - шаттықта да қайғыда да қаражаттарын жұмсайтындар, ызаларын баса қойып, адамдарды кешіре салатындар. Алла игілік қылушыларды жақсы көреді»*[1, 3, 134], – деп сүйіншілейді.

Екі жақтың бір-біріне кешірімді болғандары – қандай жақсы амал. Расында, қателік әр адам баласына тән қасиет емес пе? Раббысының кешірімін тілеген әркім өзі де өзгелерге кешірімді болуы қажет. Алла Тағала «ән-Нұр» сүресі, 22-аятында: *«...Олар ғапу етсін және кешірімді болсын, әлде Алланың сендерді кешіруін ұнатпайсындар ма?»*– деп шақыру тастайды.

Кешірімді болу адамның дәрежесін кемітпейді, керісінше «Ұлық болсаң, кішік бол» дегендей кешіре білу адамның қадірін көтереді. Пайғамбарымыз (Оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын): *«...Құлдың кешірімді болғаны үшін, Алла тағала оның айбындылығын арттырады. Кім Алла үшін сыпайылық білдірсе, Алла оның дәрежесін көтереді»*, – деген.

Түрлі ақпараттық технологиялардың дамыған заманында жастарымызға жақсы мен жаманның, адал мен арамның аражігін ажыратып беруіміз қажет. Отбасылық өмірге аяқ басқан жас жұбайларға да, ұзақ уақыттан бері бір шаңырақ астында тұрып жатқан ерлі-зайыптыларға да қасиетті Құрандағы Алланың ескертулері мен қос дүние Сәруарының (Оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) сүннетіндегі жоғарыда келтірген отбасылық ізгі амалдарын үйретуіміз кезек күттірмес мәселе болып отыр. Себебі, отбасылар жөнделмейінші мемлекеттің түзелуі мүмкін емес.

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев: *«Отбасы – Қазақстан қоғамының діңгегі, экономикадағы, мәдениеттегі, әлеуметтік саясаттағы барлық жаңа жетістіктерінің негізі»*, – деп бұл мәселенің біздің қоғам үшін маңызын көрсетіп берді [7].

Сондай-ақ, *«Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру»* мақаласында *«Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды»*, – деп ұлттық жаңғырудың негізгі алғышарттарын айқындап берді. Демек, салихалы отбасының қалыптасуына шарифатпен етене араласып, негізін Құран мен сүннеттен алған көне дәуірлерден бастау алатын, өзінің тарихи тәжірибесінен, игі салт, ізгі дәстүрлерінен мүлдем қол үзген қоғамда жаңғыру немесе жаңару мүмкін емес. Халқымыздың осындай тамыры терең кеткен, тарихымен бірге жалғасып келе жатқан рухани байлықтарының бірі отбасы құндылықтары екені даусыз. Тіпті, біздің рухани құндылықтарымыздың негізі де осы отбасылық дәстүрімізде жатыр десек қателеспеген болар едік.

#### *Дәстүрге сіңген тұстары:*

- Қазақ қызы болашақ отбасылық өмірдің мызғымас бақытына апаратын жолы ретінде қырық үйдің тыйымымен тәрбиеленіп өскен.

- Қыз бойында сыпайылық, ұяттылық мінездерін қалыптастыру мақсатында бұрымының ұшына шолпы тағылған.

- Бойжеткен қыздың әрбір қадамы тәрбиелік мақсатта бақылануы үшін жеңгесінің назарында болған.

- Қызына құда түскен соң, арнайы отау тігіліп жеңгесімен бірге 6 ай бойы болашақ отбасына ұзатылғанға дейін тәрбиеден өтетін. Ол арқылы қыздың бойындағы ата-анасына деген сағынышын саябырлатып, ерте тұрғызып күн шықпастан түндік ашқызып, күн ұясына батпастан алдын түндігін қайта жаптырып, отанасы болуға тәрбиелейтін.

- Ұзатылар сәтіне дейін ерке өскен қыздың бойына жар бола білу, келін бола білу, ана бола білу білімі жеңгенің тәрбиесі арқылы сіңетін.

- Осындай шарифатқа негізделген ұлы дала философиясының тәрбиесінен өткен әрбір қазақ қызы ел басқарар ұлы тұлғаларды дүниеге әкелген салихалы аналарға айналған.

- Ал, ер-азаматтарға жеті атасын жаттатып, қызды алыс аталардан алуға тәрбиелеген.

- Қызды ауылға ұрын барған жігіт киіз сыртынан естілген шолпының сыңғыры арқылы бойжеткеннің келе жатқанын сезіп, имандылық пен ұяттылықтың негізінде көзін төмен түсіріп, бұрымының өзіне некелеспей көзін түсірмеген.

- Сөз байласқан сәттің өзінде болашақ жұбайлар жеңгенің назарынан тыс жеке қалмаған.

Жоғарыда аталған барша дәстүріміз қазақтың сан ғасырлар бойы қанына сіңген шарифатқа негізделген салт-санасы болатын.

#### **Әдебиеттер:**

1. Анарбаев Н., Әкімханов А. «Құран Кәрім қазақша мағына және түсінігі». – «Көкжиек»: Алматы 2015.
2. Спатай Қ. «Мұхаммед пайғамбардың өмірбаяны». – «Кәусар»: Алматы 2013.
3. Исаұлы М. Ата әс-Сынбати. «Отбасы ғылымхалы». – Алматы 2011.
4. Соловьева Г., Бутова Е. Қазақстандық отбасы қоғамының негізгі құндылығы ретінде: жағдайы және даму үрдістері. – Алматы, 2013.
5. Мұхаммад ибн Исағил. Сахих Бұхари. – «Ибн Кәсир»: Дамаск, 2002.
6. Тирмизи Әбу Иса. Сунан әт-Тирмизи. – I-VI том. – «Фарб әл-Исламия»: Бейрут, 1996.
7. Бектаев Ә.: «Отбасы құндылықтары және ұлттық тәрбие» мақаласы. «Егемен Қазақстан» республикалық газеті, 13.11.2017 ж. // <https://egemen.kz/article/161153-otbasy-qundylyqtary-zhane-ulattyq-tarbie>
8. Арғынбаев Х. «Қазақтың отбасылық дәстүрлері». – «Қайнар»: Алматы 2015.
9. Имам Нәуәуи. «Хадистер жинағы» (Риядус-Салихин). – «Көкжиек»: Алматы, 2011.
10. Ақатаев Е. «Отбасы бақытына апарар отыз жол». – Алматы, 2007.

## ИСЛАМ ДІНІНЕ ДЕЙІНГІ ЖӘНЕ КЕЙІНГІ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ «ТӘҢІРЛІК» СЕНІМ

*Қонысбекқызы Ү.,  
магистрант, I курс, «Исламтану» мамандығы,  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

*Ғылыми жетекші:  
Борбасова Қ.М.,  
филос.ғ.д., профессор  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

Көне заманда, мифтік сана кезінде адамдар бүкіл әлемді, аспанды да су деп білген. Қазақ тілінде «Тәңір» деп көкті, «теңіз» деп суды айтуы тегін емес. Екеуінің түбірі («тән/тең»), «көк», «аспан» ұғымымен байланысты, демек, «Тәңір» – көктегі (яғни жоғарыдағы) су болса, «теңіз» – жердегі (яғни төмендегі) су. Басқаша айтқанда, аспанның өзі әуелде су деп түсінілген, оның «көк», «тәңір» болып аталуы содан. Ал, жердегі су да түсі жағынан аспан, яғни Тәңір сияқты көк болғандықтан теңіз деп аталған. Екінші аспан мағынасында айтылған («з» – жұптықтың белгісі) [1, 213 б.]. Көк-Аспан мен Жер-Суға табынушылықтың пайда болуын адамның табиғат алдындағы парызы ретінде, оған үнемі алғыс білдіру ниетімен байланыстыруға болады деп жазады М. Орынбеков. «Нақты өмір шындығын түсіну адамға жәрдем беретін жоғарғы Көк аспан әлемі бар екені туралы түсінікті қалыптастырды. Көне түркілер үшін әлемдегі ең биік шыңның Хан Тәңірі атануы да кездейсоқ емес» [2, 5 б.].

Аспан мен жердің телегей теңізден бөлініп жаралғаны туралы түсінік жаһанда үш түрлі әлем (аспан, жер, жер асты) бар деген сенім тудырған. Ш. Уәлиханов мұндай сенімнің қазақта да бар екенін айтқан:

«Аспанда ел бар. Ондағы адамдар белдікті тамағынан тартады, біз ортада, жер бетінде тұрамыз, сондықтан белдікті белімізге байлаймыз, ал, жердің астындағы адамдар белдігін аяғына орайды, олардың өздерінің күні, айы, жұлдыздары бар» [3, 56 б.].

Кейінгі замандарда, миф ертегіге айналғанда осы үш әлем ертегі кейіпкерінің шарлайтын мекеніне айналады. Бұл үш әлем шамандар дінінде де сақталған.

Адамның жаратылыстан өзін бөлмей тұрған кезде туған көптеген мифологиялық ұғымдар, жануарға немесе табиғат объектісіне арнап сөйлеуге, олармен сырласып, тілдесуге болады деген түсінік кейін көркем фольклорға ауысып, кәдімгі бейнелеуіштік сипат алған.

Классикалық көне мифтің басты кейіпкері – ілкі ата-демиург, жасампаз қаһарман. Мифте әлемдегі нәрсенің бәрін жасаушы да – ол? Яғни, адамды, қоғамды, оның әдет-ғұрпын орнатқан да, тіршілік атаулының бәрін дүниеге келтірген де, адамдарға аң аулап, от жағып, тамақ пісіруді, яғни өмір сүруді үйреткен де солар болып баяндалады.

Қазақ мифінде бұл образ алғашқы күйіндегідей сақталмаған. Өте ерте заманда, кейін Түркі қағанаты кезінде орныққан Тәңірге табыну, содан кейінгі ислам діні бағзы замандарда болған мифтік жасампаз қаһарман образын ығыстырып жібергенге ұқсайды. Олардың орнын Тәңір, кейін Алла басқан болу керек. Бұл ойымызды С.Сейфуллин де растайды. Ол былай деп жазады: «Қазақ атаулы ел мұсылман дініне кірген соң, көктегі «ұлы тәңір-иенін» орнына (жалғыз патша) «алла» мініп, әлгі көп «тәңір–иелердің» көбі ұмытылса да, кейбір «иелер» мұсылман дінінің нанымна сінісіп, мұсылман дінінің уақ «иелеріне» араласып, ұмытылмай келеді. Бұрынғыдай болмаса да, оларға нану да қалмай келді» [4, 157 б.].

Шынында да, Тәңір образында мифтік ілкі ата-демиургтың көптеген қасиеттері сақталған. Бұл жағдай барлық көркем мифологияға тән. Көпқұдайлы діндерде де, бірқұдайлы кейінгі діндерде де көне мифтік жасампаз қаһарманның қасиеттері айқын көрінеді. «Көпқұдайлы дамыған мифологияда, – деп жазады Е.М. Мелетинский, – жасампаз қаһарманның сарқыншақты бейнелері мен құдайлар өздерінің белгілі қызметін өте белсенді түрде атқарады» [5, 89 б.].

Демек, қазақтың көне мифінде болуға тиісті ілкі ата-демиург бейнесі Тәңір образымен алмастырылған. Ал, Тәңір аспанның әміршісі саналған. Яғни Тәңір – ең жоғарғы құдай, ол аспан мен жердегі тылсым мен тіршіліктің иесі. Адамды да, жер бетіндегі нәрселердің бәрін де, аспанды да, ондағы жұлдыздарды да жаратушы – Тәңір деп саналған. Міне, мұның бәрі – көне мифтік ілкі ата-демиургтың, жасампаз қаһарманның атқаратын істері. Бұл қызметті түркілер заманында Тәңір, ал ислам келгенде Алла атқарады. Қазақтың көне мифінде ілкі ата-демиург образының толық және айқын сақталмау себебі осында деп білуіміз керек.

Қазақтың, тіпті, біраз түркі тілдес халықтар мифінде кездесетін Тәңір образына Е.М. Мелетинскийдің мына бір пікірі тікелей қатысты: «Ерлі – зайыпты баба-құдайлардың ең көне әрі

универсальды тараған түрі аспан-әке мен жер-ана. Бұл образдарда, бір жағынан, рулардың бабалары болып саналатын ілкі адамдардың ғарыштанғанын, ал екінші жағынан, неке мен жанұялық қатынастардың табиғат дүниелеріне көшірілгенін көруге болады» [6, 102 б.]– деп жазады ғалым.

Шындығында, бүкіл түркі жұртында Тәңір – көктегі ер рөлінде, ал Ұмай – жер-ана болып қабылданады Сонда, жоғарыда Е.М. Мелетинский айтқандай, қазақта да аспан – әке, жер – ана ретінде (Тәңір-Ұмай түрінде) алғашқы ерлі-зайыпты құдайлар болып саналған деуге әбден болады.

Түркі қағанаты дәуіріндегі аспанды – еркек, жерді – әйел деп түсінетін мифтік ұғым қазақтың мифі мен діни нанымында ғана сақталып қоймаған. Ол ұлтымыздың көркем фольклоры мен классикалық әдебиетінде поэзиялық символға, көркем әдіске, метафораға айналған. Ұлы Абайдың мына бір шумақтарын еске алайық:

Безендірген жер жүзін тәңірім шебер,  
Мейірбандық дүниеге нұрын төгер.  
Анамыздай жер иіп емізгенде,  
Бейне әкендей үстіңе аспан төнер.

Күн – күйеу, жер – қалыңдық сағынысты,  
Құмары екеуінің сондай күшті.

Күн – күйеуін жер көкsep ала қыстай,  
Біреуіне біреуі қосылыспай.  
Көңілі күн лебіне тойғаннан соң,  
Жер толықсып түрленер тоты құстай [5, 58 б.].

Келтірілген мысалда көне мифтің елесі бар: аспан (күн) – еркек (күйеу жігіт) рөлінде. Бірақ ұлы Абай мифтік ұғымнан ешқандай із қалдырмаған.

Сонымен, Түркі қағанаты кезінде архаикалық миф біршама жүйелене бастаған еді дедік. Соның көрінісі ретінде Тәңір мен Ұмай образын атадық. Алайда, бұл екі образ ежелгі Греция мифологиясындағы Зевс пен Гераның деңгейіне көтеріле алмады, өйткені, түркі мемлекеті классикалық түрдегі құл иеленуші империяға айналмай, ерте ыдырап кетті де, бұрынғы жекелеген «тәңір-иелер» құдайларға айналып үлгермеді және ертеден келе жатқан мифтер циклға түспеді, жүйеленбеді. Антикалық Грецияда көпқұдайлық дін қалыптасып, бұрынғы ұсақ «тәңір-иелер» құдайларға айналып, олардың иерархиясы гректердің құл иеленуші империясының иерархиясын қайталады. Бұрынғы жекелеген мифтер топталып, жүйеленіп, көркем шығармаларға айналды, сөйтіп, дамыған мифология пайда болды.

Рас, грек құдайлары да, оларды билейтін Зевс те, біздің Тәңір сияқты, көне классикалық мифтегі жасампаз қаһарманның қасиеттерін толық бойына сіңірген, солардың атқаратын қызметін орындаған. Мысалы, архаикалық мифтегі жасампаз қаһарман – ілкі ата әлемді, яғни космосты жаратады, адамдарды күнелтуге үйретеді, аң мен құсты, тау мен тасты, өзен мен көлді реттейді, т.т. Осының бәрін Тәңір де істейді.

Жауға жалғыз шабу – хас батырға тән мінез. Оның небір көркем үлгілерін біз кейінгі қаһармандық жырлардан кездестірсек, алғашқы нышандарын Орхон жазбаларынан байқауға болады.

Түрік қағандарының жаратылысы тұсында фольклор кейіпкерлерінің туысына қатысты сарындарды да аңғаруға болады. Мысалы, «Күлтегіннің» кіші жазуы былайша басталады:

Тәңірдей, Тәңірден жаралған  
Түркі білге қаған.

Теңрі тег, теңрі йаратмыш  
Түрк Білге қаған [7, 256 б.].

Тәңірден, көктен, күн нұрынан жаралу – кейінгі қазақ фольклорында кездесіп отыратын сарын. Түркі жазбаларында «өлді» деген сөздің «ұшты» болып жүруі де соны аңғартады. Олардың ұғымынша, адамды Тәңірі жаратып, Тәңір алады. Ал күн нұрынан жаралу сарынын кейінгі Шыңғыс ханға қатысты фольклор сюжеттерінен де аңғарамыз. Орхон жазбалары тұсында соның көне бір көрінісін аңғарамыз.

Тәңірге теңеу, сыйыну өз алдына, жазбада түркі тайпалары қасиет тұтқан табиғат құбылыстарына да тіл бітіп, сөйлейді:

Көкте түркі Тәңірісі  
Түріктің қасиетті жері, суы  
былай депті:  
«Түркі халқы жойылмасын», – дейді.

Үзе түрк теңрісі  
Түрк ыдуқ йері, субу  
Анча тіміс:  
Түрк будун йоқ болмазун тійін,



«Ел болсын», - дейді.

Будун болчун тийін [7, 258 б.].

Түркі қағанаты дәуірінен жеткен жазбаларда сол кезеңдегі тайпалардың дүниетанымына қатысты мәліметтер де сақталған.

Биікте көк Тәңірі  
Төменде қара жер жаралғанда,  
Екеуінің арасында адам  
баласы жаралған.

Үзе көк теңірі  
Асра йағыз йер қылынтукда,  
Екін ара кісі  
Оғлы қылынмыс, [7, 259 б.]

– деген жолдар көне түркі тайпаларының үш әлем туралы ұғым-түсініктерімен байланысты болса, жазбаларда Тәңірлік ұғымға қатысты наным-сенім көріністері басымдау. «Көк түрік», «Көкте түркі тәңірісі» деген ұғымдар соның дәлелі. Жазбаларда осы Тәңірлік ұғымға қатысты наным-сенім көріністері басымдау. Оларды Көк Тәңірі, Жол Тәңірі, Жер-су Тәңірі және Ұмай деп жіктеуге болады. Бұл тәңірлердің қоғамнан алатын өзіндік орны болған. Мысалы, тәңірлердің үлкені – Көк Тәңірі, кішісі – Жол Тәңірі, ал Ұмай – әйел Тәңірісі. «Тәңірі, Ұмай, қасиетті жер-су» деген жолдар «Тоныкөк» жазбасынан да кездесіп отырады.

Ислам діні келгенге дейінгі қазақ даласындағы Тәңір ұғымы осылай болып келді.

Ислам дініне дейінгі Тәңір сенімі Қазақ халқының, қазақ негізін құраған этностық тайпалардың Әлемді жаратқан бір Құдайдың бар екендігіне меңзегендей. Ал Ислам діні келген, сіңіп, барлық мәдениетімізге ене бастаған кездердегі Тәңір сөзінің баламасы сол ескі, Ислам діні келмей тұрған кездердегі Тәңіршілдіктің түсінігі емес. Яғни қазақ халқы өзінің күнделікті әдет-ғұрыптарына сіңіп, Бір Құдайдың Тәңір деп атау қанына, болмысына сіңіп кеткендігі рас. Осының негізінде қазақ фольклорындағы Тәңір сөзінің лексикалық мағынасын Ислам дініне дейінгі және Ислам діні келгеннен кейінгі мағынасы деп екіге бөліп зерттеуіміз керек.

Ислам дініне дейінгі Тәңір ұғымы көне мифтерден бастау алды. Мифтердің көбінде Тәңір ұғымы көбіне адамдардың жасаған қателіктері үшін жазалаушы ретінде бейнеленеді. Мифтердің мазмұнына қарап, қорытынды шығарсақ Тәңірі адамдардың табиғаттың алып күштеріне деген сенімінен пайда болғаны байқалады. Екінші шығатын қорытынды адамзат асқан зұлымдықтың етек алуына орай қатігездікті тылмыс бір күштің бар екендігімен қорқытқысы келген. Бұл қарапайым халық пен қатыгез қарақшыларды қорқыту үшін таптырмас сенім еді.

Қазақ халқының арғы атасы асқан сұрапыл аңшы, мергендердің қатысуымен болады.

Сол қатігез мергендер қарғысқа ұшырап, Тәңір тарапынан ауыр жазаға ұшырайды. Осы ерекшеліктердің себеп-салдары рулық замандағы шаруашылық пен дүниетанымның терең қатпарында жатқандығы мәлім.

Енді аңшы-мергендердің мифтегі бейнесіне көңіл бөлейік.

Ұшқан құс, жүгірген аңды құтқармайтын, дүниедегі күллі хайуанды жоймақ болған Жайық мергенді Тәңір жазалап, «Жер бетінде жөндеп өмір сүре алмадың, енді жер астында өмір кеш, түбір-тамырлармен қоректен!» – деп, ауыр үкім шығарған екен дейді. Ал, атқан оғы жерге түспейтін Дондұғұл мен Дуайсоқыр деген қанішер мергендерге қаһарланған Құдай олардың біреуін суырға, енді біреуін құндызға айналдырған деседі [8, 48 б.]. Жұлдызға да айналған мерген бар. Үш арқардың қыр соңынан түскен тасжүрек Көгедай мергенді Тәңір жұлдызға айналдырған, арқарлар мен тазы итін де жұлдыз айналдырып жіберген деген сюжет түркі-моңғол халықтарының бәріне ортақ таралған. Қатігез аңшы киіктің жыл сайын туған төлін аулап, соңында қысыр қалған кәрі киіктің өзін құртпақ болғанда қарғыстан қара тасқа айналады. Табиғаттың тылсым күшіне сенген халық Тәңірін сол жақтан іздеп, бір үлкен күштің бар екендігіне сенген.

Мәселен, «Шопан атаға» деген өлеңде былай делінеді:

...Атың жақсы, Тәңірім,  
Мен бір тілек тілейін.  
Сұрағанда, бергенінді білейін...  
Ай мүйізі шақпақтай,  
Шүйделері тоқпақтай,  
Тегене құйрық қошқарлы,

Малды берсең, қойды бер [9, 270 б.].

Сол сияқты «Жылқышы атаға», «Ойсыл қараға», «Зеңгі бабаға», «Шекшек атаға» өлеңдері жоғарыда айтқан ойымызға – жақсы дәлел.

Мәселен, «Шопан атаға» деген өлеңде былай делінеді:

...Атың жақсы, Тәңірім,  
Мен бір тілек тілейін.  
Сұрағанда, бергенінді білейін...  
Ай мүйізі шақпақтай,  
Шүйделері тоқпақтай,  
Тегене күйрық қошқарлы,  
Малды берсең, қойды бер... [10, 271 б.]

Сол сияқты «Жылқышы атаға», «Ойсыл қараға», «Зеңгі бабаға», «Шекшек атаға» өлеңдері жоғарыда айтқан ойымызға – жақсы дәлел.

Қазақтың тәңіршілдікке байланысты шынайы бейнесін, нанымын ғұрыптық фольклорлық туындылар анық көрсетіп береді. Оған мысал еретінде «неке қияр» атты ғұрыптық дәстүрдің фольклорлық жырларын алып талдап көрелік.

Қазақ жеріне ислам дінінің орнығуынан пайда болған жанрлық түрдің бірі – неке қияр. Жалпы, отбасылық ғұрып фольклорында көне тәңірлік діннің өзегі берік сақталғанымен де, өлең мәтіндерінде ислам дінінің әсері де молынан ұшырасады. Ол «бісмілла сөздің басы екен» деген сияқты рәсім басталардағы «әлқиссадан» басталып, өлең өзегіне шым-шымдап енгенін байқау қиын емес. Оның біраз көрінісін «Аушадияр» жырынан байқасақ, жар-жар, сыңсу, беташар мәтіндерінен де молынан кездестіреміз. Ал, жоқтауларда оның тамыры тереңірек бойлаған. Онда пайғамбардан қалған сүннеттер таратыла айтылатын сәттер аз емес. Ал неке қияр болса, тікелей ислам дінінің ғұрпынан туған жыр. Шариғатқа сәйкес неке қию рәсімі бойынша молда екі жасқа неке суын ішкізіп, дұғасын оқып, некелерін бекіту үшін екі адамды куәлікке тартады, бірақ куәлік сөзін өлеңдетіп айту шарт емес. Ал, қазақ арасында ол өлеңге айналған. Мұның өзі қазаққа «қара сөзден, өлең оңай» екендігінен болса керек. Оны алғаш ғылыми айналысқа түсіруші – А. Байтұрсынов: «Неке қияр сөз деп неке қияр кезде екі арада жүретін екі куәнің – күйеу мен қыздың ырзалығын сұраған уақытта айтатын сөздерін айтамыз. Бұл әнмен айтылмайды. Бірақ өлеңде ұйқасқан, дәйім бір қалыпта айтылады:

Куә – куә – куәдүрміз,  
Куәлікке жүрәдүрміз.  
Мұнда халық қасында,  
Таңда хақ қасында  
Екі кісі хаққа куәлік бередүрміз.  
Пәленшеден жазған (әкесін айтады),  
Пәленшеден туған (шешесін айтады)  
Пәленше қызды (атын айтады),  
Қалал жүптілікке қабыл көріп алдыңыз ба? [11, 56 б.]  
– дейді.

Қызға айтқанда да бәрін осы қалыпша айтып, аяғында «пәленшеге жүпті болдыңыз ба?» – дейді. Куәгерлердің өз сөзін бұлайша өлеңдетіп айтуы мұсылманша неке қию рәсінде жоқ. Онда арнайы дұға оқылып, сұрақтарға қара сөзбен жауап беріледі. Дегенмен, кезінде орнығып қалған ғұрыптық рәсімге байланысты туған бір ауыз өлең болса да, жеке қарастырылып келеді. Оны былайша жеке жанрлық түр ретінде қарауға негіз беретін басты сипаты – оның белгілі ғұрыпқа байлаулы болып келуінде. Бір ауыз өлең болса да, неке қию ғұрпы кезінде ол міндетті түрде орындалады, сондықтан оны елемеуге болмайды. Тұсакуесу жыры да осы тәріздес бірер шумақтан ғана тұрады.

Тәңіршілдік сонау көне заманнан басталды десек, қазіргі уақыттың өзінде сарқыны әлі күнге дейін бар. Тіңіршілдік екі түрлі ұғымда халық санасына берік орнаған. Бірі сонау мифтік сарында келіп, адамзаттың табиғат күштеріне сеніп Тәңір деп тапқан наным-сенімдері. Екіншіден, Ислам діні келіп, түгелдей сенім мәселесіне өзгеріс алып келген кезден бастап ескі ширктік бағыттағы білместіктен туған Тәңіршілдік бір Құдайдың ғана бар екеніне нанған сенімге ауысты. Тәңір деп әлі күнге дейін Құдайды атайтын қазақ жоқ емес. Жоғарыда келтірген ғұрыптық сенімге сіңген Тәңір ұғымын толықтан ширктік негізде алып қарауға болмайды. Бұл жерде көшпелілерге Тәңір мен Құдай сөзі синонимдес болып келеді.

Осы негізде біздің фольклорлық шығармаларды екі топқа бөліп қарастыруымыз керек. Ислам дініне дейінгі фольклордағы Тәңіршілдік және Ислам діні келгеннен кейін өзгеріске ұшығаған, яғни Тәңіршілдіктің ширктік сенімін Бір Құдайшылдыққа бағытталған фольклорлық шығармалар. Үшіншісі Тәңір ұғымы шын Исламның әсерімен туындаған Ислам дінінен кейінгі фольклорлық шығармалардағы

Тәңіршілдік ұғымы. Зерттеу жұмыстарын жүргізгенге, дін тұрғысынан талдау жасағанда осы мәселелерге мұқият болғанымыз жөн.

#### Әдебиеттер:

1. Ақпанбек Ф. Қазақтардың дүниетанымы. – Алматы: Қазақ университеті, 1993. – 56 б.
2. Орынбеков М. Қазақ сенімдерінің бастаулары. – Алматы: Қазақ университеті, 2002.
3. Исқақов М. Ғылым және соқыр сенімдер. – Алматы, 1965. – 312 б.
4. Сейфулин С. Шығармашары. 3 том. – Алматы: Жазушы, 1997. – 365 б.
5. Қанарбаева Б. Қазақтың наным-сенімдерінің фольклордағы көрінісі. – Алматы: Жазушы, 2001. – 180 б.
6. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. – М., 1964.
7. Құнанбаев А. Шығармалары. 2 том. – Алматы: Жазушы, 2002. – 258 б.
8. Мыңжанұлы Н. Қазақтың мифтік аңыздары. – Үрімжі, 1996. – 159 б.
9. Жүсіпов Б. Келіннің бетіне орамалды неге жабады? // Ақ жол Қазақстан. 2004, 5 наурыз. – 9-10 б.
10. Матыжанов Н. Қазақтың отбасылық ғұрып фольклоры: филол. ғыл. док. ...дисс. 10.01.09. – Алматы, 2000.
11. Байтұрсынұлы А. Шығармалары. Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. Құрастырған: Шәріпов Ә., Дәуітов С. – Алматы: Жазушы, 1989. – 320 б.

### ДӘСТҮРЛІ ЕМЕС ДІНИ АҒЫМДАРДЫҢ ДЕСТРУКТИВТІ КӨРІНІСТЕРІ

*Кулмуратова Г.К.,  
магистрант, 2 курс,  
«Нұр-Мұбарак» Египет Ислам мәдениеті*

Қазақстан Республикасының «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңына сәйкес, *діни бірлестік* – Қазақстан Республикасы азаматтарының өз мүдделерінің ортақтығы негізінде рухани қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерінде белгіленген тәртіпте біріккен ерікті бірлестік [1].

Жаңа діндердің сан алуандығы, сондай-ақ тек соларға тән, бірақ республикада қызмет етуші дәстүрлі конфессиялар үшін үйлеспейтін идеологиялық нұсқаулар мен қызмет әдістері олардың нақтылы анықтамасын жасау жұмысын қиындатады. Бұл жағдай сондай-ақ осы ұғымның заңмен ретке келтірілмегендігіне сәйкес күрделене түсіп отыр. Барлық конфессияларда секталық және қауіпті экстремистік топтар пайда болатынын ескерген жөн, сонымен бірге ислам, христиандық, буддизм, иудаизм және басқалары бейбітшілікке және зорлық-зомбылықтан бас тартуға шақырады.

Жаңа дәстүрлі емес діндерге келетін болсақ, олар да экстремизмнен сақтандырылмаған. Оларды өзгеше айтқанда деструктивті деп атауы бекер емес, өйткені оларда конструктивті, позитивті, гуманистік бастама жоқ. Бұл культтық құрылымдар діни мақсаттарды жариялай отырып өздерін дәстүрлі конфессиялардан ажыратады. Олар Шығыс пен Батыстың діни дәстүрлерінен синтез жасайды.

В. Дальдің түсіндірме сөздігіне сәйкес, *секта* – сенім туралы қабылданған өзінің, ерекше ілімі; мақұлдау, пайда, жік немесе дінбұзарлық. С.И. Ожеговтың орыс тілі сөздігінде, *культ* – бұл: 1. құдіретке діни табыну және осыған байланысты әдет-ғұрыптар. 2. Біреуге сиыну, қадірлеу [2]. А.Г. Спиркиннің шетел сөздерінің сөздігінде *культ* (лат. «қадір тұту») – ғажайып күштерге лайықты ықпал ету мақсатындағы ерекше құдыретті әдет-ғұрыптарда, діни қызметшілер мен сенушілердің іс-қимылдарында көрінісін табатын әр діндегі міндетті элементтердің бірі.

Қоғамдық-саяси лобби құру стратегиялық мақсаттары болып табылады. Аталған ұйымдарға жеке-жеке тоқталып, олардың іс-әрекеттерінен төнетін қауіп-қатерлерді сараптап, зерделеп көрейік.

Американың психологиялық ғылымдарында тоталитарлы секталардың деструктивті әсерінің бірнеше үлгілері бар, солардың бірі классикалық деп есептелетін Р.Дж. Лифтонның «Ойлау реформасы және тоталитарлық психологиясы» атты еңбегінде көрсетілген үлгі. Бұл еңбекте Лифтон сананы түбірлі өзгертетін сегіз элементті көрсетеді, олар:

1. Айналамен қатынасты бақылау – қоршағандардың құрылымды болуы, мағлұмат пен пікір алмасу қатаң бақылауда болуы. Оның ең қатаң формасы субъекттің ішкі диалогын да бақылауға алуға дейін жетеді. Сектаның әр мүшесіне секта ішіндегі оқиға, тұрмыс салты, мәліметтері ғана шынайылық деп сендіріледі. Бақылаулардың ең қарапайым түрі лекциялар, семинар-тренингтер арқылы субъекттің ой-пікірін біліп, қандай деңгейде екенін анықтау нәтижесінде күшейтіліп отырады.

2. Мистикалық манипуляция – алдын ала ойластырылып, іске асырылған жағдайларды ұтымды пайдалану. Лифтон пікірі бойынша, бұл жоғарыдан (басшылықтың бақылауымен) ойластырылып, жүйелі түрде жоспарланған болып табылады, бірақ сырт көзге бәрі стихиялы түрде жүзеге асып жатқандай болып көрінеді. Ол жақсы қойылған спектакльдей болуы керек, олай болмаған жағдайда «көрермендер» арасында күмән туарады. Көптеген секталарда ол дұғалар оқу, оразалар сақтау және «таңғалған тұлға» феноменімен көрінеді. Тек секталарда ғана өздерін «құтқарушы», «мессия» деп таныстыратын мистикалық күшке ие тұлғалар кездеседі. Осы «мессиялардың» арқасында ғана құпия

ілім ашылып, әлемді құрудан аман қалады. Мистикалық манипуляцияның қарапайым формасы кейбір еттен бас тартатын секталарда еттен бас тарту (вегетериандық) кезінде болатын субъект физиологиясындағы өзгерістерді «қасиетті рухтың» қонуы деп түсіндіру.

3. Әлемді екіге бөліп қарауды талап ету – секта «таза», «жақсы», ал қалғандары «жаман», «лас». Лифтон бойынша діни және саяси ұйымдарға манихейлік ұқсастықтар береді. Бұл әр секта мүшесінің жан тазалығын талап ету деген сөз. Ал ол өз кезегінде тәубеге келу процесін тудырады. Арнайы ережелерге сүйеніп, топ алдында тәубеге келу топ пен көсем жағынан сындар, пікірлер жиынына жолықтырады.

4. Тәубеге келу культі – үзіліссіз тәубеге келу және тұлғаралық шекараны жоюмен кінәлілік сезімінде ұстау үшін интимдік мойындату. А.Камюдің пікірі бойынша, сектаға дейінгі өмірінің күнәға толы екенін мойындату, адепттерді секта шырмауына одан сайын оралдыра береді. Өйткені өткен өмірі көпшілік алдында адасушылық болып табылған адепте тек қазіргі сектадағы кезең ғана қалады. Және болашақ туралы ойлану үшін өткен өміріндегі күнәларынан тазару керек.

5. «Қасиетті ғылым» – өз догмаларының абсолютті, толық және мәңгілік деп мойындау. Бұл абсолютті ғылымға қарсы келетін кез келген мағлұмат өтірік деп саналады.

6. Культтік мағыналармен толтырылған тіл – өзіндік және сыни ойлану негізін жою үшін топ ішінде арнайы клишелендірілген сөздік қордың болуы.

7. Доктрина тұлғадан жоғары – тұлға және оның индивидуалды тәжірибиесінен доктрина әлдеқайда шынайы және ақиқат.

8. Тіршілік етудің бөлінуі – яғни, топ мүшелері ғана өмір сүруге құқылы, қалғандары – «жоқ», яғни «мақсат үшін барлық әдістер керемет» [3, 255 б.] Егер көсемге аян беріліп, оның қол астындағылар өмірден өз еріктерімен кетулері керек болса, барлығы бұл шешімге бір кісідей мойынсұнулары керек. Мұның жарқын мысалы «Халықтық храм» мүшелерінің бірдей өз-өздеріне қол жұмсаулары болып табылады.

Жалпы харизматикалық топтардағы өзгерген сананың жай күйінің рөлін түсіну үшін Уиллиам Джеймстің 1902 жылы жарық көрген «Діни тәжірибиенің көптүрлілігі» атты еңбегінен үзіндіні қарастырайық. Онда ол: «Сананың таратылуы жүйке жүйесін басқаруға құрылған, алайда ол өзін-өзі реттеу үшін тым күрделі болып кеткен қандай да болсын ағза мүшесі сияқты болады» [4, 77-80 бб.] – деп пайымдайды.

Барлық дерлік деструктивті секталар сүйенетін нәрсе – тұлғаның әлеуметтік психологиялық күйзелісі. Олардың негізгі үшеуін көрсетуге болады.

*Біріншісі, қоғамның толыққанды мүшесі болу.* Қазіргі кезде жалғыздық вирусы кеңінен жайылған. Әлеуметтік шеттелу мен жалғыздықта жүрген адамды секталар өз қатарларына оңай қабылдайды. Сектада тұлғаның айналасына мейірбан, ақкөңіл адамдар жиналады. Олардың ақ ниеттері мен көмек қолын созуға даярлығы сондай тұлғаның өз достарын, отбасын, ақшалай қорын сектаға айырбастайды. Шектен тыс қамқорлық тұлғаға шынайылық пен жалғанның айырмасын анықтауға мүмкіндік бермейді.

*Екіншісі, құрылымдылық.* Секта қоршаған ортаны құрылымды, қалыпты, мәнді етіп көрсетеді. Ақпараттардың синтезделіп келуі, бұл жерге жаңадан келген адамға күнделікті ақпараттардың тасқынынан болатын стресс пен шырмаудан құтылғандай болып көрінеді.

*Үшіншісі, өз-өзіне деген сенімділіктің пайда болуы.* Өмірде өзіне жүктелген қасиетті міндеттің барын сезіну арқылы, өмірге деген құлшыныстың пайда болуы.

Міне барлық дерлік секталар адмның осындай қажеттіліктерін пайдаланып, иландыру үдерісін бастайды. Культтерде екі стандартты ақиқат болады, бірі жаңа мүшелерді тарту үшін, екіншісі толық иландыру үдерісінен өткен соң ашылатын ақиқат. Біріншісінде секта жұмақ отаны боп көрініп, оның мүшелері, тек жана келген тұлғаны күткендей және олардың бәрі мейірбан, достық ниеттегі адамдар болып көрінеді, екіншісінде толық иландырудан өтіп, өз пікірінен айырылған адамды қара күш ретінде қолдану, яғни бастапқы «достық» ниеттегі адамдардың өзін керек кезде жазалап отыруына дейін баруы. Алайда мұның бәрін (айырмашылықтарды) секта мүшесі байқамайды. Оған бәрі бұрынғыдай баз қалпында болып көрінеді.

Деструктивті культ ықпалына түсу екі адамның өзара араласуы нәтижесінде болады. Бірі иландыру, қарату, пікір өзгерту және қалдыра білу сияқты тактикаларды жақсы меңгерген культ мүшесі, яғни дінге тартушы болса, екіншісі иланғыш, күнделікті күбең тірлік мәселелерінен шаршаған қарапайым адам. Дінге тартушылар дінге адам тарту саласының, яғни өз істерінің шеберлері, олар адамның тұрақсыз не қиын әлеуметтік және психологиялық жағдайдағы кезеңін аңиды. Мұндай адамдардың қатарына жоғарғы оқу орындарының студенттері (*әсіресе, бірінші не соңғы курс студенттері*), егде адамдар (*еңбек демалысына енді шыққандар немес көп уақыт жалғыздықта жүргендер*), өтпелі кезең ықпалында жүрген жеткіншектер, мигранттар, босқындар, стресс құрсауында жүрген (*жақынның өлімі, ауру, ажырасу және т.б.*) қарапайым адам, яғни достық қолдауға, түсіністікке мұқтаж адамдар.

Соның ішінде дінге өту мүмкіндіктері мол деп төмендегідей адамдарды көрсетсе болады: рухани ізденіс үстіндегілер, ойлануда, ой қорытуда көркемдік қабілеті бар жандар, паранойяға жақын, жартылай отбасы мүшелері, ауыр психозәбір жағдайындағы адамдар, интернетте көп отыратындар мен туыстарының ішінде секта мүшесі бар жандар.

Келесі сатыда тұлғаның санасын толық бақылауға алу үшін алдын ала белгіленген әдістерді қолданулар басталады.

Уақытты бақылауға алу, яғни жаңа келген дінге сенушінің күн тәртібін есептелеген қатаң кестемен алмастырады. Кесте мынадай болуы мүмкін: лекциялық марафон, ұзаққа созылатын топтармен кездесулер, жеке-жеке берілетін интинсивті кеңестер, билер мен спортпен айналысулар, елестер тудыратын гипноздық жаттығулар, медитациялар, бір ырғақтағы әндер айту, дұға оқу мен тәубеге келулер. Оның әр сәті физиологиялық және эмоционалды қысымдағы әрекеттермен байланысты болғандықтан, тұлғаның жалғыз қалып, ойлануға, демалып, тынығуға, тамақ ішуіне аз, не мүлдем уақыт қалдырмайды.

Нәтижесі, психологиялық қорғаныстың әлсіреуі, назардың төмендеуі, физиологиялық және эмоциялық әлсіздік, топтағы өзгерістерді сыни сараптау мүмкіндігінен айыру, ойланудан алшақтататын және тез иланғыш қалыпқа түсіретін транстық күйде жүру.

Ақпараттық бақылау, газет, теледидар, радио, сектадан тыс адамдармен араласу сияқты ақпарат көздерінен айыру не олар туралы жалған мағлұматтар тарату. Орнына секта ілімінің ақиқаттығы мен абсолюттілігі белсенді түрде енгізіледі. Бұл ақиқатты сақтау және әлемді құтқару үшін қандай қызметтер атқаруы тиіс деген секілді культ мақсаттары үшін керекті мәліметтер ғана енгізіледі. Бұл мақсатта оқылатын дәрістердің атаулары, оны оқитын адамдар өзгеріп отыруы мүмкін, алайда оның ішіндегі түйін, ой сол қалпы өзгеріссіз қалады. Немесе сектадан тыс жерде ғана керек болатын жаңалықтарды ғана аз аздан енгізеді.

Тілдік манипуляция, немесе, нейролингвистикалық кодтау: қолданыстағы сөздерге жаңа мән және көпмақсаттылық (бұрынғы тұлғаралық қатынастардан айырудан бастап неокультте қалу мен инкапсулирование) сияқты мағынасын ұғынуы қиын жаргондармен толтырып қолдану сияқты тәсілдер пайдаланылады. Мысалға, «Құдайылық нұр миссиясы» қоғамында «білім» сөзінің мағынасы бастапқы сатыда үйретілетін медитацияның төрт әдісін білдірсе, «сана» сөзі жаман ойлар мен адамды Құдайдан алшақтататын жаман күш болып беріледі, ал «әлем» «Құдайылық нұр миссиясынан» тысқары жатқан, қол жеткізбес дүние болып табылады.

Секталарға қатысты психологияда кездесетін екі терминді «сана бақылауы» мен «мидың тазаруы» ұғымдарын көбіне бір деп қарастырушылық бар. Бұл кәте түсінік, ашықтау үшін екеуін бөлек қарастырайық.

«Миды тазарту» терминін 1951 жылы журналист Эдвард Хантер қолданды. Ол бұл терминді американ солдаттарының корей тұтқынынан кейін ниетестігі мен құндылық жүйелерінің өзгергенін түсіндіру үшін қолданды.

Әдетте «миды тазарту» мәжбүрлеу түрінде жүреді. Басынан кім-кімнің «миын тазартатыны» белгілі болады, яғни тұлғаға зорлық пен қатаң қинау да қолданады. «Миды тазарту» өз өмірі үшін адамды қандай да бір талаптарға бағындыру кезінде тиімдірек, мысалы жалған түсініктемелер жазғызу немесе өз елінің үкіметіне күйе жағу, мұнан соң жасаған ісін рационалды түрде ақтау үшін процесс басқаша сипат алады. Алайда ол соншалықты күшті бола алмайды, егер зорлықта болған адам бостандыққа шықса оның санасы қайтадан қалыпқа келеді.

Гипноз – объектінің транс жағдайында болуы. Яғни, гипнозға түскен адамдар әдеттегі қалыптан өзгеше транс секілді күйге түседі. Әдеттегі қалып пен транстың айырмашылығы сол, қалыптағы санада назар бес сезім мүшесі арқылы сыртқа бағытталса, транс қалыбындағы санада назар ішке бағытталады. Адам «іштей» сезеді, көреді, естиді. Транстың арман, уақыт бойынша әртүрлі деңгейлері бар: қалыптағы транс пен терең транс. Терең трансста адам өзінің айналасы туралы хабарсыз күйде болып, өз санасына әсер етуге оңай көндігеді.

Екіншісі «сана бақылауы» немесе, сананың өзгеруі деп аталатын өте нәзік процесс. Оны жасайтын адамдар арбалушының «достары» болып табылатындықтан ол өзіне біреудің әсер ететінін білмей де қалады. Құрбан өзі туралы мәліметтерімен «досын» әбден қамтамасыз етеді, ал ол өз кезегінде бұл мағлұматтарды, жаңа тұлға жасау кезінде қолданады.

Сана бақылауы айқын физиологиялық зәбірсіз болады. Оның орнына нақты нәтижелер беретін гипноз бен топтық жаттығулар жасалады. Адам керекті таңдау жасауы үшін оны тікелей қорқытпай, өтірік пен манипуляцияны қолданады. Тұтас алғанда құрбан өзіне жасалған барлық әрекеттерді дұрыс қабылдайды.

Деструктивті секталарда гипнозды аморальді түрде қолдануы мүмкін. Көптеген діни секталарда «медитация» жамылғысымен трансқа енгізу үдерісі жүреді де олар бұл күйдегі арбалушыға өздерінің секта доктриналарын тез қабылдайтын шарттар жасайды. Діни емес секталарда индивидуалды не

топтық трансқа енгізудің басқа жолдары қолданылады. Транс қалыбы әдетте жайлылық сезімін тудыратын болғандықтан бұл қайта-қайта түсу құмарлығын оятады. Ең бастысы клиникалық тәжірибелер көрсеткендей транс күйіндегі адам өз санасындағы сыни тұжырым жасау қабілетінен айырылады. Нәтижесінде адамның әдеттегі қалыбына қарағанда трансстағы адамның енгізілген мағлұматтарды талқылау қабілеті төмен болады деген сөз.

Қазіргі таңда дәстүрлі емес діни ұйымдардың деструктивті іс-әрекеттерін зерттеудің өзектілігі, ең алдымен, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, қоғамның тұтастығын сақтау, жастар ортасында діни толеранттылықты қалыптастыру мақсатында дәстүрлі емес ұйымдардың идеологиясы мен халықтың санасына әсер ету тетіктерін зерттеудің объективті қажеттілігінен туындайды. Бұндай шектен тыс қажеттіліктер діни жағдайды қиындатады және келесі мәселелерді туындатады:

- ол демократиялық кеңістіктегі дәстүрлі және дәстүрлі емес діни ұйымдардың қарым-қатынасы;
- бір жағынан, діни сенім бостандығына кепілдік беретін, екінші жағынан, қазақстандық қоғамның тұрақтылығы мен қауіпсіздігін нығайтуға және деструктивті үдерістердің алдын алуға бағытталған салмақты мемлекеттік-конфессиялық саясат. Бұл мәселе, ең алдымен, құқықтық аспектілерді өзектендіреді.

Қазақстанның діни кеңістігінде дәстүрлі емес діни ұйымдардың белсенді таралуына орай тартыс тудыратын факторлар да жоқ емес. Атап айтқанда әлеуметтік-экономикалық бағыттағы мәселелер, тұлғаның өмірдегі рухани ізденістері ықпал етеді. Сондай-ақ дәстүрлі діндердің бейқамдығы мен қорғансыздығын, еліміздегі осы саладағы заңдық олқылықтарын, тұрмыс қиыншылықтары мен жұмыссыздықты пайдаланып, рухани экспанция жүргізіп жатыр. Осы бағытта олардың еңбектері де жеміссіз емес. Шетел инвестициясы тек мұнай және газ саласына құйылып жатқан жоқ, рухани өріске де ауыз салуда. Деструктивті діни ұйымдар өздерінің кәсіптерін ашып, оған өз дініне енген Қазақстан азаматтарын ғана жұмысқа қабылдайды.

Бірқатар дәстүрлі емес діни ұйымдардың жалпы сипатында олардың халықаралық діни орталықтарымен байланыстары, жергілікті заңнаманы менсінбеуі болады. Сонымен қатар, қазіргі кезде олардың іс-әрекеті жоғарыда көрсетілген «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңымен [5] және 2012 жылы 7 ақпанда Қазақстан Республикасы Өкіметінің қаулысымен бекітілген №211 «Миссионерлік іс-әрекет жасайтын тұлғаларды тіркеу және қайта тіркеу» мемлекеттік қызмет көрсету Стандартымен реттеледі [6].

Ойымызды қорыта келгенде, бүгінгі таңдағы дәстүрлі емес ұйымдардың нақты көздегені – діни ұйымның көшбасшысы, жетекшісі өзінің бас мүддесін қанағаттандырып қаржы алу үшін, ықпалға ие болу арқылы шексіз билікке қол жеткізу мақсатында құрады. Ұйым жетекшісі мен оның айналасындағылардың мөлшерсіз байлыққа ие болуы қатардағы мүшелердің өз жеке меншігі мен мүліктерін ұйымның меншігіне аударып, оларды пайдаланудан бас тартуы арқылы жүзеге асырылады. Дәстүрлі емес діни ұйымдардың бүкіл іс-әрекеті адамның өздігінше ойлауын тоқтатуға, тәлімгеріне сөзсіз және мүлтіксіз бағынуына бағытталады. Осылайша, кез-келген адамға оның еркінен тыс әрекет жасатып, қолшоқпарға айналдыруға болады. Діни жаңа ұйымдар тоталитарлық, деструктивті культ немесе секта бола отырып, жеке тұлғаға және қоғамға қатер төндіреді. Бүгінгі таңда исламдық және христиандық сипаттағы дәстүрлі емес діни бірлестіктерге елімізде Заңдық жолмен шектеу қойылмайынша, қоғамға зиян келтіретін, бүлікші, арандатушы діни ұйымдар азаймайтыны анық.

#### Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы №483-IV Заңы. // 2011 жыл 11 қазан.
2. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М.: Русский язык, 1987. – 797 с.
3. Le Bar J.J. Cults, Sects and the New Age. – Huntington, IN Our Sunday Visitor, 1989. – 255 p.
4. Бұлұтай М. Миссионерлік дәстүрлі емес діни ағымдар // «Айқын» газеті, 2004. – №33. – 77-80 бб.
5. «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңы, 2011 ж.
6. Қазақстан Республикасы Өкіметінің қаулысымен бекітілген №211 «Миссионерлік іс-әрекет жасайтын тұлғаларды тіркеу және қайта тіркеу» мемлекеттік қызмет көрсету Стандартымен 2012 жылы 7 ақпан

## БІРІККЕН ШІРКЕУ ҰЙЫМЫНЫҢ ІЛІМДІК УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*Мағаз С.,  
Магистрант, 2 курс  
Нұр-Мубарак Египет ислам мәдениеті университеті*

Қазақстан тәуелсіз ел болып жарияланғаннан соң, дін бостандығы жаңа арнаға түсіп, Қазақстан Республикасы өзін зайырлы мемлекет деп жариялады. Конституциямызда: «Қазақстан Республикасы

өзін демократиялық зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы - адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары» деп көрсетілген [1, 5 б.].

Дін және діндарлық, дінаралық қатынастар, жаңа діни ағымдар, қазіргі әлем үшін өзекті болып отыр. Дінаралық сұхбаттастық пен келісім адамзат өркениетінің сақталуы мен өрлеуі үшін маңызды. Еліміз көп ұлтты және көп конфессиялы мемлекет. Қазақстанда 18 конфессияға тиесілі 3088 діни бірлестіктер жұмыс жасауда. 2011 жылы қазан айында «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасының Заңы [2] қабылданып, мемлекет пен конфессияаралық қатынастарға жаңа серпін берді. Сондықтан заманауи қоғамда дәстүрлі және дәстүрлі емес діни ілімдердің атқаратын қызметі мен діни санада алатын орнын нақты тарихи негізде талдау қажет. Дәстүрлі емес харизматикалық қозғалыстардың ілімі мен ұстанымдары, әсіресе миссионерлік қызметі дәстүрлі діни ұстанымға, адам құндылықтарының негізіне және дінді түсінуге кері тұрғыда ықпал етеді.

Бүгінгі таңда елімізде ақпарат құралдарынан беріліп отырған деструктивті діни ағымдардың қызметі жайлы мәліметтерге көңіл аудару азаматтық міндетіміз болып есептеледі. Біріккен шіркеуінің қызметі тек жеке азаматтардың өміріне ғана зардабын тигізіп қоймай, еліміздің ішкі тұрақтылығы мен ұлтаралық және конфессияаралық келісім саясатына да зардабын тигізуде. Енді, осы ұйымның қалыптасуына көз жүгіртсек.

Алайда, соңғы жиырма алты жылдық азаматтық қоғам мен нарықтық экономиканың құрылуымен ғана емес, сондай-ақ «діни серпілістің» болуымен де сипатталады: бұрынғы діни бірлестіктердің позицияларының күшеюімен бірге қазіргі Қазақстан үшін барынша беймәлім, жаңа «дәстүрлі емес» діни ұйымдардың пайда болуы байқалады. Солардың бірі «Бірігу шіркеуі».

Біріккен шіркеу ұйымының іргетасы 1 мамырда 1954 жылы Сеулде қаланған. Оның негізін салған Сон Мён Мун (*негізгі аты Мун Ян Мё*) 1920 жылы 6 қаңтарда Пьюнган Букдо (*қазіргі Солтүстік Кореяда*) христиандық отбасында дүниеге келген. Бала туыла салып оның ата-анасы христиан дініне жүгінген және пресвитериандық шіркеуге қабылданған. Қазіргі уақытта оның діни ілімін қуаттайтындардың саны әлемнің 150 елінде бар.

Мун өзінің діни көзқарастар жүйесін «Құдайдың үдеріс» (*«Божественный принцип»*) деп аталатын кітабында баяндаған.

Біріккен шіркеудің ресми деректеріне сүйенсек, «1935 жылдың 17 сәуірінде таң ертең, жеткіншек үйден алыс емес жерде мінәжат етіп жатқанда, ол Иисус Христоспен, сосын Буддамен, Лаоцзымен, Конфуциймен және Мұхаммед Пайғамбармен кездескен». Иисус Христостан бата алған: ақиқатты іздеп табу (*Құдайшылық Принцип*), болмыстың фундаменталдық мәселелерін шешу, адамзатты қайғы-қасіреттен арылту және Христостың соңына дейін жасалмай қалған миссиясын жеткізу деп есептейді.

Мунның айтуынша, басты мақсаты – Құдай мен адамзаттың қайғы-қасіретін жою. Сон Мён Мунның пікірінше, Құдай біздің ғасырымыздың үш қатерлі ауруынан зардап шегеді. Өңгіме, біріншіден, жас ұрпақтың адамгершілік қағидаларының бұзылуы әрі барлық әлемдегі жеке-дара және ұлттық эгоцентризмнің күшеюі; екіншіден, христиандықтың құлдыруы және бар әлемде бірлік пен өзара түсіністіктің жоқтығы; үшіншіден, материалистік және атеистік идеологияның таралуы туралы болып отыр.

Мунның пайымдауынша, Құдай, таусылмас мәңгі қуат көзі, еркек пен әйел арасындағы бастамалар. Жаратылудың мақсаты отбасы құру. Нағыз махаббаттың бастапқыдағы идеалын құртқан және сенімді жоғалтуға әкелген Хауаның күнәһар болуы. Хауа күнә жасап Шайтаннан Кайнды дүниеге әкеледі. Адамзатты тек қана мінсіз адам, мінсіз отбасын құраған адам ғана құтқарады. Адамдарды құтқару үшін Құдай Иисусты жіберді, алайда Иисус, сол заманның адамдары түсінбестік танытып, оның ілімін қабылдамады және жазаланды. Мунның пайымдауынша Иисус адамдарға рухани бостандық қана берді, өзінің негізгі міндетін орындамай қалды. 1960 жылы Мун мінсіз әйел Хак Джа Хан Мунмен некеге отырады. Сол сәттен бастап адамзатты құтқару басталды деп ұғанады. Корея ғаламның орталығы болды және рухтардың бүкіл әлемі Мунды өз иесі ретінде мойындады деп есептейді.

1971 жылдың аяғында Мун Америка Құрама Штаттарына көшіп келді және үш жыл бойы Бірігу шіркеуінің қызметінің барлық аспектілеріне, яғни Құдайды тану қағидасын және қозғалыстың ішкі құрылымын түсіндіруден жаңа мүшелерді тарту әдістеріне бірыңғай стандартты енгізді. 1974 жылы Мун барлық миссионерлік топтарды біріктірді, көшбасшылық ротациясын енгізді және барлық тыңдаушыларына қосымша жаттығуларды орындауды міндеттеді.

1972 жылы Біріккен шіркеу Америка Құрама Штаттарында тұруға рұқсат алған Риверн Айдың жаттығу орталығы мен тұрғылықты жері бойынша Нью-Йорк қаласындағы Tarrytown қаласындағы жерді сатып алды. Біріктіру Теологиялық семинария 1975 жылы 20 қыркүйекте ашылды, бірақ Мунның білікті американдық көшбасшыларды даярлауға деген үміті ақталмады. Миклер: «Қозғалыста корейлік және жапондық көшбасшылар басымдықтарын ескере отырып, бұл мақсат қол жеткізгісіз болды» [3, 125-126 бб.].

1970-шы жылдардағы көрнекті және қымбат науқандар нәтижесінде кейбір өсуге қарамастан, шіркеудің ізбасарларының саны

Біріктіру әлі де жоспарланған 30 мың адамнан әлдеқайда аз. Конверсияның кетуін азайту мақсатында, Ай шіркеудің әрбір мүшесінің некеге қатысты батасын алғанға дейін үш адамның қозғалысын және отбасылық өмірдің басталуына дейін - үш жыл бойы қозғалыс пайдасына жұмыс жасайтынын мәлімдеді.

1976 жылы Мун өзінің жердегі миссиясы аяқталғанын жариялады - провинциядағы қайта тірілу туралы оқиға аяқталды және жөндеудің барлық шарттары орындалды. Біріктіру шіркеуі үшін бұл Мыңжылдықтың аяғында толық көлемде қол жеткізуге тиіс Патшалықтың жердегі Құдай Патшалығының алғашқы жылының басталуы болды.

1982 жылғы 1 шілдеде Нью-Йоркте өткен рәсімде, ерлі-зайыптылардың (*шынайы ата-аналар сияқты*) бірден 2075 жұбайларға батасын беріп, қоғамның назарын аударғаны сөзсіз, бірақ сол уақытта қозғалыстың өзінде үлкен проблемалар туғызды. Бір түнде мыңдаған жас отбасыларын қолдау, балаларды тәрбиелеу, жұмыс, отбасылық және миссия арасындағы уақытты бөлу және аралас некеде қарым-қатынас жасау (*63% әртүрлі нәсілдер мен мәдениеттердің өкілдері арасында болды*).

Сонымен қатар, бұқаралық некелер дәстүрі көбірек болды. 1992 жылы 25 тамызда Шынайы ата-аналар Сеулдегі Олимпиадалық стадионда отыз мың жұптың «Халықаралық салт некеге» ие болды, ал 1995 жылы олар үш жүз алпыс мың жұптың үйленуін жариялады, олардың көпшілігі спутниктік байланыс арқылы баталарға ие болды [4, 17-18 бб.].

Зерттеушілердің еңбектеріне сүйенсек, Біріккен шіркеуінің көшбасышысы Сон Мёң Мун ерекше тұлға саналады. Ол өзін Мәсіх ретінде жария етеді. Мәсіх ұғымы – адамзатты құтқару үшін Құдайдың таңдауына іліккен, осындай мақсатқа байланысты Құдай табиғатының бейнесі болатын шын әулие адам. Яғни, Сон Мёң Мунның діни ілімінен де, культтік тәжірибесінен де «Құдай мен адамзаттың қайғы-қасіретін жою» идеясын көреміз [5, 115 б.].

Біріккен шіркеуінің діни ілімінде Мәсіх ұғымы – биік діни-адамгершілік идеалы талаптарына сәйкес келетін жетілген адам. Сондықтан да Әулиенің Мунның Мәсіх ретінде жария етілуінен «тірі адамды құдайға айналдырып, соған бас июді көру» - мағынасыз нәрсе. Жүйелі түрде біркұдайлықты ұстана отырып, Біріккен шіркеуінің жақтастары әлем мен адамдарды өз баласындай жаратқан Жалғыз Құдай, Жалғыз Жаратушы деп танып, тек Соған ғана бас иіп, тағзым етеді.

Біріккен шіркеуінің жақтастары Мунның тұлғалық қасиеттеріне былай сипаттама береді: «Мун ерекше тұлға. Біз оны білетін сияқтымыз, ал шындығында, тіпті де олай емес, өйткені оның жүрегінің кендігі тұңғыыққа бойлап, айналаға айқара ашылып жатса, ал ұлылығында шек жоқ. Оны түсінуге қанша тырысқанымызбен, оған жақындауға талпынғанымызбен, біз өзіміздің шама-шарқымыздың шектеулі екенін сезінеміз. Бұл бізді адамның мүлтіксіз емес, салыстырмалы екенін және оны Шексіз тұлғамен салыстыра қарағанда, оның шегі бар екенін сөзсіз мойындауға мәжбүр етеді. Осы адамның арқасында біз Құдайдың адамзат Әкесі екенін түсіндік. Сол арқылы бізге Құдайдың мәні – сүйіспеншілік, ал Оның Өзі - әкенің жүрегіне ие бола отырып, өз тәніне құлша аяусыздықпен қарайтын, қасірет шеккен әке екені түсінікті болды, біз нағыз сүйіспеншіліктің құндылығын аштық» [6, 30 б.].

Біріккен шіркеуіне мойынсұнатын тұлғалар, Мунды атамыздай, әкеміздей, кейде тіпті досымыздай қамқорлықпен қарайды, деп мейірімділігін ашып айтады. Кейде ол бізге қаталаған ыстықтан тамағы құрғап, жоғалған балаларын іздеп мыңдаған шақырым жер жүрген әкеге ұқсап кетеді. Кейде оның бет-әлпетінен дүниедегі барлық күнәлі істерді бір өзі арқалап, сол күнәларды жалғыз өзі өтеп жүрген ауыртпалықты сезуге болады. Кей сәттерде оның байсалды және кішіпейіл болып кететінін соншалықты, күн сәулесіне көзін көтеруден қорқатын сияқты, әйтсе де оның кейде көзін сығырайтып алып, рахаттана күлетіні бар деп тұлғалық ерекшеліктеріне сипаттама береді.

Сонымен қатар, осы ағымды жақтаушылар, Мунның тұлғалық қасиеттерін сипаттай келе, оның мейірімді, қателік жасаған адамды да құшағына қысып, кешірім жасайды дейді. Сондай-ақ, «Құдайды азат ету және адамзатты құтқару жолында тынымсыз жұмыс істегені соншалық, күн мен түнді айырудан қалған. Міне, ол бар өмірін солай өткізді, сол үшін біз оны өз әкеміз деп санаймыз» деген ойларын білдіреді.

Біріккен шіркеуінің діни ілімі төмендегі негізгі қағидалардан тұрады:

*Бірінші.* Құдай – дүние атаулының Жаратушысы. Ол – Жалғыз, Даусыз Дара, Міңгі. «Киелі қағидада» мынадай анықтама берілген: «Құдай – дүниедегі тіршілік атаулының барлығын Жаратушы. Ол – сөзсіз ақиқат, Өзіне-өзі себеп болатын және уақыт өлшемінен және кеңістіктен тыс мәңгі тәршілік Иесі».

*Екінші.* Иса – Құтқарушы Мәсіх және Құдайдың Дара туған Ұлы, Оның жүрегі Онымен біртұтас және Құдайдан оқшау өмір сүреді.



*Үшінші.* Құдай адамзаттың бүкіл тарихы барысында Жер бетіндегі өмірдің тамаша болуына жету үшін тынбай еңбектеніп келеді.

*Төртінші.* Библиядағы Көне және Жаңа Өсиеттер Құдайдың жаратушылық қасиетіне қатысты бастапқы ой-мақсатын көрсетеді. Олар Құдайдың күнәһар адамға жоғалтқан мұрат-мақсаттарына қайтадан қол жеткізуі үшін жәрдемдесетініне айқын дәлел болады.

*Бесінші.* Библияны христиандар кезінде қағида-ережелерге айналдырғанымен, Құдай үндемеуге ант ұстаған жоқ қой. Оның АЯндары жалғасуда.

*Алтыншы.* Барлық адамдар Құдайдың ұлдары мен қыздары болып туады.

*Жетінші.* Егер барлық адамдар өз уақытында Мәсіхтің артынан ерген болса, оны крестке керіп тастаудың керегі болмас еді. Иса адамдарды олардың бастапқы табиғатында берілген қайырымдылық мүмкіндіктерін жүзеге асыру жолына түсіріп, сол кезде-ақ оларды Құдай патшалығына әкелер еді. Зұлымдықты Құдай жаратқан жоқ, ол дүниеде адамның күнәға батуының нәтижесінде пайда болды, күндердің күнінде күнәнің түп-тамырымен жойылатыны сөзсіз.

*Сегізінші.* Неке және отбасы – адамның жеке өміріндегі басты діни шаралардың мәні мен шынайы сүйспеншілік сезіміне негізделген барлық әлеуметтік ұйымдасудың іргетасы [7, 48 б.].

Аталған діни ағым өзіне жастарды тек баурап қана қоймай, қорғаныш сезімін ұялату үшін өзге де тәсілдерді қолдануға көшеді. Олар кірген күннен бастап Сізге жанама тиымдарды қолдану арқылы өздерінің сырт ортаның зиянынан қорғайтындықтарын көрсетеді. Олар бұған қоса әлеуметке деген жүйеленген көзқарас ұсынады. Бұған дейін Сіз өзіңізді әлеуметтік ортадан іздеп, әлем жайлы сан қырлы болжамдар түзсеңіз, енді Сізде «жүйелі» көзқарас қалыптастыратын орта пайда болады. Олар Сіздің әрекеттеріңіздің жүйеленуін талап етеді. Топ ішіндегі тәртіпке көңуіңіз үшін олар жасырын түрде діни ғибадатқа қызмет етуге арналған еңбекті талап етеді.

Сонымен қатар, Бірігу шіркеуінің діни ілімінде жеке-дара құтқарылуды жарияламайды, құтқарылу отбасында жүзеге асуға тиіс дейді. Отбасын құрмай, ата-ана атанбай тұрып, шын мәнінде Құдайдың махаббатын түсініп-сезіну мүмкін нәрсе еместігін айтады. Сондай-ақ, сүйіспеншіліктің төрт сатысын: балалық, аға-қарындастық, жұбайлық және ата-аналық ахаббат сезімдерін санамен түйсіне алмайсың деп есептейді. Бірігі шіркеуінің діни ілімінде ата мен әже – өткеннің патшасы, ата-ана осы шақтың патшасы, ал балалар болашақ өмірдің ханзадасы мен ханшасы, яғни осы баспалдақтар мен кезеңдерден өткенде ғана, Құдайдың Ұлы жүрегін түсінесің және бағалайсың деп пайымдайды.

Шіркеудің негізгі мақсаты нәсілдік, ұлттық және діни көзқарастарына қарамастан, бір Құдайдың алдында адамдарды біріктіру туралы жариялайды. Осылайша, маңыздылықтың маңыздылығы - жақсы және сүйіспеншілік қағидаттары негізінде адамдарды біріктіруге бағытталған белсенді әлеуметтік іс-қимылдар. Осы мақсаттарға қызмет ету үшін әлемнің түрлі аймақтарында Бірлік қозғалысы жүзеге асырған 300-ге жуық қайырымдылық, бітімгершілік, білім беру, ғылыми және мәдени бағдарлама.

Бірігу шіркеуінің діни ілімін ұстанатын адамдардың саны бірнеше жүз мың белсенділері бар. Басқа да діндермен қарым-қатынасы жақсы, байланыс орнатылған және түрлі дінаралық форумдарға қатысады, мысалы, «Әлемдік діндердің асамблеясы», «әртүрлі діни сенімдегі діндарлар үшін конференция» және т.б. Аталған шіркеудің иелігінде: тағам өндірісіндегі корпорациялар, балық өнеркәсібі, компьютерлер өндіру, медициналық техникаларды және т.б.

Қауымдастықты көшбасшылар және ақсақалдар басқарады, ал аймақтық бірлестіктерді - президент басқарады. Шіркеудің басқару органы – Әлемдік Миссионерлік орталығы, Нью-Йорк (АҚШ) қаласында. Бүгінгі күні аталған шіркеудің президенті Кван болып табылады. Шіркеу Теологиялық семинариясы Берритаун қ. Нью Йорк штатында орналасқан.

Сонымен қатар, Бірігу шіркеуі рухани сенімге, яғни қайтыс болған ата-бабалардың рухтарымен қарым-қатынаста, сенімді. Рухани рәсімдер рухани әлемде қайтыс болған ата-бабалардың жағдайын жақсарту үшін қолданылады. Мун және «Бірігу шіркеуінің» алғашқы мүшелері рухани тұлғалармен байланыс орнатқан.

Кейінгі уақытта Біріккен шіркеу ұйымы елімізде тіркелгеннен кейін өз қызметтерін белсенді түрде жүргізуде. Біріккен шіркеу ұйымының миссионерлік қызметі ерекше қарқын алуда және елімізде олардың саны жағынан қарқынды өсіп келе жатқан діни ағым болып табылады.

Мақала аясында біз тек, Муниттік діни догматымен тығыз байланысты Біріккен шіркеу ұйымын қарастырап отырмыз.

Аталған діни ұйымның белгілері – басты офистерінің батыста және оңтүстік Корея мемлекетінде орналасуы, өзге діндердің өкілдері арасынан өз қауымына тұлғаларды тарту, зайырлы өмір сүрудің қағидалары мен талаптарын қабыл алмауды насихаттайды, бас орталықтары көмегімен және қауым мүшелерінің садақасы есебінен қаржыландырады.

Арғы тегі Кореядан бастау алған шіркеудің негізін қалаушы - Сон Мён Мун. Өзін Исустың миссиясын жалғастырушы ретінде насихаттайды. Соңғы кезде бұл ұйымның саентологиямен (*деструктивті діни ағым*) байланысын зерттеушілер жоққа шығармайды. Тіпті сарапшылардың

айтуынша, Біріккен шіркеу ұйымында болған адамды психологиялық қайта қалпына келтіру үшін бірнеше жыл қажет екенін айтады.

Қазақстан Республикасында Бірігу шіркеудің күшейтілген миссионерлік қызметі 1990-шы жылдардың басында және ортасында болды және оқытушылар мен студенттерге ерекше көңіл бөлінді. 1991-1993 жылдары он мыңдаған студенттер, мұғалімдер мен дәрігерлер бірнеше рет Қырым және Ыстықкөлдің ең жақсы санаторияларына барды. Ұзақ мерзімді семинарлар Алматы қаласының маңындағы «Монтажник» үйінде және Қарағанды облысының Қарқаралы қаласында бірнеше рет өткізілді, оған студенттер мен оқытушылар мен техникалық мектептердің оқытушылары шақырылды. Қауымдастық шіркеуі Қазақ мемлекеттік сәулет-құрылыс академиясының ректорлары мен Алматы теміржол көлігі институтының студенттеріне, сондай-ақ студенттерге Муни мектептеріне бару үшін Сеулге тәжірибе сапарын жасады [8 22 б.].

Қазақстанда бұл ұйымның 1 бірлестігі Алматы қаласында жұмыс істейді. Ресми атауы ЖДБ «Алматы қаласы Біртұтастық шіркеуі – Құдайдың қағидасы ұсынылған ретінде христиандық» деп аталады.

Біріккен шіркеу ұстанымынан – азаматтарымыздың құқықтарын бұзатын, оларға психологиялық әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, зиянын тигізетін ұйым екенін байқаймыз. Олардың ортақ сипаты – діни ілімінің ақиқаттылық деңгейінен емес, оған мүше адамдардың қоршаған әлеуметтік ортадан оқшаулануы мен жетекшілік еткен азаматтарға көзсіз бағынуынан көрінеді.

Ойымызды қорытындылайтын болсақ, кейінгі уақытта Біріккен шіркеу ұйымы елімізде тіркелгеннен кейін өз қызметтерін белсенді түрде жүргізуде. Бұл ұйымының миссионерлік қызметі ерекше қарқын алуда және елімізде олардың саны жағынан қарқынды өсіп келе жатқан діни ағым болып табылады. Біз Муниттік діни догматымен тығыз байланысты Біріккен шіркеу ұйымы шеңберінде қарастырып, осы дәстүрлі емес діни ағымның діни ерекшеліктерін зерделеуге ұмтылыс жасалды. Бүгінгі қазақтың Ұлы даласы, біздің Қазақстан жері – бүкіл әлемдік діндердің: буддизмнің, христиандықтың және исламның, зороастризмнің де, иудаизм мен индуизмнің де тоғысқан жері. Біз, қазақтар өте көне, бай өркениеттердің, елеулі түрде ерекшеленетін көптеген дүниетанымдардың тоғысқан жерінде тұрамыз.

Біріккен шіркеуі қалыптасқан әлеуметтік нормалар мен дәстүрлерді, мәдениетті жоятын, жалпы қоғамға жақсылық әпермейтін ұйым деуге болады. Осындай жат көріністерді көшбасшының немесе адамдар тобының басқа адамдардың санасына, өміріне адамдардың саналы түрде келісімінсіз мақсатты түрде заңсыз әсер етуді орнатуынан байқауға болады.

#### Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Алматы, 1995 ж. – 210 б.
2. Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 11 қазанындағы №483-IV Заңы // Егемен Қазақстан, – №497-500 (26892). – 2011. – 15 қазаны
3. Hamon, Bill. Prophets and Personal Prophecy (Shippensburg, PA: Destiny Image Publishers, Inc., 2001), pp. 125-126.
4. Micler. Turning Points, pp. 17-18.
5. Миссионерство и новые культы в России Глава из монографии Н.А. Трофимчука и М.П. Свищева «Экспансия» – М., 2000. – 325 с.
6. Гандоу Т. Империя «преподобного» Муна. – М., 1996. – с. 30.
7. Киелі қағида. – Корея: Бірігу Шіркеуі баспасы, 1997. – 48 б.
8. Трофимов Я.Ф., Иванов В.А. Учебно-методический комплекс по дисциплине «Религиоведение». – Караганда: Болашақ, 2009. – С. 22

## ХАНАФИ МӘЗҒАБЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН

*Мусурманова Д.С.,  
магистрант,*

*Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті*

Қазақстан егеменді, тәуелсіз мемлекет ретінде өмір сүріп сүріп келе жатқанына он жылдан астам уақыт болды. Осы жылдар аралығында біздің қоғамымыздың барлық салаларында дерлік терең, түбегейлі өзгерістер орын алды. Қазақстан ел болып, еңсесін көтерді. Халықаралық деңгейде өзінің бәсекелес болуға қабілеттілігін көрсетіп келеді. Тарихтың тереңіне кеткен рухани мұра туындылары қайта жаңғырып, өзінің лайықты мұрагерлерін тапты. Дегенмен қоғамда орын алып отырған мәселелер де жоқ емес. Қазақстандағы қазіргі діни ахуалдың күрделі әрі сан – салалы екендігі деректерден белгілі болып отыр.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары адамдардың ойы мен санасында әлеуметтік – экономикалық мәселелер бірінші орынға шығып, рухани құндылықтардың кешеуілдегені байқалады. Қоғамда пайда

болған осы рухани бостықтың орнын басқа елдерден келген әр түрлі діни идеялар толтыруға тырысып бақты. Алыстай қоймаған өткенінде дінсіз мемлекет идеясын ұстанған елдің тығырықта тұрғанын ұтымды пайдаланған шетелдік миссионерлер өз тамырын жіберіп үлгерді. Бұл діни идеялардың Қазақстан халықтарының рухани сезімдерімен үйлесетіндері де, үйлеспейтіндері де бар. Әйтсе де, қазіргі таңда қазақ қоғамы діни ұйымдардың оңды – солына баға беруге қабілетті болды. Бұл бағытта бірқатар маңызды шаралар жүргізілуде.

Қазақстан мұсылмандары ислам тағылымындағы Әбу Ханифа мазһабын ұстанушылар. Басқаша айтқанда ханафилік бағытта. Ал, бұл бағыт суннизмдегі басқа мазһабтарға қарағанда неғұрлым толнрантты, қанағатшыл, жергілікті әдет – ғұрып, салт – сана заңдарымен, дәстүрлі нормаларымен санасатын ағым. Қазақ халқының ұстанатын төл діні болып табылатын исламның ханафи мазһабының діни – философиялық негіздерін сараптауға арналған зерттеу жұмысы солардың бірі деуге болады.

Сонымен қатар, бүгінгі күні қазақ елінің рухани байыптылығы үшін қажетті дәстүрлі ұстанымымыздың философиялық қырларын аша отырып, қоғам сұранысынан туындайды және осы тұрғыдан алғанда өзекті тың тақырып болып табылады.

Исламдағы мазһабтар (фыхк және иғтикади) көп жағдайда сол мазһабты құрған, негізін салған адамның есімімен аталатын болған. VII-VIII ғасырларда орталығы Куфа қаласы болып табылатын Ирак аймағында басталып, кейінгі ғасырларда дамып жайыла түскен Ирак Фыхна және осы фыхктың методологиясын, діни ілімі мен жүйесін қалыптастыруда атақты болған Имам Ағзам Әбу Ханифа көбіне Имам Ағзам деген атпен танымал болған. Ол 699 жылы Куфа қаласында өмірге келген. Оның шыққан тегі туралы тарихи деректер әр түрлі мәліметтер береді. Біреулер оны парсы десе, келесі біреулер түркі тектес деген пікірлерді алға тартады. Тек Араб емес екені анық. Осылардың ішіндегі ең қуаттысы, атасы Зутаның Кабул аймағында өмір сүрген аймақ билеушісі болғанына байланысты мәлімет болып табылады [1]. Омейядтар тұсында ол жер жауланып алынады дағы Әбу Ханифаның аталарына еркіндік беріледі және арабтардың Таймұлдары тайпасының қамқорлығына беріледі. Әбу Ханифаның әкесі Сәбит, Хз. Алимен кездескен және оның батасын алған адам көрінеді. Сәбит сауда – саттықпен айналысатын, материалдық жағдайы өте жақсы адам болған. Әбу Ханифа да ғылым жолына түспестен бұрын саудамен айналысады. Ол кішкентай кезінен бастап сол дәуірдегі дәстүр бойынша Құранды жатқа біледі. Бұдан кейін кезегімен араб тіліне қатысты бүкіл ғылымдарды және ақайд мәселелерін тереңінен үйренеді.

Әбу Ханифа 52 жасына дейін Омейядтар билігінде өмір сүреді және Халиф Абдул Малик бин Мерван мен Мерван II кезеңдеріндегі оқиғалардың куәсі болады. Пайғамбар әулиетіне жақындығымен танылып, Омейядтардың оларға жасаған зұлымдықтарына қарсы күреседі. Екінші Мерванның оған Куфа бас соты (қазы) қызметін ұсынғанында бас тартады. Осыған байланысты түрмеде соққыға жығылып, азап көреді. Денсаулығының бұзылуына байланысты абақтыдан шығарылады және Меккеге кетіп сол жерде Омейядтар билігі құлағанға дейін отырады. 750 жылы Аббасидтер билікке келісімен Куфаға қайта оралады және ұстаздық қызметіне кіріседі. Бастапқыда Аббаси билігіне жылы қараған ол, Мединеде Мұхаммед ән – Нәфсузакияны және Иракта Ибраһим атты атақты ғұламаларды жазықсыз өлтірулеріне байланысты оларға қарсы шығады. Мансұр халиф оны Бағдатта абақтыға жаптырып тастайды. Кейбір деректер түрмеде қайтыс болды десе, кейбіреулері шыққаннан аз уақыттан кейін 767 жылы өмірден өтті дейді.

Харижилер, Жажмия, Қадария, Мутазила, Мушабиха және Муржия секілді иғтиқад мазһабтарының ортаға шыға бастаған кезінде өмір сүрген Әбу Ханифа ақайдқа қатысты көзқарастары сүнниттік теологияның қалыптасуына алғышарт жасаған. Оның ғылымға бет бұруына Әбу Амр әш – Шабий себеп болды. Дүниетанымдық жүйесінің қалыптасуында ең көп еңбегі сіңген адам 18 жыл ұстаздық еткен Хаммад бин Әбу Сулейман болып табылады. Бұлармен қатар Ибраһим ән – Наһаи, Масрұқ бин Ажда, Қады Шурейх, Асуад бин Язид және Алқама бин Қайс сынды ғұламалардан да сабақ алды. Сонымен бірге оның дүниетанымының қалыптасуына Хз. Али, Абдуллаһ бин Масуд және Муаз бин Жабал сияқты сахабалардың, Зейд бин Али, Мұхаммед әл – Бақыр, Ата бин Әбу Рабах және Саид бин Мусаййаб сияқты табиундардан болып келетін ғалымдардың да үлкен әсері болды. Оның тәрбиесінен жүздеген шәкірттер өтеді. Олардың ең атақтылары Әбу Юсуф, Мұхаммед бин Хасан, Зуфар бин Хузейл, Әбу Мути әл – Бәлхи болып табылады. Әбу Ханифаның бізге дейін келіп жеткен еңбектерінің басында ақидаға байланысты көзқарастарын баяндаған трактаттары келеді. Бұлар оның ақайд және калам ғылымдарында маңызды орынға ие екендігін көрсетеді.

Әбу Ханифа фыхкқа қатысты мәселелерді сабқ үстінде пікірталасқа салып, әр түрлі талқылаудан өткеннен кейін ортаға шыққан шешімді шәкірттеріне жаздыратын болған. Шәкірттерінен Мұхаммед бин Хасанның жазған захирур – ривая мәтіндері оған қатысты көзқарастар мен ижтиһадтарды қамтиды.

Ханафи мазһабының қалыптасуына кірместен бұрын «фыхк» ұғымының мағынасына тереңірек тоқталып өту қажет. Өйткені бұл ұғымның ең алғашқы қолданыстағы мағынасы мен соңғы уақыттағы мағынасының, тіпті анықтамасының өзінде өзгеріске ұшырағаны анық байқалады. Исламның

шығуымен қатар шығып, қолданысқа түсе бастаған бұл ұғым алғашқы уақыттарда бүгінгі мағынасымен салыстырғанда әлдеқайда ауқымды болғанын көреміз. Яғни бүгінгі таңдағы мағынада қолданылмаған. Фыкһ сөздікте «бір нәрсені тереңінен білу, байыбына бару» деген мағыналарға келеді. Факих «бір мәселені тереңінен меңгерген, ұшқыр ойлы, ерекше ақылды адам» дегенді білдіреді [2]. Құранда, хадиске және исламның алғашқы жылдарында фыкһ сөзінің қолданысы осы сөздік мағынасының төңірегінде болумен қатар Құран және хадистің Исламның екі негізгі қайнар көздері болуына байланысты көбіне құран және хадисті негізге алған діни ілім мен пайымдарды білдіретін ұғымдардың бірі ретінде қолданылған. Ислам қоғамында діни білімдердің дамып, Исламның жеке және қоғамдық өмірге қатысты құқықтарын білуді үйрететін және осы мәселені зерттейтін білім саласын білдіретін ұғымға айнала бастайды. Сөздің терминдік мағынасының нақтылануы кейінгі ғасырларға тура келеді.

Фыкһ сөзі Құранда жиырма жерде айтылады. Әрине, араб тілінің ерекшеліктеріне байланысты әр түрлі формаларда келеді. Тек барлық жерде жалпы беретін мағынасы «бір нәрсені жақсы және дұрыс түсіну, пайымдау, бір нәрсенің ақиқатын білу» сияқты мағыналарда қолданылады [3]. Осы аяттардың біреуінде «дінде терең білім иесі болу» деп ерекше бір мағына бергенін байқауға болады. Хадистерде айтылған фыкһ сөзі де осы мағыналардың төңірегінде өрбіп отырады. Дін сөзімен бірге қолданылғанда дін және Құран ғылымдарындағы білімді білдіретін болған.

Исламның негізгі екі қайнар көзі болып табылатын Құран және Сүннеттен ақылды қолдана отырып шығарылған діни үкімдердің барлығына фыкһ атауының берілуі және осы мағына бұл сөздің ұғым ретінде қалыптасуының тарихын Әбу Ханифа заманына дейін апаратын деректер бар. Фыкһтың бұл ауқымды мағынасы шамамен XI ғасырларға дейін қолданылған. Мұның себебі иман және сенімге қатысты мәселелер «әл – Фыкһул-Ақбар» дегенарнайы ғылым саласының, мұсылмандардың жақсы және жаман қасиеттері, жеке өмірі, әлеуметтік қатынастарына байланысты мәселелер Ахлақ және Тасавуф ғылымдарының объектісіне айналады. Фыкһ ұғымы болса діннің құқықтық жағымен айналысатын ғылым саласына берілген атау болып мағынасы шектеле түседі.

Бұған қарамастан, фыкһ діннің құқықтық жағын, күнделікті өмірдегі қатынастарды реттейтін ғылымның атауы болғаннан кейін де мағынасының аясы баяғыдай кең күйінде қалды. Жақын уақыттардың өзінде ғылымхал, құқық және құқық методологиясы, экономика, саясат, басқару жүйесі және осы ғылымдармен байланысты салалар ислами ғылымдар құрамында фыкһтың ішінде қарастырылып келген.

Ханафи мазһабының қалыптасуының Әбу Ханифадан бұрын Ирак аймағында ортаға шыққан «Рей мектебімен» тығыз байланысы бар. Сөздікте «жеке көзқарас, ой және тоқтама» деген мағыналарға келетін «рей» сөзі фыкһ терминологиясында «мужтаһидтің діни мәселені шешу барысында Құран және сүннеттен дәлел табылмаған жағдайда белгілі бір әдістерге сүйене отырып ортаға қойған жеке көзқарасы» деген мағынада қолданылады [4, 520 б.]. Бұл жердегі басты талап, мәселені шешу барысында ең басты негіз ретінде Құран мен сүннетті басшылыққа алу болып табылады. Яғни алынған шешім исламның негіздеріне қайшы келмеу керек.

Рей мектебінің өкілдеріне «Әһли – Рей» деген атау берген. Алайда бұл атау сахабалар кезеңінен бастап Ирак аймағында Куфада қалыптаса бастаған және Ирак немесе Куфа мектебі ретінде белгілі болған фыкһ әрекетінің VIII ғасырдан бастап арнайы атына айнала бастады. Исламда әртүрлі ағымдардың шыға бастаған тұсында «Әһли Рей» атуының да әртүрлі мағынада (жағымды, жағымсыз) қолданылғанын байқауға болады.

Төрт халифаның (Әбу Бәкір, Омар, Осман, Али) тұсында ислам елінің шекаралары кеңейе түсуіне байланысты сахабалар дінді насихаттау үшін, жихад үшін әртүрлі аймақтарға сапарлар шегеді. Барған жерлерінде ислам дінін үйрету үшін арнайы ғылыми жиналыстар ұйымдастырып шәкірттер тәрбиелей бастайды. Хз. Омар Иракты алғаннан кейін сол жерге құрылған Куфа қаласына таза арабша сөйлейтін тайпаларды орналастырады. Аймақтың халықтарына Құран және діни білімдерді үйрету мақсатымен атақты сахаба Абуллаһ ибн Месудты жібереді. Бұл адам шын мәнінде сахабалардың сауатты, білім денегейі жоғары, Хз. Мұхаммед пайғамбардың алғысына бөленген тұлғалардың бірі болатын. Куфада Ибн Месудтан басқа Саъд ибн Әбу Ваққас, Хузайфа ибн Йемен, Аммар бин Ясыр, Әбу Муса әл – Ашари секілді таңдаулы сахабалардың да аймақтағы ғылыми әрекеттің дамуына қосқан үлестері зор болды. Хз. Алидің дәуірінде Куфаның халифат орталығына айналдырылуы және өзінің де осы жерде отыруы Куфаның маңызын бұрынғыдан да күшейте түседі [5, 400 б.].

Абуллаһ ибн Масуд өзінің күрделі мәселелердің шешімін тапқыштығымен, әсіресе жеке көзқарасына сүйене отырып діни үкімдер шығарумен көзге түскен адам. Хз. Омар мен Хз. Алилер де бұл мәселеде танымал тұлғалар. Сайып келгенде бұл адамдардың барлығы бір мектептің өкілдері болып табылады. Тек «Рей мектебінің сахаба кезеңіндегі негізгі ұстазы және ғылыми мәжілістер құрып бір жүйеге түсірген Абуллаһ ибн Масуд болып табылады.

Бұл ғылыми әрекет сахабалардан кейінгі кезеңінде де өз жалғасын табады және ұстаз – шәкірт қатынасы негізделген ғылыми топтар құрылып, атакты ғұламалар шығады. Бұлардың арасында Алқам бин Қайс, Масруқ бин Ажда, Сулейман бин Ребиа секілді қырықтан астам ғылымның тікелей Хз. Омар, Хз. Али, Айша бин Шерахбил, Хасан Басри, Катаде, Хаммад бин Сулейман секілді ғұламалар арасында методологиялық тұрғыдан ерекшеліктері болғанымен ұстаздардан үйренген Құран және хадис білімдерін өз көзқарастары және түсіндірмелері мен бұрынғыдан да байыта түседі. Омейядтар тұсында Ирак аймағындағы ғылымның дамуына көшбасшылық жасайды. Ол кезде Куфаның ислам әлемінде Мединемен қатар екінші ғылым орталығы ретінде қабылдануы осындай еңбектердің жемісі болып табылады.

Ойымызды қорытындылайтын болсақ, әлемдік діндерді зерделей қарайтын болсақ, олардың өз ішінде түрлі ағымдар мен бағыттарға бөлініп кеткенін көреміз. Сол секілді ислам діні де тарих бойына көптеген ағымдарға бөлініп келді. Бұл ағымдардың басым көпшілігі негізінен шииттік исламға тән. Алайда, «әһли – сунна уәл жамаға» деп аталатын сунниттік исламның өзі де үлкен төрт мазһабқа бөлінген. Бұл төрт мазһаб исламның басты негіздерінде ауызбіршілікте болғанымен, кейбір жекелеген мәселелерде бір – бірімен түсінісе алмайтын тұстары да бар. Бұл мазһабтар мыналар: Ханафи мазһабы – негізін салушы Имам Ағзам Әбу Ханифа, Шафи мазһабы – негізін салған Имам Шафи, Ханбали мазһабы – негізін қалаған Малик бин Әнас.

Осы төрт мазһаб ішіндегі жұмсағы, әрі халқымыздың жүрегі мен табиғатына, әдет – ғұрпына жақыны жоғарыда айтқанымыздай Ханафи мазһабы болып табылады. Исламдағы бір мазһабта болу мен ұстанудың басымдылығы – халық біртұтас, бірлік пен ұйымшылдық ішінде болады. Орта Азия мен Қазақстанда қанша ғасырлардан бері діни қақтығыстардың болмауының астарында осы нәрсе жатыр. Өйткені, құлшылық амалдарының бір болуы ондай жат пиғылдың тууына жол бермейді. Ханафи мазһабы басқа біни мектептермен салыстырғанда өз жамағатына көп жеңілдік беруімен ерешеленеді.

Жалпы қорыта келгенде «фыкһ» ұғымы исламның алғашқы дәуірлерінде қоғамдық өмірдің барлық саласын қамтитын сипатта болғанымен ислами ғылымдардың жүйелене бастаған тұсында ислам құқығын зерттейтін ғылым саласының атауына айналады. Алайда зерттеу объектісінің шектелгенінің өзінде де бұрынғыдай маңыздылығын жоғалтпады және ислам теологиясының ажырамас бөлігі болып қала берді.

#### Әдебиеттер:

1. Мухаметов А.Р. Эволюция фикха и будущее мазхабов с позиций социально-исторического анализа // «Минарет». – ИД «Медина», 2009. – № 3-4 (21-22).
2. Мазхаб // <https://islam-today.ru/veroucenie/mazhab/>
3. Сюкияйнен Л.Р. Фикх // Ислам: энциклопедический словарь / отв.ред. С.М. Прозоров. – М.: Наука, ГРВЛ, 1991. – С. 254-259.
4. Появление и развитие ханафитского мазхаба // <https://islam-today.ru>
5. Али-заде А.А. Мазхаб : [арх. 1 октября 2011] // Исламский энциклопедический словарь. – М.: Ансар, 2007. – 400 с.

## ИСЛАМДЫҚ БІЛІМ БЕРУ

*Орынбеков Н.А.,  
магистрант, 2 курс, «Дінтану» мамандығы  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

*Ғылыми жетекші:  
Құрманалиева А.Д.,  
филос.ғ.д., профессор  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

Ислам діні Бір Аллаға құлшылық етіп, Оның құлы әрі елшісі Мұхаммед пайғамбарға (Алланың мейірімі мен рақымы болсын) еруді бұйырады. Баршамызға белгілі ислам діні бес негізгі парыздан тұрады. Соның ішінде Алланы тану, Құран кітаптың хикметіне жету, сүннет пен хадистерді ақыл-оймен түсіну басты орында. Соған орай, білім мен ғылымның исламда орны ерекше. Білім алуды парыз дәрежесіне дейін көтерген дін тек ислам діні. Ислам ешқашан ғылым-білімге қарсы болмаған. Қайта надандыққа қарсы тұрып, білімді болуға адамзат баласын шақырып келеді. Тіпті, қасиетті Құранның да ең алғашқы түскен аяттары «Икра» – «Оқы, Раббыңның атымен оқы» деп басталуы да исламдағы білімнің, оқуға деген құштарлықты айғақтайды. Сондай-ақ, пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) хадис шәрифінде: «Білім алу – әрбір мұсылман ер мен әйелге парыз, – делінсе, тағы бір хадисінде: «Тал

бесіктен жер бесікке дейін білім үйрен», – деп насихат айтылған. Олай болса, білім алу ер мен әйелге бүкіл өмір бойына парыз болып қалады.

Құран мен сүннетке сүйеніп өмір сүрген мұсылмандар білім мен ғылымды негізге алып, ғаламға білімнің шуақ нұрын жеткізді. Нәтижесінде, ислам дінінің қанаты жеткен жерлерде ғылым, білім, мәдениет дамып, ғылымның әр саласынан есімі өшпейтіндей танымал ғалым-ғұламалар жетілді. Олар биология, физика, химия, медицина, астрономия, алгебра, геометрия, т.б. ғылым салаларында өз қолтаңбаларын қалдырған.

Муғауия (р.а.) риуаят еткен хадисте Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) былай деген: «Алла Тағала кімге жақсылықты қаласа, оны шарифат білімдерінің білгірі етіп қояды. Ал, мен тек бөліп-бөліп беруші ғанамын. Алла береді. Әрине, бұл үмбет Алланың ісі тұрғанша Алланың әмірінде тұрмақ. Оларға қарсылық көрсеткендер зиян жеткізе алмайды», – деген. Демек, білімді үйрену, соның ішінде шарифат білімін меңгеру Алла тарапынан адамға берілетін үлкен сый. Оны екіншісі біріне беріле бермейтіндігі анық. Келесі бір хадис шәрифте Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) былай дейді: «Ілім Қытайда болса да алыңдар», – делінген. Олай болса, бұл өмірде ең бағалы әрі құнды нәрсе ол білім-ғылым. Материалдық игіліктерден гөрі білім-ғылымның орны әлдеқайда жоғары. Ал ғалымдарға болса адамзатты қараңғылықтан жарыққа шығарушы ай тәрізді деп баға берілген. Осы тұста Абай Құнанбаевтың он сегізінші қара сөзі ойға келеді: «Тегінде, адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озбақ. Онан басқа нәрсеменен оздым ғой демектің бәрі де – ақымақтық». Қазақ жерінде тұңғыш мектеп ашқан ағартушы Ыбырай Алтынсарин: «Бір Аллаға сиынып, Кел, балалар, оқылық», – деді емес пе?

«Білім алу әрбір мұсылманға парыз» дейді пайғамбарымыз (с.ғ.с.). Алла расулының осы сынды бірқатар сөздерінен білім алу барлық адамға парыз, бірақ адамдардың барлығына білімнің барлық түрін алу парыз емес деген қорытынды шығара аламыз. Кез келген мұсылманның жағдай мен уақыт талабына сай өмірінде аса қажетті иман шарттары, құлшылық пен қарым-қатынас үкімдері, тұрмыс қағидалары сынды қарапайым ережелерді біліп жүруі керек. Мұсылман болу үшін дін негіздерінен иманға жеткізетіндей білім алу парыз.

Демек, адам Аллаға жетелейтін білімді ізденіп, үйренуі керек. Ал Жаратқаннан алыстататын нәрселерден бойын аулақ ұстауы тиіс. Алайда, бұл адамның тек ислам діні шеңберіндегі ғана, шарифат заңдарын оқумен шектелуі қажет деген түсінік емес. Керісінше мұсылман адам жан-жақты білімді, осы өмірі мен ақыретіне дайын болған кезде ғана ұтады. Сондықтан мұсылмандар діни іліммен қатар дүниелік білімдерді де игеруге күш жұмсауы шарт. Адам баласы үшін өзінің діни әрі дүниелік міндеттерін орындауына тікелей себепкер болатын аса қажетті ілім түрлері де бар. Бұл адамның бойын тік ұстап, қорек болатын күнделікті ішіп-жеуге мұқтаждығы іспетті. Мұндай білімді әрбір адамның үйренуі жеке басына парыз. Және де белгілі бір уақытта ғана мұқтаж болатын білім түрлері бар. Ол науқас адамның дәрі-дәрмек пен дәрігерге мұқтаждығындай. Білімнің бұл түрін барлық адамның алуы шарт емес. Тек бұқараның сұранысын қанағаттандыра алатындай кісілердің осындай білімді игерулері керек. Ал жұлдыз Тәлімгер тағылымы 12 ілімі дерт секілді. Оны үйренуге тыйым салынған. Өйткені одан келер пайда жоқ, керісінше зиянды. Себебі Алла тағаланың тағдырынан қашып құтылу мүмкін емес. Сондықтан жұлдыз ілімін құбыланы анықтау және намаз уақытын анықтау сынды нәрселер үшін ғана үйренбек керек.

Мұсылмандық қоғамдарда Құрансыз және діни білім алмаусыз білім-ғылымның дамуы туралы сөз қозғауға болмайды. VII ғасырдың бас кезінен бастап, исламның алғашқы тарала бастаған сәтінен Құранды қатесіз және бұрмалаусыз оқу ережесіне бойсұнған мұсылмандар қасиетті мәтінді дұрыс түсініп, зерттеуге мән бере бастайды. Алғашқы мұсылмандық білім беру жүйесі жекелеген Құран аяттары мен сүрелерін жаттауға негізделді. Қасиетті жазбаларды жетік меңгеріп, жатқа білген адам мешітте отырып, басқа адамдарды жинап, Құран негізінде жазылған мәтіндерді оқу мен жазуға үйреткен.

Ең алғашқы исламдық институт (әрине бүгінгі таңдағы кейпінде емес) Зәйд ибн Арқаманың үйінде, Мекке қаласында, Сафа тауының маңында орналасқан болатын. Оны Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) сирасынан (өмірбаянынан) танысуға болады. Ол жерде ұстаз – Мұхаммед пайғамбар (с.ғ.с.), ал шәкірттері – сахабалар (Алла оларға разы болсын). Хижадан кейін (Меккеден Мәдина қаласына көшу) Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) мешітінің ішінде Суффа атты медресе болғандығын сирасынан көреміз. Ол жерде де Алла елшісі (с.ғ.с.) ұстаздық етіп, шәкірттері, яғни сахабаларға білгенін үйреткен. Ғұлама сахабалардың бірі Зәйд ибн Сәбит осы жерде сауат ашқан аңсарлардың бірі еді. Ұстаздың шәкіртіне көзбе-көз отырып білгенін үйрету дәстүрінің тізбегі ислам тарихының барлық кезеңдерінде жалғасын тауып келуде.

Діни сөздіктерде «исламдық білім беру» терминіне төмендегідей анықтама берілген – исламдық діни пәндердің, соның ішінде мұсылмандық құқық (фиqh) және теориялық теология бойынша мамандарды (ғұлама ғалымдарды, әлімдерді) даярлайтын жүйе.

Исламдық білім беру – көпқырлы және сан тарапты үдеріс, өйткені ол ғылым мен тұлға арасындағы сұхбат кеңістігінде дамиды. Исламдық білім беру барысында адамның бойында адамгершілік қасиеттерді дамыта отырып, Бір Құдайды тануға жәрдемдеседі. Көптеген басқа білім беретін жүйелерден исламдық білім жүйесі өзгеше. Олар көбінесе адам өмірі үшін білімнің пайдасы турасында теориялық ойларды келтірсе, исламдық білім беруде адамның қалай өмір сүру керектігі және Алланы тану үшін білім керектігі туралы концепция беріледі. Басты шарты Алланы тану, Оны барлық білімнің бастауы деп білу, сол арқылы барлық зат пен құбылыс жөнінде хабардар болу. Қасиетті Құранды оқып, түсіну барысында адам осы әлем жөнінде кешенді түсінік қалыптастыра алады.

Исламдық білім беру тарихының алғашқы кезеңінде мұсылмандар көргенін, естігенін айтып беру арқылы Құран туралы, хадис туралы білім дамыған. Оны қазіргі тілмен айтқанда – нарративті әдіс деп аталады (баяндау, әңгімелеу, айтып беру), өз заманында кең тараған болатын. Ислам дінінде баяндау түрі тек бір оқиғаны айып берумен шектелмеген, ол күнделікті өмір мен мәңгілік өзара байланысқан онтологиялық әңгімелеу еді. Ислам заңдылықтары шеңберінде өмір сүрудің негізіне үйретудің екі жолы болды: біріншісі, барлық ислами ғылым салаларын оқып, үйрену; екіншісі, Құранда келген оқиғалар жөнінде, Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) және басқа да пайғамбарлардың, сахабалардың, табиғиндердің, ғалымдардың, т.б. қасиетті адамдардың өмірі жайлы, іс-әрекеттері мен сөздері туралы баяндап, сол арқылы тәрбиелеу

Дүние жүзі ғалымдарының бірауыздан келісіп, мойындайтын фактісі ол – жер бетіндегі ең алғашқы исламдық білім беретін орын – мешіт. Ислам діні кең қанат жаюына орай, халифаттың құрамына қосылған жаңа жерлерде міндетті түрде мешіттер салынатын болған. Бұл сол халықтың мұсылман мемлекетінің құрамына кіргенін көрсететін белгі рөлін де атқарды. Осындай алғашқы мешіттерде мұсылман ілімінің барлық салалары оқытылды, сонымен қатар тарих, медицина, философия, астрономия, т.б. пәндер оқытылды. Осындай ислами білім беретін кішігірім мешіттен бастау алып, кейіннен әлемдік ислам дінінен толық әрі кәсіби білім беретін «әл-Азхар» университетіне айналған.

Мешіттер алғашқыда құлшылық үйі, келісімшарт жасасатын орын, жиын өткізетін мекеме, ілім үйренетін орталық қызметтерін атқарса, уақыт өте келе арнайы бастауыш білім беретін діни ошақтар пайда бола бастады. Исламдық діни білім беру жүйесінің тізбегіндегі бұл сатысы мақтабтар (мектептер) мен медреселердің алатын оны ерекше. Мектеп – бұл бастауыш үлгідегі оқу орны, мұнда балалардың сауатын ашып, құранды жатқа оқытатын болған. Оны аяқтағаннан кейін балалар медреселерге оқуын жалғастыруға баратын болған. Бірақ мектепке дейін де білім алатын орын болған, ол – Куттаб деп аталады. Араб тілін оқытып, Құранды жаттататын. Медресе – бұл мұсылмандық құқықтың білгірі, рухани дамыған, діни-адамгершілік негізде тәрбиеленген тұлғаны даярлайтын орта және жоғары оқу орны болып есептелінді. Сонымен қатар, медресе оқытушыларды дайындайтын «жоғары оқу орны» қызметін де атқарды. Қазақтарда исламды қабылдаған басқа халықтар сияқты діни мектептің екі түрі болды: бастауыш-мектеб (араб. «мактаб») және жоғары – медресе (араб. «мадраса»). Мектептің міндеті Құран және басқада діни кітаптар мәтінін жазуға (сауат ашуға) және оқуға үйрету болып табылды. Медресе исламның білгірлері, мұсылмандық дінді және мұсылмандық құқықтың мәселелерін түсіндірушілердің дәріс (араб. «дарс») оқитын орыны болды. Алайда, білім беру мекемелерінің қызметтік артықшылықтарына қарай, кей жағдайда мектептерде тек қана бастауыш білім ғана емес, одан да терең ілімдер үйреткен. Дәл сол секілді бұрынғы дәстүрлі медреселер бүгінгі күнгі колледж бен университеттер іспетті болған.

Осылайша исламдық білім беру жүйесі Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) Мекке мен Мәдина қалаларында алғашқы уағыз айтуынан басталып, бүкіл дүние жүзіне мешіттер мен медреселер салынып, ірі білім ошақтарына дейін дамыды. Әлемдік мұсылман өркениетінің бір құрамдас бөлігі ретінде Қазақстан жерінен шыққан ғалымдардың діни білімнің дамуына қосқан үлестері де болғаны мақтанарлық жайт.

#### Әдебиеттер:

1. Өткелбаев Б. Ислам және ғылым. – Алматы: Көкжиек, 2014. – 172 б.
2. Остроумов Н.П. Мусульманские мактабы и русско-туземные школы в Туркестанском крае // Журнал Министерства Народного Просвещения. – СПб.: Сенатская типография, 1906. - Ч. 1. – С. 113-166.
3. Бурхан Абдулхақим. «Даналық Үйі» жайында не білесіз? – <http://kazislam.kz/islam-zhane-qagam/ishki-kategoriylar/islam-zhane-gylym/item/14915-danalыk-ji-zhajynda-ne-bilesiz>.
4. Жалғас Сандыбаев. Білім алу мұсылманның міндеті / <http://tauhid.kz/component/k2/item/690-bilim-alu-m-sylmanny-mindeti.html>. – қаралды 25.04.2018.
5. Бұрхануддин Зарнужи. Тәлімгер тағылымы. Аударған Заңқоев Қ.Б. – Алматы, 2011. – 112 б.



## ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОРТА БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ДІНТАНУЛЫҚ БІЛІМДІ ДАМУДЫҢ ТИІМДІ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ӘДІСТЕРІ

*Отарбаева П.Ф.,  
магистрант, 2 курс, «Дінтану» мамандығы  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

*Ғылыми жетекші:  
Құрманалиева А.Д.,  
филос.ғ.д., профессор  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

Заманауи білім беру оқушылардарды мәселенің шешімін өз күшімен ізденуге және практикалық тапсырмаларды шешуге, стандартты емес жағдайларда дұрыс шешім шығара алуға баулиды. Қазіргі таңда еліміздегі және әлемдегі өзекті мәселелердің бірі діни экстремизм мен терроризм болып табылады. Жасөспірімдерді қалай қорғауға болады, олардың теріс бағыттағы радикалды діни ағымдарды қабылдамауға деген қабілеттерін қалай дамытуға болады.

Еліміздегі орта мектептердегі дінтану пәнінің негізгі мақсаты оқушыларға тарихты және әлемдік және дәстүрлі діндерді және олардың қоғамдағы орнын, діни сенім бостандығын, алған білімді өмірде қолдану білім, біліктілік, дағдысын қалыптастыру, оқушыларды толеранттылыққа тәрбиелеу және адамгершілік құндылықтар негізінде гуманистік дүниетаным қалыптастыру, сонымен қатар экстремизм, терроризм және діни радикализмді қабылдамауға үйрету болып табылады.

Мұғалімдердің шеберлігін арттыру арқылы оқушыларда біліктілік пен дағды қалыптастырылады. Мұғалімнің шеберлігі оқушыларға білімді әртүрлі формада, әртүрлі әдістермен жүргізуге, сәйкесінше білім берудің тиімді жүзеге асуына әсер етеді. Бұл мақсат өз кезегінде мектепте педагогикалық жаңа технологиялардың қолданылуына алып келеді.

Қазіргі білім беру жағдайында мұғалім тек қана оқушыларға білім беріп қоймай, оның жеке тұлға ретінде дамуына және әрбір оқушының басқаларға ұқсамайтын индивидуалдылығына назар аудара отырып, оқытуы тиіс. Бұл заманның талабынан туындаған өте маңызды міндет болып табылады. Кеңестік білім беру моделінде мұғалім субъект, ал оқушы объект ретінде қарастырылса, қазіргі таңда білім беру процесі субъект-субъект деңгейінде жүргізіледі. Яғни оқушыда білім беру процесінің белсенді мүшесі болып табылады. Сол себепті де заманауи педагогикалық әдістер оқушылардың өз бетімен іздену әрекетіне негізделеді [1]. Дінтану пәнін оқыту барысында осындай жаңа педагогикалық әдістер мен технологияларды пайдалану пәннің маңыздылығын арттырып, оқушылардың тиімді меңгеруіне және дінтану пәніне деген қызығушылықтарының артуына әсер ететіні анық.

Жаңа және тиімді педагогикалық әдістердің бірі сыни ойлау технологиясы болып табылады. Сыни ойлау технологиясы оқушыларға дінтану пәндерінде тек қана теориялық білімді ғана алып қоймай, алынған білімді өз бетімен талдай алуға, оған қатысты өзіндік пікірін айта алуыға үйретеді. Бұл модуль балалардың да, педагогтердің де сыни тұрғыдан ойлауды дамытуды саналы және оймен қабылдауын көздейді. Сын тұрғысынан ойлау технологиясын дінтану пәні аясында оқушылардың тақырыпқа қызығушылығын арттыра отырып, тақырып туралы өз ойын еркін жеткізе алуға оны қазіргі таңда елімізде және әлемде болып жатқан жағдайлармен байланыстыра алуға үйретуде пайдалануға болады. Ой қозғай отырып, оқушының өз ойымен өзгелердің ойына сыни қарап, естіген, білгенін талдап, салыстырып, реттеп, сұрыптап, жүйелеп, білмегенін өзі зерттеп, дәлелдеп, тұжырым жасауға бағыттау өз бетімен және бірлесіп шығармашылық жұмыс жасау сыни ойлау технологиясының ерекшелігі болып табылады [2].

Дінтану пәні аясында сыни ойлау технологиясының әртүрлі әдістерін пайдалануға болады. Мысалы «миға шабуыл» әдісі. Әдетте миға шабуыл 5-6 оқушыдан тұратын топтарда жүргізіледі. Ол үш кезеңнен тұрады. 1. Идеялар банкі құру. Мақсаты – мүмкіндігінше көп шешімдер қабылдау; 2. Идеяларды талдау. Әрбір идеяда пайдалы, ұтымды тұсын табу; 3. Нәтижелерді өңдеу. Топ 2-5 аралығында ең қызықты шешімдерді таңдап, спикерді тағайындайды, олар барлық сыныпқа түсіндіреді. Мысалы: «Экстремизм – саясатта: шеткі көзқарасқа, шеткі шараларды пайдалануға бейімділік. Онымен күресу тәсілдерін ұсыныңыз».

Дінтану сабағы барысында сонымен қатар, сыни ойлау әдісі болып табылатын фишбоун қабылдау (Балық қаңқасы) тәсілін қолдануға болады: оқушылар балықтың қаңқасын қағаз бетіне түсіреді, оның басы – тақырып мәселесі, жоғарғы сүйектері – тақырыптың негізгі ұғымдары, төменгі сүйектері – ұғымдардың мәні, құйрығы – сұраққа жауап. Жазбалар қысқа болуы керек, мәнін көрсететін түйінді сөздер немесе фразалар болады.



Мысалы: Мысалы негізгі тақырып ретінде «Ислам діні» алынып, оқушылардың білімін осы әдіс арқылы тексеру тиімді болар еді [3].

Дінтану пәнін жүргізуде тиімділігі жоғары педагогикалық технология проблемалық оқыту технологиясы. Оның негізгі мақсаты – белсендітаным әрекетін ынталандыру, ойлаудың зерттеушілік стилін қалыптастыру.

Проблемалық оқытудың мәнімұғалім білімді дайын түрде бермей, керісінше оқушыларға мәселелік сұрақтар қою арқылы, оларды шешу жолдары мен тәсілдерін іздеуге бейімдейді. Аталмыш технологияны дінтану пәні барысында оқушыларға діни мәселелерді, шынайы өмірде орын алған дінмен байланысты ситуациялық жағдайларды беру арқылы қолдануға болады.

Проблемалық оқытуды ойдағыдай іске асыру үшін оқушыларға ұсынатын проблемалық сұрақтар жүйесін жасап шығу қажет. Ескеретін жайт: кез келген сұрақ проблемалы бола бермейді. Проблемалы сұрақтың жауабы дайын болмайды, оны оқушы міндетті түрде өзі іздеуі шарт. Ол сұрақ баланың сана-сезімінде қиындық туғызуы қажет. Оқушы іштей түйсінген ойлау қиыншылығы проблемалық жағдаят деп аталады. Проблемалық сұрақ, бір жағынан, қиын болуы, екінші жағынан, оқушының шамасына лайық болуы керек. Мысалы, оқушылардың жасына, деңгейіне сәйкес келмейтін, дінмен байланысты ауқымды мәселелер мен сұрақтар қоюға болмайды. Ол оқушылардың қызығушылығын төмендетуі мүмкін. Проблемалық жағдаят туғызу, проблемалық сұрақ қою – проблемалық оқытудың алғашқы кезеңі. Келесі кезеңінде оқушы іштей өз білімін талдап, таңдап, олардың жауап алуға жеткіліксіз екенін анықтайды да ізденіс жолына белсенділікпен түседі. Үшінші кезеңде ол сұрақтың жауабын дұрыс шеше білу амалдарын, жаңа білімді меңгереді. «Мен білдім!» деген қуанышты жағдайға жетеді. Кейінгі кезеңдерде дұрыс жауапты тексереді, алғашқы гипотезамен салыстырады, алынған білім мен білікті қорытындылайды, жинақтайды.

Мәселелік оқыту жаңадан пайда болған жоқ. Оның бастауы педагог-ғалымдар: Сократ, Руссо, Дистервег, Ушинский еңбектерінде көрінеді. Мысалы, Дистервегтің дәлелдеуінше, «жаман ұстаз ақиқатты айта салады, жақсы ұстаз оны іздеп табуды үйретеді» [4].

Дінтану сабақтарында жаңа педагогикалық әдістерді қолдану:

- Сабақта барлық оқушыларды белсенді жұмысқа тарту;
- Оқушылардың тақырыпқа деген қызығушылықтарын арттыру;
- Ынтымақтастықтағы жұмыстың артықшылықтарын көрсету;
- Диалог арқылы мәселені өз көзқарасын білдіруге үйрету;
- Дінтану пәніне ынтасы нашар оқушылар талқылауға, презентацияларға, өзара бағалауға белсенді қатысады;
- Материалды меңгеру практикалық тапсырмаларды тексергенде емес, сабақ уақытында анықталынады.

Елімізде орта білім беру жүйесінде басқа пәндермен салыстырмалы түрде қарағанда кейіннен пайда болған дінтану пәні өзектілігі жағынан, басқа пәндерден қалыс қалмайтындығын, қоғамда көрініс тапқан жастардың діни сауаттылығының төмендігінен болып жатқан проблемалар көрсетіп отыр. Ол өз кезегінде дінтанушы мамандардың күзіреттілігін арттыруды және орта және жоғары білім беру жүйесіндегі дінтанулық білімді заман талабына және орын алып жатқан мәселелердің мазмұны мен себептеріне қарай дамытуды талап етеді. Сол үшінде дінтанулық білім берудің әдістері мен технологиялары дұрыс әрі жағдайға сәйкес таңдалуы қоғамда болуы мүмкін өткір мәселелердің алдын алуды үлкен рөл атқарады.

#### Әдебиеттер:

1. Schleicher A. Preparing Teachers and Developing School Leaders for the 21 st Centuru: Lessons from around the World [Подготовка учителей и развитие школьных лидеров для 21-го века: всемирные уроки]. – OECD Publishing, 2012.
2. Мирсеитова С. Оқушылардың сыни тұрғыдан ойлауын дамыту нысандары мен әдістері. – 2011.
3. Бакиров К.А., Намысова Г.А., И.У. Шаримова А.Г., Габдолаызы Б, Байкенова Б.А., Руководство для учителя: Второй (основной) уровень/ ЦПМ АОО “Назарбаев интеллектуальные школы”. – Астана, 2014.
4. Қошқарбаев Н. Қазіргі кездегі оқытудың педагогикалық технологиялары». – 2010.

## САЛАФИЯ АҒЫМЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАНҒА КЕЛУІ

*Рысбек Т.Ж.,  
магистрант, 2 курс, «Дінтану» мамандығы  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

*Ғылыми жетекші:  
Рысбекова Ш.С.,  
филос.ғ.д., профессор  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

Қазақ елінің салт-дәстүріне елеулі түрде әсер етіп қана қоймай өзіндік қарама-қайшылықтар туғызған, соңғы жылдарда ерекше белсенділігімен қызмет атқарып жүрген исламдық ағымдардың бірі уаххабизм ағымы.

Алайда қазіргі таңда Қазақстан территориясында таралып отырған уаххабистік ағым өкілдері өздерін сәләфтармыз деп атап жүр. Ағым өкілдерінің бұлай әрекет етуін дін ғалымдары түрлі пікірлермен түсіндіреді.

Соның ішінде бірінші болжам бұл қоғамды адастыру үшін жасалған қадам деп танылуы. «Сәләф» сөзі араб тілінен жоғарыда келтірілгендей алғашқы ислам дінінің пайда болуы кезеңіндегі ұсталынған жол. Қазіргі заман ағымдары осыны мензеу арқылы өздерін «таза ислам» деп танытқысы келгендіктері байқалады.

Екінші пікір ол – жаңа атау алу арқылы, өздерінің негізгі идеяларын, мәнін жасыру, ілімдерін кеңінен тарату үшін іске асырылған екінші мүмкіндік деуге де болады. Енді осы ағымның қазіргі таңдағы ілімінің ерекшеліктері мен Қазақстан Республикасы аумағындағы қызметіне тоқталайық. Бұл ағымының дін таратушылары қазақ жеріндегі дәстүрлі исламға тікелей әсер етті. Ағымның тарихы мен зарарлары елімізде біршама зерттеулердің өзекті тақырыбына айналды.

Ислам тарихында алғашқы кезеңде пайда болған болмысымен қазіргі таңдағы бағытының ерекшеліктерін ажырата білу басты мәселелердің бірі еді. Сәләфизмнің еліміз үшін қауіпті тұсы қазақ елінің біртұтастығы мен ынтымақтастығына тигізген кері әсері. Діни ізденіс үстінде жүрген жастарды түрлі әдістермен тарту арқылы, мемлекеттің зайырлылығына төндірген қауіп болатын. Ағым ілімінің саяси сипатта белең алуы, дінұстанудағы қатаң қағидалары, фундаментальды идеялары, сенім мәселесіндегі фанаттық көзқарас жастар арасындағы экстремистік көріністің белең алуына жол ашты.

Қазақ жерінде салт-дәстүр ретінде қалыптасқан, аруақтарға арнап құран оқу, құрбандық шалу, қабірлерді зиярат ету, дұғаларында ата-баба есімін қосу сынды әрекеттерді бидғат (жаңашылық) деп санап оған қарсы уағыз таратты. Сондай -ақ қазақ ұлтына тән дәстүр болып саналатын, келіндердің қайын жұртына иіліп сәлем салуы, жеті шелпек пісіру, киім үлгісі сынды әдет-ғұрыптарға да қарсы үгіт насихаттарын таратып, мұндай салттарды «бидғат» деп таныды [1].

1990 жылдардың басында енген бұл ағым қазіргі таңда Қазақстан Республикасының барлық аймақтарында кездеседі. Ғасырлар бойы Ханафи мазхабын ұстанып келген қазақ ұлтының мұсылмандарын, Аллаға ширк келтірушілер деген түсінікке итермеледі. Өздерін шынайы мұсылмандармыз деп тануымен қатар өзінен басқаларын діннен безгендер деп санайтын бұл ағым фундаменталистік көзқарасты кеңінен таратты. Әрине, уаххабшылдық ағымның мұндай әрекеттері бүгінгі күнгі ағым өкілдеріне тән сипаттар. Негізгі ерекшеліктері буквализм болып табылатын сәләфия өкілдерінің ұстанымы, ислам дінінің негізгі қағидаларына қарсы. Пәтуа шығарып, бұқара халықты кәпір, бидғат жасаушылар деп айыптайтын сәләфтік ағым, негізгі төрт сүнниттік мазхабқа да қарсы. Негізгі қауіптілігі зайырлы қоғамды мойындамай, мемлекет негізіне, конституцияға қарсы шығуы. Өздерінен өзгенің бәрі – мұсылман емес, және олардың үкімі«кәпір».

Осы тұста сәләфилік ағым өкілдерінің ерекше назарына ілінген – қазақ халқының ата-баба әруағын қастерлеуі, мазарларда құран оқу, еске алу, ұрпақтар сабақтастығын жалғастыру сынды құнды дәстүрлеріміз. Мұндай керттертпа, негізсіз айыптаулар, қазақ жастары арасында, жалпы қазақ қоғамы, мұсылман қауымы арасында алауыздықтың, келіспеушіліктің туындауына алып келді. Тіпті, республика аумғаындағы таралған ілім өкілдері мен өзге мұсылман өкілдері қатар тұрып намаз оқымау, діни уағыздарын тыңдамау сынды өшпенділік сипаттары да байқалады. Қазақ халқына әсіресе ауыр тиген зардабының бірі, отбасылық құндылықтарымызды шайқалтуы, баланың ата-анасынан, туған-туыстарынан безініп, шетелге немесе мұсылман«ахи» яғни бауырлары арасына кетуі. Бұл біздің ұлттық менталитетімізге, санамызға жат, ұлттық құндылықтарымызға нұқсан келтіретін идеология. Сонымен қатар осы ағым өкілдерінің таратып отырған дәстүр мен ислам дінімізді қарсы қойып салыстыруының өзі, қазақ халқының тарихын бағаламауы, білмеуі. Себебі қазақ хандығының,

мемлекетінің негізінің қалануы ислам дінінің шеңберінде, дәстүріміз бен дініміз үйлесе, біріге, бірлесе қалыптасты.

Салафизмнің біздің елде таралуы 1990 жылдарындағы Тәжікстан мен Ферғана даласынан экспорт жолымен таралды. Бұл аймақтарға 80 жылдары-ақ уаххабиттік әмірлер еніп өздерінің бөлімшелерін құрған болатын. Кейбір қазақстандық және ресейлік БАҚ-та жарияланған мәліметтер салафиттердің Қазақстанда 1997-1998 жылдары пайда болғандығын айтады. Және олар Маңғыстау облысында көптеп таралды. Дәл осы уақытта Қарашығанақ газ кенішінигерубасталды және оны игеру жұмыстарына Парсы шығанағы елдерінен шетелдік жұмысшылар тартылды. Ұлттық қауіпсіздік комитетінің бұрынғы төрағасы Нартай Дұтбаев «Казахстанская правда» газетіне берген сұхбатында былай дейді: «2004 жылы Қарашығанақ кенішінде «Мұсылман бауырлар» және «Асбат әл-Ансар» ұйымдарына мүше болған 23 шетелдік жұмысшы мемлекеттен шығарылды. Экстремизмге қарсы тұру жөніндегі заң қабылданғаннан соң радикалды топтардың эмиссарлары мен мүшелерінің қызметіне тосқауыл қойылды: енді біз оларды мемлекетіміздің аумағына кіргізеуге және қазақстандықтар арасында өз идеяларын таратуына қарсы тұруға құқылымыз» [2].

Салафияның ұстанушылары негізінен 20-30 жас аралығындағы жас азаматтар болды. Сонымен қатар, биліктің олардың қызметіне деген дәстүрлі реакциясы әкімшілік және қылмыстық ізге түсу түрінде көрініс тапты. Бұл жағдай өз кезегінде маңғыстаулық салафиттердің белсенділігінің біршама тарауына ықпал етті. Саясаттанушы А. Чеботаревтің пікірінше, қазақстандық билік, әсіресе күш құрылымдары «конституциялық құрылыс пен құқықтық тәртіптің» қарсыластарын халықтың әртүрлі топтары арасынан, әсіресе сенушілер арасынан іздеуге және табуға бейім. «Олардың салафиттер бейнесінде жаудың «жана» образын жасауға тырысатынын да жоққа шығара алмаймыз. Екінші бір жағынан, егер жекелеген салафиттер заңсыз уағыздарымен шектелмей, қолдарына қару алуды бастаса, бұл біздің мемлекет пен қоғамның дамуы үшін қауіпті нышан», – деп есептейді А. Чеботарев. Бұған дәлел ретінде республикалық газеттерде жарияланған теракт жасауды жоспарлаған салафиттердің тұтқындалуы жөніндегі жарияланымдарды келтіруге болады. «Тағы бір күрделі прецедент 2007 жылы Оңтүстік Қазақстан облысында ҰҚК мен полицияның бірлескен жедел араларының нәтижесінде 13 адамнан тұратын жасырын экстремистік топтың әшкереленуі болды. Іздеу нәтижесінде олардан қолдан жасалған жарылғыш зат, отты қару, сондай-ақ діни әдебиеттер мен сол мазмұндағы компакт-дискілер табылды. Осы іс бойынша жүргізілген тергеумен сот үрдісінің құжаттары, аталған тұлғалардың Шымкенттегі Оңтүстік Қазақстан облыстық ҰҚК департаментінің ғимаратын жаруды және дәл осы мекеменің қызметкерлері мен олардың отбасы мүшелерін өлтіруді көздегенін аңғартады.

Сондай-ақ тұтқындалған топтың лидері Өзбекстанда 2004 жылы орын алған жарылыстың ұйымдастырушылармен байланысы болғаны да белгілі болды, – дейді А. Чеботарев [3]. Ресми мәлімет сотталғандардың салафиттер екенін, дәлірек айтқанда олардың ең радикалды, жиһадтық қанатының мүшелері болып табылатыны жайлы біржақты ақпарат берді».

Уаһхабилік идеология өкілдері өздерін «сәләфиміз» деп атағандықтан, осы атпен таныла бастады. Сәләфилік идеологияны қолдаушылар ислам әлемінің көптеген елдерінде белсенді жұмыс жасауда. Кеңес Үкіметі құлағаннан кейін Орта Азия елдеріне, соның ішінде қазақ жеріне тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдарда келе бастады. Сәләфилік идеология өкілдері елімізде алғашқы кезде қайырымдылық қорлар, діни сауат ашу курстарын, араб тілін үйрететін оқу орындарын ашып, көптеген жастардың санасын улады. Қала берсе орыс тіліне аударылған тегін діни әдебиеттер таратумен діни сауаты жоқ қандастарымызды өз қатарларына тарта білді. 90-шы жылдары көптеген жастар діни білім алу мақсатында араб елдеріне бет алды. Соның ішінде осы идеологияның шырмауына іліккен кейбір жастар оқуын тамамдап, елге оралған соң сол діни ағымның ұстанымдарын жаюға көшкендігін Әбсаттар қажы Дербісәлі «Біз ұстанатын діни жол» атты еңбегінде атап өтеді [4, 21-22 бб.].

Олар алғашқы кезде дінге ықылас танытқан адамға түрлі діни әдебиет интернет мақалалары түрлі уағыз жазылған аудио-бейне жазбалар ұсынады. Ондай уағыздарда ашық жиһадқа шақыру, халифат құру секілді экстремистік идеялар болмайды. Бірақ бұл кітаптар мен парақшалардың негізгі мақсаты – адам санасына уаһхабиліктің базалық идеяларын (ширк, бидағат, т.б.) сіңіру, сол арқылы болашақта экстремистік идеяларды (кәпірлерге, адасқандарға қарсы жиһад, мемлекеттік құрылымды құлату, т.б.) жатсынбайтындай ету болып табылады. Көбіне бұл кітап пен парақшалар уаһхабилік идеологияны ұстанушы араб ғалымдарының еңбегінен аударма болып келеді. Ол еңбектер өз кезегінде көптеген тілге аударылған.

Орыс зерттеушісі Александр Игнатенко «Ислам и политика» (Ислам және саясат) атты еңбегінде уаһхабиліктің діни-саяси доктрина ретінде таралуы ислам елдерінде үш кезеңнен тұрғанын айтуда:

1. 70-ші жылдары АҚШ барлау қызметі уаһхабилікті коммунизмге қарсы тұратын идеологиялық құрал ретінде қарастырған. Уаһхабилік ресми дін дәрежесіне жеткен Сауд Арабиясының әлеуетін пайдалану арқылы 1970 жылдары барлық араб елдеріне (Египет, Ливия, Палестина, Сирия т.б.) уаһхабилік енгізілді.

2. 1980-жылдары Ауғанстандағы КСРО әскеріне қарсы соғысқан барлық радикалдық топтарды жұмылдыру үшін осы елге уаһабилік «ілім» енгізілді. Нәтижесінде түрлі мұсылман елдерінен «кәпірлерге қарсы ғазуат соғысын жүргізу» үшін көптеген «Аллаһ жауынгері» Ауғанстанға ағылды, кейіннен Талибан қозғалысы дүниеге келді.

3. КСРО (Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы) құлаған соң посткеңестік елдердің ішкі тыныштығын бұзу үшін уаһабилік «ілім» Орта Азия республикалары мен Кавказ аймағына кіргізілді. Соның нәтижесінде бұл діни-саяси доктрина Шешенстан мен Өзбекстандағы, Қырғызстан мен Тәжікстандағы қарулы қақтығыстар мен жанжалдардың шығуына басты себеп болды [5, 101-102 бб.].

Қазіргі кезде уаһабилік идеологиясы белгілі бір деңгейде еліміздің мұсылман жастары арасында кеңірек таралуда. Түрлі ағымдар мен топтарға бөлінген қазақстандық мұсылмандар бір-біріне өшпенділікпен қарап, біртұтас мұсылмандар қауымы арасында алауыздық пайда бола бастады. Осындай ағымдар мен топтарға бөлінген мұсылмандар бір мешіттің ішінде қатар тұрып намаз оқымайды. Бір-бірінен бөлектеніп жүреді, тіпті кейде бірін-бірі «кәпір» деуге дейін барып жүр. Осындай жолға түскен жастар өздерінің ата-аналарымен қатар отырып тамақтанбайды, оларды намаз оқымағандары үшін «кәпір» санайды.

Кейбір топтардың мүшелері мешіттерге барудан да бас тартып, имамдарға дінсіз үкімет тағайындаған деп айып тағады. Сан ғасырлар тату тұрған қазақ елі үшін мұндай келеңсіз жағдайларға жол беру үлкен қателік. Сондықтан ата-бабамыз ұстанған мейірімді ислам дінін дұрыс түсініп, жүрегімізде жылулық сақтап, адамгершілік бейнемізді қолдан келгенше жоғалтпауға тырысуымыз керек. Қазақстандық дәстүрлі ислам мәселесіне тоқталсақ, бұл ұғым белгілі бір жаңа қазақ ислам моделін шығаруды емес, ата-бабаларымыздан ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан ислам құндылықтарын сақтап қалуды білдіреді. Себебі ислам діні тарихымыздың, мәдениетіміздің ажырамас бөлігі. Бар қазақ бір дінді, бір мәһабты, бір ақиданы ұстанып келді. Намаз оқыса да, Құран оқып, бет сипаса да, тәспі тартып, дұға етсе де ешкім бір-біріне: «мынауың не, сен қателесіп отырсың, адасып жүрсің» деп білгішсінгендер атымен болған жоқ. Үлкендер жасы кішілерді мәңгілік тозбайтын мұсылмандық құндылықтарға тәрбиелеп отырды. Әке ұлын, шеше қызын имандылыққа, көркем мінезділікке, адамның қадірін білуге баулыды.

ҚМДБ төрағасының бірінші орынбасары, «Хазірет Сұлтан» мешітінің Бас имамы Қайрат Жолдыбайұлының пікірінше, Салафилік буквализммен ерекшеленеді. Яғни аят-хадистердің астарын, мақсатына үңілмей, бетін қана қалқып алып, өздігінше түсіндіруге бет бұрады. «Сәләф» сөзі «бұрынғылар» дегенді білдіреді. Діни терминологияда «саликалы салафтар» делінген кезде сахабалар, олардың көзін көрген табиғиндер мен бұлардың да көзін көрген табаға табиғиндер меңзеледі. Бірақ діни терминологияда белгілі бір ағымға «салафтар» деп айтылмайды. Салафиттер өкілдері болса оны пайдаланып, өздерін «бұрынғы Пайғамбар заманындағы мұсылман жолын ұстанамыз» деп жекелеген адамдардың идеясын насихаттап жүр. Уаһабилік пен салафилікті бір ағым деушілер де бар. Жалпы, уаһабилік уақыт тұрғысынан келетін болсақ, салафизмнен әлдеқайда кеш пайда болды. Алайда уаһабшылар өздерін салафитпіз деп атап жүргені бәрімізге мәлім. Сондай-ақ жоғарыда келтірілген Қайрат Жолдыбайұлының пікіріне сүйенсек, салафтар деп қазіргі кезде нақты ағымға қатысты айтылмайтындығын ескеру жөн болады.

Ақпараттар әлемі мен ғылыми еңбектерде қазақстандық та, шетелдік те эксперттердің салафизм туралы берген ақпараттары сан түрлі. Нақты дефинициялар, негізгі белгілер мен сеніміндегі айырмашылықтар туралы келісілген бір анықтама жоқ. Кей эксперттер өздерін салафит деп атағандықтан, осы сөзді қолдану керек десе, келесі эксперттер ваххабизм терминін қолдануды ұсынады. Одан бөлек басқа эксперттер салафилерді радикал, қалыпты, ауытқып тұратындар деп бөлу туралы түсінікті енгізді.

Шын мәнінде, салафилерді ғылыми классификация ретінде қалыпты, радикал және джихадшылар деп бөлген дұрыс емес деп айтады. Себебі, олардың концептуалды негіздері бір, бәрі сол бір кітапты оқиды, тыңдайтын идеолог-ұстаздарына дейін бірдей, тіпті уағыздау мен әсер ету тәсілдерін де бірдей қолданады.

Ақтөбе қаласындағы «Аңсар» оналту орталығының жетекшісі, теолог Асқар Сабдиннің бұл жөнінде айтқан ойын қарастырап болсақ. Оның айтуынша, көп елдерде тыйым салынған халықаралық террористік ДАИШ ұйымы мен өздерін қалыпты салафия ағымына жатқызатындар бірдей кітаптарды оқиды әрі бірдей уағыздаушы-идеологтарды тыңдайды екен. Бір пәтуа қалыпты ұстанымда жүргендерді радикалдарға айналдыруы ғажап емес. Оның үстіне, ақпараттар әлемі де толығымен ашық. Мысалы, Ютубта ешқандай тіркеусіз кез келген ақпаратқа қол жеткізуге болатындығын да ашып айтты.

Сондықтан, ең алдымен шет елден келген ақпараттарды дұрыс саралау үшін, басқа елдің идеологиясын енгізуге тырысатын уағыздаушы ұстаздардың шығарған пәтуасының дұрыс бұрыстығына көз жеткізу үшін ғаламтор желісіндегі мәліметтерді барынша тыңғылықты қадағалау

маңызды. Қазір көптеген басқа ағымдарды таратушы, экстремистік-террористік материалдарды таратушы желілерді Ақпарат және коммуникациялар министрлігі жабуда. Бірақ, бір күнде қанша желі жабылса, сонша желі қайтадан ашылып жатыр. Ол үшін, әр түрлі ағымдардан алдын-алу жұмыстары жүргізіліп жатыр, халықтың білім деңгейін көтеру, ақпараттарды дұрыс жеткізу жолдарымен айналысу керек.

Қазіргі таңда, әр түрлі идеологиядан сақтану үшін төл дәстүрімізді, ата-бабадан келе жатқан салтымызды, ана тілімізді, өзіндік менталитетімізді, ұлттық мұрамызды сақтау сияқты ойлар алға тартылуда. Елбасымыздың «Мәдени мұра», «Рухани жаңғыру», «Ұлттық код» деп аталған жобалары халқымыздың рухани деңгейін көтеру үшін, ұлттық және діни, сонымен қатар мемлекеттік бірегейлігімізді сақтау үшін жасалған қадамдар екені анық. Осы тұрғыдан, дәстүрімізбен етене сіңісіп кеткен төрт мазхабтың бірі Әбу Ханифа мазхабын халыққа насихаттап жүрген Қазақстан мұсылмандар діни басқармасының да рөлі зор екенін айта кеткен жөн.

#### Әдебиеттер:

1. Сейтбеков С., Нысанбаев С. Ислам тарихы. – Шымкент, 2002.
2. Әбсаттар қажы Дербісәлі. Біз ұстанатын діни жол. – Астана, 2012.
3. Әділбаев А., Әділбаева Ш. Әбу Ханифа және Ханафи мазхабы. – Алматы: Көкжиек баспасы, 2011.
4. Топалоглу Б. Ислам теологиясы. Кіріспе: Оқулық/Ауд. Н.Ж. Байтенова, С.У. Абжалов. – Алматы, 2014. – 276 б.
5. А.Игнатенко. ислам и политика: Сборник статей. – М.: Институт религии и политики, 2004. – 82-83, 97-98, 101-102 стр.

## ПРЕСВИТЕРАНДЫҚ АҒЫМДАРДЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

*Сағнадина А.Т.,  
магистрант, 2 курс, «Дінтану» мамандығы  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

*Ғылыми жетекші:  
Борбасова Қ.М.,  
филос.ғ.д., профессор  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

Көпұлтты, көпконфессиялы еліміздегі түрлі діни өмірдің негізгі тенденциялары туралы халықтың білімін жетілдіру керектігі сөзсіз анық. Пресвитериан діни бірлестіктері Қазақстанда кеңінен таралған неохристиандық ағымдардың бірі. 2011 жылдың басында елімізде 229 діни бірлестік, саны аз діни топтар мен филиалдар есепте тұрған. 2011 жылғы заң қабылданғаннан кейін қайта тіркеуден 55 жергілікті діни бірлестік өтті [1, 18 б.]. Ал 2014 жылы олардың саны – 92 діни бірлестікті құраса, 2015 жылы – 101 діни бірлестік [2, 332 б.] болған. Ал 2017 жылғы статистика бойынша Алматы қаласында пресвитериандық бағыттағы тіркеуден өткен 31 діни бірлестік [3] қызмет етуде. Бұл Қазақстандағы евангелизация саясатын іске асырушы шіркеулер санының тағы бір жоғарғы көрсеткіші болып табылады.

Пресвитериандық грек тілінен «presbyteros» сөзінен шыққан. Ол пресвитерлер немесе қауым басшысы арқылы жүзеге асырылатын шіркеуді басқарудың ерекше жүйесін білдіреді. Европада осындай типтегі шіркеулерді реформаторлық шіркеу деп атайды.

Пресвитериандықтар христиандық шіркеудің ең алғашқы құрлысына қайтып оралуды талап етіп, епископтықты теріске шығарды. Шіркеудің мемлекеттен бөлінуін талап етіп, ағылшын шіркеуіне қарсы шықты. Пресвитериандық шіркеулерді басқару жүйесі пасторлар мен пресвитерлердің қолында болғандықтан, ағымның атауы да осыдан шыққан. Алдымен діни қауым старейшиналары мен пасторларының жиналысы, кейін провинциялық және ұлттық синодтар пайда болды. Пресвитериандық шіркеулерде құдайға құлшылық ету өте қарапайым. Храмдарда ешқандай да керіліп шегеленген бейне де, мехрабтар да, икона да, шам да болмайды. Қазіргі таңда пресвитериандық ең алдымен Шотландияда, АҚШ, Канада және Австрияда таралған. Пресвитериандық шіркеулер Англияда және Солтүстік Ирландияда да айтарлықтай маңызға ие. Пресвитериандықтар сондай-ақ бұрынғы ағылшын отарлары Африкада және Оңтүстік Кореяда дамыған [4].

Пресвитериандықтар адам жанын құтқару тек Құдайдың қолынан келеді деп сенеді және католиктердегі Құдай мен адам арасындағы шіркеудің "делдал рөлін" теріске шығарады. Пресвитериандық доктрина Құдайдың жоғарғы күшіне сенуге және Құдайдан құт-береке келуі үшін тек сенім ғана керек екендігіне, оның ішінде құтқарылу сұрақтарына, тағдырға, Қасиетті жазудың

дұрыстығына негізделеді. Олар Қасиетті Жазуды үнемі үйренуге, сенім мен катехизистары, доктриналары көрсетілген теологиялық еңбектерді жарыққа шығаруға, білім алуға ерекше көңіл бөледі. Олардың ойынша, құтқарылуға жетудің жалғыз жол сілтеушісі – Қасиетті Жазу [4].

Пресвитериандықтардың дін іліміне келетін болсақ, олар басқа христиандық ағымдар секілді Құдайың Үштік бейнесіне сенеді және Иисус Христостың құдайлық та, адам табиғатын да мойындайды. Олар барлық христиандарға ортақ алғашқы күнә және мәңгі өмір туралы ілімді қабылдайды және пәк күйінде жүкті болудың шынайылығына сенеді [5].

Пресвитериандардың Қасиетті Жазу, Қасиетті Үштік Құдай, тағдыр, күнә, құтқарылу туралы діни сенімі, шіркеу, отбасы, діни рәсімдерге т.б. қатысты мәселелер 1648 жылы қабылданған «Вестминистрлік сенім ұстанымына» негізделеді [6]. Ал христиан дініндегі сенім ұстанымына қарсы конфессиялар мұндай құжаттардың болуы Жазбалардың жеткіліксіз екендігін білдереді деп есептейді. Олардың ұраны: «Інжілден басқа ешқандай сенім ұстанымы жоқ». Ал пресвитериандардың пікірінше: «Біздің неге сенетінімізді білу үшін Киелі Кітапта жазылған догмалық жүйені қамтитын сенім ұстанымы мен дін іліміне қарау жеткілікті [7].

Пресвитериандықтар басқа протестанттық конфессиялар сияқты Құдайдың рақымына жетудің құралы ретінде шоқыну мен евхаристия құпиясын мойындайды. Шомылдыру рәсімі – мәсіхшінің күнә үшін өлгені және Құдай Рухының тікелей әрекет етуімен Иса Мәсіхтің жаңа өміріге қайта келгенін білдіреді. Балалар Құдай берген уәделерді орындау арқылы шомылдыру рәсімінен өтеді. Шомылдыру рәсімінен өту әртүрлі болады: суды шашырату, құю және батыру арқылы. Шомылдыру рәсімін кез-келген жағдайда тек пастор ғана орындай алады. Шоқындыру Үштік Құдайдың атынан орындалады. Ал Евхаристия – Христостың айқышта өлгенін еске алу рәсімі. Діндарлар Христостың евхаристия рәсімінен басқа, барлық құлшылықтарға рухани түрде қатысатындығына сенеді.

Құлшылықта топпен бірге псалм шырқалады. Тарихының бастапқы кезеңінде еуропалық құрлықтағы Реформацияланған конфессияның шіркеулері олардың діни қызметтерінде қатаң реттелетін салттарды ұстанды. Алайда британдық және американдық пресвитериандар пуританизмнің ықпалымен құлшылық етуді жеңілдетуге тырысты. Олар литургиялық дұғалардан және дін қызметкерлерінің сәнді киімдерінен бас тартып, бүкіл қоғаммен ән айтуды ұсынды. Кейінірек, олардың діни нысандары одан әрі жеңілдетілді. XIX ғасырдың соңғы жартысында біртіндеп реформалар басталғаннан кейін бұл нысандар барлық деноминациялар бойынша қайта қаралды. 1906 жылы АҚШ-тағы Пресвитериан шіркеуі бірыңғай ғибадат кітабын (Book of Common Worship) қабылдады, 1970 жылы осы нұсқаулық Құлшылық ету кітабымен (The Worshipbook) ауыстырылды (бұл кітаптарды пайдалану мүлдем міндетті емес). Жеке шіркеулердің сессиялары өздерінің құлшылық ету формаларын анықтауға құқылы. Негізгі құлшылық жексенбі таңертен орындалады. Онда дұғалар айтылып, ән шырқалады, уағыздаушы тарапынан Інжілден мәтіндер оқылады. Уағыздаушы өз таңдауы бойынша қандайда бір тақырып аясында уағыз айтады. Құлшылық шамамен бір сағатқа созылады, діндарлардың қолайлығы үшін екі бірдей құлшылық жиі бірізді өткізіледі.

Пресвитериандықта діни қызметкерлердің құтқарылу мәселесіне қатысуын жоққа шығарады, сондықтан пресвитериандық шіркеулерде епископтық құрылым болмайды. Қауым өздерінің мүшелері арасынан құпия дауыс беру арқылы пресвитерлер мен диакондарды сайлайды. Кейбір пресвитериандық қауымдарда уағыздаушы болып әйелдерде сайлана алады.

Пресвитериандық дін ілімнің мынадай ерекшеліктерін атап өту керек:

- Құдайдың тағдыры туралы ілім, яғни адамның құтқарылатыны немесе құтқарылмайтындығы алдын-ала анықталған; оған жақсы немесе жамандық әрекеттер жасау арқылы әсер ету мүмкін емес;
- Шіркеудің жалғыз басшысы – Иисус Христос;
- Киелі кітап – сенім мен өмір мәселелерін реттейтін ең жоғарғы ереже;
- Шомылдыру рәсіміне назар аудару;
- Псалмаларды топтық орындау тәжірибесі;
- Құдаймен қарым-қатынаста шіркеудің делдал рөлін жоққа шығару;
- Қасиеттілерді канондау туралы догматты алып тастау;
- Уағыздардың айтылғаннан гөрі, оқылатынына көп көңіл бөлу;
- Құлшылық ету кезінде айтылған дұға негізінен пастордың импровизациясы болып табылады.

Пресвитериандықтың басқа да протестанттық ағымдар сияқты табыну ғұрыптарының қарапайымдылығы мен минимализмімен ерекшеленеді. Шіркеулерде иконкалар, керілу бейнелері, алтарь, шам болмайды, органдық музыка дыбысы естілмейді [5].

Пресвитериандардың айтуы бойынша, Киелі Жазба – сенімнің жалғыз беделді басшысы. Христиан дінінің өкілі өзін толғандырып жүрген кез келген сұрақтың жауабын Киелі Кітаптан таба алады. Осы мақсатта Пресвитериандық шіркеулерде Киелі Жазбаларды оқуды үйрететін курстар және жексенбілік мектептер бар.



Пресвитериандар христиандық ілімнің негізгі догматтарын Құдайың Үштік бейнесін, Иисус Христостың құдай – адам табиғатын, Марияның қасиеттілігін мойындайды. Пресвитериандардағы тағдыр мәселесінде, мысалы елуіншілерден айырмашылығы бар. Олар үшін тағдыр алдын ала белгіленіп қойылған, ал елуіншілерде керісінше тағдыр әр адамның өзінің қолында. Сонымен қатар пресвитерандық діни бірлестіктер басқа протестанттық бағыттардан епископтардың болмауымен ерекшеленеді. Мұндай епископтық басқару жүйесі англикандық шіркеулерге тән. Ал пресвитериандық шіркеуді пресвитер лауазымды тұлға басқарады. Адам мен Құдайдың арасындағы шіркеудің делдалдық рөлін, икона, крестті жоққа шығару, қасиетті әкейлерге, Мәриям анаға ерекше көңіл бөлмеу, евхаристия мен шоқынудан басқа құпияларды мойындамау, құлшылықты топпен орындауға, діни ілімді таратуға ерекше назар аударуы, Інжілді ғана мойындауы – барлық протестанттық, оның ішінде пресвитериандық ағымдарға тән ортақ сенім жүйесі болып табылады.

#### Әдебиеттер:

1. Мемлекет және дін. ҚР Дін істері агенттігінің журналы, №4 (23), 2012 – 70.
2. Қазақстанның тарихи және рухани-мәдени дамуындағы діннің рөлі: дәстүр және қазіргі заман. Ұжымдық монография / Роль религии в историческом и духовно-культурном развитии Казахстана: традиции и современность. Коллективная монография // З.К. Шаукенова және С.Е. Нұрмұратовтың жалпы редакциясымен. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2016. – 360 б.
3. Религиозные объединения [Электрондық қор]. – Қолжетімді режим: <http://din-almaty.gov.kz/deyatelnost-upravleniya/rubriki/religioznye-obedineniya.html>
4. Пресвитериандық шіркеулер [Электрондық қор]. – Қолжетімді режим: <https://kk.wikipedia.org/wiki/>
5. Пресвитериане [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc\\_colier/5457/](https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_colier/5457/)
6. Вестминстерское исповедание веры 1648 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://calvinism.ru/west.htm>
7. Особенности библейского пресвитерианства. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rockofisrael.com/Russian/EssenseOfBiblicalPresbyterianismR.htm>

## ИСЛАМ ДІНИ ҚОҒАМДАҒЫ БЕЙБІТШІЛІКТІ САҚТАУШЫ ФАКТОР

*Смагулов Н.А.,  
магистрант, 2 курс, «Дінтану» мамандығы  
Нұр-Мубарак Египет ислам мәдениеті университеті*

*Ғылыми жетекші:  
Анарбаев Н.С.,  
PhD доктор,  
Нұр-Мубарак Египет ислам мәдениеті университеті*

Ислам сөзінің негізі «салима», «иасламу», «ислам» яғни бейбітшілік, аманшылық деген мағынада келеді. Бұл сөз Алла тағаланың «Салам» деген көркем аттарының бірі болып келеді. Ал ислам шарият нормасындағы мағынасы толық мойынсыну, Аллахтың тағайындаған арнайы нормаларын орындау, одан басқа құдайларға табынбау. Алла тағала Құран кәрімде: «Ол сондай Алла, Одан басқа ешбір тәнір жоқ. Ол патша: өте пәк, есендік беруші» (Құран Кәрім. «Таһа» сүресі, 8-аят).

Ислам – Алла тағаланың өзінің Жәбірейіл періштесі арқылы өзінің құлы, әрі сүйікті әрі соңғы пайғамбары Мұхаммедке (с.а.у) жіберген шарият нормалары. Ислам адамзатқа бұл дүниеде және ақыретте жақсы өмір сүруіне кепіл болатын қағидалар жиынтығы. Ислам дінінің адамгершіліктік нормаларында тәрбиеге қатысты қайырымдылық, мейрімділік жақтары көп ескеріледі. Жақсылық көрсеткен адамның көңілі таза, мейрімділік қасиетке ие болады. Ислам дінінде сүйіспеншілік, мейрімділік, тазалық ерекше орын алады. Сол себепті, ислам дінінің тәрбиелік мәні бүгінгі таңда маңызы зор. Ислам дінінің ерекшелігі – ұлттық салт-дәстүрімізді, әдет-ғұрыпымызды, рухани қазыналарымызды бір жүйеге салып, құндылығын анықтап, арттыруға көмектесетін тәртіптілік заңы. Ислам діні имандылыққа жетелейді, бойында иманы бар адам ешуақытта жамандыққа бармайды.

Иманды адам ар-ұжданын, тазалығын, әдептілігін, әділеттілігін сақтайды. Әдептіліктің өзі адамның өзін-өзі тәрбиелеуіне, мінез-құлқын дұрыстауына көмектеседі. Мінезі құлқы дұрыс адам қоғамда, қоршаған ортада үлкен игілікті іс-әрекет жасауға дайын.

Әлемде ең тез дамып жатқан дін – ол Ислам діні. Жылдан жылға жүздеген тіпті мыңдаға басқа дін өкілдері хақ дін Исламды қабылдауда. Кәзіргі уақытта әлем бойынша 1,5 миллиардқа жуық мұсылмандар өмір сүреді және жыл өткен сайын бұл көрсеткіш өсе түсуде[2]. Еліміздің тарихы мен мәдениеті, дәстүрі ұзақ жылдар бойы Ислам дінімен тығыз байланыста дамып келеді. Ислам қазақ халқының өзіндік руханияты мен мәдениетінің қалыптасуындағы негізгі қайнарлардың бірі болып

табылады. Ол ұлттық салт-дәстүрімізді, әдет-ғұрыпымызды, рухани қазыналарымызды бір жүйеге салып, құндылығын анықтап, арттыруға көмектесетін тәртіптілік заңы.

Иә, ел тұтастығы мен рухани келісімнің маңыздылығы адамзаттың үйлесімді де берекелі өмір сүруінде алатын орны ерекше екені белгілі. Қашан да татулығы жарасқан, ауызбірлігі мен достастығы үйлесім тапқан ел бір арнаға түйісіп, халықтың тілегі мен ынта-ниеті, асыл армандары орындалып, бақытты қоғам, әрі бейғам өмір кешетіндігі ежелден белгілі. Ислам діні ең бірінші татулыққа, бейбітшілікке шақырады. Ол бірлікті, ынтымақтықты дәріптейді. Бірлік бар жерде тірлік бар. Тірлік бар жерде адамгершілік құндылықтар бар. Ынтымақты ел әр уақытта мәдениеті жоғары, салауатты ел болып есептелген. Сол себепті бабаларымыздың: «Бірлігі барды – жау алмайды» немесе «Бірлік бар жерде – тірлік бар» деген ұлағатты сөздің астарында ел тыныштығын негіздегені байқалып тұр. Адамның мына заманда орынсыз әрекетке аяқ басуы – имансыздығының нәтижесі. Тіптен Отанды сүю, өзінді жақсы көру, өзгені өзіндей сезіну имандылықтан бастау алмақ. Имансыз тіптен ұлттық рухында жоғалтып алмақ. Қазіргі заманда Батысқа еліктеп жастарымыз өзінің ұлттық мәдениетін ұмытуға да аяқ басты. Қаймағы бұзылмаған қайран жастар оларды дер кезінде бұзбай, өзінің қандай деңгейде өмір сүріп жатқандығын ешқашан ұмыттырмау керек. Адамға ешқашан сырттан қайғы келмейді, ол әрбір адамның өзінің істеген іс-әрекетінің жемісі. Сондықтан адам осы әрекеттермен алдын ала күресуіміз шарт, себебі адам асқынып кеткеннен кейін, оған ешқашан ем жүрмейді. Еліміздің болашағы осы жастардың қолында, заманның қандай екендігін адамнан білеміз. Тәрбие-тәлім болмай, ешқашан жұлдызы жанған жұрт болмайды. Құранды оқып, хадисті жаттаған сайын адамның санасы жаңғырып, ақыл-ойы кеңейді. Қазіргі заманда жылтырмен ораған қорапшадағы бос зат секілді, адамдардың көбісі бос әрекетке аяқ басып жүр.

Адам имандылық жолында әрекет етсе, ең бірінші оның ісі одан кейін оның аузындағы сөз түзеледі. Адамға басқа пәле тіл деп атаған, егер адамда сөз түзелсе, одан кейін адамның ісі оңға басады. Имансыз адам құдайдан қорықпайды. Адам бойында иманы болмаса, адам орынсыз әрекеттерге аяқ баспақ. Адамның адамдық қасиетінің аяққа басылуы – ол имансыздықтың нәтижесі. Ұлан-байтақ Қазақ жері көп ұлтты, көп конфессиялы, әлденеше мәдениеттер тоғысқан мемлекет екені баршаға мәлім. Алла тағаланың жақсылығы және Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың бейбітшілік сүйгіш әрі салиқалы саясаты, парасатты басшылығы арқасында мемлекетімізде жүзден астам алуан тіл мен дінді, түрлі діл мен мәдениетті ұлттар мен ұлыстар өзара ауызбірлік пен ынтымақта тату-тәтті өмір сүріп келеді.

Мәдениеттердің бір-біріне деген игі әсері, өзара тоғысуы және имандылық пен парасаттылық, тектілік пен зиялылық арқылы мәдениеттер байып өркендейді. Осы арқылы адамзат өркениеттерінің өзара үйлесімі қалыптасады. Сол себепті мәдениеттер мен діндер арасындағы диалог пен өзара түсіністік, біздіңше, бірте-бірте қылаң бере бастаған ұлттар мен ұлыстар қақтығысын болдырмаудың басты құралы бола алады. Ислам діні мәдениеттің жоғарғы деңгейде болуын талап етеді. Адамгершілігі мол адам парасатты, ақылды, ізгілікті болып келеді. Еліміз егемендік алып, тәуелсіз мемлекет болып өмір сүріп келе жатқанына 25 жылдан астам уақыт болды. Осы жылдар аралығында біздің қоғамымыздың барлық салаларында түбегейлі өзгерістер жүріп жатыр. Сол өзгерістердің негізін салушы осы қоғамда өмір сүріп жатқан адамдар. Осы ретте 14 ғасырдан бері адам баласын ізгілік пен қайырымдылыққа, ынтымақ пен бірлікке шақырып келе жатқан ислам діні әлемге шуақ шашып, нұрын тарата бастағаннан бері татулық пен достық, әділдік орнауда. Ислам өмірді ұлықтайды, адамдарды оны қадірлеуге үндейді.

Қасиетті Құранда: «Ізгі істерге, тақуалыққа көмектесіндер. Күнә жасауға, жаулыққа жәрдемші болмандар. Құдайдан қорқындар, оның қаһары, тегінде, тым қатал» (Құран Кәрім. «Ал-Майда» сүресі, 2-аят) деп, Алланың тура жолмен жүруге, иманнан таймауға, игілікке, қайырымдылыққа, шапағатқа шақырады, жамандықтан сақтандырады. Сөйтіп, ислам барша адамзатқа әділдікті үлгі, зұлымдықты харам етеді. Өзара жәрдем беру, мейірімді де рахымды, бауырмашыл болу оның ұлық тәлімдерінен. Ислам діні ақыл мен парасатты жоғары қоя отырып, өзгенің де ой-пікіріне құрметпен қарайды. Адамды бір ғана сенімге арқандап, оған қатаң көзқарастарды танбайды, оған ешкімді мәжбүрлемейді. Құран Кәрім: «Дінде зорлық жоқ» (Құран Кәрім. «Ал-Бақара» сүресі, 256-аят) дейді. Бұл дініміздің ұстанымы, адамзатқа көрсеткен жолы, Алла тағаланың нығметтерін қадірлеу, салиқалы мақсат қоюына көмектесу деп бағамдаймыз. Жаратушы Иеміз әлемдегі барлық іс-шаралардың ақ-қарасын ажыратып бергеннен кейін адам баласының қай жолды таңдауын өз еркіне салады. Әрине, Алла тағаланың барша адамзаттың бір ғана сенім-нанымына ұйытып қоюына құдіреті жетеді. Бірақ, Ол адамзатқа өзі жаратқан басқа мақұлықтарына бермеген ақыл-ой, сана бостандығын бергендіктен, үлкен сеніммен еркіне жібереді. Бұл тұрғыда да Алла тағала Құран Кәрімде: «Сен адамдарды мұсылман болуға күштеп көндіремін деп ойлайсың ба? Жоқ, жер бетіндегі адамдар тек Алла Тағаланың бұйрығы болса ғана түгел мұсылман болады» дейді. (Құран Кәрім. «Юнус» сүресі, 99-аят). Бұдан шығатын қорытынды – жаппай исламды қабылдау тек бір Алланың қалауында. Тәңіріміз адам баласын жалпы қай дінде болсын, өзара мәмілемен бейбіт қатар өмір сүруге міндеттейді. Ислам – саналы адамдарды, өз еркі



және қалауымен қайырлы, игілікті істерге жетелейтін құдіреті күшті Жаратушының заңы. Ислам – тәрбие. Ислам – бақытқа жетелейтін, иман мен Алла заңдарын қамтитын тура жол. Ислам – сүйіспеншілік, құрмет. Ислам – сенім, ғибадат, дұға. Ислам – адамзат, отбасы, қоғамды дамытып, үйлестіруші күш. Ислам – адамды Жаратушы Алламен, өзге пенде мен әлеммен, айналасындағылармен байланыстырып, тәртіпке салатын, оған жол нұсқап, жетелейтін үлкен сенім. Сол себепті атақты философ Анри Бергсон дін жайында: «Өткен тарихта және заманымызда ғылымды, пәлсапаны білмейтін қоғамды кездестіруге болады. Бірақ, дінсіз қоғам болмайды[3]» деген.

Өз кезегінде Ислам басқа дін өкілдерімен төрт түрлі жолмен байланыс жасауды дұрыс көреді. Олар: 1. Танысып, білісіп, жақсы қарым-қатынаста болу; 2. Бір-біріне жәрдемдесу; 3. Жақсылық жасау; 4. Әділ болу.

Алла тағала Құран Кәрімде танысып, білісіп, қарым-қатынас жасау жайлы: «Ей, адамзат! Сендерді біз әуелде бір еркек, бір әйелден (Адам мен Хауадан) бір ата, бір анадан жаратып, өрбіттік... Өзара қарым-қатынас жасауларың үшін көптеген ұлт, ұлыс етіп көбейттік. Ал ерекше діндар болғандарыңды Алла құрметті санайды. Анығында, Алла барлық нәрсені біліп, бәрінен хабар алып отырады» - деген. (Құран Кәрім. «Хұжұрат» сүресі, 13-аят).

Сонымен, барша адамзат бір ата-ананың перзенттері. Адамдардың түрлі ұлт-ұлысқа бөлінуі, бір-бірімен жер немесе мал-дүниеге таласып, ұрыс-жанжалмен өмір сүруі емес, қайта олар бір-бірімен танысып, қамқорлық жасап, өзі халифа болған уақытта елін өркендетуге шақыруы ләзім. Алла тағала құзырында абыройға мал-дүниеммен емес, қайта Алла тағаладан қорқумен және де жіберген әміріне мойынсұнумен жететінін айтқан жөн. Ал жақсылық жасау, әділ болу жайлы да Алла тағала Құран Кәрімде: «Ал кәпірлер ішіндегі сендермен соғыспағандарға, сендерді мекендеріңнен қуып шықпағандарға келсек, оларға жақсылық жасаудан, олар туралы әділ болудан Алла сендердің жолдарыңды тоспайды. Алланың әділ жандарды жақсы көретіні даусыз» деп өсиет еткен. (Құран Кәрім. «Мұмтахина» сүресі, 8-аят).

Алла тағала бір аятта адамдар бір-біріне бөтен еместігін ескертсе, екінші аятта қайсы дінде болмасын оларға жақсылық жасауды және де әділ болған жандарды жақсы көретіндігін атап көрсетеді.

Ислам дінінде адамадық құндылықтар ол бес принцип аясында қарастырылады, не оны «мұсылманның жеке басына қатысты құндылықтар» деп атасақ та болады. Олар: дін, жан, ақыл, ар намыс, мүлік[4].

Басқа діндер де осы бес нәрсенің маңыздылығы жайында сөздер келеді. Жер бетіндегі мемлекеттер заңдары да тура осы тәртіппен болмасада, бірақ осы бес принцип нәтижесінде негізделеді.

Ислам осы маңызды бес принципті адамның бар болуына және оның өмір сүруіне байланыстырды. Өйткені адамның дұрыс өмір сүруіне бұл бес принцип негіз болады.

1. Дін бұл мұсылманның ең қымбат және ең қасиетті принципі. Ал мұсылмандар қоғамы үшін хақиқи отан рөлін атқарады.

Алла Тағала діннің маңыздылығын өмірімізде басқа да қымбат және маңызды заттардан қарағанда бөлек қояды: «Оларға айт егер де әкелерің, балаларың, бауырларың, жұбайларың, туған туысқандарың, тапқан таянған мал пұлдарың, тоқтап тоқырауға ұшырауынан қорқатын сауда саттық кәсіптерің және өздерің үшін ұнайтын үй жайларың сендер үшін Алладан, оның пайғамбарынан және Оның жолында күрестен сүйікті хәм маңызды болса, онда Алланың пәрменін (алапан азабын) күтіндер. Алла (қу дүниені жанындай жақсы көретін) азғын қауымды әсте тура жолға салмайды». (Құран Кәрім. «Тәуба» сүресі, 24-аят)

Дін бұл маңыздылығы бойынша басқа заттарға қарағанда ең біріншісі және қасиеттілігі бойынша ең алдыңғысы. Сондықтан да ислам жүйесінде дінге деген алауыздық бұл қасырет, ал дінді мойындамау қасыреттен де ауыр.

2. Жан бұл адамның бар болуына және оның өмірінің сақталуына қатысты бес принциптердің ішіндегі маңыздылығы бойынша діннен кейін тұратын принцип. Адам әр қашанда өінің жаны үшін бәріне дайын болған. Алла Тағала: «Сол адам баласы өз бауырынан безеді, тіпті өз анасы мен әкесінен, жан жары мен бала шағасынан. Сол күні олардың әрқайсысы өз басымен қайғы болды»(Құран Кәрім. «Абаса» сүресі, 34-37-аят). Аяттың мағынасынан қиямет күні адам өзінің жаны үшін барлық жақын адамдарынан бас тартады.

3. Ақыл бұл адамның өзінің адамдық қасиеттерінің дұрыс қалыптасуына, Алла Тағала өзінің шаригатын бекіткен адамдар қатарына кіруіне себеб болады. Сондықтан да адам ақылды барынша қорғап, бағалауға тырысады. Алла Тағала: «Расында біз аманатты жеті қат көкке, жерге және тауларға ұсындық. Алайда олар оны мойындарына алудың қашты, оның ауыр жауапкершілігінен қорықты. Сөйтіп, оны адам баласы өз мойнына алды» (Құран Кәрім. «Ахзаб» сүресі, 72-аят). Жынды адам бұл жауапкершіліктен босатылады, өйткені ақыл адамдылықты айқындаушы фактор.

Дін бірінші өйткені бұл адам өмірінің мақсаты, адам жаратылуының себебі. Алла тағала Құранда: «Мен жындар мен адамдарды құлшылық үшін жараттым» деді. (Құран Кәрім. «Аз-Зарият» сүресі, 56-аят)

Жан екінші өйткені бұл адам өмірінің жалғасуына себеб.

Ақыл үшінші өйткені бұл адамдағы адамдық қасиеттердің дұрыс қалыптасуына себеп болады.

4. Ар намыс бұл сипат, онымен адам ерекшеленіп, мақталынады. Осы сипат арқылы адамдар арасында бір біріне деген құрмет, сыйластық орнайды.

5. Мүлік соңғы болып тағайындалды. Өйткені өмірдің дұрыс болуы, өмірдегі хақиқи мақсаттарды орындау үшін адам денсаулығы болуы тиіс. Адамның денсаулығы оның дұрыс тамақтанып, өзіне қарау арқылы болады. Ал бұл қажеттіліктерді орындау үшін адам материалдық заттарға мұқтаж. Сондықтан да мал мүлік адам өмірінің жалғасуында үлкен рөл атқарады.

Байқағанымыздай ислам діні осы құндылықтардың ең маңыздысы дінмен бастап мүлікпен аяқтады.

Осы келтірілген құндылықтар адамның жаратылуына және адамзат өмірінің жалғасуына үлкен себеб тигізеді. Осыған орай ислам шариғаты осы нәрселердің сақталуын қадағалап, бұзылуына жол бермейді. Әрбір осы бес өмірлік принципті бұзушыға ислам діні жазасын тағайындайды.

Ислам діні мұсылмандар мен олардың қоластындағы өзге дін өкілдеріне де тең құқық береді, мұсылмандарға тиесілі немесе міндетті нәрселер оларға да міндетті және оларға да дін еркіндігі толығымен берілген. Мұсылмандармен бірге бір мемлекетте тұратын «Кітап иелері» өкілдері жайлы шариғатымыз бірқатар шешімдер шығарған:

1. Олардың тәрк етуіне немесе белгілі бір сенімге мәжбүрленуіне жол берілмейді. Өйткені, жоғарыда айтқанымыздай, Алла тағала Құранда: «Дінде зорлық жоқ» деген. (Құран Кәрім. «Бақара» сүресі, 256-аят).

2. «Кітап иелері» діни рәсімдерін өткізуге құқылы. Шіркеулері бұзылмайды, пұттары қиратылмайды. Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) өзінің хадисінде: «кім зиммиге (басқа дін өкілі) қастандық жасаса маған қастандық жасағаны. Кім маған қастандық жасаса Аллаға қастандық жасағаны[5]» деген. Яғни, оларды ғибадат жасап жатқан діндерінен қайтармандар деген.

3. Ислам олардың діндерінде рұқсат етілген тағамдарын пайдалануына да мүмкіндік береді.

4. Өз дініндегілеріне үйлену, ажырасу еркіндігі сақталады.

5. Ислам олардың абырой мен құқығын қорғайды. Ұрыс-жанжал болған жағдайда да олармен әдеп сақтап, сыпайы сөйлесуге шақырады. Алла тағала Құран Кәрімде: «Бұрын кітап түсірілген адамдармен өте сыпайы сөйлесіңдер. Ал олардың арасындағы керібаққандардың жайы басқаша. «Біз өзімізге берілген кітапқа да, сендерге берілген кітаптарға да иландық. Сендердің тәңірлерің де, біздің Тәңіріміз де біреу-ақ. Біз бір Аллаһқа ғана бойсұнғандармыз» деңдер» деген. (Құран Кәрім. «Ғанкәбут» сүресі, 46-аят). Мұсылмандармен бірдей басқа түскен қайғы-қасіретке де тең құқықты.

6. Ислам діні мұсылмандарға оларды зиярат етуге, сырқаттанып қалса көңілін сұрауға және бір-бірімен сауда-саттық жасау секілді т.б. істерге рұқсат етеді.

Сөз соңында, асыл дініміздің ұлағатты да тәрбиелі қағидаларынан дінаралық татулық пен үйлесімнің адамзат аталуының алдында киелі борыш екенін ескерсек, сол киелі борышымызды әр саналы азамат тиесілі дәрежеде атқарса, қоғамымыздың тыныш та бейбіт ғұмыр кешетіндігінде біздің күмәніміз жоқ. Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың сөзінде: «Әлемде бір ғана қауым бар, ол – адамзат қауымдастығы, бір ғана жаратушы бар, ол – Аллаһ Тағала. Бір ғана тіл бар, ол – жүрек тілі. Ендеше барша адамзаттың тілегі бір» деп үндеу тастағаны бізді дінаралық татулық пен өзара келісім негізінде тыныштық орнаған қоғамда ғана тілегіміз бен ізгі арманымыз орындалатынына нық сенім білдіруге болады.

#### Әдебиеттер:

1. Құран Кәрім. Халифа Алтай. «Фахд» баспасы. – 1991.
2. www.muftayat.kz
3. Бергсон А. Екі қайнаркөз. – «Канон» баспасы, 1994. – 243 б.
4. Абдулла М. Әсәру икомати аль-худуд. – «Мактабату уаһба» баспасы, 1986 – 55 б.
5. Сунан Ат-Тирмизи. Абу Иса Ат-Тирмизи. Даруль ғорби ислами. – 2008.

## ҚҰРАНЫҢ ИБРАҺИМДІК ДІНДЕРДІҢ КІТАПТАРЫМЕН ОРТАҚ ТҮСТАРЫ ЖӘНЕ ҚАЙШЫЛЫҚТАРЫ

*Тлеубердиев Б.К.,  
магистрант, I курс, «Исламтану» мамандығы  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

Адамзат тарихына қарайтын болсақ, адам баласы қашанда өз ортасына қарай дін ұстанып жүрді. Оның қағидаларын орындауда қасиетті кітабына сүйенді. Аллаһ тағала әуелгі пайғамбар, атамыз Адам (а.с.)-нан бастап, соңғы пайғамбарымыз Мұхаммед (с.а.с.)-ға дейінгі аралықта барша халыққа Өз дінін жіберіп отырған. Пайғамбарлардың кейбіріне қауымын тура жолға бастасын деп парақтар (мысалға Адамға (а.с.) он парақша, Шииске елу, Ыдырысқа отыз және Ибраһимге он парақша секілді), ал қайсыбіріне кітаптар түсірген (Дәуітке (а.с.) Зәбүрді, Мұсаға (а.с.) Тәуратты, Исаға (а.с.) Інжілді, Мұхаммедке (с.а.с.) Құранды бергендей).

Ислам ғұламалары яһуди мен христиандардың Ибраһимдік діндерге (кітап иелеріне) жататындығы жайлы бір ауыздан келіскен Имам Матуриди, «Әһлі кітап» деген терминологиялық ұғымды, Алла тарапынан келген бір иләһи «Кітапқа» иман еткендер. Алайда, ол кітап кейіннен адам тарапынан өзгертілген болуы да мүмкін деп қарайды. Ол: «Ақыл иесі жалпы адам баласының тәбиғатында бір Жаратушыға деген сенім бар. Бұл сенімнің көңілдерде орнығып, беки түсуі үшін хазреті Адамнан соңғы пайғамбар Мұхаммедке (с.а.с.) дейін белгілі бір заманда, белгілі бір мекенге пайғамбар жіберіліп отырды. Осы тұрғыдан бүкіл пайғамбарлар «Тәухид» (бір Жаратушыға сену) сенімін насихаттады. Алайда, олардың (пайғамбарлардың) қайтыс болуымен бұл тәухид сенімі бұзылды. Немесе халал және харам сияқты үкімдерді өз ішіне алған Забур, Тәурат және Інжілге иман еткендер өзгертті»<sup>4</sup>

Ибраһимдік діндердің кітаптарына қысқаша шолу:

1) Тәурат – Мұса пайғамбарға (а.с.) түскен иләһи кітап. Көне еврей тілінде тәурат сөзі «заң», «иләһи пәрмен» деген мағыналарды береді. Қасиетті Құранда Тәураттың Мұсаға (а.с.) түсірілгендігі, Алла Тағала осы кітабы арқылы оған қауымы Бәни Исраилды туралыққа бастап, үкім етуге бұйырғандығы жайында хабарланады. Мысалы, Бақара сүресінің 53-аятында «Мұсаға Кітапты (Тәуратты) түсірдік», – делінген. «Біз ішінде туралық пен нұр бар Тәуратты түсірдік» (Мәида, 44). Тәуратта ғибадаттың жай-жапсары мен түрлі мәселелерге жауап берілген. Кітапты дұрыс құрметтемей, оған амал етпегендердің істерін Алла Тағала Жұма сүресінің 5-аятында «Тәурат жүктелініп, сосын оны ұстамағандардың мысалы көп кітап көтерген есектің мысалындай. Алланың аяттарын өтірікке шығарған қауымның мысалы қандай жаман! Алла залымдарды тура жолға бастамайды», – деп айыптап, әшкерелеген.

2) Зәбур – Дәуіт пайғамбарға (а.с.) түскен кітап. Хақ Тағала Ниса сүресінің 163-аятында: «Дәуітке Зәбурды бердік», – дейді. Зәбур сөзі «жазылған кітап» деген мағынаны білдіреді. Бұл иләһи кітапта Алланың әмірлері айтылған. Жалпы Құран Кәрімде Дәуіт пайғамбарға (а.с.) нәзіл болған Зәбур кітабы туралы аяттар көп емес. Тек Әнбия сүресінің 105-аятында: «Расында Біз Зәбурда зікірден кейін: «Жерге ізгі пенделерім мұрагер болады», – деп жаздық», – делінген.

3) Інжіл – Иса пайғамбарға (а.с.) түскен кітап. Құран Кәрімде Мәида сүресінің 46-аятында: «Сондай-ақ олардың (пайғамбарлардың) ізінше Тәуратты растаушы Мәриямұлы Исаны жібердік. Әрі оған ішінде туралық, нұр және тақуалар үшін насихат бар Тәуратты бекітуші Інжілді бердік», – делінген. Інжіл Мұса пайғамбардан (а.с.) кейін біраз адасушылықтарға ұрынған Бәни Исраил қауымын туралыққа салу үшін Алла Тағала тарапынан Иса пайғамбарға (а.с.) түсірілген кітап. Інжіл сөзі «ізгі хабар» деген мағынаны білдіреді. Інжіл Құраннан бұрын түскен кітап. Құран Кәрімде нақ осы Інжілде Иса пайғамбарға (а.с.) өзінен кейін соңғы пайғамбардың түсетіндігі туралы сүйінші хабар бар болатын. Саф сүресінің 6-аятында Алла Тағала былай дейді: «Сол уақытта Мәриямұлы Иса: «Уа, Исраил ұрпақтары! Расында мен сендерге (жіберілген) Алланың елшісімін. Қолымдағы Тәуратты растаушымын әрі менен кейін келетін Ахмед атты елшімен қуандырушымын». Бірақ олар ол (яғни, сол айтылған пайғамбар Мұхаммед (с.а.с.) ашық дәлелдермен келген сәтте: «Бұл нағыз сиқыр», – десті».

4) Құран Кәрім – ақырзаман пайғамбары Мұхаммедке (с.а.с.) түскен кітап. Ислам дінінің негізі Құран мен Пайғамбардың (с.а.с.) сүннеті. Құран Кәрім Алла Тағала тарапынан Жебірейіл періште арқылы уахи етіліп, Мұхаммед пайғамбарға (с.а.с.) жиырма үш жылда нәзіл болынды. Алла Тағала Жүніс сүресінің 57-аятында: «Уа, адамдар! Сендерге Раббыларың тарапынан бір үгіт, жүректерге шипа және иман келтіргендер үшін тура жол бастаушы әрі рахым (ретінде Құран) түсті», – деген. Ал Исра сүресінің 9-аятында: «Расында осы Құран ең тура жолға бастайды және ізгі іс істейтін мүміндерге үлкен сый бар екендігін сүйіншілейді», – деген<sup>5</sup>.

<sup>4</sup> Мансур әл-Матуридие гөре ислам діші дінлер, «Емин иәйынлары» баспасы, Бурса. – 2013. 525 бет. 97 б

<sup>5</sup> <http://fatua.kz/kz/post/view?id=206>

Тура жол – ол Жаратушы Аллаһтың жалғыздығы, ортағы жоқ, серігі жоқ, тумаған, туылмаған, әрі ешбір нәрсе Онымен тең еместігінде. Құранның «Ихлас» сүресінде: (Мұхаммед) «Айт! ол Аллаһ жалғыз. Аллаһ мұңсыз (ешбір нәрсеге мұқтаж емес). Тумаған, туылмаған. Әрі ешбір нәрсе Оған тең емес», - деп көрсетеді.

Адамзат баласы уақыт өте келе нәпсі жетегіне ілесіп пайғамбарлардың бірін теріске шығарып, енді бірінің қанын төксе, қайсыбірін Алланың баласы деп таныды (мысалы яһудилер Ғұзайрды, христиандар Исаны айтқандай). Бұған Аллаһ тағала Құранда: (Мұхаммед) «Ей, әһли Кітап! (еврей, христиан) Сендер мен біздің арамыздағы бірдей бір сөзге келіңдер. Ол: Аллаһ Тағалағадан өзгеге құлшылық етпейік. Оған ешнәрсені ортақ қоспайық. Аллаһтан өзге бір-бірімізді тәңір тұтпайық» де»<sup>6</sup>, – деп ескертті.

Түптің – түбінде барлығы да Құран принципін ұстану керектігін, қазіргі біз жетуге тырысып жүрген жаһанданудың үлгісін көрсетіп Құранның мағынасында былай дейді: «Ей, Израйыл ұрпақтары! Берген нығметім мен ырыс-берекемді еске алыңдар. Маған берген уәделеріңді орындандар. Сонда Мен де берген уәдемді орындаймын. Әрі Менен ғана қорқыңдар. Қолдарыңдағы Тәуратты растаушы Мен түсірген Құранға сеніңдер. Сондай-ақ, алғашқы қарсы келушілердің бірі болмандар. Және де аяттарымды арзан бағаға сатпандар (дүние үшін бұрмаламандар). Менен қорқыңдар. Ақиқатты жалғанмен араластырмандар. Ақиқатты біле тұра қасақана жасырмандар»<sup>7</sup>.

Имам Матуриди, Құрандағы: «Әр топ өз сенімі мен ұстанымын мақтан тұтып, соған мәз болады» (Мүминун сүресі, 53-аят) деген аяттың тәпсірінде: «Дінді ұстанбай әркім жеке басымен қалар болса, ақиқат ісінде бір мәмілеге келе алмайды. Сол себепті, барлығы Хақ бір дінге жабысулары керек»<sup>8</sup> дейді. Яғни, дін ұстануда пайғамбарға ілесіп, кітапқа сүйену керектігін меңзейді.

Пайғамбардың өтуімен адамдар араларындағы кітапты көңіл қалауларымен бұрмалар болса, діндерінің тек жұрнағы қалары белгілі. Кітап түскен қауым қасарысып өз қалауларын таңдап қайшылыққа түсті. Ол істерінің дұрыс еместігін көрсетіп Құранда: «(Уа, Мұхаммед! Сен оларға: ) «Уа, Кітап иелері! Тәурат пен Інжілді және өздеріне Раббыларың тарапынан түсірілгенді тура орындамайынша түк те емессіңдер» деп айт» (Мәйда, 68), – деп туралыққа шақырды. Олардың өз тарапынан көрсеткен қарсылықтарына Аллаһ тағала Құранда: «Әрқашан оларға: «Аллаһ түсірген Құранға иман келтіріңдер» деп айтылса: «Өзімізге түсірілгенге иман келтіреміз» деп, Құранға қарсы болады. Олардың қолдарындағы Тәуратты растаушы Құран ақиқат. Оларға: «Егер Тәуратқа иман келтірген болсаңдар, бұрын Аллаһтың пайғамбарларын неге өлтірдіндер?» —де»<sup>9</sup>, – деп қарсылықтарының негізсіздігін нұқыды. Тіптік кеубіреулерінің паңданып айтқан сөздері мен қылған қылықтарына: «Әрине олардың: «Аллаһ кедей, біз баймыз» деген сөздерін Аллаһ естіді. Олардың айтқандары мен жазықсыз пайғамбарларды өлтіргендерін жазамыз да оларға: «Күйдіруші азапты татыңдар!»», – дейміз», - деп қайтар жақтарының ауыртпалығымен зілдеді.

Яһуди қауымы Тәураттағы хабарларға сүйеніп, ақырғы пайғамбардың келетінін білген, күткен. Арабтармен кейде орын алған ерегес пен арадағы жанжал барысында «Соңғы пайғамбар келсін, осыдан келгенде, сонда көресіңдер, көрсетеміз сендерге», – деп кіжінетін. Соңғы пайғамбардың Аллаһ тағаланың қалауымен араб баласынан шығуын, танып тұрса да танымаған кейіп танытып мойындамауын, қарсы болуын Аллаһ тағала Құранда: «Олардың қолдарындағы Тәуратты растаушы Құран келген шақта, олар бұрын (ең ақырғы келетін пайғамбар арқылы кәпірлерге) үстемдік етуді тілеген бола тұра өздеріне Тәуратта таныған (Мұхаммед) келген заманда олар қарсы шықты. Қарсы шығушыларға Аллаһтың лағынеті болсын»<sup>10</sup>, – деп әшкерелеп кейінгілерге естіртті.

Ибраһимдік діндердің кітаптарындағы яһуди мен христиан арасында Ибраһим (а.с.)- ды өздеріне теліп, иемдену бар екендігін, оның олай емес екенін Құранда былай деп баяндайды: «Ей, әһли кітап! Інжіл де Тәурат та Ибраһимнен көп уақыт өткен соң түсіріле тұра неге ол жайлы таласасыңдар? Осыған да ақылдарың жетпей ме? Мейлі, шет жағасын білетін тақырыптар хақында пікір таласуға шамаларың жетеді делік. Бірақ білмейтін мәселелер жайлы неге сөз таластырасыңдар? Негізінде, істің ақиқатын Аллаһ біледі, сендер біле алмайсыңдар. Ибраһим еврей де, христиан да емес, ол ханиф (Аллаһты «жалғыз» деп білген) мұсылман еді»<sup>11</sup>. «Немесе Ибраһим, Исмайыл, Ысқақ, Яқұп және ұрпақтары «еврей яки христиан еді» дейсіңдер ме? Оларға: «Сендер ме, әлде Аллаһ па жақсы білетін?» де. Аллаһ Тағаланың білдірген ақиқатын біле тұра жасырғаннан артық кім залым болуы мүмкін? Аллаһ не істегендеріңнен хабарсыз емес»<sup>12</sup>.

<sup>6</sup> «Әли Имран» сүресі, 3\64.

<sup>7</sup> «Бақара» сүресі, 2\40-42.

<sup>8</sup> Әбу Мансур әл-Матуриди, Китәбут таухид, «Дәру садаыр» баспасы, Байрут. – 2007. 538 бет. 4-5 бб.

<sup>9</sup> «Бақарас» сүресі, 2\92.

<sup>10</sup> «Бақара» сүресі, 2\89.

<sup>11</sup> «Әли Имран» сүресі, 3\66-67.

<sup>12</sup> «Бақара» сүресі, 2\140.

Құранның Ибраһимдік діндердің кітаптарындағы тағы бір қайшылығы, Иса (а.с.)-ның Аллаһтың баласы еместігін, олар ойлағандай айқыш ағашқа асылып өлмегендігін айшықтауы: «Дегенмен, олардың серттерін бұзулары, Аллаһтың аяттарына қарсы шығулары, пайғамбарларды жазықсыз өлтірулері және «жүректеріміз перделі» дегендері үшін (оларға пәлекет бердік). Әрі Аллаһ Өзіне қарсылық көрсеткендері үшін жүректеріне мөр басқан. Сондықтан, өте азынан өзгелері иман келтіре алмайды. Және (Исаға) қарсы шығулары мен Мәриямға үлкен жала жапқандары үшін. Тағы да «Аллаһтың елшісі Мәриям ұлы Иса Мәсіхті өлтірдік!» – дегендері... Негізінде, олар оны өлтірмеді де, аспады. Бірақ оған ұқсатылды (Олар Исаға ұқсатылған сатқынды өлтірді). Расында, ол жайында қайшылыққа түскендер, әрине, одан күдіктенуде. Олардың оған қатысты мәліметтері жоқ. Бірақ күмәннің соңында. Олар оны анық өлтірмеді. Олай емес, Аллаһ Тағала оны Өз жағына көтерді. Аллаһ өте үстем, хикмет иесі. Әһли кітап Исаға өлуінен бұрын сөзсіз иман келтіреді. Және қиямет күнінде ол оларға куә болады. Сонда еврейлердің зұлымдықтары мен көптеген адамдарды Аллаһтың жолынан адастырғандықтары және оларға тыйым салынған бола тұра пайда үшін пайыз алулары әрі адамдардың малдарын орынсыз жегендері үшін бұрын адал етілген нығметтерді харам еттік. Олардың арасындағы күпірлікке бой алдырғандарға күйзелтуші азап дайындадық»<sup>13</sup>.

Берушісі барлығына ортақ Жаратушы Жаббар Ие болғандықтан олардағы мәтіндердің ортақ тұстары мен ұқсастықтарының орын алуы заңдылық. Аллаһ тағала Ниса сүресінің 136-аятында мүмін мұсылмандарға: «Уа, иман келтіргендер! Аллаға, Оның елшісіне әрі сол елшісіне түсірген кітапқа және одан бұрын түскен кітапқа иман келтіріндер», – деп әмір етеді.

Құрандағы Інжілмен ұқсас болып көрінген мәтіндерге қарап кейбір батыс шығыстанушылары хазіреті Мұхаммед (с.а.с.) Құранның мазмұнын христиан кітаптарынан тікелей оқыған болуы мүмкін деген қисынсыз пікір айтады. Аллаһ тағала осының алдын алып, пайғамбарды «оқи алмайтын умми» етіп даналығымен «Анкабұт» сүресінде: «Сен бұдан бұрын кітап оқымаған да, оны қолыңмен жазбаған да едің. Егер солай болса, бұзықтар сөзсіз күдіктенер еді, – деп, осындай жайдың болатындығын ашық баян етеді.

Бірде хазіреті Мұхаммед (с.а.с.) Мәдинада болған кезінде Нәжраннан христиандардың өкілі ретінде дін басылары мен ел басшылары бар 70 адам келіп пікір таластырады. Олар Пайғамбардың сөзін қабыл етпей, өз сенімдерінің дұрыстығын айтып, хазіреті Исаны Жаратушының баласы деп қасарысады. Сонда мына аят түседі: «Иса жайында саған мағлұмат келгеннен кейін өзіңмен кім таласса да оларға: «Келіндер! Балалар-ымызды, балаларыңды, әйелдерімізді, әйелдеріңді, өздер-імізді және өздеріңді шақырып алайық. Содан кейін «Аллаһтың лағынеті жалған айтушыларға болсын!» деп, қарғасайық де»<sup>14</sup>. Осы аяттан кейін хазіреті Мұхаммед (с.а.с.) отбасын алып шығып, христиандарға Ұлы Жаратушының жарлығын жеткізеді. Бірақ олар жалған айтушыға қарғыс тілеуден бас тартып, кейін Исламның қол астына кіріп, жизия (салық) төлеуге ғана келіседі<sup>15</sup>.

Құран олардың Мұхаммед (с.а.с.)-ның пайғамбарлығы жайлы: «Өздеріне кітап берілгендер оны өз балаларын танығандай жақсы таниды. Осыған қарамастан олардың бір тобы әдейі шындықты жасырады»<sup>16</sup>, –деп хабар береді. Иә, христиандардың басшылары биліктен айырылып қалмау үшін ақиқатты теріске шығаруға мәжбүр болған.

Құранға күмәнмен қарағандардың тағы бірі ондағы тарихи әңгімелерді Мәдинада еврей ғалымдарымен жақсы қарым-қатынас жасап, Тәураттан алуы ықтимал деген негізсіз жорамалдар айтады. Олардың хазіреті Мұхаммедпен (с.а.с.) қандай қарым-қатынаста болғаны жайлы Құранда айқын мағлұматтар бар. Еврейлер әу бастан-ақ хазіреті Мұхаммедке (с.а.с.) қарсылық білдіріп, дұшпандық жасауға тырысқан. Құранда бұл ашық баян етілген: «Оларға Аллаһтан өздеріндегі Тәуратты растаушы Құран келген шақта, бұрыннан (Құран келмей тұрып, келетін ақырзаман пайғамбары арқылы) кәпірлерге қарсы жеңіс тілеп жүрсе де, сол білген (Құран) өздеріне келген кезде, оны теріске шығарды. Теріске шығарушыларды Аллаһ лағынет етсін»<sup>17</sup>, – деп жауапкершіліктен бас тартудың ауыр қылмыс екенін хабар етеді.

Кітаптардағы ұқсастықтың бір мысалы рух<sup>18</sup>, кәһф асхабтары<sup>19</sup> сияқты оқиғалар. Бұл кітап иелерінің (яһуди мен христиан) Мекке мүшріктері арқылы Мұхаммед (с.а.с.)-ды мүдірту мақсатында, қойған сұрақтарына Аллаһ тағаладан соларға берілген жауап болып енген. Кейде хазіреті Пайғамбар олардың кітаптарындағы бағзы мәселе жайлы хабар берсе, олар оны теріске шығаруға тырысатын да,

<sup>13</sup> «Ниса» сүресі, 4\155-161.

<sup>14</sup> «Әли Имран», 3:61.

<sup>15</sup> Мұхитдин ИСАҰЛЫ, ҚҰРАН КІМНІҢ СӨЗІ? “Алтын қалам” Алматы. - 2007. 224 бет 37 б.

<sup>16</sup> «Бақара», 2: 146

<sup>17</sup> «Бақара», 2:89.

<sup>18</sup> «Исра», 17: 17.

<sup>19</sup> «Кәһф», 18:9–25.

ақырында өтіріктері шығуға айналғанда ғана амалсыз мойындаған<sup>20</sup>. Мұхаммед (с.а.с.) оларға Құранның Тәурат секілді илаһи-уахи болып түскендігін айтқан. Олардың басым көпшілігі арабтарға деген күндестіктен қабыл ете алмай, орынсыз теріске шығаруға тырысқан. Бірақ бойында Ұлы Жаратушыға деген сүйіспеншілігі бар жандар, әсіресе Абдуллаһ ибн Сәләм\* секілді ғалымдар оны бір көргенде-ақ «Мына кісінің жүзінде иненің жасуындай да жалғандық жоқ» деп бірден мойындап, мұсылман болған. Атақты ғұламалардың оның әкелген кітабын қабыл етуі – Құранның илаһи екендігінің бұлтартпас айғағының бірегейі<sup>21</sup>.

Құранда жалпы жаратылыстың барлық тылсым сырлары баян етілген. Қазіргі кезде ғалымдар да оны қуаттауда. Осы Құранға ғана тән ақиқаттардың өзі-ақ бұрынғы кітаптардан көшірілген деген жалған тұжырымды жоққа шығаруда.

Қорыта келе қосарымыз, Құдайдың сөзі болған Құран мен Ибраһимдік діндердің кітаптарындағы ортақ тұстары – ол, Жаратушы Иеміздің Аллаһ екендігі, Кітаптардың Алладан берілгендігі (Құраннан басқасы кейіннен адамдар тарапынан өзгеріске ұшыраған), пайғамбар жіберілуі, жәннәт – тозақ жайындағы ескертпелер. Ал, айырмашылықтары – ол, Аллаһқа бала телу (Иса (а.с.)-ды телігендей), Мұхаммед (с.а.с.)-ды кітаптарында айтылса да мойындамау, қабылдамау, Құранды өз кітаптарынан көшірілген деп қарсы келу, Иләһи соңғы кітап екенін жоққа шығару, қолдамау, өз кітаптарының өзгергендігі.

Құранның алдыңғы кітаптардан басты ерекшелігі соңғы болуында. Соған орай, Құран жер бетіндегі жалпы адамзат баласына арналып және барлық уақытқа түсірілгендігі, кем – кетіксіз толыққанды екендігі, өмір соңына дейін қорғалатындығы аяттарында айқын айтылады. Алла Тағала Хижр сүресінің 9-аятында: «Расында зікірді (Құранды) Біз түсірдік әрі шын мәнінде оны Біз қорғаушымыз», – дейді. Яғни бұл Кітап әрдайым иләһи қамқорлық пен қадағалаудың астында, сондықтан да алдыңғы кітаптар сияқты өзгерістерге ұшырамайды.

#### Әдебиеттер:

1. Мансур әл-Матуридие гөре ислам діші дінлер, «Емин иәйынлары» баспасы, Бурса. – 2013. – 525 б.
2. Әбу Мансур әл-Матуриди, Китәбут таухид. – «Дәру садыр» баспасы: Байрут, 2007. – 538 б.
3. Құран Кәрім
4. Мұхитдин ИСАҰЛЫ, ҚҰРАН КІМНІҢ СӨЗІ? – Алматы, 2007. – 224 б.
5. Фәтүә

## ХАДИС ІЛІМІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ: ТАРИХИ-МӘДЕНИ ЖАҒДАЙ

*Тойғылы Д.,  
магистрант, 1 курс, «Исламтану» мамандығы  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

Тарихи тұрғыдан Пайғамбар (с.а.с) заманында Араб түбегі толығымен ислам мемлекетінің территориясына кірген болатын. Әділетті төрт халифалардың (632-661жыл) жас Ислам мемлекетінің дамуына қосқан үлесі орасан зор. Пайғамбар Мұхаммед (с.а.с) саусақпен санарлық аз ғана сахабалармен Меккеден Мединәге көшіп, ислам мемлекетін құрғаннан кейін, 50 жыл аз уақыт аралығында ислам кең етек жайды. Бұл құбылыс одан кейін де жалғасын тауып, мұсылмандар 712 жылы Мәуреннаһр елдері мен Хорезімді алды, 715 жылы қазіргі Қазақстан жеріне және Қытай шекарасына жетті. Хижраның бірінші ғасырында Еуропаның шалғай батысы мен шығыста Қытай шекарасына дейін аралық, шығысында Үндістан аймақтарын, яғни үш құрлық елдері ислам мемлекетінің қатарына енді [1, 72 б.].

Осылайша ислам мемлекеті аз уақытта территориясын кеңейтіп қоймай ішкі тұрақтылық пен ғылым-білім, мәдениетпен саудада жан-жақты дами түсті. Кең аймақты алумен қатар Християн, Яһудилермен дінсіз топтар халифатқа қарсы көтерілістер жасап отырды. Мемлекет ішінде келіспеушіліктерге байланысты саяси және сенім (иғтиқад) мәселесіне қатысты топтарға бөліне бастады. Әлбетте олар өз топтарын күшейту мақсатында Пайғамбар (с.а.с) атынан жалған хадистерді қоғам арасында таратты. Жалғаншылар арасында дін дұшпандарыда болды, мұсылмандар арасында жаңа дінді қабылдаған, исламды әлі түсіне білмеген мұсылмандарды күмандандыруға әрекет етті. Әнәс ибн

<sup>20</sup> «Әли Имран», 3:93–95; «Мәида», 5:43.

\* Абдуллаһ ибн Сәләм - сол уақытта еврейлерлердің арасында ең атақты ғұламаларының бірі. Ол мұсылман болмай тұрғанда еврейлердің арасында атақты ғалым, ізгі-парасатты кісі саналған. Кейіннен мұсылман болғанда, олар оған ең төмен адам деп одан теріс айналған.

<sup>21</sup> Мұхитдин ИСАҰЛЫ, ҚҰРАН КІМНІҢ СӨЗІ? “Алтын қалам” Алматы. - 2007. 224 бет 41 б.



Мәликке телінген жалған хадисте: Мұхаммед ибн Сағд «Мен пайғамбарлардың ақырғысымын, бірақ Алла қаласа, менен кейін пайғамбар болады» - деп келді.

Ән-Нәсәидің айтуынша, жалғандығымен хадис тоқудағы әрекеттері барлық хадистанушы ғалымдарға белгілі болған Мұхаммед ибн Сағид – осы салада ең көп танылғандардың бірі. Ән-Нәсәи бұл турасында: «Хадис шығарумен танымал болған кәззәптар (өтірікшілер) Мәдинада – Ибн Әбу Йахия, Бағдатта – әл-Уакиди, Хорасанда – Муқатил ибн Сулейман және Шамда – Мұхаммаед ибн Сағид», – деген [1, 132-133 бб.], [2, 47-48 бб.].

Сенім тұрғысынан жік-жікке бөлінген топтар алғашында сенім (иғтиқад) мәселесіне байланысты бөлініп, кейін саяси негізге оралды. Әр аймақтарда өздерінің бағытын алға тартып, ұлтшылдықпен мазһаб бір беткейлігі өршіді. Таассуба – белгілі бір ұстанымды ғана ұстанып, қалғандарын бұрыстыққа шығарған топ. Өз ұлты мен тайпасын немесе ұстанған бағытын асыра сілтеп, шектен шығушылар мұсылман қоғамында үлкен бүлік тудырды. Умауи мен Аббаси халифаты тұсында ұлты араб емес мұсылман ғалымдары қоғамға таныла бастады. Абдулла ибн Масғуттан білім алған Әлқама ибн Қайс (681 жылы өмірден өткен) пен азат етілген құлы Икримә (728 жылы дүниеден өткен) мен Ибн Аббастан білім алған тәпсір, хадис риуаят етумен танымал болған меккелік ғалымдар – Мужаһид ибн Жабирмен (728жыл) Ата ибн Раббах (733жыл) болған. Исламды жаюда бастапқы кезеңде арабтар жайған болса, уақыт өте басқа ұлт өкілдері Құран, хадис саласында және басқа да ғылымда аты танылып, көп еңбек жаза бастады. Арабтардың арасынан ұлтшылдық намысы оянып, тектілігіналға тартып, жалған хадистерді таратуға кірісті. Солайша Йахия ибн Йәзид тізбегі Ибн Аббасқа жеткен: «Арабтарды мына үш нәрсе үшін жақсы көріндер: Мен арабпын, Құран араб тілінде, жәннаттың тілі араб тілі» деген хадисті келтірген [1, 134 б.]. [4, 442 б.].

Қоғам арасында өрбіген бұндай хадистерге қарсы мұсылман тақуалары қоғамда болып жатқан жағдайға байлаысты (тарғиб және тарһиб) қызықтыру мен үрейлету мақсатымен хадистерді мұсылмандар арасында ауызбіршілікті сақтау үшін жая бастады. Құран сүрелері артықшылығы турасында Мәйсира ибн Абдураббих риуаят еткен хадистеріне қатысты Абдурахман ибн әл-Мәһди оған: «Мына сүрені оқыған адамға осынша сауап бар» деген хадисті қайдан алдың дегенде, Мәйсара: «Мұсылмандардың Құран оқуға деген қызығушылығының артуы үшін ойдан шығардым» деп жауап берген.[2, 239-240 бб.]. Осыған байланысты Бұхари Сахиххында «Адамдардың арасын жарастыру үшін ізгі мақсатпен (өтірік) айтқан суайт (өтірікші) болып саналмайды» деген хадис қуаттай түседі [5].

717 жылы Умауия әулетінің сегізінші Халифасы болыпсайланға Омар ибн Абдулазиз ғлымға көп көңіл бөліп, шарғат нормаларын ұстануда, басқа өткен халифалардан ерекшелене түсті. Ислам әлемінде Омар ибн Абдулазиз бұйрығымен Ибн Шиһаб аз-Зухри басшылықты қолға алып, параққа түсірілген сахабалар Абдуллаһ ибн Амир «сахиға садақа» кітабымен Һаммам ибн Мунаббихтен жеткен Әбу Һурайрадаң жазған «сахиха» кітабы Пайғамбар Мұхаммед (с.а.с) тікелей естіп, жазған хадис жазбаларын бір мұқабаға жинақтады. Сол уақыттан басқа өңірлерде де хадис жинақталу өз алдында бастау алды. Хадистерді жинақтау аз-Зухри басшылығымен басталғандығы және халифа Омар ибн Абдулазиз ресми жарлығы, әрі қадағалауымен жүзеге асырылды.

Омар ибна Абдулазиз халифаты аз ғана уақыт аясында ислам мемлекетің ғылымға деген жолын ашумен бірге әр аймақ басшыларына әділетті болуын бұйырып, надаң, сараң басшыларды орынынаң алып, білімді болған ғалымдарғатапсырды. Орасан еңбегімен ерекшеленген Ибн Шиһаб аз-Зухри тарихта алтың әріптермен аты қалу себебіде халифа Омардың қолдауы болып табылады.

Мағмар ибн Рашидтің: «Біз аз-Зухриден өте көп хадис үйрендік деп ойладық, бірақ халифа Язид ибн Уалид (үшінші Язид) өлтіріліп, қазыналарынан Мәруан отбасы үшін аз-Зухриден жазылып алынған кітаптардың көлікке артылғанын көргенде, одан үйренгеніміздің қаншалықты аз екенін түсіндік», - деген сөзі, аз-Зухридің хадис саласындағы еңбегінің орасан зор екенін көрсетеді [1, 162-б].

Осы бастаумен хадистанушы ғалымдар (тадуин) жинақтау заманынан кейін хадистерді бір мұқабада іздеу қиындық тудыртуы себепті, оларды жүйелеп тарауларға бөлуге ғалымдар бір ауыздан келісті. Әр аймақтағы хадисті жүйелеген мухаддистер: Басрада – әр-Рабиғ ибн Сабих (777 жылы дүниеден өткен), Йеменде – «Абд» танылған Халид ибн Жамил мен Мағмар ибн Рашид (771 жыл), Меккеде – Ибн Журеиж (769 жыл), болып табылады.

Әл-Ирақи және Ибн Хажар: «Олардың барлығы бір ғасырда өмір сүргендер, қайсысының бірінші жазғанын білмейміз» деп айтқан [6, 65 б.].

Хадис тарихи кезеңінде жүйелеу (Тасниф) мына үш жолмен жүзеге асырылған:

1. Хадистерді мазмұнына қарай тақырыптармен тарауларға бөліп, ретке келтіру. Бұндай жинақтар «жамиғ», «сунан» жатады.

2. Хадистерді сахаба немесе жеткізушілердің есімдеріне сай жүйелеуі. Бұндай жинаққа «Муснад», «Муғжам» жатады.

3. Хадистерді әліпбилік реттілікпен жүйелеу. Осындай реттілікпен жиналған хадистерді «Фихрис» деп атайды. [7, 163 б.].

Осы жинақтарды жүйелеуде тізбекті жеткізуші (Рауи) тарапын өте мұқияттылықты талап ету арқылы қолданылған методология, жеткізушіні (Рауиді) зерттеумен байланысты болды. Муслимнің Сахих кіріспесінде, Ибн Сири (729 жыл): «Бұрын тізбек жайлы сұрамайтын еді, бірақ бүлік өршігеннен кейін хадис жеткізушілердің есімдері сұрай басталды. Осылайша сүннет иелерінің хадистері алынып, бидғатшылардың (жалғаншылар) хадистері алынбайтын болды» деп айтқан [8, 15 б.]. Хадис ілімін жеткізушілерге (Рауилер) сыни қырман қарап олардың әділ, нақтылы сияқты сенімділігін анықтайтын Жарх және Тағдил ілімі өз бастауын алды. Хадистанушы (Мухаддистер) бұл ілімнің қай уақытта пайда болғаны белгісіз екенің алға тартады.

Жарх және Тағдил ілімі пайда болу тарихи дереккөздерде нақты белгілі болмаса да, оның хадис тізбегіндегі рауилерді зерттеумен басталған.

Бірақ 687 жылы дүниеден өткен сахаба Ибн Аббастан (р.а) мұсылмандар арасында орын алған бүліктің нәтижесінде туындаған жалған хадистердің таралуына байланысты, әрбір естіген хадисін қабылдамауы, хадиске және оны жеткізушісі рауилеріне қатысты жүзеге асқан. Жарх және Тағдил әрекетінің – жалған хадистердің пайда болуымен басталғандығын көрсетеді [1, 14 б.].

Әл-Хатиб ал-Багдади «әл-Кифая» атты еңбегінде хадис жеткізуші тұлғаның сипатын былайша келтіреді:

1) Хадис жеткізушінің адалдық сипаттары: олар мұсылман болуы, балиғат жасына толуы, ақыл-есі дұрыстығы, тақуа (*Алладан қорқуы*), адамгершілік қасиеті бойынаң табылуы сынды шарттар қойған.

2) Хадис жеткізушінің нақтылық сипаты: олар еске сақтау қабілеті жақсы болуы, ұқыптылығы (хадисті жазып алған болса оны жатқа айта алуы), білімді болу.

Хижраның бірінші ғасыр аяғымен екінші ғасырдың басында «сияр және мағазиді» (*пайғамбар өмірбаяны мен жорықтары*) кітаптар жарық көрді. Сияр және мағазиді еңбектердің басты ерекшелігі хадистерді жинақталу әдісіне негізделді. Алғаш болып Мәдиналық ғалымдар жазды.

Ислам шариятының нормаларын сақтауда «әс-Сунән» кітаптары жарық көріп, онда қамтылған хадистер құлшылық, қарым-қатынас, жаза мәселелеріне байланысты жиналды. Қоғам арасындағы тепетендікті сақтауда жаңа заңнамаларды Құран Кәрім мен Пайғамбар (с.а.с) Сүннетіне негізделіп тарихта өкзіндік із қалдырды. Заңнаманың құрылымына адамдардың құқығын қорғау, әділетті басқарумен, қылмыстық баб (кодекс), сауда-саттық, отбасы құқығы секілді заңнамалардан тұрады.

Екінші ғасырда жүйеге келтіріліп жинақталған хадис кітабы «әл-Жамиғ» деп аталды. Аты аталғандай «әл-Жамиғ» барлығың қамту мағынасында келген бұл кітап тек жан-жақты тарауларға бөліп барлық саланы қамтыды. Атап айтқанда «әс-сунан» кітаптарының ішіндегі бабтармен қатар «Тәпсір», «Таухид», «Иман», «Құран Кәрім артықшылығы» сияқты баптар қамтылған. Ислам ғылымдары әр саласында әл-Жамиғ хадис кітабы ғылыми тұрғыда қарастырылады.

Аббасилердің жетінші халифасы Мәмун (813-832 жыл аралық) тұсында хадистанушылар (мухаддис) мен басқада әһли-Сүннет ғалымдарына қаранғылық, зұлымдылыққа ұшыраған қуғын-сүргін кезені болды. Бұл дәуір Муғтазилә дәуірінің алтын дәуірі. Халифа Мәмун Муғтазилә тобына еріп «Құран жаратылған» деген ұғымды ұстанып, тіпті мемлекетті идиология негіз ретінде бекітті. Ал қарсы келгендерге күш көрсету мен өлтіруге дейін апарды. Халифа Ирак пен басқа да аймақтағы әкімдерге хат жазып, Құран жаратылғаның қабылдамағандарды жауапқа тартылуы үшін ғалымдарды өзіне жіберуді әмір етті. «Құран жаратылмаған» деп айтқандарды күпірлікпен айыпталды. Осы қыйын қастау кезені «Михнат» (қыйыншылық, зорлық) деп аталған бұл дәуірде хадис пен фикх ғалымы, төрт мазһаб иесінің өкілі Ахмад ибн Ханбал осы көзқарасқа қарсы шығумен танылған болатын [3, 125 б.] және басқада танымал ғалымдар зынданға тасталып, түрмеге қамалды.

«Михнат» дәуірі халифа Мәмуннен кейін Муғтасим (833-842) мен Усиқ (842-847) халифаты тұсында жалғасын тауып Аббасиді әулетінің оныншы халифасы Мутауаккил (847-861) уақытында «Құран жаратылған» деген идиология түбегейлі жойылды. 848 жылы Михнат дәуірінің тоқтатылғаны жариялайды. «Құран жаратылмаған» деген ұстанымы үшін қамалған адамдарды босатып, аймақтағы әкімдерге хат жазып, бұл тақырыпта пікірталас жүргізуге тыйым салды. Хадис ғалымдарын Самарқанға алдырумен қатар жалақы тағайындалып, оларға ғылыммен шұғылдануға жағдай жасады. Русафа мен басқа аймақ мешіттерінде хадистен дәріс өткізуді талап етті [5, 132 б.].

Осылайша ислам әлемінде тарихи, ғылыми, мәдени құндылықты сақтауда бір негізге сүйену қажеттілігі туындауы себепті әһли-Сүннет ғалымдары Пайғамбар (с.а.с) сүннетің қарашығындай сақтап, келер Үмметке жеткізуге асықты. Хадис – Ислам қайнар көнінің Құраннаң кейінгі екінші орындағы құндылық болуымен ерекшеленіп Құран Кәрімде Алла Тағала: «Әрі Аллаға және Елшісіне бой ұсынындар, әлбетте мәрхаметке бөленерсіңдер», – [9, 66 б.], – деген аят қуаттай түседі. Пайғамбар Мұхаммед (с.а.с) «Меннең бір хадис болсын жеткізіндердер» [5] деуі де Хадис ілімінің дамуына түрткі болды.



Жоғарыда атап өткен тарихи, мәдени жағдайға байланысты хадис жинақтары үмметке осы уақытқа дейін жеткен құнды еңбек болып табылады. Сол еңбектерді пайдалана білу, Ислам тарихы мен қоғамының даму сатылары, хадис жинақтарының қай салада жазылғанын ажырата білу, қазіргі таңда Қазақстан мұсылмандарына керекті жайт. Хадис ілімің дамуына өз өмірің қиған әһлу-Сүннет, Мазһаб имамдарына сүйене отырып шариғат нормаларын орындауда алдыңғы қатарға қою, дәстүрлі исламның негізі. Заманымызға дейін жеткен Тарихи еңбектер қазіргі танымыздада өзінің құндылығын жоғалтқан жоқ. Оның ішіндегі заң нормаларымен этика, мараль (ахлак) мәселелері өз жалғасын тауып, қоғам арасында тұрақтылықты сақтауда өз міндетін орындауда.

#### Әдебиеттер:

1. Құрманбаев Қ. «Хадис Ілімі», (тарихы және әдіснамасы). – Алматы, 2017.
2. Ибн әл-Жәузи. «Маудуғат», – Мәдина 1966.
3. Қалмахан Ержан. «Ислам тарихы», Алматы 2018.
4. Әс-Суюти. «әл-Ләлиу әл-мәснуг фи фи әл-ахадиси әл-мактуг». – Бейрут «Дару әл-Мағрифа», 2004.
5. Бұхари. «Жамиғу ас-Сахих», баб «хару дағу»
6. Әс-Суюти. «Тәдрибу әр-Рауи» д2рул-хадис Қаныр, 2004
7. Мұхаммед ибн Тарки «мәнәһижү әл-мухаддисин» Мәдина, 2016
8. Ссхих Муслим. Кіріспе
9. Әкәмханов Асқар «Құран Кәрім сөзбе-сөз» алматы 2017.

### «ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТЕРРОРИЗМ» ТҮСІНГІ ЖӘНЕ ОНЫҢ СИПАТТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*Түгел Н.Б.,  
магистрант, 2 курс,  
Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ*

Терроризм мәселесі қазіргі таңғы өткір жаһандық проблемаға айналып отыр. Себебі терроризм жеке мемлекеттермен қоса бүкіл әлемдік қауымдастықтарға да қауіп төндіруде. Террорлық әрекетті ұйымдастырушылар өздерінің саяси және экономикалық мүдделеріне, діттеген мақсаттарына заңсыз жолдармен қол жеткізуді көздейді. Күш қолдану, жарылыс жасау сынды т.б. озбырлық әрекеттермен, халықты үрейлендіру арқылы билікті әлсіретуді, талап-міндеттерін еріксіз қабылдатқызуды мақсат тұтады. Терроризмнің мақсаты мен стратегиясы уақыт жылжыған сайын технологияның дамуы және әлеуметтік-экономикалық құрылыммен қатарласа дамып отыр. Қазіргі күнде террорлық ұйымдар төңкеріс жасаған елдегі діни, ұлттық, экономикалық және әлеуметтік құрылымдарды өз идеологияларына сай қолдана отырып, бұларды өздеріне қаржы көзіне айналдыруда. Қол жеткізген үлкен көлемдегі қаржы көздері арқылы іс-қимыл аясын кеңейте отырып, таралу әлеуетін құрлықтар арасы деңгейге жеткізіп отыр.

Қазіргі таңда террорлық әрекеттерді жасырын түрде демеп, қаржылай қолдап отыратын сыртқы алпауыт күштердің бар екені ешкімге құпия емес. Бүгінгі күні халықаралық терроризм бар-жоғы үлкен геосаясаттың құралы ғана деп пайымдауға болады. Түрлі сипатта көрініс тауып келген бұл құбылыс бүгінгі таңда «адамзатқа қарсы қылмыс» деп аталып, сонымен бірге, белгілі бір геосаяси тапсырмаларды орындауға қажетті құралдың міндетін атқаруда.

Әлемде қалыптасып жатқан кейбір жағдайлар экономикалық және саяси пайдаға негізделген ұрыс-жанжалдарды жеделдетуде. «Бөлшекте де билей бер» принципі бойынша әрекет ететін кейбір блок пен державалар астыртын түрде әртүрлі дін, ұлт пен ұлыс өкілдерін, сондай-ақ, қоғамдағы әлеуметтік жетіспеушілікті терроризм үшін нағыз мүмкіндік халіне айналдырып, жергілікті террорлық ұйымдарға өз септіктерін тигізе отырып оларды өз мақсат-мүдделеріне сай қолдануда.

Енді, «терроризм» және «халықаралық терроризм» ұғымдарына жеке-жеке тоқталып, ұғымдық ерекшеліктерін зерделеп, талдаймыз.

Терроризм құбылысының Қазақстанда бой көрсетуі осы елдердің зайырлы дамуы мен бірлігіне, ұлттық қауіпсіздігіне қауіп төндіріп отырған басты мәселенің бірі. Президент Н.Ә. Назарбаевтың: «Қазақстанда терроризм, сепаратизм және экстремизм мәселелері бар. Әсіресе халықаралық терроризмнің кең қанат жайғанын және халықаралық қауымдастық пен аймақтардың саяси-әлеуметтік және экономикалық мәселелермен ұштасып, саясиленғанын ескерсек, олардың тарапынан туындаған қауіп ойдан шығарылған емес, нақты және шынайы өмірлік қауіп», – деген пікірі [1, 55 б.] маңызды және оның маңыздылығы экстремизмнің, оның ішінде діни экстремизмнің терроризмге ұласуымен анықталады.

Сонымен қатар, ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 2012 жылғы «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында Елбасы діни экстремизм қауіпі ерекше алаңдаушылық тудырып отырғандығына баса назар аударады. «Мемлекет пен азаматтар радикализмнің, экстремизмнің және терроризмнің барлық түрлері мен бой көрсетулеріне қарсы біртұтас шеп құруға тиіс» [2], – деп атап өтеді.

Жалпы ұғымдағы терроризм мен діни экстремизмнің ең негізгі түрлерінің бірі болып танылатын бұл күрделі құбылыс, өз кезегінде террористік идеологиялық негіздерді қолданудан бөлек, экстремистік идеологиялық құралдарды пайдаланумен де ерекшеленеді. Одан туындайтын факторлар осы құбылыстармен күресудің кешенді зерттеу тұрғысынан қарастыру қажеттілігінің бар екендігін айқындайды.

Терроризм термині (лат. *terror* – қорқыныш, үрей) – саяси және басқа да қарсыластардың, олардың физикалық жойылумен қатар, қорқыту және қысым жасау бойынша шерулерді көптеп және мақсатты іске асыру болып табылады [3, 1021 б.]. Сондай-ақ, терроризммен күресудің құқықтық және ұйымдастырушылық негіздері Қазақстан республикасының 1999 жылдың 13 шілдедегі №416-І «Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы» Заңының 1-бабының 5-тармағында «терроризм – күш қолдану идеологиясы және халықты үрейлендіруге байланысты және жеке адамға, қоғам мен мемлекетке залал келтіруге бағытталған күш қолдану және (немесе) өзге де қылмыстық әрекеттерді жасау не жасаймын деп қорқыту жолымен мемлекеттік органдардың, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының немесе халықаралық ұйымдардың шешім қабылдауына әсер ету практикасы» [4], – деп берілген.

Терроризмнің бірнеше түрлері, нақтырақ айтқанда халықаралық құқықта белгілі 20-дан астам түрлері болғандықтан ғылыми зерттеулерде оның әлеуметтік-саяси және криминалдық құбылысының дефинициясын айқындау күрделі мәселелердің бірі болып табылады. Мәселен, американдық ғалым Дж. Лонг оның күрделілігі мынадай екі жағдайдан туындайды деп есептейді: «біріншіден – терроризм құбылыстарды бағалау жолдарының саясилануы мен идеологиялануы; екіншіден – кең спектр тұрғыда террористік құбылыстарды біркелкі, қалыпты шеңберде біріктіріп, анықтау мүмкіндігінің болмауы және уақыт өткен сайын терроризмнің формалары мен тактикалық әдістерінің трансформацияға, яғни өзгерістерге ұшырауы» [5, 3 б.].

Терроризмнің ортақ түсінігінің жоқтығы мен оны қалыптастыру қиындығының екі маңызды себебі бар деп айтуға болады. Біріншісі, терроризм күрделі, сан қырлы, теріс әлеуметтік құбылыс. Екіншіден, кейбір мемлекеттердің ұлттық мүдделерінің қақтығысу жағдайы және жекелеген ұлттар мен жалпы халықаралық қауымдастық мүдделерінің қарама-қайшылық жағдайының болуы.

«Халықаралық терроризм» бұл мемлекет басшыларының, топ болып ұйымдасқан адамдардың халықтың үрейін ұшыру мақсатында, адамдарға немесе жекеменшікке бағытталған бір мемлекет өкілдерінің екіншісіне қарсы акті жасау, ұйымдастыру, жүзеге асыруға жәрдемдесу, қаржыландыру немесе қолдау көрсетуі немесе оған жол беру әрекеттері б.т. [6, 96 б.].

Халықаралық құқықта терроризмнің белгілі 20-дан астам түрлері болғандықтан ғылыми зерттеулерде оның әлеуметтік-саяси және криминалдық құбылысының дефинициясын айқындау күрделі мәселелердің бірі болып табылады. Мәселен, американдық ғалым Дж. Лонг оның күрделілігі мынадай екі жағдайдан туындайды деп есептейді: «біріншіден – терроризм құбылыстарды бағалау жолдарының саясилануы мен идеологиялануы; екіншіден – кең спектр тұрғыда террористік құбылыстарды біркелкі, қалыпты шеңберде біріктіріп, анықтау мүмкіндігінің болмауы және уақыт өткен сайын терроризмнің формалары мен тактикалық әдістерінің трансформацияға, яғни өзгерістерге ұшырауы» [7, 3 б.]. Терроризмнің ортақ түсінігінің жоқтығы мен оны қалыптастыру қиындығының екі маңызды себебі бар, олар. Біріншісі, терроризм күрделі, сан қырлы, теріс әлеуметтік құбылыс, ал екіншіден, кейбір мемлекеттердің ұлттық мүдделерінің қақтығысу жағдайы және жекелеген ұлттар мен жалпы халықаралық қауымдастық мүдделерінің қарама-қайшылық жағдайының болуы. Терроризммен халықаралық күрес саласындағы мемлекет арасындағы ынтымақтастық, құқықтық және ұйымдастырушылық механизмді пайдалану арқылы жүзеге асырылады. Ол туралы айтатын болсақ, ол әмбебап сипаттағы халықаралық конвенцияларды; аймақтық халықаралық келісімдерді; екі жақты халықаралық қылмыспен күрес саласындағы шарттарды; Біріккен Ұлттар Ұйымы қарарларын, басқа да халықаралық ұйымдардың шешімдерін және мемлекеттердің ұлттық заңдарын қабылдау, оларды орындау арқылы жүзеге асырылады.

«Халықаралық терроризм» ұғымы заңгерлер, террологтар, сондай-ақ осы сала бойынша оперативті-издестіру қызметін атқарушы тәжірибелі қызметкерлер үшін белгілі дәрежеде қиыншылықтар туғызып отыр. Олай болатын себебі осы уақытқа дейін бірыңғай тұрақты түрде бүкіл елдер қабылдаған анықтаманың жоқтығынан.

«Халықаралық терроризм» ұғымына қатысты бұдан да басқа көзқарастар бар. Олардың мәнісі негізгі екі ұстанымға сыйады. Біріншісін жақтаушылар «халықаралық террористерді» қарапайым қылмыскерлер деп, ал олардың іс-қимылдарын тиісінше қылмыстық іс деп есептеуді ұсынады. Бұдан

басқа көзқарасқа сәйкес терроризмді әскери қимылдар ретінде, зардабын болжау мүмкін емес «қарқыны төмен қақтығыстар» ретінде бағалауға болады. Демек, «халықаралық терроризм» біресе қылмыстық іске ұқсайды, біресе ерекше белгілері бар әскери қимылдарға да жақын. «Шындық әдеттегідей екі пікірдің ортасында орналасқан» деп есептейді мамандар.

«Халықаралық терроризмге» тән ерекшеліктерге келітн болсақ, халықаралық терроризмнің барлық мемлекеттерге ортақ және құқықтық анықтамасы жоқтығына қарамастан, оны, біздің ойымызша, белгілі саяси талаптарды орындатқызу мақсатында, әр түрлі заңсыз тәсілдер арқылы, атап айтқанда – жарылғыш заттарды пайдалану, адам өлтіру, ұрлау, қорқыту, үлкен мөлшерде мүліктік зиян келтіру немесе басқа да қоғамға аса қауіпті әрекеттер жасау арқылы халықаралық тәртіппен халықаралық ынтымақтастық тұрақтылығын, адамның негізгі құқықтарына қарсы жасалатын, халықаралық құқықтың басты қағидалары мен нормаларын бұзатын қылмыстық әрекеттер – деп сипаттауға болады.

Терроризм сипаттамасына терроризмнің «баяу қарқынды соғыс» деңгейіне көтерілгендігін жатқызуға болады. Мамандар «соғыстың құпия түрі және сыртқы саясаттың құралы бола отырып соғыстың террористік тәсілмен жүргізілуінің әдетте саяси және материалдық жағынан қауіп-қатері төмен деп есептейді. Себебі бұл іс-қимылдардың қаржылай құны әскерді жан-жақты жаттықтыру мен жабдықтандыруға қажетті қаржы көлемінен әжептеуір төмен». Егер операция ойдағыдай болса, онда берілетін сыйлық та үлкен болады. Ал операция сәтсіз аяқталса, сәтсіздік осы акцияны ашықтан ашық қолдаушы мемлекетпен байланысты болмаған жағдайда шығын әдетте аз болады. Қазіргі терроризм сипаттамасына террористік топтардың техникалық жағынан жабдықталуы деңгейінің артуын, құпиялық деңгейінің жоғарылығын, терроризмнің жаңа түрлерінің (ядролық, биологиялық, ақпараттық және т.б.) пайда болуын жатқызу керек.

Бүгінде террористер өздерінің тұрған жерін білдіртпейтін арнайы криптоалгоритмдерді пайдалана отырып бір-бірімен тұрақты түрде байланыса алады; «Интернет» сайттарынан қуатты жарылғыш қондырғылар жасау схемаларын және жаппай зақымдайтын қару-жарақтың элементтерін таба алады; террористер өз ұрандарын, идеологиясын және арандатушылық үндеулерін бүкіләлемдік компьютер жүйесі және басқа ақпараттық технологиялар арқылы миллиондаған аудиторияға жылдам жеткізуге мүмкіндік алды; қазіргі транспорт құралдарының мүмкіндіктері мен тұтастығы терроризм актісін жасау және қылмыстық қудалаудан қашып құтылу үшін әр түрлі елдер шекараларынан оңай өтіп кетуге жағдай туғызды.

Терроризммен халықаралық күрес саласындағы мемлекет арасындағы ынтымақтастық құқықтық және ұйымдастырушылық механизмді пайдалану арқылы жүзеге асырылады. Терроризммен халықаралық күрестің құқықтық механизмі туралы айтатын болсақ, ол әмбебап сипаттағы халықаралық конвенцияларды; аймақтық халықаралық келісімдерді; екі жақты халықаралық қылмыспен күрес саласындағы шарттарды; Біріккен Ұлттар Ұйымы қарарларын, басқа да халықаралық ұйымдардың шешімдерін және мемлекеттердің ұлттық заңдарын қабылдау, оларды орындау арқылы жүзеге асырылады.

Біздің елімізде діни экстремизм мен терроризмнің пайда болуына әсер ететін себептер мен шарттар жойылған жоқ, ал бұл мәселенің шешілмеуі конституциялық құрылымға нақты қауіп туғызады, үлкен және кіші әлеуметтік топтармен мемлекетті басқарудың тұрақтылығын бұзуға, едәуір модальды, қаржылай және материалды шығындарға әкеліп соғады, қоғамды тұрақсыздандырады (*әсіресе, экстремистік және террористік акциялар маңызды саяси оқиғалар кезінде жасалса: сайлау, саяси, ұлттық немесе діни бағыттағы әлеуметтік даулар, көрші елдермен қарым-қатынастың өршігуі және т.б.*), әлеуметтік және ұлттаралық қақтығыстарға себеп болады.

Ғалымдар көбінесе экстремизмді рационалдық және иррационал, қисынды түрде қиындау түсіндірілетін және қылмыстық актілер деп түсіндіреді. Бұл орайда, Қазақстан Республикасының «Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы» Заңының 1-бабындағы 5-тармақта аталмыш ұғым былайша тұжырымдалған. «Экстремизм – жеке және (немесе) заңды тұлғаның, жеке және (немесе) заңды тұлғалар бірлестігінің белгіленген тәртіппен экстремистік деп танылған ұйымдардың атынан іс-әрекеттер ұйымдастыруы және (немесе) жасауы» [8, 3 б].

Ресейлік ғалым Р.М. Узденов «экстремизм» ұғымына анықтаманы мынандай мазмұнда беруді жөн көреді: «экстремизм – бұл қандай да бір қоғамдық қатынастар аясындағы тәртіпті экстремистердің қабылдамауымен, белгілі бір нәтижелерге жету мақсатында белгілі көзқарастар, дүниетанымдар, сенімдер, салтқа енген жүйеге сәйкес жүзеге асқан, қоғамға қауіпті, қылмыстық жазаланатын іс-әрекеттердің жиынтығымен көрінетін әлеуметтік келеңсіздеу құбылысы» [9, 8 б.].

Халықаралық терроризм және экстремизммен күрес мемлекеттердің барлық деңгейдегі (ғаламдық, аймақтық және екі жақты) әрекеттестігін талап ететіндігін ескере отырып, Қазақстан аталмыш салада бірқатар халықаралық және мемлекетаралық шарттар мен келісімдерге қол қойды.

Қазіргі кездегі Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығының Антитеррористік орталығының, Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының Аймақтық антитеррористік құрылымының қызметі, сонымен қатар

Ұжымдық қауіпсіздік келісім шарты ұйымының терроризм және экстремизмге қарсы күрес саласында қабылдап жатқан іс-шараларының шеңберінде аймақтық ынтымақтастықты дамытуға үлкен мән беріледі.

Қазақстан Президентінің бастауымен 2000 ж. құрылған Антитеррористік орталықтың құрамына кіретін ТМД-ға мүше мемлекеттердің іскерлік әрекеттестігі жүзеге асырылады. Достастық мемлекеттерінің территориясында бірлескен антитеррористік іс-шараларды ұйымдастыру мен өткізудің тәртібі анықталған.

Діни экстремизм мен терроризм құбылыстары өзара тығыз байланыстарына қарамастан олар синоним болып табылмайды, бұл құбылыстарды екі бөліп, анық ажырату қажет. Бұл терминдерге еркін қарау, тек БАҚ-та ғана жиі тәжірибеленіп қана қоймай, саясаткерлердің, тіпті мамандардың арасында, осы көріністердің жағымсыз араласуына әкеліп соғады. Сондықтан да осы ұғымдарға шек қоюдың міндетті қажеттілігі туындайды.

Бүгінгі күні аса көңіл аударатын жағдай, ол терроризмнің және діни экстремизмнің халықаралық құқық саласында сипат алуы. Сол себепті, онымен күрес аясында мемлекеттер халықаралық ынтымақтастық қағидаттарының күшіне сүйеніп айқындалған тиісті іс-әрекеттерді жүзеге асырады, яғни мұндай ынтымақтастық қажетті халықаралық шарттардың және халықаралық ұйымдардың қызметтерінің шеңберінде жүргізіледі. Алайда, терроризм және діни экстремизммен күресудің іс-шараларын жүзеге асыру кезінде халықаралық және мемлекеттік деңгейде адам құқықтары мен бостандықтары сақталмай, көптеген құқық бұзушылықтар орын алып жататындығы анық.

Ойымызды қорытындылайтын болсақ, қазіргі кезде халықаралық терроризм Орталық Азиядағы санқилы әлеуметтік шиеленістердің салдары ретінде, әлеуметтік-саяси үдерістің ажырамас факторы болап отыр. Қазақстан Республикасында бұл үдеріс соңғы жылдары динамика жинауда, бұған террористік қозғалыстардың пайда болуы мен белсенділігі айғақ. Оның елімізге төнген қауіп ретінде одан әрі сақталуын және дамуын ескере отырып, мемлекет пен қоғамның қауіпсіздігіне төнетін қауіп-қатерге қарсы іс-қимылдың тәжірибелік шараларын жасаудың шұғыл қажеттілігі туындауда.

Ал жастардың жаппай дінге бет бұру үрдісінің алдында олардың діни білімі мен діни сауаттылығын қалыптастыру, сонымен қатар діни төзімділікке, діни келісімге тәрбиелеу қажеттілігі қоғам, мемлекет алдында тұрған ең басты шешуші мәселенің бірі болып табылады.

#### Әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. Сындрлы он жыл. – Алматы: Атамұра, 2003. – 532 б.
2. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты». ҚР Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы // <http://www.akorda.kz/>
3. Ефремова Т.Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. – М.: Русский язык, 2000. – 1233 с.
4. Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы Қазақстан Республикасының 1999 жылдың 13 шілдедегі № 416-І Заңы // Ақпараттық жүйе «Параграф».
5. Long D. The Anatomy of Terrorism / D. Long. – New York: The Free Press, 1990. – p. 231.
6. Қоянбекова С.Б. және т.б. Халықаралық терроризм және экстремизммен күрес саласындағы негізгі терминдер мен ұғымдардың қазақша-орысша және орысша-қазақша түсіндірме сөздігі. – Алматы: Принт, 2006. – 192 б.
7. Long D. The Anatomy of Terrorism / D. Long. – New York: The Free Press, 1990. – p. 231.
8. Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы Қазақстан Республикасының Заңы. Қазақстан Республикасының Парламентінің Жаршысы. – 2005. – №5 (2438). – 12 б.
9. Узденов Р.М. Экстремизм: криминологические и уголовно-правовые проблемы противодействия: автореф. канд. юрид. наук. – М., 2008. – 29 с.

## ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТҮРІК ДІНИ ЖАМАҒАТТАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚЫЗМЕТ САЛАЛАРЫ

*Хумархан Ж.,  
магистрант, 2 курс, «Исламтану» мамандығы,  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

*Ғылыми жетекші:  
Құрманалиева А.Д.,  
филол.ғ.д., профессор,  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

Егемендіктің алғашқы жылдарында халық арасында рухани құндылықтарға бұрыс көбірек көріне бастады. Әсіресе ұлттың негізін құрайтын дін, діл секілді негізгі құндылықтарға халық ерекше ықылас таныта бастады. Жаңа тәуелсіздік алған ел ретінде мелекеттің күн тәртібінде бірінші кезекте экономиканы нықтау және халықтың әлеуметтік тұрмысын жақсарту сынды басты қажеттіліктер тұрғандықтан, басқа салалар, соның ішінде руханият саласы назардан тыс қалды. Нақтырақ айтсақ халықтың діни ұстанымы, діни бағыты, рухани жолы бақылаусыз ағымда дамыды. Сонымен бірге 1992 жылдың 15-қаңтарында алғаш қабылданған дін туралы заң да либералды болды. Елімізде діни бірегейлік қалыптаспаған және барлық діни наным-сенімдер мен топтарға есік айқара ашық болды. Қазақ халқының көнеден келе жатқан діни жолы жоқ емес. Алайда Кеңес үкіметінің атеистік саясатының салдарынан рухани сабақтастық үзілген еді. Сондықтан бәрін басынан бастау керек болды. Бірнеше ғасырға созылған дінсіз кезеңнен кейін қоғамда дінге еркіндік берілген шақта әртүрлі діни қозғалыстар мен діни топтар, жамағаттардың пайда болуы өткен ғасырдың соңынан бастап жаһандық деңгейдегі үрдіске айналды. Сол кезеңде кейбір ислам елдерінен Қазақстанға әртүрлі діни топтар келе бастады. Олардың ішінде ресми мемлекеттік діни мекеме өкілдері де, бейресми діни топ өкілдері (жамағаттар) де болды. Нақтырақ айтсақ дәстүрлі діни жолды ұстанатын жамағаттар да, радикалды діни топтар мен секталар да бар еді.

Осы діни топтардың бірқатары Түркия елінен келген діни жамағаттар болатын. Ел аумағында қызмет етіп жатқан басқа да шетелдік діни конфессиялар мен діни ұйымдар секілді түрік жамағаттары да әлі күнге дейін кең ауқымды зерттелмей, олардың діни бағытының ерекшеліктерінен халық көп жағдайда бейхабар болып отыр. Біз бұл мақаламызда Түркиядан келген жамағаттардың тарихын, сипатын және Қазақстанда нақты қай бағытта жұмыс жасап жатқанын қарастыратын боламыз. Сондай-ақ, оларға қатысты көпшіліктің санасында жүрген кей сұрақтарға жауап іздейміз.

Түркияда діни жамағаттардың пайда болуының алғы шарттары Осман мемлекетінің құлап, Мұстафа Кемал Ататүріктің зайырлылық қағидаларына негізделген республика құру кезінен бастау алады. Олардың шығуына ықпал еткен факторлардың ең негізгісі ретінде сол елде тамырын тереңге жайған тариқат дәстүрі\* болды. Осман мемлекетінің құлап, оның орнына Түркия республикасы құрылғаннан кейін мемлекет дінге қатысты позициясын зайырлылық принциптерге негіздеді. 1923 жылы Түркия республикасы Анкарада құрылып Осман мемлекеті (түріктер Османлы мемлекеті деп атайды) құлады деп жарияланады. 1924 жылдан бастап Осман мемлекетінің дінге қатысты бірқатар заңнамалары өзгертіліп, діни бірлестіктеріне тыйым салынды. Атап айтсақ, конституциядағы «Ислам діні – мемлекеттік дін» деген бап алынып тасталды, тасаууф дәстүрі негізінде құрылған әлеуметтік маңызы бар «Текке» немесе «Завие» деп аталатын мәдени-ағартушылық орталықтар жабылды, діни қызметкерлердің саясатқа араласуына тыйым салынды [2, 58 б.]. Дін саласына қатысты осы және басқа да көптеген мәселелерде тыйымдар мен реформалар жасалып, жаңадан мемлекет құрылды. «Текке» – сопылық тариқаттары көшбасшыларының басқарылып отыратын көп функциялы орталық. Бір «текке» кешенінің құрамында мешіт, хамам, қонақ бөлмелері, кітапхана, асхана, диірмен, бау-бақшалар, қоймалар және тағы сол сияқты күнделікті өмірде маңызы зор нысандар болды. Теккелерді патша, тариқат көшбасшылары немесе жергілікті ауқатты азаматтар салғызатын. Оларды қаржыландыру мәселесі уақыптық жүйемен реттелген [8, 371-375 б.]. Осы нысандарды құру және сол орталықтардың аясында қоғамдық жұмыстар жүргізуде Анадолы халқының мол тәжірибесі бар. Осы текке орталықтарының жабылуы мен оған тыйым салынуы алдағы жылдарда жаңа Түркияда діни қызметтерді жасайтын жамағаттардың пайда болуына ықпал етті. Әр жамағаттың басымдық беретін саласы болады. Кейбірі сопылық жолын ұстанатын және де сопылық принциптер негізінде қызмет ететін жамағаттар болса, кейбірі оқу-ағарту ісінде озық болды. Ал саяси жолмен дінді дамытамыз деп

\* Тариқат – Исламның сопылық жолында ақиқатқа жетудің мистикалық, танымдық жолдары. Сопылық дәстүрдің жүйеленген көрінісі. Сөздік мағынасы жолдар, яғни ақиқатқа жеткізетін әртүрлі жол бар, әрқайсысының өз әдіснамасы бар деп түсінуге болады.

есептейтін, нәтижеде республиканы діни нормалармен басқаруды мақсат тұтатын саяси исламшылар да болды.

Түркия республикасында өткен ғасырдың 40жылдарынан бастап, 60, 80 жылдарында күшейген және әлеуметтік феноменге айналған діни жамағаттарды танып-біліп, түсіну жолында ислами қозғалыстарды отыз жылдан астам уақыт зерттеп, классификациясын жасаған Р.Чакыр хылықтың дінге көзқарасын немесе діндарлығын үш топқа бөліп қарастырады. Біріншісі, халықтың басым көпшілігін құрайтын және діни наным-сенімге негізделген өмір салтты ұстанбайтын «қарапайым мұсылмандар». Екінші топқа «ислами топ», немесе «ислами тарап» деген атаулармен атаған, дінді күнделікті өмірлерінде ең негізгі бағыт беруші күш ретінде қабылдаған діндар көпшілік. Үшінші топ болса осы екінші топтың ішінен шыққан, Ислам дінін тек қана белгілі ритуалдар жинағы ретінде емес бұл өмірде (әсіресе саяси өмірде) өте маңызды жүйе деп есептейтін «исламшылар» [5, 146.]. Діни жамағаттар осы екі топтың ішінен шыққан. Олардың екінші топтан көбінесе гуманитарлық көмек, білім беру, баспа ісі, кітап жазу, зайырлы жоғары оқу орындарында оқитын студент жастарға діни тәлім-тәрбие беру т.б. сынды қызметтер жасайтын қорлар (уақып) арқылы жұмыс істейтін жамағаттар шыққан. Олардың ортақ сипаттары жалпыға ашық, алыс-жақын шет елдерге шығып қызмет атқаруға да бейім болып келеді. Ал үшінші топтағылардың көздегені көбіне елдің саясаты немесе билік мәселесі болғандықтан, сыртқа аса ашық емес болады.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында Қазақстанға діни, оқу-ағарту салаларында қызмет ету үшін осындай діни жамағаттардың бірнешеуі келді. Олардың көбінің бұл саладағы істері сәтті жүрді. Түркиядан келген діни жамағаттардың дені Ханафи мазһабын ұстанады [1, 37 б.]. Ендігі кезекте осы жамағаттардың әрқайсына қысқаша тоқтала кетейік.

Саид Нұрси және нұр жамағаты. Бәдиүззаман Саид Нұрси 1877 жылы Түркияның Битлис уәлаятының Нұрс деген ауылында дүниеге келді. Тоғыз жасында өзінің ағасына еліктеп білім алуға бел буды. Алайда дәстүрлі медресе жүйесіне тұрақтай алмай, бірнеше медресе ауыстырған соң ауылына қайтады. Өз заманындағы белді ғұламалармен ғылыми тақырыптарда тартыстарға түсіп оларды жеңіліске ұшыратады. Кейіннен әйгілі бола бастаған Саид Нұрсиға заманының ғалымдары Бәдиүззаман яғни заманының теңдессіз тұлғасы деген лақап ат береді. Осы кезден бастап оның белсенді өмірі басталады. 84жылдық өмірінің көп бөлігін қуғын-сүргінде, түрмеде өткізген ол Түркиядан жиырмасыншы ғасырда шыққан ең маңызды ойшылдар мен күрескерлердің қатарынан орын алды [5, 84б.].

Ол өзінің өмірін екі кезеңге бөледі; ескі Саид кезеңі және жаңа Саид кезеңі. Ескі Саид кезеңінде ол көбінесе саяси әлеуметтік қозғалыстарда белсенді рөл алып, елдің көптеген аймақтарында қызмет етеді. Ал жаңа Саид кезеңі болса біздің тақырыбымызға қатысты. Ол кезеңде Саид Нұрси тек өзінің он төрт томнан тұратын «Рисале-и Нұр» атты жинақтарын жазумен, насихаттаумен және жан-жаққа таратумен айналысты. Бұл еңбектерін жатқа білген тоқсанға жуық кітабының сол заманға сай қайта интерпретациялау деп есептесек те болады. Ол өзінің білімі жайлы сөзінде былай деген: «Аллаға мадақ! Бұл білім маған Құранның құпиясы мен шын мағынасын түсінуіме көмектесті. Осы уақыт ішінде мен Құранның әрбір аяты бүкіл әлемді қамтитынын түсіндім. Келешекте Құран маған білімнің көзі ретінде жеткілікті және бұдан кейін мен басқа білім көзін іздемедім...» [4, 117 б.].

Бәдиүззаман Саид Нұрси Түркияның Урфа қаласында, 1960 жылы наурыздың 23 күні дүниеден өтті. Өзінің көзі тірі кезінде қалыптасқан «нұршылық» кейіннен көзін көрген шәкірттері және пікірін қолдаушы ізбасарлары тарапынан кең жайылып үлкен жамағатқа және әлеуметтік-діни топқа айналды. Ол топтың жамағаттары тек Түркиямен ғана шектелмей, жақын көрші мемлекеттерге, тәуелсіздік алған түркі тілдес елдерге және жалпыәлемнің көптеген елдеріне тарады.

Нұр шәкірттері, шәкірт, нұр жамағаты немесе нұршы атаулары өзін Бәдиүззаман Саид Нұрсиге қатыстыратын барлық жамағаттардың ортақ атаулары. Солардың ішіндегі ең кең тараған атау – нұршылар. Тіпті Саид Нұрсидің өз еңбектерінде де нұршы атауы кездеседі. Осының өзі нұршылықтың бір жамағат немесе қоғамдық қозғалыс екеніне айқын дәлел. Ал жамағаттар деп айтуымыздың себебі, Түркияда Саид Нұрсидің идеяларын және еңбектерін негізге алатын бірнеше жамағат пайда болды. Олардың бөлек-бөлек жамағат болуы Саид Нұрсидің өлімінен кейін орын алды. Атап айта кетсек, «Йени асия» газетін шығаратын, көбінесе интеллектуалды адамдардан құралған Йени асия жамағаты, Рисале-и Нұр кітабын бастыру, тарату, насихаттау бағытын ұстанған «языжылар» игни жазушылар, діни қайнар көз ретінде тек рисале жинақтарын оқумен ғана шектелетін немесе соның аясында шектеулі ғана діни кітап оқитын «оқуюжылар» яғни оқушылар жамағаты т.б.

«Оқуюжылар» деп аталатын әлеуметтік топтың жамағат ретінде Қазақстанда жасаған қызметі, Саид Нұрсидің кітаптарын қазақ тіліне аудару десек болады. Қазірге дейін оның еңбектерінің үштен біріне жуығы және ең негізгілері саналатын томдары қазақ тіліне аударылған. Ол жамағат осы кітаптарды аударып, халыққа насихаттауды өздерінің ең басты мақсаты деп санайды.

Сонымен қатар Саид Нұрсидің идеяларының негізінде әрекет ететін жамағат ретінде танылған Фетхуллах Гүлен басқаратын «Хизмет» қозғалысы. Өзге нұр жамағаттары бұларды нұршы категориясына қоспайды. Ол топ тек діни салада қызмет етумен ғана шектелмей, басқа да салаларда әсіресе білім саласында кең ауқымды жұмыс жасайтын болғандықтан, «hizmet movement» яғни хизмет қозғалысы деп аталады. Хизмет қозғалысын дін ғалымы, уағызшы, қоғамдық белсенді Фетхуллах Гүленнің идеялары мен бағыт-бағдар көрсетуінің негізінде құрылған діни тамырдан нәр алатын әлеуметтік қозғалыс.

Фетхуллах Гүлен түркиялық уағызшы, қоғам белсендісі, өздерін «Хизмет» қозғалысы деп атайтын жамағаттың рухани көшбасшысы. Түркияның Эрзурум уәлаятында дүниеге келген. Діни білімін медреседе алған. Сол кездері осы аймақтың әйгілі Алварлы Эфэ, Осман Бекташ Хожа, Қажы Сыддық Әпенді сынды ғұламаларынан білім алған. 1958 жылдан бастап Дін істері басқармасының уағызшысы болып қызмет ете бастайды. 1960 жылдардың басында Измирде уағызшылық қызметін атқарып жүрген кезінде осы қозғалыстың негізі қалана бастайды [3, 500-502 б.]. Ол Саид Нұрсидің жазған рисале топтамаларындағы негізгі пікірлердің жалғастырушысы, іске асырушысы деп саналады. Бұл идеяларды жалпы былай топтастырсақ болады; надандықпен, алауыздықпен және кедейлікпен күресу. Бұл – осы жамағаттың жасап жатқан істеріне негіз болған үш тұғыр деуге болады. Гүлен жамағаты аталмыш проблемаларды ең әуелі тұтас Ислам әлемінің, тіпті жаһандық проблема деп қарастырады. Осы үш үлкен түйткілге шешім табылса адамзат қоғамы бақытты өмір сүреді деп есептейді. Гүлен қозғалысының бұл мәселелерді шешу жолында жасап жатқан істері ретінде мына нәрселерді атауға болады: конфессияаралық диалогты жүзеге асыруға бағытталған кездесулер, мектеп салу, кәсіпкерлер қауымдастығын құру арқылы жалпы халыққа пайдалы нысандар салу, әртүрлі жобалар жасау арқылы халыққа қызмет ету және басқаларды да осыған ат салысуға үндеу. Осындай бағыттағы жұмыстарының бірқатары біздің елімізде де жасалды. Қазақстанда 90 жылдардың басында Гүленнің идеяларының негізінде халықаралық қазақ-түрік лицейлері сол кездегі Түркия премьер министрі Тұрғыт Өзал мен Қазақстан Республикасы президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың тікелей қолдауымен ашылды. Бұл жоба білім саласына айтарлықтай жетістіктер алып келді. Алайда бұл мектептер жайында халық арасында күмән болды. «Оқушыларды дінге тартады, діни идеология таратады» деген секілді сөз тарады. Жиырма бес жылдан астам қызмет еткен мектептер қазіргі таңда атаулары түбегейлі өзгертіліп «Білім-Инновация» мектептері деген атпен ҚР Білім және ғылым министрлігінің аясында үкіметтік мектептер қатарында жұмысын жүргізіп жатыр. Мектептерден басқа Фетхуллах Гүленнің біршама діни кітаптары да қазақ және орыс тілдеріне аударылып, халық оның діни көзқарастарымен белгілі бір дәрежеде танысты деуге болады. Діни әдебиеттің аз болған кезеңдерінде және отандық авторлардың діни кітаптары тапшы кездерде басқа да шетелдік ғалымдардың кітаптары секілді Гүленнің кітаптары да оқылды. 2016 жылы Түркияда 15 Шілдеде өкіметке төңкеріс жасамақ болған бір топ әскерилер өз дегендеріне жете алмай, әрекеттері сәтсіз аяқталған болатын. Реджеп Тайып Ердоған үкіметі бұл әрекетті жасаушылар қарулы күштердің құрамындағы Гүленнің жақтаушылары деп кінә тағып отыр. Басқаша айтсақ Гүленнің бұйырығымен жасады деп отыр. Бұл мәселені Фетхуллах Гүленнің өз мойнына алмай, керісінше Ердоғанның саясатына қарсы пікірлерім болғаны үшін әдейі жала жауып отыр деп мәлімдеме жасады. Әлі де қылмыстық істері толыққанды ашылып бітпеген бұл мәселе елімізде де бей-жай қалған жоқ. Ең әуелі «Білім-Инновация» мектептеріне балалары оқитын ата-аналардың алаңдатушылығын тудырды. Алайда ғылым-білім министрлігінен және елбасы тарапынан жасалған ресми мәлімдемелерде алаңдайтын мәселе жоқ екендігі, мектептерге қатысты барлық мәселе мемлекет бақылауында екені білдірілді. Осы сияқты мәселелер әлі күнге дейін ашыққа шықпай келе жатқан сұрақтардың санын көбейтуде.

Қазақстанға келіп, дін саласында қызмет етіп жатқан жамағаттардың тағы бірі – Сүлейманшылар. Бұл жамағат Сүлейман Хилми Тұнахан атты қайраткердің атымен аталады, өйткені өздерін Сүлейман Хилмидің шәкірттеріміз деп санайды. Ол 1881 жылы қазіргі Болгарияда Осман мемлекетінің жерінде дүниеге келген. Ауылында медресе тәмамдап, араб тілінен ижаза (сертификат) алған. Түркияның алғашқы жылдарында зайырлылық мәселесіне қатысты ұстанымдар қатаң кезде медреселер жабылады. Сол кездері балаларға Құран Кәрімді өз мүмкіндіктері шеңберінде үйреткен және шәкірт тәрбиелеген [6, 49-55 б.]. Осы қызметті өмірінің ақырына дейін өзінің асыл миссиясы еткен. Бұл ісін қазір шәкірттері жалғастыруда. Дінге қатысты тыйымдар жойылғаннан кейін кең тарап, Түркияның түкпір-түкпіріне жайылды. Совет елдері ыдырап тәуелсіз мемлекеттер пайда болған соң осы жамағаттар Қазақстанда өз қызметтерін ашты. Қазір халық арасында пансионат медресе деген атаулармен белгілі болған Түркиялық үлгідегі шағын медреселер саны 30 дан асады. Бұл пансионаттардың негізгі бағыты жоғары оқу орындарында оқитын ауыл-аймақтардан қалаға оқуға келген балаларды интернатта жатқызып, олардың Құраннан және басқа да діни пәндерден сауаттарын ашу. Толыққанды медресе деп атауға келмейді. Себебі діни ілімдерді терең үйрететін бағдарламасы жоқ. Студенттердің сабақтан тыс жатақханадағы бос уақыттарында дәрістер жүргізеді. Бұл медреселерге қатысты күмәнді деп ең көп

қойылатын сұрақ «рабыта» деп аталатын зікір түрі. Белгілі бір деңгейге жеткен шәкірттеріне осы ритуалды-зікірді жасатады және ол жайындағы мәлімет сыртқа айтылмайды. Рабытаның мағынасы жақсы көретін адамдардың бір біріне жүрепке байланыс халінде, рухани жақындықта болуы. Рабыта тасаууфта байлану, шейхтың руханиятын қиялымен байланыс құру, өзін сол кісіге қатынастыру секілді мағыналарға келеді. Яғни, транс сияқты халге өтіп ұстазы немесе шейхының терең руханиятын сезіну, сол арқылы Аллаға жақындық құру. Рабытаның тасаууфта нақты өлшемдері болмағандықтан әр тариқат өзінің рабыта стилін қалыптастырады. Сүлейманшылар, Сүлейман Хилми Тұнаханға рабыта жасайды деп айтылады. Алайда бізде бұл жайында нақты мәлімет болмағандықтан және ол жамағат бұл мәселені жасырын ұстайтындықтан кесіп ештеңе айта алмаймыз. Бұл мәселе қазір актуалды болып тұрған дәстүрлілік шарттарына қаншалықты сай келіп-келмейтіндігі зерттеуді қажет етеді.

Еренкөй жамағаты – Қазақстанда ұзақ жылдар қызмет етіп келе жатқан жамағаттардың тағы бірі. Тасаууфтық дәстүрлер негізінде құрылған бұл жамағаттың Еренкөй деген атауы көп естіле бермейді. Махмут Сами Рамазаноғлу (1892-1984) 1951 жылы Ыстанбұлдың Еренкөй деген ауданында сопылық дергахқа (сопылардың орталығы) шейх болып тағайындалған соң сол жердегі қалталы азаматтардың басын қосып жамағат істерін ұйымдастыра бастайды. Өзі де бай отбасынан шыққан Сами бұл істі сәтті алып кетеді. Махмут Сами Рамазаноғлу қайтыс болғаннан кейін жамағаттың басына Муса Топбаш келеді. Ол, осы жамағаттың рухани және материалдық базасының қалыптасуында үлкен рөл ойнады. Ал заманауи деңгейге жеткізген көшбасшы Осман Нұри Топбаш. Ауқатты отбасынан шыққан ол, өз табысының белгілі бір бөлігін (завод, фабрикалардан түсетін табыстары) қайырымдылық істеріне арнап келе жатқан адам [7, 30 б.].

Қазақстанда Осман Нұри Топбаш бастаған жамағаттың Алматы және Оңтүстік Қазақстан (қазіргі Түркістан облысы) облыстарында медресе және жоғары Халықаралық қазақ-араб университетінің жанында дінтану факультетін ашып көптеген шәкірт тәрбиелеп шығарды. Қазіргі таңда ҚМДБ құрамында Шымкент қаласындағы Шымкент медресесі мен Алматы облысындағы Қарғалы ауылында жұмыс істеп жатқан Қарғалы медресе-колледж Еренкөй жамағатының ашқан білім ошақтарының жалғасы. Бұл жамағаттың Қазақстандағы қызметі тек діни білім алатын жастарға бағытталғаны байқалады. Осман Нұри Топбаштың мақалалары жарияланып отыратын және де тағы басқа діни тақырыптарда мақалалар мен мәліметтерді қамтитын «Рахмет самалы» журналы ұзақ жылдар бойы Қазақстан оқырмандарына ұсынылды. Бұл журнал Түркиядағы Алтынолуқ журналының қазақша үлгісі еді. Алтынолуқ журналы Түркияда еренкөй жамағатының ең маңызды ақпарат ресурстарының бірі ретінде белгілі. Сонымен қатар ол кісінің біршама кітабы қазақ тіліне аударылған.

Табиғат бостықты қабылдамайды. Қазақстанның тәуелсіздік алған жылдарында дін саласындағы бос орынның біраз бөлігін сырттан келген діни топтар мен ұйымдар толтырды. Олардың бір бөлігі бауырлас Түркия елінен келген діни жамағаттар болатын. Әрбір әлеуметтік топтың бір мақсат айналасында топтасып, ұйымдасып, өзіне сай сипат қалыптастыруының артында үлкен әлеуметтік, экономикалық, саяси және тағы да басқа факторлар жатады. Әсіресе бұл діни топ болса тіпті нәзік тақырып болмақ. Жамағаттар экстремистік топқа немесе қандай да бір секта категориясына жатпайды. Ол жамағаттарды жақсы немесе жаман деп ажыратудың да керегі жоқ. Барлығы да сырттан келген діни жамағат категориясында қарастырылу керек. Осы діни топтардың тарихи кезеңін, харизмалы көшбасшысын, ол елдегі беделін, бар болса олар жайында жауабын таппаған сұрақтарын егжей-тегжейлі қарастырып өз көзқарасымыз бен дүниетанымымыз тұрғысынан баға беру біздің міндетіміз. Шетелден келген діни жамағаттардың біздің еліміз үшін ең басты қаупі ол- сырттан басқарылатынында. Бұл ұлттық қауіпсіздіктің мәселесі. Сонымен қатар олардың ең потенциалды проблемасы бір-бірін мойындай бермейтіндері және алауыздыққа, топқа бөлінушілікке себеп болу ықтималдығы. Мұндай мәселе болса да, болмаса да біз оны қаперде ұстауымыз қажет. Олай дейтініміз олардың Түркияда ауызбіршіліктері айтарлықтай керемет деңгейде емес. Бөлінушілік жамағаттардың басындағыларда болмаса да төмендегілерде (ұстаздар, шәкірттер т.б.) көп байқалады. Осы сияқты кішкене бөлшектерде көптеген анықтауды, зерттеуді қажет ететін мәселелер жатады. Сондықтан жамағаттар мәселесі кең көлемді қарастыруды талап ететін маңыздылыққа ие.

#### Әдебиеттер:

1. Байтенова Н.Ж. және т.б. Исламдағы секталар мен бағыттар:оқу әдістемелік құралы. – Алматы:Қазақ университеті, 2013 – 110 б.
2. Бейсенов Б.Қ. Зайырлы қоғамдағы діни құндылықтар:оқу құралы. – Алматы:Қазақ университеті, 2014 – 183 б.
3. Нысанбаев А.Н., Соловьева Г.Г. Фетхуллах Гюлен и современный мир: толерантность, диалог, взаимопонимание. – Алматы, 2009 – 511 б.
4. Рисалей-Нұр жайлы баяндамалар: ғылыми көпшілік басылым. Ауд: Қиянбеков Ж. – Алматы:Нур-Фейз, 2018. – 123 б.
5. Чакыр Р. Аьет ве слоган:Түркиеде ислами олушумлар. – Ыстанбұл: Метис, 2017. – 320 б.



6. Кирман М.А. Түркияде бир йени дини жемаат өрнеги оларак сүлейманжылык: докторлық диссертация. – Анкара 2000. – 184 б.
7. Аксой Е. Жемаате катылымы еткмлейен сосиял фактөрлер, Кайсери еренкөй жемааты өрнеги: магистерлік диссертация. – Кайсери 2016. – 71 б.
8. Диянет ислам энциклопедиясы: 40 том. – Анкара 2011.

## **ИСЛАМ ДІНІНДЕГІ ӘЙЕЛДІҢ ҚҰҚЫҒЫ**

*Шайкенова Р.,  
магистрант, 2 курс, «Исламтану» мамандығы,  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

*Ғылыми жетекші:  
Бағашаров Қ.,  
PhD доктор,  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

Исламдағы әйел мәселесін қарастырмас бұрын, жалпы әйел мәселесінің тарихына қысқаша талдау жасап өтуге тиіспіз. Бүгінде ірі діни ұстанымға айналған христиандық, иудаизм, буддизм, ислам діндері өз қағидаларында әйел мәселесіне көп көңіл бөліп қарастырған.

Адамзат тарихы қаншама күрделі жолмен дамыған болса, сол жолда аян болған діни қағидалар да соншалықты сан қатпарлы болып отырған. Жалпы уағыздары сырттай ұқсас болып көрінетін діни талаптарға, шындап келгенде әр түрлі мәселе бойынша тереңдеп үңілер болсақ, әр дін талаптары арасында үлкен айырмашылықтар, өзгешеліктер жатқанын байқауға болады. Мысалы мұны өзіміз қарастырып отырған адамзат қоғамындағы әйел кісінің орны қай дінде қалай белгіленген екеніне шолу жасасақ көзіміз біршама жетеді.

Мысалы: бүгінде сан жағынан әлем халықтарының төрттен бірін құрайтын Үндістан жұртының ұстанып келе жатқан буддизм, индуизм діни сенімі әйел баласына қандай орын бергенін қарастырып өтелік. Үнді әйелдері үшін жесір қалу тірілей жерленгенмен бірдей. Сондықтан үнді әйелдері күйеуінің жерлеуінен кейін өзін-өзі өлтіреді және индуизм шарттары жесірліктен соң әйелге қайта отау құруға тыйым салынатын болғандықтан да болар өзін-өзі өлтіру басым болатын. Өзін-өзі өлтіру рәсіміне 1978ж. ресми түрде тыйым салынды. Дәстүр бойынша, жесір қалу - әйелге тән күнәлардың өтеуі, сондықтан өзін өртемеген жағдайда да, жесір әйел өмірдің барлық рахатынан бас тартуы тиіс: қарапайым тамақтану, еденге ұйықтау, шашын кесу, әр күнін құлшылықпен өткізу және өмірінің соңына дейін қайтадан неке құрмау. Үнділіктердің ұстанымы бойынша әйел ешбір меншік иесі де, мұрагерлік құқық иесі де бола алмайтын. Өйткені оны өзі ерінің, әкесінің, немесе әкесі жоқ жағдайда сол әулеттің еркек кісісінің қолына тағдыр шешімі өтетін зат секілді болатын. Үндістандағы осы заң көне заман заң шығарушысы Манудан бастау алып, он тоғызыншы ғасырдың ортасында жаңа қоғамдық заң күшімен алып тасталынғанша орындалып келді.

Жалпы алғанда әйел затының адамзат қоғамындағы нақты бедел орнын айқын мөлшерлеп байқау үшін тағы да бір ірі дін иудаизм талаптары әйелдерге қалай қарайтынына тоқталып өтер болсақ, олардың Таурат атты кітабында әйелді сайтанның арам ойларын жүзеге асыруға көмекші ретінде ұғынған. Бұл ұғым сонау алғашқы адамды жұмақтан қууға себепші болған оқиғада алғашқы әйел Хауаның сайтанның тіліне еріп алмадан дәм татуынан бастау алып келе жатса керек.

Христиандық сенім де әйел туралы жағымды пікір ұстана қоймаған. Оны Апостол Павелдің әйел - күнәнің басы, сол үшін де біз өлім дәмін татуға тиіс болдық, - деген сөзінен байқауға болады. Ал кейбір әулие әкейлердің түсіндірмесінде әйел біздің жанымызды жаулап, азаптау үшін сайтан пайдаланатын құрал деп те атаған. Мысалы: әулие Августиннің: «Әйелде Құдай бейнесі жоқ» деген сөзін алуға болады [1].

XIX ғ. дейін Еуропада әйел жан иесі ретінде саналмады. Ғалымдар мен философтар әйелдің жаны бар ма, егер бар болса, ол адами жан ба, әлде хайуани жан ба, деген сұрақтың шешімін табуға тырысты. «На Соборе 1555 года обсуждался тезис: «женщины не суть люди...», с поправкой на то, что женщины, конечно люди, но суть в другом смысле» [2]. Мысалы: Англияда 1850 ж. дейін тұрғындардың ұлттық санағында әйелдерді есепке алмаған. Тек 1882 ж. Британ заңы өз тарихында алғаш рет әйелдерге өз қаржысын иемдену, жұмсау құқығын берді. Генрих VIII, өз кезеңінде, әйелдерге Инжілді оқуға тыйым салған. Уақыт өте келе өз құқықтарын қорғау мақсатында әйелдер енді көтерілістер, митингілер, манифест ұйымдастыра бастады. Әйелдердің өз құқығын қорғау тарихы бірнеше кезеңдерден тұрады. Қазіргі уақытта бұл қозғалыс аяқталған түрде және феминизм деген атауға ие.

Ал, ислам құқығына сәйкес әйел де еркек сияқты жанға ие тіршілік иесі екені даусыз. Христиандық тұжырымдарда әйелді Адамның жұмақтан қуылуына күнәлі санап, кейінгі ұрпақтардың бүкіл қасіреттерінің себепшісі ретінде сипаттады. Басқа діндердің әйелге бөлетін орнын Исламда бөлінген орнымен салыстыруға келмейді. Тек ислам ғана әйелге тиісті орын бере білген. Егер қоғамда әйел ролі төмендетілсе немесе әйелдік және еркектік бастаулардың бірін - бірі толықтыру балансы бұзылса, онда адамзат қоғамы үйлесімді дами алмайды. Ғылыми негіздегі Құранда осының бәрі ескерілген. Құран бойынша, әйел Адамның алғашқы қателігіне күнәлі емес. Құранның аяттарынан әйелді кіналау кездеспейді. Олар Аллаһты тыңдамағаны үшін екеуі де күнәлі ретінде танылды.

«Раббылары екеуіне: «Екеуіңді осы ағаштан тыймап па едім? Расында, шайтан сендерге ашық дұшпан демеп пе едім?» - деп дауыстады» ( Ағраф сүресі ,22-аят) [3].

Осы аяттан Аллаһ алдында еркек пен әйел адамның тең жаратылыс иесі екендігін көруге болады.

Ал, енді Исламдағы әйел мәселесіне тоқталсақ, ислам дінінің тарихы араб елінен басталады. Исламға дейінгі араб елінде әйел еркектердің меншігі болғаны бәрімізге белгілі. Әйелдердің жағдайы адам төзгісіз төмен болды: мысалы, жесірлер мұраның бір бөлігі саналды, ал мұрагер оны әйелдікке алуға немесе сатып жібере салуға да құқығы бар. Ал араб-бедуиндері қыз баланың туылуын бақытсыздыққа балап, кейде өздерінің пұттарына құрбандыққа шалған, кейде тәрбиелеп, әуреге түспеу үшін, тірілей көміп тастаған. Кейбір деректерде араб-бедуиндері қыз баларын өлтіруі ішінара сипатта болған деген мәліметтер де бар.

Ислам діні жалпы адам құқығына, оның ішінде әйел адамның құқығына айрықша мән беріп, оның ар-намысын қорғап, оның қоғамда лайықты орынға ие болуын қамтамасыз етеді.

Ислам дінінің келуімен әйел адамға деген көзқарас түбегейлі өзгеріп, әйелге ерекше мәртебе берілді. Бұл исламның ілгерішіл екендігін айғақтайды.

Ислам діні ең алдымен сәбилердің өлтірілуіне тыйым салды. Қызды тірідей көму сияқты надандық дәстүрді Құрандағы «Жарлы күй кешіп, тұрмыс-тіршіліктерің нашар болғандығы үшін балаларыңды өлтірмеңдер! Сендердің де, олардың да ризығын Біз береміз» (Әнғам сүресі, 151-аят), «Тірідей көмілген балаларыңа «Қандай кінәларың бар еді, нендей күнә үшін өлтірілдіңдер? деп сұралғанда...» (Такуир сүресі, 8-9-аяттар) [3] деген аяттармен тоқтатты.

Балалардың арасын алалағанды құп көрмеген Мұхаммед пайғамбар:

«Кімде-кімнің үш (екі я бір) қызы болса, соларға жақсы қараса, ақыретте жұмаққа барады»[4] деп, қыз балаға мейіріммен қарап, ұлдан кем көрмеуді өсиет еткен.

Қыз баланы өлтіруге тыйым салумен шектелмеген ислам діні әйелге деген құрмет пен қамқорлықты айрықша насихаттады. Әйелдің отбасындағы және қоғамдағы орны айқындалды. Әйелдің міндеттерімен қатар құқықтары да белгіленіп, ар-намысы мен абыройы қорғалатын болды. Ислам дінінің әйелдерге ерекше қамқорлық танытуы адамзат тарихындағы айрықша оқиғалардың бірі болды.

Ислам діні келген алғашқы кезеңде Құран кітабы әйел мен еркектің Алла алдында құқықтары мен міндеттері тұрғысынан тең екенін мынадай аяттармен нақтылады: «Шын мәнінде Мен сендерден еркек, әйел амал істеушілердің амалын зая етпеймін. Сендер бір-біріңненсіңдер (Бәрің бірдейсіңдер)» (Әли Имран сүресі, 195-аят), «Ер немесе әйелден кімде-кім иман келтірген күйде түзу іс істесе, әлбетте оны жақсы тіршілікте жаратамыз. Әрі оларға жасаған істерінен жақсырақ сыйлық береміз» (Нахыл сүресі, 97-аят) [3].

«Мүмін ерлер мен мүмін әйелдер, бір-біріне көмекші. Олар дұрыстыққа қосып, бұрыстықтан тосады. Сондай-ақ олар намаздарын толық орындап, зекет беріп, Аллаға, Елшісіне бой ұсынады. Соларды Алла, мәрхаметіне бөлейді. Расында Алла тым үстем, аса дана» (Тәубә сүресі, 71-аят), «Олар сендерге киім, сендер де оларға киім (іспетті) сіңдер» (Бақара сүресі, 187-аят) [3] деген аяттар әйел мен еркектің бір-біріне тең және бір-бірін толықтыратын жандар екенін көрсетеді.

Сонымен қатар ер адам болсын, әйел адам болсын жақсы амал істегендердің ең жақсы сыйға бөленетіндігі Ахзаб сүресінде «Сөз жоқ, мұсылман ерлер және мұсылман әйелдер, мүмін ерлер және мүмін әйелдер, бой ұсынушы ерлер және бой ұсынушы әйелдер, шыншыл ерлер және шыншыл әйелдер, сабырлы ерлер және сабырлы әйелдер, ықыласты ерлер және ықыласты әйелдер, садақа беруші ерлер және садақа беруші әйелдер, ораза ұстаушы ерлер және ораза ұстаушы әйелдер, ұятты жерлерін қорғаушы ерлер және әйелдер, Алланы көп зікір етуші ерлер және әйелдер, Алла (Т.) бұлар үшін жарылқау және ірі сыйлық әзірледі» (Ахзаб сүресі, 35-аят) [ 3] делініп, егжей-тегжейлі түсіндірілген.

Ер адам да, әйел адам да өздері істеген амалдарының сыйы мен жазасын тең түрде алады: «Ер немесе әйел адамнан кім иман келтірген күйде ізгі амалдарды істесе, міне солар жәннатқа кіреді. Ешқандай әділетсіздікке ұшыратылмайды» (Ниса сүресі, 124-аят), «...Ер, әйелден кімде-кім сенген түрде ізгі іс істесе, ал міне, солар жаннатқа кіреді. Сондай-ақ олар онда есепсіз ризыққа бөленеді»

(Ғафыр, 40-аят), «Енді біл! Шын мәнінде, Алладан басқа ешбір тәңір жоқ. Өзіңнің әрі мүмін ер, әйелдердің күнәларының жарылқануын тіле!» (Мұхаммед сүресі, 19-аят) [3].

Сонымен қатар ер адамның дұғасының қабыл етілетініндей, әйел адамның да тілегіне жауап берілетіндігі, ешбірінің де істеген жақсылығының елеусіз қалмайтындығы туралы Құранның Әли Имран сүресінде былай көрсетіледі: «Тәңірі олардың тілектерін қабыл етті. Мейлі ер болсын, мейлі әйел болсын, қандай да бір жақсы іс істеген адамның еңбегін зая етпеймін. Сендер бір-біріңненсіңдер» (Әли Имран сүресі, 195-аят) [3].

Мұхаммед пайғамбар Мәдинаға хижрет жасағанда ерлер секілді әйелдердің де сертін алған. «Әй Пайғамбар! Егер саған мүмін әйелдер, Аллаға еш нәрсені ортақ қоспауға, ұрлық қылмауға, зинашы болмауға балаларын өлтірмеуге, қол-аяқтарының арасынан бір жала жаппауға, (Суық жолдан тапқан баланы өз еріне телімеуге.) және ізгілік істеуге, өзіңе қарсы келмеу үшін келген кезде, олардың (биғаттарын) серттерін қабыл ал. Олар үшін Алладан жарылқау тіле. Өйткені Алла, тым жарылқаушы, ерекше мейірімді» (Мүмтахинә сүресі, 12-аят) [3]. Бұл әлеуметтік және діни өмірде құқық пен жауапкершілік тұрғысынан ислам дінінде әйел мен еркек деп бөлушіліктің жоқ екенін көрсетеді.

Ислам дінінде әйел мен еркек физиологиялық және психологиялық жаратылысы тұрғысынан ерекшеленеді. Психологиялық тұрғыдан әйел сезімтал және тез әсерленгіш етіп жаратылған. Ал ер адамның жаратылысы мұндай емес. Физиологиялық тұрғыдан еркектің жаратылысы күштірек болып жаратылса, әйелдің күші аз болады. Екі жақтың да өзіне тән ерекшеліктері бар. Бұл жағдай еркектің үстемдігін немесе әйелдің әлсіздігін көрсетпейді. Керісінше, бұл жағдай - екі жақтың бөлек жаратылысы ерекшеліктерінің табиғи нәтижесі. Сондықтан өмір сүру салты осыған сай реттелуі керек. Олар адам ретінде Алланың алдында тең. Құранда әйел мен еркекке бірдей назар аударылады. Діни жауапкершіліктерде, ғибадаттарда, ахлақтық құндылықтар мен ізгіліктерде әйел мен еркектің арасында айырмашылық жоқ. Исламда адамдар арасындағы үстемдік тек тақуалықта деп саналады [5].

Табиғи ерекшеліктеріне сәйкес ерлер мен әйелдер бір-бірінің мінезіне немесе қасиетіне ие бола алмайтыны секілді, бір-бірінің құқығы мен міндеткерліктерін де иемдене алмайды. Ерлер мен әйелдер өздеріне тән мінез-құлқы, қасиеттері, құқықтары мен міндеттері бар дербес тұлғалар ретінде қарастырылады. Әйелдердің құқықтары мен міндеттерінің басым бөлігі олардың ана және жар ретіндегі отбасындағы роліне көбірек қатысты болып келеді. Ал, ерлер отбасының асыраушысы, қоғамдағы негізгі міндеттерді атқарушы ретінде отбасынан тыс құқықтарға көбірек ие. Осы ерекшеліктерді теңсіздік ретінде бағалау әрекеттерін діннің негіздерін шынайы, терең түсіне білмеудің салдары деп бағалаған жөн.

Жалпы ер мен әйел бір-бірін толықтыратын, өзіндік ерекшеліктерге ие екі жұп етіп жаратылған. Құранның Рум сүресінің 21-аятында «Сендерге олардан тыныштық табуларың үшін өздеріңнен жұбайлар жаратып, араларыңда махаббат пен мейірімділік пайда қылғандығы да Оның белгілерінен. Сөз жоқ, осыларды ойланған ел үшін белгілер бар» [3] делінеді. Аяттан байқағанымыздай ер мен әйел бір-бірі үшін жаратылғандықтан, өз теңін тауып, отбасын құрғанда жандары тыныштық тауып, бақытты ғұмырдың алғышарттарына қол жеткізеді.

Ислам әйелдің өзіне тән ерекшеліктерін ескереді. Сондықтан исламдағы әйел мен ердің әрқайсының құқықтары мен міндеттерін олардың табиғи ерекшеліктері негізінде тағайындаған. Мәселен, ер адам ауыр әрі қиын жұмыстарды атқаруға төзімді келеді. Сол себептен де отбасы істерін бөлгенде әйелді қамтамасыз ету ер адамға жүктелген. Исламда айрықша көңіл бөлінген маңызды мәселе – әйелдің жұбайлық және аналық ролін орындауы үшін оның жан тыныштығы мен қауіпсіздігін сақтау болып табылады.

Әйелге құрметпен қараудың ерекше үлгісін Мұхаммед пайғамбардың өзі көрсетіп берді. Мұның мысалы ретінде мынадай хадистерді келтіруге болады: «*Жұмақ - аналардың аяғының астында*», «*Мұсылмандардың ең жақсысы әйелімен жақсы мәміледе болғаны*», «*Әйелдермен жақсы қатынаста болыңдар*» [4] және т.б. Сонымен қатар исламда ананы қадірлеуге қаншалық мән бергенін «Кімге жақсылық жасайын?» деген сахабаға үш рет «Анаңа» деп жауап бергендігі туралы хадистен аңғаруға болады. Бірде Мұхаммед пайғамбарға бір адам келіп «О, Алланың елшісі! Мен анамды арқама салып алып, қатты шыжыған ыстықта он алты шақырымдай арқалап жүрдім. Мен осы әрекетіммен оның еңбегін өтедім деп санауға бола ма?» деп сұрайды. Бұған Мұхаммед пайғамбар былай жауап берген: «Сенің бұл ісің анаңның толғақ кезінде көрген азабының азғана бөлігінің төлеміне жатады».

Ислам дініндегі әйелге көрсетілетін қамқорлықтың маңыздылығын мына хадистен де көруге болады: «*Кімде-кім екі қызына немесе қарындастарына немесе анасының сіңлілеріне немесе әкесінің қарындастарына немесе әжеселерге қамқорлық етсе, жәннатта Менімен бірге болады. Ал кімде-кім жоғарыда аталғандардың үшеуіне қамқорлық етсе, құтқарылушылардан болып, жетістікке ие болады. Ал кім олардың төртеуіне немесе бесеуіне қамқорлық етсе..., ей адамдар, солар секілді болыңдар*» (Абу әл-Мухбирден Табарани риуаят еткен) [4].

Ислам дінінің келуімен әйелге деген зорлық атаулы күшін жойып, әйелдер ерекше жоғары мәртебеге қол жеткізді. Исламның әйелге бұлай ерекше жоғары мәртебе жетуі, исламның ілгерішіл маңызға ие дін екендігін айғақтайды. Исламның келуімен ескі тағылық, тұрпайы іс-әрекеттердің бәріне тыйым салынып, жеңіл жүріс пен көңіл көтеру, зина секілді азғындықтар жойылып, белгілі бір тәртіпке бағынған абыройлы отбасылар пайда болғанын анықтадық.

Ислам діні әйелдің қоғамдағы орнын биіктетіп, әйелдің құқықтарына құрметпен қарап, оны ана ретінде жоғары бағалауға айрықша көңіл бөлді. Әйелдің абзал жаратылыс екенін түсіндіріп, оған ерекше баға берді. Әйелге Алланың аманаты ретінде қарауға шақырып, оның ешқандай құқығы шектелмегенін аңғаруға болады. Ислам діні, өзімен бірге қайталанбас ұлы жетістіктер ала келді. Соның бірі – әйел құқығы мен құндылығы. Мұның дәлелі ретінде әйелдерге:

- ✓ Дауыс беру.
- ✓ Куәгер болу.
- ✓ Мұрагер болу.
- ✓ Өзінің жеке меншігі болу.
- ✓ Өз жеке меншігінің табыстарын өзі пайдалану;
- ✓ Әйел отбасын асырау үшін нәпақа табуға міндеттелмеуі;
- ✓ Әйел жұмыс істеуге ниеті болса, өз табиғатына сай жұмысты таңдауға құқылы. Мысалы мұғалім, дәрігер, аспаз, тәрбиеші т.б. яғни физикалық тұрғыдан ауыр келетін жұмыстардан сақ болуы өз өмірі, отбасы үшін маңызды;
- ✓ Әйел тапқан нәпақасына өзі иелік жасай алуы;
- ✓ Әйел діни парыздары мен құлшылықтарын өтеуге, білім алуына құқылы және т.б. құқықтар берілді;

Өз жаратылысына сай сүйікті жар, аяулы ана ретінде қашан да оның орнын ислам жоғары бағалаған. Қоғамның тәрбиесін қыз баланың тәрбиесімен ұштастыра қарастырған.

Қорыта айтатын болсақ, Ислам – Алла тарапынан жіберілген соңғы дін. Оның келісімен әлем жанарды. Ондағы жаратылыстың қадір-қасиеті белгіленіп, қызметі айқындалды. Әуелдегі надандық әрекеттерге шек қойылды. Адамдар өз міндеттерін ұғып, борыштарын өтей бастады. Әйелдің өмірдегі орны, отбасындағы дәрежесі бекітілді. Алланың мейірімімен әйелдің үйде атқарған қарапайым қызметінің өзі ғибадат болып саналып, ниетіне қарай сауаптар жазылатындығы Құран аяттары мен хадистерден кездестіруге болады. Ислам әйелдің жоқ болған құқын түгелдей тіктеп берді.

#### Әдебиеттер:

1. Құрманбаев Қ. Исламдағы адам құқықтары. – Алматы 2012. – 25 б.
2. Эвола Ю. Метафизика пола. – Москва: «Наука», 1996. – 233 с.
3. Құран Кәрім қазақша мағына және түсінігі. // Аударған Халифа Алтай. – Мәдина 1991. – 604 б.
4. Имам Нәуауи. Хадистер жинағы (Риядус-салихин). – Алматы: «Көкжиек» 2011. – 656 б.
5. Абдуллаева М. А., «Правовое положение женщины в исламе». – Дагестан 2008. – №3

## ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ СӨЗ ӨНЕРІНІҢ ИСЛАМ ДІНІМЕН ҮЙЛЕСІМДІЛІГІ

*Шаку М.Е.,*

*магистрант, 2 курс, «Исламтану» мамандығы,  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

*Ғылыми жетекші:*

*Байтенова Н.Ж.,*

*филос.ғ.д., профессор*

*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

Қазақстан әлемдік өзге діндермен қатар дәстүрлі ислам дінін ұстанады. Қазақ қоғамының мұсылмандары Орта Азияда ислам дінінің кең таралған төрт мектептерінің бірі Әбу-Ханифа (мәзһаб) ілімін қолдайды. Бұл мектепте ислам дінімен қатар қазақ ұлтының дәстүрлері мен әдеп-ғұрыптары бір-бірімен үйлесе байланысқан. Бүгінгі таңда Қазақстанда ислам дінінің өркендеуі теориялық және діни тұрғыдан ғана емес, сонымен қатар өмірлік маңызы бар қолданбалы сала ретінде де үлкен сұранысқа ие. Ислам мемлекеттің өркендеуінде маңызды фактор болып табылады.

Бұған 2006 жылы Алматыда өткен «Жетісу мұсылмандарының I құрылтайына 100 жыл» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференциясы дәлел болады. Жетісу өлкесі мұсылмандарының бірінші Құрылтайының қаулысында «Бүкіл Орта Азия мұсылмандарының діни-рухани мәселелерімен айналысатын мұсылмандар діни бас басқармасын құру, мүфтиден бастап азаншыға дейінгі дін

қызметкерлер мәселесі, вакуфтар ашу, мектептер мен медреселерді реформалау қажеттілігі» секілді мәселелер көтерілген.

Қазақстан территориясында исламның таралуы мен өркендеуі бірнеше кезеңдерден тұрады:

1. VIII-IX ғасырлары евразиялық алқаптарға ислам дінінің енуі бірінші кезеңге сәйкес келеді.

2. X-XVII ғасырлары екінші кезең орта ғасырлық мемлекеттерде ислам дінінің қанат жаюы ретінде сипатталады.

3. XVIII соңы мен XIX ғасырдың басы Ресей патшалығына енуі мен суфизм рөлінің төмендеуі және ресейлік колониалдық әкімшілігінің исламға нейтралды саясаты.

4. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басы. XIX ғасырдың соңы Қазақстан территориясында ислам позициясының нығаюы Ресей билігінің мүддесіне сай келмеді. Сондықтан нейтралитетті саясаттан исламды қысымға алу саясатына көшеді.

5. 1917 жылдың қазаны мен 90-жылдарға дейін кеңестік дәуірдің бесінші кезеңі басталады. Исламға деген саясат жалпы дінге қатысты саясат аясында жүргізілді. Қазақ діни басқармасы 1923 жылдан кейін орталығы Уфа қаласы болып саналатын ішкі Ресей және Сібір мұсылмандарының Орталық діни басқармасының қарамағына енді. Қазақстандағы ислам дамуының алтыншы (қазіргі) кезеңі.

6. 1980 жылдардың соңынан бастап Қазақстандағы исламның қайта жаңғыруы жүрді. Қазақстандық мұсылмандардың Демократиялық қайта құрулар халықтың дінге сенуінен емес, догматикалық жағына да қызығуға жол ашты. Қазақстан тарихында алғаш рет 1990 жылы жеке мұсылман діни басқармасының (муфтиат) құрылуы айтулы оқиға болып саналады. Оның жанынан құрылған білім ордасы Алматыда «Нұр-Мұбарак» Қазақстан-Мысыр Ислам университеті ашылды.

Кеңес режимінің ұзақ жылдар бойы атеизмді санамызға сіндіріп, дінімізді мүмкіндігінше қыспаққа алуы – қазақтардың ата-баба дінінен ажырауына ықпалын тигізе алмады. Өйткені қазақтар дініне берік, діліне ұқыпты болды. Атеистік жүйенің идеологтарының қысымына шыдас беріп, халқымыз шынайы ислам дінінің ұлылығын жандарында сақтады. «Біз өзіміздің түркілік тамырымыз бен ислам дінімізді ұмытпауымыз керек. Сол үшін біз Қасиетті Құранды насихаттауымыз тиіс», – деп Қазақстан Президенті айтып өткен болатын. Заманауи қазақ қоғамы түп тамырын жаңғыртып, исламды ғылыми тұрғыдан түсінуге талпынып жатыр.

X-XIV ғасырлардағы гуманизм мен ардың тазалығына шақыратын ислами-діни мотивациялық ортатүрік әдебиеті қазақ әдебиетімен жалғасын тапты. Қазақ өркениеті үшін әлемдік мәдениеттің біте қайнасуы қалыпты құбылыс. Орта ғасырлардан бастап халықтың көркем ойлауын қалыптастыру мен даму жолында діни-ислами ағартушылық көзқарастар ұлттың гумандық тәрбиеленуіне ықпал етті. Поэтикалық мұрада лирикалық-дидактикалық және эпикалық жанрдың діни-ислами мотивтар орын алуы – ұлттық және жалпы адами гуманистік мақсаттардың бірге үйлесім тапқанының көрсеткіші. Діни-ислами ағартушылық қарапайым халыққа поэтикалық шығармалар арқылы кең таралып, ықпал етті. Жалпыға белгілі, қазақ поэзиясындағы тарихи және әдеби негіздердің дамуы және діни-ислами дүниетанымы араб-парсы мәдениеті мен түрік өркениетінің интеграциясы жағдайында жүзеге асты. Діни-ислами және дидактикалық-философиялық шығармалардың өкілдері Қожа Ахмет Иассауи, Ахмет Иүгінеки, Жүсіп Баласағұн, Сүлеймен Бақырғани шығармалары қазақ поэзиясына ықпалы зор екені даусыз. Ұлттық санаға діни-ислами дүниетанымның қалыптасуын қазақ поэзиясы эстетикалық гуманитарлық көзқарастардың исламдық өркениетке бағытталуымен түсіндіреді. Фольклорлық дүниетаным (мақал және мәтелдер, жоқтау, жарапазан, бата, проза) және ақындардың шығармалары (Әбубәкір Шоқанұлы, Шортанбай Қанайұлы, Ыбырай Алтынсарин және басқалары).

Ахмет Иасауи адам бойында кездесетін қанағатсыздық, ашкөздік, надандық, әділетсіздік сынды қасиеттердің болатынына налиды, жалған өмір мен өлімнің ара-қатынасын сипаттай келе, адамдарды жағымсыз әдеттерден арылуға үгіттейді.

«Дүниені мүлкім деген сұлтандарға,  
Әлем малын сансыз жиып алғандарға,  
Он өмір дүние-малын жиса-дағы,  
Өлім келсе бірі де опа болмайды екен.  
Сол жақсы өз жерінде патша болса,  
Әділ болып, бір мүминді қазы қылса,  
Сол қазы барша елді разы қылса.  
Ризалықпен жұмақ үйін алады екен» [1, 185 б.].

«Хакім ата» лақап атымен танылған Түркістандық ақын Сүлеймен Бақырғани өзінің «Бақырғани кітабында» Аллаға есеп беретін Қиямет күнін жырына арқау етеді. Діни мазмұндағы өлеңдер жазып, ұстазы Қожа Ахмет Иассауидің жолын қуады:

«Жаратушы ие, қиямет күні

Мен күнәмді қайда қоямын?  
Осы аһ ұрған өкініш күні  
Мен күнәмді қайда қоямын?  
Таразысы мен көпірін құрса,  
Айдаушылар әзір тұрса,  
Не істегенімді сұраса,  
Мен күнәмді қайда қоямын?  
Пайғамбарлар дізерлеп отырып,  
Бетін жерге баса қалса,  
Баршасы өз (басын) ғана ойласа,  
Мен күнәмді қайда қоямын?  
Арасат (майданына) келтірсе,  
Маған (күнәм жазылған) дәптерді берсе,  
«Дауыстап оқы» деп бұйырса,  
Мен күнәмді қайда қоямын?»

Қазақ поэзиясында Дулат Бабатайұлының ғибратты өлеңдерінің жинағы діни-ислами бағыттағы шығармалармен толысқан (XIX ғасырдың I жартысы). Ақынның мына өлеңдерінде: «Алладан сұрап иманды», «Әуелі Алла айталық», «Ей, мұсылман қарындас» және осы сынды басқа да шығармаларында діни насихат уағыздар тілдің поэтикалық үлгілерімен бейнеленген. «Алладан сұрап иманды» өлеңінде қазақ халқының қоғамдық-әлеуметтік өміріндегі маңызды құндылықтарға жататын ар мен намыстың тазалығы насихатталады:

«Ахиретке барған жоқ,  
Махшар күні болғанда,  
Сауал сұрай келгенде,  
Жауап таппай тұрғанда,  
Тар лахатқа кірген соң;  
Қас жаман сол болар,  
Намаздығын білмейді,  
Білсе білер өлгенде,  
Тәңір алдына барған соң,  
Сонда бір қас, дұшпанды  
Дұшпан демей, не дейміз» [2, 112 б.].

Бұқар жырау «Тілек» атты толғауында Алланың алдында күнәлі болмауды, пендешілікке ермеуді, дүние істеріне алаңдамауды тілейді:

«Бірінші тілек тілеңіз,  
Бір Аллаға жазбасқа.  
Екінші тілек тілеңіз,  
Ер, шұғыл, пасық, залымның  
Тіліне еріп азбасқа.  
Үшінші тілек тілеңіз,  
Үшкілсіз көйлек кимеске,  
Төртінші тілек тілеңіз,  
Төрде төсек тартып жатпасқа.  
Бесінші тілек тілеңіз,  
Бес уақытта бес намаз,  
Біреуі қаза қалмасқа».

Қазақ әдебиетінің негізін салушы, ұлы ақын Абай Құнанбаев өзінің біршама өлеңдерін діни ағартушылық тақырыпқа арнаған. Ақынның: «Алланың өзі де рас, сөзі де рас, рас сөз еш уақытта жалған болмас» деген өлеңі Алланың бірегейлігін нақтылап тұр.

Алланың өзі де рас, сөзі де рас,  
Рас сөз ешуақытта жалған болмас.  
Көп кітап келді Алладан, оның төрті  
Алланы танытуға сөз айырмас.  
Аманту оқымаған кісі бар ма?  
Уәктубиһи дегенмен ісі бар ма?

Алла өзгермес, адамзат күнде өзгерер,  
Жарлық берді ол сіздерге, сөзді ұғарға.

Қазақ руханилығының түйінделген бітімі Абай философиясы және ол жариялаған «Адам бол!» (яғни адамгершілік) ұстанымы болып табылады. Абай бойынша «мұсылман болу» үш нәрсеге: Аллаға, адамзатқа, әділдікке деген «махаббатты» білдіреді. Исламның адамгершілік шеңберінде, адам бақытының мәнісін түсінуде дүниетанымдық әмбебаптар төрт негізгі ұстанымдарды – әділет, дәулет, ақыл, қанағатты қатаң сақтап жүруге келіп тіреледі. [3, 179 б.].

Шәкәрімнің ықшамдалған мұсылмандық құқық қағидаларында екі нәрсе қатал сақталған: а) қазақы салт-дәстүр мен исламдық нормалардың арасындағы үйлесімдік; ә) жалпыадамзаттық мораль құндылықтарының әмбебаптылығы. Мысалы, адам еркінділігін алайық. Исламның фундаментістік түсініктері бәрі алдын ала жазылған деп адам еркіндігіне шек қояды. Шәкәрім еркіндікті жақсылық пен жамандықтың арасындағы таңдау деп қарастырады.

«Кейбіреулер адамда түк ерік жоқ әрі не қылса Құдай тағала қылғызады деп Алла тағаланың пендеге берген еркіменен талабын танады. Бұл теріс, кейбіреулер: жақсылық, жамандықты басында жаратқан Алла тағала, сол себептен бәрі Алладан дейді. Онан басқа Алла тағала дүниедегі пенденің ісіне тіпті кіріспейді. Бәрін де жаратты дейміз, пайғамбар арқылы ұқтырды да қойды. пенде өзі сүйгенін қыла береді дейді. Бұл ой да теріс ой және кейбіреулер біздің не қылатынымызды бәрін де Алла тағала өзі әлдеқашан біліп жазып қойды, оны қылмай кетуге пендеде не ерік бар дейді. Бұл сөз де ақылсыздықтан айтылады. Алла тағала ешқашан пенденің көңілін жаман іске аудармайды. Жаман істі пенде өз нәпсісіне еріп шайтанның алдауына еріп талап қылады. Оны Алла тағала көрмеуде шарифат һәм молдалар сөзіменен тыйып, жасырынды ойды жүрегіне сезгізіп тыяды. Оған да болмай ұмтыла берген соң, қаһар қылса, тоқтамайды. Жақсылыққа әрқашан бұйырып һәм көңілін де соған аударды. Тілегі дұрыс, жүрегі таза пендесін бірде болмаса, бірде түзу жолға салады» [3, 13 б.].

Шәкәрім Құдайберді ислам дінін ең жоғарғы құндылық ретінде бағалайды: «Адам ақиқатты көзімен ғана емес, ақылдың көзі арқылы таниды». Тағы бір сөзінде былай дейді: ««Оқығандарыңыз кітаптан, оқымағандарыңыз молдалардан естіп білген шығарсыздар. Олай болса біздің қазақ халқының өз тіліменен жазылған кітап жоқ болған соң, араб, парсы кітабын білмек түгіл ноғай тіліменен жазылған кітаптарды да анықтап ұға алған жоқ шығар деп ойлаймын. Сол себептен иман-ғибадат туралы шамам келгенше қазақ тіліменен жазайын деп ойландым. Бұл кітап әрбір қазақ үшін оқуға оңай болып, әрі оларға пайда әрі өзіме сауап болар ма екен деп үміт еттім». [4, 1 б.].

Ұлы ғалым, XIX ғасырдың II жартысының ағартушысы Шоқан Уәлиханов өзінің «Сахарадағы мұсылмандық жайлы» атты еңбегінде қазақ қоғамындағы ислам діні жайлы баяндайды. Ахмет Байтұрсынов ислам дінінің қазақ сөз өнерінің тарихына ықпалы поэтикалық шығармалар арқылы жүзеге асқанын ғылыми тұрғыдан саралап, оны «Діни дәуір» деп атайды.

Қазақ поэзиясындағы арнау өлеңдер «мінәжат» діни-ислами дүниетанымның таралуына түрткі болды. Тұрмағамбет Ізтілеуұлы Алланың құдіретін жырға қосып, исламды жер жүзіне таратуға себеп болған Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с) сахабаларын мадақтайды. Жалған дүние жайлы «Әй, өмір, анық білдім тозарыңды!», «Ар-намыс, азаматтар, қайда қалған?!» сынды өлеңдері барша мұсылмандарды игілісті іске, мазмұнды, мағыналы ғұмыр кешуге шақырады.

1976 жылы Мұқағали Мақатаевтың діни тақырыпта жазылған өлеңдері оқырман қауымына тек Тәуелсіздік алған жылдардан кейін ғана ұсыныла бастады.

Бұл өлеңдерде ақын ана сүтімен берілетін ата-бабасы ұстанған дінді аса құрметпен жырға қосады, сонымен қатар бауырлас мұсылмандарға шынайы тілегін айтып, Жаратқанға жан сарайындағы арманы мен мақсатын білдіреді:

Сатпаймын, сатқан емен дінімді мен,  
Өлмейтін, өшпейтұғын күнім, білем.  
Таппайтын күнде тыным, түнде тыным,  
Мұсылман Мұхаммедтің үмбетімін.  
Бәрі рас айтқанының ақ Алламның:  
Құм менен топырақтан жаралғанмын,  
Құдайдың құлымын мен, мұсылманмын,  
Денемде түйірі жоқ арам қанның,  
Ақиқатын аңсаймын ақ арманның!

XX ғасырдың 90-жылдары мен XXI ғасырдың басында қазақ поэзия мен ұлттық сөз өнері исламдық дүниетаным тұрпаты ерекше айшықталды. Нұрлан Оразалин, Оразақын Асқар, Серік Қалиев, Дәулетбек Байтұрсынұлы сынды ақындар Жаратқан Алланы жарыса жырға қосып жүр. Философиялық, психологиялық сарынмен тұстасқан өлеңдер ғарыштық және әлемдік кеңістікте үйлесім де, қайшылық та табады. Бұл исламдық тұрғыдан адамгершілік пен құндылықтарға негізделген көзқарастардың сөз өнері арқылы ұлықтауымен түсіндіріледі. Бұл XXI ғасырда да

жалғасын тапты. Ақын Серік Ақсұңқарұлы «Адам мен Хауа ана» жайлы трагедиялық поэмасында Адам мен Хауа ананың диалогы арқылы адамзат тарихындағы қайшылықтар заңдылығын көрсетеді. Поэмада Адам мен Хауаның және олардың ұрпақтарының қайғылы өмірін сипаттайды. Қақтығыстар мен өзара араздықтар, бір-бірін өлтіру, тыйым салынған жемісті жеп, Алланың бұйрығына қарсы шыққан олардың Жұмақтан қуылуы жайлы сөз етіледі.

Ислам діні қазақтың рухани мәдениетіне сөз өнері арқылы көп ықпал етті. Дәстүрлі қазақ өнерінің ауызекі және сөз өнері ислам дінімен үйлесімді түрде жарастық тапқан. Ислам өркениеті ғасырлар бойы тамыр жайған әдемі құбылыс, қазақ халқының этномәдениеті мен рухани құндылықтарын құрайтын, оны жалғастыруға себепші болатын бірден-бір негізгі тұғыр болып табылады.

#### Әдебиеттер:

1. Иассауи Қожа Ахмет. Ақыл кітабы. Жинақты баспаға әзірлеп, қазақшаға аударғандар М. Жармұхамедұлы, С. Дәуітұлы, М. Шафиғи. – Алматы: Мұраттас ғылыми-зерттеу орталығы, 1993. – 262 б.
2. Бабатайұлы Дулат. Шығармалар: Өсиетнама, өлеңдер мен дастандар. 1-кітап; Дулат тағылымы: сын зерттеулер. 2-кітап. – Алматы: Раритет, 2003. – 288 б.
3. Қазақ халқының философиялық мұрасы. «Қазақ этикасы және эстетикасы». Жиырма томдық. 12-том. – Астана: Аударма, 2007. – 455 б.
4. Шәкәрім Құдайберді. Мұсылмандық шарты. – Орынбор, 1911. – 56 б.

## РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ НА БАЗЕ КАЗАХСТАНСКИХ ИСТОЧНИКОВ

*Шамсудинова Р.В.,  
магистрант, 1 курс, специальность «Религиоведение»,  
КазНУ им. аль-Фараби*

*Научный руководитель:  
Рысбекова Ш.С.,  
д.филос.н., профессор  
КазНУ им. аль-Фараби.*

Религиоведение определяют междисциплинарной наукой, предметом изучения которой является религия [1]. Предмет исследования еще с античности, формирование религиоведения как научного направления характерно совсем недавним периодом. Данная научная категория прошла долгий процесс своего формирования. От трудов античных философов до Нового времени, чтобы приобрести большое влияние на базе научного знания.

История развития религиоведения в Республике Казахстан описывается с 1992 года, с появлением специальности «Религия и свободомыслие» в Международном казахско-турецком университете им. Х.А. Яссауи.

Приказом министра от 15 июля 2014 года №281 утверждена типовая учебная программа для девятого классов «Светскость и основы религиоведения» – приказ, получивший развитие с 1 сентября 2016 года, как начало новой эры влияния науки религиоведения не только для научной сферы, но и сферы публицистики [2].

Начинается разработка учебников для учебной дисциплины, с целью обучения *будущего поколения основам религиоведения и светскости.*

*Предмет исследования:* изучение предмета религиоведение в реалиях современного Казахстана, проявление научных публикаций по данной тематике и их влияние на научный мир.

*Объект исследования:* научная база источников КазНУ и КазНПУ.

*Цель:* проведение контент – анализа научных публикаций за 2014 г.

*Задачи:* выявление актуальных тенденций в изучении религиоведения; разработка анализа по полученным результатам.

*Актуальность* рассматриваемой темы объясняется тем, что с 2014 г. произошел значительный скачок в области написания работ, посвященных религии и предмету религиоведение. Многие из этих работ положили основу для последующих тенденций, активно развивающихся на настоящий период времени. Как результат внешних предпосылок, изучение определенных вопросов области религии, окончательно формируется на базе учебного знания.

На 1 января 2017 года в Казахстане было официально зарегистрировано 3658 религиозных объединений и их филиалов, представляющих 18 конфессий. Всего в республике работают 2550



мечетей, 294 православных и 109 католических церквей, 495 протестантских храмов и молитвенных домов, 7 иудейских синагог, 2 буддистских храма, 7 молитвенных домов «Общество сознания Кришны» и Бахаи [3].

Религия в Казахстане с каждым годом получает все большее развитие. Ведь за 18 лет численность религиозных объединений возросла в 6 раз, от 671 в 1991 году до свыше 4200 в 2009 году [4].

Научная база источников КазНУ и КазНПУ представляет собой огромный контент для изучения проблематики религии и научной базы религиоведения. Временная рамка выбрана не просто так.

29 июня 2014 года члены ИГИЛ заявили о провозглашении халифата, претендующего на мировое господство. Флаг ИГИЛ с нанесенной надписью «Нет Бога кроме Аллаха» и печатью пророка Мохаммеда стал новой реальностью для Ближнего Востока. Данное явление оказало огромное влияние и на Казахстан. Проблема борьбы с терроризмом направляется на множество сфер человеческой деятельности, вследствие чего, формируется огромная база работ, посвященных именно вопросу исламской религии [5].

*Перечень авторов научных статей, получивших большой отклик, за 2014 г. [6]:*

*1. Фамилия автора: Акиева Тамара Алихановна*

*Тема: «Генезис религиозного (исламского) экстремизма и причины его распространения в республиках Центрально-Азиатского региона» [12].*

Теги: Генезис, экстремизм, ислам

Журнал: Сборник материалов с конференции «Наука и образование – 2014».

Год: 2014

Город: Астана

Категория: Религиоведение

Сущность понятия «исламский терроризм» рассматривается в контексте современных реалий, уделяется большое значение неоднозначной оценки со стороны исследователей. На мой взгляд, данная работа и ее взгляд направлены далеко вперед, при этом должны учитываться те события, что были характерны для 2014 года в самом Казахстане. 9 террористических актов были обезврежены на тот период, 29 человек были осуждены за совершение экстремисткой и террористкой деятельности. Интересна точка зрения автора о правильном понимании самого термина экстремизм [10].

*2. Фамилия автора: Камарова Гульжамия Талгаткызы*

*Тема: «Лютеране в Республике Казахстан: вчера, сегодня, завтра» [13].*

Теги: Религия в Казахстане

Журнал: Сборник материалов с конференции "Наука и образование – 2014»

Год: 2014

Город: Астана

Категория: Религиоведение

Христианство – одна из мировых религий, разделяющаяся на три основных направления: протестантство, католицизм, православие. Упадок религиозности и как следствие становление множества нетрадиционных течений – такова тенденция в области изучения христианской религии. Данная статья отличается тем, что направлена на выявление исторической роли лютеранства и его значение на территории Казахстана, современные аспекты деятельности и перспективы развития. Анализ реалий показывает, что после того, как Казахстан стал независимым государством, выезд из республики упростился, и началась массовая эмиграция немцев в Германию. Большая роль уделяется вопросу этнической составляющей церкви.

*3. Фамилия автора: Сарсенбекова Гульнур Нурланкызы*

*Тема: «Монотеизм тюрков в енисейских рунических памятниках» [14]*

Теги: Памятники, религия, тюрки

Журнал: Сборник материалов с конференции «Наука и образование – 2014»

Год: 2014

Город: Астана

Категория: Религиоведение

Первые полноценные исследования енисейских рунических памятников были начаты еще в 19 веке. Множество археологических, этнологических и лингвистических исследований посвящены анализу данного вопроса. Манихейство, как религия, прошла долгий исторический путь развития, что было связано с активной внешнеторговой и миссионерской деятельностью Согда. Остатки данной религии сохранились до современности у саяно-алтайских тюрков, а также у хантов, селькупов, кетов и эвенков. В данной статье отмечается то, что орфографическим многообразием енисейских надписей скрывается важнейший для осознания культурный феномен: владение раннесредневековыми писарями несколькими алфавитами одновременно.

4. *Фамилия автора: Танагозов Сырым Даулетбекович*

*Тема: «Профилактика религиозного экстремизма в Казахстане: некоторые итоги»*

Теги: Терроризм в Казахстане, религия в Казахстане [15]

Журнал: Сборник материалов с конференции «Наука и образование – 2014»

Год: 2014

Город: Астана

Категория: Религиоведение

Данная статья позволяет проанализировать проблематику экстремизма в реалиях современного Казахстана. Неправильное понимание самой проблемы экстремизма, искажение догматов традиционной религии, являются основополагающими понятиями. Мы можем проанализировать вычлененные признаки, характерные для данного явления. Интересен вывод, что экстремизм в реалиях современного Казахстана еще не проявился.

Только за первые девять месяцев 2018 года суды в Казахстане рассмотрели 140 уголовных дел по террористическим и экстремистским преступлениям. Эти данные позволяют понять, что в сравнении с 2014 г., вопросы, связанные с экстремистскими и террористическими преступлениями, начали существенно набирать свой вес [11].

5. *Фамилия автора: Темирбекова Айгерим Алматкызы*

*Тема: «Формы возрождения суфизма в современном Казахстане» [16]*

Теги: Суфизм

Журнал: Сборник материалов с конференции «Наука и образование – 2014»

Год: 2014

Город: Астана

Категория: Религиоведение

Увеличение роли религиозной составляющей после Советского периода – как общественная реалья для всех Республик постсоветского пространства. Автор данной статьи анализирует те формы, с помощью которых происходило возрождение суфизма в нашей стране. Отдельно отмечается то, что суфизм, как форма бытования мусульманского мистицизма, свидетельствует о его неразрывной связи с исторической, этнокультурной и социально-политической действительностью региона. Анализируя данную статью, я хочу отметить, что суфизм, как таковой, имеет большое значение для Казахстана. Несмотря на то, что в наших реалиях превалирует влияние ислама суннитского толка и христианства православного толка, такие святые, как мавзолей Ходжа Ахмада Яссави и Арыстан-баба, Бекет-ата и Шопан-ата, Караман-ата, Укаша-ата, являются местами паломничества для многих людей.

6. *Фамилия автора: Баетова Камиля Канатовна*

*Тема: «Психологические аспекты суицидального терроризма»*

Теги: Психология, суицид, терроризм

Журнал: Сборник материалов с конференции «Наука и образование – 2014»

Год: 2014

Город: Астана

Категория: Религиоведение

Суицидальный терроризм нам показывает, что религия, использованная в неправильных руках, представляет собой огромную силу, несущую собой вред в огромных количествах. Выяснить причину, почему находятся люди, неспособные понять, что человеческая жизнь – самое огромное богатство, данное когда – то при рождении. Психологические аспекты террористов рассматриваются в контексте данной статьи, вычленяется роль Стивена Хассена, чья работа направлена на выход из под влияния тоталитарных и деструктивных сект. Главный вопрос остается без ответа: «Что же заставляет людей вставать на путь террористов – смертников?».

Специалистов – религиоведов на базе казахстанского знания готовят кафедра религиоведения Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, кафедра религиоведения и философских наук Казахского Национального университета им. аль-Фараби, кафедра философии и теории культуры Карагандинского Государственного университета им. Е.А. Букетова, кафедра религиоведения Египетского университета исламской культуры «Нур-Мубарак», кафедра религиоведения и теологии Международного казахско-турецкого университета им. Х.А. Яссави, а также кафедра религиоведения Университета деловой карьеры и иностранных языков.

Религиоведение, как актуальная специальность современного времени, получает все больше научных работ, посвященных различным сферам данного знания, на базе упомянутых выше кафедр.

Анализ статей, вышедших в свет в 2014 году, позволяет нам вычленить главенствующие тематики, характерные для данного периода времени. Отмечается доминирование интересов в области вопросов терроризма и экстремизма, анализируются вопросы религиозного суицида. Не без влияния остаются

христианские течения. Ряд работ посвящены истории католицизма и распространению лютеранства на территории нашей страны, истории суфизма и енисейских памятников.

Но, как становится очевидно, тенденция к изучению проблемы экстремизма и терроризма является главенствующей. Поставленные выше явления – сложные и многогранные. Представляя собой сложный социальный феномен, своим радикальным действием «поражают» все сферы нашей жизни, что само по себе характеризуется *нужностью* изучения.

#### Список использованной литературы:

1. Религия в современном обществе - [Электронный ресурс]. Режим доступа: [https://tengrinews.kz/kazakhstan\\_news/religiovedenie-budut-prepodavat-shkolah-kazahstana-2016-goda-278146/](https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/religiovedenie-budut-prepodavat-shkolah-kazahstana-2016-goda-278146/)
2. Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 3 апреля 2013 года № 115 «Об утверждении типовых учебных программ по общеобразовательным предметам, курсам по выбору и факультативам для общеобразовательных организаций»- [Электронный ресурс]. Режим доступа: [http://online.zakon.kz/Document/?doc\\_id=31601763](http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31601763)
3. Ситуация в религиозной сфере Казахстана. Обзор – [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://regnum.ru/news/2288695.html>
4. Конфессиональная ситуация в современном Казахстане – [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://infourok.ru/konfessionalnaya-situaciya-v-sovremennom-kazahstane-1581207.html>
5. Исламское государство ИГИЛ – [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://nic-pnb.ru/terrorizm-ekstremizm-separatizm/islamskoe-gosudarstvo-igil/>
6. Перечень статей - [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://articlekz.com>
7. GoogleTrends - [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://trends.google.ru/trends/?geo=RU>
8. Хадж - [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://etokavkaz.ru/spec/hadj>
9. Стратегии и программы Республики Казахстан - [Электронный ресурс]. Режим доступа: [http://www.akorda.kz/ru/official\\_documents/strategies\\_and\\_programs](http://www.akorda.kz/ru/official_documents/strategies_and_programs)
10. Проблема терроризма в Казахстане - [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://nomad.su/?a=3-201404020023>
11. 140 уголовных дел по экстремистским и террористским преступлениям - [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://nomad.su/?a=3-201404020023http://russian.people.com.cn/n3/2018/1124/c31519-9521734.html>
12. Генезис религиозного (исламского) экстремизма и причины его распространения в республиках Центрально-Азиатского региона - [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://repository.enu.kz:8080/bitstream/handle/data/11209/genezis-extremizma.pdf>
13. Лютеране в Республике Казахстан: вчера, сегодня, завтра - [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://articlekz.com/article/9482>
14. Монотеизм тюрков в енисейских рунических памятниках завтра - [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://articlekz.com/article/10372>
15. Профилактика религиозного экстремизма в Казахстане: некоторые итоги- [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://articlekz.com/article/1037>
16. Психологические аспекты суицидального терроризма- [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://articlekz.com/article/10379>

## ФАКТОРЫ РАСПРОСТРАНЕНИЯ РЕЛИГИОЗНОГО И ИНФОРМАЦИОННОГО РАДИКАЛИЗМА В СФЕРЕ МОЛОДЁЖИ

*Шойбек Б.,  
магистрант, I курс, специальность «Религиоведение»,  
КазНУ им. аль-Фараби*

*Научный руководитель:  
Байтенова Н.Ж.,  
д.филос.н., профессор  
КазНУ им. аль-Фараби*

Все виды радикализм могут иметь как интеллектуальные, политические, психологически, религиозные, социальные так и политические причины. Это указывает, что причины развития и распространения религиозного экстремизма могут «находиться в самом человеке, в его взаимоотношениях с членами семьи, родственниками, также может быть обнаружен в противоречиях между внутренним миром экстремиста и окружающим обществом, между верой и поведением, идеалами и реальностью, религией и политикой, словами и поступками, мечтами и фактическими достижениями, светским и божественными». Кроме того причинами религиозного экстремизма могут служить «отсутствие полноценного знания о целях и сути самой религии, правильного понимания её внутренней системы и целей, фанатичная нетерпимость и жестокость, которые заставляют экстремиста слепо следовать исключительно своим собственным предрассудкам и не позволяют принимать во внимание интересы окружающих людей и объективные обстоятельства, стремление к запретам и

ограничениям, показная и постоянная чрезмерность в религиозном поведении и тенденция заставить других поступать так же» [1, с.57-58].

Причиной возникновения экстремистских проявлений в молодежной среде, можно выделить следующие особо значимые факторы:

- обострение социальной напряженности в молодежной среде
- изменение ценностных ориентаций (значительную опасность представляют зарубежные и религиозные организации и секты, насаждающие религиозный фанатизм и экстремизм, отрицание норм и конституционных обязанностей, а также чуждые современному обществу ценности);
- проявление так называемого «исламского фактора» (пропаганда среди молодёжи идей религиозного экстремизма, организация выезда молодых мусульман на обучение в страны исламского мира, где осуществляется вербовочная работа со стороны представителей международных экстремистских и террористических организаций).
- наличие незаконного оборота средств совершения экстремистских акций (некоторые молодежные экстремистские организации в противоправных целях занимаются изготовлением и хранением взрывных устройств, обучают обращению с огнестрельным и холодным оружием и т.п.).
- использование в деструктивных целях психологического фактора (агрессия, свойственная молодежной психологии, активно используется опытными лидерами экстремистских организаций для осуществления акций экстремистской направленности);
- использование сети интернет в противоправных целях (обеспечивает радикальным общественным организациям доступ к широкой аудитории и пропаганде своей деятельности, возможность размещения подробной информации о своих целях и задачах, времени и месте встреч, планируемых акциях) [2, с. 14-15].

Взаимодействие различных факторов, таких как вопросы религиозной идентичности, неправильное понимание и подверженность экстремистскому контенту, во многом способствуют развитию радикализации.

Макросоциальные факторы, способствующие распространению экстремизма в молодежной среде:

- наличие экстремальной социальной поляризации в обществе и в молодежной среде и усиление отчужденности и неприязни между социальными группами;
- усиление миграционных процессов, имеющих преимущественно этнический характер;
- факты межконфессиональных столкновений в обществе;
- активность «экстремистского ядра» молодежи;
- просчеты в этнической, миграционной, а также антиэкстремистской политике государства;
- негативный опыт взаимодействия с представителями иных наций или конфессий, а также некомпетентность в отношении традиций и обычаев других народов; [3, с. 54]

В основе религиозного радикализма лежит идея превосходства адептов религиозной группы (обладающих особым званием, статусом) над остальными людьми. Подобного рода идеи встречаются в гностицизме и оккультизме, в доктрине движения Новой Эры, а учение NewAge является мировоззренческим фундаментом большинства нетрадиционных религиозных верований, которые являются одной из современных форм религиозного экстремизма.

Религиозный и культурный фундаментализм в равной степени могут стать основой для возникновения религиозного радикализма. Религиозный радикализм возникает тогда, когда возникает необходимость в «чистой» религиозности, направленной на «очищение» и «преображение» внешнего мира.

Питательной социальной почвой для религиозного экстремизма являются маргинальные слои общества, молодёжь, а также представители религиозных и националистических движений. Кроме того, вовлечёнными могут оказаться часть студенчества и интеллигенции недовольные существующим порядком, и некоторые группы из числа военных. В качестве способов достижения своих целей по разрушению и дестабилизации действующей политической системы религиозные экстремисты используют демагогию, устраивают беспорядки, акты гражданского неповиновения, террористические акты и партизанскую войну. При этом они в целом отвергают какое-либо ведение переговоров, поиски соглашений и/или компромиссов, основанных на взаимных уступках. В тех случаях, когда религиозный экстремизм сочетается с терроризмом, то предполагает готовность пожертвовать жизнью в доказательство верности идее. Также признаком религиозного экстремизма является фанатизм, поскольку «только абсолютный этический релятивизм может оправдать насильственное лишение человека жизни для достижения политических или идеологических целей», причём «чем меньше группа, тем больше в ней фанатизма» [4, с. 47].

Одной из основных причин возникновения информационного религиозного радикализма среди молодежи является недовольство своим социальным положением. Цель подобного протеста – восстановить справедливость, равенство в правах и т.п. Падение жизненного уровня основной массы

населения, безработица, дискредитация государственной власти из-за ее неспособности решать социально-экономические проблемы, вседозволенность крупных корпораций – вот факторы, которые в купе с политизацией религии в ее борьбе за власть и экономические привилегии приводят к религиозному экстремизму.

Следующая причина возникновения информационного религиозного радикализма в среде молодёжи – глобализм. Глобализм, возникший в результате информационной революции, и, в свою очередь, управляющий информационными потоками, привел к распространению религии, трансформации конфессий и религиозных систем. Утрата верующими единой цели своих религиозных действий, индивидуальное отношение к вероучению своей конфессии приводит к расколу и росту нетерпимости в рамках собственной религиозной организации.

Отдельная проблема – все более изощренные технологии манипулирования посредством Интернет-ресурсов. Здесь уже требуется создание специальных межгосударственных отделов для контроля за потоком информации, формирующей интолерантное сознание пользователей Интернета.

Ещё одна причина религиозного радикализма – психологическая неграмотность населения и отсутствие реально действующих институтов психо-профилактики, что приводит к неспособности большинства населения, и в особенности, молодежи противостоять манипуляторному воздействию заинтересованных лиц. Снижение уровня негативного влияния достижимо путем развития критического мышления молодых людей, информирования о практиках и методах вовлечения людей в деструктивные организации, отработки защитных механизмов в рамках специализированных тренингов. Необразованность, отсутствие знаний других культур и религий – еще одна причина нетерпимого отношения ко всему окружающему.

Учитывая, что отличительной чертой современного религиозного экстремизма и терроризма является способность к быстрому видоизменению и выработке новых форм и путей деятельности, важнейшее значение имеет информационная составляющая противодействия этим негативным явлениям. Экстремисты все чаще используют современные механизмы формирования экстремистских движений – зачастую те группировки, которые совершают преступления экстремального толка, складываются через Интернет, идет поиск единомышленников в соответствующих блогах. В современном мире ни отдельной личности, ни тем более социальной группе практически невозможно отказаться от электронных СМИ как своеобразного социального наркотика [5, с. 88].

Информационное противодействие экстремизму и терроризму представляет собой деятельность по вскрытию сущности и разъяснению опасности экстремизма и терроризма, оказанию воздействия на граждан (группы граждан) с целью воспитания у них неприятия идеологии насилия и привлечения их к участию в противодействии терроризму. Такая деятельность включает в себя и сбор, накопление, систематизацию, анализ, оценку информации об угрозах экстремистских проявлений и террористических актов, обмен ею и выдачу ее потребителям такой информации. Организация борьбы с экстремизмом и терроризмом, как уже отмечалось, должна осуществляться на основе комплексного подхода к анализу причин возникновения и распространения этих негативных явлений, к выявлению субъектов экстремистской и террористической деятельности, и обеспечению субъектов противодействия экстремизму и терроризму информационными ресурсами, включающими современные аппаратно-программные комплексы.

Идеология терроризма и экстремизма – сложный феномен, требующий методологии междисциплинарного исследования и выработки системных практик по противодействию данной идеологии. Ведь идеология терроризма и экстремизма, реализуясь в области массового сознания, предполагает воздействие на определенные социальные группы, активное формирование таких групп. С этой целью используются, в том числе, и массовые коммуникации [6, с. 35].

Среди причин, снижающих эффективность информационного противодействия экстремизму и терроризму, можно выделить: недостаточную проработанность механизма мониторинга региональной ситуации; низкую эффективность использования потенциала СМИ и интернет-каналов информации в процессе профилактики и противодействия экстремистским и террористическим проявлениям; слабую «адресность» мероприятий по информационному противодействию экстремизму и терроризму; пассивность негосударственных структур в процессе обеспечения общественной безопасности.

В рамках реализации данных направлений представляется необходимым в целях формирования системы «адресного» противодействия экстремизму и терроризму:

а) организовать проведение ежегодной диагностики региональной специфики проявлений экстремизма и терроризма, включающей установление причин, условий и факторов, стимулирующих развитие экстремизма, динамику его проявлений; определение объектов воздействия экстремистских организаций и лидеров; анализ состава, структуры экстремистских группировок, организаций, лидеров, активистов, их «уличного людского ресурса», способного спровоцировать массовые беспорядки;

б) на основе проведенной диагностики разработать систему мероприятий «адресной» профилактики среди групп, наиболее подверженных негативному влиянию экстремистов, в частности для молодежи необходимо:

- разработать региональную целевую программу, направленную на профилактику экстремистских проявлений в молодежной среде;

- создать тематический Интернет-ресурс, посвященного проблемам профилактики экстремистского поведения [7, с. 21].

Для того чтобы противодействовать экстремистским и террористическим проявлениям, необходимо:

1) получить объективное представление о причинах, условиях и факторах, стимулирующих развитие экстремизма в регионе; группах, выступающих объектом воздействия экстремистских организаций и лидеров; составе, структуре экстремистских группировок, организаций, лидеров, активистов, их «уличном людском ресурсе», способном спровоцировать массовые беспорядки;

2) четко сориентировать мероприятия по информационному противодействию экстремизму и терроризму на конкретные организации, группировки экстремистского толка, а по профилактике – на конкретные социальные группы;

3) перераспределить функции и задачи между службами и подразделениями органов внутренних дел, полицией, как по «вертикали», так и по «горизонтали», с целью устранения дублирования действий, направленных на противодействие экстремизму; привлечение негосударственных структур к процессу обеспечения общественной безопасности;

4) организовать социальную профилактику проявлений экстремизма с помощью социальной рекламы в СМИ;

5) задействовать инструменты экономического регулирования деятельности по противодействию экстремизму и терроризму (система оценки потерь от терроризма и расходов на борьбу с ним; корректировка моральной и правовой парадигмы защиты населения от терактов и компенсации потерь от них; механизм экспертной оценки эффективности мероприятий по противодействию экстремизму и терроризму);

б) укомплектовать подразделения противодействия терроризму квалифицированными специалистами [8, с. 68].

Прежде всего, что отличает современный религиозный экстремизм – это крайняя молодость членов экстремистских группировок. Их все чаще вербуют еще в детском или подростковом возрасте, когда личность человека не сформирована окончательно и достаточно легко поддается чужому влиянию. Таким образом, субъектом экстремизма становятся не отдельные личности, а некая масса, объединенная единой идеей и охваченная стремлением разрушать. Это происходит за счет желания отказаться от собственной идентичности и индивидуальной ответственности за свои действия.

#### **Список использованной литературы:**

1. Плотников В.В. Деструкция социальной группы как среда существования экстремизма // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. 2014. № 4.

2. Смирнов В.А. Профилактика экстремизма и радикализма в молодежной среде. Казань, 2011.

3. Заливанский Б.В. Технологии информационного противодействия экстремизму // Научно-практический журнал «Современные научные исследования и инновации». 2014. № 3.

4. Упорников Р.В. Политико-правовые технологии противодействия информационному экстремизму: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Ростов н/Д., 2007.

5. Герасименко Е.В. Экстремизм: понятие, социально-экономические, политические и исторические причины явления, тенденции его развития. Домодедово: ВИПК МВД России, 2008.

6. Макуев Р.Х. Терроризм в условиях глобализации / Государство и право. 2007. № 3.

7. Бокарев С. Н. Экстремизм как социальное явление: история и современность // Современный экстремизм в Российской Федерации : особенности проявления и средства противодействия . Материалы всероссийской научно-практической конференции. Академия управления МВД России. – Тверь: «Триада», 2006.

8. Кадиева А.М. Религиозный экстремизм: сущность, причины, пути преодоления / автореферат дис. ... кандидата философских наук : 09.00.13. – Махачкала: Дагестан. гос. ун-т, 2008.

# ЗАМАНАУИ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМ: ДАМУ БОЛАШАҒЫ ЖӘНЕ ПРОБЛЕМАЛАРЫ СОВРЕМЕННАЯ ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

---

## БІЛІМ МЕНЕДЖЕРЛЕРІНІҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ БАСҚАРУ ӘРЕКЕТТЕРІ

*Жумабекова К.Б.*

*Ғылыми жетекшісі: п.ғ.к., профессор м.а. Әлқожаева Н.С.*

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*

*kyrmyzy.zhumabekova@gmail.com*

Қазақстанның білім беру саласындағы жүйелі өзгерістер әлемдік деңгейдегі болып жатқан жаңашыл бастамалармен үндес. Қоғамның басқа салаларымен салыстырғанда білім беру жүйесіндегі жаңа сапалық деңгейге жету мақсатындағы жоспарланған өзгерістер бір сәттік немесе бір жылдық іс емес. Білім беру кез келген қоғамның маңызды құрылымы болып табылады. Себебі ол болашақ ұрпақты өмірге, мамандыққа дайындаудың формасы ғана емес, құндылықтар мен нормалардың мәдениетке трансформациялануының формасы. Яғни білім беруді үлкен әлеуметтік контекстен тыс қарау зерттеушіні маңызды әдіснамалық кеңістіктен тысқары шығарып, бағалау мен болжамдарды біржақты жасауға итермелейді. Алайда тұтастық кеңістігіне алдағы мақсаттар мен міндеттерді нақты анықтап алмай ену ешқандай нәтиже бермеуі мүмкін.

XXI ғасырдағы білім берудегі ерекшеліктердің бірі оның интеграциялық сипаты болып табылады. Болон үдерісі аясында ұлттық білім беру жүйелері әлемдік білім беру кеңістігіне интеграциялануда. Қазақстандық педагогикалық ғылым мен тәжірибе білім беру мазмұнын өзгерту арқылы интеграциялық үдерісті ескере отырып, мамандарды даярлау сапасын қамтамасыз ету жағдайы мен мүмкіндіктерін іздестіру үстінде.

Оқытушы тұлғасы, оның кәсіби біліктілігі, рухани байлығы ЖОО-дағы оқу-тәрбие үдерісінің тиімділігін қамтамасыз етудегі маңызды жағдай болып табылады. Оқытушының тұлғалық және кәсіби маңызды сапасын қалыптастыру мәселесі психологиялық-педагогикалық зерттеулерде өз маңыздылығын жоғалтпайды[2]. Оқытушылар тұлғасы деп ерекшеленгенмен, жалпы білім процесіне қатысты тұлғалардың, яғни білім менеджерлерінің кәсіби сауаттылығы мен басқару ісіндегі жаңаша көзқарастарына және кәсіби жетілуіне аса жоғары назар бөлінетіндігі көрініс табууда.

Барлық деңгейдегі педагогтардың инновациялық іс-әрекетке даярлығын қалыптастыру стратегиясын *тұлғаны дамыту және өзін-өзі дамыту тұжырымдамасы анықтайды*. Жаңа білім беру парадигмасын жүзеге асыру жағдайы ақпаратты жылдам әрі сапалы талдай білу, маңыздылығын бөліп алу, мазмұнын жариялау және өз білімін тәжірибелік әрекетте қолдана білу қабілеттерін қалыптастыруды талап етеді.

Инновациялар, инновациялық іс-әрекет инновациялық ойлауды қалыптастыруды талап ететіні сөзсіз. Инновациялық ойлау төрт диалектикалық өзара байланысқан кезеңнен тұрады:

- когнитивті – ойлау жүйесіне жаңа білім мазмұнын тану мен инновацияны генерациялау арқылы өтетін педагогтің субъективті шындығындағы инновацияның пайда болу үдерісі;
- жобалау – пәнаралық, интеграциялық тұғыр негізінде субъектінің танымы, ең алдымен, түрлі философиялық құрылымдар, таным теориясы, психология, педагогика;
- инструменталды – педагог-инноватордың тәжірибедегі технологиялық инновацияларды тудыру кезеңі;
- түзетушілік, онда педагог-инноватор педагогикалық тәжірибені жетілдіру мақсатында оған жаңаны ендіруді түзетіп, ыңғайластырады.

Білім берудегі инновациялық үдерістің нәтижесі теориялық және тәжірибелік жағынан жаңалықтарды қолдану болып табылады. Білім беру жүйесінде инновация білім беру мақсатына жаңалықтар енгізу, жаңа мазмұнды жаңа тәсілдер мен тәжірибелер және білім беру формаларын қайта жасауды, жаңа педагогикалық жүйені енгізу және таратуды, мектепті басқарудың жаңа технологияларын жасауды, дамытуды және мектеп жаңа білім беру бағытын ұстанғанда, оның мақсаты, мазмұны, әдісі жаңа талаптарға сай болуын жобалайды.

Олардың дамуын екі факторға бөліп қарастырамыз:

1. Объективті факторлар – инновациялық әрекеттің қарқынды дамуына жағдай жасау және оның нәтижелерін қабылдауды қамтамасыз ету.

2. Субъективті факторлар – инновациялық үдеріс субъектісімен тығыз байланысты. Инновациялық үдеріс субъектілеріне ғалым-педагогтер, мұғалімдер және білім беру саласында инновацияға бағытталған әрекеттің басқа да қызметкерлері жатады[3].

Басқаруда білім менеджерлеріне инновациялық қабілеттілік өзінің педагогикалық іс-әрекетін зерттеуге, өзінің оқу іс-әрекетін жетілдіру үшін қажет. Педагогикалық бағытта инновациялық басқару мүмкіндіктері мен әрекеттерді арнайы оқытылатын пәндердің негізінде тереңінен жүйеленетіні белгілі.

Білім берудегі менеджмент туралы заманауи түсініктерді жинақтап, жүйелей отырып, педагогикалық менеджменттің даму үрдістерін атап өту қажет (Ю.А. Конаржевский, Г.Н. Сериков, П.И. Третьяков, Т.И. Шамова және т.б.):

- басқарудың жеке бағыты (алдымен адамға, содан кейін іске бағдарлау);
- жоғары төмен қарай кең өкілеттік беру, ұжымдық шешім қабылдау;
- карамағындағыларға жеке тұлға ретінде тұтас көзқарас, оған адамгершілік көзқарас;
- ұжымдық мақсат қою және қойылған мақсаттарға қол жеткізу жолдарын әзірлеуге қызметкерлердің тікелей қатысуы үшін жағдай жасау.

Бұл жердегі басты тұлғаны менеджер десек, менеджер - бұл басқа адамдарды басқаратын, оған жүктелген ресурстарды ұтымды пайдалануға жауапты, басқарушылық шешімдерді қабылдайды, олар үшін жауапты және басқару қызметі саласындағы жетекші маман. Менеджердің табыстылығының басты критерийі – оның күрделі жағдайларда дұрыс шешім табу қабілеті, өзінің қол астындағыларға сауатты және ұтымды көзқарас табу қабілеті.

Басқару процесінде менеджер бірқатар нақты функцияларды жүзеге асырады:

- *Тұлғааралық* - көшбасшы рөлін орындайды, яғни ол қызметкерлерді ынталандыру, қабылдау, дайындау және т. б. үшін жауап береді.

- *Ақпараттық* - ақпаратты қабылдай отырып, жетекші әртүрлі ақпаратты жинақтап, оны ұйымдастыру мақсатында пайдаланады. Сондай-ақ ұйым мүшелері арасында ақпаратты тарату рөлін де қамтиды.

- *Өкілдік* - менеджер түрлі іс-шараларда білім беру мекемесінің мүдделерін білдіреді, сыртқы байланыс кезінде ұйым туралы ақпаратты береді.

- *Басқарушылық* - кәсіпкер ретінде әрекет етеді, білім беру ұйымының қызметін жүзеге асыру бойынша түрлі жобаларды әзірлейді және бақылайды. Сондай-ақ, ол ұйым қызметіндегі келеңсіздіктерді жоятын адам рөлін атқарады. Өз ұйымының ресурстарын бөлуші болып табылады. Кей жағдайда, өз ұйымының атынан басқа ұйымдармен келіссөздер жүргізетін тұлға болып табылады.

- *Мотивациялық* - бұл ұйым мақсаттарына жету үшін адамдар мен ұжымды жалпы қызметке ынталандыру процесі. Осы функцияны орындай отырып, басшы қызметкерлерді материалдық және моральдық ынталандыруды жүзеге асырады және олардың қабілетін және кәсіби "өсуін" көрсету үшін неғұрлым қолайлы жағдай жасайды. Жақсы мотивация кезінде ұйым қызметкерлері өз міндеттерін осы ұйымның мақсаттарына және оның жоспарларына сәйкес орындайды. Мотивация процесі қызметкерлер өз міндеттерін тиісінше орындаған жағдайда олардың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін жағдайлар жасауды көздейді. Қызметкерлерді неғұрлым тиімді жұмысқа ынталандырмас бұрын, менеджер өз қызметкерлерінің нақты қажеттіліктерін анықтауы тиіс. Ынталандырудың екі түрі бар екенін де ескере кеткен жөн: материалдық және моральдық.

- *Бақылаушы* - Бұл басқару функциясы ұйым жұмысының тиімділігін бағалауды және талдауды көздейді. Бақылаудың көмегімен ұйымның өз мақсаттарына қол жеткізу дәрежесін бағалау және белгіленген іс-қимылдарды қажетті түзету жүргізіледі. Бақылау процесі: стандарттарды орнатуды қамтиды. Қол жеткізілген нәтижелерді өлшеу, осы нәтижелерді жоспарланған нәтижелермен салыстыру және қажет болса, бастапқы мақсаттарды қайта қарау. Бақылау басқарудың барлық функцияларын біріктіреді, ол ұйым қызметінің қажетті бағытын сақтауға және дұрыс емес шешімдерді уақтылы түзетуге мүмкіндік береді.

Демек тек білім менеджері ғана емес, қай саланың жетекші менеджерлерін алып қарасақ та, осы функциялардың жүйелі орындалуын басшылыққа алғаны жөн.

Білім беру ұйымының табысты заманауи менеджері өз-өзіне жинақтап, екі құзыреттілік тобын үнемі дамытуы тиіс: менеджердің **арнайы құзыреттілігі** мен **базалық құзыреттілігі**.

Арнайы құзыреттіліктер:

- білім беру мекемесінің даму стратегиясын сауатты анықтауға мүмкіндік беретін менеджердің білімі, біліктілігі мен дағдылары;

- менеджердің жоғары серпінділікке тән жағдайларда шешім қабылдау және негіздеу іскерлігі.

**Базалық құзыреттіліктер:**

Бұл құзыреттілік тобына менеджердің жеке қасиеттері жатады.

Қазіргі білім менеджері қызметкерлер тарапынан сенім мен құрметті күшейтетін жеке қасиеттерге ие болуы тиіс, мысалы: интеллектуалдық, ерік, эмоциялық, адамгершілік, коммуникативтік.



Қазіргі менеджердің тұлғалық сапасының негізгі өзегі, тұлғалық күші - жеті өлшемнен тұрады. мұндағы үш негізгі дағдыларды барлық менеджерлер жетік білуі тиіс:

**Тұжырымдамалық дағдылар** – адамның ұйымды біртұтас ретінде қабылдау және сонымен қатар оның бөліктерінің ерекшелігі мен өзара байланысын нақты түсіну дағдылары; бұл жүйелі ойлау, келіп түскен деректерді өңдеу, оларды ақпарат ретінде қайта құру, ұйымның және сыртқы ортаның даму перспективаларын ескере отырып қызметті жоспарлау және ұйымдастыру қабілеті.

**Әлеуметтік дағдылар** – адамдармен жұмыс істеу және олардың көмегімен ұйымдастыру мақсаттарына қол жеткізу дағдылары. Қазіргі әлемде менеджердің осы дағдылары ұйымның немесе бөлімшенің өміршеңдігі мен бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету үшін шешуші болып саналады.

**Техникалық дағдылар** – бұл жұмыс тапсырмаларын орындау үшін қажетті арнайы дағдылар: әдістерді, технологияларды, міндеттерді шешу тәсілдерін меңгеру, жабдықтарды, техникалық құралдарды пайдалана білу (бюджетті есептеу, зерттеулер жүргізу, өнім өндіру, қызмет көрсету және т.б. үшін).

Білім менеджерлерінің инновациялық басқару әрекетінде басшылыққа алатын жұмыс кезеңдері:

- Білім беру мекемесінің әкімшілік командасы мүшелеріне болашақтағы жетістіктердің маңыздылығын, қажеттілігін және сөзсіз болуын ұғындыру, яғни "идеялық шабыттандырғыштың", болашақ идеялар "генераторының" өзіндік түрінің болуы.

- Әкімшілік (менеджерлік) команданы ғана емес, инновацияны жүзеге асыруға әдістемелік және технологиялық жағынан дайындалған педагогикалық ұжымдағы идеялық жақтастар сияқты міндетті және қажетті шарт болып табылатын команданы қалыптастыру.

- Педагогикалық ұжым мүшелерін ынталандыру және мұғалімдердің инновациялық қызметке дайындығын қалыптастыру.

- Мектептің мәселелік талдау жұмыстары, "мәселелік алаң" құру немесе туындайтын басты (кілттік) мәселе мен кедергілерді анықтау.

- білім мекемесінің немесе мектептің жобалық даму идеясын әзірлеу. Бұл нақты мектептің өмірлік қажеттілігін негізге алатын және білім беру процесіне қатысушылардың көпшілігімен түсінілетін жаңашылдық объектісін таңдау.

- Әзірленген идеяны іске асыру бойынша нақты басқару әрекеттерін анықтау, яғни оны іске асыру жоспарын немесе бағдарламасын жасау.

- Кейінгі басқару әрекеттерін түзету мақсатында жобалық идеяны іске асыру бойынша алғашқы қадамдарды қадағалау.

Басқару жүйесінің әрбір субъектісі өзін-өзі басқарудың барлық функционалдық циклын жүзеге асырады: өзін-өзі талдау, өзін-өзі болжау, өзін-өзі жоспарлау (өз қызметін жобалау және құрастыру), өзін-өзі ұйымдастыру, өзін-өзі бақылау, өзін-өзі түзету.

Басқару тәжірибесінде инновациялық күш-жігерді интеграциялаудың, ұйымның инновациялық әлеуетін арттырудың, мұғалімдерді инновациялық қызметке тартудың түрлі нысандары белгілі. Олар: педагогтардың біліктілігін арттыру; педагогикалық, әдістемелік кеңестер, дөңгелек үстелдер, дискуссиялар; жана педагогикалық идеяларды генерациялау бойынша іскерлік, рөлдік, эвристикалық ойындар; мұғалімдердің мектеп, аудандық әдістемелік және шығармашылық жұмысы; өз білімін жетілдіру, ғылыми-әдістемелік әдебиетпен жұмыс; тақырып бойынша өзіндік зерттеу, шығармашылық іс-әрекет, жалпы мәселе аясында ұжымдық эксперименталды-зерттеу қызметіне қатысу; практикумдар, тренингтер; оқытудың инновациялық технологиялары, Ғылыми-әдістемелік жұмыстың интерактивті әдістері; жұмыс тәжірибесі ретінде инновацияны сипаттау, ғылыми-практикалық конференцияларда, семинарларда сөз сөйлеу; тәжірибені жинақтау бойынша мұғалімдердің шығармашылық есептері және т.б.

Сондай-ақ арнайы әдістерге жататындар:

- пікірлерді анықтау әдістері (сұхбат, пікір сауалнамасы, іріктеу сауалнамасы, сараптама);
- аналитикалық әдістер (жүйелік талдау, сценарийлер жазу, желілік жоспарлау, функционалдық-құндық талдау, экономикалық талдау);

- бағалау әдістері (тәуекел, мүмкіндік, инновациялардың тиімділігі және т.б.);

- идеяларды іріктеу әдістері (ми шабуылы, синектика әдісі, морфологиялық талдау, іскерлік ойындар мен жағдайлар);

- шешім қабылдау (шешімдер кестесі, шешім ағаштарын құру, баламаларды салыстыру);

- болжау әдістері (сараптамалық, экстраполяция, аналогия, Дельфи әдісі, Имитациялық үлгілер), көрнекілік (графикалық үлгілер, лауазымдық сипаттамалар және нұсқаулықтар);

- дәлелдеу әдістері (презентациялар, келіссөздер жүргізу).

Қазіргі уақытта Қазақстандағы білім беру жүйесі Мектепке дейінгі білім берудің барлық деңгейлерінде қарқынды жаңартылып отыр, бұл 2050 Мемлекеттің жаңа саяси бағытының жедел өзгермелі жағдайлары мен мақсаттарымен байланысты: Білім және кәсіби дағдылар – қазіргі білім

беру, кадрларды даярлау және қайта даярлау жүйесінің негізгі бағдарлары. Білім беру менеджменті жүйесі мемлекеттің жалпы саясатына біріктірілуі тиіс, онда мемлекеттік секторда менеджменттің қазіргі заманғы құралдары мен корпоративтік басқару принциптерін енгізу, кең халықаралық тәжірибесі мен білімі бар басқарушы кадрларды пайдалану бойынша жаңа стратегиялық тәсілдер айқындалған [1, 11-Б]. Бұл Қазақстан Республикасында білім беру саласын басқарудың инновациялық үлгілерін әзірлеуге себеп болды.

Қазақстанда бұл мәселе М.К. Курбанованың (білім беру бойынша менеджерлерді даярлау бойынша жұмыс жүйесі), А.К. Құсайыновтың, Р.М. Салинаның (білім берудің еуропалық және басқа да модельдерін талдау тұрғысынан), К.К. Бөрібековтың (техникалық және кәсіптік білім беру жүйесін басқару тұрғысынан), А.Ж. Мырзалинова (біліктілікті арттыру жүйесі бағытында) және т. б. жұмыстарда қамтылған.

Басқарудың инновациялық үлгісі "Өрлеу" Ұлттық холдингі, Назарбаев Зияткерлік мектептері жанындағы Педагогикалық шеберлік орталықтары базасында педагогтарға қосымша білім беру жүйесінде білім беру үдерісін ұйымдастыру болып табылады. Бұл модельде Кембридж Университеті Назарбаев Зияткерлік мектептерімен бірлесіп әзірлеген мұғалімдерді оқыту үшін үш деңгейлі курстардың әдістемесі қолданылады. Әлемдік тәжірибеге сәйкес жаңа бағдарламалар бойынша арнайы үш айлық қайта даярлау жүзеге асырылады. Сондай-ақ әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дегі білім беру бағытындағы арнайы ұйымдастырылған біліктілікті арттыру жұмыстарын да жатқыза аламыз. Зерттеу көрсеткендей, педагогтардың біліктілігін арттыру жүйесінің басты мақсаты білім беру үдерісі орындарында педагогикалық қызметтің сапалы өзгеруі болып табылады және ол қосымша кәсіптік білім беру жүйесінде оларды дайындау тиімділігінің негізгі көрсеткіші болып табылады. Бұл, өз кезегінде, педагогикалық кадрлардың біліктілігін арттыру проблемасына, оның ішінде оларды инновациялық қызметке дайындау және білім берудегі инновациялық процестерді басқару аспектісінде қағидатты жаңа, инновациялық тәсілдерді одан әрі іздестіруді және қолдануды талап етеді.

Қазіргі уақытта басқарудың жаңа формаларын іздеу - объективті тарихи заңдылықтың көрінісі. Қызметтің жаңа салалары пайда болады, жаңа жағдайларда тиімді жұмыс істеуге қабілетті басқарушы персоналды даярлау қажеттілігі туындайды. Нарық жағдайындағы басқару Менеджмент атауын алды. Ағылшын тілінің іргелі Оксфорд сөздігінде менеджмент "адамдармен қарым-қатынас жасау тәсілі (үлгісі), билік пен басқару өнері, ерекше түрдегі іскерліктер мен әкімшілік дағдылар, басқару органы, әкімшілік бірлік ретінде анықталады. Білім беру жүйесін реформалаудың стратегиялық бағыты мекеме басшысы болып табылады. Оған кәсіби басқарушы ретінде менеджер рөлі тиесілі. Менеджменттің мақсаты – адамдарды тиімді бірлескен әрекетке қабілетті ету. Бұл үшін менеджерге адамдардың күш-жігерін ретке келтіру, олардың күшті және әлсіз жақтарын теңдестіру, олардың арасындағы қайшылықтарды түзету қажет.

Білім беру менеджері - бұл кәсіби басқарушылық-педагогикалық қызметті шығармашылықпен жүзеге асыра алатын, үздіксіз дамып, жеке тұлға ретінде өзін-өзі көрсете алатын кәсіби маман. Менеджер жоғары өнер деңгейінде адамдардың ұйымдастырушысы. Бұл ерекше дайындықты қажет ететін мамандық. Осы кезеңдегі білім беру менеджерлерінің міндеті - бұл тұтас процесті қабылдау қабілетін қалыптастыру, жекелеген процестердің әрқайсысын дамытуды қамтамасыз ету, олардың негізінде жатқан қайшылықтарды анықтай білу, оларды шешу тәсілдерін табу. Жақсы басқару-бұл мәселелерді жүйелі талдауға, перспективаларды енгізуге, даму стратегиясын жасауға, нәтижелерді болжауға, салдарларды алдын ала болжауға негізделген болашаққа қарап шығару қабілеті. Атақты Сократ басқармада ең бастысы қажетті адамды қажетті орынға қою және оның алдына қойылған міндеттерді орындауға қол жеткізу екенін айтты[4].

Білім беру мекемелеріндегі инновациялық қызмет қалыпты жағдайға, педагогтың кәсіби қызметінің негізгі сипаттамасына айналуға және екі негізгі бағытты қамтиды: "жоғарыдан" енгізілетін жаңаны игеру және оны кәсіби қызметке шығармашылық қосу және жаңаны дербес генерациялау, оны сынақтан өткізу және енгізу. Білім беру мекемесіндегі Инновациялық менеджмент педагогтардың инновациялық қызметке дайындығын қолдау және білім беру мекемесін дамыту үшін жағдайларды қамтамасыз етуге бағытталған басқару технологияларын іске асыруды көздейді.

Білім беру мекемесінде инновациялық қызметті басқаруға жататындар:

- жалпы және аймақтық білім беру жүйелерінде болып жатқан өзгерістерге бейімделу міндеттерін интеграциялау және болжау, алдағы өзгерістерді алдын ала болжау негізінде даму стратегиясын әзірлеу;

- жыл сайынғы түзету және жаңа кіші бағдарламаларды қосу мүмкіндігін ескере отырып, даму бағдарламасын және білім беру бағдарламасын құру;

- инновациялық қызметтегі көмекті қоса алғанда, педагогтарды ұжымдық қолдау бағдарламасын әзірлеу және іске асыру;

- педагогтарды инновациялық қызметке ынталандыру тетіктерін меңгеру және жаңа басқару технологияларын генерациялау;
  - инновациялық қызметтің барлық бағыттарын ескере отырып, білім сапасының көрсеткіштері мен өлшемдер жүйесін моделдеу;
  - жыл сайынғы сапаны талдау: білім беру мақсаттары, білім беру мазмұны мен процесі, білім беру нәтижесі, білім беру ортасы, мониторинг, басқару процесі, тәрбиелеу және сүйемелдеу.
- Ал білім менеджерінің, атап айтқанда педагогтің инновациялық қызметке дайындығы:
- әдіснамалық құзыреттілік;
  - жаңа ақпаратты алу және педагогикалық эксперимент жүргізу әдістерін меңгеру;
  - мотивация және инновациялық қызмет;
  - инновациялық мақсат қоя білу және эксперимент бағдарламасын жасау;
  - инновациялық қызмет тиімділігінің өлшемдері мен көрсеткіштерін анықтауға байланысты диагностикалық құзыреттілік;
  - тәжірибелік-эксперименттік жұмыс қатысушыларымен өзара іс-қимыл жасау үшін қажетті коммуникативтік құзыреттілік, жаңаның маңыздылығына сендіру, нәтижелер алуды енгізуді таныстыру;
  - инновациялық қызмет процесін рефлексиямен және түзетумен байланысты аналитикалық қабілеттер;
  - білім алушылардың зерттеу дағдыларын қалыптастыруға және инновациялық жобаларды бірлесіп үлгілеуге бағытталған үлгілендіру құзыреттілігінің болуы.

Білім туралы Заңға сәйкес инновациялық қызмет ғылыми-педагогикалық, оқу-әдістемелік, ұйымдастырушылық, құқықтық, қаржы-экономикалық, кадрлық және материалдық-техникалық қамтамасыз етуді жетілдіруге ықпал етуі тиіс. Білім беру мекемесінің басшысы тек ұсыныстар ғана болуы мүмкін құқықтық мәселелерді қоспағанда, барлық аталған міндеттерді қоя алады. Әрбір ұсыныс бойынша инновациялық өнімдер: бағдарламалар; жобалар; әдістемелер, технологиялар, тәсілдер, тетіктер құрылуы мүмкін; әдістемелік ұсынымдар, есептер жинағы, мақалалар, оқулықтар, оқытудың өзге де құралдары және т.б.

Білім беру мекемесінің басшысы ғана емес, оқу меңгерушілері, әдіскерлер, әдістемелік бірлестіктер мен шығармашылық топтардың басшылары инновациялық білім беру жобасының менеджері қызметін орындауы, енгізу нәтижелерін әзірлеу, іске асыру және талдау үдерістерін басқаруы, апробациядан сәтті өткен инновациялық өнімдерді кеңінен енгізуге ықпал етуі тиіс. "Білім беру мекемесінің инновациялық менеджменті" жоғарыда аталған барлық санаттағы педагогтардың біліктілігін арттыру жұмыстарына, бағдарламасына енгізілуі тиіс.

#### Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Послание Президента Республики Казахстан — Лидера нации Нурсултана Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства». — Официальный сайт Президента Республики Казахстан. – 2012 г. — <http://www.akorda.kz>.
2. Таубаева Ш.Т. *Инновация. Технология. Жоғарғы оқу: ҚазҰУ Хабаршысы. 2013ж.*
3. Таубаева Ш.Т. Педагогиканың философиясы және әдіснамасы: оқулық. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 340 б.
4. Зверева В. И. Как сделать управление школой успешным?.- М.: Педагогический поиск, 2004.практики. - Тамбов: Грамота, 2011. - № 2: в 3-х ч. Ч. 2.
5. Зияханов А. А. Инновационная модель менеджера в школьном образовании [Текст] // Актуальные вопросы современной педагогики: материалы VIII Междунар. науч. конф. (г. Самара, март 2016 г.). — Самара: ООО "Издательство АСГАРД", 2016. — С. 35-38.
6. Куценко-Барскова Л.Б. Практикум по экспертизе инновационной деятельности в образовательных учреждениях: учеб.-метод. пособие. - СПб.: ЛОИРО, 2006. -116 с.

#### КРИТЕРИАЛДЫ БАҒАЛАУ ЖҮЙЕСІНІҢ ТИІМДІЛІГІ

*Калкашев С.Г.*

*Ғылыми жетекшісі: г.ғ.д., профессор Абдиманов Б.Ш.  
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті  
sani\_kalkashev@mail.ru*

Бүгінгі күні оқушылардың оқу жетістіктерін бағалау – оқу үдерісінің маңызды да салмақты бөлігі болып табылады. Сол себептен, зерттеу іс-әрекеттерін кеңінен қолданып, оқушылардың жетістіктерін бүгінгі күннің талабына сай жаңаша бағалау жүйесі қажет етіледі. Бұл жерде оқушылар өзін-өзі бағалау, бірін-бірі бағалау, топтық бағалауда оқу үдерісінің белсенді қатысушысы бола алады. Өйткені,

дәстүрлі бағалау процесінде мұғалім оқушыға жауап бергені үшін немесе сабақ оқымағаны үшін баға қояды. Сонда оқушы қаншалықты әділ баға алғанын білмей қалады, күмәнмен қарайды. Бағалаудың жаңа әдісінде оқушы бағаны қандай критерийлер бойынша алғанын, келесі сабақтарда қандай критерийлерге көңіл бөлу керектігін ұғынады. Бұл жүйеде оқушының нәтижесімен бірге іс-әрекетіде бағаланады.

*Критериалды бағалауды енгізудің мақсаты:* Оқушылардың оқу жетістігін объективті бағалау және әр оқушының жеке білім деңгейінің траекториясын анықтау, мектепте оқыту сапасын жоғарылату;

*Негізгі міндеттер:*

- оқу процесінің әр кезеңінде әр оқушының дайындық деңгейін анықтау;
- оқушының жеке даму траекториясын түзету, алға ілгерілеушілігін бақылау және анықтау;
- оқытудағы күтілетін нәтижеге қол жеткізу үшін оқушылардың білік дағдыларын дамытуға ынталандыру;
- түрлі жұмыстарды орындағаны үшін бағалардың дифференциациялануының маңыздылығы;
- оқу процесін ұйымдастырудағы ерекшеліктер мен оқу материалының сапалы меңгерілуін анықтау үшін мұғалімнің, оқушы және ата-ананың арасындағы кері байланысты қамтамасыз ету.

*Критериалдық бағалау жүйесі төмендегі жағдайларды қамтуы керек:*

- оқу пәні бойынша немесе курсындағы оқушының оқу жетістігінің деңгейінің нәтижелер бойынша анықталған талаптармен салыстыру мүмкіндігі;

- оқушының дайындығының жалпы деңгейінің және де оның жекеленген пәндер бойынша дамуының (ақпаратты игеруі, ақпаратты өңдеуі, өзінің ойларын шығармашылық көріністермен, образдармен немесе кескіндеу арқылы жеткізуді және т.б.) өзгерістерді және қозғалыстарды тіркеп отыруы мүмкіндігі;

- бағалардың нақты мазмұны (көрсеткіштер туралы ақпараттың болуы); бұл ақпарат мұғалімге және де оқушылар үшін белгілі болуы керек; сонымен қатар оқушының мұғалімнің қойған бағасын өзіндік бағамен салыстырып, бағалаудың объективті болғанына сенімді болуы;

- көп деңгейлі, көп балды, бағалаудың әлемдік тәжірибесіне бейімделінген болуы;

- белгіленген уақыт ішінде балл жинау механизмінің есесінен оқу үрдісінің тұтастығын қамтамасыздауы керек;

- мұғалімнің, оқушының, ата-аналардың, сынып жетекшісінің, сонымен қатар мектептің әкімшілігі және педагогикалық ұжымның арасында үнемі байланысты қарастыруы және қамтамасыз етуі керек;

- оқушылар негізгі мазмұнды игеру барысында мектептегі білім берудің белгіленген деңгейі үшін біркелкі болуы керек; мұғалімдердің, сынып жетекшісінің, ата-аналардың, мектептің әкімшілігінің және ең бастысы оқушылардың өздерінің бірлесіп қимылдауын қарастырады;

- оқушылардың психикасына кері әсер беруден сақтап, оны қорғауы керек.

Сонымен қатар критериалдық бағалау екі деңгейді құрауы керек: біріншісі-пәннің негізгі мазмұны бойынша критериалдық бағалау; екіншісі- пәннің жоғары деңгейлерді бағалау, яғни пәннің мазмұны бойынша бейіналды және бейіндік деңгейлер. (34-35)

*Білім алушылардың оқу жетістіктерін критериалды бағалау жүйесі:*

- оқыту мен бағалаудың біртұтастығына негізделеді;

- білім алушылардың ілгерілеушілігімен үлгерімін қамтамасыз етуде біртұтас тәсілді қалыптастыруға бағытталады;

- оқу бағдарламаларына сәйкес дағдыларды дамыту және білім алуға дәлелдемелер жинақтау мен оқыту мақсаттарын жүзеге асыруды қамтамасыз етеді;

- әрбір сынып үшін пән бойынша оқу бағдарламасының мазмұны негізінде бағалау түрлерімен әдіс-тәсілдерінің алуан түрлерін қамтиды.

Рубрикатор – оқушының өткен тақырып бойынша алған білімін бағалау критерийлерінің тізбесі. Ол қандай да бір тақырыпты меңгеру мақсатымен анықталады және берілген рубриkanı ашатын критерийлермен толықтырылады.

Критерий – оқыту міндеттерімен анықталады, оқушының жұмыс барысында орындайтын және нәтижесінде меңгеруге тиісті әртүрлі іс-әрекетінің тізбегі.

Дескрипторлар – әрбір критерий бойынша оқушының жетістік деңгейін сипаттайды және белгілі ұпайлармен бағаланады: жетістік жоғары болған сайын ұпай да жоғары болады.

Өткен тақырып бойынша барлық жұмыстар, бақылау жұмыстары да сәйкес рубрикамен бағаланады. Рубрикаларды оқушы әр тақырыпты бастар алдында алады. Бұл берілген тақырып бойынша қорытынды жұмысы қалай бағаланатындығын түсінуіне мүмкіндік береді. Дәлірек айтсақ, рубрика оқушыға берілген тақырыпты меңгеру нәтижесінде нені үйренетіндігін және осы тақырыпты

меңгеру үрдісінде неге көбірек көңіл аудару керек екендігін көрсетеді. Яғни, оқушы өз оқуының белсенді бір жағы – субъект болады.

Рубрика – оқушы не үшін оқып жүргендігін, критерий – ол нені үйренуі керек екендігін, ал дескриптор – оқушы оны қалай орындау қажеттігін көрсетеді. Егер рубриканы қандай да бір төбе деп есептесек, критерий – баспалдақ, ал дескриптор – жоғары көтеріле отырып, сенімді түрде мақсатқа қарай жылжуға болатын жеке басқыштар.

Критерийлер және дескрипторларды қолдана отырып, оқушы жақсы нәтижеге жету үшін қандай қадамдар жасауы керектігін анық көре алады. Ол жұмысын өздігінен бағалай алады және уақытында аяқтай алады.

Критерий оқушыларға жұмыстың басында таныстырылады. Сондай-ақ, критерийді мұғаліммен бірге талқылайды, тұжырымдалуына және критерий құнына өзгеріс енгізе алады. Сонымен қатар оны оқытуды жақсарту үшін бағалау деп те атауға болады.

Балдық бағалауда оқушылар жасаған еңбегіне сәйкес бал жинайды. Балдық жүйеде белгілі критерийлермен өлшенетін жазбаша жұмыс болу керек. Бағалаудың әр параметрі сабақтың және деңгейдің тармағында көрініс табады. Барлық көрсетілген параметрлер белгіленген критерийлер бойынша өлшенеді және есептеледі және оқушылар онымен таныстырылады. Бағалау критерийлерімен және дескрипторлар оқушыларға ұсынылады. Сол дескрипторлар арқылы оқушылар өзінің деңгейін анықтай біледі.

Оқушылардың оқу жетістіктерін бағалау кезінде негізгі 6 критерий қолданылады.

Критерийлер	Дескрипторлар	Макс. балл
А Теориялық білім	Материалды білу және арнайы терминдер мен түсініктерді дұрыс және онтайлы пайдалану.	6
В Коммуникация	Логикалық ауызша немесе жазбаша түрде берілген терминология мен шартты белгілерді пайдаланып, оқушыларға ғылыми ақпараттарды беру мүмкіндігі. Ақпаратты беру кезінде оқушылар көрнекілік құралдарын (суреттер, сызбанұсқалар, модельдер) пайдаланады	6
С Есептер шешу	Оқушылар ғылыми ақпаратты берерде әртүрлі ақпарат көздерін қолданып, таныс және стандартты емес жағдайларды шеше алады, оны қолдана алады, алынған ақпаратты талдай алады.	6
Д Жобалау жұмысы	Оқушы мұғаліммен зерттеу мәселесін, мақсатын анықтап, зерттеу әдістемесін таңдайды, өз қызметін жоспарлап, қорытынды шығарады, алынған нәтижелерді өз бетімен бағалай алады.	6
Е Ақпаратты өңдеу	Оқушы барлық мәліметтерді жинақтап, жаза алады; қажет болған жағдайда СИ жүйесіне келтіріп, сәйкестендіреді, мәліметтерді жүйелеп, сызбанұсқа түрінде және кесте түрінде жаза алады; нәтижені талдап, қорытынды жасайды	6
Ғ Тәжірибе жүргізу	Оқушылар лабораториялық құралдарды дұрыс пайдалана алады; байқаудағы және өлшеулердегі нәтижелерді дұрыс ала алады; техникалық қауіпсіздік ережелерін сақтайды.	6

Күтілетін нәтижелер

- Критериалды бағалау жүйесі;
- оқушылардың оқудағы жетістіктерін объективті бағалау;
- әр оқушының қабілетін ескере отырып даму траекториясын анықтау;
- оқытудағы күтілетін нәтижеге қол жеткізу үшін оқушылардың білік дағдыларын дамытуға

ынталандыру;

- оқыту сапасын жақсарту;
- оқу үдерісін ұйымдастырудағы ерекшеліктер мен оқу материалын сапалы меңгеруін анықтау үшін мұғалімнің, оқушы мен ата-ананың арасындағы кері байланысты қамтамасыз ету жүйесін әзірлеу.

Критериалды бағалау жүйесі оқыту, оқу мен бағалаудың өзара байланысына негізделгенін есте сақтау маңызды. Критериалды бағалаудың нәтижелері білім беру процесін тиімді жоспарлау мен ұйымдастыру үшін пайдаланылады.

Критериалды бағалау білім алушылардың дағдыларының даму дәрежесін бағалауға мүмкіндік береді.

Критериалды бағалау технологиясын пайдалану қандай да бір практикалық дағдының қалыптастырылғанын, оқу материалының қаншалықты табысты меңгерілгенін анықтауға мүмкіндік беретін анық айқындалған, алдын ала белгілі критерийлермен білім алушылардың жетістіктерін салыстыру. Осыған сәйкес, әрбір білім алушының жалпы дайындық деңгейінің өзгерістері сияқты,

оның алдыңғы жетістіктерімен салыстырғандағы табыстарының динамикасын да тіркеуге мүмкіндік бар.

#### Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Урмашев Б.А., Критериалды бағалау технологиясы-2016 ж
2. Мұғалімге арналған нұсқаулық «Оқыту үшін бағалау және оқуды бағалау»-2017ж
3. Бешімбаева Қ.Е. Білім алушының тілдік құзыреттілігін жетілдірудегі критериалды бағалау жүйесі. Әдістемелік нұсқау.
4. Красноборова А.А. Критериальное оценивание в школе. Учебное пособие

### ӘЛ-ФАРАБИДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҰРАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ЖАЙЫ

*Кеңесбай Е.Қ.*

*Ғылыми жетекшісі: п.ғ.д., профессор Бөлеев Т.Қ*

*Тараз инновациялық –гуманитарлық университеті, Тараз қ.*

Елбасы Н.Ә.Назарбаев өзінің «Ұлы даланың жеті қыры» атты ғылыми мақаласындағы «Тарихи сананы жаңғырту» атты тарауының «Ұлы даланың ұлы есімдері» атты жобасында «Көпшіліктің санасында тарихи үрдістер, негізінен, тұлғаландыру сипатына ие болатыны белгілі. Көптеген халықтар өз елінің ерекше елшісі сынды ұлы бабаларының есімдерін мақтан тұтады» [1] деп, сондай ұлы бабаларымыздың бірі Ұлы даладан шыққан Әбу Насыр Әл-Фарабидің қазіргі қазақ даласында дүниеге келіп, осы жердегі ақыл - ой жетістіктерінің мол қазынасынан сусындағанын, білім мен ғылым мәйегінен нәр алғанын, жалпы түркі әлемі мақтан тұтатынын – Ұлы дала мәдениетінің жетістігі екендігін нақты пайымдауға болады.

Әл-Фараби дүниежүзілік білім мен мәдениеттің тарихында «Екінші ұстаз» атанған данышпан, ойшыл, энциклопедист-ғалым болған. Ол –орасан ойшыл-философ, аса көрнекті математик, талантты физик, асқан астроном, географ, тарихшы, белгілі әдебиетші, атақты музыка маманы, медицина өнерінің білгірі ретінде бүкіл әлемге белгілі болған ұлы тұлға.

Әбу Насыр өз заманындағы ғылымның барлық салаларын меңгерген, олар бойынша 150-ге тарта еңбектер жазғаны белгілі болды, әсіресе, ол философия ғылымын көп зерттеп, сол бойынша еңбектер жазған.

Әл-Фарабидің шығармашылық мұраларын көптеген араб, парсы, еуропалық ғалымдар, орыс шығыстанушылары, түркі тілдес ғалымдар зерттеген. Дегенмен сол авторлардың жұмыстарында әл-Фарабидің педагогикалық көзқарастары қысқаша сөз болғанымен жеке проблема ретінде қарастырылмаған.

Қазақстанда өткен ғасырдың 60-70 жылдарында әл-Фарабидің шығармашылық мұраларын зерттеу ерекше қолға алынды. Қазақ фарабитанушыларының көшбасында академик А.Машанов, педагог-ғалым А.Көбесов, ғалым-философтар: А.Қасымжанов, А.Бейсенов, О.Сегізбаев, Ә.Нысанбаев, М.Бурабаев, А.Құрманалиева, С.Даукенов, Л.Ақбаева, С.Сатыбекова, әдебиетші ғалым Ә. Дербісәлі еңбектерін атауға болады.

Ұлы ойшылдың педагогикалық көзқарастары оның философиялық және этикалық ілімдерінің құрамдас бөлігі ретінде оның философиясы мен этикасына сүйенеді. Сондықтан оның педагогикалық мұрасы телегей-теңіздей мол дүние. Данышпан ойшыл өз еңбектерінің көпшілігін ұстаздық тұрғыдан тәлім-тәрбиелік мақсатқа ойластыра жазған [2].

Әл-Фарабидің педагогикалық мұрасын зерттеумен педагог-ғалымдар Қ.Жарықбаев, Х.Х.Тлалашев, А.Көбесов, Қ.Сарбасова, А.Оразбеков, М.И.Баймурзин, С.Қалиев, Ж.Әбиев, С.Пірәлиев, Л.Керімұлы, Б.Иманбекова, А.А.Бейсенбаева, Қ.Т.Атемова, Қ.Бөлеев, Т.Қ.Бөлеев, т.б. айналысып, монографиялар, оқу құралдары, әдістемелік құралдар және мақалалар шығарғанын анықтадық.

Республикалық мерзімді педагогикалық баспасөз беттерінде және ғылыми жинақтарда 1970-2007 жылдары ғұламаның педагогикалық көзқарастары туралы төмендегідей 20-ға тарта мақалалар жарық көріпті:

- 1.Көбесов А. Әл-Фараби–көрнекті педагог// Қазақстан мектебі .-1970.-№10.-33-39б.
- 2.Жарықбаев Қ. Әл-Фарабидің психологиялық және педагогикалық пікірлері // Қазақстан мектебі.-1971.-№9.-25-29 б.
- 3.Жарықбаев К.Б. Психолого-педагогические воззрения аль-Фараби/В кн. «Материалы первой республиканской конференции по методике преподавания и педагогики высшей школы».- Алма-Ата, 1971.-С.265-276.
- 4.Оразбеков А. Әл-Фараби тәрбие туралы// Қазақстан мектебі.-1974.-№11.-94-96 б.

- 5.Бапаев С. Әл-Фараби–көне заман көркі// Қазақстан мектебі .-1975.-№7.-29-32 б.
- 6.Оразбеков А. Әл-Фараби-педагог // Қазақстан мектебі.-1975.-№8.-40-46 б.
- 7.Көбесов А. Ғұлама–методист// Қазақстан мұғалімі.-1975.-09.
- 8.Баймурзин М.И. Проблемы педагогики в научном наследии Аль-Фараби//Известия АН КазССР. Серия общ. наук. –1978. –№6.-С.51-53.
- 9.Көбесов А. Әл-Фарабидің дидактикасы//Қазақстан мектебі .-1988.-№11.-68-70 б.
- 10.Қалиев С. Екі ойшылдың тәлімдік үндестігі//Қазақстан мектебі. –1993 №10.-12-16 б.
11. Әбиев Ж. Әбу Насыр Әл-Фараби тағылымдары//Қазақстан мектебі .-1996.-№11.-58-62 б.
- 12.Бектұрғанова Н. Әл-Фараби және М.Шаханов//Қазақстан мектебі .-2003.-№5.-15-16 б.
- 13.Сарбасова Қ.А. Әл-Фарабидің педагогикалық іліміндегі негізгі ұғымдар// Қазақстан жоғары мектебі .-2007.-№1.-15-18 б.
- 14.Сарбасова Қ.А. Орта ғасыр ғұламаларының еңбектеріндегі дидактика мәселелері// Қарағанды университетінің хабаршысы .-2007.-№4.-87-93 б.
15. Сарбасова Қ.А. Әл-Фарабидің адамгершілік тәрбие туралы идеяларының іске асуы//ҚазҰУ хабаршысы .-2007.-№2.-130-135 б.
- 16.Акбаева А.Эстетика Абу Насыра аль-Фараби в рамках этноэстетического образования в Казахстана//Казахский язык и литература в русской школе. – 2004. – №4. – С. 109-120.
- Көрсетілген мақалаларда ұлы ғұламаның психологиялық-педагогикалық пікірлері, оның көрнекті педагог және әдіскер болғаны сөз болған.
- Қазақ ғалым-педагогтары әл-Фарабидің педагогикалық мұраларын әр қырынан зерттеп, бір арнайы монография, сондай-ақ үш монографиялық еңбекте ғұламаның жалпыпедагогикалық идеялары, екі оқу құралында оның тәлім-тәрбиелік тағылымдары қысқаша ғана қарастырылған.
- Қ.Жарықбаевтың «Аталар сөзі-ақылдың көзі» атты монографиясының «Ілкі бастау, түп төркіндер» атты тарауында әл-Фарабидің «Философияны үйрену үшін алдын ала нені білу қажет?», «Музыканың ұлы кітабы» атты трактаттарындағы педагогикалық мәселелер қысқаша сөз болған [2].
- А.Көбесовтің «Педагогическое наследие аль-Фараби» [3] атты монографиясының кіріспесінде әл-Фарабидің педагогикалық идеяларының арнайы зерттеу пәні болмағанын, оның негізінен философиялық еңбектеріндегі педагогикалық көзқарастарын зерттеудің көкейкестілігін көрсеткен.
- Монографияның «әл-Фараби педагогикасының философиялық, әлеуметтік-этикалық алғышарттары» деп аталатын бірінші тарауында ғұламаның философиялық көзқарастары және педагогикалық пікірлерінің әлеуметтік-этикалық алғышарттары анықталған.
- Монографияның «Әл-Фарабидің жалпыпедагогикалық идеялары» атты екінші тарауында әл-Фараби бойынша тәрбиенің мазмұны, формалары мен әдістері, рухани, интеллектуалды тәрбиенің мәселелері қарастырылған.
- Үшінші «әл-Фарабидің дидактика проблемалары» атты тарауда әл-Фарабидің ғылымдарды оқып-үйрену тәртібіне қарай ғылымдардың классификациясы, оқытудың мазмұны мен құралдарын анықтау мәселелері, әл-Фарабидің «Музыканың үлкен кітабындағы» дидактика, теориялық ғылымдарды құру және баяндау проблемалары сөз болған.
- Төртінші «әл-Фарабидің математикалық еңбектеріндегі педагогикалық идеяларының пайдаланылуы және жүзеге асуы» тарауында математика мәселелерінің әдіснамасы мен әдістемесі, геометрияның негізгі ұғымдарын негіздеу және баяндау, Евклидті сынау және әл-Фарабидің «Алмагестке» коментарийлері–оқу-педагогикалық шығарма екендігі баяндалған.
- Х.Х.Тллашевтің «Общепедагогические и дидактические идеи ученых-энциклопедистов Ближнего и Среднего Востока эпохи средневековья» атты еңбегіндегі әл-Фарабидің философиялық трактаттарындағы жалпыпедагогикалық идеялар: адам проблемасы, оның тәрбиесі, тәрбиенің мақсаты мен құралдары, ғылыми білім берудің мазмұны мен әдістері-адамды тәрбиелеудің құралы, мұғалім мен оқушының өзарасындағы қарым-қатыстарының проблемалары, әл-Фарабидің еңбектеріндегі дидактиканың жалпы мәселелері: оқыту принциптері және әдістері, әл-Фарабидің еңбектерінің жақын және орта Шығыстағы математиканың дамуына қосқан үлесі, оның еңбектерінің математикалық білім берудегі және педагогикалық маңызы және практикалық математика бойынша әл-Фараби еңбектерінің әдістемелік құрылымы баяндалған [4].
- Қ.А. Сарбасованың «Қазіргі педагогика ғылымының қайнар көздері» атты монографиясындағы екінші тарауының бірінші тармағында ұлы ұстаз Әбу Насыр әл-Фарабидің шығу тегі, фарабитану мәселелері, әл-Фараби–педагогиканың негізін қалаушы, әл-Фарабидің педагогикалық мұрасындағы ізгілендіру идеялары, әл-Фараби еңбектеріндегі білім беру философиясының мәселелері, әл-Фарабидің дидактикасы және тәрбие теориясы оның еңбектеріне талдау беру арқылы қарастырылған [5].
- С. Пірәлиев пен Л.Керімұлының «Таным және студент» атты оқу құралының оныншы тармағында әл-Фараби шығармаларындағы тәлім-тәрбиелік тағылымдар, оның қысқаша өмірбаяны, «Ізгі қала

тұрғындарының көзқарастары», «Бақыт жайында» және «Бақыт жолын сілтеу» атты трактаттарындағы педагогикалық идеялары қысқаша сөз болған [6].

Б.Иманбекованың «Қазақстандағы педагогикалық ойлар мен білім беру тарихы» атты оқу құралында қысқаша әл-Фарабидің «Қайрымды қала тұрғындарының көзқарастары», «Азаматтық саясат» трактаттарындағы бақыт, бақытқа жету, қайырымдылықтың тамыр жаюы, қауымдасу келбетінің қалыптасуы, адамдарды ынтымақтастыру мен ынталандырудағы жемісті іс-әрекетінің рөлі көрсетілген [7].

Қ.Бөлеев пен Т.Қ.Бөлеевтің «Великие мыслители Востока о воспитании» атты әдістемелік құралында әл-Фарабидің трактаттарындағы адам, жан ізгілік, отбасылық тәрбие туралы идеяларын әдістемелік тұрғыда пайдалану жолдары айтылған [8].

А.А.Бейсенбаева мен Қ.Т.Атемованың «Қазақстандағы педагогикалық ой-пікірлердің қалыптасуы» атты оқу құралының «Түркі ғұламалары мұраларындағы педагогикалық ойлардың дамуы» атты екінші тарауында әл-Фарабидің ел басқаратын мінсіз адам бейнесіне қоятын 12 талап, оларды отбасында ата-ана мен тәрбиешілердің бала бойына сіңірі туралы ой-пікірлері баяндалған. [9].

Кеңестік кезеңде әл-Фарабидің педагогикалық мұрасын зерттеу нәтижесінде екі диссертациялық жұмыс (А.Көбесов, Аль Ахмад) қорғалғанын анықтадық [10]. Ал, Әл-Фарабидің өмірбаяны, ғылыми жолы, шығармашылығы, шығармаларының тізімі, олардың дүниежүзі ғылымында зерттелу жайы ғалым-әдебиетші Ә.Дербісәлінің арнайы еңбегінде жан-жақты баяндалған [11].

Сонымен, ұлы ойшыл әл-Фарабидің педагогикалық мұраларын қазақ ғалым-педагогтары зерттеп, елімізде бүгінгі рухани жаңғыру міндеті қойылып отырған кезде түрлі оқу орындарында пайдалана отырып, жас ұрпақтың және жастардың бойына ізгілікті қасиеттері сіңіру арқылы олардың тарихи санасын қалыптастыруға, сөйтіп отаншылдық тәрбие беруге болады.

#### Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н.Ә. Ұлы даланың жеті қыры//Егемен Қазақстан. - №223. -21 қараша 2018 ж.
2. Жарықбаев Қ. Аталар сөзі–ақылдың көзі. Монография.–Алматы: Қазақстан, 1980. –120 б.
3. Кубесов А. Педагогическое наследие аль-Фараби. Монография. – Алма-Ата: Мектеп, 1989. –152 с.
4. Тллашев Х.Х. Общепедагогические и дидактические идеи ученых-энциклопедистов Ближнего и Среднего Востока эпохи средневековья. Монография. –Ташкент: Фан, 1989.-147 б.
5. Сарбасова Қ.А. Қазіргі педагогика ғылымының қайнар көздері. Монография. –Алматы: Білім, 2008. –243 б.
6. Пірәлиев С., Керімұлы Л. Таным және студент. Көмекші оқу құралы.–Алматы: Санат, 2007.-2008 б.
7. Иманбекова Б. Қазақстандағы педагогикалық ойлар мен білім беру тарихы. Оқу құралы.– Алматы: Қазақ университеті, 2010.–158 б.
8. Бөлеев К., Бөлеев Т.К. Великие мыслители Востока о воспитании. Методическое пособие.–Жамбыл, 1994.-38 с.
9. Бейсенбаева А.А., Атемова Қ.Т. Қазақстандағы педагогикалық ой-пікірлердің қалыптасуы. Оқу құралы.– Алматы, 2012.-120 б.
10. Кубесов А. Педагогическое наследие аль-Фараби: дисс. на соискание ученой степени д.п.н. в форме научного доклада.- Ташкент, 1990.-39 с.; Аль Джинди Назих Ахмад. Педагогические идеи Абу Наср Аль-Фараби: автореф. дисс. на соискание ученой степен к.п.н.-М., 1991.-27с.
11. Әбсаттар қажы Дербісәлі. Отырардың жарқын жұлдызы//Жалын.-2016.-№1,2,3.-2-24 б.

## THE ROLE OF THE TEACHER-PSYCHOLOGIST IN THE FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE IN SENIOR PUPILS

*Aman Zh.*

*Scientific director: d.p.s., professor Magauova A.S.*

*Al-Farabi Kazakh National University*

*aman\_jadyra@inbox.ru*

The social order of a rapidly developing society, the expansion of international business contacts and the sphere of educational services, the age of information and communication technologies, require the development of communicative competence of schoolchildren.

The changing level of social demands and the growing need for specialists who speak several foreign languages have made a demanded new person possessing not only developed intellect, but also skills in the communicative sphere.

The significance of communication for the development of a person as a person, an individual, a subject of activity can be found in the words of L.P. Grimaka: "... systematic communication with people from the first days of birth is a prerequisite for the full development of the personality" [1, p.120].

The problem of studying communicative competence is far from being a new problem studied by a number of domestic and foreign psychologists (Yu.M. Zhukov, IA Zimnyaya, Yu.N. Emelyanov, EA Kukuev, LA Petrovskaya, P.V. Rastannikov, EV Sidorenko, D. Heims). A number of modern researchers consider



communicative competence as a psychosocial quality, meaning strength and confidence, which arise from the awareness of their ability to interact effectively with the environment (L. Kjell, D. Ziegler). Other researchers associate communicative competence with the ability to give a socio-psychological forecast of the communicative situation, determine the direction of communication and adapt to it (E. V. Rudensky). The problem of ensuring the effectiveness of the communicative interaction of participants in the educational process, characterized by the activity, awareness and purposefulness of both parties, is investigated by many authors (I. Zimnyaya, H. I. Leimets, V. V. Rubtsov, N. Yu. Postalyuk, G. A. Zuckerman, and others.).

With all the undoubted theoretical and practical significance of these works, the question of the psychological and pedagogical conditions of the formation of the communicative competence of senior schoolchildren based on the activities of the educational psychologist remains insufficiently developed, in our opinion.

Years of research in the field of professional training of future teachers of psychology, conducted by Professor A. Magauova allowed to come to the conclusion: firstly, in order to effectively form the professional competencies of future specialists, the principles of humanization, humanization, integration and practice-oriented orientation of the learning process should be the basis for the university stage of education; secondly, the profессиogram of a university graduate and state standards of higher education should imply the need to form professional competence in the activities of all participants in the integral pedagogical process of higher education, both a teacher and a student; thirdly, in accordance with the didactic traditions of the university, it is necessary to fully implement the concept of student-centered education; Fourthly, the study of all, above all, special disciplines, elective courses should be professionally oriented and directed towards the formation of professional, general cultural and social competences [2, p. 35].

The study of scientific literature convinces us that one of the main key competencies is the communicative competence of the educational psychologist. As in his professional activity, he, meeting with various classes, defines various psychological problems of an interpersonal nature. He should identify various problems in communication in time and carry out correctional and developmental work on the formation of communicative competence of students.

It is very important to pay attention to the psychological and pedagogical conditions of the formation of the communicative competence of a young person in the process of schooling, since the formation of the communicative competence of the individual is one of the indicators of the success of its social adaptation. In addition, it should be borne in mind that the success of the process of socialization of the individual as a whole is largely determined by the effectiveness of its communications in society. The development of communicative competence of students through the use in the learning process of an individual, differentiated approach, in which the teacher is in a variety of subject-subject relations with students, and psychological contact in interaction ensures intellectual and emotional satisfaction of the parties to communication is one of the main tasks of modern school education.

The formation of communicative competence is associated with the development of thinking, which allows to solve a number of specific practical tasks: to understand the psychological content of human actions and actions; predict possible behaviors of other people; design appropriate ways to communicate; think independently, understand the reasons for their own behavior; trust your feelings and express them openly, as well as establish a balance between the intellectual and emotional sides of the personality.

The effectiveness of the professional activity of the modern educational psychologist depends on many factors, among which a significant place is given to communicative competence. The level of its development has an impact on the quality of using the system of verbal and non-verbal means of communication in solving humanitarian problems (to establish and maintain contact with various people, to transmit and receive information, to convince their ideas about justice, to defend their position, to have a constructive influence on the owners of the opposite position, determine the meaning of the statement in situations of discrepancy between its verbal and non-verbal accompaniment, inspire in terms of decision making and its implementation ii, support emotional well-being, and others.).

The communicative competence of the teacher has a complex structural organization and includes the following basic communicative competences: planning the communication process, establishing contact, verbal / non-verbal communication of information, perception / interpretation of information, providing feedback, overcoming communicative barriers, influencing the communication process, achieving goals contact, manifestation / transfer initiative.

Competence-based approach contributes to maximizing the personal potential of a student and finding his place in the world greatly enhances the practical orientation of education (L.I. Bogolyubov, S.V. Chernov); being systemic and interdisciplinary, it is characterized by both personal and activity aspects (I. A. Zimnyaya), in connection with which it fully promotes the preparation of students for life and practical activities. Communicative competence is formed in educational institutions and is one of the results of the competence approach.

An important place in the development of high school students is given to communication. Considering the features of communication of high school students, it is necessary to note the following. Communication is one of the significant areas of personality activity at the stage of adolescence. At this age, its content and general orientation change; it becomes selective, intimate, fulfills the function of the main, social testing ground of self-affirmation and self-expression of boys and girls [3, p.174]. As for the communication between high school students and peers, the following tendencies are characteristic of this process: a) expanding the sphere of communication, substantially expanding the social space (among the closest friends of high school students are students from other schools, colleges, students of higher educational institutions), geography, active search for his constant readiness in communicative contacts); b) individualization (selectivity) of communication.

Evidence of the individualization of relations is a clear separation of their essence from the environment, high selectivity in friendship and the level of requirements for communication in a couple. In expanding the sphere of communication, the need is realized to experience new impressions, to gain new experience, to feel in a new role, as well as the need for its selectivity, expression and understanding from others. The motives of informal communication in a couple and in a group are the search for favorable psychological conditions for communicative interaction, expectations of sympathy and empathy, the need for sincerity and unity in self-expression. However, youthful communicativeness is often self-centered, since the need for self-expression, the disclosure of their experiences dominates the interest in the feelings and experiences of the other. [68]. As for the communication between high school students and adults, the motives for communication between high school children and adults are learning, choosing a future profession, interpersonal relationships, hobbies, moral norms, past, present and future of the child, family atmosphere, etc. [5, p.59].

Thus, the formation of communicative competence is important for the formation and development of personality in the process of its socialization in school. In this period, a significant role is played by the work of the educational psychologist, which contributes to the successful formation of communicative competence and ensures mutual understanding and interaction in the micro-systems "teacher-teacher", "teacher-student", "teacher-parent" in the school's integral pedagogical process.

#### **Bibliography:**

1. Grimak L.P. Communication with yourself. Beginning of the psychology of activity. – М., 2001
2. Magauova A.S. Competence-oriented models for training future teachers-psychologists. -Innovation activity in education: Materials of the XII International Scientific and Practical Conference. Part I // edited by G.P. Novikova. - Yaroslavl-Moscow: Chancellor Publishing House, 2018. - 520 s.-p. 161-170
3. Raven D. Competence in modern society: identification, development and implementation / D. Raven. - М.: Kogito-Center, 2002. - 201с.
4. Philip R., Kim D. Psychology of adolescence and youthful age / R. Philip, D. Kim. - SPb.: Peter, 2012.- 493с
5. Rubtsov V.V. Socio-genetic psychology of developmental education: an activity approach / V.V. Scar. - М.: MGPPU, 2008. - 197s.

### **ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫҢ КРЕАТИВТІЛІГІН ДАМУ ФАКТОРЛАРЫ**

*Мұқтар Т.Т.*

*Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., доцент Ашекеева Қ.Н.*

*Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті*

*Email: tolganai.mukhtar@mail.ru*

Бүгінгі таңда республикамызда білім беру саласына көптеген жаңалықтар енгізіліп, әлемдік деңгейде дамуға бағыт алып келеді. Бұл бұрынғы дәстүрлі білім беру саласына соны өзгерістер енгізіліп, парадигмалардың өзгеруімен байланысты болып отыр. Жаңа өзгерістер беріліп жатқан білімнің нәтижелі, тиімді болуын көздейді. Осы орайда білім беруде, оқытуда жаңа технологиялар, әдіс-тәсілдерді қолданысқа енгізіп, білімді анағұрлым тереңірек беруге ұмтылуда. Ол дегеніміз – оқушылардың, студенттердің бұрынғыдай білім, білік, дағдыны меңгеріп қана қоймай оны өмірмен байланыстырып, өмірлік жағдаяттарда қолдана алу қабілетінің болуына; алған білімін одан әрі жетілдіріп, ізденіп өзіндік нәтиже көрсетуіне; сонымен қатар әрбір жеке тұлғаның кез-келген проблеманы шеше алатындай ойлау деңгейінің, дарындылығының, шығармашылдығының жоғары болуына айрықша көңіл бөлінуде. Бір сөзбен айтқанда жаңа білім беру парадигмасының мақсаты - креативті ойлайтын интеллектуалды тұлға қалыптастыру. Олай болса "креативтілік" мәселесін зерттеген ғалымдар еңбектерін сараптай отырып "креативті ойлау" ұғымының мәнін ашып және оны білім алушының бойынан анықтаудың факторларына тоқталайық.

Креативтілік мәселесін зерттеудің қарқынды дамыған кезі ХХ ғасырдың 50-жылдары болды. Р.Холлмен "креативтілік жаңа тәсілмен жүзеге асқан қабылдау ағымы", Маккеллар "жаңа байланыстар

табу қабілеттілігі", Кюби "жаңа қарым-қатынастың пайда болуы", Роджерс "жаңа шығармашылық негізінің пайда болуы", Миррей "жаңалықты жасау, тануға ұмтылу", Лассуэль "жаңаны дүниеге әкелетін ақыл-ой әрекеті", Жерар "жаңа ұйымдастыруға тәжірибені трансформациялау", Тейлор "мағынаға констелляциялық қиялдау" [1] деп әр ғалым әрқилы анықтама берді.

К.Тейлор, В.А. Терехов, О. Тихомиров "креативтілік - жаңаны ойлап табу немесе шығармашылық ойлау нәтижесі" десе, Р.Аригейм "Шығармашылықты сол объектімен бақылауға болмайды, ол - өндіретін нәтиже. Креативтілік - ол білімнің толық ашылуы, эвристикалық іс-әрекет деген атқа ие болады" деген. В.И. Андреев, Ю.К.Клюткин, В.Н. Пушкин, А.В.Хуторской: "Креативтілік білім беру мен өз бетімен біліктілігін жетілдірудің біртұтастық жүйесі эвристикалық оқыту принциптерінен бастау алады" дейді. Г.С.Альштуллер, А.А. Гин, А.В.Бычков: "Жаңалықты ашу, ойлап шығару негізінен креативтілік оқу жүйесін меңгерген адамдарда қалыптасады. Креативтік оқыту технологиясы алға қойған мақсатты орындау, соңғы нәтижесіне жетуге бағытталады" дейді.

А.В. Морозов "креативтілік индивидтің интеллектуалдық және тұлғалық ерекшеліктерінің кешені, проблеманы өз бетімен шешетін, жаңа оригиналды идеялардың туындауы және проблеманы қалыптан тыс шешуі" [2] деген. Міне осындай креативтілікке берген ғалымдардың анықтамалары қаншама. Ғалымдардың бұндай көзқарастары тереңінен дәлелденген және мойындалған. Егер креативтілік аталған позициялардың бірімен ғана анықталатын болса, оның зерттеу проблемалар ауқымы тарылып, біржақты ғана қаралар еді.

Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігінің "Педагогика және психология" бөлімінде "креативтілік (лат. creatio - жасау) - адамның шығармашылық дарын деңгейі, шығармашылық қабілеті" деп көрсетіледі.

Философиялық сөздікте "креативтілік" - creatio - "ойлап табу, жасап шығару" делінген. Ойлап табу қабілеттілігі - проблема мен ситуацияны жаңа өзгеше көзқараспен қарайтын шығармашылық қабілет. Ал шығармашылық қабілет индивидтің ойлау қабілетінен, еңбек әрекетінен, туындыларынан, жан дүние әрекетінен көрінеді.

Психология-педагогикалық сөздікте "креативтілік" түсінігі ойлау кезінде, сезімде, қарым-қатынаста, әрекеттің жеке түрінде көрініс табатын адамның шығармашылық мүмкіндіктері; түрлі оригиналды идеяларды тудыру қабілеттілігі деп қарастырады; тар мағынада, креативтілік - дивергентті ойлау, яғни дұрыс шешім табу мақсатында вариативті іздеу қабілеттілігі. Кең мағынада, креативтілік - шығармашылық және интеллектуалдық қабілеттер, жаңаны тәжірибеде жүзеге асыру, жаңа проблемалар аясында жаңа идеяларды тудыру қабілеттілігі деп қарастырылады [2].

Классикалық психология мен педагогиканың түсіндіруінше, бұл ұғым "шығармашылыққа қабілеттілік", "шығармашылық белсенділіктің айрықша формасы", "жаңа дағдыларды қалыптастыратын және жаңа ұғымдарды шығаратын индивидтің қасиетін бйнелейді", "өзінің қабілеттерін дамытуға және қолдануға дайын болуы" және тағы басқа ретінде баяндалады.

Креативтіліктің негізгі шартының бірі - адамның өзін-өзі ұстауы мен өзіне деген сенімділігі, өзін-өзі жетілдірілуі мен тәрбиелеуі. Креативтілік тек қана ойлау операцияларының сапасымен ғана емес, тұлғалық мінездемемен, креативтілік кезеңдеріне қажетті білім, білік, дағдыны меңгеру деңгейімен ерекшеленеді.

Сонымен, жоғарыдағы креативтілік ұғымдарына берілген түсініктерді, анықтамаларды қорытындылай келе "креативті ойлау дегеніміз - тұлғаның жан-жақты, терең, интеллектуалды, шығармашылық, белсенді және жаңаша ойлау түрі. "Креативті ойлау - ойлаудың ең жоғарғы деңгейі" десек те қателеспейміз. Ал енді креативтіліктің деңгейін анықтау диагностикасына тоқталайық.

Креативтілік туралы терең зерттеу Дж. Гилфорд еңбегінен кейін кеңінен тарала бастады. Дж. Гилфордақыл-ойопеацияларының екі түрінің – конвергентті және дивергенттілігі арасындағы айырмашылықтарды көрсетеді.

"Конвергентті ойлау адамға көптеген міндеттерді шешуде бір ғана дұрыс шешімін табуда қажетті болады. Дегенменде нақты шешімі бірғана емес бірнеше болуы да мүмкін, бірақ шешім көптігі шектеулі болады. Алдивергентті ойлау дегеніміз – әр бағыттағы ойлау типі"[3] деген анықтама береді. Бұл ойлаудың түрі мәселені шешуде әрнұсқалылық, ойламаған нәтижелермен қорытындыларға әкелетіндігін айтады. Дж. Гилфорддивергенция операциясын қайта жаңару немесе импликация, шығармашылық қабілетретінде креативтіліктің негізі деп түсінген. Оның креативтілікке берген анықтамасы: "креативтілік дегеніміз – дивергентті ойлау".

Дж. Гилфордкреативтіліктің төрт маңызды көрсеткішін анықтады:

- 1) төтенділік – алысассоцияларды қамтамасыз ету қабілеттілігі, ерекше бөлек жауап қайтару;
- 2) семантикалық қабілеттілік – объективті қызметін айқындап, жаңа қолданыс ұсыну;
- 3) образды бейімделу қолайлығы – форманы қолдануға қажетті жаңа белгілерін байқау үшін стимул өзгерту;
- 4) семантикалық спонтанды қолайлық – әртүрлі жағдайда әртүрлі идеяларды ойлап табу.

Кейінірек Дж. Гилфорд креативтіліктің алты параметрін көрсеткен:

- 1) проблеманы қою және байқау қабілеттілігі;
- 2) көп идеялар қабілеттілігі;
- 3) бейімділік қабілеттілігі – әртүрлі идеяларды еске алу;
- 4) төтендік қабілеттілігі – дәстүрден тыс жауап беру;
- 5) объектіні детальдар қосып жетілдіру;
- 6) проблеманы шеше білу қабілеттілігі, яғни талдаумен жинақтау қабілеттілігі.

Креативтілік дәрежесін анықтау үшін Дж. Гилфорд креативтілік деңгейін сипаттайтын болжамды интеллектуалды қабілеттерді көрсетті. Олар мыналар:

1. Ойдың қозғалмалылығы - уақыт бірлігінде пайда болатын идеялар саны.
2. Ойдың ауыспалылығы - бір идеядан екінші идеяға көше алу қабілеті.
3. Оригиналдылық - қоғамдық пікірлерден ерекшеленетін жаңа идеяларды тудыру қабілеттілігі.
4. Әлемде болып жатқан нәрселерге сезімталдылық.
5. Болжам құруға қабілеттілік.
6. Ирреалдылық - реакцияның стимулдан логикалық тәуелсіздігі.
7. Фантастикалық - жауаптың реалдылықтан толықтай алшақ болуы.
8. Мәселелерді шешу қабілеттілігі, яғни анализ бен синтезділік.
9. Белгілі объекті жаңашалау қабілеттілігі.

Е.П. Торренс креативтілікті сипаттайтын негізгі параметрді бөліп көрсетті:

- жеңілділік - мәтіндік тапсырмаларды орындау тезділігі;
- ауыспалылық жауап беру кезінде бір объектіден екінші объектіге көшу саны;
- оригиналдылық;
- тапсырмаларды орындау нақтылығы.

И.Я. Лернер креативті ойлауды оның өнімі негізінде сипаттайды. Білім алушылыр шығарманылық процесс кезінде өзінің индивидуалдылығын көрсете отырып, субъективті жаңаны тудырады.

Д.Б. Богоявленскаяның айтуы бойынша, берілген мәселенің шегінен шығып, кең көзқараспен қарауға бағыттылығымен айқындалады.

В. Н. Дружиннің пікірі бойынша, шығармашылық ойлау – білімді жаңашылдандырумен байланысты ойлау.

Я. А. Понамеревтің тұжырымдауы бойынша, шығармашылық ойлаудың мәні – өз әрекетінің өнімдеріне интеллектуалды белсенділік пен сезімталдық таныту.

И.Я. Лернердің айтуы бойынша, шығармашылық ойлаудың негізгі қырларына білімді өзіндік тасымалдау және жаңа жағдаятқа енгізу; стандартты жағдайларды, жаңа проблемаларды көре алу; таныс объектінің жаңа функциясын көре алу; шешімді көре алу; басқа шешімдерді қолдану арқылы жаңа шешім құрастыру жатады [4].

В.А. Критецкий креативті ойлаудың құрылымын төмендегідей көрсетті:

- математикалық материалды формальды қабылдауға бейімділік;
- сандық және сапалық қатынастардағы логикалық ойлауға қабілеттілік;
- математикалық әрекеттегі ойлау процестерінің ауыспалылығы;
- ойлау процесі бағыттылығын еркін және тез қайта құруға бейімділік;
- шешімнің рационалдылығына және нақтылығына бағыттылық;
- математикалық ес;
- ойдың математикалық нақтылығы; [5]

Оспанова Б.Қ., Жолдыбекова А.Т. "Креативтілік" феноменінің мазмұнын анықтайтын факторлары ретінде мыналарды атап өтеді:

1. Жылдамдық факторы көп мөлшердегі идеяларды тудыру қабілеттілігін сипаттайды және сөздік жүйелер немесе суреттер түрінде көрініс табады.

2. Ауыспалылық факторы - түрлі идеяларды ортаға салу қабілеттілігін бағалайды және бір мәселе аспектісінен екіншісіне көше алумен, мәселені шешудің түрлі стратегияларын қолданумен ерекшеленеді. Ауыспалылық көрсеткішінің төмен дәрежеде болуы ойлаудың регидтілігін дәлелдейді. Бұл көрсеткіштің интерпретациясы вербалды емес тесттерде көрінеді.

3. Оригиналдылық факторы қрапайым, күнделікті ойлардан ерекшеленетін басқа идеяларды ұсыну қабілеттілігімен сипатталады. Әдетте оригиналдылықтан жоғары ұпай алатындар жоғары интеллектуалды белсенділікпен сипатталады.

4. Өңдеу факторы тек қана пішінді тесттерді бағалауда қолданылады. Бұл фактордың жоғары дәрежеде болуы оқудағы үлгерімнің жақсы болуымен және конструктивті әрекетке бейімділікпен ерекшеленеді.

5. Нақты фактор - шығармашылық ойлаудың логикалықлығымен, адекватты шешім таңдаумен ерекшеленеді [4].

Қорытындылай келе, жоғарыдағы барлық философия мен психологияда «креативтілік» категориясын зерттеу мен анықтауда негізгі төрт бағыт айқындалады:

1. Креативтілік – шығармашылық процесс. Зерттеушілердің бұл пікірімен келіспеу мүмкін емес.
2. Креативтілік – жаңаны құрумен байланысты әрекет нәтижесі, шығармашылық өнім.
3. Креативтілік – интеллектуалдылық немесе шығармашылық қабілет.
4. Креативтілік – тұлғалық категория, мінез-құлық ерекшелігі.

Осы төрт бағыт өзара байланысты: креативті тұлға креативті процеспен айналыса отырып, креативті нәтиже береді [6.]

Қазіргі кезде педагогтарға қойылып отырған негізгі талаптардың бірі оқушылардың, студенттердің креативті ойлауға бейімділігі мен арнайы қабілеттерінің дамуын қарастыру болып табылады. Міне, сондықтан да педагогтар "креативті ойлау" ұғымының мәнін түсініп, оны анықтаудың жолдарын біліп және әрбір оқушының немесе студенттің бойында қалыптастыруға, дамытуға айрықша көңіл бөлулері соған сай технологиялар, әдіс-тәсілдерді тиімді қолдана алулары қажет.

#### Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Нағымжанова Қ.М. Креативтілік феноменінің педагогика мен психологияда дамуы. - Білім - Образование. - Алматы, №2(26). 2006.
2. Морозов А. В. Диагностика креативности // Монография. - Москва, 2002.
3. Гилфорд Дж. Три стороны интеллекта. - Москва, 1965.
4. Оспанова Б.Қ. Жолдыбекова А.Т. Психологияда креативтілікті анықтауға арналған диагностикалық жұмыстар. Қазақстан жоғарғы мектебі. Алматы, №1. 2016.
5. Чернилевский Д. В. Креативные аспекты становления образовательной системы. – Москва, 1996.
6. Хуторской А.В. Современная дидактика. – Санкт-Петербург, 2001.

## ФОРМИРОВАНИЯ ОРГАНИЗАТОРСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

*Батжанова М.*

*Научный руководитель: к.ф.н., доцент Ашекеева К.Н.  
Казахский национальный университет имени аль-Фараби*

Человек – это особое существо, создание природы, которое с самого момента зарождения человечества находилось в центре внимания всех ученых, широко исследовалось и изучалось. Человек объединяет в себе как биологическое начало (относящее его к высшим млекопитающим), так и духовное- умение человека глубоко мыслить, обучаться и усваивать новую информацию.

Исходя из вышеизложенного, человек – это социально-биологическое существо, где стоит отметить, что в силу происходящих изменений цивилизации, в силу полученного в семье воспитания, установленных в обществе норм и правил, социальное начало в человеке преобладает над его биологическим началом. Это происходит благодаря тому, что индивид становится личностью, не ограничиваясь своими интересами и не замыкаясь в себе, а вступая в сложные межличностные отношения с другими людьми, взаимодействуя с ними и, следовательно, изменяясь.

Взаимодействие, социум, воспитание – это ключевые слова для описания нормального развития человека, развития в нем всевозможных качеств и становления как полноценного члена общества. Ведь общеизвестны случаи, когда человек с рождения жили вне человеческого общества, а воспитывались среди животных. В результате, человек выросал с преобладанием в себе биологического начала, без каких-либо речевых способностей, с заметным умственным отставанием в развитии. Это говорит о том, что человек не может считаться полноценным человеком, если в нем будут заложены все необходимые социальные навыки воспитания человеческого общества.

Раскрыть в себе все грани, таланты, свои скрытые особенности человек может лишь занимаясь определенным делом, которое приносит удовлетворение и ему самому, и обществу. Это занятие должно отвечать склонностям и интересам этого человека.

Согласно С.В. Дмитриеву, в деятельности человека всегда имеет место процедура отнесение к ценностям - идентификация того, что наиболее значимо для человека. Цель, как известно, ситуативная. Ценность - над ситуативная. Цель указывает на то, чего нет («образ-цель»). Ценность-на то, что уже есть. Цель задает, что будет «здесь и теперь» делаться. Ценность предопределяет то, что никогда не должно делаться, т.е. то, что может ее разрушить. Выбор целей человек осуществляет в рамках ценностно-рациональной мотивации [1].

Через постоянный труд и практику будет наблюдаться превращение биологического индивида в социально-биологическую личность.

При изучении личности человека, в-первую очередь, обращается внимание на такие понятия, как качества личности, приобретенные привычки мировоззрение, особенности мышления и поведения, а также способности.

В данной статье, внимание акцентироваться будет на человеческих способностях.

Способности – это то, что не сводится к знаниям, умениям и навыкам, но объясняет их приобретение, закрепление и использование. Данное определение принято сейчас и наиболее распространено в отечественной психологии. Оно вместе с тем, является наиболее точным из всех [2].

Уточнить данное понятие можно ссылаясь на работы Б.М.Теплова. В понятии «способности», по его мнению, заключены три основные идеи. Во-первых, под способностями разумеются индивидуально-психологические особенности, отличающие одного человека от другого. Во-вторых, под способностями называют не всякие вообще индивидуальные особенности, а лишь такие, которые имеют отношение к успешности выполнения какой-либо деятельности или многих деятельностей. В-третьих, понятие «способность» не сводится к тем знаниям, умениям и навыкам, которые уже выработаны у данного человека [3].

У каждого человека имеется набор из самых разнообразных способностей. И вопрос изучения способностей не перестает быть актуальным и по сей день для многих ученых. Одной из основополагающих причин актуальности то, что этот вопрос связан с самой сущностью человека.

В самых обыденных ситуациях, когда люди пытаются понять причину того, почему люди, оказавшиеся в одинаковых или почти одинаковых ситуациях, действуют абсолютно по-разному и достигают разных результатов, стоит обратиться к понятию способности, ведь именно способностями можно это объяснить. От наличия тех или иных способностей зависит также быстрое усвоение знаний или приобретения навыков.

Результат, полученный при выполнении какого-либо действия либо деятельности зависит не от одной способности, а целой их совокупности. При высоком развитии одних способностей можно восполнить дефицит в развитии других способностей.

Способность, которая не имеется в наличии у человека может быть компенсирована другими высокоразвитыми способностями.

Существует очень много видов способностей. В психологической науке очень много предпринималось попыток их классифицировать.

В большинстве этих классификации различают в первую очередь природные, естественные, способности (в основе своей биологически обусловленные), и специфически человеческие способности, имеющие общественно-историческое происхождение [4].

Особенности природных задатков является то, что они являются общими как у человека, так и у животных, особенно высших, например- у обезьян. Эти способности связаны с врожденными задатками, но не приравниваются к ним, а развиваются на их основе. Отличие человека в этом отношении от животных является наличие у человека кроме биологически обусловленных способностей еще и способности, которые обеспечивают его жизнь и развитие в социуме.

К сугубо человеческим способностям относятся общие и специальные высшие интеллектуальные способности. Эти способности связаны с использованием человеком речи, совершением им логических мыслительных операций, с продуктами творческой, теоретической и практической деятельности человека.

Общие способности определяют успехи человека всамых различных видах деятельности. К ним, например, относятся умственные способности, тонкость и точность ручных движений, развитая память, совершенная речь и ряд других. Специальные способности определяют успехи человека в специфических видах деятельности, для осуществления которых необходимы задатки особого и их развитие. К таким способностям можно отнести музыкальные, математические, лингвистические, технические, литературные, художественно-творческие, спортивные и ряд других.

Общие и специальные способности у человека сосуществуют, взаимно дополняя и обогащая друг друга [5].

Среди основополагающих качеств современного молодого работника называется множество способностей, одним из которых является организаторская способность.

Организаторские способности – способности к организаторской деятельности; включают коммуникативные способности, практический ум, способность заражать и активизировать других, критичность, тактичность, инициативность, требовательность к себе и другим, самообладание, настойчивость [6].

Общеизвестно, что наличие данного качества имеет огромное влияние на повышение эффективности в принятии решений, что является условием для значительного подъема отечественной экономики. Обладание этой способностью востребовано вне зависимости от того, какую работу выполняет молодой специалист, в какой сфере деятельности он задействован.

На данный момент наблюдается отсутствие специальных способов формирования организаторских способностей у будущих специалистов, в том числе и у студентов педагогических колледжей. В целях успешного решения со своей работой, учитель должен обладать рядом обязательных и нужных качеств, он должен обладать незаурядными качествами и специальными способностями. Известные психологи в лице С.Л. Рубинштейна, Б.М. Теплова выдвинули свой набор педагогических способностей. Свои классификации предлагали Н.Д. Левитов, Ф.Н. Гоноболин, а в наиболее конкретном виде эти педагогические способности были представлены В.А. Крутецким. Им выделяется девять видов педагогических способностей: академические, дидактические, перцептивные, речевые, организаторские, авторитарные, коммуникативные, прогностические, способность к распределению своего внимания одновременно между несколькими видами деятельности [7].

Стоит подчеркнуть про организаторские способности, к которым относится организация работы и учеников, и самого педагога. На данный момент развития общества стоит большой вопрос о формировании учителя с высокими организаторскими способностями, который сможет умело и мастерски сплотить ученический коллектив, и побудить их решать важные учебные задачи и правильно организовать свою работу, уметь анализировать ход выполнения работы и достигать оптимальных результатов. Правильно и эффективно организовать работу учителем, это значит справляться со всеми намеченными делами и укладываться во время даже без использования для этого подручных средств, а также умение управлять своей аудиторией, влиять на нее и вести за собой здесь является ключевым. А в настоящее время, в век большого информационного потока с этим справляться удастся с трудом многим даже опытным преподавателям. Собственно, поэтому проблема формирования организаторских способностей является актуальной на данный момент.

Одной из задач профессионального воспитания студентов педагогических колледжей обучающихся на профессии учителей начальных классов – это формирование организаторских способностей, потому что это те специалисты, которые в дальнейшем будут использовать свой потенциал в социализации детей.

Существует разнообразное количество психолого-педагогических условий формирования организаторских способностей современной молодежи. О.В. Штеймарк отмечает, что в современных условиях успешное развитие и функционирование педагогической системы возможно лишь благодаря соблюдению определенных условий. Речь идет о создании преподавателем на уроке совокупности психолого-педагогических условий, обеспечивающих повышение эффективности осуществляемой деятельности [8].

В свою очередь, под психолого-педагогическими условиями понимается совокупность взаимосвязанных между собой возможностей образовательной и материально-пространственной среды, которые направлены на преобразование конкретных характеристик личности [9].

Тем самым, создавая определенные психолого-педагогические условия в колледжах, в которых обучаются будущие учителя начальных классов с применением групп методов, вполне реально можно выработать у студентов организаторские способности.

Если рассматривать возраст обучающихся студентов в педагогических колледжах, то можно отметить, что именно в данном возрастном периоде значительно дифференцируются способности и интересы, происходит развитие и выработка жизненной позиции.

На данный период возрастного развития во всех учебных заведениях создаются неплохие условия для формирования организаторских способностей, а также таких качеств, как деловитость, активность, умение налаживать межличностные контакты, договариваться о каких-либо делах, предпринимать серьезные и ответственные действия.

Уже в возрасте среднего школьного возраста ребенок активно начинает проявлять свою жизненную позицию, выражать свою точку зрения и свои желания по тому или иному поводу. Однако, стоит учитывать что организаторские способности проявляются у каждого учащегося по-разному.

А.В. Петровский в своей книге под названием «Психология и время» приводит пример:

«Ученик 9-го класса, которого учителя, характеризуют как незаурядного организатора, инициативного, чуткого и внимательного к людям, одновременно требователен, умеет разбираться в характерах, интересах и возможностях ребят, изобретателен. У него большое чувство ответственности перед коллективом и личное обаяние. Его способности качественно отличаются от способностей других лидеров. В той же школе учится Виктор Д. Он главный «заказчик» всех мероприятий, в большинстве сомнительных как по замыслу, так и по исполнению. Виктор Д.- тоже превосходный организатор, но совсем другого типа. Его организаторское «дарование» проявляется в жестокости к беззащитным, готовности и умении играть на слабых струнках каждого члена своей компании, предприимчивости, властолюбии в сочетании с бесшабашной смелостью и склонностью к постоянной браваде и т.д. Таким образом, одни и те же организаторские способности, но в зависимости от

качественно разной структуры личности успешно реализуются в противоположных сферах деятельности» [10].

Из этого простого примера следует, что в попытках сформировать у студентов организаторские способности необходимо быть крайне осторожными и обладать обширными знаниями в области психологии, а также создавать правильные психолого-педагогические условия для развития организаторских способностей.

Из опыта многих факультетов выясняется, что многие студенты, которые в период обучения были активными участниками внеаудиторной деятельности, имели наилучший уровень адаптированности в дальнейшей профессиональной деятельности, становились в ряды конкурентноспособных граждан, которые достигали различных высот в своей специализации. Все перечисленное обуславливается тем, что эти самые активные студенты имеют практический опыт в организации самых различных видов деятельности, уже обладают навыками проведения мероприятий и празднеств, а также сумели развить в себе не менее важные психологические качества такие, как коммуникабельность, ответственность, уверенность в себе, умение работать в команде и т.д.

Формирование организаторских способностей может происходить посредством воспитательных воздействий через уроки и внеаудиторные мероприятия, а точнее, с помощью различных способов, методов и форм организации этих самых уроков и внеаудиторной деятельности.

Стоит подчеркнуть, что на всех этапах обучения будущих учителей начальных классов организуется проведение воспитательных мероприятий в виде системы кураторства, либо в виде конкурсов и различных видов праздников и многого другого. Именно подобные виды деятельности, которые проводятся в свободное от учебы время, являются условиями для формирования организаторских способностей будущих учителей начальных классов, ибо требуют от них не только активного участия на начальных этапах обучения, но и последующей организации этих мероприятий и праздников на более старших курсах.

Можно сделать вывод, что обогащенная практическим содержанием, формами, методами учебная и внеучебная деятельность позволяет формировать у будущих учителей начальных классов умение эффективным образом организовать свою работу в самых разных жизненных ситуациях.

#### Список литературы:

1. Дмитриев С.В. Биомеханика: в поисках новой парадигмы.-Н.Новгород: Изд-во НГПУ, 1999, – 179 с.
2. Маклаков А.Г. Общая психология: Учебник для вузов.- СПб: Питер,2001 – 592 с.
3. Теплов Б.М. Проблемы индивидуальных различий.- М, 1961, 9 – 20 с.
4. Кураев Г.А., Пожарская Е.Н. Психология человека: Курс лекций. – Ростов-на-Дону: УНИИ валеологии РГУ, 2002 - 232 с.
5. Кураев Г.А., Пожарская Е.Н. Психология человека: Курс лекций. – Ростов-на-Дону: УНИИ валеологии РГУ, 2002 - 232 с.
6. Дружинин Н.Е. Словарь по профориентации и психологической поддержке. – Томский центр профессиональной ориентации. - М, 2003.
7. Крутецкий В.А. Психология: Учебник для учащихся пед.училищ. – М.: Просвещение, 1980. - 352 с.
8. Штейрмак О.В. Педагогические условия эффективного использования компьютерных технологий в педагогическом процессе.- 2008.
9. Ипполитова Н, Стерхова Н. Анализ понятия «педагогические условия»: сущность, классификация.- 2012.
10. Петровский А.В. Психология и время.- СПб: Питер, 2006.

## ФЕМИНИЗМ СКВОЗЬ ПРИЗМУ КИНО

*Шамсудинова Р.В.*

*Научный руководитель: д. ф.н.: профессор Борбасова К.М.*

*Казахский национальный университет имени аль - Фараби*

*e - mail: [rozaliya.shamsudinova.95@mail.ru](mailto:rozaliya.shamsudinova.95@mail.ru)*

Борьба за достижение равных прав в рабочей сфере, возможность избирательного права, право на личную собственность, получение образования, право на телесную автономию и самое главное – неприкосновенность, как главные категории движения феминизма.

**Феминизм** [2] – общественно – политическое движение, в широком смысле – стремление к равноправию женщин с мужчинами во всех сферах общества, в узком смысле – женское движение, целью которого является устранение неравенства по отношению к женщинам и уравнивание их в правах с мужчинами. Движение феминизма возникло к 18 веку [3], активизировавшись с конца 1960-х годов.

Идеология феминизма развивалась в ходе трех этапов, каждый из которых знаменовался своей значительной особенностью. Освободительное движение первой волны, как более радикальное, явило миру кино индустрии образец сильных и независимых героинь, далеких от общепринятых стандартов



женской добродетели. Феминизм второй волны – героинь требующих творческого и интеллектуального развития. Феминизм третьей волны стал знаменоваться периодом открытого противостояния с сексуальными домогательствами и нарушениями в рабочей среде.

80 лет – ровно столько потребуется Голливуду, чтобы отойти от привычного «стандарта» женского идеала, оставив позади хрупкость Мэйбл Норманд и извечную улыбочивость Элизабет Тейлор, дойдя до далекой от стандартов красоты Лайзы Минелли и образов Джилл Клейберг и Мерил Стрип – обычных американок, чтобы благодаря Ридли Скотту открыть образ Эллен Рипли – героини, наделенной качествами андрогина.

Кино, как мощный источник при взгляде на образ жизни, все больше меняет привычные стандарты «идеала», нанося невообразимый отпечаток на жизни миллионов.

**Предмет исследования:** анализ влияния движения феминизма на современный кинематограф, их взаимоотношение и формирование новых женских образов Голливуда.

**Объект исследования:** три волны феминизма, психологический потенциал кино индустрии.

**Актуальность исследованной темы:** оценка автором психологического влияния кино индустрии и идей феминизма на современную молодежь.

### **Первая волна феминизма**

Задумывались ли Вы над тем, что каких-то чуть больше ста лет назад, женщины не имели права на образование, возможность иметь личную собственность и голосовать. Без права выбора и голоса, часто обязанные терпеть несправедливость в свой адрес, развод для этих женщин являлся чем-то постыдным. Мнение общества, окружающих людей, как главенствующее, всегда становилось на первый план.

Лишь в конце 19 – начале 20 веков появляется движение суфражисток [4], направленное на получение равных экономических и политических прав, являя миру первую волну феминизма.

Подверженные не только критике в свой адрес, но и многочисленным издевкам, суфражистки рисовались на страницах карикатур, изображая женщин не только внешне непривлекательных, но и умственно отсталых. Суфражистки ломали витрины, выходили на площади тысячами, оказавшись в тюрьмах, голодали и переносили побои, представляя собой отнюдь не христианские добродетели. Первая волна феминизма задала главенствующий вопрос: «Если священное писание учит, что мужчина и женщина равны, идут бок о бок друг с другом, почему тогда женщины всего мира считаются ниже по социальному статусу?».

Первая волна феминизма берет свое начало со съезда в Сенека – Фолс в 1848 году. Значительной частью данного собрания, организованного Лукрецией Мотт [5] и Элизабет Кэди Стэнтон, стало формирование двенадцати основных пунктов, самый главный из них – о возможности избирательного права.

Эммелин Панкхёрст [6] – одна из ярчайших представительниц истории феминизма первой волны. Будучи матерью пятерых детей, Эммелин возглавила движение суфражисток в Великобритании. Ей было отказано во вступлении в левую Независимую лейбористскую партию из-за половой принадлежности, но именно она поддержала Британское правительство во время первой мировой войны в борьбе с общим врагом – Германией, призывая женщин работать на производство, а мужчин – идти воевать. Именно благодаря этому, сразу после окончания военных действий, британское правительство подписало закон, разрешающий женщинам старше тридцати лет голосовать.

«Суфражистка» [7] Сары Раврон, с Кэри Малиган и Хеленой Бонем Картер в главных ролях, показывает нам главную героиню, что работает прачкой за мизерные деньги с самого детства. В один день она вступает в ряды суфражисток и начинает борьбу за права женщин. Кинокартина, буквально пропитанная духом феминизма и поисками справедливости, показывает правдивую историю начала освободительного движения за права женщин.

Нельзя не отметить, что наибольших успехов во время первой волны феминизма достигла именно Америка. В 1848 году съезд по защите прав женщин подписывает «Декларацию чувств» [8], затрагивая вопросы, связанные с образованием, браком и возможностью получения частной собственности. В 1860 году после обращения Элизабет Стентон, Законодательное собрание штата Нью-Йорк приняло «Акт о собственности замужних женщин» [9]. В 1869 году в Америке были созданы две суфражистские организации, которые позже в 1890-м году объединились в «Национальную американскую ассоциацию за женское избирательное право» [9].

Образ воинственных женщин, положенный во время первой волны феминизма, находит свое отражение в кинокартинах сейчас. Уходит привычный образ матери и домохозяйки, мы видим сильных и независимых героинь, которым не чуждо участие в политике, внесение вклада в науку, служба в структурах государственных органов. Черная вдова Скарлетт Йоханссон, Чудо-женщина Галь Гадот, генерал Окойе Данай Гуриры, Маргарет «Пэгги» Картер Хейли Этвелл – это только начало, в 2019 г. мир Marvel явил нам новую героиню – Кару Дэнверс, облаченную в стальную броню.

Все они – те самые же суфражистки, воинственные и независимые, только представленные в новом свете, как результат движения освобождения первой волны. Впереди – вторая волна феминизма, датируемая 1960 годом.

### **Вторая волна феминизма**

Культурная составляющая – как ключевой аспект второй волны феминизма, внедряет идеи данного движения в широкие массы домохозяек, недовольных своим социальным статусом, с выходом книги Бетти Фридан «Тайна женственности» [10]. Автор восстает против скрытой формы сексизма. Возможность развития не только творческого, но и интеллектуального потенциала выдвигаются на первый план. На второй план отходит миропонимание, когда им запрещалось даже думать за гранью «мира кухни и детской».

Улыбка «Моны Лизы» [11] с Джулией Робертс, Кирстен Данст и Джулией Стайлз показывает нам одну из сторон проблемы второй волны феминизма. В этой картине, Кэтрин Энн Уотсон, выпускница Беркли, получает место преподавателя истории искусств в женском колледже Уэллесли, подвергнувшись критике из-за своей половой принадлежности. Героини данной картины верят в собственные силы, упорно стоят на своем и верят, что правда все равно будет на их стороне. Общение друг с другом меняет их, они переосмысливают собственные жизни, в том числе в вопросах общественного положения.

«Личное – это политическое» [12], таким становится лозунг феминисток второй волны. Столь же актуально продолжает стоять вопрос телесной нетерпимости. Из тени выходят вопросы секса и женской удовлетворенности, большей огласки становятся вопросы аборта и домашнего насилия. Большое влияние этому оказывает «Второй пол» Симоны де Бовуар [13] – книга не просто писательницы, но и философа, что становится также одной из ведущих аспектов второй волны движения феминизма.

Итоги второй волны феминизма можно проследить в следующем:

1. Закон о равной оплате труда 1963 года поставил половую дискриминацию при оплате труда вне закона.

2. Решение по делу 1973 года «Рой против Уэйда» [15] гарантировало женщинам права на репродуктивную свободу.

К сожалению, для истории вторая волна феминизма сохранилась в большинстве случаев лишь в негативной окраске. Одной из причин являлся так называемый «процесс сожжения бюстгалтеров», который выступил против конкурса «Мисс Америка», называя его ущемляющим права и свободу женщин в исконно патриархальном обществе.

Героиня Сандры Буллок Грейси Харт в «Мисс Конгениальность» действительно не понимает, зачем женщины участвуют в конкурсах красоты. К стандартным заявлениям: расширить связи, увидеть мир, заработать денег – она относится со скептицизмом, заявляя, что лучше вступить в морскую пехоту. Комедийная сторона данной картины показывает нам явные плюсы и минусы конкурсов красоты, делая это относительно легко, но, тем не менее, заставляя задуматься, что не просто так вторая волна феминизма ознаменовалась борьбой именно с конкурсами красоты. Пусть стандарт 90-60-90 уже давно отошел от принятых норм красоты, он все равно ознаменовал собой целую эру желающих «подстроить» себя под эти рамки.

### **Третья волна феминизма**

Спорный вопрос о продолжительности третьей волны феминизма актуален и по сей день. Берущая начало волна с 1991 года, ее продолжение относят к 2019 году, хотя по некоторым данным правильным считается отсчет формирования так называемой четвертой волны феминизма.

Два характерных события определяют начало третьей волны:

1. Дело Аниты Хилл в 1991 году [16];

2. Зарождение феминистского движения **RiotGrrrl** [17] в Индии – и панк – роке начала 1990 годов.

Главная идея третьей волны феминизма – вопросы, связанные с проявлениями сексуального домогательства и ограничении женщин в профессиональной деятельности, отчасти возможности получения высших должностей.

Ведущим для этой волны стоит отметить дело Аниты Хилл, которая стала известна после скандального судебного разбирательства, где выступила на стороне обвинения по делу о сексуальном насилии со стороны Кларенса Томаса, верховного судьи США. Дело, представленное перед Сенатом юридического комитета, закончилось принятием судьей Кларенса Томаса на желаемую должность, но, тем не менее, положило начало вспышке идей феминизма третьей волны. Множество женщин, ранее отвергающих свою принадлежность к феминизму второй волны из-за его радикализма, начали вновь открыто именовать себя феминистками. Следующий 1992 год становится известен тем, что его окрестили «Годом женщины», после того, как 24 места было отдано женщинам в Палате представителей, а еще три места в Сенате [16].

Движение Riot Grrrl возникает в начале 1990-х годов, когда феминистские идеи стали просачиваться на американскую инди-сцену. В 1991 году в ответ на акцию «Христианской коалиции», призывавшей к установлению запрета на проведение аборт, возникло спонтанное движение за право женщины на аборт (фестиваль *Rock for Choice*, организованный участницами группы L7), постепенно ставшее общенациональным. В конце 1991 года лидеры нового движения впервые использовал термин «riotgrrrl» (возникший поначалу по поводу расовых беспорядков в Маунт-Плезант). Вопросы насилия в семье, изнасилования, однополый любви – темы, характерные для этого движения, привели к всплеску заинтересованности к гендерной проблеме [17].

Главнейшим, на мой взгляд, явлением третьей волны феминизма, стоит назвать обвинения в домогательствах в адрес американского кинопродюсера Харви Вайнштейна – бывшего члена правления и сооснователя компании Miramax Films. Именно благодаря этому делу формируется течение МЕТОО моделью Алисой Милано. Хэштэг, получивший большую поддержку по всему миру, собрал под своим лозунгом множество женщин, готовых признаться в перенесенных сексуальных домогательствах [18].

Затронута была и политическая сфера жизни современной Америки. Не остались в стороне экс – президент США Барак Обама и его коллега Хиллари Клинтон. В числе звезд Голливуда, которые испытали на себе сексуальное домогательство со стороны Харви Вайнштейна, вошли такие яркие представительницы кинематографа, как Анджелина Джоли, Гвинет Пэлтроу, Мира Сорвино, Ева Грин, Леа Сейду, Кейт Бекинсейл [20].

С третьей волной феминизма перестает считаться постыдным признание женщины, что когда-то она испытала на себе проявление сексуального домогательства. Отходят привычные стандарты, доньше заявляющие, что в этом имеется непосредственная женская вина. Все больше жертв сексуального насилия среди звезд Голливуда переступают через стыд, являя тем самым значительный пример для поклонников и поклонниц со всего мира. Кино и феминизм – как мощные источники философии, формируют новое мировоззрение, отличное от привычных устоев.

Действительная реальность такова, что идеи гендерного равноправия, благодаря феминизму, стали общепризнанными во многих странах. Феминизм и кино же, тесно взаимодействуя друг с другом, показывают нам новый образ героинь, которые способны на занятие высших государственных должностей, участие в политике и ведение главенствующих ролей. Психология рисует нам новый образ идеальной женщины – способной быть не только красивой и интеллектуально развитой, но и быть физически сильной. Как итог: новое поколение женщин, которые стараются соединить в себе все сказанные выше качества.

Благодаря феминизму, женщины получили возможности проявления себя во всех сферах профессиональной занятости. Уже не только высокооплачиваемые юристы, менеджеры, ученые, но и военные, полицейские, министры обороны и священники не удивляют жителей западных стран. Галь Гадот – Чудо - женщина не только на экране, но и отслуживший два года военный инструктор, как яркий пример для современной молодежи. С ее образа хотят брать пример. Отличительным является тот факт, что из 7.5 тыс. женщин — военнослужащих в Казахстане, 800 носят гордое звание офицера. Все больше девушек выбирают военную специализацию по жизни, отходя от привычного стереотипа, что служба в армии – дело отнюдь не женское.

Кумир – как пример для подражания, имеет очень разительное значение для поколения двадцать первого века. На кумира желают быть похожим. Строится образ идеала. Поэтому очень важно, чтобы кумирами нашего поколения были герои, чей образ мысли носит положительный оттенок. С экранов кинокартин формируется мощнейшая идеология новых образов. Анджелина Джоли – не только звезда кинематографа, но и филантроп, много времени проводит с борьбой против сексуального насилия, являясь послем доброй воли, Эмма Уотсон выступает в ООН за равноправие полов, Мериел Стрип предпочитает играть роли сильных и независимых женщин. Эти женщины – одни из самых любимых кумиров современности, имеющих миллионную армию фанатов.

Движение в поддержку прав женщин в Казахстане ведёт отсчёт с конца XIX века. В то время оно было неразрывно связано с общероссийским движением за предоставление женщинам доступа к образованию и оплачиваемому труду в Российской империи. Национальное же казахское женское движение полноценно оформилось только в 1990-е годы после обретения Казахстаном независимости [21].

Яркий пример феминистки и предпринимательницы Лейлы Махмудовой отражает то, что с того времени, феминизм становится важен и для Казахстана, несмотря на привычную патриархальную систему взглядов и характерное миропонимание образа жизни женщины. А ведь образ сильной и независимой не настолько чужд казахской степи, образы Томирис и Зарины значительный тому пример.

Анализ проделанной работы позволяет нам сказать, что кино и движение феминизма уже не могут быть отделены друг от друга. И пусть женщин — режиссеров в Голливуде все еще меньше, мир кино индустрии – по прежнему мир мужчин, нельзя не знать имена Эмманюэль Берко, Андреа Арно и Кэтрин Бигелоу. Именно благодаря Голливуду мы видим множество сильных морально и физически героинь, пропитанных духом феминизма. Как итог: формирование нового мышления среди молодого поколения, которого нельзя избежать.

#### Список использованной литературы:

- 23 Сексизм и сфера его проявления [Электронный источник] // Режим доступа: [https://pikabu.ru/story/chto\\_takoe\\_seksizm\\_i\\_kak\\_on\\_proyavlyaetsya\\_5348762](https://pikabu.ru/story/chto_takoe_seksizm_i_kak_on_proyavlyaetsya_5348762)
- 24 Феминизм [Электронный источник] // Режим доступа: <https://biograf.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/15040>
- 25 История феминизма [Электронный источник] // Режим доступа: <https://news.rambler.ru/other/37758005-istoriya-feminizma-tri-volny-za-odin-vek/>
- 26 Первые феминистки [Электронный источник] // Режим доступа: <https://pailish.livejournal.com/976044.html>
- 27 Зарождение течения феминизма [Электронный источник] // Режим доступа: <https://pailish.livejournal.com/976044.html>
- 28 Женщины в истории [Электронный источник] // Режим доступа: <https://www.history.com/topics/womens-history/lucretia-mott>
- 29 Эммелин Панкхерст [Электронный источник] // Режим доступа: <http://facecollection.ru/people/emmelin-pankherst>
- 30 Суфражистка [Электронный источник] // Режим доступа: <https://kinogo.by/2854-sufrazhistka-2015-smotret-onlayn.html>
- 31 Движения за права женщин [Электронный источник] // Режим доступа: <http://bagazhznaniy.ru/history/seneka-fols-i-pervyj-sezd-v-amerike-dlya-borby-za-prava-zhenshhin>
- 32 Феминистки: две стороны одной медали [Электронный источник] // Режим доступа: [http://www.nevestushka.ru/feministki\\_obrazec\\_dlya\\_podrazhaniya\\_ili\\_obekt\\_nasmeshek](http://www.nevestushka.ru/feministki_obrazec_dlya_podrazhaniya_ili_obekt_nasmeshek)
- 33 <https://www.romanbook.net/book/9362350/>
- 34 Улыбка Моны Лизы [Электронный источник] // Режим доступа: <http://pumafilm.club/film/ulybka-mony-lizy/>
- 35 Феминистские группы [Электронный источник] // Режим доступа: <https://www.sites.google.com/site/moscowfeministgroup/kerol-hanis-licnoe---eto-politiceskoe->
- 36 Симона де Бовуар [Электронный источник] // Режим доступа: <http://thedevochki.com/2017/02/20/korotko-o-glavnom-simona-de-bovuar-i-vtoroy-pol/>
- 37 Против сексуальных домогательств [Электронный источник] // Режим доступа: <https://womo.ua/uber-case-susan-fowler-protiv-seksualnyh-domogatelstv/>
- 38 За репродуктивную функцию [Электронный источник] // Режим доступа: <http://www.demoscope.ru/weekly/2013/0539/reprod01.php>
- 39 Дело Аниты Хилл [Электронный источник] // Режим доступа: <http://biozvezd.ru/anita-hill>
- 40 Феминизм и музыка [Электронный источник] // Режим доступа: <https://www.wonderzine.com/wonderzine/entertainment/music/204063-sleater-kinney-and-riot-grrrl>
- 41 Харви Вайнштейн [Электронный источник] // Режим доступа: <https://realist.online/article/kak-gollivud-skryval-seksualnye-domogatelstva-prodyusera-vajnshtejna>
- 42 Против Харви Вайнштейна [Электронный источник] // Режим доступа: <https://glamusha.ru/womanlife/1933.html>
- 43 Феминизм и Казахстан [Электронный источник] // Режим доступа: <https://general-ivanov1.livejournal.com/40998.html>
- 44 Феминизм в Казахстане [Электронный источник] // Режим доступа: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Феминизм\\_в\\_Казахстане](https://ru.wikipedia.org/wiki/Феминизм_в_Казахстане)

## В.Ф. ШАТАЛОВТЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ШЕБЕРХАНАСЫ

*Қуанышбаева А.Т.*

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*  
*vipaiku@mail.ru*

Қазіргі уақытта Қазақстанда әлемдік білім беру кеңістігіне енуді қамтамасыз ететін нәтижеге бағдарланған білім берудің жаңа жүйесі қалыптасуда. Қоғамдық білім деңгейіне барабар педагогикалық технологияларды құрудағы ғылымның рөлі артуда. Соңғы онжылдықта пайда болған еңбектердің едәуір санына қарамастан, мәселе шешілмей тұрғаны белгілі. Оқушылардың жаппай дайындық сапасына қойылатын талаптар өсуде, ал оқыту орташаландырылған болып қала береді және проблеманың жеткіліксіз шешілуіне байланысты олар оқыту сапасына және педагогикалық үдерістің барысына толық көлемде әсер ете алмайды. Біздің ойымызша, әрбір теориялық бағыт практикалық тұрғыда қаншалықты тиімді және мүмкін екендігін іздеуге көшу керек: оның мүмкіндіктері қандай? Оларды оқыту мен тәрбиелеу практикасында тиімді қолдану шарттары қандай? Осы сұрақтарға жауап беру үшін заманауи білім беру үлгілеріне жақсы бағдар беру қажет. Бұл біздің тақырыбымыздың өзектілігі болмақ.

"Педагогика ғылым ретінде өте күрделі. Табиғатта педагогикаға қарағанда анағұрлым күрделі ғылым жоқ. Және оның күрделілігі, ең алдымен, оның мыңдаған компоненттерінің өзара байланысында. Оның жауапкершілік шарасы - адам! Бұл туралы әр күн сайын, біздің ұстаздық өміріміздің әр минутында есте сақтағанмыз жөн", – деп жазды В. Ф Шаталов.

Педагогикалық әдістемелік процестерде В. Ф. Шаталов әдісі деген атпен енген тірек — сызба белгілерін (сигналдарын) сабақта қолдану мұғалімдердің көпшілігінен үлкен қолдау тауып отыр, оқыту процесінде кеңінен қолданылуда.

Донецк мұғалімі Виктор Федорович Шаталовтың есімі педагогика тарихында алтын әріптермен жазылған. XX ғасырдың соңында Ұлы педагогтің алдыңғы қатарлы ойлары қоғамның қызығушылығын тудырды. В. Ф. Шаталовтың идеялары, формалары, жұмыс әдістері XXI ғасырдың қазіргі мұғалімінің педагогикалық ойлауын дамытады.

В. Ф. Шаталовтың жұмыс принциптері қандай? Бұл сұраққа жауап берер алдында біз оқушылардың орта, әлсіз және күшті болып бөлінуі әлі күнге дейін бар екенін мойындаймыз. Бұл құбылысты жою үшін XX ғасырдың шығармашылық шеберханасының педагогтары "...барлық балалар – шексіз!- мектеп бағдарламасын табысты меңгеруге қабілетті» ұранын алға жылжытты.

В. Ф. Шаталов оқытудағы қиындықтарды мұғалімнің келесі ұстанымдарын көрсете отырып түсіндірді:

- қатты, дөрекі сөйлеу;
- жүйке жүйесіне әсері;
- екілік қою;
- күнделіктердегі жазбалар;
- ата-аналарға рухани-моральдық әңгіме айту;
- сынып жетекшілері мен мектеп әкімшіліктеріне апелляция

Мұндай жағдайларда балалардың асқынған реакциясы пайда болды. Ұлы педагог әр оқушыға жол тауып, адамдық қадір-қасиетін тәрбиелеуге кеңес берді, тек сонда ғана әрбір оқушы өзін жеке тұлға ретінде сезінеді. Виктор Федорович қысқа теориялық жағдайлары бар бағдарламалар оқушылардың табысқа жетпегенін дәлелдеп берді. Оның пікірінше, тақырыптар мен бөлімдердің үлкен блоктары оқушыларға жеке теоремалардың, ережелер мен параграфтардың логикалық өзара байланысын ұғынуға, өз білімдерін тереңдетуге мүмкіндік берді.

Тірек сызба белгілерін мен өз сабағымда қолданамын. Мысал ретінде педагогика пәнін келтіруді жөн көрдік. Сабақты В.Ф. Шаталов ұсынған кезеңдер бойынша өткіземін.

-Бірінші кезеңде мен сабақты эмоционалды білімдарлықпен түсіндіруге тырысамын. Түсіндіргенде нақты, оқушылардың болашақ өмірде қажетті мәліметтерді ғана беруге тырысамын.

-Екінші кезеңде – педагогикадан даярлаған тірек плакаттары бойынша, оқу материалдарын түсіндіремін, дауыстап оқытамын, негізгі ұғымдарды әртүрлі символдардың көмегімен, кодты шешу арқылы түсіндіремін және олардың өзара логикалық байланысын анықтаймыз.

-Үшінші кезеңде - тірек сигналын үйрену, сол арқылы әрбір оқушы үйренеді және альбомдарына жапсырады.

-Төртінші кезең - оқулықпен және үй жағдайында іске асады- тірек сигналдарының беттерімен жұмыс істеу.

- Бесінші кезеңде - келесі сабақта тірек сигналдарын жазбаша еске түсіреміз.

- Алтыншы кезеңде - тірек сигналдары бойынша жауап қайтарамыз (жазбаша және ауызша жай дауыспен, магнитофонды өзара бақылау қағаздары бойынша т. б.).

-Жетінші, соңғы кезеңде – бұрын өткен материалды тереңдету және жай қайталау.

Нәтижесінде теориялық материалды терең түсініп, оқушылар өз күшін іс жүзінде сынап көргісі келді. Ал үнемделген уақыт ішінде, жинақталған оқытудың арқасында теориялық білімді қолдана отырып, орындалатын практикалық жұмыстардың көлемі артты. "Теорияны өте жақсы білу-ең үздік оқушылардың қабілеттерін барынша іске асыру, әртүрлі стандартты емес шығармашылық тапсырмаларда күштерді тексеру үшін өте қажет. Материалды зерттеу мен бекітудің жаңа әдістемесі - табысты ілгерілеудің негізі", – деп жазды В. Ф. Шаталов

Виктор Федорович бұрын зерттелген бөлімдерге оралғанда "жіберіп алған кемшіліктерін" табу үшін өткен материалды үнемі қайталауды ұсынды. Психолог ретінде ол қозғалысты, дамуды және өсуді сезген оқушының жаңа қиын мәселелерді жеңуде психологиялық ынталандыру пайда болатынын атап өтті.

Ұлы педагог алғашқы ұшқыннан шығармашылық ізденістің жалыны тұтанатынына сенімді болды. Дәл осы сәтте ол мұғалімдерді оқушылардың шығармашылық әлеуетін сақтау және арттыру үшін мұқият болуды сұрайды.

"Ашық ойлар сабақтарында" В. Ф. Шаталов сабақтың атауын қалай дәл қалыптастырғанын түсіну үшін, оқушылар өз ойларын ашық айтып, бір-бірімен пікір таласып, сенімді дәлелдер келтіре отырып, өз көзқарасын дәлелдеген сабақтардың мәнін түсіну іске асырылады.

Виктор Федорович осындай сабақтарда оқушылардың қателіктерін және олардың мұғаліммен келіспейтінін құптады. Ең бастысы, ашық ойлар әрекетке деген ұмтылысты туғызды, оқушылар ашық ой сабақтарында болып жатқан жұмыстарға ешқашан немқұрайлы қарамайды. Ашық ойлардың

қатарына қызықты ойлар енгізілді. В. Ф. Шаталов ерекше атап өткендей, жеңіс үшін емес, қатысқаны үшін оқушыларды мадақтау керек.

Виктор Федорович педагогикасының әдістемесі оқушыларға тек мұғалім тарапынан ғана емес, сонымен қатар оқушылар тарапынан да "...олардың қадір-қасиетін қорлайтын сөздер мен сөз тіркестерінсіз және тіпті қандай да бір күлкілі интонациясыз" білім беруде әлсіз оқушы өз өсуін сезген тәсілдерде құрылған болатын. Ақыр соңында әлсіз оқушы өзіне сене білді.

Біз қызықты оқиғаларды есте сақтау жақсы екенін білеміз. Бұл әдісті тірек сигналдарын құрастыру кезінде қолдануға болады. "Ой, сурет, сөз бізге күтпеген комбинацияларда келуі мүмкін. Бұл ретте олардың біреуі басым болуы мүмкін, басқалары көмекші рөлдерді ойнауы мүмкін, бірақ өзара байланысты бола отырып, олар ешқашан оқшаулана алмайды. Бұл біздің жадымыздың ғылыми, әдеби және басқа да қоршаған әлемді қабылдаудағы табиғи қасиеті.»

Тірек сигналдары В. Ф. Шаталовтың тұтас әдістемелік жүйесінің міндетті бөлігі болып табылады. Ол негізгі сөздер, әріп-сигналдар, сызбалар арқылы оқулықтан үлкен мәтіндерді қалай кодтау керектігін дәлелдеді. Оқушылар тірек сигналдары бойынша зерттелген материалды оңай естеріне түсіре алады, өйткені олар қол жетімділік қағидатына негізделген.

В. Ф. Шаталов технологиясының ерекшелігіне тоқталсақ:

Бірінші ерекшелігі — нақты дәл есептелген оқу процесін құра білу.

В. Ф. Шаталов бұл құрылымды былай түсіндірді «Тірек сигналдары дегеніміз — ойынның элементі, уақыт үнемділігі және бала психологиясын қызықты құбылысқа бағыттау. Бірақ ең басты мақсат — берілген тақырыпты логикалық байланыстар негізінде оқушының түсінуі мен ұзақ уақыт есте сақтауы».

Екінші ерекшелігі — уақыт үнемділігі. Мысалы, белгілі бір тақырыпты түсіндіру барысында бірнеше тақырыпты жинақтап, ықшамдап бір-екі тірек сигналына сыйдыруға болады. Бұл әдістеме қазіргі күнге дейін құндылығын жойған жоқ. Тірек сызба белгілер сабақтың негізгі құрам бөлігі ретінде қолданылады. Мұнда негізінен мына мәселелерге назар аударған жөн.

1.Тірек — сызба белгілерін пәнді жүргізудің басынан бастаған жөн.

2.Мүмкіндігінше барлық сабақтарда пайдалану керек.

3.Сызбанұсқаға оқушылармен бірге талдау жүргізіп отыру. Сызбанұсқаларды (схемаларды) оқушылардың қатысуымен талдау керек.

4.Оқушылардың белгілі тақырыпқа сай сызба белгі даярлауға негізделген өзіндік жұмыс жасауына мүмкіндік беру.

5.Оқушының топпен және екі — екіден жұмыс жасауына мүмкіндік беру.

Тірек сызбаның артықшылықтары мынада:

а) оқушыға оқу материалы жинақы, қысқаша беріледі;

б) оқушы оқу материалының ішінен ең негізгісін таңдай білуді үйренеді;

в) оқушы таңдап алған танымдылық — білімдік түсініктерін бір — бірімен байланыстырып, қарапайым жүйе жасауды үйренеді;

г) оқушы оқулықпен және қосымша әдебиеттермен жұмыс жасауға дағдыланады;

д) Оқушы өзінің танымдық деңгейін біледі. Өзін — өзі бағалауды үйренеді.

Тірек сигналдары арқылы оқыту өзінің нәтижесін береді. Атап айтсақ:

Мұғалім:

-оқушы білімін тексеруде дидактикалық құрал ретінде пайдаланады — мағыналық, логикалық белгілерді нақты, қысқа түсіндіреді;

- баға қоры молаяды;

- оқушы білімі әділ бағаланады.

Оқушы:

- берік білім негізі қаланады;

- сөйлеу қабілеті дамиды;

- тұжырымдап, топшылау дағдылары қалыптасады;

- танымдық процесі нығаяды;

- қарым — қатынас қажеттілігі қанағаттандырылады;

- пәнге деген қызығушылығы артады;

- шығармашылығы шыңдалады.

Нәтижесінде мұғалімнің де, оқушының да жасампаздығы артып, жаңашылдыққа бет бұрады.

Оқушы материалдарды сезім мүшелері арқылы қабылдап қана қоймайды, білімге деген қажеттілігін қанағаттандыру мақсатында меңгереді. Тірек белгілері арқылы оқыту технологиясының негізін қалаған В. Ф. Шаталов тірек белгілері арқылы оқыту технологиясының мынадай мақсаттарын — білім, білік, дағдыны қалыптастыру; барлық баланы оқыту; оқытуды жеделдету.

Тірек сигналдары арқылы оқыту технологиясының ерекшеліктері — үнемі қайталау, міндетті кезеңдік бақылау, жоғары деңгейдегі қиыншылық, ірі блокпен оқыту, тіректі қолдану; жеке бағдарлы қарым-қатынас ықпал; ізгілік, еркімен оқыту.

Тірек — сызбаны сабақтың негізгі құрам бөліктері ретінде қолданамын. Тірек — сызба — бұл айтылатын материалдың бейнелі жоспары, белгілі бір мағынаны білдіретін шартты белгілер, сөздер, суреттер және басқа да ойға тірек болар белгілердің жүйесі. Қысқа бейнелі түрде берілген хабарды кез — келген оқушы тұжырымдап, әрі кеңейтілген түрде айта алады. Тірек — сызба баланың ойын қозғайды, материалды берік есте сақтауға негіз болады. Тірек — сызбаны материалды түсіндіруге, бекітуге, оқушы білімін тексеруге, қайталау сабақтарында қолданамын. Жаңа материалды түсіндіруге қолданатын белгілер — жеңіл жазылатын, суреттер — оңай салынатын болуы шарт.

Әр оқушының жобасының жариялылығы түзетуге, өсуге, табысқа жетуге жағдай жасау, оқыту мен тәрбиенің бірлігі.

Қорыта айтқанда, оқушы бойында шығармашылықты дамытуда үздіксіз құлшыныс, оқуға, білім алуға деген ұмтылыс ұдайы өшпей, күннен-күнге дами түсуі керек. Сонда ғана оқушы бойында білім нұры тасып, кластан-класқа көшкен сайын оқушының ішкі дүниесі, сыртқы ортамен байланысы дамып, оқушы дүниетанымы арта түсері анық.

#### Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Шаталов В. Ф. Педагогическая проза. М., Просвещение, 1980.
2. Шаталов В. Ф. Точка опоры. М., Педагогика, 1987.
3. Шаталов В. Ф. Эксперимент продолжается. М., Педагогика, 1989.
4. Щуркова Н. В. Педагогическая технология как учебная дисциплина //Педагогика, 1993-№ 2. — С. 66–70.

#### ҚҰЗЫРЕТТІЛІК – БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМНІҢ КӘСІБИ МАҢЫЗДЫ САПАСЫ

*Казалканова Г. Б*

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті  
gulden\_96k@mail.ru*

Елімізде қазіргі таңда қалыптасқан еңбек нарығы білімді, шығармашылық деңгейі жоғары, әрекеттің сан түрлі саласында өз білімі мен біліктілігін қолдана алуға қабілетті мамандардың кәсіби даярлығының деңгейіне және сапасына қойылатын талаптарға өз әсерін тигізуде. Осы орайда, жоғары оқу орындарының үлкен жауапкершілікті сезініп, білікті, өз ісінің шебері, бәсекеге қабілетті, кең ауқымды, жан-жақты дамыған, кәсіби құзыретті маман дайындауға ұмтылуы, өзінің бүкіл қызметін осы бағытта құруы заңды құбылыс, себебі, қоғам өзінің әлеуметтік-экономикалық және рухани дамуының мазмұны мен сипаттарының өзгеруіне және еңбек сапасына талаптың жоғарылауына байланысты өз ісін жетік білетін, кәсіби білігі мол мамандарды қажет етеді.

Кәсіби білімді маманның құзіреттілігі сол маманның жеке тұлға ретіндегі қасиеттерінің және ішкі психикалық жағдайларының күрделі жүйесі, оның кәсіби қызметі мен қабілетін іске асыру. Құзіреттілік – қызмет атқарушының жеке мүмкіншілігі оның квалификациясы (білімі мен тәжірибесі), шешім қабылдай алуы немесе белгілі бір білім мен дағдыларына сәйкес шешім қабылдауы. Құзіреттілік - жеке тұлғаның теориялық білімі мен практикалық тәжірибесін белгілі бір міндеттерді орындауға даярлығы мен қабілеті. Ол жансыз жаттанды білім түрінде емес жеке тұлғаның танымға, ойлауға қатысын және әрекетке, белгілі мәселелерді ұсынып, шешім жасауға, оның барысы мен нәтижелерін талдауға, ұдайы түрде ұтымды түзетулер енгізіп отыруға деген икемділігінің белсенділігінен көрінеді. Құзіреттілік бірінші орынға білімгердің ақпаратты сауаттылығын емес, оның мәселені дұрыс шеше білу қасиетін қояды. Егер болашақ педагогтың құзыреттілігінің қалыптасуын орта кәсіби білім беру жүйесінің аумағында қарастырсақ, онда білім, білік, дағды мүмкіншілігі, яғни, бір сөзбен педагогикалық қызметке маманның қаншалықты дайын екендігі туралы айтуға болады. Кәсіби құзіреттілік деп педагогтың жеке бас сапалары мен оның психологиялық-педагогикалық және теориялық білімінің, кәсіби біліктілігі мен дағдысының, тәжірибесінің бір арнада тоғысуы деуге болады. Болашақ маман өз ісінің шебері, жақсы мұғалім болу үшін мамандығына қажетті қабілеттерді және жалпы әлемдік мәдениетті, өз елінің мәдениетін, қарым-қатынас мәдениетін, тіл мәдениетін игеріп, интеграциялық үрдістерді меңгеріп, әлемдік білім кеңістігінің өресінен шыға алуға талпынуы керек. [1].

Құзыреттілік қалыптастыру дегеніміздің өзі болашақ кәсіби маманның – қазіргі студенттердің шығармашылық қабілеттерін дамыта отырып ойлаудың, интеллектуалдық белсенділіктің жоғары деңгейіне шығу, жаңаны түсіне білуге, білімнің жетіспеушілігін сезінуге үйрету арқылы ізденуге бағыттауды қалыптастырудағы күтілетін нәтижелер болып табылмақ.

Психологиялық-педагогикалық әдебиеттердегі ғалымдардың зерттеулеріне қарағанда, кәсіби шеберліктің қалыптасуы мен даму үдерісінде екі ұғым: «күзиреттілік» және «күзирет» ұғымдары пайдаланылып келеді. Біріншісі, С.Ожегов сөздігі бойынша, белгілі бір кәсіби қызметке байланысты, «қандай да болсын мәселеден хабардарлық, беделділік», ал екіншісі, «қандай да бір істі жүргізетін жеке адамның, мекеменің мәселелерді шешуге, іс-әрекет етуге, бір нәрсені істеуге құқықтылық шеңбері». Күзирет – нақты әрекет пен үдерістерге байланысты тиімді, өнімді әрекеттер жасай алатындай дара тұлға сапаларының өзара байланысқан бірлестігі (білім, білік, дағдылармен қызмет түрлері).

«Күзиреттілік» терминін ХХ ғасырдың ортасында Н. Хомский енгізген болатын, алғашында ол ана тілінде нақты тілдік қызметті орындау үшін қажет қабілеттіліктер ұғымын берген.

«Күзирет» және «күзиреттілік» ұғымдарын педагогикалық үрдіске енгізу

бағытында ғалымдар зерттеу жұмыстарын арнап, әдіснамалық мәнін ашып, өздерінің әртүрлі түсініктемелерімен сипаттауда. Аталған ұғымдардың табиғи мәніне жетуге байланысты Д.И.Ушаковтың редакциясымен жарық көрген түсіндірме сөздіктің авторлары “күзиреттілік” және “күзирет” сөздерінің арасындағы айырмашылықтарды дәлелдеуге тырысқан. “Күзиреттілік” – хабардар болушылық, абыройлық; “күзирет” – жеке тұлғаның кәсіби қасиеті және қызметтік сипаттардың нақты жиынтығы деген, К.В.Шапошников: «Кәсіби күзиреттілік категориясын: қоршаған ортамен өзара әрекет етуінде адамның кәсіби іс – әрекетін жобалау және жүзеге асыруға мүмкіндік беретін тұлғалық қасиеттері, білімі, іскерлігі және тәжірибесінің біріккен жиынтығы », -десе, И.Н.Алмазова күзирет – адамның іс-әрекеті саласындағы білімі мен іскерлігі, ал күзиреттілік – маман күзиреттік қасиеттерін сапалы қолдана алуы тұрғысында пайымдайды [2].

Қазақстанда кәсіби күзиреттілікті қалыптастырудың теориялық және практикалық аспектілерін Ш.Х.Құрманалина (колледж жағдайында бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби даярлау), Б.Т.Кенжебеков (жоғары оқу орны жүйесінде болашақ мамандардың кәсіби күзиреттілігі), Г.Ж.Меңлібекова (болашақ мұғалімнің әлеуметтік күзиреттілігі), Б.Қасқатаева (болашақ математика мұғалімінің әдістемелік күзиреттілігі), М.В.Семёнова (жоғары оқу орындарында болашақ педагогтардың кәсіптік күзиреттілігін қалыптастыру), С.И.Ферхо (мұғалімдердің оқу үдерісінде электронды оқу құралдарын пайдалана білу күзиреттілігі) және т.б. ғалымдар зерттеген.

Б.Т. Кенжебеков күзиреттілік жөнінде: «Күзиреттіліктің бар-жоғын адам еңбегінің нәтижесіне қарап пайымдау қажет. Кез-келген қызметкер, өз әрекетімен кәсіби іс-әрекеттің түпкі нәтижесіне сай талаптарға жауап беретін жұмыстарды орындаса ғана, кәсіби күзиретті болып саналады», - деп анықтама береді [3].

Н.В.Кузьмина күзиреттілікті жеке тұлғаның қасиеттері ретінде қарастырады. Оның пікірінше күзиреттіліктің бес түрі бар:

- 1) оқытатын пән бойынша арнайы және кәсіби күзиреттілік;
- 2) оқушылардың білім, біліктерін қалыптастыру тәсілдері бағытындағы әдістемелік күзиреттілік;
- 3) қарым-қатынас аясындағы әлеуметтік-психологиялық күзиреттілік;
- 4) оқушылардың ынтасы, қабілеті аймағындағы саралап-жіктеу–психологиялық күзиреттілік;
- 5) тұлғаның өзінің және өзіндік іс-әрекетінің жетістіктері мен кемшіліктері айналасындағы аутопсихологиялық күзиреттілік.

Білім беруді жанарту негіздерінің бірі ретінде күзиреттілік тұрғыдан келуді жақтаушылар күтілетін нәтижелер тұжырымдамасын құруда. Бұл тұрғыдағы көзқарасты М.В. Рыжаков өз еңбегінде:

- «күзиреттілік» ұғымы тек танымдық (когнитивтік) және технологиялық құраушы ғана емес, әрі мотивациялық, әлеуметтік және мінез-құлықтық, яғни оқыту нәтижелерін (білім, білік, дағды), құндылық бағдар жүйелерін қамтиды;

- күзиреттілік – алған білім, білік, тәжірибе, мінез-құлық тәсілдерін нақты жағдаятта, нақты іс-әрекет жағдайында жұмылдыру қабілеті;

- күзиреттілік ұғымында «нәтижеден» қалыптасатын білім мазмұнының кіріктірілуі;

- күзиреттіліктер тек білім беру мекемелеріндегі оқыту үдерісінде ғана емес, яғни дәстүрлі және дәстүрден тыс білім алу жағдайында да қалыптасады.

Білім беру саласында күзиретті маман қалыптастыру мәселесінің зерттелуі ХХ ғасырдың 80-90 жылдары қарқынды жүре бастады. Кәсіби-педагогикалық күзиреттілік пен оның жекелеген түрлерінің жалпы мағынасы В.А. Адольфтің, Е.В. Бондаревтың, Н.В. Кузьминаның және т.б. еңбектерінде көрініс тапты. Мұғалімдердің кәсіби күзиреттілігінің әртүрлі қырларын К.А. Абульханова, Л.И. Мищенко, М.В. Прохорова, Е.И. Рогов, Д.С. Савельев, В.А. Слостенин, Н.Ф. Талызина, және т.б. зерттеді. Кәсіби білім берудегі күзиреттілік тұғыр әртүрлі күзиреттілік түрлерінің жиынтығы арқылы күтілетін нәтижені қалыптастыруды көздейді [4].

Педагог мамандардың күзиреттіліктерін қалыптастырудың 8 деңгейін қарастыруға болады:

1. Пәндік – мамандық қызметтеріне байланысты қойылатын проблемаларды шешу қабілеттілігі.



2. Аналитикалық бақылау – пәндік іс-әрекеттерін талдау мен бақылау проблемаларын шешу қабілеттілігі.

3. Ұйымдастырушылық – оқушылардың өзіндік іс-әрекеттерін ұйымдастыруға бағытталған проблемаларды шешу қабілеттілігі.

4. Коммуникативтік – «Мұғалім-Оқушы», «Оқушы-Оқушы», «Мұғалім – Ата-ана» және т.б. жүйелердегі қарым-қатынасты проблемаларды шешу қабілеті.

5. Бейімделген – қазіргі жағдайдың өзгерістері мен талаптарына сәйкес проблемаларды шешу қабілеттілігі.

6. Инталық/психологиялық – психологиялық, жекетұлғалық, жекетұлғалар арасындағы өзара қарама-қайшылықты шешу проблемаларының қабілеттілігі.

7. Жобалық – мектепті, мұғалімді және оқушыны дамыту жобаларын шешу қабілеттілігі.

8. Ғылыми-ізденістік – мектептің, мұғалімнің және оқушының даму нәтижелерін зерттеуді ұйымдастыру және оны өткізу проблемаларын шешу қабілеттілігі.

Дж. Равен өз еңбектерінің бірінде үш топқа біріктірілген он негізгі құзыреттіліктерді қарастырады:

- 1) адамның жеке тұлғалық іс-әрекет пен қарым-қатынас субъектісі ретіндегі құзыреттіліктер;
- 2) адамның өзара іс-әрекеті мен әлеуметтік саласына қатысты құзыреттіліктер;
- 3) адамның іс-әрекетіне қатысты құзыреттіліктер.

Дж. Равеннің тұжырымдамасы кәсіби құзыреттілікті қалыптастырудың ішкі және сыртқы шарттарын жасау, кәсіби маман тұлғасын тәрбиелеу мәселелерін қарастырады. Құзыреттіліктің жетекші құрауыштарын анықтай отырып, ол адамның алдына қойған мақсатын орындауға көмектесетін қырыққа жуық сипаты мен икемділігін атайды [5].

Педагог құзыреттілігінің моделін жасауда Герцен атындағы РМПУ ғалымдарының пікірлері қызығушылық тудырады. Олар мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін үш құрамдас бөліктердің: негізгі, базалық және арнайы құзыреттіліктердің бірлігі ретінде қарастырылады. Болашақ мұғалімнің негізгі құзыреттілігі оны дайындау құрылымының басты элементі болып табылады. Ол нақты кәсіби іс-әрекетпен байланысты болмаса да, бірақ ол жалпы және кәсіби білім берудің арасындағы дәнекер тізбек ретінде алынады.

Мұғалімнің кәсіби құзырлығы, оның өзіне деген сенімділігінен, кәсіби қызметте өзін-өзі көрсетуінен басталады. Осыдан барып жетіктік іс-әрекеттің формасы, үлгісі (идеалы) ретінде көрініс табады. «Жетіктік» адамның білімі, білігі мен дағдыларының қолдану саласын белгілейді. Құзырлығы қалыптасқан маман – кәсіби қалыптасу барысында жетіктік үлгісіндегі мақсатқа ұмтылуда белгілі бір міндеттер жиынтығына ие болатын маман.

Жоғары құзыреттілік өзін «меңгеруді» күтпейді. Педагогтің құзыреттілігі туралы әр кезеңде әртүрлі авторлар еңбектерінде түрлі пікірлер кездеседі. Соларға сүйене отырып, мұның өзі жеке тұлғаның жалпы мәдениетінің деңгейі, педагогикалық іс-әрекеттегі теориялық және практикалық дайындығы мен тәжірибесінің тоғысуы, сол сияқты педагогқа қажетті көптеген сапалардың болуы бұл өте күрделі сан-салалы мәселе деп тұжырымдауға болады.

Қорыта айтқанда, қазіргі таңда қоғамды әлеуметтік, мәдени үдеріспен қамтамасыз ететін жоғары құндылық – білім. Сондықтан, осы жоғары құндылықтың сапасын көтерудің басты шарты – педагогтардың құзыреттілігін дамыту болып табылады. Кәсіби құзыреттілік ең алдымен студенттің функционалдық сауаттылығы мен кез-келген мәселені дұрыс шеше білу қасиетінен көрініс табады. Студент қоғам талабына сай өзін-өзі үздіксіз жетілдіріп отыратын, кәсіби білімді, жаңа технологияларды меңгерген, ортамен қарым-қатынасқа тез бейімделе алатын, ұйымдастырушылық қабілеті жоғары, тәжірибесі мол, т.б. қасиеттерді жинақтағанда ғана кәсіби құзыретті маман бола алады. Студенттің кәсіби құзыреттілігі кәсіби және жеке сапалардан құралады. Кәсіби құзыретті маман деп өзінің педагогикалық әрекетін жоғары әрежеде жүргізе алатын, қарым-қатынасқа әрдайым дайын, педагогикалық үдерісте үнемі оң нәтижелерге қол жеткізіп отыратын маманды атауға болады.

#### Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Алмешова Ж. К. Болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың ғылыми - педагогикалық негіздері // Молодой ученый. — 2014. — №4
2. Сенкибаева А. Т. Мұғалімнің кәсіби құзырлығын дамыту. // Білім берудегі менеджмент, №4. 2009
3. Кенжебеков Б. Т. Университет студенттерінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың теориясы мен практикасы. (монография) – Астана, 2001.
4. Таубаева Ш. Т. Педагогиканың философиясы мен әдіснамасы. (оқулық) – Алматы: Қазақ университеті, 2016
5. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация. - Москва, 2002

## БІЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ МАЗМҰНЫН ЖЕТІЛДІРУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

*Қожанова А.Н.*

*Ғылыми жетекшісі: п.ғ.д., профессор Асанов Н.А.*

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*

Білім беру бүкіл әлемде базалық жалпы мәдени құндылықтар ретінде қарастырылады. Демек, білім берудің мәдени шығармашылық миссиясы «мәдениетті адамды» қалыптастыруды қамтамасыз ету деп айтуға болады. Қазіргі білім беру әлемдік дағдарыстан шығу үдерісінің ең белсенді қатысушысы екен. Осыдан білім берудің ең басты міндетін анықтап көрейік: әрбір адамның генетикалық негіздегі қабілеттерін дамытуды барынша қамтамасыз ету, адамдарда сыни ойлауды дамыту, оларды заманауи ғылым, техника, технологиядағы нақты білімдермен қаруландыру, өзгермелі табиғи жағдайда осы білімдерді тиімді пайдалануды ұйымдастыру. Осы уақыттағы білім берудің мақсаттары: білім алушыларды танымға үйренуге, жұмыс жасауға үйренуге, адамдармен бірге өмір сүруге үйренуге өзімен-өзі келісімді болуға үйренуге көмектесу. Білім беру мазмұнының теориялық мәселелерін және оны іріктеу жолдарын В.В.Краевский, В.С.Леднев, М.Н.Скаткин, т.б. зерттеді. Республикада білім беруді басқару саласында жоғары оқу орындарын, олардағы білім беру үдерісін басқару, мектепті басқару, педагогикалық менеджмент мәселелерін С. Әбдіманапов, Т.М. Баймолдаев, З.М. Садвакасова және т.б. зерттеуде.

Тәуелсіздігімізді баянды ету жолында дербес мемлекетімізде білімнің маңыздылығы жоғары бағаланып, барынша қолдау көрсетілуде. Әрине, сапалы білім мен кәсіби білікті мамансыз бәсекеге қабілетті өскелең ұрпақты тәрбиелеу мүмкін еместігі бәріне мәлім. Бүгінгі таңда білікті мамандар даярлау мен білім саласын әлемдік стандарттарға сай реформалау мәселесі басты назарда тұр. Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың 2017 жылғы 31 қаңтардағы «Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Қазақстан халқына жолдауында: «Төртінші басымдық - адами капитал сапасын жақсарту. Ең алдымен, білім беру жүйесінің рөлі өзгеруі тиіс. Біздің міндетіміз - білім беруді экономикалық өсудің жаңа моделінің орталық буынына айналдыру. Оқыту бағдарламаларын, сыни ойлау қабілетін және өз бетімен іздену дағдыларын дамытуға бағыттау керек. Сонымен қатар, жоғары білім беру жүйесі сапасына ерекше назар аударылады. Жоғары оқу орындарының кадрлық құрамына, материалдық-техникалық жабдықталу деңгейіне, білім беру бағдарламаларына қатысты бақылау мен талап күшейтілуі қажет» - деп айтқан болатын. [1]. Елімізде білім беру мазмұны жаңарту шеңберінде білім беру үдерісінің құрылымы мен мазмұнына өзгерістер енгізілуде.

Білім берудің мақсаттарын нақтылап, құрамдас бөліктерін ашып көрсетейік: білімгерлерге қоршаған дүниені тануға үйренуге көмектесу қажет. Білімгерлерге таным үдерісіне үйренуге көмектесу білім беру ұйымдарының міндеттерінің жүйесінде көптен қойылып жүр. Бірақ білім беру ұйымдарында білім алушылардың жалпы оқу іскерліктері мен дағдыларын қалыптастырудың тұтас жүйесі әлі күнге дейін толық іске асқан жоқ. Білім берудің бірінші мақсатын орындау үшін білім алушылардың зерттеу әрекетіне және зерттеу біліктіліктерін меңгеруге қызығушылығын дамытуға жағдай жасалуы тиіс. Айталық, білім алуға үйрену үшін оның зияткерлік мәдениетін, ақпараттық мәдениетін, өзін-өзі ұйымдастыру мәдениетін, зерттеу мәдениетін дамыту қажет. Бұл мәдениет түрлері білімгерге өмір бойы оқып үйренуге мүмкіндік тудырады. Сонымен, «өмір бойы білім алу» шындық болмысқа айналады. Білім берудің екінші мақсаты – білімгерге жұмыс жасауға үйренуге көмектесу. Ең әуелі, білімдерін практикада пайдалануды үйрету керек. Бұл үшін білімгердің жүйелі сыни ойлауды дамытуына әсер еткен жөн. Еңбек етуге үйрену өзінің кәсіби әрекет саласында өзін жетілдіру қажеттілігімен байланысты. Ең алдымен, білімдерін практикада қолдануға және теориялық мәселелерді шешуге үйренеді. Бұл білімгерде жүйелі ойлауды қалыптастырады. Сондай-ақ өзі таңдаған салада кәсіби маман болуы үшін білімгерге көшбасшылық сапаны тәрбиелеу қажеттігі де туындайды. Көшбасшы – нақты саланың мәселелерін талдауға, сыни ойлауға, өзінің айналасындағы мәселені шешу үшін адамдарды топтастыруға қабілетті маман. Сонымен, көшбасшыны тәрбиелеу – білім беру мақсаттарының бірі. Білім берудің келесі мақсаты – білімгерге адамдармен бірге өмір сүруге үйренуге көмектесу. Адамдармен өмір сүру үшін басқаны қабылдау мен түсінуге, оған құндылық ретінде қарауға, топта, отбасында, әлеуметте, әлемде өмір сүру дағдыларын меңгеруге үйренеді. Осыған байланысты балалардың әлемдегі өзара бағыныштылықты түсіну сезімін ояту және қолдау, оларды қарым-қатынаста кикілжіңнің алдын алуға үйрету аса маңызды болып табылады. Коммуникацияда ең негізгісі – басқа адамды құндылық ретінде сезіну. Басқаны қабылдау, түсіну, оған көмектесу сияқты адами сапалар коммуникативті мәдениетке тән. Білім берудің тағы бір мақсаты — білімгерге өзімен-өзі татулық сезімде болуға үйрету. Әрбір жаңа ұрпақты мәдениетке баулу қызметін білім беру атқарады. Білім беру адамзат жинақтаған әлеуметтік тұрғыдан мәнді білімдер мен

тәжірибені кең ауқымда таратуға, мәдени-тарихи сабақтастықты сақтауға мүмкіндік жасайды [2, б.13-15].

Білім берудің негізгі мақсаты-білім мазмұнының жаңаруымен қатар, оқытудың әдіс-тәсілдері мен әртүрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді. Жоғары білімді дамытудың негізгі процесі мамандар даярлау сапасын арттыру, қарқынды ғылыми-зерттеу қызметімен ықпалдастырылған инновациялық білімді дамыту, жоғары оқу орындары зерттеулерінің әлеуметтік сала мен экономиканың қажеттіліктерімен тығыз байланысты, білім беру мен ақпараттық технологияларды жетілдіру болып табылады. Оны жоғары білім берудің мақсатынан байқауға болады.

Жоғары білім берудің мақсаты – қоғамның, мемлекеттің және тұлғаның сапалы жоғары білім алуға деген мүдделерін қанағаттандыру, жоғары мәдениетті, адамгершілікті тұлға қалыптастыру және әрбір адамға оқытудың мазмұнын, нысанын және мерзімдерін таңдауға кеңінен мүмкіндік беру. Міндеттеріне келер болсақ:

- іргелі білімді кеңінен меңгерген, бастамашыл, еңбек рыногы мен технологиялардың ауысып тұратын талаптарына бейімделген, командада жұмыс істей білетін жаңа тұрпатты маман даярлау;

- білім беру процесін демократияландыру арқылы жоғары білім берудің барлық жүйесінің сапалы білім беру қызметін ұсынуға деген уәждемелерін күшейту;

- жоғары оқу орындарын басқарудың жаңа принциптері мен практикасын қалыптастыру, стратегиялық жоспарлау жүйесін енгізу;

- студенттердің сапалы білім алуға деген құқықтарын нығайту, жоғары оқу орын басшыларын сапалы білім беру қызметін ұсыну жауапкершілігін анықтайтын тетіктерді әзірлеу және енгізу.[3, б.31].

Жоғары білім беру мазмұны – іс-әрекеттің мазмұнды моделінен туындайтын өзара байланысты элементтер жүйесі. Болашақ маманның үздіксіз кәсіби-тұлғалық дамуын қамтамасыз етеді және үздіксіз білім беру мазмұнының элементі болып табылады. Қазіргі жоғары білім беру мазмұны жалпы (толық емес) жоғары білім беру деңгейін, базалық жоғары білім беру деңгейін, толық жоғары білім беру деңгейін қамтитын көп компонентті жүйе ретінде көрінеді. Олардың өзара бірлігі жобаланатын, алайда әлі жүзеге асырылмаған, оқыту процесінде іске асырылатын, белгілі бір норма ретінде әрекет ететін көп деңгейлі жоғары білім беру жүйесінің мазмұнын құрайды.

Сонымен қатар мазмұн жүйесі төмендегі құрылым түрінде беріледі:

- мазмұн педагогикалық әрекеттің әлеуметтік тәжірибе түріндегі жалпылама көрінісі;

- мазмұн өз тарапынан кәсіби білім берудің арнайы қызметін атқаратын ғылыми білім мен іскерлік жиынтығы;

- мазмұн жақын пәндер бойынша оқыту курсына енетін білім және әрекет тәсілдері жүйесінің пәндер модулі;

- мазмұн кең көлемде жеке дидактикалық қызмет атқаратын оқу пәні;

- жобаланған мазмұн оқытушы мен студенттің бірлескен әрекеті, яғни оқыту процесіндегі педагогикалық шындық;

- жобаланған мазмұнды әрбір студент меңгереді, яғни студент тұлғасы құрылымының бір бөлімі.

Сонымен көп компонентті болып табылатын жоғары білім беру мазмұнын мазмұн элементтері, білім беру, оқыту мен білім беру мазмұнының деңгейлері және құрастыру негіздері құрайды. Мұнда, негізінен, тек білім беру мазмұнының құрылымы ғана емес, құрылымның ерекше түрі болып табылатын оқыту процесі де сөз болып отырғандығын атап өткен жөн.

Білім беру мазмұнын жобалаудың ең күрделі мәселелерінің бірі кейінгі жылдары Қазақстанның білім беру саласында өркендеп отырған стандарттау талабы бойынша оларды таңдау мәселесі болып отыр. Стандарттау нақты немесе потенциалды міндеттерді шешу үшін жалпы және бірнеше рет қолдану мақсатында ережелер құру жолымен білім беру саласында реттіліктің тиімді дәрежесіне қол жеткізуге бағытталған іс-әрекет ретінде айқындалады.

Білім беру стандарты дегеніміз - білім беру жағдайлары, процестері мен нәтижелерінің сапасына, сондай-ақ бақылау процедураларына, технологиялары мен құралдарына, оларды сақтау мен осы талаптарға қол жеткізуді бағалауға қойылатын талаптар жүйесі түрінде берілген білім беру саласындағы білікті субъект қабылдаған әлеуметтік маңызды эталондар (идеалдар). Жоғары білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты(бұдан әрі – стандарт) «Білім туралы» 2007 жылғы 27 шілдедегі Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес әзірленді және білім алушылардың даярлық деңгейіне, білім беру мазмұнына, олардың типтеріне, түрлеріне және меншік нысандарына, сондай-ақ оқыту тіліне қарамастан, жоғары оқу орындарында, оның ішінде әскери, арнаулы оқу орындарында (бұдан әрі – ӘАОО) білім алушылардың оқу жүктемелерінің ең көп көлеміне қойылатын талаптарды айқындайды.

Білім беру стандарттарының негізгі қызметтері:

- білім беру жүйесінің реттеушілік және басқарушылық дәрежесін көтеру;

- білім беру сапасын көтеру;

-білім берудің белгілі бір эквиваленттік дәрежесін қамтамасыз ету (аттестаттау, сертификаттау, нострификация – басқа мемлекет берген білім туралы құжаттарды мойындау процедуралары тұрғысынан);

-білім беру процесіне қатысушыларды әлеуметтік қорғауды қамтамасыз ету;

-республика деңгейінде стандарттар талаптары мен оларға қол жеткізу туралы білім беру мекемелерін, оқу топтарын, жеке білім алушыны ақпараттандыру.

Стандарт талаптары:

- 1) мамандықтардың үлгілік оқу жоспарларын;
- 2) білім беру бағдарламаларын;
- 3) мамандықтардың оқу жұмыс жоспарларын;
- 4) студенттердің жеке оқу жоспарларын;
- 5) пәндер бойынша оқу бағдарламаларын әзірлеу кезінде міндетті.

Білім беру стандарттары мамандарды дайындаудың нақты бағыты бойынша оқу жоспарларын жобалау негізі болып табылады. Дәстүрлі оқу жоспары оқу орнында меңгерілетін оқу пәндерінің құрамын, оларды оқып үйренудің тәртібін (ретін) және әрбір пәнді меңгеруге бөлінген оқу сағаттарының санын анықтайтын құжат болып саналады. Қазіргі көп деңгейлі жоғары білім берудің құрастырмалы мазмұнында төрт бөлімді өтуге болады: әлеуметтік-экономикалық және гуманитарлық бөлім (білім беру саласы «Әлеуметтік-экономикалық және гуманитарлық білім»); ғылыми жаратылыстану бөлімі (білім беру саласы «Жалпығылыми білім»); жалпы кәсіптік бөлім (білім беру саласы «Кәсіби білім»); арнайы бөлім (білім беру саласы «Арнайы білім»).

Мазмұн құрылымында дербес екі бөлімді – жалпы кәсіби және арнайы бөлімді бөліп көрсету қажет екендігін атап өту керек. Жалпы кәсіби бөлім осы бағыт бойынша ғылыми дүниетанымды қалыптастыруды қамтамасыз ететін, оқудың түрлі мәселелік жағдайларының кіріктірілуін жүзеге асыратын маманды даярлаудың арнайы, терең білімінің іргетасы болып табылады. Арнайы пәндер студентке өзінің кәсіби даярлық шеңберін таңдауда бағыт алуына мүмкіндік береді. Сонымен, жоғары білім беру мазмұнының ғылыми негіздерін жасау ғылыми талаптар жүйесін есепке ала отырып жасалуы тиіс.

Мемлекетіміздің білім беру үдерісіне енген білім беру бағдарламасы – заман талабына сай келешек ұрпақтың сұранысын қанағаттандыратын тың бағдарлама. Білім беретін оқу бағдарламалары мазмұны мен бағыттарына (міндеттеріне) қатысты: жалпы білім беретін (үлгілік, жұмыстық), кәсіптік (үлгілік, жұмыстық), қосымша болып бөлінеді. Соның ішінде Кәсіптік оқу бағдарламаларына жататын жоғары білім беру біліктілікті және «бакалавр» академиялық дәрежесін бере отырып мамандар даярлауға, олардың кәсіптік даярлығының деңгейін дәйектілікпен арттыруға бағытталған. Жоғары білім берудің кәсіптік оқу бағдарламасы бойынша оқуды аяқтап, «бакалавр» академиялық дәрежесі берілген адамдар біліктілік талаптары жоғары білімі болуды көздейтін лауазымдарды атқара алады. [4]

Қазақстан 2030 стратегиялық бағдарламасы білім берудің ұлттық моделінің қалыптасуымен және Қазақстанның білім беру жүйесін әлемдік білім беру кеңестігіне кіріктірумен сипатталады. Қазақстанның тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасуы жоғары білім беру жүйесінің дамуымен тығыз байланысты. Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі – білім беру бағдарламаларын меңгеру үшін жағдайлар жасау керек» деп көрсетілген [5].

Білім беру бағдарламаларының құрылымы білім беру мазмұнын анықтайтын оқу жұмыстарының түрлерінен қалыптастырылады және олардың арақатынасын, өлшемін және есебін көрсетеді. Бакалавриаттың білім беру бағдарламасы:

1) жалпы білім беретін, базалық және бейіндеуші пәндер циклдерін меңгеруден тұратын теориялық оқытуды;

2) оқытудың қосымша түрлері – кәсіптік практиканың түрлерін, дене шынықтыруды, әскери дайындықты және т.б.;

3) аралық және қорытынды аттестаттауды қамтиды.

Бұл ретте бакалавриаттың білім беру бағдарламалары пәнді оқытудың модульді жүйесі негізінде жобаланады.

Жоғары оқу орындарында кредиттік жүйе бойынша оқытуды, жоғары және жоғары оқу орнынан кейін білім беру бағдарламалары бойынша оқытуды ұйымдастырудың тәртібін академиялық саясат анықтайды. Бұл құжатқа білім алушылардың сабаққа қатысуын тіркеу, ағымдағы, аралық және қорытынды бақылау жұмыстарын өткізу тәртібі, білім алушыларға мемлекеттік шәкіртақы төлеу тәртібі, білім алушыларды ауыстыру, оқуға қайта қабылдау, оқудан шығару, қорытынды аттестация ережелері және т.б. кіреді. Академиялық саясатта негізгі оқу жоспары, жұмыс жоспары, силлабус туралы түсініктемелер берілген. Негізгі оқу жоспары (НОЖ) - Қазақстан Республикасының жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім мамандықтарының Жіктеуші негізінде әзірленетін, міндетті

компонент пәндерінің тізбесі мен кредиттердің ең аз көлемін және практиканың, қорытынды аттестаттаудың барлық түрлерін көрсете отырып, пәндер циклі бойынша білім беру бағдарламасының құрылымы мен көлемін регламенттейтін, университеттің Ғылыми кеңесі бекітетін оқу құжаты. Ал оқу жұмыс жоспары (ОЖЖ) - жұмыс жоспары (бұдан әрі - ОЖЖ) – мамандықтың негізгі немесе үлгілік оқу жоспары мен білім алушының жеке оқу жоспары негізінде университет дербес әзірлейтін оқу құжаты болып табылса, Силлабус (Syllabus) - оқитын пәннің сипаттамасын, мақсаттары мен міндеттерін, оның қысқаша мазмұнын, оның үйренуі тақырыбы мен ұзақтығын, өзіндік жұмыс тапсырмаларын, кеңес беру уақытын, білім алушылардың білімін тексеру кестесін, оқытушы талаптарын, бағалау өлшемдерін қамтитын оқу бағдарламасы және әдебиеттер тізімін көрсететін пәннің оқу бағдарламасы болып табылады.

5B010300 – «Педагогика және психология» мамандығы бойынша оқу жоспарында білім беру бағдарламасында 9 базалық пәндер қамтылған. Базалық пәндерге жалпы 20 кредит саны бөлінген. Базалық пәндерге: Кәсіби қазақ (орыс) тілі, кәсіби бағдарлы шетел тілі, тәрбие жұмысының теориясы мен әдістемесі, педагогика, психология, білім берудегі менеджмент, сыни бағалау технологиясы, инклюзивті білім беру, оқушылардың даму физиологиясы жатады. [6]. Болашақ психологиялық-педагогикалық іс-әрекетке, болашақ кәсіптің теориялық және практикалық негіздерін меңгеруге кәсіби педагогикалық бағыттылықты қалыптастыру, оның жоғары әлеуметтік маңыздылығын түсіну мақсатында әрбір пәннің типтік оқу бағдарламалары дайындалынады. Әлемдік білім беру кеңістігіне еруге бағытталған ҚР білім берудің жаңа жүйесінің қалыптасуы 5B010300-«Педагогика және психология» мамандығынан бакалаврларды даярлаудың мазмұнын қайта қарауды талап етеді. Бұл мамандықта кәсіпқой бакалаврларды даярлауда «Педагогика» негізгі пән ретінде ерекше орын алады. Білім алушыларды тәрбие мен оқытудың ғылыми негіздегі жүйелерімен таныстыру олардың білім беру үрдісінің мүмкіндіктері жөніндегі ой-өрісін кеңейтеді, оны тұтас үрдіс ретінде құрудың қажеттігін көре алуды қамтамасыз етеді, тұлғаны тәрбие мен оқытудың субъектісі ретінде түсінуге көмектеседі [7, б.42].

Қорыта келгенде, жоғары білім берудің мақсаты белгілі бір мамандық бойынша дербес жұмыс жасау үшін жоғары білімі бар мамандардың сапасына қойылатын заманауи талаптарға сай келетін білікті, бәсекеге қабілетті кадрлар даярлауды қамтамасыз етуіміз керек.

#### Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы «Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік». 2017 жылғы 31 қаңтар.
2. Таубаева Ш.Т. Педагогиканың философиясы және әдістемесі: оқулық. - Алматы: Қазақ университеті, 2016. - 13-15 бет
3. Әлқожаева Н.С. Білім беру парадигмалары контекстінде тұлғаның рухани дүниесін қалыптастыру: монография. - Алматы: Қазақ университеті, 2016. - 31 бет
4. Білім берудің барлық деңгейінің мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттары. 2012 жылғы 23 тамыздағы № 1080 Қаулысы
5. Білім туралы Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319 Заңы.
6. 5B010300 - Педагогика және психология мамандығы бойынша оқу жоспары, -2018.-7-12бет
7. Типтік оқу бағдарламасы. Ped 2204 Педагогика- ҚР БҒМ Республикалық Оқу әдістемелік Кеңесі мәжілісі - 22.10.2014 ж., Хаттама №1.

## FEATURES OF INCLUSIVE EDUCATION IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

*Makhambetova Zh. T.*

*Under the guidance of Magauova A. S.*

*al-Farabi Kazakh national University, Almaty, Kazakhstan*

*mzhamilya@mail.ru*

Nowadays, the quality of education becomes a strategic area and a national treasure of the state. Due to the ongoing changes in the education system of the Republic of Kazakhstan, the need for high-quality training and retraining of qualified specialists, in particular social pedagogues to work in inclusive education, is increasing.

The analysis of scientific literature shows that in the works on psychology and pedagogy there are theoretical prerequisites for the successful solution of this practice.

In the works of many Russian scientists (Khusnutdinova M.R., Alekhina S.V., Kuzmina O.S., Khitryuk V.V., etc.), foreign (K.Vedell, J.Porter, T.Lorman, J.Deppeler, D.Harvey, and others.), Kazakhstani scientists (A.K.Kusainov, A.H.Argynova, R.A.Zhumakanova, I.A. Oralkanova, Z.A.Movkebaeva, A.B.Aitbaeva, S.D.Aubakirova, etc.) the problems of inclusive education are presented.

The need for a systematic increase in the awareness of specialists of educational institutions in the field of inclusion, which includes the conceptual apparatus, historical aspects, objectives, educational policy in the field of inclusive education in Kazakhstan, features of social and pedagogical work with students with special educational needs are noted by A.K.Kussainov, A.Kh.Argynov, R.A. Zhumakanova [1].

One of the trends in the modern educational space is the widespread orientation of most countries to the transition from elite education to high-quality education for all. In many countries of the world, society has come to realize that discrimination against people with special needs is unacceptable.

In foreign studies, inclusive education is described, on the one hand, as "the training of students with special educational needs together with typically developing peers in the natural environment [2]; on the other, as the inclusion of all students of the appropriate age in the team regardless of their intellectual, physical, sensory differences with equal rights for the development of cultural values of society in the general education audience" [ibid.]; and also, within the framework of inclusion consider physical integration (joint stay in the same educational environment of healthy children and handicapped children), social integration (the relationship of children with disabilities with healthy peers and adults), educational integration (joint education of healthy children and handicapped children based on their characteristics) [3].

The phenomenon of integration as a socio-pedagogical phenomenon in education was formed in Western Europe and the United States in the late 70-80-ies of the last century. But in history there were such cases when even at the end of the 20th century, 1.8 million handicapped students in the United States were excluded from public education. [4].

Currently, the USA has an "Inclusion" program. Its foundations were laid by the "Rehabilitation Act" and the law on the education of handicapped children. In 1973, based on the district of Columbia experience, the U.S. Congress adopted the Law on education of people with disabilities, which provides the necessary funding for special education in local schools and establishes an individual approach to the definition of an educational program. The law favoured integration-education of handicapped children in general education schools, providing additional assistance as needed, rather than education in special institutions [5].

In 1975, the Federal Law on The Education for All Handicapped Children Act (EHA) required that public schools guarantee free, appropriate public education for handicapped learners. But the question of what constitutes an appropriate education remains unresolved [6].

In Western European countries, such as the United Kingdom, Italy, Norway, the USA, Canada and Australia, the trend of inclusive education prevails when the child is in school.

In a number of other countries, the child is enrolled in a special school, and spends extracurricular time with healthy children.

Guided by the provisions of the conventions, recommendations and declarations in the field of human rights (Universal Declaration of Human Rights of December 10, 1948 [7], the UNESCO Convention on Combating Discrimination in Education [8] Kazakhstan undertakes to ensure the right to quality education to all children, including children with special educational needs due to health problems and socialization.

Inclusive education is a complex process involving the transformation of the philosophy of learning, and consequently organizational, substantive and technical changes [9].

As the analysis of special literature shows, inclusive education is based on the following priorities:

- priority of social adaptation of the child at each age stage;
- continuity of the inclusive process at all age levels;
- the nature-conformity of inclusive of the educational process;
- priority development of communication skills of interaction with other people;
- prevention and overcoming of disability and artificial isolation of the child's family with special development needs [10].

The authors O. Shpek, O. A. Kozyreva point to the conditions that contribute to the successful functioning of an inclusive educational environment, such as:

1. The need for interaction on the part of the special child and the group on mutual change and rapprochement in the process of living together, activities, education.

2. Inclusion implies certain requirements for the space-time community, which includes a child with special educational needs. Not every community is ready for social responsibility for the result of inclusion.

3. The educational institution, where children with special educational needs are trained, should take care of creating conditions for inclusion, social integration of their pupils in different spheres of life –legal, educational, leisure and others [11].

At the moment, Kazakhstan has a *legal framework* that at the state level regulates the necessary conditions for the inclusion of handicapped children in the educational process. According to the documents such as: "State program of education development of the Republic of Kazakhstan for 2011-2020", "Long-term program of education development until 2020", Order of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan dated 16.03.2009" Guidelines for the organization of integrated (inclusive education of handicapped children in development)", etc. in pre-school organizations, performing joint training of children with normal development, as well as pathologies in development, the necessary factors are implemented, such as " barrier-free environment, rehabilitation measures, material and technical equipment " [12].

In the state Program for the development of education for 2011-2020, it was noted that inclusive education is implemented through the preservation and expansion of a network of special educational institutions, correction and inclusive education offices, special kindergartens and schools, counseling centers, centers for parents; "barrier-free" environments are created in kindergartens and secondary schools [13]. Distance education is provided for those children who are unable to attend educational institutions. The Republic of Kazakhstan is developing a comprehensive system of early provision of psychological, pedagogical, medical and pedagogical correctional support for children with pathologies in development, thereby contributing to the maximum possible psychophysical development, and creating an opportunity for learning in the general education environment. Pre-school, primary, secondary, higher and lifelong learning recognizes and incorporates an inclusive approach.

When entering the organization of technical and vocational education for handicapped persons, a quota of 1% is established. In our view, this is a very small percentage of coverage for inclusion.

Criteria for creating a barrier-free environment in the training and implementation of professional training of people with educational needs involves the creation and development of special educational programs and courses for pedagogues, teachers, social pedagogues, psychologists, as well as other learners, aimed at developing their interaction with the individual with special educational needs, and, of course, the technical equipment of an inclusive platform[14].

It is important to realize the fact that the development of an inclusive education system is aimed primarily at protecting the interests of children who are taught in the general education field. As well as those who, due to various factors, often due to severe forms of intellectual and physical insufficiency cannot attend certain educational institutions[15].

The existing benefits of inclusive education need to be addressed. These are differentiated educational programs, stimulation of compensatory mechanisms that improve the social integration of handicapped children, positive social and emotional behavior. Inclusive education for ordinary children is spiritual and moral development, as well as recognition and acceptance of the value of each individual.

Studies show that included handicapped children exhibit positive social and emotional behavior to a greater extent than children who are not included[16].

People with special needs need professionals to assist in their adaptation, learning and development throughout life. In this regard, the need for the training of highly qualified professionals, in particular social pedagogues increases. A social pedagogue is a specialist who professionally provides socio-pedagogical support and assistance to the family in development and upbringing, carries out a set of measures for social protection, education in the sphere of the immediate environment: at school, family, at home, he defends their rights and interests, promotes the assimilation of life skills. In our view, in the context of an inclusive approach to education, the role of social pedagogue is great.

We proceed from the fact that in the conditions of competence-oriented paradigm of education, the most important goal of training of social pedagogues is the formation of students' personal qualities, as well as general cultural and professional competencies, the development of skills of their implementation in research, organizational and management, practical and analytical, production and technological and teaching activities. Graduating the university, a social pedagogue should not only have a stock of knowledge on his subject, but also have a sufficient set of personal qualities and competencies [17].

The aim of the work of a social pedagogue in inclusion is the successful adaptation of a person.

In inclusion, first and foremost, the rights of the child to education and, of course, to his or her health must be protected. One of the important tasks of inclusive education, in which the social pedagogue can play an important role-social partnership as a necessary cooperation, co-creation of school, society and parents, adults and children [18].

Pedagogues in the field of inclusion need constant improvement of their pedagogical art, the ability to fill it with deep content, nurturing patience, understanding, nobility, inner culture.

The Department of pedagogy and educational management of the faculty of philosophy and political science of al-Farabi Kazakh National University trains future social pedagogues, forming their professional competencies for work and in the system of inclusive education.

Students majoring of "Social pedagogy and self-cognition" study such disciplines as: "Social pedagogy", "Self-cognition", "Social and pedagogical diagnostics", "Social and pedagogical consulting", "Age pedagogy and psychology", "Fundamentals of special pedagogy and psychology", "Deviantology", "Social and pedagogical technologies of social pedagogy with children of deviant behavior", "Family problems and psychological and pedagogical technologies work with a dysfunctional family", "Family counseling", "Pedagogy and psychology of interpersonal behavior communications», "Fundamentals of socio-pedagogical research", "Theory and practice of inclusive education in Kazakhstan and the world", etc.

In the process of studying these disciplines, social pedagogues develop the following competences:

- ability to organize cooperation with handicapped persons;

- tolerance to people with a different way of thinking;
- responsible attitude to nature, environment;
- conscious adherence to a healthy lifestyle, maintaining normal physical, emotional and psychological state;
- professional, socio-psychological, pedagogical, multicultural competence and competence of self-development;
- the ability to use professional knowledge in the organization and implementation of the educational process and other activities using the latest technologies;
- ability to develop recommendations for the development of family and family relations;
- possession of skills in diagnosing the personal development of children with disabilities.

In conclusion, it is necessary to say that inclusive education is a complex process that requires a certain transformation of the usual way of the educational environment, certain socio - educational conditions that allow essentially a systematic approach to the inclusion of handicapped people in the educational space. In solving this social problem, it is important to improve the quality of professional training of specialists, in particular social pedagogues.

#### Literature:

1. Kussainov A. K., Argynov A. H., Zhumakanova R. A. (2008). Professional training of adults in the field of inclusive education: Handbook. - Almaty: ROND & a, -120 p.
2. Ballard K. Researching disability and Inclusive Education: Participation, construction and interpretation// International Journal of Inclusive Education. 1997.-Vol.1.-№3.-P.243-256.
3. Wilson. B.A. Inclusion: Empirical guidelines and unanswered question// Educational and Training in Mental Retardation and Developmental Disabilities.-1999.-Vol.34.P.119-33.
4. Duncan, A. (2015). *Forty years of the Individuals with Disabilities Education Act (IDEA)*. Washington, DC: U.S. Department of Education.
5. Kurmysheva L. K. Inclusive education: foreign experience. Siberian pedagogical journal.No. 9/2012. p. 221-224.
6. Esteves, K., & Rao, S. (2008). *The evolution of special education: Retracing legal milestones in American history*. Alexandria, VA: National Association of Elementary School Principals.
7. Universal Declaration of human rights of 10.12.1948, Article 26.
8. The UNESCO Convention against discrimination in education, 1960. Article 4.
9. Zinchenko O. V. Philosophical foundations of inclusion and principles of inclusive education [Electronic resource] URL:<http://nsportal.ru/shko/a/korretcionnaya-pedagogika/library/2015/10/25/filosofskie-osnovaniya-inklyuzii-i-printsipy>.
10. Inclusive education. Issue 1.- Moscow: Center "School book", 2010.- 272 p.
11. Kozyreva O. A. Creation of an inclusive educational environment as a socio-pedagogical problem//Bulletin of Tomsk state pedagogical University, 2014 №1(142).
12. Guidelines for the organization of integrated (inclusive) education of handicapped children in development. (Letter No. 4-02-4/450 of MO and Hof 16 March 2009.).
13. About the approval of the State program of development of education of the Republic of Kazakhstan for 2011 - 2020, p. 37.
14. N. Sh. Akhmetova, K. S. Tebenova, V. V. Bobrova, L. V. Bratske. Karaganda State University. *Buketova Actual problems of our time*.
15. [https://studwood.ru/1289950/pedagogika/inklyuzivnoe\\_obrazovanie\\_v\\_respublike\\_kazahstan](https://studwood.ru/1289950/pedagogika/inklyuzivnoe_obrazovanie_v_respublike_kazahstan). Инклюзивное education in the Republic of Kazakhstan.
16. Holahan, A., & Costenbader, V. (2000). A comparison of developmental gains for preschool children with disabilities in inclusive and self-contained classrooms. *Topics in Early Childhood Special Education*, 20, 224 -235.
17. Magauova A. S. (2018). Competence-oriented model of training of future pedagogue-psychologists.- Innovative activity in education: Materials of the XII International scientific-practical conference. Part I // under the General editorship of G. P. Novikova. – Yaroslavl-Moscow: Publishing House "The Chancellor", - 520 p.
18. Kirilenko N. P. "Saratov state University. Named after N. G. Chernyshevsky. Electronic scientific journal "Modern problems of science and education" №6.2014.

## **ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОЕ СТАНОВЛЕНИЕ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ В КОНТЕКСТЕ ЖИЗНЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ**

*Успанова Д.К.*

*Научный руководитель: д.п.н., профессор Ш.Т. Таубаева*

Современное общество в эпоху модернизации и глобалистики имеет ряд преимуществ и возможностей перед обществом 20 столетия, но не исключает такой прогресс и проблем, возникающих в духовно-нравственном воспитании молодежи. Поколение молодежи сегодня — это поколение Z. Поколение Z по теории поколений Уильяма Штрауса и Нида Хоуова это молодые люди, родившиеся после 1995 года и использующие технологии VR- и 3D, они очень активны и легко воспринимают все новые возможности прогрессирующей технологической революции 21 века [1]. Вероятность того, что они будут жить в той реальности, о которой мы сегодня еще не имеем представления очень высока. Ускорение в развитие человечества отмечается обществом как положительные и динамичные шаги в развитие поколений. Развитие высоких технологий, прогресса в использовании интернета и выхода его



за территориальные рамки дома или офиса через мобильные телефоны, смартфоны и другие карманные устройства позволяет молодежи непрерывно быть онлайн и всегда в сети. Новое поколение работает как в офисах, так и удаленно, не выходя из дома. Особенно успешен опыт совместной работы в одной компании находясь территориально в разных странах или на разных континентах. Осуществление международных проектов не требует физического присутствия, такие инструменты и разработки как Skype позволяют видеть и общаться друг с другом через всемирную сеть.

Говоря о прогрессе техническом, следует отметить и о прогрессе в человеческих отношениях, семейно-ценностные ориентиры изменены, средний возраст вступления в брак сдвинулся на 10 лет и все эти изменения были положительно приняты обществом. Отход от традиционных устоев и правил имеет плавный переход к новым рамкам и правилам.

В бурно развивающемся Казахстане вопрос духовно-нравственного становления молодежи, а именно студенческой молодежи является ключевым. Важно обеспечить верное понимание жизненных ценностей и ориентиров. Поколение Z часто предпочитает компанию из гаджетов и мобильных устройств часто заменяющих друзей и живое общение. Походы в библиотеку заменены на регистрацию в мировых E-библиотеках, дающие возможность в считанные минуты найти очень редкие издания авторов из всего мира.

Духовно-нравственное образование включает самый главный компонент в формирование молодежи это воспитание человечности в человеке. Педагогика основана на гуманистических принципах. Духовно-нравственное образование включает формирование в молодежи любви к родине, уважение к старшим, чтение традиций своего народа и семьи [5]. Духовно-нравственное воспитание – процесс трудоемкий. Его эффективность будет зависеть от многих факторов: создание оптимальных условий для развития доброй, милосердной, великодушной, справедливой личности.

Возможность оказания помощи в духовно-нравственном становлении молодежи играет роль государство и молодёжная политика, осуществляемая в нем. Состав духовно-нравственного воспитания диктуется общепринятыми национальными ценностями, и приобретает направление в зависимости от того какие ценности общество считает важными, и как организована их передача от одного поколения к другому.

Духовно-нравственное воспитание и развитие человека является многоуровневым, многоэтапным процессом. Оно неотъемлемо от таких факторов как: культура, традиции конкретного общества; проща говоря, от менталитета страны, в которой проживает человек [4]. Духовно-нравственное становление человека как личности начинается в семье. Как известно первичная социализация является фундаментом для последующего усвоения ребенком общепринятых норм и правил. Здесь очень важны агенты социализации. На первом этапе ими выступают родители. Ценностные ориентации, усваиваемые ребенком с первых лет жизни, остаются с ним на протяжении всей жизни. Взаимоотношения в семье находят свое отражение в обществе и составляют основу социального поведения гражданина [5].

В Казахстане после выхода программной статьи Президента «Руханижангыру» - взгляд в будущее, в которой идеал казахстанского общества – это патриот с активной гражданской позицией, знающий свою историю, язык, культуру, но при всем этом современный и прогрессивный, владеющий иностранными языками и имеющий передовые и глобальные взгляды [2]. В стране стартовала программа «Руханижангыру», стали открываться проектные офисы, осуществляющие проекты по всей стране. Была презентована карта Сакральной географии, где отмечены более 600 культурных, исторических объектов. Ежегодно в стране проходят разные мировые проекты с участием молодежи такие как 7-ые Азиатские игры, 28-ая всемирная универсиада, ЭКСПО. Используя такие механизмы и привлекая студенческую молодёжь по средствам волонтерства, добровольничества, профессиональной практики, если говорить о переводчиках и атташе участвующих стран - все это помогает в духовно-нравственном становлении студенческой молодежи, прививает любовь к родине и гордость за свою страну. Имея такой ценный опыт в мировых проектах молодежь Казахстана смело может участвовать в похожих проектах по всему миру.

Основная проблема поколения Z – это молниеносно развивающиеся технологии, изучение которых отвлекает его от общения и вносит изменение жизненных ценностей.

Жизненные ценности – это категории моральных и материальных аспектов, являющиеся ведущими в выборе жизненной стратегии, путей достижения и ориентации в смысловом пространстве. Во многом именно ценности определяют возможность человека принимать решения, а также склоняют его деятельность в определенную сторону [3]. Выбор жизненной стратегии напрямую связан с жизненными ценностями.

Необходимо отметить, что определение духовно-нравственного воспитания как одной из главнейших задач современной образовательной системы в рамках учебного процесса также сильно трансформируется, как и наше общество, о котором было указано выше, иначе школа, педагоги,

должны восприниматься не как деятели образовательной сферы, а как наставники индивида, выступающее агентами социализации. Система наставничества сегодня набирает обороты среди студенческой молодежи. Для поколения Z, воспринимающая реальность через интернет и социальные сети, крайне важно иметь прямой контакт со старшим поколением. Цифровое поколение молодежи необходимо провести через основные уровни социализации, что позволит решить главную проблему духовно-нравственного воспитания.

Важность духовно-нравственного воспитания невозможно недооценить, именно оно воспитывает из человека личность. Неважно из скольких представителей разных поколений состоит наше общество, основным решением сложившейся ситуации является их грамотное взаимодействие. По средствам нравственного воспитания через современные инструменты мы достигнем идеала общества. А на старшем поколение лежит долг ответственности за оказания всех благоприятных условий для прохождения духовно-нравственного становления молодежи.

#### Литература

1. Howe, Neil. Millennials&K-12 Schools / Neil Howe, Strauss. — LifeCourse Associates, 2008. — P. 109—111. — ISBN 0971260656.
2. Официальный сайт президента Республики Казахстан <http://www.akorda.kz/ru>
3. Куракин А.Т., Новикова Л.И. О системном подходе в исследовании проблем воспитания //Советская педагогика. – 1970. – № 10. – С. 96-106.
4. Шабанов А. Структура духовности / А. Шабанов. – СПб., 2008. – С. 46-50.
5. Безрукова В.С. Педагогика: учебное пособие. – Ростовн/Д: Феникс, 2013.
6. Калимуллин Р.Х. духовно-нравственная воспитание молодежи- путь к развитию толерантности //Фундаментальные исследования.-2013.-№11-5.-С.1035-1039

## САНКЦИЯНЫҢ КЕРІ ӘСЕРІН РЕТТЕУДЕГІ МЕМЛЕКЕТТІҢ ҚЫЗМЕТІ

*Ярликасинова Перизат Базаралықызы  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

*Философия және саясаттану факультеті, саясаттану және саяси технологиялар  
кафедрасының I-курс магистранты.*

*Контактные телефоны: 87754104888*

*Адрес электронной почты: [Perizat.livee@gmail.com](mailto:Perizat.livee@gmail.com)*

*Научный руководитель: Ерлан Қарин Тынымбайұлы*

#### Аннотация:

Мақала қазіргі таңда әлемдегі ашық шайқасқа айналған АҚШ - тың Ресейге салған санкцияларының Қазақстанға тигізген жанама әсерлеріне талдау жасалады. Сонымен қатар болашақта мемлекет тарапынан атқарылуы мүмкін саяси-экономикалық қадамдарға болжам жасап шешу жолдары іздестіріледі. Кез келген санкция – мемлекеттің дамуына кедергі болып, жетекші салаларға шектеу жасайтын әлемдік саясаттағы үлкен механизм. 2014 жылғы Қырым аннексиясы мен Украинаның оңтүстік-шығысындағы соғыс нәтижесінде АҚШ-тың толассыз санкциясына ұрынған Ресей Федерациясының экономикасы біраз соққыға тап болғанын БАҚ көздерінен баршаға аян. Осы орайда қалыптасқан геосаяси жағдайға байланысты, Ресейге салынған санкцияның салқыны қазақстандық компаниялар мен қатар экономиканың басқа да жетекші салаларына әсер етуі әлі жүзеге асуда.

**Түйін сөздер:**ЕАЭО, Кедендік одақ, протекционизм, экспорт, импорт, теңгенің тұрақсыздығы, макроэкономикалық тәуекелдер.

Соңғы жылдары жекелеген адамдар тобына немесе тұтас мемлекет үшін шектеу шаралары ретінде салынған санкциялар Ресейдің саяси-экономикасында айқындаушы факторлардың бірі болып тұр. Еуропалық Одақ пен АҚШ 2014 жылдың наурыз айында Қырым Ресейге қосылғаннан кейін Ресейге қарсы санкциялар енгізу туралы шешім қабылдағаны баршамызға аян. Санкция банк, мұнай және қорғаныс секторына бағытталды. Қаңтар айының соңында санкция тағы да жарты жылға созылды. Бұл шараларға Ресейдің жауабы еуропалық ауыл шаруашылығы өнімдерінің көп бөлігіне эмбарго болды. Міне осылайша басталған АҚШ санкциясы бүгін де өз күшіне әбден еніп, күн өткен сайын көпеген шектеулер арқылы әлем алдында Ресей мен АҚШ арасындағы санкциялық соғыс күн өткен сайын әртүрлі көрініс табууда.

Біздің жақын көршімізге, стратегиялық одақтасуымызға, ЕАЭО, Кедендік одаққа біріккен әріптесімізге салынып отырған санкция бізге тікелей болмаса да өзінің жанама кері әсерлерін тигізіп

үлгерді. Қазақстан мен Ресей экономикасы арасындағы тығыз байланыс, құрылымдық себептерге байланысты. Яғни, Ресей экономикасында не өзгеріс болса да, ол бізге жанама түрде әсер етеді. Мысалы 2017 жылғы рубльдің құнсыздануы Қазақстандық тарапқа өз экспорттерлерін қорғау үшін рубльге еруге тура келтірді. Бірінші – Ресейдің девальвациялық тәуекелдері Қазақстан экономикасына көшті. Екіншіден – тығыз байланыстың кесірінен инфляция импортталды. Бұл өз кезегінде макроэкономикалық тәуекелдердің өсуіне ғана емес, Еуразиялық-экономикалық интеграцияның баяулауына әкеп соқты. Санкция енгізгеннен кейін Ресей контр санкциялар енгізді. Ресейдің бұл тәсілінің аясында Еуропадан тауар тасымалдау мен транзитпен айналысатын қазақстандық логистикалық компаниялары біраз проблемаларға жолықты. Салынған санкциялардың Ресей экономикасын тікелей тоқыратуға бағытталғаны анық. Ал Ресей біз үшін экономикалық локомотив рөлін атқарып отырған ел – біз сырттан импорттайтын тауарымыздың жобамен 1/3-ін Ресейден аламыз. Санкция салдарынан Ресей бұл тауарларын енді бұрынғы бағамен бере алмауы мүмкін. Валюта тапшылығына ұрынатындықтан ол сыртқа шығаратын тауарларына, әрине, бағаны көтереді. Екінші жағынан, экспорттайтын тауарларымыз да Ресей арқылы жүзеге асуда. Мысалы, КТК мұнай құбыры, газ құбыры, темір жол қатынасы Ресей арқылы өтіп жатыр. Олардың транзиттік бағасының күрт өсуі де әбден мүмкін.

Осы орайда санкцияның тиген тағы бір әсерін мысалға келтірсек АҚШ-тың Ресейге қарсы санкциясы дербес қана емес, секторлық сипатқа ие, сондықтан бұл жолы да Қазақстанның экономика саласын айналып өтпейді. Мысалы, «Русалға» қарсы санкция тура ERG-ды алюминий тотығын сатып алатын жаңа сатушыларды іздеуге немесе тұтас алғанда қазақстандық жеткізушілерді санкциялық компаниялар үшін шикізат жеткізу кестесін өзгертуге мәжбүр еткен болатын. Сондықтан, санкциялық компаниялармен жұмыс істейтін қазақстандық ірі компаниялар жыл соңында жоспардан төмен кіріс көрсеткішін көрсетуі мүмкін. Әлсізденген рубль теңгені де әлсіретеді, өйткені Ресей Федерациясы – Қазақстанның ірі сауда серіктесі.

Сонымен қатар теңгенің тұрақсыздығы да айта кеткен жөн болар. Еліміздің негізгі табыс көзі – шикізат сату екенін барлығымыз жақсы білеміз. Ал Ресей Қазақстан экспортын өзінің барлық магистральдары арқылы өткізіп отырған жалғыз ел. Біз жақсы көлемде сатып, табысқа қол жеткізіп отырғанымыздың көбісін дәл осы Ресей арқылы жасаймыз. Теңге бағамы доллар құнына қарауы бюджеттің көп мөлшерде ақша жоғалтуына алып келеді. Сондықтан қаражаттың түсу көзін теңестіру үшін теңге бағамы рубльден кейін жүретінін де естен шығармауымыз керек.

Сондай-ақ отандық саясаткердің пікірінше, санкцияның әсері қазір тек жанама болғанымен бір-екі жылда айқын сезіледі. Себебі, тозған техникалардың жаңасын алу, орынын ауыстыру немесе сатып алу процесіне АҚШ тікелей ықпал етеді, аталған тауарларды АҚШ бермейді. Салдарынан Ресейде экономикалық құлдырау орын алады, ал Қазақстанға бұл экономикалық салқындық өз деңгейінде әсер етпек.\*

Ал енді осы орайда жоғарыда аталып кеткен санкция салқынына төтеп беру жолдарын да іздестіріп көрдік. Иә санкция тікелей бізге емес Ресейге салынуда БАҚ көздерінде ол санкциялардың тек жанама әсерден ары аспайтыны туралы да пікірлер жүр. Дегенмен де қалыптасқан геосаяси жағыдайға байланысты біздің саяси-экономикалық саламызға өзінің үлкен әсерін болашақта тигізбесіне ешікм кепіл бере алмайды. Сондықтан да осындай жағыдайдың алдын-алуда мемлекеттің саяси-экономикалық жеке жоспары болуы керек.

Ендеше санкция салқынына ілікпеу үшін не істеуге болады

Еуразиялық одаққа мүше болған Қазақстан мен Ресейдің экономикасында екі жақты ұтылыс болуы әбден мүмкін. Қаржы мен энергетика саласы, биліктегі топтардың бизнесі кеңестік кезеңнен бір-бірімен байланысы жалғасуда. Қазақтың мұнайы Ресей арқылы тасымалданатынын ескерсек, Еуразиялық одаққа мүшелікке өткеннен бері аталмыш секторлардың арасындағы байланыс күшейе түсті. Бірақ саясаткерлердің пікірінше аталмыш одақ Қазақстанға ешқандай да пайда әкелмейді керісінше болашақта үлкен шығынға алып келуі мүмкін деген пікір айтуда. Меніңше ЕАЭО-ның Қазақстанға теріс әсері туралы айту үшін жүйелік талдау жүргізу қажет. Оң және теріс жағын қарастыру керек, ел Одақтың мүшесі бола отырып не алды. Бұл ретте мұндай талдау, негізінен, сапалық емес, сандық индикаторларға негізделуі тиіс.

Ендеше Ресей нарығы болмаса біздің ел қайда баруға болады ? Қазақстанның сыртқы саясатының басымдықтарының бірі болып табылатын Орталық Азия бар, мұнда бізді үлкен мүмкіндіктер мекен перспективалар күтіп тұрғаны анық. Назарымызға алатын тағы бір жағыдай ол Қазақстан үшін бүгінде шағын мемлекеттердің немесе дамушы елдердің санкциялары бар елдермен өзара ара-қатынасы мен тәжірибесіне аталдау жасау керек, бұл өз кезегінде болашақта өзекті болуы мүмкін. Сондықтан да Қазақстан тарапына тәуекелдерді мұқият талдау және оны басқару жөнінде шаралар қабылдау маңызды.

Дегенмен Қазақстан мемлекетінің экономикалық қарым-қатынасы тек қана Ресейге тәуелді еместігі белгілі. Өркениетті даму жолындағы Батыс елдерімен, Америка, Түркия, Қытай, Оңтүстік Корея, Жапония т.б. елдермен байланысына ешкім кедергі жасап отырған жоқ. Еуразиялық одақ шеңберінде Қазақстан Ресейдің ықпалынан шыға алмайды десек – қателесеміз. Дамыған елдер – Ұлыбритания, Америка, Франция, Италия Қазақстанның мұнай-газ саласындағы негізгі акционерлер қатарында. Мемлекет аралық байланыстарда Қазақстан-Англия, Қазақстан-Америка, Қазақстан-Жапониямен экономикалық қарым-қатынасқа санкция салынған жоқ, демек билік осы мәселені алдыңғы орынға қояды.

Сонымен қатар көптеген санкцияның салқыны әсер еткен мемлекеттердің тәжірибесін зерттей келе протекционизм саясатын еліміздегі кейбір өндірістік салаларда ұстану керек деп ойлаймын. Осылайша санкцияға іліккен Ресей тауарларынан бас тарта отырып, елімізде аналогты тауарлар мен қызмет түрлерін өндіруді жандандыруды мемлекет баса назарға аударуы тиіс. Бұл біздің санкцияның бізге тигізетін әсеріне қаша отырып әрі ұлттық экономиканың дамыту мен қатар азаматтарды жаңа жұмыс көздерімен қамтамасыз етуге қол жеткізуде үлкен мүмкіндіктерге жол ашатын болады. Бірақ протекционизмді де өз мөлшерінде сауатты қолдана білу керек.

Осылайша, Санкциялар-бұл экономикалық бәсекелестік пен геополитикалық күрес құралдары. Қазір бұл екі мақсат толығымен біріктірілді, бұл АҚШ сияқты елдерге басқа мемлекеттерге, ең алдымен, Ресейге қарсы санкциялар енгізуге мүмкіндік береді. Санкциялық институт проблемасы АҚШ-пен барлық ынтымақтасуға үйренген және тіпті санкцияларды енгізу үшін негіздеме сұрамайтын бірқатар еуропалық мемлекеттердің егемендігін ішінара жоғалтуда арта түсетіні анық. Айтпақшы, санкцияның әскери аспектісі қорғаныс өндірісіне байланысты ғылыми және өндірістік кешендерге қарсы жиі бағытталғандығымен расталады. Жалпы тарихи тәжірибелерден зерттей келе санкциялық проблемаларды шешуде жалғыз сенімді тәсіл, жеткілікті дәрежеде өзін-өзі қамтамасыз ететін, барлық қорғаныс құралдарына ие бола алатын, саяси – экономикалық тұрғыдан қуатты мемлекет болуы керек. Осы орайда жоғарыда айтылған мемлекет тарапынан жасалуға тиісті нақты қадамдар орынды деп ойлаймын. Өйткені қазіргі таңда Ресей санкциясының жанама әсерлері біздің елде көрініс тапса да мемлекет нақты қадамдар жасамады. Күн сайын АҚШ – тың Ресейге бағытталып жатқан санкциялары әртүрлі көрініс табуда. Алда не күтіп тұрғандығы белгісіз. Сондықтан санкция әсерлеріне нақты талдау жасалып қосымша нақты қадамдар жасалуы тиіс.

#### **Қолданылған әдебиеттер мен электронды порталдар :**

1. Ковалюнас Д.А. Санкции в публичном праве. 2006.
2. Щебарова Н. Н. Торговые конфликты и мировой опыт их урегулирования // Проблемы современной экономики. – 2003.
3. Комитет конгресса США одобрил ужесточение санкций против России. – URL: <https://rg.ru/2016/07/15/komitet-kongressa-ssha-odobril-uzhestochenie-sankcij-protiv-rossii.html> 05. 12. 2018
4. Бочарников И. В. О евразийской геополитической стратегии России // Международные отношения. – 2016.
5. Ресейге АҚШ салған санкция Қазақстанға әсер ете ме?  
Abai.kz ақпараттық порталына берген сұбатында <https://abai.kz/post/57567> 20.12.2017
6. «Санкция салқыны»: күнгей мен көлеңке  
<http://qazaq1913.com/2018/11/22/sankcija-sal-yny-k-ngej-men-k-le-ke/> 18.09.2018.

### **ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТІ ТУРАЛЫ ЗАҢЫ ЖӘНЕ РЕСЕЙ ФЕДЕРАЦИЯСЫНЫҢ АЗАМАТТЫҚ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТІ ТУРАЛЫ ЗАҢДАРЫ БОЙЫНША САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ**

*Азаматов Нурлан,  
Ікурс магистрант*

XX ғасырдың 90-шы жылдарында Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясында бастау алған әкімшілік басқару реформаларында ұқсас тенденциялармен қатар, біршама өзгешеліктер бар екенін байқауға болады. Бұрыннан қалыптасқандай, Қазақстан Республикасы Ресейді ең маңызды стратегиялық серіктес ретінде қарастырып, бүгінге дейін әр түрлі салаларда көпжақты ынтымақтастықты дамытып келеді. Қазақстан мен Ресейдің алдында тұрған саяси мүдделердің әр алуандығы, оларға қол жеткізудің түрлі жолдары және мемлекеттік саясат пен басқаруды жетілдіру тактикаларының түрлі болуына қарамастан, ақпараттық революция, глобализация әсерінен жоғарыда аталған салалар бойынша көп жерлерде ұқсастықты көрсетеді және бұл Қазақстан мен Ресейдің мемлекеттік қызметі туралы Заңдарына салыстырмалы талдау жасауды қажет етеді.

Екі мемлекетте «мемлекеттік қызмет» ұғымы конституциялық-құқықтық құжаттар шегінде кең және тар мағынада түсіндіріледі. Кең мағынада мемлекеттік қызмет мемлекеттік басқару тиімділігін

камтамассыз ететін құрал деп танылса, тар мағынада мемлекеттің мақсаттары мен функцияларын жүзеге асырушы жұмысшылардың қызметі деп көрсетіледі.

Осы орайда көршілес мемлекеттердің мемлекеттік қызметі туралы тарихын, қалыптасу кезеңдерін қарастыра өткен дұрыс болмақ. Қазақстанда, кез келген өзге мемлекеттегі сияқты әлемдік тәжірибеге негізделсе де, айрықша белгілері мен құрылымы бар мемлекеттік қызметтің өзіндік моделі әрекет етуде. Бұл бірінші кезекте еліміздің тарихи тәжірибесімен, ұлттық дәстүрлерімен, мемлекетімізде әрекет етуші құқықтық жүйемен және т.б. байланысты. Осыған орай мемлекеттік қызметтің ғылыми-теоретикалық түсінігі, сонымен қатар республикамызда бүгінгі таңда қалыптасқан ғылыми және құқықтық жүйеге сәйкес осы түсініктің мазмұны үлкен қызығушылық тудырады.

Екі мемлекеттегі мемлекеттік қызметінің құқықтық реттелу тұжырымдамасы қалыптасуының айтарлықтай қиын жолы бар. Ресей Федерациясы КСРО-ның тікелей мұрагері болғандықтан, кезінде І Петр ұсынған идеялар заманауи жаңашылдықтың енгізілуі арқылы билік аппаратында әлі күнге дейін сақталып отыр. Алғашқы кезеңде КСРО мүше мемлекеттері мемлекеттік қызметтің ұйымдас-тырылуының мәселелері жалпылама Кеңестік заңнамамен реттелді. Кеңестік кезеңнің негізгі сипатты белгісі – мемлекеттік қызмет туралы бірыңғай кеңестік заңнаманың болмағандығы. Алайда, кеңестік дәуірде мемлекеттік қызмет мәселелері құқықтық реттелмеді деп айтуға болмайды. Кеңестік дәуірде елімізде партиялық-мемлекеттік номенклатура орнатылып, кадрлық саясатпен Коммунистік партия айналысты.

Кеңестік кезеңде мемлекеттік қызмет және оның құқықтық регламентациясы туралы өте аз айтылды. Мемлекеттік қызметшілердің лауазымдық жүйесі Конституцияларда, Министрлар Кеңестері, Жергілікті халық депутаттары Кеңестері, Үкіметтік қаулылар туралы Заңдарда және т.б. нормативтік актілерде белгіленді. Мысалға алсақ, 1967 жылы 9 қыркүйекте қабылданған «Лауазымдардың жалпы номенклатурасы», 1932 жылы 20 наурыздағы «Бағынуға қатысты тәртіптік жауапкершілік», 1992 жылы 12 желтоқсанда қабылданған «Мемлекеттік мекемелердегі жұмыс туралы уақытша Ереже» және басқа да құқықтық актілерде мемлекеттік қызметшінің барынша статусын анықтайтын мәселелер, кадрлық саясат, лауазымдық бөліністер қарастырылды. [4] Жоғарыда қарастырылған тарихи кезеңде қазіргі Қазақстан мен Ресейдің мемлекеттік қызметтерінің негізі бірге қалыптасты және бұны тарихи ерекшелік деп қарастырған дұрыс.

Қазақстандағы мемлекеттік қызмет жүйесі дамуын толығырақ қарастыратын болсақ, Елбасымыздың 2018 жылы Баяндамасын негізге алуымыз шарт. ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаев 2018 жылы Қазақстан Республикасында мемлекеттік қызметтің жағдайы туралы ұлттық баяндамада мемлекеттік қызметтік үш кезеңін көрсетті. 1-ші кезең 1992-1997 жылдарды қамтып, құқықтық және институционалды негіз қалыптасты. 1995 жылы ең алғаш рет «Мемлекеттік қызмет туралы» Заң шығып, мемлекеттік қызметті кәсібилендіру, шетелдік тәжірибе бойынша басшыларды әзірлеу инфраструктурасын құру, қызметкерлерді әлеуметтік қорғау, мемлекеттік қызмет имиджін жақсарту бойынша қадамдар жасалды. Екінші кезең 1997-2012 жылдарды қамтып, мемлекеттік қызмет саласында ортақ саясат қалыптастыру мақсатында 1998 жылы «Мемлекеттік қызмет істері жөніндегі Агенттік» құрылды. Бұл кезең бірінші кезеңде қабылданған қадамдарды жетілдіруге бағытталған іс-шаралармен ерекшеленеді. Оған қоса, мемлекеттік қызметшілерді оқыту, мемлекеттік органдар жұмысына баға беру жүйесі құрылып, меритократия принципі бойынша іріктеу қолға алынды. Үшінші кезеңде (2012 жылдан қазіргі кезге дейін) халқына қызмет етуді бірінші қоятын кәсіби мемлекеттік аппарат құру мақсатында іс-шаралар жасау жоспарланды. Атап айтсақ, 2015 жылы «Мемлекеттік қызмет туралы» Заң қабылданып, Этика туралы Кеңес құрылып, әкімшілік және саяси мемлекеттік қызметшілердің ара-жігі айқындалды. [3]

Қазақстан Республикасында мемлекеттік қызмет 1999 жылғы 23 шілдедегі №453-І «Мемлекеттік қызмет туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес, мемлекеттік қызмет Конституциямен, Мемлекеттік қызмет туралы Заңмен және Қазақстан Республикасының өзге де нормативтік құқықтық актілермен реттеледі. Осы Заңдардың базасына негізделе отырып қазіргі күнге дейін бірқатар енгізулер жасалып келді. Қазіргі таңда ҚР мемлекеттік қызметі 2015 жылғы 23 қарашадағы № 416-V ҚРЗ «ҚР Мемлекеттік қызметі туралы» Заңмен реттеледі. [1]

Ресейдің мемлекеттік қызметінің қалыптасу тарихын қарастыратын болсақ, оның негізі І Петрдің билігі кезеңінде қалыптасты. Тарих ғылымдарының кандидаты, РФ Мемлекеттік қызмет және басқару институтының қызметкері Борщевский Г.А. жұмысына сүйене отырып, қазіргі Ресей Федерациясының мемлекеттік қызметін шартты түрде мынадай кезеңдерге бөлуге болады: Бағдарламалық емес (1991-2002ж., 2008ж., 2014-2015ж.) және Бағдарламалық кезең (2003-2007ж., 2009-2013ж.). Бұлай бөлінуінің себебі белгіленген жылдарға арналған Ресей Федерациясының мемлекеттік қызмет жүйесін дамыту және реформалау бағдарламасының болуы. Бағдарламалық емес кезеңді (1991-2002) РФ мемлекеттік қызметінің посткеңестік құқықтық қалыптасу кезеңі деп қарастырған дұрыс. [5]

Ресей Федерациясы Мемлекеттік қызметін реттеуші құжат ретінде 2003 жылы 27 мамырда қабылданған «Ресей Федерациясындағы мемлекеттік қызмет жүйесі туралы» федералды Заңын айтамыз. Бұнда мемлекеттік қызмет мемлекеттік қызметтің негізгі үш түрін біріктіретін ерекше жүйе ретінде көрсетіледі:

1. Азаматтық қызмет. Бұл саланы 2004 жылы 27 шілдеде қабылданған «Ресей Федерациясының мемлекеттік азаматтық қызметі туралы» федералды Заңы реттейді.

2. Әскери қызмет. Бұл саланы 1998 жылы 28 наурызда қабылданған «Әскери міндеттілік және әскери қызмет туралы» федералды Заңы реттейді.

3. Құқық қорғау қызметі. Ол құқық қорғау туралы федералды Заңымен реттеледі.

Аталмыш үш түрдің бір жүйеге біріктірілуі мемлекеттік қызметкерлерге бір түрден екінші түрге ауысуға мүмкіндік береді. Үш түрдің әрқайсысы табиғаты бойынша толыққанды мемлекеттік қызметке жатады және РФ құзыреттеріне негізделген кәсіби қызмет ретінде түсіндіріледі. РФ Конституциясының 71 бабына сәйкес, федералды мемлекеттік қызмет органдары билік функцияларын жүзеге асыра алады. Алайда бұл жерде басқа органдар, яғни субъектілер реттеу қызметінен алыстатылған деп түсінуге болмайды. Олар Конституциялық құқық бойынша федералдық органдардағы өкілдері арқылы заңды бастамашылдық құқығына ие.

ҚР «Мемлекеттік қызмет туралы» Заңы 12 тарау, 69 баптан тұрса, ал «Ресей Федерациясының мемлекеттік азаматтық қызмет туралы» Заңы 17 тарау, 74 баптан тұрады. [1] [2]

Заңдардың алғашқы тараулары негізгі ұғымдар, Заңның қолданылу аясы, қағидаттар сияқты ұқсас баптарды біріктіреді. Алайда Ресей Федерациясы заңында Азаматтық қызмет пен мемлекеттік қызметтің өзара байланысы, азаматтық қызмет пен муниципалды қызметтің байланысы ашып көрсетілген.

Мемлекеттік қызметшілердің лауазымын сыныптауға келетін болсақ, ҚР Заңнамасында лауазымдар тәртібі нақты ашылып көрсетілмеген, тек жалпылама А, В корпусының қызметшілері деп көрсетілсе, ал РФ Заңнамасында федералды және азаматтық қызметтер лауазымдарының айырмашылығы, олардың бекітілу тәртібі және классификациясы көрсетілген. Яғни лауазымдар категориялары (басшы, көмекші, маман, қамтамасыз етуші маман), лауазым топтары (азаматтық қызметтің жоғары, басты, жетекші, үлкен, кіші лауазымдары), Лауазымдар реестрі, жоғары сыныпты басшылар мен олардың орынбасарларының шендері жөнінде нақты мәлімет алуға болады.

Екі Заңдағы мемлекеттік қызметшілердің құқықтық жағдайына қатысты негізгі баптары (мәртебесі, міндеттері, шектеулер) ұқсас келеді, алайда ҚР Заңнамасында Мемлекеттік органдардың басшылары болып табылатын мемлекеттік саяси қызметшілердің және облыс, республикалық маңызы бар қалалар және астана әкімдерінің негізгі функциялары, Орталық мемлекеттік органдардың жауапты хатшыларының, аппарат басшыларының және облыс, республикалық маңызы бар қалалар және астана әкімдері аппараттары басшыларының өкілеттіктері туралы жан-жақты ашылып көрсетілген. Осы тарауға қатысты РФ Заңнамасы Мемлекеттік қызметшіге қатысты талаптар, қызметтегі шиеленістерді шешу, қызметшінің кірістері мен шығыстары, мүлкі туралы ақпарат беру, Интернет желісіне ақпарат беру туралы маңызды баптарды қамтиды.

РФ Заңнамасының ерекшелігі мекеме мен қызметші арасында заңды «Қызметтік келісім» атты тараудың болуы. Онда келісімнің мазмұны, мерзімі, қорытындысы, шарттары, жойылуы туралы нақты ережелері айқындалған. Оған қоса, Заңның 13 тарауы Кадрлық саясатқа, кадр резервтерін құруға, кадрларды даярлау мен кәсіби деңгейлерін көтеруге қатысты және мемлекеттік қызметшілердің ротациясы туралы нақты белгіленген. Ал екі мемлекет Заңдарының тағы бір ұқсас жері қызметтік тәртіп тарауларының мазмұндас келуі. Яғни тәртіптік теріс қылықтар, жазалар, тәртіптік жауаптылыққа тарту туралы баптары нақты көрсетілген. Негізінен РФ Заңнамасы мемлекеттік азаматтық қызметшілерге арналып, онда федералды қызметті айқындайтын баптары өте аз келтірілген. Ал ҚР Заңнамасы мемлекеттік қызметкерлердің А және В корпустары ара-жігін ажыратып қана қоймай, әр тараудың мәніне сәйкес, корпусстарға жекеше талдау жасап қарастырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. ҚР Мемлекеттік қызмет туралы Заңы 2015 жылғы 23 қарашадағы № 416-V ҚРЗ.
2. Федеральный закон от 27.07.2004 N 79-ФЗ (ред. от 11.12.2018) "О государственной гражданской службе Российской Федерации" (с изм. и доп., вступ. в силу с 01.01.2019)
3. Национальный доклад о состоянии государственной службы в Республике Казахстан от 13.04.2018
4. Лапа Е.П. Сравнительный анализ Законодательства о государственной службе Российской Федерации и Китайской Народной Республики / УДК 35.07.(470) Вопросы Конституционного Права/ 2011.
5. Борщевский Г.А. Оценка тенденций развития государственной службы: вопросы методологии / Вопросы государственного и муниципального управления. 2017. № 1.

## МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТӘРБИЕЛІК ИДЕЯЛАРЫ

*Беркінбай Гүлназ Нұржанқызы  
Педагогика және білім беру менеджменті кафедрасының  
1-курс магистранты  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қаласы, ҚР*

**Түйіндеме** мақалада Мағжан Жұмабаев поэзиясының бейнешілдігін ақын өз өлеңдерінде сүйене отырып дәлелдеген. Жұмысты жазу барысында қазақ поэзиясының символизм дәстүрінің тууы мен қалыптасуына Мағжан шығармашылығының әсері жайлы жазылған.

Мағжан Жұмабаев (Әбіл-Мағжан) Бекенұлы – Алаш қозғалысының қайраткері, ақын, қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі. Өз поэзиясының алғашқы қадамдарынан бастап ақтық демі біткенге дейін ұлт азаттық тақырыбын үзбей толғанды, оны өз поэзиясының өзегі етті. Бүкіл халықты тап топқа жіктемей, Қазақ елін әлемдік мәдени жетістіктерге қол жеткізуге қандай күш кедергі деген сауал қойып, оған басты кедергі – отаршылдық деген шешімге келді. Бастапқы кезде бұл тақырып туған жердің табиғатын тамашалаудан барып, қайран жердің ендігі күні не болады деген уайым-қайғыға ұласады, ақыры келіп кіндік қаны тамған нулы, сулы өлкені жаулап жатқан қара шекпенді отаршылдыққа қарсы наразылық оты болып тұтанды. Ақын халқымен бірге күйзелді. Осыдан келіп романтикалық әуенге бөленді халықтарының бірлігі тақырыбы Мағжан поэзиясының әуелден қалыптасқан алтын арқауы іспетті. Мағжан Жұмабаев қазақ лирикасының сыршылдығын тереңдетті, адамның нәзік сезімдеріне тіл бітіре білді. Бұл қасиет оның әсіресе, махаббат лирикасына тән әлемдік поэзияда экологиялық тақырыпты алғаш жырлаушылардың бірі (Айда атынды, Сәрсембай, Шойын жол). Ол технологиялық прогреске қарсы болған жоқ оның ұлттық-мәдени, рухани дәстүрлерді бұзуына қарсы еді. Техника жетістіктерін қызыға жырлай отырып туған жердің әсем табиғатынан айырылып қалмауға үндеді. Жұмабаев қазақ поэмасының баяндау стилін шешендік мәнерін өзгерту қажет екендігін алғаш айтқандардың бірі болды. Қазақ поэмасын суреткерлік арнаға бұрды. Адам жанының психологиялық әлемінің құпия сырларын, иірімдерін, даму диалектикасын шеберлікпен Анкарадағы (Түркия) Мағжан Жұмабаевқа қойылған ескерткіш кестелеп өрнектей білді. Ақын шығармашылығының үлкен бір арнасы – халыққа білім беру. Педагогика саласы. Мектеп оқушыларына, мұғалімдерге арнап Педагогика (1922, 1923), Бастауыш мектепте ана тілін оқыту жөні (1925) еңбектерін жариялады. Ақан Сері, Әбубәкір Диваев туралы зерттеу еңбектер жазып, ауыз әдебиеті үлгілерін жинауға жәрдемдесті. Автор аударма саласына үлкен мән берді. Таңдаулы прозалық шығармалар аударумен қоса Шолпанның күнәсі әңгімесі арқылы қазақ әдебиетіне психологиялық талдау сана ағымы әдістерін енгізді. Кеңестік жүйенің қуғын-сүргіннің құрбаны болған Мағжан Жұмабаевтың есімін ақтау ісі 1958ж. Қолға алынды. Осы жылы ресми комиссия құрылып ақынның таңдамалы лирикаларын жариялау жөнінде ұйғарым жасалды. Бірақ одан нәтиже шықпай Мағжан шығармалары басылмай қала берді. 1960ж. Түркістан әскери округ әскери трибуналының алқасы шешімімен Мағжан Жұмабаев толығымен біржола ақталды. Мағжан есімі ақталса да ол жөнінде Қазақстан жазушылар одағы мен ғылыми мекемелерге хабарланбады. Осылайша Қазақстан халқы ұзақ уақыт бойы Мағжан Жұмабаевтың шығармаларымен жете таныса алмай келді. Түркияда ақын кітаптары жарық көргенімен олар қазақ оқырмандары қолына тимеді. Бірақ Мағжан Жұмабаев шығармалары 1989 ж ғана қайтадан жариялана бастады. 1995 жылдан М.Базарбаев, С.Қирабаева, Х.Абдуллин, Ш.Елеукенов бастаған ғалымдар тобы Мағжан Жұмабаевтың 3 томдық шығармаларын шығаруды қолға алды. Мағжан Жұмабаев шығармашылығын тереңірек зерттеу еліміздің егемендік алуынан бергі кезеңде ғана нақтылы жолға қойылды. Мағжан есімін мәңгі есте қалдыру бағытында да біршама жұмыстар атқарылды. Ақын тұңғыш өлеңінен бастап әлеуметтік тақырыпқа ден қойып, ағартушылық, ұлт-азаттық, демократияшыл бағытты ұсынды. Бірқатар өлеңдерін махаббат тақырыбына арнады. Өз поэзиясының алғашқы қадамдарынан бастап ақтық демі біткенге дейін Жұмабайұлы ұлт азаттық тақырыбын үзбей толғанды оны өз поэзиясының өзегі етті. Бүкіл халықты тап, топқа жіктемей Қазақ елін әлемдік мәдени жетістіктерге қол жеткізуге қандай күш кедергі деген сауал қойып оған басты кедергі – отаршылдық деген шешімге келді. Бастапқы кезде бұл тақырып туған жердің табиғатын тамашалаудан барып қайран жердің ендігі күні не болады деген уайым-қайғыға ұласады, ақыры келіп кіндік қаны тамған нулы, сулы өлкені жаулап жатқан қара шекпенді отаршылдыққа қарсы наразылық оты болып тұтанды. Мағжан Жұмабайұлы шығармаларындағы романтикалық сарын әсіресе оның символикалық арнада жазған өлеңдерінен айқын көрінеді. Ақын символизмі болашақ пердесін ашатын жаңа мифология туғызды келешек суретін салу саясатшылардың емес, ақындардың қолында деген сенімге айналды. Ақын дыбыс буынның соны үндестіктерін тауып қазақ жырын байыта түсті.



Мағжан Жұмабаев – философ ақын. Ақынның философиялық көзқарасы өз өлеңдерінде жақсылық пен жамандық әділдік пен әділетсіздік тәрізді қарама-қайшылықты философиялық ұғымдарды шебер шендестіре білуінен байқалады. Ол дүниені біртұтас құбылыс ретінде алып, адамды сол ұлы табиғат , жаратылыстың бір туындысы, бөлшегі ретінде суреттейді. Табиғатсыз, жаратылыссыз адам жоқ. Ал табиғат адамсыз да күн көре береді. Бірақ сана оған бағынбайды, дене бағынса да сезім бағынбайды. Сондықтан ол бұлқынады, серпінеді, үстем болғысы келеді. Құбылыстың мәнін кең көлемде жалпыға бірдей қалыпта тани білуде ақын, ең алдымен , ненің болса да мән-мазмұнына үніледі, әрдайым жалпы адамзатқа тән әуенге бой ұрады, табиғаттың өз заңына ғана бағынатын құбылыстардың ішкі құпия астарын ұғынғысы келеді. М.Жұмабайұлының ойынша ақын деген болжап білмес жолға сапар шеккен пір, кейде жын, кейде бала, сол сапарда ол қиындықты қайыспай көтеретін , не дүниені тәрк етіп, бәрінен безінетін жан. Ақын Қорқыт поэмасында философиядағы мәңгілік тақырып – өмір мен өлім мәселесін Қорқыт пен ажалдың андысуы түрінде суреттейді. Ажал-хақ, сондықтан да өмір жібінің түйінінде өлімді болмай қоймайтын өмір ақиқаты ретінде қабылдау қажет деп санайды. Ол Жұмабайұлы қазақ лирикасының сыршылдығын тереңдетті адамның нәзік сезімдеріне тіл бітіре білді. Бұл қасиет оның әсіресе махаббат лирикасына тән. М.Жұмабайұлы – әлемдік поэзияда экологиялық тақырыпты алғаш жырлаушылардың бірі.

Ұлылар ешкімге ұқсамайды, олардың әрқайсысы өзінше өзгеше. Қазақтың екі ұлы ақынының өзгешіліктері де осы жақтарында жатыр. Абайда ой басымболса, Мағжанда сезім басым. Абай әлеуметтік лириканы шынға шығарса , Мағжан адам жанының сиқырлы сезімдерін жырлауда алдына жан салмады. Ал табиғатынан лирик М.Жұмабаевтың шығармашылығында да махаббат тақырыбы айрықша орынға ие. Мағжанды өз кезінде ақын ретінде танытқанда да осы махаббат жайлы өлеңдері болатын. Бұл турасында кезінде Ж.Аймауытов Ақын махаббатқа сенеді жүрегі сезеді , махаббатсыз өмірде мағына бар деп білмейді. Көңілді ашатын жалынды басатын жалғыздыққа , зарыққанда , талыққанда жүрекке ем болатын жалғыз ғана махаббат, адам шын сүйсе махаббат- жүректі жаралайтын тікенек! Бірақ махаббатты мәңгі деп ұқпайды. Кейде махаббат тез сөніп қалуға мүмкін деп қарайды. ( Мағжан Жұмабаев Шығармалары. А. 1989 ,421-бет) –деп жазған болатын.

Махаббат – бір тікенек,  
Жүрекке барып қадалар  
Бақытсыз ғой бұл жүрек,  
Тамшылап одан қан ағар.  
Тез жазылмақ бұл жара,  
Бал тілімен сүйсі жар.  
Сүймесе жүрек, дариға,  
Өлер жүрек қансырар .  
Махаббат- бір тәтті у.  
Ішер жүрек болар мас.  
Дүниедегі у мен шу,  
Мас жүректі оятпас (144-бет)

Деген шумақтарын оқып отырып жазған сияқты. Содан соң Сүйген анық атты өлеңіндегі сезімнің, яғни махаббаттың да өзгеретіндігін жырлаған. Аймауытов айтқандай қазақ әдебиетінде табиғатқа жан бітіріп суреттеуде Мағжанға жетер ақынның жоғы рас [3,45]. Қуандық Мәшһүр-Жүсіп Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік монографиясында Мағжанның табиғат лирикасы туралы былай дейді. Табиғатты бейнеленгенде де, белгілі бір алқаптың нақты бір көрінісін алудан безіну,- яғни сол кездегі қазақ даласының , өзен-көлі , теңізінің көшірмесімен жасаумен шектелмеу, қайта сол арқылы сөздірілген жұмбағы мол лирикалық қаһарман жан дүниесін әспеттеу талабы жүзеге асады,-деп, мұның дәлелі ретінде Толқын өлеңіне талдау жасайды, Табиғатты әрі айрықша, әрі шартты қалыпта алып бейнелеу романтизмнің бір ерекшелігі десек, соның бір көрінісі –Мағжанның Жиіленді қара орман өлеңі. [4,194]. Мағжан мен Абай табиғат лирикаларының қаншалықты алшақтағанын сараласақ, М.Әуезовтің мына пікірін аңғарамыз: Тегінде пейзаждың өзін суреттеуде көп ақын өздерінің стильдік өзгешелігін анық аңғартады. Ш.Елеукуенов Жаңа жолдан (1989) кітабында былай деп еді. Мағжан Жұмабаев нақтылы өмірден әлдебір мистикалық , сиқырлы дүниеге ауытқуға әуестенеді. Ал Әуезов керісінше, Абайды сүйетінін айта келіп , Бұдан соң Мағжанды сүйемін. [7,407].

Мағжанның кесек те күрделі шығармаларына өзек болған алтын арқау — ол ұлт-азатшыл идеядан нәр алған азатшылдық рух. Ұлт рухын асқақтатуды мұрат тұтқан ақынның жоғарыда аталған поэмаларының қай-қайсысында азатшыл сарын көркемдік оймен тұтас өріледі. Сырттай қарағанда аңыз бен ертегі желісіне құрылған Мағжан туындыларында ақын қиялы өмір шындығымен астасып, соны көркемдік шешім табады. Мағжанның жоғарыда аталғандай «Педагогика» атты ғылыми еңбегі барын жақсы білеміз. Бұл еңбектің алғаш басылымы 1922 жылы 15 қыркүйегінде жарық көрген. Мағжанның бұл кітабы он бес бөлімнен тұрады. Мағжан өзінің осы педагогикасын 14 ірі бөлімнен



құрып, әр бөлімінде педагогика ғылымын жан-жақты саралап, болашақ ұрпақ тәрбиесін беруде таптырмас көмекші құрал етіп қалдырған. [2,149] . Мағжан Жұмабаевтың педагогикасының мақсаты: 1. Ақыл тәрбиесі 2. Құлық тәрбиесі 3. Сұлулық тәрбиесі 4. Дене тәрбиесі. Ақыл тәрбиесі-түзу ойлайтын, дұрыс шешетін, дәл табатын болса. Құлық тәрбиесі –жамандықтан жаны жиреніп, жақсылықты жаны тілеп тұратын болса. Сұлулық тәрбиесі- сұлу сөз, сиқырлы үн, әдемі түрден ләззат алып, жан толқытатын болса. Дене тәрбиесі – ыстық-суық, аштық жалаңаштық, тұрмыста жиі ұшырайтын. Тәрбиенің бұдан басқа да бірнеше түрлері бар. Автордың төрт тәрбиеге баса көңіл бөлуі сол заманның талабынан туған көзқараспен астасып жатыр. Бүгінгідей экономикалық экологиялық және құқықтық тәрбие ол жылдарды (1930) онша актуальды мәселе болмаса керек. Осы тәрбиенің төрт түрін тәлпіштеп түсіндіре келіп, былай дейді: «Егер де адам баласына осы төрт тәрбие тегіс берілсе, оның тәрбиесі түгел болғаны. Бала берік денелі болса, түзік ойлайтын, дұрыс шешетін , дәл табатын ақылды болса, сұлу сөз, сиқырлы әуен, әдемі түрден ләззат алып, жан толқындырарлық болса, жамандықтан жаны жиреніп, жақсылықты жаны тілеп тұратын құлықты болса ғана адам баласының дұрыс тәрбие алып, шын адам болғандығы...Балам адам болсын деген ата-ана осы төрт тәрбиені дұрыс орындасын..-деу арқылы Мағжан Жұмабаев тәрбие мақсатын айқындап береді. М.Жұмабаев орыс педагогикасының атасы Ушинскийше, педагогиканың жан сырын терең зерттейтін психология ғылымы мен байланыстыра қарастырып, қазақтың халық педагогикасын ғылыми тұрғыда зерделеп, болашақ ұрпақтың тәлім-тәрбиесінің қажетті құнды дүниелер қалдырып кеткен.

**Пайдаланылған әдебиеттер:**

1. Мағжан Жұмабаев «Сүй жан сәулем» Атамұра
2. Мағжан Жұмабаевтың көп томды шығармалары. Алматы «Жазушы» 198жыл
3. М.Жұмабаевтың шығармалары. Алматы «Жазушы» 1989жыл
4. Елеуқенов «Мағжан Жұмабаев» Алматы «Білім» 1990 жыл.

**МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАЛАРДЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ АЯСЫНДАҒЫ  
САРАПТАМАЛЫҚ ТАЛДАУ ОРТАЛЫҚТАРЫНЫҢ МАҢЫЗЫ**

*Ошан Баян  
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ  
Ғылыми жетекші: Ахмаганбетов Р.М.  
Саяси ғылымдарының магистры*

Қазақстан Республикасы өз егемендігін алғаннан кейін ел экономикасын нығайту, әлеуметтік саясатын жақсарту, әлемдік аренада өз орнын табу үшін көптеген мемлекеттік бағдарламаларды іске асыруды жолға қойған болатын. Кейбір бағдарламалардың алға қойған мақсаттары жартылай ғана іс жүзінде көрінсе, нәтижесі жоқ, алға қойған мақсаттары орындалмаған қаншама бағдарламалар бар. Бұл бағдарламалар үшін мемлекет қаржысынан қыруар ақша бөлініп, жүзеге асырылуына көптеген адамдар жұмылдырылған болатын. Аталған бағдарламалардың мазмұны, алға қойған мақсат-міндеттері мемлекеттің дамуына біршама көмегін тигізу керек еді. Ендігі кезекте қойылатын сұрақ: «Бұл бағдарламалар неге толыққанды жүзеге аспайды?». Қазақстанның негізгі мәселесі де осыда жатыр, мемлекеттік бағдарламалардың жұмыс істемеуіне байланысты, алдыға қарқынды жылжу әлі толыққанды көрінбейді. Төменде біз осы сұраққа жауап іздеп көрейік.

Ең бірінші, осы күнге дейін жүзеге асырылған мемлекеттік бағдарламалар аясына тоқталып өтсек. Мысалы, ҚР экономикасын дамыту үшін, 2014 жылдың 1 тамызында Президенттің № 874 жарлығы бойынша «Қазақстан Республикасын индустриалдық-инновациялық дамыту» бағдарламасын бекітті. Бағдарламаның негізгі мақсаттары:

- Өңдеу өнеркәсібін озыңқы дамыту;
- Басым секторларда тиімділікті арттыру және қосылған құнды ұлғайту;
- Өнімді жұмыспен қамтуды ұлғайту;
- Шикізат емес тауарларды өткізуге арналған нарықты кеңейту;

Енді осы мемлекеттік бағдарлама бойынша салынған зауыттарға назар аударсақ.

Арыс ауданында ашылған қызанақ өндіріс зауыты, өкінішке орай, өз жұмысын 2015 жылы тоқтатуға мәжбүр болған. Зауыттың мақсатының бірі – Ресей мен Украинаға тауар жөнелту болып саналған. Бірақ, 2015 жылы бұл жұмыс тіпті басталмағаны айқын болып шықты. Келесі зауыт 2011 жылы Қарағанды қаласында үлкен салтанатпен ашылған «Қаз Авиа Спектр» шағын ұшақтар жасайтын зауыт болды. Нәтижесінде, аталмыш зауыт бірде-ір ұшақ шығармай 2016 жылы жабылып, сатылымға шығарылды. Ал келесі зауыттардың ашылуына ҚР Президенті өзі қатысып, салтанатты түрде ашқан

болатын. Солардың бірі – “Caspiy elecrtionics” атты инновациялық жоба Ақтау қаласында 2011 жылы ашылған. Өндірістік зауыттың мақсаты – планшет пен плазмалық телевизорлар шығарумен айналасу болып көзделген. Жобаны жүзеге асыруға мемлекет қазынасынан 800 млн. Теңге қаражат бөлінген екен. Қазақстан тәуелсіздігінің 20 жылдығына орай ашылған кәсіпорын шығыны көбейіп, 2013 жылы жабылып қалған. Тергеу кезінде бұл зауытта бірде-бір техниканың шығарылмағаны айқындалып, ал сатылған планшеттер Қытай елінен сатып алынып, өзіміздің отандық өнім ретінде сатылғаны анықталды.

Тағы бір салтанатты түрде ашалып, көп ұзамай жабылған зауыт – «Азия керамик». Кәсіпорын Шымкент қаласында орналасып, 250 адамды жұмыспен қамту керек болған. Алайда кәсіпорын 2011 жылы жабылып, 2014 жылы сауықтыру жұмыстары жасалған [1].

Көріп отырғанымыздай бұл зауыттардың барлығының алға қойған міндеттері ҚР өндірістік саласын дамыту болып табылғанымен, мемлекеттік бюджетке зардап алып келгеннен басқа нәтижесі көрінбейді.

ҚР 2007 жылы халыққа сапалы білім беру мен халықты жақсы медицинамен қамтамасыз ету мақсатында «100 мектеп, 100 аурухана» бағдарламасын қолға алды. Бұл бағдарламала бойынша салынған Көкшетау қаласындағы аурухананың жағдайы қазіргі таңда сын көтерер емес. Сол сияқты Семей қаласында 2017 жылы бағдарлама бойынша салынған 50 мың шаршы метрлік Қалалық жедел жәрдем ауруханасының тегістей электрқуатымен қамтамасыз етілмей отырғаны, небары 12 мың шаршы метр қолданылып отырғаны белгілі болды. Оған дейін ауруханада жылу мәселесі көтерілген. Яғни, хирургия, реанимация бөлімдері бос қалған[2].

Айта кетер болсақ, 2012 жылы Қаржы полициясы «100 мектеп, 100 аурухана» мемлекеттік бағдарламасы аясында келтірілген бюджет шығыны - 1,5 млрд. теңгені құрағанын жариялаған болатын.

Ендігі кезекте мемлекеттік бағдарламаларды қадағалайтын, бақылайтын мемлекеттік мекемелер мен органдардың жұмыстарын қарастырып өтсек. Ұлттық қауіпсіздік комитеті, есеп комитеті, экономикалық қылмысқа және сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес агенттігі, мемлекеттік және жергілікті басқару мекемелері.

Мемлекеттік бағдарламаларды қадағалайтын орган ретінде, ең бірінші, Ұлттық Қауіпсіздік Комитетінің міндеттеріне тоқталсақ. ҚР Ұлттық қауіпсіздік комитетінің міндеттерін «ҚР Ұлттық қауіпсіздік туралы Заңы», «ҚР Ұлттық қауіпсіздік комитеті туралы ереже» негізінде қарастырамыз. Ұлттық қауіпсіздік Заңында 14 бабының 14 және 15 тармақтарында былай баяндалады:

14) қаржы саласындағы уәкілетті орган – қаржы мониторингін жүзеге асыратын және қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыруға (жылыстатуға) және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл бойынша шаралар қолданатын, салық, кеден және бюджет заңнамасының сақталуын, мемлекеттік мүліктің ұтымды пайдаланылуын және сақталуын, экономикалық және қаржылық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі қызметті ведомствоаралық үйлестіруді қамтамасыз ететін, сондай-ақ экономикалық және қаржылық қызмет саласында адамның және азаматтың құқықтарына, қоғам мен мемлекеттің мүдделеріне қылмыстық және өзге де құқыққа қарсы қол сұғушылықтардың алдын алуды, оларды анықтауды, жолын кесуді, ашуды және тергеп-тексеруді жүзеге асыратын орталық атқарушы орган;

15) индустрия және индустриялық-инновациялық даму саласындағы уәкілетті орган – елдің экономикасында өнеркәсіп пен өндірістің индустриялық-инновациялық және ғылыми-техникалық тұрғыдан дамуын қамтамасыз ететін орталық атқарушы орган;

Ұлттық қауіпсіздік Заңнамасы баптарында оның негізгі міндеттері 1-және 5-баптарда қарастырылады:

1) жеке адамның, қоғам мен мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласындағы мемлекеттік саясатты әзірлеу мен іске асыруға қатысу;

5) заңнамамен ұлттық қауіпсіздік органдарының қарауына жатқызылған қылмыстық құқық бұзушылықтарды анықтау, жолын кесу, ашу және тергеу[3].

Мемлекеттік бағдарламаларды тексеру және бақылау ісін жүргізетін органдардың келесі бірі – ҚР прокуратурасы. Мемлекеттік, жергілікті өкілді және атқарушы органдардың, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының мемлекеттік бағдарламаларды іске асыру барысын қадағалауды Прокуратура «Прокуратура туралы» Заңға сүйене отырып бақылау және қадағалау жасайды.

Мемлекеттік бағдарламаларды іске асыру барысында Прокуратура мемлекеттік бағдарламалар аясындағы құқық бұзушылықты жазалау, алдын алу және қадағалаумен айналысады.

Мемлекеттік бағдарламаларды қаражат аясында қадағалайтын комитет – есеп комитеті болып табылады. Аталған Есеп комитеті мемлекеттік бағдарлама аясында қанша қаражат жұмсалғанын, қаншасы игерілгенін анықтап, Парламент алдында жауап береді.

Келесі бір мемлекеттік бағдарламаларды тексеруші орган Қазақстан Республикасының Экономикалық және сыбайлас жемқорлықпен күрес жөніндегі агенттігі (қаржы полициясы) орган

болып табылады. Қазақстан Республикасының Экономикалық және сыбайлас жемқорлықпен күрес жөніндегі агенттігі (қаржы полициясы) органы – Қазақстан Республикасының президентке тікелей бағынатын және есеп беретін, экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында басшылықты, сондай ақ Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген сала аралық үйлестіруді, өзге де экономикалық, қаржылық және сыбайлас жемқорлық қылмыстар мен құқық бұзушылықтардың алдын алу, анықтау, жолын кесу, әшкерелеу және тексеру сияқты арнайы атқарушылық және рұқсат беру қызметтерін іске асыратын мемлекеттік орган.

Агенттіктің негізгі міндеттеріне төмендегілер жатады:

- мемлекеттің экономикалық қауіпсіздігін, кәсіпкерлік қызмет субъектілерінің, қоғам мен мемлекеттің заңды құқықтары мен мүдделері шектеріндегі өкілеттіліктерді қамтамасыз ету;
- мемлекетке залал келтіретін: сыбайлас жемқорлық, экономикалық және қаржылық қылмыстар мен құқық бұзушылықтардың алдын алу, анықтау, жолын кесу, әшкерелеу және тексеру;
- экономика саласындағы сыбайлас жемқорлықпен және қылмыспен күресудің мемлекеттік саясатын әзірлеуге және іске асыруға қатысу;
- қаржы полициясы органдарының жүргізуіне жататын мәселелер бойынша халықаралық ынтымақтастықты іске асыру[4,137-138б.].

Қазіргі кезде бұл агенттік атауы -Мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігі болып өзгерген.

Көріп отырғандай бұл органдардың барлығы тек қаржы мәселесін шешіп, құқықбұзушылықты жазалайтын органдар саналады.

Ал енді мемлекеттік бағдарламаларды мониторинг жасап, қадағалау үшін құрылған институттарды қарастырайық. **«Қазақстан Республикасының стратегиялық даму жоспарын, елді аумақтық-кеңістіктік дамытудың болжамды схемасын, мемлекеттік бағдарламаларды, мемлекеттік органдардың стратегиялық жоспарлары мен аумақтарды дамыту бағдарламаларын әзірлеу жөніндегі әдістемеді»** мемлекеттік бағдарламаларды мониторингілеу келсідей қағидалар бойынша жүреді:

- тиісті бағдарламаның ағымдағы жай-күйін тексеру;
- жасалып жатқан бағдарламаға қатысу;
- сыртқы және ішкі факторларға байланысты ағымдағы жұмысты өзгеру;

Мемлекет тарапынан бағдарламалардың іске асуын қадағалау үшін бірнеше институттар құрылған. Мысалы, «ҚР өнеркәсіптік дамыту жөніндегі комиссия», «Қазақстандық индустрияны дамыту институты» және т.б. Бұл институттар жұмыс істегенімен, мемлекеттік бағдарламалардан көптеген кемшіліктер айқындалып жатыр.

Ал енді шетел мемлекеттік бағдарламаларды қалай қабылдайтынын, кім қадағалайтынын қарастырып көрейік. Мысалы, Ұлы Британиядағы “Institute for Government” аналитикалық орталығы Британиядағы инфрақұрылымды дамытуға арналған бағдарламаны мониторинг жасау арқылы 2018 жылы конкурстан «Ең үздік аналитикалық орталағы» деген атқа ие болған. Бұл орталықтың қалай жұмыс істегеніне назар аударсақ. Аналитикалық орталық қалай қаражатты тиімді пайдалану керек, мемлекеттік жұмыскерлер бағдарламаны жүзеге тиімді асыру үшін не істеу керек, Ұлы Британия басқа мемлекеттерге қалай бәсекеге түсе алады деген сұрақтар аясында қарастырып, ең соңында өз ұсыныстарын жасаған болатын. Дәл осылай жұмыс істейтін Ұлы Британияда “The Progressive Policy Think Tank”, “Adam Smith Institute”, “Bow Group”, “Centre for Policy studies” сияқты т.б. аналитикалық орталықтар орналасқан. Мемлекет аналитикалық орталықтардың ұсынысын тыңдай отырып, артық қаражат жұмсау мен керек емес бағдарламаларды іске асырудан және тиімсіз жұмыстан өзін қорғайды[5].

Менің ойымша, Қазақстандық мемлекеттік бағдарламалардың дұрыс жұмыс істемеуі мемлекет пен аналитикалық орталықтардың, жергілікті сарапшылардың арасындағы қатынастың жоқтығы. Сондықтан, мемлекеттік бағдарламалар Қазақстан үшін тиімді жұмыс істеу үшін бағдарламаларға мықты аналитиктермен қатар, тарихшылар, саясаттанушылар және басқа да сол бағдарламаға сәйкес мамандар жұмылдырылуы керек. Мемлекеттік бағдарламаны мониторинг жасау кезінде тек қана кемшіліктері айтылмай, сонымен қатар ұсыныстарда айтылу тиіс. Ал мемлекеттік органдар тек жазалау ісіне көп көңіл бөлмей, қадағалау және қателіктерді түзетуге көбірек көңіл бөлінуі керек. Мемлекеттік бағдарламаны мемлекеттік мекемелер мен тәуелсіз аналитиктер бірге талқылай отырып қабылдауы керек. Яғни, мемлекет мемлекеттік бағдарлама құрылмас бұрын тарихи сананы ескеретін аналитикалық зерттеу институттарының бағдарламаға байланысты ұсыныстарын ескеру. Мемлекеттің бағдарламалардың дұрыс атқарылмауының тағы бір себебі, экономикалық, саясаттану және т.б. зерттеу институттарының мемлекеттік бағдарламалардың тиімді жүзеге асыру үшін, мемлекеттік пайданы ұлғайту үшін қарастырған ұсыныстарын ескеру керек. Бұл мемлекеттік бағдарламалардың қаншалықты қажет екендігін, халыққа қаншалықты тиімді болатынын қарастыра отырып саясаттану

институттарының өз жұмысын толыққанды атқаруына мүмкіндіктер беру керек. Бағдарламаны қабылдамас бұрын тек бір аналитикалық орталықтың емес, мемлекеттік емес аналитикалық орталықтардың ұсыныстарына жүгіну керек. Қазақстандық аналитикалық орталықар мен мониторинг жасайтын органдардың тағы бір кемшілігі-бағдарламаны тек берілген құжаттар арқылы қадағалауы. Қазақстан аумағының үлкендігі мен халықтың менталитетінің айырмашылығына байланысты орталықтар әр аумақта өзінше мониторинг жүргізу керек. бұның басты себебі, әр аймақтық бағдарламаны қабылдап, іске асыруының өз мәселелері бар. Егерде мемлекеттік бағдарламалар өз деңгейінде қадағаланып, атқарылатын болса, Қазақстан экономикалық, әлеуметтік, мәдени жағынан жан-жақты дами бастайтын болады.

**Пайдаланылған әдебиеттер:**

1. Асылхан Мамашұлы, «Назарбаев ашып, қайта жабылған жобалар» [https://www.azattyq.org/a/kazakhstan\\_nazarbaev\\_opened\\_factories\\_that\\_do\\_not\\_work/25033218.html](https://www.azattyq.org/a/kazakhstan_nazarbaev_opened_factories_that_do_not_work/25033218.html)
2. Ш.Жаркымбек, «Дағдарған бағдарлама» <http://old.zhasalash.kz/ekonomika/737.html>
3. <http://adilet.zan.kz/>
4. Нұрғазина Р.А., -Алматы, 2014. «Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі»
5. <https://www.theguardian.com/politics/2013/sep/30/list-thinktanks-uk>

## **РОЛЬ ПРОЕКТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ШКОЛЬНИКОВ В ОСВОЕНИИ ДУХОВНО-НРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ ОБЩЕСТВА**

*Жданова А.А. студентка 3 курса специальности «Социальная педагогика и самопознание» факультета философии и политологии, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы,*

*e-mail: [teawithmint9@bk.ru](mailto:teawithmint9@bk.ru)*

*Научный руководитель:*

*Пузикова С. М., докт. пед. наук, проф. кафедры педагогики и образовательного менеджмента Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы,*

*e-mail: [puzikova.svetlana@inbox.ru](mailto:puzikova.svetlana@inbox.ru)*

Духовно-нравственное развитие сегодня есть главное условие успешного и поступательного развития казахстанского общества. Ведь, человеческий фактор, обеспеченный духовно-нравственными императивами, - важное преимущество не только в конкурентной борьбе государств за выживание, но гарант формирования гармоничного общества социально ответственных граждан, социального, правового государства, гуманистического по своей сути. На этом пути движения, как отмечает Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев, наша страна не должна утратить собственную идентичность, богатую духовную культуру, нравственные приоритеты.

В статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» он пишет: «Новая модернизация не должна, как прежде, высокомерно смотреть на исторический опыт и традиции. Наоборот, она должна сделать лучшие традиции предпосылкой, важным условием успеха модернизации» [1].

Какие традиционные ценности служат предпосылкой успеха на пути преобразований общества и поиска консолидирующих ценностей? Академик А.Н.Нысанбаев прежде всего выделяет коллективистские начала культуры казахского народа. Он анализирует особенности развития Казахстана и отмечает, что «мы» в казахском обществе всегда было сильнее «я». Это помогало выстоять человеку в самые непростые периоды развития истории (знаменитый казахский обычай «асар»- взаимовыручка). Гостеприимство и уважение к старшим, семейные ценности и дети как главное богатство казахской семьи; любовь к родной земле, поклонение ей и бережное, уважительное отношение к духовной свободе других народов – это есть для любого казахстанца безусловное благо и важнейшее объединяющее духовное начало, сохраняет особую значимость по сей день [2].

Духовно-нравственное развитие, воспитание личности современного школьника и формирование гражданина – две взаимозависимые проблемы. Известно, что духовно-нравственное развитие личности ребенка предполагает формирование следующих обязательных ценностных ориентаций: 1) признание важности соблюдения общечеловеческих ценностей и культурных ценностей конкретного общества, где родился и живет человек; 3) уважение этнокультурных и религиозных традиций других народов; 4) уважительное отношение к историческому прошлому и старшим поколениям; 5) признание важности труда в жизни человека, уважение к труду других людей; 6) интерес к научному знанию, понимание знания как ценности, уважительное отношение к учителям; 7) признание семейных ценностей, уважительное отношение к родителям; 8) формирование гражданской позиции, уважительное отношение к социальным и социально-политическим основам стабильного

существующего общества и государства; 9) признание необходимости саморазвития через самопознание через всю жизнь. По сути, в этом ценностном комплексе сконцентрированы программные цели самопознания и самосовершенствования человека.

Во главе такого ценностного мышления находится концепция взаимосвязанного мира, утверждающего, что наш мир — это мир гармонии, целостного человека. Поэтому важно научиться видеть то общее, что объединяет окружающий мир и человека, характеризует его как частицу целого. Все человечество объединяет гуманистическая ценностная ориентация, - «аксиологическая пружина», придающая активность всем остальным звеньям системы аксиологии [3].

С.А. Назарбаева отмечает: «На рубеже веков мы почему-то вдруг решили, что главная цель воспитания – научить ребенка нажимать кнопки компьютера и сносно болтать по-английски. И вот он уже готов – человек новой формации! А то, что это дитя не умеет отличить добро от зла, понять и разделить боль ближнего, нас, в общем-то, не волнует. . . . Мне хочется, чтобы дети с малых лет освоили искусство быть всегда здоровыми и счастливыми, чтобы учились и росли, обретая мудрость жизни и счастье в служении человечеству. Чтобы осознавали, кто они есть, для чего живут и к чему должны стремиться. Познать себя должен каждый». Она была инициатором создания Программы Духовно-нравственного образования через освоение курса «Самопознание».

Главная идея реализации Программы - помочь современной молодежи стать человечнее, сохраняя исторические корни культуры и духовности, преумножая культурный потенциал человечества через собственную деятельность. С 1 сентября 2010 года учебный курс самопознания работает в системе непрерывного образования Республики Казахстан. Учебный предмет «Самопознание» был введен в учебный процесс школ, колледжей педагогических вузов после 9-летнего эксперимента, в котором приняли участие 184 экспериментальные площадки – детские сады, школы, колледжи, Каз ГосЖен ПУ. В каждом регионе страны работали пилотные проекты курса. Сотрудники Института гармоничного развития человека Центра «Бобек» осуществляли научно-методическое сопровождение деятельности пилотных организаций образования, разрабатывали программы и методические рекомендации для педагогов самопознания, осуществляли мониторинг образовательного процесса, проводили и проводят обучающие семинары, педагогические форумы регионального, республиканского и международного значения. Одновременно осуществлялось педагогическое просвещение родителей школьников.

В настоящее время учебный курс «Самопознание» позволяет целенаправленно реализовывать задачи программы духовно-нравственного образования детей и учащейся молодежи. В условиях мирового духовного кризиса это – важный элемент формирования «иммунитета» против безнравственности и пассивности личности в общественной жизни.

Лучший опыт нравственно-духовного образования детей и учащейся молодежи изучается специалистами, обобщается и распространяется через средства массовой информации. Площадками для обмена опытом являются в настоящее время научно-методический журнал «Самопознание.KZ» и интернет-портал [www.ozin-ozit-anu.kz](http://www.ozin-ozit-anu.kz).

Программа «Самопознание», инициированная Сарой Алпысовной Назарбаевой и реализуемая в школьных программах республики, отвечает ключевым интересам нации, так как направлена на воспитание высоконравственного и духовно богатого гражданина, патриота своей страны.

В настоящее время самопознание как принцип жизни осваивается, в основном, на школьном уроке, в учебном классе. Вовлечение школьников в системную, долговременную проектную деятельность позволит практически закрепить, через деятельность, значимость тех основных ценностей человеческого бытия, которые являются незаменимыми («сделай добро сам», «твори любовь и добро своими руками здесь и сейчас»).

Широкое участие в проектной деятельности позволит вовлечь в этот созидательный процесс практически все современное поколение, последовательно сформировать искомые духовные качества. Ведь известно, что проектная деятельность – педагогическая технология, ориентированная *не на интеграцию фактических знаний, а на их применение* на деле путем самообразования и самосовершенствования.

Такая деятельность предполагает решение актуальной человеческой проблемы путем интегрирования знаний, умений из различных областей науки, техники, технологии. И это открывает новые горизонты действенной реализации государственной программы по модернизации общественного сознания казахстанского народа через образовательную деятельность.

На данный момент проектная деятельность конечно применяется в программе учебного предмета самопознания. но не так широко и систематично и комплексно.

Проектная деятельность в тетради ученика, рассчитана на один учебный год.

План и ход подготовки проекта отражается в дневнике проекта, в тетради ученика. На третьем этапе работы над проектом ученик приступает к его воплощению в жизнь [4].

Дети разных возрастов с удовольствием участвуют в таких проектных мероприятиях, как «Минутка тишины», «Успокойся и направь мысли в нужную сторону», «Нас учат доброте», «Способность показать себя», др. Но только в том случае удастся реализовать проектную цель, если существует заинтересованность с «двух сторон». А сама деятельность является систематической и долговременным проектом, а не разовым мероприятием

В преподавании предмета «Самопознание» используются традиционные методические приемы обучения: позитивный настрой и круг «От сердца к сердцу», «Круг радости», «Наедине с собой», «Чтение», «Цитата урока», «Беседа», «Размышление над ситуацией», «Помечтаем», «Творческая деятельность». Возникает потребность расширять и совершенствовать методики, соединяя теорию с практикой жизни. и таким органичным соединением является комплексная всеохватывающая проектная деятельность через уроки самопознания.

Известно, что в системе образовании Республики в настоящее время происходит смена вектора в сторону модели 4К: креативность, критическое мышление, коммуникабельность и умение работать в команде [См.: Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана. 5 октября 2018 г. резиденция "Акорда", г. Астана]. Перед проектной деятельностью в этом плане открываются широкие перспективы, поскольку именно проектная технология поможет в творческой, наполненной высоким духовным смыслом поведении детей, создать условия для формирования искомых компетенций.

Технология проектного обучения в контексте формы проведения урока «Самопознание» имеет огромный потенциал позитивного воздействия. Воспитание духовно-нравственных ценностей, через практические дела, принесут детям чувство вдохновения, мотивируя на новые добрые дела.

Такая проблематика проектной деятельности, как «Не виртуальное, а реальное общение – путь к успеху», «Мой любимый город», «Моя школа – школа будущего», «Подари доброе слово», «Благотворительная ярмарка в поддержку детей детского дома», «Уважай старость», «Посади свое дерево/цветок», «Чистая душа», «Единство слова и дела», «Красота моего мира» и т.д. обеспечивают освоение в практике участия в коллективном творческом деле важнейших дефицитных духовных качеств. Это, в первую очередь, стремление жить в единстве слова и дела, верить в безграничность своих возможностей, умение проявлять безусловную любовь, щедрость души, чуткость, навыки бескорыстного служения обществу, социальная ответственность, самообладание, умение позитивно мыслить, скромность, умение быть «здесь и сейчас», уравновешенность и ряд других важнейших нравственных ориентиров, что в глобализующемся мире во многом утратили свою значимость и востребованность.

Каждая тема проекта открывает возможность использования разнообразных вариантов позитивной, общественно-полезной, деятельности. Это творческие, информационные, исследовательские, практикоориентированные проекты. В проектной деятельности, в этом коллективном, объединенном общими целями и ценностями движении к добрым делам, вырабатывается привычка не ждать перемен к лучшему, а лично участвовать в созидании нового и прекрасного. Это та деятельность, которая на деле обнаруживает значимость каждого человека, повышая самооценку личности, определяя благородные приоритеты и общественно-значимые цели молодого человека. В этом непреходящая значимость проектной деятельности для современного поколения молодежи, призванной сохранить преемственность духовной культуры старшего поколения.

#### Список использованной литературы:

1. Статья Президента РК Н. Назарбаева "Взгляд в будущее: Модернизация общественногосознания"//Режимдоступа:[http://www.akorda.kz/ru/special/events/akorda\\_news/press\\_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya](http://www.akorda.kz/ru/special/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya).
2. Нысанбаев А. Н. Мир ценностей современного Казахстана // Режим доступа: <https://e-history.kz/ru/contents/view/977>.
3. Педагогика: Учебное пособие для студентов педагогических учебных заведений / В.А.Сластенин, И.Ф.Исаев, А.И.Мищенко, Е.Н.Шиянов. — М.: Школа-Пресс, 1997. — 512 с.
4. Самопознание: Тетрадь ученика 5 класс / А. А. Карабутова, Г. И. Калиева, Е. М. Лосева, Т. В. Рудькова. – Алматы: ННПОЦ «Бөбек» – 2017. – 102 с.]

## ПРОФЕССОР К.Ж.ҚОЖАХМЕТОВАНЫҢ ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ЖАСТАРДЫҢ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ «ӨЗІН-ӨЗІ» ТАҢУ ПӘНІ МАЗМҰНЫНДА КӨРІНІСІ

Ә.Т. Зиядинова.,

*ал-Фараби ат. ҚазҰУ, Әлеуметтік педагогика және  
өзін-өзі тану мамандығының 4 курс студенті*

К.А. Есенова.,

*ал-Фараби ат. ҚазҰУ, Педагогика және білім беру  
менеджменті кафедрасының аға оқытушы*

XXI ғасырдағы адамның руханилығы, оның шығармашылық интеллектісі, жаңалықтарға ашықтығы қоғамның негізгі капиталы ретінде бағаланады. Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңында «Әрбір адамның зияткерлік дамуы, психикалық-физиологиялық және жеке ерекшеліктері ескеріле отырып, халықтың барлық деңгейдегі білімге қолжетімділігі, білім берудің зайырлы, гуманистік және дамытушылық сипаты, азаматтық құндылықтардың, адам өмірі мен денсаулығының, жеке адамның еркін дамуының басымдығы, жеке адамның білімдарлығын ынталандыру және дарындылығын дамыту мәселелері» айрықша атап көрсетілген.[1]

*Қазақтың ұлы ғалымы Шоқан Уәлиханов «Халықтың кемеліне келіп өркендеуі үшін ең алдымен, азаттық пен білім қажет» деп айтқан еді. Біздің ел – азаттық алған, тәуелсіздікке қол жеткізген, еркін ел. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев «Біз болашаққа көз тігіп, тәуелсіз елімізді «Мәңгілік Ел» етуді мұрат қылдық» деп, еліміздің болашақ бағдарын белгілеп берді. Сондай-ақ Мемлекет басшысы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында білімнің маңыздылығын былайша айқындап берді: «Табысты болудың ең іргелі, басты факторы білім екенін әркім терең түсінуі керек. Жастарымыз басымдық беретін межелердің қатарында білім әрдайым бірінші орында тұруы шарт. Себебі құндылықтар жүйесінде білімді бәрінен биік қоятын ұлт қана табысқа жетеді». [2]*

«Өзін-өзі тану» рухани-адамгершілік білім беру бағдарламасының авторы Сара Алпысқызы адамгершілік, имандылық, тазалық, ізгілік тақырыбында ой толғаған «Өмір әдебі» («Өмір әдебі», 2003 жыл) деп аталатын еңбегінде «Ғасырлар бойы әр елдің халықтары осы біз кіміз, не үшін өмір сүріп, қайда кетеміз, өміріміздің мағынасы неде, басты адами бағдарларымыз қандай болуы тиіс?» деген сауалдар төңірегінде іздене отырып, «тіршіліктің осынау мәңгілік сұрақтарына жауап беру үшін жалпыадамзаттық құндылықтарды қайта жандандырып, өзіміздің бастапқы қайнар көзімізге оралу керектігіне бір сәт те күмәнданбайтынын» айтады. [3]

Сондай-ақ Сара Алпысқызы «Руханияттың кәусар бұлағына апаратын жолды іздеу – бүгінгі таңда өмір сүріп келе жатқан адамдардың әрқайсысының және баршамыздың басты міндетіміз» екенін көрсете келе, «Жаңа ғасырдың басында ересектер өміріне қадам басқан жас жеткіншектер бұрынғыдай емес, мүлде басқа өмірге бейім болуы керек. Білімді адам санатында аталуы үшін қазіргі жасөспірімге негізгі пәндерді жан-жақты игеру және жақсы талдау қабілетінің болуы аздық етеді. Ол өмірдің барлық шытырмандарын пайымдай білуі, кез келген тығырықтан парасатпен абыройлы шыға алуы тиіс» деп, өзін-өзі тануда, өмірді тануға жанаша бағытта қарау керектігін меңзейді.[4]

Ғылымды өзара сабақтастықта зеріттеп, ондағы ой-пікірлерді мазмұндық-құрылымдық жағынан интеграциялық тұрғыда қарастыру, қазіргі оқыту мен тәрбиелеудегі ұстанымдардың бірі дейтін болсақ, К.Ж.Қожахметованың соңғы жылдары «Өзін-өзі тану» рухани-адамгершілік білім беру бағдарламасымен айналысуы мұның айғағы болмақ. Ол жоғары мектепте «Өзін-өзі тану», «Өзін-өзі тану: теория және практика», «Өзін-өзі тану пәнін оқыту әдістемесі» оқу курстарының типтік оқу бағдарламаларын дайындап, «Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану» мамандығы бойынша білім алушыларға дәріс оқып, рухани-адамгершілік құндылықтар негізінде болашақ мамандарға кәсіби білім берудің озық үлгісін танытты.[5]

Оқу жоспарына дербес «Өзін-өзі тану» оқу пәнін енгізу идеясының өзектілігі, адамның рухани мәні мен оны тануға мүмкіндік беретіндіктен тұлғаның рухани-адамгершілік тәрбиесінің мәнін егжей-тегжейлі талдауға бағыттайды.

Осы орайда К.Ж.Қожахметованың тұжырымдамасында бұл мәселеге жаңа тұрғылар негізінде рухани-адамгершілік тәрбиенің мәнін қайта ұғынуға талпыныс жасалынады. Бұл тұжырымдамада:

· рухани-адамгершілік тәрбие процесінің өзіндік мәні және оның басқа да әлеуметтік-біліми процестерден ерекшелігі;



· көптеген әлеуметтену факторлар жүйесіндегі рухани-адамгершілік тәрбие процесінің орны мен қызметтері;

· технологиялық ережелер мен тиым салуларға айналатын рухани-адамгершілік тәрбиенің құралдары анықталады.

К.Қожахметова өзін-өзі тану пәнін этноәлеуметтік-рөлдік тұрғысы жағынан қарастырады. Оның маңыздылығы адамды жастайынан бастап, өмірінің соңына дейін этноәлеуметтік рөлдерге тарту болып табылатындығын баса назарға алады. Негізгі құралдары – салттар мен этноәлеуметтік рөлдердің мазмұны.

К.Ж.Қожахметованың тұжырымдамалы тұрғысына сәйкес әр адам белгілі бір этностың өкілі ретінде этноәлеуметтік рөлдерді игерудің арқасында өзінің дамуында бірнеше этникалық сатылардан (инкультурация) өтеді. Әрбір этноәлеуметтік рөл белгілі бір этнос өкілінің берілген тұлғалық сапасы мен қызметі, осы рөлді орындауға қатысты міндеттерінің «жиынтығы» болып табылады.

Педагогикалық көзқарас тұрғысынан этноәлеуметтік-рөлдік тұрғы этникалық тәрбиеде маңызды рөл атқарады. Этноәлеуметтік рөлдік тұрғы идеясын қолданып, қазақ халқының этникалық тәрбиесінің ерекшеліктері мен маңыздылығын анықтай отырып, этноәлеуметтік рөлдік тұрғы қазақ халқында ерте заманнан-ақ бар екендігіне және оның дұрыс нәтиже беретіндігіне көз жеткізген. Этнопедагогтардың міндеті – этноәлеуметтік рөлдердің тәрбиелік мүмкіндіктерін, оның белгілі бір дәстүрлер мен салттарға қатынастарын тереңірек зерттеу.

Қазіргі қазақ мектебіндегі тәрбие жүйесіне этноәлеуметтік тұрғы өте қажет. Ал, өзін-өзі тану пәніне кешенділік жағынан талап қойса, онда бір этноәлеуметтік рөлді меңгеру оның меңгерілуі мен іске асырылуы аясында төмендегі мәселелерді кешенді түрде шешеді деп тәрбиенің алты түрін 1-кестеде көрсетеді: [6]

1-кесте

1	<b>адамгершілік тәрбиесі</b>	- Міндеттері – адамилық, бітімгерлік, байсалдылық, мейірімділік, үлкенді сыйлау;
2	<b>ақыл-ой тәрбиесі мен дүниетаным қалыптастыру</b>	- мақсатында - әрбір рөл тек қана табиғат заңдарын ғана емес, сондай-ақ, қоғамдық өмір, әлем заңдарын қатаң сақтай білуді ұсынады;
3	<b>дене тәрбиесі</b>	- мақсатында - әрбір рөл белгілі бір жас деңгейінде тәнін жетілдіруде межеге ұмтылуды ұсынады. Ер балалар үшін бұл – атқа міну, садақ ату, ал қыздар үшін - әсем де сыпайы жүріс-тұрыс, сымбаттылық;
4	<b>еңбек тәрбиесі</b>	- мақсатында әрбір рөл сәби жастан бастап белгілі бір іскерлік пен дағдыларды игеруді қарастырады;
5	<b>эстетикалық тәрбие</b>	- мақсатында - рөлді игеру адамның сыртқы бейнесінде ғана көрінетін әдемілікті қалыптастыру емес, сондай-ақ өзін-өзі ұстауда, тіл табысуда, кез келген істі орындауда, деннің саулығы тек қана тәннің емес, сонымен қатар моралдық салауаттылық қалыптастыруды пайымдайды;
6	<b>елжандылық тәрбие</b>	- мақсатында - рөлді игеру туған жердің экологиялық жағдайын ойлау, оны жауығушылардан, сонымен қатар сезімсіздік қатынастардан қорғауды ұсынады.

Қазіргі таңда өзін-өзі тану пәні арқылы этноәлеуметтік рөлдермен әлеуметтендіруді диалектикалық бірлікте байланыста қарау, әлеуметтік рөлдерге: адамзат, еңбекқор, отбасы мүшесі, Отан қорғаушы ретінде меңгерту мен орындауға дайындау өте қажет.

Сонымен К.Ж.Қожахметованың тұжырымдамасында адамның рухани-адамгершілік тәрбиесінің мәні мен мазмұны қарастырылған.

Рухани адамгершілік тәрбие – тәрбие мазмұнындағы бірнеше бағыттардың жалпыланған тақырыбы. Рухани-адамгершілік тәрбиесінің мазмұнына адамгершілік, руханилық, этикалық, елжандылық, этникалық, көпмәденилік және саяси тәрбие кіреді.

Рухани-адамгершілік тәрбиесінің мақсаты - адамның үйлесімді және тұрақты дамуын қамтамасыз ететін адамгершілік санаға, сезімдер мен мінез-құлыққа негізделген өмірге құнды қарым-қатынасты қалыптастыру.[7]

К.Ж.Қожахметова бойынша өзін-өзі тәрбиелеу өзін-өзі танудан басталады. Өзін-өзі тану - өзін-өзі тәрбиелеудің қажетті қыры және алғы шарты. Өзіндік таным адамға не және қалай өзгереді, қандай сапалар табысты немесе сәтсіз тәрбиеленеді деген ақпараттарды береді. Өзіндік таным – өзіңе өзіңнің



қарым-қатынасың және өзінді білуіңнің біртұтастығы. Өзіндік танымның негізгі шарты тұлғаның белсенді әрекеті болып табылады. Қорытындылай келе, К.Ж.Қожахметова бойынша өзін-өзі тәрбиелеу өзін-өзі танудан басталады және ол өзін-өзі тану пәніндегі қажетті рухани-адамгершілік құндылықтарды ерекше бағалай келе төмендегідей түрде жіктейді:

Жалпы адамзаттық:

- Отан, отбасы, тәрбие, білім, махаббат, достық, бейбітшілік, теңдік, бостандық, ана, дін, өнер, жауапкершілік, адалдық, отансүйгіштік, сенім, ерлік, азаматтық, сыйластық, түсініспеншілік, мейірбандылық.

Ұлттық:

- Ар, намыс, ана тілі, діл, рух, тәубашылдық, ризашылық, Отанның тарихы, туған жер, ізеттілік, парасаттылық, рахымшылдық, қанағатшылық, ата салты, дәстүр, жеті атасы, шежіресі. [8]

### Резюме

В статье рассматривается потенциал духовно-нравственного воспитания студентов на основе анализа педагогических и научно-методических трудов К.Ж.Кожакметова.

**Ключевые слова:** духовно-нравственные ценности, самопознание, образования, нравственное воспитание, теория и практика самопознания, методика самообучения, мировоззрение.

### Summary

The article discusses the potential of spiritual and moral education of students based on the analysis of pedagogical and scientific-methodical works of K.Kozhakhmetov.

**Key words:** spiritual and moral values, self-knowledge, education, moral education, theory and practice of self-knowledge, self-learning methods, worldview.

### Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Білім туралы заңы // Егемен Қазақстан. – 15 тамыз. – 2007. – 5-8 бб.
2. Назарбаев Н.Ә., «Мәңгілік ел» - Алматы, 2014.
3. Назарбаева С.А. Өмір әдебі. Алматы. 2001. – 96 б.
4. “Егемен Қазақстан” газетінде жарияланған, № 29, 2018 ж. 12 ақпан
5. Бекзат болмыс. Естеліктер жинағы. Кұраст. Ш.Т.Таубаева, С.С.Қоңырбаева. Алматы, 2016. - 25-28б
6. Қожахметова К.Ж. Казахская этнопедагогика: методология, теория, практика. - Алматы: Гылым, 1998.
7. «Өзін-өзі тану» пәніне кіріспе. Оқу құралы /Жасаған және құрастырғандар: У.И.Ауталипова, И.Ә.Әбеуова, М.Қ.Бапаева, Г.М. Касымова, К.Ж.Қожахметова, Х.Т. Шерьязданова. Алматы, 2006 жыл
8. Қожахметова К.Ж. Этнопедагогика - Оқу құралы, - Алматы: Қарасай 2012

## КАК НОВЫЕ ПОДХОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ СПОСОБСТВУЮТ АКТИВИЗАЦИИ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ НЕРОДНОГО ЯЗЫКА

*Шнарбекова Молдир Какпанбаевна  
учитель русского языка и литературы  
средняя школа имени Толе би*

*«Есть только один способ побудить  
кого-либо что-то сделать.*

*И он заключается в том,  
чтобы заставить другого человека  
захотеть это сделать.*

*Помните: другого способа нет».*

Дейл Карнеги

В настоящее время традиционное обучение претерпевает серьезные изменения. Обновление всех сфер педагогической деятельности, интеграция в мировое образовательное пространство, ориентация на национальные ценности обязывает нас, педагогов, придерживаться основных направлений модернизации: доступности, качества, эффективности – выполнять в обучении требования сегодняшнего дня, осмысливать время. Поэтому каждый учитель должен переосмыслить свой профессиональный опыт в контексте семи модулей, где модуль - это полный, логически завершенный блок учебной работы, в котором принимается во внимание стартовый, промежуточный и итоговый

уровень учащегося [1, стр. 35]. Учителю необходимо стремиться к непрерывному профессиональному развитию для совершенствования своей практики, ориентируясь в своей педагогической деятельности на нижеуказанные принципы:

- учителя, движимые нравственными целями, проявляют лидерские качества, чтобы оказать влияние на своих коллег и окружение;
- помимо наличия сформированных навыков критического мышления, ученик или учитель должны быть настроены на практическое их использование;
- одарённые и талантливые ученики не являются однородной группой, и каждый из них обладает уникальным сочетанием качеств;
- учителя должны обеспечить учащихся всех возрастов богатой экспериментальной и социальной средой;
- учителя должны сосредоточить своё внимание не на своём собственном преподавании, а на развитии у обучающихся умения обучаться, совместная работа со сверстниками способствуют обучению детей и когнитивному развитию; усовершенствованию обучения благоприятствует среда, в которой ученикам предоставлена возможность для проведения исследовательских бесед;
- учителя не являются единственными оценивающими лицами, ученики должны быть вовлечены в оценивание своих одноклассников и самих себя;
- способность учащихся к применению в реальных жизненных ситуациях возможностей ИКТ во многом зависит от эффективного преподавания и обучения в соответствующей области.

Проведённое мною исследование в действии в 6 «А» классе. Выбор темы «Как новые подходы преподавания способствуют активизации познавательной деятельности при изучении неродного языка» важен в контексте нашей школы, так как основной контингент – это учащиеся, говорящие на казахском языке, для которых русский язык – это такой же предмет, как иностранный язык, вне класса им проще говорить на родном языке. Потенциальные возможности детей достаточно высокие: ученики с интересом посещают факультативные занятия, кружки, обучаются в музыкальной школе, однако результаты обученности ниже уровня развития школьников: наблюдается несоответствие реальных возможностей детей с их учебной деятельностью. Поэтому я решила посмотреть, как новые подходы преподавания влияют на активизацию познавательной деятельности учащихся при изучении неродного языка.

Цель моей исследовательской деятельности: создание благоприятных условий для активизации познавательной деятельности учащихся посредством применения новых подходов преподавания при изучении неродного языка.

В целях реализации исследовательской темы мною были определены следующие задачи:

1. Внедрить новые подходы в практику своего преподавания в рамках четырех уроков;
2. Активизировать познавательную деятельность учащихся при изучении неродного языка посредством диалогического обучения, групповой формы работы и саморегуляции;
3. Исследовать эффективность внедрения новых подходов через наблюдение за учащимися.

В группе обучаются 13 учащихся, которые очень подвижны на уроке, если учитель не предусмотрит нужный объём работы – это приведёт, с одной стороны, к шуму, с другой стороны, к отсутствию желания к обучению со стороны учащихся. Во время прохождения практики мною проведены 4 последовательных уроков, темы уроков:

1. Роль языка в жизни общества.
2. Язык – ключ к знаниям.
3. Величие родного языка.
4. Трёхязычие – шаг в будущее.

До начала внедрения в практику изменений было проведено анкетирование среди учащихся, где были поставлены следующие вопросы:

1. Нравится ли вам урок русского языка? Аргументируйте свой ответ.
2. Какую сложность вы испытываете на уроке русского языка? Почему?
3. Как вы думаете, что могло бы помочь вам в преодолении трудностей?
4. Какая форма работы вам больше всего нравится: ИР, ГР, РП? Аргументируйте свой ответ.
5. С кем бы вы хотели сидеть на уроке? Почему?

В анкетировании участвовали 13 учащихся и по результатам опроса были получены следующие данные:

1. Из 13 учеников - 11 дали положительные ответы, так как считали, что урок русского языка проходит очень интересно, есть возможность свободно высказать свою точку зрения, нравится применение игровой формы работы, что на уроках применяется групповая форма работы.

2. Многие учащиеся отметили языковой барьер.

3. Большая часть учеников высказали мнение, что в преодолении трудностей на уроке им помогает общение с учениками, которые свободно могут выразить свои мысли на русском языке.

4. 8 учеников выбрали групповую форму работы, 3 ученика – работу в парах, только 2 ученика предпочитают индивидуальную форму работы.

5. 8 учеников предпочитают сидеть с друзьями, 3-ое - с учениками, которых считают лидерами в классе, 2 ученика высказали мнение, что хотели бы работать в одиночку.

После ранжирования полученных данных я пришла к выводу, что применение новых подходов будут способствовать улучшению качества знаний учащихся.

Для учителя, преподающий русский язык в казахской аудитории, основное препятствие – это языковой барьер самих детей. По этой причине многие учащиеся не принимают участие на уроке, не хотят показать «свое неумение грамотно говорить», боятся, что сверстники будут над ними смеяться при неправильном произношении слов. Вот это и явилось причиной того, что я осуществила выбор данной темы. Для того чтобы устранить эти барьеры, мне необходимо создать благоприятные условия. Это возможно при групповой работе через диалоговое обучение, т.е. необходима та «*коллаборативная среда*», где предусматривается свободное общение между учащимися. Также создание ситуаций успеха является значимым условием осуществления педагогического процесса школы в современных условиях. Принцип успешности использовался педагогом-новатором С.Н. Лысенковой: «важным условием общего развития детей в процессе обучения является создание ситуаций успеха для каждого ребенка» [2, стр. 29].

В решении данных задач были апробированы следующие подходы: групповая форма работы, диалогическое обучение; взаимопроверка работ в группе; оценивание выполненных работ по критериям; изучение нового материала в группе; раскрытие темы и целей урока через решение проблемного задания; мозговой штурм; презентация постера; дифференцированные задания. Также в процессе определения изменений в познавательной деятельности учащихся был использован метод наблюдения. Но так как невозможно наблюдать за всем классом одновременно, я определила трех учащихся класса, отличающихся типом мышления.

Таблица 1. Уровень достижений и ожидаемые результаты

Учащиеся	Возраст	Уровень достижений	Ожидаемые уровни успешности
Олжас А – высокий уровень	12 лет	Делает выводы, приводя обоснованные доказательства, формулирует, обобщает.	Развитие критического мышления, саморегуляция, стремление к успешности. Активизация деятельности, вовлечение в процесс оценивания: самооценивание, взаимооценивание. Участие в беседах, умение аргументировать мысли.
Алан В - средний уровень	12 лет	Решает проблемы, используя ранее полученную информацию; приводит примеры, анализирует.	
Алишер С – низкий уровень	12 лет	Определяет признаки, дает характеристику.	

Для осуществления цели и задач исследования в действии была применена групповая форма работы. Учащиеся работали в группах сменного состава, что привело на первых уроках к некоторым трудностям со стороны детей. Многие проявляли открытое недовольство, когда оказывались в составе определённой группы. Учитывая сложившуюся ситуацию, я попросила учащихся создать постер на тему: «Правила работы в группе», используя в предложениях определительные местоимения, в ходе работы ученики вносили свои предложения.

В процессе работы у учащихся проявилось желание измениться. На последующих уроках я увидела совершенно другую картину, так как заметила при формировании групп доброжелательное отношение детей по отношению друг к другу. Отрадно, что групповая форма работы повлияла на отношение учащихся к самому процессу обучения. Наблюдения показали, что ответственность за групповую деятельность заставляет некоторых её членов, которые не были заинтересованы в обучении и считались учащимися с низкими достижениями, показать себя с неожиданной стороны: активно участвовали в обсуждении учебного материала, выполняли добросовестно свои обязанности в группе. Например, при работе над созданием постера на тему: «Правила работы в группе» ученик С активно принимал участие в обсуждении и высказывал свою точку зрения, аргументируя свои ответы. Такие

изменения свидетельствуют, что групповая форма работы помогает ученикам раскрыть свой потенциал, что в конечном итоге приведёт к познавательной активности на уроке.

Так как групповая деятельность предполагает решение более сложных задач, чем те, которые могут выполняться индивидуально, поэтому я на начальных этапах для обеспечения совместной работы группы уделяла больше времени на поддержку учащихся, а особенно тех, которые не принимали участие в работе, корректируя деятельность по мере необходимости. Постепенное осознание учащимися, что от их вклада зависит результат и эффективность работы группы, моё участие в учебном процессе стало менее активным. В конечном итоге работа в группе стимулировало учащихся к активному участию в собственном обучении, к обдумыванию и обсуждению полученной информации, учило оспаривать и понимать мнение других. Действительно, при групповой работе нет барьера, который дети испытывают, отвечая на поставленные задачи. Групповая работа дает возможность высказаться большему числу учащихся, и все чувствуют себя комфортнее.

Наблюдая за тремя wybranными учениками до и после исследования, я пришла к выводу, что наметилась положительная динамика в развитии мотивации этих учащихся к обучению.

В проведённом опросе: «Понравилась ли тебе групповая форма работы на уроке? Почему?» наблюдаемые мной ученики ответили:

Таблица 2. Отношение учащихся к групповой форме работы на уроке

Ученик А – Олжас	Мне не было скучно на уроке, так как у меня появилась возможность помочь другим участникам группы. Мы работали сообща, учитывалось мнение каждого члена группы.
Ученица В – Ардана	Мне очень понравилась групповая форма, так как у меня появилась возможность лидировать в группе. Группа просила меня выходить на защиту постера, все прислушивались к моему мнению.
Ученик С – Алишер	В группе я всегда чувствовал поддержку, у меня пропал страх, что я могу где-то допустить ошибку, и меня высмеют одноклассники. Это помогло мне принять активное участие на уроке.

Следующим шагом исследования, которое я хотела осуществить, был анализ типологии задаваемых мною вопросов на уроке и уровень ответов учащихся. Вопросы, активизирующие мышление низкого порядка, чаще всего являются «закрытыми» или «конкретными» и не требуют от учащихся каких-либо «развёрнутых ответов», предполагая лишь односложные: «правильно» или «неправильно». Вопросы, активизирующие мышление высокого порядка, требуют от учеников в определённой степени готовности к таким мыслительным операциям, как применение, трансформация, конкретизация, оценивание, анализ и так далее [3].

Применение на уроках вопросов высокого порядка развивает у учащихся критическое мышление: способность анализировать, синтезировать и давать оценку полученным знаниям. Это приоритетные параметры критического мышления, которые включают развитие таких навыков, как приобретение доказательств посредством наблюдения и слушания, с учётом контекста и применения соответствующих критериев для принятия решения. В связи с этим, в своей педагогической деятельности задаю вопросы высокого уровня, так как это способствует развитию мышлений моих учеников.

Что дает работа с новыми подходами? Результаты проведенного констатирующего эксперимента свидетельствуют, что применение новых подходов способствуют качественному усвоению материала, формированию самостоятельности и развитию интеллектуальных и творческих способностей у учащихся.

#### Список использованной литературы

1. Е. И. Литневская, В. А. Багрянцева. Методика преподавания русского языка в средней школе: Учебное пособие / Под ред. Е. И. Литневской. - М.: Академический проект, 2006. - 590 с.
2. А.К. Мынбаева, З.М. Садвакасова. Инновационные методы обучения, или Как интересно преподавать: Учебное пособие. - 8-е изд., доп. - Алматы, 2013. – 355 с.
3. Барабанов М.Ю. Методика преподавания русского языка: таблицы, схемы, комментарии: Учебно-метод. пособие. Тула: ГПУ им. Л.Н. Толстого. 2014 – 62 с.

## ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГТЫҢ ОҚУШЫЛАРДЫҢ НАШАҚОРЛЫҚҚА ТӘУЕЛДІЛІГІНІҢ АЛДЫН-АЛУ ЖҰМЫСЫ

*Шайланов Е.С.*

*Оңалбеков Е.С. жетекшілігімен*

*Әл-фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті*

*e-mail: [Erbolat105@mail.ru](mailto:Erbolat105@mail.ru)*

Мемлекеттің болашағы балалар екенін ескерсек, онда олардың қауіпсіз өмір сүруі, дені сау әрі жетілген тұлға болып қалыптасуы - ең маңызды процесс. Дегенмен, қазіргі уақыттағы түрлі балалардың назарын өзіне аударатын түрлі зиянды заттар олардың салауатты өмір салтын ұстанып, дұрыс білім алып, толыққанды өмір сүруіне кедергі келтіруде.

Мектеп оқушыларының арасындағы кең таралаған мәселелердің бірі – тәуелділік болып табылады. Оның ішінде Е.В.Змановская тәуелділіктің төмендегідей түрлерін бөліп көрсетті:

1. психобелсенді заттар (заңды және заңсыз есірткілер) – химиялық тәуелділік (темекі шегу, токсикомания, нашақорлыққа тәуелділік, дәрі-дәрмекке тәуелділік, алкогольге тәуелділік);
2. алкоголь (тәуелділіктің бұл объектісі көп жағдайда бірінші топтағы тәуелділік түріне жатады);
3. тағам – тағамға қарым-қатынасының бұзылуы (шектен тыс тамақтану, ашығу, тағамнан бас тарту);
4. ойындар – гэмблинг – ойынға деген тәуелділік (компьютерге тәуелділік, құмар ойындар);
5. жыныстық қатынас – сексуалды аддикциялар (зоофилия, фетишизм, пигмалионизм, трансвестизм, эксбиционизм, некрофилия, садомазохизм);
6. дін және діни рәсімдер – діни деструктивті мінез-құлық (діни фанатизм, сектаға деген қызығушылық) [1].

Жоғарыда көрсетілген тәуелділіктердің кең таралғаны – психобелсенді заттарға деген тәуелділік болып табылады. Психобелсенді заттарға деген тәуелділік, оның ішінде нашақорлыққа деген тәуелділік қоғамымыздың ең ауыр дерті болып табылады.

ҚР Статистика комитеті ұсынған деректерге сүйенсек Қазақстанда 2016 жылы 15 мыңға жуық қылмыс тіркелген және оның 3 пайызы есірткімен байланысты болған. Ал 2017 жылы тіркелген 13 мыңға жуық қылмыстың 5 пайызы есірткімен байланысты болған. Яғни жыл сайын есірткі қылмысының саны артуда.

Жалпы, нашақорлық — төтенше күрделі әлеуметтік жағымсыз құбылыс. Нашақорлық – есірткі қабылдаумен байланысты пайда болатын ауру, ондайға ұшыраған адамда есірткіге психикалық және физикалық тәуелділік пайда болады, оған ұдайы ұмтылып тұрады, адам ағзасының физикалық және психикалық функциялары біртіндеп нашарлайды[2].

Нашақорлық – эйфорияны тудыратын есірткілік препараттарды құнығып тұтыну процесінде дамиды ауыр, емделуі қиын дерт[3].

Нашақорлықтың алдын-алу – есірткіні қолдануға байланысты жүргізілетін ескерту және есірткіні мөлшерден тыс қолдану салдарын жоюға бағытталған қызмет.

С.А.Беличева нашақорлықты девиантты мінез-құлықтағы әлеуметтік ауытқудың әлеуметтік енжар түрлеріне жатқызды[4].

Шын мәнінде есірткіні қолданған кез-келген адамды нашақорлыққа тәуелді деп айтуға келмейді. А.Е.Личко есірткіні қолданудың сатыларын төмендегідей қарастырған:

- есірткіні бір мәрте немесе сирек қолдану;
- есірткіні жиі қолдану (шет ел әдебиеттерінде бұл деңгейді есірткіні шектен тыс қолдану деп те атайды).

Ал, Л.Б.Шнейдер нашақорлықтың өзінің үш кезеңін бөліп қарастырады:

- нашақорлықтың I кезеңі, психикалық тәуелділіктің қалыптасуы, есірткіні жағымды әсер алу үшін іздеу, дегенмен физикалық тәуелділік әзірге жоқ және есірткіні қолдануды доғару белгілі бір жағымсыз әсерлер тудырмайды;
- нашақорлықтың II кезеңі, адамда есірткіге деген физикалық тәуелділіктің қалыптасуы және есірткіні жағымды әсер алу үшін емес, жағымсыз әсерлер мен күйзелістерден арылу үшін қолдану;
- нашақорлықтың үшінші сатысы – есірткіге деген толық физикалық және психикалық тәуелділік.

Оқушылардың нашақорлыққа тәуелділігінің биологиялық, әлеуметтік және психологиялық факторы бар.

Психологиялық фактор. Жасөспірімдер арасында есірткіге қызығу көбінесе қатарластары немесе ересектер арқылы жүреді. Олардың нашақорлыққа деген қызығушылығының тууына эмансипацияны, қатарластарымен топтасуы, қызығушылық (хобби), имитация және т.б. жатқызуға болады.

Нашақорлыққа әсер ететін ең маңызды әрі оқушылар арасындағы кеңнен таралған факторға қызығушылықты жатқызуға болады. Қызығушылық – қоршаған ортаға бейімделудегі қажеттілік негізінде туындаған оқушының психологиялық жай-күйі болып табылады. Ересектерге қарағанда балаларда қызығушылық жай-күйі басым болып табылады. Сонымен қатар келесі нашақорлыққа тәуелділікті тудыратын психологиялық факторға есірткіні қолдануға итермелейтін мотивтерді жатқызамыз. Ол мотивтер: қоршаған ортаға бейімделудегі қиындықтар, қоршаған ортамен конфликт, қанағаттанбаушылық, түсінбеушілік, яғни фрустрация.

Биологиялық факторлар. Химиялық заттарға деген тәуелділіктің қалыптасуына тұқымқуалаушылықтың әсері ешқандай дау тудырмайды. Сонымен қатар, оқушылардың нашақорлыққа тәуелділігінің тууына төмендегі биологиялық факторларда әсер етеді:

- ми-бассүйек соққылары, ауыр және созылмалы соматикалық аурулар;
- бас миының органикалық бұзылыстары;
- жыныстық жетілудің кешігуі;
- толық емес отбасында тәрбиеленуі;
- ата-аналарының біреуінің әркез қолы босамауы;
- отбасында баланың ауру әрі жалғыз болуы;
- жақындарының алкогольге немесе нашақорлыққа тәуелділігі;
- психикалық аурулар, патологиялық мінез-құлқы немесе жақын туыстарының ауытқушы мінез-құлқы;
- ерте бастан есірткі заттарын қолдану;

Әлеуметтік факторлар. Көбінесе оқушылардың есірткі заттарын қолдануы ішкі отбасылық мәселелер себебінен туындайды. Есірткіні қолданатын жасөспірімдер көбінесе ата-аналарымен дұрыс қарым-қатынаста болмайды, бұл отбасыларда бірін-бірі түсіну және қолдау көрсету деңгейі төмен деуге болады[5].

Б.Уильямс пікірінше, нашақорлыққа тәуелділердің отбасыларында ұқсастық бар және ол ұқсастықтарды нашақорлыққа тәуелділіктің факторларына жатқызған:

- отбасында әкесінің жоқтығы немесе әкесінің әлсіз мінезі;
- гиперқамқор немесе авторитарлы отбасы;
- ата-аналар арасындағы өшпенділік немесе конфликт;
- ата-ананың балаға шектен тыс талап қоюы.

И.Н. Пятникова нашақорлыққа тәуелді тұлғаға келесідей мінездеме беріп өткен:

1. әлеуметтік мәселелерге деген немқұрайлылық, жеке тұлғалық тұрақты қызығушылықтарының болмауы;

2. ерекшеліктерден алшақтау, қоғамға деген өшпенділік, сезімге берілу, басқа топтармен ынтымақтастық[6] және т.б.

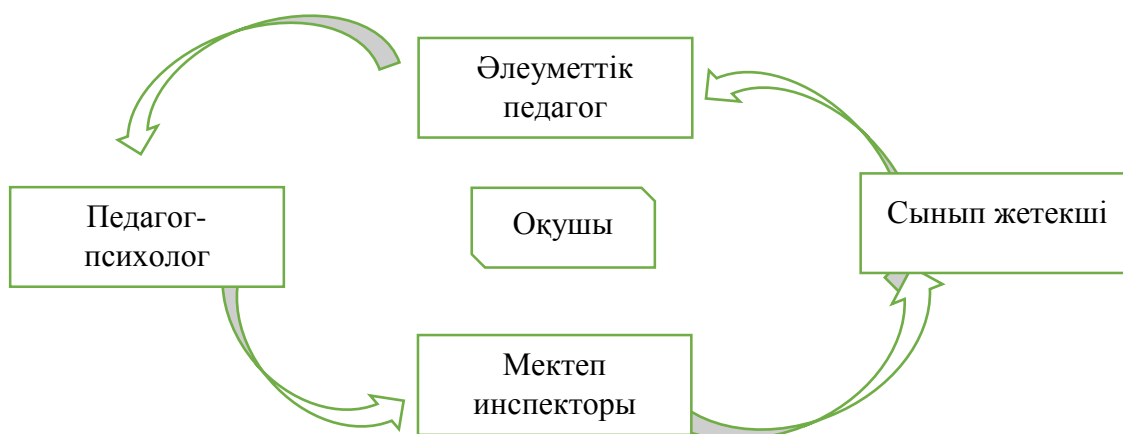
Жасөспірімдер топтарының ішінде өзін есеңгірету мақсатында психобелсенді заттардың алуан түрлерін қолданып, өзін-өзі уландыратын, яғни өзін-өзі құртатын заң бұзушылар кең тараған. Әдетте жасөспірімдер құрамында спирт бар қатты әсер ететін заттарды — бояуларды, әртүрлі аэрозолдарды иіскейді; парфюмерия өнімдерін қолданады; наркотикалық заттардың әсеріне жақын күй тудыратын дәрі-дәрмектерді көп көлемде жұтады; веналарына әртүрлі қоспалар құяды; тұрмыстық химия заттарын, өндірістік эмульсиялар мен бояғыштарды, өсімдіктен жасалған әртүрлі заттарды қолданады.

Есірткіге тәуелділік оқушылардың сабаққа деген ынтымақын төмендетумен қатар, олардың өзін-өзі басқара алу қабілетін де төмендетеді. Нәтижесінде оқушы ережелерге бағынбай, жасаған іс-әрекеттеріне жауапкершілік танытпай, отбасымен, достарымен қарым-қатынасын доғаруы да мүмкін[1].

Оқушылардың нашақорлыққа тәуелділігінің алдын-алу жұмысындағы негізгі рөлді мектеп атқарады. Себебі оқушының бір күнінің үштен бір бөлігі мектепте өтеді және оның араласатын ортасы мектеппен тығыз байланысты. Мектепте нашақорлықтың алдын алуда негізгі функцияны әлеуметтік педагог атқарады. Әлеуметтік педагог маман ретінде өзінің төмендегі қызметтерін пайдалана алады:

- Диагностикалық;
- Түсіндірушілік;
- Коррекциялық;
- Реабилитациялық;
- Профилактикалық және т.б.

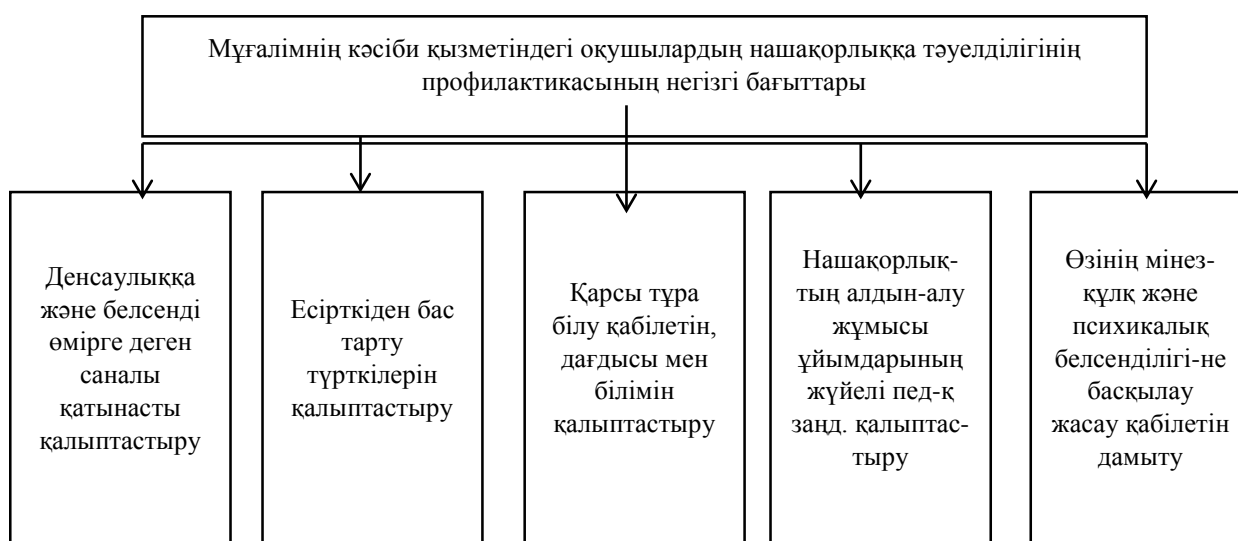
Мектеп оқушыларының арасындағы тәуелділіктің алдын алуда әлеуметтік педагог басқа мамандармен бірлесе отырып әрекет етуі шарт. Оның ішінде мектептің педагог-психологі, мектеп инспекторы және сынып жетекшісімен бірлескен кешенді іс-әрекет нашақорлықтың алдын-алуға мүмкіндік береді(1-сурет).



2-сурет.

Қазіргі уақытта мектепте нашақорлықтың алдын-алуда мынандай профилактикалық іс-шаралар жүргізіледі: салауатты өмір салтын насихаттау жұмыстары, психологиялық қорғанысты қалыптастыратын белсенді тренингтер, рөлдік ойындар, кездесулер, «дөңгелек үстел» форматындағы дискуссиялар және т.б. Аталмыш іс-шаралар арқылы оқушылардың нашақорлыққа қарсы тұра білу қабілетін қалыптастыра аламыз.

Оқушылардың нашақорлыққа тәуелділігінің алдын-алу – жалпы білім беру процесін қамтитын, салауатты өмір салтын қалыптастыруға бағытталған, есірткі заттарының негативті әсерін ескерту жұмысы. Төлебаева Ш.Ә. нашақорлықтың алдын-алу үдерісі мұғалімнің кәсіби қызметінде ең маңызды орынды алады және оның келесідей негізгі бағыттарын анықтады (2-сурет) [7].



2-сурет. Мұғалімнің нашақорлықтың алдын-алу жұмысы бойынша негізгі бағыттары

Нашақорлықтың алдын-алу барысында мектеп пен отбасы арасында тығыз байланыс болуы шарт. Мектеп пен отбасының бірлескен жұмысы арқылы жақсы нәтижелерге қол жеткізуге болады. Ата-аналарға балалардың іс-әрекетін түсінуге көмек көрсету, ақпараттық қағаздар тарату, танымдық видеороликтер көрсету, кеңес беру секілді формаларда іс-шаралар жүргізу қажет. Сонымен қатар ашық есік күндері ұйымдастыру, ата-аналар мен оқушылардың қатысуымен тренингтер, ашық сабақтар мен түрлі спорттық сайыстар өткізу өз кезегінде оқушылардың зиянды әдеттерден алшақ болуына әсер етеді.

Қорытындылай келе, бала – мемлекеттің болашағын қалыптастыратын негізгі күш екенін ескерсек, әлеуметтік педагогтың оқушылардың нашақорлыққа тәуелділігінің алдын-алу жұмысы – олардың толыққанды зиянды әдеттерден алшақ өмір сүруіне, жан-жақты дамыған үйлесімді дамыған

тұлға болып қалыптасуына бірден-бір септігін тигізеді. Әлеуметтік педагог – оқушылардың мазмұнды білім алып, дұрыс тәрбиеленуінде негізгі рөлді атқаратын маман болып табылады.

#### Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Змановская Е. В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. — М.: Издательский центр «Академия», 2003. — 288 с.
2. Қайырмұхаммед Н. Апатқа апарар үш індет. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» баспасы, 2015. 144 бет.
3. Бөлеева П.Қ. Профессиональная готовность учителя к деятельности по профилактике аутоагрессивных форм поведения учащихся. Монография. – М.Прометей, 2004. – 369стр.
4. А. Т. Ақажанова. Девиантология: Оқу құралы.— Алматы: Нұр-пресс, 2009.— 126 б.
5. Шнейдер Л.Б. Девиантное поведение детей и подростков. – М.: Академический Проект; Трикста, 2005. – 336с. – (Психологические технологии).
6. Менделевич В. Д. М50 Психология девиантного поведения. Учебное пособие. — СПб.: Речь, 2005. - 445 с.
7. Төлебаева Ш.Ә. «Болашақ мұғалімдердің оқушыларды нашакорлықтан сақтандыру қызметіне даярлығын қалыптастыру».

## СОЦИАЛЬНАЯ СТРАТИФИКАЦИЯ В СОВРЕМЕННЫХ НЕФТЯНЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ КАЗАХСТАНА И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ИДЕНТИФИКАЦИЮ И ЦЕННОСТНЫЕ ОРИЕНТАЦИИ РАБОТНИКОВ

*Лукпанов А.А.*

*Докторант 1-го курса Кафедры социологии и социальной работы  
КазНУ имени аль-Фараби, специальность «6D050100 – Социология»  
под руководством Серикжановой С.С.*

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы

E-mail: [laydyn@mail.ru](mailto:laydyn@mail.ru)

Изменения в социально-экономической структуре современного казахстанского общества, связанные с перераспределением статуса различных отраслей, видов деятельности, трансформацией социально-трудовых процессов, отражаются на положении всех профессиональных групп. Особенно существенное влияние данные трансформации оказали на рабочих, постепенно утрачивающих свои социально-экономические и политические позиции, характерные для индустриального общества. Современные глобализационные процессы приводят к постепенной маргинализации этой профессиональной группы, а также к размыванию ее классовых и социально-групповых признаков.

Современное «размывание» рабочего класса в Казахстане имеет свои особенности, хотя оно во многом связано с мировыми тенденциями. В условиях традиционной индустриализации наблюдалось преобладание рабочего класса над другими типами работников, в настоящее время благодаря новейшим структурным изменениям, цифровизацией, компьютеризацией, модернизации технологических процессов, автоматизации производства, введения нового высокотехнологичного оборудования на месте традиционного рабочего класса оказываются новые категории наемных работников. В результате уменьшения влияния и упадка старых отраслей доля рабочих, занятых в традиционных производственных отраслях, непрерывно уменьшается. В нашей стране те же самые процессы происходят на фоне снижения объемов производства и отсталости индустриальной базы промышленности.

Особо стоит отметить произошедшее сокращение производства, повлиявшее на трансформацию рабочего класса. В результате экономических реформ рабочие потеряли стабильные рабочие места, четкую идентификацию с рабочим классом, уверенность в завтрашнем дне, оказались в ситуации нестабильности, постоянного стресса и страха за будущее. Несмотря на то что в 2006-2011гг. отмечалось усиление протестной активности (массовые забастовки нефтяников), тип рабочего, целью которого стало выживание, в целом характеризовался политической и социальной пассивностью. Вместе с тем отмечается падение профессионального, культурного и образовательного уровня самих рабочих. Изменяются главные характеристики производства - производительные силы и технологии, требующие нового наемного работника, способного к сложному квалифицированному труду, с высокой профессиональной культурой и интеллектом. Современный работник становится неотъемлемой частью интеллигенции. Таким образом, одним из важных направлений в изменении понимания категории рабочего класса становится переход от вертикально-классовых характеристик рабочих к социально-групповым признакам, но и данные признаки также не определены однозначно.



Поскольку в современном постиндустриальном обществе особое значение приобретают знания, информация, способность создавать технологии и управлять их реализацией, понятие “труд”, безусловно, теряет свое первоначальное значение, соответствующее индустриальной эпохе. Западные теоретики пишут о происходящем замещении труда знаниями (П. Дракер) [1], усилением роли образования (Ф. Джагер) [2], в следствии которого работники умственного труда приходят на смену рабочим индустриального типа. В рядах казахстанского рабочего класса происходят сложные процессы стратификации, вследствие которых некоторая часть рабочих демонстрирует восходящую вертикальную мобильность, переходя в более высокие слои общества и получая возможность контроля над производственными процессами. В результате изменения характера труда и технологических процессов физический труд в современном обществе не является главным признаком выделения рабочих как социальной группы. Следует учитывать изменение всего трудового процесса в целом. Речь, таким образом, идет о формировании в современных обществах «нового рабочего класса», класса квалифицированных рабочих, владеющих навыками работы с высокими технологиями на крупном автоматизированном производстве. Эту социальную группу можно описать как образованных профессионалов, по своему социальному статусу и по уровню жизни близких к специалистам и среднему классу.

Опираясь на отечественные и западные разработки, можно утверждать, что в настоящее время социальный статус рабочего не определен. Происходящая в современном глобализированном мире реструктуризация рабочего класса описана современными западными теоретиками (К.-Х. Рот), по мнению которых поляризация социального мира приводит не просто к переструктурированию, а к гомогенизации рабочего класса. Рабочий класс по своим признакам начинает смыкаться с другими социальными группами (работниками нефизического труда, представителями непроизводственных сфер). При этом главным признаком данных социальных групп становится отсутствие гарантий жизненной стабильности.

Усложнение и динамичность социальной структуры современного казахстанского общества требуют пересмотра категории “рабочий класс” в результате размывания классовых и социально-групповых характеристик рабочих. Требуется определение различных типов рабочих с учетом их социально-экономических и социокультурных особенностей, а также тенденций, характерных для других социальных страт и категорий наемных работников. На основе анализа различных теорий можно выделить четыре основных критерия принадлежности к «новому рабочему классу»:

- характер (содержание) труда (технологический аспект);
- вид и уровень профессиональной подготовки, квалификации (образовательный аспект);
- положение, роль в системе социально-трудовых отношений, в производстве и обществе (социально-экономический аспект);
- социальную идентификацию, ценностные ориентации, мировосприятие группы (субъективный аспект).

Существуют несколько классификации внутренней стратификаций «рабочего класса». В зарубежной литературе к рабочему классу относили лишь так называемых «синих воротничков». К ним относят шахтеров и промышленных рабочих, включая квалифицированных и полуквалифицированных рабочих, занятых преимущественно физическим трудом. Общей чертой рабочего класса остается отсутствие собственности и зависимость от зарплаты.

По мнению З.Баумана «рабочий класс» включает в себя две далеко не всегда связанные между собой группы: квалифицированных работников и неквалифицированных работников «рутинную рабочую силу», взаимозаменяемую и постоянно рискующей оказаться на обочине социальной жизни. Неопределенность - главный мотив их существования, вызывающий снижение социальных контактов и «скольжение» по бесчисленным местам временной занятости. Традиционное жесткое деление на группы квалифицированных и неквалифицированных работников требует уточнения в связи с появлением между рабочими и представителями других социально-профессиональных категорий. Возможно можно включить в состав рабочего класса представителей нижнего звена управленцев и «белых воротничков» (техников, бригадиров, мастеров) [3].

Джон Голдторп выделяет следующую классификацию: 1. высококвалифицированные профессионалы, управляющие, крупные собственники, 2. среднеквалифицированные специалисты, менеджеры, супервайзеры, инженеры, 3. квалифицированные рабочие, 4. низкоквалифицированные рабочие, 4. техники, квалифицированные рабочие, занятые ручным трудом, 5. неквалифицированные рабочие, занятые ручным трудом в промышленности [4].

Таким образом взяв за основу такие критерии, как квалификация, уровень образования, навыки, знания можно выделить первую примерную внутреннюю стратификацию работников предприятия нефтяной и газовой промышленности:

1. Высококвалифицированные работники (менеджеры, супервайзеры, инженеры, в основном с зарубежным, российским (РГУ имени И.М.Губкина), университеты нефти и газа Уфы и Казани, а также в ведущих ВУЗах Казахстана (КазНИТУ К. И. Сатпаева).

2. Представителей среднего звена управленцев (начальники отделов, начальники участка, с высшим образованием).

3. Представители низшего звена управленцев («белые воротнички») - начальники партий, техники, бригады, мастера).

4. Квалифицированные рабочие (операторы, с высшим образованием,).

5. Специалисты (работники с дипломом колледжа, ПТУ, занятые ручным трудом).

6. Неквалифицированные рабочие (неспециалисты, занятые ручным трудом, среднее образование).

Нефтегазовый сектор предлагает рабочие места не только в добыче, разведке и переработке нефти и газа, а также в сервисных услугах, таких как транспортировка, безопасность, питание, проживание, поставка и обслуживание технического оборудования (ремонт) и т.д. Сервисным обслуживанием нефтегазовой деятельности занимаются подрядные организации. Подрядные организации также допускаются к разведке и добыче незначительных объемов нефтегазовых участков. Социально-экономическое положение работников головных (штатные работники) и подрядных предприятий значительно неодинаковое. При изучении данного социально-неравенства в Казахстане особое место занимают работы Т.Тревисани. Согласно автору в результате капиталистической реструктуризации и флексибилизации труда в 90-х гг. 20 века на постсоветском пространстве образовался сложно дифференцированный индустриальный рабочий класс. Появились новые слои рабочего класса, как штатные рабочие и подрядчики, которые резко отличаются своим социальным происхождением, условиями труда, жилищными условиями, стабильностью работой, квалификацию, уровнем заработной платы, степенью опасности, выполняемой работы, защищённостью профсоюзом, что создает социальное неравенство и иерархию внутри рабочего класса [5]. Таким образом, опираясь на классификацию профессора Т.Тревисани выделяем вторую стратификационную модель как: штатный рабочий и подрядчик в нефтегазовом предприятий.

Одной из особенностью нефтегазового сектора является применение вахтового метода работы. Вахта составляет 14-28 дней, иногда и больше, что позволяет привлекать работников из других регионов Казахстана, из сельской местности самой Атырауской области и иностранных специалистов. Интересным на наш взгляд может быть работы Филиппа Франка Джагера, который в своем исследовании приходит к мнению, что нефтяная отрасль не предполагает долгосрочных перспектив для внутренних мигрантов. За исключением нескольких инженеров нефтегазовой отрасли, большинство рабочих вынуждены работать в невыгодных условиях. В этом контексте мигранты видят работу на нефтяном предприятий как переходный период, прежде чем они могут найти другую работу. Иностранные же специалисты привлекаются в предприятия как высококвалифицированные работники и представители среднего звена управленцев, что отражается на их зарплате и социальном пакете. Что в свою очередь влечет за собой негативные настроения со стороны местных работников

Таким образом в качестве критерия третьей стратификации рабочего класса нефтегазового сектора мы выделяем трудовую миграцию и классифицируем работников на: иностранных специалистов - внутренних трудовых мигрантов (представитель другого региона Казахстана) - местных работников.

В свою очередь, внутренняя стратификация предприятия приводит к неравенству социально-экономического положения работников нефтяной и газовой промышленности. Так, социально-экономические положения работников, которые мы описали выше резко отличаются. Они отличаются своим социальным происхождением, возрастом, жилищными условиями, условиями труда, уровнем заработной платы, социальным пакетом, которые влияют на их идентификацию с предприятием, ценностные ориентации, менталитет, настроение, уверенность в завтрашнем дне, социальное поведение. Вышеперечисленные социальные факторы порождают серьезные кризисные явления и трудовые споры, которые приводят к социальной напряженности и социальным конфликтам внутри предприятия, так и в регионе в целом. Тем более, что такая напряженность и конфликты имели место на территории Атырауской области в вахтовых поселках Тенгиз (2006) и Карабатан (2008) и в соседней Мангистауской области (Жанаозен, 2011). Это обуславливает актуальность и необходимость определения основных тенденций и форм трансформации социально-трудовых отношений, соответствующих социально-экономическим условиям современного казахстанского общества.

Важнейшими факторами улучшения социально-экономического положения являются повышение мотивации работников, улучшение жилищных условия, забота о здоровье работников, создание комплекса мероприятия социальной защиты, повышении уровня образования сотрудников, акцентирование внимания культурно-массовой работе, организации корпоративного отдыха дает каждому работнику чувство защищенности и уверенности в завтрашнем дне. Но к сожалению все

вышеперечисленные факторы, методология и способы действия работают в разных предприятиях нефтегазового сектора по-разному, а также социальный пакет предприятия доходит до разных социально-профессиональных групп по-разному.

В свою очередь внутренняя социальная стратификация и социально-экономическое неравенство влияет на уровень идентификации работника с предприятием. В рамках идентификационного подхода особое место занимает «теория референтных групп» Р.Мертон. Согласно данной теории референтная группа - все социальные объединения, которые выступают для индивида эталоном при оценке им собственного социального положения, действий, взглядов и т.д. Одной из таких референтных групп для современного человека является его трудовая организация [6]. Соответственно, становится возможным сформировать понятие организационной идентичности: это разновидность социальной идентичности, связанная с осознанием себя как члена организации, с формированием чувства принадлежности к предприятию. В этом случае работник старается на личностном уровне воспринять групповую культуру, практикуемые в коллективе ценности, нормы, модели взаимодействия. Референтность трудовой организации для работника обусловлена несколькими факторами и главный из них - удовлетворенность работника трудом в данной организации. Совпадение, пусть и не полное, ожиданий и реальности формирует у работника позитивную референтность трудовой организации, он стремится все более глубоко идентифицировать себя с ней.

Американский социолог Говард Беккер высказал идею, что идентификация не возникает внезапно, а выстраивается понемногу, постепенно и зачастую незаметно для самого человека через последовательность «попутных ставок» (side bets) или персональных решений, каждое из которых на первый взгляд не влечет за собой каких-либо важных или серьезных последствий. Например, люди могут привязываться к организациям, в которых они работают, через последовательность таких решений, как взносы в пенсионный фонд, согласие на повышение и более высокие уровни ответственности, покупка дома в кредит с учетом существующего дохода и т. д. [7].

Рольф Ван Дик определяет идентификацию с организацией как «безграничную привязанность сотрудников к организации. То есть, сотрудники знают, что они - члены определенной организации, это вызывает у них чувства (например, радость или гордость), которыми они руководствуются в своем поведении».

На наш взгляд идентификация работников предприятий нефтяной и газовой промышленности Казахстана занимает промежуточное положение между «философией контракта», где заключаются соглашения между группой акционеров и группой работников об обмене труда на определенную плату» и «философией общей судьбы», которая ориентирована на то, что интересы работников (персонала) и потребителей (общественности) столь же важны, как и интересы руководителей. Идентификацию, присущей большинству профессиональных страт нефтегазовых предприятий, работающих в Казахстане можно назвать «философией временщика или гостя».

Интересным будет узнать уровень идентификации выше перечисленных страт, так как на многих предприятиях действует жесткое отношение к работникам, работодатель легко может менять условия трудового договора в свою пользу. Коллективными договорами охвачена только четверть всех работников. Их страх лишиться работы, а, следовательно, средств к существованию, позволяет работодателю диктовать свои условия. Роль профсоюзов, призванных защищать права работников, сведена к минимуму, они либо существуют формально, либо отсутствуют. Согласно исследованиям в области защиты трудовых прав, не более 20% работников обращаются в профсоюз, это объясняется недоверием граждан к способности данной организации действительно помочь в решении трудовых споров. Неодинаковые условия труда, размер оплаты труда, разный социальный пакет, отсутствие уверенности в завтрашнем дне, ограничения в решении дел предприятия влияют на идентификацию работников с предприятием. Так, например, психология временщика – это заработать больше денег, многие работники просят на 2-3 вахты, так как понимают неопределенность своего дальнейшего будущего.

Таким образом социальная стратификация предприятия и возникшее социальное неравенство в социально-экономическом положении работников, по нашему мнению, оказывает влияние на ценностные ориентации работников. Так для большинства низших профессиональных страт присущи будут материальные ценности (построить дом, купить машину, открыть магазин, получить диплом пока это позволяет временная работа), а для высококвалифицированных работников и иностранных специалистов возможно духовные ценности и на перспективу, так как у них есть уверенность в завтрашнем дне.

*Список использованных источников:*

1. Дракер П. Классические работы по менеджменту. - М.: «Альпина Бизнес Букс», 2008. - С. 220.
2. Philipp F.J. Flows of Oil, Flows of People: Resource-Extraction Industry, Labour Market and Migration in Western Kazakhstan / Central Asian Survey, 2014. - N. 4 (33). - С. 500–516.

3. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества. Пер. с англ. – М.: Весь мир, 2004.
4. Goldthorpe J. H., Llewellyn C., Payne C. Social Mobility and Class Structure in Modern Britain. - Clarendon Press, 1987. – 377 с.
5. Тревисани Т. Трансформация индустриального рабочего класса: металлурги в городе Темиртау // Научное и творческое наследие академика Е.А. Букетова: Материалы Межд. науч.-прак. конф., посвященной 90-летию Е.А. Букетов: В 2 т. – Т.2. – Караганда: Изд-во КарГУ, 2015. – С. 590 – 596.
6. Гидденс Э. Роберт Мертон о структурном анализе / Социальные и гуманитарные науки [Реф. журнал]. — Сер. 11. Социология. — 1993. — № 1. - С. 30-36.

## **СОЦИАЛЬНАЯ СТРАТИФИКАЦИЯ В СОВРЕМЕННЫХ НЕФТЯНЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ КАЗАХСТАНА И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ИДЕНТИФИКАЦИЮ И ЦЕННОСТНЫЕ ОРИЕНТАЦИИ РАБОТНИКОВ**

*Лукпанов А.А.*

*Докторант 1-го курса Кафедры социологии и социальной работы  
КазНУ имени аль-Фараби, специальность «6D050100 – Социология»  
под руководством Серикжановой С.С.*

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы

E-mail: [laydyn@mail.ru](mailto:laydyn@mail.ru)

Изменения в социально-экономической структуре современного казахстанского общества, связанные с перераспределением статуса различных отраслей, видов деятельности, трансформацией социально-трудовых процессов, отражаются на положении всех профессиональных групп. Особенно существенное влияние данные трансформации оказали на рабочих, постепенно утрачивающих свои социально-экономические и политические позиции, характерные для индустриального общества. Современные глобализационные процессы приводят к постепенной маргинализации этой профессиональной группы, а также к размыванию ее классовых и социально-групповых признаков.

Современное «размывание» рабочего класса в Казахстане имеет свои особенности, хотя оно во многом связано с мировыми тенденциями. В условиях традиционной индустриализации наблюдалось преобладание рабочего класса над другими типами работников, в настоящее время благодаря новейшим структурным изменениям, цифровизацией, компьютеризацией, модернизации технологических процессов, автоматизации производства, введения нового высокотехнологичного оборудования на месте традиционного рабочего класса оказываются новые категории наемных работников. В результате уменьшения влияния и упадка старых отраслей доля рабочих, занятых в традиционных производственных отраслях, непрерывно уменьшается. В нашей стране те же самые процессы происходят на фоне снижения объемов производства и отсталости индустриальной базы промышленности.

Особо стоит отметить произошедшее сокращение производства, повлиявшее на трансформацию рабочего класса. В результате экономических реформ рабочие потеряли стабильные рабочие места, четкую идентификацию с рабочим классом, уверенность в завтрашнем дне, оказались в ситуации нестабильности, постоянного стресса и страха за будущее. Несмотря на то что в 2006-2011 гг. отмечалось усиление протестной активности (массовые забастовки нефтяников), тип рабочего, целью которого стало выживание, в целом характеризовался политической и социальной пассивностью. Вместе с тем отмечается падение профессионального, культурного и образовательного уровня самих рабочих. Изменяются главные характеристики производства - производительные силы и технологии, требующие нового наемного работника, способного к сложному квалифицированному труду, с высокой профессиональной культурой и интеллектом. Современный работник становится неотъемлемой частью интеллигенции. Таким образом, одним из важных направлений в изменении понимания категории рабочего класса становится переход от вертикально-классовых характеристик рабочих к социально-групповым признакам, но и данные признаки также не определены однозначно.

Поскольку в современном постиндустриальном обществе особое значение приобретают знания, информация, способность создавать технологии и управлять их реализацией, понятие “труд”, безусловно, теряет свое первоначальное значение, соответствующее индустриальной эпохе. Западные теоретики пишут о происходящем замещении труда знаниями (П. Дракер) [1], усилением роли образования (Ф. Джагер) [2], в следствии которого работники умственного труда приходят на смену рабочим индустриального типа. В рядах казахстанского рабочего класса происходят сложные процессы стратификации, вследствие которых некоторая часть рабочих демонстрирует восходящую вертикальную мобильность, переходя в более высокие слои общества и получая возможность контроля над производственными процессами. В результате изменения характера труда и технологических

процессов физический труд в современном обществе не является главным признаком выделения рабочих как социальной группы. Следует учитывать изменение всего трудового процесса в целом. Речь, таким образом, идет о формировании в современных обществах «нового рабочего класса», класса квалифицированных рабочих, владеющих навыками работы с высокими технологиями на крупном автоматизированном производстве. Эту социальную группу можно описать как образованных профессионалов, по своему социальному статусу и по уровню жизни близких к специалистам и среднему классу.

Опираясь на отечественные и западные разработки, можно утверждать, что в настоящее время социальный статус рабочего не определен. Происходящая в современном глобализированном мире реструктуризация рабочего класса описана современными западными теоретиками (К.-Х. Рот), по мнению которых поляризация социального мира приводит не просто к переструктурированию, а к гомогенизации рабочего класса. Рабочий класс по своим признакам начинает смыкаться с другими социальными группами (работниками нефизического труда, представителями непроизводственных сфер). При этом главным признаком данных социальных групп становится отсутствие гарантий жизненной стабильности.

Усложнение и динамичность социальной структуры современного казахстанского общества требуют пересмотра категории «рабочий класс» в результате размывания классовых и социально-групповых характеристик рабочих. Требуется определение различных типов рабочих с учетом их социально-экономических и социокультурных особенностей, а также тенденций, характерных для других социальных страт и категорий наемных работников. На основе анализа различных теорий можно выделить четыре основных критерия принадлежности к «новому рабочему классу»:

- характер (содержание) труда (технологический аспект);
- вид и уровень профессиональной подготовки, квалификации (образовательный аспект);
- положение, роль в системе социально-трудовых отношений, в производстве и обществе (социально-экономический аспект);
- социальную идентификацию, ценностные ориентации, мировосприятие группы (субъективный аспект).

Существуют несколько классификации внутренней стратификаций «рабочего класса». В зарубежной литературе к рабочему классу относили лишь так называемых «синих воротничков». К ним относят шахтеров и промышленных рабочих, включая квалифицированных и полуквалифицированных рабочих, занятых преимущественно физическим трудом. Общей чертой рабочего класса остается отсутствие собственности и зависимость от зарплаты.

По мнению З.Баумана «рабочий класс» включает в себя две далеко не всегда связанные между собой группы: квалифицированных работников и неквалифицированных работников «рутинную рабочую силу», взаимозаменяемую и постоянно рискующей оказаться на обочине социальной жизни. Неопределенность - главный мотив их существования, вызывающий снижение социальных контактов и «скольжение» по бесчисленным местам временной занятости. Традиционное жесткое деление на группы квалифицированных и неквалифицированных работников требует уточнения в связи с появлением между рабочими и представителями других социально-профессиональных категорий. Возможно можно включить в состав рабочего класса представителей нижнего звена управленцев и «белых воротничков» (техников, бригадиров, мастеров) [3].

Джон Голдторп выделяет следующую классификацию: 1. высококвалифицированные профессионалы, управляющие, крупные собственники, 2. среднеквалифицированные специалисты, менеджеры, супервайзеры, инженеры, 3. квалифицированные рабочие, 4. низкоквалифицированные рабочие, 4. техники, квалифицированные рабочие, занятые ручным трудом, 5. неквалифицированные рабочие, занятые ручным трудом в промышленности [4].

Таким образом взяв за основу такие критерии, как квалификация, уровень образования, навыки, знания можно выделить первую примерную внутреннюю стратификацию работников предприятия нефтяной и газовой промышленности:

7. Высококвалифицированные работники (менеджеры, супервайзеры, инженеры, в основном с зарубежным, российским (РГУ имени И.М.Губкина), университеты нефти и газа Уфы и Казани, а также в ведущих ВУЗах Казахстана (КазНИТУ К. И. Сатпаева).

8. Представителей среднего звена управленцев (начальники отделов, начальники участка, с высшим образованием).

9. Представители низшего звена управленцев («белые воротнички» - начальники партий, техники, бригадиры, мастера).

10. Квалифицированные рабочие (операторы, с высшим образованием,).

11. Специалисты (работники с дипломом колледжа, ПТУ, занятые ручным трудом).

12. Неквалифицированные рабочие (неспециалисты, занятые ручным трудом, среднее образование).

Нефтегазовый сектор предлагает рабочие места не только в добыче, разведке и переработке нефти и газа, а также в сервисных услугах, таких как транспортировка, безопасность, питание, проживание, поставка и обслуживание технического оборудования (ремонт) и т.д. Сервисным обслуживанием нефтегазовой деятельности занимаются подрядные организации. Подрядные организации также допускаются к разведке и добыче незначительных объемов нефтегазовых участков. Социально-экономическое положение работников головных (штатные работники) и подрядных предприятий значительно неодинаковое. При изучении данного социально-неравенства в Казахстане особое место занимают работы Т.Тревисани. Согласно автору в результате капиталистической реструктуризации и флексибилизации труда в 90-х гг. 20 века на постсоветском пространстве образовался сложно дифференцированный индустриальный рабочий класс. Появились новые слои рабочего класса, как штатные рабочие и подрядчики, которые резко отличаются своим социальным происхождением, условиями труда, жилищными условиями, стабильностью работой, квалификацию, уровнем заработной платы, степенью опасности, выполняемой работы, защищенностью профсоюзом, что создает социальное неравенство и иерархию внутри рабочего класса [5]. Таким образом, опираясь на классификацию профессора Т.Тревисани выделяем вторую стратификационную модель как: штатный рабочий и подрядчик в нефтегазовом предприятий.

Одной из особенностью нефтегазового сектора является применение вахтового метода работы. Вахта составляет 14-28 дней, иногда и больше, что позволяет привлекать работников из других регионов Казахстана, из сельской местности самой Атырауской области и иностранных специалистов. Интересным на наш взгляд может быть работы Филиппа Франка Джагера, который в своем исследовании приходит к мнению, что нефтяная отрасль не предполагает долгосрочных перспектив для внутренних мигрантов. За исключением нескольких инженеров нефтегазовой отрасли, большинство рабочих вынуждены работать в невыгодных условиях. В этом контексте мигранты видят работу на нефтяном предприятий как переходный период, прежде чем они могут найти другую работу. Иностранные же специалисты привлекаются в предприятия как высококвалифицированные работники и представители среднего звена управленцев, что отражается на их зарплате и социальном пакете. Что в свою очередь влечет за собой негативные настроения со стороны местных работников

Таким образом в качестве критерия третьей стратификации рабочего класса нефтегазового сектора мы выделяем трудовую миграцию и классифицируем работников на: иностранных специалистов - внутренних трудовых мигрантов (представитель другого региона Казахстана) - местных работников.

В свою очередь, внутренняя стратификация предприятия приводит к неравенству социально-экономического положения работников нефтяной и газовой промышленности. Так, социально-экономические положения работников, которые мы описали выше резко отличаются. Они отличаются своим социальным происхождением, возрастом, жилищными условиями, условиями труда, уровнем заработной платы, социальным пакетом, которые влияют на их идентификацию с предприятием, ценностные ориентации, менталитет, настроение, уверенность в завтрашнем дне, социальное поведение. Вышеперечисленные социальные факторы порождают серьезные кризисные явления и трудовые споры, которые приводят к социальной напряженности и социальным конфликтам внутри предприятия, так и в регионе в целом. Тем более, что такая напряженность и конфликты имели место на территории Атырауской области в вахтовых поселках Тенгиз (2006) и Карабатан (2008) и в соседней Мангистауской области (Жанаозен, 2011). Это обуславливает актуальность и необходимость определения основных тенденций и форм трансформации социально-трудовых отношений, соответствующих социально-экономическим условиям современного казахстанского общества.

Важнейшими факторами улучшения социально-экономического положения являются повышение мотивации работников, улучшение жилищных условия, забота о здоровье работников, создание комплекса мероприятия социальной защиты, повышении уровня образования сотрудников, акцентирование внимания культурно-массовой работе, организации корпоративного отдыха дает каждому работнику чувство защищенности и уверенности в завтрашнем дне. Но к сожалению все вышеперечисленные факторы, методология и способы действия работают в разных предприятиях нефтегазового сектора по-разному, а также социальный пакет предприятия доходят до разных социально-профессиональных групп по-разному.

В свою очередь внутренняя социальная стратификация и социально-экономическое неравенство влияет на уровень идентификации работника с предприятием. В рамках идентификационного подхода особое место занимает «теория референтных групп» Р.Мертон. Согласно данной теории референтная группа - все социальные объединения, которые выступают для индивида эталоном при оценке им собственного социального положения, действий, взглядов и т.д. Одной из таких референтных групп для современного человека является его трудовая организация [6]. Соответственно, становится

возможным сформировать понятие организационной идентичности: это разновидность социальной идентичности, связанная с осознанием себя как члена организации, с формированием чувства принадлежности к предприятию. В этом случае работник старается на личностном уровне воспринять групповую культуру, практикуемые в коллективе ценности, нормы, модели взаимодействия. Референтность трудовой организации для работника обусловлена несколькими факторами и главный из них - удовлетворенность работника трудом в данной организации. Совпадение, пусть и не полное, ожиданий и реальности формирует у работника позитивную референтность трудовой организации, он стремится все более глубоко идентифицировать себя с ней.

Американский социолог Говард Беккер высказал идею, что идентификация не возникает внезапно, а выстраивается понемногу, постепенно и зачастую незаметно для самого человека через последовательность «попутных ставок» (side bets) или персональных решений, каждое из которых на первый взгляд не влечет за собой каких-либо важных или серьезных последствий. Например, люди могут привязываться к организациям, в которых они работают, через последовательность таких решений, как взносы в пенсионный фонд, согласие на повышение и более высокие уровни ответственности, покупка дома в кредит с учетом существующего дохода и т. д. [7].

Рольф Ван Дик определяет идентификацию с организацией как «безграничную привязанность сотрудников к организации. То есть, сотрудники знают, что они - члены определенной организации, это вызывает у них чувства (например, радость или гордость), которыми они руководствуются в своем поведении».

На наш взгляд идентификация работников предприятий нефтяной и газовой промышленности Казахстана занимает промежуточное положение между «философией контракта», где заключаются соглашения между группой акционеров и группой работников об обмене труда на определенную плату» и «философией общей судьбы», которая ориентирована на то, что интересы работников (персонала) и потребителей (общественности) столь же важны, как и интересы руководителей. Идентификацию, присущей большинству профессиональных страт нефтегазовых предприятий, работающих в Казахстане можно назвать «философией временщика или гостя».

Интересным будет узнать уровень идентификации выше перечисленных страт, так как на многих предприятиях действует жесткое отношение к работникам, работодатель легко может менять условия трудового договора в свою пользу. Коллективными договорами охвачена только четверть всех работников. Их страх лишиться работы, а, следовательно, средств к существованию, позволяет работодателю диктовать свои условия. Роль профсоюзов, призванных защищать права работников, сведена к минимуму, они либо существуют формально, либо отсутствуют. Согласно исследованиям в области защиты трудовых прав, не более 20% работников обращаются в профсоюз, это объясняется недоверием граждан к способности данной организации действительно помочь в решении трудовых споров. Неодинаковые условия труда, размер оплаты труда, разный социальный пакет, отсутствие уверенности в завтрашнем дне, ограничения в решении дел предприятия влияют на идентификацию работников с предприятием. Так, например, психология временщика – это заработать больше денег, многие работники просят на 2-3 вахты, так как понимают неопределенность своего дальнейшего будущего.

Таким образом социальная стратификация предприятия и возникшее социальное неравенство в социально-экономическом положении работников, по нашему мнению, оказывает влияние на ценностные ориентации работников. Так для большинства низших профессиональных страт присущи будут материальные ценности (построить дом, купить машину, открыть магазин, получить диплом пока это позволяет временная работа), а для высококвалифицированных работников и иностранных специалистов возможно духовные ценности и на перспективу, так как у них есть уверенность в завтрашнем дне.

*Список использованных источников:*

7. Дракер П. Классические работы по менеджменту. - М.: «Альпина Бизнес Букс», 2008. - С. 220.
8. Philipp F.J. Flows of Oil, Flows of People: Resource-Extraction Industry, Labour Market and Migration in Western Kazakhstan / Central Asian Survey, 2014. - N. 4 (33). - С. 500–516.
9. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества. Пер. с англ. – М.: Весь мир, 2004.
10. Goldthorpe J. H., Llewellyn C., Payne C. Social Mobility and Class Structure in Modern Britain. - Clarendon Press, 1987. – 377 с.
11. Тревисани Т. Трансформация индустриального рабочего класса: металлурги в городе Темиртау // Научное и творческое наследие академика Е.А. Букетова: Материалы Межд. науч.-прак. конф., посвященной 90-летию Е.А. Букетова: В 2 т. – Т.2. – Караганда: Изд-во КарГУ, 2015. – С. 590 – 596.
12. Гидденс Э. Роберт Мертон о структурном анализе / Социальные и гуманитарные науки [Реф. журнал]. — Сер. 11. Социология. — 1993. — № 1. - С. 30-36.

## ТҰРМЫСТЫҚ ЗОРЛЫҚ – ЗОМБЫЛЫҚ КӨРГЕН ӘЙЕЛДЕРДІ ӘЛЕУМЕТТІК ОҢАЛТУ

*Ермаханова Салтанат*

*Философия және саясаттану факультеті.*

*Әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс кафедрасы. Әлеуметтік жұмыс мамандығының 4 курс студенті.*

*Ғылыми жетекшісі: Амитов Султан*

Тұрмыстық зорлық-зомбылық - әлемнің көптеген елдері үшін өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Алайда бұл құбылыс мәселе ретінде жақында қарастырыла бастады. Зорлық-зомбылық негізгі қоғамдық институттарға, оның ішінде отбасы институтына елеулі әсер ететін өткір әлеуметтік мәселелердің қатарына жатады.

Біздің елімізде 1999 жылдың 19 ақпанынан бастап Қазақстан Республикасының Ішкі істер министрлігінде әйелдерді зорлық – зомбылықтан қорғау жөніндегі бөлімшелер құрылды. Осы бөлімшелердің филиалдары елдің барлық өңірлерінде әйелдердің құқықтарын қорғау мақсатында әрекет етіп, зорлық-зомбылық актілерінің алдын алу және оларды басып тастау, сондай-ақ әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық деректеріне талдау жүргізу мәселелері бойынша заң көмегін көрсетеді.[1] Ал «Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу туралы» заң 2009 жылы күшіне енген болатын.

Қазақстан Республикасының «Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы» Заңының 4-бабына сәйкес зорлық-зомбылық түрлерін келесідей 5 түрге бөліп қарастыруға болады:

1. Тұрмыстық зорлық-зомбылық - күш көрсету, психологиялық, сексуалдық және (немесе) экономикалық зорлық-зомбылық түрінде болуы мүмкін.

2. Күш көрсету зорлық-зомбылығы - дене күшін қолданып, денені ауыртып денсаулыққа қасақана зиян келтіру.

3. Психологиялық зорлық-зомбылық - адамның психикасына қасақана әсер ету, оны қорқыту, қорлау, бопсалау немесе құқық бұзушылықтарды немесе өмірге немесе денсаулыққа қауіп төндіретін, сондай-ақ психикалық, дене және жеке басы дамуының бұзылуына әкелетін әрекеттерді жасауға мәжбүрлеу (еріксіз көндіру) арқылы ар-намысы мен абыройын кемсіту.

4. Сексуалдық зорлық-зомбылық - адамның жыныстық тиіспеушілігіне немесе жыныстық еркіндігіне қауіп төндіретін құқыққа қарсы қасақана іс-әрекет, сондай-ақ кәмелетке толмағандарға қатысты сексуалдық сипаттағы іс-әрекеттер.

5. Экономикалық зорлық-зомбылық - адамды заңмен көзделген құқығы бар тұрғын үйінен, тамағынан, киімінен, мүлкінен, қаражатынан қасақана айыру.[2]

Статистикалық деректерге сүйенсек шамамен әрбір оныншы әйел серіктесі тарапынан зорланған, әрбір үшінші әйелге шабуыл жасалған, әрбір төртінші әйел медициналық көмек қажет болатындай деңгейде соққыға жығылған.[3] Тұрмыстық зорлық мүлдем зерттелмеген, отбасылық – тұрмыстық қатынастарды ретке келтіру мәселесін ешкім ешқашан көтермеген. Отбасындағы жағдай, жұбайлар қарым – қатынасы жеке адамның мәселесі деп есептеліп, «бөтен отбасының ішінде не барын кім білсін?» деген бейнелі сөзбен анықталып, әйелге қатысты қылмыс жасалып немесе құқыққа қарсы басқа да іс жасалғаннан кейін ғана елдің назарына ілініп, талқыға түскен. Әйелдің отбасындағы әр түрлі зорлыққа шыдауының негізгі себебі оның ер – асыраушысына шектен тыс тәуелділігі болып табылады. Көмек сұрамастан бұрын ол ең алдымен қайда баратынын ойлауы қажет, көптеген әйелдер, әсіресе ауылдық жерде тұратындар ажырасқаннан кейін балаларын асырай алмайтындығына байланысты, ажырасуға шешім қабылдай алмайды. Отбасылық – тұрмыстық жағдай көбінесе, ер адам жұмыс істеп, үйдегі және бала тәрбиелеу жөніндегі барлық жұмыс әйел адамға жүктелетін болып құрылған. Ол жұмыс істей алмайтындықтан, ол қалыпты түрде экономикалық тәуелді болады. Контракт негізде некеге тұрудың халықаралық тәжірибесін үйренуіміз қажет, бұл отбасындағы зорлық себебінің бірі ретінде әйелдің экономикалық тәуелділігін азайтуға мүмкіндік береді. Балаға қатысты зорлықпен байланысты қарамай, әйелге қатысты тұрмыстық зорлық туралы айту мүмкін емес. Отбасындағы әйел анаға қатысты зорлықтың әр қайсысы балалардың қатысуымен болады, балалар анасымен бірге дене зорлығының құрбаны болмаса да, болған істердің куәсі бола отырып, міндетті түрде оның психологиялық құрбаны болады.[4]

Зорлық – зомбылықтың себептері өте көп. Олар социомәдени, психологиялық, экономикалық және өзге де факторлардың үйлесуімен айқындалады, олардың ешқайсысына осы құбылыс үшін жауапкершілік артылмайды. Қоғамның мәдени дамуының жалпы деңгейі де зорлық – зомбылықтың ең күрделі әрі маңызды себептерінің бірі болып табылады. Әлеуметтік теріс өзгерістер қоғамдағы зорлық – зомбылықтың ерекше себепкері болып табылады. Сауалнама деректері Қазақстан тұрғындарының соңғы жылдары адамдар арасындағы мейірімсіздену беталысын көрсетіп отыр. Республика



тұрғындары экономикалық проблемалар, өмір деңгейінің төмендеуі, адамдардың қайыршылануы, бағалардың өсуі, еңбекақылар мен зейнетақылардың аз төленуі, жұмыссыздықтың өсуі осы беталыстың басты факторлары болып табылады деп санайды. Өркениет тарихы көрсеткендей, қоғамдағы жаһандық өзгерістер әрқашанда мейірімсізденумен ұштасады. Біздің шыдамды, ынтымақшыл және мейірімді адамдарымыз, әсіресе олардың әлеуметтік және экономикалық жағдайы күрт төмендегенде, бүгінгі күні ызакор әрі қаскүнем болып барады.

Әлеуметтік – психологиялық себептер де: үміттің ақталмағандығы, алдыңғы әлеуметтік бағдарлардың жоғалуы, болашаққа сенбеушілік, әлеуметтік жағдайдың белгісіздігі маңызды болып табылады. Кейбір психологтар қазіргі заманғы зорлық – зомбылық – бұл жағдайлардың көпшілігіне жеке адамның бейімделуінің қиындығының, өзіне ықпал ететін күйзелістік факторлар мен әлеуметтік өмір шарттарына наразылығының өзгеше бір нысаны болып табылады деп айтуы негізді. Зорлық – зомбылық көмегімен ең мықты адамдар күш қолдану немесе психологиялық жағынан көздеген нәтижесіне тез қол жеткізеді.

Халықтың едәуір бөлігі алкогольді ішімдіктерді ішу арқылы қиын жағдайлардан құтыламыз деп ойлайды. Маскүнемдік, зорлық – зомбылық және қатыгездік, әдетте, бір – бірімен байланысты, бірін – бірі толықтыратын құбылыстар ретінде көрінеді. Зорлық – зомбылықты тудыратын себептердің бірі – қоғамның зорлық – зомбылыққа шыдамдылықпен қарайтыны. Әсіресе, ауылдық елді мекендердегі зорлық – зомбылық туралы мәселе аса күрделі. Тек қана оларға көмек қолын созатын учаскелік полиция қызметкерлері ғана. Ауылдық елді мекендерде әйелдерге қиын кезеңде қолдау көрсете алатын дағдарыстық орталықтар мен үкіметтік емес ұйымдар жоқ. Ауылдағы әлеуметтік мәселелер қалаға қарағанда анық көрінеді. Себебі ауылдағы қыз – келіншектердің тәліміндегі имандылық туралы көзқарастары заманауи қалыптасқан құқықтың санамен ұйқаспайды, оның деңгейі өте төмен. Зорлық – зомбылықтың кез – келген түріне шыдап, қиналғанын білдіртпей, ішіндегі мұңын сыртқа шығармай зорлық – зомбылықтың өсуіне тікелей себепкер болады.

Елімізде қазіргі уақытта әйелдер мен балаларға арнайы көмек беретін 31 дағдарыс орталығы жұмыс істейді.[5] Сондай-ақ отбасылық зорлық-зомбылық туралы арнайы сенім телефондары да жұмыс атқарады. Олар: 102, 1409, 150. Дағдарыс орталықтарының жұмысы ҚР денсаулық сақтау және әлеуметтік даму Министрінің 21 желтоқсандағы 2016 жылғы №1079 бұйрығы "Тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбандарына арнаулы әлеуметтік қызмет көрсету стандартына" сәйкес жүзеге асырылады. Дағдарыс орталығының негізгі мақсаты сегіз бағыт бойынша арнайы әлеуметтік қызметтерді ұсыну болып табылады:

1. **Әлеуметтік-тұрмыстық қызметтер:** Қызмет алушылар төсек-орын жабдықтарымен, сабын-жуу құралдарымен, гигиеналық құралдармен, жаялықтармен, төрт реттік тамақпен, 3 жасқа дейінгі балалары бар әйелдер міндетті қосымша балалар тағамымен (шырындар, ботка, ана сүтін алмастырғышпен) қамтамасыз етіледі. Қызмет алушылар бөлмесі толықтай жиһаздалған, әр бөлмеде сантехникалық торапты жеке жуыну бөлмесі бар. Ыстық және суық су үзіліссіз беріледі. Орталықта ойын бөлмесі, оқу бөлмесі, кір жуатын орын, еңбек терапиясы бөлмесі, Орталық алаңындағы балалардың ойын алаңқайы, жаттығу залы жабдықталған.

2. **Әлеуметтік-медициналық қызметтер:** дағдарыс орталығының медицина қызметкерлері дәрігерге дейінгі медициналық көмек көрсетеді, денсаулық жағдайын, тазалық сақтау мен өмір сүру жағдайына күн сайын тексеріс жүргізеді, салауатты өмір салтын сақтауға бағытталған алдын алу шараларын ұйымдастырады. ЖИТС орталығының және туберкулезге қарсы диспансердің мамандарымен бірге аурулар мен ЖЖБИ алдын-алу, СӨС сақтау туралы дәрістер оқылады.

3. **Әлеуметтік-психологиялық қызметтер:** Орталыққа түскеннен бастап әйелдер және балалармен психолог маман жұмыс жасайды. Психолог маман қорқыныш, агрессия, алаңдаушылықты жою үшін жеке психологиялық сессия жүргізеді. Туындаған отбасылық мәселелерді шешуге және де қайта қайталанбауына көмектеседі.

4. **Әлеуметтік-экономикалық қызметтер:** Қызмет алушыларға жеңілдіктер, жәрдемақылар, өтемақы және басқа да төлемдерді алу, тұрғын үй мәселелерін шешуде және олардың қызығушылық тудыратын мәселелерін шешуге уақтылы, толық, білікті және тиімді көмек көрсетіледі.

5. **Әлеуметтік-құқықтық қызметтер:** Азаматтық, отбасылық, мүліктік және заттық құқықтарға, құжаттарды қалпына келтіруге, алимент өндіруге, шығындардың орнын толтыруға, Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес әлеуметтік қамтамасыз етуге қатысты мәселелер бойынша арнайы әлеуметтік қызметтерді көрсетуде құқықтық кеңес беру; тұрмыстық зорлық-зомбылық деректерін тергеу, сот өндірісі және орындау кезінде құқық қорғау органдары мен сот органдарымен ынтымақтастыққа жәрдемдесу; құқықтық маңызы бар құжаттарды ресімдеуге жәрдемдесу; тұрғылықты жері бойынша тіркеу және тұрғын үй құқықтарын қалпына келтіру; ішкі істер органдарына, сот төрелігіне, денсаулық сақтауға, әлеуметтік қорғауға, білім беруге өтініштерді (арыздарды, шағымдарды) дайындау және беруге жәрдемдесу; арнайы әлеуметтік қызметтер ұсынатын

және қызмет алушылардың заңды құқықтарын бұзатын немесе нұқсан келтіретін ұйымдардың іс-әрекеттеріне немесе әрекетсіздіктеріне жүгінулерді дайындауға және беруге жәрдемдесу.

6. **Әлеуметтік-мәдени қызметтер:** Қызмет алушылармен балаларына мәдени-демалыс іс-шаралары ұйымдастырады. Қызмет алушылар Дағдарыс орталығының іс-шараларына белсене қатысады, атап айтқанда: мемлекеттік мерекелер, Жаңа жылдық кештер, балалардың туған күндері, Отбасы күні, Балаларды қорғау күні және тағы да басқа. Тәрбиешілер балалармен тәрбие сағатын үнемі өткізеді. Қызмет алушылардың балаларына өздері де белсенді қатынасатын шығармашылық ертеңгіліктер өткізіледі: ән айтады, би билейді, өлең оқиды және сурет салады.

7. **Әлеуметтік-еңбек қызметтер:** Қызмет алушыларының қолда бар дағдыларын зерттеу бойынша іс-шараларды жүргізуді қамтиды; кәсіптік бағдар мен кеңес беруде көмек көрсету; қызмет алушыларға қол жетімді мамандықтар мен практикалық дағдыларды үйрету бойынша іс-шараларды өткізуге жәрдемдесу. Орталықта еңбек терапиясы бөлмесі бар, онда қызмет алушылар тоқу, кесте тігу, тігін тігу, өру дағдыларын игере алады. Оқыту үшін қажетті жабдықтар бар: тігін машиналары, шығармашылыққа, тоқуға арналған жиынтықтар.

8. **Әлеуметтік-педагогикалық қызметтер:** отбасылық құндылықтарды дамытуға бағытталған сабақтарды ұйымдастыру және өткізу. Қызмет алушыларды оқытуға көмек көрсету. Құндылықты бағдарды, мақсат пен мінез-құлық дағдыларын өзгерту бойынша сабақтар жүргізу зорлық-зомбылықтың қайталанған жағдайларының алдын алу, қажет болған жағдайда оқу құралдарын және оқу керек-жарақтарын алуға көмек көрсету.

Дағдарыс орталықтарына қызмет алушыларды қабылдау келесі құжаттардың негізінде жүзеге асырылады:

- Қызмет алушының жазбаша өтініші;
- Жұмыспен қамту және халықты әлеуметтік қорғау басқармасының шешімі мен жолдамасы;
- Жеке куәлік, баланың туу куәлігі (жеке басын куәландыратын құжатсыз адамдар да дағдарыс орталығына қабылдануы мүмкін).

Қызмет алушылар дағдарыс орталығына келген күннен бастап 72 сағат ішінде медициналық тексеруден, санитарлық өңдеуден өтеді және медициналық тексеруден өту барысында карантинге арналған бөлмеге орналастырылады. Пайдалануға жарайтын киім-кешек пен жеке заттары дезинфекцияланып, шаруашылық бикесіне беріледі. Дағдарыс орталықтарына тұру мерзімі 1 айдан 6 айға дейінгі уақытты құрайды.

#### **Пайдаланған әдебиеттер:**

1. ҚР 2009 жылғы 4 желтоқсандағы «Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы» заңы
2. Қазақстан Республикасында гендерлік теңдік принциптерін ілгерілету жылжыту туралы базалық зерттеу / - Астана, 2009 ж
3. Д. Бринкерхоф, Р. Уейтс, С. Ортега «Әлеуметтану негіздері», Астана, 2018жыл
4. К.Биекенов, З.Жаназарова, Ж.Нұрбекова Отбасымен әлеуметтік жұмыс. – Алматы. «Қазақ университеті» - 2003.- 133 б.
5. <http://gender.stat.gov.kz> ҚР Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің сайты

## МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

<b>СЕКЦИЯ: ЖАС ҒАЛЫМДАРДЫҢ КӨЗҚАРАСЫ БОЙЫНША ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚАЗІРГІ ЗАМАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ПРОЦЕСТЕР СЕКЦИЯ: СОВРЕМЕННЫЕ СОЦИАЛЬНЫЕ ПРОЦЕССЫ В КАЗАХСТАНЕ ГЛАЗАМИ МОЛОДЫХ УЧЁНЫХ</b>	
Нәметқұл Д.С. БАНК ҚҰЖАТТАРЫН РЕТТЕУДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК АСПЕКТІЛЕРІ	3
Ашимова А.М. ПРОБЛЕМА ПРОЗЕЛИТИЗМА НОВЫХ РЕЛИГИЙ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСТАНЕ	6
Omirkhan A.A.GENDER ASYMMETRY IN THE MARKET	9
Тұтқабай Г.М ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЕҢБЕК МИГРАНТТАРЫНЫҢ ДАМУ БАҒЫТТАРЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТИІМДІЛІГІ	12
Амантаева Д.Б. БЬЮТИ-БЛОГЕРЫ: АКТОРЫ ВЛИЯНИЯ НА ИНДУСТРИЮ КРАСОТЫ	15
Арын Д.А.ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖАСТАР КӨШІ-ҚОНЫ: ЖАҒАНДЫҚ ТРЕНД ЖӘНЕ АЙМАҚТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР ӘСЕРІ	20
Асаубек С.С.ЛАТЫН ҚАРПІ – ТАҢДАУ ЖАСАЛЫНДЫ	24
Бұрхан Елтай Жүнісбекұлы ОТБАСЫНДАҒЫ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚТЫ БОЛДЫРМАУ ПРОФИЛАКТИКАСЫ	27
Әлмұрат Д.Қ. БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛЫНЫҢ ЖАСТАРДЫҢ ӨМІР СҰРУ САЛТЫНА БЫҚПАЛЫ	29
Көшербай Қ.А.РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ГЕНДЕРНЫХ И СЕКСУАЛЬНЫХ РОЛЕЙ В ЭЛЕКТРОННЫХ СМИ И СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ	33
Маржан Қадыролла ШЕТЕЛ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАНҒА ҚОНЫС АУДАРУ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ДИАСПОРА МЕН ИРРЕДЕНТТЕР МӘСЕЛЕСІ	37
Мирошниченко А.Г.ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯТЕРМИНОЛОГИИ СОЦИОЛОГИИ.	40
Молдабек Г.Т.РОЛЬ ВИДЕОБЛОГИНГА В САМОВЫРАЖЕНИИ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ	44
Мырзабекова А.Е. ӘЛЕМДІК ТРЕНДТЕР КОНТЕКСТІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ ЖҰМЫСПЕН ҚАМТЫЛУЫ	48
Садуакасова Акбота Қайратқызы ГЕНДЕРНЫЕ СТЕРЕОТИПЫ: ОБРАЗ ЖЕНЩИНЫ В СОВРЕМЕННЫХ ШКОЛЬНЫХ УЧЕБНИКАХ КАЗАХСТАНА	50
Sailaubek A.S INFLUENCE OF THE FAMILY SITUATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN ON THE ECONOMY	51
Садырова М.С., Сарыбаева А.Б МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТЕНУІН ЗЕРТТЕУДІҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ	53
Сыздықова С.М. ӘЛЕУМЕТТІК ИНСТИТУТ РЕТІНДЕ МЕДИАЦИЯНЫҢ ДАМУЫ: ӘЛЕМДІК ТӘЖІРИБЕ	59
Tolendi Sh.K.SOCIOLOGICAL ANALYSIS OF THE DEVELOPMENT OF CRIMES COMMITTED IN THE SECURITIES MARKET (FOR EXAMPLE , FINANCIAL PYRAMIDS)	63
Арғынбай Ә.Ж.ЖАСТАР АРАСЫНДАҒЫ НАШАҚОРЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛУДЫҢ ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕСІ	66
Артықбаева Н.Ж.КУЛЬТУРА МЕЖЛИЧНОСТНОГО ОБЩЕНИЯ ИСОЦИАЛИЗАЦИЯ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ	70
Большаева А.К.ЖАС МАМАНДАРДЫҢ ЕҢБЕК НАРЫҒЫНА ӘЛЕУМЕТТІК ИНТЕГРАЦИЯСЫ	77
Kaldybek S.T.FAMILY PROBLEMS IN A MODERN MARKET RELATIONS	78
Д.С. Толеуғазы БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫНЫҢ БҰҚАРАЛЫҚ САНА СТЕРЕОТИПТЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНА ӘСЕРІ	82
Token Meirim THE ROLE OF ORGANIC PRODUCTS IN THE MODERN MARKET	84
Шамсудинова Р.В.ФЕМИНИЗМ СКВОЗЬ ПРИЗМУ КИНО	86
Амитов С.А., Мустафина А.С. АДАПТАЦИЯ ДЕТЕЙ С СДВГ В ШКОЛЬНОЙ СИСТЕМЕ	91
Есбергенова Г.Б.ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ҒЫЛЫМИ КАТЕГОРИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТАНУЛЫҚ ЗЕРТТЕУ ОБЪЕКТІСІ РЕТІНДЕ	93
Кәрім Ж.Қ., Досмурзаева Д.О.ҮШІНШІ СЕКТОР ҚЫЗМЕТІ АЯСЫНДА ӘЛЕУМЕТТІК ЖОБАЛАРДЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДАҒЫ ЖАСТАРДЫ КӘСІПКЕРЛІККЕ БЫНТАЛАНДЫРУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ	98
Кожамет А.Д.ТЕХНОЛОГИИ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ С МИГРАНТАМИ В УСЛОВИЯХ НЕПРАВИТЕЛЬСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ	101

Кұрбанбаев О.Ү. ЖАСТАР АРАСЫНДАҒЫ ТӘУЕЛДІЛІКТІҢ ӘЛЕУМЕТТІК САЛДАРЛАРЫ	106
Жақыпбек А.А. ГЕРОНТОЛОГИЯЛЫҚ ЖОСПАРЛАУ САЯСАТЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	110
Мырзабаев С.Е. СУИЦИДАЛЬНОЕ ПОВЕДЕНИЕ КАК ОБЪЕКТ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ	114
Нұран Динара Нұранқызы ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАҒИП АНАЛАРДЫҢ АТА-АНАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕСІ	116
Іргебай Е. О. ПЕРВИЧНАЯ ПРОФИЛАКТИКА ЗЛОУПОТРЕБЛЕНИЯ ПСИХОАКТИВНЫМИ ВЕЩЕСТВАМИ СРЕДИ СТУДЕНЧЕСТВА	120
Тургинова Сандуғаш БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ САЛАСЫНДАҒЫ ЕРЛЕР МЕН ӘЙЕЛДЕРДІҢ ГЕНДЕРЛІК РӨЛІ	123
Коспан М.Т. ТЕХНОЛОГИИ БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СИСТЕМЕ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ: НОВЫЕ ФОРМЫ	126
Сматаева М.А. ВЗАИМОСВЯЗЬ МЕДИЦИНСКИХ И СОЦИАЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ: СПЕЦИФИКА СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ В МЕДИЦИНСКИХ УЧРЕЖДЕНИЯХ	129
Муталип Ултай ЖАСТАРДЫҢ Q-РОР СУБМӘДЕНИЕТІНЕ ӘЛЕУМЕТТЕНУДЕГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕР	132
<b>СЕКЦИЯ: "РУХАНИ ЖАНҒЫРУ" БАҒДАРЛАМАСЫ АЯСЫНДАҒЫ ҚАЗІРГІ ЖАС ҒАЛЫМДАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРІ</b> <b>СЕКЦИЯ: ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ СОВРЕМЕННЫХ МОЛОДЫХ УЧЁНЫХ В КОНТЕКСТЕ ПРОГРАММЫ "ДУХОВНОЕ ВОЗРОЖДЕНИЕ"</b>	
Атахан А.Т., Токсанбаева Н.К. ПОЧЕМУ ВОЗНИКАЕТ СТРЕСС И КАК С НИМ БОРОТЬСЯ	139
Балтабаев Н.Қ., Токсанбаева Н.К., Токсанбаева Н.Б. КӘСІБИЛЕНУ КЕЗЕҢДЕРІНДЕГІ ОҚЫТУШЫЛАРДЫҢ ТҮРЛІ ЭМОЦИЈАЛЫҚ ТҰРАҚТЫЛЫҚТАРЫНА ҚАРЫМ – ҚАТЫНАСТЫҢ ПСИХОЛОГИЈАЛЫҚ ТҰРҒЫДАН ЗЕРТТЕУ	142
Бақытжан Ү.Б., Байжұманова Б.Ш. «ҚҰНДЫЛЫҚ» ЖӘНЕ «ҚҰНДЫЛЫҚ БАҒДАР» ҰҒЫМДАРЫНА ПСИХОЛОГИЈАЛЫҚ ТАЛДАУ	145
Ботабаев Ғ.Е., Токсанбаева Н.К., Аязбаева Б.Б. ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚ - МҰҒАЛІМНІҢ АРНАЙЫ ҚАБІЛЕТІН ДАМУДАҒЫ ПСИХОЛОГИЈАЛЫҚ ӘСЕРІ	146
Бекботаева Ғ.Б., Байжұманова Б.Ш. КӘСІБИ КҮЙЗЕЛІС БЕЛГІЛЕРІ	149
Бименов Қ.Т., Токсанбаева Н.Б., Токсанбаева Н.К. ОҚУ МОТИВАЦИЯСЫНЫҢ СТУДЕНТТІҢ ПСИХОЛОГИЈАЛЫҚ ӘЛ-АУҚАТЫНЫҢ ӨЗГЕРІСТЕРІНЕ ҮҚПАЛЫН ЗЕРТТЕУ	152
Бубчикова Н.В. ОСОБЕННОСТИ РОДИТЕЛЬСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ В ВОПРОСАХ ВОСПИТАНИЯ: ИННОВАЦИОННЫЙ ОПЫТ ПСИХОЛОГА	155
<i>Ешенгазина А.С.</i> ТҰЛҒАНЫҢ БАҒЫТТЫЛЫҒЫ	156
Журшыман Н.О., Сейітнұр Ж.С., ВЛИЯНИЕ ИДЕЙ ПРОГРАММЫ «ВЗГЛЯД В БУДУЩЕЕ: МОДЕРНИЗАЦИЯ СОЗНАНИЯ» НА ФОРМИРОВАНИЕ ПАТРИОТИЗМА	158
Zhou Jingli A REVIEW ON PSYCHOLOGICAL WELL-BEING	161
Исакожа Б.Ж., Садыкова Н.М. ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ ГЕНДЕРЛІК ПСИХОЛОГИЈА МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ	164
Карпыкова А.Б. <i>Дуйсенбеков Д.Д.</i> РОЛЬ ВОЕННО-ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ МОТИВАЦИИ МОЛОДЫХ ОФИЦЕРОВ В СТРУКТУРЕ ЛИЧНОСТИ	167
Куандықова Б.Ж., Аксакалова Ж.К. ИГРУШКА КАК ФАКТОР ГЕНДЕРНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ РЕБЕНКА	170
Мелис К ЭМПИРИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ УРОВНЯ СТРЕССОУСТОЙЧИВОСТИ У РАБОТНИКОВ АВАРИЙНО-СПАСАТЕЛЬНОЙ СЛУЖБЫ	173
Нургалиева А.Е., Махмутов А.Э. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ОБРАЗА «Я» В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ И ЗАРУБЕЖНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ	175

Нурғалиев Н.У. ЗНАЧЕНИЕ ЛИНИИ СИМИАН В ДИАГНОСТИКЕ ПОТЕНЦИАЛЬНЫХ ЗАДЕРЖЕК ПСИХОРЕЧЕВОГО РАЗВИТИЯ У ДЕТЕЙ	180
Сеитқұлова А., Махмұтов А.Э. ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНЫЙ ВАКУУМ, КАК ОДНА ИЗ ОСНОВНЫХ ПРОБЛЕМ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА	182
Тлебалдина Ә.Е. К ВОПРОСУ ИЗУЧЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕФОРМАЦИИ ЛИЧНОСТИ ПЕДАГОГОВ	184
Щетинникова К.А., Сунгурова Н.Л. Проблема доверия в интернет-коммуникации.	187
<b>СЕКЦИЯ: ҮШІНШІ МЫҢЖЫЛДЫҚТАҒЫ ЖАСТАР: САЯСАТ ТУРАЛЫ ДИСКУССИЯ СЕКЦИЯ: МОЛОДЁЖЬ В ТРЕТЬЕМ ТЫСЯЧЕЛЕТИИ: ДИСКУССИЯ О ПОЛИТИКЕ</b>	
Асылбеков Е.А. РАЗВИТИЕ КУЛЬТУРЫ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	189
Мухатаева Г.И. МЕТОДЫ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ РЕЛИГИОЗНОМУ РАДИКАЛИЗМУ В МОЛОДЕЖНОЙ СРЕДЕ	192
СУ ЦЗЮНЬСЯ ВОПРОСЫ НАЦИОНАЛЬНОЙ АВТОНОМИИ В КИТАЙСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКЕ	195
Барлыбаева Б.С. МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ КУЛЬТУРНОЙ ПОЛИТИКИ В КОНТЕКСТЕ МОДЕРНИЗАЦИИ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ	197
Барлыбаева Б.С. КУЛЬТУРНАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН В КОНТЕКСТЕ ПРОГРАММЫ "РУХАНИ ЖАНҒЫРУ"	202
Жетекеев Б.И. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ СПОРТ САЛАСЫНДАҒЫ САЯСАТЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ	207
Гроц А.Е. СТАТУС РУССКОГО ЯЗЫКА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	208
Жанғужекова Д.Ж. ПОЛИТИЧЕСКОЕ НАСТОЯЩЕЕ В РАМКАХ ТЕОРИИ ПОСТМОДЕРНИЗМА	209
Казаков В.Ю. МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ МИГРАЦИИ	212
Жампетова А.О. ПОЛИТИЧЕСКИЕ ЦЕННОСТИ СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСТАНСКОЙ МОЛОДЕЖИ	214
Иманбай Жандос ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТ КАДРЛАРЫ ЖАЙ-КҮЙІНІҢ МОНИТОРИНГІ. (2013-2018 ЖЫЛҒЫ КӨРСЕТКІШТЕР НЕГІЗІНДЕ)	217
Шань Чжэньни КИТАЙСКАЯ НАРОДНАЯ РЕСПУБЛИКА НА ПУТИ МОДЕРНИЗАЦИИ И РЕФОРМ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ	220
Шынғысбаев Лескен ОСНОВНЫЕ ПОДХОДЫ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ ПОНЯТИЙ «СВЕТСКОСТЬ» И «СЕКУЛЯРИЗМ»	223
<b>СЕКЦИЯ: «ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ ЖЕТІ ҚЫРЫ»: ДАЛА ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ӨРКЕНИЕТКЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ СЕКЦИЯ: «СЕМЬ ГРАНЕЙ ВЕЛИКОЙ СТЕПИ»: РОЛЬ СТЕПНОГО ЗНАНИЯ В РАЗВИТИИ ЦИВИЛИЗАЦИИ</b>	
Абдуали Н.К. МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ ЖАНДАРДЫ ТҰЛҒА ЕТІП ҚАЛЫПТАСТЫРУ МАҚСАТЫНДА ӘЛЕУМЕТТІК ИНТЕГРАЦИЯЛАУ	226
Аширбаев Ш. МЕТАФИЗИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФИЛОСОФИИ	228
Асылбекова А., Гадаборшева А. «ЭПИСТЕМОЛОГИЧЕСКИЙ АНАРХИЗМ» ПОЛА ФЕЙЕРАБЕНДА	231
Балабекұлы Д. ФИЛОСОФИЯ: АҚПАРАТТЫҚ КЕҢІСТІК КОНЦЕПЦИЯСЫ	233
Балабекұлы Д. ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ АҚПАРАТТЫҚ КЕҢІСТІГІНДЕГІ ЖАҢА ТЕНДЕНЦИЯЛАР: МАҢЫЗЫ МЕН ЗИЯНЫ	237
Балмағамбетова Ляйля ВАРИАНТНОСТЬ ПЕСЕННОГО ФОЛЬКЛОРА: МОДЕЛИ ТРАНСФОРМАЦИИ МЕЛОДИЧЕСКИХ ТИПОВ (на примере казахской кара өлең)	240
Байлиева Ұ. АБАЙ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТҮЙІНДЕР	245
Бақырза А. ҚАЗІРГІ ЖАҒАНДЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР АДАМЗАТ БОЛАШАҒЫ КОНТЕКСТІНДЕ	248
Бекен Н.Б. КӨШПЕНДІ ХАЛЫҚТЫҢ ӨМІР САЛТЫ МЕН МӘДЕНИЕТІНЕ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТАЛДАУ	250

Бекен Н.Б. ҰЛЫ ДАЛА ӨРКЕНИЕТІ"- "МӘҢГІЛІК ЕЛ" ИДЕЯСЫНЫҢ АЛТЫН ҚАЗЫҒЫ	253
Бекен Н.Б. «ДАЛА ӨРКЕНИЕТІ»: ТҮРКІ ТЕКТЕС ХАЛЫҚТАРДЫҢ МАТЕРИАЛДЫҚ ЖӘНЕ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫНЫҢ ДАМУ САТЫЛАР	256
Дусипова А.С. РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ӘЛЕМІНІҢ ӘДІСТЕМЕЛІК АСПЕКТІЛЕРІ	259
Жарқынбаев Е.Е. РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ ЖӘНЕ ШЫҒЫС ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ ӨНЕГЕЛІ АДАМ МҰРАТЫ	262
Жаркымбаева Ж.С. ЦЕННОСТИ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ	266
Жимахан Ж.Б. ФИЛОСОФСКОЕ ШКОЛА ПРАГМАТИЗМА ДЖОНА ДЬЮИ	268
Калдаева Б.С. ЕЖЕЛГІ ҚАЗАҚТЫҢ МИФОЛОГИЯЛЫҚ ДҮНИЕТ АНЫМЫНДАҒЫ ӘЙЕЛ БЕЙНЕСІ	271
Карелова Д.С., Фаварисова Н.Р. ВЗГЛЯД Э. ТОФФЛЕРА НА РАЗВИТИЕ ОБЩЕСТВА В ЭПОХУ ТРЕТЬЕЙ ВОЛНЫ	273
Қуанышбай Н. ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИДЫҢ МУЗЫКА САЛАСЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ ЖАЙЛЫ	276
Ли Надежда ВОПРОСЫ ОБРЕТЕНИЯ СОБСТВЕННОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В ПРОЦЕССЕ ТРАНСФОРМИРОВАНИЯ ОБЩЕСТВА	278
Мошқал М. ТІЛ ФИЛОСОФИЯСЫ ЖӘНЕ ӘЛЕМНІҢ ҒЫЛЫМИ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ БЕЙНЕСІ	280
Мырзабеков Ж. М.Х. ДУЛАТИДІҢ «ЖАҒАННАМА» ТУЫНДЫСЫНДАҒЫ ТҮРКІЛІК РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ ТАРИХИ КӨРІНІСТЕРІ	283
Мурадова С.А. ФИЛОСОФСКОЕ ОБОСНОВАНИЕ ВОСПИТАНИЯ И ОБРАЗОВАНИЯ	285
Перова И.А. ТРИ ВОЛНЫ ЭЛВИНА ТОФФЛЕРА	287
Раисов Қ.Д. ӘЛ-ФАРАБИ ІЛІМІНДЕГІ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ	289
Розахунов Р.К. ДУХОВНОЕ ПРОСТРАНСТВО: СТРОЕНИЕ, СОДЕРЖАНИЕ	293
Рушанова Н.Б. ӘЛ-ФАРАБИ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР	295
Рысқұлов С. АХМЕТ ИСАУИ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҒАШЫҚТЫҚ ӘЛЕМІНІҢ СЫРЫ	298
Сағдыева К.Р. РАЦИОНАЛЬНЫЙ ПОДХОД К ПОНИМАНИЮ ДЕЙТЕЛТЕЛЬНОСТИ	301
Сәбік Е. АУДАРМАДА ҰЛТТЫҚ НЕГІЗДІҢ САҚТАЛУЫ МӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ЖОҒАЛТПАУ КЕПІЛІ	303
Танатарова М.К. РОЛЬ И МЕСТО ФИЛОСОФИИ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ	306
Темиргали С. БУСИДО КОДЕКСІ ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ЖАПОНҚОҒАМЫНДАҒЫ КӨРІНІСІ	308
Төкенова А. ӘЛ-ФАРАБИ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚ МӘСЕЛЕСІ	311
Төрежанова Ж. ҚЫТАЙ ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ГЕНЕЗИСІ	313
Чокатаева А. ФИРДОУСИДІҢ «ШАХНАМАСЫНДАҒЫ» ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ОЙ ТОЛҒАМДАР	316
<b>СЕКЦИЯ: ДИАЛОГ КУЛЬТУР ВЕЛИКОЙ СТЕПИ, НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОД И ЦЕННОСТИ</b> <b>СЕКЦИЯ: ҰЛЫ ДАЛАДАҒЫ МӘДЕНИЕТТЕР СҰХБАТЫ, ҰЛТТЫҚ КОД ЖӘНЕ ҚҰНДЫЛЫҚТАР</b>	
Abdulina N. SOCIAL MEDIA EFFECT ON VALUES TRANSFORMATION OF KAZAKH CULTURE (Facebook)	318
Әбікенов Ж.О., Ғабитов Т.Х. МӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ЗЕРТТЕУДЕГІ СЕМИОТИКА НЕГІЗДЕРІ	322
Ахметжанов Д.Г., Алимжанова А.Ш., Малдыбек А.Ж., Ғабитов Т.Х. ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ ӨРКЕНИЕТІНІҢ ІРІ ОШАҚТАРЫ АРАСЫНДАҒЫ ӨЗАРА МӘДЕНИ АЛМАСУЛАР	327
Құдайбергенов С.Е., Исмағамбетова З.Н. МУЗЕЙЛІК ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРАНЫ ЗЕРТТЕУДІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ	332
Құлумжанов Н.Е., Жолдубаева А.К. МОДЕЛЬ МИРА НОМАДОВ	335
Мұқатаева С.А., Есім Ф. ЖИДЕБАЙДАҒЫ «АБАЙ-ШӘКӘРІМ» МЕМОРИАЛДЫҚ КЕШЕНІ	339
Kaidarova T.K., Tursynbayeva A.O. NATIONAL CODE AND SEVEN SIDES OF THE GREAT STEPPE	343
Bazarbay Ye. TRANSFORMATION OF GENDER STEREOTYPES IN JAPANESE SOCIETY	345
Bazarbay Ye. CULTURAL DIPLOMACY OF KAZAKHSTAN	349
Жексембі Ә.А., Ғабитов Т.Х. ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ ОЙЫН-САУЫҚ МӘДЕНИЕТІ	352
Зейнуллин Р.Б. ЖАҒАНДАНУ ДӘУІРІНДЕ ЭТНОБАҒЫТТАЛҒАН БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	356
Найзабаева Г. ҚАЗАҚСТАН МӘДЕНИЕТІНІҢ ФЕНОМЕНАЛДЫ – «ЖҰМСАҚ КҮШІ»	358
Осербаев Е. ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДЕГІ КИБЕРМОББИҢГ НЕМЕСЕ САНА МАНИПУЛЯЦИЯСЫ НАЦИОНАЛЬНЫХ СИМВОЛОВ	361
Турегельдиева А.С. ТҮРКІ ӨРКЕНИЕТІ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ ЭКОЛОГИЯСЫНЫҢ ТАМЫРЫ	364
Урозбаева Д.М., Закржевская О.Г. ИНКЛЮЗИВНОСТЬ	367

<b>СЕКЦИЯ: ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДІНТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ</b>	
<b>СЕКЦИЯ: АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ РЕЛИГИОВЕДЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ</b>	
Болысбаева А.К. АНАЛИЗ СТЕПЕНИ ОБРАЗОВАННОСТИ ЖЕНЩИН В ИСЛАМСКИХ СТРАНАХ	370
Қабдолда Қ. УАҚЫП ИНСТИТУТЫНЫҢ ЗАҢНАМАЛЫҚ НЕГІЗІ: ТҮРКИЯ ТӘЖІРИБЕСІ КІРІСПЕ. МӘСЕЛЕНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ЖАЙЫ	372
Қабдолда Қ. ҚАЗАҚ ЖЕРІНДЕГІ УАҚЫПТАР ТАРИХЫНА ШОЛУ	380
Камалова Ф.Б., Байтенова Н.Ж., Кантарбаева Ж.О. КИЕЛІ ЖЕРЛЕРДІ АЙҚЫНДАУДЫҢ НЕГІЗГІ ПРИНЦИПТЕРІ МЕН ҚАҒИДАЛАРЫ	385
Карыбаева А.Н., Курманалиева А.Д. ДЕСТРУКТИВНОСТЬ В РЕЛИГИОЗНОМ ПОВЕДЕНИИ	390
Мажен Е., Жамашев А. БҰҚАР ЖЫРАУ ҚАЛҚАМАНҰЛЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДА ДІН МӘСЕЛЕСІ	393
Мустафина Ж.Д., Мәден А.Т. ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ ОЮ-ӨРНЕКТЕРІНІҢ СИМВОЛДЫҚ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ МӘНІ	395
Нукасов Е.С., Мухитдинов Р.С. МАЙЛЫҚОЖА ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ НӘПСІ ТАРБИЕСІ	399
Сайлаубекқызы А. ДІНИ БІРЕГЕЙЛІКТІҢ БЕЛГІЛЕРІ	401
Сарсембаев Р.М. РЕЛИГИОЗНЫЙ ПЛЮРАЛИЗМ КАК СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ ФЕНОМЕН	405
Tutinova N.E. Meirbaev B.B. DEFINITION AND TYPOLOGY OF SOCIO-CULTURAL CONFLICTS	408
Юлдашев Т.У., Бейсенов Б.К. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИСЛАМНЫҢ ДӘСТҮРЛІ ЕМЕС АҒЫМДАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	412
Yessekeyeva E.F. RELIGION AND CONTEMPORARY VISUAL ART	416
Абдрахимова Г.Б. ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ СІҢГЕН «СОПЫЛЫҚ» ДІНИ ТЕРМИНІ	418
Абитаева Г.Т., Құрманалиева А.Д. ИСЛАМДЫҚ ТЕЛЕБАҒДАРЛАМАЛАР АРҚЫЛЫ ҚОҒАМДЫҚ САНАҒА ӘСЕР ЕТУДІҢ АЛҒЫ ШАРТТАРЫ	421
Билекен С., Мұқан Н. ОНЛАЙН ӨМІРДІҢ ЗИЯНДАРЫНА ИСЛАМ ЭТИКАСЫ ТҮРҒЫСЫНАН КӨЗҚАРАС	424
Бокенбай Ж.А., Башаров Қ.С. ИНТЕРНЕТ-РЕСУРСТАРДА ЭКСТРЕМИЗМ МЕН ТЕРРОРИЗМНІҢ ТАРАЛУЫНА ҚАРСЫ ӨРЕКЕТ ЕТУ ТЕТІКТЕРІ	427
Болатханова А.Б., Альджанова Н.К. ЕУРОПАЛЫҚ ОДАҚТАҒЫ ДІНИ ЖӘНЕ КОНФЕССИЯАРАЛЫҚ ДИАЛОГ	430
Даулетбекқызы Д., Байтенова Н.Ж. ДЕСТРУКТИВТІ ДІНИ АҒЫМДАР ҚЫЗМЕТІНІҢ АДАМ ДЕНСАУЛЫҒЫНА ҚАУПТІЛІГІ	432
Есдәулет Е., Құрманалиева А.Д. МӘТУРИДИ ДҮНИЕТАНЫМЫНЫҢ ДІНИ БІРЕГЕЙЛІКТІ САҚТАУДАҒЫ РӨЛІ	435
Жақаев Д.С. ИСЛАМ ТАРИХЫНДАҒЫ СОПЫЛЫҚ ІЛІМ	438
Женімпаз Е., Мұқан Н. АҚЫТ ҮЛІМЖІҰЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ РУХАНИ ӨНЕГЕЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАР	442
Исаков Б.А., Байтенова Н.Ж. ИСЛАМ АТЫН ЖАМЫЛҒАН ҰЙЫМДАРДЫҢ АДАМЗАТҚА ТИГІЗЕР ӘСЕРІ	445
Исраилова А.Н., Курманалиева А.Д. ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИСЛАМДЫ НАСИХАТТАУ ЖОЛДАРЫ	447
Касинова К.Е., Байтенова Н.Ж. БАТЫС АЙМАҚТАҒЫ КИЕЛІ ТАНЫЛАТЫН ДІНИ ЖӘНЕ ҒИБАДАТ ОРЫНДАРЫ	451
Кершеев Ж.Ж., Әділбаева Ш. «ҰЛЫ ДАЛАДАҒЫМӘДЕНИЕТТЕР СҰХБАТЫ, ҰЛТТЫҚ КОД ЖӘНЕ ҚҰНДЫЛЫҚТАР»: ҚАЗАҚ САНАСЫНДАҒЫ КЕМЕЛ ОТБАСЫ ҮЛГІСІ .....	454
Қонысбекқызы Ү., Борбасова Қ.М. ИСЛАМ ДІНІНЕ ДЕЙІНГІ ЖӘНЕ КЕЙІНГІ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ «ТӘҢІРЛІК» СЕНІМ	458
Кулмуратова Г.К. ДӘСТҮРЛІ ЕМЕС ДІНИ АҒЫМДАРДЫҢ ДЕСТРУКТИВТІ КӨРІНІСТЕРІ	462
Мағаз С. БІРІККЕН ШІРКЕУ ҰЙЫМЫНЫҢ ІЛІМДІК УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	465
Мусурманова Д.С. ХАНАФИ МӘЗҒАБЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН	469
Орынбеков Н.А., Құрманалиева А.Д. ИСЛАМДЫҚ БІЛІМ БЕРУ	472
Отарбаева П.Ф., Құрманалиева А.Д. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОРТА БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ДІНТАНУЛЫҚ БІЛІМДІ ДАМУДЫҢ ТИІМДІ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ӘДІСТЕРІ	475
Рысбек Т.Ж., Рысбекова Ш.С. САЛАФИЯ АҒЫМЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАНҒА КЕЛУІ	477
Сағнадина А.Т., Борбасова Қ.М. ПРЕСВИТЕРАНДЫҚ АҒЫМДАРДЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ	480
Смагулов Н.А., Анарбаев Н.С. ИСЛАМ ДІНІ ҚОҒАМДАҒЫ БЕЙБІТШІЛІКТІ САҚТАУШЫ ФАКТОРЫ	482
Тлеубердиев Б.К. ҚҰРАНЫҢ ИБРАҺИМДІК ДІНДЕРДІҢ КІТАПТАРЫМЕН ОРТАҚ ТҰСТАРЫ ЖӘНЕ ҚАЙШЫЛЫҚТАРЫ	486
Тойғылы Д. ХАДИС ІЛІМІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ: ТАРИХИ-МӘДЕНИ ЖАҒДАЙ	489
Түгел Н.Б. «ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТЕРРОРИЗМ» ТҮСІНГІ ЖӘНЕ ОНЫҢ СИПАТТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	492

Хумархан Ж., Құрманалиева А.Д. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТҮРІК ДІНИ ЖАМАҒАТТАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚЫЗМЕТ САЛАЛАРЫ	496
Шайкенова Р., Бағашаров Қ. ИСЛАМ ДІНІНДЕГІ ӘЙЕЛДІҢ ҚҰҚЫҒЫ	500
Шаку М.Е., Байтенова Н.Ж. ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ СӨЗ ӨНЕРІНІҢ ИСЛАМ ДІНІМЕН ҮЙЛЕСІМДІЛІГІ	503
Шамсудинова Р.В., Рысбекова Ш.С. РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ НА БАЗЕ КАЗАХСТАНСКИХ ИСТОЧНИКОВ	507
Шойбек Б., Байтенова Н.Ж. ФАКТОРЫ РАСПРОСТРАНЕНИЯ РЕЛИГИОЗНОГО И ИНФОРМАЦИОННОГО РАДИКАЛИЗМА В СФЕРЕ МОЛОДЕЖИ	510
<b>СЕКЦИЯ: ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙДАҒЫ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК ТӘРБИЕ МӘСЕЛЕРІНІҢ ДАМУЫ СЕКЦИЯ: ВОПРОСЫ ДУХОВНО-НРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ</b>	
Жумабекова К.Б. БІЛІМ МЕНЕДЖЕРЛЕРІНІҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ БАСҚАРУ ӘРЕКЕТТЕРІ	514
Калкашев С.Г. КРИТЕРИАЛДЫ БАҒАЛАУ ЖҮЙЕСІНІҢ ТИІМДІЛІГІ	518
Кеңесбай Е.Қ. ӘЛ-ФАРАБИДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҰРАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ЖАЙЫ	521
Aman Zh. THE ROLE OF THE TEACHER-PSYCHOLOGIST IN THE FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE IN SENIOR PUPILS	523
Мұқтар Т.Т. ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫҢ КРЕАТИВТІЛІГІН ДАМУ ФАКТОРЛАРЫ	525
Батжанова М. ФОРМИРОВАНИЯ ОРГАНИЗАТОРСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ	528
Шамсудинова Р.В. ФЕМИНИЗМ СКВОЗЬ ПРИЗМУ КИНО	531
Қуанышбаева А.Т. В.Ф. ШАТАЛОВТЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ШЕБЕРХАНАСЫ	535
Казалканова Г. Б ҚҰЗЫРЕТТІЛІК – БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМНІҢ КӘСІБИ МАҢЫЗДЫ САПАСЫ	538
Қожанова А.Н. БІЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ МАЗМҰНЫН ЖЕТІЛДІРУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	541
Makhambetova Zh. T. FEATURES OF INCLUSIVE EDUCATION IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN	544
Успанова Д.К. ДУХОВНО-НРАВСТВЕННОЕ СТАНОВЛЕНИЕ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ В КОНТЕКСТЕ ЖИЗНЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ	547
Ярликасинова Перизат Базаралықызы САНКЦИЯНЫҢ КЕРІ ӘСЕРІН РЕТТЕУДЕГІ МЕМЛЕКЕТТІҢ ҚЫЗМЕТІ	549
Азаматов Нурлан ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТІ ТУРАЛЫ ЗАҢЫ ЖӘНЕ РЕСЕЙ ФЕДЕРАЦИЯСЫНЫҢ АЗАМАТТЫҚ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТІ ТУРАЛЫ ЗАҢДАРЫ БОЙЫНША САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ	551
Беркінбай Гүлназ Нұржанқызы МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТӘРБИЕЛІК ИДЕЯЛАРЫ	554
Ошан Баян МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАЛАРДЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ АЯСЫНДАҒЫ САРАПТАМАЛЫҚ ТАЛДАУ ОРТАЛЫҚТАРЫНЫҢ МАҢЫЗЫ	556
Жданова А.А. РОЛЬ ПРОЕКТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ШКОЛЬНИКОВ В ОСВОЕНИИ ДУХОВНО-НРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ ОБЩЕСТВА	559
Ә.Т. Зиядинова ПРОФЕССОР К.Ж. ҚОЖАХМЕТОВ АНЫҢ ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ЖАСТАРДЫҢ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ «ӨЗІН-ӨЗІ» ТАЛУ ПӘНІ МАЗМҰНЫНДА КӨРІНІСІ	562
Шнарбекова Молдир Кақпанбаевна АКТИВИЗАЦИИ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ НЕРОДНОГО ЯЗЫКА	564
Шайланов Е.С. ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГТЫҢ ОҚУШЫЛАРДЫҢ НАШАҚОРЛЫҚҚА ТӘУЕЛДІЛІГІНІҢ АЛДЫН-АЛУ ЖҰМЫСЫ	568
Лукпанов А.А. СОЦИАЛЬНАЯ СТРАТИФИКАЦИЯ В СОВРЕМЕННЫХ НЕФТЯНЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ КАЗАХСТАНА И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ИДЕНТИФИКАЦИЮ И ЦЕННОСТНЫЕ ОРИЕНТАЦИИ РАБОТНИКОВ	571
Лукпанов А.А. СОЦИАЛЬНАЯ СТРАТИФИКАЦИЯ В СОВРЕМЕННЫХ НЕФТЯНЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ КАЗАХСТАНА И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ИДЕНТИФИКАЦИЮ И ЦЕННОСТНЫЕ ОРИЕНТАЦИИ РАБОТНИКОВ	575
Ермаханова Салтанат ТҰРМЫСТЫҚ ЗОРЛЫҚ – ЗОМБЫЛЫҚ КӨРГЕН ӘЙЕЛДЕРДІ ӘЛЕУМЕТТІК ОҢАЛТУ	579



*Ғылыми басылым*

**VI ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ФАРАБИ ОҚУЛАРЫ**  
**Алматы, Қазақстан, 02-11 сәуір 2019 жыл**

**Студенттер мен жас ғалымдардың**  
**«ФАРАБИ ӘЛЕМІ» атты**  
**Халақаралық ғылыми конференциясының**

**МАТЕРИАЛДАРЫ**

**Алматы, Қазақстан, 02-11 сәуір 2019 жыл**

2 том

**ИБ № 12768**

Басуға 30.04.2019 жылы қол қойылды. Формат 60x84 <sup>1</sup>/<sub>16</sub>.  
Көлемі 49,0 б. т. Тапсырыс №2268. Таралымы 150 дана.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің  
«Қазақ университеті» баспа үйі.

Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.  
«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.